00138934

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019

NÂGOJIBHAṬṬA'S BHÂSHYAPRADÎPODDYOTA

ON

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

TB.e.33

(10352 a.)

NÂGOJIBHAṬṬA'S

BHÂSHYAPRADÎPODDYOTA

ON

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

138934

FROM A MANUSCRIPT DATED SAMVAT, 1871.

IN TWO VOLUMES.

VOL. II.

TB-e-33

Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

0
491.25
Nag/Nag
138934
00138934

॥अथकैयटटीकाविवरणेतृतीयः॥
॥अध्यायः॥

कौ॰टी॰ श्रीगणेशायनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ प्रत्ययः॥ अधिकारोऽयंतस्यप्रयोजनमाहयदितऊर्ध्वमिति॥ अनेकसंज्ञासमावेशाभावात्प्रत्ययसंज्ञायाः पकारेणाख्यात्रा अयेत सतनथ
1 नान्वितिलभ्यः यकारेणेत्यर्थः॥ एवंच गोरतुरातिष्ठाद्यासिद्धेपरिहारणयाधिकारएवकर्तव्यस्तत्याचप्रकृत्यादिश्रुतिप्रसंगइतिभावः॥ तमाशिपतिरन्विति विधी
यमानस्यसंज्ञेति॥ प्रथमान्ततयाप्रत्ययइत्यनेनसामानाधिकरण्यादेकवाक्यतयासंज्ञायांसंबंधः॥ अन्येषांतुद्विविभक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैवसंज्ञासंबंधइतिभावः॥
संभवत्येकवाक्यत्वएववाक्यभेदोदोषोनत्वसंभवइतिसमाधत्तेनैतदिति॥ ननुविविभक्तित्वात्कथंप्रत्ययइत्यनेनतेषांसंबंधइत्यतआहविभक्तान्तरेति॥ ननुसंना
दिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेःप्रधानत्वयासंज्ञानभविष्यतीत्यतआहसंनादीति॥ अप्रधानत्वेपिअनन्तरसंस्कार्यत्वलक्षणसंबंधित्वेऽविरोधइतिभा
वः॥ ननुप्रकृतीनांप्रत्ययसंज्ञादेशपक्षपातात्सामेवसंज्ञायामप्युद्देश्यत्वेनापचंनतुप्रत्ययानामितिचेन्न॥ समानविभक्तिकत्वेनप्रत्ययानामेवोद्देश्यत्वाद्विध
त्वंतराध्याहारेणप्रकृत्यादीनामपितत्संभवादित्यभिमानः॥ श्लाघ्यादिविशेषणानांप्रत्ययसंज्ञाकृतोनोइत्यविरोधतहव्यपाश्रिशहेनेतितलभ्यायत्वाशिति
प्रत्ययनिमित्तत्वेनप्रकृत्यात्तुल्यापत्वमित्यर्थः॥ एवंचोपाधिषुतद्वाचनेनैवविशेषणोपपुक्तात्वित्येवेतिभावः॥ तदेतद्वाच्यः॥ प्रत्ययानांवाच्यइत्यर्थ समानशब्दं
इतिप्रयोगेभिन्नशब्दबोध्यतादृशायांसमानाधिकरणशब्दबोध्यपः॥ असौप्रत्ययान्तशब्दवाच्यः॥ सनुपाधिरूच्यतइत्यर्थः॥ यथापंचालानांविषयःपांचालइ
त्यत्रदेशोइतिहरित्पादेऽपत्यादिः॥ पशुः॥ नानार्थत्वात्तदेहेवारणापदतिहरिः॥ स्त्रियादिविशेषनियमार्थोयस्यप्रतिपत्त्येवाक्वचित्समानाधिकरणाश एमः
शब्दप्रयोगोपिअभ्यामयमस्यकर्तारीनामुपाधिता॥ व्याहन्ति॥ श्लाघास्याहन्निस्वश्लाघाहति॥ आह्निनाधातोः कर्मणः॥ समानकर्तृकाद्दिस्याहित्र्यत 1

एवतरस्य॥ समानाधिकरणेनवगार्गिकुयाभत्साघतेइतिपदंतराभिधेयंचतत्प्रयोगेनववृत्तोः॥ साधुत्वमेवार्थविशेषउपाधिरित्वाह्निकात्यायनवचनमितित्याप
वर्तिकतात्पर्यटीकायांवाक्यमितिभिष्याः॥ नचप्रकृत्यादीनामितिनचप्रातिपदिकत्वाभावः॥ फलस्याप्रातिपदिकासिताहेतुर्देशपत्याचहेतुकत्वेनतत्प्र
पन्नात्ननुप्रतिसंज्ञिपत्क्षेत्तुप्रत्यानान्त्प्रकृत्यादेयोवधिविशेषानुप्राहवैषम्यविधानात्सनादिर्देवपरेभवंतित्यतआहनचेतिपुगपादितिशेषः॥ समासेइ॰
नित्यसमासइत्यर्थः॥ लौकिकेप्रयोगेपोदोपर्येस्यनिपमावमावादुपादेयपरत्वाभावइत्यन्वयः॥ नत्रहेतुमाह॥ स्थितस्येदेतितत्सन्नूघसाधुत्वस्येवविधेयत्वमि
तिभावः॥ विधायकत्वाभावादितिपरत्वादिविधायकत्वाभावादित्यर्थः॥ तद्विधायकत्वेप्याह॥ अर्थस्यचेति॥ यथास्वमितितेक्षामनवकाशत्वेनबाधकत्वमि
तिभावः॥ पर्यायेणेति॥ योगपद्येहिविरोधइतिभाव॥ सन्नादीनांपरत्ववाचनेनैवप्रत्ययोपपत्तौप्रतिनित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनाथांतरवर्णनम
नुपपन्नमित्यतआहप्रकृत्यन्तरापेक्षमितिप्रकृत्यपेक्षंत्विति॥ तासांपंचम्यंतत्वादितिभाव॥ ननुराजादीनामपिप्रातिपदिकादितिनिर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञा
मापरस्यत्यस्याप्राप्तिरूपमुपसर्जनंपूर्वमित्यतस्तचकारात्वमतआह॥ भोज्येजतीति॥ अप्रसमाभावेनउपपदस्यपरत्वंस्यादितिभावः॥ अर्थपरत्वासंभ
वस्योक्तत्वादाहउपाधिवाचिनइति॥ विशतरमितिप्योजकशास्त्राद्विषयेमाभूत्तमाविकाशविधेयत्स्यादितितात्पर्येनचप्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेनसर्वत्र
कृतिनिर्देशात्तद्देशेसावकाशविषयोऽतंभवइतिवाच्यंस्वरांतरवत्तेनित्यत्वबाधित्वायधीपः॥ स्यादित्यत्रतास्यांतत्सिद्धेति॥ टकिंलापइत्यनुवादेनटकौ
विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैवप्रकृतिविधानानुमानमितिभावः॥ ननुकृतस्थितफलस्माहिशिनीत्वात्कथमंगत्वमतआह॥ आद्येपादिति॰ तथा

४
कै र वि
२

व पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमितिभावः पूर्वपक्षेऽपि परत्वमिति। असमितो विधिः सामान्यत एव पूर्वोद्देशेन तत्परत्वमात्रं विधानं वस्तुतो ऽङ्गादेर्भानां तेषां
मिथ्या भवतु तद्विध्यनुमाने प्रकृत्यादीनां तु मानान्तरेणासिद्धत्वात् तद्विध्यनुमानमेव तुल्यमितिभावः किं समेतदिति दृश्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवंति ते च प्रत्यये
भ्यः शाद्यान्तरेभ्योऽपरे भवंति तत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शास्त्रप्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रं विधानेऽपि अत एवं
सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव प्राप्ताप्राप्तन्यायेन तु कस्यचित् गुणविधित्वमिति मीमांसकाः नहि यस्मात्प्रत्ययविधिरिति तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायपूर्वं
विधेयत्वमेव तद्व्युत्पत्तेः तत्र मानमस्ति संज्ञाप्रयोजनमेव ननु विधिग्रहणासामर्थ्यान्न्यायेन विधेयत्वस्य ग्रहः स्वादेः यतो न्याहो रहमनिरूपिता
गत्वस्य दुर्बलत्वेन व्यादर्शाभावादिति चेन्न भनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहस्यावश्यकत्वादित्याशयात् भूतविभक्त्यासिद्धत्ववोधकविभक्त्यानं
नु भिन्नेवाके समस्कारं प्रतिप्रयोजकतास्यादेवेत्यत आह वास मेरेनापीति द्वितीयवाक्यस्यापि गुणजकिं अन्यः सन्म प्रत्ययदत्वे चेरूपं सेवस्त्रीकारेणात
त्रापि भूत विभक्त्या निर्दिष्टास्याणायमिवप्रकृत्यादीनामितिभावः तेषामेव तांप्रतिप्रयोजकत्वेहेतुमाह संज्ञासंवदवेति नच द्वितीयवाक्येऽप्यपविभक्त्या विपरी
णामः योऽपविभक्तिनिर्दिष्टे सुतनादिषु चारितार्थ्यादितिभावः पुनः तस्मप्याहद्वयोश्चेति प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षा च तत्प्रकृत्याद्यपे
क्षापामपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपस्थितानां संज्ञा प्रत्ययापेक्षाभावात् प्रत्ययसंज्ञाने स्वार्थानिमित्तिकायार्थत्वादित्यनेन प्रतिपादितइत्य रा.म.
र्थः उभयाकाङ्क्षयां संवदस्या पतत्वादित्यभिमानः चस्तृतस्तु गुपादिभ्यः सन्प्रत्ययः परोभवतीत्येवं विशिष्टस्यहं ज्ञिनएकवाक्यतया विधिसंभवा २

त भिन्नवाक्यत्वे प्रत्ययत्वात्प्रकृत्यादीनां संज्ञाः न स्त्रियाः पञ्जीतेत्यादौ नामधेयसंबंधलाभाय चाक्यभेदमन्वतेत्यापदिः तच्चोक्तिः संज्ञाविशिष्टमेव यागस्य
विधानात् शङ्का यथा भेदसम्बन्धान्वयोऽगतानापिलञ्जत्वाच्चुन्याः सतः संज्ञालुप्यज्जिवत्त्राधूराज्ञस्यापि विधानां सभेचात्प्रत्ययस्य स्मृतानेर्देशज्ञिमनि
पाशिष्टइतिलुटः प्रथमस्येति सूत्रशेषस्य भाष्यविरोधः पदेवताप्तिः प्रवर्तते तेस्वोहात्वत्व एकोऽडतिद्वै पटः किंचप्रतिमन्तुदिशप्रसंज्ञाविधानेपूर्वेऽहि विध
यस्य संज्ञितस्यार्थस्य पूर्वोच्चारितः संज्ञासञ्ज्ञोभांशंपिंडस्यस्यैव तेऽडिसंज्ञाक्रियतेमतीहि कार्यिताः कार्यैराभवितव्यमित्यादि भाष्यमेम तत्वेऽपि प्रकृतेऽस्य
स्य सूत्रस्य शाटकं च यथेत्यादिवत्संज्ञाविशिष्टविधानेबाधकाभावात् अयमेव विमित्तिकार्यार्थत्वादित्यभाष्यस्यार्थः अयंभावः निमित्तिनोः क्रियो
तत्वात् हुनेकवाक्यतया विशिष्टविधिसंभवः निमित्तिनिश्चयन्तु वाक्यभेद आयततीति वाक्यभेदक्षिपातेति तास्याः संबद्धति प्रतिपादकानामिति
अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः उपायभावेनेतिकल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागस्योपायत्वेनाश्रितत्वात्सान्नाख्यातेत्यर्थः तदनुगुणेति
तन्त्रानिमित्तत्वादनुगुण्या प्रथमाः अन्याः प्रायेणानिमित्तत्वानुगुणाइत्याहुः वहुषु निहग्गतोऽनुपपन्नइत्यत आह कियदितिप्रधानेऽप्यप्रसु
प्रत्ययादित्यस्यानिमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेनपोनरुक्त्यमाशंक्याहप्रत्ययसंज्ञेति पूर्वप्रत्ययसंज्ञाया आकांक्षामशक्यप्रकृत्यादीनोनिरपे
क्षत्वात्संज्ञाभाव चाक्यभेदभिपातेन संबंधदितिप्रागुक्तं अनेनैतत्रान्वयप्रसन्न भावरवोच्यतेइतिविशेषेइतितत्र भाष्येकोपातीतिडना
सचेकत्वात्पक्षत्वात् प्रयोगः उभयोः संप्रत्ययो भवतीति तत्र कथयिनुः संप्रत्ययस्तन्मूलकप्रयोगः तथाच्यापि आचार्यस्तेनेवतात्पर्येण प्रयुक्ता

कै॰ टि॰

नशिष्याणां चतुर्थ्येव बोध इति भावः प्रयोजनकृतमिति प्रयोजकत्वकृतं प्रेरणाकृतमित्यर्थः भाष्यमप्याप्तुं नरित्यत्रायं अस्त पुनरित्यर्थे किं कृतमिति
प्रेरकत्वाभावादिति भावः अपूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह तदर्थत्वादिति तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः प्रयोजकत्वादिति प्रयुज्यत इति प्रयोजकः
प्रयोज्यस्तत्त्वात्तन्निमित्तत्वादित्यर्थः प्रधानत्वाच्चेति अपूर्वोपदेशादित्यर्थः योग्यतासम्भवादिति समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासम्भवादित्यर्थः नहिप
रत्वनिमित्ते विशेषणत्वम्येत्यर्थः तथाहि व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिद्धेदिति भावः अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति इंद्रैविपराजपुरुषं दत्वा
दैः प्रत्ययत्वाभावो चेपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात् अकचामिति अकचः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्यादिति लक्षं परं विज्ञानमिति परश्चेति परिभाषाप्रत्य
ययसंज्ञा चास्याल्लिंगं प्रत्ययसंज्ञकः परो भवतीत्यर्थ इति भावः अन्तरं गत्वा तस्यानीति आतरतम्येनेत्यर्थः आद्युदात्तत्वं तु तथाग्रेव रितार्थमिति
भावः स्याद्यातिः प्रत्ययविधाने न परत्वं प्रत्ययत्वेन बध्नाति वद्धेत्यर्थः शकारस्येत्संज्ञार्थमिति अतएव तत्राह इत्यादिनिर्देशाः स्योच्यते अम्मश्च
कारस्ति स्त्राल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थ इति भावः नन्वेवं परविज्ञानादिति पंचमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादित्याह फलमपीति भाष्येन चर्चिका
रागमाः पर इत्येव पाठ तदन्तरस्य भवतीत्यपाठ इत्याशयः अत्राहुः प्रत्यय इत्यादीनां त्रयाणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया
युगपदेव त्रयाणां विधानमन्याप्यत्वेनान्योन्यप्रत्यन्योन्यस्यादिस्थितान्यपेक्षितं कथं प्रत्ययसंज्ञाया परत्वं फलं कथं चाद्युदात्तत्वमिति अन्तस्तु गम
रः प्रथमस्येत्यादि सूत्रस्य भाष्यविरोधस्तस्मादयमर्थः स्थानषष्ठ्यादिनिर्देशकोऽज्ञायादिकाद्यायाविकारादीनामभावेन पर इत्यस्यासंबंधेऽनियो ३

गशिष्टत्वाद्येन प्रत्यय इत्यादीनामप्यसंबंध इति परविज्ञानादित्यस्यानन्तरं नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः कश्चित्तु तिर्गाह इत्यादिनिर्देशान्तराप्तयोरिति ज्ञापकात्
सन्नियोगशिष्टस्यापाणिनीयत्वेन प्रवर्तते सत्यपि तत्प्रत्यवहिकृतस्यैव मुच्यन्ते विकारणाम्मिष्टु परस्तात्स्याप्रतिपन्नमुखेनोपपादयति भाष्ये किं पुनरितिः पूर्वादि
तस्मेति स्थानेसंबंधस्य चेत्यर्थः आनन्तर्येत्संबंध इति धातोरिति पंचमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः ननु धातोरित्यनुवृत्त्या कथंचिन्न स्याच्चेत्
कभेदेन प्रत्ययस्यापि विधाने स्यादत आह कृतयोरेवेति नन्वनुदात्तप्रकृतेरपि सिकि विपरिणामेन पुरुषान्तविशेषणात्तया कथं प्रत्ययविधिरत आ
हश्रकृतिप्रत्यये तिनहु हतिनाधातु विशेषणात्कथं धातुमात्रात्स्यादित्यत आह हेतोरिति भाष्ये स्वसमर्थमिति प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव
ध्वतेर्योग्यत्वादित्यर्थः पूर्वोपात्तेति योगिकार्थस्य शब्दस्यासंज्ञात्वेन चिन्नियोगकालिशब्दस्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभीकामस्यापूर्वोपात्तेति कार्यत्वागादित्यर्थः
संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् कारणेन अन्यत्तु शब्दस्य प्रवर्त्तिनिमित्तत्वे पि महासंज्ञा विषयेत्यादिशास्त्रे च तत्त्वमित्यादिहेतुत्व
रत्वादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चाद्युदात्तत्वाभाव निश्चयेनतेषामर्थवत्त्वमादेशादिकेभ्यः कितः प्रत्ययार्थ एवान्यार्थ इत्यभ्युपगमादित्यर्थः स्वार्थ इत्यस्य वा
र्थ एव प्रकृत्यर्थमिति भावः कारीनोकेनापि प्रत्याय्यमानत्वाभावात्कर्मत्वानुपपत्त्या विकृत्यर्थः प्रत्ययस्यार्थ इत्यस्य चार्थः स एव तु तत्वान्नोतीत्यत आह
अभिधेयेति अभिधानेषु एकस्य द्वयोः कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह एक एवेति निपातनादिति षष्ठ्यन्ततोऽपि विधानपर्यायत्वात् प्रत्यय इति
कुमुदितं प्रत्ययस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्येवार्थवत्त्वं नागमानामिति भावः वचनप्रविरंगाद्यादेशानामपि नत्वा कार्यप्रत्यायकता किंतु

५

कौ॰ व्या॰ वि

स्यात्पर्यप्रत्यायकत्वैव अत एव कोप्यादीनेषांपूर्वग्रहणनिर्देशः अत एव च नम्पशब्दाहयिनाभिशब्दप्रकारकत्तदर्थबोधो नाभिहितइतिन तु कदाचिदपि
५ अहितइति भेपिशास्त्रानभिज्ञास्तेपि हि व्यवहारान्तर्थैवप्रतियंति एतदर्थमेव भो षेस्वमर्थमित्यत्र स्वमितिपदे पाहानंस्यानिनोनष्टत्वाइत्यनेनप्रतीपमा
नार्थकोपिनेतिरिक्त परस्य पंचमीतिपरशब्दाध्याहारस्वथा स्यास्तेन तु पूर्वशब्दाध्याहारोगायोष्टा गत्याहावपिष्टस्याआनंतर्यर्थनवातोरितिपंच
म्यापूर्ववद्वव परशब्दाध्याहारइतिभावः परशब्दाध्याहारेणोतितदर्थघटितवाक्यार्थस्य एकदेशस्यसहजिस्वीकारणेत्यर्थः एवं पूर्वशब्दाध्याहारेणोत्यपि
बालेपंपूर्वशब्देतिव्याख्यानकर्तृत्वेपपिति भावः आनंतर्यस्येतिहलोनंतराःसंयोगइत्यादौ तस्याव्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः प्रत्ययनियमेऽन्येषां परदेशनि
यमस्यालाभाह इममतेदेशनियमंदर्शयति वह वेति पंचमीनिर्देशो मध्यशब्दाध्याहारा एवंभवाहा हषष्ठीतिद्वौहि शब्दौ गित्याही अध्ययसर्वनाम्ना
मित्यादौ प्राकृतौ रितु पाहा नवि नाशे प्राकृविधिरसिद्धे कथंनियमेत आह अध्ययेतिमध्य स्वतत्रादिष्मागूपस्थेयाद्यो व्याख्यानादित्यभिमानः कें
चित्त्वाकृतौ रिमाच त्रीनियमो व्याख्येयइत्याहुः प्राकृतौरितु पाहानात्कथमध्यमात्राये ष्ठो नियमोत आह मध्यमात्रेति मध्यान्तरइतिद्वौहि शब्दौ ये
कारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादितिभावः सामान्यनियमा अयमेतद्रूपस्थितिर्दाजमाहपञ्चमध्यमामान्यमिति तिनन्वत्रदेशनियमेव हुज्जादीना
नियतदेशत्वं न स्यात् किं चदेशनियमोसम्भवः प्राधान्येनप्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वाद् इत्यभिप्रेत्य भाष्ये एवमपीति तत्र शयमाह बहुजो कचोरिति नन्वेवं एम:
देशो नियम्यतइतिभाष्यमयुपपन्नमत आह प्रत्ययनियमेपीति ननु देशनियमे प्रधानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोचस्तत्र प्रधानसंकोचापेक्षया ५

प्रधानसंकोचस्यान्याय्यत्वेन देशनियमएवोचितइति चेन्न आगंतूनां मतोनिवेशइतिन्यायेन तत्स्वस्य दैवकारनिवेशात् कर्मातिद्धि ती येत्पादोक्तकारस्य प्रधानसंकोचक
प्रत्ययनियमे भवतात्पर्यात्वकिं च लोके विप्रधानस्याजाहरेव स्याननियमा हि हशतोपत्रात्रैवस्येयमित्यादिप्रकारेणेति दिक् भाष्ये कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति
प्रतिलक्ष्यंलक्ष्यसाभेदाद्धिनिगमनाविरहाद्वा तस्माद्धितितेप्राकृवाणेरित्यादौ उत्तरसंगादि कलायाइव परस्य तिकृतेपिप्यदहि तप्रयोगवारणायप्रकृते एवोत्तरंगावि
कलायाइवच सूत्राभावे प्रपेशाविकलायः प्रहाणिरितिवृद्धेभिप्रायः उक्तमभिप्रायमजानानः शंकते भाष्ये तत्त्वेतिकार्यशब्दस्य दर्शितात्स्य पेक्षायेदम्पमित्या
हयत्रेतिउत्तरस्येतिषष्ठीनिर्देशाद्धिति भावः त्वाभावि के परत्वे किं तस्मादित्यत्र रसस्मे नेत्यत आह नित्यादिति न त्वेकस्याः षष्ठ्याः अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह अदे
शोघृति तत्र तत्रोपस्थितेभिन्नाभिन्नमेवेत्यर्थः उच्चारणस्य भावो भवतीति भाष्ये परतः स्यादित्यनेन सूचितः प्रत्ययः परो भवतीत्यनेना सम्भवमानार्थत्वादितिभावः
निर्देशोति लाघुर्निर्देशत्वर्थः ननु प्रत्ययस्यानियतदेशत्वे पूर्वमपिप्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह अयमर्थ एवं च परस्मात्प्रत्यये संज्ञाविधानसामर्थ्या
त्परशब्दाध्याहार आवश्यके अन्याध्याहारे मानाभावान्न अपूर्वदेशस्य साधुत्वमितिभावः अनियतदेशत्वं तु लभ्युपगम्य वाचेनोक्तं भवति त्यस्य प्रत्यु
तामितिवार्थः परश्चेतिसूत्राकरणे लाघवानुरोधात् प्रत्ययसंज्ञा संभवतयप्येकवाक्यत्वेवाकभेदेन विधेयेति तात्पर्यं द्वेवेति धातोः प्रातिपदिकाद्दित्याध्यन्तरसंज्ञे
त्कृतः परत्वभावबुध्यते तत्तः परस्मैव वासंज्ञेत्याहीत्यर्थः पूर्वप्रयोजनानुक्ते वाशब्दस्याप्यकृतेत्यर्थंप्याचष्टेइत्याहवेति भाष्ये पाणिदृष्टानामेव लोपविधानात्क
यमत्येनापरदृष्टत्वमत आह परेणेति ननु परत्वेऽसत्त्वे प्यस्त्य पत्तेनाष्टक्रमत्व प्रयुक्तलोपइति पूर्वभूतानांलोपोनापि साधुत्वमत आह तेषामिति त

कै॰टी॰ तस्य परस्यस्तः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाभावात्प्रत्ययस्यापि लोपादिसिध्यतीत्यर्थः अष्टकसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोपीति भावः नतु पूर्वमते नित्तथा वाग्रिधीत्य
५ पि कदाचित्स्यादिति भावः नहि तेष्विति सर्वत्रोत्तरस्येत्यस्य तत्रासंबंध इति भावः परस्येत्यस्य करणेन तु तत्सामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टो बोद्ध्यः क्वचित्पर्यय इति तात्पर्येन
न्यस्यतामता मुख्य ज्ञिलोपो यथा किमिति विधीयत इत्यत आह केचुलामिति प्रसक्तादर्शनस्येयलोपत्वेन सक्तत्वद्रूपेण तस्य निवर्तनमिति भावः णित्कार्यं शेषा परम्
तेति किति णिति पिकृता स्यादित्यपरस्त्र प्रक्षीत्यादि इति भावः पक्षे इति पद्धिस्थयेत्वर्थः एकविषये आदस्यानानाहेशाविधाने मानाभावान्युगपत्संस्थाचक्र
द्रूयेनान्वयासंभवः एवं पक्षे इत्यस्यापि विषयविशेषइत्यर्थः अन्यथाः संगतिः स्पष्टेवः अतस्य वस्य शब्दस्य ग्रिमग्रंथसंगतिः प्रकारांतरेण व्याख्यानेनतरसंगतिः क्षियपि
शोक्षमे वा हस्वशब्द इति अत्रे केस्पष्टस्य शब्दलक्षणत्वात्रलक्षणभेदे नापि लक्षणावृत्तिः एवं चकि तस्मार्थनोत्तरस्मिन्नेवो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं शक्यः परग्रहणाभावेपी
त्याशयः भाष्ये अपरभूतानामिति नपरभूता अपरभूता इति नविद्यते परभूता एषामिति त्यार्थः तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः तेन तदुक्तं अप्रत्ययके
त्यादिनाभाष्ये प्रकृतिरथ्यीलिसानेकत्वे प्रत्ययिकापिप्रयुज्यमाना हरणतइत्यर्थः तथा चतेषां लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादनाय परस्येति सूत्रमिति भावः श्री
क्षयोवन्नुमर्दुर्लभकः स्येदर्ते इत्यर्थः देवदत्तस्लनोदाहरणा अन्यथा वाक्यादिषु प्रयोक्तव्येषु वक्तारित्यादि प्रयुज्यते इति कथनवतेदेवदत्तेति प्रयोक्तव्येदेवद
त्तइतिइत्यपि भाष्ये वक्तव्यातः क्वचित्तु यथा पाठेदृश्यमानेष्टेदेवदत्ताहयइतिवक्तिताहे प्रकृतिस्थ प्रत्ययोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कस्यासाधुत्वमुच्यते इत्यत आह तद्योगे राम:
इतिनन्वभेदोपचारात्स्थलक्षणायाप्रयोगेसाधुत्वत्प्रियात्क यमस्यासाहुत्वमिति शंकते नन्विति नायमभेदोपचारेण प्रयोगः न तस्यादेरपि प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युक्तत्वात् ५

यः अभेदोपचारं विनोयस्य संबंधप्रत्ययश्चित्यर्थः प्रतिपिपादयिषया प्रयुक्ताः केवलाप्रकृतिस्तथाप्रयुक्ता केवलप्रत्ययश्चासाधुरित्याहतस्मादिति वहुवचनांतवदित्यभे
नतत्रवृक्तो संवध्यत्यमित्यर्थं विवक्षणाद्गणांदृश्यपीति अनेनासाधुत्वमिति उक्तः यास्यार्थवाक्यविवक्षायां वुक्तिरित्यस्य प्रमाणमित्यर्थं द्वयतज्ज्ञात्र्यस्य अर्थः अपुभाव
क्षमानेर्थं चाख्यातोनन्वास्यातस्य निवर्तकाइत्युक्ते ततार्थप्रत्ययपरस्यासाधुत्वेहकथनात केवलप्रकृतस्याहेरसाधुत्वमिति द्युणाभिस्याहेतुतद्वयत्यस्य धुत्वादिपरा
धुत्वेनैवरूपेणातेषां वा त्रासाधुत्वं तत्सर्वथापूर्वमित्यर्थं हि अप्रसमासयोरेवसाधुत्वमितिसूत्राथीनवक्तः भट्टगणादीनित्यको न इत्याहि रूपकारिस्य भागुक्तायुक्ति
भिः परत्वेसिद्धे परस्येत्येतत्प्रपः परो भवत्येवेति नियमार्थं तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगोनापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धं भाष्ये अहार्निजाइति एकार्थीभावरूपक
त्रिविधयाभावेपि जातोच्चारिताश्चंद्रिजद्वयस्य हि सदृशाः प्रमाणार्थकाबहुत्वहशास्यद्वाहिवाचिवहुशहवतद्वयमाद्यपिसाध्वसुरितितन्हारणार्थपर
स्वेतिभाष्यार्थः वहुजयेनोयाभिन्नार्थत्वात्तक्ताबहुशहस्य साधुत्वमेव तत्पर्याप्तरहंत्रितारभ्य वारसाधुत्वमेवेति भावः तदाह अह्नित्यादि अपिमन्त्रोपेतिनस्य
शानुपूर्वीकत्वात्तद्यर्थकान्त्रोत्येतत्प्रयुः प्रत्ययः परस्यवेति नियमे अर्थतः शतस्य यः प्रत्ययजातीयः सपरस्यैवेत्यर्थलाभात्साधुत्वबोधः अन्यथाः स्पप्रत्ययः
त्वाभावेन कथंनियमेनासाधुत्वबोध्येतः एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययजातीयः सपरस्यैवेत्यर्थः नासाधुत्वबोधः अन्यथाः स्पप्रत्ययपत्वाभावेन कथंनियमे
नन्यासाधुत्वबोध्येतः एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात्केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वभावेन कथंनियमेनासाधुत्वबोध्येतः एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्य
यानां विधानात्केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वसिद्धेकथमिहपरस्येत्यस्य प्रयोजनमित्युपात्तयहेतोभव तीत्यर्थः प्रधानत्वप्रत्ययानामन्वेनाप्रधानसंज्ञा या एवंविकल्पः
स्यान्तन्वसंदेहः परग्रहणादुक्तामप्यीत्यधानंन्याय वाधेनमत एव विकल्प इतिवादवचनेचेत्यादि भाष्यस्ता तात्पर्यार्थः तमुपपादयतितस्मादित्युक्तेरितिपर

छेत्यस्य तत्त्वेपि च्छप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति हृदयं तिमत्वेत्रेति नियतत्वादिति तथा च हि कल्पोऽनेष्ट इति भावः तास्मादित्ति वचनाद्द्रुतिः तेन सूत्रेण
उत्तरस्येत्यस्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेन नित्यपरत्वं संबोधनेन न पश्चात्तद्धि रुद्वौ विकल्पस्तस्यबोधपि तु मशाकाद इत्यर्थः भाष्येप्यपरइत्येतदभिसंबध्यत इति
पुः परः स्वभावर्त्तीत्यर्थः तस्मा एवेति प्रधानप्रत्ययविकल्पस्यान्याय्यत्वादिति भावः प्राप्त्या स्यात् इति क्षन्त्वेपि न संज्ञाया विशेषणं तद्विकल्पानिष्टः परस्मिन्निति
पि परत्वविकल्पाभावस्तत्र सामर्थ्यात् प्रत्यावाक्यबाधकमनिष्टत्यर्थं मनस्यविशेषणं वा ग्रहणं च नित्यं चेदं सामर्थ्यमित्यथमाहितिसूत्रे भाष्ये इत्यपि वाक्ये
प्रयोगार्थमिदमिति प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः केचित्तु तथैव पाठः भाष्ये प्रत्ययपरेवेति सामर्थ्यात्प्रत्ययोतिपस्तस्य परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेन नान्ति
यमादिति इत्यर्थः ननु पर एव स्यादिति नियमे दक्षिरित्यादेरपि साधुत्वं स्यादिति चेत्परः स्यादेवेत्यर्थात् तद्धेनप्रत्ययाचष्टे नित्यपरइति भाष्ये का
तेन प्रयोज्ञाति तेनोभयनियमफललाभ इति भावः आद्युदात्तश्चेत्येते त्रयोप्यधिकाराः यत्तु परश्चाद्युदात्तश्चेत्येतयोपरि भाषा तत्त्वमुक्तं तत्र लिङ्गाभा
वात् न च प्रत्ययस्यैव लिङ्गः एकवाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्यान्यतरलिङ्गत्वायोगात् सह विधानं चात्रैव सूत्रे भाष्यमेव स्फुटतराभावेतो हानी
माभूदिति अस्वरकोच्चारणाभावे पि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः नेतद्धिति अस्वरकोच्चारणाभावादनियतत्वाद्धान्नत्वादोषा प्रोक्तावितइत्यादि
चित्तु एवेत्यादि नियमार्थमित्यर्थः प्रत्ययविषये नियमेः स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणाभावाद्युदात्तत्व मेव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः नेदे
लोके त्वस्यापि नियमाभावेनास्वरकस्याप्युच्चारणमस्त्येव उदात्तादीनामभावेप्येकश्रुतित्वात् एकश्रुतेरतिरिक्तत्वेक तु सापि स्यादिति प्रथमाद्युदात्तत्वं तु एमः
सिद्धिर्न च हात्स्वरद्वावेच सापि नियतः विभाषा छन्दसीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तेनात्रापि पाक्षिक्यास्तस्यानुवर्त्तित्वमिति चेन्न लोकेप्यस्य प्रवेदे चाद्युदात्तार्थमिदं ६

सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद्यर्थमिति भाष्याशयात् पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः अनियतस्वरेति पूर्वनियमैः सिद्धत्वाद्यर्थमिति भाष्याशयात् पक्षे लोके ए
कश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः अनियतस्वरेति पूर्वनियमैस्तु वितौ न स्वराणामुदात्तानियतत्वशास्त्रार्थो नापत्याद्युष्णानुरोधादात्तत्वा भयविधनियमाभावात्तो तो हा
त्तस्वविहितस्यैव नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्यादित्यर्थः भाष्ये स्तत्रा स्तंनिपीमेनेति अत्र कारणोत्रयाणामप्यधिकारत्वात् हेकवाक्यतया चित्तयविशिष्टतयाद्
विधानात् अन्यत्र कारणोत्तु प्रत्ययानुवादेन विधानात्समंनियोगाद् इति भावः भाष्ये द्वितीयाद्युदात्तं ग्रहणमिति प्रत्ययस्वरेति करोपितस्यादृहानेग्रहणाल्लघु
त्वमिति भावे नेदं तदाहेरायुदात्तत्वमिति तदादेरित्तितत्स्वरः देहं तस्मिन्निति व्रीहिः अस्वन्तः प्रत्ययइति प्रत्ययग्रहणायस्मादिति परिभाषया अनुदात्तादि
क्षमत्वादिति भावः तद्धानयत्याचष्टे उत्पद्यमानस्यैवेति तथा चेह करोणप्रत्ययस्यानुबोधत्वाभावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भावः त्रिस्त्राइति त्रिरति स
त्रितिपरेपूर्व स्य चाद्युदात्तविधायके ननु प्रत्ययपरस्यैतेनेनसिद्धे त्रित्यादिरितिसूत्रं त्वस्मिन्नेवत्ताहादित ह्नोऽग्रहणाभावज्ञापकं किं न स्यादिति चेन्न प्रथ
मेत्रित्यादिरिति सूत्रे विरोधोपस्थितस्य भावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्य स्वबोधक त्यृस्योपस्थित्यसातत्रैवतद्भावकल्पनेऽन्याय्यात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्व
मितिस्वरविधौ संघातः कार्यीत्यर्थः स्यषष्टि वस्मासणात्वाहनुदात्तत्वसर्वस्येति तात्पर्यं पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन बोदनाहाहतार्थं यइति अनुपपत्तिरुक्ष्टु अकं
रणादइत्यर्थः तस्माद्धानानुदात्तत्वं सिद्धये इहवचनमिति भावः सतइनं भाष्यं प्रकृत्यसुक्त भाष्येदत्ताभाति व्याख्यास्याभिर्त्तोपकोद्विपर्यः अत्र नेतिः
प्रेयन्निघातिनागमोनुदात्तत्वावीक पुनरिस्यशेषनिघातेनप्रत्ययन्नभिष्यतितेकेउत्सर्वः तनतद्धेनत्वत्रितानितिचितद्रति चोदात्तत्वेशेषनिघातेनासिद्धे

कै॰टी॰भि॰ राहलुडिति: पृष्ट्याधायेमनयस्यचेतिसूत्रकरणाबाहीउच्चरयंतिभाष्येइहलविंतितिद्धनयन्त्याइष्टेत्यामिभक्तत्वाहिंदुताग्रेइति एवंचेलविंतेनसाहित्येऽस्तान्
७ लिहन्निस्वरेणातोहाज्ञात्वक्षिद्धिरागमानुहान्नवचनस्याष्टसूत्रत्वाद्भिमतफलमितिसर्थः अपरः फलनास्तीत्याहभाष्येइहतावल्लप्रयोजयतीतिषष्टत्वंप्रयो
ज्यतस्त्रपाठेपिअतरंगत्वात्पूर्वमेवाद्युहोत्रत्वप्रसंगात्ततः शेषनिघातेनयोनुहान्नेत्वेउदात्तनिहान्निस्वरसिद्धेरित्यर्थः अपरः फलेनास्तीत्याहभाष्येइ
धीतितरांतलमपयुनस्वमतेपरत्वेनपूर्वमिडागमस्यापिनुमाहइह मिहत्वाहिनापरत्वाद्धिडागमइत्यतेन अपरः स्वामतेपरत्वेनपूर्वमिडागमस्यापिनु
माहइहमिहेत्वाहिनापरत्वाद्धिडागमइत्यतेन अपरः स्वाशमयकेरपातिच्छंतरंगंनहीति: षष्टसूत्रेकरणोपिज्ञापकान्नहाहिविधाभावेनांतरंगत्वात्पूर्वस्व
पआदिरिउदात्तनिहतिस्वरेशेषनिघातसिद्धेरागमानुहान्नत्वमिफलमितिभावः उत्सर्जिमन्निघोगेकेहिउत्वाहिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः नेहभाष्य
न्तृतीयेसूत्रमितिपक्षेउपक्रमोमहोरविरोधात्अतएवलोविजव्यमि त्यपिनफलंअतरंगत्वात्पूर्वस्वाप्रहन्नेइद्वितीयप्रक्रन्निमतयोभयाश्रयणोदोजमा
हआगमस्येतितआसंज्ञानिमित्तमित्यर्थः एवंचतस्याउभयत्रप्रत्याहस्यापितत्वमितिभावः एवंशेषनिघातेनागमानुहान्नत्वमितिवाहिना षष्ठसूत्रा
रंभवाहिनंप्रति आगमानुहान्नवचनस्य: प्रयोजनत्वाभावेउक्तेप्रयोजनांतरमाहसापुत्रहीति अन्यचकार्यत्वेसत्येवविशेषविहितत्वस्यबलव
त्वप्रयोजकत्वाहाहपरत्वादिति: लादेशविभिन्नाद्युहान्नत्वस्यजातइत्याहिरवकाशः शपिवृष्टिस्याहेत्वसार्वधातुकानुहान्नत्वान्तोपुहूमावेकाशः प्रकृत राम:
उभयप्रसंगेपरत्वात्सोपुडित्यर्थः लावस्थायांनुनस्वरस्यानक्षत्वात्तेनचपूर्वसुपुहिअनिर्दिश्यमानत्वान्नसमुहायस्यवदहितत्वान्ननिर्दिश्यमानस्या ७

रेशाप्रवृन्निरेवस्याहितिवाच्यंधातोरित्यस्यविहीतविशेषणत्वांगाधिकारेणाव्यवहितेपिप्रवृत्तेः एवंचतृतीयेपितत्सूत्रपाठेपिआगमानुहान्नत्ववनमाचरफलमित्याह
भाष्येक्रियमाणेपीतिपद्यपीतिवाहीनोभ्रमयत्वंस्यानिवत्वेनसिद्धंनथापिअधिकृतस्यासंबंधिमानाभावइतिमत्ययप्रज्ञानियोगेनेस्तुक्रपरस्येत्यस्याप्य
त्रसंबंधवाधकाभावः धातोः परत्वस्यापित्वात्ननुचतृतीयेसूत्रेलसस्थानेइडुहान्नोभवतीतिउत्पत्तिकालएवस्वरविधानाहनुवाहविधायायापहागमाइतिपरभा
षायाआप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योहान्नत्वाप्राप्त्याप्रमाणात्स्वरवाधुहान्नत्वेसोपुटः शेषनिघातेनासिद्धिरितिवाच्यंआगमस्यनिधानेविधायमानस्यापितस्य
त्स्यंकृत्याविशिष्टस्यवाद्युहान्नत्वंचेन्नत्वंनियोगेनविशिष्टस्यैवस्याभिमानातअनुपयातावतएवहष्ट्वप्रत्ययत्वेसोपुडेतस्यागतत्वस्यात्तथान्वतरेतस्यापिन्न
विधौहृमितत्वाहेराद्युहान्नत्वानिवृत्तकारस्येतिअत्रावसितस्वारितत्वेनाशंक्योपदेशिकप्रत्ययत्वाभावात्हितद्वाभाष्येपरयपासृतितिनेवपरस्येत्प
निमित्तेकत्वात्स्याइशोन्नरंप्रवृत्यापूर्वमेवअत्रभात्वात्परत्वाद्धाप्रत्ययाद्युहान्नेत्वेततोयासुडस्वरकोवास्यातशेषनिघातेनानुहान्नोऽस्तीतिचरितार्थमनुहान्न
ग्रहणांकथंज्ञापकमितिवाच्यः परस्मैपदेषुत्रिस्यविषयस्यत्वमीतमाञ्जिल्यावस्यापामेवयात्स्तुतिज्ञात्वालादेशतन्निमित्तकाद्युहान्नत्वेयासुटः सिद्धे
उहान्नग्रहणांज्ञापकमित्याशयात: भाष्यधाक्षमेवलघुमितिएवंत्विहेलघुत्वाकानत्वपूर्ववचनमेवेत्यर्थः यद्यवृत्वेननाहितितस्मनितिपुत्रिमावपेक्षप्रत्यनु
चितेतिभावः अथापीतिउक्तआशयः आगमेत्वियप्रहोषः दाष्टवाहिमेत् इत्याहआरस्तातिति तृतीयेस्थास्थास्यत्यर्थः प्रत्ययत्रेतितावस्थायामाद्युहान्न
क्ययाद्युहान्नत्वेकेवलस्यैवेति पूर्वजाताआपिशेषनिघातेनानुहान्नोभवतीत्यर्थः एवंचतस्यानुहान्नत्वायागमानुहान्नत्ववचनमनावश्यकमितितात्पर्यमागमस्य

कै॰टी॰ कि॰ तुन तस्याप्रहागमाइतिन्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणोत तद्ग्रहणात् एवं च यास्तुटोपि शेषनिघाते नानुदात्तत्वे प्राप्ते अस्यानुग्रहणस्य चारितार्थ्यं नन्वापकासंभवो
पि ध्वनित एवं च लक्षिणो यत्सुदाहरणाविषयाक्रियमाणोपि प्रत्ययस्तत्रागमस्तत्र संनिपातेनाद्युदात्तत्वेइत्यादिरेकदेशस्तु क्रियमाणे नितिदोषं न नु तीन यस्तु त्रमतैपि अनु
दात्तं पद मित्यस्य परिभाषात्वात् नैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधिकालं स्पष्टिंतानाम सूतेन निघातविधानात्स्यात्स्वानिहितस्येटो निघातात्प्रागेतस्मानुदात्तत्व
वचनमादर्स्य कामिति चेन्न चिनु तद्दिष्टोहीश्वरो मनुदात्तत्वमिद्धये स्वाभिहितस्यापितेन निघातावसरभावेन परिग्रहतां पारि भाषार्थमिति वित्त भाष्यापारोत्सा
न्यायसिद्धत्वेन वचनम्भेतेवचनस्यानावश्यकत्वात् न च कुप्पदविशेषविधिविनाद्ध्यादुद्वा न्नाघार भाषाज उदात्तस्वरितयोरभावान्नत्रप्रसंगस्याच उदात्तस्या
पादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यं शेकक्रि विवक्षये द्वाक्षर रहितस्याप्युच्चारणासत्वात् एकश्रुतिः स्वापि धर्मत्वे न भवतीति नियमार्थत्वासंभवाद्बत्र तदेवानुदा
त्तं पदमित्यस्य चारितार्थ्यं चिनु इत्यत्र शेषनिघाता प्रशक्तिः तेहरपि लस्यार्द्दगुहा स्वादेचारितार्थ्यं नम्र क्वतेतरेणान पीतिन्यायेन स्वरानर्थलुकः प्रधानार्थे
कवाक्यतापन्नस्यानुदात्तं पद मित्यस्याध्यवसायेतिवाच्यः आगमा अनुदात्ता इति न कर्तव्यं किंतु ते अविद्यमानवद्धि स्वकार्यमित्याह भाष्टवादी भाष्ये आ
गमा इति लविते तस्मलुदात्तत्वे तज्जैरत्वदावंतोदात्तत्वे न स्वरितमस्त्र भावासहत्त नतत्वादिति कृतं तिनितस्य विद्यमानवत्त्वेन तद्दहितप्रत्ययस्यैवाद्युदा
त्तत्वे शेषनिघातेनागमानामनुदात्तत्वसिद्धमिति भावः शेषनिघातप्राप्त्यानुदात्तत्वात् हन्नपुंठ शान्नप्रहणचचरितार्थमिति दिक् एवं चागमानुदात्तत्वं ला ११४:
नीयस्तत्रफलं षाष्ठे पिज्ञापकेनासिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेशोक्तं नस्वरवार्तिकस्थवाक्यार्थयाचष्टे आद्युदात्तस्य तद्वीति माशुक्ते केयदष्ट नितरा स्याज्ञाप ८

कं संभवेतु आगमात्तदात्तत्वरूपंप्रयाजनं स्थितमेवननुडीदुत्तन्नेः माग्रेवाणा आद्युदात्तत्वेकतेउदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धत्वत्राहक्किमउंचेति वहिरंगइतितेनविध
उपात्तास्वात्निपिनहोषइति भावः अथवागम्येत्याहिचितंसज्ञात्कतत्वहिरंगत्वस्पशाह्येनाश्रयणादित्युक्तं पूर्वमयाइशोउ दितिमापधत्वात्वदी क्षितिभावः भा
ष्येन्त्वापवादेति मिन्हस्वरमिवप्रत्ययस्वरमपिवाधित्वादत्वरकस्यैवलोपे औत्साकुं सिकोत्स्वर्त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्राप्तौ नीतिभावः प्रतीक्ष्णेइतिलोपात्स्वरमपि
प्रयत्नज्ञातीनतत्पुरुषे नेतिभावः रचइति अत्रेद्वियत्प्रकाशविशिष्टस्यप्रत्ययत्वेतस्यान्तरतस्यादिकोरेशोद्युदात्ततेभाव्रेतोदात्तार्थंतत्वार्थं वंकं वक्तव्यमात्र
स्यप्रत्ययत्वेतत्राद्युदात्तत्वाप्राप्नातद्विवचाद्युदात्तत्वे संप्रसारणाभक्षात्रस्यदेशोभक्षणापन्नेतेनहाग्रायतत्वार्थ कं ग्रहणमेवेति कथमस्य ज्ञापकत्वं प्रत्ययाद्यकारोवि
शिष्टात्तत्र अयं जनमात्रस्यद्यंजनोतदकाद्यादेशइति प्रक्षस्तु रसैकइति सूत्रस्यभाष्यस्वत्रथं विरुद्धेनेषाद्रकेषुकट्टस्य ग्रहणात्सर्थाः सेगान्तु गोरवृत्त
स्कुकिंचाश्चपि व्यजनस्य प्रत्ययत्वे तद्रेकवाक्यतापन्नस्य तत्र फलाभावादादेशोत्त्वं तत्रैवस्वरप्रवृत्तिः चिता अकारादि विशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वेन
स्थाने आत रतस्याद्युदात्तत्वप्रेवकादेशइति ज्ञापको पन्यासफलं चिन्त्यमितिहिक तत्तुनि किस्वरस्य पंपेतिलोपेनबाधे सवयस्यप्रत्ययस्यस्वरप्रवृत्तावप्र
त्ययं संज्ञेति अनेन हि पूर्वप्रयोजनानोलुप्तत्वान्नुरखं प्रयोजनविहानीमाहेति अर्थीनभतेमानुनयुक्तः यथा प्रथमे भावेतास्वरइनात्वयथाल्लासेलिति
अत्रपोदहिविप्रतिषेधोन्याय्योभवति षाष्ठे पाठे हि धातोरित्यस्यपूर्वत्वात्त्वदविप्रतिषेधोवक्तव्यः स्यादिति भावः भाष्ये एतस्याप्यनानुदात्तस्यप्रकृतेः समस्त
मितिननुप्रातिपदिकस्य ये सर्वत्र चारितार्थ्यं घचानुदात्तेत्वाहियथीतिचेत्रः प्रकृतेरुदात्तत्वारितवत्त्वप्रसंगात्तस्यनंतरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघातप्र

कै॰टी॰

स्मातरपचारत्वमस्यवाच्यं एवं चं वा ध्यमामान्यचिंतयाधातोरित्यस्या प्यवाहः स्याहितिशंकाचारणायतदुक्तं नाप्नुत्रेति तथा चतिस्वरानितिस्वर एव परः स्या
८ हितिभावः कार्यतिप्राप्नोत्यप्राप्तिदृश्यतितत्रैकादेशस्येतिप्रत्ययस्ज्ञाम्निं युक्तेति ननुप्राष्टन्यायेपि आपेक्षितत्वात् सन्तानेपरत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेद्वाभ्यनमकाल
मेवप्राप्तयोश्चस्त्रप्रवृत्तौपित्स्यात्स्वतन्त्रं मानस्याधातुस्वरस्यमतिशिष्टत्वमस्तीवतिचेत्सत्यंस्ज्ञात्वरूपा विषयभेदे नविरोधाभावात्परत्वाप्रवृत्तेः पौर्वापर्यमपि
ज्ञानपौर्वापर्याधीनमेवातस्त्रौत्वापेक्षेति युक्ततः शाद्रशास्त्रत्वात् अर्थाधिकापेक्षाकृतं बहिरंगत्वेमप्रयोजकमितिभाष्याशयः कार्यस्यस्यविभज्यान्वाख्याने
इदंभाष्येपरस्याश्रयितत्वमिति अनुदात्ते पदमित्यनेनैकवाक्यत्वाद्विति भावः एवं वर्णात्मिमूहरूपपदस्यापेक्षत्वात्स्वरितत्वमिति अनुदात्तं पदमित्यनेनै
कवाक्यत्वाद्विति भावः एवं वर्णसमूहरूपपदस्यापेक्षत्वात्स्वरितत्वं च बहिरंगमित्यभिमानः परिभाषार्थमितिपदस्वपादर्वतियावन्मुभवतितावतत
वतिचेत्सन्निहितमेकवर्जेमर्व मनुदात्तं भवतीत्यर्थ इति भावः तेनेपदस्यानुदात्तस्यस्वरसन्निकालेस्मित्निहितस्यचमिथ्यातितिबोध्यं अत एव ख्यातोरि
त्याद्विनास्यैकवाक्यतेतिरिक्तसामान्यग्रहस्येति द्वानुबंधकत्वस्यपारस्त्रेहायेति भावः एवं च शेषनिघातद्वारागमोनुदात्तत्वसिद्धेयेयत्वात्रागमस्वत्रस्यपाठः
आगमानुदात्तार्थदेत्यवोपपन्नमोक्षा सिद्धांतमुक्तिः वचनांतर करणोपप्रेक्षं ज्ञापकं तुनात्मनीति पूर्वमेवनिरूपितगुपरितेज पररोगेविकित्स्युइतिधाविम
तीकारादेवत्यवहारात् गुरुस्पादिर्निहादिवद्व्यवहाराद् गुप्यतो पर्नानिकैतलइतिप्रयोगाच्च विचिकित्सातुसम्पादस्याहितो च्चनाशर्थविशेषाप
हितेभ्यएवसन्निति बोध्यं बोधं विचिकित्सतीतिपरस्मैपदप्रयोगदर्शनाद्वह अनुकैमेतिअत्राग्रहणेमसनेएवतत्र्याच आशंकेतितिनिवारणायेत्यर्थः भाष्ये गुरु॰ ९

नुदात्तेत्करणं किंमिति वक्तव्यः नुवंधकरणमित्युक्तिः हीनुमानोर्हतुक्तस्वरितंतत्वबोधनायमनुदात्ताहौक्ये रूपमनुदात्तेत्त्वमुक्तं तत्रमानं चिंत्यमाष्यचिंत्या
धस्वस्वंकिते परस्मैपदित्वविभाष्यानुग्रहचिन्त्यः चेहिकपरस्मैपदिप्रयोगात्कथ्यं इसत्वारपित्सुमावः लोकत्वात्मनेपदमेवोचितएवंचचतुर्थरूपिस्त्वमितत्वपर
स्मैपदित्वमेवबोचितमितिवर्हितिकेवलेभ्यइतिः सन्नेतेप्रतीपमानार्थं इति भ्य इत्यर्थः तदर्थवंतीनामवानुदात्तेत्त्वाहितिभावः अतएवाथीते नन्नुबंधकत्वमिति
हन्याहानुत्तेभाष्येनचैतेभ्यइतिसन्नेप्रतीपमानार्थ इति भ्य इत्यर्थः नापिपरस्मैपदमितिविवक्षणसानेमिमायेणादपन्नावपदेइतिभाष्ये वधमेवक्षितमित्य
स्यनिष्कलं चेहितिशेषोवाध्यः मान्यः ननुपरत्वादिद्विनेद्द्विभाष्ये कथमवर्गात्प्रहीष्येति आहसामान्यतिभाष्ये इत्यातिसन्नियोगेनेतिननुधातुमात्राहेशेनस
मसन्निमित्तकाभ्यामोहेश्यकस्वदीर्घइतिकथंतयोः सन्नियोगइति चेत्र बोधसन्नियोगेन तद्वत्त्वात्तत्सन्नियोगोपीत्यभिमानात्तचचनाहभ्यासविधिसदचवर्मान्
योगएवास्त्विहइतिभावः अत एव पूर्वविशेषविधित्वेनबाधकत्वमुक्तं केपटोतिके चिन्नपरत्वाद्द्वावसन्नियोगेभानेमिन्निकत्वरूपमंतरंगत्वं बोध्यमत इति वृ
तिनसन्नीत्वाते इतिकिंतुविशेषविधित्वातदंतरंगत्वाद्वाचाबाधातएवेतिभावः नत्वाभ्यासविकारेष्वपवादेति अपवादपदं बाधकोपलक्षणंतेनयत्रान्युत्तरंणे
सुत्रमुत्पत्तौ सम्प्रदायपत्वाभावस्तत्रैवेदमितिपाप्तस्यैतस्वेतिपंचम्यादइत्यादानुकिअनन्तत्वाभावादीर्घमात्रौचारिकत्रीत्याद्योहिकोपीमिविसामर्थ्येन
तदभाप्रीवपंचमकिताइतिमुक्तार्थज्ञापकमित्यर्थः तेनयथायोगपूर्वमुत्सर्गमहत्वापवादप्रवृत्तिः अपवादाहमत्रत्राचपिबाधुतरूतस्मीप्रवृत्तिरितिबोध्यः
यथापिइच्छावइस्यवाचइत्यस्यैवपविकरणेनान्वयेपिनद्वातः तथापिसामान्यविकरणपरस्परप्राप्यत्वाहाहअजेतस्येति ईचाको भ्यासस्यदीर्घत्वेनाभ्यास

कै॰टी॰वि॰ सोतिपक्षद्वयेपिसूत्रभेदोदूषणांननुतद्धितेनहृस्वग्रहणेचधिर्यावर्तः तत्रफलाभावेनहृस्वाभावादतआहहृस्वेति अत्रनवाम्याहविकारेधिसेयमा
१० श्रानमुक्तेःधातोःकर्मणःशाहृस्यधातोःकर्मत्वसमानकर्तृकत्वासंभवात्तत्रैकसमानाधिकरणानुपपत्तिःनाभ्यावार्त्तिकीत्रधातुग्रहणप्रत्याख्यानानुपपत्ति
श्चेत्यतआह अर्थद्वारकेइतिनन्विच्छायाश्चितिप्रत्ययांतत्वान्नकर्मणाइत्यादिनान्वयायोग्यमितिइच्छारूपेर्थेधात्वित्तरार्थद्वारकेइतिनेन्विच्छायामितिसप्रत्यय
त्वातकर्मणाइत्यादिनान्वयायोग्यमितिइच्छारूपेर्थेधात्वित्तरार्थकर्मणास्तेनसमानकर्तृकादपिसन्स्यादतआहवेचेति सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेनतयोरपि
रपाविशेषणमितिभावः नकेवलंसंनिधानादेवतयोरिह्यपेक्षात्वंकिंतुप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामर्थ्यानुपपत्यापीत्याहसर्वहीति वार्त्तिकावतारणायेतिधातुपदस्यप्रयो
जनेदर्शितेतत्सिद्धिस्तदंतरेणापिभवतीतिवार्त्तिकेनदर्शितंतुशक्यतइतिभावः सोपसर्गोथावार्त्तिकेनफलंमित्याहधातुरेवेति प्रकृतसन्धावित्यस्यप्रतीतिविषि
यसमानाधिकरणप्रत्ययकसमानाधिकरणात्पठ्याद्रिःकर्मत्वमिवेतिभावः भाष्यप्रातिकारिकेति पर्यायपद्धवैवनेयोषः तथाप्युक्तकर्मशिकंद्वयंकुलद्वयहा
तः संघातेनेतिधातुपदाभावेविशिष्टस्येच्छाविषयत्वेनकर्मत्वात्तद्वाचकाद्देवसन्प्रसंगइतिभावः सुबन्तार्थस्यापिकर्मत्वात्तत्र सनस्यादतआहइत्तरैतिनभुने
पन्नाह भाष्येकर्मणःसमानकर्तृकादिति प्रतिषेधस्ततः तेजस्काम्यामित्यादिःपाजकादित्यासमासइत्यनेधातुरेवेति संघातेनविशिष्टक्रियावाचकतावृपि वि
शेष्यस्यैवकर्मत्वेप्राधान्यादितिभावः तत्रदृष्टान्तमाहयथोक्तिमितिप्रधानस्यैवकर्मत्वमित्यत्रार्थदृष्टान्तोपुपूर्यापत्तत्रतद्विशेषणोपिप्रायशक्तिरितितात्पर्यंतथा एकः
पिसामानाधिकरणविशेषणारवतयोपसर्गार्थस्त्वव्यधिकरणइतिदिक् अथापिविशेषस्येतिपाठः धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः क्वाचित्कप्रि १०

षणास्येपाठः तत्रापायमेवार्थःसमुदायस्याकर्मत्वादितिः ननुप्रतिष्ठापत्तइत्यादौप्रसमभिव्याहारेणैवप्रतीयमानत्वात्सैवकर्मतिधानुग्रहणाभावेतत्प्रतिपादकत्वा
पसर्गादेवस्यादितिचेन्न तत्रापिच्छादिकर्मद्योतकतायाः प्रशाद्दैभूवादिसूत्रेभाष्येउक्तेः भाष्येधातुविकारेपीतिनन्वस्यास्तितात्अधिकापत्ययोगोप्युक्त
इतिचेन्न नेदम्रधिकारपदंस्वार्थेतुप्रकृतिकरणकारअधिकः कारःधातोरित्यस्यविकस्यकरणापृतार्थः अवयवस्याकर्मत्वादितिकर्मत्वयोग्यानधिकरणात्वादिस
र्थः अवयवषष्ठ्यांसमुदायस्यकर्मत्वेपिनदोषइत्यतआहषष्ठ्यांतिति अनुपसर्गान्नितिनचयंपदविशेषणंव अन्यभाष्येवसमानाणत्वादइत्याह तस्मादिति तेनाव
यणात्पाः पृथक्ष्टथक्नकल्पनातत्क्रियावाचित्वंचधातुत्वादुपसर्गहितस्यक्रियावाचित्तिनिर्णीयतइत्यर्थः पार्थक्यकल्पनाफलेचाडादिव्यत्यासमानकर्तृकादि
त्यनेनक्रियावाचकादेवसनोविधानमितिनतद्विशिष्टात्सनितिभावः कर्मत्वेचसतीतिकर्मत्वादिद्योतकत्वाद्विभक्तेरितिभावः कर्मविशेषादितिः कडारादी
नामप्येकार्थीभाविएवप्रवृत्तेः सनभावेतदभावात्समजाहीनोसावकाशत्वमितिभावः एतेनकजाद्यभावेसन्स्यादित्ययास्तिदनुपपन्नाहयुक्तचेतिलक्षणाभ्य
येतिचोक्षुणेलक्षणैकचेदुक्तत्वादितिभावः भाष्येआत्मेच्छायामितिकर्मभूतादितिशेषः साध्यस्यैवेतिसाध्यत्वेनप्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः साध्यताप्रतीयत
इतिसाचनेकारकान्वयिताव्युत्पत्तिकेतिभावः सावनाश्रयइतिकर्मत्वलक्षणाच्छान्नाश्रुपइत्यर्थः क्रियाणामेवसाध्यत्वात्साध्यत्वेनप्रतीयमानत्वात्प्रसिद्धरूप
सिद्धत्वोन्नेवसमतीयतइत्यर्थः तुमुनेत्तमुतिअव्ययकृतइतिवचनात्तस्यसाध्यरूपभावाभिधायित्वेत्यर्थः तुमुनइच्छावाचकत्वाभावादाह तुमुन्निमित्तेनोतुमुना
नकर्तृकेषुतुमुनिस्यन्देच्छार्थेष्वतनुहत्तेस्तस्यतन्निमित्तत्वेतदभावइतिसनकलोपपदत्वमहासेत्राविधानेन्वतस्यसिद्धरूपभावाभिधायित्वेनकथंकर्तृसं

कौ.टी.वि॰ वृंदस्यात अहधातुवाच्येति भाष्येद्योतैत स्मिन्निति त्वाश इ जन्यवोध विषये इत्यर्थः हन्तीति तु मुनत्रेविग्रह वाक्येसमानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समानक
११ र्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयस्तो विग्रहवाक्यं भावविषयत्वं तुमुनस्तु न निश्चयात्तत्समो विग्रहेवाक्यमिति नाप्तनशक्यात्समनुत्पत्तेरिति भावः वे
द्युतइति विग्रहे तत्प्रतीतेर्न इच्छास्तनशङ्कागर्भसमानकर्तृकत्वप्रतीतियोग्यविग्रहवाक्यमस्तीति तत्र भावात्रतः समनोनुत्पत्तिरिवालुप्यते इति भावः पुष्पा
मीछतिहिवहत्रइत्यत्रिति नेत्याहितितुना पाद्यकेमिमाचबोधकत्वाभावात अतिरिक्तस्यकर्तृहिरविभाना तइत्याह अनाताते क्रातेऽविशेषं दृष्टाहकेवले
सेति यद्यात्वितिसंगतनुमिच्छतीति विग्रह वाक्यस्य नप्रक्रत्यात्तु गर्भस्य समवाहिति भावः तन्वभिधानादिति भाष्यमनुपपन्नं समानकर्तृकत्वाद्याप्यताभीका
रेणतद भावेतस्य घ्यास्य प्रमाणालाभात्तस्यागतिकगतित्वात्तत्राह इच्छा पाइतिसंक्षिप्यत्वादित्यर्थः कारणाद्याकांक्षातुन नियतेति भावः व्याप्ति
न्यायाश्रयणेपिसमाधत्ते इह नित्यानामितित त्र समानकर्तृत्वादि प्रकारकबोधोत्लोकस्य सर्वत्रवनहि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमस्तीति भावः
ननु प्रत्यासत्याक मेवोधकात्वस्यपेक्षापरिमाणेतेति मेवेत्यत आह इच्छायां चेति नकर्तृकमेवेति उक्तस्त्रे कर्तृयुक्तात्मनइत्यत्रैवक्रायतेत्रेह्युपमात्मनइ
स्सकर्तृ त्वेनान्वयस्य क्त्वात्तरगत्वा श्चेति तापिते नेतुसंबंधेनान्वयः एवं च प्रत्यासत्याप्यकर्तृकत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः धातु शद्दे च्छास्याने तस्य फल
माहत याचेति क्रिया वृत्तिवस्य विशिष्ट क्रिययाः प्रक्रमात्तदेशाना तविशिष्टेवेतिः उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टेवेत्यर्थः साधनेनात्र तत्प्रयुक्तकार्याणि निर्दिष्टेत्तः राम:
उत्पन्नबोध विषयीक्रियते उत्पन्ना उत्पन्नबोधा अन्यतउत्पन्नेन अन्यतउत्पन्नबोधेन तयाप्यस्तीति कर्मणाद्रस्सकर्मबोधकादित्यर्थः स्याहितिभावः उत्पत्तिरि ११

शिष्टाया स्वक्रियाइति विशिष्टायास्वक्रियायाधातुना त्राह्योवीत्यर्न्निमाश्रितेत्यर्थ एवं च पक्षांतरत्वादविशेषइति भावः अयदेति साधनसंबंधोत्र स्मपिउपसर्गोते
वंधेइत्यर्थः कसंन्तेर्वधाते स्यायातरंगत्वात्सुमुपसर्गसंवंधोतस्वन विशेष्याशलाभेनेच्छायामित्रन्निरित्यभिमानः आश्रिग्रहणायेति वाश्रित्वाभावेत्यर्थः
वहुलग्रहणासंवंधलाभायेति यावत्प्रयोगतेषु गतिर्गतिविशिष्टे क्त्रमासाभावकेषरीत्योपपद्यतिदितिसूत्रोक्तरीत्या चपरितातिशियुत्रं संनुपसर्गयोरीनसंवंधि
हेभ्यो तुग्रहणार्थकामेवयुक्तं यत्संपसर्गकस्मिंवसिद्धास्तुक्रिः तस्यचोपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थः कुमीति अर्थः समानकर्तृकादिसुक्तासनं तकारकेणास्य
चवेसाध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसंवंधात्तत्र एवन विशिष्याशलाभेनेच्छानिवृत्तिः इतरइत्यत्र हृशंकितवान्योपसर्गस्यकर्मेदेइत्यादिः तत्र एकदेशिनकर्मणाइ
स्वपचधात्वात्तुत्तरयदिकेयदेसाम्नेनुतन्नेपूर्वमुपसर्गसंवंधः स्यात्रहात्रैवधातूपसर्गयोः समासोहत्वोरइति उपपदसमासेत्रस्यभाष्यविरोधइत्याहुः वाध्यतो
भावाहितिः वाध्यातः प्रतिवंधः सन्निधावपित्रावनानर्थकं चेतन्नेनतदुपस्थितेर्दूरस्थमात्ताहाह अथवा धातुरेवेतिष्टयुपस्थितस्यपत्रेतरापेक्षासमाप्य
त्वइति भावः एवं चानुपसर्गस्यकर्मत्वमिति तत्संगतमितिभावः हन्तेरिति नन्वस्यपरविधित्वाभावोत्समर्थपरिभाषानुपस्थितेः कथमस्येकार्थीभावविषयत्व
मिति चेन्न भाष्यप्रामाण्यात्स्याप्येकार्थीभावएवप्रहन्तेरिति भावात प्रत्ययसंज्ञायइति परत्वस्यापीह मुपलक्षणात्त्वद्युहात्रैस्य तस्यत्वेन द्विषयेन संबंधः नि
त्वाहितिवोध्यं अन्नापि समर्थपरिभाषोपतिष्ठतइति अर्थवात्निकसमतिदृश्ययित्वात्सुहाहरति भाष्येतुमुनंताहितिवचनस्यापि प्रवृत्तिस्तत्र एवोपपद्यभावेपि
तुमनहृत्तिविषयेइतिवोध्यं वहिरंगत्वाहितिः संतसन्नियोगेनविधानात वहिरंगत्वे लुकइतिभावः वस्तुतस्तु सुमुनोलुकिपरत्वेनैकदेशप्रविष्टत्तन्न्याय्यावता

कै०टी०वि० र: तत्वप्रत्यभिज्ञाभावात्सर्द्ध विकारात्तु नापि स्थानिवद्भाव: तु मुक्तं तस्य षष्ठी निर्दिष्टत्वाभावात् इष्टसिद्धये इति अनेन सर्वेशंका भाष्या निरस्ता इत्याहः आ
शकेति साचंश्रयो हृधर्म: शाके हृतं प्रतिपत्तीत्यर्थी वर्तमानात् तद्धि शिष्टेति तद्विषयत्वविशिष्टत्यर्थ: आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह धुनाद्दित्विति लोमु धादिति किं
त्वादृणाभाव: संभावनाविषयत्वुटने भविष्यत्वप्रतीतेराह वर्तमानसामीप्य इति भाष्ये एवं सति चेतनावत इति वस्त्र्याणोनाभिप्रायेणा मन्यत इत्युक्ति: का
र्यो तातिइच्छानुमितिजनककार्यरूपलिंगं तुल्यमित्यर्थ: ननि हृया या अचेतने बाधात्कथं बाधितविषयानुमितिरत आह वास्तवेति: वास्तव सत् त ब्रह्मवास्तव
मसत् प्रपंच: तेहन पेक्ष्य व्यवहारमात्रेणासतइतरस्येव स्यात् अपि तेन मत्स्यकार्येणानुमानमिति भाव: बालकादेरपुत्कारणाघरोहणाकुर्वतो मत्ती मिति भ्रमय मि
ति व्यवहरति लोक इति तात्पर्य भाष्ये शूना श्लोइति मस्तना ह्ना इत्यर्थ: शूनाश्ला इति पाटे विषयेति विषयाग्राहि चक्षुष इत्यर्थ: परिच्छानिक्षिन्नकमितिबुद्धि प्र
कमहत्यादिकमित्यर्थ: तिङ तार्थेनेति: क्रियये त्यर्थ: भाष्ये स्योपमानशहृस्यहास्यमित्यर्थ इति भाव: केचित्तु तिङ्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहु: तद्दुप
पादयति क्रियापाइति सिद्धरूपतयाप्रतीमानस्यव तत्व इदं तदिति परामर्शविषयत्वादुपमानत्वं भवति नान्यस्येत्यर्थ: इदं तदिति परामर्शाभावादिस्यैस्योपमानत्वाभा
व इति शेषे शास्त्रेष: तथा परामर्शाभावे हेतुमाह साध्येत्यादिना तथा परामर्शाभावे वि कुतो न स्य इत्यत आह इदं तदिति अत्र शहेशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभा
व एव वाबीजं अत्रोपमानोपमेयभावेपि कुतो न स्यादित्यत आह इदं तदिति अत्र शहशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वाबीजं अत्रोपमानोपमेयभावस्येति उप रामः
मेयभावस्येति उपमेयग्रहणां चिंत्यं ह्यत्रिपदस्थीतेइत्यो हो क्रिमापाउपमेयत्वस्य इष्टत्वादिति बोध्यं कथं तर्हि तेहि तावगणपतीत्यादिप्रयोगोऽत आह इवशद्ध इति अत्र १२

वाक्ये तु शहृद्धयफलविरत्वं अध्यारोपितस्येत्याह तिङ्: तार्थस्योपमानत्वाभावे युक्तोंतरमप्याह परिपूर्णेनेति समासान्नत्वाहिति यातस्य संपूर्णत्वाहित्यर्थ: आतिः पश्चि दिशि
ष: एवं चैकस्य क्रियायो भेदाभावान्नोपमानोपमेयभाव: भिन्नजातीयास्तु साधम्यसाधर्म्यमप्याह रूपासंभवान्नोपमानत्वं तत्राह भिन्नेति समानजातीयास्वपियथा
नं तयोक्तं यथा देवदत्तो निपतपादेः तेनेदमयव्याज्ञानिपातयाह तेइदं तो दीप श्रृंगवदृष्टो न कश्चित् कमासाने तदृष्टव तत्कर्तृकमाद्यानुमितिबाधार्थगते यत्रागामे काभाव
न्नं तं धर्मनिमित्तीकृत्य रूपेन भाणयो: पश्चात्ताह रूपबाव इति नत तत्र क्रियायोरूपमानोपमेयभाव इति बोध्यं इच्छास्तदृशीपीति: पूर्वंव्यवहारच्छितो तत्रासमणीकृत्य इत्य
क्तेइदानीं तु इच्छा सदृशी यं प्रत्यय इति भेद: केचित्तु अरोतिचेतनेक्षमनुष्य पिनानाजातीययवहारदर्शनादिति भाव: सर्वत्र परिणामदर्शनेन च चेतनोधिष्ठानं विना चेतनावि
ष्ठाने विना चेतनस्य अचेतनस्य देवस्य तत्त्व विच्छित्वं स्यात् तद् इति तात्पर्य: मन्यत इति छत्रमपि निपातनाहिति तद्भाव: यगभावश्चेति भावे शास्य सत्त्वाघक: प्राप्नोतिरिति भाव: श
विकरणास्येति युग्मियमिसाहृचर्येणाकारविकरणस्येव शिर्ष्यहां दीति भाव: नाहाहिकस्येव श्रियामिन्द्रीति निपातनात्कार्यस्येत्यादिना समाधानभूतं आह अर्थविर
प इति स्य स्पीति भाष्ये स्यपृहृथिकस्येत्यर्थ: लोके कान्नि शाङ्क्ष्यशोभायाः प्रसिद्धत्वाहोहकाति: कामेनेति ग्रामस्य गन्तिकर्मत्वस्य प्राप्तिकर्मत्वं चस्पष्टमेवेति कथं संदेह
तत्राह क्रियाद्वयेति चङ्क्रमणादिकामस्य अनुदेश्यकगमनादिकामस्य अस्य स्य ग्रामस्य प्राप्तिकामस्य इष्टकर्मत्वं इति उभयोरिष्टकर्मत्वग्रामस्य प्राप्तिकर्मत्वाभाव
मन्यमानस्य बोध्यमिति भाव: परस्परग्रामस्य पेक्ष्यत्वस्यार्थ: यस्यां क्रियायानिरूपितं फलं मस्त्विक्त्रि वकर्मत्वात्तनोदनाजोलायुस्तन्निरूपित्वमित्यर्थ: ननि षेहहस्य यकर्मत्व
कदाचित्तगमनरूपकर्मणिप्रतेडे स्मित्यग्रामगते मित्यपि स्यादिन्तत आह इष्टग्राम इति ग्रामप्राप्तेरुद्देश्यकत्वाद्दित्यर्थ: अतएवग्रामस्यत्वेनानुहृश्यत्वादेप्राधान्यत

कौ॰टी॰कि॰

हाहः अप्राधान्यादिति एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तं भिन्नकक्ष्ययोरिति प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः नन्वेवं कदाचिद्प्रधानेऽप्येव स्यादत आह प्रधाने
२३ इति नन्वेवमपि प्रसिद्धिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्ततो द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिं दूरीकर्तुमाह द्विक्रियायामिति एतेन युगपदुभयत्र ग्रामस्य
हृन्त्वयासंभवात्कदाचिद्विशेष्यो ह्याचिद्गमोशाद्वान्वयः तत्रपदार्थतत्त्वशाब्दान्वयस्तु तत्र तद्विभक्तिरिति इष्टं तेषां ग्रामो गन्तुं इष्यते ग्रामो गन्तुं इष्यते ग्रामं गन्तुमि
च्छामयमर्याप्यतइति परास्तं एवं तर्हि गम्येग्रामः कर्मेद्वयेरुभे कर्मणी इति भाष्यविरोधात् कस्यचित्कर्मत्वाद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनया तस्यापि भाष्यस्यैकप्र
योगे उभयत्र ग्रामस्यान्वयाशाब्दान्वयपरत्वलाभात् न यास्तिकदाचित्क्रमेग्रामः कर्मकदाचिदुभावित्येवापि स्तुस्पष्टत्वायवदेहि इति किंतु नन्वेकस्या इच्छायाउ
भयविषयत्वं तदभिधानायद्वितीयः सन्भविष्यतीत्यत आह इच्छायाः सकत्वादिति तन्नेह वाक्ये तत्त्वविषयमेकत्वेनेवेष्यते इति भावः इच्छाविषये च्छायास्तु न प्रत्यय
इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः नन्विच्छाविषयेच्छाभावात्कुयमत्र सन्नित्यत आह कस्त्रिह्यलसाद्गीति तु मुनयावल्लोवितितमुनौ भविष्यति विधानात्कथं
सर्वकालः प्रत्ययस्तत्राह तस्मानेति तत्स्वहन्ते तन्नलक्षणाप्रवृत्तेः तत्प्रत्ययान्तेतिसमानोऽर्थस्यापातेत्यर्थः न्यायानुवादोऽयमिति अनुवादफलं चान्यत्र व्यक्ति
पञ्चाप्ययोनेतालिर्मिद्धः इत्यत्वाभिप्रायेण अनुवादेनास्तेत्वतत्र प्रयोगाबोधनादिति ह परंतु आप्रत्यिकत्वेन शब्दे तदेव वनमेवेदं अत एवत्वात्तालसिद्धिरि
त्याहुः शीघ्रकृतः साहश्यग्रहणीत्यावर्त्याः संभवाद्यहेतत्र्यर्थीति इतिशिवभट्टस्तु तस्मात्तस्येन जनासेशभेदकृतेभाष्यप्रद्योपाधौ तेतत्तायस्यप्रत्ययमेषाः प्रत्ययसमा राम
न्हिवे सुपत्राववाम्भाराद्रानिकेषोचितप्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूपइत्यर्थः पश्चाद्धि इति एवंचानेतरगत्वाभ्रमसपशुरस्वैतेवान्यथासिद्धीरुक्तेत्यर्थ नन्तुयद्विचिद २३

नुबंधयुक्तेस्यग्रहणेन हि रहितस्य ग्रहणाभावो वचनमंतरापि सिद्धमतो न पततश्चाहसएवेति उच्चारितएवेत्यर्थः वचनसामर्थ्यादित्यादिवारणो बहुव्रीहिराश्रीयतेऽत्र
तहितस्याहावपिशाहयदित्यस्य आश्रीयते इति भावः कतोह्यनुबंधकत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणमिति हात्पर्य अन्यथा तद्ग्रहणं किमिति इष्टापत्तिपाके त्र्यरिव ष्टाक्ति
प्रसङ्गः ननु कर्त्रीति त्वाम्याशिराज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि स्यादिति भावः शेषषष्ठ्यामपि साक्षात्संबंधेनान्वयेहोयत्तत्वादिष्यत इत आह सुबन्ते आत्मशब्दः स्वपर्या
यवाचि सुपः आत्मनः पुत्रं परस्यहाप्तं पिच्छतीत्यादौ तु नहीयच्छन्माशास्त्रस्यात्संबंधित्वाभावात् परेच्छेतिपरस्य द्वितीयावस्तादिच्छामित्यर्थः कर्तृरीयच स्यादिति अन्न
नैव संबंधे नेच्छायां तद्व्यापारपरं पराक्तसंबंधस्तेन यत्संबंधोऽस्तत्साहक्रियाकारकसंबंधमात्रमित्यत आह गात्वस्याच्छाक्षसंबंधत्व अत एव स्वत्ववत्तविशेषणात्वेन परिहारा
तमिति ममवात्मपदार्थं इति भावः भाष्ये स्वमात्मकाहित्वादिति एवं स्वभावादिहिपरस्मैवहः एवमिच्छतीत्यर्थः इष्टमिति पापचाक्षिनायशब्देन तत्फलमाह एवं
स्तइति भावः इदं वाचयतिस्तु स्वहेतादित्यादि प्रयोगात्कृत्वात्तद्दः एवमस्वत्वेन मनोऽच्छायांबोध्याः भाष्ये विषयेऽभविष्यतीति नित्यमुपविशत्याविश्राति पास्कात्स्व
तोच्चोस्तत्र्यभविशश्च तत्त्वनः वाइत्यस्य नियमार्थत्वेनान्ते व्यवधानपरिकाद्वयत्रेनानुलोपानस्मात् विधार्थत्वेनुवाच्यतीतारहेभ्रुवताहृत्तज्जिपस्त्रेजत्वादिपदकार्यस्या
दिति चेन्नः वालोः कर्मणाइत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्ततेऽतश्चयथानुरूपकर्मपरिनिष्ठितत्वप्रयोजकः प्रत्ययान्तत्वानाक्रान्तमतस्तत्सोहच्यमो न्नाहृशब्देवककर्माग्र
हणात्स्ववतेप्राप्नोतीतिभाष्यमाशयात्स्माख्येवान्तोर्मास्तीति सिद्धं तान्नुनशाकितः तास्य भिमात्रप्रतिपत्त्वाभावात् ननु महान्तं पुत्रमिति विग्रहे पि सुबिष्यन्महद्
इति समासे आत्वचमहापुत्रीयतीत्यभाष्यमिति नह्यनभवितव्यमिति कथमत आह यथेति परस्परमेति अन्यैकार्थीभावमाश्रयतोऽनिरूप्य परस्मेरासाम

कै० टी० वि० अभावादिति भावः वस्तुतस्तु विशिष्टे कार्याभावाभावेऽप्येकार्थीभावसमासत्वमसमासमसमर्थमतत्रादिस्थभाष्यसंमततया आत्मनेपदस्य रोधे भेदः सतिशि
१४ ष्टतया समासस्वरेणापृथ्वीतीकारोदात्तत्वरूपदृष्टिभाष्याशयः तदाह न भवितव्यमिति भाष्ये च चेति शेषस्तथा चेत्यरे निष्ठमिति भावः तदाह प्राप्नोतीति आर्जितिशिष्टः
नैतत्त्वं तमिति समसायः कर्मेति भावः प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्य कर्मत्वादेवास्य सगद इति वोध्यसमानाधिकरणानामेकेन संबंधिनाभ्योगात इति नार्थः उ
द्वत्वविशिष्टस्य राज्ञः पुरुषेणान्वयात आह मध्ये इति निर्दिष्टो रोषष्ठीति भावः अयोगादिति द्वृत्याद्दीनामिति शेषः न केवलस्येतीति सविशेषणस्य योग
विषय इति भावः यस्य च सामर्थ्यमिति वाक्येऽन्वये ज्ञानरूपमित्यर्थः तदभावादेवेतत्स्थलकर्णकार्याभावो नेति भावः गुणो चेति इदं चित्येतस्मात् प्रातिपदिकस
मुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन समुदायान्त्यस्मान्न किं चं महान पुत्रोऽस्य भयेदृष्टिहेतुं यानुपपन्निरेवेति तत्र भाष्ये यदि पुत्रो नेपिकर्मेति यतः पुत्रो नेपिक
र्मेत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वाच्यपुत्रस्येत्यनुपपत्तिरेवेति तत्र भाष्ये यदि पुत्रो नैपि कर्मेति यतः पुत्रो नैपि कर्मेत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वाच्ये पुत्रस्येत्य
नुपपत्तिरेवेति तत्र भाष्ये यदि पुत्रो नेपिकर्मेति पुतः पुत्रो नेपि कर्मेत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वाच्ये पुत्रस्येत्यनुपपन्नमत आह तस्यैवेति प्रधानत्वादिति
वक्तृपुत्रकसामानाधिकरण्यनिर्वृत्तेति समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः सकर्मेति सुपग्रहणेनयदविधित्वात्तसमर्थप
रिभाषोपस्थितेरिति भावः अपेक्षेति विशेषणो नयपेक्षाविशेष्यतो कार्याभाव इत्यर्थः इदमेव सुपग्रहणस्य फलमिति वाच्यमविशेषणानामिति सापेक्षोप राम
लक्षणं चाऽनतस्य एवाऽऽद्धस्याज पुरुषस्तत्र अदृष्टेनापि न समासस्तथाशयेनशंकते भाष्ये मुण्डयतीमाणवकमिति एनेन मुण्डस्य गुणाशङ्कत्वान्माणवकस्य द्रव्य १४

शब्दत्वात्तस्यैव विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तेन मुण्डस्य कथं विशेषणत्वमित्यपास्तं अनुमानादपीति बालस्यानादिम्यर्थः अपि नासाधु स्मरणं संग्रहः वस्तुतोप
भ्रंशानामपि वाचकत्वमपि नाग्राह्यं भाष्ये एतस्माद्धेतोरिति अपशब्दः स्यादिति हेतोर्द्वन्द्वेनेति न ब्रूमः किं तर्हि गमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः तदेवाह लिङ्गानामिति अर्थ
प्रत्यायनाद्यान्यासाधूनामिवासाधुप्रयोगाभावात् किन्त्वित्यर्थमेव वचनेनेत्यर्थः भाष्यमत्र वागात्मकमिति मुण्डयतीति प्रयोगे सोऽत्र सक्रियारूपत्वेन कारकाशक्तिस्तसापेक्ष
तयागमकत्वमिति भावः कर्माभाव इति लकारवाच्यभावनानामेव प्राप्तिरिति भावः नन्वेवं कालिमावनार्थमित्र भावइत्युक्तसम्बन्धतत्र सक्रियारूपस्यासाध्यत्वेन मते
नत्वाभावादत आह भावः तत्र मुख्यकर्मोपमेयमेवोपमानेतु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति तत्स्थानं मन्त्वेऽपि न ज्ञातिप्रतीता ताद्दृशे उपमाने पुत्रके
र्मकउपमेयमाणवककर्मक इति बोध्यम् ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डकरोतिमाणवकमिति विग्रहदर्शनात् इति कथमेतत्प्रश्न इत्यत आह मुण्डगुणाभिमोग्र
स्य कर्मत्वमिति तस्याश्रयसापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रसंगात मुण्डगुणविशिष्टे माणवके कर्मत्वमभ्युपेयतात्पर्यवशात्तदर्थं तत्र भावदुक्तिभावः विशेष्यस्यापि कर्मत्वस्याकांक्षा
सामर्थ्यमिति शंकेतभाष्येन नु चेति विषयविभागेति मुण्डशब्दात् णिचि गमकत्वं च अगमकत्वमिति विषयविभागेत्यर्थः सो ऽयमेवेति इत्तो मुण्डशब्दो भावप्रधानः
अतएव भाष्येन हि माणवकत्वे क्रियत इत्युक्तं तस्य वत्तरोऽत्र साध्यावस्थस्यैवभावात्तक्रियारूपत्वेन कारकाशेनित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यर्थः धर्मिपरत्वे हि
गुणविशिष्टद्रव्यस्योक्तत्वाद्वेनासामर्थ्यादृष्टिं न स्यादिति भावः वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि गमकत्वान्नैवं भवत्येवेति बोध्यम् एकस्मिन्नेवेति मुण्डस्यैवेत्यर्थः सो ऽयम्
पतर्हीत्यस्य दोषस्य समानत्वादिति भावः माणवकं पदार्थस्य सर्वथाकारसम्बन्धाभावत्वमेवेत्यर्थः सोऽयं रूपतद्वयोस्तोसाधमानत्वादिति भावः माणवकं पदार्थस्य सर्वथाक

कै.टी.वि. रोत्पन्नयायोग्यत्वमेवेतिवोध्यं द्वितीयस्मात्त माणावकशब्दात् ननु माणावकोविशेष्यस्तत्सामानाधिकरण्यापन्नात् द्वितीयेतियुक्तं नतु विपरीतमतआह गुणाश्रया
२५ नेतिपरिछेद्य परिछेदकभावइत्यर्थः परिछेद्यसमानशक्तिकत्वपरिछेदकस्येति भावः एवंचसाकोपिमुंडस्यैवकरोतियोगइतिभावः तदाह माणावकोरूपइति यद्यपि
वाकेमुंडशब्दोधर्मिपरस्तथापितस्यसामान्यशब्दत्वात तद्विशेषाकांक्षायां तदन्ये पिमाणावकस्मस्ताज्ञातकरोतियुक्तत्वमितिवोध्यं एवंचात्रवक्तोकरोपिक
र्मभिधानाप्रयोपीतिमापोनास्मेवेतिनात्पर्यनत्तुतस्यकरोतियोगाभावेकथंद्वितीयाभाणावकस्यकर्मत्वंकथंचद्वितीयांतत्वमत आह मुंडयतेश्चेति मोअयं पक्रियं
अयत्वाकर्मत्वमितिभावः एवंचकृतपूर्वीकंटमित्तिवहन्निरिति तत्वः ननुवलीवर्दत्वस्यक्रियमाणत्वात्ह भवदाहवलीवर्दमेवात्मसंवधित्वेनेतिवलीवर्दश
हस्यचिद्वारिपरत्वे तुनशंकापि प्रयोगोनभवतीतिराज्ञपुरुषोहेवदत्तस्तस्याहाविवासामर्थ्याद्विति भावः उभयोः कर्मत्वइति द्वेषि निरूपितइतिशेषः सापेक्षत्वा
द्विति मुंडस्यमाणावकः समानाधिकरणविशेषणमितिसापेक्षत्वमितिभावः एतावतासापेक्षमसमर्थवत्त्वंस्यागमकत्वमितिदर्शितं भोक्ष्यमाणावकस्यमप्रासाद्विति
एवंतुंतहि माणावकस्येछा विषयत्वदत करोत्यर्थविषयत्वमपि तत्परिमानः यद्यपीष्टिफलेछाअयुक्ततस्यवक्तुंयुक्तानतु करोतिफलोत्पत्त्याअयत्वंतस्येति
उभयोः करोतियुक्तत्वाभावस्तथापिविशिष्टविषेणातस्यापि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनेकहेशिनः शंकेयं एवंचमुंडपदार्थस्यविशेषसापेक्षत्वेनासामर्थ्यं हेतुमा
वुभयत्रापिमुंडशब्दोधर्मिपरइतितद्भावस्तमभ्युपेत्यपरिहारितिः एवंतहीतिमुणावचनाइत्यस्यगुणमुहन्निनिमित्तकादित्यर्थः सापेक्षाद्वत्यस्यपरिछेद्यविशेषसापे राम:
क्षाद्वत्यर्थः ननु मुंडोनित्यसापेक्षोन्यपावानायः राजपुरुषोहिसाचकाशस्यापितमाहस्यगुरुकुलादौप्रवृत्तिवदत्रापिकजापत्तिः नोनः गतोचेत्यनापत्तेः अ २५

सापेक्षेचारितार्थ्यामीद्विति शंकतेनत्विति नेश्वरोश्वरइतिवचानादिति भाष्यस्य तत्करोतीतिसिद्धेवचनसामर्थ्यादित्यर्थइतिभावः नचतत्करोतीत्यनेनप्रातिपदि
कात्स्यनेः स्तुवतात्स्यर्थमित्येभावश्यकविशेषाभावात नित्यमितलाच्च सोत्राइतितन्त्रस्यव्यस्यधातुग्रहणास्यपूर्वमपकर्षीद्विति भावः भाष्येनचेवेति
शंकाक्रियावचनेतत्तु ज्ञमित्यिवाच्चेपद्यपिइतियथाकेदाहरणदति तथाचधातुमोणिच प्रातिपदिकेनैवाकाक्षितिभावः भाष्यपरिहारांतरमाह मुडवि
शिष्टेनवेति ननुएकहद्येपिपूर्वकरोतेमुंडसंवंधः पश्चान्माणावकस्यमंवंधइतिप्रतीतेः कोविशेषोतत्राह पूर्वस्मिन्निति अथवानेकमुमयमितिपरिहारेइति
र्थः तत्रपूर्वकमीदिशेषस्यात्पेह्णाणात अतदवः तत्रस्वत्वपेह्याधामीपरिहारेगत्वान्नपूर्वसंवंधइत्युच्यतइतिविशेषइत्यर्थः यदापूर्वमितिप्रधानव्यापारगा
यमानत्वाद्विति भावः पश्चात्विति विशेषणाधाप्रपारिणप्यमानत्वाद्विति भावः अतस्थितवस्तूविभागात्तु कृत्वव्यापारोहिहहर्थः मोअविशिष्टस्तमा
णावकेनेति मोअद्यार्थः अथापाद्इतिसापेक्षभ्योपिमुंडादिस्मूत्रारंभसामर्थ्यादिसावरूपोक्षातवइत्येवरूपः वानेकमुभयमित्याद्विरूपोचेत्यर्थः अभोक
त्वाद्विति अपभावः शणतत्रवक्तोमुंडशब्दोभावप्रवलइत्युक्तत्वाोयेनभवतिवृत्तिः कजातहवक्तोत्तुधर्मिपरत्वात स्तच्चनेछाक्षजेस्सामर्थ्यात अतएवकाजेनो
नस्मात्साचार्यप्रतीतिरेवतदाहमस्यपीतिस्मयतः समेवदूरपीत्यर्थः आचारकाचाइतामिरवकाशतिः निरूढतपातरर्थेस्मेवप्रतीतिरितिभावः अतत्तहृस्वा
च्यमेदः माणावकमुंडमित्यत्तिदस्तनेनैवदोधनीयंनतु काजंतेनतहेतुमाह अतइतिकजेनाहव्यक्तेरित्यर्थः पद्याक्रमाद्विधातमुअभ्यासः पोनः पुन्यंवास
नेवगम्यतेनतुएकात्मकृतिकस्यतस्यकोद्विलोनिरूढिरितिभावः अन्यत्रोक्तहरिणाप्रदेपिशकाकचः कुमैवाक्रमवस्मेपुंजेनेनतृतः शाह्नोभावगहीमि

कै.रा.कि धापिनाऽभ्यामेतुल्यरूपोपिलिपट्टं॰ तः प्रवर्त्ततइतिसतेनवेदादिविषयोभ्यासोयथाक्रमादिषुप्रयुज्यतेइत्यर्थः पद्यादिमुर्ग्गरहितपाठेनाभ्यासेनवर्णक्रमादिविषया
२६ भिव्यक्तिरित्यर्थो विद्यारणकारोक्तोपात्तः एतदेवात्रमुख्यमभ्याधानमितिधनपितृमस्यपुनरुक्तेः एवंचमुद्रादिसूत्रेप्रयोगार्थमेवेतिबोध्यः नन्वकर्मत्वात्को
जेनात्कर्मणिप्रत्ययानेतिप्राग्युक्तमेवतत्किमर्थं हेत्वनेनोच्यत आह इच्छाकजतादितिकर्मणोभिधानापत्तिः पुत्रइतिप्रथमातस्यछश्चसामानाधिकरण्य
त्कर्मत्वमुद्रादेपितस्मात्तद्वाचकत्वाभावात्ततः कार्यितेनकर्मणोनभिधानादितिभावः एवंसर्वत्राभिधानविषयेबोध्यमिदं शब्देति एवंचतत्सामानाधिकरण्यात्तद
योगात्तकर्मत्वसमासाज्ञात्कर्मवाच्यविनाक्तेनाभिधानात्प्रातिपदिकार्थमात्रेपरत्वेनप्रथमेतिसंदृतस्यकर्मत्वंवाचित्वाभावात्ततः कार्यितिभावः निर्मुक्तेतिइत
स्मामानाधिकरण्यात्तानकर्मभावस्यनतुस्वातन्त्र्यमर्थः तिर्मुक्तेतिपाठेस्ववाच्यत्वयासक्तकर्मभावस्यमर्थः स्वशब्देनोक्तत्वादितिभावः सहत्वकर्मत्वंतद्वाचक
शब्देनउक्तेनकर्मत्वोक्तेः पुत्रेइत्यमुत्वंतस्यकर्मत्ववाचकत्वाभावान्नमविनत्वंतेस्यर्थक्वचेत्यर्थः यदा क्रियाफलस्येति तथाचविग्रहफलस्यविशे
ष्यतयापुत्रीयतास्यहोव्यापारस्यविशेष्यतयाभिन्नार्थत्वान्नतदर्थपक्षजकिंतुपुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थएव कर्मणश्चफलस्यविशेष्यत्वमिष्टः पुत्रइत्यादौसुभा
नाधिकरण्यानुरोधेनादृश्यमेवाकार्यमितिभावः कर्मणाइतिकर्मसंज्ञामयोजकस्येत्यर्थः वस्तुतइयंआख्याइहभवंतइतिमतेउदिताकर्मणाइत्यस्यकर्मत्ववि
शिष्टवाचकस्येत्यर्थइत्येवेनशोध्योचिताअग्रिममतद्वयेतुवस्तुतः कर्मत्वविशिष्टोयत्तद्वाचकादितिसूत्रार्थइत्याशयः इहभवंतइतिसर्वत्रेदृग्विवाम गमः
योः समानार्थत्वमेवविज्ञरुरित्यादिविग्रहेपिविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्वमितितहाशयः आध्यमोतव्ययानामिति मांतत्वेनमुखतास्वरोमाणप २६

त्रीपतीत्यादिरसंगत्यापत्तेः किंतुमांतप्रकृतिकेत्यर्थकंतेनकमिच्छतीत्याद्यावपिनेतिबोध्यतत्रत्वचलीति पघण्ननुकरणोलृकारांतंलृकारांतंऋकारांतं
इमसंभवतितथापिनुत्रकाच प्रयोगदर्शनाभावइत्यर्थः ऋकारांतस्यचेति अंत्यस्थवादिपकर्षः वस्तुतस्त्वादृशानुकरणस्येवलोकेप्रयुज्यमानत्वाभावे
इतिहासस्यर्थः मतभेदेति उद्योदितमतमेवयुक्तमितिभावः अत्रेतु अज्ञातभोगोसमानाक्षेभमवः अनुनासिकांतेभ्यस्तनोतेभ्यएवसर्वसाधः अतएव
वैयाकरणाचेत्ताहस्त्रैइत्युक्तस्यानेनरतमकचेभाष्येवाच्यहीत्याहचनदोषः वाच्यमितिस्तुख्यातीतिवनः केइतिसूत्रेभाष्येप्रयुक्तमित्याह काम्यचनतुव
स्यादितिः पाठसूत्रभेदः स्याहतत्र्याह अपित्तीतिनयुमार्थतयादिपादफलसंपन्नमित्यर्थः वाच्छाम्यतीतिक्विहत्वविप्रहइतिःवार्त्तिकेनक्षिपर्हाध्यसमसा
रणानि असप्रयोगात्त्वेदृष्टमानंचितपूर्वपरिहारइतियज्ञादिभ्योविहितइतीत्यर्थः वावअनित्यस्यप्याम्याकाम्यचप्रसक्तेनीपेवच्याविभ्योविहितः काम्य
चश्चित्वकरणानर्थकमितिवान्निकृविरोधेनपुत्रकाम्यतीत्यहोमतिशिष्टसत्वंबाधितानित्वरयस्यथाप्सादिनिवित्तमितिहारस्तोत्रमपालंकर्तुं कः
एकस्माकांतापपाहरुंस्मन्निषेधार्थचेत्यादि एतावतैवेकवाक्यतोत्रीयवहारः सतेनविषयानेकत्वात्कथमेकवाक्यतेतिपाठास्तेइत्याहुरिति अत्रस्वीप
कमभाष्यपठापतेइत्युत्तरेवक्ताह स्यातस्तलोपसनियोगशिष्टत्वादितिशाकोवपातत्प्रयोगाभावरूपसमाधानमनभिधायाप्यस्वसमाधानेकृतेक्रियाव
चनत्वस्याप्यातगणमध्यत्वरहर्षेविशिष्टानापठितत्वादेवसिद्धत्वादाह आचारेति भाष्येनैवेवक्ष्यर्थाइति अप्रवातपाठइतिशेषः अथवइतास्यमर्व
आयथैत्यर्थः किंपावचनेतितत्प्रशक्तिमित्यर्थः गम्यतइत्यस्यलोकतइतिशेषः अनिर्दिष्टार्थधातूनामेवानेकार्थत्वमित्येतद्ग्राष्यार्पमन्यवाक्येइतिवार्ति

केइत्यर्थः अकारस्येतिनन्वच्छि पइकारस्यैवानुदात्तत्वमनुनासिकत्वंचप्रतिज्ञायतां किमनेनातवंधत्रयकरणेनेतिचेन्न अश्वतीत्यादावण्यात्मनेपद्य
१० पत्तेः अतिरिक्तच्छिप्पस्करणेतुगौरवमितिभावः भाष्ये आत्मनेपदार्थानि त्याहरामविषये च्छिप्पनियोगेनेति शेषः आरंस्यामीतितद्गुणविशिष्टमव
गीतिरप्रश्लेषेणापरे आमीत्यर्थीतस्वेश्वसेत्यात् अन्यथाक्षीयाईनापचाथ्येजेतानां च्छिरथमनुवादेनापदेशाभावात्ताननुस्यातप्रश्लेषेतुतस्यमानांत
रणासिध्याभावादुपदेशस्यवनहि शिष्टप्रत्लोदारेषु पदेश्यवति अनुबंधानामेकांतत्वेकरणसाधनेऽउपदेशशब्दे चनहोषोतएवचभाष्यवाक्यात्प्रयोगि
त्वेनविशेषइतिद्रष्टव्यपातिसूत्र अस्यभाष्यसंगच्छते अन्यथागत्माहिहितमप्रकृतिकविशेषः स्यात अन्यहलंतमप्रत्ययावर्मेच्छिप्रतितदाशयः भूत्वा
दि श्रीनन्नशब्दानांहलपरितानामेवस्त्वात्तेदेवप्रातीत्युरभावस्येभावइत्यत आहहलेति आहसादिभक्तिविपरिणाममेवेतिभावः अन्यथा
हिसर्वत्रहलोत्लोपः स्याहित्यादयेतिति आशयः भ्रशालोकादिति अविकालीकादइत्यर्थः भवत्यर्थेन्द्वेर्विधानेनच्छिनोत्काक्षादित्यसंगतं आह
च्चिमहत्वरितेनेति भाष्येऽडजंतात्पीतिक्याद्दितिशेषः वचनप्रामाण्यस्यसघ्रहत्रोहेत तत्वसाक्षतसमभिव्याहारेभावेतत्र पिप्रत्ययागः स्यादत आहस्म
पुक्त इतिभवत्यर्थेति कृभ्वस्तियोगइत्यसूत्र च्चिवावत्तहन्नस्यादहर्थयोगेस्यच्चिविधौत्वशब्दयोगस्तपेवार्थइतिभावः कृभ्वस्तियोगइवकोषयोगोपिग्राह
तिज्ञाप्यतइति त्रिंग्रहणापरिभाषा मवतांतस्यभाष्येक्रियमाणमिति अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः नत्रिवयुक्तमितिन्यायेइवयुक्तमितिदृष्टांतार्थप्रा रामः
कृप्रकृतेपाठेनप्रत्ययार्थविशेषणात्वपक्षोऽसंभावितोऽतआहयदेति समस्तासमस्तत्वाभ्यांपूर्वरूपंभवदितिभावः अस्रुमानाः सुमनाभवंतीत्य १०

र्थस्यबहुः तात्वनीतेसमासएवावश्यकोऽतआह मनः शब्देति तिरर्थेमनुवाहीनामेवमाधुत्वात्तल्लक्षणायाप्रिक्रतिमात्रस्याधुत्वं स्यादत आहाञ्जैलिति अ
सुमनाः सुमनाभवतीत्यर्थैक्तपक्षद्वयेप्यर्थं इतिभावः मनः कर्मेति मनः कर्तृशोभनेकर्मीभावात्तीतान्यः प्रकृतेः प्राक्काऽडेब अममत्तत्वेभत्तलोभ्याद्वयो
पपन्नेरुक्तत्वेनाहप्रकृतेरिति अवपवभवेष्टषष्ठीमात्वेचावयवातराभेदोमितिभावः बहुव्रीहिद्विवत्पैवमुक्तत्वात्तिप्याशयः नवेदंबृंहयतेविचारणात्यामेन
त्तत्वाममत्तत्वाभ्यामितिशेषः समासाभावादित्युक्तत्तेनसमासाभावादिति अर्थः अनत्यूर्वसमासेविद्यमानत्वात्त्याक्षितिसत्रार्थेद्वितिभावः तत्राद्विर्वचन
घाभिहिते प्राप्ति त्स्यत्वाभिद्धिरेवेतिभावः भाष्येवद्युपसङ्ग्रामयतेरिति सग्रामयतेः सोपसर्गात्प्रयथाऽस्तानिभवेतालिंडात्तथाहिणाजुस्तेनवंभस्याथः अव
श्यभिस्सनेनचासम्पत्तातमायस्येचितं तच्चसमः पूर्वभट्ट अन्यथातन्करातीत्यनेनासिहतद्यथ्यस्यवमेवततथनयनुहाहरति असंग्रामयततिद्यैधायुस्सग्रामशब्देसंशया
नोपसर्गस्तथापियमोपसर्गोदित्यस्यभोपसर्गसमानाकारोस्त्यर्थोवाच्यः ननुप्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येवणिचाघिसरुद्धान्तचन्द्रप्रजयतोत्यासाधुपसर्गरहितस्यैवधातुत्तापादृष्ट
त्वेनाज्ञापितद्बृहितणिजंतस्येवधातुत्वेदुद्दिवासरयायेतत्तस्लातमकृतेतु विशिष्टस्यैवप्रकृतित्वेनोपदेशात्स्याद्दिनावाच्कालाच्च विशिष्टस्येवधातुत्वापत्ति
रित्याशयात नशहह्याम शब्दस्येति अनेनेतरद्योतकसाम्यबोधितसामान्यतइति क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्पष्टत्वेन अत्रापि युद्धादि
योघोतकत्वमनुमीयतइत्यर्थः उपसर्गसदृशानर्थकेति अनुर्थकमात्रे निर्दिष्टौतत्सदृशो निपातइत्यर्थः इहसिंग्रमुपसर्गसमानाकारत्वेननिपाततोस्त्यर्थ
कस्यापिनिपातस्यप्रातिपदिकत्वेनसुवंतत्वात् तत्रेतिपुद्धवर्तमानोपोग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्तिसामर्थ्येनसमस्ताद्विषयतिणिच्च्यतद्विशिष्टादेवचतिरु भावि

कै॰टी॰भि॰ अतीतिभावः नियमार्थ इति संज्ञा भयते रेव लोप सर्गाद्य थातिङ् त्यत्रिं रत्न था प्रत्ययोत्पत्तिः अन्यस्मान्नुसोपसर्गाद्यथातिङः त्यत्र निर्नतया प्रत्ययोत्पत्तिरितिनिय
१८ मार्थत्व तत्फलितमाह प्रत्ययोत्पत्ताविति प्रत्ययोत्पत्तिकालिकं थकार लोपिसाम्याप्नतद्विषयके लक्ष्य गोत्रवंतासिसंशोधस्याद्विहितत्वन्हादौ तंशाप्रवृत्तस्याप्रत्ययोत्प
त्तौ न दोष इति भावः ष्ठ्यकृद्भ्यां च जात प्रभा स्याभावः अत एव सुमनाप्सुप्तात्रेत्यनुः त्वको तेनसमासेऽल्पशसिद्धिरिति ज्ञेय ननु प्रकृत्यार्थविशेषणापन्ना स्मात
तन्त्रमनस्तो सृष्टं भवतीत्याशंक्ये ऽभ्रतेन ज्ञ्याभावाहृत आह प्रत्ययार्थेति एवं चेतद्विशेषाहेत्वमतः पार्थविशेषणापन्नः संबन्धत इति भावः संग्रामपतिस्तद्रा
य विशेष कर्तेतिभावः ननु कारस्मान्नुहान्तेत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञाने तत्समर्थ्याहुप्रश्न रणाकालाव्यवहितोत्तरकाले इत्वे लोपे उपस्थितमानं आमश
ह्य तत्र इत्सुवालोक्यपुष्ट्वन्ते मानत्वाभावेन पुष्टयोगभ्यामशोहेतु स्तुन्तु वाह्यासभेदेन पुष्प सभा लोभेन च समग्रामस्य पुष्ट्वन्ते तेन तत्स्व गिणिजित्यर्थविशिष्टप्रा
स्याव श्यकत्वेन कर्थानियमार्थत्वमिति चेन्न द्वितीयप्रकारस्य शिलेष्टा तस्यानुहान्तेत्वात नासिकत्वेऽनिति ज्ञेयइति तेन्नात्पधीत अनानुहान्त्वेमानं चित्र
भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकत्वनेपद्नेनोपपत्तेः भाष्ये एवं तर्हि भंगहिक्षुप सर्गस्थाति भंगाहिक्षुपाद्ति त्सोपसर्गस्य सार्थ तेनाभिभूत्या यवतेऽस्माद्धेनेनि धातः
हे वर्ते सुमनायतइत्याद्यौ वुक्तो द्विपतिङः तिङ इतिनिधानः लोहितादिभ्यो गुणा हृद्वानिद्वाणान्त पठितेनाते भ्वृत्तत्वा क्षि पि त्रेपयतिशु उपमितिलो
पः ननु क्ति तीति निवृत्तो अत एता पिसिद्धमत आह यदीति तज्ञ त्ता मिति अनयापवने छपा चेयजामहे इति श्रुत्यर्थः अप्रयातरावृत्ताद्विभत्केः छांदसो राम॰
लुमिति भावः अय वदति पच्छीमाता तीर्थस्तु प्रियजामहेऽस्यर्थः भाष्ये नार्थः क्रितग्रहणानेति अत एव ज्ञापाह्ययमडूप्त्यसभाह्न्न परिभाषा ज्ञापकत्वं संगच्छतेनिय १८

मार्थमिति ननु नियमार्थत्वे पिपाश्याभ्यास्वादिशक्तेभ्य आचारक्विं तेभ्यः पन्ने तद् स्यात्रवाह्यत्य र्थवृकारोच्चारणमितिचेत्तन पतद्वाध्यव्यापाराषेन मूलभाष्यानुचं वमन्य
ह्ानिभिन्नमाहापाचार्क्विंवत्पत्त्यकामरणा प्रसन्ने अनुभिक्षानादीदृशे विषयेऽध्याधारक्विपः भावदेवस्त्रिभाष्ये क्षात्दिष्टितरणानीति ननु अभतनद्वाविष्टु अप्रा
इ भावइति तद्भावे पद्द्यर्थीमा वश्यकमास्थिम्बाहणामितिचेन्न अत्रापश्चेरित्यनुवत्त्यासिषि अप्युत्तवद्वाविस्वयप्रसन्ने अत एव निराभ्यनेपदार्थमश्वाहि पाठइत्युक्तं अपरि
तोतितेन वृक्षीयति त्वयी यतेऽत्याहिद्वत्याप्रक्रमस्येतनिति वोध्यं कृष्टायक्रः कष्टशब्दाद्वर्थत्वात्क्रमणार्थे सिङ् त्यर्थे ऽर्थविशेषोपलब्धेनतद्यदि निपातनाभिप्रायाद्विश
विति भाष्ये क्रमणानार्थवइतिपशुत्वान्ताजीवेक्रमणशब्दार्थः तहाकष्टायक्रमणाकुटिलो भवति इत्यर्थः स्याक्तन्याचमर्थः कृष्टायत इत्यतो भाष्यत्ते किंचूसनाद्गिभे
इतिवार्त्तिकभाष्यस्य वादिभाइति किमर्थं कुटिलो या नुवाको यः क्रामतीस्तुहाहरणा कुटिलायेत्यस्त्वेव पुष्यापत्तिः किंचेवचतुर्थ्यन्ते भाद्यति किमर्थ अनार्जव युक्तोप
थानुगाच्छतात्पर्यकं अत आह कष्टं क्रामतीत्युदाहरणोभाष्यस्ये न्नमसंगतं स्यात अनार्जवस्य रूपक्रमणोऽहन्ते श्यगविकलात्वात तस्मादनार्जवेऽशस्मानृजु विषये क्रमणा
इत्यर्थः स्वार्थिकण्ण्यान्तानार्जव शब्दोऽनुलब्जनसुरेषः एवं चानार्जवत्वे मानान्त कष्टशब्दात क्रमणार्थ एकां ङि त्यर्थः फलतिकष्टायक्रमणो क्रामतीत्यस्य चरूपं अन्तेऽस्य कर्म
कत्वे नकुलीत्यर्थः अन्न जुचपापः तेन पापार्थक कष्टशब्दात्प्रत्ययइत्यर्थं लभ्यार्थनिपातनेनेनरुः त्वपर्याणात हुः स्वनुभवित्तक्रामतीत्यर्थे न ए तद्देवधनयताक
ष्टायक्रमणे इति कर्मपदेष्टपुस्तं चावत एवसत्त्वार्थव्याख्यानोन्नर आत्पत्र्यसिद्दमुच्यते कष्टायक्रमणाइत्यत्राहिम्नः करणचिकीर्षायामितिवक्तव्यमितिसूत्रभाष्ये संगच्छति
पापचिकीर्षामार्गस्यासानोधामित्यर्थः नचचिकीर्षायाहमवतस्यांगम्यत्वेक्रामतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिः गमनरूपक्रमणापदार्थे नोत्सा हस्यगम्यत्वेपि क्रमेस्तद

कौ॰टी॰वि॰ र्थत्वाभावात् नचैकत्र त्रिप्रसंगस्याद्वैक्त्रोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्यचिकीर्षायामदोत्साहरूपायाः प्रत्युपार्थत्वाभावात् नचैकत्र त्रिप्रसंगस्याद्वैक्त्रोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्यचि
कीर्षायामदोत्साहरूपायाः प्रत्युपार्थत्वमाश्रित्यक्रमते इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तं तत्द्रष्टव्यविरुद्धं अनार्जवमेवक्रमणमिति न्जुविषयमेवक्रमणमित्यर्थः तद्वनप्यन्त्यतिच्च
२९ नार्जवप्रत्कं पंथानं गच्छतीत्यर्थ इति अपरआह नेनपरस्मैपदोक्तानांध्यान्वयप्योस्थान आवृध्यम्यते इति न कश्चिद्विरोधः चावस्थितेति अन मिथ्यादासिति तत्वे
कर्मणो भाष्ये ऽवगीर्णा स्पृवामं घइति मंचोभंचयन्नत्तरलोकहेतोःहीलास्यदर्शनं अन्यस्याशनरूपहनुचलनइत्युक्तो ऽठहीत्यविषयपदमयोगत्तदुपपादयति मचरितामितिच्च
मलाताम्यर्थइति वर्तिलकरोतीत्यर्थ इत्यन्येन्विति एवंचतत्रप्रयोगाभावात् किंतन्निरत्यर्थेनपठितेनेतिभावः स्तुत्यादिभ्यः भाष्ये सुखंवेदयतइतिसुखप्रसाहादिनादेवद
त्तस्मसुखंप्रसाधकोवेदयतइत्यन्वयः यद्यप्यंतरंगत्वात्तत्कारकत्वेन वेदनापामन्वयोन्याय्यः तथापिसामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह वेदनायाइतिसमस्तस्यान्वय
न्वयासंभवादाह हृष्णीसुत्वमितिवेदनाशाद्वेविदचेतनेतिचौरादिकस्यैतग्रहणम् अन्यथेतिमु चः नान्यदीयेतिसुखप्रसादहनानिर्दिष्टेनेतिभावः नमोवरि नमस्य
होत्संतरस्तिपिनमःशद्धास्यचोविधानेनतद्योगेचतुर्थीस्यादतआहनमस्येतीतिनिपातस्येति अयमुत्तापकस्त्रणमित्युक्त अन्यथाराज्ञानमस्करोत्यनेनन अत्र
गेएवचतुर्थीएवचनिपातेत्वविधानात्सत्वात्भावेनासंगतिः स्यात् अथवत्वादिरिति अस्यशुद्धहरेत्वेन हस्ते जहन्स्वार्थत्वादितिभावः इत्यर्थी कारेणोतिअनेनेतत्स्व
तिनायष्ठ्यीतः प्रतीयतेकित्वस्यिभ्यादाहादिभ्यःसुपर्यादिभ्यश्चपतीतिवदस्यातत्वगाभाच्चप्रतीतिरित्याद्युपलक्षणमाभिरन्वयुक्तोपंथकरेशिनइतिकरणपूहानुसत्तक्रिया राम:
सामान्येविधावपिप्रयोगावश्यादेवतद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीतिकिमर्थे रित्यत आह करणाग्रहणस्येति भाष्येसाधनेतव्यवहारयद्रति भावोपिक्रियारूपएवेतिभावः शब्द २९

तरेति स्वार्थिकत्वात्सज्ञाद्युत्तानां द्वयवाचित्वेपिशद्धात्तरस्याख्याक्रियाकारकेतव्यादीनामुत्सर्गः स्यादेवेत्यन्वयः तत्र दृष्टांतो हलमित्यादितं आरयत्विति एवं चवातुमूंत्रा
विधानमेवमांक्रियावाचकत्वमानमितिभावः भाष्ये ऽथवाधातवश्देति क्रियावचनाम्येत्यर्थः कः खल्वपीतिपचादीनामर्थरहितानामेवपाठवक्तुंचिदर्थानिति अनेका
न्क्रविलेकमित्यर्थः क्वचिन्नेति हकमपिनादिशतात्पर्थः पद्मं मण्यथा हेशल्यमिति नमसः पूज्यायामित्यादिः बाध्यतेनितिनिर्वचनप्रेक्षणात्स्वार्थे णिच वुधेरनितिवकु
चित्वात् मुंडमिश्रानिदेशाद्वाकारांतनिर्णयेनप्रश्नानुपपत्तिरत आह किमिकारोतिभाष्ये इमावितिसमानार्थावित्यर्थः यद्यप्यकारांतयोरेवग्रहणोपपत्तयोर्नि
पीमार्थत्वादिकारान्ताभ्यांणिजभावेनसर्वदोषपरिहारोस्तितथाप्येकदेशाहभाष्यपावितिनियमश्चसततज्जातीयानुपूर्वीकानामेतदर्थकानांचेद्लोकेलघोरेवेति
कारांतरेणाप्येकदेशक्रियत्वमस्यानुपदं वक्ष्यते भाष्ये हिरपि निर्गतोतिकार्यमाचनिरूपणमितिभावः वाच्यभिकविशतिशद्धातरस्येतिवचनमितिभावः वृत्तितत्तद्धन्यायाभि
द्द मित्याहाश्रद्धतिप्राप्तासत्यामिति अत्रतत्प्रयोनित्ययोः परत्वादस्यैवहाद्वि नतूपधाकारस्थितिभावः तरनास्यायापिसमाहितमित्यत्रतात्पर्यं ननुपूर्वमेतस्याहदि
प्राप्तावपिलोपेउपधावृद्धिप्राप्तिरितिनैकस्या अनित्यत्वमितिशंकते यद्यपीति भिन्नस्वभावेति भिन्नस्थानिकेत्यर्थः चक्रतोः चोहि प्राप्तिरितिनैकस्या अनित
त्वमितिशंकते यद्यपीति भिन्नस्वभावेति भिन्नस्थानिकेत्यर्थः चक्रतोः चोः आतोलोपेनवाधेपृच्छतउपधायावृद्धस्यामहत्रिरेवस्यानिवृत्तेनचाच्युः अ
चोत्रिातीत्यस्यचानित्यत्वेलोपेकृते ऽप्राप्तिर्विशेषाशयेनाहतत्वतस्तितिस्यथेति पूर्वोक्तोत्यर्थः परेत्विहभाष्येमेकदेश्युक्तिः भिन्नलक्षणायाभिन्नस्थानिका
याहद्वे नित्यत्वोक्तेः सिद्धान्तोक्तेस्माभावात्कृतेलोपेस्यानिवद्भावेनहृद्धेस्मात्प्रवृत्तिरपितहृनोत्हक्रियाभावात् अतएवणोचंडीतितोपस्यशेषान्तरस्या प्ताहहलोपि

कै॰टी॰वि॰ त्रसमप्राप्नोभयोरनित्ययोः परत्वाद्द्वित्वं शंकयन्नाल्लोपीति सूत्रेण ग्रहणाद्द्वेऽपि वल्लोपानिति सिद्धांतितं तेनात्र तस्यैकदेशस्य कित्वं स्पष्टमेवोक्तं इह मेवाभिप्रेत्य
सन्नमेकैयट आह अनाश्रित्य ज्ञापकमलत्वनिपातनमुक्तं ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्ञापयतीति माति परिष्कारा ह्यात्वार्थ इति गुरासिद्धास्य त्वमिहमितिभावः तत्करोतीति हेतुम
२० तिचेत्तत्त्वार्त्तिका हि द्विंगशास्त्रात्प्रमामाणिकमतन्तएव मत्यायेति सूत्रे पाशादिग्रहणं च तिकार्थवार्त्तिकं करोतिनीत्वर्थोपलक्षणेति नाम्नराजहित्यादीनां सिद्धिः मतापु
ति सूत्रे तु ह त्नकरणा इति वहितः न्यधात्वर्थनिपमइति एवं च धात्वर्थमात्रविधानार्थं स्यात करणो इति चुधात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात अत एव वर्माणामेनद्यति स्वर्म
यतीत्यादिसिद्धिरिति भावः णावेशेभ्योपीति अपमध्ये स्वीय इति स्त्रपत्त्रात्मनइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं धातोरेकाच इहेति पयु फलादीनाः समभिव्याहरेत्वोत्तराधर्यन
क्रियायाविशेषणानुपपत्त्या प्रश्नइत्यर्थः एककालस्येति एकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत ननु द्विर्वा जिगासाक्रीडायने कार्थस्य दर्शनादाह युगपदिति ननु विषय
हात्कर्त्तभेदाश्च पाकादीनांनानात्वेन कथमेकैकैवेत्यत आह सा चेति एतद्योपमेव साध्यत्वमित्याह साध्येति अत एवं भवद्भिरास्यत इत्यादौ बहुवचनेनेति भावः
अधिश्रयणादीनांनानात्वाह अधीति युगपदिति उत्पत्तिं विना शित्वादितिभावः अमूर्त्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यं भाष्ये कोपमिषस्य किमर्थं कोपमित्यर्थः मालादि
हारे कर्मधारयः उत्पत्ताभिहारेषष्ठीतत्पुरुषः वृद्धीति अनेकाः सांसकल्पानां अवयवक्रियाणां वृद्धिविशेषणत्वेनयोग्यमिति भावः बुद्धौ युगपदवस्थानम
त्रसमभिहार इति बोध्यं प्रधानेति पौनःपुन्ये तत्स्याएवानुष्ठानादिति भावः अत्रापि समभिव्यहारो बोध्य एवेति बोध्यं क्रियायाजातिरूपत्वामात्सत्वामेवाह राम॰
साधारणीति कलाव एव साधारणीत्यर्थस्ताहा स्म महरूपेति गुणाभूतेति क्रमजन्मनां अधिश्रयणादीनां बुध्यात्मकस्थितीयो भेदरूपसमूहस्तत्रैव गुणभूतेरवयवैः समूह २०

क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ननु भूतः कटं इव हस्तइत्यादौ कथं भते कत इत्यत आह समूह स्वइति तथा मतः उद्भूतावयवः समूहस्तु अवयवेषु प्रतिभेदं प्रत्येकं अभेद इति बु
द्धिस्ताभेदेपीत्यर्थः तस्मात् द्वीति पृथिव्यवधानेन फलोत्पत्तिरित्यर्थः अनेनेति अवधानेन फलोत्पत्तौ रिक्ताप्रधानक्रियामाह अन्यान्यात्तु तारथ्यान्तराग्य
तावरोधव्यवहार इत्यर्थः त्रिजातीयेति पश्चाद्व्याख्यास्यन्तेरव्यवेतानां समभिहारस्तथा क्रियाणामपि क्रियातरव्यवेतानामेव समूह इत्यर्थः पुनःपुनर्दत्तिभाष्ये समूहरू
पायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेपि सा जातित्वेनैव पुनःपुनरनुष्ठीयत इति बुध्या पौनःपुन्यमिति तात्पर्यं धातोर्वेति क्रियासमभिहारे इत्यस्य समभिहिपमाना क्रियाभाव
कादि सूचयइति भाचः क्रियावोधका हित्यर्थोपि संभाव्येतेत्युक्तं सनिति एवं चार्थधातुकसंज्ञार्थं ग्रहणमित्याद्यपि तन्त्र त्वमेव बोध्यमिति सिद्धनिते तत्फलं च मीमस्य
तइत्यादौ णिलोपः प्रयाच्यतेइति सूत्रेतु केवले धातौ चरितार्थमिति भावः एकाजाहिग्रहणाप्रत्यास्यानादाह यथान्याय्यमइति वचनेन न वचनप्रत्याख्यानेला
घवाभावादाह कापीतरेति द्विर्पृथ्रहणस्य फलं तेनहेतुत्वाभावादाह फलस्येति श्रोणितइति अप्रुकः कितीतिद्द्विप्रतिषेधः इति चेतिवक्तात तत्त्वाहार्त्रिक
स्यलोद्विषयतेवेतिलोड्विधायकेवस्थाने भवत्येवेति नित्यवीप्सयोरित्यनेन सामान्येतिलोडंतार्थः सामान्यं अनुप्रयोगार्थं ककत्रोद्यास्तिमितत्वाद्विशेषः
अन्यथार्थभेदाभावेन धातुसंबंधाभावात् मत्यर्थोद्भवस्यादिति भावः भाष्येलोट् भवति विप्रतिषेधेनेति पुनःपुनर्लवनाभिन्नस्त्रिमानेवलनमित्येवं विवक्षा
यांधातुसंबंधसत्वादुभयप्राप्तिः ननु विप्रतिषेधात्रापरालोटाभ्याम्स्वार्थिकत्वाद्धोतसंगत्वितेनैवभाव्यमिति किमुच्यतेभवतिचेतीत्यत आह भयार्थ्याति
तत्रे कृताद्यर्थेः धातुसंबंधेपइ कृत्वापरार्थे धातुसंबंधे लोडिति भावः लोट् चेति विध्यादिस्त्रापिलोडो विधानादइतिभावः नित्य उत्तरयोरिति परस्वरसाद्गोरका

कै॰टी॰ष्टि॰ चेदिति सूत्र एवेदं वार्त्तिकमिति लभ्यते तेनेतः पूर्वनिपातमित्यादि सूत्रद्वयफले वोलोऽलक समाहारात तत्राघटियं नित्यग्रहणानर्थकमिति द्वितीयविषयं क्रियासमभि
२२ हारे चेति तथैव भाष्ये उदाहरणादिति तु विषयो विभाव्यं तु नास्ताविति कुटिलपथानंका मतीत्यर्थमप्यत्यादित्यर्थः अर्थान्तरे पथि तत्र कौडिन्यन्यायेनेति विंशतिप्रि
विशेषविहिते न सामान्यविहितस्य बाधक उत्सर्गापवादस्थले इत्यन्ये बाधं दृष्टौ तौ मिह चोत्तरात्सूत्रे भाष्ये उक्तो न हि विशेषानुवादे न सामान्यानुवादस्य बाधे दृष्टान्तो लोकि
कोऽस्तिनापेत द्विषये नियमेन तत्र प्राप्तिर्नास्ति तस्माद्वक्रोणैव क्रियासमभिहारे चेत्यत्रापि विशेषा संप्रभ्ययादित्यस्य सर्वदा तन्ननांजयतात्प्रापर्ये विशेषमप्यद्
तात्पर्यतत्यादित्यर्थ इत्याह सर्वत्राप सर्वत्र सामर्थ्याद्देवदित्तिलोपवारणे नानामतोपन्यासासिप्रमेयो ते व्याहर्ता व्यार्थेति आत्मेधातु कस्मिन्दुपे आह तत्रेति आतिपरि
कास्मिन्नि तिभावः पद्यप्यत्रापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तथापि हूमत्रणान्तरं सुद्राना त्रहेतुपन्यासः अनर्थकस्यादिति नच टिलोपबाधनहूणगाह हि मिथ्यार्थमेवत हिति
वाच्यः अनुत्पाहे शाकारविधानसामर्थ्येनैव टिलोपबाधसिद्धेः आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्येन हृद्देरपि बाधःस्यादित्यभिमानः भाष्ये एवं तर्हीत्युक्तिति
नन्वत्र पक्षे चटिणाविति हस्तानापत्तिः आयुकि प्राप्तौ नित्यफलम्भेदहु त्विचेन्नः लुङ्प्रस्यनभिधानात हेतुमति हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने संदेहस्योपपादयितुं शंकते
न्नमाह कान्त्रिमसेतितस्येव व्याख्यानेक्वचित्स्यादिभाषिकस्यतितत्प्रयोजको हेतुरित्यस्य सत्यर्थः उक्तद्वेनतिकेश्च प्रेरणाद्याह विपरीतोद्दिप्रयोजक प्रापात्तु
कूलमोचरणाद्दृत्योपर्याभिज्ञावासपतीत्यादौ पाकाद्यपेक्षइति तद्विषयत्वात्प्रेरणाया इत्यर्थः न तु तद्धर्थेति तन्निमित्तेत्यर्थः हेतुरस्यास्तीति विग्रहे हेतुमत्तु राम:
निरुपकस्य तत्कार्यपाकादेरेवप्रतीतेः तत्रैव णिच्स्यादित्याह पाकादेरेवेति तत्रैवार्थ इति नचान्यप्रयुक्तः पंचतीत्यर्थप्रतिपादनायणिचः णिजातेन ताहशार्थप्रतीतेः २१

900

रितिभावः एवमपि हेतुमदं घिकार्य रूपार्थाभिधायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यते आह तस्यायमस्तीति लक्षः पाकाद्यपेक्षो हेतुरुपदेशोपि नसचासौ हेतुत्वोपलक्षितश्चा
सौ प्रयोजकश्चेति तस्यायो व्यापार इति विग्रहः तत्प्रयोजकउत्तेत्रापि कारके इत्यधिकाराभावात् उत्पन्ने प्राक्हेतुस्वभावाद्हेतुत्वोपलक्षितेसु नू समच्वापारसुक
रणो इत्यधिकारादिति भावः तत्रमते पः साक्षात्विंतु हेतुः कर्त्तैसेत्यर्थ नेति भाष्ये कृदेवदन्याति पक्षद्वयोपपादनेन पूर्वकल्पपार्थे नेतिवक्रमे प्रत्यपार्थविशेषणेन तत्क
र्थमाह पदे तिप्रत्ययार्थविशेषणानि तस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः प्रकृतिविशेषणोति भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थः उ
पमिमानः दत्ततः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणानित्यर्थः धातूक्तार्थस्य विशेषणत्वनियमात्तद्वातो शब्दस्य प्रायुक्तो हेतुमत्वा संभवाद्दाह हेतुमदर्थेति
हेतुमदर्थविशेषणाकार्यामिधायिन इत्यर्थः भाष्ये विषयस्य प्रमापीति प्रमापीइत्यादेः स्त्रा द्विषयकत्वात्तज्जनकूभातिपरिकमित्यादि कर्मेणार्थइत्याह हेतु
मच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात् कारको पाहानमिस्यत्न तुमत आह कारकशब्देनेति अन्ये प्रयतिरिकात्रिपंचभिर्हलैः कस्तुतीत्यादौ पंचमिर्हलैरित्यस्मान्न स्यात
त्वमातवाचकान्तराभाव स्वधातोल्लक्षणोतिभावः कर्त्तृभिधीयतेइति बहुलकात्कर्त्त यं न इति भावः तनूकरणस्य तात्पर्यार्थत्वं विनातत्कर्त्रीकं कर्ष्टमः प्रत्ययः स्यादि
तितस्थोत्तितामिति बोध्यः यदि इंसेहन तर्हिप्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवतीतिभाष्ये न्यूयं अस्मिन्नपक्षेन तस्योपपत्तिः सुचिज्ञातामाह विनापीति सिद्धान्तका शि
ज्ञानात्कीतिकमुदीत्यादौ तुपंचभिर्हलैरितिस्फोटे हेतुस्तामाजीनतत्साहिकं पतयीतकमितिभावः एवमुक्त श्रेष्ठेति प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दानराभिहितायोतानी
येचतिदि अवान्तरितिभावः हेतुमद्विषयत्वादिति प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः हेतुमतीत्यस्य विषयसप्तमीत्वादिति भावः शब्दादेरिति वाचकशब्दाद्ध्यापनेत्यर्थः

कौ॰ टी॰ कि॰ पक्षाचेतिपद्याद्रिभिः पाकानुकूलत्वेनद्वयोरप्यभिधानमितिमतेद्वंद्वं भाष्यमितिभावः एवंचोभयोरपिव्यापारयोः समकक्षत्वेनविशेषणविशेष्यभावाभावान्नापत्त्यात
योभयोरपिकर्त्रोः प्राधान्यमितिद्वन्द्वेऽत्र सत्यत्रपक्षेप्रयोज्यस्यकर्मत्वेनापादितं प्रयोज्यव्यापारस्यविशेषणतापत्तौ बोधनतस्यफलत्वाभावेनफलाश्रयत्वाभावात्
२२ गत्याहितत्त्वेचेतत्पक्षविषयमेवेतिबोध्यं पूर्वत्वेवाहप्रकृत्यर्थविशेषणमितिभाष्यात्त्वयं गतिस्तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः तत्रान्यानुकूलत्वं व्यापारो
र्थप्राधान्यंप्रयोजकव्यापारस्यशाब्देचप्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयोरपि कर्तृत्वंस्वतन्त्रः कर्तृत्वेऽभयपिविधुप्राधान्यस्यापिविवक्षितमनाविहेत्यत्रहान्तरंच
णेतोऽन्यत्वेनपर्यायेणाद्वयोरप्यभिधानापत्तिरितिभाष्याशयः प्रधानकर्तरीतिप्रकृतिभूतणिजर्थकर्त्रीत्यर्थः प्रयोज्यकर्त्रीतुपच्यर्थः अप्रधानेभृतिरितिप्रकृ
त्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयइत्यर्थः अव्यतिरिक्तइतिप्रयोजकव्यापारवाचकातिरिक्तावाच्यइत्यर्थः णिचस्तदर्थकत्वेतुप्रयोजककर्त्रीनणर्थकर्त्री किंतुसंप्र
कर्त्रीतिनदोषइत्याहुः ननुप्रत्ययार्थविशेषणपक्षेपिकथमत्रात्मनेपदंहिसारूपप्रयोज्यव्यापारस्यैवव्यतिहारेणनतुणिजर्थप्रयोजकव्यापारस्येत्यतआहप्रयो
जकव्यापारस्यव्यतिहारइतितद्व्यापारेणोपस्थितमतत्वादितितद्व्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः भाष्येतस्यप्रयोजकस्य अस्मिन्प्रयोज्येएतेनव्यापा
रेस्वतंत्रात्त्वतन्नाभेदंतेनचकर्तृत्वमेवेत्यपास्तं अत्रइदंबोध्यंपिप्रधानकार्यस्यलोकेवत्राप्रयोगादितिभावः एकधातुवाच्यत्वादितिशेषतप्रकृतिकधातुवा
च्यत्वादित्यर्थः ननुप्रयोज्यस्यपर्यायव्यापारापेक्षयाकर्मत्वविधानादिगम्यर्थनिरूपितमेवकर्मत्वंमतआहणर्थस्यैवेतिप्राधान्यादिति तत्रदेशान्तरंप्रयोगपर्यव्यापार राम॰
जन्यत्वस्यापिसत्त्वादितिभावः प्रतियत्नवाचिकर्मापेक्षयापूर्वव्यापार्थिवावविशिष्टस्यप्राप्तिरेवकथमुक्तेत्यतआहसूत्रेतिकर्मणिविधानार्थसापेक्षा २२

षष्ठीउपात्तप्रतिपत्तइतिसूत्रधातुस्वरूपाख्यइतिभावः तस्याप्राधान्यादितिकृत्यप्रकृत्यकर्त्राहौहितेनषष्ठीकृत्प्रकृतिस्थणापेतार्थवचनतदर्थकर्तृर्यदि
स्यात्तनतुणिप्रकृत्यर्थकर्त्रीत्यप्राधान्यंचकृत्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वमेवेतिबोध्यं नियमत्वेउपपत्तिमाहराणार्थस्येतिपरत्वादिति अंतरंगत्वादुपजीव्यत्वा
च्चेत्यपिबोध्यं प्रधानेतिमहाविपंप्रयुक्तप्रधानकार्यस्यबलवत्त्वात्तनवोदृश्यतालक्षणामार्थंप्राधान्यंप्रयोज्यव्यापारस्यापि अप्रधानेधीनत्वलक्षणार्थप्रा
धान्यस्यप्रयोजकव्यापारेपिसत्त्वात्शाब्दप्राधान्यस्यैवमुख्यत्वाच्चेतिभावः गुणेति प्रेषणोकर्मतापाप्नोपिपदार्थः कर्मसंज्ञाप्राप्तियोग्योहंप्राप्तौ
गुणक्रियायांस्वातन्त्र्यस्यबधेनकर्त्राविनाभिधीयतइत्यर्थः राज्ञेअयोनिपाठेपिकर्तृत्वेतिवार्थः ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येतिः ग्रामः सकर्मकत्वेनाबेशक
र्मापेक्षत्वात्तण्यर्थस्यकर्माकांक्षायाः प्रयोजककर्मणाशांतत्वाच्चेतिभावः साध्यविशिष्टक्रियायांसाप्रेष्यतइत्यत्रकंपेद्विकर्मकत्वंकथंचप्रयोज्यस्यकर्मत्वेति
कारइत्यात आहप्राप्नोतीतितेषांचप्रपूर्वइषिः प्राप्त्यर्थः तस्याश्रयणात्कर्मणिप्रत्ययेप्रेष्यतइतीतिभावः प्राप्नोतीत्यर्थइतिपारेप्रेष्यतिपदस्यतोक्तस्य
दमपकथनंनतुभाष्येतथापाठइतिमन्तव्यं मितंभूतपूर्वस्यानुपपत्तेराहप्रधानचेपीति॰ कृत्यकृतिद्यकुधात्वर्थकर्तृपीपार्थः तत्रत्वस्यकृत्ग्रहणाभावात्
तेहर्थकमपीतिभावः अपित्विति एवंचाभेनेकहायिदिपिणार्थविशेषणात्ततिभावः भाष्येतेमर्जनेकेयटोकेनप्रयोज्यव्यापारस्यैवसंबंधनान्नतुतदभिप्रेतसु
एपद्योतकत्वाभावस्यालोपमतइतिवहवः यद्यपिपूर्वप्रमाणाद्रुघपक्षेवेशाघेसंभूतइतिसप्रमाणीर्निर्देशस्याभयत्वापिदर्शनाद्विचारेउपपादितस्तथापि अन्व
पव्यतिरेकाभ्यामिहोनीविचार आक्षिप्यतइत्याह अन्येपीति भाष्येयत्क्रमपठितंगम्यतइतिएतावता णापिताभ्यांपरस्परस्याहितिशेषः विक्लिते प्रधानार्थेत्येषु

कै॰ टी॰ वि॰ न्क्रिमाह तदर्थत्वादिति विक्लित्तिग्रहणं फलाव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारोपलक्षणार्थं संप्रत्ययं वेदमनुपदं स्वयं वक्ष्यति तत्र तनयुक्ताहत्तदनन्तरस्येति तथाप्रेषणादिरूपी
ति विक्लित्त्यनुकूलत्वेनेत्यर्थो वस्तुतः प्रवर्त्तनाप्रयोज्यत्वे चेतस्य विशेषणतानापत्त्यापत्तेः संभवानेति तपसंवादाशंक्यो स्य तिसूत्रभाष्यपठितेनोपक्रमवाहारांशकेष्यो
२३ लिङि सनेनतत्राशंकोक्ता प्रेक्षा संभावनाप्युत्कटकोटिकाशंकेदेति बोध्यं भाष्ये तत्र भिक्षामपिपूर्वकमित्यस्य तद्विशेषणत्वभूतामिति शेषः अपरिहारादिति सर्वपदा
र्थः स्यादिति यदुक्तं तथापि प्रश्नो हष्ट इति शेषः दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः अथ वदेति अत्र पक्षे सर्वपदार्थः स्यादिति यत्तदुक्तमेवेतिभा
ष्यार्थ इति भावः प्रयोज्यव्यापारेति प्रयोज्यव्यापार उपसर्जने जनयतीति विग्रहः लोके प्रयोज्यप्रयोजकयोर्मध्ये प्रधानभावदर्शनात्तद्व्यापारयोरपि प्रयोज्यभावि
त्वमेवोचितं न तु फलानुकूलत्वेन समकक्षतया बोध इति तः एवं ववाचकतापक्षे द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावेनैव बोध इ
तेः प्रधानकर्त्तुरेव तेनाभिधानमिति अप्रधानेकर्त्तरि तृतीया हि भावतिपरे तु द्योतकत्वान्नप्रविशेषणतैवोचितेति भाष्याक्षरेणानुबन्धः अत एवास्य पक्षस्य
भाष्ये प्रकृतार्थविशेषणशङ्कनोऽन्वेः किंचापत्तास्मत्पक्षे तत्र कृत्यर्थकर्त्तरि सामर्थ्यादित्यवश्यंवाच्यमतोऽत्रस्यस्य प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीयैव लकारोऽपि
दुर्वारः इहाद्दीनाम प्रधानेकर्मण्यपि लादिस्वीकारे णलादिविधौ कर्त्रे कर्मणि प्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेरुचितावाच्यवाचकत्वे न दोषः प्रयोज्यप्रेषणं तस्य
कृत्यर्थकत्वे तेऽपि प्रयत्नकर्त्तृत्वाभावान्नतत्र कर्त्तरि णत्वमस्य पानुमर्त्ते एवमस्यपि ग्रहणत्वमेवेत्याहुः णिचेति माध्यमेनोत्तरेदेशस्योगानुकूलव्या णमः
पारार्थकस्वरागत्यर्थादिभावः अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति बोध्यमतीति सोऽपि णाणुक्तपुत्रैव प्रधानभूतप्राप्तिवियोगानुकूलव्यापारार्थकएवेतिभावः हेतुः २३

प्रयोजकहेतिरित्यावपारिभाषिकस्यैवहेतोर्ग्रहणमितिभावः वस्तुतस्तु केवलमर्थद्वयस्याकिं पाकादिरूपतत्प्रयोजकव्यापारस्त्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधान
सामर्थ्येन चतस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तेनस्यानोचितत्वादाहेतु कर्त्तेसितिप्रयोजकव्यापारे एवेतुत्वः प्रयोजकस्य पारिभाषिकहेतुत्वे पिलस्यानुरोधेनाह भाष्येहेतुनि
र्देशश्चेति पारिभाषिकेपिलस्याभिद्रि माह नावश्यमितितेन शपमाहतस्मैर्थेति भाष्यवदीतिसनेनजाहशशाद्दप्रयोगएवमुख्याप्रवर्त्तनेतिसच्यतः नेतुप्रश्नक्रिय
कर्त्ते तयाकस्यचित्क्रियाभावात्प्रयोज्यस्याभावे प्रयोजकस्याप्यभावात्कथं णिचशंकातत्राह प्रवृत्तिः भावीतिशेषः समानार्थत्वाद्युगपत्क्रियोत्सर्गाद्यारम्भस्य गुरुसक
विषयत्वादिति वस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारः तस्यसत्वात्सिद्धत्वाद्धितिप्रश्नशेषः पर्यायस्य प्रश्नविषयत्वे लोटोऽकार्तात्स्य
गाप्तिप्रसङ्गभविष्यतीत्युक्तभाष्यप्रसङ्गातिः नहि पर्यायेलोडादेरूत्स्याप्तिपर्यायेनास्यकदाचिल्लोडेवकस्यचित्स्मिन्वेत्याकारः ननुकः करोतीत्यत्रोक्तन्यायेना
चापिणिचोप्राप्त्याभवद्दुक्तव्याख्याने भाष्यासंगतिरितिचेन्नलोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेनशंकाप्रसंगात् लोटोक्तत्वा
दित्तत्रास्यचायमाशयः प्रेरणात्वेनलोडवाच्यएवेतिशतद्वविधिनिमंत्रणेतिसूत्रेउपपादयिष्यते मंजूषायां चनिपुणतरमुपपादितन कर्त्तेतितत्रेप्रश्नक्रिया
या अभावादितिभावः कृतस्तादिशेषइतितद्भाष्यस्तुइतिभाष्यकेमुतिकन्यायोपलक्षणोबोध्यः अध्यायमानोविद्यमानमित्यर्थः एतेनलोडकर्त्रस्याभि
धानात्कथमकर्त्तत्वमित्यपास्तं तदुपपादयति यस्तुप्रवर्त्तनेति अस्याविधर्थकलोडाहि प्रयोगेनाप्रातादिप्रवृत्तक्रियापि शेषाश्रयत्वमेव भाष्येऽभिमतं बुद्धेतिबुद्धि
कृतोभिन्नेदं धइत्यर्थः भाष्येनवाशोप्रसक्तीति लोडन्तप्रयोगकालप्रेरणाविनेत्यर्थः बुद्ध्यादिबुद्ध्याविषयीकृतस्यैवसर्वत्रबोधात्प्रकृते च क्रियापादकर्त्तृत्वस्यापि

कै॰टी॰ तथाभूतस्यैव विधानमित्याशयः अत आश्रीयमाणत्वात् इति विधेयत्वादित्यर्थः इष्यमाणस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः प्रेषु दुर्बलेति इह शाकल्तुरीणि पदि हे नु हं त्वा मृत्युग्रह
२४ णमित्याशयः पाक्षिकत्वात् पर्यायेणाश्रीयमाणत्वात् महाभाष्यनिष्कर्षः प्रागेवोक्तो दोषः उक्तावस्थानेऽहितो विशिष्टं तद्धारणापि तद्धि करीत्याशङ्कितत्वात् तत्पर्यविशुद्ध
स्य पर्यायस्याश्रयणात् चित्ताशिष्टः नन्वेवं णिजन्तो धे समावेशाभावेऽश्रामपे त्वामनुपपत्तिरत आह समाधिपन्नु चाहितोपदेति प्रयोजकोपि तदर्थोपहत्यामेवाभावप्रयुक्तम
वनित्तहातयोः समावेशः इत्यर्थः ननु प्रयोजकव्यापारस्यापि चाभिहितत्वेनैतदोति तत्वात् तयोः तनापरकौ तेद्वृत्यार्थः ननु प्रयोजकव्यापारस्यापि चाभिहितत्वेनैव
ग्रातित्वात्तयोस्तनायप्रकान्तिरित्यादि व्याख्यमत आह कश्चिदिति तच्चेति एवं च प्रयोजकव्यापारस्यात्र भूतात्मेत्यद्वि ध्वनाय णिचस्यादिति भावः अनेकार्थत्वादिति
प्रतिविधानोत्तोत्र धात्वर्थः फलानुकूलत्वेन स्वव्यापारस्यापि फलस्यैव वान्त्वयः भाष्येतु तत्कर्मस्य कर्मस्यार्थ फलमित्यर्थः आद्ये अप्रयुज्यस्य कर्मत्वेहष्टापत्तिरिति
ह्रीति सूत्रेनु नियमस्य प्रजानीयापि पश्चात्वाहन्यत्वं तेन स्वव्यावर्त्तकमत्तेनु तन्त्राप्तिरेवनेनिहि कणिजभावइति घातकतापत्रेषु पपत्रैरै नैवद्योतित्वाद्योतकणिवा
भावइति भावः वस्तुतो द्योतकत्वाभिहितोवचनारंभः द्योतकस्य मुख्यद्दर्शनात् तवाचकत्वाद्देनान्वयेनामिति तत्त्वे प्रयोजकव्यापारफलम्प्रेकर्तृगामित्वात्
त्मनेपदमाशङ्क्याह विभाषेति सा च प्राप्तविभाषेति नादः तद्धि पर्यान् अन्येपि इति अविपर्यासपदे नेष्टप्रयोगासिद्धिरेव नन्वविपरीतप्रयोगव्यावर्त्तिरपिइत्यर्थः भाष्येतु
णिचाणिपरिकोपलक्षणान्नातिपदिकाइत्यर्थः कर्मत्वाद्यतमोविशेषैकार्थाभावेलोकव्यवहारानुकृतोतिचधातौ फलस्याने नाश्रवनातिक्रामतस्य पत्नीत्यादि प्रम॰
सिद्धं एवं च प्रातिपदिकार्थत्वार्थइत्यादिगणसूत्रात्तिप्रसिद्धानिधातुपाठेम्न मूलधातूनेतिवाच्यं तत्स्येनेनेवसिद्धेवानिकृष्णफलस्यान्तस्थोसस्तनकल्पनापेत्यापदैः २४

कर्मसैवोचितत्वात् एवं च मुरुभिश्चैतिसूत्रस्य कैयटविरुद्धेतिवोध्यं लक्ष्येइतिव्याकरणाशद्ध कर्मत्वमुक्तं तदितिभावः लक्ष्याणामनुहायेचेति आह्वाद्यार्थ यौगिकेकरणा
त्युइतः सइतिभावः यद्यपि तुलसारक्तेति प्रतिमूर्त्यां व्याकरणाशद्धइत्यर्थः यदितीत्युपदे शिवदृष्टवाधनाप्रयोगइत्यर्थः कानुस्याभिधावर्यतिकात्याथादिशब्दाणां भूतमाभा
वस्तुत्वाद्यभिधायीत्यर्थः सूत्रारोच सूत्रेहि नित्वयाख्याभाष्यव्याकरणेन सामर्थ्यमिति तन्त्रसफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः किमपरादर्शने सूत्रवतीना व्यवधायो
वासवेकेवनात्तात्पाहएतस्वेति आल्यायतइति चाहलकालक्रमेणिरुपत्वभावत्वात् हि आल्यान क्रियायां कर्मत्वेन प्राप्तणावइति कोतायाप्रकृति इतितुनोक्तं
प्रत्ययलक्षणेन कर्तृताणिनेनातिदेशो न च षष्ठीप्रसंगात् रामासमन्वितसारोराज्ञः कर्तृत्वयाराजानमिति द्वितीयानापत्तेश्च तदयमर्थः णिजन्तप्रकृतेर्यथा आख्या
नक्रियायोकारकतातथाकेसाहेरपोतितदाहमथीति नन्वेवमसाधवसस्यात् आह प्रकृतितद्वाव्यातिदेशेनेति प्राकृतावित्वप्रकृतिवत् अत्र प्रकृतिशब्देनके
तः प्रकृतिः तस्यापयथाकेसाहेलेतर्भवितव्याकीर्ते तप्रकृतिकणिजन्तेपीत्यर्थः ननु वेद पुष्यमाणे जयतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह चाकारणाहितिकोविरि
तिपुष्पयोगेनलोपनच प्रकृतेरिव प्रकृति चरित्र चाअप्रयोगापमिति भावः एवं च द्वितीयाद्युतंत्वमष्टम्यकार्यवाक्येशब्दप्रमाणम्परयोर्मवतिवैरूप्यनुभवतीति
गौरवत्वात् प्रकृतिवच्चस्य प्रकृतप्रकृतेर्हेत्वादेशपतत्वेयथाकारणकद्वितीयाद्यंतंख्याता चेनेतभूतेत्वतयत्स्यर्थादिति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिसन्नकाप्रकृतेरेव ग्रह
णेनान्यपितथैवोचितमधर्युपुष्येणाथेजयतीत्यत्र चनदोषः प्रकृतिमिति कर्त्मकतेप्रत्यापत्तौवयिराजनशब्देनलोपनिवृत्तिः कथमितिचिंतं चस्कृतः प्रकृति
कारकमित्यतिदेशात् षष्ठ्यकारणेनसमासाभावेनापदत्वान्नतिवृत्तिरितिवोध्यं अत्र प्रकृतिवच्चेति च कारकमित्यनंतरवोध्यः प्रकृतिवत्कारकं चेतितेन तद्धतकार्यं

के॰टी॰वि॰ मपि आत्मेहि श्यतेतेन घानयतीत्याहौ कुत्वतत्वे मिथ्यत अन्यथाधातोः स्वरूपग्रह इति परिभाषयानस्मात् केचित्तु उभयत्रापि प्रकृतिपदेन हेतुमण्णंतमप्रकृतिः हेतुमण्णं
२५ तच्च प्रत्यासंत्योपस्थितत्वात् प्रकृति प्रकृतिकस्य प्रत्ययत्रिः प्रत्ययनिजाभावान्मत्वेतन्नत्पकापितस्वे तदभवतोतिः अनेनैवकारकश्वहिभीवादंधार्द्देशानिहन्नि कृतस्तत्वा
हिकं चासि इ नन्वेवंश्रत्पयलक्षणानकहेतत्वात्केसाहे षष्ठीस्यादृत प्रकृतिवद्यकारकमितियहिभन्नंततत्वताहश मत्राणात्यर्थः एवं चाहन्निं कल्पनानकुत्रापि प्रत्याप
न्निशाहस्य प्रत्यभिज्ञाविषयतयायोन्निः स्मितिरित्यर्थ अतस्ववाद्विविवाप्रतिप्रत्यगान्तयतो त्सुहाहरणविषयवचनेप्रकृतिप्रत्यापन्निवचः हंगतिरन्यथातत्र प्र
कृतेशाहेशेनानपहाराल्पत्यायन्निव्यवहारासंभाति स्पष्टैवकारकुवहिभीवस्य तस्याः फलमित्याह यद्यप्यत्रक्षन्निपोगेतिएवं वतहविशेषत्वज्ञापकं प्रकृतिप्रत्यापन्नि
वचोत्रत्वमितिबोधे भाष्ये संज्ञा प्रकृतानीत्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः भाष्याज्ञानमात्मपतीति एवं चहेयक्षन्नपाकमावष्टेइत्यर्थहेवहन्नेनपाचयतीत्यूकाति बुद्धीविभि
पमेनहेवन्नस्य कर्मत्वाभावात् इत्यर्थः तिर कुकु ष्याहिभ इतिहशिः साधुः स्वभावानस्वगामिति एतेनमस्तमस्पग्राशाहह आखेदेरूद्द इत्यपापन्नप्रवृत्ति भवतीति आ
ख्यानविषयेत्यर्थः इत्यनच्छेति प्रयोगानुसारादिति भावः यावहितिरात्रिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः कथाश्चारयानि कर्मेति भावः आरात्रिविवात्यशहेनताल्पयेत कृत्या
लक्षेतइति बोध्यं कालात्संतसंयोगेत्पमानेइत्यर्थः देवेसकर्मकेतयागातिबुद्धीतिसूत्रे कर्मत्वेहेतुमण्णाविचतहहिहापि बोध्यं भाष्येपाणिनिं पहीहित्वेनभावहिमे
तावेसप्रभीएवं ज्ञात्वापि भूतपाद्याविति संभावयतइत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः उभयप्राप्ताविति नियमेनचहेमस्य प्रतीतेरुभयप्राप्तः चस्कृतप्रहयोगेत्र तृतीयाकर्तुः प्रयोगकः
ग्गाभावेनोभयप्राप्त्यभावात् मतांतरेक्ति प्रकृतिवहिसस्यार्थेपिनहोषः हेतुमत्स्विचिणात्याहिनियामात्तृतीयापायस्व पुष्पेणोत्पत्र प्राप्ते नातिहेशिकेइतिविधाकृत्यर्थं २५

कर्तृत्वातिहेशेपि णिजर्थकर्तृत्वातिहेशाभावान्नतइत्न्नलेनास्माभिधानमित्यर्थः स्वर्पमुह मयतइत्याहे आहिस्यस्य प्रयोज्यत्वाद्वेन्नहेस्वहेन्नस्याणितस्य जातीयताह्रुक
नाइत्युते स्यनुपपत्रमतआहहे वहत्र विषयास्यपानिः भाष्ये त्वेतेत्रेस्य प्रयोजकइति स्वाभिप्रेतमात्रोहेशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकइत्यर्थः एवं प्रयोजयतीत्यस्य चस्वाभिप्रेतोद्दे
शेन प्रवृत्तप्रवर्त्तयतीत्यर्थः स्वाभिप्रेतमात्रोहेशपक्षप्रयोज्यनिष्ठ प्रवर्त्तनानुकूलव्यापारवत्वंहि प्रयोजकत्वमिति फलितम् एवं च स्वशब्देन प्रयोजकस्य वप्रयोजकाभिप्रेतमा
त्रोहेशपक्षपदत्या प्रयत्नेप्रयोज्यत्वेतोहेवचस्वतंत्रत्वलनेवेतत्स्यैव इति भावः स्वमाधनेमाष्ये स्वतंत्रेति स्वतंत्रप्रयोजकस्य हिहेतुत्वंअपंकन्नतथेत्य प्रयोजकोऽहेतुरिति
वोहित्यर्थः प्रवृत्तिहिउभयत्रापेपञ्जेति प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षात्मात्मनोहेशिकेत्यर्थः उभयत्रानपेक्षोवकिंचिदिति किंचिदित्यस्य प्रयत्नेप्र
योज्यत्वंतस्वेवचस्वेतंचस्वतंत्रत्वमेवैततस्यैवइति भावः स्वमाधनेमाष्ये स्वतंत्रेति स्वतंत्रप्रयोजकस्यहिहेतुत्वंअपंचनतथेत्य प्रयोजकोऽहेतुरितिचेहित्यर्थः प्रवृत्ति
हिउभयत्रानपेक्षेति प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षातन्मात्रानोहेशिकेत्यर्थः उभयत्रानपेक्षेवकिंचिदिति किंचिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमा
त्रेकिंचिदनपेक्षवोभयोर्हेवहत्वाहित्यपोर्भवतीत्यर्थः तस्मान्मात्रांशानविवक्षणस्य तथाणिजनवकाशइति भावः तदेवव्युत्पादयति नेह कश्चिदिति स्वस्वाम
पिप्रेरणायामिति शेषः मतिं इ उपालंभः पमभाषणात्तशाहइनाहिकाइति अनेनसर्वत्र स्वोद्यसाधनमात्रज्ञानप्रवर्त्तकमित्युक्तं भाष्ये कुर्वतः प्रयोजकइतिप्रये
जकाभिप्रेतमात्रोहेशाभिनापि स्वेष्टोद्देशेनैवकुर्वतः पुरः प्रयोजकोहश्यते यथा गुरूः शिष्यानध्यापने प्रवर्त्तयति इत्याहेतद्रूपस्यापि इति भावः प्रयोज्यार्थेर
तिप्रेरणाजन्यप्रवृत्या अप प्रयोज्यः तस्य प्रेरणायाकोर्थः प्रयोजनकिं इति प्रश्नः उत्तरमाह परमिप्रायपेक्षामज्ञातइतिप्रेरकाभिप्रायेच्छामज्ञात्वेतस्वभिप्रायज्ञा

कौ० टी० कि लातंनिर्वर्त्तयतियत्एषएवप्रयोजकप्रेरणायार्थइत्यन्वयः एवंचक्रियायांस्वाभिप्रायानुरोधफलकंतज्ज्ञापनमेवप्रेरणाफलमितिभावः ईहशाविशाहिनात्महानिमि
त्तेभ्यइतिस्वभूमिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणाहिप्रद्युम्नर्थः ननुस्वभूतिफलकप्रवृत्तौप्रयोजकाभिप्रायानुरोधोपिकिमर्थइत्यतआह अभिप्रायेति ननुशिष्याहानास्व
४६ र्थसिद्धयेगुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेपिस्वार्थस्यतदनुरोधेमानाभावः फलाभावश्चेतिचेत् अभिप्रायसंपत्तिमात्रेणातद्धेतुकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रयोजकप्रयो
जकभावाध्यारोपेणाभिज्ञितितात्पर्यात् भाष्यकारवचनाहिशितत्प्रयोगाहस्यानुहान्ते स्वपिपाठोनुभीयतइतिभावः ननुचिरहतेकंसेइत्युक्त्वाप्रयोजकव्याप
रस्यवर्त्तमानकालत्वाभावोनोक्तइत्यतआह विरम्यहन्नेतिकंसकस्यपिर्देश्यातकभावस्यविरमहेतुत्वेनतस्यप्रयोजकव्यापारस्यापितत्त्वमेवेतिभावः कंसघनुकारिणं
कंसादिसहशानाभाष्येप्रत्युत्तंकंसंघातयतीति ताहशेनेववासुदेवेनेत्यर्थः उद्गूर्णाइति उद्यताइत्यर्थः गूरीउद्यमनेइत्यस्यरूपं एवंचचित्रलेखकाअपि
चित्रस्यकंसताहशेनेवकंसेनघातयतीत्यर्थः ग्रंथिकपक्षेतइतिटनादितिटवशाद्ग्रंथाइति शाह कथंकमुसेच्चार्यमाणा ग्रंथस्ताहस्तस्युत्तकृत्पहो
मनुष्यसंख्यातः नेतत्तुकश्चिदपिकंसादिबुद्धिविषयइत्यर्थद्वताह तेपीत्युर्थिका अपितहद्व्याख्यानैशाणाइतितेस्वपरीणात्पर्थः तानिकथयंतोग्रंथिकाः
स्वबुद्धिविषयात्सतोविद्यमानात्कंसादीनप्रकाशयंतिशब्दात्वबुद्धिस्तमर्पयंतीत्यर्थः विद्यमानत्वेनबुद्धिविषयत्वेहेतुमाह आतश्चसतइतिव्याभिप्रायेति
हेतोयतोवाऽहंपश्याम्यभिप्राहस्पतेइत्यर्थः नह्यतीतत्वबुद्धौतत्सेभवतीतिभावः तत्कालमतेस्यपद्वेईवदशानित्यत्वप्युष्टुक्रवर्तिरथतात्पर्यः कंसोवधुत्नातं रामः
माहेतोकालपदबलपीतिएवंचबुद्धिविषयसत्तेपिवर्त्तमानत्वेपिव्यवहारइतिभावः शाहेतिशाहसमर्पितबुद्धिविषयाकाराणीत्यर्थः साधनत्वेनेतिबुद्धिविषयस्याहारि ४६

तार्थ इतितत्तीयस्यप्रथमेपाहेहितीयमाह्निकंकदाचिद्धातुप्योपकिगुणानिषेधकत्याकरचारेताथ्यहाहद्वैविध्यमितप्रातिपदिकत्वमात्रंतत्प्रशाम
न्यतेउपहितिष्येतेइतितत्त्वभाष्यानेनेवककारप्रयोजनप्रयुक्तमेवभवतीतिभावः यत्तेतिप्रातिपदिकान्येत्यर्थः केवलधातुप्रशेतुवाचनेत्रियामाणेपि
कोइवतीतिनिष्टप्रसंगः कुड्वादित्याहदवुडइहिप्रसंगास्त्रीतिभावः नचप्रातिपदिकान्येवसंतु अत्रेचसूत्रेकाणोइत्युनुचत्तेतेनकेइकोतात्पर्ययकृत्नाम
हात्वभावः तेनकेइवादिताहेः सिद्धिः यगतेभ्यस्तकेवद्धिप्रअनभिधानात्तेननोवड सहितः प्रयोगः एवंचवाचनकिमर्थमितिव्यचेमहस्यतात्पर्यहाकां
लोपान्यापत्तेः क्रियापस्तपदहारिक्रियापदमित्वाप्तायोयथप्रसारगइत्यवयमितिभावः एकवचनेकुतोनाहारहत्वमितित आह कंडूयेति झीतिकोसु
प्तनस्यानिवहितिनिषेधारितिभावः आपीति तहंसार्वधातुकोविधीनेत्येवमार्चत्रिकमितिभावः इहप्रोद्याआहितहितिनिद्धोनिषिधमितिनिषे
धाहितयविधोयंअनत्पदेतिआहिष्टश्च पूर्वत्वेनस्थानिवत्वाभावाहदेत्यर्थः पुनस्तदतिः लडोलजेनसेतिन्यायाहितयविधोयनचानाहिष्टारचपूर्व
त्वंस्थानिवहावेनलभ्यं वस्थादेशतोभावात् उक्तआदेशत्वेपितस्यकार्याभावात्नचमेवैसर्वपहादेशाइतिकेइइत्यस्यकेडवादेशोत्तमस्थानिवत्वाहेतादि
ष्टाइचः पूर्वत्वेनतस्यकेइउडस्यादेशीकार्यस्यानिवत्वमेवसर्वपहादेशाइत्यश्रित्वाच्चः पाशिनिस्यस्याप्रवृत्तेः अतस्वस्यादेशहुरास्यवहितस्याधार
णपूर्वत्वेप्रहणज्ञापकताआकरोक्ताश्चेतनचप्रातिपदिकानीत्यत्रस्यभाष्यवचनातपदाकढाशेनिप्रातिपदिकानीत्यादिनास्यंतयथव्याख्या
नोच्चालोपस्यस्थानिवत्वेपितत्रपूर्वस्मकइत्स्यस्वाभावहुवडेनमाप्राठसंगतोपकेयटः स्पष्टवेहलोपोथोरितिसूत्रेकैयटइतिवाच्यत्रातिदेशनाकार

कै॰प्र॰टि॰ सत्यपि श्रवणाभावेन तस्य लौकिकसंज्ञाविरहात् छिन्नपुच्छश्ववद्दृष्टांतमूलकेन प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रभाष्ये कैयटेनोक्तदेशावि हातत्वायेनकं दूनरामस्था
तुल्यात् नन्वेतन्निमित्ते उदि: अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं क्वा त्तुन्नाभिनिनिषेधाद्दिति भाव: भाष्ये ह्रस्वस्यपितीति: ह्रस्वोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घाभावे: देहटकेको
२० पादितिइदं कास्तीति विंसेलोपो वोरिति सूत्रेच्छा दपसंख्यानमिति वाच्चिंके कर्त्तव्यीनवगमोऽहिति यत्तु केचेच्चोच्चारणमस्तत्र भावत्वेवयथाभिषज्यते किं
पिभिर्षक्रशाद्दूत्याहु: केचित्तु इदं भाष्यमज्ञातपरमेवेत्याहु: सपदाहित्वाहिति तेनवेद्दनाप्रात्प्रतिपादनेपिकंउ तिप्राट्टिसिद्धमिति भाव: भाष्ये पतानी
ति कंदूरित्यादौ निर्दीघीत प्रथमैकवाचनानानीति अर्थ: स्वमपि कंद्रावित्याद्यर्थवादवचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह तंत्रेहीति भाष्ये उभयं कट्टानदी नीति उ
भयथेत्यर्थे उभयमित्यस्य हि प्रकारान्त्वीत्यर्थ: उभयोर्गा कारेभ्यसमासाह ज्ञातस्त्रीतिन तु भोज्यक्किं वृत्तेनवेहनामा नेकंदूरित्यादिसिद्धिरिति आह सत्वस्ये
ति सैवेत्यर्थ: भावक्किवृत्ते हि प्रहृत्या सावयरूपेणापि प्रत्ययाति: स्पाहिति भाव: एवंचेन्नेभ्यो भावेक्किंपमा स्येवेति तत्वे त्यार्थइति नित्यमिति निरोध्य: वाग्रह
णाननदृति: तेन परेकंदूवतीत्यादिन अर्द्धधातुकसंज्ञोतिनव सापिमात्तकोपिमाक्षितिवाच्च- सुस्यतीत्याहवतोन्लोपोपर्वतस्याआवश्यकत्वात्तदी
र्घपाटइतिवन्नु मतुभमत्तीनाहसपाट: प्रातिपदिकविषये चरितार्थत्वाद्य इति तेषामपिदीर्घोऽभवतिपत्तुकेषां चिद्दीर्घपाठे नवल्लुपमत्तीनां दीर्घाभावोज्ञाप
तेतत्तन्ने भाष्यविरोधात् शास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाप्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैवलघुत्वाच्च एतेनककारोच्चार्द्धधातुकत्वमेवकल्पनाभिस्यमात्तधातुत्वक एनः
ल्पनस्यैवलघुत्वात्कर्मणि इ: भाष्ये इ:करणमपि सावकाशमिति एवंच परत्वाद्वृद्धि: प्राप्नोतीति भाव: यस्पमितिमित्वमिषेधेहिस्वभावफलक:-वृद्ध्यभा २०

वेस्तत एव ह्रस्वत्वात्तदर्थत्वात् स्त्रह्क्किसंज्ञासाप्युपतीत्यर्थ: ननु णिच्श्चेचेत्पपुत्रं प्रतिषेधप्रवृत्तो ह्रस्वस्यैवभावात्तत्र आह णिज्निमित्ते तितालसौम्यते ह्रस्व इति ह्रदेर
सिद्धेति ह्रस्व ह्रस्वे प्रयोजनाभावात्तस्यामवृत्तेर्ज्ञापकत्वेमेवस्थितमिति भाव: ननु पञ्जेभवद्वसंज्ञाप्रवृत्ते: हृस्वरट्टपिप्राप्त ह्रस्वाणीनदीर्घश्रवणायमित्व
निषेध: सार्थक इत्यत आह भाष्येनेदं वेत्यस्य विध्वाचेदेति पाणिनी पद इत्यादौ भाष्ये इदंतर्हिप्रयोजनं यत्त्विस्यमुलोपि तिमित्यो ज्ञाप्यति वसेति शेष:- चिस्मृत्व
रित्यत्र ह्रस्वश्रुतिर्नास्ति इदमाह भाष्येणि व्यवहिते स्थिति पाणिनिके ति वड्दूवेंके ल्पिकत्वात्थं हृद्धि वेत्तुपसंख्यानेकर्त्तव्यमित्यर्थ: दीर्घविधाने तक्कतहस्वमद्दीर्घविधि
नात्सिध्यतीति भाव: भाष्येद्दीर्घविधिप्रतीति तपक्षत्तमस्तेज शादि माह चर्यणिक्षेपादिकदीर्घस्यैवग्रहणोन पूर्वत्रासिद्धेन स्यान्निवृत्तिरत्राअपवादत्वात्नपद्दांत सूत्रे
तेषां प्रत्याख्यानेन चास्यानिवृत्तनिषेधाप्रसक्तेरिदं भाष्यमक्ष्ट शुक्कारेनार्थसाधकं णिजंताभ्यिचित्रप्रसंख्यानेनसिद्धं शब्द्यामनश्शामभित्यादा पियइ लुगता
स्यमुत्तिसिद्धं नन्वकिमूलोरित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्याद्धत्रैपादिकेपि निषेधइतिवाच्यं हेतुधात्वारह्हिं इच्छहीडिइति साधनेन चारितार्थ्यात् हस्वविधाने
द्यहेडीतिमस्पाहितिदोधंके चिन्नएतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्रवाविकेचवरपत्वोपसवर्जमिति वरीदीर्घोप्युपस्वे ह्रस्वाणाय: तर्हि हानोदीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति अन्ने
ये भाष्यस्वारस्यात् हेडधातोर्दीर्घोहिह्रस्वाभ्यासाणिक: पाट: ऊ कालसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्तद्वारा हेतेतिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च दिगास्मुलोरिति सूत्रस्य भाष्यादौ
तिपथास्तु तथा भाष्यरमणीयमेवेत्याहु: तस्मात्मेतिनिषेध: प्राप्नोतीत्यस्य तन्निषेधवक्क चेतिशेष: अत एवोक्तं केतिवाशरद्रसंगच्छते आपोर्पादिषयसमस्यादिवा
रानां भाष्ये ह परेति आयातादिस्य आर्द्धधातुकेसिद्धस्य विध्यभावात् निवृत्तिविषयातदर्थेत तत्पाहानेकतरपक्षे: थिकेकर्त्तव्यतायामिद भाष्यतात्पर्यात्वक्कविर

कौ॰टी॰वि॰ सुतर्निशक्षेतेति पाठः आपाद्यनुवृत्तौ वसिद्धे आयाद्य इति पंचम्यास्विपरिणाम्यते आपादि भोग्यार्धधातुकं तत्र परे गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः पर्तंति ईगुर्वि
९८ तिहि कुपेक्ष निहन्तिरितिनिहन्तिपरस्थितौ प्रियामर्थ्यादिति भावः क्वचिदिति आद्धिमनतिम इत्यादौ क्वचिदिति पुपादीनां विकल्पेयत्नाः सूत्रत्रयस्येति आयादय इत्यस्य
पादानसार्थे ष्यौ हितत्यर्थः अन्यथा ऽव्यवहितत्वात्क्रमेण विधिरिति त्यस्यैवशेषः स्यात् पृथक्वाद्वादितित्वामर्थ्याद्विव्याक्यात्याएकवाक्यतया चवाक्यार्थ इति भावः
एकवाक्यत्विति भाष्यस्य एकवाक्यमपात्यर्थः अकारेण अप्रत्ययादिति विहितेन कित्तोवाधादिति स्थधिकारादद्धिवासरू पुर्विधरभावादिति भावः आनि पुरा
इति पधापिनिषिधार्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तयापि प्रत्ययलक्षणेन प्रसंग्यात् त्वाहान्तशाप्तौ तिवक्तरू पलाहाभिक्रातएवेतत्सवृन्निरितिवाक्यः तद्भावितेति
अतएवत्तुकिलोपसंज्ञासिद्धिः माध्येगुप्निज्जोपविच्छिन्नमिति आयस्यैव कल्पिकत्वात तद्भावेसिध्यतीत्यर्थः इत्तानिईस्टमितिः इत्युपक्षज्ञांकिनिकृते
आपूर्वत्वेगोपायतिरित्यनिष्टमपिप्राप्तोतत्वपिवोधेअल्लोपत्वनआर्धधातुकोपदेशोतद्भावात सार्वधातुके नित्यमिति अत्रानित्यग्रहणमार्थिकार्थ
कथनंसामान्यसूत्रेवेबाधसंनिधानत्वसिद्धेः स्यादिभिरितिः ल्यादेराप्रहत्यन्तरस्तासीइतिपक्षेइदंतुल्यं हि निमित्तमित्यनेनान्तरंगत्वेनित्यस्यातिपरत्वात्स्यादयइ
तिः तथाचसत्कृतगतिन्यायेनायेनास्याहेवतिभावः नचसार्वधातुकेनित्यमित्यस्यातिपरत्वात्स्याद्यइतिः तथाचसत्कृतगतिन्यायेनायेनास्याद्यइवेतिभावः नच
सार्वधातुकेनित्यमित्यस्यपरत्वाद्बाधेपिसामान्यसूत्रेणार्धकाल्पिकत्वआयोम विधजिनमहितेवापिवि प्रतिषेधः तस्यानेमिन्निकत्वेनान्तरंगत्वादिविवाधाअपवाद राम॰
विषयेउत्सर्गाप्रवृत्यासार्वधातुकविषयेतस्यप्रवृत्तेः नत्वआप्तोद्विविशेषकृत्वाद्वतइभाविनप्रवर्त्ततइतिमन्यते स्वनात्स्यपकाशइतिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरि ९८

तिभावः विशेषेप्यसौत्वात्कामयत इति गोपायंतीत्यत्रापि विशेषमाह्यैदर्शयति अवश्यंस्वल्पपीतियद्धितर्हीतिएवंचानवकाशत्वेनैः स्यादिवाधनेगोपापि
यतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः पृथापुनर्वार्त्तिककृतात्रचभेदेनपरिहारउक्तस्तथासूत्रभेदमंगीकृत्ययदिपुनः शपमिनामित्युच्यतेतदासर्वदोषपरिहारइतिभा
ष्यस्यार्थः कुविंद्रा ष्यस्यवशितीतिपाठः विषयस्सप्तमीति आर्धधातुकइ निसूत्रभाष्योक्तरीत्याजातिनिर्देशइतिभावः सूत्रे आयादय इत्युक्तिरूनंतरस्यैवसंबंध
इतिभवाराणार्थेतिल्लेसनाद्यंतागणपाठनिबंधनसंज्ञाकथमेवंसूत्रआह भुवोवार इत्यादिकृतीतिलाहियः धात्वर्थवाचकाः क्रियावाचिनइतियावत् पृथग्
आदीनां क्रियावाचकत्वे तथोक्तौ हेनेति पाठेनाप्रत्ययत्वाद्य अर्थेनयाइत्येवमाह पदुत्यर्थः पाठेनस्यादीरुहितेतत्रपक्षांतरइत्येवात्र भाष्यकारोक्तिः धा
तुसंज्ञासिद्धिमितिसनाद्यंतेपीतिशेषः एकतात्पर्यमेकदेशीतिशेषः शाहान्तरत्वादिति स्यानुवृत्तिनिर्देशात्पूर्वोपदेशात्वात्स्यैवान्यग्रहणेनहीयप्रयोगानियम
एवस्यादितिभवतीत्याद्यसिद्धिरितिभावः पठितस्य धहरूपेनभवतात्यादिस्थानाभिवैयाक्ष्यपिनेनेवस्थानुत्तेपयाह जग्ध्याहानामितिभाष्यमुपलक्षणमितिभावः
अनेनाप्येकदेशस्क्रियत्वंष्ठनिरुतीतिनस्यावोग्याद्युक्तत्वादितिभावः नचैमेइतिभाष्येतुभेमनाद्यइत्यर्थः तदाज्ञातिस्थानिवदितिसूत्रेप्यर्थः स्थानिनिरुस्येतिस्थान
षष्ठीनिर्देशादितिभावः क्रियानिमित्तकस्यापि आदेशग्रहणास्थामर्थ्यादानुमानिकस्यवपैठिकस्यापिग्रहणमित्याशयः तदेतदविधभावादितिः स्थानिव्यस्तत्वेपि
शेष्यमाणविधानोऽत्रस्थादेआदेशातस्यातिदेशेनयातुल्याभावइतिभावः यद्वातिवादिविधौतद्भावादित्यर्थः चत्रेयच्यतइतिधातोः कर्मणाउत्पादेः समानकर्त्र
कर्मकत्वात्वर्थविशिष्टेछायांमतिपाद्यापोतस्यानेआर्धाभिधानयोग्योयहात्वर्थकमेकाभिधायामनिपयादपिस्थितत्वात्वादिस्वंतआदेशस्थानिक्रमेणार्थ

कै॰टी॰ तिभावः तत्रतवगणस्य सुक्तादिकरणात्कन अग्रहादित्वादेरनतिदेशात्कराणाविदुक्थर्थकर्त्तृमिति तत्समभिव्याहारेण वर्त्तमानस्येष्टः प्रसंगोऽतर्थस्य पदादेशादित्याणि
२८ सन्तत्त्वादिस्य तदन्यत्वयः भगवतोभाष्यकारस्येति एकदेशिनइतिशेषः अनेनेदमेतद्दर्शयति यथासाहि भाष्येग्रन्थ एकदेशिनो ऽन्त्ये मतमुक्त्वा परत्वयाप्रोत्सर्गवादस्यवे
तिद्धविनस्यत्तासीः उत्सर्गापवादधर्मेतिःस्वअपवादविषयेवशेषप्राप्तिरुपउत्सर्गस्यधर्मःतत्प्राप्तिप्रतिषेधविधिपाभावेननिरवकाशत्वरूपापवादस्वभावकर्ग्रहणात्
तत्रोउत्सर्गत्वासंभवादाहः भावेतिभाष्येस्याद्यवकाशःपश्नतेइत्तिकर्मादिशब्दयोप्राप्तिरितिभावः पुत्रोति अनेकलक्षणाप्रसंगाइतिबहुव्रीहिः अपवादस्याह स्वात
द्दिप्रपपरःअनवकाशोपवादइतिभाष्येः यद्विधौत्विति अन्यप्राप्तिचहुभवो पदभयस्याद्दितिवार्त्तिकमतेपचतीत्यादेरापित्तेतेनमेवनिमित्तीक्रस्थपकस्या
दितिभावः भाष्येथवातुदान्तरितिस्वंचतत्रत्वनिषेधविधानसामर्थ्यान्नात्सपवादत्वमितिभावःलावस्थायामितिभाष्यस्यादेशोत्पत्तेःप्रागेवस्यादपदंस्यर्थ
प्रतिमाश्रित्तत्रशंकतेननुचेति अनित्यत्वमितियवधानेनधातोःपरत्वाभावादप्राप्तिरितिभावःअन्यथेतिःइदंचस्थापकअनुदात्तपदमेकवर्जमित्य
भाष्येस्वरूपादेशोऽत्रस्यादिस्वरूपेतुमतिशिष्टस्यादिस्वरनिमित्तकवर्जमानत्वेसत्यसार्वधातुकानुदात्तत्वेमिद्धेपुनर्विधानसामर्थ्यादुदात्तापकायप्रतिपत्त्यर्थं
तिभावः येत्विति एतन्मतेऽत्रविकरणाभ्युदयंशात्वावनिकइतिबाधप्रतिपदविधानात्वेतिविप्रतिषेधवकाशत्वम्भावाल इतिकश्चित्तपरत्वनुदात्तमितिसूत्रे
भाष्येसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइत्युक्तत्वात्सार्वधातुकस्वरबाधःस्यादितिशंकायावार्त्तिककारेणाकृतस्यादिलक्षणप्रसंगस्तावत्येः परस्मानुदात्तवचनादिति परत्वा
त्लोपादेशादितिवचनात्मतंअत्रापवादविप्रतिषेधाद्यनादिभिः स्यादिवचनमितिवार्त्तिकात्पूर्वपक्षसमत्वमतानुसारेणसमाधानमयमुक्तार्थवतितत्तीयसमाधा

नभगवतोऽक्तस्यायंभावः आर्धधातुकइत्यनुवृत्त्यार्धधातुकत्वावस्थायांस्यादपदत्वांतरंग्याइति विकरणाम्बास्यहुर्वत्वंत्वनेनतत्स्थैवाचनिकमेवकैयटोक्तमयपेक्ष
सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षत्वादहिरंगत्वमनयुक्तस्यात्रशास्त्रिनाअयणादित्युक्तंअतस्वात्रविप्रतिषेधवार्त्तिकक्रातोक्तःसंगच्छतेऽन्यामतंरंगत्वेऽपिभिन्नानत्वाद्भि
सुन्निःस्येवचक्रमोचितत्वाद्वेत्याहुः भिन्नकालः उत्सर्गपदार्थमाहपरानिमित्तमनुपादायेतिपदहिमाश्रान्विधित्वात्तत्रगत्वमवतिमनाघ्रताधिकारइतिसनाद्यो
तियेषामधिकारोवृद्धिस्यत्तातिषुकर्त्तव्यइत्यर्थःसिध्यतीतित्वोद्यपिसिद्धिरित्यर्थःनेषत्विनिमयौमोसिपयोःसिध्यतिविकरणास्तितुमनस्यादितिभावःलोपत्वा
द्धंहमिलेटोऽडाटावित्यस्याप्राप्तिरितिवाच्यंअत्रोत्सर्गःकर्त्तव्यःसचसनाद्यन्तेकार्त्तव्यइतिपूर्वपक्षहृदयंतेत्राप्तः स्यादितस्यवःउत्सर्गतात्वादपवादस्याह अर्थयति
लिङिसिपिस्थित्यर्थमुत्सर्गःकर्त्तव्यइत्यर्थःभाष्येइतिहीतिनेवत्विमर्थीसन्याद्विवक्षिकरणेनेष्टादिस्यस्याशिद्धिरवकाशोनेयत्वित्यसिद्धिःमकृत्यत्वेतुनेष्टा
दितिग्रन्थतेः सिपिसिद्धंअत्रैवलेडीतिपदाहितस्वकरणादिस्याशयःयद्वानेष्टादिस्यत्रविकरणावत्यपनशब्यालुकनिघातनेयतादितिरूपतेइतिभाष्यपा
र लोकेपीतिशेषःनेष्टादितिरूपतेइतिलेखकप्रमादः अन्यथाप्रक्रान्ताप्रादेशपकत्वेनदर्शितस्यात् भाष्येआयामानुदात्तत्वादितिताशियद्दिश्यादौवातुस्वप्र
युक्तशेषनिघातेनेतिभावःसनादिमध्येइतिलिङ्मतिपदाहितमितिभावः सर्वंचसपःसाक्षात्वेनपित्वंचारितार्थमितिविरोधःननुस्यानेपादिवत्तेनेनसनादिवर्णक
रणफलाभावस्यभाष्येउक्तोत्राहअत्रैवदेति अत्रापिकरणेनेदंडसिद्धेरितितात्पर्यंभाष्येकिंप्रयोजनमित्यकारविषयःप्रश्नः पक्षयामिसीष्टाइतिनन्वत्रापिष
पितेनयवधानान्निमेषामप्रसंगाद्दिधासेदस्तआह सर्वस्यागमिति सकाचइत्यगमेवविशेषणोउपदेशइतिचानुदात्तेनेवसंबध्यते उपदेशेयोनुदात्तस्तस्य

कृ॰ शे॰ वि॰ ढितादेकाचोगाहितिचार्यः सवृतेमिन्निकलात्पूर्वमिदं तत्त्वलाहेशाइतिभावः उच्चारणार्थइतिइत्संज्ञायां फलाभावादिति भावः उच्चारणो सहायसंपादनेनच
रितार्थत्वेनत्संज्ञया लोपेननिवृत्तिरितिबोध्यं । श्विंतस्यधातोरितिश्रंणसेतिवत्कमुविंतमीषुः तत्स्यघत्वाभावः छात्रः ननुचेति तत्र यदि नाहित्वर्थेनभानमित्यभिम
३० नः नामावृपदेशइतिश्विंतस्यापदेशाभावादितिभावः एवंचश्विर्येवमिद्धेश्रकारोच्चारणंव्यर्थमितिपूर्वपक्षाशयः सुनाहिवर्णपाठमिश्रणेलोपफलमुक्तमिति
सभाधत्ते एवंतर्हीति अकारोच्चारणसामर्थ्यादुपदेशेनुदात्तघटितेकोचामांहि तदर्थइति नेट एव इतितत्त्व अनुदात्तोहकाचइति सोपिनुपरत्वादिडागमःप्रसक्तेषु
अतोलोपइतिभावः अथवेति अत्रपक्षेहितदंतस्यधातुत्वात्स्प्रसङ्गादिरिभावः इदमेवपृक्तेनचत्रयोनुदात्तत्वइकारस्तत्रैपरतोनल्लोपः आर्धधातुके
मः नचातः नुदात्तमंत आहल सार्वधातुकानुदात्तत्वेसतीति अत्र प्रथमस्यस्वरोणीतिसनाहिपाठेधातुत्वेलोपितिसुप्रत्ययस्वरेणोस्येवमुक्तेसेनाहिपायस्येमथा
नात्पाणेफलाभावेनभाष्येहघितत्वात्पित्करणसामर्थ्यादित्यपिचिंत्यएतत्प्रदेशोत्पाद्येवमुक्तंपाशाद्येवेतिसर्वचया मिसीच्छाद्यापादहात्त्वमितिभावः
ननुतिङः तिङइतिविग्रहातःस्यादतआह तिङतिङः इति अत्रेदंतात्त्वअत्रैवपाठेलेडितिपदर्शहितः कार्यः अकमेण लसार्वधातुकानुदात्तत्वाद्योक्तरी
लुप्रतिषेधाभावाएवउदात्तनिवृत्तिस्वरस्वारणापदुपकारः अंतरंगत्वाद्यपूर्वसंपन्नितोविकरणाप्यवधानेप्यादेशाः अतआर्धधातुकोपदेशोऽकारांतत्वात् गम
धमिच्छिरिति कामप्रत्ययानन्तत्रप्रत्ययग्रहणाव्यर्थः आमत्रैविधिरितियोगविभागसाम्यान्यतः आमविधायकोचप्रत्ययातपदस्मेग्रहणार्थत्वात्तेनकारि ३०
मञ्जाचारिकेत्यमञ्जाम्नवृत्तिनत्वेदंहरहन्त्वेग्रंथेनेवकाचप्रत्ययातपरस्मेवात्त्वक्रियाग्रहणेनैवसिद्धेप्रत्ययग्रहणादेवपश्यीपत्ते गोपायांचकारेत्यादिभाष्य

योगविरोधायतेस्त्र कास्नेनैकाचइतिकामिपदमनेकाऽधातुमानस्यपथ्यावत्तित्तथ्याव्याल्योयमित्यर्थः तथाहिस्मकाचोंधातोस्त्रेल्काभ्रस्वइतिनिषमतरतथा
तद्यान्येषामिति एवंचचकासंतउभ्रंस्याभ्रमितिवाक्तिकस्तत्रस्यप्रत्ययग्रहणांकलकोपविभाषणतात्पर्यं यथास्यात्ववार्त्तिकेपिप्रत्ययग्रहणास्यानेनेकाचग्रहणाकर्न
यम्बिसेवतात्पर्यमितिहरहन्त्वानुसारिणः अन्येतुकासीतिसप्रश्नीकासप्रत्ययितेसूत्रेइत्यर्थः अन्यथासमाहारद्वन्द्वेजापत्तिः इतरेतरयोगेतुद्विवचनापत्तिः प्र
पग्रहणायनयेचनमानेसूत्रेप्रत्ययग्रहणंतुयोगविभागनियमकल्पनारूपगौरवपरिहारेणस्पष्टार्थमेव एवंचकशब्दाद्दिभ्यआचारक्विपिकासमित्यादि
रूपाणपेवप्रत्ययविधानेइत्याहुः इजादेः भाष्येलिलिमिमित्तादुरुमतइति गुरुमतिलिङिनेमित्तत्वंगुरुत्वद्वारावोध्यं द्विवचनेनबहुवचनयोरितितयोः किंतादिति
भावः तत्रद्विर्वचनपेक्षयानितलाद्येकल्पिकआमणालितुपरत्वादगुणेनित्यआम्प्राप्तौतीतिविशेषः एतेनात्रापिमवर्त्तर्हियोगुरुमत्त्वमन्वीतिकयूमच
कादयुपात्तविप्रतिषेधइतिपद्यस्तमवेविमतिषेधेऽकिंचिदवीअभ्येःसुंमवदुहितिरित्युच्यतेतदापिविकल्पस्यैवमित्याभावेपित्वस्यसिद्धिरितिभावः प्रतिपदेति
आनवकाशत्वाभावेपिपूर्वस्मात्सवविहितियामकमितिभावः उवोहितिकवगोहितोधोजपाठइत्यन्येननुद्विवचनोहेकित्तिगुणाभावेआमभावायगुरुमद्व्यन्
चरितार्थमत आहईवनुरितिः उपदेशेतिः एतदुक्तिलिटिनमित्तादितिप्रतिषेधोनर्थकइतिभावः इयष्टेतिः सयोगपरत्वेनगुरुमत्त्वेपिपजीव्यविरोधात्तामि
तिगुरुमतग्रहणादीर्घैफलमितिभावः इयजिथेत्येववामस्तुहाहरणानुपजाहानाकयजिजाहितेतनआहलिंग्धामामस्योति तस्मान्निरसयोबहुतिभूमलि
हामशेमासूनिमयोन्यतिशायनइत्युक्तेः प्रकृतेलहयानुसारात्त्वेवमतुविति भावः ननुचेंचनशेकहास्यग्यमानपरत्वेस्युपदेशाग्रहणमित्यस्याशमतन्त्रा

कै॰ टी॰ वि॰ ह्रोपदेशग्रहणेति तुकृग्रहणमिति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यर्थः अच्छादामो भावाद्गाहप्रतिषेधेति तन्निमित्तेत्याद्यर्थं ज्ञापिते तृतो विभाषाप्रतिषेधा
३१ र्थइति भावः तस्मादामवृद्धेति पर्युदासोऽयं न परिभाषाबाधकत्वमुचितः तथापि तस्मादामन्तर्थं वोपबाधकत्वोपस्थितिकृत्वार्थे पश्यस्य च लक्ष्यस्य कार्यत्वला
पासुपस्थित्तत्वेना संज्ञातविरोधन्यायेनाभावो भवत्येति भावः एवं चात्रुन्निमित्ते त्याद्यर्थं ज्ञापिते पूर्वस्मात्स्थानवद्रूपे पादे अच्छे तृभावस्य प्रकारान्तरेणासिद्धे
रितिनेतज्ज्ञापकमितितात्पर्यं ननु स्थानिकार्यस्यादेशे ज्ञापमानत्वेपि आदेशकार्यस्य कथं स्थानिवदादेशोपि स्यादिति प्रहर्ति तत्र स्थानिवद्भावस्य वाते
पापाभावादत आह अगतीति श्रितीति स्वितेनस्यत्वमत्याभावर्वधानाहित्रिरूपरत्वाभावो बोध्यः ननु परत्वाद्यगिति द्विर्वचने चोत्पन्नेन द्वित्वे स्थानिव
द्भावात् द्वित्वेकृते पुनरादेशरूपे द्वीवित्रासंडस्यादस्यानाद्भ्यास्यस्योरितिहलादिः शेषः अत आहेरितिहीघ्रौ आरतिरित्यादि सिद्धेरतआह परत्वादेशादि
तिनन्वपरिनताइति कर्थविप्रतिषेधः तत्राह सतीतिद्विर्वचनेचोतास्मिन्निति शेषः द्विर्वचनेचोतिसूत्रे स्थानिवद्भावप्रवृत्तिविप्रतिषेधयोः किंज्ञापक
तिभाष्येक्ते पूर्वविप्रतिषेधो भेत इभावस्यत्वाभाद्यं पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपिवाधकइतिवक्तुं युक्तेइ एवं वा चेतामहेच्छ्रयते तिसकिवायणातिव
द्वित्वेरूपातिदेशेनद्वित्वेजाते पश्चाद्यथायथं योरपशास्त्रमाप्तिरितिहीष्यवैतिभावः आतादिवीति उन्नेरवेड स्थेव त्रियमाचकालेनवातत्वमितिभावः
समुदायस्याद्विरुक्तत्वेत्वेत हरगतिः स्पष्टैवेति बोध्यं स्थानिवद्गतिदेशस्यापिसम्भवादह स्थानिवद्भावाद्वेति स्थानस्यत्वाश्रयत्वाभावाद्भावलिवधादितिभ्रमि राम
क्षेपाभावः स्थानिवत्वस्मान्तुपपादकमनुभपादेशस्येत्यादि भाष्येगुरोपुनः स्मृतीतिननु परत्वाक्तेतेषित्रुतो द्विर्वचनेचोतिरूपादेशादयाद्स्येवद्वित्वमितिको ३१

विशेषइतिचेन्न पत्रादेशेकृतेराकाद्वाहित्याद्यात्मयुक्ताद्वित्वप्राप्तिलक्षणातिदेशमन्नहिस्त्याशयात् इहत्तद्रहत्वमितिव्यासन्नमस्माप्यगाविकारादितिभ
वः इहमेद्याकेयच्छ्रहेत्वनुपरमेवस्फुटं भविष्यतिवक्ष्यते त्यत्राभ्यासरूपस्येमप्रमाणोऽस्ति तमच्छमाहिन्नपरत्रिनित्ततेन नमेश्वमारत्रादितिवस्तुतोवि
षेधस्याविवर्तसिध्यतीत्यर्थः अकारनिर्देशे लिंगमाप्याह वद्धवचनेतिधातोरवेति तात्पर्यस्यनहृतहतं विधिरित्यर्थः भाष्येतदंत्तेरणान्तेरितिवातापरिभाष्यवदे
तिभावः सामक्षाना श्रयविषयेवेतितु नमानाभावादिति भावः ननु पूर्वसूत्रेपि हलादिः शेषस्त्रआदेरितिहीघ्रौपरस्तेऽपपादादेशवाधित्वातन्गुणा इतिश्राज्ञातीत्यामि
द्धितत्राह आतोणअच्छिग्रहणामिति आन्तकारनिर्देशेनेतिभावः अथमेवाध्यापिकं यद्विहितिभाष्यस्याशयः ननु गुणविधिस्वच्छिग्रहणेनज्ञापकेनत्र
छेतमोमाप्नोअन्तच्छद्गमस्त्यापितेपिवारितार्थाभावात्कथंज्ञापकत्वमत आह अन्तछइतीति तत्रदेशाभवनधातुलक्षणायिकतद्पादानमिति भावः चा
कारेह स्वबोध्यः तेनैवाहि सिद्धि अनन्यार्थत्वतेनेनपाक्षेषु नितेमतत अथवनितिदस्याद्यालेख्लुके तिच्छमवधानविद्यातस्ववोध्यः एवं चानच्छइतिलिङ्गिनमित्रा
दितिचत्वाप्याव्यातेनतुपदेयइतिवाच्यानेदंवऊतशदेभ आचारक्विपि आन्नमाप्नोतितन्मयोपाख्यानेमाप्नोतिदन्निचेत्प्रमुपातलेनेवत्वामसिद्धेरित्याय
यातहलेकृतेम्य आचारक्विपोः भावाद्धवाभाव्याच्चऊलोरितित्रपंडिभावातिदेश आभिक्ष्याभावातिदेशादविघेर्षते तेजादेरितिअनेकाचःइतिसम्प्रतितिबोध्यः
काः भेष्नत्वेपितत्वामर्थ्यातवाध्यसामान्यचितत्यासदेवस्याप्नमःप्रतिषेधइतिबोध्यं तेनाकोणांतस्येतिक्रौ छिम्राहृयादेपदेशिकस्येत्यर्थः जहाहड्योतेरितिउगविष
उश्विजामनत्वाहृचयीसरलेयादिन आद्युदात्तस्यैवदिदेर्ग्रहणाच्च अकारलोपाभावाच्चेति गुणाभिसिद्धिर्दिर्घोपलक्षणमिति भावः ननुलिटप्युपस्थितानलंनियोगेनापिविधि

के॰ १।॰मै॰ न्नं स्यात् आह आमइति निपातनाद्वृद्धिभाष्ये सूत्रे आहंतत्वनिपातनादित्यर्थः मीङी॰ न लुमतेति लुमद्ग्रहणवति कार्येसत्तिअंगस्य कार्यनेत्यर्थइति मन्यते प्रत्ययेति लुमता
शब्देनलुप्तेप्रत्ययलक्षणेनांगकार्यनेतितरर्थइतिभावः कृञ्चाद्यनुप्रयोगात्मस्थ्यान्तनुप्रयोगस्यावाणापचन्तत्नमाचष्टकमित्यतआह ओतेरणापत्ततिलिङ्गपरस्मैकृ
३२ न्नइत्यस्यानुप्रयोगः सिद्धइत्यनेनान्वयः आमंतादि क्रियाविशेषणत्वेनेतिपाठः कालविशेषइति पाठे कालेन विशेष्यतेयः सक्रियारूपइत्यर्थः सामान्येति सामान्यस्यापि
विशेषेष्वपर्यवसानान्नइत्यन्वितिकादिनापिविशेषसंबंधिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः भवत्येतिरिति तयोरपिसामान्यवाचकत्वादितिभावः भाष्येद्वयपतिउत्यमानेपी
तिपरस्मैपदेनाप्राप्तिसूत्रन्यासेनतुइङ्कातिशयाभावादितिभावः संपूर्णस्त्रीतिचेन्नसंहितपदंधातोरपीत्यर्थः एतेन संपदावधातुत्वाभावात्कृन्त्वाद्यसंज्ञात्वेनप्र
त्याहारेनसन्निवेशशब्दस्यात्तमध्यवर्त्तिनः संज्ञाविधायीएवंप्राप्यदुत्तर्थेमानाभावाचविधत्वादितिविहितत्वात्प्राप्तिस्मरणादिति भावः भाष्येऽव्यीनावाद्योऽनुतिःए
धामिस्यादिनापच्यादेरन्वयोयोगपत्वात्एवामित्याद्यग्रेस्यात्प्रयोगोऽसंभवात्तत्राप्याम प्राप्तिः कृभ्वादिभ्यस्तु आम्प्राप्यभावादेवनतद्विषये तस्यानुप्रयोग
स्तदाहभाष्येनचेसामान्येत्यादिनाद्वयोरेकार्थयोरिति आन्विषयपोरिति अर्थः द्वितीयप्रयोगेप्याम प्राप्तिरिति भावः नचयाचयामित्यत्रापित्रैतमीवित
स्यर्थस्यसमानार्थतयाप्रयोगः स्यादितिवाच्यंउत्तरेणैवसिद्धेपूर्वस्यैवपूर्णत्वापत्तेरितिभावः ननुनिष्कृत्तेप्रेषणात्कृञोणिचिकारयामित्यपात्पचेत्प्रयोगः स्यादितिसामा
न्यविशेषवाचिनोरित्यपिवक्तुमुक्तंमतआह सामान्यवाचिनश्चेतिवर्तमानविहितस्यलटः कथंभूतेप्रसक्तिरित्यत आह भूतपूर्वामिति नचसांप्रतिकेतिवर्तमानसामी रामः
प्येलट्यपिनविवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्यादितिभावः रवादिरिवादिरविकारिपूर्वः साहस्यादिति एवंचवहुरवादिराव्ययवत्सामान्ययोगोद्रुर्दुरस्येतित्रत्रखरिरद्युत्ता ३२

नेनखदिरास्थेवक्रियानिर्वाहिताभवतिः पालाशेन्द्रपाहीयमानेतत्रखदिरेवाप्यनुत्पाहात्वादिरेणोपक्रांतांक्रियानिर्वाहितास्यात्इतिनंतद्रूपाद्यनमितिभावः अस्ति
पुर्वेतिएवंचतथाप्रयोगः सादुत्वेतिवरंद्विवाद्विके वाशब्दोविकल्पार्थकोपिपूर्वमयोजनानोक्तइतित्वात्तत्रार्थंभाष्यकृताभ्यासयोषते विपर्यासनिष्ठत्यर्थतहीति
भाष्येअन्वेवेतिपश्चाद्द्रव्यवधानेनेत्यर्थः इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्यप्रथमेतृतीयपादान्हिकं द्विलुङि नन्वप्रवृत्ति
पिक्रियादिवत्कार्थार्थः स्यादत आह नापीति उत्सर्गपदस्यापवादप्रतियोगिन्येवप्रसिद्धत्वादुहस्यावान्यर्थइति ननुचलुङुत्सर्गइतिअनुपपन्नेन्तहस्तयस्य उत्सर्गसामान्य
कमित्यपेतद्उत्सर्गशब्दस्यपूर्वेनिपातापत्तिरत आह स्त्रीरिति द्विरुत्सर्गइतिभाष्यतुफलितार्थकथनपरंकिंतुभाष्येपिद्वेरिरितिपाठः मत्रेइति तुरेतत्वपाणा
मपिचङ्द्र सिंचोर्न्निग्रहणेनलुप्यथास्यादितिप्रयोजनेद्विकरणस्यअन्यथासिद्धइत्यनुक्तेर्न्नितिचङ्गुहीर्धः लिनुत्तत्वोस्यानिवद्भावेन आंतरंगानपाति
भाव एतेनचङ्ग्रहणंव्यर्थंयत्तावेवहितत्प्रयोगः तेलिप्तिचोत्तुकेवसिद्धमित्यस्यानुपचारात्इत्यपिध्यायनेत्याकारात्तनोदितिमंत्रेघस्तिसन्त्रप्राप्तिनिमि
त्रकथनंभाष्येद्विःसंप्रत्ययाधेइतिद्विप्रतिषेधविशेष्यत्वेनपूः संप्रत्ययत्वार्थमित्यर्थः यस्मादन्यत्रेति अस्तहीत्यादिः यस्याद्वातोर्लीद्विभिन्नप्रत्ययइत्यर्थः
अध्यापीतिः ऽदोऽभावोनिह्नुतस्मात्मात्प सौत्रत्वाद्बहुमितिभावः यद्यालिढितितद्वाविनिर्देशमानपरिभाषयाइद्दहितस्मात्मिद्विरित्यर्थः वीतीरितप्रविहितवि
शेषणत्वाश्रयणादिर्दिष्टपमानस्यव्यवहितमितिनशकामअगृहीइति प्रतेतिहद्विनिषेधः गुणेऽद्गुपथायाइत्यत्रअपेधातुकेविवक्षितेघस्तादेशोविधा

कौ॰टी॰कि॰ नाहाह लुङीति॰ परसप्तमीत्यभिमानेनेदमितिभावः ननु चलिर्न कार्यः॰ चङः कृता इयमुक्षिच एवादेशः॰ झेरितसम्स्थानेऽपि चइतिकार्यसंदेहइति॰ अपि चड़ इत्येनुव्र
त्यैवष्टसिद्धारिति नैत्तेहोषाइतिचेन्न॰ अपुक्षनित्याहोजुसापत्तेः होषांतमप्याहतथासंत्रेइतिननुलुमतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्यापसंख्यानमितिप्रत्ययलक्ष
३३ णमति धृधातेकथंस्वरमाप्नितआहत्लुमतेतितत्पक्षोभंत्रितसिजलुक् त्वरजौभिमितिनिषेधान्नेहितिभावः आस्थ आदि॰ सिचइत्यस्य॰ सर्वामंत्रितसिजलु
कृ त्वरजौभिमितितत्रोक्तत्वाहितिभावः तहनु वंधकेति चक्रा भावस्येकानुवंधकत्वाहितिभावः तत्रेति॰ आमइतिपूर्वेनुवन्नेमानेनलोपिहपदेनालिटो
पिग्रहणामिथतीत्यर्थ॰ तहेवंसंक्षेइतिगीतिस्थितिसूत्रेलिग्रहणोयदिच्युतरंगान पातिन्यायेन तदेवस्यायालुकृतहि अगुरित्याहो सिजभ्यस्तोतिजुस्त्या
ते॰ माहिगातामित्याहो आहि॰ सिचोभ्यतस्याभितिस्वरस्वनस्यानतस्माद्तोरंगानपीतिन्यायानाअपरोनाहेशेकृतेस्यानिवद्भावेनलितत्वात्स्वगोस्वितवन्त
आहः भाष्येचैवस्वाहः शाद्युमिति तेष्वत्वयन्नाह लोपहेशोष्विनिआत्वाकोपइतिनियोहलस्यादिलोपभूभावेचतापिवोध्यं अक्ष हितिभाष्यमितिपाठःअ
हस्वहितित्वाणापित्यपपाठः॰ नैषइति अंगकार्यत्वात् स्वनन्नुमतेतिनिषेधोननुहिलेडत्यभिमानःवृध्यर्थं सितिचड़ोलुकीतिशेषः॰ भाष्ये अनुवृत्तितिचड़न
किंविध्यर्थत्वेसंभवतिनियमार्थत्वेनसाहितितिजभ्यस्तोतिजुसस्याहित्यर्थः॰ प्राप्ते धाहेशेषितिआहेशोषित्यर्थ॰ अहो तेस्याहेशेषितिपाठांतरंनन्वेवमप्यादित्यत्र
जुसनस्याअनत्वाहस्थातडसेनाहितिनियमस्याक्षमवाहित्यर्थ नच झ भ्यस्तेतिकार्यं तेनचड़॰ लुकापिजुसस्ट्रिपहानुवृत्त्याआतइत्यस्यनियमत्वाख्भ्यजुनि एष॰
त्यपिसिद्धमितिवाच्यमस्त्रपुङानच्याबोचमित्यहोवस्याहिभोपिपरत्वाजुसापत्तेः तस्मान्मंत्रेइतिसूत्रार्थंविनाकार्यद्वितीसिद्धं आमइत्यत्रापिलोपित्यस्मनाप ३३

योगः प्रत्ययमात्रस्यानेनलुक्विधानात् ननुधातुरपिनविद्यतेइदपस्माहितिष्वत्यानिवृत्त्वाचोतआहमत्वर्थेइतिअदवपवादपविक्षाबाहित्पेक्षसार्थेइत्यर्थः
भाष्योनिमित्रवाहटइतिनविधातद्रूकार्ययस्थेत्यर्थः पंचमंताचेनपहाथेव हस्राहितिपक्षांतरमाह नवास्याहितितद्याचष्टेवचनसामर्थ्यादिति मत्वर्थइतिकर्म
कर्त्तृवचनेनाप्रथमाप्याइतिचवार्त्तिकोक्तोरितिभावः अस्मिन्विषयेलुङ् स्पविषयेतत्रानिवृत्तस्याभिवधात विधयातस्थापत्ययांतरस्पैतहिभ्योनेति॰ आ
धधातुकत्वाभाहितिविषये पक्षेभेदाहितिभावः नित्यः कथइतिपस्यविभाषेतिनिष्ठायामनिवृत्त्वात्इतिभावः इष्यतेइति॰ अनेनैषोपितत्रपक्षेप्येवइतिसूचित
निष्ठाग्रहणापक्षेभ्योपिष्टभ्यइतिसूचितेतोषमाहइष्विति भाष्ये लाघार्धधातुकेइति अर्थभावः अनिष्टेधातोरित्सूक्तेकोतिविषयविशेषाकोज्ञायांलुङ्प
एवालाघार्धधातुकेपक्षायोनितितिकालविशेषाविधिन्नेविषयविशेषाकोज्ञायांलुङ्पग्रहाभ्यतेनलक्षानुरोधाइतितत्राहयुहारथइतिसामान्येमिति आ
र्धधातुकइतिविषयसप्तमीतिभावः पुनर्वितिभाहिहाताभिलाहोषिचप्रवदित्वेनेति॰ सतश्चोक्तमस्तेस्फुरसे॰ सिच माथारणाइमितेत्रेणेतिभावः पक्षांतरमा
ह॰ आर्यंतनुनावेतितथाचमाकारमाचेतान्यधीतिभावः श्रयमिति॰ अनेनयासपरस्मैपहयोरित्सुवचरेत संतिवर्णामात्र सच्चुपरस्मैपहस्याहचर्यादगाधिका
राबुप्रत्ययग्रहणाभ्यते धातोरहृहात्तीर्थइतिलाइशानिमिन्नानधातेजातेपुनःहृहात्तार्थइत्यर्थः भाष्येतत्रप्रत्ययग्रहणेनत्वेनेति सिजिधातुपस्थिताघुङ्
त्रइतिश्चाहस्पालद्धुत्वा तत्रैवपर्यवतइत्नकालमितिस्वरविधायकेत्यर्थः॰ अनन्तविषयेवाधनलाघवात्रइत्यवयवदेतिधातोरित्याधिकवासेतापत्राषनि
धातेननिघातोभविष्यतीत्यतरयति॰ आगमाइति एवंचतद्वाधनोहान्नत्वापित्संसार्थकमितिभावः स्थानिवद्भावप्राप्तमिति॰ स्थानिनिर्दिष्टस्यवातिदेश

कै.टी.वि इत्याचनमात्रं कि तु तत्र संभावितस्यापीति भावः कार्यातिदेशोऽतिदेशेनैव कार्यविधानात् स्थानिवत्वेन ग्रामोरित्येकवाक्यतावत्त शेषनिघातवलत्वेनागमानुशा
२४ त्रेऽनेन वाच्येतेति तात्पर्येण च ब्रह्मस्थित्वाश्लामध्यादिवत्तद्धर्मत्वे इति सूत्रे लोपितिसामान्यग्रहणाद्यर्थत्वात् अन्यथानिरनुबन्धकत्वात्स्यैव ग्रहणं स्यात् स्थानि ईन
तत्स्थामइतिसूत्रेऽस्याप्रबंधः स्यात् ततश्च परत्वात्तरणत्वाभ्यामितिवाद्दिषु सत्सु लुकि प्रत्ययलक्षणेन ङि तिङ् तन्त्रादिवद्दन्तः कोऽस्याच कारस्तत्राक्षतस्य
निघातः ततः परस्यत्वानि घातः स्यादिति द्व्याभइत्यत्र लोपोऽनुवर्त्तनीयमित्यभिमानः पूर्वेत्वाचतरग्यानपीतिन्यायेनतिवाद्दिभ्यः पूर्वमेव लुकृतद्दान
चलो चरस्यप्रयोजनमितितत्त्वामध्यादिवत्तोद्दात्रत्वमित्येतस्मात्सूत्रीचायानुसारेणाप्तिचि ब्रायाचकारोऽस्थाचरणामितिसत्राशयः अपवादविमान्तिषवाशिति
स्यानिवद्भावेनहिचित्वमात्रमतिदिश्यते स्वरस्तु लक्ष्या ब्रोतोवेतिभावः नहि प्रत्ययस्वरस्यैव भावितिः एवं चनाभ्यान्तेप्रत्ययस्वरउदात्तस्स्यानिवद्भावादपिया
प्राप्तिस्तामु पिवाधेतेत्यतशुद्धोभाष्यपुत्तके सु प्रायेणाहश्यमानोऽप्ययंग्रन्थइतिभावः आगमानुदात्तत्वेनेति वाधसामान्यचिंतयेतिभावः वस्तुतस्तु लि
तयामित्याद्येपत्ययस्वरन्नियोगेनाद्युदात्तत्वेकृते पश्चादिड्जायमानोऽस्वरकः स्यादितिसामान्यतः स्वरप्राप्तिविषयेतस्यचारितार्थ्यात्वाधकत्वोक्तिश्चिन्त्या
स्तत्राप्येवं स्वरस्यपरिशेषनिघातेनैतत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदात्तद्वचनमेवव्यर्थनापिचेत्याद्युदात्तत्वेनीतिभावः इदमितं चिंत्यं तुधातुस्वेरणाप्रत्ययस्व
रणाचैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनप्राप्तानुदात्तत्ववाधनार्थं कार्यमेवनत्वसिद्धिजायमानोऽपि परस्मान्निमित्तस्वजायतेऽतआह मिचः परमितिभाष्य राम:
नलोपस्यासिद्धत्वादिहेत्तेपादेहोहूलादेगादिविमस्यानासिद्धिमित्ततेतु असिद्धत्वाभावात्तेलपंजातिचेतन्नैयार्थिकेतरंगवहिरंगपरिभाषाऽस्मादनैः २४

भाष्येऽप्याप्यनेनेति एकदेशयुक्तिः एकदेशेप्याह कथं त्रिरितिततस्त्रेति स्वरस्यासिचस्थितेनैवसिद्धिरितिभावः भाष्येऽपि स्वरणांश्रस्याव्योपतेदस्यस्वइत्सन्ना
प्रतामव्याप्यतेऽस्यैवतात्पर्यं वजइयइतिशिश्रिदुहत्त्वभइत्यादिपंचमीनिर्देशेनविधानादित्यर्थः तिश्रिदुहत्त्वभइतिविहितविशेषणामितिभाष्याशयइत्यन्ये भा
ष्यकृदित्यादिः तिचिशन्यायेना चापिचस्येत्वाभावेनैकाज्ञ्यासिद्धमित्यत्रप्रश्लेषफलंवित्युपायांतरपूर्वमेतद्भुपेत्यापीत्संज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिप्रवृत्तेरिति
चोद्यंनत्वेतस्यापेक्ष्यानेभवन्तीतिभाष्यमनुपपन्नमित्याहः परस्मैपदस्याप्रिः प्रत्ययादित्वेनेत्वमिहेदत्वाहविशामावेतिविहितमिति यदादिभ्योविहि
तस्येत्वमित्यर्थेपरशद्वेनविधानाभावादाह परस्मैपदस्यापरिहरितीतिभावः भाष्येप्रत्ययः स्याद्वितिः प्रत्ययाधिकारेपादेपि अन्वर्थसंज्ञालभाष्येऽवादन
हिप्रत्ययावयवस्तस्यैववानितिभावः ननुधात्वजः यांतिनोपिन्प्रमोर्थवत्वमिवान्यावयवस्याप्यर्थवत्वमस्तुसमुदितस्यचावयवस्य समुदायघोतिकता
तद्वदेवचोपाधिकायामतत्वान्यावयवस्याप्यर्थवत्वमस्तुसमुदितस्यचावयवसमुदायघोतिकतातद्वदेवावावाधिकाराद्यतपत्वेपिनवाधकमिति
चेन्नएकदेशयुक्तित्वेनाहेश्चानतेष्ठनयनाह एवचेतिएतेननानुवधकृताभनेकात्त्वमितिसर्वादेशत्वइत्यभिप्रेत्ययातवाद्धिककारस्येयेउन्मारुत्वेक
रीत्याचकारस्येत्वेरेवमस्याख्यानमितिसूचितं ब्रावेवफलाहित्वमयोमिश्रस्याद्यादित्यस्यासिद्धिरुपइषणातमाहअपिचेतितपद्यपाशेफलेदशेय
तिभाष्यस्यस्वत्वपीतिशाल्पइगुलस्याद्वेषमिति अधिकवस्यधिमित्यर्थः अतपूर्वेति विशेषणसामर्थ्याद्वितस्याधयणेलश्याभिद्धिरिति सर्वत्रगुणाप्रव
णापत्तिरित्यर्थः ननुकनस्यकित्वेसामर्थ्यात्पूर्वमपिगुणोनभविष्यतीत्यतआहकित्करणास्थितिवत्तेवदेः सञ्जीमादिकः कोस्यगुणापवादत्वेहेतुमाहेः

के॰ टी॰ कि॰ ञेति ननु मा स्मावित् त्वाद्याव पिलो पापन्निरित अाह ग्रामयत्यादि इति । व ल इत्यादेहोपवारणा पाहउगाादी नामिति तत्राप्नावितमाही होपवत् क्तलुग्वाइहेतनेति
तपहानु हन्नेरत्वाधिकारानुरोधेन दुहादिषु परस्मैपदसंभवस्तस्येव पूर्वसूत्रे विग्रहेणाद्वारणीयः अत एव दशो॰ केता इन्नावितासेने होषइति किं तन्नामर्थ्यादि
३५ तानेनिवार्यद्दुद्दुहतात्माही सन॰ सानुबंधकत्वेन्न दोषः एतह्लोपविषयतराम्सताद्द्वादेरनभिधानमिति कचित्तमिवाभितमिति अादेशात तस्याभावेन स्वार्थे
श्यभावाद्दित्यर्थः स्थितेऽभवती निर्दिश्यमानपरिभाषया लोरेवस्स॰ धातोरितिच विहितविशेषणामिति निर्दिश्यमानस्यानथहित त्वमिति भावः स्त्रिय अा
विशित्वसंभवे नियमार्थत्वं कथमित्यत अाह तैदृतरद्दुति मत्वास तन्निसंबंधमात्रे प्राणिकत्रीकतद्विशेषाल्लिगनमिवोल्यश्लिषेनोप्राप्ते इति परस्मैपद विषये वि
धित्वस्यादित्यर्थः भाष्ये अालिंगने नालिगने चेति कर्मणि कर्मव्यतीहारे वा ताश्रमितिश्लिष्यर्थः तत्रालिगनेऽस्मेवान्यत्रापत्तिरेवदोषः होषांतरांत्तिनिवाय
सामान्यवित्तया परहद्ययविषकोविधिः स्यादितिभावः नियमार्थमितिः अविशिष्यविषयेश्लिष अालिगनएवेत्यर्थः अविशिष्टविषयशाहेनभाद्यकर्मार्थकात्म
हमिन्नमात्मनेपदमुच्यते अन्यथाविधार्थमिति अविशिष्टविषयइत्यनेन तद्दिन्नभित्राम्रवग्रहणास्यादित्यर्थः तन्नु विशिष्यविषयेविधिस्यातत्स्वार्थस्यादितिभावः ह्
श्यमेति अन्यथा तर्नचारितार्थ्यहितोद्धाशेनस्यादितिभावः सानुबंधकत्वाद्धितिश्लिष्युरुहदृ इति पाणाते अनुमितद्दति नचशोचरितार्थजन्ता हिपहसेतत्स्याम
श्लेते तरपुष्पादिमात्रपरत्वमित्यभिमानः पुष्पादि पाठोभिप्ररूपनथः नचात्सेनैव पालः अशोकवनिकान्यायात तत्तत॰ पुष्पादिपाठसामर्थ्यात् अाहि पहेनातन राम॰
ग्रहणासामर्थ्याद्याहू॰ क्सयोः परस्मैपदे अालिगनानालिंगनविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते अात्मनेपदेचालिंगनानालिगनयोरविशेषेणक्सप्राप्ते द्वितीये ३५

ननियमः अालिंगनएवेति सर्वं वार्थ्यतिरेसाचकाशोद्दु अालिगनेक्सेनबाध्यते तस्येवंवाचस्मानुबारो भाष्ये तद्वाधनार्थमितिनचालिंगने क्सएवेतिविपरीतनि
यमापत्तिः लक्ष्यानुरोधात्स्यनियमस्येष्याद्याका॰ इतद्धेयो ऽविभागसामर्थ्याच्चनियमेन सर्वादि प्राप्तिबाधः णिश्रिद्रुः ननुणिङ भावपूर्णेविप्रेषन्नुत्वं न अगा
वितनुक्तेः तदाह हेन्वलघुनीति अन्येत्वाहुरिति अत्रारुचिबीजं नाप्यानुनुगणात्वबालिकोऽल्लुपाटेनततत्स्यर्थत्वसम्मत॰ मतीते॰ पूर्वव्याख्यापांविशेषलक्ष
णास्वरणायुक्ताधिकत्वसंप्राप्तिः कर्मलुङि कोद्द्योपकिति प्रेसस्तेतः कप्रकृतिके लुङिवार्थं कस्मश्रायत्वेप्यसंभवमतोऽन्नरेलाभूतमुखप्राप्तिरेवंचसामान्यशा
स्त्रानुगतलक्ष्मप्रयोगापत्तिः स्मृष्याविशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगेध्यर्मविशिष्टामिति स्वभावस्ततास्यार्थकर्ष कर्त्रीति कर्मकर्त्ररीति कर्मवद्वावाच्चिणागम॰ स्यादित्यभि
मानः भाष्ये कर्मणिविधीयतेपदइति कर्मवद्भावप्राप्तद्दतिभावः उत्सृज्यतेवामितिकर्त्रिणिक्रिमकर्ममितिकर्मत्वंबोध्यं अस्यतिनन परस्मैपदेभ्यउ॰ दर्शनादात्मनेपदे
र्थमितस्य पुक्तमत अाह पुषादि पुश्रगणानाहिति अालिदेशिकस्येतिपकालिर्सालेनाबाधात्तद्विबचवेचिणाप्राप्नोत्मनेपरमपिउपसर्गादस्यत्युह्योरिति
वार्तिकेनासिद्दमित्यर्थः उन स्वत्र॰ मूत्रचेत्तिपकारणार्थत्वात कथ्यमिद्धिरत अाह अनेकार्थत्वादिति सावैधातुकेह्सशो॰ कर्मणि नियताकांक्षत्वात्तिदृशीयदि वस
सामास्येतिवा कार्यः क्रिया॰ स्मृतिहिकेनमेवंभवतीत्येतदुपादरणा पावनं अथादृतवावनादिपदेभ्योपन्याप्यस्य कर्मत्वमित्यन्यत्र नेलनुभावस्य क्रियारूपस्यासत्वा
योगात्तलद्विवचनादिकं भविष्यति कर्मणि तु शक्तिमतोऽभेदोपचाराच्छक्तिमत अस्यत्यायोगाद्विवचनादिकं सेतस्मतीत्यत अाहद्देहति श्रुतीरितिः सावनादिभेद
गुणाश्रशक्तिमतस्येस्याद्योगाद्विवचनादिकं तेस्मतीत्यत अाहदेहा द्विन्नत्वेपि अतएवात्मशहोत मविभागकल्पना भेदावगमरूपाऽशोऽवत्यर्थः कथंतहिद्विब

के॰ द्वी॰ वि॰ नारिकतंचाहुतत्वेभिसाधनभेदादितिसाधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः अर्थेकेति शब्दशक्तिस्वभावादितिभावः तदाधाकाविवक्षितक्रियाश्रयस्त्वतः संख्यासंबंधाभा
वादितितात्पर्येणनुकर्मपदस्मरणशक्त्युभिधापितारूढेर्यचिभक्तिवाच्यायाअसत्वभूतत्वात्संख्यायोगाभावेनानेकमित्यनुपपन्नमतआहकर्मशक्तीति शब्देनेतिद्व
३६ दस्यश्रुत्यादिष्वित्यतः घटस्यकर्मेतिप्रयोगोस्तित्यादिभावः तदेवासामानाधिकरण्यमितिकर्मादिपदैः शक्तिमद्भेदमापन्नेवशक्तिरुच्यते अतएवकर्मत्वमितिभावप्रत्यय
नशक्तिरुच्यतेप्रवृत्तिनिमित्तेनव्यक्त्याश्चाह तस्यसंबंधसंबंधीकारादितितत्त्वं एवंचकर्मणिविधीयमानाख्याते नाभिहितेर्थेवशक्तिरुच्यते इतिसामानाधिकरण्योप
पत्तिरितिभावः ननुभावस्यैकत्वयोगादित्वादियोगोपिस्यादतआहभेदाभावेपि परत्वेस्येचैकत्वसंख्याक्रियायामसत्वत्वनारोपितद्यादिसूत्रंवाभावमात्रेण
तदेवैकत्वेस्वैकारणोभाव्येद्वनित्यमित्याह आधारस्याग्राभेदेपिकृतः पाकादेर्भेदोतआहगुणतिलेतिद्याश्रितःपाकोपासकयः आश्रयभेदात्तत्रापिभेद
धर्वस्यायइतिभावः नन्वेवमपिद्विवचनादिस्यात नस्याद्यकालपर्यायतत्आहघञादिभिरितितिङ्‌ः वाच्यत्वनसत्वभूतइतिभावः उक्तार्थोज्ञानचूतस्यामिता
हआख्यातेतिवस्तुतः पूर्वभाष्येशाकस्यपितइनुपस्थाप्यसाधनशोभायाअपितंख्यायाआपतो द्विवचनादीत्युक्तंतत्रशाकास्मंजसेवघञोद्गुलभत्वादितिया
गुद्दृष्टोत्पादिवस्त्वमाताभाष्येविरोधादित्यपिबोध्यं एतेनाथवेत्यपिपिनसमजासंस्वाश्रयप्रकारादिकृतभेदभाक्पाकशब्दोपचरगतिसंभवेनयुक्तेबहुवहुवचनेनुत्र
तिङ्‌ तेनाक्तातभेदानवगमकेइतिभावः यत्रत्वस्तितत्वनभेदावगमस्तत्रभवत्येवबहुवचनमित्याहभाष्येतिङ्‌ अभिहितेचापीतिनत्वाद्यमिकाइत्यादावाम्भावाच्य
भावैकत्वेतदवगमोतआह अत्रआश्रयाणामिति तत्सामान्याच्चेतिनद्येकास्वेभावत्वसाम्यस्वतत्सतिपाश्वेफलं चेत्यर्थः तत्सामानाधिकरण्याच्चेतिपाठेपित्रप्रथ

वार्थः उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ननुसाम्यवाचकेवाद्यभावात्कथंतत्प्रतीतिरत्आहस्वैति पाञ्चपदशब्दः मकरइतिन्यायादितिभावः प्रयोजना
भावादिति:प्रकृतेतुसाम्यप्रतीत्युपपादनमेवप्रयोजनमितिभावः यथेतिपुलाशत्रुपाश्रयानेकत्वेपिगतद्वयेकवचनमेवेतिभावः वस्तुतस्तत्रैकजातीयाणा
मतिपादनायैकवचनमितिबोध्यं किंचाश्रयभेदाद्भित्तस्येदंप्रतीतेरसत्वत्वेकत्वादिपिनसाभावात्तिद्विवचनादिनियामिकत्वाद्वचनमेवंवाक्किकाइत्यादि
क्रियाविशेषणानामष्टाश्रितं किंनाधिकारस्यतः हुत्वाप्रसत्वेनसामान्येनपुंस्कमितस्योक्तत्वान्नद्या बहुउपमानापृष्ठाभिन्नान्यापाननानीतिबोधः वहुत्वावधारणा
श्चैनैकवचनमितिबोध्यंकस्याः तिः अत्रपञ्चे आख्यातव्यवहारः पविछेदकात्तिनिरूपकेअसनाइति पविछेदकात्तस्पफलायत्वात्कर्मविदृष्टातेषा
प्राश्रयत्वाद्विपरिच्छेदकत्वंवक्तादस्फनापंचाख्यायंइत्याहस्वंति विवृत्तीतिआहे पविछेदकत्वार्थत्वाविवक्षाविशेषः भावे पित्नविधानेयद्वपथा
हितंबहुवचनेभाष्याकारोणात्वोपपादितस्यादितिशेषः प्रकृतेयथापाकप्रश्नेकालानभिप्रसनीयाकाद्विवचनादिप्रवमासनप्रकारानभिसमीक्ष्यासत
इत्यादिभावेवहुवचनमितिभाष्यार्थः आख्यातवाच्येसत्वलिंगकारकान्त्वपित्वमेवचोर्थभिन्नकालत्वादितिभिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः नन्वेकशब्द
मात्रेणाविद्यमानानेकार्थाभिधानशक्तिः कथमतआहाकरेणाचेतितिङ्‌ः मिहितेचापीत्यादिभाष्येतिङ्‌ तार्थेभावेतथात्वेपिकालभेदेनभेदेपिअसारूप्या
देकशब्दाभावेनतद्वहुवचनादीत्यर्थतदेवोपपादयतिनद्येकमिति इतः परंभिन्नपरवाच्यसाधनादिकृतभेदेनभेदावगमकः क्रहेतितिनतिङ्‌ तेइत्यत्रवीजंप्र
तेतपोदेयाम्यमाहअक्तिरुत्वपीतिभाष्ये ननुलिंगसंख्याद्यन्वपित्वमेवद्रव्यत्वमितिवृत्तिरनुपपन्नातआहसत्वेतिभाष्येक्रियायाप्रभवापमितिक्रियानिरूपि

कै॰टी॰कि॰ तत्कर्मादिसंज्ञासमाधिकरणशक्तिभिः संबंधमच्छतीत्यर्थः द्रव्यक्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः कारणादिरूपेणेति क्रियतेनेनेति
२८ मित्यादौ तथ्यान्वयादिति भावः ननु साध्यत्वादिति असिद्धस्य जनकत्वासंभवादिति भावः सिद्धत्वेति यन्निरूपितसिद्धत्वं तमेव प्रतिपुनः साध्यत्वेनान्वयः एवं च
निरूपितसिद्धत्वेप्यन्यनिरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रतिपुनः साध्यत्वेनान्वयः एवं चान्यनिरूपितसिद्धत्वेप्यन्यनिरूपितं साध्यत्वं भवत्येवेति भावः तथाविधयेति तथाप्रतीति
घटमेदृशेत्यर्थः क्रियाफलत्वादिति अर्थः आधेयत्वादित्यर्थः तस्य अस्मात्तया च भावस्य अपृथक्त्वादृशो विषयेन्यतरांकाक्षेयेव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्या
दौ करणत्वेनान्वयस्तत्वेपि स्वघटितपदार्थक्रियायां तत्वभावमेवेति बोध्यं गुणाभावमितीदं च संकर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिव कर्तुः क्रियाश्रयत्वादित्वे
प्राधान्यं च तत्करणस्यापि स्वव्यापारात्मव्यापारे च प्राधान्येन फलोत्पादकं तथान्यकारकापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव नहि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवानुपपत्तायनेनास्मिन्नस्मिन्
मानमिति तु स्यात्स्वभावत एव तद्धेत्वभावइति बोध्यं एवं च करणत्वेदृश्यत्वादिधित्वेनान्वयित्वेन कृत्स्नमिहितो भावे तु यथाभेवेति तिङ् सिहितस्तत्तद्विरूद्धमेवेति
बोध्यं अस्येदार्थस्य साधकत्वेन प्रत्यत्र दर्शयति कालपुरुषेत्यादि असत्वभूतायामेवे तस्मिन्भवइति भावः प्रत्यक्षमनुत्तमेपरात्मक मध्यमेप्रान्तस्तस्मान्तत्त्वपुरुषे
संबोध्यमानत्वं पुष्परस्मघतिरेकेणापि भव्यमोत्तमाभ्यां तद्बोध्यं स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोध्यविषयइति भावः भाष्यकर्त्ता सिमयुज्यतइति तिङ् तवाद्युभाः
वो नियमेनकर्त्रोकाङ्क्षे कृदुपपादात्स्वत्वानत्यानदिपाको ।।ग।। इत्युक्ते कस्येति नियमेन कर्त्रोकाङ्क्षादृश्यते नापितस्मिन्नियमेन प्रयोगो दृश्यते इत्यमेव ध्वनयि राम॰
तुं संप्रत्युपपदहृद्योपादानपित्सधीमंभातिपतत्वं क्रियाविशेषमात्रस्य प्रत्यक्षतापि साध्यत्वासिद्धत्वस्य पूर्वीको विशेषो दृश्यते तथापि पक्षिद्विसमासावस्था २८

लिंग वाच्यसाधनकृतसंख्यायोगेपताक्तृदर्थस्यतयोगपतेति भाष्यार्थः आख्यातानामिति कर्त्तरिषष्ठी स्वपदेतिङ् पंच्याख्याभाष्यानंतरगुणः पाचकइति कृदंतेन
स्यापिसत्वात्तत्रचनक्तः अभिहितोभावः पंचतीत्यत्रापि न तिङ् अभिहितो भावइति तुल्यं उपलक्षणं भावेनेति विशेषणत्वेनेत्यर्थः अत्रापि पूर्वो भाष्यस्वरसं
स्थितस्य पाकादिशब्दोपक्रमेणो च भाष्यस्य प्रवृत्तेः भाष्ये सार्वधातुकार्थइत्यत्र सार्वधातुपदं तिङ्परं शंकंनानापक्षो प्रितो वीजमाहइहेति शास्त्रीया
ऽर्थं वत्रापदावयवानामन्वयापोद्वारिको अन्वयव्यतिरेका अयमन्वयः आवापः प्रक्षेपः अपनयनउद्धारस्तात्कृता अत एव भाष्यकारः शास्त्रेपु
पदानां प्रसाधकत्वेनोपन्यस्यति सार्वधातुकमिति इदं च तिङ्परं अत एवाग्रे गच्छेत्सुखाहरणे प्रेष्यत्यते एकदेशीति श्लोकपरित्यादिस्तत्रेष्टोपर्युक्त
नन्वत्तरार्थत्वादित्यस्य तदर्थलाभादाहित्यर्थेनिपुकः एकत्वाद्यर्थत्वस्य मत्वाइत्यस्य तत्र असम्भवथाद्वितिनतामेवेतिनतान्येवार्थोपस्येतिविग्रहइत्यर्थः त
तस्यार्थमाहैकत्वादिनेतितन्मात्रार्थत्वाभावादित्यर्थइतितात्पर्येनतु विकरणानां तदर्थत्वेनतान्मिहितइत्यनुपपन्नमत आहकर्त्रिरिदेति एव चमर्थत्रुवि
करणाभावात्तेषु शक्तिकल्पनप्रपकातीतिभावः विकरणार्थत्वपक्षेशंकते भाष्यकिमुच्यते कृतेष्यादिनाइतरआहनशक्यमिति तत्र तद्दृत्तहस्य
कर्तेनयुक्ते अभिहितइत्यपेक्षयुक्तमित्याह पक्षांतरमितिपादिवेजिपाद्लेनाभिधानस्यातंत्रे पक्षेपरस्यादित्यर्थः कथमिति पक्षांतरत्वासंभवेपिले
नाभिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः तदाश्रयणस्य शक्तत्वमुपपादयति यदाभवानेवतितुद्धा चष्टे ततोलइति अतएव द्विडादिषुक्त्राघघर्थ
वगतिरिति बोध्यं इत्यत्र शशक्तत्वमुपपादयति एवं वक्ष्यमाणत्वादिहलः कर्मणइति न्यासेतोध्वंसेत्रमेदएवस्येत आह व्याख्यासमानितउक्तेर्थमा

कै.टी. ३८ संयोजयतितत्रकर्मेतिः हृतेलकोद्दतिवर्तमानेलडित्यादिभिः प्रत्याहितिभावः यथात्यासेपिवर्तमानेलडित्यादिभिःसिद्धलकारान्तुवादेनकर्त्राद्यर्थसंबंधे
नसाधुत्वविधायकमेवेदंलसूत्रंधुर्वाहेशद्वारावोध्येनतुलुकि नद्दभावात्कोभिरथ्याहत्तआहलोपदारापातिकत्रेभीतिपाठः कर्त्राद्यभीतिपाठेआ
दिशद्वार्थोद्युत्पत्ताद्दे शस्योतिलस्यक्षोपिप्रयोगाभावाद्देवमुक्तं विधानेति लिङ् लिडोर्विधाने सामर्थ्यादित्यर्थः भाष्येतस्मान्नेवविभाजतिःलक्षर्मेण
इत्यत्रोदाहृथ्व तस्मान्नेपादितिपाठांतरंततः किंतत्राह शक्तेनेतिपृष्ट्वा नलेनार्थाभिधानंभवतीतितदन्तेशक्तमित्यर्थमत्वाचेदितिलेनाभिधा
नंभवतिचोद्दकारणाशीत्वपरकेभिहितेविकरणाभावन्यायनीतछाहृवेपथ्यस्याहित्यर्थः तदाहतत्रेति भाष्येएवंजहीत्यादिनोक्तेविकरणार्थत्वेदृष्ट
प्रीतद्दमस्येति इत्यप्रकृतीत्यादिः अस आचार्यस्पृक्ता भाविकेलोकमुत्पत्रिसिद्धं वाचनिके व्याकरणत इवप्रत्ययार्थे सहेति प्रतीयमाना
यसहवृत्त एकोपिस्थितिविषयाकृते तःलोकेतत्रथंत्वं स्वपवयुतत्रेतितिभावनानाछियोभिन्नार्थयोः सहायोभावः सहायत्वेऽयभावः यच्चान
त्याहाप्रत्ययार्थः प्रधानमितुत्संगीत्याहृयोपिप्रत्ययार्थयोःप्राधान्येपकर्त्राविशेषणतयान्वितंप्रकृतेतरपरत्वत्यास्तवोव्युत्पत्तिविरुद्ध
तरथानालिंगितप्रत्ययार्थमानमप्युक्तंसुन्पात्रोविरुद्धमित्ययंपरोक्तः सगतवीतिभावः विशिष्टार्थप्रतिपादनेसहायकाभावादितिप्रकृतेनेति
शेषःपरस्यैतिप्रकृतिप्रत्ययपोरित्यर्थः पचतीति आख्यातेकारकविशेष्यक्रियाप्राधान्यादिदंचित्यंभाष्येतुपचन्पच्यमानइत्याद्यभिप्रायकत राम
यानेयंकेपटेपचतीत्याद्यपिपचानत्यादेरूपदृष्टेणांवासहायभावइत्यत्राश्वित्तः अयचनस्पोसहायत्वादुपपन्नः केचित्तुक्रियाविशिष्टइत्य ३८

स्यक्रियासहितइत्यर्थः कर्तृविशेषणकाकर्मविशेषणकाचेतियावत एकेनचोभयविशेषणकाक्रियानप्रतिपादयितुंशक्येतिभाष्यार्थमाहुस्तच्चि
न्त्यं नत्वेकेनेतिधातुनेत्यर्थः अत्रकेचित्तुसुपामिवतिङामपि प्रकृत्वैवभाष्यमत्रापिसुप्तोजमेवेपाहुःअनुरूपितचेतद्विनारेणमंजूषायामाख्यातवा
दो भाष्यप्रसिद्धोनियमस्तवेतितत्रअर्थीविषये यजः सुपांतिङांचअर्थद्वयंदेयतेऽतः प्रत्ययानियमोसिभवाद्दितिभावः नियमइत्यर्थंइति मूत्य
पनियमइत्यर्थः ननुकर्मवदृावाद्देवपक्वासिद्धोत आह कर्मवदितित्वात्सुपस्यकार्यस्येतिपाठेनलेनलवत्तइत्यर्थः अतिदेशत्वात्मनेपदाद्विवि
धानेनचरितार्थइतिभावः वलीपरहाप्रातिकर्मविशिष्टिसूत्रस्यपूर्वत्वादितिशेषः वस्तुतकार्यातिदेशप्रतिदिश्यमानकाकार्याणामुपनिर्देशएव
देशइतिप्रत्ययलक्षणस्त्वोत्तरीत्याभाष्यसमंजसमेवभाष्येएवमप्युपसंख्यानंकर्तव्यमितिकर्मकर्तर्युपसंख्यानाभित्यर्थः प्रत्वात्शपनि
ति श्यन्यकोः स्वोविधयः सर्वप्राप्निरितिवाध्यसामान्यचिंतयेतिभावः भाष्येअप्रतिषेधइति अवाधितेत्यर्थः नोत्सहतेप्रतिषेद्धुमिति अनुत्पत्स्ये
तिन्यायेनतद्विषयाद्वीनाकृतासतीतांवाधितुंनोत्सहतइत्यर्थः नोत्सहतेप्रतिषेद्धुमिति अनंतरस्यातिन्यायेनतद्विषयाद्वीनाकृतासतीतांवाधि
तुंनोत्सहइत्यर्थः तद्व्याख्यातिस्पष्टेतिपरविप्रतिषेधेत्यर्थः पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनेमानमितिभावः ननुकर्तर्यपियक्प्राप्तः कथंसिद्धमत
आहसार्वधातुकेति कर्मकर्तर्यपीतिपञ्चमेस्वपमेवेत्यादेशवादेनवाधितत्वेतिभावः भाष्येपूर्वविप्रतिषेधंभावाचामीति अनेनपूर्वविप्र

४

कै·टी·वि· तिषेधोपूर्ववचनसाध्य इति सूचयति· भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधविज्ञानवचनसामर्थ्यादिति· तत्सामर्थ्यास्तु न तत्रैवेति न्यायो नाश्रीयते किं त्वाभ्य
३९ साभ्यासार्थिनैवेति भावः पक्षेऽन्तरङ्गे विकल्पेऽन्तरङ्गत्वे विधायकं सपूर्वविषयस इति सोपसर्गविषयो नियम इति भावः एतेनैव नियमे केवलान्ते
स्यादित्यपास्तं तत्राह नाप्नुपूर्वादिति· रुधादिभ्यः भाष्ये आर्द्धधातुकस्यागमस्येति आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्सार्वधातुकस्येत्यर्थः रुधः आदिभ्यो वान्तेभ्यः
श्नेम् दुर्लभो न आह व्यत्ययेनेति आदिदीर्घेति केयाहिक इति वा पाठः ननु श्नो नलोपे उपधात्वेऽन्तलक्षणमत आह असिद्धत्वादिति· भाष्ये पवर्गके
व्यमिति एवं च तेनानुस्वारस्याभ्यसिद्धमित्यर्थः अनित्यत्वाश्रयणेनेति· ननु तत्स्थानीयविभक्ते तत्परिभाषाया कष्टापत्त्याहीन इदं शीर्षे नित्यत्वमवश्य
कत्वेन नाम विषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य शः प्राप्त्यैव इति चेन्न· नलोपविधायके गावयवश्नमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थे अनैमित्तिकत्वात्
रंगत्वेन रूपि चेत्तस्य परनिमित्तकत्वाद्बहिरंगत्वेन तस्यासिद्धत्वान्नलोप इत्यर्थे नैमित्तिकत्वात्तरङ्गत्वे तस्यापि चेत्तस्य परनिमित्तकत्वा
वहिरंगत्वेन तस्यासिद्धत्वान्नलोपप्राप्तेरित्याशयात्· भाष्ये परत्वादित्यन्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणम् किं च रूपि चेत्यतो नामनीति निरपेक्षविशेषा
भावेऽपि शास्त्रप्राप्तेः सत्वात्प्रधानत्वे चेद्माध्यारूप इति सूत्रे रकोऽलिङ्पत्र च भाष्य इति वदतीति नाहि के· भाष्ये नेनेमा इति अन्यथा तेसा राम
सिद्धत्वान्नैवस्याहिति भावः नेतुपेनेतिन चेद्बहुत्वाद्गाहि सत्यस्यासिद्धत्वात्कथयति नेयेन नाप्राप्तिन्यायः तेन आहियाठ्ठ विकरणार्थः सा ३९

त· विकल्पोपितनाशेऽचरितार्थ इति वाच्यं· असिद्धत्वेऽपि यदीदं नस्यात्तदा स्यादेव हस्वादङ्गादित्यस्याप्रवृत्त्याशयात् यद्वा गुणप्रवृत्तेर्नैविक
ल्पत्वे पृथक्त्वलग्नोः प्रवाहाभावप्रसङ्गेऽपि न प्रवर्तते ऽप्रवृत्तप्रवृत्तेन एवेत्युक्ता शीघ्रः भाष्ये सोऽपत्रीकृ इति· लङ्कृचिन्वद्वावद्वित्यर्थः एवं
चसन्नेकजग्रहणं प्रत्याख्यातमेतेन कृञ्ग्रहणंपाकार्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन नाविश्वस्तोहित्यादिसिद्धिरित्यपास्तं नवि स्मुसाहित्याघ्ना द्वेव
धिञ्चिकृञ्भ्यामनेनतु चलोपस्तिनग्धोऽत्वितिसमुच्चयविधुप एकसमभिव्याहृतस्यापरसमभिव्याहृतार्थाधीनाचप्रत्तौ तेन भवसिद्धत्वा
द्विर्वचनेचीतिवत्तद्वावभाविताभात्रे गार्धधातुके निमित्तो लोप्रत्तद्वावभाविताचुरूपकालोत्पत्तौ वापि अत्वप्रत्यतिरेकगम्यासन्निधौ
गासिद्धानासहभवत्वेत्येति भावः सन्निपातेति ननु तादृशावियुपरिनिमित्तत्वाभावेपि केवलनिमित्तत्वाभावेनाभावः जीहृहुरह्र
हरत्वमिति वद्तो वाक्यकारस्य तद्वावभाविताभावेऽनिमित्तत्वान्वेशस्येषत्वाच्चेति चेन्नपूर्वकालवृत्तिं वुध्यादिभ्यो कृतस्यैव निमित्त
मित्याशयात् भाष्ये अपिच प्रत्याख्यायत इति अनेन सूत्रमतापि रूपाप्रत्याख्यानवहितप्रकल्पितत्वादि ध्वनितपत नरूलकमेव यद्युतयथा
कसम्नीता आमाम्यनीमति सूलभनः शाभाष्ये ज्ञापनरूपार्थः प्रयोक्तमित्यर्थः हेःषित्वेनेति· अपितस्यहणकार्यमित्यर्थः शंकतीपताचमिति
उक्तार्यमितिसार्वधातुकादेश इति तेवादिमुच्यते· त्वं नप्रतिषेधमित्यर्थः भाष्ये डि· त्वप्रतिषेधाय पित्वेन कापीति भाकूतवाहिधितिनिर्वाहो ममसन्निवेश्यानि

कै·टी·वि·
४०

वात्वप्यु क्त्वादि·त्ववारणोपिस्थानिवद्भावेनसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकमपिदितिदि·त्वप्रतिषेधायपित्त्वमावश्यकमितिवाच्यं एतद्भाष्यादेनैवाक्तिर्यतेन्यासएवेतिवद्युतश्च
सेधात·हेतुपित्त्वमनुसन्नसेः स्थानेआतातस्मात्प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्यवारणार्थमावश्यकमितितद्रोपि ङित्त्वमतपादेशार्थमावश्यकमितितत्वतद्भावः अवश्यमत्रेतिउ
कारइत्संज्ञकत्वेपिमामान्यग्रहणार्थोदात्तत्त्वनुबंधकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थेविंतिसंदेहः स्यादितिनःतस्मान्नार्थोनेनेतिनचवदस्माणोतिदीबाधन्निर्लडादेशत्वेन
टित्वादितिवाच्यंसत्पाभिधानेऽत्रआडागमपाठाघपसिद्धेः एतेनेदंशिल्विंद्धत्वित्योनिवर्तनानुबंधकार्याभावसूचकमित्युपात्तभाष्यएवमपीत्प
स्पकेनतन्त्रस्पादित्पनेनान्वयपीतिदि·स्कतामिति·अवदितण्ही लङ्·स्तियुः पित्वादनुदात्तत्वसक्तस्यान्निवद्भावेनाऽङ·त्वाद्गुणनिषेधस्यप्राप्तौ
त्पर्थः·आदेशविधौविशिष्टस्यानतुवादादिःत्वाद्यतिदेशेनोल्वधाबित्तनिषेधाप्रवृत्तेः ङि·तिपित्करणमिपस्पोदाहरणमाहब्रूतादिति·अन्नानुदा
त्तत्वंब्रुवईडितिईडागमस्याघोछंदसिशायआगमदृतिलङ्·लिति ब्रुतयेभाष्येस्यादीनामिति सातांसिप्रभृतीनामित्यर्थः·मध्येनइतिप्रामइति·
आम्रतंसौ·पन्मतत्वाच्चिनित्यपुंसकाभिप्रायमिदंतुपग्रहः·लादेशत्वप्रत्यर्थत्वात् इहतत्प्रातीतिमिमिन्नेपुरलेपहानेपदेसुपग्रहशब्देनलस्या
योच्यतेतिलिद्याग्यास्येयङ·भावेडतोपेपडति नस्यात्अङि·गुण इति·अदृशोद्गीपुनेनैतिभावः·भाष्ये आङ्पीति· मस्येतिशेषः·आकारलोपइति राम
अउमाश्रियातोलोपटिचेत्यालोपः·भाष्ये आर्धधातुकत्वादेत्वमितिवान्यस्यतयोगदीर्घपनेन अवद्·भावोपिछांदसत्वादितिवोध्यं अयलिगात्वा ४०

दितिछंदस्युभयथेत्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः इतिकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते·भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याध्यायस्यप्रथ
मेऽध्यायेसाह्निके कर्मवत·तेनतुल्यमितिचातिदेशमेपप्रथमाद्दर्शनात्·कर्मणेतिपारिभाषिकस्यकर्मणोग्रहणांक्रियमत्वात्सामर्थ्याच्चतुल्यक्रियइत्युता
वक्रियायातुल्यत्वस्यलाभात्तेन्नक्रियया क्रियातुल्याप्रवृत्ति·ननुवत्यर्थलाभेव्याश्रयणापिभिद्विप्लति तत्रआह असतीति·तद्भावेतल्लाभएवनभव
तीतिभावः·सिद्धौति·आर्धधातुकइतिवदिनुभावेलेकत्वेविषवालेकाविशेषात्आद्यलादेशेनेति·इतिभावः·अकर्मकमपदेशाभावादिति·एणाद्धात्वेप्यक
र्मसंज्ञकान्वयित्वमेवसकर्मकत्वमितिभावः·ननुभावेलेकत्वेविषवालेकाविशेषात्आद्यलादेशेनेति·तत्रीयामुर्वातिकत्वेविलादेशेतिसाद्गुलोभे
तिभावः·नचास्तस्यपी ति·लोतवाच्यः कर्मत्वर्थमत्वाशंक्य तत्स्थयावत्कर्त्रीनलभ्यावत्कर्मसंज्ञः·भावात्कर्मकत्वेनभावेलोपिसिध्यापिसिध्यती
त्यर्थः·लातस्यकार्येकर्त्रेवेकर्त्रीकर्मत्यर्थमत्वोन्नरपतियस्माहितातत्स्वभावेलेपिकत्रेवकर्त्रे·कर्मवत्स्यात्तत्स्थाकर्मकत्वाभावाद्भावेलोनस्य
दितिभावः·लः कर्मणीतिविधेयोगविधुन्नेरीमांसाधुत्वान्वाख्यायकत्वाह्नातकार्यविवेध्यवस्तुतोलवाच्यसेवकर्त्रेःकर्मवत्वेननेहप्रवृत्तेः प्रयोजन·
नमनेरकृस्याहोशपूर्वसिद्धकमुक्तप्रयोजनंवस्यति·धातुवाच्यतिप्रत्यासत्योधातुवाच्याक्रियायेस्यैवतुल्यक्रियत्वस्यग्रहणमितिभावः·प्रत्यासत्ति
मात्रित्यशक्तेनन्विति कारकांतराश्रयणमितिकारकांतरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः·व्याप्रियायाश्रयोऽयत्तिनेमहोमप्रतिसव्यापारमि

४
कै॰टी॰वि
५१ ति॰ स्वव्यापाराश्चेशं विना क्रियासाधकत्वायोगादिति भावः तत्रावश्यमिति॰ एकवस्त्वाश्रयीभेदनिर्वंधनतुल्यत्वासंभवादिति भावः कारणाद्यवस्थाऽपीति॰ आश्रितव्यापारि
तिभावः प्रख्याश्रितप्रसिद्धिपूर्वकत्वे तन्निवृत्तिकारकांतराश्रयत्वाभिति कारकांतरस्य आश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः आश्रितव्यापाराश्रयत्वात्कारयतीति नेमहोमद्दुर्धानव्यापारः धा
त्वर्थव्यापारः कर्त्रभिमिति आश्रयतामात्रमित्यर्थः तु निरूपितकरणत्वाभावप्रतिपादनपर्यवेत्तत प्रधानक्रियापेक्षो लब्धः करणादिस्वपूर्वशायेनवकूनात
त्रैव्यवस्थितत्वाया क्रियातत्तुल्यत्वग्रहणानिदारणायेत्यर्थः यदि तु लक्ष्यानुरोधात्प्रयासस्याधातुवाच्य क्रियायै वतुल्यक्रियात्वविवक्षणेन प्रत्यासत्तिन्यकाय
स्य धात्वर्थत्वकर्मत्वत्रस्य क्रियायास्वैव धातोः कर्त्रापरित्तु स्वत्रियाइति दुस्प्रमाणत्वार्थता भाव्यमावश्यकीतहेन त्स्प्रयोजनेन तापत्र कर्मणाक्रि
याकृतविशेषमतत्त्वर्थमितिप्रयोजनांतरं वस्पति ननु कर्मकर्त्रोः साधनयोरत्यंतभेदात्कथं तुल्यत्वमत आह तुल्यक्रियत्वाच्चेति आतिप्रसंगइतिप्र
श्नइति॰ इति व्युत्पादितं प्रश्नइत्यर्थः साक्षात्संगतिपथावगतोतुल्यवचनादित्यत्रेत्यर्थः कर्त्रकर्मसाधनत्वाच्चेति जन्यत्वेनोभयोः साधारणी क्रियेत्यर्थः समा
नशब्दस्य शब्दवाचकत्वस्यापि स्वत्वाच्छेदपिवोधः समेदेति॰ सहार्थयुक्तेन तृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन लङ्कोऽर्थतुल्यत्वादिति भावः द्विप्र
त्ययकत्वे हेरीदः स्यात्तत्र आह च्चेति॰ ननु ह्येकभावत्र कर्त्रासम्बन्धेन त्वे वोचितं प्रवृत्तिविकृतिभावप्रतीत्येत आह आहार्यवेति भाष्ये यथाकर्मणीति पूर्वा राम
न्वयि॰ न तु विक्लिहितिंद्विधाभवनरूपाया क्रियाया एकत्वात्कथं भेदनिर्वंधनसादृश्यापत्तिरत आह कर्त्रकर्मतितत्तच्छालाभरूपावस्थाभेदाद्भ ५१

स्य भेदावसायेनन्मूलकः क्रियाया भेदावसायइति साहृश्योपपत्तिरिति भावः लक्षणायां हेतुमाह साध्येति॰ साध्या क्रिया साधनं कारकं व्यापारयोरिति व्या
पारयोरिति व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्यते तेन धात्वर्थस्वरूपस्य दर्पणादिवत्क्रियांतरानुसामर्थ्यात्तं तत्साहश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यं भाष्ये कर्त्रा कर्मवदि
ति॰ कर्त्रा शिशाविषयतानुइत्त्रस्य कर्त्री पस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः पात्राणामपीति॰ एवं च भिद्येते कर्मत्वप्रांतेषु पाक्रिया सात लकर्त्रादिषु स्वलेप।
ति भावः समानशब्दस्य साधनप्रापप्रीयए कस्मिन्नित्यर्थे पुपेवस्तु तस्याहएकस्मिन्निति॰ ननु पुगपत्वात् अपारतं आश्रयविरुद्धत्वाच्च कथमाख्येः नयोवो
काले युगपत्प्रयोगोत आह न चात्रेति प्रतिपादनायेति तत्प्रयोगे याक्कर्मस्थाः प्रयोगो कर्त्रस्थेति प्रदर्शनायेत्यर्थः लुनातीति केदारे
वस्तु इतिप्रयोगइति अर्थः लावपनेकेदारइति प्रीणर्थ्यातिपक्वविरोधः प्रतिषेधः कर्मचहवफलं त्वात्मनेपदमेव प्राप्तोत्पन्नेनतुनाभिट
क्रियोद्देश्यफलस्यकर्त्रगामित्वाभावात् आह भीति॰ अत्र आरुविक्रयणं तस्य धात्वर्थतयाऽलावयतादिति॰ निहत्प्रेक्षणापत्रेइति भावः अन्यत्रै
भावक्रियापचोरहेनव्यवहारादाह अपभिसंहेनाति रेचप्रकृतानिप्रायेणपृक्तेइति भावः अन्यत्रभावक्रियापार्भेदेनवव्यवहारादाह च्चापवेस्प
हंतीति रेचप्रकृतोऽभिप्रायेण॰ भावेघोत्रस्याहोतभिक्षाचस्थापन्नो धात्वर्थाभावइति वोध्यमित्याह॰ यथा लूभिहहोकेमणाक्रियाकृतविशेषदर्श
नात्रस्थोसाघश्यस्याहोएऊदिदर्शनकर्त्रपिवहपीहिलक्षणा विशेषदर्शनात्रस्थेवेति भावः नचैवंप चारिकर्त्रपिप्रस्माहिस्मावविशेषसदर्शनाहि

कै.टी.वि दमुक्तं किंच पश्यत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानापत्तिः कर्तृरीति क्रियाकृतविशेषाभावादिति वाच्यं येन धातुना कर्तृकर्तृकमेसाधयन्तां फलं
४२ शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः यथा पश्यति गच्छतीत्यादौ तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमुत्पन्नं संयोगश्चोत्पन्न इति एवं हासोपि यत्र तु
केवलं निरुक्तस्वरूपफलं स कर्मस्थभावकादिः यथा भिनत्ति छिनत्ति पचतीत्यादौ तत्र भाष्ये वस्तुत्पत्तेत्यस्य कर्मकारकमिति अयं फलेसकर्मस्थभावकादिः यथा
भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ तत्र भाष्ये वस्तुत्पत्तेत्यस्य कर्मकारकमिति अयं भावः कालादि भिन्नकर्माभावतामन्तु त्राकर्मकग्रहणेन ग्रहणादर्शनास्त्र
पितथा तापन्नेनासंपच्याप्याहनुः स यमेवेत्यादो कर्मवत्कर्मकस्योक्तित्वनेकमिव तथा प्रार्तिमिस कर्मकारणं प्रति वेद्यादय आवश्यकमिति अत
यावृत्तेनेवचनुप्रत्याख्यानलाघवेनस्यातेनोक्तिः उदाहरणवलान्नादृशो विषय एव भासितसिद्धरीतेन कल्पितव्यमिति भावः अन्येतु दृष्टमुदाह
रणाखिलं आश्लेषः स पागविशेषानुकूलव्यापारः तत्र हि योगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः क
र्तृत्वोपयोगित्वविवक्षितेरोवश्यमनोकार्यः अन्यथा भयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् दृष्मा वा श्लिष्यत इति यथा मेरेत्यत्र निरूपित्वप्रत्ययस्य कर्मत्वमुपप रामः
द्यते एवं च कर्तृत्वोपयोगिक्रिययात्ल्यक्रियस्य तदीयकर्तृत्वभावात् कर्मवत्वाप्राप्तेरित्याहुः तन्नेत्येव स्यतेनतु कर्मणः कर्तृनितियुगपद्विवक्षमतेत्या
द्यते एवं च कर्तृत्वोपयोगिक्रिययात्ल्यक्रियस्य तदीयकर्तृत्वभावात् कर्मवत्वाप्राप्तेरित्याहुः तन्नेत्येव स्यतेनतु कर्मणः कर्तृनितियुगपद्विवक्षमतेत्या ४२
हसमर्थितिएवं चेष्टतए करेशुक्लोरेति ध्वनितात्क्रियया कर्तुरूपमाः समवायाहकर्तृत्वाभिति भाष्येन च कर्तृस्थितित्वाधात्तोर्वा व्यापारः फलरू

प्रक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः करणादितु ल्लुक्रियेति व्याप्तिवारणायेत्यप्रत्ययस्तपैव मिथ्या कर्मरोतुयारानसामर्थ्यात्कर्ममात्रनिष्ठफलदर्शकमेथ क्रियाल
दृष्टइति भावः यथा कृतप्राप्नुक्तकेपदरीत्या व्याप्यत्वानेतुजाना यादिकर्मणि प्रक्रियाकृतविशेषानुपलम्भेन चिंतयतीत्याद्युपक्रमेणोति दृत्कसंगतिः प्रकृतत्वियायाः
क्रियाकृतविशेषाणाम् मित्यर्थ इत्यथार्तृतड् कलीपाविशेषदर्शनं यत्र क्रियात्र यदास्थिता क्रियायावस्थान्यमयां शहे स्वप्रकल्पितेति अन्येषामि
तिमतइति शार्थः इहमेव मातंगुरुकृतपुरुषे होषांतरेति जद्रुहावतपूर्वकमुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः प्रतीमे धेयोति नहुहेतिरिपश्लीति च शयाक्षित नमति
विषयकमिदं कर्तृचेति शेषाद्रिरसद्गेकत्रीकर्मत्वातिहा उत्पत्तः कर्तृरीतिपदा गुरुतया ऽयमर्थोलब्धइति भावः प्रागविभागेनेति इदं चयम्विधायके निरूपितं
कार्यातिदेशोवायमिति सर्वं च परत्वात्तेमनेपदविधिः श्यवाधत्वात्सिद्ध इत्यर्थः नन्वेषा भ्यतिदत्त्रोवपर्याचसनेत्यत आह यथेति अतिदेशेनात्मने
पकार्यतात् एवचनमतेदहोचीकारीत्यादौ यक्चिणोरभाक्चिदःशयो भवते नोन्यत्र चनभवत इति भावः भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति कर्मणः कर्तृत्वा
संभवात्तस्त्र व्यर्थमिति प्रश्नः तत्संभवं प्रदर्शयति कर्मकर्तरीति स्वातंत्र्यं च प्रधानत्वं आश्रयत्वं तत्र च कर्मव्यापाराश्रयत्वभावव्यर्थेसंभवतीत्याह
हप्रवक्तरीति कुशूलेक्रियाः दर्शनादाह विशरणेति भाष्ये विशद्यते चोति स्कुशूलानां वैतन्नेत्यर्थः निर्भिद्यतइति अनात्मयदर्थं न तु संकेतातादि
प्रयोजकव्यापारः तेहितिस्वरूपवन्तः कर्तीतिनातपइति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह दिष्टेति सुकरतावयप्रक्रियाछके तात्रादेताव्यन्तरत्यथः कर्मगतस्यैक

कै·टी·वि·
४३

यूनिरीच्येवरेत्त्रारेः कर्त्तृत्वं नास्पृर्थेत्याह अन्यथेति एकत्र मोक्षयोत्तिशय क्लिवक्रियादिविघ्नानोपिकर्त्तृत्वा प्यारोत्विव स्पतेर्कि तदुच्यते नेकार्थत्वाद्धात्वर्थानां क
र्मनिष्ठव्यापारमात्रम् तत्रतर्हि कर्मणः कर्त्तृत्वं कर्मणोत्पत्ति युद्धत्यत्रावस्थानुरोप कर्मणात्पत्ति पत्वामित्यवाप्त्यादिदृष्टिः तदा तेह इकृ लांत स्वोत्तिमंडी वा
चकसर्वधेनिमित्तनिमित्तिभावे वेपाहलांतेतिलांत वाच्यस्यार्थस्य फलमाहतेनेति घृष्टीत नीयेइति कृत्यानां कर्त्तृत्वे तित्वं च नाहि निभावः पद्यापिसाक्ष
यानिहन्ते भादिविशिष्यंयत्प्रवृत्त्यास्यफलत्थापिभेन्नव्यंः कुसूलः स्वयमेव तस्य पिंडाहितारोक्षः भाष्यस्यापिभेन्नव्यं कुसूलेनात्तभावे एवकृत्यो पथ्यास्याहितपर्यो
वोध्यः लांतकार्यएवेत्यस्य फलमाह अभिघातेकुसूलइतिकर्त्तरि लोपिकर्मवद्भावेनाद्वितीयाप्रसक्तिरितिभावः ननु घ्नाविकल्पमेतत्कर्मत्वेनानभिहितत्वेन
च तत्रातिदेशो न कर्मत्वेपि अभिहितत्वात्केकथंद्वितीयेति चेन्न कार्यातिदेशेन नैवद्वितीयाविधौ पतेत्तत्र चानभिहिताधिकाराभावइति अभिमा
नात वक्ततः कर्मवद्विति सूक्तेः कर्मणियत्कार्यं येनोपाधिनापृथ्याभवति तथा कर्त्तर्यपीत्यर्थादभिहितत्वेनाद्वितीयावारणायस्मृक्र्त्वा ज्ञातस्य कार्यद्विति
चित्यफलं अत्र भिन्नकुसूलेनेत्यत्र अत्र कर्मवत्त्वाभावोपत्रकर्मकत्वं निर्दधनकर्त्तृक्रियाह्यभिन्नः कुधाईलरइत्यस्यस्वर्गेनतःप्रवत्पक्षत्पानं
फलमितिभावः तद्दस्पततथाहीत्यादिनागावाहुग्धपितिअत्रगोः कर्मवत्त्वेऽप्रधानेदुहादीनामिति वचनात्सिद्धे कर्मणि क्तः स्यात् तदभावे के राम·
र्मीतराभावात् पयस्येवकर्मणि क्तेगावोदुग्धंपयइतिभवतीत्यर्थः दरुन्नतत्वमर्वक्षवेनकर्मणि क्तेपुरस्तुभिन्नकुसूलस्येतित्यारोत्ततीयांतपूर्वपदं कर्म
४३

944

वाचकन्त्रांतअन्तरयरेप्रकृतिसद्धमित्यर्थः पर्थकात्तृतीयाकर्मणीत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कर्त्तरिदुनेत्तिफलेविविशिष्मस्यमपच्छ्यायाचित्पायंकैयटः कर्मणि
प्रत्यये नेदप्रयोगाणांसिद्धिः कृत्त्वेव्यर्थात्प्राशंकते भाष्योसिद्धत्विति आत्मसंयोगइति आत्मवाचकपदसमभिव्याहारादित्यर्थः अकर्मकत्वेऽतिकर्मभिन्नस्य कर्त्तुरात्म
नः सत्वेपिकर्महश्यतइत्यर्थः तथाभिघातेकुसूलइत्याहावपि आत्मनः कर्त्तृत्वात्कर्मणोवल्कारेणाक्षिप्तं अतएवात्मनेत्यर्थकस्यपदस्येतिकर्मक इत्युदाहरणोपु
पयुज्यत इतितात्पर्यं स्नाध्यतेविषयम इतित्त अदृत्स्थैवैकस्यैरथ्यस्तिइष्यात इतिभावेलदतिद्रस्युपलक्षणात्तव्याहीनां एतेनभिन्नभिघातेकुसूलेनात्मनितिकर्मणिप
वायप्रयोगइत्यप्यास्तं भेत्र अभिधेदेहमित्याधासिद्ध्यापत्तेः नचात्रापिकर्मणि नियमेननपुंसकप्रयोगानापत्तेः हृत्स्युमुक्तेवेधम्पाद्वित्यटपतिभाष्येहेतुः
स्मानमित्याहिना एवंचात्रशद्वेन प्रतिपादनाभावेपियथाकर्त्तत्वतथाप्रकृतेपिभाविष्यतीतिभावः वैयम्पमुपपादयतिपरलोपस्थानितत्राचष्टेगम्यमान
ति एवंच महिषभाहारासक्षेवातेवासेकदेशभ्यायेनवोधसंभवाद्वात आत्मभेदस्य शद्वेनप्रतिपादनभिभावैयर्थ्यमनल्पवेतिभावः ननु कर्मवत्त्भावविषये
पिस्वपमित्यस्यप्रयोगउदाहरणोद्भुदस्पतर्हितत्राप्यस्मेवैभेदस्यशद्वेनप्रतिपादनमतआह्यान्वितेन्नवेतरहितिआत्मनेत्यर्थकस्वपदस्यहितंवचक्रि
तात्मकर्तृकमित्यर्थः नन्वेकस्येवसत्त्वतः कथंशाहेभेदमादेयाभिन्नधर्मत्वात्तिशंकते भाष्यकः पुनरिति आत्मानंहंतिपआत्मसकद्दत्यर्थः औपाधिक
भेदेनभेदमारोप्यभिन्नधर्मतेत्पुनरारोपाक्षयोगास्यकर्मणीति अन्यान्यसंयोगकृततदधारिलक्षणस्येत्यर्थः ननुसंयोगसत्तत्कृतातदसंधेहे अकर्तृपिस

945

त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न· तद्धर्मरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्याशयात्· यद्यपि उक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्यग्रमन्त्रभाष्या
र्थः कर्मण्येवोत्तरस्य क्रियालक्ष्यते मंचाः क्रोशतीतिवत्· अन्यतरक्रियाप्रातिकर्मण्यन्यतरस्मिन् तथा संयोगानुकूलक्रियाताद्रूप्येणारोप्य तस्मिन्कर्तृत्वमिति तस्माद्देवदत्त
गः पच्यते इव स्वादयः पच्यते इत्यादिवत् धातुनाभेदस्याप्रतीतिः तथापि आश्रयभेदकृतं वास्तवं भेदमाश्रित्य तथोक्तत्वात् क्लेश इति· कर्मत्वोपयोगिकमुख्यक्रिय
याकर्तृत्वोपयोगिक्रियात्मकस्य क्लिष्टत्वात् तपःशब्दे तथेत्युक्तमानमिति बोध्यं एकयोगे नियमद्वयालाभाद्दोऽहयोगविभागेनेति भाष्ये किमिदं तप इति· सूत्रत
यः कर्मकस्येत्युक्तं तपः परस्मैपदि मुच्यत इति प्रश्नः· धात्वर्थः संतापः स तु द्विविधः स्वार्थिकत्वादिति· तापसंतापयत्पतीत्यत्र तस्य स्वपतीत्यर्थावगमात्· अर्जता
र्थत्वादिति· तापसंतापरूपस्तदर्थोऽत्र पतीत्यर्थाव्याप्तेरिति भावः· शरीरमिति· शरीरसंतापलक्षणापाः क्रियायाः अत्र व्याख्यादर्शयोपि तस्यत्वात् पुनः शरीरसंताप
लक्षणमर्जनमेव तापसस्य व्यापारो नान्य इत्यन्वयः· अयं भावः तपतिर्द्व्यर्थस्तत्र इत्युक्तसंतापविशेषवत्तापसतपतीत्यर्थः तपतिस्तत्र भोवितरण
र्थः तापसं त्रिशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः संतापविशेषोऽत्र त्रिविध इति बोध्यं तत्तु कोऽलो व्यापारस्तु संतापविशेषस्य रूपावस्था
नरूप एव तापसेऽध्यासः शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारे स संतापविशेषस्याविकार एव· तदर्थता गौतापसस्य कर्तृत्वं· संतापः संतप्यत इत्यत्र संताप
विशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृत्वे तापससंतपः संतप्यत इत्यनुकूलव्यापारस्त्वासौ इति बोध्यं केचित्तु शरीरसंतापपदे नसव्यापा

एवंतस्य वाऽर्जनमिति बोध्यं तत्र क्रियाविशेषणत्वात्तोकमेव न इत्याशय विचतपुरः कर्मत्वमिति· भाष्ये तपस्योगा हि कोऽत्र कारो भावसाधनत्व
ति उत्तमुरणाद्धीनोत्पन्नत्वमिति मते तं· अनुत्पन्नत्वमिति यावणिनि समतेपरत्तुत्तपः शालामयं तायोर्थः इति बोध्यं एतदेवपरसमता न्वावणाने
नदशितं ननु प्रकृतिप्रत्ययोः प्रकृतेः तात प्रकृतत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह तापसेनेति प्रकृतपदार्थस्यैवेति संतापस्येत्यर्थः तस्यैवतपः पुरा धात्वादिति
भावः प्रत्ययार्थत्वं नि उत्पत्ययार्थकर्मत्वं· यद्यपि क्रियाविशेषणरूपेकर्मणि लकारो न कर्तृसाहचर्यात्तद्धात्वर्थभेदेनान्वयि कर्मण एव तत्र
हणात्तथापि भाष्यप्रामाण्यात्तदस्यापि विशेष्यभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव· अत एव वक्ता कमित्याह क्रियाविशेष
णस्येकत्वं न पुंसकत्वं प्रामाण्यात्तमनपुंसकत्वाद्वहुत्वचने इति बोध्यं ज्ञान लक्षणां न पठति· ज्ञान ज्ञानकोपवासादिरूपमित्यर्थः स एवमं तापइ
ति भाष्यस्य वस्तुतापविशेषइत्यर्थः विशेषोपि तामासत्वान्वयमेव नानुपपत्तिः भाष्ये तानि यानि तपस्यादिशब्दसमर्पकाणि गौणानि भवत्या
दीनि यज्ञोतानि बोध्यानि· अत्र तपःतपनि· तस्य क्रियात्वस्य थाभावादिति भावः सकर्मकाणां प्रतिषेधो न स्यात् तपनतहिंसादृचयताचर
कत्वप्रयुक्तप्राप्ताभावे तस्मा विप्रतिषेधितो चित्ततत्त्वानन्याह अस्मेवाहु मितित्वत्पकामितिहस्तेतिहत्याकानुकूलव्यापारविनेत्यर्थः तत्र च कोलस्य
कर्तृत्वबोध्यः एवं पचेः फलस्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थः तत्र फलपानुकूलव्यापारस्य प्रयत्नात्तकर्तृदीक्षितस्मामिति दोषः कर्मतस्य

कै.टी.वि
४५

कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरणानां स्यादित्याह कथितं कर्मेत्यत्राकथितपदस्य विवक्षितपरं कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः किं त्वेनतर्हि विवक्षेत्यत्राहतस्ये
वचेति तेन तस्य विषयता स्यादित्याह भाष्ये गां दोग्धि पय इत्यपि कर्तृत्वविवक्षितमिति कर्मत्वेन तदुदाहरणं बोध्यं विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वेन
दुहेरुदाहरणमिति तत्तु नतु तत्रार्थिकं कर्मत्वं क्रियया तु स्वक्रियत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं यद्यपि कालस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्माकर्मतापत्तिः
तिष्ठाथ्येव स्यक्तृत्वविवक्षायामुद्भवः फलं यच्चतीत्येतद्यासु तन्न पदं न पुनरेतन्नामितिकर्मस्थक्रियया तत्स्वक्रियत्वाभावादिति भावः सुखं पु
केऽकर्तरीति सुखं केऽकर्तरीत्यर्थः सुखं आरात्तेन सुखं सुखं एवतस्ये वक्रियायामारप्यहीति बोध्यं तेनात्युत्ता प्राप्तो विभक्त्यर्थोपमशः शपसुकोऽदिशो
प्रमाहस्यानिष्टिरिति सुखं कर्तृत्वविवक्षायामिति सिद्धयेति तत्र सत्त्वे कर्तृरिष्टत्वात् किं सिद्धं चिन्त्यं तेन परस्य वकमेव द्वावप्रयोजने पुनस्तत्र कर्मवद्भावं
लक्ष्यकावाधाया मदृशिपात प्रसक्तमाकरेर्वारिकः स्फुटं कर्मकर्म एव तिन्नर्थत्वे यमेवेति वेति केचित् तान्येऽहरेन्यायस्तत्त्वं कर्मवत्कर्मणेति त
इत्येतत्त्वामियोपेइतिभाव्यतेः सकर्मकत्वान्तु प्राप्तो विधिः स्पनास्तु अप्राप्त एव विधीयते यत्येतपकवाधनायेति विशेषः यकोऽभावार्थे त्वपस्पृश
निषेधत्वादि योगावसचाधिमिति पूर्वक तेयः संवेशातीतपस्परं वाधत्कूलव्यापारवान्भवतीत्यर्थः तेन तद्रतिप्रतियोगित्वापक्षिन्नः संवेधो
पुजेरर्थः प्रतियोगितावृत्याच्चायो गां स कर्मत्वेपत्रयोरीमितिप्रयोगः सिद्धाएवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावसिद्धेयकुधनायस्पात्र विधा: राम॰ ४५

नार्थमिदमितितन्नस्वजितपुत्रेरिति वार्त्तिकेसकर्मकयोरिति भाष्यविरोधाय न्तःभाष्ये पुरीवार्त्यंतेकरकाइतिनचाणेलप्रोपने नैवात्मनेपदं सिद्धं पक्षिरो
तुपिधिधं यीति प्रतिषिद्धवेति अर्थात् मिदमितिवाच्यं कर्तृगामित्वाभावेपात्मनेपदार्थंचिरादद्वावार्थं च वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात्तत्त्ववतिकुडिकाउद
कमितपस्मान्निष्क्रामयतीत्यर्थः स्ववतिकुडिकाया उदकस्य निष्क्रामयतीत्यर्थः तदाहानिष्क्रामतीतिने नु विसर्गोपि विभागानुकूलव्यापारोनिष्क्रमणार्थनाति
रिक्तोत आहविसर्गस्येहानमितिप्रस्वाटा न्यदार्थस्या आरोपयतिभावः सिद्धत्वादितिवक्ष्यमाणेनयकुचिणाः प्रतिषेधोपि सिद्धे विस्ताप्ति विषये चिराद्
वाभावाय यपेतपिपेन प्रवृत्तिरावश्यकी अन्यत्रात्मनेपदित्वनेन तस्याप्यत्रानिषेधातसिद्धयथीत्युनेनत्तु नास्मिद्धिः तद्दृष्टिचमितवेधेन चिरवत्
पदोलभ्यतइति चित्समितत कर्तृ तेनहत्तीति अवकिले व्याप्नोमवती त्यर्थ इतिभावः आयकस्यापि रूपत्वेनव्याप्तकत्वीत्यर्थः भाष्ये वाक्यीष
ति अन्यात्मनेपदाहिंसुक्तेस्थिरादद्वावोपिनीतिभावः अतएव स्वार्थिकेन हुद्दे स्वनाप्यतंस्वकीर्यरिच्छावाचकत्वात्कर्मस्थक्रियत्वाभावमाशङ्क्य
क्याहकरोतिक्रियापेक्षमिति ननुपतः पतलवा च्यस्यकर्मवद्भावस्तस्यानार्थस्य नकर्मस्थत्वमित्यत आह अर्थाच्चेतिन हुहत्तनमां अकर्मणोक
र्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्त्रभावात्कर्मवत्कर्मवत्त्वाप्राप्तात वेधोत्पर्थीत आह आत्मनेपदेतत्कर्मकाभवतीति ततो व्यापारानुकूलेपुरकर्मक
र्तृत्वमिति शेषः वहुस्यतति अच्याद्यवद्भावोपिनोतकेषदाशयमाहुः केचित्तु जस्य तु वर्तमानेवः शहकर्मणः अकर्मकाचेतपञ्चायानीदृशः परेतु

के·दी·वि· पूर्के चिराय वद्वा क्षेमकारी चितेत्यपि वो ध्यं पृहिचिरात्प्रतिषेधेचिराय वद्वावप्रतिषेधोपीष्यस्मान्नीहिमषाकमीति पूर्वं वार्त्तिकमप्यत्रैव कुर्यात् एतद्धात्त्रैव कु
५६ र्यीतं द्विभेदेनकरणाच्च चिरवत्भावस्य प्रतिषेधोनेनेति धुनयति चिराउ शहराएयकवचनेवो ध्यमित्याहुः भारद्वाजीयानां हेतुमत्यप्येरूपो गोदीजमाहुतु युष्मय
तेहृति अत्रयमादिकेनद्धातकेथति अत्रातिशाह्ण पूर्वकाशानुफलकं वचनवृत्तोर्थः प्रकाशनस्यकर्मणोत्रानिषृत्वात् शाहप्रकाशनेकृतविशयदृशीना चेव
मस्यत्वं बोध्यं कुषिरजोः यक्श्यनोविशोधेरशायति श्विपादीत्यादिना पृषोपस्य प्रायुधातुकेविधानासम्भवादाहविषयतिलिङ्गो प्रतिषेधइति तत्रो ने
त्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादितिभावः ननुकुलान्नाइप्यत्रपरस्मैपदाप्राप्तेस्तत्राहचौतिभ्यत्तोपि नेत्यत्र आहपरस्मैपदेचेति विशेष्य विहितत्वादिति ल्लुट् लृङ् व्य
तिरिक्तेश्यन स्यादिना व्याप्तिर्हि चिरस्यपरत्वाद्वाधदतुचितमितिकश्चित् भाष्यपूर्वस्मिन्योगइति कमिवत्कर्मणोत्युत्र लेचसार्वधातुकेचेति लसार्वधातु
कयोर्वाच्यत्वं न स्थितः कर्मवदित्यर्थः भिदानाद्दीचानश्चहापिलेतिकुर्वजोत्यत्रापि लाहेश सार्वधातुकविषयेदत्पथ्येदतिभावः अकृते
धवलादेशोधिति निरवकाशत्वाभावेपि विशेषविहितत्वस्य पर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेतिभावः एतदुस्यतासीतिस्त्रे आपादस्यद्वरपत्र आर्धधातुक
हृष्टवर्यन्तत्वादस्यायामेवस्य तासी अतो हृतो एवादेशस्तत्प्रवृत्तिः ददमेवाभिप्रेत्यभाष्येलावस्थायामित्युक्तमित्याहुः श्यनोविशेषादिति राम
डेमयाः परत्वाद्भवरूपाविशेषः धातोः तथापीति धात्वधिकारेन वाप्यर्थं प्रति ज्ञातपक्षवितावतत्वेति नस्थायतइतियोजना अनुदात्तङितै ५६

अप्याहिभिर्लोदेशविधानान्तत्रचधाल्वधिकाराभावात् भाष्यकृत्माषेयेगइति सर्वेषामेव क्रियात्मकत्वात्तिप्रसंगस्याद्वन्यमितिभावः अथयोगवातोर्दि
पृस्यसंवधेधुवध्यनेतिदेनस्युरितिसंवधः पुत्रमितिप चौतपरतीतिभाष्याद्दाहरागास्यात्तसत्वाहपदाश्रवति इदमेवाभिप्रेत्योवकरणानमाहेश्यापेक्ष्यानित्य
त्वदस्यति भाष्येदिसञ्ज्ञानुमितिइत्ते तकटकाश्वतामित्यर्थः एकास्वेकाश्वचनेइति यद्यपि विशेषविहितत्वाहितइति वाधित्वालटस्थानेयोपिप्राप्तो
नितथापिएकास्यसिद्धवदेकास्वचनेप्रयोजनंनास्तीति आरब्धेयस्यवादेशो भविष्यतीति निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः पदस्येति परस्मैपदाना
मित्यनेन भाष्येसार्वधातुकेविकरणादतिविषयसम्पादकपरिभाषावाधः स्यादिति भावः अन्नाप्नोतिसिद्धमितिशेषः कथंतत्राहधातुग्रहणमिति रे
देत्वसिद्धयेविषयस्य प्रमीवाहिनोपिविहित्वादेशव्यामानस्यकमितिभावः अपिवान्तिः अवैकशस्यपराहित्वेनाद्रहणादिति भावः लङः शाकटायन
स्येतिज अस्याप्त वक्तः तःक्वचिद्धिहितविशेषणमिति सर्वत्रतदेवास्यपूर्णापाभितिनियमइति नदोषः भाष्यकारस्तु तथाश्रयणेपि अभ्युपेत्यवा
देनदोषाभावप्रतिपादयति चक्रीकमध्यवस्थेतिभाष्ये चक्रीकरूपामस्थेत्यर्थः आयन्नादिभिर्क्रित्रवाहिना क्रोतस्यापि ग्रहणहितिभावः उपदेशका
लस्वत्तिउपदेशोत्तरकालेकार्यान्तरानुबन्धेत्यर्थः भाष्येतिभावः तेलोपइतिनचोन्तर्गतत्वात्पूर्वकृते प्यतीलोपूर्वस्याभिवद्भावेनभित्वातजु
त्याप्रीतिअनागत्वेनान्तरात्वाप्तिवाच्ये तेजुसत्रे कारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वेनस्थानिवत्वाभावदत्याशयात् वकृत अान्तपत्रसिज

कै॰टी॰वि॰ ग्रहणानुवृत्तेः तत्सूत्रस्थभाष्ये छिल्लुडीतिसूत्रस्थभाष्ये चोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसंगादिति ध्येयं प्रकृतमनुसरस्थभाष्यान्वेकदेशयुक्तिः द्वितीयादीति यादी
४७ ति तद्धितयथाश्रुतान्तरवाच्यकियापेक्षे सप्तकस्तत्र्यस्य कर्मत्वविधीपतेन यातत्वाद्योपि सुपित्यर्थः द्वितीयादिभ्यो वै स्वमस्मृत्यादृयातिपत्तकतीति ये यथ
श्रोति स्वप्यय स्वशत्वाक्रियावाचकत्वमेवामस्तीति भावः ततः प्रत्ययो यत्निहितिस्थपती त्यत्ततस्थद्ध कात्स्वपेत्युत्पत्त्यर्थः भाष्यकृत्सं ज्ञाचप्रयोजनमिति
एतद्भावत्वाधिकारोधातोर्विहितस्यकत्संज्ञकत्वमनपेक्षाक्षाही नामपित्त्वस्यादिति भावः एवं छिल्लुडीत्यादेर्लुङः तेष पपद्दत्यादिक्रमेणार्थः स्यादितिवो
ध्य अधिकारादप्येतदितिकृदीति तत्रोपपदमित्यनयोरधिकारात्त्वादित्यर्थः ननु चुरादिभ्यदस्येनेन स्वार्थे विधानात्प्रयोजकव्यापारेणजर्थहेतुम
ति चेत्यावश्यकमत आह पघ्रविशेषेणेति हेतुमत्यपीति अत्रापि नाद्या र्थरूपकरणासंग्रह नन्वेवं चुरादिग्रहणमेवज्ञापकं किमिति नोक्तमत आ
ह चुरादीति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यादि ग्रामपुद्दत्याद्दिगहणपठितेभ्यो अधातुभ्यो णिज् र्थमित्यर्थः परेत् चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणाविध्यर्थ
मन्यधातुभ्यः स्ववृत्तेर्योपिप्रयोजकव्यापारस्वरूपकरणे एवस्यात् एवं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यानार्थत्वेपि नदीधद्दत्याहुः धातुमात्राद्युकइति धात
मात्राद्यकोविधायके नेतधामपि यकः सिद्धत्वादित्यर्थः विहितविशेषणानिस्वर्गतवद्यपप्रतिस्थापत स्माम ण्यत धातोरित्यर्थः कार्यइति भावः तदा राम॰
हजुगुप्सतइत्यादि नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेवार्थौ लभ्येताते आह धमिधानादिति वासरूपइत्यपधिकारएवेति एतद्भावे क्त्वादिभिः मिद्यःसमा ४७

वेमाः स्यादितिनशंक्यं तत्रोपपदंनतुप्यग्रहणाभावेसप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह सप्तमी भाद्येनेति स्त्रस्थसप्तम्यंतपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेनलक्ष्यत इ
त्यर्थः ननु प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणात् कथं सप्तम्या एव संज्ञेत्यत आह संज्ञेति नन्वेवमुपपदस्य समासोपि सप्तमीमात्रस्य स्यादित्यत आह सप्तम्यन्तेति
सूत्रेस प्रमीपूर्वविभक्तिपुंस्वरूपयोवा आधस्सप्तम्यास्यवसंज्ञात्र्यते उपपदस्य सप्तमीपदहत्त्वेनैव स्यादित्याह पदेइति तथा सति तदस्यार्थः इत्याद्यावेति आ
हिनास्यसप्तम्यां चोपपदेति सूत्रग्रहः ननु स्थग्रहणात् कुंभादीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वमत आह स्थग्रहणात्विति अयं भावः सप्तमीपदंतत्प
रं संज्ञाविधौ प्रत्ययाशीतं तत्त्वविधिप्रतिषेधस्य उद्देश्यप्रत्ययांशे एवतत्तथ्यत्वे चैतदा च तत्त्वमिति तदाह सो च सप्तम्युपलक्षितस्येति सोत्र सप्तम्यंत
पदवाच्यस्येत्यर्थः धातोरित्यनुवर्त्तनादिति धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थो ऽस्तीति भावः धातोरित्यनुवृत्त्यावपीदृशार्थला
भादाह अथ वेति अत्रैवेति न तु छिल्लुडीत्यादावितिभावः उपपदसंज्ञासिद्धा भवतीति भाष्यसापीद्दविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः विभक्ति
मंतरेणेति तामंतरेणेति तामंतरेणाकमित्याधमभ्यादित्यर्थः शब्दस्य कमित्यादिह तद्धि शिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः चतुष्कपक्षे इति सख्या
तिमिकेचतुष्के प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे स्यार्थः प्रातिपदिकास्येवेति चिंत्यमिदं पंचकपक्षे पिद्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्यतद्बोधक
त्वाभावात् प्रविनाज्य चकपक्षे पिद्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वाभावात् प्रविनाजयतः प्रकृष्टजयवोधकत्ववत्

कै·टी·वि· ५२ एवंचततपरकेपिपूर्वविधित्वंदुर्वारमेवतस्मात्प्रयमत्रभाष्यार्थःसर्वत्रत्वेनपदत्वेनवाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तेनैवतत्परिभाषाप्रवृत्तिरितिप्रकृतेनरभावोनाभिप्राया
नुपस्थितत्वात्समर्थग्रहणंकर्तव्यमितियुक्तमाभाति·भाष्येसमर्थमुपपदमितिसामर्थ्यंचप्रत्यासत्त्याप्रत्ययार्थेनैवेतिबोध्यं·प्रत्ययस्योत्पत्त्यानिमित्तंय
त्सामर्थ्यसमन्वितपदवाच्यांतरेवोपपदस्येतिमितिविवक्षितमित्यर्थःननुमहान्तंकुंभमितिसविशेषणोकर्थसामर्थ्यमतआहमहत्त्वयुक्तस्येतिविशिष्टस्येवकर्म
त्वेनविशिष्टेनसामर्थ्यमुक्तमितिभावःतदानभवितव्यमितिभाष्ये·अणितिशेषःतदाचमाप्नोतीत्यस्यापिअणिदृत्यवशेषोनतुमहाकुंभकारइतिवृत्तय
न्नाहमहत्शब्देनसमासोनस्यादितिभावःवकुलवचनेनोत्तरपदविशेषणविशेष्यत्वस्यतत्पुरुषंचमहतांपूर्वनिपातनियमार्थोनाचनिवन्नेःसमर्थसू
त्रभाष्येध्वनितत्वादितिनिरूपितंसमर्थसूत्रेभाष्येनचपूर्वकर्मधारयःउपपदसमासस्यपरत्वादितिबोध्यंननुसमुदायेनैवउपपदसमासोभविष्यती
त्यतआहसमुदायस्येतिवक्ततःप्रथमान्तनिर्दिष्टत्वात्पुससमुदायेनसमासेपिकुंभशब्दस्योत्तरपदत्वाभावादात्वाभावेमहत्कुंभकारस्तुनिर्दिष्टस्या
प्त्निरितिभाष्याशयःयद्युक्तंकुंभशब्दस्यकारशब्देनसमासइतितत्रापिचिंत्यंकुंभशब्दस्यकेवलस्यसविशेषणत्वेनासमर्थत्वात्समासादर्शनासमर्थ
पदेनासमासोपस्थानेनसमासाप्राप्तेःभाष्यस्तुसर्वथासमासाभावेप्रमाणापत्तिप्रत्ययोयोजयितुंयकारमेवेतिदिक्·यावतावेरनामितिभाष्यमवतारयति· राम
कुंभमित्येतच्चयघपीतिसमासानाशयमाहतथापीति·भाष्येगंधशब्दःसंबंधवाची·सचमहासंज्ञादलात्प्रत्ययविधौपदत्वेननिमित्तत्वात्स्यपदएव·अ ५८

सामर्थ्यात्प्रहृपयामासेचेवोपपदसंज्ञापिफलाभावान्नेतिउपपदसंज्ञायांसमर्थ्यदेवचतुर्थ्यर्थकमितिभावःएवंचसर्वत्रस्येवोपपदत्वस्तत्वकार्ययोरित्याहे
ष्टत्वान्नातिकेवलस्यशास्त्रस्येवाभिप्रेत्योपपदमतिङ्·तिङन्तेपृथ्वमात्रस्योपपदस्यापिनिवृत्तिर्भाषावतोक्तेर्नातिरिक्तकर्मत्वमन्यतेइतिस्पष्टादिशेरेणे
शेषःतत्रहेतुमाहसत्वेतिद्विप्रत्ययेपिप्राप्तासत्वभावस्यानिष्टत्वेमानाभावादितिभावःसत्वक्षत्रासेतिपाठेपिभावोक्तःप्रकृतिविवक्षायामि
तिभाष्यस्यप्रकृतौवैकल्पिकत्वेनाविवक्षायामविवक्षितवाच्यकात्वहितिस्यार्थःतत्फलितमाहप्रकृतीति·तत्रावश्यमिति·नन्वेवंनित्यसापेक्षत्वे
नासामर्थ्याभावादाहदृष्टेःतत्तत्सापेक्षायांखेलेवेनव्यतस्यनित्यसापेक्षतापाउपपादितत्वादितिचेदत्रमहद्भिर्यतितव्यं·समस्तप्रतिभाति·ननि
त्यसापेक्षत्वेनप्रयोजकंकिंतुगमकत्वमेवचनित्यसापेक्षत्वेप्यगमकत्वान्नहन्निःकाशकाटीकारमित्यत्रतुगमकत्वाद्भवत्येवातस्पष्टंचेदस
मर्थसूत्रेस्पष्टआत्मनइतिसूत्रेचसूच्यशाम्·भाष्येःधिकारइत्यतीति·नन्वधिकारादेशस्मिंस्तस्यांचाधिकारादयुर्थवत्तत्रैवपतिसत्रमुपप
दसंज्ञाविधानेनसान्निध्योपाशिष्टत्वाद्यात्रउपलत्वेवप्रत्ययाभविष्यतिकितत्राहप्रधानेतिवृत्तनतत्रभावेस्वाचयशिष्टत्वमपिसंभाव्येतेति
स्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यमितिलघुकरतिङ्·भाष्ये·एकदेश्याहपचतीत्यादिशांकिताहशकमकर्तृमितितदुपवादार्थमित्यतत्वंकृत्तङ्·भाष्ये·ए
कदेश्याहपचतीत्यादिशंकिताहशकर्मकृत्योतिसएवधातोःपरस्येतिधातोरितितस्यपदस्यचार्थधातोःपरत्वेनविहितस्येत्यर्थः·अतएवदर्शत॰

कै॰टीवि
५९

प्राक्कडारेश्याद्यात्वधिकारइति एवंचेतिः मुख्यसंज्ञाया अप्राप्तानिवेशोव्यर्थइतिभावः तस्यार्थवंसमेकस्रेशीशंकतेएवमपीति सिद्धांतीशिष्यबुद्धिप्री
त्यापेप्रतीवंहीमाहाथेतिएकेस्थाहप्रतिषेधेतिज्ञतीयाध्यायांतंधात्वधिकारितिरोध्याहत्यातत्याथ्यकुमत आहाथ्वेति तिः भादीति अत एवा
मतविषयत्वकास्यक्वम्भवतेएकस्यीतिः भावित्वाभावातीतिः भावित्वस्यपूर्वस्यापीहतस्यैवानवशात्मूलोध्वरइतिमूत्तेलकारएवद्रुतोथास्त्रहः क्रित
नइत्यर्थः भोभ्भोरातिस अभाष्योक्रीत्यादविधित्वात्स्य अथ्यानिवुत्वप्रतिषेधइत्यपिवोध्यं अथती याश्या यांत्यधात्वधिकारेपिभाष्येफलाभा
वान्निषेधं प्रत्याख्यातुमाहः किंत्वस्यातिहि एकत्वादिहिश्रुति नन्वत्रेप्येवएकत्वेसकस्मादात्कमंतुमात्रप्रातिपदिकतीयावतएवचोपपत्रस्यपादोक
मत्वोक्रूपेहितीयास्यात किंचैकवचनम् तस्मीद्रोनतत्वद्वाभिमितिचन्क्रमेस्वस्यापिकोवाकेनप्रतीत्यानदन्तुदपन्नेति तीत्रोक्ताइत्यसचातिः यदि
तवाक्यनोक्ताइत्यर्थः एकत्वादिविभाधिपदेनकमंत्वादीनाम षियहणवोध्यं गत्सोस्वयविषयएवेन्याशयात तीतः तस्येतित्तस्थेक्रिया
याइत्यर्थः भाष्ये थाद्पिकथंचिद्योगः स्यादितिशोपदत्यस्यविध्यायकत्यातहषाहिपिष्टाइत्याद्यर्थेद्वयचनादिप्यः पृथयुत्याद्यर्थेप्रत्ययः स्यादितिभावः
नतिइतादिजित्रयमन्वाभिसंधिः तिः तोनान्कदत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावोव्यप्यतइतिपचतिमद्त्तोयादेपृथमापुनेतिवोध्यं एवंयनिता पम·
हीनलोपश्चात एवन अतएवाहानतपारोनदोषः परशद्वस्येहति अतवेद्वाबस्यप्रापकत्वनस्थ्यानिवद्भानस्याभावातिहेप्राकत्वेनोदिनिषेधकतयानि ५९

येधाश्चवलीयांसइतिन्यायेनाचः परस्मिन्निसृत्येवग्रहन्निमित्तप्रियोध्यंपाक्किंचितस्थानिभूताचः पूर्वधर्मावच्छिन्नोदेशपकत्वाद्धवः परस्मिन्नित्यस्यप्रह
नि: एतेनात्रवद्भावेनशवंतस्येवाकार्यमितिपूर्वविध्यभावात्कथंस्थानिवत्वमितिपरास्तस्थानिभूतादचः पूर्वोःस्थानिभूतएवगम्यतइत्युक्तनमाः नं त
ऋकोदिन्युन्दापस्यानवकाशविधयकत्वेनविधयुविधयकत्वेनचेदृशोविधयप्राप्तेतत्रसत्वेभावातिदेशास्याप्यत्रीकार्यस्थानिनिमित्तसमवतस्त्वे ए
कादेशाप्यभावातिदेशोवोध्यः एतेनस्थानिवद्वाववेशवंतस्पशयाप्यवधानाभावात्कुतुवरितइत्यपास्त धीधियो धियद्रूप अतुनदोषः ध्या
यतेः सप्रसारणं चेत्यनेनसंप्रसारण्यापूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वेचकृतेएकादेशस्य निहचेत्तास्यस्थानिवत्वात्प्रसक्तेर्जुदुवत्तुरीत्याद्वावपिद्वौतसंगाद्वा
दात्वेवाराग्रहणात्मत्यालोपसंप्रसारणोएकादेशस्येवाभावानदोषः स्पष्टंचेदंसर्वनप्रसारणम्पृशनवान्त्रिकभाष्ये धियाविशत्यादिपटः आकारएव
वन्निधर्माववच्छिन्नोद्देशपकत्वाभावाद्वेमकारश्चापरगति स्माभेतरमपिप्रागुक्तेरथत्वहार्दधातुकेति नन्वश्यनर्थं दीर्घप्रहणेत्रियोपोजतोभ्यः श्य
नवात् इतिश्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते श्व्यान्त्रयोमपादतेभ्कशप्तौतभाष्यप्रदीपोद्योतेतत्प्रस्थमंपचममान्हि
क॰ वासरूपःनतुल्यस्यस्यनिषेधेनतद्भावएववषाद्रजनतपरेवाकार्यंद्वयंयति त्रियामितुचापेनित्वरूपस्यत्वपरत्वरूपपरत्वस्यपृथ्वी निषेधः स्यादि
त्यस्यानिषेधान्वयप्रदीपत्वस्यादित्यर्थः नतुपेविहितानांतेषांप्रतिषेधेविधिवैयर्थ्यस्यान्नविहितप्रतिषेधत्वाद्धिकस्यवास्यादत आहहिंयेत्यादि

कै॰टी॰वि॰
५०

तितिजरधिकारेयेविहिताउत्सर्गास्तेषांवासरूपविधिनाप्रसक्तानांप्रतिषेधाबाधोविज्ञास्यतेइतिभाष्याक्षरार्थइतिभावः एवंचोत्सर्गापवादयोर्द्वयोर
पिअधिकारानिर्देशात्वेसतिअस्त्रियामितिप्रतिषेधोइहिलभ्यते· अनेनाप्यत्रासमावेशइष्टसोऽनभिधानाध्यानायेहोक्तइत्याशंकातद्विकल्पएवनसिध्य
तीत्याहयासरूपइति· असरूपोपवादोवाभवतीति अपवादपदस्वभाष्यसिद्धान्ताभिप्रायेणतदिहागस्यापिग्रहणात्पानस्येत्यपिवाक्येऽस्येतन्नेत्य
तोभाष्यच्छेदः भाष्यपक्षेत्वलभ्यतेति अपवादपराभावात्यवादविषयएववावकल्पइत्यनुमानाभावादपवादोत्सर्गाभ्यांविषयोविकल्पःस्यात
एवंचत्याद्भुतारैवोत्सर्गापवादयोर्विकल्पात्यपत्रोत्सर्गापवादयोर्विभाक्तात्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गाग्रहणेस्यापरेऽनुत्पत्तिरेवमाप्नोतीतिभावः अ
पवादशास्त्रेणोतिकेयटापप्रत्ययेऽस्मिन्प्राप्तेऽहिनेऽप्युत्सर्गमस्यापवादविभाषेतिदृष्टान्तेनप्रदर्शितोऽसवेलाभाविसिद्धावितिभाष्येबाधकपरकते
सरूपस्यबाधकस्यैवविकल्पउत्सर्गाद्विकल्पाभावात्सिद्धमितिभावः इदंचापवादशास्त्रेणोकेवाक्याप्तेनचेवमसरूपोबाधबाधकोभवतीतिभा
ष्येणबाधकेत्वविकल्पमितिपाहनेमर्थमितिवाच्यमअसरूपस्यबाधकस्यबाधचनादितिवार्त्तिकस्यारस्येनासरूपोबाधकोबाभवतीत्येवभाष्यान्व
यात्वार्त्तिकाद्विबाधकानुवादेन विकल्पविधिरित्येवस्वारस्येनोलभ्यतेन तुबाधकत्वानुवादेनोत्तिदिक·प्रत्यापस्वाच्यपक्षिरूपेणबाधकपराथेक राम
देशस्यबाधकत्वस्यविकल्पेनान्वयापत्तिःचपरेबाधकत्वाभावेप्राप्तियोविकल्पः स्यादितिमहर्दर्शनधर्मनिषेधेषम्भावाप्रतीतेरत्र ए ५०

वनवेतिसूत्रेसाधुत्वविकल्पेपक्षेतस्यैवासाधुत्वमायादितिद्विधेरितिभाव्यर्थनिर्देशोऽक्तप्रत्ययइक्ष्वादिभ्यइतिइत्यादातृथाप्रीतिकर्तैत्यत्रतस्यापिसत्वादि
भावः बाधकोऽस्त्वित्याहइंगमपीतिइदंचिंत्यंसामर्थ्यादपवादस्यबाधसरूपादृन्विवरिणोतोनउत्सर्गोपीतितुभाष्यतात्पर्यबोधभाष्येथवासमयइतिएवंच
समयेनत्वन्योरन्यतरस्यापवादत्वाप्यसरूपपदेनापवादस्यकाष्ठतदिभावःइहापिप्रमाणाचेत्क्रमेतोवताप्तत्राहसमयस्येतिअर्थःप्रत्याप्यपितु मिति
नचप्रत्ययानुत्पत्तिप्रयोगेसामर्थ्यमिति नकेवलंलाप्रकृतिर्भिर्तिबधात· नापिप्रयुक्तार्थबोधइतिभाष्यार्थइतिभावः असरूपशब्देनेति·भि
न्नस्पेष्वतुक्ते भावाभावयोःपरस्परभिन्नरूपस्यसत्वाप्रतीतिरितिनानेनोभयोःसमग्रापवादयोर्विभाषावोधनंतथाप्रतिपक्षेतुप्रवृत्तिःसाचन
रूपवती तिअभावपक्षेनाभिन्नरूपस्यसत्वास्यादितिभावः नन्वर्थसामर्थ्यादन्यत्रस्यविकल्पोनतुभ्यामिवबाधकपदाभावे अपवादएवेतिकुतोलभ्यत
इत्याशंकातेभाष्येकुतएतदिति·इत्यपत्यासमाधनेनचेवात्तीजितच्चाचष्टेउत्सर्गेति अस्तरूपउत्सर्गोवाभवतीत्यनेनप्रत्यासत्त्याऽसरूपापवादपक्षेस्या
प्तेरितिकविषयेनारिणतिभावः वस्तुतोऽसरूपपदेनापवादएवोपस्थितइत्याहभाष्ये अपित्वपेक्षइति अवधित्वापेक्षइत्यर्थः भिन्नरूपत्वघटरूपत्व·
तत्रकुतोभिन्नरूपइत्यपेक्षायांस्वविधानवेलायांयःस्वविषयेप्राप्तःसएवबुद्धिस्थानम्यत्तेअपवादविधिसमयेचोत्सर्गोत्सर्गापिविषयमुपदेकमा
नपारूढोदुष्टोभवतीतितदपेक्षयाभिन्नरूपोपवादएववाऽस्मातदस्यपर्थःनचोत्सर्गविलापाभितिनन्वपवादवाकार्यत्नरउत्सर्गस्यलक्षणासक्तकतेतिप्राप्ति

कै॰टी॰वि॰ परिकार्थसूत्रभाष्येऽनुक्तत्वेनोत्सर्गोपिस्ववेलायांतदभावात् अस्पष्टत्वेवैकव्याकर्तेतिभावः सवावाधोपवादमपेक्ष्यतेइतिकथमेतदितिचेन्न लक्ष्यसंस्का
५१ रवेलायामपेक्षायामपिवाक्यार्थबोधवेलायांतदभावात् असस्वत्वेवैकवाक्यतेतिभावः सवावाधकोभवतीतिभाष्येसवाधकोवाभवतीत्युक्तेयः
सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति नुपधत्तुबन्धेनवयवहाराकथकप्रत्ययेकस्थेत्वंप्रत्ययाहित्वाभावात् कथंवाऽज्ञः नामनेकान्त्वेनसर्वादेशत्वं
नवाहेयप्रहृतिकाले नुबन्धाभावाहनेकाल्त्वं नहिंकेपिवाक्यार्थबोधात्पूर्वंप्रत्ययत्वाज्ञानेनतद्दृत्मसर्वदेशसंज्ञाप्रवृत्तौसत्वत्रनामनेलाविति स
त्रभाष्यान्तरीत्याऽपरशोऽनेकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्याचतपरेशोः नुबन्धसत्वास्वाद्रूपकत्वस्याहितुचेन्न चुहूरुयाद्वारेशाकृत्स्मुपपरत्वा
न्दोषः अनेकाल्शित्सर्वस्येतियत्सामान्यसूत्रस्थर्थवहुव्रीह्योगीकामानदेोषःडारेशोपिडाअरूयाकारप्रश्लेषाक्षवादिशत्वेनएवदास्मारस्थेकान्तेसुसम
एवेतिवृद्ध्यतिभाष्यहृत अथवाप्रयोगइतितकिंपूरूपाभावादेवसप्रयोगः स्वरूपः असरूपपदेनचसामान्यरूपाभावेवानुच्यतइतिभावः नलादेशःशुवा
सरूपइति आदेशगतमसारूप्यग्राह्यंवालकारविषयेवासरूपविधिर्नास्तीतितात्पर्यं आदेशप्रहण्यनुक्तकालिकवैरूप्यव्युदासलकारैस्थितस्करार्थः तदा
हलकारश्याभसमावेशाभितिसर्वस्यसंग्रहमुपपादयतिकिंवारयइति असरूपपदेनभिन्नरूपस्यैवग्रहणमित्याशयः भाष्येनान्ववेक्षकृतमितिभा राम
व्यन्वयव्यवहानादिपपदवाच्यत्वाहितमसारूप्यनेत्यर्थः स्थानिदेशात्वीभावाशयःपक्षेणोडादेनुप्रश्लेषोन्निवाहः चुदूद्याहावाहिरयावृत्स्पत्सामीपपर ५१

त्वेचुचुरगणायोर्यावित्वेपीत्याहुःहेः अर्थवेति उभयकृतास्सारूप्यमग्रहमात्रोऽर्थावर्षाभावादसरूपइतिव्यर्थमपष्टत्वाद्याप्राप्तइत्यपेक्षवदेवेतत्त्यामर्थ्यादनुवर्धयन्ती
सारूप्यनाश्रीयतेकिंतुप्रत्यन्तत्वेनदेवतत्वर्थः तस्मात्सम्यांस्तप्तकप्रत्ययः तेनप्रत्ययोपदेशोवासरूपइतिद्विज्ञोपःपक्षेः तत्त्यासमर्थ्यादायाभिकप्रत्यास्स्यामितितत्तोपःप्रपक्षःतत्रा
त्ययोः किंवादिसंग्रहःकथमितिचेत् रूपाभावादेवसारूप्याभावस्याक्तेः असरूपपदेनचसारूप्याभावेवानुच्यतइत्याहुः आगिरः अत्रपक्षेमतेसंधिःसोऽत्रःपृष्ठायपरिभाषापक्ष
प्रथमपक्षः अधिकारत्वाद्वितीयःतदाद्वियामित्यत्रस्त्रियामितिहष्टान्तवचनेतत्रपृथक्समासकात्केषुतुमुन्नेलिङ्लोटिवचनाल्लिङः दधात्वाहाहलिङ्नेतिलोडपाहानएव
भाप्यतात्पर्यमितिभावः नियमादिति नियमोवाकल्पः स्तादेवावकल्पमिनितुभाष्याप्यः किंचालिड्कत्कर्मणोश्च येनार्थःभावेतुमुनेभावार्थायात्त्वथेष
वादएवेतीच्छगच्छतइतिज्ञापतेइतिलिङ् भवतुवोपिपकेपटांचेत्यः ननुलिङ्लोटौकामप्रवेदनेविधेयतेइच्छामिभुंजीयःइच्छामिभुक्तांभवानितिहितइस
हरणादस्यकामप्रवेदनेपितिकथमनयोर्वाध्यबाधकभावःनचेदमपिकामप्रवेदनविषयपदछ्येतिभात्तुमितुदाहरणासंगतेःवक्ताभिप्रायाविष्करणमेव
हिकामप्रवेदनशब्देनोच्यतइतिचेन्नत्वमोजनमिच्छतीतितरर्थेनाप्राप्तत्वात्स्वननुपार्वकाल्पाप्रतीतेस्केथाकाविक्षेपेलकास्याप्रमत्तआहभोजना
र्थत्वादिति क्रियायाः प्राप्तत्रयस्थेकरणातरमात्ररमाहभाष्येकालादिष्वितिअर्हेतजितिचत्रयन्तकेष्वितिहस्तकादिस्तुपर्थः कर्मणप्रद्वर्शितइति
पक्षव्याहतिवदरणात नहित्रयःकर्मकर्त्तारि लवाच्यः कर्जाकर्मवाहतिवदनातइतिभावः ननुवोधेवेशघातेकथंतदृद्वितेनाप्रसिद्धिरत्तआहनत्पानोनि

के·टी·वि
५२

ति·वाक्यभवत्वेनापिवासकर्त्तृत्वस्याबोधान्नार्थोविशेषः स्त्र्यासर्वदोषःपरिहारादितिभावः उपाहायापिपेहेया इतिउपायशब्दव्युत्पत्तिः एओदयादि
ण्वात्साधुत्वेनागवयस्यानीयत्वादितिभावः कृत्योक्तेतिपद्युतौरिजिचां जोरान्तेविधायकेतजेइतिचुत्तत्रवत्तेते अकेनवास्तव्योऽन्नवास्तव्यदत्वाद्दिसमासस्कः अन
भिधानान्नभवतीतिभाष्याशयः अचोयत् भाष्ये आर्द्धधातुकसामान्यइतिविषयसप्तम्यामपिपरत्वात्तविषयत्वेएवप्रहत्यायपरनिमित्तत्वमस्येवेतिकथ
यतीत्यादेरप्याप्तिनिवृत्तिनिर्व्वाहः आर्धधातुकेइतिचजातिनिर्देश इतिभावः यतोनावइति आद्युदात्तस्वरार्थः पत्रत्ययइति एतेनदहेर्दा इत्योयइतिहन्निपाठए
तदृशाभ्यामुद्धत्यभावः लेहो ण्यभावादितिमृत्स्येति तेनसार्वत्रिकमित्यर्थः हृद्वत्रयरीति वध्यशाह्हादियतोवावदन्तिब्धचके त्वाह्यघुहन्तेः भाष्ये
यदिपुनरीर्जिआत्विधादयः समस्ता अपिगणपाठ्या आकृतिगणोवासइतिभावः एतेनकवाचिवधेत्याद्यपास्तंएवंचतद्धितेनाभिसिद्धमितिवार्त्तिककार्यम
वेतिभावः अजर्यकर्त्तृमिच्चसंगतइष्यतइतिकर्त्तरि अर्थेसंगतेविशेष्येइष्यतइत्यर्थः कर्त्तृयपामिति अतएवाजर्यमितिनिपातनाश्रयणा घञातिकर्त्त
र्थत्वसंगतविशेष्यकत्वस्वरूपेत्यर्थः गात्पर्यार्थानामितिभाष्यस्वारस्यात्संगतेमितिकर्त्तृमित्राः तदर्थं चनिपातसमानमजर्यंकर्त्तरीतिप्रतीयते नत्वसंगतंसंगतमि
तिमैत्रीपर्यायभावकृतेत्यर्थः चात्तुग्रहादस्तत्तात्पर्यमाह तथापीति तेनयोगादितिभाष्यस्यतेनसाहचर्यादित्यर्थः सोपसर्गस्तुति अथोतरहस्य राम·
तिभावः ननुकालादिकमसङ्गवाक्यार्थमकर्मकत्वात्आहद्वयेति एतच्चागतिवृद्धौतिसूत्रेकालाध्वनोरितिसूत्रेचनिरूपितंकर्त्तरीतिवक्ष्यतेकारभवाद्या ५२

हभाव्येभावेतर्हीति तात्पर्येभ्योविशिष्यविधानेनभावेपिकरणेनादितिभावः प्रत्याख्यानवादी आहसंगतग्रहणमितितथाचतत्सामर्थ्यात्कर्त्तृकमविध्य
तिनाभ्योवार्त्तिकेनेत्यर्थः वार्त्तिकारम्भवाद्याहकर्त्तृविशेषणमितिकर्त्तृप्रहाथ्याहारोस्तीति भावः तद्धाचष्टेवैयधिकरण्यमितिअजर्येसंगतेनेत्युदाहरणामि
तिभावः एवंचतत्सामर्थ्याभावेनभावप्रत्ययव्यावृत्त्यर्थंकर्त्तरीतिवाच्यंनिपातनसामर्थ्याद्भावकर्त्तरीतिभावः वैयधिकरण्यपरीहारेकर्त्तरीनिषेधायामा
मानाधिकरण्येप्युतद्धिकल्पइतिभावः वदः सुपियन्नाधिकारस्योतीति यथासंकानुवृत्तिविषयेथान्यानामित्यादौ अवधीति पृथा लुगधिकारस्यानदइतीति मि
हेति यथाप्राचोच्छेत्यत्रसदेत्रेति भुवोभावे प्राथम्यादिति धातुपाठइतिभावः प्रसिद्धत्वात्तत्पिवोध्यंहनुस्त भाषायामितिशाहेशान्तेस्वभावादेताद्धि दिन
कवंतस्यस्त्रीत्वमित्यर्थः हत्तिसो आत्मनेपदस्यामिति आकारादिकरणाभ्यामित्यपिदोध्य एतद् शउन्तस्साहचर्यमिष्यतेतुख्याहकंकरणामितीतिवद
संभक्तावित्युपंएचक्यप्रहणएवेतिभावः वक्तेतोव्याख्यानात्त्रह्योप्रहणमित्येवात्वस्वहितायाएवनित्यत्वमिति अविहितयायांप्रयत्नमेकाच
नित्यत्वंअर्थनिश्रयाभावप्राप्तौ आजपरहस्यहस्वात्हाडः श्रोत्रिनवेतीतिसूत्रभावश्चपर्थः समासेसंहितानित्येत्युक्तग्रहणस्यस्तुत्वाभावस्यप्रहरणाच
शरत्यातस्यतत्स्थलसंहिताविषयतेत्यर्थमनेईचवृन्दनः कस्मानियोगेनेति ननुअत्रण्येदत्वेकृतेएकदेशविकृतन्यायेनप्राप्तावौत्सर्गिकत्वादयंवृद्धयक्त्व
तुपरुचरीतीर्थकिंचत्रच कर्त्तृपकीतिसूत्रेभाष्येविभक्त्युपचयेदत्तस्यविषयतामपंतायाक्तनयाप्त्वेनकपयः एवमेवात्वेततः परत्वात्तवरादि

कै. टी. वि.
५३

दीर्घएकदेशादि कृतन्यायेन चाचनइत्यस्य प्रवृत्तोऽस्त्विपमिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केचित् दाशय इति चिन्त्यमेतत् इति केचित् भाष्ये आशयस्तु व्यवस्थितवि
भाषया ऽत्वाप्रहाण्यिरिति इदं च तवा ध्यावश्यके अन्यथा आकारस्य दीर्घकारोपि दीर्घमिति स्याच्च तद्वेयमिति न खंतेनेस्यानुनासिके कारः स्यात्तस्य द्रुतोपि
कदाचित्तादृश एव स्यात् न ह्वारणापदकारूपस्य वकारइत्यर्थं दीर्घनिर्देशाद्रीत वाच्यं स्यान्मतु रूपेन्नुनासिक एवोच्चारणीये नन्वनुनासिकोच्चारणात्तस्य
स्य ह चेदपृथिमथि अघन आ इत्स्व भाष्यकैयटयो रित्याहुः अत्रोसंज्ञ्रियामप्रतिषेध इति भाष्ये स्त्रीलिङ्गमार्यामाह विग्रहे नर्थकोसंज्ञा यामित्र प्रतिषेध
इत्यर्थः अश्वो प्रशस्त्यसंज्ञा शब्देन समानाधिकरणसमासमभिप्रेत्य तस्मिन् द्वयेकमेति संज्ञा शब्दं व्युत्पादयति संज्ञायतइति अस्त्राद्रूपावो भाष्यस्य
त्तीत्यर्थः अन्यथेति संज्ञायां समजेति कर्तृता न ल्युमज्याइत्यादीनां स्त्रीलिङ्गत्वाद्धिति भावः लौकिकी त्विति नच विपरीतं किं नस्याद्धितिवाच्यं स्त्रिया
क्तिन्निति तस्य शास्त्रीयसंज्ञा हत्वात्स्यापत्तेर्वेव प्रसक्तेरिति भावः भाष्ये यथान्यासमिति संज्ञायां समजेति सूत्रेयद्वधिकेन स्त्रियामित्यादिकृतेतत्र कार्यमित्य
र्थः भावइति तत्र वर्त्तत इति नु नु समज्यानिषद्यानिपत्यानामधिकरणेमन्यादिविधयोकरणे ते न साक्षाणीकारेणाक थं भावे दुत्पत्तत्र संबंध इतिचे
न्नेमन्नविषये भावश्रयं वर्तन्ते इत्यर्थः एवं च मन्नो भाव एव चत्तत इति भावः एवमग्रे भावाधिकारे हीत्यपि व्याख्येयं संज्ञाशब्देनेसंज्ञाशब्देनक्मसा एम
धनेन संज्ञायमानमभिधीयते नेत्रामिभेयेप्रत्ययप्रच्छेन तर्हितत्या शब्देनाद्दिणप्रभिधानमिति भावः भावसाधनेन धातुनामनेकार्थत्वाद्दष्ठिरुच्यतेतरा ५३

हलिहिरितित्तक्षियोर्धद्वत्यर्थतेनरूपैर्थोग्यत्तइति अर्थः नामधेयवाचीसंज्ञाशब्दस्य करणव्युत्पन्न इति बोध्यं अपरआहेति भाष्ये सिद्धंत्वाद्व्रियां संज्ञा
प्रतिषेधाच्छिताधुकरणेनप्रत्ययान्तरत्वं कर्मणि शब्दमाद्यादिति मन्ञइति शेषः ज्ञन्य खरार्थेपत्वे स्यात् संभराइति पाठस्तु जिद्धधाता आर्हे वे होस्एवा ध्युः सज्जत
पःस्वरान्निभ्यामिति भाष्यस्य कर्पानपायतइति शेषः कुष्ययुपरादेः कात्व स्व कर्णरजतभिन्नश्वनकुप्यं आपिराद्युश्च हेनवलाक्रारणाघ्युच्यतइति केचितः
अभाव पायतप्य इति सूत्रेतरानुपूर्व्या स्वं प्रवणादित्यर्थः अन्तस्वर्तितमिति अमेति लक्षणस्य मकिभिपुपपवाल्लं निपात्तेनेनवा नत्वाद्युपपदसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः यत्प्राप्रयेति निपातनादयदावि भावः समुदायएव निपात्यते तस्य चान्तकारित इति अन्तस्वरित स्तिधस्नी तिभावः अ
भावास्याने चेदं निपातनमितित्तत्प्रहरणाणस्य ग्रहणमपिसिद्धमितितात्पर्यं भाष्ये अनितीत्याद्युहन्त्राकुत्प्राप्नोतीति त्रितीतिपारसमीत्यभिप्रायेण
स्त्रप्रकृतेस्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपिबोध्यं नोत्तरपदप्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनेन समासान्तर्दीत्यदेभाध्यमानस्यैकत्तत्स्यात्तीतिक्व्रसत्यात्त्रप्रावरपतो
कृतापारम्यतरस्येत्यर्थः दूसोरितिपंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनमापूर्वष्य माशब्दे उपपदे निपात्यतइतिवोध्यं अन्यथोपपदस्यभावेसमासङ्गत्तरपदप्रकृति
स्वरस्व न स्यादिति बोध्यं वार्त्तिके हृद्धि त्याश्याकेनद्वलोलव्युतन्नधुनस्पनाहएक देशाति भाष्यस्य स्वमर्द्धनिति प्रत्यययुक्तः स्वरितइत्यर्थः छंदसिनिकृत्य
द्यतिपर्यः कृतायर्थस्यसंगतंमत्वाह कृतशाह्स्येतित्तप्रयोजनस्य स्यातत्थ्यानेनत्तदुत्पन्निप्रयोजनो न तथ्यानेनोत्पन्निप्रयोजनश्चेत्यर्थः तच्छनयन्नाह

४

कै·टी·वि· ५७

परस्मारेति अन्यथा आद्यंतयोस्थानत्ता प्रवर्णीकरणमप्याद्यंतविपर्ययः स्यादिति भावः निष्ठेकीकृते राद्यंतविपर्ययस्य संस्कृतस्य ग्रंथे दृत्पैव भाष्यणाट
जिकेयदृत्यत्पर्यसाप्रत्युक्तकेष्टुडनिष्ठकोकृते राद्यंतविपर्ययशब्दे स्थित्वा तादर्थः पथ्याकृते तत्केडस्याद्धृश्यतेत तु निष्ठेकीकृते शब्दे स्थित्वा पन्यथानि
पात्यत इतिशंकः प्रत्ययप्रकरणात्स्यान्निपातः एवं चनिपातपाणिनिपर्थः अन्यथा ऋदुपधात्वात्क्यवेवस्यादितिभावः आद्यंतविपर्ययः कृतार्थ इत्यपेक्षिता
घर्थ आद्यंतविपर्यय आवश्यकस्तेनाप्यपसिद्धे तदर्थं निपातनमित्यर्थः कृत्याशुद्धं इत्यादिशुद्धाथ्यमेवदर्शयति कृते तत्केडस्यादिना अपरआह
निष्ठेक्यमत्ययभिति वर्णव्यत्ययप्रपव्यत्ययंचेत्यर्थः व्यत्ययो बहुलमितिसूत्रेणोत्तिभावः एवं च स्वत्वमात्रफलकं निपातनमित्याहानिसः
पत्वमिति भाष्ये राघषकिधिस्मृतु इति सुजंतमेतत् चाडरोवारान्तिप्रथ्यः चतुर्थ्यंडतियावत् कपृकपक्षीस्विलोतीरिति पदेडन्तरपदइत्ययावत घडरितप
धलक्षणः कः अहलोपापोः सजे अीदुपधादिति कपोप्रवाहोरापतुलपिहिभिभ्यायोरदुपधादिति ओरावनन्तुक्कार्यावोहवश्यशब्दप्रयोगएवन
स्यात्रपदेवानस्यादितिकृते नोक्तमत आहदावृपणावित्वोत्पूइतु क्कृत इतिकसमुच्चयदृष्ट एवेति लभ्यते उपपदत्वाभावात्स्वरस्तमाहयोरनुपप
त्तिरितिभावः ननुस्पृहादीनि गुणवचनैश्चितैने न पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्तु चोत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येष्ठत्वेन विस्पष्टादिदृश्यतेगज्ञमितिमत्वाहयथे राम
तिएवं च मपूरव्यंसकादिषु निपातनादेवसिद्धौ विस्पष्टादीनीति सूत्रमपिनकार्यमितिभावः आनाप्योसंभावनेलिङ् जिहृक्षिणामोनुक्ते त्वसंभाव्यतेनिपा ५८

तेनास्तित्यर्थः पाप्यसांना पूभाष्येपाप्यानिकायणयोरिति आयादेशोपि निपात्यत इतिवोध्यं अतो पदि धेयइति जेतृपतोनाकृस्याधुहान्तकृदु नरपदप्रकृतिस्वरे
हानत्वस्नाचयुक्तो निपातनदस्यपिढो ध्यं अर्गताय भाष्ये वहे रपीति समप्रसारणे इति शंकः तत्र कृते संप्रसारणे धिते निपातनादित्यर्थः वहिसमानार्थनीतिः सेवा
वा घूमित्युक्तानुनः अनभिधानादिति भावः ऊढि विग्रहाहिते श्राह्लेणावहनादिग्रहदर्शनात् द्वेविध्यर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः एवुल्चैवो भाष्यपहित उपसुच्यतोप्य
मातरो कर्त्तर अत्याप्यप्राप्तेति नचनिरनुबंधकत्वाद्रस्यैव ग्रहणं स्यादितिवाच्यं लुस्यानुरोधेन ज्ञापकसिद्धतया नित्यत्वेन चत्त स्याद्दहाग्रहणेनेति भाव
त प्रत्ययांता इति निरनुबंधकत प्रत्ययात्पाठात्सिद्ध अस्याचितचलेयथान्याप्याप्याप्तेः स्वेनदृशुच्यमानस्यापसर्गात्पात्तेः भाष्यात इति दृष्टीति एवं च
तनो ग्रहणमित्यर्थं च कारइति भावः पृशितर्युच्यत इति च कारस्य सामर्थ्याल्लानुबंधकग्रहणे पिनिरनुबंधग्रहणाद्विरमेवेति भावः अन्यथा पितरत्यर्थतुंस्मी
यितिइति चोभयोग्रहणमिति इदमुणादयो व्युत्पन्नानीति शाकटायनादिमते अव्युत्पन्नानीत्यादिमतेडपि प्रसिद्धनमात्र पतीता इति लोपवारणाय आव्युत्पन्ने
पक्षएवावश्यक इति अजइतिसूत्रेकेपरः किंकारणमितिकस्माद्वेतोरित्यर्थः हेतुमाहधातुमात्रादिस्यादिसाच्छन्पेक्षमिति एवुलं तत्र व्युत्पत्तिको
नामित्यर्थः एवं च व जैमानशांतकृतेरोषः शवुल् तन्नोक्त अन्यत्र कालेनाभिधानेस्वीकार्यमिति भावः नोरग्रहे भवःस्वकृति भाष्ये पाठः पाठ्यो केचित्
तिभाष्ये जिघ्रः संज्ञायामिति आदेशो कारउच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः केचित्तु जिघ्रभावस्यति वार्तिके जिघ्र इति षष्ठ्यंतं मन्यन्ते केनशे आका

४

कै॰वी॰वि॰

५५

ह्लोपइति आतोलोपइत्युत्रार्धधातुकइत्युपस्थितकारान्तेतिभावः एनाभ्यस्तयोरित्यस्यप्राप्तिरेवन आर्धधातुके चोक्तिः साधुकारिणीतिसमभिहारग्रहणस्थानेनेदर्कार्यमित्यर्थः
॥ ॥ इतिकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमपादे षष्ठमाह्निकं ॥ ॥ कर्मण्यपराप्यस्यसमतीयमित्याभिनीप्रकृ
तिर्गाम्प्रीपृतेयस्यचाविधमानात्निर्वर्त्यमित्युच्यतइत्यर्थः तदेवाहयस्येति कार्यभामान्यविकरणेनप्रतीयमानेनान्वीत्यर्थः यथामृदघटं करोतीतिवदस्त्येद्रीति
कार्याभेदेनेतिशेषः तदाधिकार्यकर्मेति अवस्थाद्वयानुगमेनपूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरंप्राप्नुवद्गमाहितिभावः अहदिवद्रूपपयामितिद्र मेणा एकारादुपादान
स्यभेदविवक्षायामित्यर्थः महाघटमिति कारणत्वविवक्षायांतजीयानोचेत्संबंधसामान्यविवक्षायांमन्द्रोघटमितिषष्ठीतिबोध्यंविकार्यमयीति पूर्वरूपस्य
वाभिनाप्रश्रियाप्तहक्षावाभ्यामित्यर्थः दर्शनादिनिप्राप्तस्यादित्यर्थः निर्वर्त्यस्वरूपलाभएवक्रियाकृतोविशेषोविकार्येविकारसूपसवसः घटंकरोतिस्वर्णकुंडलंक
रोतिकार्यमस्मकरोति अनुमानाघयाघुक्तः स्वर्णकारोतीतित्र अत्रस्वरूपलाभोघुवप्रसादानुमेयः निष्पन्नत्वेकत्वेऽविच्छिन्नयाप्यर्थइत्यर्थः नन्वेवंद्वाभ्या
द्दीनामित्यादिनैवसर्वसंग्रहेक्षिद्वयमेवनियुक्तइत्याहेवैपर्थ्यमत आह वेदाभ्यामाद्दीन्याभिमितिवक्तुतः प्रपंचार्थमिदानीतिबोध्यं शास्त्रेणकार्षकर्मत्वप्रसिद्धितिसा
मान्यशास्त्रेणापि नन्वसर्वधातुभ्योऽज्विधानेनकुंभकारइतिकर्मणोवकाशइत्यत आह पद्देर्मिसर्वधातुविषयस्याच्चस्तुपप्रअवश्यकइत्याहतथाचेतिन्तुदाहृ ९म
रणान्तराभावः काण्वप्रयामिताकारणादिति इगुपधज्ञेतिकः कर्मण्युपपदेसाध्यद्यैरसःकर्मोपपदइतिप्रतिषेधेनप्राप्तस्याकाधित्वातोनुपसर्गादिकइतितात्पर्यंएत

तात्पर्यमज्ञानानएकदेशपाहनेषयुक्तइति आविषयेकारोर्थ्यइत्यर्थः नेर्माणादितिशपाद्युपेतिविहितः तत्रशप्या आदितिछेदः मयर्थेचेति वाध्यसामान्यचिंतया
णोपिसवाधकइत्यर्थः सिद्धोविप्रतिषेधंवितापीत्यर्थः तदाहप्राभिमा अस्पेति नतुकर्मोपपदस्येतिः एवंचविप्रतिषेधोयुक्तएवेतिभावः नन्वर्थत्वतद्इस्याणोवि
धातुकप्रत्ययेनाचप्रतिषेधउच्यतोकंत्वातोनुपसर्गेकइतिकेवधातुरूपकेसुपधेतिकस्याणवाधेपि आतोनुपसर्गइतिकेनत्वतीयकस्यप्राप्नेनत्वतीयकस्या
प्राप्तस्येतुपधेतिकस्यविप्रतिषेधः संभवत्येवतयाहसिद्धांत्येकदेशीकर्मोपपदेपीति अणःकस्यविषयइति अनाकारान्तत्वादितिभावः किंतुगोदस्यावशोकाशइ
निकत्वयुक्तमितितात्पर्यंक्रममाहसेति अर्थन्त कर्मोपपदस्यकस्यविषयइति आनाकारान्तत्वादितिभावः किंतुगोदस्यदकाशइतिवत्तुयुक्तमितितात्पर्यंक्रम
माहसेति अर्थन्त कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेनेतुत्ररानेयुक्तइत्याहियुक्तोविप्रतिषेधइत्युतभाष्यत्वेकदेशयुक्तिरितिवक्तमेव अयविप्रतिषेधस्याह
हरणान्तरमाह अन्यपदस्यत्यादिनाभाष्यकारतहिगतिरितितत्तीयस्यपशनः समासेपूर्वपदस्थकृतिस्वरस्तुस्यापत्तुपूर्वपदस्वरान्तरीयतेमांसेति एकस्मिन्
नैलघोद्वयांवीतयालंघ्रो सतोविद्धः वदुत्वकोसत्यर्थः भाष्येईकासुमाभृदिति अतोणः कृतदतिभावः मांसतस्यभक्तइतिभक्तेः कर्मणिच घञजपः पुंसीतिति
तपुरुषएतनेदभावघञ्दित्युपमेकपयास्तभक्तणोभक्तइतिभावेजितिभावः कर्मोजंतेनसमानाधिकरणावहुव्रीहिस्तमानभिधानतत्वतवाप्यावश्यकमेवेतिवो
ध्यं भाष्येतज्ञापयत्याचार्यइति नन्वशीलसमित्मांसभक्षीतिप्रयोगः स्याहितत्रद्वारणेनचरितार्थवानिंकं कथंज्ञापकमितिचेत् अनेभिधानाहरणाभावंमन्यतेलाच

४
कौ०टी०वि
५६

पतेरस्त्वप्रत्यय इति निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषया प्रकृतिकग्रहणानुकार्थित्वाज्जीतात्स्त्यपेरित्यर्थः अन्यथा कोऽजानिल्लुगानीयते नस्माना नार्थत्वं नस्मात्कोऽजानिला वदत्स्त्वला वदतिजाता
केकवचनं वो ऽपस्त्राणाव्यधनार्थमेवेति अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तेन च मकारी इति भावः भाष्येन त्वे भोमिरामेति अभोपिरामा त्वेष्यतेतस्माद्नभिधानमेवेतद्र्थमाश्रय
णीयं त्वेकप्रयोजनार्थमाभ्यान्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः लघुतरइतिलवइतिनचवनप्रत्ययाहिति प्राप्नुके अपातर्थोलावशाहोप्यसनीति वाच्यं साहिकल
नाक्कचिदिष्टप्रयोगासिद्धये नुत्वनिवृत्तये इति भावः चत्तुर्थन्तप्रयोगस्य व्यत्ययोक्तेमत्राविशेषो ऽणाचायत्तत्रहस्र्वप्रह इति नले स्के णोनपरकाणाऽत्रव
न्यदित्याहि भाष्येणावग्रहार्थकव्यालस्फाणत्वदूषितत्वादिदं व्यर्थमित्यनेन सूचितं आतोनुपः प्रमाणानुः संप्रसारणाञ्जः ब्रह्मज्यइति न्के हि संप्रसारणेऽदृष
दुस्याहिति भावः भाष्ये किमुच्यते सर्वत्रैव द्वे चैत्वस्यकमात्रैरस्यर्थः तमाहान्यत्रापीति आत इत्याप्तगेरित्यत्रापीत्यर्थः एवं तर्हि वाग्मी रितिन्स्याप्तग्राभिद्ध
ऽस्यावि भिन्ननिमित्तके ऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः समानो ऽप्येति तरन्त्याश्रयणोप्याहेतिवक्तुमुचितं एवं च पूर्वं तर्हीति किं चेत्यर्थकमिति भावः भाष्ये तर्हि पू
र्वत्वमिति यद्यपि वार्णपरिभाष्यापि आलोपस्य निसत्वं कृशकान्तथापि तदनाश्रयणेऽवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्ते नदोषः प्रकारान्तरेणात्त दुपपादयितुमाह पस्पेति
नत्वन्याय्यमिदं च्वीति अतएव नपरात्सूत्रस्थ सवर्णग्रहणाभावात प्रत्याख्यानं नयात्सूत्रस्थभाष्यंतत्त्वेवयुक्तमितिनक्षोद्वितीयोष इति वोध्यं समाधानं राम
तरसमर्भवाहनियमिदं ज्ञानमिति त्वं हुधातुनासिद्धमिदं समत आहृद्धे अडागमवागीइयंचलीयइतिपूर्वसूत्रं वाधित्वा लोपइतिपरत्वेप्यस्यासिद्धत्वाद्वैष्यमा ५६

ष्यन्तरंगत्वात्त्वमिति एवं चात्वे पूर्वेहल्लोपयोः प्राप्तयोर्वर्णाद्धितिन्यायेन लोपे तस्यस्थानिवत्वाद्ध्वस्याद्धितिभावः एवं होमित्प्राग्भवस्वेति किं चेत्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेधोऽति
ति काचस्वपीत्यत्र कृतीत्यपि पुरस्ति व सेपस्तममीतत्रा भाष्यं मन्यपरेव भाष्ये आत्वेकृते तेसंप्रसारणमिति आत्वेकृते लोपे कृते संप्रसारणे कृते प्रादौ ङि स्थानिवत्वाभा
वेऽपि असिद्धत्वाद्धुवन्ते ऽधिद्वितीति भावः समाधत्ते एवं तर्हीति योगविभागसामर्थ्यात्तेरागमप्यात्ववाधित्वापूर्वं संप्रसारणं पूर्वत्वं चेति हृवङ् सिद्धो जुहुवुरित्यादावि
ति भावः पपुरित्यस्या अपपीति अन्यथा न्नोन्याश्रयः स्यादिति भावः आभीयासिद्धानित्यप्रेना पिजुहुवतुरितिमिश्यजिद्वंः कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणप
त्तौ नित्यं नित्यत्वं दर्शयति कृतेति एवं च स्वोपरणफलं तत्स्यर्थः वाणाद्धित्याहित्वाच्छेत्रकृतेद्रति पतो नाहित्यास्त्वः पूर्वत्वे स्थानिवत्वमतोऽभगवान्कासः
प्रसारणाभ्योऽस्त्रोवा चेत्यन्वयः प्रत्याख्यानं वाधाहतोनासिद्धिर्यत्यात्तत्तदइतितेना भावितिसङ्गेण पतो सिद्धि रतोऽपणानिहृत्यर्थः प्रोवाचभगवान्कात्यइत्यत्ता
दविधानस्याऽऽसिध्यर्थमादव्यकेतावानिता तथा चेदमेवज्ञापकमीदृशेविषये आभीयासिद्धत्वाभावस्य वाणाद्धिंगमित्येतदभावस्यवेति जुहुवतुरित्यादि
सिद्धियोगविभागस्य तथापि कर्तव्यत्वेन गौरवं स्यात्तदवस्थत्वादिति च ध्वनितं एवं च तेन्यासिद्धिरित्युक्ते केरेकेहस्मिनः प्रोष्ठेति वर्धनितान्तुपिस्य भाष्यभावेचेति चात्क
नारीके छेनपिवतीति अकर्मण्युपपदे प्रत्यपार्थस्येति योगविभाग इति भावः सत्याशुद्धिति एवशाद्धो वाका लंकारेसमर्थनीयोऽपेर्थः सरत्यग्रियेणात्मुत्पादनमपु
कमित्यर्थमाण्यसमासेति उपपदमतिङ् इत्यनेनेति भावः घर्मार्थिके विधानमित्येतदुदाहरणापरस्याद्धोयावांधिहीनयुक्त्यर्थमित्य त्रस्याग्रहणादकमाद्यर्थमितिवो

कै॰टी॰वि॰ धं॰ प्रत्यासन्नत्वादिति अत एवास्य नित्यमेकत्वमेव न तु घुजादिवाच्यवद्भिन्नत्वादियोग्योपीति भावः तत्र कैयटेऽपि त्वितिविशेष्यविषय एव सत्पाधोनान्त्वादविषय इत्यन्ये तं द्दशोतत्रसा
५७ मर्थ्यादिति एवं हि सतीति भाष्ये भवत्वित्यर्थ तद्व्यापारम जेपरिच्छिनत्ति चेतिपक्षे सिद्धः प्राप्नोतिसा भवत्येव सत्यभिधानेयत्वचीत्येवं तत्र त्वेऽजादावित्युक्तेरादिग्रहणसा
मर्थ्यान्न लब्धाजादावेव ग्रहणमिति इति न्यायात्तत्र तद्भावात् यस्मिन्विधिरितिपरिभाषया लभ्यादिग्रहणस्यैव तत्रानुवादत्वं तत्र भाष्यस्वरसात् त्रिकृत्पदे नाति दृश्य
क कृतो वेव ग्रहणं व्याकरणान्तरस्तं क्रमपरे न त्वयादि विग्रहणान्वेतिप्रयुक्त विभुज्जादिभ्य इतितार्थ्यं चाऽर्थी का क गुहागुहाइतिकाके स्योमहितत्वा दत्यर्थं न्यजोक र्थे४
विधानमित्यनेनापि प्रक्षिप्यते तत स्वरसिद्ध स्यादारोहत्ति कोमोदत इत्यर्थं वहुलत्वग्गितिपक्षे आतोनुपसर्ग इतिकः याबाह्लतो प्रापेति सु ण्यिक्त्तीत्यर्थं एवायं प्रयो
गइति बहुलकग्रहणं हलेर लिङ्गोतितत्फलाऽदेवेद नस्खीइत्याहोट जाभादः धार्यर्थं इति ग्रहणपूर्वक धारणो लाक्षणिकात्पन्नहेरित्यर्थः शाभिध्या च का कारव्यपेनेति
नेष्ट प्रयं करेति वै भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत धातुग्रहणानकर्त्रे व्याप्तिति रवाध्वनार्थं न कर्त्रे व्याप्तित्यर्थः किं पोवाधनार्थं तु तराद्दष्टक मितिस्थ: कं चेति सूत्रे भाष्य
स्पृष्टं अधिक लोशेते: मपूर्वमंस केतिहिग मसहपूर्वत्प्राप्योगिकीवोध्याए थकृदिध्व सहशोहस्पासि ध्वमभ्यवात भिरोशेतत्रइत्यर्थं तद्धितस्याविधानाद्दाहयोगि
रादिति अन्येताहुरिति अत्रारुचि स्वरं तशाहाविद्विव्यप्यप्राप्नि: शास: हार्थिक त्वेन भिरोनिपेशेत इति विग्रह संभाति ध्वंवो वि न्वीस्सूदंवी एया वावीहराशत्त राम॰
तत्रभवमिति वास्य एस्पेवै हन्तै नक्षत्रमोक्त्रेवा शिशोशेतेशिशिंश्यति वाशिशिशः निमित्तमर्थः अत्र च धिः प्रत्यायायानां प्रकृतिस्तत्संकारेत्यर्थः वरेष कुरुस्वरतो ५७

तिता नाध्यत्तीत्यर्थः यद्यर्थभेदेन स्यान्नहि द्वितीयान्तात्प्रत्ययानुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह यत्वेति भिक्षाचरे चरतिः चरणा कार्जने लाक्षणिकः भक्षणार्थे
वा तत्रैव चार्थप्रयोगदृष्टत्वे भाष्यप्रामाण्यात् एतेनाभिक्षा याहेतुना च रतीत्यर्थ कभिक्षाचरप्रयोगस्साधकेनतत्सूत्रे विपरीतं कर्मणीत्यस्य स्थ एव ज्ञाप्यते नित्य
त्ते सेनाग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तेनाक्षसेनां चरतिसेनायां वेत्यर्थ दयेपोहे: एवं चाधिकरणा इति कर्मणीति चोभयोरप्यधिकारेण ययोश्च मंदं धेइति स्त्री मतादिश्चावि
भा शरणाहुरिति अत्रारुचि दीजंतु वार्त्तिकस्य हेत्वादौ रवाधुनेत चारिताऽर्थत यास्तु स्त्रे किमादिग्रहणास्य भाष्ये प्रत्याख्यानेन वाहेत्वादौ सूत्रे किमादिग्र
हणसामर्थ्याद्दो भवत्येवेति न चाविपरिभमेवाप्त: सूत्रस्थ किमादिग्रहणस्य सार्थकत्वानुपपादनात् फलग्राहि भाष्ये आत्मनोपुभोजितमासे कृतेन लोपच
कृतेतत प्रापवापुमनिपाणादित्यर्थः नासिकापनावान्यो गदेति स्नेतस्न्वाम्नायक वार्त्तिकमित्यर्थः वार्त्तिकस्यापीति अपिना नाडीमुष्टौ श्रुति सङ्ख्यापि मुष्टौ ध्म
श्रुतिवार्त्तिकं नाडीमुष्टिश्चितिप ठिते सस्त्रस्य व स्थापक भेदनोतावतात तत्समप्रामाणिकमिति ध्मः कार्यः यथा सङ्ख्य सूत्रस्य भाष्ये स्पष्टं जानसूत्रोपादाना
त्त एव यद्यपि नाडीमुष्टि चिषेपात्स्त्रे पथा संख्य मुक्तं तथाप्येतद्भाष्यवार्त्तिकविरोधात्त्रइष्ट्यपाठवाइति बोध्यं एवं चात्र नाडीशब्देन ध्मा एव संवध्यो मुष्टि शब्देनो
मयोरिति वोध्यं पूर्ववार्त्तिक इव गोत्त नाडीश ब्दं धोप्य मध्ये पाठि त्याहनासिकानाडीपादि अत्र थ्वं स्य षे टस्ये ति व मते आट पश्च भगारव्युत भावके
स्तोत्सुठेच शपस्त्वेनाऽवात्रिर्थस्त्यादभाष्ये त्वना मुक्त इति भाष्येस एवास्य लिखेरनिसरा प्याल्सुठाभाव्यमिति अवश्यभाव्यमित्यर्थः तदप्युक्त

४
कै.टी.वि.
५८

मितिभाष्यविरोधादित्यर्थः उत्तरार्थत्वं वक्तुमाह हार्थाभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः केचित्त्विति स्पष्टप्रतीयमानक्रियापेक्षयाइति भावः इत्योपलक्ष
णायेति अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणायेत्यर्थः नन्वेकक्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यं वक्तुं तत्र अभिधानस्याभाष्यात्केचिदित्युक्तं प्रयोगाधा
गतिसंबंधीनामवैयाम्यमिति भाष्यतात्पर्यं भाष्ये इक्षुजितित्वे वक्ष्यत्येनेन प्रदेवक्तव्यस्यत्र प्रत्ययस्य देवदत्तक्रियायां हानक्रियायां वान्वयो नास्ति इत्याह स्वशब्द
सुतिबंतं त्वयाह्यादिवृपदस्य चानिर्देवृपदस्युतिविहृत्रीहिः भाष्ये धातोरिति हि संज्ञाशब्दे कर्थगतिसंबंधीति आह भाष्यात्पत्तिविक्रिकतैरित्युवः भाष्येनचस्थाण
प्रितिपाठः उदात्तत्वादिति तेन एकाचश्च उपदेशोऽनुदात्तादिति भावः नन्वक्तौ के स्तुजितिसूत्रेणानजः स्वराभावादाहनउत्तत्स्य इति ओतो हानविधायक
मिदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः नन्वेतदनुबंधकपरिभाषया इस्थुत्वदनुग्रहणं भविष्यतीनस्त्वित्युपइत्यत आह इकारोच्चारणमिति चकारोच्चारणेनवइयो
र्ग्रहणेन स्वरविधीयते अनुबंधकपरिभाषाया बाधो वृद्धस्युधः करणेनान्यत्व प्रत्ययासिद्धत्वाभावे च सिद्ध इकारोच्चारणं व्यर्थमिति अ
यमेवाधिकृतेद्विभाष्यतात्पर्यं न भिद्यन्ती त्याहिन्विकारे स्युक्ति इतिवोध्यं स्पष्टोऽन्यः एकाचो प्रमितिभाष्ये यङ्लुङ् ताविर्यन्नक्ति नत्वनभिधानादिति भा
वः नन्विकिं प्रहरोक्तियापिप्रहणात्पाठो आह तदन्वयति अत्रस्सूत्रेकमणीतिसंबध्यते एव अत्रस्थित्यादितर्कित पासिद्धक्ति न्यासपस्येतिवदुद्यान्याय पम
प्रयाणातुल्यमेवसिद्ध अनिकृत् अतोहानलंचेति इदं चकिनानकारस्यानुबन्धः स्वगुणि सिहोर्नियात्प्रमानवकृते तः स्पष्टत्वान्नोक्तं नुं चाभितिनिपातनो ५८

अलोपाभावइति परेश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं पदादिषु अकारः केवलस्वरार्थः तत्रान्यर्थोपीतीति विचारतात्पर्यमाह अकारस्येतिभाष्येप्रत्यर्थचितिकोत्रापीति
नच ध्यनुबंधककार्यतास्य कन्यग्रहणात्स्यादिति वाच्यं भेनानुबंधेनध्यनुबंधकत्वंतदनुच्चारणएव तथाप्रसक्तेः पक्षान्तोक्षेइति प्रकृतेदेशः कर्तृत्पर्थः भाष्ये इवार्थयेत
ह्यतईति अथवा कःपश्चाद्धातुःशकुनेषुपितिसूत्रेदृष्टेइति वार्तिकेवलादृक्कोपिकसः कल्पितेतथाइवाधिकारेदर्शितेहादिभ्योह्रस्वदीर्घेसूक्तप्रत्ययाः कल्प्याः
दृष्टाद्वित्वाच्छदिवापिसिद्धत्वे दृष्टिविसृजिसूत्रेकत्वग्रहणमपिनकार्यमिति लाघवमितिभाष्ये तमिवात्मानंपश्यतीति प्रेरणाहृद्या वापि अंतर्भाविजव्यर्थ
नेणिचन्तमिवात्मानंतृनाट्शयतीत्यर्थः अत्रप्रेरणार्थद्याभिकार्थत्वेनाज्ञानार्थत्वंकर्मणापुपपरेण वापि तेन निहतत्रप्रेरणातयास्यइव पश्यतीतिविग्रहो
नुचितः सततदृशिधातिसूत्रेएवकर्मणीत्युपसमितित्रैः अत्सूदात्सूत्रेभाष्ये ध्वनितत्वेनात्रानुवर्तते स्वातः ननु कर्मकर्तृनैतिव्यवहारोनुपपन्नः कर्मत्वाभावात्कर्म
वद्यावाभावाच्चेत्यत आह कर्मणएवेति सतत्त्रः कर्मवोपपद्यस्मिति कर्मस्याधिकारादिति भावः स्पष्टग्रहणं तु तत्त्वितान्निघातनार्थमितिबोध्यं वक्तता
स्पृग्रहणमेवात्रानुवर्तते कर्मणीति निमित्रमिति पूर्वाख्यानमेवेतत् अत्रसूत्रेउपसर्गोपिग्रहणं अनुपसर्गइत्यस्य आतोनुपसर्गेइति सूत्रादनुवर्तनं
मानस्याप्रेरणि हन्तेर्घातनायभाष्यकारस्तज्ज्ञापकेनैव स्पष्ट्रणस्योपसर्गेति स्पष्टं त्वं भाष्ये त्यादनुपसर्गविपस्यातधिकारं घातयति तत्फलं ज्ञाप
कसिद्धस्यात्वं इकत्वेन प्रष्टव्यत्वादेसिद्धिः ननुकर्तृरूपीत्यत्रागदसदेहतोनुपसर्गग्रहणात्नुवत्तिप्रदर्शनपरं वार्त्तिकं नापूर्वकरणपरमत आह अ

४
कै॰टी॰वि
५६

नुपसर्गेतियत्र चेतियत्रश्यग्रोनुदक इत्याहावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते एतादृपिच्छायनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः इहदेवं तं॰ अत्रापि आतोनुपसर्गे
ग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते एतदपि च्छायनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः इह चिंत्य॰ अत्रापि आतोनुपसर्गे इत्युक्तो नुवृत्तिसंभवात॰ अहोन॰ भाष्ये आमाशित्येवमर्थमिति॰ लोके एतामि
ध्यर्थमित्यर्थः भाष्ये इत्यणेनेति आमशांसुभन्त॰ एाकर्नैपृथ्यहिति भावः पक्षमांस शब्दे उपपदे अत्रस्ताउपपदस्य भाष्ये दृशः पक्षाहराहितत्रौजनभाष्यानुग्रहः कव्यश
ब्देनतद्रवोध्याश्च एवं च भाष्ये इत्युपसाध्येवाक्तिवृहृवःमंत्रेष्वेवभाष्येवृत्तवहाही नामेति॰ अनंतरयोगदृशीपदस्येप्रसतहृतेपूर्वत्वस्यप्रभावना याभिप्रायः कै
चि नुजातसंवाधिनेतािवृतः स्थानेऽहन्कं व्युदपर्थइत्याहुः नतु स्तुत्यामिवेलायां कथंपहत्वमत्त आह भावीति॰ भाष्ये क्रियते वधामितितेन हकाराही नामवत्वमिति
भावः भाष्ये उदकस्य शास्र शब्दस्येति॰ तत्संप्रसारणे सेप्रयर्थः त्यन्तत्वकन्यामिति॰ ननुवास्तव्यत्वायेनद्रश्चविधयेगिवर्नोपिसत्वे नातस्थीनपातनमावश्यकमिति
चेन्न॰ एतद्रूपाभ्यासायेनाहेशायुक्तस्येवोचित्यात्कैयटस्यापयइतिवदहाहः स्यानिवद्भावलक्षप्रत्ययत्वेनेतिवोध्यं॰ अवश्यतृत्कन्यामितिउसारभोपात्य चे॰ नतेहि
धनीमिति॰ हाही नामेवर्त्वविधियेहाधिकं शिवनिहाक्षेवसिद्धइति भावः अन्यथा ॰ उसमादे॰ इत्येतद्धापिद्भ्य थीमिति॰ पुरांतेडसंतत्वाहितिभावः नलुडस्तेवमात्कंठनाहे
वयशोभ्यामितियदिमंत्रेइति उक्त॰ वयशास्र शहस्येतिभाष्यास्वंसिनलोपोपधाग्रहव्यमावयोर्निर्ध्यातना ह्रासेवैपधाहल निपातनात हध्यभावेन वयशोभ्या ५४
मित्यस्यसिद्धिः शास्त्रविचित्तवद्भावुकस्य शाद्रयस्यापि सिद्धिर्द्यमपिनकार्यमित्यन्यस्यः कचसममीनिर्हेशाहेवतहरिविधीलक्षेपुनर्वकाराहोवितिवचनमुख्यवकारेम ५६

नियमार्थमितिवर्त्ततंप्रत्याह भाष्यकारवचनेनेति॰ पक्षाप्यावानइतिप्रयोगात्स्वनियामसिद्धिमाश्रित्यतत्प्रपाख्यानादाहभाष्येति अतस्द ध्यापतेः संप्रसारणमिति वा
न्निकरधातेर्वाधीशितिभाष्ये क्विप्यपीत्येकत्वेत्युक्तं तोभाष्ये क्विप्यसेन धाहस्यपादज्जुच्यतइतीत्वाप्रसक्तिरेवात्रेतिवोध्यं॰ भाष्ये कक्विपाविति अतोनुपसर्गेइति
क्विवृत्तिविधितो॰ तत्ककस्यवाधेशांस्यइतिनाभिधेतत्तत्स्थस्यकोदिध्येयः कस्यवाजवाधकत्वेनक्विवपवादत्वाभावातपरत्वेनक्विपोनित्यवाधवारणायाह्व
र्विवधेयइतिभावः नचाचेवसंख्याश्रयस्यसिद्धत्वेनक्विषोवाधफलाभावः शाध्याशहातशभि॰ आतोलोपानापुनेःरूरतेति॰ तिसत्रस्य भाष्ये कार्ये कादेश
स्यस्यानिवत्वात्पुरस्ताहितिन्यायेनुत्सर्गस्यवतेनवाधइतिदुग्गशकं॰ येननाप्राप्तिन्यायेनक्विपएववाधस्तस्यापिवस्तुशाकत्वातत्तस्माद्धाव्यसामान्यचिंतयोभ
योरपिमवाधकः स्यादितितात्पर्यं शुध्यजातो॰ भाष्येनुपसर्गेश्येवमितिउपसर्गेपीतिग्रहणात्तापकाहित्यर्थः एतेनस्युग्रहणमुपसर्गेनिहास्यर्थमितिहत्तिका
रोक्तंमपास्तंवृत्तेः स्यापीत्यत्रेति॰ नन्वत्रकथंणिनिः सुप्युपपदस्याभावातइतिचेन्न॰ तत्रारसत्ताद्धहुक्तग्रहणमपक्ष्यकेवलाहपिविधानेनाह्रूतेः ग्रहादि
णान्यंतस्यैववाधकस्यगद्वुतपूर्वत्वं॰ परिसंख्ययापूर्वपक्षः विधिमाश्रित्यपरिहारस्यास्मिनहनुतिप्रकारःश्याहो॰ भाष्येतध्याख्यापीति॰ स्थपीत्यत्रोपपत्ति
रुक्ता आस्थापीतिपस्मन्य॰ स्थाइलस्थापीतिपाठइतिकेचित्तद्भयमपिभाष्येकैयटविरुद्धंविस्मृतिपरेति॰ नहिणहशव्दतेसभवः व्रतेशानेप्रकृतत्वाच्चपा
गुक्तसंकल्पस्यप्राप्तिह्रस्वैतिभाव अथनानुवर्तेतइति उपमानशब्दार्थेतिसमन्वयाच्याधभाव्ये॰ यमपिपक्षेहरूपतइतिभावः अपक्षेस्वरभेदोक्तेकेरेश्युक्ते

४

कै·शे·वि· रितिवोध्यं· उच्चिन्न एवायमविप्याभिन्नत्पदेश्यामित्येवमकल्पस्यं व्रतमेतत्तत्ति प्र तस्मात्रयतङ्स्यास्विबहुन्याबेम्स्या क्वातुरत्वेतिपरोक्षाषभाष्ये चेकदेशयुक्तिः भाष्याभ
६० ज्ञिप्रत्तिषेध वाद्विन इति· नत्र्यी वोधकस्यनजद्रस्यर्थः स्प्पुपदेऽशि बहुलग्रहणात्कचिदेषामद्वप इति भावः आत्ममाने पूर्वकर्मणाइदानीं कर्तृत्वाभावेनयुग
पदेकस्य कर्मकर्तृत्वाविरोधेन चेदसर्वगतमत आह पदेति केवलविशेषभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति भावः आत्मग्रहणमनर्थकमिति· यद्यपु
मपप्रासाविति नियमाद्दिप नकर्तरीति वक्तुं शक्यं तथापि उभयोः प्रयोगाभावादत्र तत्प्राप्तिः किं च तेन यद्दर्शास्त्रमासा प्राप्तिः कर्मणि चेति निषेधादित्याशयमाहुः
तद्वस्यति भाष्यकृत आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणीति लौकिकोत्तिद्दसमुपलक्ष्य कर्मस्थक्रियपात्तु लाक्षिप्रत्वस्यापि वस्तुतः कर्मकर्तृग्रहणमाति भाष्य
स्यकर्मवडावो वक्त्रव्यद्रयमर्थः यथास्यापि कर्मकर्तृत्वेन ग्रहणां व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यस्कार्थः श्यनेवत्फलसिध्यात्तत्प्रत्याख्यानं भाष्ये प्रदर्शितासिर्
तिलावस्थायां स्मतास्थोरूत्पन्नौ तद्वाचनिकमेवेदं वोध्यं॥ ॥इति शिवभट्टसुत सतीगर्भज नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याद्वितीये प्रथममा
न्हिकं॥ ॥भूतेप्यस्यास्ते स्त्या अपहृके तिअतीतेत्यर्थः तस्यैवेति· अन्यच्यतकालसन्निवेनभूतशहप्रयोगोत्तराद्दति भावः एतत्दाशयानभिज्ञस्यनवेदत्पास्थि राम
यदिति तात्पर्यं· अनुज्ञाप्रतिवंधार्थाभ्यामिति तद्रूपाभ्यामर्थाभ्यामित्यर्थः तत्रानुज्ञयाक्षिप्रत्युत्पत्तिहेतुः प्रतिबंधेन प्रलयहेतुः ईश्वराधिष्ठितत्वेन चतत्र्यप
न्निः नन्वनिज्ञपकालनत्तज्ञायाव्यपदेशकत्वाभावात्कथं भूतत्वव्यवहारइत्यत आहतत्र संसर्गीति तत्क्रियया क्याधिभूतोपायो मे इत्युपश्येयस्मात्क्रतो भासा ६०

दिव्यवहारइत्यर्थः अत्रोत्तिवितितथा चतस्या अनित्यत्वात्सिद्धः एवंभूतादिव्यवहारइत्यर्थः आयेपदेकेत्कणोपाधि निर्विच्छक्रमशक्यत्वं· उक्तादेशासंयोगावधिकक्रियति
चैत· तस्माद्विशेषणासमर्थं धवृत्वेन पाणाम्रपि स्थिरत्वात्कणाव्यवहारनियामकत्वाभाव· अतिरिक्तत्वेसिद्धेतिरिक्तः कणाद्युपहर्थकालत्वश्च पौरवकल्पामुहूर्तादि
व्यवहारोपय नौकिमहदंडेनत्तन स्पष्टं चेदं कालाल्यपरिमाणानेत्यत्र भाष्येइति निरूपितं तत्रैवइश्वस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः उत्पादिस्थिति
दो ध्यं· अन्ये त्विति मते पिएषहोक्षाखिवाकिं च प्रसिद्धपरिमाणोत्तुयुक्तिः संगातात्तस्य अपिक्रियांतरस्येव परिच्छेदकत्वेन वस्त्वा पत्रिरित्तिदिक् शहस्येति·
स्वाभिधेय प्रतिपादनेव्यग्रतया विशेषणसंवंधायोग्यत्वादिति भावः तहाहगुणस्येति· नित्यशब्देनेन भूतादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति· दीपधर्मादिति· अनुत्या
दितात्प्रत्यपविधेरसंभवादिति भावः न च शब्दस्येति भाष्येन स्वनित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायां संभवोनेत्यर्थः अनित्यत्वपक्षेपि यथावत्तिमानशब्दस्य प्रकृतित्वसंभ
वोन तथा भूत भविष्यतोः शहयोः प्रकृतित्वसंभव इति योजनावोध्या क्रियायां भूतायामिति तस्यां भूतत्वं च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि कालवृत्तित्वं भूतकालत्वे
तिभूतकाल क्रिया वाचकेनेत्यर्थः अव्यवनिर्देशादिति वार्त्तिके· व्ययपदमशस्त्रा घजंतं स्यासांतरपरेवोप्या शयेनाहअव्ययवनेति· अव्ययमेव इति· अव्ययस
भूतेशहस्यनिर्देशादिति वार्त्तिकार्थं इति भावः नित्यत्वार्थनेति साधुत्वज्ञानं न शाहेकारणं नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिवंधकमित्यर्थः परमतेपि शिष्टाम्रोच्चा
रितत्वेन साधुत्वानुमानान्दोषः शास्त्रजन्ये त्वन्यस्य संतु पश्चा इदविष्यतीत्यरोधः परिहरश्शास्त्रैरोवनिष्याघः स्यात्स्याद्वयहोपरइति भावः भाष्येनत्येति तिविविधमर्थन

४

के·टी·वि·

६१

प्राप्नोतीत्यस्यार्थः श्यास्त्रभावेपितदर्थक एवायमिति भावः तदुक्तं कैयटेन नित्यत्वमित्यर्थ इति कः पुनर्नश्यतीति श्लोकेति विषयमप्रमः कश्चिन्विषयेपि विधिमर्थनप्रा
प्नोतीति किं स्वविधि धमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः तत्रैवमाह भाष्ये एतौ कालविशेषाविति तद्विधानस्यैतस्मिन्विधानं पस्येत्यर्थः भूतशब्दवतोपि स्वभावत एव भूत
मात्रवाचका भवंतीति किं अधिकारेणेति भावः सामान्येनेति कालसामान्ये इति स्यपंतपाठस्तु पुस्तक एवं ननु हन्तेः कर्मणीत्यस्य कुत्सितग्रहणं कृतमिति तत्र
कुत्सितार्थं न हिंसीति चेन्न कुत्सितग्रहणस्य भाष्ये भावात् शह शक्तिद्य भाष्यसिद्धं चेतत्त्वायीति भाष्याशयः ननु तेनैव सिद्धे कुमारघात्यादिव्यर्थमिति चेत्तत्राह
पुनर्ग्रहणं विधानं चेति कुमारहंतेत्यादिव्याहत्यये स्वार्थं विशेषविहितः उपपदविशेषविहितः इत्यपंमपिभूते प्रसज्येतेत्यन्वयः तत्क कोविशेषमिति कुमारघाती मेघाविशे
षविहितो णिनिः कर्मणि हन इत्येतं वा धत्ते तत्रैतेनापि णिनेनैव विधानेन णिनेर्वाधस्यवन्नु भूषा कातयातमहचारितवाधकालो वाध्यते इति वर्त्तमान
भविष्यतोरेकुमारेत्यादि णिनिर्भवति एवं च तत्र धनेन चरितार्थं प्रसाद्व भिति वासरूपन्यायवाधमानन्यभावेन कुमारहन्तेत्यादि णिनिर्भविष्यद्वर्त्तमानभूतो यथास्या
त्तस्य भूतार्थे निहन्ति स्वपथ्यास्यादिति भूताधिकार इति भाष्यस्य स्कन्धानि भविष्यार्थः रहंचिंसंत क कोटित्यन्यापस्य विधेयविषयत्वात् तस्मात् भूताधिकारस्याम
र्थ्यात्कर्मणि हन इत्यत्रापमेवाणिनिर्भूते इति नियमाहन्यस्याणिनेर्भूते निहन्तिरिति भाष्यार्थः यथास्याणिनेरधिकारा दपिस्वभावत एव भूते वर्त्तितत्थाकुमा राम
रेयस्य स्वभावत एव भूते निहन्ति मतीत्युक्ते प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये आवहे तियत्संयोगादिति पक्षसंयोगविशेष शातादु नियमिमुकाल यमवाहामभांदेव ६१

न्वयः प्रसंगाद्वर्तमानाधिकारस्य प्रयोजनप्रदर्शनं वार्त्तिके भूतांशिकारस्येत्युपलक्षणं तत्तद्व नियमभूताधिकारेणातावर्त्तमानाधिकारेह निपंस्वपजोर्ह निवितिवि
हितं कालभेदेनास्याहितिवासरूपेण वर्तमानेपि ङ्गितिप्राप्नोतीति भावः नाजिङ्ग इति स्वपित्योर्नजिङ् आपवर्त्तमानाधिरेलिट् भूताधिकारेलिटः छंदसिलिङ् लिटः कान
ज्वा क्वसुश्चेत्यस्य भाष्ये सर्वकालापदस्य स्वपतवत्कालघोतकप्रत्ययापवादस्यर्थः भूतकारोस्मातिङ्स्याहस्यइत्युस्यतदधिकारस्थस्यत्वात्श्रासि वर्त्तमानकाल इति भावः
हरिशहत्वारेवोपाणिक्षुवासरूपविधिना हीतितिस्यार्थं एतत्प्रयोजनान्नि एकदेशिनः अव्याहीनामुत्त्वत्यन्तेत्यत्र संभवात्त्व स्वल्पत चोपिवर्त्तमानकाल एव साधुत्व
स्यात् तस्त्वे भाष्ये उक्तत्वे नात्यन्ताहतेत्युस्याहं तेष्वि आरादधिकारस्य तावर्त्तमानपोरधिकारपारस्तोस्त्यर्थः कानचाहीति क्वसोरप्युपलक्षणमिदं पूवा
कानजुपलक्षितस्य लिटस्त्यर्थः लसार्वधातुके इतितत्र चानशः सार्वधातुकत्वेपि लादेशत्वाभावः कानचो लादेशत्वे यथा धातुकत्वमित्युभयत्रावंतो
देन्नत्वमेवेति भावः कर्तृभिप्रायेपवेति आत्मनेपदंक्त इति भावः भाष्ये चानशप्रतीच्छी ल्यादिषु सर्वकालेयावदेहोमा क्षिशुन्नस्य मिनुमाह चानसपेवपाठः
धुयुक्षोनेहाभिनिमित्ययापाठः आरव्यानस्येत्येवान्यत्रेतिस्तार्थानिति कर्त्तवर्त्तमानत्वविवक्षापा अकर्त्रभिप्रायेक चौमिप्रायेचआहव्यानस्येत्येवभूतेतकर्तृभिप्रायेएव
वतथा अकर्तृभिप्रायेतडकाइवास्यर्थः वेदसक्रणा कि धातुपपदे इति भाष्ये नियमार्थेषिमास्मेकि मविशेषेणात्येवपाठः ब्रह्मादिष्वेवेत्यादि नियमाकाले एवकप
माराहत्रञ्जनयान्तराकारब्रह्मनिवेनिवनियमात्तिरकाराप्तुनःप्रश्नानुपपत्तेः उपपदविशेष इति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् हंतेः क्विप् तत्र पदविशेषव

४

कै.टी.वि.

६२

वेत्यर्थः एतस्मिन्नविशेषे इति भूत इत्यर्थः तेनभूतेऽहन्ते क्षिप ब्रह्मादिष्वेवेति नियम इति भावः तदा हानेनेति धात्वोर्द्धत्वाद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालावच्छिन्नेऽर्थे वर्त्तमा
नात्क्विपो ऽसंबंधबोधकत्वादिति भावः भाष्ये ऽर्थ इति एतस्मान्नियमो नाकालेत्यर्थः कालनियम इति भूतकालावच्छिन्नार्थात् धातोः क्विबिति क्रासंबंधबोधक
त्वादिति भावः तत्र केवलधातोः प्रत्ययांतरसंबंधस्य वारणात्तत्तात्पर्यतः कालनियमाभावादिति वा धात्वनियमद्वयमिति ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति चकल्प्यमानस्य वका
रस्य ऋत्युपस्थापितेन्द्र्यो न्याय्यः सच भाष्यप्रामाण्याद्भूयआपिति तत्र उत्तरस्य वचनार्थत्वेऽपि साक्षात्पूर्वकत्वात्समासः धात्वनियमस्येष्टमानमिति
दर्शयति यस्मादिति नन्वेतदर्थं हस्मीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदं तस्य विध्यतिः किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह भाष्ये नच भवति अभिव्रेत्यत्ताद्रत्मात्रोक्तो क्विबेवे
ति नियमादन्यस्मात्सभवत्विति तदर्थं बहुलपदमिति भावः कर्मणीति ननु कर्मण्यः कथं कुत्सितत्वमत आह यस्य स्मोभिति निष्ठातोऽसदितिवचनमित्यादिवा
न्निकत्तोऽसदिति सूत्रेते नसमानन्यायमिदमित्याह भाष्ये असंस्कृतयोरिति तावत्सुके हि आगृहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शीन्न दोष इति भावः भिन्नइत्याहो
जीतः क्त इति वर्त्तमाने क्तः पादियुनरिति भाष्ये पूर्वीक्तेनपुनस्त्क्तमित्याशंक्याहयो लौकिके इतिनदृष्टादिति अनुवधविशिष्टोनदृष्टादित्यर्थः कथमस्कृतत्वमत आ
ह एतदुक्तं भवतीति भाष्ये दृष्टक्तयोरिति जीतः क्त इत्यादेरनूचशास्त्रज्ञानान्तत्वप्रभिज्ञानात्प्रयोगः नुवंध्यविशिष्टपिदृष्टत्वं वोध्यं भाष्ये क्तिः क्तेति तद्बोधकं प्रहण
मित्यर्थः क्तक्तवतूनिष्ठेति सामान्येनेति एकत्वपदेन तदाश्रयोत्पत्तेस्तेसाधारणपर्यायस्य कथं हृत्पन्नेन नुरस्याद्दिमत्पयिकृतिम त्वादनित्ये वतत्कथ राम

६२

यंतत्रायंसमाधिर्नहिसूत्र आदह ध्यादिकेति विषयनियतत्वादिति संज्ञाविधिप्रस्थाप्रयोगे चैकरूपत्वे नसंज्ञिनो नित्यत्वात्संज्ञानित्यासाधुत्वान्व्याख्यानस्यच
संभवोनेदंप्रकृतेइति भावः ननु संज्ञायाः स्वातोभावित्वमनुपपन्नमत आह संज्ञिनइति सामर्थ्यादिति अन्यस्यात्प्रकृष्टनिष्ठासंज्ञाया अभावादिति भावः आदिकर्मणि
ति कर्मशब्दात्क्रियावाची एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहस्याच्च क्रियातत्रवर्त्तिनिकफलदर्शयति आद्ये इति पूर्वापरीभूतस्य व्यापकोऽविहि भूतव्यवहार इति भावः क्रि
याकृतोछिति अत्रक्षणाशंकासूक्ष्मग्राह्यकालोपलक्षणां अन्ययाक्षणस्वत्वेक्रियायाल्लबहेच सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात्प्राप्तक्तत्वानापत्तयापश्यनगोधा
वतीत्यादेर्नैवापत्तिरिति बोध्यं चक्ततः क्रियाप्राप्तेर्दफलानुमेयावत्तद्दृत्तिभाष्ये ऽप्युत्तापरदृष्टेति अवयवाद्वैरसमुदायरूपणचाप्राप्तेरूत्यर्थः पश्य
न्गोधावतीत्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाभिप्रायेण दृष्टोवीज्ञानसामान्येलक्षणानिरूपयिष्यते वैवर्त्तमाने लड़ितिसूत्रे आद्यैसुक्रियालक्षणोछि
तिके चित्पाठः तत्राद्ये क्षुक्रियावयवेष्वित्यर्थः ओजः क्त इति पाक्षिकपमेवस्यात्वर्त्तमानग्रहणमेव कुर्यादिति चिंत्यमिदमिति हरदत्तःतेन क्तानुमानि
पिक्तवदर्थवचनमावश्यकमित्यपरे यस्माद्भावदतिधात्वर्थस्यवर्तमानत्वप्रव्यतोलोके विकल्पेनप्रयुज्यतेऽतो वक्तव्योत्यर्थः पूर्ववत्पर्यवाभाष्यतइति भाष्ये ऽन्व
यः भाष्ये आदिरतेति आदिक्रियाक्तणाइत्यर्थः ननु तस्यभूतत्वेपि धात्वर्थः पूर्ववत्पर्यवाभाष्यतइति भाष्ये ऽन्वयः भाष्ये आदिरत्नेति आदिक्रिया क्तणाइत्यवयवं
समूहेषु आवयवेषु समाप्यते आरोप्यतइत्यर्थः अभेदे अवयवसमूहाभेदे तेनक्रियानदृश्यतेइति असंतमवयवशः समूहप्रख्यानेदृश्यतद्व्यर्थः अनवस्था

४
कै·टी·कि
६३

नाच्चेति अनेनावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वं स्फोरिाकत्वेनान्वस्थानादित्यर्थः क्रमात्मकस्ततामितिभसोवयवसंनिकर्षः समुदायप्रत्यक्षे कारणमिति भावः चक्षुरादिभिरसं
वधेहेतुः सद्वस्तु विषयेरितिःपनशब्देनसामानाधिकरण्यपतच्छब्देनावयवत्वेनेतिसंबध्यतेयत्रयत्राचयवे आरोप्यतइत्यर्थः योयोवयवः फलानुकूलोनविवक्ष
तेतत्रैवसमाप्यतेतत्रावयवेसमाप्तेसमुदायएवसमाप्यतेःतीतोभवतीत्यर्थः चेति काकारचरमावयवः तद्धतःकटउत्पत्स्यतइतकरतिवर्तकः किं पाक्षमुद्दत्यर्थः
लिटः कानज्वासरूपविधिरिति नत्वहमवतोल्लिटितित्रापकादेशागमवेहृत्पुमादोपलविधौ वासरूपोनास्तीत्युक्तः एकेनयुक्तेत्वेत्स्यादेवन चप्रत्यपाविधिवि
षयत्वादेशेष्वभावः आदेशविधावपिप्रत्ययदत्वस्यापस्थितेराघुदात्तश्चेतिस्त्वभाष्यसंमतत्वान्नइति चेन्न एतद्वाग्रहणादेहादेशस्यप्रत्ययविधौनहनुपस्थि
तिकल्पनातत्फलंसहादिस्योभूतसामान्येलिटःक्वस्योवनयरस्तेतिङ्इतिभावः उत्तमेतिकेचित्तु तस्यधातुसंबंधेविधानेनाधातुसंबंधेयस्तेभूतसामान्येलिट्स्या
दितिकेतिङः सावकाशार्थामित्समावश्यकमित्याशयोभाष्यस्थोत्पाहः पुनरुक्तेनोलिटस्त्वपूर्वभक्तिविषयसामान्यनासिद्धेलिट्ग्रहणोनलिरामात्रस्यादेशोल्लाप्यतेइतिवाव
क्वचनमावश्यकमेत्युक्तेतन्नप्रकृतभाष्यविरोधादित्याहुः भाष्येपुनः कित्करणादिति आशिवानित्यादौ गुणस्कन्नसिद्धत्वात्त्मित्यत्रअकारांतरस्यश्लेषेणअ
धातोःपुनर्विधावादोष्वइतिदिक् भाष्यपासइतिमुवाहेति एवंचविकल्पमात्रविधानेऽस्यतात्पर्यमितिभावः अनद्यतनपरोक्षयोरितिवचनस्यतयोरपेक्षे राम
स्रुविधेयःतेनचतक्षिप्रयोलिडनुमातव्यः सचवेत्पर्थःनत्वभूतसामान्येनुमित्स्याविशेषप्रत्यायिभविष्यतिकिमनेनेत्यतआहभाष्येअपवादेति तथाचे० ६३

लुङेपवाइति नन्वनद्यतनादोलिडेकल्पिकस्तस्यनिषेधस्तुरियुपसमादेतिनस्याहत आहसतइदेशोति अनद्यतननेत्यादिवचनेनतयोरप्यनेनलिडनुमानात्को
म,ननुवाग्रहणानुरोधकसौविकल्पःस्यादत आहतस्मिन्नेति व्याख्यानादितिभावः इयापिवान् उगमान्यादिति वस्त्रेकाजातघसगाभित्येकाजलक्षणादित्यर्थःहित्वे
कृतेनेकाचत्वात्तस्यादेर्नित्यत्वमिदइतिभावः नन्वेकादेशकृतेएकाज्त्वात्तस्यापीरितिसोपिनिस्यइत्यत आहतत्सामर्थ्यादिति नचैतन्नाऽऽद्वित्वेसंवघादीर्घवाधि
विरोधफलानिमित्तमावादेकादेशप्राप्तोदीर्घः सावकाशइतिभावः विशेषेति वलादिर्विस्वतस्सूत्रेत्यर्थः नरराजादाविति आप्विषयएवप्रतिप्रसवसंभवादितिभा
वः किंत्वपूर्वस्यविधौस्थानिवत्त्वंनपूर्वपरयोरितिसिद्धेकारादिप्रतप्रत्याहेतरप्रक्रियासचाहि घीप्रामेर्व्यासदीर्घसनेकादेशबाधकत्वमितिइदंसिद्धएवेतिन
तन्निपातनफलमित्यपिबोध्यंइयादेशइतिअनुबंधेद्विरुक्तेइणोयणितिस्यादितिभावःजहर्धमितिईयादेशोदीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्चारणंचोपत्यसावृत्कार्याव
जंदृष्टव्यं भाष्येइत्यपितिद्वस्वपाठेइपिवानिपादीर्घस्सोवर्णव्यत्ययोबोध्यः लोकेतुउपेपिवानित्येवसाधुउपेफ्फिवक्रादयोमानाभावादित्यन्ये भाष्येनोहरीघ
त्वमितिइयणुपाठेप्रागक्रीत्याचप्तिताध्यमितिभावःनद्रीतिकिंतुश्वाकरोतिदृष्टइतिभावःस्यात्यसेति अकृत्रवयदभ्यांतनिकृपेणोपस्थितधोवदीर्घइति
भावःननुकार्यातिदेशेदोषःस्वमतेदृष्ट्यस्यसेवाहआश्रयेति वस्त्रतःपूर्वस्यविधौस्थानिवत्त्वमितिनात्रस्थानिवत्त्वमितिबोध्यं भाष्ये निष्ठायामिति
तिएकादेशात्पूर्वमिष्टोभावेयणप्राप्नोतितिभावःयणादेशोनिपात्यतइति एकादेशबाधकमितिभावःइणोभाष्यमनितः पूर्वस्यएवोगपरस्यकार्यमितिभा

४
कै·टी·वि·
६४

वः भाष्ये स पुनर्मिट्चेति· द्विर्वचनस्यैकादेशेत्वमप्रिपिति भावः नविहन्यते घस्येति· अस्येटो निमित्तं द्विर्वचनेनेन न विहन्यते यतस्त्यर्थः लकाराणां भावकर्मणोरपि
सत्त्वेन तत्राप्यनुत्वात् स्यात्तो भाव्ये कर्त्तरीति· लुङ् लङो योरितिक कल्पना पूर्वात् लङोऽप्युपन्यासः कालविशेषेति· आगमामेत्यादुदाहरणेषु अनद्यतनरूपे
त्यर्थः स्ततोप्यविवक्षायेति सतामेव लोके मासे त्वेनाविवक्षायानद्यतनप्रयोगा इति भावः नन्वसतो विवक्षाभिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगः तत्राह विवक्षापि
ति· भाष्ये त्वाद्ये प्रस्तुत्यानेइति प्रस्तुत्यानं जागरणात् नमयेप्रस्तुत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः अपस्थितमिति पाठेप्ययमर्थः प्रस्थितमिति क्वचित्पाठस्तत्रापि प्रस्तुत्या
प्रस्थितमित्यर्थः तचरात्रेश्चतुर्थयामे एव तत्र स्मृत्या प्रबोधस्योक्तेः तदाहुर्ब्राह्मे मुहूर्ते श्रुतिश्चोत्तरात्रि प्रहरस्वपं जागरीतवानिति· एवं हि पूर्वतनस्य प्रस्तुत्थि
तं कंचित्पृच्छतीति ग्रन्थस्य सङ्गति स्वार्थं विना प्रस्तुत्यानासंभवात् तस्माच्चतुर्थयामे परा जागरणासठति रितिभाष्यार्थः तत्र मुहूर्त्तमपि स्वापे लङ्‌ वृत्त्यर्थ इति
केचित्तत्र अनद्यतने लङ्‌· अनद्यतनइति पर्युदस्तस्य पर्युदासस्तु तद्भिन्नमिश्रेष्विदः प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थ्यसमासोक्तसामान्येच तस्याद आह भाष्ये बहुव्रीहि
निर्देश इति तथा च विद्यमानाद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्‌ इत्यर्थः एवं च व्यामिश्रेन लङ्‌ ततस्तामान्येपि लङ्‌ नेति भावः योगविभागे त्वाश्रयणोद्यतनाह भाष्ये भूतत्वर
त्रिकालस्यापीति· यथा दिने मुहूर्त्तेइति· न चैतावतानुमुहूर्त्तम्प्रत्याह्यति रिक्तं हिनमत्तीत्यर्थः अनुगम्यते· प्रमादविषय भवतीति भाष्ये जघानेति· कंसं वधो हि नेह
नीतनप्रयोक्तुर्दर्शनविषयापीत्यर्थः अहरणिद्युदाहरणोऽन्यस्य कालः प्रवक्तेनिवोधविभाष्यस्साकांक्षेथेवन्नेमानाद्यातोद्विर्त्यर्थः तन्त्रैकस्य सत्ताको हेत

प्युभयत्र कथं लिटिति शंकते भवेत्पूर्वमिति तस्याद्येष्टिन्यहत्तीति· दासगमनाद्वेलिङ्कारणत्वे हेतुमाह तच्चेतिप्रत्यवोधनार्थमुपादीयतेतद्देवलक्षणमित्य
घः यन्न सामीप्यमारणात्वस्ये स्यभोजनादितत्पुतिभवतु लक्षणशाखाकाङ्क्षभिप्रत्यय यः यद्यपि पुरः प्रत्यक्षी प्रत्यायानासाकाङ्क्षलक्षणवुह्यः आकांक्षाया
श्चैतन धर्मत्वात्तथापि तस्यापि गमनेनेन तत्रुपालंबोधिपद्यामीत्येवाकाङ्क्षानतु विपुरितेति भावः द्वयोरपीति उक्ताकांक्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति
भावः परस्परापेक्षत्वादिति चिन्त्यंलक्ष्यस्य लक्षणमपेक्षायाभाष्ये दर्शितत्वात्· पुरोक्ता दिशः इन्द्रियाविषय इति इन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः तथापीति
परस्पराक्रियायोर्विभिन्नाकालत्वात् संक्रमिति प्रश्नार्थ इति भावः इन्द्रियगोचरत्वमेवपारोक्ष्यं तत्र कथं पदस्य क्रियायाप्यन्तर्भावात् याश्रयेनोपन्यस्यति यदभिमा
दिमपूर्वेणतत्त एव परोक्षस्य पूर्वाभिधानादुत्तिवोध्यं योगविभागस्य भाष्ये दर्शनाराह अतएवेति प्रतिपरेति शास्त्र घटते गरिप सूत्रेइन्द्रियाजन्य
योनपरोक्ष मत एव परोक्षज्ञानमनुपपद्यतेर्शआघवात्विमरौपितथा आत्मवक्रियायाः परोक्षायामिति भाष्यप्रयोग उपपद्यः तिप्रीतिमेति
सभागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः अव पदार्थाप्रतीतेस्तु इन्द्रियागोचरार्थवाचीति तदिह यपकेत्वानवचीत्यपि वोध्यं नतु कालः सर्वस्यापि इद
नाभित्यादिमुदाहरणापरोक्षे एवेत्यत आह पथेतिनित्यपरोक्षेति नित्यपरोक्ष इत्यर्थः भाष्ये प्रत्यक्षपरोक्षयोरिति प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विशेष
णतायामित्यर्थः तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य क्वाप्यभावात्तदुपादानमसंगतं आह यथा प्रत्यक्षत्वमिति युगपद्धसंनिधाविति अतः संदेहस्य विषये

मत१

प्राद्दसमुदायेतिनित्यानुमेयत्वादितितत्वंचातींद्रियत्वाद्दोध्यंननुतंडुलोद्दकदर्शनकालेपाकस्यभूतद्

४ कै॰प्रि॰ ६५ शिद्धैर्नरा घतेइत्यप्रत्यक्षैर्वेत्यर्थः एवंचैकैकस्यप्रत्यक्षत्वेपिसमहरूपोधात्वर्थः पुरीक्षएव अतएवपिंडीभूतानिदर्शयितुमशक्येत्युमितिमा
वः वस्तुतोवयवशोप्यप्रत्यक्षत्वमेवोक्तं प्राक्रांकि चापवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्रावयवेसमुदायरूपारोपेणभूतत्वादित्यप्रत्यक्षत्वस्यापिसंभ
वेनतथात्वपर्यवसानं स्वरीतिविशेषणेनाप्रत्यक्षसाधनात्वेपिप्रत्यक्षत्वेनतत्प्रत्यक्षत्वेयपार्श्वेभाष्येक्तमसंगतस्यात अतएववातपातापरहेत्येत
तंतत्पहंवोत्तार्थनन्ववयववानोसोऽस्मात्प्रत्यक्षत्वेपितत्समहस्यप्रत्यक्षत्वंस्यादित्याह अशक्येतिपिंडीभूतानिदर्शयितुमशक्या अवयवा
नांप्रत्यक्षत्वेनपिंडीभावस्यैवाभावादितिभावः इतिभावइति बोध्यसाधनेषुचेतिभाष्यसाधनेयरेनाकिंभवान्मन्यतेइत्यर्थः नन्वेकैकस्या अपिशक्ते
रप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणंव्यर्थमितीत्याभावात्कथंलिड्प्रयोगो न्त आहहेत्यद्वापीतिसाधनस्यतच्छक्त्याश्रयस्यसंभवस्येतिसंबंधः शक्तिरूपवि
शरूपस्येत्यर्थः संभवइत्यर्थः आधजोतः यथाचेतियुक्तमितिपाठः भाष्येसीत्कोयः फलकारणेषुतिया॰ क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेपीति अपिना
साधनप्रत्यक्षत्वेपीत्यर्थः इंद्रियाणोचरसाधुनोमितत्वंक्रियारूतादिशेषरूपपुनीकारादिविशिष्टस्यसंदर्भरूपस्यवेद्यापागोचरत्वंबोध्यं आचिन्त्यवा
क्येपक्षलेउन्मानिप्राविष्टापोन्नस्त्वयनच्चित्तवाक्येपतद्धाहरणमाहस्ते इतिसागरेऽमंत्रविपिपरोक्षंदर्शयति अथवेतिवैयाकरणानाश ६५
केणपनह्यनंततानोमत्ततोक्रान्यचित्तताचभाष्येवर्तमानकालमितिवर्तमानकालवृत्तित्यर्थः मनसइति यद्यपियातेजलानामितः करणा

व्या॰

व्यापकंतथापितत्परिणामविशेषोमनस्त्विह्स्यापिमध्यमपरिमाणंसंकोचविकासशालिज्ञानकारणमितिभावः अतएवसहानज्ञानयौगपद्यंकदाचित्रयोग
पद्यमपिइतिदिक् जनपदइतिकलिंगादिकास्विषुत्वयासृज्यमितिएतेत कारणेक्षतगमनपतिपूर्वधारसताप न्हवोन्नेतिबोध्यंतस्यसोमतितिः तरंशभूत
सोमतिसुर्धः फलितमाह अन्विमृतेतिं त्वयायाग्पाहितदादेहेशीयादितिशेषः कोमनुष्यइति॰ पत्तोहंनप्रतिजग्राह अतइत्यादिः परेतमसजस्वपिप्रद
रिष्यतीत्यग्रिनोक्ते इत्यपदैवाक्येविदिकादिषुभोजनवतः आयाज्यत्विक् संकृतवतोमतोराचजात्प्रतिग्रही इदमनुष्यप्रहाणेनममृतद्देशगम
नस्यबाभावात्त्वाविकसेवाकरणार्थजातः प्रतिग्रहणान्मपितस्यनप्रहारेसामर्थ्यमितपर्थमाहु लटस्मेप्रथमेवान्नकेइति यद्यपुपसंजातविरो
धात्द्वितीयवार्तिकेलक्षणायुक्तातथापिलस्मात्पूर्वाहमिश्रमभाष्याच्चात्रैवलक्षणेतिभावः तत्रलक्षणाश्रयणेत्रजमाहतत्रस्मेति मतमात्र
स्यविधानादितिआद्येवार्त्तिकेइतिभावः निषेधादिति अनद्यतनलङादिशेषप्रतिपादनेनिषेधतायथादित्यर्थः एकस्मिन्विषयेलटस्त्वेत्र
परोक्षेचपक्षेलिलुड्तिसत्त्वत्तर्यविषयेमतमात्रविधिआद्यननिषेधोदिरोधः पूर्वोक्तइतिआद्येपक्षेत्यर्थः तस्यमध्यमोयुगोलस्ते
तइति आद्येतापांचस्त्रीग्रहणेपिस्वत्वयेमतमात्रदर्जिविशेषोक्तमध्यमयोविलतत्फलमितसाशयेनहमुक्तनतायतिन्यायितिबमध्य
मोद्योगोइतिप्रश्नयति तत्रविनामकाभावादिंतभावः भाष्यस्यार्थमित्यत्रहणेसेविज्ञानेवहुत्रीहिरितिबोध्यं विशेषणपरपनिति अस्मा

४
कै·टी·वि·
६६

लाघवत्वौ वस्यविनिगमकमित्यर्थः अन्यथा फलविशेषस्यस्य त्यातस्संगंति· स्यदेव अपरोक्षानद्यतनावितीति अपरोक्षे चेति सूत्रस्यमप
रोक्षग्रहणमितिवोध्यं· एवं च तन्निवृत्तो वानद्यतनस्यापि नि वृ ——— त्तिर्भविष्यतीति निषेधवाप्तिकं व्यर्थमित्याशयः तन्निवृत्तो परोक्ष
लितं न राह· नेति· इत्यत्रानद्यतनेति मंडूकप्लुत्येति भावः ज्ञापकमुपपादयतिपरिच्छिन्नेति· द्वितीयपक्षे पिवै पर्थ्यमुपपादयति भाष्योऽथ वृद्धाः
ति· भ्रजमाने लटः स्मपुराशाद्धेहेतु इत्यर्थः निवर्त्यमेवेति लङ्कोऽस्य परोक्षानद्यतनयोर्निवृत्त्यासद्भमात्रे सिद्ध एव चापरोक्षेऽस्मायमर्थः उ
त्तसूत्रद्वयेपरोक्षे इतनिवृत्तमितितेनतत्रानद्यतनानुवृत्तिर्भवतीति तन्त्रवाप्तिकं व्यर्थमेवेति भावः प्रत्याख्यातुमाहेतिप्रथमपक्षे इति श
षः प्रथमपक्षे लाघवेनसस्वपक्षः परिग्राह्य इतिवोध्यमितुमितिभावः स्तानमितितत्पक्षेऽस्मैव ज्ञापकतया सूत्रं समर्थयितुमित्यर्थः मध्य
मोनिवृत्ति परोक्षे ग्रहणाभ्यापरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्यात तत्सह चरिता न द्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः भाष्ये एवं तर्हि ज्ञापकप्रत्याचार्य
स्मलक्षणः पुराक्षणाद्यानद्यतनेऽऽप्र· तत्र स्मलक्षणेऽसमज्ञापकं पुरालक्षणोऽलुङ्· ग्रहणमितिविवेको बोध्यः नन्वेवं न तुयोगे नघ
तने लङ्लिखमानाप्राप्यनपाप्राप्तभावेन तद्वाधायोगादत आहनत्वावितिः नन्वपेक्ष्यान्नसमाप्तिविवक्षायांहेतुमाह· अनद्यतन स्य प्र — राम
माहेरिति· प्रत्याख्यानमितिसूत्रस्येच्छायामिष्टोनिभावः ननुशाद्ययोगेलङ्लङ्लिङामनभिधानमाश्रयणीयमितितात्पर्यंपुरिलङ्पू — ६६

वीविप्रतिषेधेनेतिपुरिलङ् चास्मे इत्यत्र स्मेलडित्यत्र पूर्वइतिभावः ननु अस्मेरस्युक्तेः स्मयोगे पुरिलुङ्· स्यस्याप्राप्तेः कथंविप्रतिषेधोतआहनतस्येतिव
र्तमाने लट् ननु प्रहन्तेत्तेचविरहं अथचनवर्त्तमानमितिविरुद्धमत आह इहेत्यादि· न चातद्धिरुद्धमतिसविधानक्षमाप्तमित्यर्थः क्रियासूपत्वाभावादिति· भूतभवि
ष्यद्वर्तमानेव्यवहारविषयत्वस्वभावात्तस्याइतिभावः त्रिविधव्यवहारविषयएव हिक्षाध्यत्वमित्यमिमात्रः नन्वविद्यमानकालसंबंधित्वेऽप्युक्तवर्त्तमानत्वमस्मा
ध्येस्यापिसंभवतीत्यतोभाष्यभूतेत्यादिनमाचष्टे साध्यस्येति अनित्यत्वात् वर्त्तमानप्राप्ताभावप्रतियोगित्वात् उत्पन्नस्याप्रीतिः भावस्यातिशेषः तेनध्वंसस्या
इन्निरितिकेचित्वक्ष्योर्ध्वंसस्याप्युपलपेट्टं ईर्ष्यानरूपेनाशो ह्यस्यैव न ध्वंसावनाशः प्रतियोगिरूप एवेतिनियमः अधिकरणाद्यत्वादित्विषुपतिद्ध इतिप्र
तियोगिसत्ताकालेतयोस्संभवातद्विरोधिवर्त्तमानत्वमि तिभावः वर्त्तमानत्वाभावदतिक्षता दिविरोधिवर्त्तमानत्वाभावइत्यर्थः ताद्दशमेव वर्त्त
मानत्वंसूत्रेविवक्षितंपूर्वंभूतेऽप्युक्तेरपीचभविष्यतीतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेति· यतोक्षतभविष्यद्विरोधिवर्त्तमानत्वाभावो
तः क्रियात्वाभावदत्यर्थः तदुक्तोक्रियाभेदापकालस्कसंख्यासर्वसम्भेरके तिःभाष्ये आरंभोचेतिकर्मिणाघ स आरंभ इत्यर्थः अथवाध्ययनस्यैवेति
भोजनादिकंविनातस्तनिवीहात्तत्स्वपवत्वेनैवतस्याग्रहइनिभावः अव्यवधानमिवेति अव्यवधायकोपिव्यधानमिवप्राप्नोतिअनिवृत्तोपिनिवृत्तइव
इत्यत इत्यर्थः अन्तरालप्रहर्तृनिः हासादिभिः अविरामात् फलानिवृत्त्याविरामाभावात् विच्छिन्नस्यापि विच्छिन्नस्वभासमानोपि फलानिवृत्तेनैव

कै.टी.वि.
६७

र्त्तेऽप्यर्वथानन्निवर्त्ततइत्यर्थः सर्वैर्वेतिनथाचूर्नांतरीयकत्वान्नाशोनवदध्यापकत्वमितिभावः पक्षांतरमाहतदितिनन्मध्यहष्टासर्वांतस्वयवक्रियैवेत्यन्वयः ए
वंचस्वावयवक्रियायथास्वस्पनव्यवध्यापिकातथाइमाअपीत्यर्थः एकत्वात्रपक्षे भोजनाद्यपित्रध्ययनशाहार्थत्वेनाश्रितमितितात्पर्यं नतुकथंतस्य
पदत्वेनग्रहीतआहसाहश्यादिति तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः सतिभेदेविवितिइत्यर्थेऽभ्यंतरभिन्नाया अपिक्रियायामध्यपातितयान्तरंगत्वेनग्रहा
त्सामान्यव्यवधायकमितिभावः भाष्येनावश्यमितिकिंत्वर्थस्वाचादपीत्यर्थः ननुकालः क्रियाऽधिकरणंनतुक्रियाऽतआहप्रसिद्धेति वस्तुतोनवस्था
पन्नाचितुभिदं भाष्येक्रियापदेनतदधिकरणकालोलक्ष्यतंइतिवक्तुमुक्तमिष्टतोनीति तन्नक्रियाविशिष्टतिष्ठतीत्यर्थः क्रियारूपत्वाभिन्नितत्रद्वाजक्रिया
समानाधिकरणापर्वतादिस्थित्यादेरित्यर्थः यतः कालत्रययोगितः क्रियास्त्वमित्यर्थः आत्मा इत्य नविकल्पते इति नस्वरूपेणाभिन्नइत्यर्थः विरूपावयव
क्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः नतु साध्यभेदादित्यर्थः स्वरूपावयवक्रियास्तु भिरिस्थित्यादयोराजक्रियादेः साहचर्येणाभिधातैरित्यर्थः साहचर्यमत्र कालघटि
तबोध्यतासामेवेति अत्रयदुक्तं वर्तत इत्युक्तं क्रियाकारणत्वादिति आधारत्वेनेतिभावः क्वचित्क्रियाधिकरणत्वादित्येवपाठः इदानीं करणंगवाहीस्तन्नमा
क्रियत्वाह अथ आहनास्तीति वर्तमानकालात्क्रियानास्तीत्यर्थः एवंचलक्षणाभंगरूपदोषमात्रं क्रियाप्रत्यक्षवात् क्रियायांभूतभविष्यत्प्र एम
तिद्व ध्वंवर्त्तमानत्वाभावेनकालविभागः नवरातेर्वर्त्तमानेलडितिसूत्रमसंगतमितिभावः तच्चनयन्प्राचष्टे निष्पन्नस्येति स्वप्रातस्याभावइतिप्रतिज्ञा ६८

शानस्वरत्वाद्वर्त्तमानक्रियाअप्रत्यभावेनसर्वथावर्त्तमानत्वाभावइतिभावः अतीतानागतानांनत्वादेवनवर्त्तमानत्वेनव्यवहारप्रयोजकता क्रियांप्रतिद्रव्यस्य
समवायिकारणतयोक्तत्वात्क्रियावाच्यात्रुटत्वोऽनुसेयभावादितितात्पर्यंतदुपपादयतिभाष्ये अपिचात्रेत्यादिनावर्त्तते चक्रमित्यादिवर्त्तमानप्रयो
गोनिरालंबइत्यर्थः तदाहप्रविवर्त्ततेनिति अत्रविच्छेदितालोकोनास्तीत्यतेनदृश्यस्यक्षणभंगुरतासूचिता यद्यप्ययंश्लोकः क्रियाप्रयोगात्मायनोपकूटस्थाः
परिणामीत्यर्थः भाष्येलोकदृश्यः पदार्थयोदृश्यस्वेष्टान्वयः स्थिरोनास्तिप्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानामितिसर्वदानिष्पन्नत्वादिवोधकतथाप्याया
त्वर्थमाहायक्षणभंगुरत्वादिनासहाधकत्वेनोपन्यस्तः पूर्वयोर्वर्त्ततिपद्यात्कथंचिज्ज्ञानातीत्यर्थः अपिद्योत्यमर्थमाहकिंपुनरिति सर्वदातथाभावनावानि
त्यर्थः एवंचचक्रादेः क्रियारहितज्ञानवानपियोगिनोप्रत्यक्षात्स्वस्यदृश्येषुग्रहात् आत्मन्यपरिणामित्वास्थिरत्वग्रहाच्चानुक्तंभवति अविकृत
मात्मत्वं अपरिणाम्यात्मत्वं सहितयाजडंभावपतितकारणानया अविकृतमात्मत्वं प्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः अ त्रैवार्थेसंमतिमाहतथाचेति
पूर्वनिपुरुषोवेकादे हितथासाक्षात्कारइतियोगहायेयो अपिद्रष्टा अथपदार्थानांस्थिरत्वेपिवर्त्तमानकालाभावमुपपादयति भाष्येमांसक
इतिमन्यमानः आत्मानविचारकामन्यमानइत्यर्थः संमन्यतीति अथात्मेवाविन्यामेदीतिगम्यते पृच्छतिस्मपप्रच्छलटस्मेऽतिलट् भाष्येगतिःकौतेच
नयतसीत्यन्वयः काकपर्यायकाकतसास्यकाकतोतिसंवोधनंसंप्रतिप्रयोगकालेवर्त्तमानत्वाभावेपितिक्रियावर्त्तमानेत्वाभावापियेदिपतसीतिव्यवहा

1389934

४
कै.टी.वि. लक्षणायं सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः तदाह हिमवानपीत्यादि भाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः अयं भावः त्रिक्षणव्याप्यापि अपि क्रियापा
अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात् परोक्षवशात् ज्ञानासंभवेन ज्ञातेन च व्यवहाराऽसंभवोऽज्ञातेन च व्यवहारेति प्रसङ्ग इति उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाह अनागतमि
६८ ति एक एव क्षण उपलभ्यत इति उपर्तमध्योऽपि भवितुमर्हतीत्यर्थः न चैकस्मिन्नेकक्षणवर्ती पदार्थः ततः क्रियाविशेषः ज्ञानयोग्यः संभवतीत्यर्थः ननु
कालवाचकत्वात् स्यादेतिभावमत आह कालेति भाष्ये सर्वत्रेत्यस्य कालेऽपि शेषः सर्वत्रापि नास्तीत्यस्योपक्रियोपपन्नास्तीत्यर्थः अनुपलब्धिप्रमा
णाच्च न तस्याव्यवस्थितिरिति भावः क्षणमध्यावाधेवात्रेदमुक्तं तन्नयुक्तं तस्य मध्याविसंभवादिति विशेषणानुपपत्तेः यदि संप्रतीत्याद्येतन्मतेनोक्तिः स
भवाच्च इदानीं सिद्धान्तमाह क्रियाप्रवृत्तावितिभाष्ये क्रियारम्भे योहेतुः प्रयोजकः फलं तदर्थं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहरूपं तत्कुलत्वेन तत्समीप्यवृद्धिविष
यीकृत्य बौद्धसमूहस्य बौद्धवर्तमानत्वमादाय पर्यवच्छतीतिप्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह दृहेति करणस्य वर्तमानस्य
शशविषाणादितुल्यस्यमतमविष्यते यत्तत्समते न संभवतीत्यास्थितीयं बाधितप्रत्ययस्तत्र न्यायामानमिति भावः गच्छतीतिप्रत्ययो बाधित
उत्पद्यत इतिप्रत्ययापत्त्या भूत इति एतेनावयवशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितं अन्यथावयवगतस्य समूहे आरोप इत्येव वदेत् ननु अवयवानाम् भा राम
वे समूहासंभवीतत्राह तत्रानेकेति बौद्धं वैकल्पिकं एवायं समूह इत्यर्थः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पातञ्जलोक्तेः समूहस्य वर्तमा ६८

चप्रसिद्धमविचारितरमणीयमेवबुध्याविषयीकृत्येत्यर्थः अयमथापूर्वं सर्वथा वर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन १
नत्वंतु प्रागुक्तापूर्वसमाप्तत्वमुक्तमेव तदपि बौद्धमेव तस्य अनेकक्षणसमूहात्मकत्वादात्मकत्वेन प्रसिद्धं क्रियाप्रबंधस्संतत्वेनैवमसाध्योऽपि देशोक्तेः स्तात्ताप
न्नैः एवं वालवर्तमानक्रियाभावमसमीकृत्यानुमितबौद्धसमूहरूपक्रियायां तद्वर्तमानत्वं च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगानुपपाद्येदानीं वास्तववर्तमानक्रियां तत्र तत्क
र्णौ वर्तिनी योगिप्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्य समाधत्ते अपर आह अस्ति वर्तमानः काल इति क्रियाणां त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः आदित्यगतिवद
नोपलभ्यते प्रत्यक्षेणेति शेषः क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनो यद्यपि दूरत्वदर्शितहेतुमनुमेयत्वं तथापि सूक्ष्मकालावच्छिन्ना क्रिया त्वनुमेयैवेति भावः
ननु कार्येणोन्नहे यद्यपि योगादिना एकैकक्षणवर्तिनी सूक्ष्मवर्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये अपि चेति किंसदाहेवालदाहवत्कारक
सन्निपाते विकृतिः एकैकाक्रियापद्यपि न लक्ष्यते तथापि क्रियाभावायोगिनश्च लक्ष्यते इत्यर्थः अन्ये योगिप्रत्यक्षमाहुरित्युपलब्धस्य प्र५
व्यवहारः कथमत आह सूक्ष्मा हीति समूहान्यथानुपपत्त्या वर्तमानेलादित शाब्दे तदनुमापकमिति भावः एकैकक्षणग्रहणे एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रह
णोत्तरक्षणवधेहेन क्रियावेशलक्षणाविकृतिप्रत्यक्षेणानलक्ष्यत इति अक्षरार्थः नत्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आ
ह अनेकेति एवं चावयवस्थापस्य समूहापरूपत्वाच्चि क्रियासमानाभ्येवोतितात्पर्यं अत्र च स्वेनुमिनेकेकक्षणसमूहात्मिकक्रियायाध्यासप्रसङ्गार्थ एवं वर्त
मानप्रयोगव्याकाशयदिति दिक्॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

-चे३

४
कै·टी·वि
६९

लटः शतृ भाष्ये लस्येत्यादि समानाधिकरणेनाप्रथमान्तेन लवाच्यस्य कारकस्यायोग्यादित्यर्थः ननु पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादौ तत्सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्य
त आह इहेति गुणभूतेऽपीति क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः इति क्रियेति द्रव्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः क्रियान्तरयोगाभावादि
ति एकत्र विशेष्यत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयायोग्यात्कर्तृत्वाद्यपि तिङाभिहितत्वाश्रयात् तदादेशाभावेनाप्रथमान्तेनैव सा
मानाधिकरण्यादिति भावः प्रधानत्वेनेति सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः लडादेशे तिङि लडर्थवाच्यकारकसमानाधिकरणे वृत्तेर्वाच्यकारकस
मानाधिकरणस्येत्यर्थः अप्रथमान्तेन तदर्थेनेत्यादि शत्रादिविषये शतरि बलद्यपि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यस्यादिति भावः यद्यप्यत्र गणप्रथमा तथा
प्यप्रधानानुरोधेन बलवती द्वितीये दस्यादित्यर्थः कर्त्राद्यभिधानमिति तदभिधानशक्तिरित्यर्थः द्वितीयादीतियाद्यर्थे तस्य प्रतिपत्तिमित्यर्थः इ
ति लड्वाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्ये न भवति लड्वाच्यस्य भवति पचन्तं किं कारणं प्रतिपन्नशब्दस्वभावादिति नहि किमपीति भाष्यार्थ
इति भाव तत्र शत्रादिविषयलक्ष्येष्वेव विधायकशास्त्रेऽपि लक्ष्यस्वभावादप्रथमासामानाधिकरण्यमिति नेदमुक्तं तात्पर्यं ननु लस्य क्वापि प्र
यामाभावे नक्वथमी दृशास्वभावादराजितेः प्रकृतमाह भाष्ये अथ वेति ननु पाचकप्रथमासामानाधिकरण्ये पनर्निशीतेऽनावश्यादेशस्य नन्वादेशेन राम
चानुमानमित्यन्योन्याश्रयप्रसक्त आह सिद्धानामिति नित्यानामित्यर्थः प्राक्क्रियार्थविहितस्येति अनेन प्रक्रियार्थकल्पितानामबोधकत्वेऽस्ति ६९

पतिविषमन्यापूर्णासदतिवद्यद्यग्रः किं प्रत्यक्षेण वा व्याप्तिनिश्चयादनुमानं न तत्र व्याप्तिग्रहणाभावादिति तत्राह यद्यपीति अप्रत्यक्षे ते नाम्नीत्यादि
यथेतापिभाष्योक्तत्र कार्यनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति वोध्यं प्रत्यक्षेणात्राभिसंबद्धमेवपुरुषेणाहृतो गृहीतो न तु बाधः प्रत्यक्षेणैतद्विपरीतमि
त्यर्थात् लकारप्रयोगाभिन्नकाले नान्यथासिद्धत्वादभावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यन्वयः सामान्यतोदृष्टेन कार्यकारणाभिन्नलिं
गकेन नह्यनुपर्थीत एकवशात्सार्वदेपर्थ्यप्राप्त्यनुकूलतर्कसहितमनुमानं अन्यथासिद्धप्रत्यक्षस्य वलाभितिभावः रूपसहचरितान्ति
तिष्ठत्वं भावस्य व्यापकस्येत्यर्थः तत्सत्त्वं नातद्रूपदर्शनस्पर्शाद्युपलम्भस्यापि इह व्यञ्जनेन दीपभावादस्पर्शाद्युद्देऽपि अनेकदृष्टा रूपस्पर्शयुगपत्प्रहणेऽपि
नदोषः व्याप्तिग्रहणाभावसमाधत्ते भाष्यकस्यान्वित इति तद्व्याचष्टे नभूयस्ते न तु लट अप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं वा न तत्तदनुप्रसक्तौ विहि
तादेशा इत्यात्र्यादित्यनुमानं तत्र दृष्टान्ताभावेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न यः स्थानी स आदेश समानधर्मेति सामान्यतो व्याप्तिसहकारि
विशेषवलादेशेषानुमितिः अत्रापिशात्विधायकशास्त्रमेवा भाष्ये पुरुषप्रथमासामानाधिकरण्यस्य लटस्तिप्फलति यथाक्रमेतत्
कौतुत्रयहोहोमायाह नासंगतिः स एव दन्तवत्राणिकुर्वतो देवदत्तस्य पारिपदांत्सामानाधिकरण्यम सेवत्यत आह कुर्वत इति होत्रद्य

नुकूलस्तर्कस्त्याह दृक्सपर्शयोर्जातितादेकवप्रावः स्यादत आह भाष्यकारेति व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादिति भावः २

कौ॰टी॰वि॰ ८० ष्कामिति कृ विशेष्यापेक्षमिति यावत्। परान्तरेति स्वस्वरान्तस्येत्यादीत्यर्थः। स्वर ना सितापुरान्तरेणोति प्रथमान्तेनेति शेषः पूर्वमिन्नपीति समानाधिकरणसमासरूपं
कुर्वन्नपि किं क्रियाः कुर्वन्न स्वत्पास्ति कुर्वन्नेव कौपवल्केमिष्यप्रयोगपुवत्। नन्वेतल्लक्षणान्तरेऽपु चक्रत्वं स्वेव स्वस्यापादेस्याह आह लक्षणा शेष इति न्त्रान्तवीर्त्तिस्वराप्र
त्यपरत्वेनेव सिद्धे किं पुनरपदग्रहणेनेत्यत आह एथामीति। भाष्ये आदेश निमित्त इति। तस्मिन् हि प्रातिपदिकत्वे सु क्लेप्ते चतद्धितोत्पन्नेरिति भावः। स्वपा
तु न स्वपदान्तनिमित्तं तेन स्वपस्य चाहवर्त्तनिमित्तमौवर्ष्यन्तस्य पुन स्वपदे इति तिसंबाधकमिति भावः। निमित्तवर्त्तादिति नस्वपस्य पुनिमित्तस्वसंपन्न
त्वात्यवात्वेन शतृशानचावदत्तेति भावः। ननुपपत्तौ। त्याहोपस्तृयोन्नस्पस्योरभावात्क यथाह शापसक्तिरत आह अत्रापीति स्वैदपत्यपदमिति भावः
लक्षणाहत्वोः भाष्ये क्रियापात्रगुणोऽशहेन्तोति। पूराख्यानादिनेति। कथमपंम स्वपतीत्यादि प्रथनेपदे स्मुन्नं तदा तयाशालस्याभवतीकोध्यपदालि
ति। पूहा किं यथा कारकेन लक्ष्यन्ततदातह थमिह भातु थः अत्रपरे स्वाचित्वाहिगुणास्पदेलक्षणान नतु किं पायाइति भावः अत्रपक्षे लक्षणादि
त्वोः किं पायाइति स्वेगुणालक्ष्येण पूर्वस्थानेनकाप्यमित्यर्थः। भाष्ये कर्त्तुस्थेति कर्त्तृ लक्षणा न्तयोः क्रियायाँ वाच्यिकान्यापमापेत्यर्थः सहाप
स्थेति। प्रथमासमानाधिकरणार्थमिति। वाग्रहणास्यापुंमिति लटः शतृशानचाविति विभक्ते स्वेतु वर्त्तमानवाग्रहणास्यसराहयस्थेतापिव
चनसमुदायस्त्यर्थः ननु क्रियायोर्वलक्षणलक्षणभावकोः स्वर नस्वतिप्रत्ये स्वस्मुन्नेन स्वाहत आह स्थितिक्रियेति सर्वेनामपयमेरेशि। यन्नेहु
देशान्तितिः पाद्यादेशादि स इर्थः एवं वचयचनमरसन्नति उ नाचित्वाऽपि समास उत्तरस्य देशत्वादि॥८॥ इति क्रियायाः कारके सत्वकार कानिरूपिते पदा राम॰ ८० उ॰ ऋ॰

पसर्वनामपराम स्वेदं स्वस्य लक्षणामिति फलितं अन्यथा वचनान्तरं नेष्यन्तिषन्ते। सत्वनाप्यत्नि नहि ताद्वाच्या क्रियास्वरूनस्य लक्षणां किंतु
पलक्षितक्रियाच्यावत्रियेति वाच्यं। समुच्चीयमानामिति पस्यलक्षणतामनापन्नं समुच्चीयमानसमानकर्त्तृविशेषस्य लक्षणामित्यन्वयः यथा चेतने
नित्यत्वरूपत्वानुरूपस्य पृथात्र लक्षणत्वारोपणाशद्वप्रयोग हत्या अपित्रहारोपेण प्रत्ययइति भावः भाष्ये रति वक्तव्यमेवेति लक्षणादेत्वो
रित्पुनेना सिद्धे यथा स्थितस्त्र न्याहे स्वेव ग्रहणानुदनोभावान्त्यभिमानः तौमान प्रत्ययविधिरिति सर्वत्र पुस्वप्रत्ययस्यविधिरित्यर्थः
भाष्ये प्रकरणावृत्ति। सर्वञ्च प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्यानन्वयापत्यास्त्वादिधिरेवोत्तमावः अर्थासंबद्ध योगेप्रीति लटः सदृत्यादिविहितपा
रित्यर्थः ननु ते शतृशानचोर्विधे शनादहवर्त्तमानसामीप्यइति अतिरेशादिति तेनप्रत्ययवर्त्तस्यात्यापि रत्रेनेव प्रितन्तस्याओपवर्त्तमानाधि
कारेविहितत्वात् लटः स्थानेवचनात्स्वभविष्यत्यर्थयोरपिसंसिद्धेत्यर्थः शतृशानचाविषु समास ज्ञावित्ति शेषः नन्वेकयोगेक्तत्वंस्यासिद्धेरत आहवर्त्त
मानवदित्यादि। नानुसंहेतत्र अनादेकारादिति भावः ननु लटः सदृत्युतेन स एवेनृ विधानान हिहित्वयोः सासिद्धेन्यत आह तयालटइति। भाष्ये बालस्यास्य
आहल लस्वेन स्वेदस्य पलक्षणामिदं हेतितिहित्ते स्वेदेति सेत्रिहि तगुणविशेष स्वेदेस्यर्थः ताहशस्येवतत्रवुद्धिस्थत्वादितिभावः नालमितिवा स
हत्पानहथेत्पिनोतिप्रितितात्पर्यं शाहवेति योगविभागाद्वोधनं दापन्नाक्तत्यर्थः शाहतद्यत भाष्ये आघादित्वान्न तीयाता तेस्सिद्धेति भावः भाष्येसार
पदानितिपरिकरशेनिसक्रकेत्वाशाप त्यीतसामासोन्येति भाष्ये उक्तं तथापि नवरूपसिद्धाबेदाहरणास्कर॥

४ कौ·टी·वि· तियोगेइति सदितिपिवसूत्रेऽस्य योगविभागमिति· योगः सत्वसमुदायरूपाणाध्यायी तदंगं सूत्रं तदेनत्तद्योगविभागोऽस्ती त्यर्थः नन्वस्यादिनिर्देशप्रभावात्प्रत्यप
धकारास्य आदेशत्वं कथं प्रत्ययस्येति चकथंल अपि त्यत आह पूर्वसूत्रेति· प्रत्ययप्रकरणात्प्रत्ययस्येति लब्धमिति भावः अनुवर्तमान प्रत्ययपदं षष्ठ्या वि
७१ परिणम्यत इति बोध्यं· ननु धातोरित्यधिकारात्तृतीय ध्यायविधिकार्यविहितानामादेशोऽपि तत्र आह नामपि प्रसंगः कस्माद्भीकोत आह तज्जार्यमिति· लोप
विधानसामर्थ्यान्न भविष्यतइत्यनुषंगः रात्लविधानं त्वादेशप्रसक्तेप्यवसानं तुहिस्व चितप्रयोगो दृश्यते· इत्यादिमिमानः नियमसाधयति· भोग्यो
गादिभागे सूत्रे तिताविति· योगविभागेनेयतः सत्तंसकौ विहितमत्योरल ट सदिति योगविभागेन निपत्यन्ते प्रत्ययत इत्यर्थः तद्वा च हएवंतर्हि त्यादिनादेवे
तित्यादितिपनेनपुनर्विहितो· सदित्यनेन च प्रक्रान्तत्वाविशेषात्सर्वेषामपि प्रसज्ञानन्त्वेवमपि द्विषोमित्रशत्रादिविहतशानः संज्ञा नस्यात् इति चेन्नत्रः स
द्वेतिज्ञापकात्तत् धहेनशात्त्वशानत्वं च त्वाभ्यामेव पुणस शेनित्तुल स्थानिकत्वाविशेषस्याप्यन्नपूर्णाभिमानाशयातल ट इत्यादिपूर्वविहितशानान
आत्रानुवादेन विकल्पोनेनविधीयत इत्यर्थः एवं च लट ल्टोः प्रयोगिप्रथमासामानाधिकरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः एवं च यथान्यासेप्यं
विकल्पः प्रथमासामानाधिकरण्यविषय एवेति ध्वनितं लादेशो धातिवासरूपन्यायस्य अनादेशप्रत्ययत्वादिति भावः स्थाने नापि धानस्येघत्वादिहत्र राम
निवस्यापीति· निघ्नानाशपाहीवीत अदुपदेशान्य रत्वाभावादिति भावः हन् अतास्त्रीलार्थीति अनुपरसास्येतिवि शेषंवक्तुमित्यन्यत्र नभादे ७१

कथं प्रशास्तीत्यत आह न जेवेति· नन्वेवं प्रशासितीतिस्यादत आह लच्चावितिशेषि स्कहारिम्यइतिहरद त्तोक्त पाठे तु इह्वि न लोपो इत्युलोपो· नन्वत्रातिसमासे
उपयथापि अयपूर्वपर प्रकृतिस्वरएवेति कथं स्वरेविशेषः अत आह तारेचेत्यादि सुको ति· प्रत्ययसंनियोगाशिष्टत्वात्तंगत्वा हुणात् पूर्वमेव सुकस्यादिति भावः
ननु नेषतीरिदहवो रो अत आह नेचेतोस्मिति लिति· लिवरिति· तथा च तत्रानुपपये आ स्वं शोष इति भावः भाष्यस्के नेति· द्वारा धिकतां रथसूत च्चे त्याहुः ग्ला
जि· ननु तक ध्यमुपलभ्यते अत आह लस्येति· तेनेतिनिर्देशो नासिद्ध त्वं वाध्यत इत्यर्थः तदभावादिति· अरुंहिताकृताधीमात्राकालेनाद्वेछे शहवक्ता नाविषय
वमिति भावः ननु संहितायाः अविवक्षाया विसर्गो पिकथं त आपिसंहितासिकारादितिस्याद्धेभाष्येदेवितत्वेन्न· पूर्वसिंह हिताया एवावसानकोपि
मतत्वान इति भावः शात्वपत्त्वस्वारणार्थमितिके वलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः शमिनीतरेति नन्वहस्वाभावेतमिलासिद्धातिपुंवद्भावेनुक्तं भित्तिकथं दीर्घप्रयो
गइति चेन्न· तद्धीलिकालाप्रापणाद्धी तुल्यतायाभगवतो न लेनसंज्ञात्वात्संज्ञापूरणे स्त्रीजिनिषेधादित्याहुः निराहस· जातावेहवचनमितितत्र वहु
वचनस्य भगवताप्रत्याख्यातत्वात्क्वचि दवगच्छाः प्रायोयाफलाभावाच्चेदं चिन्त्यप्रयोगवकुलसे अग्रवहुवचनमितिपरे जुचंक्रम्य· सकर्मकार्थमि
ति· अनुदात्तेत्वस्मृतिस्त्रैचलनशब्दार्थादित्यनाकर्मकादिति युजुवजनो· तान्वचसापूर्वसन्त्वेनोनभावितत्वाप्यर्थत्वेनवेति बोध्यं· हर्दीप्तोतिपुञ्जिषेकलस्
हिंसा· ननु अतो दीर्घ इत्य ज्ञतिङीतिपन्दुक्तार्थ कियमक्षदीर्घत आह हरल्तु इति· अतएव राजभोजनेति घिविधानस्याग ह त्त्रपसिध्याज्ञापकत्वम

कौ·टी·वि·
७२

गश्चेतिप्रयोजनाभावाद्वृद्धेरितिनेत्त्वं शेत्तिशेषः उभयत्रैकादेशइतिक्लित्त्वेप्रत्ययस्वरेपपस्वोवाकृतेवकारेणगुणाह्रस्वेएकादेशेशेषइत्यर्थः सर्वं चेत्येवलकारोच्चार
णावेपृथग्लसामर्थ्यान्मन्तव्यमितिभावः नन्वेवमपिपश्रद्धयालुरितिस्यादतआहश्रद्धालुशब्दस्यापीतिसिद्धप्रितिशेषः क्वेटइतिकरणस्यशेषत्वाविवक्षा
यांषष्ठीतस्यग्रभोवाहिकत्वात्तश्लोपाभावेनद्वित्वाभावइतिभावः शिहाश्रयइति शवाश्रयइतिभावः अथवेति संज्ञापूर्वकतया श्लोपाभावेनद्वित्वने
तिअर्थः द्वित्वेतुनसंज्ञापूर्वकं विधेयकोटौसंज्ञापूर्वकस्यैवतन्न्यायनित्यत्वबोधनायेत्याहुः भाष्यानुक्तत्वेनसंज्ञापूर्वकइत्यस्यापामाणिकत्वेनेदंचिं
त्यं पूर्वंत्वत्रजासव्याथिष्याभिवात्रापिश्रद्धेतिसमुदायात्रस्यपइति नकाचिद्धंकोपागुः इत्येषेद लुक नास्त्यनभिधानादितिबोध्यं ओ ६० अकार
णानिषेधार्थोस्तिअर्धधातोः किकिनेगुणनिषेधाभिवेयः फलेदिशोवाभावमाणिरितिरूपमेवगुणो तन्निषेधोपि अतआरीतिदीर्घयणच्यते
द्वेतिभावः अदकारनिर्देशोतिदीर्घग्रहणात्पर्थः जगुभीतिपारौकित्वाद्गुणाभावे ओ यपूर्वत्वाभावोपिछन्दस्सत्वाद् त्वं भाष्यकारवचनेतिप्रसारिव
दुसहश्वमितस्यैवपक्षेलत्वग्रहणमित्यन्यविकरणासत्तरभावः यहाप्रसिद्धस्यपनेर्ग्रहणंनवैवाहिकस्यतस्यैवंदृष्टं अन्येष्वपि गावकइतिविघुतोपि
पलस्कणांतत्रकृतेरति प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वातंणत्वादीर्घत्वेकृतइत्यर्थः ननुदीर्घत्वनस्यादित्युक्तं अस्यानुवादत्वेनाविधिलिङ्गः संभवारत आहसंभा रा॰म
वनेदृष्टेति दीर्घत्वंसंभवेदितिनेत्यर्थः यद्यपिदीर्घवचनसामर्थ्याल्लघूपलक्षणस्येतिन्यायबाधेनपुनर्दीर्घग्रहणं रोवचनंतुपुञ्ज्ञतथापीशानुरो भात्संप्रसा ७२

एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यारेवह्मात्रदिवारावपिवोध्यं जायतेवेति अत्रपक्षेऽत्वंचेनविधेयरधातोर्वेति ३

णाभावएवभाष्यकृतोक्तः भाष्येकापिकृतत्वादितिविकारककृतलक्षणभेदस्तत्रात्रन्यायेआश्रीयंतएतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात्पीचविप्रच्छोग्रहत्ववार्त्तिकेसूत्रेणेवृद्धिपि
सिद्धेदीर्घत्वार्थमेवग्रहणमितिबोध्यं चुनदीर्घमसमुच्चयेदघुदोरपिस्यात् अतसमुच्चयेजुहूनुसिद्धेरत आहदीर्घेइति घुतिग्रभ्रस्मामन्वयेवेपधिकराण
यन्त्रिभिप्राताभ्यामसर्वंबोद्धेघस्पेपयः भाष्येदीर्घतेवेति घुमास्थेति त्वं देवमर्थकाराहविनितवचनतुभगवताप्रत्याख्यास्यते मतिबुद्धिप्रत्ययाविधाना
दिति तेनोहविधेयधिषयेपंप्रत्यापोनानुबाधाचघपेइतिज्ञाप्यतेकालस्त्वनुवाधइतिभावः तेनपूजितोयः सुराभ्रेरीतिपिसिद्धं भाष्येशीलितइत्यादि
अनुक्तसमुच्चयार्थेन चेनेघास्गृहइतिभावः कष्टभविष्यतीतिकषिष्यतीत्यर्थेकष्टशब्दइत्यर्थः पूर्ववत् शीलिताद्युधातातवत् वर्त्तमानेइत्यर्थेत
द्वाहनस्थिपंतेइति॥ ॥इतिकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोशभट्टविरचितेभाष्यप्रदीपोद्योतेतृतीयस्यद्वितीयेपादेतृतीयमाह्निकं॥
॥उणादयोबाहुलकमितिव्याकरणान्तरत्पर्थः साधुत्वेति वर्त्तमानकालेऽव्यायमितिभावः प्रकृतिप्रत्ययतन्त्रीस्यरूतिसूत्राम्नातमनुग्रहणमत आ
हगतार्थविनितनुतनुशब्दस्यप्रकृतीरितिसंख्यानप्राकृयंसमानतआहतनुशब्देतितथास्वाभाविकत्वात्समासइतिभावः तानवभिति व्याकरणान्तरा
णामत्यन्तंदृष्टइत्यर्थः बाहुलकमितिवहुलेनर्याणाद्वीतीत्यर्थकवहुलशब्दातभाववदुओमिदमितिबोध्यंदहवायास्रुप्रकीनिनइत्यादयोदृष्टाः वृद्धयेति
मितिवद्धयंग्रहणाद्रूपप्रहन्निविभिन्नामित्यर्थः तेनापरिताभ्यइति व्याकरणान्तरं परितापदइत्यर्थः भाष्येव्यापत्यादप्रयंतरस्यादेव्याकरणान्तरइतिशेषः तराहप

कै॰टी॰वि॰ याहयेहूलादित्यादिप्रायेणानसस्तद्वचनमिति व्याकरणांतरेष्वित्यर्थः ननुसूत्रेत्रत्राणामघीणामेवेत्न्यूनशास्त्रंकृतमितिपर्यनुयोगोयुक्तोऽतआह तावंतेवम
७३ वंत्विति प्रश्नइति तनुप्रकृतीनां निर्देशोत्रेसाहित्वपाकेनमानेनज्ञातमितिभाष्य स्त्रार्थकृतहितिनैगमरूढिभवमित्यर्थः ज्ञाताद्वेकवचनमितिमाधवइत्यनेन
नान्वयः तेहि इति पारस्कसम्यगोवृतस्यचाशेषेणसंग्रहोशक्यस्तस्यसाधुत्वंचसर्वस्यमतस्मात्तो ज्ञायतेप्रकृतेभ्यनुदृष्टेत्यादीतिभाष्यार्थः स्वस्यधवः
कथंस्युरितिभाष्यस्यातोवाहलकमितिशेषः तेषां शिष्टानांबोधितसाधुत्वकाः कथंस्युरित्यर्थः पाणिनिनाबोधितसाधुत्वमेव स्वसाधुत्वंसप्र ति
प्रयोगार्हत्वात् तत्राह अपरिपूर्णाभ्यामितिसर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययप्राप्तौ तत्रकृप्रत्ययविधानंतु बहुलग्रहणादिति पिहरूपपारमितिभावः ननुतेषामे
व व्युत्पादनेकेवैयाकरणोऽकृतमित्याशंक्याह भाष्येनामचेत्यादि तद्धा चेष्टनामखल्वदीतिनामधातुजमित्येवमाहनैरुक्तोऽत्र स्रुरायस्तोदाह
अन्येरित्यादिनां प्राणितेतत्कृतान्वयुत्पन्नान्येवेतिभावः इदं चापनेपीनीतिसूत्रेभाष्यस्पष्टंसर्वं चकृवापेत्या धुरणादिसूत्राणिशाकटायनस्येति
संचतथा तुजनामितिनैरुक्तोऽत्राहनिरुक्तकारः शाकटायनस्तु स्वकृतेव्याकरणेऽत्राह धातुजनामेतिभाष्ये ऽन्वयः परार्थदितत्रार्थशाब्दःप्रयोजन
वाची त्याहार्थःप्रयोजनमिति विशेषस्यास्माविति उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेर्पन्तसमुत्थितविशिष्टायाउक्तायाः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेनव्युत्पादि राम॰
तमित्यर्थः संज्ञासुधातुरूपाणीत्यवताम्पातनमर्वत्रेत्यादि संज्ञासु प्रसिद्धसंज्ञासाहेपुनर्विधातिना विशेषणीतस्तत्यपिवास्तवेविशेषेतस्याविवक्षि ७३

त्वात्सामान्यस्यैवविवक्षायामाश्रितपतदाश्रयोणितानिः अनद्यतनारम्भुत्त विशेषःपस्थ्यात्स्वःशाहमहिमगम्यतेइत्तिभावःविशेषस्यदीतिप्रथमतएवावि
शेषविवक्षायामित्यर्थः अपवादेति लङोहिह्यावयवा होणिनिलुङ्च नन्वेवंश्वोवृत्तभविष्यतीत्यादौहुमेवामापन्तिरोनिनाद्वा भारत आहवास्तुरेति सा
मान्यविवक्षायांइतिभावः भाष्येपुरापचतीत्यनयश्रह्यावोचेति भविष्यत्येवानपशब्दत्वंयथास्यात् भ्रुतेहनत्वेतदर्थमित्यर्थतदाहसतीति भविष्यद्भूतयोरसा
धुत्वप्राप्तोभविष्यत्येवानेनसाधुत्वंकिंक्रियते नतुभूतेवर्तमानकाले साधुत्वाभावेतुनमानेभाष्यास्लाभाततकालस्यानुवाधनपातिकेकोद्विन्य
न्यायप्राप्तस्य भविष्यत्कालेनवर्तमानकालस्यवाधनाधिवतिकेयटःचित्तिपः भूतेपीति भविष्यत्यस्याभावेयावदितिसूत्रेपत्रविहितोलटतनोन्य
त्रापियथास्यादित्यर्थस्यात एवं च भूतेपिसाधुत्वंस्यादितिभावः लक्षणांतरमाहश्वोपानेति अनुवाद्यविषयेतत्रकोद्विन्यन्याया भावादिदं चेतुपाव
तपुरः पावतुपरिधातभाष्ये आरिनाहत्रौस्म्पतभुत्तत्रपर्यन्तसूत्रस्भेदंग्रहः लटिपतरस्तुवन्निष्पतेइति इत्यादिसूत्रसइओपलक्षणमिदं
लिस्पष्टा भाष्येनलिप्समानसिद्धिरपिलिप्सेवेति लिप्साव्याप्येवेत्यर्थः एवं चालिप्सापात्तत्राप्ताप्स्यमानत्वमस्येवेत्याशयः सिद्धिराहवायाश्रिति
भवानघटाहरणानाम तत्रपिप्सतीत्यादौ सिद्धिविषययोराहरणात्सुपाम कृत्स्नातिसर्वगच्छतीत्यादौतु भूतनवृभाष्यकृत्तत्रप्रस्थाइति अत्र तत्रक
सभविष्यतीत्यत्राख्यानवानिकेचेत्यर्थः नतुसामान्यपद्वत्त्येवायंनिषेधोद्भुतत्राहसतीति नरस्तुवादेनाधिहतोहितेदयकोभवतीत्यर्थः भाष्यपए

४ कै·टी·वि· ७४ वासाविति·भविष्यत्क्रियावाचकप्रकृतिकत्वमेव धातुलिंग भविष्यत्वमिति भावः धातुसंबंधइति·लक्ष्यंतइति धात्वर्थसंबंधोत्रेति भावः ननु धातुसंबंधइत्यनेना
पिकालांतरेप्रत्ययाविधीयंतइत्यस्यापि भविष्यत्काल मस्य्वेवेति वाच्यं धातुसंबंधेइत्यादिनात्वप्रत्यादिनातत्प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनाशेषात्तथाजयाजकाइ
त्यस्यत्थाग्यवृहागिष्यमाणाइत्यथौतासाहिग्याजकलुस्पेदेवेतिव्यवहारस्येवायपर्थः यत्तदीति तत्रल कृत्यानप्रमाणामिति·तत्र शाङ्काथं एवभविष्यत्वमि
तिभावः तत्रापि प्रकरणाल्लक्षणातुलं·संबंधशब्देन प्रकरणातु च्यतइत्याह सत्वंतायदिशितदाह भाविफलकत्वादिकेन्यो पीति·तद्यवहारमित्यर्थः अग्नि
देनं भोजको व्रजतीत्यादौ च भविष्यत्वैनेव धात्वर्थप्रतीतेर्निष्पत्तिसिद्धिरितिभावः कर्तावृजतीति कर्मिष्यामीति व्रजतीत्यर्थे इत्यर्थः भावचनाश्च·ज्ञापकेनेति यद्य
पि तुमलर्थाभावो साधमतद्युतादिवाक्य मलक्षतइतितु मन्येतिसूत्रेभाष्यकैयटयोरुक्तत्वेनतेषांक्यातुमालुठावावाधः तथापि श्रवांतरविशेषा
विवक्षायाभाष्यंवोध्यएकैरेश्वक्रिविदंभांभ्यथाविहिताइतिसाहस्पघातकत्वात्मायुणो भावः लोकप्रसिद्धेमिति पद्याविधानं विहितानांनेवतयावाचक
त्वमितिभावः अनकर्मप्रतिप्रसवस्यलाघवात्वमिति·कांडलावादिश्वास्थरूपेणाणुलावादिधितस्याप्यता प्राप्त्यातजादयोवासरूपेणनभवंतीतितिषेधनि
वृत्तिमात्रेणप्रतिप्रसवत्वमिष्टात्नुवादेन चतन्निषेधनिवृत्तिरतएवापूर्वविधयपेक्षयालाघवं अपवादकादिविषयेप्युत्सर्गाणुलेवस्या न्तत्वात्तच्च राम·
त्वहर्यकाहीनामपि बाधकः अपूर्वविधित्वापत्तेरितिभावः ततस्त्रेति अणादचनोवाचकोभवतीत्यर्थः कर्मण्यपपदे एवंतस्य वाचकत्वमिति भावः कर्मेसा ७४

त्रेति·सर्वं च तत्साम र्थ्यातत्प्रत्ययेनापवादकादिविषयेपि प्रतिप्रसवविधित्वमस्येति भावः ननु क्रियार्थोपपदे विधानार्थं अणिणीत्पिवास्तकर्मग्रहणामर्थ केव
लकर्मोपपदे हामानस्य स्त्रेनाकर्मग्रावभावात्पिनेते वासिद्धत्व आह दचनंलिंगतिकर्मग्रहणाल्लिंगत्यर्थः भविष्यतिकालेक्रियार्थाच्चपदेसत्यपि केवलकर्मपदग्राहको
हिवाधुनार्थमंदवस्यादिति भाष्ये चैवेदंति·उपपदसंज्ञोपात्तप्रमत्वंपदइतिभावः युक्तं तत्समाहृत्य प्रत्येकं चोतित्वार्थाच्च कर्मणीतित्व दर्शनं क्रियायामिति
क्रिहार्थे बोधयत्रापिसिद्धिरितिभावः ण्वुलाबाधितत्वादिति वासरूपन्यायाभावस्य ज्ञापनात्स्वारसेतेप्रत्यापेनल्तरितिहरस्तेनक्वचित्प्रणवशेषग्रहणादितिसास्म
थ्याद्याद्यविभागइतिभावः सत्रापाठस्तु चराहितद्दितितात्पर्य·अन्यथा शेषवचनेक्रियार्थक्रियायांप्रतिपदविध्यर्थमितिभाष्यासंगतिः चकारस्सत्वोहितस्या
पमर्थो न शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव ननुतत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदेनैतस्यैकस्यानात्स्यादिति तन्नत्वाशंक्य तस्या योपपदस्यादि भाष्ये·निर्दिश्यते·विभज्यतइत्यर्थः अक्रि
यार्थोपपदत्वादिति क्रियार्थोपपदत्वेऽपि पदार्थकत्वाहितत्र्यर्थः स्वाश्रयप्रकृत्यातिएवंतेहोतिच घिञः पारःकर्मव्यइति भावः वार्तिकं कस्येतितेन वार्तिकं रू
न्हतीय चसाह्यद्वितोत्यामृर्योग्यचितं चकारं वार्त्तिककृत् हस्तेल टः सम्प्रच्योपान्त्वानामिति दर्शं च वस्त्पादि व्यवहारात प्रयोगादलाच्छादनस्य·अनम्पर्धतेन·अ
नघ्नतेनपीति·ल्यदर्शिपइतिसूत्रस्यकेवलभविष्यतिज्ञापकेन अनघ्नतेनभविष्यतीत्यर्थ·तच्चान्यत्रनिर्दिष्टोः स्यतास्मिन्नस्यादत्त आह तच्चेदोति·एकश
येगोति·विभज्यंतेकृशोषेणात्पर्थः एतच्च ज्ञापके सिद्धेपलटएवेतितद्धि·वपस्ठेनघनेः साधुत्वमेवेतिकेचितसामान्यतएवज्ञापकमिसपश्यो

४

कै.प्र.वि. ब्धेपरिदिक्कमनुशोचनं श्रवलनीतिलुटः संज्ञामविघ्नंतपर्थेल इर्थेभविष्यत्सामान्येइत्यर्थः पैवमिति विलंबितं अन मिपुक्तः अभ्यासहीनः अघतनविषय

७५ मत्वप्रयोगक्षपं पुरस्कृत्यशेनामेतुदाहरणं अन्यत्रबाध्यतिरिक्ते स्थिरो कौलांतरस्पप्रापकइतिप्राप्तिमानित्यर्थः कालांतरस्थायीतिपावत् अस्थि

रार्थमिति विहारोमत्पइत्पत्रेकदेशस्यस्यकालांतरप्राप्त्याः स्थिरत्वंवर्लद्दरोशः मारोवलमित्यपिशारीरेहठ शक्त्रोशस्येवदलपुरार्थत्वाद्दुपपन्नेत्याप्प

स्यापिदृढत्वादेवत्रापिमारशहः सिद्धः एवंश्येपरिवदिमारादोकेपरोक्तस्थिरत्वाभावोश्रुतेः तस्मात्तत्रस्पेदुविष्टपपरोलातानमि हीत्र्येकरूपा

स्थिरत्वस्पकेपरोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वंद्विनोनिरूपपितुमशक्यत्वाच्चेत्यत्नेभावे तत्रस्थशहेनेनिभावइतिशहेनेत्यर्थः पोथ्यः सिद्धावृष्य नत्वेवंचिद्यानि

निनिमूत्वामगतिरत्पाह क्रियाभावइति नत्वेवमपित्पुंसकेभावेइत्पसंगतंस्पात्तत्राधीतरात्तुवत्पभावात् तत्राह एवमिति कर्तेरीति कर्तरिकृदित्पते

नलक्षेत्यर्थः लिंगसंख्ययोर्नान्तरीयकत्वमुपपादयति सत्वेति प्रातिपदिकमात्रंनिर्दिश्यतामितिवक्तुंप्रत्याहरशहेतिनकेवलाप्रकृतिरितिनिषेधादि

तिभावः आख्येकयाचिद्विभक्त्ये तिसंख्यापत्यःविनार्थइति एवंचपाढ्येनापत्नेर्भतित्वान्तरोपकमित्यर्थः भाष्यकारवचनप्रामाण्यपादितिवाशहो

हेतौ ततोहेतो एषोदाहरणमित्यर्थः नलोपाभावइति निषेधार्थकौ ननुवधकोनशहोनास्त्येवेतिभावः ननुकटकेत्पुंस्त्वात्कटकानीत्पनु एम

पपन्नमत आह कटकशहइत्युक्तिअर्धर्चादिःत्वादितिभावः प्रयोगप्रत्त्वाहितिअनुवाधमतत्वोरविवक्षेतितत्वंनघातोनिभाष्यस्यात्रानुवादइत्यर्थः किंच ७५

दधिकंवस्तुविवक्षायामपिनदोषइत्पाह अथवेति भाष्येत्रास्पोदेशंतार्थइह धर्मामिव्याहारोत्पत्वेनमासमानंमुखोधेइतितत्सामान्यंसतभावस्रविश्वा

त्वं तत्रैकपुस्त्वानुगतं चेति अत एवपंक्तिभेदइत्पाद्युपपद्यते धर्मपरस्पोपिवमत्पोरभेदात्सामानाधिकरण्यंतदाश्रुतिरितिहृदं चलिंगसंख्ययोर्विवक्षाया

मपिनदोषः नचैवंपंक्तिरित्पाहोपुस्त्वापत्तिराहशादिशेषागतसामान्यस्पभावपाठ्यवाच्यस्पासिद्धत्वदस्पसपुंस्त्वेकत्वपोः सत्वेपितदाश्रयविशेषस्पना

नालिंगत्वात्स्त्रीत्वाद्युपपत्तिरितिभावः सामान्यमिति तितेहतसिद्धत्वाख्योधर्मइत्पर्थः विशेषोइतितदाश्रयावमात्रइत्यर्थः ताद्रूपादवधिदितत्वप्रपपाति वाच्यात्र

नेकलिंगाइतिभावः कश्चीदित्येशहितिश्रीत्सेहादिपर्यवेधर्मः कचित्तुकेपरेतत्येवपाठः सामान्यानुगतइतिसिद्धत्वरूपसामान्यानुगतइत्यर्थः सविधिविरिति

प्रकारइत्पर्थः पृथगेकसेवाच्चार्यत्वंमातुलत्वंसवंधिभेदात्तथाएकस्मिन्नेवपाकादिमुसाध्यत्वविशिष्टततिक्रियात्वरूपविशेषस्पताभावशहवाच्यंसामा

न्यंचेत्यर्थः तस्मात्तत्रपथ्यान्तरूपकर्मेतद्विंसु एवंप्रकृतेपिवाचकतेहातकारकनिरूपितंसाध्यत्वंक्रियात्वनिरूपितं चासिद्धमितिवोध्यं वाच्यत्वेनेतिअने

कार्थत्वाद्वातूनांसिद्धत्वमपिघञन्तमर्थोतोरर्थइतिभावः यत्सामान्यमितिसाध्यत्वविशिष्टतत्क्रियात्वरूपविशेषसत्वेपिपसिद्धत्वास्यसामा

न्यंपच्याद्यर्थगतंघञन्तमवर्तिवाच्यतत्स्यपार्थत्वेननिर्दिश्यतइत्यर्थः नचतस्पेकत्वात्पुंस्त्वाचचिकीर्षाइत्पाहौठावाहिनस्पादितिवाच्यंतस्पभावस्पसि

द्धत्वरूपस्पेकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्यादेशावराघ्वेनचिलिंगाद्यनिपामकत्वात्विशेषणत्वेनभासतोपितत्स्वाश्रयस्पलिंगाद्यपोषतापनीयतेइतिनदोषः स

४
कै·टी·वि· त्वरूपत्वामिति· एवंचासिद्धत्वसाध्यत्वरूपोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः आख्यातशब्दे· पचतीत्यादौ भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां साध्यसाधनेक्रि
७६ याकारके वोध्येते इत्यर्थः अकर्तरि च विधिप्रतिषेधयोरित्येकवाक्यतेति कल्पान्तरे सा हि तत्र कारक विशेषत्वाद्विधेरिति भावः ननु भावविषयत्वमेवास्तु आह
भावे चे· ननु घञर्थे विधानमपि भावे इत्येव सिद्धमत आह स्यापमानेति अकर्तरीति तु भावमात्रप्राप्तकर्तृव्यावर्तकं विधेयं स्यादिति भावः भाष्ये विहित इति एवं च सामर्थ्या
त्कारक एव भविष्यतीति भावः इतर आह तेनेति अकर्तरि संज्ञायामेवेति सामान्यतः कर्तरि कृदिति सूत्रप्राप्त कर्तरि न किंतु भावे तत्र संज्ञायामेवेत्यर्थः संज्ञा
भूतद्रोप संज्ञात्वं प्राप्तमित्यर्थः भावः भावप्रत्ययांत इत्यर्थः परह्यौ विधिरिति· नियमविधिरित्यर्थः यो गविभागाविति अकर्तरि च हिंगोगोः त्वाच्चेत्यपि वोध्यं·
नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यमिति साहु· उक्तो भावभेदो भाष्य इति शंकितेति तिरित्युस्य छान्नस्य वाक्यमित्येके भगवत एवेत्यन्ये भाष्ये न जिवद्युक्तमिति प्रसक्तप्र
तिषेधात्सु सुहृत्सोप्याप्य इति भावः घञनुक्तमूलामित्यादौ तिपरिमाणाख्यायतमित्यादिघञ विधानमजपोरेव वाधकं मतद्वौ प्रत्ययानामित्यर्थकं
हितद्वाग्निकमिति भावः ननु परिमाणाख्यायामित्यत्र कारके इत्यनुवृत्त्या वपिकर्मणि किं तत्र धिवाध आम्नेरित्यर्थतहा वुप्रपकमिति चेन्न· परिमा
णाख्यायां भावएव किं तं मन्यते· अभिधानस्वाभाव्यादितिनदोषः परिमाणाख्यायां सघ रिमाणपरिच्छित्तिः तस्मात्आख्यातकथनं तत्रेत्यर्थः परिच्छित्तिस्तु
प्रत्ययार्थस्येति भावः साध्येकाहि शब्दे साहस्रासुस्पष्टेव पुनर्विधानाद्वाजएविषये भवतीत्यत आह अन्यथेति उपाराना हेनेवेति· परिमाणाख्यायामित्यने राम ७६

नैवेत्यर्थः निरभ्योः पूल्वोरितिवचनकार्यमिति भावः निष्पावृनिष्पावोकर्मणि घञन्तौ तदुल्लशब्देन शूर्पशब्देन च तत्तुल्यक निष्पावीति सभावमाधनोवानिष्पावाराशिः अन्नाशीरको
नपरिच्छेदः निष्पावेति तुषोदयनधेनेनपृतिष्यावस्तुदुलराशिः अत्रापि मानपारिच्छेदः निष्पावप्रहवृहदितिअ एसाम्ब्रि चाथमात्रापेक्षयाति सामान्यवितायामिदं वाध्यविशेषवि
चायामपिप्रकारविशेषमाह स्तुद्रायापेज्ञापोवेतिनतु भावे इत्यनेनैवसिद्धमत आह कर्मण्यपीति परिमाणात्वापनार्थं भाष्य एकादिपदे पाराने भाष्ये यापीति एवंच पाकादिशब्द
नामसंज्ञात्वात् अकर्तरि चेत्यनेन नसिद्धमित्यर्थः एवंच संज्ञायां परिमाणाख्यायामित्यस्यवाक्या घ्यातं अजपोर्विषये घञर्थे सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः समाधत्ते जे
पायपीति एवंच तंदुलानि आपद्यन्तां चथ्यसंज्ञात्वाद्येय आप्नो परिमाणाख्यायामित्येवघञ सिद्ध इतिनार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः अजयोः संज्ञाविषयत्वेयुक्तिमाह यथाज्ञा
नीयक इति अन्यथा संज्ञायामतपो स्त्रारिताचैन घञ स्याहत्मेवनस्यादितिभावः दंडोप्यतमार्थः ननु धातुविशेषणात्सर्वं भवति पंचम्यंतात्सर्वे धातोरिति कथं तोप्ये त
आह सर्वे भ इतितादर्थ्ये इति नन्वपादाने कर्तरि कारकइत्युक्तेः सिद्धमत आह तेनाधिकरणेति अपादाने तु दृष्टान्तान्तर्थमितिभावः तदुदाहरणं अधीयते तस्मिन्निति
यइतिहाव्याप्यकालइत्यर्थः नाव्रहिपमामिति सर्वं भवति वाद चौरीत्यादेयुजादिविषयेपीत्यर्थः भाष्ये कर्मण्यौत हारे इत्यादि तत्राणविधायके सूत्रे द्वौ यह सांस्थितिपाके
चन्ते तदस्य त्राज्ञभावार्थः स्त्रियांक्तिन् नित्यतः एवघञातु वादचौरीत्यादोयुजादीनां वाधकानां वाधनार्थं न च युजाद्यादिषु गुरोश्च हलइत्यस्यापि वाधप्रसंगः स्त्रियां
क्तिन् नित्यधिकारे एवकर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचइति व्यातेन सिद्धे रित्रितद्वानिकार्थं इनुणच सर्वभ्य इति भावविनामित्यादौ भावक्ताद्विषयेपीत्यर्थः अभिव्याप्तिविशाह शकि
स्वभावाद्वारे एवेनुणासिद्धो भाष्ये आह णेवासरूपन्यायेन पक्षप्राप्तक्तादि निवृत्त्यर्थं ननु सिद्धे भाव इत्यनेनैव नक्तये रण्यक्तग्रहणं तु क्त सवाधाकान्तो व लाघवनामपि वाधना

कै॰टी॰कि॰ यपूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः कवतत्लुग्गेवावाश्लनेष्यतइत्याहनतुलुग्वद्तीति एतद्वार्त्तिकार्थः उभयाधिकाराद्विति परिमाणाख्यायांभावेपीष्टिरितिभावः उदाहरणायोभावे
७८ क्तिंन पूर्वसूत्रस्यभाष्यस्वरसात्तथजाश्रयेति गणाश्रपायोतुजनीत्यष्ठक्तिखितिमित्वेनजात्यहे ह्रस्वापत्तिरितिभावः ननुजणातिरपि ज्ञाद्देष्यते अतएवतद्भाष्यनेयेजनीत्
ष्ठक्तिखितिमित्वेनजात्याशङ्केह्रस्वापत्तिरितिभावः ननुजणातिरपि ज्ञाद्देष्यते अतएवतद्भाष्येजनीत्यविनिगमात्क्लेषकारोध्याएवंचतस्यामित्वेनतस्मात्घञि
णिलोपेनापिसिद्धंजात्इतीतिचेत्रमितोजरइतिरूपमाहार्थत्वात्दाश्यतेयथापिच्छाधवासिद्धंतथापन्ह्याप्रयशक्तादितिसत्यावनेयेद्दंकारणधइति सुविधुं ज्ञाया
घट्स्थनेनइत्सुपलक्षणांत्स्य। ५ पिद्र सु॰ ननुसूत्रेणैव सिद्धमतआहप्रकृत्येति सजातीयत्वादित्यर्थः तथाचक्षिप्ताक्रिनोवाधार्थमिदमितिभावः कर्मणीति
हस्तेनेत्तकरणेइत्याहनिर्व्रियतेनेनेतिहस्तमाछादनंवाहुल्लाकात्करणेक्तः उदाहरणकृतालछाद्नेनेतिस्मि अगुलीति॰ दृढमुष्टितातेनाल्लाख्यायते॰ मुष्टिकाप्त
तिभाष्ये मुष्टोकुशलइत्यर्थः आकर्षादित्वात्कननिपातनमथः पातनेकर्मण्यभाष्ये अतिपाकार्थमिति पुंलिंगेभावेप्राप्तस्तपर्थमित्यर्थः अकर्त्तरिकारकेतुनानभिधा
नादितिभावः प्रकरणात्कर्पीरिति स्त्रियांक्तिनिषेधनेतइष्टयेतिभावः वाधकानामितिघाचचोरित्यादीगणपार्मेतियुजादीनामित्यर्थः अत्रेदंबोध्यंक्तिनोयमपवादः अतएव
याती इच्छायाअसिद्धिः शक्तिताभाष्येविप्रतियेधविषयेवासरूपाप्रवृत्तेः गिरोज्यहाणेचेति इत्यादिवाचोरित्यादेर्वाधकवाधनार्थं यावन्तु स्थितिरितिसपष्टप्रयोगावास
पक्षे बाल्लुग्लिनिवमाघकात्येक्तिन्तेतिश्चाधिकारोवासरूपविधेरभावात्यालुगलामपवादविप्रतिषेधेनगुरोश्चेत्यप्रत्ययप्रसंगादितिभावः एवंचवासरूपसूत्रस्यप्रयोगा रामः
नुष्ठानरूपभाष्यविरोधात्सिद्धंमितिपाघितत्सूत्रस्यवार्त्तिकमेकरेगुक्तिरिति भावः यावचोरीयती इच्छेवहुलग्रहणात्याधाइतितातात्पर्यउत्पत्तद्ब्रियाभिधकरणप्रयुक्तलाय ७८

वाहूउलकस्यतवाणावश्यकत्वाद्धवार्त्तिकोक्तमेवयुक्तमिति आभवि इयोरपिवतीइ प्रकरणोइत्यर्थः इयेषिप्रकृतेइतिपाटांतरः भावेएवेतिणाउवरितिभावः मनापवास
इतिवाधप्रमाणान्यचितयेदं सिद्धमितिवासरूपन्यायेनपञ्चमसूत्रयोपपितयोवाधनार्थभावग्रहणमितिभाष्याभिप्रायत्वर्णनमुचितं वासरूपइति ह्यधिकारएववासरूपनि
षेधइतिप्राकप्रतिपादनादितिभावः भाष्येपततमेति कस्येत्यक्ताः खलर्थाइत्यर्थःउचितःकेमयोकार्थीनादरसारासमासयुहणफलादिविशेषस्य अत्राप्येवंकारणास्वसप्रति
षेधकल्पनेति तात्पर्यं संकृतनमितिपेदेतिसंकृतनमितिभवतीवेत्यन्वयः अतएवपुंयोगादितिसूत्रस्थः संकुटेलमिति भाष्यप्रयोगः संभाष्यते एवंचभाष्यकारवचनादितितदोषा
हुलाकान्तेलुपीतिभावः स्योइति अविआयुरात्रे अयंतोहान्नमित्यर्थः ग्रहणभाष्यस्थएवचस्यइतिधातुपाठेइति सूत्रेणेतिभावः स्तेयवर्जितेइति हस्तादानविधे
येइतिभावः कितर्हिग्रजेरितिहस्तादानविषयेइत्यर्थः प्रकृतत्वेनैव निग्रहणत्यार्थिचेलप्रजोऽ भाष्यं वेनसिद्धं अतितार्थवित तत्रानि पूर्वविनोते पूर्वविप्रतिषेधेनग्य
जप्रवेशरितिभाष्यार्थः यजश्चेतिपाठे यथानृवर्तीउद्दृश्य कृतस्वरेणाठिवातिकारकोपपदादिति विहितेनः स्तिवेक अनेकेनेति घनातर्धनप्रघणाप्रघाणौतुघनापघ
नरूपेणेत्यर्थः अपस्वरणाध्रुवेति निपातनेतुनिपातनात्फक्षेतइतिसिद्धिरितिभावः तन्नातोलोपइतिप्राप्तयस्तनियामशिष्टत्वादिधानात् आर्धधातुकइतिलोपइ
तिभावः आदेशात्वस्यानिवेशातरम्भादितोदन्ताइतितात्पर्यतसमुदीपवाहत्वादितियद्यपिपुंसंपर्यरितार्थत्तयापिवहुलग्रहणादितिभावः भाष्ये ज्जपम्मा
मितिहेतिसितिनिपातनमपकरणोचारितार्थमितिभावः निपातितहेतिशब्दः शास्वादतइत्यनेदितोक्तिनक्तिनावादिभ्यइतिवचनेगुरोश्चहलइत्येतत्तानिपोस्य
विषयेनिष्ठायांचासैदोकारवचनादिस्यनेनमस्मान्नयेसाच्छेक्षत्वात्इत्याहुः सर्वदेनिष्ठायामनिट्त्वत्सूत्रमाप्तिरिक्षपा आवादयइतिफलितेस्यागायावाधमात्रेति चा

कै॰ टी॰ वि॰ असामान्यवित्येकः वाच्य समुदायेतिविशेषचिंतायामपिप्रकारविशेषः अजयजोउत्तरेति भाष्येतद्विषयोदाहरणदानादिति भावः क्त्वान्यः शायः वावचनमितिइदमेवज्ञाप
पतिवर्णाग्रीस्वाहपियोगादिभाष्योगयोर्यानितिभावः इष्ट्याः शेषगभावइतिभावार्थकलाघवः प्राप्तिःषिद्धिरा नन्वनुगृहानमिरितिस आहमिशिरा इतिगपाम भाष्येनपुनरेहे
७८ रिति एवंवपाक्षिकानिष्टप्रसंगइतिभावः यत्तु प्र यमातिक्रमे कारणाभावादिदं स्वस्याहितितन्नः तन्माप्यस्य अत्र शास्त्रिनेगीकारात अत एव दुहान्नेपुत्रिमार्थकं अतएव
तितत्त्वसितमितिवाहांचंतस्वरितसिद्धिरिवोध्यः अतएवेति अहिस्ताद्युहान्नप्येत्नपनेनसिद्धइतिभावः प्रतिज्ञानप्राप्यर्थ्यादिति इदं च विंतेपिठस्तुवंधकपरिभाष्यः
त्पुष्टः ग्रह साध्यकोवारणाद्यावश्यकमितिभावः रोगात्स्वायावाद्यतुक्तोर्थः साधनमितिअमंबारयतिक्रियेति भावाधिकारेपिकारकनिहत्यर्थमिहदृक्क्तिवयोक्तवित्रोतिः
भुवोवुग्मिन्याहे शितत्करणादिति शित्करणमपिवाद्यादेशविधानेनचारितार्थ्यमिति इत्थं चितं तस्मात्रिर्दिशेरेवविकरणाः साध्याः भाष्येपचेः पचतेरितिकर्मणाः शेषल
विवक्षायाषष्ठीप्रयोगानितिशेषोवाधात्वर्थनिर्देशोप्येतोवाहुलकात् अतएव इञ्जनेनाशर्ई व्याहोप्रभ्रजादिभ्यः गरुतौपस्पादिभ्यइतिप्रयोगाः संगच्छंते कृते
नेति चाहुलकादित्यन्ये एवंमत्वर्थायइति प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्यंत्तिरिस्तुनप्रयां आर्धधातुकत्वाभावादतो लोपप्राप्तिः स्वादित्वाभावेनाभत्वाद्यस्योति
लोपप्राप्त्याह भाष्यकारेतिवहुलग्रहणादिति मानं तदाश्रयणभाष्यकारवचनेहेतुः चहश्राहेः स्वार्थिकोयंक्षष्ठीतत्सुरुत्पातग्रहादित्वाद्वेनेकस्मित माधय
तिहलश्चभाष्येस्तेति अस्येर्थेमन्दर्शनमित्ये अल्लोत्त आतोऽषुगिति पुक् उदकाद्यन्तघोषीतिसूत्रे अनुदकइति प्रतिषेधसामर्थ्यात्त भस्याव्यनेमायग्रहणा रामः
दितिभावः कर्तृकर्मणोः लत्वश्चवंतासरोहरणामाहश्चाद्यंनस्तुभयतइति विल्करणासामर्थ्यादिति नवक्त्तलमदृजइत्यादिद्यवहितेपिकृतग्रहणपरि ७८

भाष्ययामुख्यवर्त्तमानकत्वेनतच्चरितार्थमितिभावः अप्रयोगेतोवस्थवस्थाकल्पनादिर्दितितत्वंचहलग्रहणोनेत्यस्येदं स्वोप्पपदानीति समासस्तु पर्यायेणेतिबोध्यं अत्र स्मो
ध्वरमीत्यधिकारादिति छंदसिगनयर्थमाइत्यतः इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं वर्त्तमा
नसामीप्ये मसीप्येचेति कालप्रकरणात्तत्कालेन सामानाधिकरण्यार्थमितिभावः अत्रापिपक्षेषष्ठीसमासश्व समासाप्रसंगइतिमतमविष्यन्हिरूपितं वर्त्तमानस्यतत्सा
मीप्यं तत्रचवर्त्तमानवत्सातत्यातिदेशोनर्थकः यद्धि वर्त्तमानेप्रत्ययास्तेसमीपभूतेपितस्मिन्निरूप्यमाणे वर्त्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्त्रीकार्यं तथा
चवर्त्तमानपदेनसमासाप्रसंगइतिभावः सामीप्यमसंबंधइतितस्यात्तत्सूत्रः सामीप्यनिरूपितः संबंधइत्यर्थः सामीप्येनाश्रयत्वारूपः साक्षात्संबंधस्तयोरेवेत्यर्थः पारंप
र्येणेति तत्रसमीपस्थस्यसामीप्येनसबंधइतिभावः प्रतियोगितासंबंधेनान्वयः वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्यवतीत्यर्थः इत्यत्रीभूतादौ वर्त्तमानसामीप्येसति
वर्त्तमानवत्प्रत्ययाइतिवाच्योर्थः एवंचतत्समीपेभूतादौफलतीतिवोध्यं तद्गुणत्वात् सामीप्यगुणत्वात इत्यर्थः तद्गुणत्वादितिपाठे वहुव्रीहिः अयमेवयुक्तःपा
ठः वर्त्तमानइतिप्रथमांतेन वर्त्तमाने येप्रत्ययाइत्यर्थः कथंलभ्यतेः तत्राहवर्त्तिनामिति लक्षणयेतिभावः रूपमात्रमितिनतत्वदिशिष्टमित्यर्थः वत्करणोत्तु वर्त्तमाने
र्थेयथाभवंतितथासामीप्येपिभवंतीत्यर्थोन्दोषइतिभावः लडभावेति अभावशब्दः कार्याभावेपोत्तहीतिशत्रानाद्यपर्थः नन्वेवमपिवर्त्तमानसमीपभूतभविष्यतो
र्विधीयमानः कथमविशेषविहितस्यतत्र आहवर्त्तमानलक्षणादितिभाष्येप्यर्थोपेतइति एतदोभाविहितइत्यर्थः प्रयोजनांतरमप्याहभाष्येशत्राद्यर्थमितिइत्युजाहयोपिव
र्त्तमानवद्विधीयंतइतिभावः सूत्रे शातुर्नजिड् चानशस्वसर्वकालत्वमुक्तंभवतइतिसूत्रेभाष्येइतिचानमुक्तिः कैयटेर्थिस्यात् आशंसायां सूत्रप्रयोजनंदर्शयतिभा

कै०टी०कि० ध्येआशंसानामेति आशंसायाभविष्यत्कालत्वंकथंमतआह आशंसेति ननुभविष्यत्सामाशंसायामेवप्रत्ययः कस्मान्नेत्यतआह इह चेति एवंचकालस्यसर्वत्रलकार
७२ प्रकृत्यर्थेएवान्वयस्योक्तत्वात् आशंसायांतहन्त्ययइतिभवः अपवादस्येति भाष्यस्य अपवादस्य लिङिति गम्यमानाइत्यतिदेशाभावात् इत्यर्थः तदाहहनात्रापवादस्येतिनि
मित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः ततः किंमत आह तत्रेति कथं द्वेद्वेति विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषारंभादितिभावः शङ्कते तस्मिन्नित्यादि इन्द्रार्थत्वमितिभावः उत्प्रेक्षा
णामिति तद्रूपीभूयविशेषणमेतेष्वभिमानः नन्वाशंसायाः संभावनायाश्चयद्यत्वबोधितमत आह अवयवशाब्द इति प्राप्यत्वेनानिश्चयविषयत्वरूपमवधारितत्वस्याशंसाविषयेऽसं
भवादाह मनसेति संकल्पात्मकेनेत्यर्थः अनेनेच्छारूपताशंसायाउक्ता आशंसायाः प्रधारितार्थत्वासंभवादाह आशंसेति विषयत्वादिति अनिश्चितइति अत एवेच्छा
विषयः अनेनेच्छारूपतातस्याउक्ताविधुरमत्ययः विपरीतकारणतेन संभावितस्यार्थस्य शक्यप्राप्तित्वं सूचितं संभावननानामाप्रवोऽरितइति पाठे स्फुटोऽयं शेष
त्कटत्वपि अस्याशेऽनुत्कटज्ञानमस्ति निश्चयरूपज्ञानं विषयस्तेन ज्ञानरूपतोक्ता अवधारितोऽर्थइति पाठे अंशेऽवश्यंभावित्वेन निश्चितइत्यर्थः अभिनीतस्येतिश
क्यप्राप्तिरित्यर्थः ज्ञानमिति ज्ञानेच्छयोस्तु भेदः स्पष्टएवेत्यर्थः तयोर्भेदे एकदेशयुक्तं युक्ततस्माह भाष्येऽवधीसंदेहोवेति तयोरप्यविशेषेण्यालमर्थ्यमित्यालमर्थ्यकालेभेद
इतिभावः तत्तल्लक्षयन्ति आचार्योत्तिनालमर्थमितिनियमेनालमर्थेनगम्यतइत्यर्थः क्षिप्रवचभाष्ये निम्नेइतिभविष्यति भूतप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः अनाशंसार्थ
मितिशंसापायूर्वीणाभूतवदतिदेशाद्विध्यपिकः सिद्धइतिभावः आशंसाभावंदर्शयति भाष्ये चेद्देवश्चेत्वृष्टइतियस्तोके भविष्यत्प्रयोगंनदृष्टतितस्मान्नमुख्य राम:
निष्पत्तिर्निष्पद्यतेरर्थः किंत्वन्यएवेत्यर्थः तमेवाह अशालीति अयमेव च निष्पत्तिपदार्थः भिन्नतत्तसेतिभावः शालीनामितिपूर्वान्वयिः तत्रैवेति अशालिवीजसेचो ७२

गरूपनिष्पत्तावेवात्रप्रयोगः पूर्वरूपैर्वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः निष्पद्येरंस्तुफलशूराणांमुद्देरपिनिष्पन्नेरितिपाठेऽप्ययमेवार्थः क्षितयानिर्देशानस्यानुकर्त्रर्थकत्वा
भावान्नकृतः यद्वास्वकार्योत्पादेतत्रैवनिष्पन्नैर्वर्त्तमानत्वं आख्यात्यानमेवयुक्तं भाष्ये हेतुमत्येति हेतुभूतस्यकारणत्वं भाव्यस्यकारणस्यकालं कार्ये आरोप्यप्रयो
गइत्यर्थः तत्रापिफलमाहकारणातेति तेन चावश्यंभावित्वं फलति कारणमेवेति अपामप्युपसनकारणत्वादितिभावः अन्यथेति इष्टः मामपिमेघोत्पत्त्यनन्तरमीह
शप्रयोगस्य इष्टत्वात्तत्र वृष्टेरपि भूतत्वाभावान्नदुपपत्तिमपि दृश्यपितुमितिभावः मेघादेरिति मेघाद्युत्पत्तिरित्यर्थः तत्राद्यपक्षे शंकते भाष्ये यदीतिहीति अभिव्यक्तिरि
ति स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः निष्पत्तिस्तत्रापश्चात्बीजसंयोगएव तत्रापिकार्यत्वादितिभावः तद्दर्शयति स्वतइति कारणसामग्री ति नत्वकार्यसमधिगम्यसा
मग्रीत्वं तथाच कार्यानुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्न हृद्रूपपरंपरासामग्रीति ननुकार्यसमधिगम्यसामग्रीत्वे तथाच कार्यानुमाने इतरेतराश्रय इति चेत्राः हृद्रूपपरंपरा
सामग्रीत्वग्रहात्तेनावश्यंभावित्वेनकार्योत्पत्त्यावनुमितायां तत्र कारणकालारोपेणाभूतप्रयोजो जैवोपिस्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यजन्मनोत्तरमेवक्रियाक्ला मिति
मितिभावः नन्वस्त्यर्थीनामित्युक्तं नह्यत्रिः केषांचिद्धातूनामर्थानि आह मन्त्रेति अकेरर्थो यथेषामित्यर्थइति भावः कर्त्त्रीर्दिधमानलेपिक्रियायाः कालत्रयपेभाह
र्मेनाहाहात स्वमन्त्रायादिति कर्त्तृमन्त्रयोः समनियतत्वादिति भावः अविकल्पितत्वादितिप्रयोगोऽइत्यर्थः यन्नचेति प्रयोगइतिशेषः चवचनेन अस्वस्थानामिति वार्त्तिके
न अस्तिहविपर्यासइतिभाष्ये पिलोकइतिशेषः चो हेतौ यतः शिष्टलोकानामसिद्धो विपर्यासो विपरीतः प्रयोगोतो न विकल्पेन प्रयुज्यन्तेऽपेरतोत्रयथाकालमेवप्रयोग
इत्यर्थः किंपुनः कारणमिति किंपुनः कारणं वानभाष्ये तेकिंवकारणं शिष्टानां विपर्यासासिद्धिरितिभावः वास्तवकालभेदस्याभावाद्वचनेनैवसाधनेमाप्तौत्वेवविपर्यासे

कै॰ शा॰ वि॰

सादिकमितिभावः इंद्रियव्यापारः तत्प्राप्तिः इंद्रियपदेनात्र कर्मेंद्रियं तत्तो वस्तुनां इंद्रियसंबंधात् तात्कालप्राप्तिसंबंधात् एकैवसत्ताकालभेदमापद्यते वस्तुतरं इंद्रियव्यापारात

८० देवाहृयः क्षमासादनादिति तत्रदृष्टिकर्मव्यवसायविषये वर्त्तमानेति वर्त्तमानार्थिकेत्यर्थः नानद्यतनपूर्वेति अद्यतनशब्दोपादानेनकस्यापि विध्याभावात्तत्रदृष्टत्वमात्रेणा

तिदेशो वाच्यः तथा चभूतादिरूपेद्यतनेलङ्पिस्यादितिभावः माध्येलुङ् लिङोरिति भविष्यत्यद्यतनेलुट् भूताद्यतनेलङ् स्यादितिभावः अप्राप्तेति लुङ् लङोर्भूतभविष्य

ताद्यतनेदृष्टौ तत्राद्यतनदर्शनस्तु अमानेतस्मिन्नेवाद्यतनेतयोरतिदेशोनर्थकइतिकश्चिदंशस्याज्यः तत्राद्यतताशांशभागेनातिदेशोभूताः नद्यतनेलुट् भविष्यतितत्र लि

ङितिप्रयोगसिद्धावपि अद्यतनावदितिविरुध्येनतस्माद्भूताद्यंशपरित्यागेनातिदेशो आम्नायामासोः यथाकालप्रसंगइतिभावः भाष्येयथाप्राप्तमेवेति स्वरेव विधायके

स्वसुकालेषु भवंतीति तत्कुरप्रसंगइत्यर्थ तेनपरोक्षेइतिः परत्वञ्चमानं चित्तः माध्येलङ् लुटोरेवोपूक्तमेवक्तेति तिरिकृभविष्यतिउत्तरसूत्रेसमप्रयोजनमेतदितिपाटः त्रि

शाद्वान्त इति॰ सव्यापूर्वराव्रक्तेवमितित्वस्मादेवभाष्येप्रयोगाद्विगमशिष्येलोकाश्रुतादिगमेस्तुक्तेस्त्वानित्यमितिभाव॰ योयमश्वापरिमाणाइति अपरिमाणइ

तिछेद॰ नियमार्थमिति॰ क्रियाप्रबंधविषयइतिभावः विधीति॰ अक्रियाप्रबंधाद्यावितिभावः कालावि॰ देहद्युप्राणात्पाश्चित् अहोरात्रागामहोरात्रेविभागेष्व

स्याद्तोवार्त्तिकं अनहोरात्राणामितितद्याचेष्टसंबंधसामान्येइति परस्मिन् एकमोतिसामर्थ्यात्कालविभागाविषयस्वनिषेधः नहिदेशविभागस्याहोरात्रौः मव

धोक्तिइतिभावः पृथग्योगोत्रिकालविभागग्रहणार्थमपिचित्तपिवोधविङ्क्षिः मिन्ने कुतश्चिन्निमित्तात्क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियापातिपत्तिः साधनविशेषविशिष्ट एम॰

क्रियातिपत्तिरित्यर्थः भूते च॰ उताप्योः प्राक्तवाइत्यस्याधिकारइत्याह्वास्पसतदुत्तरमप्यधिकारइति लभ्यतेतदन्वाचष्टे इत्याह बसमासोनितत्वेतितत्रापीत्यर्थः लङ्प्र ८०

स्पइतिनिमितिशिक्षः वोताप्योः भाष्ये विभाषागर्हाप्रभृतादिति॰ गर्हाविशिष्टप्रकारार्थविषयविभाषापद्यतितविभाषाकथमिलिङ्चेतिसूत्रप्रभृत्यादित्यि॰ गर्हाविशिष्टप्रकारा

र्थविषयविभाषायद्यघतितविभाषाकथमिलिङ्चेतिसूत्रप्रभृतीत्यर्थः अनंतरसूत्रस्यागेदीजमाहगर्हायांलडपीति॰ गर्हायां लङ्अपिजात्वोजयंतमितिता छुल्यप्रतिपादने

नर्गहापस्नेनक्रियेतेतत्सर्वयाजनार्थमितिसर्वेरायाज्यपन्नेवासादिति॰ क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेतिभावः अनवक्लृप्तेनु किंइन्नेनेत्यर्थात् कथंसूपपन्नत्वमत्तआह

अर्किंवृत्तेति॰ उपपदसंज्ञायाअन्यहापिभावात्रहेतभविष्यतीत्यनुपपन्नमत आह उपपदसंज्ञाकार्यमितिशेषः लङसंभावनेनात्पर्याप्तेति परिशब्दस्यसंभावनार्थत्वेनसं

भावनंप्रतीप्यतइत्यर्थः तदेवाहसंभावनेहियदिशब्दइतिभावेनहिपदार्थविशिष्टचित्रीकरणत्वात्स्वर्थयद्गमनतु अंधोनामपर्वतमारोहतामपाद्वहाहरणइवतत्समभिव्याहारं

विनापिवाद्यमितिभावः लक्षणहेत्वोरितिक्रियायालक्षणहेतौ चवर्त्तमानाद्धातोः कर्त्रादिशत्रानादित्यर्थः सूत्रस्य किंवल लक्षणत्वादेस्तद्योत्यत्वेपिद्योतकस्युरुपस्यदृष्ट

त्वादितिशब्देनतद्योतनेपिवाद्रिप्रातिरितिभावः इच्छार्थेषु कामप्रवेदनमितिप्रयोक्तुः स्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः विधिनिमः निमंत्रः प्रवर्तना प्रवर्त्तकनिष्टः महाप

नुकूलोव्यापारः स्तदेवप्रेषणं भाष्येव्यापारेणेतिः प्रवर्त्तनेत्यर्थः एतेनलिंयोगइष्टसाधनतात्ज्ञानामितिपरास्तं हेतुमतिचेतिसूत्रस्यलिङादिशिच्यः पर्यायत्वशंकापरस्पा

र्षविरोधापत्तेश्चेत्याहुः न्यायेतिशाब्दशाब्दिविषयेत्यर्थः अयमभावः निमंत्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्टव्यापारवाचकत्वस्यसर्वसंमततया विधिशब्दस्यापिप्रयोजकनिष्ट

व्यापारवाचित्वं नत्विष्टसाधनत्वादिवोधकत्वमितिप्रचाराप्रयुज्यमानलिङादिरूपः संचप्रेरणात्वेनलिङ् शक्तः प्रेरणात्वंचासंक्षोपाधिः एकस्यैवरूपभेदेनवाच्यवाचकत्वे

उपपद्यते सचलोकेषुरुषनिष्ट वेदेईश्वरनिष्टः देहस्याकर्त्तृकत्ववादिनांमतेशब्दनिष्टः शब्दस्यत्वाच्चशब्दीभावनेत्युच्यतेइतिमञ्जूषायांविस्तरः विधिरूपतेतिप्ररोचस

कै.र.कि. र्थः यन्नियोगतः कर्त्तव्यत्वाद्यास्तित्स्मन्निमंत्रणत्वाभावादाह निमंत्रणत्वाभावाहाह निमंत्रणविषयत्वादिति भाष्ये ब्राह्मणाने तु न्के स्नद्दीयनिमंत्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मण
कृतेपि हव्यकव्यातिरिक्ते विषयामंत्रणे प्रत्याख्याते नाधर्म इति लभ्यते यद्भ्यङ्गपारिया स्वानेकैपरकृते वीजभाव्यानुग्रहणान्वचितः सामान्यत एव ब्राह्मणस्याश्रा
८१ द्धादिनिमंत्रणप्रत्याख्याने धर्मः स्मृतिश्चापि स्मर्यते इति बोध्यं कामकर्माणीति यत्र भोजनाद्यननुष्ठानेपि न प्रत्यवायस्तद्विषयप्रवर्त्तनामंत्रणमिति तात्पर्यं उत्तरविषये तिलि
ङाद्यस्तद्द्योतकाइतिभावः विध्यादीनामर्थैदन्तिवकृ मुचितमतन्त्राहन्त्रादिशहृस्येतिभेदयेभवंतमित्यादिवुदाहरणांबोध्यं निमंत्रणादीनामितिभाष्यस्यनिमंत्रणात्रणादि
पदानामित्यर्थ भाष्ये निमंत्रये इत्याद्युपलक्षणं निमंत्रयेहित्यादेरपि न तु निमंत्रणासेकत्वेपि कर्त्रादिसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचनं भविष्यतीत्यत आह नाप्राप्रिथिति र
दंवकर्त्राद्यमतीत्यायन्निरिपिदूषणांतरबोध्यं कर्त्रादिगतायाः संख्यायाइति क्रियायामारोपितायाइतिशेषः वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोजककर्त्रेकत्वाभा
वात्रहुतसूत्राणि पेनमानंवात्यत्वे वत्तस्याएवविशेष्यत्वे स्यादएकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिरित्यर्थः कर्त्तृद्वित्वादिनाद्वित्वाहवपितस्यविशेषणत्वान्न द्विवचनादिति पा
मकर्त्ताकर्त्रादिवाध्यस्तन्नसुन्क इत्युपेक्ष्यं भविष्यति अतएवं क्षाप्ये द्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादित्येवेतुक्तः विशतं चैकोपमर्थानिमंत्रणानामनेकत्वादिति अ
नेकविषयकमपि निमंत्रणमेकमेवेतितदर्थः एतेन विशेष्यगतसंख्यैकवचनादिबोधेति सूचितं अतएवात्रपक्षे भावाकर्त्रादीनाबोधनापत्तिरिति दूषणं नोक्तं भाष्येद्द
पि माझोतीतिलडाह्यत्ति भोनसुः अनेनेलिङ्राबाधितत्वादिभावः द्योतकतापक्षोपदूषणमुदृत्तु माहसिद्धंत्विति द्वितीयाकाङ्क्षधातोः प्रकृतेप्रत्ययार्थेकर्त्रादेलिङित्यर्थः राम:
कर्त्रादीनामपि द्योत्यत्वपक्षेमत्पार्थइत्यस्यप्रत्ययाद्योत्येइत्यर्थः नन्वेवं पक्षंमहगोवक्तीस्याहाव्यपिलिङ्स्यादतआहद्वितीयं वियाह्निकमितिद्वितीयपक्षेहेनविध्यादिरेवगृह्यते ८१

इतिभावः नियोज्यः प्रेर्यः नियुज्यते प्रेर्यते प्रेरणाविषयधात्वर्थपुराधातोर्लक्षणात्तद्याप्रकृतेर्थमित्यपदइतिभावः नियोज्यः प्रेर्यः नियुज्यते प्रेर्यते प्रेरणाविषयधात्वर्थय
हाधातोर्लक्षणात्तद्याप्रकृतेर्थे प्रत्ययइतिभावः प्रकृते प्रत्ययार्थइत्यनेनामंत्रेनामंत्रणाद्यनामर्थइति पक्षेपि नद्दत्यासः सूचितः विरोधाभावात् कर्त्रादियोद्योत्याइतिप
त्नस्यनुक्रमोइतिसूत्रस्यभाष्यंसमततयावादंमानाभावात्अतएवावाचकत्वपक्षेद्विवचनाद्यसिद्धिवत्तिवाद्यसिद्धिर्नोक्ताभावकर्मकर्त्रर्थकत्वमेवात्मनेपदस्य
देशे पदविभागेन तद्विधानात् युष्मदस्मदोरर्थयोरभावेन समानाधिकरण्यभावेन प्रथमपुरुषाद्यसिद्धिर्नोक्ता अनियमस्तु नोक्त इतिरिक्तः भिन्नमामंत्रणं प्रतीतिधात्वर्थातिरिक्तप्रे
णाद्वयापारं प्रतीत्यर्थः प्राप्नोतु भवान् निमाहेरणीकरोतु भवान् आमंत्रणांगीकारविषयप्रेरणारूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः प्राप्नोतु भवान्निमाहेरंगीकरोतु भवानामंत्रणा
गीकारविषयप्रेरणेत्यर्थः ननु पाकं पचतीतिवत्प्रवर्त्तनादिशेषरूपामंत्रणस्यापि हि शेषामंत्रणांतरविषयाकांक्षेत्यत आह भेदपूर्विकायाइति तत्रास
मान्यविशेषतयाऽभेदान्वयो न तु तथा प्रकृतेइतिभावः आमंत्रणं प्रतीति धात्वर्थव्यापारातिरिक्तप्रेरणाप्रतीत्यर्थः अत्रेदं तत्त्वं विषयाप्रेरणा तु नात्र प्रत्ययार्थ
र्थः लिङ्येव तत्सहन्निहिते स्वप्रवर्त्ते स्वप्रेरणानपेक्षत्वेन तस्यात्तदर्थत्वाभावात् इहमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषे विधिशक्तिप्रतिबंधक इति न्यायविदः अतएव भगवन्नि
त्तमपुरुषविषये स्वशक्तिं विशिष्टकर्मकृणिति संबोध्यकर्मकमित्यर्थः अवश्यकर्त्तव्यत्वलक्षणा अवश्यानुष्टेयत्वेलक्षणात्ततो भोजनादिष्विति तद्बोधनार्थं निमंत्र
दित्यादि प्रयोगइतिभावः नन्वेवं निमंत्रयेनिमंत्रणमित्यादौनिमंत्रणादिपदप्रयोगः पुनः लोटैवतदर्थप्रत्यायनात् आह नत्वपलौकिकइत्यादि धातुनामनेकार्थ
त्वात् निमंत्रणामंत्रणाशब्दार्हत्वोर्थको अर्हं चवाव्यपकर्त्तव्यतालक्षणाकैयटोक्तं स्वंचाहेतुत्वस्त्वचसूत्रनेनेनलिङ् लोटादुत्तमपुरुषविषयइति उक्तं भवति इतिबोध्य भाष्य

के.टी.सि. कथंपुनरितिधर्मिणोहिदमकिाह्वानतुधर्मस्येतिप्रश्नः स्त्रीत्वंचस्त्रीत्वेनेत्यस्यस्त्रीताशह्वउत्सहरणोप्रवर्त्तनादिविषयएककर्तृकः पाकइतिबोधः अहंपाचयेयमित्यादौपाकप्रवर्त्त
नाऽदस्यानुष्ठेयेतिबोधः आक्षेपाचताचाचेतियद्यत्त्वेत्यर्थः बहुवचनेतिअतस्वसर्वलकारेतिलः कर्मणीत्यकारिवक्तृतइहचितमेतावान्नुलइतितत्स्त्रत्रस्यभाष्यस्वग्रंथाभ्या
८२ लइत्यस्यैकवचनांततापाश्वलाभात्सुपाकमहिस्यइत्यस्यायंभावः धात्वर्थक्रियायाइवप्रेरणायाःस्वतएकत्वेपिप्रेर्यगतसंख्यायाः स्वनिष्ठत्वार्थइवस्वविषयकप्रेरणाया
मप्यारोपादिवविनाहीतिवक्तृतोयावतावाचात्मिकाश्रियस्यकदेशिनः एतेनप्रत्ययार्थविधायारेसत्वोनत्वेपिप्रत्ययानीप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिभंगइत्य
पास्तंएकदेशयुक्तिलेनाह्वति नन्वेवमपिनिष्पन्नेननस्यादिधिकार्यस्यापिभानाहातआहप्रथिह्वइत्यादितत्रअर्थे अन्वयद्योतकतापक्षोयुक्तः पचेत्याद्यावपितथातिस्वसंख्या
कालकारकाणामिवास्याअपिद्योत्यतायाएवौचित्याच्च एवंचप्रवर्त्तनाविषयाकइत्येवबोधइतिबोध्यप्रेक्षाभाष्येद्विबाः स्मामिति इदमपिज्ञापकंस्वविकारोदहैककाविद्यास
रूपविध्यभावस्येत्यर्थः इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेतृतीयस्यतृतीयेद्वितीयान्हिकंपादइत्यसमाप्तः धातुसंबंधेधातोःसंबंधइत्यर्थे
ऽयावन्तेकमेतत् धातोः कारकसंबंधस्यकारकाधातुसंबधस्यसावीनिकत्वात धातोःसंबंधइत्यर्थनुसमासोऽपपादः द्वेन्नोसंख्याविशेक्षस्याभानात्तआहसंब
धस्येति द्वित्वमवगम्यतइतिवक्तृतोद्वित्वावोधेपिधातुत्वेनेवधातुद्वयबोधइतिबोध्यः गुणाभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनअप्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधोधातुद्वयबोध
इतिबोध्यः गुणाभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनअप्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधधात्वोरेवाक्रीयतांकर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवत्इतिचेन्नगोमानास्यादित्यादौमदुः राम
सनापत्तेः नह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोपिसंबंधोवक्तुंशक्यइतिभावः अर्थयोस्त्वकः संबंधइत्यतआहविशेषणोत्तिसच्चप्रत्ययार्थद्वारकोवास्वार्थइतिबोध्यअन्यस्मिन्का ८२

लेऽस्तिउपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानांतुलद्यवः वर्त्तमानसामीप्यइत्यास्यकालान्यत्वस्येवप्रतिपादनादितिभावः प्रकृतानामितिप्रकरणादितिभावः वर्त्तमानसन्नेतिगेचतदस्याल्ली
तस्त्रसंख्यावदवर्त्तमानकालोप्यविवक्षितइतिवाच्यंइदिनमानपेत्सुत्तेऽतीतइंदुस्माप्यानयनापन्नेइंचतत्रैवभाष्येऽत्रचस्पष्टंभाष्येभूतकालइत्यग्यौवहृद्धौहपः भाविष्यप
देशोतिभाविव्यवहारेत्यर्थः अग्निष्टोमयाजीसुत्नरइतिवद्धारिष्यमाणाइतिशेषइतिभावः पष्टेतीति इत्यर्थः प्रतीयतइतिशेषः भाविव्यपदेशादिति भाविव्यवहारविषयादग्निष्टो
मयाजीसुत्नरइतिवद्धारिष्यमाणाइतिशेषइतिभावः पष्टेतीति इत्यर्थः प्रतीयतइतिशेषः भाविव्यपदेशादिति भाविव्यवहारविषयोदग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः वा
क्यार्थदर्शादितिजनितेत्येतत्समभिव्याहारात्तत्युतीतित्स्यवाक्यार्थत्वमित्यर्थः व्यवहारस्यभविष्यत्वविषयभविष्यत्वकृतमितिभावः चेपरीत्यनिराणोपमत्पुनिर्दश
यतिविशेष्यायादितिभाष्येउपपदस्येत्यस्यगुणाभूतस्येत्यर्थः सत्वाभेदतुल्यंन्यायः न्यायेनवचनसंकोचेमानाभावात्धातोःसंबंधेत्यादिधातुभावेयेप्रत्ययास्तेन्यत्रापि
कालेभवंतीतिव्याख्यायीदित्याशयः सत्वाभेदइतितथाचसूत्रस्यधातोरस्मादेः संबंधेसतिधातोः प्रत्ययाः कालांतरेइत्यर्थइतिभावः नन्वस्यादिप्रकृतिकत्वाभावात
कथंतद्विषयत्वमतआहअस्मादिविशेषणायेति पूर्वोक्तेनेतिगुणप्रधानभावरूपन्यायाप्रयोगाभिप्रायेणेत्यर्थः भाविशब्दस्यातिपदिकत्कालेभाविकृत्यास्य
हृगृतहासीदितिदर्शउचितः नतुअतीतमासीदितितथाभूतियर्यापृत्वावर्त्तिरितिभावः ईप्सितत्वस्मिन्निति इस्येतत्स्यंतस्मिन्भविस्तेत्यर्थः एवंप्रत्यायाख्यातिसूत्रेचस
न्देदशैत्याद्दीववर्त्तमानत्वमारोप्यशतातत्फलंतुतत्समानकालत्वस्यदर्शनेलाभः शत्रस्यलेखिकोक्त्योः समानकालत्वप्रतीतिः यद्वादर्शनकालिकंवास्यवर्त्तमानत्वमा
श्रित्यप्रत्ययः एवमेवनन्तुवोमततेवचनलोपंवोहिताः एमइतिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपपत्तिः गोमानासीदित्यत्रदेवदत्तस्याविद्यमानत्वेपिगोमद्रूपस्यातीतत्वाद्भूते

कै॰ द्वा॰ वि॰ प्रत्ययः तत्रार्थाद्द्वाभ्याम्प्रतीतत्वप्रतीतिरितिहि कुर्कि यासमभि भाष्ये हिस्वयोरिति तद्विवायकैरेवस्पर्धः ननु परत्वान्निर्दिष्टं कृते तेषु तेष्वामेवैतौ भविष्यत इत्यत आह समा
मानेति लसकृत्वेपि हिस्वयोः किं मायातमित्यत आह तत्रेति अयत्वमिति निर्दिष्टं तस्य विभक्तं तत्प्रतिरूपकत्वाद्व्ययत्वमिति भावः हिस्वयोरित्यस्य हिस्वातयोरित्यर्थः
०२ ननु व्यतिकरेणात्मनेपदं हिभ्यो पिहि परस्मैपदहिभ्योपि स्वदत्पाकारः स्यात्तत्र पपन्ने आत्मनेपदीतिः ननु तिङ्गो हि स्तोत्तचत्रावन्नात्मनेपदेनहत्स्य पक्षत्वादिति पदाहि
शेषे नापुत्रमत आह यद्वाह्वेनेति निमित्तानामिन्नशहो नित्यनेषुसकइति भावः केचित्तु नामेकदेशग्रहणोन परस्मैपदात्मनेपदे पदशब्देन भाष्ये उच्येत इत्याहुः स्यानि
वद्भावादिति नयमार्थधातुकमपि हिस्यातिदेशान्ति तस्मात्परत्वाहितिवाच्यं शतद्विषयेपि स्यानिवद्भावप्रवृत्ताः आतिदेशिकपित्वमाश्रयाभिरिति निर्दिष्टत्वं न अन्यथा
एतकरवमित्याहीगुणानापत्तिरितिहि के प्रवानित्याहाविति आहिस्वहे इति शेषः तद्धुनयन्नाह यस्मिन्निन्वंनेतरस्येति न्यायात यावानिस्वसंगतेमत आह यो
गविभागेति भाष्ये मुहेत्यस्यानुप्रयोगे मुनजैड इति पाटः पिल्विन स्वादेश इति पाठः केयटे सर्वेषां तिङ्गमिति हिङादेशत्वेनापित्ति प्रियदोष इत्यर्थः हद्ध कुमारीति एतद्
यवार्तिकस्य साततक्रियासमभिहार इति वार्तिके लोडंतविषयकमेव द्रष्टव्यं अन्यथात सोतोभिन्नवचनत्वे गौरवं स्यादित्याहुः होषांतरमप्याह भाष्ये लोडन्यथेम
ति ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थः संभव परस्मैपदादिग्रहणाभावादत आह मक्षेण इति शेष इति होषांतरमप्याह भाष्ये मुहेचेति लोडादेशाविति लोडित्यस्य च लोडादि
त्यर्थः स्थानिवत्त्वेनैव लोडर्थमीतिदेशस्य सिद्धेः पुनर्लोडादिति वचनं लोट्स्थानिकहिस्वयोतिदेशार्थमिति भावः अतिदेशफलमाह तेनेति वचनांतरेणोति सुस्सा राम॰
हिं संज्ञायां पुष्पंतस्याश्मलाधिकरणे एकत्वे च भाष्यं तत्र यथास्तं विधिरिति भावः यथाविध्यानन्तु क्रियास्यार्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह एवे ८३

तिनद्येकस्या इति सकेन समुच्चये सर्वसामान्यवचनस्येति नियमेपि प्रक्रान्तेन पूर्वायिव्याहन्निरित्यात्तं समुच्चये सर्वसामान्यवचनस्येति नियमेपि सकृत्तन्न्यायवाधेमानाभा
वाद्धिनापि वचनं सिद्धमिति भाष्याशयः नेष्टेति श्रुत एव लुनीहि लुनीहि सेवाय लुनातीति भाष्ये व्यवहितप्रयोगाः समगच्छतेति तेनाहुः प्रयोगशहार्थव्यभिचारोक्तेर्नु
चै प्रयोगात्तत्पदे नेष्टस्त स्पृनभिधानाज्ञयाराणाय यद्दृष्टमेव सह्याहुः समुच्चये साभाष्ये लघुत्वादिति सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य संनिहि
तविशेषेष्वेव पर्यवसानात्सर्वं यो कल्याच्च भिक्षौ सिद्धा यादिशेषवाचकनानाधातुप्रयोगोस्वादिति भावः कचिद्रेवाति अपर्यायविषये इत्यर्थः एवं वनरूहुमदनस्पता
हित्य पर्यायेष्वलाघवगौरवानाद्दणनदोषः दृहत्वपर्यायत्व संश्रमेदेत्याहुः उपसंवादाद्दिति संलेहिशानार्थतदाहनित्यार्थमिति पूर्वसूत्रेहि निलिङ सैलेडित्यस्य
ग्रहणमनुवर्तत इति भावः व्यवस्थितेति वेदे आवाध्याराध्यभाषात्सर्वविधानाछंदसि वैकल्पिकत्वाद्दशेषद्वेधनेकरणेहेतुरिति वेदनेरकालत्वाद्दानस्येति भावः कार
णमेवधिरिति तद्वत्कहान स्पतत्कारणाभावे पि वहुशोदृष्टत्वान्निरुक्तकारणोसत्वपि वहुशत्वहानाभावाच्च व्याक्रविशेषयोः स्सापि पूर्ववन्नित्यो न तवन्नित्वेन नियमघटितक
रणत्वस्यैनेतद्धहृतोभानं किंतवथ्यवधिमद्वादस्येवेति भावः भाष्येइस्मेवाशकायाञ्च पुरुहरणसंभावनापरत्वेन तद्वारख्यानस्य संभावानतं भावनेर्वचात्राथ
काहाहाशंकायामपापाति अकारणात्कार्यस्ये त्याया अपिदर्शनादिति पिद्योध्येः लिङ्प्रयोगेति लोकेपीत्यर्थः एवं चक्षुन्यमोपि लिङ्यंत्यातु लिङ यत्नेडिस्य
सिद्धेरइनेकार्यमिति भावः तुमर्थेन तुकसादिषदानुपाहानुत्पत्कयंतेवुमहेक्रिरत आह क्रियेति ननु अव्ययकिञ्चोभाव इत्येतत्साधजायिवसिद्धमावेतुभुत्सायः
स्तः स्वाथीर्धाने तु साध्ये भाव इति विशेषेत आह साध्यमानेति वार्तिकेपि भावशहेन साध्यभावस्यैव ग्रहणमिति भावः तुमर्थे इत्यनुवाचश्च तुमौ भावसिद्धिरितिवा

कै॰उ॰त्रि॰ ध्यं॰ उदीचांमाङोनानुबंधेतितेनानुबंधविशिष्टस्य प्यात्वमितिभावः एकांतत्वेइति अयमेवपक्षोत्पन्नइतितस्यैलोपइतिसूत्रेभाष्ये समानकर्तृकयोः ननु कर्तृशब्देनश
८४ क्तेरभिधानात्तत्साम्यस्य क्रियाद्वयविषयाभेदान्नैककर्तृकत्वं युक्तं क्रियपोरित आह शक्तीति शक्तिमहतोः कत्वस्य शक्तेरारोपेणैककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः भाष्ये
स्वशब्देनेतिनात्रधातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिताकिंतुस्वार्थमात्रवृत्तितेतिभावः पूर्वकालस्य तत्वाद्योतकत्वाहपौर्वकाल्ये द्योत्यइति नतत्वार्थानामितिन्या
यस्यविषयोयं द्योतकस्थलेप्रायसत्तदग्रहन्ते तथ्यनयमवश्यातिइहकस्मान्न भवतीत्याशंक्यभोक्तुमितिअन्यथा तत्रतुमुनाहि क्रियाविशिष्टपूर्वकालस्यद्योतितत्वान्न
स्यादिति स्पष्टं चेति हि कृभाष्ये स्वशब्देनेति पूर्वशब्देनेत्यर्थः नन्वत्रविभाषाग्रेइतिसूत्रे गाभवेदेववत्क्तानआह पूर्वशब्देनेति तेनग्रहणादिति अत्रचेदमेवबीजं भुमानं भो
क्तं तदेतिकर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्यकर्त्रेतस्माध्येस्वजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थइतिभावः तथैवनयन्नाहकर्तृपौर्वेति पूर्वकालत्वादिति तत्रभोजनफलकंपूर्वका
लमास्थनमितिबोध इतिभावः तुमुन्समभिव्याहारेसमभिव्याहृतक्रियायांपूर्वकालत्वेतुमुनद्योत्यं मतौपत्ते एवं चतत्रत्वास्याहितिनात्पर्यं एवंचधत्रधातोः पूर्वका
लविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वा तदाहलशब्दोत्रवाससरूपेणेति अन्यथास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेनकथं वाससरूपेणस्त समानार्थत्वेहितत्वं तत्रप्रवृत्तेः एवंचभुक्त्वा
व्रजतीत्यत्रहि पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकव्रजनमितिबोधः ननु स्त्र्यधिकारात्परतो विवासरूपविधेरभावात्कथमत्रत्वेनल्युडिप्यत आह वासरूपइति न हि वासरूपवि
धिभावस्तत्क्त्वाचित्क इतिभावः ननुवासरूपेणाल्युट् सिद्धावपिकथं पित्त्व मुनापेक्षाहत आहपत्त्वात्वितिनहीति तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियांप्रतिविशेषणता प्रा॰
त्वनियमात्तत्क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियांप्रतिशेषणात्वनियमात्तन्नचैतदुभयं युगपत्संभवतीतिभावः समानकर्तृकेति समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाले ८४

यस्यात्मत्वतिपादनपरत्वादित्यर्थः निपरिणामवर्थी तन्नद्विवचनबहुवचनान्यत्रावश्यकत्वेनैकत्रोपादानेन्यत्रनस्यादितिभावः तात्पर्यमिदन्तु न तद्विवक्षितमितिता
त्पर्यम् इमो चेद्व्याधितो स्यातां यस्यादिमोक्षधमितादृशेलोकेद्वित्वस्यापि विवक्षादर्शनात् गुणानां चेति प्रधानक्रियान्वयोपभवति गुणभूतक्रियान्वयो नुचित इतिभावः प्रत्ये
कान्तर्फविवक्षायामिष्टासिद्धिमप्याह भाष्ये एवं च कृत्वेतितेनप्रत्येकान्तर्भावविवक्षायात्क्वानस्यादित्याहुः विभाषाग्रे साधनेति साधनानां भजन्यत्वमजातीयक्रियापेक्षपौ
र्वकाल्यविषयाइत्यर्थः ननुक्रियेति एककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविवक्षाइत्यर्थः साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेवग्रहणाप्रमाणाभावादाहतेषामिति पूर्वश
ब्दाभिन्नार्थः सामान्यतएवाह भाष्यकारेणाचेति भक्तात्सूत्रभाष्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह पश्चेचेति निःसंदेहा संदेहान्निष्क्रान्तेति समासः संशयानुपपत्तेरसंशयिति
यस्मादिति तद्रामीहोति उक्तार्थत्वेनक्त्वाणमुलोरप्राप्तेरितिभावः ननुपौर्वकाल्ये क्त्वाविधिसामर्थ्यादाभीक्ष्ण्येपि प्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरित आह आभीक्ष्ण्ये चेति शब्दा
दस्यकद्विर्वचनेनैव तत्रसंभवेनास्य तत्राप्यप्राप्तिरितिभावः तयोर्विधानं तयोः प्राप्तिः पूर्वमेवमेति यद्यपि पूर्वशब्दाद्विवचनात्पितयापिस्यसमासादेच यो नियामकमितिबो
ध्यं निमित्तस्य चेति उपपद्यति इति महाभाष्ये त्राप्यप्राप्त्यनिमित्तस्योपपदत्वं नहि भावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः भाष्ये न वक्तव्यः सुक्ते अववेहेतुमाहात्क्त्वचेतिवा
हेतो यत उक्तं यत्तेस्ववक्तव्यत्वमित्यर्थः उक्तं वेति पाठे विप्राशब्दे तत्रार्थ एव बोध्यः अवचने वैकल्पिकहेतुत्वं तत्रानुक्तेः नन्वन्नतुहन्नादपिक्त्वाभीक्ष्णोपपत्त्यादिक्त्वमेवोचितमि
स्युभाषत्रविभाषात्वमनुचितमित्युत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति ननु चेति साधनपौर्वकालविषये क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्वादिति भावः वासरूपेणाल्युडाद्यनां सिद्धत्वा
द्विभाषाग्रहणं किमर्थमितिशंकायाम पिज्ञापकार्थमित्युक्तं तत्र बोध्यवासरूपन्यायेनल्युडादि सिद्धेर्थमिति तदाद्यशंकते कर्त्रपुनरिति वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञापकार्थत्वमु

कै॰ टी॰ वि॰ १ एवंचप्रकृतसूत्रविषयेलडादिसिद्ध्यर्थंविभाषाग्रहणंस्तायनफलंतुपूर्वसूत्रे॰ यदिहतुग्रामस्थल्विषयेवामसूत्रेणनाप्ताप्तेविकल्पितेततःप्रेत्रामसूत्रविषयेपिलृकालडादयो
नस्युः तद्वनयन्नाहतत्रयदीतिआभीक्ष्ण्यपदइतिसूत्रेइत्यर्थः अभिमतमर्थयत्रसहविधीयतइत्येवंरूपमित्यर्थः स्वाउमिभाविप्रत्ययविधिविषयेति ग्रामस्थल्विषये
८५ त्यर्थः स्वाहुमीत्युन्मत्तप्रत्ययविधायकंनामप्रत्ययेभाविनिमित्तिपूर्वमेवनिपातसंज्ञेइतिभावः भावकप्रत्ययविषयेतिपाठेप्रकृतेचार्थः यत्तुएतःपाठंदृष्ट्वाभावप्रत्ययमात्रवि
षयंनिपातनंतेनत्वाप्रयोगोपीतितत्रस्वाद्वींकृत्वायवागूंभुंक्तेअस्वादुंस्वादुंकृत्वाभुंक्तेइतिभाष्यप्रयोगविरोधात् स्वाद्वीकृत्येतिवत्स्वादुंकारमित्यत्रापीकारस्या
द्वन्नभावायनिपातनमित्यर्थोभाष्यस्यविहितेति॰ उकारांतत्वाभावादित्यर्थः अव्ययार्थमित्येतिअपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्यलघुत्वाद्विभावः आचतुमुनइत्यत्र
त्रचकारः किमपेक्षइत्यतआहः पूर्वोक्तेतिमात्रेणमित्यस्यकृत्यमितिशेषः अभिविधौचेतिएवंचनुमुत्रंताधातुसंबंधाधिकारेविहिताअव्ययकृतइत्यर्थः मुमु
न्यतामात्यान्नमुनएतुलाविभक्त्यापिग्रहणंबोध्यं अतएवाग्नेभौत्कुमोहनः ष्यातद्गुसुदाहरणंसंगच्छतेसमानाधिकरणाइति स्यात्वपिसमभिव्याहृतास्यात्तवा
चकारकेइत्यर्थः भाष्येनुप्रयोगशब्देनेस्मिंश्चेतेसमानाधिकरणीकरकेवृत्तिमानाद्दीनाइत्यर्थस्तेनतस्यधात्वर्थप्रतिविशेषणात्वमेचेतिनबोध्येवेर्थस्य ननुसमस्य
स्मिन्कारकेकर्त्रैवकस्मादभिधीयतेऽ तत्राह अप्रत्यस्मिनिति॰ नन्वभिहितेप्रतिषेधात्कथमनभिहिताअयोविधित्त आहपर्युदासइति॰ भिन्नुपार्सेषुतिःपाठे
आदनेभामनेआमइत्यर्थः अस्यचवचनस्यप्रयोजनंदर्शयितुमित्यन्वयः भाष्येसइहहेत्वोनत्वामंतइति ननुअनभिहिताअयातलीयामिद्धाहितायाप्राप्तिरूपोदोषस्तुन राम:
तत्किमत्रप्रयोजनमितिप्रयोजनंदर्शयितुमुपन्यासइतिकैयटाशयंगमितिरिन्थेरत्नवद्दतिदर्शयितुमितिकैयटस्याविचार्यापितुमित्यर्थः सहेतिइहनजायतेतस्मात्त्वाश्चेस ८

दुदाहरणविषयेइतिभाष्यार्थः यदिप्रवर्त्तितेतदासतत्प्रयोगाभावरूपमनिष्टंचस्यात्तत्स्मात्समानशब्दएकपर्यायइतितात्पर्यं आख्यातादिपस्वाद्येति अन्नेदंतत्वं उपात्त
त्तकारकाणांप्रधानान्वयेसंभवतिनगुणेशब्दान्वयः अर्थतस्वतहीपकारकाकाङ्क्षाशांतीतत्रान्वयमानाभावात् तदाहकइति क्रियाकारकगुणा क्रियानिरूपिताशक्तिरपि
गुणाभूतेतिभावः ननुआर्थान्वयेपिताक्रियानिरूपिताशक्तिस्तत्रास्त्येवान्यथाग्रामण्यंगातुमिच्छतीत्यादिनस्यात् एवंचद्वितीयादिकंस्यादेवात आहतत्रप्रधानेति अत्रप्र
धानशब्देनसर्वतःप्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैवतदुक्तेवेचतत्स्वभावमाहात्म्येनत्वसमानाधिकरणेत्रशक्तेरभिभावकत्वात् अतएवस्तुधंप्रतिहंतुशक्तमित्यपिभव
तीतिप्रयोगश्रायांकैयटेनोक्तंसंगच्छते॰ तत्रशक्तमित्यस्यापिनामत्वेनेतरक्रियांप्रतिगुणत्वेनसमानाधिकरणेनरशक्तेरभिभवेसामर्थ्याभावातइतिदिक् अन्येतुसमाना
धिकरणेइत्यस्यानुप्रयोगेणेत्येवव्याख्यानात् अपृष्टमपिप्रयोगमाश्रितस्सर्वः तदुक्तंवाद्मितेः सिद्धेर्नचेतदात्याताताननुप्रयोगविषयं द्वत्वपहेतुशक्तमितिभाष्यप्रयोगा
सिद्ध्यापत्तेः तुमुनाकर्मणोनभिधानाद्वितीयापत्तेरित्याहुः दृष्टव्यस्त्वादितिभिन्नत्वाद्दिरूढंयस्यकार्यतद्गुंकस्याभावादित्यर्थः एतेनेयदापत्रशब्देनयस्तदातद्वि
भक्तेःसाधुत्वंओदनंपक्तुंभुज्यतेपक्तोदनेभुज्यतइत्युभयमपिसाध्वितिपरास्तंप्रकृतसूत्रस्यभाष्यवार्तिकयोरनुक्तिःसंभवग्रहस्ततत्त्वापन्नेरित्यलं यत्तुइहसूत्रेनवं
यंतुद्रूमः सकृत्सूत्रस्यगुणस्तुभाष्यांसंबंधाभावादेकेनैवप्रधानेनयाह्यान्वयः इतरेणानुसंविधानादार्थइतिगुणानिरूपिताशक्तिस्तत्रनास्तेवेतिउक्तेतत्रग्रामंगंतुमिच्छ
तीतिमन्वत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः ग्रामस्यगतिकर्मत्वाभावेनचतुर्थ्यापत्तेः ममतुशाब्दान्वयाभावेपितन्निरूपितकर्मत्वसत्वेनपरत्वातरास्तर्थकर्मणीत्यस्यप्र
हणानद्दोषः स्वग्रामायगत्वाइत्यत्रापिसाध्वितिदिक् वर्धमानाणोप्यदेशातीतिपूर्वपतंजलिः नन्वस्मात्कपिहन्नोभमित्यनुत्वाश्रवणान्वयानामुलतान्नभवतीत्यत

कै॰टी॰वि॰ आहंगोध्यस्मिति कारणोइति तथासतिद्रव्यात्वेनसामानाधिकरण्यंभवति वहुश्रीहाविति गोध्यहस्यपूरः प्रणांयत्र किंयायामित्यर्थः लिनलेरेणकुारइति तततउपपु
८६ समासे कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरेणेति प्रत्ययस्वरेणाप्रत्ययपिंपोहात्रात्वेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः कारणोहवाहुल्येनेति अन्येतुहतिहिस्तार्थस्वपद्दालाशे
हिमारोपइत्याहुः भाष्येपाणुपद्यातमिति पाणिनोवेदिहंतीत्यर्थहिसांचप्राणिविषयेतिभावः सामान्येति यत्नानुप्रयोगाणामुल्लेनयोःसामान्येविशेषेभादेनान्वयस्तत्रेर
मेदपत्रतुभेदस्वंवंधेनान्वयस्तत्रतेनेदेतिभावः हिंसार्थानामितिणमुलित्यतीयापात्तीन्यतरस्यामितिर्द्वैकल्पिकः समासः अधिकरणेग्रामेवंधइति यद्यपीहस्या
सरूपन्यायेनघञासिद्धं तथाप्यनिष्टमपिप्राप्नोतीत्याहग्रामवंधमित्यादिना यामेवद्वइतित्वपपादःकर्मणिक्तस्यविषयेभावविधायलल्लोऽ प्राप्तिः यद्यप्यत्रमोक्षा
भावः सचसिद्धस्वभावस्तथापिसिद्धत्वस्याविक्षेपितस्याहुते भाष्येसर्ववेदस्वामीतिसंज्ञायामित्यनेनैकवाक्यतापन्नकमर्थमितिसंज्ञात्वाभावान्मृतः उपमाने
इति एवमनधिकरणाविषयेपितेनेवसाध्यमितिभावः तिर्यच्चः तिर्यक्शब्दोऽवृजुवाची अपवर्गःसमाप्तिस्तद्वाचीचनहीति सोत्रत्वेनशास्त्रप्रवृत्तौतु तद्विनाश
प्रसंगोवीजमितिस्पष्टमितिभावः नाव्यर्थतयाचेतितद्वाचेत्यर्थः द्वेधस्पेति डीतेनेसमासेविभक्तिलोपः सतद्वाप्यस्वरस्यात् अस्यपदस्येवतत्रन्याय्यइतित
त्वेनार्थमपीतिनिरनुवंधकमाह यरूपाणांसिद्धेरनिष्टाभावाद्वतत्दर्थत्वंविस्पष्टमिहरुनितिनार्थत्वात्प्राप्तिः कर्त्रेरित्यत ननुभावइति सूत्रेधातुमात्रात्घञ्विध
ये आवश्यकमतआह घञित्येतावदिति भावपदोपादानंविनापि अन्यप्रत्ययपदवत्तादर्थ्यविधानेनैवभावेसिद्धमितिभावः परिहारान्तरएकमित्यादिकमितिकथंकारकां रामः
रकांतरइति एकवाक्येपिविशेषणोपादानेनियमफलमित्यर्थः नन्वेवंविधित्वमेवस्यात् विशेषणोपादानात्कर्मण्यपिवेत्येवस्यान्नतुष्ठनेदेतीत्यस्त्वेत्यह अथवेति ८६

अहतेतिभावः धात्वर्थोहिप्रेकर्मणासिद्धे निष्प्रमाणर्थत्वमितितात्पर्यम् एकरणाधिकरणयोरित्यत्रापिवोध्यं सार्वधातुकेयगित्यत्रेति नन्वाभ्यंतरेपि भावेनवक्तुंशक्यंतित्तु
मर्थस्येद तित्तुमर्थग्रहणेनाभ्यंतरेभावेस्यादीनानियमादिति चेन्न सतिह्यस्मिन्नत्र तुमर्थग्रहणेनभावग्रहणेऽसति त्वस्मिन्विधित्वसंपत्तेपि तुमर्थग्रहणेनकर्तृर
वग्रहणंस्यात्तुमुन्नीत्येनापि नकर्तृर्यदेवमरुत्के रिणाशयुल्युः कर्मणिचभावेचेति भावग्रहणेतुनानियमः शक्तोविज्ञातुं अकर्मकेभ्यइतिविशेषणायातदावश्य
कत्वात् भाष्येयुनाइपः कर्त्रीरीति अयंभावः स्वविधायकेविहितानोप्रत्ययानापक्षारनेनार्थादेशनमितिपक्षेयथातृजादीनामर्थआदिश्यते एवंल्युनादीनामप
तिश्यतोविशेषात् ततश्चतेष्वनेनकर्त्रीरिष्ठुः ततद्वाक्येउपादानात्करणाद्विषुवृत्तिकरेणाद्विषुचेतिकारणाद्विर्यविशेषः विहितत्वादितिकार्यशब्दवादर्थस्यापि
शास्त्रमात्रगम्यत्वेनविधेयत्वमितिभावः भाष्येननुचापहारत्वादिति स्वनादिशीघ्रोपाप्तो करणाद्यद्यन्यर्थइहापिकालभेदेनेति पूर्वकरणविधानेतत्राहतुन
कर्त्रर्थोपस्थितिरितिभावः विधानेनरूपस्यानुपस्थितस्यकथंवाधः तत्रापिकालभेदस्यानापादाभावात् यथापराह्नेन्हानेनपूर्वाह्नविहितस्यनवाध
तिभावः नन्विकोगुणाद्वीतिसूत्रेनानावाक्यत्वमंगीकृत्यकथमपवादत्वोक्तिरत आहयत्रतितद्विसमवाद्ययोगिति अत्रोक्तंस्यसाकल्येपस्थितसंभवेवाविप्रतिपत्त्यर्थ
नस्याहयदेतिकालाद्देनेतिविसृष्टकालेऽर्थसमर्थकेणेत्यर्थः तत्रोनेकस्मिकर्तृकरणयोः स्वातंत्र्यास्वातंत्र्याभ्यांभिन्नकर्तृत्वादितिभावः योपमितिः अयवा
धकारणानानावाक्यत्वस्यस्पष्टर्थः तेनतुल्यमितितस्यापितद्वोधकत्वादितिभावः इत्येवमर्थमितितियदिवाध्यवाधकभावःस्यात्तदाभावकर्मणोःकर्तृवोधसंभवात्तद्वैयर्थ्य
स्पष्टमेव तस्मादेवकारेणान्यावृत्तोऽर्थस्यार्थस्यानवाधकमितीविज्ञातत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह एवेतिवाग्रहणेनतत्सिद्धमतआह मध्येतिकर्त्रारिभ्यंतीतिक

कै॰ शि॰ त्रीरिकरिति शास्त्रारिति भावः द्रुतिहेतोर्नित्कर्मव्यामिश्रत्वयः नन्वेवमपि कर्त्राभावकर्मणोर्लभिः स्यात्तत आहानेनेति अनेनकर्त्रासमर्थेशेतिकरणस्तुस्तस्यासमा
८७ वेशाज्ञापकारेवकारकाणाहित्यर्थः प्रत्ययस्यैकत्वाद्द्वर्थयोरपिहित्वा द्वहुवचनमनुपपन्नमत आहज्ञाताविति ज्ञातिविवक्षायामेकवचनस्य व्यक्तिविवक्षायां बहु
वचनमितिवकूपुत्रंभाष्येकृद्विरित्यस्मक्षद्दर्थकर्त्रकरणयोरित्यर्थः ननु तत्रसूक्षोकरणेविवक्षायां कर्त्रीत्यन्वयात्समावेशशब्देनातीत्यत आह अत्र च यथासंख्यमि
ष्यतस्मत्वेहितथासंवधार्यमेवचस्यशार्थकत्वात्तिप्रयोजनेज्ञापकत्वनस्यारिति भावः भाष्येसमावेशवचनमिति समावेशबोधकत्वकात्वचनमित्यर्थः सूत्रे ने
नेति भाष्याद्दीनोकर्त्तरि चेतिमाष्यस्वारसेनसूत्राभावस्यैवलाभारिति भावः ननु तत्रसूत्राभावपूर्वं किरीत्यान्यपिकृत्याः कर्त्तरिस्तुत आह अन्यत्वेति यत्राभारितो
ति कृद्वत्यन्निवाक्यानामेवायशेषः तथाचसमानकालतया निर्दिष्टार्थेषु चरितार्थस्यविशेषार्थनिर्देशेनबाधइति भावः यद्यातेषामर्थोशेनिराकांक्षत्वात्तेषु
पस्थितिरेवतज्जादिविधोतुतेषामर्थाकाङ्क्षास्त्वात्कर्त्रे(त्यस्या)प्यर्थवत्त्वाकाङ्क्षात्वेनोभयाकाङ्क्षयातेत्रैवान्वयन्वयः नत्युनादिसुसाज्ञाद्यर्थनिर्देशेनतेषां
निराकाङ्क्षत्वात्तइतितत्वंअनेकाख्यातयोगः पूर्णामवृत्तिदीर्घीभवतीत्यादिरूपः न्याप्यउत्सर्गः विधिशेषवृत्तिपाठेनियमप्रतिषेधोविधिशेषाद्वुवनत्वत्वनेत्राविस
र्थः तदुदाहरणमाहद्वितीयेइतिविशेषसूत्रत्थेनिपाठेविधिशेषपवादएतत्रितयविषयेकवाक्यतायन्नमित्यर्थः नकर्तृर्थभवतीति नचचार्थद्वन्द्वेमाश्रितासूत्रमेक
कार्यअतिप्रसङ्गात्वनभिधानाद्धारणीयइतिप्रागुक्तंप्रत्युक्तंन अनभिधानेनमत्याख्यानस्यापुक्तत्वात्तद्व्याह सर्वचत्वार्थकतावाहनपेसूत्रकार्यस्युनादिषुकर राम
णाद्रूपार्थेनवाधाब्दशेषः तत्रकिमिदमपूर्वतयार्थबोधयतप्रत्ययमितार्थेभ्योध्यावर्तपतिकिंवातत्रार्थेलोकेप्रयुज्यमानस्यैवकृदादिसंज्ञेतिप्रतिपाद्यतोतिसंशया ८७

त्र द्वितीयस्मिन्पक्षेहां तत्वकरणेनापि स्युनादीनांतत्रप्रतिषेधइतिवार्त्तिकंप्रत्याख्यातुमुपक्रमतेभाष्येकिंपुनरिति कृत्यस्योनियमपत्तइतिश्लतावानेवसूत्रव्यापारः
कर्त्तरिकुवनकृत्संज्ञइत्यादिनसकलशास्त्रेकवाक्यतात्लभ्यार्थकथनमितिबोध्यलनुसिद्धशब्दान्वाख्यानेकथमाचार्यनियोगात्स्वार्थविशेषेप्रवृत्तिरित्यत आहका
र्यशब्देति तत्राद्यपक्षेकृत्वाप्रत्ययः कर्त्तरिविहितामितित्रेकोऽर्थोहम्भावस्याप्रत्ययनियमः द्वितीयेतु अर्थस्यलोकतएवसिद्धत्वान्नद्वियसंभवेनकृत्संज्ञापाश्र्यप
विकारेणासिद्धेत्वेनकर्त्तरिकुवनेचकृत्यप्रत्ययसंज्ञकोनान्यादृशइतितन्नशास्त्रैकवाक्यतयासंज्ञानियमइति भावः स्युनादीनामिति कुरणादिसूत्रेमानानामि
तिशेषः एतत्सूत्रव्यापारइति एतत्सूत्रविषयइत्यर्थः कृत्संज्ञात्विति प्रत्ययसंज्ञापाश्रयपलक्षणामतिसूत्रमुपस्थानेवेपष्ठेनसर्वत्रप्रवर्त्तेतस्यदेत्यर्थः वच
नादेवेतिकर्त्तरिकृदितिवचनादेवेत्यर्थः नन्वेवमप्युतस्यकरणविहितानामेवानियोगेनकर्त्तर्यकत्वमारव्यायेतनत्वनेषाभपात्स्यत आह उत्पाद्येति धातोः परे कृ
गःकर्त्रर्थविवर्त्तेतइत्यर्थाविशेषितिभावः अर्थविधानंचप्रयोगेहर्षमोदानमेवेतिनानुवंधाक्षेहकाइतितात्पर्यं अत एव भाष्येकारोकशब्दोवानियोगतद्रुसुतौनियो
गःनियमःनियोगत्वमितिपाठे नियोगविषयत्वमित्यर्थः धातोः परःकृत्यस्ययइतिसर्वसंग्रहस्यर्थकंकृत्संज्ञात्यप्रसंज्ञेति प्रकृतसूत्रेविहमानानुवर्त्तेमानकृत
त्ययपाहाभ्यामित्यर्थः गुणाइति किंतातितिषिन्नसप्रमातिक्रियायोनिषेधोनेतिभावः ननुनापधातोरितिधातोरित्येवंविहितस्यैवाधधातुकत्वादित्यर्थःन
तुकार्यशब्देपियएतेकृत्संज्ञकात्तनत्वछाहेनिष्पन्नास्तेकर्त्रर्थवर्त्ततइत्यर्थः एवचकथमस्याकारस्यानियोगेनकर्तृर्थकत्वमित्यत आहकाष्टशब्दोहीति
एवचस्वरूपेविशेषाभावेनसाहश्यादस्मिन्नपितत्त्वबुद्धिरयपस्त्वाभ्यार्थधानुकत्वामस्त्वेवतिभावः नन्वेकवाक्यत्वेयेवार्थविशे

के.टी.वि नान्तरीयकत्वात् आह पदाहीतिप्रत्यया नामिति अयोगे हस्यमानस्य पाणामित्यर्थः धातुरेवेति क्रियाहवाररतोधातुरेवेत्यर्थः सर्वाभिधानमिति सर्वेषामभिधानमित्यर्थः
८८ एवं कृत्वा हि संज्ञा अपि विहिता नामेव पश्चात् क्रियन्ते इति लौकिकार्थानपेक्षा या शास्त्रीयार्थविधाने धातोः परत्वात् स्यादेव प्रत्यय इत्याह लौकिके इति न ह्यत्र
ति एवं च स्युनोऽपि लोके कर्तृत्वं नैव तस्य अनुपस्थानमिति न कर्तृ घृतं कलमसंग इतित त्यति विशेषोऽर्थ इति भावः ननु साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वं प्राप्नोति
त्यस्यं गतमतः आह असाधुत्वमन्यतेऽइति एवं च इति भणिष्यता सूत्र इत्येतेषु क्तस्य कर्तरि असाधुत्वं न भविष्यतीत्यर्थ इति भावः असाधुत्वेवा आह क्रियका
कर्मकत्वं नेति यत्नकर्मकविभागकर्तरीत्यर्थ इति भावः प्रागुत्तरेण मत्वर्थसंबंधित्वेन बोध इत्यर्थः क्तः कर्तरि निष्ठेत्यत इति शास्त्रेणाबोध्यत इत्यर्थः भाष्ये
प्रकृतेः प्रत्ययेति प्रकृतिविशेषात गत्याद्यर्थ पाल्कप्रत्ययस्य कर्तरि साधुत्ववचनादित्यर्थः तदाह क्तप्रत्ययस्येति भवति साधुर्न तु कर्तरीति भाष्यात्पर्यंत्र कर्मणि
त्वमतो विधानं तत्रैति लभ्यत इत्याशयेनाह यत्नमिति भवतीति एतेनेदं भाष्यं सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्तो साधाकस्तु पन्नसतः पाणत्वा उत्तरपदलोपविधा
यकवचनाभावादाह गम्यमानेतिल कर्मणि केचिदिति उद्धारणार्थिकारेण तु वेल इति षष्ठ्येकवचनवत प्रथमैकवचनं जातो एतावांश्च लोपइत
पुरस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिषु हानात हि विषये लक्षणेति ततदाव अपरे इति लक्ष्यप्रयोगासंभवापित्वात् तत्स्यार्थकं यत्नं अर्थ भाष्ये लक्षणाप्रसंग
श्वेति तद्भावः वर्तमाने लडित्यारोप्य तिङभ्याप्तिद्योतकत्वे यथा लकारस्तत यात्रापि भविष्यतीति आद्यमतमेवयुक्तं अर्थे विवक्षितेऽकर्तृन्यायेनप्रयोगस्य लक्ष ए॰श॰
णाया असमत्वात् ननु भावादिष्वात्मनेपदादि विधानेपि लादिकमागतमत आह असतीत्यादि भावकर्मणोरात्मनेपदेति भावकर्मणोर्लस्यात्मनेपदमितितदर्थः आ ८८

देशानामेवेति लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः तस्य लुकेति एतद्विषय निष्कर्षमयेन सति अनुप्रयोगेति एवं च सनिरर्थकं एव संख्यादि नियतहस
संख्यास्याद्वशपकत्वादिति भावः सचाप्रमेव विहित इति सोऽयं लकारएव लः कर्मणि चेति सूत्रे सत्वे यथाविहित इत्यर्थः अतोपिल इत्यस्य असमस्त पक्षो पक्षः तथा
सतिर्भवेमेइति वदेत भाष्ये इत्यपि स्यादिति लकारेण कर्तृकर्मणोरष्टिनमिधानादिति भावः इत्यत्र अरेशेइतितयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः पदेनेति पदसंस्कारपक्षे
के तत्र भगवान्मा ज्ञाला युष्मेवं नाद्रियत इति भावः दस्कातस्य अन्त लग्रहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृरूपार्थाबाधाय च दृष्टकार्थ उत्तरसूत्रे चकारपोरिति ज्ञाप्य समनुके
णोक्तत्वक्तत्वेऽर्थ भावेऽकर्मकेभ्य इत्येवेतिमा अलाघवमयुक्तमेवेति वाच्यः भाष्ये सूत्रानुसारेणा च घटितो न्यासः कैयटे चतुर्थ्यन्तास्य हरितः तत्राह पइति
तेषामात्मनेपदासिद्धिज्ञापकात्स्यादिति भावः परत्वात्कर्तर्येव इति इदं कार्यशब्दवाद्यवं हि भावकर्मणोर्न स्यादिति तथ्य भाष्ये स्वस्थ सर्वप्रसंगाति विप्रतिषेधादि
कृष्णातलोत्तरात्रैतिकर्तरीति शेषः एवमेदशिइत्यादीनां नियमत्वे कर्तरीति इ स्यात् विधित्वे केवलाहत्यानः स्याद्भिताप्यादिवाक्यं तद्यदाचिधिरिति कर्तरीतिशे
षः भावकर्मणोरिति तथा च आसादिभ्यः कर्तरि नस्यादित्येतो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः भाष्ये भावकर्मणोक्तत्वान कर्तरीति योगविभागसामर्थ्यात् भावक
र्मणोरित्यत्रापसंबद्धमेवानुवर्तते तद्ग्रहणाकर्तरीत्यत्र संबध्यत इति भावः तदाहेति लः कर्मणि चेत्यस्येत्यर्थः षष्ठ्यन्तत्वं भाष्यसमतमिति तु क्वेचस्तेच श्रोधोदेव
रस्मैपदमिति नियमतस्वस्थोलोपइत्यतत्राह कर्तृषु चेति लक्ष्यानुसारादिति भावः लुकोऽप्यपमिति नन्वनुप्रयोगास्य लादेशेऽवलाबाधुम् शिष्या क्रो किंमस्यापा
देशनेनेति च तस्य ह्यग्निवयस्य कर्तारिक्रारिति कर्तर्थकत्वमेव स्यादेवाहि विरोधादस्य वा विषय परे नुप्रयोगोऽन स्यादिति भावः लोपस्याप्यजेति पदयतीत्यादौ

के॰टी॰कि॰ प्रतिज्ञेति अनेन प्रथमातत्त्वमेव युक्तमिति सूचयति लग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थमिति भाष्याद्यु वस्यंतत्वं लइति ग्रहणमिति स्यात् समासेपि विभक्तिलोपे क्रा
स्वदणान्तापत्तिः अलोपे विसर्गप्रवृत्त्यापत्तिः अन्यथा प्रथमात्वसाधकं प्रागुक्तं तस्य भावाद्यर्थमित्यापि नइति शास्त्रप्रतिज्ञाताय वतइति भावः अका
८९ रउच्चारणार्थइति अन्यथा लिङ्ग्रहणान्यतिङोनस्तु तेन तेन आपरस्मैपदानामाणलित्यो घञ्गतं स्यादिति भावः विहितविशेषणमिति नन्वेवमालो लिडूभावप्नोती
ति भाष्यासंगतिः समूहापस्य ततो विधाने पि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततो विधानादिति वाच्यः प्रमूहाय विधानेऽवयव विधानस्यापि सत्त्वमित्यभिमानेन चं
नचव्रमयाप्यादि भाष्यस्योक्तरूपक्तित्वेनाज्ञतेः एतेन धातोर्विहितो न तु लकार इति पर्याप्तिः अथापिकयचिदिति अस्य लित्स्वार्थमित्यस्यादिति
शेषः तत्स्याहलपक्षे दिति तत्र तत्रुत्वा सामर्थ्याल्लोपाप्तवे लोपेपि स्थानिवत्वाह्लास्वरइति भावः ताच्छूल्यत्वे शब्दुलाहैकथ स्वरइति वितंडुइत्यमकलसपर
त्वाभावात् तत्स्वचहितपूर्वस्यतरनिष्टमु तस्याहरु ज्ञाहिरव अथाहिकथयचिदिति भाष्यस्याप्यशिवज्ञावेनेत्याशय उचितः वचनाद् त्यसेल्येयथ्याहेशा
नस्तुत्तथापीत्यादिस्तु हाहेतथापित्वसेति चेवेत्स्त्रयामग्न्यादेशाशिंहि भीवादि विहितलक्षणस्तु दितु होष भाष्ये स्वमपीति पर्देवाच प्रयोजनाभावाद्ति
भाटेनलाहे शास्त्रमाभावो पि होत्सु दिरुद्धत्वं ज्ञायालोपेन च वाधान्लहोष इति भावः लेच्यसेति अत्र पलेल इति लु नव्यश्लोकं अस्येति समानाधिकरणतस
विशेषणं वस्तुतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य तत्र ग्रहणाम्कारस्योच्चारणार्थत्वात् शालौ ही तु न व्यंजनमात्रं धातोर्विहितं किंतु कारविशिष्ट एम॰
इति भाष्यार्थः भाष्ये लादेशो वर्णविकार इति लादेशादेशस्यार्थः ननु वर्णादिविलंदेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधासंगतिरत आह वाचमसेति दितं आ भा ८९

ध्येज्ञापकं चेति णाद्लिटीति सूत्रेइदमुक्तं नैतदिति एतदुक्तमुचनात्स्यार्थः तदुक्तं एवकिलाचस्यादित्यक्षः ननु भिन्नवचनानां कथं सामानाधिकरण्येन
संवर्धीत आह यदिदि तङ्क्तिति दृष्टात्मनेपदानामिति भाष्यस्यातस्यर्थं कं पदविज्ञायतइत्यर्थः भाष्यप्रामाण्यान्नाह शीश्वाक्षाध्यायी पादइत्येन्ये भाष्ये आदिमीमदि
तिश्न माना आपिपरस्त्रीस्यापश्ननोरिति भावः तत्रमाध्याणमइति योगारूदिति भावः नन्वस्य आर्धधातुकत्वाभावाहालोपोतस्मार तच्छाह अत्र वेति स्था
न्यादेशसंबंधप्रतिरूपसांप्रयोजकत्वात् स्थानषष्ठीत्यन्वयः ग्राकारस्तु इडोहि तत्र विशेषणार्थः वलाद्यार्धधातुके अनेनप्रकृतिप्रत्यायेनयापेक्षावमाग
मस्यदर्शयति भाष्ये इदं तद्युक्तमिति इहमपिणाद्लिटी तत्रैवोक्तं तेरात्मनेदिति वाहीनो मध्योपान्त्यात्मनेपदानीत्यर्थः न चतन्मध्येशोनेत निविष्टइति भावः
अनुवृत्तिं विनापीष्टसिद्धिमाह अथवेति भाष्ये एकदेशमाह आनेमुक्तिति आनपोति प्रयोगे दृश्यमानरूपस्यैवानुकरणं स्यादित्याप्यमिति भावः वस्तुतस्तु
अल्लादेशशालनस्थानशाहिं वक्ष्याने पि मुक्तसिद्धयेन यानिर्देश आश्वपके पंचमानेपुनमानइति नत्वपरत्वाहेत्ते पुनः प्रसंगविज्ञानेनडाइरिषुलेरूलो
णासेति न्यायेनैत्वाप्रवृत्तो किमर्थमिदं स्पष्टचउाविधापके भाष्ये एतदिति वेत्त्रः एकदेशयुक्तित्वेनाह्नते ज्ञापकस्य फलाभावाभावस्यासत्वे एवं तदस्याहेपरत्तो
तात्ववाणाहाग्निमितिवापूर्वमतादेशोपूर्वरूपसर्वैकपदाहेशाइत्यनेनोकस्यादेशादेशत्वे नुज्ञापकेनैत्वापत्तिरित्यत्र श्लोकेति श्लेरूपुरणापापस्त्रा
विधयपूर्वपक्षोत्तरदर्शितत्वइति भावः तत्तं हनयन्नाहएतत्पेइसंत्रेति अनेनास श्लोकस्यैकदेशयुक्तित्व स्फुटमाहकृतेपरस्मैपदानामयोग्यमिति अनादित्वादि
निशेषः प्रथमपुरुषैकवचनपाठेत्पार्थोऽशुद्धिसिद्धयेमाह योगादिना णालवृत्तिवात्वधिकारे निति परविधेयत्वापत्तिरइदं विहितविशेषणात् तदप्रवृत्तस्यास्मैवमाप्नोती

कै॰टी॰वि॰ तिपयाःकृतमेवभाष्यंसमर्थयमिति हिकृ भाष्ये अनित्याहिति अर्थवाकार्थदोषेषति प्रत्ययत्वज्ञानेदृतंज्ञासमकालमेवसर्वादेशतेन तितहानेकाल्त्वस्यांशज्ञितिरित्यर्थः तस्मानित्या
हिति कार्यबोधात प्रागनित्वाह स्यान्नाद्योनुरानित्वज्ञानादित्यर्थः एवंचानुबंधत्वज्ञानाभावान्ततस्मयेनानुबंधकृतमित्तस्य प्राप्तिरितिभावः यदितुभाष्यनुबंधत्वंगृहीत्वा
९० तत्रहनिः स्तहाडावतशाञलितिप्रश्लोधेशानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वंनिरूपितंचेदेल्लुप्तः प्रथमस्येतिस्याभिःकःएषपरिहारोन्याय्यइतिअन्योप्यएषः परिहारःकेठ
चमतइत्यर्थः एवंतर्हिलकारइतिलणितिवादेशः कार्यइतिभावःधातुस्वरः प्रवर्ततइतिअन्याप्यएषः परिहारःकठचमतइत्यर्थः एवंतर्हिलकारइतिलणितिवा
देशः कार्यइतिभावःधातुस्वरःप्रवर्ततइति प्रवृत्तः स्वतिशिष्टस्वरेणानभिसंतइत्यर्थः भाष्येतोदात्तआदेशइतिस्थानेद्विर्वचनमितिभावः सर्वानुदात्तं अनुदा
त्ताभ्यामसमर्थीत्यर्थः निरूपितइतिविचारविध्यर्थं क्रियतइत्यर्थः भाष्येकथंपुनरपमिति द्विर्वचनप्रकृतिरित्यर्थः यदेकाचिति यदेकाजितराहि प्रकृतिरित्यर्थः अस्मा
धातवत्स्वत्सथातयाकैयटोक्तं व्याख्यानेवाजवित्यइत्यरोनोत्वव्यवहारस्ये वृत्तेनव्यपदेशोवद्वादेनोक्तइतिभत्वाहयथेवेतिअंतोदात्तत्वादिधर्मातिदेशस्वकेयटेकार्या
तिदेशपक्षेनोक्तः नत्विदमितिएवंचानेनांतत्वातिदेशेशास्त्रेषांतत्वप्रयुक्तोदात्तत्वेतद्व्यवहारयसिद्धिरावृदात्तविधायकशास्त्राभावान्नतद्व्यवहारइतिभावः शा
स्त्रातिदेशइत्यस्यशास्त्रप्रहन्नोनिमित्तस्यांतत्वस्यानेनातिदेशइत्यर्थः भाष्येसोमाविति प्रकृतिवत्तोभ्यातुरित्यर्थः अतोदात्तः तयाव्यवहारे विषयः ततस्रयति
एतदृपातिअंतोदात्तआदेशाइतिवचनंनास्तीत्यर्थः स्यानिवदितिनधर्मातिदेशकमित्याहस्थानिवदितिकार्यातिदेशइतिप्रकृतिवदिति आदेशोप्रकृतिस्यादृप एम:
बोधकात्स्थानितंरसस्त्राहित्यर्थःसादृश्यंचतच्छन्निधर्मवत्वमचवयथायदेशिवदुवेनोतोदात्तत्वान्ततथायाघुदात्तत्वचापातिभावः स्थानेद्विर्वचनपक्षएवाप्रया ९०

तदत्राहद्वि प्रयोगेवापीतितहाहुनिर्णयइतियोगविभागस्यैति शाकाराभावइहं धात्वधिकारइति पदविशेषणादहं विहितविशेषणपक्षे त्वितंत्वादेशएवप्राप्नोति अतए
वनित्यइति तदत्राहीनदोषइतिबोध्यः अकारइद्यदि एवंश अलित्यत्रापिप्रश्लेषोबोध्यः लोपेः अप्रसारतिदेशाद्धोटि अडायाचपिप्राप्तं तदत्राह लोपइतीतिनतु
सिद्धिविषयेपरत्वात्जुसाइत्यस्यैव तस्यबाधात्तेनतस्यापि एतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः जुसाइकाराणवहीतदभावात्तत्स्वैपस्याप्राप्तिइकारलोपेइमावाज्जुसोप्राप्तिरितियोग
पद्यासंभवात्तस्यानि चलेतुआदेशप्रवृत्तसन्नेनतस्माकाले एवंसत्यन्यतरविषयत्वेमानाभावात्तिविनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यात् तत्राह भाष्ये अथचाप्य
त्ताहपक्षाहइति तत्रलङ् शाकटायनस्येति सूत्रेइत्यर्थः सेद्धभाष्येलघीयस्त्वंहीति मात्राकृतलाघवाभावइत्यर्थः प्रक्रियालाघवंतुको
रोद्धारणः स्यादेवेतिभावः उत्सर्गबाधकमेवेमेति उत्कृष्टहणामिकापलोपस्याप्यलेदारणलिङः सीनत्वपवादत्वापायात्सुग्बाधकथंतद्विषयेसीयुडत आहयथेवे
ति विनापीति अतएवपूर्वमपिसाप्युडनअपवादविषयेउत्सर्गोप्रवर्ततेरितिभावः भाष्येसुटोपीतिकर्तरिष्टापि कर्मणालुपाहान्यातउभयप्राप्तभावः सुडकर्तृकः
सीयुडोबाधः स्यादित्यर्थः कार्यभेदादितिप्रथमद्विर्वचनस्यद्वितीयद्विर्वचनेनकापिभेदेपिवाधदर्शनाद्धिंसमिदंतस्मादपकर्षीविज्ञायेतेत्युक्तं भाष्येतस्मात
यात्सुडादेः सीयुटः प्रतिषेधावकाशइतिथेयस्तादेवचवचनंज्ञापकमत्रप्रकरणेबाधाभावस्येति सुटासीयुडनबाधइतिभावइत्युचितंयोस्तदय आणमाच्यनुदात्ता
इति भाष्ये अनुदात्तं पदमित्येकवाक्यतापन्नोदात्तादिविधिप्रवृत्तिकाले संनिहितानोमपितेनानिघातप्रवृत्तिस्तोऽप्यतद्इत्यर्थः वितरेणाचेतदानुदात्ते स्यैवचनिरूपितंप
कृतप्रत्वेशदेदशेऽरिव आत भाष्येदहभावतेक्कोयुरिति नियमेनव्यवच्छेदोमाभूदित्यर्थः ननुमिचः परस्मादौज्ञेसवेत आकारपरनिवः परस्मेवेतिनदोषइति

कै॰टी॰वि॰ अतश्चाह अत्रनियमः स्यादिति॰ नियमेनव्यवच्छेद्यः स्यादित्यर्थः अपुरिति योगविभागानर्थक्यं तन्नु पद्मेव परिहरिष्यति॰ अत एव बहुषु ग्रन्थेषु माह विषय विभाग
श्चेतिश्वस्त्वनिति॰ अत्र भाष्यफलङ्गणेन जक्षत्वादीथ्या योगविभागः स्यादितिलङः शाकटायनस्येत्यत्र क्षिप्रहादम्बः कस्मात्तदस्मान्नुवन्धयोगविभागाइत्यर्थः नन्वा
२१ तः क्षिपद्रत्युव्यभावेपित्वात्तल्लिङ्ग्यामंगाहातइत्येवानुवर्त्तिष्यतेनातु क्षिपद्तित्रस्त्रलङः ग्रहणाद्यात आह अथवेति नियमार्थत्वाद्येति तत्फलं तु अभूवनि
त्यस्य चाहेति॰ नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्तयोरदेपिलाघवांतरदर्शयति अस्यहीक्षितस्तु लुङीतिशाकटायनमतेलङः एवास्यस्यतन्मतेनेत्यर्थलुङि॰ शाक
टायनमतेनिवेधेन्यस्यमतेजुक्षित्यर्थाद्विकल्पः फलितः लंङि॰ तु शाकटायनमतेन्यमतेच माप्नानित्यत्व फलतीतिभावः भाष्येलङ् ग्रहणं चेतित्र मति
लङ् ग्रहणेलुङ्यपि विकल्पः स्यात् नचातइति योगविभागाल्लुङि नित्यइतिवाच्यंलङि विकल्पाल्लङि नित्यइति चेपरीत्यस्यापिसंभवात्इतिभावः एवंचातइ
तिस्त्रंक्षिपद्रत्युक्त्यानिष्पन्नार्थेऽनुवर्त्तनं तु विधेयर्थशाकटायनस्येवेत्येकवाक्यतार्थं॰ लङ्ग्रहणं लङ्ग्रावेनलङ्थ्यहणार्थं क्षिप्तवोर्थ्ये एव चधातोरितिस्त्र
त्रस्यभाष्येप्रौद्या एतत्सूत्रस्यभाष्यविरोधात्इतिबोध्यं आर्धधा भाष्येधातोरेकाचइति धातोरितिप्रत्यकस्त्रंतुप्रत्याख्यातमेव॰ धातोरित्योधमिति॰ व्या
ख्यानाहितिभावः इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योततृतीयस्याध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममाह्निकं समाप्तः
पादस्याध्यायश्चसमाप्तः आह्निकद्वादशः १२ शुभमस्तुः ७ राम राम राम राम संवत्॰ १८९१ लेजोदोरघासोलो ८१
शुभमस्तुयवनर्दीयते

॥अथकैयटटीकाविवरणेचतुर्थोध्यायः॥

कौ.टी.वि० १ श्रीगणेशायनमः ॥ उत्तराप्रा० नन्वेतद्भावे केवलात्मानेपूस्वादीनांप्रयोगः स्यादत आह परस्त्रीतीति नन्वेवंधात्वादेरपिस्युरत आह प्रत्ययाणैति
सचकर्मादिरुपत्यादिश्रूतत्स्वंधयोगणार्थस्याभिधायिनोमित्यर्थः ननुप्रत्याख्यातसूत्रमादायैतदाक्षेपोनयुक्तोत आह सतिचेति एतदादिप
चमीतिदेशौत्तस्मादितिपरिभाषयापरत्वलाभेनहि तत्प्रत्याख्यातमितिभावः प्रतिपादनपरत्वादितिपरश्चेतिसूत्रस्येतिशेषः ननुवचनांत
राश्रयेणवचनांतराक्षेपोनयुक्तोऽतआह सतिचेति योत्यवाच्यार्थयोः संबंधीयोर्थइत्यर्थः प्रकृत्याक्षेपइतिनित्याकांक्षत्वादित्यर्थः प्रत्या
ययुतिप्रकृत्यासहस्वार्थमितिप्रत्ययइतिभावः असतीहेति सत्रीतीपाधिकारात्तदन्तेनेनपूर्वाधिकारानिवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः नन्वेवंविशेष
विहितत्वाद्योर्येषाःस्युरतआह वासरूपेतिननुप्रत्याख्यानादेवपूर्वाधिकारानिवृत्तिःसिद्धस्तत आह अथवेति ननुपदांतरत्वाक्रियाप
क्षकारकबोधकताया द्वाना दृष्टेतिधातोनौत्पत्तिः ततोविधीयमानानांतथात्वासंभवादत आह तत्रयथेति प्रकृतिमात्राक्षेपयथास्वप्रकृत
र्थापेक्षकर्तृकर्मादावभिधेयेलादयस्तघंतेतथास्वादयोपिस्युरितियोजना प्रातिपदिकाद्धिधातुप्रकृत्यर्थापेक्षकर्माद्यसंभवादगत्यातथात्वे
कारइतिभावः नन्वेवमपिधात्वार्थस्यसंख्याभावात्कथमुत्पत्तिरत आह साधनाश्रयेति यथातथाश्रयेणान्वयसंख्यायातिऽत्रस्तथास्वादयो
पिस्युरितिभावः ननुस्वादीनोत्रजादीनांचवाच्यसाधकभावोयुक्तोतआह कर्त्रादिष्विति यथाणवुल्तृचौः कर्त्रेतिऽयथावातत्वादीनाकृ राम० १

र्मेतिऽपपयोयुस्तथास्वादीनामपितैःस्यादितिभावः धातोरित्यनन्तरत्वावपिवासरूपइतिसंबध्यतएवेत्यभिमानःसिद्धांताशयमाह निश्चितमिति
अतएवतदधिकारसंचकइवासरूपविधिरपिनेतिभावः ननुकर्मादौविधीयमानाःस्वादयःकर्माद्यभिधायिनस्तिङःतात्कर्मादेरुक्तत्वेनभविष्य
तीत्यतआह कर्मादयइति अंतर्भूतकर्मेतिवहुव्रीहिः ततःक्रियायदनुकर्मेधारयः नन्वेवमेकत्वादिषुविभक्त्यर्थेषुसंख्यायानुक्तत्वान्नस्युर
तआह यद्वेति अत्रपक्षेप्रथमापत्तिर्वोध्याचेचनश्रहणादिति प्रवृत्तिनिमित्तभूताहिसंख्याचवचनशब्देनोच्यतइतिनायंयत्नःप्रकृतेइति
भावः प्रकारांतरेणाप्यप्रसिद्धिमुपपादयति नचेति एकप्रकृत्यर्थक्रियायाःएकपदेप्रत्ययद्वयवाच्येनभिन्नेनसाधनद्वयेनसंबंधोनयुक्तः आहेत्याव
हारेतथाकश्चिददर्शनादितिभावः भिन्नसाधनाभिधायिनोरितिप्रत्यययोरितिशेषः एकक्रियायेक्षः एकक्रियायामनेकसाधनान्वयबोधज
नतायापेक्षणीयसहायत्वेनत्योर्नयुक्तमित्यन्वयः ननुपुत्रीयतीत्यादौचकथमेकस्याप्रकृत्याप्रत्ययद्वयवाच्येनकर्मणाकर्त्राचसंबंधोदृष्टइत्यतआ
हपुत्रीयेति नन्वेवंतिङ्गाव्यएवसाधनेस्वादयःस्युरतआह अनभिहितेतिअत्रेदंचिंत्यं पचतिपठत्यादौक्रियायाअपिकर्मत्वासंभवात्क
एवसमाधियुक्तइति चचोत्सर्गौकर्मकचचनयुक्तः नकेवलाप्रकृतिरितिनिषेधेनयत्रकेवलप्रकृतिप्रयोगोतत्प्रसक्तत्रतत्प्रसक्तावपिवि
मत्रतत्प्रसक्तौमानाभावात्प्रकृतित्वेवप्रत्ययविधावुद्देश्यताचच्छेदकावच्छिन्नत्वं एतदधिकाराभावेहिप्रत्ययांतएनभिहितसंख्याका

कौटी वि॰
२

रकस्वरूपतावच्छेदकं नचेदं तदवच्छिन्नमितिनैतद्विषयेतन्निषेधप्रवृत्तिरप्रत्ययेभ्यः क्रयादाप्नुप इतिज्ञापकात्कस्यचित्ता वा विशेष्यता वा वह्निप्रको
यामौत्सर्गिकं तदेव भवति पंचंति रूपमित्यादावपि पूर्वोत्तरतद्धितानां सुपप्रकृतित्वविरोधेनास्यापि प्रकृतित्वात्केवलेत्यादिनिषेधप्रवृत्ति
ःसूपयादात्तृतीयाद्येकवचनेस्तत्रानभिधानान्नेतिभावः अत एव सुपिङः तमितिसत्रे तिङः ग्रहणं चरितार्थं ननु क्रियायां लिंगाभावात्त्याहय
थेति ननु कारकद्वारा संख्या कार्येवत्तु द्वारेव लिंगकार्ये मस्त्वत आह नचेतिङः तोपस्थाप्यक्रियायाः स्वधर्मसंख्यापरप्रयोगेपि न तयालिं
गेन योगः विविक्तत्वाच्छूद्रात्मीत्यमिति भावः भिद्यते आरोपितसंख्यावती भवति तदाश्रयस्तत्संबंधो लिंगाख्यो भेदस्तत्र नारोप्यत इतिद्यो
षः कस्यचिच्छेदसंशान्त्ये कस्मिंश्चिदुपस्थिते पृथ्वें प्रतिबध्यत इत्यन्वयः एवप्रकारः स्वाश्रविकत्वाच्छन्देनान्वायाप्यायत इत्यर्थः अत्रैव तत्स्व
सान्त्साध्यधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपणात्तिङर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थेएवान्वयः आरोपमूलतयाचकर्त्तुरप्यकत्वनीतिः आहशक्तिस्वभावा
द्वस्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगतायाएव तस्यास्तत्रारोपः तेन भावेनद्विवचनाद्यापाद्यं यदातु तत्र प्रकारांतरेण संख्यावगमस्तदाभावेपि
वहुवचनं भवत्येवहतशायिकाः शय्यंत इति यथा यत्र हि द्विपमानचडुलाद्यु स्थैवहुत्वावगतिः अन्यथा तत्र वहुत्वोपादानं मर्थस्यात्त्व एत
न क्रियास्संख्यायामयोपवेति परास्तं नचेवं पचतः कल्पमित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः संख्याया त्विङोक्तत्वादेकवचनं तु साधुत्वार्थमिति एम॰ २

नदोषः तदपि प्रथमायाएव नान्यस्तामनभिधानादित्यादि पूर्वमेवक्ष्यते अत एव सुवाद्युत्पत्तिरेकत्वादीनामुक्तत्वाद्युपितान्नसुसंख्याभावादि
त्युक्तेर्यदिसंख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्यापि तत्रैव स्यादिति वैषम्यं दुरुपपादं किंच पचति पचेपत्यादौ द्वितीयावारणाय संख्याभा
वादित्येवचक्तुं युक्तं न तूक्तत्वादिति सन्ध्याय्यपचतीतितिङःकर्त्रेगतायात्वक्तत्वेपि क्रियागतायाअनुक्तेस्तएव कर्मादावभावादितिनोक्तमित्यधि
कं मंजूषायां द्रष्टव्यं ननु क्रियायाद्दतितिआहशक्तिस्वभावेनाख्यातोपात्तक्रियायास्तद्योगादितिभावः। नपुंसकत्वमिति· नपुंसकत्वमेवना
ल्लिंगयोगइत्यर्थः। सामान्यतोदृष्टेनेति विमतेनलिंगयोगिक्रियात्वात्पूयथा पचतीतिएवंरूपेणानुमानेनेत्यर्थः। अनेनैवेति लिंगाभा
वेनैवेत्यर्थः ननु तिङंतार्थस्यापत्यादिनाकथमयोगोतआहपृथ्वेतिसर्वनामप्रत्ययमपेक्ष्य तिङंतार्थक्रियाधारत्वेन संबंधसंभवइतिभा
वः मनुष्यातिपादिकाद्देवोत्पन्नोनुविधानेकथमत आह नुविधानेति· ननुसतोनिवृत्तिरुच्यते अयुक्तत्वादितिभावः तदन्वाख्यानफलं
प्रत्ययलक्षणासिद्धिरितिवोध्यं लोकानुक्तस्यानुख्यायतोत्पादो तु अनुविधानादेवषष्ठीवोध्यत्वभिमानः नन्वेवं तस्यापत्यमित्यादौ किम
र्थसमर्थविभक्तिनिर्देशोतआहतस्येतिवितिअसत्समर्थत्वादितितस्यहि सत्यमर्थं प्रतिविशेषणत्वेन दृष्टमितिभावः। आद्यांतरे
तियत्तत्राहपदामर्षस्यापत्यादियोगस्तद्वदेवप्रत्ययइतिभावः। अथापिकथंचिदितिभाष्यमभ्युपगमवादमात्रं केचित्तु तिङ् इति त्रा

कै·उ·वि·
३

पकंनतिङंतात्स्वाद्योमचंतीत्येवंसामान्यापेक्षंमाष्येष्वमदयइतिआदिशब्दः प्रकारवाचीत्याहुः चाकार्थ्येत्येतिकारकान्वितक्रियैवात्मतेवाक्षापेइति
भावः आन्तिः कारकेन्यायस्योक्तत्वादिति· नचतिङंतस्याख्यासेनमोगोल्यात्येनेनेत्यर्थः। तदेवंस्वादिविधौप्रकृत्येतरासंभवात्प्रातिपदिकोऽयमेवाप्रातिप
दिकत्वलक्षणोवृद्धहृनिरितिस्थितेननुतेषामेवाक्षेपेनतएवस्वादयइतिअंगत्वादिकमपितेषांसिद्धमतआहअहेनेतिभाष्यकारइति·ननुवार्त्तिककृ
तः तेनोत्तरवार्त्तिकेचकारकरणात्इतिभावः चक्तत्तच्छन्नरवार्त्तिकेचशब्दोवार्त्तिककृतापितथैवएवप्रयुक्तःहृदिस्थितयाऽरुच्याचवार्त्तिककृतो
तरकथनेतामरुचिंभाष्यकारःस्फुटयतीत्येवंव्याख्यानमुचितमेवमन्यत्रापिबोध्यं·उपादानमिति·ननुसाक्षादुच्चारणमितिभावः संज्ञेति· येनवि
धिरित्यनेनेतिभावः नन्वेतदधिकाराभावेविशेष्यासन्निधानात्कथंतदंतविधिरतआहअत्रेति· स्वधिकारेणेत्यर्थः दर्शयतीति· यःसामर्थ्याक्षिप्तस्यो
पाध्यनेनाभ्युपगच्छतितंप्रतिकश्चित्तदभ्युपगमाविषयफलमेकदेशीदर्शयतीत्यर्थः परमार्थः तस्तत्रापिग्रहणमस्तीत्याहअर्थवतीति·नन्वप्रत्यय
रनतुप्रकृतिरियत्रच्छब्दरूपमित्यादिभाष्यमनुपपन्नमतआहपराथेति·तद्धितवृत्तौपरस्यप्रत्ययस्यार्थप्रवृत्तिरभिधानेनदान्वितस्वार्थंप्रतिपादयतीत्या
त्रयेनेतदित्यर्थः यच्छब्दरूपेऽप्युत्पत्त्यादिष्वर्थेषुचेन्नेनेतदन्यस्यार्थप्रतिपादकमित्यर्थः इत्यन्येननुयावदितिनपुंसकस्यानुक्तत्वादनेनसामानाधिक रामः
रणमयुक्तमतआहयावेत्त्वावदिति·ननुतद्धितान्तादित्यर्थः ननुसंख्यावाक्येःस्वादिविधौनामिकवाक्यस्याहृक्षमाणात्यागनदोषोतआहप्रकरण ३

ति· त्रिके· स्वार्थद्रव्यलिंगरूपेचतुष्केऽपीतिस्वार्थद्रव्यलिंगकारकरूपेइत्यर्थः चतुष्केचेतिस्वार्थद्रव्यलिंगसंख्यारूपेऽत्रचतुष्कशब्दार्थः ननुवाचकत्व
पक्षेयत्तद्रूपमेकत्वादिषुवर्तत इतिभाष्यमनुपपन्नमतआहवाचकपक्षेत्वितिद्योतकत्वपक्षेएवतुभाष्यस्वरसःअतएवतस्याचिन्त्यत्वमेवेतिबो
ध्यं· अंगानांहीति· एकसन्निधौपाठोहितदन्वयएवस्यादितिभावः एवंचयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्रविधिग्रहणात्प्रत्ययविधौशब्देनाथतोबा
धितयाऽअयोगीनस्यागादिसंज्ञासिध्यतीतिअंगादिसंज्ञार्थसूत्रेनकार्यमितिस्थितेफलंनतमाप्तंकतेयच्छेयोश्चेतिननुप्रत्ययस्यलुगितिवचना
त्कथंप्रकृतेलुगापादनमतआहयच्छयोरिति· ननुकर्मःस्वइत्यादिसूत्रादनादसुप्तत्वानीत्ययुक्तमतआहअनइतिकसेत्क्तनकेसेनभिधाना
दितिभावः। ननुयत्रअस्तोरेवलुक्स्यादतआहयत्रस्तोस्त्विति· औत्सर्गिकाणएवलुकासिद्धेतद्विधानंव्यर्थस्यादितिभावः। विकल्पस्यस्वष्टदोषदुष्ट
तिध्येयंअथमुखफलमाहवृद्धेत्यादि· नत्वसाधारणधर्मोलक्षणंनचवृद्ध्यादिः प्रत्ययस्याधरणोधर्मोतआहवृद्ध्यादयइतिवृद्ध्यादीनीति·तस्य
प्राप्त्यातिपदिकस्यवृद्ध्यादिविशेष्यत्वेनसंप्रत्ययोयथास्यादितिवार्त्तिकार्थइतिभावः प्रत्ययार्थेति· भाष्यकेस्येतानीतिकिंशब्दःक्षेपेनान्यस्य
कस्यापिकिंतर्हिप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थइतिभावः अधिकारादितिसमर्थःपदविधिरित्येतदधिकारादितिवक्ष्यमाणत्वविशेष्यसंभवेनकल्पना
वकाशइतिभावः। नन्वेतदधिकारेपिसन्निहितत्वाद्विशेषात्समर्थविशेषणान्यवस्युरतआहतदुपादानसामर्थ्यादितिप्रागुक्तप्रयोजनानितुभग

कै॰प्र॰वि॰
४

वतात्वं दितान्येवेतिभावः स्यादीनीतिः आदिना समर्थानां प्रथमाद्वेत्यपि अन्यथा कृतवर्णानुपूर्वीकत्वसामर्थ्यस्य सुचं तद्विशेषणत्वे मानोरुपत्वंभान
वदत्यत्र ओकारसहितासलुकानिरन्तौ नहृपासिद्धिः स्यादिति वोध्यं। ननु आम्नगुप्तायनिरित्यादौ चपितार्थः पित्तकथं वहुलंगमयेदतआह प्रकरणा
दिवशाद्वेतिभेदः पृथगुपस्थितिः संख्याविशेषोद्विलादिः व्याख्यातः इत्त्वावसत्वेन वाक्ये सत्वेनेत्यर्थः। विशेषस्थिति संख्याविशेषस्थित्यर्थः॥ तादृशः
असत्वविशिष्टः पौर्षिकमासजातनावकीनादौ व्यभिचारात् इतिभावः चक्तोष्टन्नौ द्विखादौ नामभानमेव प्रकृत्यर्थातावच्छेदकरूपेणानेकस्य क्रिया
नंतत्र तद्बोधनापेदं वाक्यं पदरूपितेनलेपविग्रहइति वोध्यं। मयष्टेति। नित्यं वृद्धेत्यनेन केविन्तुनित्यं द्वन्द्वे त्यत्र भाषायामित्यनुवृत्त्वेभाष्ये छंदोभिप्रायमि
त्याहुः सर्वेस्य सुपीति। सौवरस्वप्तमीनांतदंतसप्तमीखेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेननलुमतेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेनसुवंतत्वं वोध्यं। अंतरंगान
पीति न्यायोप्यंतरंगनिमित्तविनाशकस्यैकलकोवलवलवोधकः अकृतव्यूहपरिभाषायाभाष्यकृताऽस्वीकाराच्चसुपग्रहणफलमप्येतदेवेत
दभावेहिसर्वत्रानेनाघुदात्तत्वेनुदात्तादित्वाभावादभनापत्तिरिति वोध्यं ननु शिष्टस्वरेण सर्वत्राद्यआद्युदात्तत्वेतिकिंसर्वस्यसुपीत्यनेनेत्यतआह राम॰
सर्वत्राद्य इति। अतएव सिद्धांते सर्वेइत्यत्रेत्तप्रयोगसिद्धिः चान्येयुक्तमिति वान्येत्राद्योयुक्तपर्यायोऽसारपर्यायच भाष्येक्रउः ग्रहणे चेति श्वश्रूग्रहण
श्वशुरः श्वश्रोरितिनिर्देशादलूउं। तएवायमसुत्पन्न इतिभावः अदंतत्वेजादियाठाभ्यर्थइत्यतआह अजादिष्विति हलंतादेवेति एवकारोभिन्नक्रम ४

हलंताद्धि हित त्स्याय एवेत्यर्थः नन्वविशेषेऽकारांतामितिसोप्यस्तीति ततआह यिच्येन वस्त्रावेन सिद्धमत आह देवे विड्ढाष्टादेवामिति। एवंचाष्ट
वहनादंतसत्वेमानाभावेननाकारांतादुपवक्तुं शक्यमितिभावः देवविडा इष्टादेवा इति पाठेपुस्तकप्रवार्थः भाष्येतस्मात् कपूर्वद इति कप्रत्ययांतो
दंतएव स्वविषयो देवविशोदेवविशस्यादि प्रयोगविषयो न हलंतइत्यर्थः। अनेनातिप्रसंगोवारितः। एतेन हलंते भोपियाविति भागुरिमतेचिंत्य
मितिसूचितं भविष्यतीत्यस्य किमित्याकांक्षायामाह अथीतिपदिकलेपीति भाष्ये पदत्राद इति छंदसि दृष्टस्य लोकेपि क्वचित्प्रयोगो गीकारे वाधकाभा
वेनाकारांता देवप्रत्ययः एवं च यास्वीति सूत्रं न कार्यमितिभावः एवं च स्वचिदाख्यायामपि एकपदी एकपादित्यस भाष्योक्त्या सखे न याश्चची
ति सूत्रारंभेपि तत्रान्यत्र स्त्रोग्रहणानुवृत्त्यातत्साध्यमिति सूचितं भाष्ये वहुराजेतीतिवाचादिशा निशादेश्चपु पलक्षणमिदं स्वरूपग्रहणाए
वेतिविशिष्ट्यग्रहणाएवेत्यर्थः। अतएव भाष्ये माशोडयसज्ञितिफलेपुस्त्रियादिरिति चदोषेसुनकसंगच्छते। कः पुनरितिप्रश्ने विषाभावमात्रेनवि
वक्षितमित्याह लक्षितिभाष्ये पुंवत्तुभावेनैतत्सिद्धमितिभस्याटेनद्धितेसिद्ध अप्रत्ययविधावित्युक्तेरिति भावः अप्रयोजनमिति तदनित्यत्वाख्य
येणभाष्यंकिंचास्याः परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वस्याप्यधर्माणो लिंगविशिष्टेति देशाद्द्रूत्यर्थइतिपहुश्रीहेरूधसइतिसूत्रे भाष्ये पक्ष्मीभविष्य
ति। एवंचसमासोत्तरमपि अंतरंगत्वात् लुकः पूर्वं पूर्वंडीपि भेनन्यायेनोत्तरपदस्यतद्धिविशिष्ट एवसत्वेन लुगलुगादिन स्यादितिसानदधमा

कै·प्र·वि·
५

चश्च की स्याश्च पः। एतदपि भाष्यं तत्रमानमित्यन्ये परः परिभाषास्वीकारे दोषानुक्त्वपति अतिप्रसंगइत्यादि अपवादत्वाद्यसंभवादाह परत्वादिति·
टकोवका शो दाते यइति टेकारे लुग्इति: तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्रतेतिषि लोपाभावे: द्वौ पानइत्यकारलोपे यस्येतिलोपे च सतीत्यर्थः भाष्ये पुंव
द्भावष्ठिलोपश्चेति॰ भस्याढइति पुंवत्त्वं न सिद्धिं तइतिटिलोपइत्यर्थः महाजंबइति महतीजंघापस्येति समासे स्त्रियाइति पुंवत्त्वं आत्वं भवत्येवेत्य
र्थः इष्यतइति आद्युदात्तं तु पदे प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र मथापूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणं तथा सूत्रार्थव्याजेन दर्शयति वहितिः वक्ष्यमा
णत्वेयस्याइति विग्रहे एतत्स्य हतेरि ष्टत्वादाहचहवोगो मंक्षोस्याइति ईकारस्य वैइति· ततः पूर्वोमशाक्षाकारे वहेरितिसूत्रे णोदात्तइत्यर्थः न
गिदवामित्यत्रेति पुंवोत्नाकावितिसत्रेतत्सूत्रमपि गृह्यत्वात्स्यार्थस्योक्तत्वादिति बोध्यं: दोषाद्यावपिता हएते दोषाइति मदुक्तइत्यर्थः एतानि
च त्वदुक्तानि समाभूत्यासोवेति अन्येषामपि दोषत्वं सूत्वादिस्वभिमानः परिभाषावाधा हन हि दोषाइत्यादिग्रन्थसंयुक्तं तत्र माह दोषाः खल्व
पीति अन्यत्र दोषाभावादिति भावः ननु स्याएव ग्रहणात् कृते पि प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य परत्वोत्तद्धितः स्यादत आह सतीति प्रकृतित्वमाधि
कारसामर्थ्यादिति पाठः वाद्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादिति· तदपेक्षप्रकर्षाद्यन्वयस्यस्वार्थे समाप्तस्येवेति तरबादिर्विहितइति भावः स्वार्थ एम॰
मिति स्वार्थोत्र प्रकृति निमित्तं सम वेतः तेन स्वार्थं नाश्रितमित्यर्थः चिमकिं कारकं यतः कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः पूर्वं तत्र द्विषयकाको ५

क्षाभावात् ततः प्रियादिषु प्रवर्त्तते तदुत्पन्नस्य युगपदर्थो द्वितीया वृद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारयोगादिति भावः न तु शास्त्रैककल्पितं कल्पितमाधवश्चादर्थो
पितक्रमवती मध्ये वक्तामाश्रित्यति तात्पर्यं तदाश्रयणे तु सत्संनतरंगत्वादेव एवं स्त्रीप्रत्यये ऽर्थे मेचस्याः ग्रहणमिति भावः॥ भाष्ये तत्र समासान्ते
पुंदोषप्रत्ययतः पूर्वं तत्र कोदोषइति क्वाचित्को पाठः प्रत्ययस्यानन्त्यात्तत्व बहुयवमस्तेतु तत्रैवास ग्रन्थः। तत्रैवाप्रग्रहणोक्ते समासान्ते दोष इ
ति तदर्थः। ननु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात् सात्रैत्तु पञ्चमतआह केणइतीति तेनु युवतिः तेन त्रतसिलादिष्विति पुंवत्त्वे दुर्बोधमत आह उक्ते स्त्रीति
एषां जातिकार्यस्यैव कल्पितता या अत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति परस्मिन्निति सूत्रस्य युवज्ञानीति भाष्यप्रयोगासमर्ति। विकल्पेनेति· एवं च तदभावे दीर्घत्व
वर्णार्थमइउ· तात्रद्धितो वत्रप्रमेणी कार्यइति भावः भाष्ये दोषांतरमाह तदतस्य चेति तस्य स चेत्रेति· प्रत्ययार्थत्वात् स्त्रीयं स्त्रीत्वं प्रधानमिति भावः सर्वेसे
चेति भेदहेतुगुणादिकं चिनान स्वप्रत्ययतः प्रकर्षोनापि भेदहेतुविना सद्रूपः प्रधानार्थः शाहाभिधेयइत्यर्थः एवं च निरूपाधेर्मे प्रदेशाभावाद्य
पाधिकृतोपदेशात्रिमित्तएव प्रकर्षः उपाधिरपि यत्र प्रकर्षादिहीनस्तत्र तत्स्य हची नगुणप्रकर्षोबोध्यः यथा गोतरइत्यादौ· एवं गुणादि
रेव यत्र प्रधाने तत्र तत्स्य द्रव्यमपातत्रात्र त्वं सर्गो धर्मोत्तरनिमित्तएव प्रकर्षः यथा शुक्लतरं रूपं अतिशयेन शुक्लमित्यर्थइत्यादिबोध्यं स्त्री
त्वचति इत्येवइति प्रातिपदिकविशेषणत्वाडिस्यस्य तदर्थविशेषणत्वादित्यर्थ इति भावः स्वार्थयपपि प्रकृतेकिमायातमत आह ततश्चेति· गुणप्र
कर्षाश्रयेति· गुणप्रकर्षकृतेत्यर्थः गुणागतप्रकर्षस्य स्त्रीआरोपइति भावः अंशदोषकृते पि आद्योदोषोस्सेचेत्याह ननु चाक्तमिति भाष्ये· कथं

कै॰ टी॰ वि॰ कालिके त्यस्मिन्न् भाष्ये आनुत्यानापुंन्ने राहयत्या क्षो नेनेति विप्रतिषेधो पपन्नीरिति अर्थे कृतवहिरंगत्वानाश्रयणात्स्त्री प्रत्ययानां नवहिरंगत्वमि
तिभावः ननु पूर्वोक्तकालितरेत्यादित्यस्कोपकथ्य कालिके त्युदाहरणोत्तरदानेवीजमाह कालितरेत्यादौ लिति पूर्वोक्ते न स्वार्थमभिधायेत्यादिना अत्र्यं
६ तस्वार्थे कृतरप्रत्ययाभावादितिभावः ननु कालिके त्यादावपि तेनैव न्यायेनांतरंगत्वात्स्त्री प्रत्ययः स्यादत आह वर्णे चेति स्वार्थः केवलस्वार्थे अ
तस्वार्थिकत्वोन्नेषांत त्रचनतन्यायावसर इतिभावः हरितशब्दात्स्वार्थिककनिति । ततश्च वर्णादनुदात्तादिति ङीप्नकारो नस्यात्तामितिभावः अनुदात्तादि
कस्यत्विति पाठः कत इति पठितेज्ञाप्योक्तनितिवोध्यं ननु वचनांतरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह अवश्यमिति लोहितात्कना परत्वेन प्रा
प्तलिंगवोधकप्रत्ययवाधनेवोति तदर्थः प्रतिपदेति अनच काशत्वेसत्यतस्य वाधकत्वप्रयोजकत्वाद्धिंसमिदं परत्वादिति वक्तुमुचितेन एनि
कुएतिकेत्यादितु अतएव स्वार्थिकनिनमस्येवः चवनाभावात एनश हस्वप्रकृत्यंतरस्याभावाच्च किंस्वेतिकेस्येव सूत्रमतेपि आप्यहणमत्यंतस्वा
र्थिकानारम्भनिवृत्तमेव अन्यत्र वार्थे लोहितादिति वचनमेकताप केसूत्रे आप्यहणं तु कालितरेत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्रभाष्ययोर्वि
रोधः नवहरिणिकेत्यादौ कनिकृतेपि पूर्वभागभामेव णत्वमनुदात्तादिति ङीपि एकाचद्विर्वचनन्यायेन समुदायात्स्त्री प्रत्ययेनैव वोक्तत्वायामध्ये तदनु
पपन्नेरित्याह स्त्रियाशास्त्रप्रसिद्धरभावेपि लोकप्रसिद्धाध्यो न भविष्यतीत्यत आह न लोके चेति खट्वादिष्वपि अकसादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः ननु यद्य
पि लोके कस्त्री व्यक्तिग्रहणादोषस्तथापि जातिरूपस्य खट्वादिसाधारणस्य स्त्रीकुमारादिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्तित्यत आह न चेति सामान्यविशेषस्तथा राम॰ ६

पि जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः भिन्नत्वादिति एतेनाकृतिग्रहणोत्पत्तद्क्षितत्वं न स्त्रीत्वस्येत्युक्तं लक्षणांतरमपि नास्तीत्याह न चेति सौत्रचिह्नमनुसारेणो च प्र
श्नकर्त्तुर्योकिमित्यन्यथा प्रश्नोत आह यत्र चास्ति विशेषविषय इति स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः । पंचम्येतादिति आधेनोक्तशब्देन व्यवहारः अतएव वहुत्रीरिति भे
दः लोकस्य तेयेन शब्दार्थो लोके स्त्रीनसन्त्यते व्यवहारो यथा ब्रह्मवद्वहत्रेपरे परत्सुक्तः ननु अर्थे पृष्ठे शब्दप्रसिद्धाभिधाने व्यधिकरणमत आह विशिष्येति प्र
संगेनेति न तु त्यक्तमिति भावः । दर्शनावसाययोरेकत्वादाह पत्निमित्तमिति यत्निमित्तमुपलभ्यएतत्निमित्तवदर्थरूपेत्यादि शब्देनावसीयते प्र
त्याप्यत इत्यक्षरार्थः भाष्येऽवसायाकारमाह इयं स्त्रीत्यादि ननु स्त्रीत्वावसायस्येयं स्त्रीत्याकारोनुपपन्नोत आह तथा गावश्चेति शुक्लादि शब्दवदिति भावः सा स्त्री सादी
तदादीनो विधेयलिंगग्राहितया नानुपपत्तिरन्यथा न स्त्रीत्यादि वक्तव्यं स्यात् । स्तनादिरिति आदिना संख्याक्रमेत्यादि लिंगमित्यस्यानुमितिजनकमिति वा
र्थ इत्याह स्तनेति ननु स्तनादि संबंधस्यान्यत्रापि दर्शनात् कथमादावितिः आदिना तिशय लिंगप्रतिपत्ति एवैकमिति पूर्वैकमिति स्वार्थेकस्ततः षष्ठीसमा
सः नञ्जनेकमित्यर्थः लिंगप्रतिपत्तिपरमिति पाठे तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः ननु कर्मायामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह अन्यस्यापीति यो
न्यादौ रित्यर्थः ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्त्रिमित्तानुगतप्रत्ययप्रयोगयोरयोगात्र आह अनेनेति जातिविशेषरूपं स्त्रीत्वादिकं तत्राकृतिग्रहणा
त्वदर्शयति स्तनाद्युपव्यंजनानामिति वहुव्रीहिः समन्वयः अनुगमः स्त्र्यादीति आदिना गुणक्रियाजातीनां संग्रहः स्तनादीत्यादि पदेन शब्दगतत्वावा
यपि शब्दार्थयोरभेदाच्च तदप्यर्थगत स्त्रीत्वादिव्यंजकं वोध्यं स्तनादीनां व्यंजकत्वादेव भाष्ये यद्दृष्ट्वा एतदवसीयत इत्युक्तं तत्र हि स्वरसतो पठ्यते तद्

कै·प्र·वि० ७ हार्थयोर्भेदः प्रतीयते· अंतरस्थाह· सदृशावाचीत्याह विशेति· अनेन सादृश्यहेतुरुक्तः· तेनेति लिंगं चत्र्य यासादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः· अवयवार्थानां असत्वमुक्त्वा
न्न लिंगयोग इति भावः· तदभावेऽत्युच्यमाने· अयानामपि नपुंसकत्वस्यादिति तात्पर्यं· तदभावे इति स्त्रीपुंस्त्वाभावे इत्यर्थः· प्रतिपत्तृणामिति· सामाजिकाना
स्त्रीवेषधारिणा एवं तस्य दर्शनादिति भावः· नित्ययोगमतं पादोषांतरमाह केशाकूपनेचेति न तु स्तनातिशयो मादेवतत्र स्त्रीत्वमत आह स्तनेनेति· बालायाः
केशचयनेतत्सं चं धीपिनास्त्रीत्यर्थः· नन्वस्तनकेशग्रहणमिन्यस्य यान्यादृरूपलक्षणमित्युक्तमतो न दोष इत्यत आह· अव्याप्तीति खड्डादावित्यर्थः· दारादि
ष्वतिव्यापकत्वमपि बोध्य इति केचिदाहुरेतितस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वान्नत्वापात्तेरिति तदाशयः· चंचेत्यादिसाधारण्येन प्रकारांतरमाह· तत्रैवार्थ इति तुमा
नुष्य इति· यद्यपि मनुष्यशब्दः स्त्रीपुंससाधारणस्तथापि पुरुषसंज्ञायामयं प्रसंगो बोध्यः· नपुंसकशब्दइत्यभावेणोद्भूतभसादाहन पुंसकेइति· लिंगवत्त्वेन
स्त्रीपुंससदृशत्वादित्यन्वयः· लिंगवत्वे हेतुमाह सत्वेति सत्वरूपसंकथं लिंगवत्त्वसाधकमत आह लिंगेत्यादि वृक्षादावव्याप्तिवारणाय हमाच्छेऽसत्विति
तत्राविद्यमानमित्यर्थः· वुद्धौतु सदितिभावः· तदुक्तं विप्रपृथ्व्यादि वित्तस्थं न वहिष्टं कदाचन· स्वप्नेमम दाद्येषु सर्वैरेवानुभूयत इति· अत्र न कदाचने
त्यनुप्रास चेः प्रपंचो वहिरसन्नेवेति सूचयति· प्रपंचितं चैतदस्माभिः परमार्थसारोद्योते· तत्रत्येवमुक्तं भगवता शेषेण· मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतमु
जंगमो रज्ज्वां तैमिरिकचंद्रयुगवद्भ्रांतमखिलं जगद्रूपमिति भ्रमे चव वहिरसत एवमित्यत्रोक्ते· ननु मृगतृष्णास्वरूपेणासती नाप्यन्यरूपेणात्र तिभा एम०
सायतः प्रतिभासमानान्यरूपेणासत्वस्यादत आह भ्रमेति पिप्रसापयीयत्तृष्णाशाद्वेन तत्कृतभावनावशात्तदुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिके ७

अत इति भावः· मरुमरीचिकाशब्देनाविकिरणानुभ्योधरमाचेनन नभ्याक्राभं नत्स्नरंगाकारप्रतीतिजनकान्युच्यंते· नद्यथा मृगतृष्णस्थितादृतिमाभ्रेऽम्नप इत्युप
लक्षणोऽस्मर्यत इति· प्रमोषाश्चनत्रोष्टेरव इति भावः· इदं च वैशेषिकादिमतानुसारेणा· अत्र स्मरणाभावे दर्शयति नहीति· अनुभवः सदृशावस्तेत स्थूह
रागादि संस्कारो हि धस्मृतिहेतुरिति भावः· अदृष्टवशादपि संस्कारो द्बोधेनानादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तत्रापि स्मरणसंभवाच्चित्यमेतत्पातंजले·
पूर्वानुभूततारूपतत्त्वायाः प्रमोषानंगीकारेणात्र जलमात्रस्मरणासंभवः किंच जलस्य स्मरणोपितस्य तद्देशस्थत्वमसदेवभासत इति भाष्याशयः· अचिंत्ये
ति· अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनावशादित्यर्थः· अदृष्टविशेषवशादित्यर्थ इत्यन्ये· मृगतृष्णासु तद्विषयमरुमरीचिकासु सलिलनिभासंस्वयमेव
विद्यमानेति वुद्धिरित्यादि· असतिजलेत्तद्बुद्धिरित्यर्थः· बीजं मिथ्यावासनादि अव्यपदेश्येभ्यः अचिंत्येभ्यः हेतुभ्यः मिथ्यावासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्य
र्थः· तारकादिषु·॥ तारकापुष्यः नक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु मुख्येभ्यः कुमारीत्यादिषु वहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो हेतुभ्य स्तद्वृत्तकतद्व्यवहार
इव असल्लिंगहेतुकोऽपि भेदो भेदव्यवहार इत्यर्थः· शाब्देन सम्यक्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामावेदितस्यार्थस्याविशेषेणाभिधाना दचेतनेषु देवदत्तादिष्विव
अचेतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु लिंगप्रतीतिरविरुद्धेति भावः· प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यं निराकरोतीति मृगतृष्णादिद
ष्टांतेनासतोपि लिंगस्य व्यवहारादौ मिथ्याज्ञानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्य वृद्ध्यैवोक्तेनैक्ता तत्रासत तद्रूपत्वेभ्राञ्ज्ञा विषाणादेरप्युपलब्ध्याप
त्तिरित्याशयेनासत्वं निराकारि अन्न प्रकारांतरमाहेत्यर्थः· तत्र तं निराकारणांतमाक्तेनत्तृतदृष्टत्यादिना वक्ष्यति क्रियाप्रत्यक्षत्वं वादिमतसाध्य

कैध·वि० रणापदितस्यादिति द्वैधोतत्वेनोक्तम्भाष्येतत्कृतंकार्येराभादिकिंचिद्गेति· उद्भूतानुद्भूतंगंधादिवदित्यर्थः सोजनं स्त्रीत्वादिसंज्ञकैस्तनकेशादि अनिर्वचनीय
८ वादेनापिननिर्वाहः अनिर्वचनीयस्याप्युपलब्धिदर्शनात्किंच· नानिर्वचनीयस्यख्यातिसद्भावादितिसांख्यसूत्रेणतन्निरासात्ततस्यवोक्ताथदर्शना
दितितदर्थः अत्रएवात्रभाष्येअसच्चमगात्द्वनावादित्येवोक्तं। नत्वनिर्वचनीयेत्युक्तं किंचसन्देहःससंत्र्यसन्देहेचसत्वमित्युभयत्रूपतैचापतितन्
त्वनिषिक्तत्वं·तत्रसत्वमारोपितमसत्वंचास्तवेअतएवपरमार्थसारेभगवतासत्यमिवजगदसत्यंमूलप्रकृतेरिदंकृतंयेनेत्यादिना· सत्वंब्रह्मनिष्ठमारो
पितंसत्यमिवेत्यनेनतस्यारोपितत्वंस्पष्टमेवोक्तंएतच्चपरव्याख्यानप्रपंचितंमितिवाध्यं शशविषाणादिवदिति· अन्यथातेषामपिसत्वंस्यादितिभावःद्
शानुपलब्धिःदर्शनयोग्यानुपलब्धिग्राह्यकमित्यत्रेकःआरीइतिलोकेप्रसिद्धमित्याहुः।भाष्येकेनेतदिति· यतोनोपलभ्यतेतः इदंकेनमानेनेतिणीतं
मदिति· एवंचसत्वमानाभावादसत्तएवोपलंभइत्यवश्यंगीकार्यंकिंचयदिसत्वंदानुपलंभेकिंकारणमितिभावः। अंधकरोति· आलोकस्यसहका
रित्वादितिभावः अत्रेोगत्रः इन्द्रियाणांदोषंत्संयाह कद्भक्तिहीनतासाचस्वगततिमिरादिदोषणवृत्कमतसौक्ष्मदोषेणतदाधारकोलगतसौक्ष्म
दोषणाचविषयांतरति· मनःसमाधेरपितत्सहकारित्वादितिभावः।ननुप्रकृतेनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्यानुदृत्वात्मनतेत्यतआहसौक्ष्म्यस्ये
ति·तदुपपादयतिदिव्यचक्षुरितियोगसामर्थ्येनेतिभावः।एवंचास्मदादीनामिंद्रियजात्यभावेनसूक्ष्मार्थस्वक्ष्यकालीचछिन्नार्थग्रहणायो राम०
ग्यमितिभावः यद्यपिसर्वदर्शनशक्तमस्त्वेमिंद्रियंतथाप्यस्मदादीनामिंद्रियस्यैवद्वः शक्यमस्तमसाहृत्त्वादितिनदेशकालस्वभावविप्रकृ ८

ष्टानांप्रत्यक्षंयोग्यावसेनचतदपनयेत्कृतैः संनिकर्षैःसंयोगादिभिरेवसर्वेषप्रत्यक्षेयोगजधर्मस्यपृथक्कल्पनासतित्वकल्पनस्यगुरुत्वादितितात्पर्यं।आ
ष्येऽतोत्रेति· अतः उत्कर्षद्वादित्यर्थः सतामसतांचेति· सतोविप्रकर्षोद्विनाअसतामसत्वेन अनुपलंभोत्राप्रत्यक्षेएवंचत्वद्भादिषुलिंगसदसत्वसंद
हएवनसत्वनिषध्यइत्यर्थः लिंगानुमानमिति· ह्रीत्वसत्वानुमानमेवजायतेननुतद्गधज्ञानमपिकदाचिद्यवहारपर्यंतंमगत्यद्भावज्ञत्वादेस्तत्र
रकालंवाधनिश्चयोतोनतदूदारोपेणासतोभानमत्रेत्यर्थः नन्वप्रपत्स्वार्थगमनेनज्योतिरनुमानमतआह।आकाशतइतिनतेनकस्यचिका
र्यकरणोति· अनेनदृष्टविषयानुमानायोगोत्रदर्शितः।अथहि्ययोदावितिग्राह्यतस्तयोः कार्यकारणभावग्रहोत्कार्यकारणएवंमितिसामान्य
आप्याचयवादिनाकार्येणतत्कारणलिंगानुमानंस्यादतत्रेतरेतरआश्रयमाहतत्रहीति।तद्दितिलिंगकार्यदर्शनेनलिंगानुमानमित्यर्थः साधुलिंगका
र्येणलिंगसत्वानुमानंलिंगसत्वाज्ञानेनचतत्साधुत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइतिभावः।लिंगस्वरूपविविक्तेति लिंगस्वरूपेणाविविक्तेरहितंतयत्वख
द्भादितत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः एवंचप्रत्यक्षवाधितमनुमानमितिभावः नन्विन्द्रपदोवैत्वादनुपलब्धिरित्युक्तंतत्राहइंद्रियेति· अन्यथाशशविषाणादाव
प्येवंस्यादितिभावः प्रमाणांतरावसितेतिप्रबलमानांतरनिश्चितेत्यर्थः भाष्यस्वेंद्रियविरोधःस्वेंद्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः।अनुमानेनचस्वेंद्रियजप्र
त्यक्षविरोधिनानभवितव्यमित्यर्थः अनयोःप्रत्यक्षानुमानयोरनुमानस्यान्यथासिद्धत्वरूपवलवत्वाभावेनप्रत्यक्षेणवाधएवोचितइतितात्पर्यं
कार्येणलिंगानुमानेदोषांतरमाहभाष्यतरेचेतिननुतरेस्तनादिलिंगानिनोपलभ्यंतेतत्राहलिंगग्राहकेतेति· भाष्यंव्यवसायेतिनिश्चयातिननुत

के·प्र·वि॰
८

त्रसर्वलिंगानुमानमस्त्वेतन्न आहैकस्मिन्निति सर्वलिंगासंभव इति · लौकिकसर्वलिंगासंभव इत्यर्थः तेषोपरस्परविरोधेन विविक्तविषयाच्च स्थानादिति भा
क । भाष्ये तस्मादिति साहित्यं गंनोपलभ्यत इति वक्तुमशक्यं प्रत्यक्षविरोधात्तयादिषु विरोधाच्चनाप्यसदुपलभ्यत इत्यपि · सत्त्वेन प्रतीतिविरोधात्कदाचिदपि
बाधानानुभवाच्चानुमानेन सत्त्वनिश्चयाच्चेत्यर्थो चाचेतनेऽप्याश्रिदोषादिषु सति वोऽप्रिश्चयन्नस्मादित्यर्थः सांख्यमताच्च भेनाह स्वकृतांत इति एतेन
सांख्यशास्त्रानुसारिस्वैयाकरणोऽपीति सूचय रूढिपरिहारेणेति · लोकेमतंत्रे च स्थादिशब्दालनकेशादिमत्सुरूढा अपि अस्मच्छास्त्रे योगेनते : संस्थानप्र
सवावुध्यते इत्यर्थः सयः प्रत्ययलक्ष्मं निराकरोति सिसृत्र सेति · सकारस्येतिपाठे तरं बाहुलकादिति सर्वोऽन्वपि पाते ईश्रुनित्यादितुव्याकरणान्तरेण्यनार्ष
संवातरूपमितिगर्भपदेन तत्कारणशुक्लशोणितमुच्यते · सत्त्वानपदार्थमाहति रोभाव इति संस्थानप्रसवात्मपांत्वनीयमपि लक्ष्यतन्द्रस्माह हामावस्थे
तिनन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्वे प्रसक्षेणाकुतो नोपलंभोत आह एता इति अहृतोबराएव अहृ अन्यप्रतीतिविषयाएवेत्यर्थः यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन
सर्वेषपदार्थेष्वेतावेकवचनं सत्वेष्यादि · सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहान्वयात्तत्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्प्यंते · प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका महत्त्वा
म्बुद्धिरूपेणापरिणामतेमहद्दहंकारात्मनाअहंकारस्पर्गोध्वरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपंचतन्मात्रादशेन्द्रियाणिमनश्चपरिणामः अतएव सत्वाद्यात्मकः
शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मनापरिणामते · तत्र पंचानां पृथ्वी वत्तगोमापः अग्नाणां तेजः । द्वयोर्वायुः । एकस्याकाश · एवं प्रकृतिः सर्वेरूपा पुरुषभोगार्था पुरुष
स्वने प्रकृतिनोपिविकृतिः केवलचेतनस्वरूपाः परिणामी शुद्ध इति सांख्यसिद्धांतः प्रकृतिरचेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं नेत्रद

एम०
८

हृष्टादिसहकारेणादृश्यारेणापुवर्त्यत इति चासेश्वरमासांख्यासिद्धान्तः तत्संघातरूपं चेतिः शब्दादिसंघातरूपमित्यर्थः न तु तद्व्यतिरिक्तमिति अतएवाचे सर्वो
पसूत्रे यएव मात्मिका इति भाष्यकारो वक्ष्यति · स्वसंस्थानामिति स्वस्व संस्थानामावाय स्वपतेजलेरित्यर्थः गुणासमूहोद्रव्यमिति पतंजलिरितिभोगभा
ष्यस्पष्टतद्व्यक्तिसर्वोऽयमन्त्रेयएव मात्मिका इति · सूक्ष्मावस्थानामिति प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः अप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव व्याख्यानेऽशब्दव्यवहारे इति प्र
कृतिशब्दातिरिक्तशब्दावाच्यत्वादित्यर्थः तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावभावाभावात्तलिंगत्रयव्यवहारानुपपत्तेरित्यपि बोध्यं यद्वा शब्दकृतव्यवहारस
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्याविषयत्वादित्यर्थः तत्राप्रत्यक्षत्वं हेतुः परमे शब्दादिरूपेणापरिणामनहृष्टि पृथक्मित्यस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः शब्दादिग्रहणं तत्परि
णामस्तामान्योपलक्षणं भाष्ये संस्थानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनं शब्दस्पर्शौ त्यादि शब्दादिपदेन शब्दादितन्मात्राणि तेषां तिरोभावादिसंभवादिति भावः समूहसमहि
नोः कालान्तिकोभेदोपीतिसूचयितुमत्र मत्वर्थीयः स्वजातीय कश्चेतिचात् शब्दात्मक इति बोध्यं । भाष्ये शब्दस्पर्शादयुपलक्षणं सत्वरजस्तमः कार्यमात्रस्य । अत
एव रसोगंधः । पाकरसादौ लिंगव्यवहारनिर्वाहः पश्चात्तौ दोहरूपादीनां सुखदुःखमोहजनकतया तेषां सत्वरजस्तमोमयतायाः स्फुटतया तत्कथनद्वारा स
र्वेतत्कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यं · एतेन शब्दत्वमेव लिंगमिति निवोक्तपरास्तम् स्पर्शादि कथनस्य भाष्येवैयर्थ्यापत्तेः · चक्षुर्गोचरा इति · बाधाकाश
योरवेरूपत्वाभावेन तावदिह न विवक्षितावित्यर्थः बाधाकाशयोरितिउद्दसुपलक्षणं तेजसोपि · तत्रापि रसगंधयोरभावात्तन्न्वेवमपि संस्थानप्रसव
गुणात्वंसर्वत्रकथमत आह भाष्ये प्रवृत्तिः खल्वपीति · प्रवृत्तिरितिलिंगसामान्यलक्षणं नित्यासार्वदिकसात्त्वेत्रिकत्वाच्चतदाह सर्वपदार्थव्यापित

कै॰ दी॰ वि॰
१०
किमिति रूपरसादि सर्वपदार्थेत्यर्थः इदमुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य प्रवृत्तिः स्वल्पापि नित्यानां तेनां तंतत्र्यो भयं सर्वेत्रत्यमेनाघं दर्शितमिति बोध्यं भाष्ये न हीहे
ति रूपादीनामपि काचिदवस्था प्रतीयते काचिद्गुद्धेतेइति आविर्भावतिरोभावौ सर्वेत्रत्यर्थः आविर्भाववादीति आदिना तिरोभावस्थितौ नित्यत्वे नित्यत्वं च
सर्वदा सर्वत्र चभावात् तच्चनहीत्यादिना भाष्ये दर्शितं ननु पुरुषे परिणामाभावात्सुपगमात्कथं पुरुषस्थितिश्चेतन्यमिति लिंगत्रये योग इति शंकते पुरुषो पुप
पीतितुद्धमीयत्रइवेति भोग्यत्रिगुणात्मकवस्तुधर्मायत्तइत्यर्थः अयंभावः भास्वत्वावस्थायांभोग्यवस्तुशबलितमेव चेतन्यं प्रतीयते तदेवचशब्दा
चामेवंचगच्छतिपुरुषइतिवत्स्य लिंगत्रयोपपत्तिरितिप्रवृत्तिरिति अत्रत्वपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषानादरेणप्रवृत्तिः परिणामइ
ति सामान्यलक्षणमित्यर्थः अथ तत्सामान्येमाविर्भावादिरूपेणत्रिधाभिघते तत्राविर्भावः पुंस्त्वं तिरोभावः स्त्रीत्वं स्थितिरेतयोरवस्थानपुंसकत्वं
अतएवास्थितेः सत्त्वानप्रवृत्यापित्वेन लिंगसर्वनाम नपुंसकं प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति प्रवृत्तिमंतरेति यतोस्मिन्प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न विपुज्ये
तेऽतः सर्वेर्थाः प्रवृत्तिमंतइत्यन्वयः नित्ययोगेमतुपः नित्यप्रवृत्तिमंतइत्यर्थः संततमित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तं वा चकृत्येवेति एवंभूतेषु पदार्थेष्वेव वाचःशु
हस्यसंभवः नहिशुद्धपरिणामरहितं वस्तुशब्दविषयः आकाशेचप्रहेशोवशाद्धिवाच्यवाद्धिति भावः । अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिंगयोगमुपपादयति पुरुष
ति चितिरूपेणाकेवलचेतन्यरूपेणागृह्यतेयोगिभिरितिशेषः अन्येषां भोग्यानां विषयाश्रयः सर्वपदार्थानुगतः विषयाश्रयाइतिपाठेसंगतः अन्येषा पञ्च॰
प्रवृत्तीरित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः अनुपातीवअनुगच्छतीवअनुगच्छतीवः वस्तुतः परिणामाभावेपि व्यवहारे भोग्यशबलितत्वेनैव ग्रहणात् भोग्यनि १०

ष्ठप्रवृत्त्यादिनाप्रसोपिलिंगादिमानितिभावः तत्रदवस्यत्यततद्धस्तकाकाप्रवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिबिंबादिति त्वं तत्रमानंदर्शयति तेनेतितेन बुद्धिदर्पणसंक्रांतेन भोग्य
जातेन भोक्तुश्चितिरूपं विघतेविषयाकारेणहि ज्ञानं भेदेन गृह्यतइत्यर्थः यथा घटज्ञानं पटज्ञानमिति कालस्थितिज्ञा स्यातिशगतइत्यादौ तस्य चैतन्यमात्ररूपस्य
पुरुषस्य स्वरूपभेद इति स्वरूपतो देशतः कालतो वानकश्चित्त्र स्वरूपभेदस्तस्य विघतइत्यर्थः ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्यना सवक्षा स्व कथं तद्वृत्तिधर्मेणाख्यवहारो
तत्राह अचेतनेष्विति चैतन्यमचेतनेषु संक्रांतमिवदृश्यतइत्यन्वयः प्रतिबिंबकधर्मेणेति प्रतिबिंबन्यायेनेत्यर्थः यथा दर्पणो मुखादिग्रस्तेनेन च तद्वस्तुतस्त
त्रास्ति तद्वैतस्यमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु अंतःकरणादिषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वाद्दृशा यदर्शनं तत्राविद्यमानमपि संक्रांतमिव दृश्यतेऽत
स्तत्संक्रमविशिष्टोतः करणवृत्तेः सर्वार्थाकारसमर्पणात् द्रष्टृत्वेषु पुनः अतएवपतिविंबादन्यांप्रवृत्तिमनुविदधदनुभवतिलिंगयोगमितितदेववाचो
निवंधनमिति भावः ननु जाते नित्यतया प्रवृत्तिधर्माया योगात्कथं जातिः सामान्यमित्यादिलिंगयोगोतत्राह सामान्यपीति नत्वच अनुगता ब्रह्मसत्तेव गोत्वादि जाति
रितिपक्षे इदं जातिव्यक्त्यो स्तदात्मावोधकसमवाय एवसंबंधस्तात्रइष्टोरोपस्तत्रेत्यर्थः वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेषएवविरस्याभिन्नमात्रेणानुपरेषा
नित्यत्वव्यवहारः अन्येतासच्छन्नाविविषाणादौलिंगयोगमुपपादयति ज्ञानेतिएवेचोन्तरपदार्थधर्मस्यवोद्देसमुदायेआरोपइतिभावः केचित्तु यथा हृदविष
याथवत्वेन प्रातिपदिकत्वंतथालिंगयोगोपीत्याहुः प्रवृत्तेरितिपरिणामस्येत्यर्थः ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वं तएघयोगोक्तं यं स्त्रीत्वादीतितत्राह सेत्यानादेरिति परिणाम
रूपस्यापि सत्यानादेः परिणामान्तरसत्त्वेन सलिंगतोपपत्तेरितिभावः लोकव्यवहारोपि पृष्ठोदरादिसूत्रोक्तरीत्या लोकेत्यर्थः किंबिदेवतिलिंगविशेषरूपं निमित्तमि

कै॰प्र॰वि॰ ११ त्यर्थः शब्दशक्तिवैचित्र्यादिति भावः। प्रवर्त्तकः तत्तदर्थे तत्र तत्र छन्दःप्रयोगनियामकं सम्यगात्तस्तु लक्षणाच्छेदनाद्यनेकक्रियासंनिधानेपि तत्तक्षणमाश्रित्य तक्षायतिमित्यहिपते
भावतत्त्वविदः ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवंतः निरूपपदभावपदस्य प्रशस्तपरिरूढेः तेशिष्टाः शास्त्रार्थेषु व्यवस्थिताः प्रमाणत्वेनेति शेषः तेषां प्रयोगे यद्युद्दिंग धर्मगतामतितत्र
छन्दस्य लिंगमित्यन्वयः एवं च तेषां शास्त्रानपेक्षलिंगमुपादाय शिष्टाः साधुत्वावगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुध्या प्रयोगं कुर्वंतीति तेषां तदेव लिंगमिति तितिपक्षः सिद्ध इति भावः त
मेवार्थं भगवान्नाहृतस्योक्तावितितस्योक्तावित्यत्र वाच्यः प्रतिपादने इत्याह लोकतइति प्रतिपादने शब्देन बोधने तेनास्य लिंगस्य शास्त्रादिजन्यबोधविषयत्वं नोक्तं किं मतदि
त्यत्राह स्त्रीपुंसावित्यादिभाष्ये गुणो चेति गुणशब्देन लिंगमुच्यते एवं चातिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याभाव इति भावः भाष्येन चैतदिति एतत्स्वादिविभक्त्यादिरूपं लिंगतु
स्योक्तो लोकतो नाभ्युपेतव्यमनोपिकयात्वप्यतइति अननमेतत्प्रसिद्धमित्यर्थः आचार्य इति वार्त्तिककृदित्यर्थः पुनः पृच्छतीति तस्यापत्यमिति सूत्रे इति बोध्यं तत्राद्यवार्त्तिकार्थ
माहलिंगमवस्थायामिति लिंगस्वरूपं संस्त्यानप्रसवाविति तत्तत्रेति गुणानामवस्थालिंगमित्यस्मिन्पक्षे सतीत्यर्थः भाष्ये शब्दान्यत्वमेव प्रकारांतरेणाहावयवास्
ताच्चेति एवमपि शास्त्रत्वमिति भावः नास्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य किं तर्हि परमतनिरसनं इत्याह यद्यपीति अविचारितमपि आविभावत्वादिना ज्ञातमपि
रमणीये शब्दवलात्मतो तं लिंगमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शनात् नास्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः तस्मात्स्त्रीत्वादिना प्रतीयमाने संस्त्यानादिकं तस्य लौकिक
त्वेतु खट्वा स्त्री वृक्षः पुमानित्यादिव्यवहारो नुपपन्न इति तस्यापि लौकिकत्वप्रसाधनेनालौकिकत्वं निराकृतमिति भावः स्त्रीत्वोपलक्षितेति वक्तव्ये स्त्रीत्वयुक्त यद्द्रव्य
तन्मात्रवाचिनः न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः। अंगीकृतस्त्रीत्वस्याप्रातिपदिकादितीत्यस्य पक्षत्वदेतिशेषः प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्वित्वादि रम॰ १९

1062

संभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संख्यायां वचनेन भाव्यं तस्य च द्वित्वाद्यभावादिति भावः वेदाः प्रमाणमित्याद्यपि प्रमाणत्वगतसंख्याया धर्मिण्यारोपात्साधुरित्याश
यः शब्दाद्वीनोशब्दरूपा द्विगुणान्नामित्यर्थः अवस्थाश्चेति एवं च कुमार्यादिषु तत्र अवस्थाभूतानां गुणानां बहुवचनमेव स्यादिति चोदनीयमित्यर्थः सन्नि
वेशस्येति रूपादिसंघातरूपस्य संस्थानविशेषस्येत्यर्थः अभेदेति एकत्वेत्यर्थः अवस्थाविशेषस्येति अवस्थात्र भेदेपि भेदस्यापि सत्त्वात्स्वशानैकत्वमे
वेत्यर्थः नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्तुल्या तत्राह पक्षद्वयेपीति समानाधिकरणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चेत्यर्थः अनेकस्यापीति
यथांधकारबहुकल्पप्रदीपेन प्रकाशाभावे प्रदीपांतरोपादानं तद्वदेकेन स्त्रीत्वस्य द्योतने प्रत्ययांतरोपादानमित्यर्थः तदेतान्वृषितिद्योतकत्वे तु प्रातिप
दिकेनोक्तेपि स्त्रीत्वे दृष्टा पुनरुक्तिरविरुद्धेति भावः स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षेपि द्योतकत्वे वेति बोध्यं स्त्रीत्वोपलक्षितेति अत्र पक्षे स्त्रीत्वद्वयोपलक्ष
णमिति तदुपलक्षित शब्दस्य पोभूतशीहस्यश्रृंत्रेः पदांतरोपलक्षितवहिरंगसंस्तवार्थस्य स्त्रीप्रत्ययान्वाख्यानेनिमित्तत्वात्संख्यादिति भावः ननु भूतमित्यपि मितस
त्रयाप्यपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वोदीर्घ इति चेन्न पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्योत्तरंगत्वात् हेस्वतलश्च पिल लक्षेल क्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः आदियत्तादोष
पोभूतस्वस्य जातित्वेत्रापि शेषः प्रसंगाच्च भाष्यस्य प्रयोगाभिधानइति भ्रष्टार्थस्याभिधाने प्रतिपादनेतन्निमित्तप्रयोगे यवादिषु सत्सु जायमानेष्वनदोष
इति शेषः दोषाभावमेवोपपादयति इहेति पीतन्सं पूतनात्वं पिशाचतातद्वाचिभ्यस्तशब्दोस्ति न पुंसकः एवमावपनेभाजनविशेषः पीतन्यादिप्र
वृत्तिनिमित्तं भाष्येषट्संज्ञकेभ्य इतिषट्संज्ञकानां लिंगाभावात्पक्षद्वयेतन्नकर्त्तव्यमित्याशयः भेदनियतत्वात्संख्याभेदः। स्त्रीप्रत्यय इति स्त्री

कै॰ वि॰
१२

ग्रहप्रयोगाभावेपिप्रविशापिशीमित्यादौक्रियाकारकादेवतत्प्रतीत्यातत्सामानाधिकरण्यमितिभावः नन्वत्रपक्षेयथाब्राह्मणादिषुस्त्रीप्रत्ययस्तथात्रिगु
णेपिस्यादतआहस्त्रीशब्देत्विति पदापेक्षाभावादिति नदद्यपेक्षाभावादित्यपिचोद्यंसामान्यविवक्षयाशब्दप्रयोगादितिभावः अथेतिसामान्येसर्वविशेषांत
र्भावात्ब्राह्मणादिप्रतीतेरितिभावः परस्परापेक्षणादिति॰ स्त्रीशब्दस्यापिसतितत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्त्रीप्रत्ययेब्राह्मणादिसितत्सामाना
धिकरण्यंस्त्रीशब्दात्प्रत्ययइत्यर्थः साधुत्वज्ञानानुपपत्तेरेतदितरेतरएवाश्रयस्यदूषकतावीजंअंगीकृतमेस्थानेइतितद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः अ
नेनात्रपक्षेस्त्रीत्वस्यविशेषणत्वमेवेतिसूचितं ननुशास्त्रीदानाद्यविशेषणत्वादाश्रयगतालिंगादियुक्तं तस्यप्राधान्यात्तइहतुस्त्रीत्वेप्रधानेप्रत्यय
वाच्यत्वात्तद्वंगुणम्भूतंप्रत्ययार्थत्वादितिकथंगुणधर्माणांप्रधानेप्रतिपत्तिरितिशंकते यद्यपीति अभेदविवक्षायामित्यस्यद्रव्यस्यैवाभिधानादित्यते
नाचपः स्वाभाविकत्वादेतिप्रत्ययार्थप्राधान्येकस्मादितिभावः द्रव्यस्यैवेतिनकदाचिदपिप्राधान्येनस्त्रीत्वस्यगुणस्येतिभावः नित्यंसमानाधिकरण
मितिइयंस्त्रीयेसदानत्वस्यास्त्रीतिकदाचिदितिभावः एवेतअजाद्यतो याप्स्त्रीति अजाद्यतष्टाप् इतिसूत्रेभाष्येअजाद्यर्थतेस्त्रीत्वेइत्यर्थइतिकैयटस्तुकथं
संगतइतिचिंत्यंसोयमिति गुणमात्रस्यप्रत्ययार्थत्वेपिद्रव्योपचरिताभेदंगुणप्रत्ययोभिधत्तइतिस्त्रीत्वेकर्तृत्वआश्रयस्यभेदेनप्रतिपद्यतइतितह
तसंख्यादिनाभेदइत्यर्थः अत्रैवपक्षेभाष्यस्यास्यगुणवचनेदृष्टोतेनसाधनात्तेनद्विगुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्याप्रयोगः संभवोवा वाचकत्वेप्रत्ययां
र्थस्यप्राधान्यमेवस्वभावात्प्रायइतिदिक् भावत्वंदृत्तधर्ममात्रमुक्तमित्याहस्त्रीत्वस्येति निमेत्रयइत्यत्रेतिनिमंत्रणार्थकलिङ् विधिविषयेनिमंत्र राम॰
१२

येइत्यत्रेत्यन्वयः कथंपुनरितिसिरूपस्यकर्मणोभ्यांतरत्वमतआहसत्वेतिद्विषिष्टेत्यर्थः एकमेवेतिघटादीत्यादिवाच्यमेकमेवस्त्रीत्वमितिस्वस्वस्वेनयोगासं
भवइत्यर्थः अभिन्नरूपायाइतिधातुतोभेदानवगतेरितिभावः भेदसाधनायपद्यकमित्यादिभाष्येतस्याचस्वरवइत्यादिग्रंथेति लिंगस्यानुमानगम्यत्वमुपपा
दतिसुखेतिनत्परिणामइतिसुखाद्यात्मकसत्वादिपरिणामइत्यर्थः एवंचगुणानांप्रवृत्त्यनुमेयत्वेनतत्परिणामात्मकलिंगस्यापितत्वंतत्रप्रवृत्तेरपीति
गुणानांप्रवृत्तिरविभोवादिलिंगनत्वदवाच्ये एवंचप्रवृत्तेरपिगुणपरिणामत्वात्तत्रापिगुणविभोवादिसत्वाद्विंगयोगइत्यर्थः सुदवः समाधिरितिस
माध्यंतरमनेनोच्यतइतिभावः भाष्येसंप्रत्ययइति किमात्मकेइत्यसंभवान्मन्यतइत्यर्थः भाष्येयएतेभावाइतितेषोगुणसमुदायत्वाभावात्स्त्रीत्वेनत्वा
दितिगुणसमुदायोद्रव्यमितिलक्षणंनयुक्तमितिभावः इदंतदितीतिनतुगुणसमूहोद्रव्यमितिलक्षणमित्यर्थः इदंचेतच्छास्त्रमात्रोपयोगिद्रव्यल
क्षणमितिवोध्यं स्त्रीत्वस्यापीतिचिकीर्षादेरित्यर्थः भाष्येस्त्रीत्वेनाभिहितमितिस्त्रीत्वेनस्त्रीत्वगुणवैशिष्ट्येनभाष्येघचतात्वदित्यादिनालिंगस्य
लिंगांतरानेगीकारेपिअनेकप्रत्ययानुपपत्तेःसमाधानंतरेहष्टस्येतिखशाहष्टस्यगर्भोयस्याःस्यादावनेकप्रत्ययानुपपत्तिरूपस्योक्तस्येत्यर्थः नन्विदंप्रम
द्विः सावकाशमतआहतथाचेति एवंचब्रह्मेपिचाप्यनुमीयतइत्यर्थः अवस्थाभेदादितिप्रकर्षयुक्तस्यायुक्तस्वरूपएवावस्थाभेदः नन्वेवमपिलो
हिनिकेत्यत्रतस्वार्थिकेकन्निदाम्रस्यादतआहवाचकशब्दभेदाश्चेतिशब्दस्यापिशास्त्रबोधेविशेषणत्वादितिभावः भाष्येनिपातनादिति त्रणादयो
ऽप्युत्पन्नाइतिपक्षइदं व्युत्पत्तिपक्षेद्वरस्थितादपिडीप्प्रसिद्धिर्बोध्याविषयशब्दस्यप्रयोजनपूर्वमर्थदद्योपतियेनित्यमेवेति अन्नस्यभावेहिवि

का॰ प्र॰ वि॰
१३

षयत्वात्। हः आकृत्यभिधानेति सर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति कृत्वेति भावः भाष्ये उपदेशशब्देनोत्पादनं अजाद्यभाष्ये शूद्राचेति
गणपठितस्य शूद्रेत्यत्र महत्पूर्वेति वक्तव्यमित्यर्थः गणाज्ञापकं मूषिकाशूद्रेति स्त्रीप्रत्ययोऽत्र पाठ्यं तेनेति वोध्यं अत एवाग्रे शूद्रा शूद्रा ह्यजादिषु पठ्यन्त इति
भाष्ये संगच्छते वाध्यन्त इति अकारान्ताच्चेनाभिद्रवे पुनः पाठादिति भावः गौणानां मुख्यानामिति यद्यपदकार्येयं स्यात् यूदूसंज्ञके तथापि यत्र प्राति
पदिकावस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव तत्र पदग्रहणस्य गौणत्वस्याश्रयोपलक्षणत्वाद अत्राह पुंयोगाल्लिङ्गयोस्त्रे स्त्रीत्वप्रतीति
समये एव गौणार्थतेति भावः अत्राहुः लाक्षणिकत्वमात्रं न गौणत्वं किंतु सदृशलाक्षणिकत्वमिति कथमत्रास्त्यान्यायस्य विषयः शूद्रस्य स्त्रीत्वार्थे तु न
दृष्टः जातिवाचिमहत्पूर्वे भिन्नस्य तस्य शूद्रास्य स्त्रीत्वविशिष्टजातिबोधकस्यैव शूद्राशब्दस्य ग्रहणात् किं च येषां शूद्रादीनामर्थस्य स्त एव स्त्रीत्वं न तत्र पुं
योगाद्भिन्नरित्यश्वस्य स्त्रीत्वयथेऽत्र इत्यादि तिन वाक्यं पदात्वन्यजातिः शूद्रस्य भार्येति विवक्षिता तदा शूद्रस्येवेति दिक् अन्तरंगत्वादिति एवं चावश्यं टापि अ
शक्तिक्रियः प्रतिषेध इति प्रश्न इति भावः निर्देशस्य वचनशतेनापि हृ। कर्तुमशक्यत्वादिति तात्पर्यं आभीरीति क्षत्रियात् शूद्रकन्यायामुत्पन्नो यः कन्या
तस्या ब्राह्मणादुत्पन्न आभीरः तदविवक्षितत्वेति अविवक्षायां हेतुः स्त्रीत्वाभावः ननु जातेरन्त्रान्तरं गत्यापि ततः सुपि स मासे च जातस्य टापो निवृत्तस्य
योगान्निषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नार्थो जातिवचनेनेत्यत आह असतीति एतत्सर्वं चिन्त्यम् आभीरजातिवाचि महाशूद्रशब्दे प्रतिषेधावकाशात् न राम॰
वानर्थकस्तत्र शूद्रा हृ इति तदन्तप्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः महाशूद्रावयवशूद्रशब्दस्यानर्थकत्वात् तदन्तापः प्राप्तिरेव नेति निषेधश्चैपथ्या १३

नुद्भावात्सजातिरित्यस्य सुतरां वैयर्थ्ये नुद्भावाद्य वक्तव्या इमहतीशब्दानद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटयोर्ड़ादावि वशूद्रशब्देन समासे ततः
स्त्रीत्वविवक्षायां निषेधे सति जातिलक्षणो ङीष् मा भूदित्यर्थं तत्र महाशूद्रा इत्यत्र शूद्रशब्द आर्थवानेवेति भावः अप्रयः भाष्ये ग्रहणवत्वेति प्रत्ययविधौ
प्रतिषेधोपलक्षणमिदं तेनापि दं तदन्तादपीति भवच्छेद्यः अन्ते तदुत्पन्न अभिप्रायेणोदन्तमिदं तादपीति तु प्रयुक्तः पाठः ननु गौरादिपाठान्महच्छद्रे ङीषाभावोऽनु ङी
यति भाष्ये महती स्यात् तत्कथनमयुक्तमित्यत आह गौरादिष्विति ननु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न अन्यथाभावज्ञापकत्वादित्याह वि
भक्तीति फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह अनुपसर्जनेति भाष्ये जातिलदन्तविधौ हि सति अमहत्पूर्वेत्यस्य करणेन हि शेषणं जातिरिति वक्तुमशक्यमिति भा
वः जातिरित्यपि भाष्ये इति ज्ञापकमानं प्रत्याह अन्यथेति अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाभावे जातिरित्यस्याभावात् अनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः साधु
त्वमिति स्पष्टप्रतीतिर्न स्यादिति भावः नन्वाजाद्यत इति पंचम्या कथं स्त्रीविशेष्यत्वमत्राह अजाद्यतष्टाबिति ननु वैरूप्यकस्मादिति न ज्ञापनेत्यत आह प्र
त्यासत्येति सामर्थ्याद्वेति अजाद्यन्तप्रातिपदिकवदर्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तद्युत्पन्ने नैव प्रत्ययेन शक्यते कर्तुमिति भावः नहीति समुदायस्य जाति
विशेषवाचित्वेन शूद्राशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्व ह्यति स्वाभावादिति भावः तदन्तविधौ तु ज्ञापकान्तरमनुसन्धेयं अत्र केचित् अनुलोमसंकरागमपि
मात्रजातिरुक्ते स्मृतिरुक्तत्वेन मातृजातीयत्वाज्जात्यापि अस्वमत्रि अत एव शास्त्रसम्मतो ब्राह्मणाक्षत्रियवैश्येषु क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवै
श्यशूद्रा एवेत्युक्तं शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वे प्रध्वंसजाः स्मृता इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वारोपमूलिकैवान्यथा स्यशूद्रान्तरकल्पने गौरवं स्यात् स्मृता

कै॰ प्र॰ वि॰

१४

वपश्चंसः शब्दविवाहन्न्यतेतः शब्दशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वात्स्वेवं स्वयः प्रसंगाद्यमहत्स्येत्याव यपके ज्ञाति प्रत्यय श्वशब्दशब्देनसमास एवन
तु शब्दशब्देनसमासइतिनप्राग्युक्तदोषः उक्तरीत्याज्ञातिमिति चावश्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यमत एव भाष्यकृतानेदं प्रत्याख्यातमित्याहुः उगित इत्यन
नुभाते ईयतोनिष्ठा चास्य भवतो नोगित्वं किंतु गिदन्तस्य मेवत्यत आह स चौदिघितिसत्त्वना षमित्याहुः शत्रुवसावेति वर्तमाने शत्रन्महज्जगच्छ
दवच्चेत्यनेन उगिद्ग्रहणे शतृ इति पाठे उगिदितिव्यपदेशोपपत्तेरत्यर्थः भवतीत्यादिपृच्छतीत्यादेः पुर्णलक्षणां वोध्यं ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणा
ग्रहणाभावात्कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह ग्रहणमुपादानमात्रमिति ननु मतुवादीनामुगित्वसामर्थ्यान्तदन्तविधिः स्यादत आह उगित्वेति नान्विधं गतेनतत्रत
दन्तदन्तविधिरितिभावः समुदायादिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेतिभावः नन्वाद्यपक्षेऽगिमतो विशेषणत्वान्तदन्तविधिर्भाव्यः इत्युक्तमिति शंकते नतु चेति नन्विगि
च्छशब्दस्यासन्निधानात् प्रातिपदिकमेवान्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहणेनेव दूमत आह उगित्वयस्येति शब्दरूपमात्रमिति प्रत्ययोपीत्यर्थः नन्वतुवत्र्येव्यपदे
शिवद्भावानारंभमवश्यमपानिति शंकायामाहतेनेति व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनेतिभावः वस्तुतः इदं चिंत्यं तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गोक्षीरमित्यस्य
यथावारणे तथा गोक्षिप्रीति सूत्रे वनिरूपितं अर्वणस्त्रसावनञ इति यो निर्दिष्टं स्पर्शयति अश्वेति भाष्यमितिरूपं निमित्तीकृत्यैवतिभावः सेभवमात्रेणेतिव शोपुमि ॥ अभ्रगो
त्सभवतीत्यत देव भाष्येपि सोहितं न तु प्रकृतोपयोगोपीत्यर्थः । वस्तुतस्तकोशीत्यादौ आगोपि स्त्रीयोचेतित्व स्वज्ञा वोपथाडीवुत्पन्ने प्राकृतत्वात् आदेशो
पितत प्राप्नोतीति भाष्यमप्युपभाष्ये चतेश्चेति वार्तिकेन लोपिनइतिशेषः एवं हि प्रत्याख्यानेन समफलताभवति नन्वेवमधातोरितिव्यर्थमत आहः अ ॥ एभ॰ १४

कै॰ प्र॰ वि॰

२१

न्डीः संनियोगेनापिस्त्वं दुर्वारमत आह प्रकरणान्तरेति वचनेनेति वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः भाष्येकिं पुनः कारणं ऋदितिसु त्रेणोपसंख्यानेन वक्तिमिमानांत रामि
ङ्डीप्संनियोगेन तोविधीयते पूर्वादेव ङाप्रोकिं न विधीयतेइत्यर्थः अपूर्वविधाने च नित्यत्वस्यादितिभावः तत्र च उपसंख्यानमिति चनो रचेत्यनेन तरेद्धुधी हस्व
तीत्यर्थः नुपधालोपिनो वेति न्यासाभावेइतिशेषः प्रत्ययग्रहणमिति तद्धितवनियोग्रहणेप्रत्ययग्रहणफलाभावात्तदयग्रहणेतु कृतग्रहणमितिविवेकः तदन्त
विधेरिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयावनन्तग्रहणेनेन च प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधेर्लोपनादितिभावः न षट्स्वसादिभ्य इति आचार्यदेशीया क्रियापि वकुरा
द्धे नोभाविति एवं पक्षुक्तिः वार्तिककार एवात्र पूर्वपक्षी आचार्यश्राद्धतन्त्रं हितीत्यन्ये नतुयदृचीत्यनन्तरमत आह यस्त्रेति नन्विलेखा पानविधीयत इति
कथमुपविधिरत्रहीति ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तावपि स्त्रियां विहितं नेत्यर्थः नेतरस्मात्रादिदुर्वारमत आह अथोऽपयतीति प्रियपंचा द्वे पदी अतिपंचाकुलटत्वादौ गो
ण्ययोनिषेधः तदंतविधिसत्त्वात् बहुवचनस्याविवक्षितबहुत्वाभिप्रायत्वेऽभिसत्वेनार्थप्राधान्यस्यैव तत्प्रवृत्तेर्मात्रामावाच्च एतेनचापःप्रकारेणप्रत्याहारेदस्त्वदोष
वत्वत्रातिपंचाकुलटत्वादौ अप्रसक्तादितिदोषानुपन्यासे वीजाभावइत्यपास्तं एवं चैतन्न्याय प्राप्तमपाह हृषीवस्यामित्यत्र नलोपस्याभावनिरूपादनो बहुव्रीहेरि
सत्वेनाप्युभयोर्निषेध एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र यदि स्त्रियामित्युक्तमित्यादिकेयरनोक्तमिति वाध्यं डावुभाभ्यामन्यतरस्याम्प्रत्ययविधेरसंभवादाहयोगस्थैति नन्वं
तरस्यैवसोस्पादतआह द्वयोरपीति स्वरितेनाधिकारइत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेपाह अपाणादिति ननु संभवतस्तकविषयत्वविषयभेदेन प्रवृत्तिर्नेस्यादत आहय ॥ एभ॰
दियत्रेवति भाष्ये डाप्प्रतिषेधाभ्यांमुक्तइति अन्यतरस्यां ग्रहणं वा समेदनानेनतस्यानो बहुव्रीहेरित्यतस्याविषयेडावनुज्ञानार्थमिति भावः तदर्थमिति तत्र ॥ १५

ऽगात्स्थितिवाक्यभेदेनेतिभावः चशब्द इति अकारस्तूच्चारणार्थ इतिभावः भाविनेवेति ङीपिकृते भाविनमित्यर्थः नलोपस्तु नाप एवेतिभावः तदापि ङीप्प्रभव
तीति इदं चिन्त्यम् अत्र व्याख्याने ऋगादिवामित्यत्र नलोपस्य विवक्षितत्वात् प्रज्ञायाम प्राप्तेः अतएव वैयदेशिके प्रोक्षीत्या घपहा यातिदेशिके प्राचीत्या बहुदाहरणी
भाष्ये दृशः कर्मीत्ये चति महणादितियोक्तः अन्यथोमितीत्यस्य नोपयोगः स्यात् एवं च प्रज्ञायां प्रीत्या घस्याक्षे वेति अनेः वनोर च ननु वनिप्यस्तु तस्य कथमनुप
अत्वमुक्तमत आह बहुनुक्षानिति ननु तेन कानि प्रत्ययस्य महेर्वस्य युगीयामस्य चानि पातनात् अनुपपत्तिपक्षे नेरथ्यवान्नदेपात आह नावक्ष्यामिति इत्याद्यायेना
नुपपन्नत्वमेवोक्तमितिभावः अनेपेक्षेति अनपेक्षा च तेषामाधुनिकत्वादिति बोध्यं पत्नीति तिज्ञसेतुं भायज्ञनद्भीलाः पञ्चभ्य इत्याग्नामिदं यत्नेन च नस्यात
प्राप्यतेति मन्वार्थः न चदीर्घान्तुसीति निषधाङीह इत्नेभोत आह वाछंदसीति ननु बहुव्रीहौ धीव धीप्रसीति बहुव्रीहौ अतरमसानुतयोङीप्रयोः प्रतिषेधस्य
चनेनात्राक्य वाप्य सख्याने वार्थमत आह बहुवइति यदि वेति इदं चावश्यकमिति न षट्त्वत्र वक्ष्यामः इत्यस्यानन्तरमिति यथान्यासे प्यनुपसर्जनादित्याहन
सुवध्यते बहुव्रीहौ दनेन स्यानुपसर्जनस्यास्मि भवान्नइति भावः ननु वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह तेनानउपधेतिङीपविकल्प इति प्रतिषेध
कस्येविधिविकल्पः फलतीतिभावः बहुराज्ञानाविति एकवचनेप्रतिषेधङीपि चस्वरूपभेदाभावाद्विवचनमुदाहृतम् एवोक्तमिति अनउपधेत्यनेन विहिते ङीपि
मात्रमनेन विधीयत इत्येतामित्यर्थः यथा पसंख्यानमिति बहुव्रीहेर्विसृततापीहाए उपधालोपिनो वेत्येष ननु अनउपधेति ङीपितन्त्रनियोगेन वनोरच
तनेनादित्यस्यापि सिद्धे बहुव्रीहेस्तु पसंख्यानं व्यर्थमतो भाष्ये ङीप्सन्नियोगेन निक्तनेभ्य इति ङीप्सन्नियोगेनेत्यर्थः ननु ऋन्नेभ्य इति ङीप्सन्नियोगेन चैत

ङीवनुज्ञानार्थमित्यर्थः न भाष्यभेवेति सत्यस तिवोस्यतरस्यांग्रहणादृस्यर्थं विचार इति प्रकृतविचारोपयोगि विचारांतरमित्यर्थः ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्याने सुप
वैत्यादौ सावकाशयोर्ङीप्प्रतिषेधयोरनउपधालोपिन इति ङीप्बहुराजेत्यादौ चाधकः स्यादत आह इदमेवेति इदं च निषिद्धरूपानुमतये अस्येव च अनउपधा
लोपिन इत्यत्र नियमार्थं नि बहुराजेत्यादौ ङीपः एप प्रतिषेधाः सिद्धाः सुपर्वैत्यादौ च ङीवभावः सिद्ध इतिभावः ननु प्रतिषिद्धरूपकथमुच्यत इत्युच्यते तत्रा
हअन्यतरस्यांग्रहणोनात्रत्येनेति भाष्येन वकाशइति निस्योन उपधेति विधिजहाध्वनार्थाः विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायस्त्वादितिभावः तस्मादितिअ
नउपधेत्यस्यति पमस्यार्थेनित्यर्थः अन्यथा एतदन्यतरस्यांग्रहणं वाधितविकल्पः सुपर्वैत्यादावपि स्यादितिभावः विध्यर्थं भविष्यतीति फलेन काश्चिद्धिन्नो पइति
भावः मनेतादृशीति अवहुव्रीहौ यामयामानादिस्यादौ उक्तिवान्यतरस्यामित्येनेन वाक्यभेदेनानुज्ञाप्यमानो ङीप् च प्रभाष्यास्यादितिभावः एकवाक्येन तदनुज्ञाऽसं
भवाद्वाक्यभेद आवश्यक इत्याशयेनाह अथवेति अवस्थितदिभाषयानुनेतस्या षपितुं शाके मनइत्यस्य संबंधेतद्वृपश्चोपन्नेः तदात्रापीति उपधि तो पसंप्रसा
रणएवं त्वसृष्टेस्त्येसु कृतेषु नघतत्वादितिभावः नघतानोवर्त्विप्रदानापीति नघेतोत्र रपदकृइत्यर्थ इतिभावः चहुवचनं प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणा ननुपि
लोपपराभावात्कथं संप्रसारणएवं त्वमत आह उपधेति दीर्घ प्रवृत्तिनिमित्तं संप्रसारणत्वेन देतामत्वे चोपपादयति अन्नवदितिहलइतिसूत्रारंभसामर्थ्य
नालविधावपतिदेशाप्रवृत्तिरितिभावः अतएवादेव च संप्रसारणांतस्यांगत्वे बोध्यं एवं च कयोर्निमित्ते बहुव्रीहिवमप्यतवत्वेन बोध्यते तत्तइति दीर्घानंतरमि
त्यर्थः भाष्ये आदीनां संप्रसारणोइतिन तुटिलोपस्याभीयासिद्धत्वेन कथं नवांतत्वमिति चेन्न तस्यानित्यत्वात् इद्दशे विषये अप्रवृत्तायत्वात् असिद्धस्य प्रवृत्ति

कै॰ व्या॰ वि॰ रित्यर्थे स्यासिद्धवत्सूत्रे त्रपपादमित्युमारत्वाच्च प्रत्ययान्तरे इति स चनाप्राप्नुत्यत्र इति भावः अनुपसर्जनात्त्रीयमित्युक्तं तत्र किंन स्त्रीयमित्यत्राह समासा

१६ वयवभूतमिति कृत्रिमत्वात् प्रथमानिर्दिष्टमित्यादौ त्यर्थः निषेधवैयर्थ्यापादिकां विशेषप्राप्तिमुपपादयति तत्रावयवेति कुरुचरशब्दाहि टित्त्वादौ अयाड्डी

प्समुदायेन प्राप्नोतीति निषेधोऽयमर्थ इति भावः नन्ववयवानुदात्तत्वमाश्रित्य समनेताऽज्ञगुरुसतह त्यादौ वा तृत्मन पदे दृष्ठेन तद्धादिहापि स्यादत आह पदेवयव

इति कार्यकार्यप्रयोजकं निमित्तं यथा पणप्यवीति अर्द्धधातुक आयस्य वैकल्पिकत्वेन केवलेनत्वरितार्थमिति भावः नन्वेवं तदंतविधिना स्यादत आह

तदंतेति इतएम हत्सूर्वेतीति अस्मादेव ज्ञापकात्तदंतविधिरिति वक्ष्यमाणा आशयदत्यन्ने नतु चहूनो कुरुहणां समाहारो बहुकुरुतत्र चरती त्यर्थे भाव

मवश्री प्रत्यत आह चहचडति ननु टस्यापि स्वादितो विधीयमानोऽप्रत्ययतएव प्राप्नोति तदंत विधावपि चरशब्दात्स्वेवं थापि कुरु चरशब्दादिव्युक्तमत

अहृटि इति प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः नटइति॰ पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भाव स्तनंधयीति स्तनंपातुस्तनंधयीत्समरः नन्वेवं यदि त्वद्धर

णासमुदायस्यापि टित्त्वे बहुकुरुचरेत्यत्रापि स्यादत आह तत्रपमिति नहीति कृत्तु ग्रहणवसा परिभाषा नतु कृदकृत ग्रहणादि इति भावः॥ भाष्येतु दंतविधिप्र

तिषेधादिति समास प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्ते नेति भावः ग्रहणवतेत्यपिवर्णग्रहणवर्जमित्येतदर्थानुवाद एवेति बोध्यं ज्ञापकादिति अनुपस एम॰

र्जनादितिह दंतविध्यभावसिद्धार्थानुवादत्वेन पूर्वत्र तदंतविधिलोप इत्याशयोऽतएव पूर्वत्रेत्युक्तं ननु वनोरचेत्यत्र वनिति प्रत्ययग्रहणात कथंग्रह १६

णवता प्रातिपदिकेनेति निषेधात् अहनोरचेत्यत्रेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः। तथाच सामर्थ्यग्रहो। तेन वत्त्रेत प्रातिपदिकेन प्रातिपदिके

धिकारे विशेष्यसंभवनपि तदंतविधिः प्रतिषेधात्तस्मादस्मात् ज्ञापकाद्भवतीति तात्पर्य एतत्प्रकरणस्थशार्ङ्ग नाम स्त्रीलिंगप्रकृतिकाद्यारधिकं तत्प्रकृ

तिककृत्वं धिं तानां स्त्रीलिंगानामभाव एवेति बोध्यं तत्पुरुष इति बहुव्रीहौ तत्पुसंख्यान्ने न सिद्धमिति भावः ननु पारिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तद

तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहणपक्षो नत्वेनोपन्यस्तं कृत्रिमाकृत्रिमन्याय बाधस्यानुचितत्वादत आह ननु अमह

दिति नञ्चे घेइति यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्हि त्यर्थः ननु तेन नतदंतविधिज्ञापने बहुकुरुचरेत्यादि शार्ङ्गरवार्थ अधिकार आवश्यक इति तस्यार्थे इत्यप्युक्त

मत आह अथवेति पूर्वमिति अमहत्पूर्वे त्यनेनेत्यर्थः अत्र पक्षे तदंता हि प्रयोजनमित्याशिमभाष्य स्वारस्यं तस्मादमहदिति ज्ञापकेन लक्षणानुसारेणु

पकसिद्धस्य क्वचित्कत्वेन पूर्वे विषय एव अतएव पूर्वे वाक्ये पूर्वत्रेत्युक्तमः एतस्यां तितदंतविधेः फलं तु अयन यशाति इत्यपरे भाष्ये पूर्वसूत्रे

नाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तेत्यत आह एवं चार्थेति नन्वापिशालिशास्त्र प्रोक्तार्थे छेनभाव्यमत आह उत्तरश्चेतीति साक्षात्छदस्योपसर्जन

त्वासंभवादाह अत्र वेति अणस्योकारइति एवं च प्राधान्येवर्णोऽत्र यत्वात्प्रत्ययलक्षणाभाव इति भावः भाष्ये जातिरात्रभ्यस्त्विति उपसर्जनार्थ

प्रतिपादकत्वादेवं त्यादिशार्ङ्गनामिति पूर्वपक्षः उपसर्जनीभूतजात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरं अनेन गणपत्येपि गोत्रत्वारोपेणात्र जातित्वे

भाष्ये एवमपीति अत्र प्रोक्ताया अपि स्त्रीत्वात्तद्विरामणत्वीति पूर्वपक्षाशयः उत्तरयतिनैषदोष इति किमद्य त्रीगतस्त्रीत्वे प्रोक्तार्णतादापादय

सिद्धत प्रोक्तार्थमतस्त्रीत्वेनाध इत्याह अश्वेत्यामभिधेयायामिति एवं चात्र शीर्षमाणे लुप्यमाना श्रीमिधायीति न्यायेनाणंतस्यतद्धत स्त्रीत्वाद्ये

कै॰प्र॰वि॰ १७

कस्यापि विद्यमानो योगः स न तद्धितस्त्रीत्वार्थक इति भावः नीत्यडत्याहठत्यच इति एतेनार्थभेदेन लक्षभेदात्प्रोक्तागतस्त्रीत्वे ठत्यन्तस्यापि अध्येत्रीगतस्त्री
त्वस्यादेव अत एव चित्रायोजाता वित्रेयादौ पुनश्छापृ इत्यपास्तं प्रोक्तागतस्त्रीत्वे पुनरायादितस्य ङीपठत्यन्त इत्यादिना वारणात् यद्युत्पन्नः कथं नश्च
पतेऽत आह सोपीति अध्येत्रयणो लुक्प्रसङ्ग इति पुंवत्वे प्रोक्तार्थे कात्यरत्वेन सुलभः लिंगविशिष्टपरिभाषया ध्येत्रयणो लुगित्यस्य प्रधानेनेति उत्तरत्रा
पीति भावः एवं चास्य नानुवादतामात्रं किंतु व्याख्याने कृतापीति भावः यथा पठितो लिवक्तो वार्त्तिकं तत्र अत एव वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं गणास्तु सूत्रकृ
दुक्तास्तत्सद् प्रयोगासंगतिः एवं च वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्तमिति भाष्याशय उचितः प्रतिषेधानपेक्षयेति सूत्रस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः
प्रत्याख्यायत इति तद्गणपठितप्रतिषेधस्यापकत्वापेक्षया द्वियामित्यस्य गर्घ्यमाणविशेषणत्वापेक्षया चेति शेषः केचित्तु तत्रात्य प्रत्याख्यायत इत्याधु
क्तिः एव वार्त्तिकाभिप्रायेण अत उत्तरं पठतीति भाष्यकृदवतारणं कथयात स्यवार्त्तिककृत्सिद्धांतत्वोक्तेः उत्तरत्वासद्भूयं तावार्थदर्शी यस्य पूर्वत्र तदेता
प्रतिषेधपुनरत्र तदेतद्विध्याभावेन वहुकुरुचरादावप्राप्त्यास्य सार्थक्यानुपपादनात्पूर्वत्रे सुक्रन्संगतेरभावस्य तदुक्तिः त्व मत्पंतु भाष्य एव दूषितेत्वेनाघ्वा
र्त्तिकस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धांतत्वं वार्त्तिककारीय संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानापहितत्वात् दृष्कृत्व प्रत्याख्यानात सूत्रेणैवात्रोपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यान
संभवादत्रतदर्थमितितदाशयः इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदादि स्वभाष्यक्रतः सूत्रप्रयोजनदर्शनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः । ननु स्त्रीप्र राम॰
त्ययांतेन समासेपि समासस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात्कथं ततोऽठगत आह स्त्रीभ्यो ढगिति एवं च स्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकात् ८७

ठकोविधानसामर्थ्येन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधात इति भावः नन्वेवं सुपर्णादिभ्योऽत्रान्तेभ्यो ठक्स्यात्तत्र भयत आद्ययुक्तोत्तादित्वाभावाद्य
विनतादिभ्योपि न स्यादत आह आवतेभ्य इति अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावादिदं सर्वं स्थितं तस्मान्ङ्ग्रीभ्य इति सूत्रे प्रातिपदिकादिति न
संबध्यते इत्येव तत्र चान्यथा प्राग्रहणस्य तदर्थमावश्यकत्वेन प्राप्त सूत्रस्य भाष्यविरोध इति दिक् तत एवेति वस्तुतो वयं च स्यात् प्रातिपदिकत्वा
त्समुदायस्य चायोगित्वाभावान्ङीपोऽप्राप्तिरेवेति शं किंतु सुपिते प्रधानेन तदंतविधिज्ञापनेनतु नानियमप्रसंगदोष इत्याह यदाविति विधीयत
इत्यनेन तदंतदेतिशेषः तत इतिकुंभकारीशब्दादित्यर्थः नत्वाठेनुकारीशब्दादित्यर्थः सन्नपि प्रधानेन तदंतविधौ शंकते ननु कदाचिदिति
नियमप्रतिषेधेनेति अयं भावः नियमो नाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्य अत एव अस्यापत्यं सुवेत्यर्थे अश्वादिभ्यो इञ्जियस्पतिरूपेन स्यात्फक्
सिद्धिः इयदेवेय न्मात्रमित्यादौ वतंतात्स्वार्थे मात्रजादिसिद्धिः एवं च तन्निषेधतस्य व वत्स्यैव संग्रहो व्याख्यानेन तत्र घावत्स्यैवेति नन्वसत्य
पि प्रधानेन तदंतविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाच्च कुंभेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनानन्वयाच्च तदंतग्रंतकारीशब्दस्य स्त्वं तत्त्वाभावाच्च
समुदायादेव ठगादि भविष्यतीत्यत आह अर्थवदिति तदा अस्य यणो लुग्व्यर्थे मैवदभिति ध्वनितं केचित्तु कुंभकर्मकोत्पत्त्यनुकूल क्रियाश्रय संबंधित्वविव
वक्षितेसामान्यो त्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबंधित्वविवक्षायामल्पत्वनपायेन तस्यापि प्रथमोच्चारितत्वाच्च भवेदेवावयवार्थ इत्यत्रिरेकार्थीभा
वेपि समुदायार्थेनैकार्थीभावप्रधानावयवार्थेनापि तस्य इर्वारत्वाद्ध्वनितं चेदं येन विधिरिति सूत्रे भाष्येपीति तत्रैव निरूपितं सुवेतत्व

कै० प्र० वि० १८ तुनवचनेनेनिमित्तकोऽशोऽप्रविष्टं किं तु मान्माय प्राशमिति भा आशयः तत्र इद्विदोषः प्रकृतो दाहृतो स्य हृएवस्वरदोषस्कुंभकरोतीति युक्तो कुं
भकरोतीति दर्शीनि युक्ते इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति न चाछिया मित्यस्य षष्ठमाणविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेनानुपसर्जना ॰ दि स्यत घ्याव
णोऽसंभवे नज्ञापितपि कथे चारिताथ्यमनेनैव श्छिशामिस्यस्य तदंत विशेषणतायाअपिज्ञापनात् तस्य स्वप्रकृति विशेषणताया माप्य त्वाच्च
स्वप्रकृत्यर्थे एतदर्थान्वयात् एवं च बहुकुरुचरीति याव स्मै प्रसिद्धं किंचे वसति आपिशालेस्यपत्यं आवसेथ अनुपसर्जनादिति तु गन्ध्यमाणा
विशेषणामेवेत्याहु भाष्ये जाते ऽ षितिजातौ सन्तु वर्त्तमाने पाककरोतीति ऽ छिधाने इत्यर्थः भाष्येत स्य च शाहु स्यजातिवाचकत्वादि स्त्वयः । जा
तिवाचीति औषधीजातिवाचीत्यर्थः नन्वेवं जातरि ह्री स्यानुपसर्जनाधिकारे पाठो व्यर्थ इत्य आह बहुकुरुचरेति कथं कृत्वेति भाष्यस्योदाहरणविष
यत्वभ्रमं निराकरोतीति नास्तु पेति॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य प्रथमे प्रथमाह्निकं॥ ॥दि
तस्य अन्तस्वारितमिति तस्य तस्मि स्वेन स्वरितान्तत्वात् तस्य शाकार इति प्रत्ययस्वरेणा कृते मस्य मध्योदात्तत्वात् अक्ष इतीति धातोः सानु
बंधकत्वात् तस्य दिरुतरति वहिर्भूत विभक्त्यपेक्षया किं च पेक्षत्वादहः इतरेऽ दिव शाहस्यति दिविप्रसयो तस्यानुत्पन्नस्यैवेत्यर्थः प्रसंगे नेति
ननुप्रकृते ठञ्ग्रहणानुपपत्ति प्रयोजिकास्ते त्यर्थः स एवेति स ग्रहणं दीर्घीभावादुदत्तहत्वाव व धारणास्यानभावइत्यर्थः अनदित्यस एम०
नवतद्धितेत्यर्थ इत्याह उपात्तेति स्वरह्शोऽ इति अनुवृत्ति प्रदर्शनार्थमेतत् चडिनेति विभाषा वेदृ इ आरिति चङ नतु लापार्थ दिस्व मतं आ १८

ह यस्येतीति एवं चेति ज्ञाहस्यार्थमाहुये चेत इत्यादि अंतोदात्तत्वेनेति पयतो ह्स्वात् दर्थ इत्यनेन तत्र तस्य योरयदं तयो रुत्तर पदयोः समासस्यांत
इदात्त इति तदर्थः युक्तसमायामिति युक्तेति प्रायश्चित्तादर स्युपलक्षणं प्रायश्चित्तादि विमर्शायाजना दौवारिदुषामे च माधुत्वेनयोग्यतयाधिकारादिति भावः चै
द्व्यच्चनुपनयनादिमतो पुंसामेवेति तात्पर्यं डीविधानादिति भाष्ये हि ह ताविति अर्थः नन्वोस्या अपत्यार्थत्वे जातित्वमस्त्येवेत्यत आह भवेति ननु भर्गोभास्म
पिपुयोगादेव वेदशाहस्यापत्वेनाकृष्यं जातित्वमत आह अनेन सादि ननु शार्ङ्गरवादिसूत्रे जातिग्रहणानुवृत्तौ निरवकाशत्वात् उतः कथं परत्वात् किरतआ
हापरत्वेति ननु तरुणान तुनयोर्वयस्य चरम इति रूपः सिद्धरूपसंख्याने व्यर्थे मत आह तरुणत्वादि स्वरविशेष इति नन्वनेनात् द्युदात्ता विभोतत्वड
प्यायुदात्तत्वऽ षितं तेनोदात्तत्वमपि निर्विवेकः ॥तरुणीसुरसाद्यपिवयस्य आरोपात्प्रयोगः स्यादत आह प्रथयचेति यत्र स्य अपत्ये भव इति सर्वत्रातिपदोक्त
परिभाषयाः प्रत्याधिकरस्य एवमस्याते अत एव वाघत्र आविति यञि दैत्यादौ नङीषु इति वो ध्यं अत एव प्रत्याख्यानेन समफलतानानुविद्धि घपाठे दौ
षएवेत्यत आह आधइति सतु व्याख्यानत्वकल्पित इति भावः नन्वयत्रोऽभावात्कथमेतदाङ पृविष्टिरत आह तत्रेति नन्वेवं गार्ग्यो नास्ति ध्वतीत्यत आह त
त्राकार इति लुक्वि धायके ऽ कारप्रश्लेषं विनापि सिद्धिं दर्शयतिअयथवेति एतेन सेधाकलक्षणेति व्याख्यात गोत्रचरणादित्यतो गोत्र ग्रहणानुवृत्तेः
तदनु वेधकपरिभाषा तत्वनित्यत्वेन भाष्य प्रामाण्यात्र प्रवर्त्ते तेगोत्रग्रहणात्स्यतत्रानुवृत्त्या गोत्रेत दनु वेधक यञोऽ भावाच्चेति दिकृ अभिजे दिति
यत्र क्त च छियोविधानात्र तद्विषये दोषः प्राचां कृत् ननु षित्वसामर्थ्यादप्राप्ति प्रदिकाऽ षिधानाऽ रपिस्यादत आह धातोरिति धात्वर्थस्येति वेना

कृ॰प्र॰वि॰ योगः क्रृदंतेतु अवयवे चारितार्थ्येन समुदायप्रकारकत्वेमानाभावइतिभावः एतच्च अत्रानुवृत्तेर्वार्तिकेणकत्वंच यद्यपिगौणादिग्रहणमित्यत्रप्रातिपदिक
१८ वाक्स्यार्थेन थापिव्याख्यानादत्र तदसंबंधे नैवोपपत्तौ तद्धितग्रहणेनकार्यमितिभाष्याशयः अन्यथा प्रातिपदिकाश्रितकारणाभावे समर्थेति ततश्च दक्षप्र
त्यपत्यमित्यत्र नस्यादितिभावः सर्वत्र अपवादोदिति बाधकत्वार्थः पुरस्तादित्यापुप्राप्नोति बाधकविषयेपि प्राचां मतेक्ले यथास्यादित्यर्थः अत्र तस्मदेत्यग्रहणेनक
थ्यतद्भोभोऽतआहेति सर्वत्रेत्यस्यबाधकविषयेपीतितत्त्वार्थः ननु वाप्यपि लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्यस्यसिद्धेः सर्वत्रग्रहणव्यर्थमेवेतिचेन्न अतइत्यधि
कारादितिदिक्‌भाष्येपूर्वोत्तरेण तदन्तादीतिपूर्वोक्तोहि तादिः शाकलोनः उत्तरः कणवादिः शाकलादिरित्यर्थः नन्वेवमप्युपसंख्यानमावश्यकं केनकणवेषा
मध्येपठितस्यशेकलस्यगणाद्यपादपिप्रच्युतत्वादत आहतत्रकतुरस्येति अंतगण इति सभी पवाचीपदोत्तरत्वादतो गुणाउत्सस्याप्राशरणढ्ढा कुञ्जीढीति स्वरभि
न्नानामितियद्यपीदंनपुंसकमनपुंसकेनेत्यनेनापि सिध्यति तथापिकण्वादिभ्यइत्येनतत्साधारणेनेदमेवोपन्यस्तम् । अत्रापि कस्य पद इति षष्ठीतत्पुरुष
बहुव्रीह्योरितिभावः कौरव्यः ननु पूर्वत्र तद्धितग्रहणप्रत्याख्यानाकथमास्तु रायणीत्यत्र यस्येति लोपोत आह सूत्रपाठेति एवं च तद्धितग्रहणमेवेत
दर्थं स्यज्ञापकमित्यर्थः शेषेर्थ इति इदं च भाष्यादाहरणाच्च कल्पप्रदातृत्वायते ननु छप्रतिपसवस्य हकासंगतिरत आह इहेचेति लाघवमेवदर्शयति अ एम॰
न्यथेति चयस्मीयत्रीणीति वार्त्तिकसंमतत्वादिदमेवयुक्तं ननु वयाविषु यस्तेनच पौवोधकत्वयानेतोनि वयोवाचीमिति इत्ययुक्तं मत आह नेत्रापिति वा १८
त्यौवनस्थाविररूपावयनेपां प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः एतच्छब्दप्रतिपाद्यक्रियाकारकादिसंबंधाद्वयस्यः प्रतीतेराहविसणोति प्रकरणादिसापे

क्षाच धारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः सर्वोपिकदाचिदुत्तानाशेतेइतिसामर्थ्योत्तुतज्ज्ञानैवशेतेइत्यवधारणाधाश्रीयतेतेनप्रकारणाद्दे
त्वाभावेनिश्चितेवालेतिगम्यतइतितात्पर्यं नन्वेवयावयमनोरूपसादेवेत्पुत आहततश्चेतिभाष्येऽअपिग्हसंबंधादितिपुरुषासंप्रयोगसंबंधादितिभाव
श्चात्यन्तिकादितिस्वाभाविकादित्यर्थः सहिसाक्षात्संबंधःप्रथमवयइति पुंसितस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वे नाव्याप्यमपितदेवेतिभावः साहचर्यादितियस्याःप्र
थमवयस्कस्याः पुंसासंप्रयोगइतिसंबंधादित्यर्थः शब्दसंबंधस्येतिशब्देनसंबंधोपस्थितिबहुव्रीहिः प्रमाणान्तरं प्रकरणादिविशेषणेनेति प्रकरणादिनाप्रथ
मवयोविशिष्टायाः कन्यात्वप्रतीतिरितिप्रकरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेणविशेषणेन संबंधादित्यर्थः भाष्येयदा कन्यात्वमित्यादिप्रत्ययार्थोपदोपपदार्थ
धात्वर्थाभ्यां विशेषितस्तदा तद्विशेषणकप्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरं प्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः । तत्रानाशयननिरूपितकन्यात्ववीतिति
बोधादितिभावः एवं बहुव्रीह्यर्थोन्यपदार्थोवन्निपदार्थविशेषणकः प्रथमंबुध्येतेन ततोनन्तरंप्रकरणादितः स्वाभाविकत्वरूपादत्वचतीवालेतिविशे
षप्रतीतिरितिद्विरर्थइत्यस्य द्विगुनिमित्तप्रत्ययार्थइत्यर्थः प्रमाणान्तरं प्रकरणादिः अपरिमाणतद्धितलुकेवेति एवंहिसमाहारेनस्यादिति
भावः आगतूनामांतेनिवेशइतिन्यायेन संप्रवोचितइतितात्पर्यं घाटकीति द्वाभ्यांमाढकाभ्यांक्रीतेतिद्रूणाढकयोः समाहार इति चार्थः परिमा
णवाचित्वादितिबिस्तादीनां प्रथमग्रहणादेवात्र परिमाणशब्देनामानमपि गृह्यत इतिभावः बिस्तादयः परिमाणविशेषा अपीनाशायइत्यन्ये बहु
व्रीहेरू ननुलिमाधिकारेनकारेक्रियमाणेमहोधाउत्पादात् धेसातुङ्कुर्वाणेन आह नन्वधसोनड् तिनस्यतिवक्तव्यमिति तिनचैवमनोलाक्षणिकत्वा

कै०प्र०वि० २० द्वोपानापत्तिः अर्थे वत्सोरिभाषावद्द्व्यग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्पप्रहेनेः एतत्स्वाप्रामाण्यापादेवनङा देर्ग्रे। ले हलंतेभ्यस्य आचार्यैर्धिकभावान्नाचा
र्थिकवतेन्नात्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यं अन्वत्र पाठ धनुषश्चेतत्रानङ नलभ्येनेत्यत आह धनुषइतिक समासांतेति कृपुरूपेसमासांतेत्यर्थः द्वित्रेति अव
स्याप्रश्नद्वयस्य कप्रविशेषविषयः प्रश्नइतिभावः अनन्वकाशांस्यादिति वाक्यावस्थायां कप्पः प्राप्तस्तानदेतस्यैव बहुव्रीहित्वाद्वृद्धेति बहुव्रीहेरभाव इतिभावः ननुन
हि स्वाबकाशोऽशिषिति वक्तव्ये नहि डीष्विभावेति कुतउक्तमत आह द्वयोमिति न हीनलक्षणादिति नन्वशीषिक्तेतदेतस्य बहुव्रीहित्वाभावाद्बहुव्रीह्यर्थेकवाक्यताभा
वाद्भनधंतबहुव्रीहेः कविपृथ्वेपि कथं तत्माशिनें चलिंगविशिष्टपरिभाषयातत्माशिषिः तयाच परिभाषया डीप्रत्ययसमभिव्याहारेप्रातिपदिकत्वतत्वात्प्रथमेणांा
लिंगप्रत्ययविशिष्टतिदेशोवोध्यते इतिवाच्यं समासांतविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषानेति आप्प्रातिपदिकादिति सूत्रभाष्येनउक्तत्वेनात्रतदप्राप्तेरितिचेन्नत
दनुपपगमेनेवपूर्वपक्षिणाप्राप्नुस्यावनात्समासांतविधावचयवग्रहणएवचदोषइत्यन्वैवतत्र्याश्यतात्पर्याद्यसमाससमुदायग्रहणेतत्प्रवृत्तस्यप्रवृत्तेः फले
विशेषभावाद्भाष्येन घेताना मितिनघेतप्रकृतिकसुवंतोत्तरपदइतिभावः अतएवकरभोरूरित्यत्रननित्यः कप्भाष्येप्रत्वादितिनतक्तत्वादतंत्वरंगत्वादि
त्यर्थः। दामहानहिघ इति फलानुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः। भाष्ये चेतनेष्वपीति कृत्याघाते प्रयोगइति भावः एवमेवरथोगच्छति
साध्रुपपत्तिः एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानिवृत्तौवीजमाहअशानुमानेति भाष्ये शालायाइत्येतत्प्रश्नः दृष्टोर्थेकथंप्रयोगशालाभावमिति प्रश्नः किह
यनोत्साधुन्नवक्तव्यमिति ह्रायनांतायोबहुव्रीहिः सवयसिगम्येएवडीपःप्रकृतिःशिष्टः स्मृतइत्यर्थोभाष्यस्यएतेश्वाभाष्येसर्वोत्रिसहाषिलायत्ता राम० २०

प्रकृत्रिरात्रिकाम्य इतिपाठः अंतर्वत्पत्नी वदितिलोकव्यवहारादी दृश्यस्यैवगस्याग्रहणं अत एवाग्रेजीवपत्न्यांचेतिभाष्येनउक्तं तत्रादिति ह्रस्वश्चेतिप्राक्षिप्तनदी
त्वेननुमनुप्पुगित्युक्तणाडीयाडवौरत्वेन कथमप्रत्युदाहरणत्वमत आह नुगभावएवेति भाष्ये उक्तमेवसामान्येनोपसंहरति एतस्मिन्विषय इति एतस्मिन्वि
षयविशेष इत्यर्थः नुकुयदोश्चारणकृत्स्यमाहमतुश्चले इति पत्युनौ यतिशब्दसेति नोर्थस्येत्यर्थः पत्नीसंयाजनशब्दो यागविशेषस्यसंज्ञा पतिशब्दार्थस्य
ति नत्यष्टत्रिनिमित्तस्येष्वयं स्येत्यर्थः सूत्रयस्य भावेनेतिसप्तमीयज्ञसंयोगेसति यदेश्वर्यप्रत्यासत्यातन्निरूपितं तत्रवत्रमानात्यन्त्रिशशब्दित्यर्थइतिभाव
। यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वभार्यायाश्चोध्ये सहाधिकारादिति मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थकर्मेत्येवंलक्षणोधिकारो भार्याया अप्यस्तीति
मीमांसायां स्पष्टं कर्तृत्वादिति यस्याधिकारस्तस्यकर्तृत्वादित्यर्थः ननु शूद्रस्येति विद्याया अभावात्तस्यैवानधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः ननु पंच
महायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोस्तीति चेन्न शूद्रस्येत्यस्यासत्शूद्रस्येत्यर्थात् सच्छूद्राणामेवतेष्वधिकार इति प्रसिद्धं स्मृत्यादिषु अपीति अग्निसाक्षि
कप्राणिग्रहणनिमित्तसादृश्यादित्यर्थः इदमुपलक्षणं येषां तदपि नास्ति तेषां सादृश्यांतरं बोध्यं विभाषा सदिघमानेति सहेवपुत्रे देशभिरितिवचनान्वि
ति तथासति पूर्वस्यापि नकारः स्यादिति भावः तदाह नहीति नत्रपतिशब्द इति प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणविशेषणतायां एच सत्वेत्र द
शीनाद्नुपसर्जनादित्यपितस्यैवविशेषणमिति भावः ननु वृषलपत्नीत्यादावपि समासत्त्र उपसर्जनं न भवतीत्यत आह सर्वोपसर्जनेति बहुव्रीह्युपसर्जनप
त्ववयवकसमास इत्यर्थः अत एवात्ति पत्नीत्यपिसिध्यति संकोचे मानाभावाच्च अत एव प्रत्याख्यानारंभयोः समफलता आशयः पतिरिति आशापति

कै०प्र०वि० संचतस्य रूकत्वेन तदेव पर्यन्तं प्रातिपदिकमेव सपूर्वग्रहणेनचेति विशेष्यत इत्यनुषंगः ननु हृद्गुपलीप्यादौ समासप्रातिपदिकात् पूर्वस्य कस्यचिदभावात्स
२१ पूर्वत्वाभावेन प्रत्ययेन स्यादत आह पूर्वेणेत्यादि अत एव वाक्ये नातिप्रसंगः प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधादित्याह सामर्थ्यादिति सपूर्वस्येति विशेष
णसामर्थ्यादित्यर्थः विद्यमानपूर्वावयवकत्वस्य केवलप्रतिपादेऽभावात् प्रकारस्तु पावयवत्वस्य अव्यभिचारीति तात्पर्यं लक्षणानुसारिव्याख्यानान्त्वानुपसर्ज
नादित्यपि तदंतविशेषणात् इति पर्यंतादनुपसर्जनादिति प्रतनोति अविशेषेणास्मेवामुत्तरयोर्न भवो ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति त्रय इति लक्षणानुसा
रिव्याख्यानेनेति भावः नन्वर्थधर्मस्य लिंगस्य लुकोऽसंभवः आगमादेशौ संनियोगस्य चासंभवेत आह लिंगार्थ इति यद्यपीति संनियोगशिष्टानाम
न्यतरापायेऽभयोरप्यपायादिति भावः अस्याप्रत्ययमभिचरितत्वं दर्शयति यथेति अन्वानुकृदिति इंद्र वरुणेति विहितस्यास्य एकारस्य वृषाकप्यग्नीति व
हितस्य शुगागमः पद्धति कतिपयेति विहितः नन्वंतरंगानपीति न्यायेन लुग्विषये पूर्वमेवापत्तिरित आह प्रत्ययलक्षणेनेति न्यायस्वेतरंगनिमित्तविना
शकविधिविषयः नचेह प्रकृते तन्नाशः प्रत्ययलक्षणेन सत्वादिति भावः यदि तिष्ठन्त्रादि सनुवृत्तस्य इद्वेदहलीत्यस्यार्थः सुस्रुम्णादिपरिणामफलाभावादि
शायः इष्टिपरत इत्यपि वक्तव्यं तन्नस्य पूर्वस्याद्गकृमितिवोध्ये ननु वन्नीति इद्वे प्रत्ययलक्षणनानाश्चित्य भवेत्तु न ननुमतात स्मिन्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधा
त्तद्वर्णस्याचोऽपूर्वजातम संज्ञायाउदितिनिमित्तेऽपि निष्टत्तौ मानाभावेन प्रत्यायाम संज्ञायाविद्यमानत्वेन पदत्वाभावात्तदप्राप्तिः शुक्लानिष्टत्तोत सुवंतत्व एम०
निमित्तकपरत्वेनोत रंगोणाजस्वादीतिभाष्यात्राय मन्ये अंगाधिकारे इति अंगत इप्या वादित्वान्न सिरितिभावः अगस्यति तत्र तत्रस्स्त्रे वक्ष्यमिति तास्य २१

र्यप्रत्ययलक्षणेन भवतीति वार्णात्वादिति भावः बहिरंगत्वादितितद्धितलुगपेक्षत्वात् यत्तु वार्णात्वादंतरंग इति भावः लोके क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाद्द्वाहलिं
गमपीति एवं च ज्ञापकाच्छान्दसी क्रियते किंच सहाधिकारविषयेऽयं न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यं न चलुक इति अंतरंगानपीति न्यायस्य बहिरंगपरिभाषा
पवादत्वेन तु न्विषये बहिरंगासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्च तेषां झलांनिषेधादिति चेन्नित्यत्वापित्तदप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या वर्णादान्तरस्येति तत्रत्यस्यार्थः नत्वापवादत्वादि
ति भावः त्रयो रज्ञ्ञेणेति नोपधापेक्षमेव तत्रास्य त्वे वर्णादनुदात्तादिति तन्त्रवक्तते तत्रानुदात्तोत्तत्वमुपपादयति लघावेतदिति वह्वृच वह्वृचः जानपदकुनन्नु
नीलादनाच्छादने रूपोविधानाद्यर्थमेतदत आह सर्वेभ्य इति नियमार्थमिति भावः वातो गुण आदेरेण इति परिभाषणात् किं प्रश्ने नेत्यत आह उत इतीति वचन
ग्रहणाच्चेति गुणवति द्रव्ये वर्तमानप्रातिपदिकत्वाभावाय हि तत्र वार्दे उत्पमेवं प्रकारः संभवतीभावः नन्वेव संसर्गिभेदक यद्यदिति लक्षितगुणाग्रहणमस्तीत्य
त आह विशेषणासास्यापि स्थितिरपि तु विशेषणस्य संसर्गिभेदकमिति लक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः द्रव्यमिति मीदे स्यास्मिन् जातिगुणक्रिया इतिध्रुत
त्तेः सदेशशादिकोवप्रत्ययः ततः पाकादिकारणेन रक्तगुणांतरोत्पत्तौ सगुणत्वतो द्रव्यान्निवर्त्तेत इत्यर्थः भिन्नजातीयस्थितिः घटपटादिस्थित्यर्थः। एतेनजा
तेरितिइदमुपलक्षणं अनेनसंज्ञाया अपितत्वनिरासावनकदाचिदिति नित्यत्वात्तस्या इति भावः प्राणित्वमिति यद्यपिप्राणित्वं प्राणसंबंधरूपं न जातिनोप
रवंडोपाधिरस्तथापितस्य जातित्वांगीकारेणैवेदं इत्याहेतिइत्यत आह तस्यार्थः आधेय इत्यस्यार्थमाह इति एतेन नित्यत्वजातिमत्वेन वृंधेनेवं क्रियेत्याह
क्रियाखितिअद्रव्यस्वभावइतिद्रव्यभिन्न इत्यर्थः द्रव्यादन्य इतितत्रेलक्षणो उक्ते तुच्छपदेनात्रगुणा आश्रयन्त्यतेः अत्रैवं व्याख्याने पृथक्जातिसु द्रव्यत इत्य

कै०टि०वि०
२२

नेनसत्त्वेनिवेश्यनरइत्यादिनाबाजातेर्वोरगोसिद्धेस्तनरचैपथ्योपत्तिः किंचक्रियाचारकेणौवजातिचारगोसिद्धेर्नभेपारपि चैयथ्योकिंचपथ्यक्जातिध्विस्पेनेनजातिवा
रणामशाक्यंभिन्नजातीयेषुघटपटादिषुद्रव्यत्वादिदर्शनात् अस्मत्दकुमितियथाकुसुभादिरूपंवस्त्रमायातिकुसुंभंचपरित्यजतीत्यर्थः पटुत्वाद्यपिक्वचिदायाति
क्वचिद्गच्छतिकस्यचित्पठेरपटुत्वस्यापठोऽस्यपटुत्वस्यदर्शनात्पूर्वलक्षणोपिएवमेवव्याख्यातुशुचितोद्रव्येषुदृष्टइति पूर्वार्धेनसंज्ञायाजातेश्चतत्वनिरासः ननुगुण
स्यवाचकत्वमनुपपन्नमतआहअसत्वधर्मस्येति अनेनादिलिंगक्रियायोगगुणत्वनिरसः अत्रापिपूर्वलक्षणवृथ्यर्थोविशेषणतापत्तिद्रव्याश्रयत्वेनभाचलोपलक्षणाभावेनि
रासः अत्रवदंतिगुणानामितिप्रश्नानामेकदेशग्रहणंगुणवचनः कइतिप्रश्नः अतएवोत्तरेवाचकः सर्वलिंगानामितियथाश्रुततयेवसंगच्छते येषांचशब्दानामाकडा
रसूत्रेगुणवचनसंज्ञोक्तातेषामेवात्रकथनं एवंहिद्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यताभवतितत्राहिसमस्तकृदंततद्धितांतसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य
गुणवचनसंज्ञाकृतातस्मादत्रापिविशेषणेस्तुत्याद्वितिरवयुक्ताः तथाहितत्राद्यपादेनसंज्ञानिरासः नहिसंज्ञाजातिशब्दश्चोविद्यमानएवरक्तादिशब्दश्चलदं
चिह्नाचकत्वेनप्रवर्त्ततेकदाचिन्नेतिभवति जातिषुपृथक्द्वत्र्यंतइत्यनेनसर्वनामनिरासः यथाशुक्लादयः शब्दाः समानशृंगोविशुक्लवाच्यः अश्वकर्कशब्दोनेवं
सर्वनामशब्दानियतविषयाः चापादयोपिक्वचिद्वारुरितिक्वचिद्वारुतरइतिनैवंक्वचिदपिसर्वतरइति आधेयइत्यनेनसंख्याशब्दनिरासः नहिसरक्तादिगुणाश एम०
दस्येविद्यमानयत्राधेयोपलाधेयार्थकइत्यर्थः अनेनैवजातिशब्दानामपिनिरासः अक्रियाजइत्यस्यक्रियाप्रतिपादकत्वाज्जन्यइत्यर्थः तेनकृदंतनिरासः २२
असत्वप्रकृतिरित्यनेनसत्ववाचकप्रकृतिकमिन्नार्थकेनसमस्ततद्धितान्तयोर्निरासः अतएवप्रकृतिग्रहणंचरितार्थउत्तरश्लोकेपाद्यपादेनसंज्ञाशब्द

निरासः द्रव्यइत्यस्यपृथगितिशेषः तेनसर्वनामनिरासः तृतीयपादेनजातिनिरासः नचाद्यपादेनजातिनिरासः नीचतन्नद्रव्योष्टत्वासप्रमादोब्राह्मणत्वादिनिरासा
दविश्वामित्रादौतत्संबंधाद्व्याविष्टलिंगाजातियल्लिंगमुपादायप्रवर्त्ततेतन्नत्यजतिप्रभृत्यादिनाशास्त्रलिंगानजहातीतिविशेषणानोचेतिसूत्रेभाष्योक्तेस्तद्वा
चकानांनसर्वलिंगवाचकत्वंअनेनसंख्यानिरासोपिविंशत्यादीनांसर्वलिंगत्वाभावात्द्रव्यादन्यइत्यस्यद्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकादन्यइत्यर्थः द्रव्यवाच
कप्रकृतिकइत्यर्थोवातेनसमस्ततद्धितांतयोर्निरासः द्वितीयपादस्यापिनाअर्धातुजेत्यस्यतेनकृदंतनिरासइति अतएवोत्तरसूत्रेद्वयग्रहणंचरिता
र्थंसंख्याशब्दस्यगुणवचनत्वादिति कैयटेभाष्यव्याख्यानेप्याद्येयत्रेत्यादिनासंख्यावारणासंभवात्वक्तोत्रत्रस्यमिदमाद्यमेकेदेशपरिमितिः अस्याःलेशोस्याध्याभावातन्
क्तासामासिकत्वोक्तःपर्वविद्गुणौलाक्षाकडारसूत्रेस्वपमुक्तस्वाद्यभावतात्रनोत्तरितमितिभावः ननुद्रव्यइत्याःकोविशेषोतआहधान्येनिदित्तीतिवसत्रादप्राशा
स्त्रागुणवाचीत्यर्थः रुः पाणिग्रहणोक्तेरावतीपुंयोगात्क्रिछत्वासूत्रार्थदर्शायति पुंसायोगइतिकात्कस्मादितिसमासः हेतोरिति हेतौपंचमीतिभावः जनु
प्रधानेनयोगेनस्त्रियावासंवेधःस्यादतआहअन्येनेः तत्रनाद्यइत्याहगणकादयइतिअंतेस्त्रियाआख्यायामित्यत्रकिंपुंयोगात्याकृतदाख्यायामित्यर्थः
उत्तरत्तरकालामितिनाद्यइत्याहस्त्रियांचेतिनांत्यइत्याहपुंयोगादितिप्रसक्तादयोहीति पुंयोगरहितकर्भोधानोत्तरकालेतान्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमि
त्तत्वादितिभावःनाचक्षतेइति ततोगर्भेनिःसरणाभावादितिभावः गर्भाधाननिमित्तकःप्रसक्तत्वाद्वुःपुंस्यपितथात्वप्रवृत्तिनिमित्तकोनपुंसआख्यानापिमा
भोधाननिमित्तेनप्रसक्तस्त्वाभावाच्चपुंयोगमात्रेणास्त्रियांवृत्तिरितिभावःगोपालिकादीनांप्रतिषेधप्रतियोगित्वासंभवादाहवाकारात्पटुरिति नन्वत्रत्वजका

कै०व्या०वि० २३

म्यामितिनिषेधात्समासोऽलुग्भः। शेषषष्ठ्यासमासेपि आपः सुपः परत्वादित्यं इत्तेमपीति ज्ञेनः। शेषषष्ठ्या अपि तत्र कृत्स्नार्थस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेतित
यापि सुप्युत्पत्तिः। एवं समास इति नाप्सुप् परत्वमित्यदो यातः। यथाकथंचित्कारकोपादानेपि कथंचित्कारकत्वमादाय समाप्रवृत्तेरतइति अत्र तद्भाष्यादुपपदमिति सूत्र
स्थभाष्याच्च ज्ञायते। पुंसीति प्रस्थानादि क्रियायाः पुंधर्मत्वादितिभावः। उदाहरणयोः सुपि स्थ इत्येष इति कटो भाष्ये तस्येदमिति साक्षात्संबन्धे नपुंसके तत्कृतानिति।
तस्येयमित्यभिसंबंधकृतानित्यर्थः। करणसाधन इति तथाचत्वान्तरात्मा धत्ते नादिवचन इत्यर्थः। ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्ठः इत्येवं संबंध मा चस्व इति किंतु के
त्यत आह नद्धितस्येति महाविभाषया वाक्यस्यैवाप्यनुज्ञानादिति भावः। तक्षणायाचेदृत्थे थे साधुत्वं तत्संबंधीत्यर्थं तु शासनेनैतत्मायतस्येच तत्संबंधी त्वादिस
मासस्यैचवा साधुत्वनियमनादिति तात्पर्यप्रतिविधानात्। तत्समर्थाचरणात्। पंचभिर्हलैः क्रीतं कथं त्यस्य केनास्ते मवादिति भावः। भाष्ये भक्तिकृतानिति। भक्ते कृ
तापापकृतानित्यर्थः। तत्कृतानिति पाठेप्ययमेवार्थः। तथेति। स्वामित्वस्य माः पाकं कर्तृत्ववत्। स्त्रीपुंसयोः पापकर्तृत्वं बन्धनयोः प्रस्थात्वलमपीत्यर्थः। कथ
पुनर। स्माधेनास्माधो भिधानमत आह। संबंधादिति। नन्वणोऽस्मिन्विधानार्थं सिद्धमिति ज्ञापक मत आह अणीहीति। भाष्ये। ऽनीकार इति। ईकारप्राप्तिमोक्षा
इत्यर्थः। प्रकृत्यर्थपुंसीति। एवंच पुमाख्यायाः स्त्रियामदृष्टेः। सूत्रेपि पृथग्भवतिभावः। ननुप्रसक्तादौडीप्प्राप्तेः येनसाधारितात्प्रकृत्थज्ञापकत्वमिति चे
त्। आख्यानात्पुंयोगादित्यस्य पुंशाद्धः स्वार्थयोगात्स्त्रियावर्त्तेनतइत्यर्थकरणात्तद्धारणात्। निरोधाबाध इति। तथाच प्राप्त्युपमाइत्यसाधुत्वादिति भावः। इदं
चित्यस्तपंचाबाधकल्पनापेक्षया इदंतो विषये तस्यचेकत्विकत्वज्ञापनस्यैवाचित्वात्तच्चेदं ज्ञापकत्वात्प्रत्ययङीष्टियमवेति नाम्यत्र नयोरीत्यापकृतिमात्र एम० २३

स्यसाधुत्वमितिन पक्षयोः फलभेदः। परंत्वाख्यामामित्यस्योकार्थे तात्पर्यमाहकतयाचारिता थैनज्ञापकत्वासंभव इत्यरुचिर्बीजं कृमुविनाननुपूर्वेण्याख्यानेपि
तस्येदमितिसंबंधस्यैवोक्तेः। पक्षभेदानुपपत्तिः इत्यत आह एतत्सूत्रं केरोति। प्राप्तेत्युपपत्तिर्हि कथं साधुत्वमत आह भेदस्यत्विति। आरोपत इति आरोपेच
हवस्तान्याद्यः। ज्ञात्वा ताच्छब्दकमकोर केवलशब्दार्थवोधइतिभावः। तत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थं मुख्यत्वेता इत्यप्रसिद्धार्थत्वचोरणात्। अत्रवोलेधिति
मुख्यपेवपदार्थस्यचतेनैवेन हन्तकर्तृत्वासंभवादित्यर्थः। तात्पर्यमित्यशीर्षीति येप्रातभभ्राचकवाह। केयाः भिहत्वोत्वारोपश्चेति भावः। पीत्वानुमेयाइति गत्वमुचेधइ
त्यर्थः। नन्वनुषंभस्यान्यत्र कथंच धातआह निभिन्नाहिति। शीर्षाद्विवादिसमर्थः। क्षिपवंशमिति। अन्यत्र विग्रहानमर्थरूपमन्यत्रारोपित मित्यर्थः। स्वार्थिनाल्के अत्रि
त्यस्पपाते जलेभित्यर्थः। सामीप्यात्तरणायायोयः। अत्रतीरे सामीप्यात्तरणत्वमोपः। गणान्वयाचितीरेलक्षणापापानुस्मरणमित्यस्मान्नत्स्येचतन्नार्थे साधुत्वेनासाधुत्व एवमत्व
र्थादिलक्षणायामपि प्रकृतेः साधुत्वमाहचथंचसंबंधमात्रोपलक्षणं अत्रपक्षे पुरोगाहेतुकस्मोऽन्नित्वाभावादाह पुरुषाणांयाचनिरूपाणि निमित्तवतमाहयथेचा
व्येतीति अत्राधेनापपन्नोवाधानन्याय इतिभावः। ननुत्वाधायपारिभाषाकरणात्। चमत आह पाभाष्यातिशब्दस्यापेत्यादिना चिह्नितत्वस्य चमत्कृतौ जिघ्रादिशब्दने
नप्रतिषेधइति शब्दस्यायानस्याव्याघ्रशब्द इतिवोध्याव्याघ्रशब्दस्यात्रापि इति। किंतु अत्र शब्दमिति भावः। सूक्ष्मयोहि इति। स्वतः करणातिमेतेद्धं मोष्टीत्यादिरितिपाठा
न्तरे प्रोष्ठो सूकरोत्याहुः। अमीष्याणमितिन छीत्वस्याप्युपलक्षणं। स्वार्थिकत्वादिति एवं वाल्सेन स्वार्थिकानामनुवृत्तेः पूर्वमेवप्रवृत्तिमितिभावः। अन्यथान स्यापि

कै०टी०वि०
२४

सर्वनाद्युत्तरेष्वत्र सुपि द्वन्द्वात् तत्त्वाधिकपदार्थसापेक्षत्वाच्चास्य गागामसमर्थत्वात् सर्वं समासे ततो विशिष्टाद्दिरूपमिदो भाष्यमसंगतमेव स्यात् भाष्योक्त
:स्वाद्देशस्त्यात्र क्रोशीस्व अप्रथमंत धिनेत द्देतेन समासे नो हान्नस्यात· समासोन्नमाजिसा धूरान्नमिति वो ध्यु·विशेषापेक्षत्वादिति· इत्युतां तत्वह्रूपाधिपदार्थापेक्ष
त्वादित्यर्थः·याध्यतु इति·नोचेयं वद् प्रोच्य सो नाहिकू अन एवापि नानद् युक्स्यापि समनहः·परिभाषायामिति चेन्न·गामादि समर्थधाने बाधिके नत स्यादत्राशयात्
अपि·क्तगात्रयथार्थोपिताचन्मात्रस्यापिनहणाद्ध इतिभावः· ननु मातिपादिकत्वमिति·मत्स्यानहणापरिभाषया कृतेत्वाभावादइतिभावः· अर्थवत्सूत्रेणापि नेत्याहु
तत्र समासे इति भाष्ये द्व तत्र आहकृत्वाहि निषेधविधेरोति·ननु चेहानीमिति भूतयापरिभाषयेयं हति· कृत्यनहणापरिभाषयेत्यर्थः·सुप्लुक्‌प्रसंग इतीति· तत्पाहनेयसमा
समनहणा कृत्त नियमपरत्वात् कृद्ग्रहणप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधो वक्तव्य इत्याशयः· एवं च कृत्वाभावान्न तत्परिभाषा पास्थिति नेत्येतिभावः· सिन्निपसमासयोरिति निस्मनहणाभा
वेपि समासे प्राप्ति स्वधः·प्राज्ञानीत्यपि चोध्यमिति वृद्धोक्तेति स्वोपि विशेषो चोध्यः·समासासमासयोः·एवं च प्रकृतिभावः·समासप्रयोजने·तथाविधेय गानेन्त्ययसंख्या भाना भावे
इत्यपि चोध्यं·पदसमपदेशोक्तो निसमुदायस्पेति शेषः·नल्कृत्त्वपदेति·उन्नत्वे अस्पेति शेषः·समासाभावादिति भावः·तस्मादिति यत्कृत्तद्दु नपदने·पद्यानत्रेजोनन्तकृदेत
नापिपदसमुदायस्य च पदत्वात् समासप्रातिपदिकत्वं चेति भावः· अयमाशयः गतसमर्थधाने विशिष्टस्यैव कृत्तत्वमिति·ननु गत्यर्थस्य तेवे कार्यमत आह·अर्थवदिति·एके इत्या राम०
हभाष्येनेवहोपरस्यादि नन्नु कृत्तनहणापरिभाषायामस्या कथमनघयवस्य प्रातिपदिकत्वमतआह गतिकारकेति गतिसमर्थधाने पि अपि शब्दात्केवलस्यैत्यर्थः स्मीमान: २४

ततः द्वयसि इत्युपी इति कृदन्तत्वात् रयपदस्य प्रातिपदिकत्वं ततः सुपि समासे विशिष्टस्यापि प्रातिपदिकमिति·धेद्भर्यः· एवं चावयवात् सुब्जोत्सां कृदिन्न को मकारे याय सिध्यानेन परिभाषार्थः किंतु
प्रभुन्त एवच एवच समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तां कृदिनाक्षिप्यात्तत्र्येयेप्याद्यापत्तदर्थमाव शपूर्कोत्साह भाष्येत्तस्मादिति तु न्यायासभवमपि दृश्यते·किंचेति·दुर्मतस्वना श्रीयतइ तिनहाश्रयणा
श्वेनागत्वात्कारशब्देनेवपूर्वसमासे ततः प्रधानेन नदृतचिधिसत्वात्तत्समुदायोद्द्वयोपि समुदायात्स्वतस्थितः स्मादिभावः·कोरीथ शब्दे वेति·नत्वपपदसहितात्तथापीति नहादिति यमाभावात्
कहाचिन्कारी शब्दादपिष्यो अपट्टस्नेनेवस्यादिसनेनेवस्यादित्यपि बोध्ययथा कृके ये द्वानुपसर्जनादित्वन्त्रअतत्त्वगत्वमिति ह्नीभद्रसन्त्र हीप्रसक्तत्वस्याधिकस्येत्थमाद्स्यातं गतत्वमि
तिभावः·ननुपस्थितौ समाणाद्द्रशीपतित स्माद्दिनाअप्रसंग इत्यस्मेति अथानुतित्स्यापीति बोध्यं·ननु तद्वेपीप्राप्तिरत आह मध्येपचाहाइति·परिभाषार्थेन गतिकारकोपपदानामि
तिकृतनेकस्त्रादिति च·समासे कृतेविशिष्टस्यैवनुसातत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च अर्थविदद्भावादिति कृत्वावकाशीभावेनावयवार्थस्य पृथक्‌ निष्कर्षाभावात्तत्समातगात्वार्थस्य पस्पेयन प्र
तिपिपाद्द पिसायाः·कतुमहारत्वात्तत्र अप्रत्यया भावद्दतिभावः·परे तु शेकेचपसंगतः गतिकारकसमर्थधानेतत्स्पष्यसनहग्णातद्समर्थधाने केवलस्यापीत्यवतस्याभाष्यार्थात्·उन्नरी
त्याक्षप्यात्तेवतलाभात्·अन्यथा प्रत्ययान्सरूपपरिभाषायामतइतिस्वाज्जिरेसामान्यापेन्नत्व·किंच सिद्धोतोपसंगतः·अनुपसर्जनादिति सूक्ष्मस्यस्यावयवादुत्पत्तिः·प्रात्येतोति भाष्यस्मति
देत्वापत्तेः·किंचमेनविधिस्तंदंतोस्येति सूत्रस्यसमसमर्थः·पदविधिरीतिसूत्रे शेषस्यसामर्थ्यगतिरित्याहुः·तत एवानिसामर्थ्यादिति भावः·अनवरातिकारकोपपदादिति स्यादिविधायके कृतम
हणादस्यपस्थितौ प्रकारके स्वरेण स्यात् अनुपस्थितो द्धप्रप्रसक्तेन मप्रसक्तेन सकृदन्तत्वाभावात्त्वरोनस्याहात आह गतिकारकेति एवं च तत्त्वे आगतिकारकयोर्भेदेनोपादानसा

कै० टी० कै
२५

मर्थ्यांनतेयां पिनिमिन्नत्वेन कृतमहरोगातीत्यस्याः प्रत्ययमहरोपपत्त्या हित्यस्याश्चापस्थितिरिति भावः पुयेगात्तह्यिय वर्त्ततद्दत्यन्वयः कथमित्याह भस्थानासंगाहिति सा हवेयेग
ह्येयाभस्यानायेपारि त्यर्थः से विधार्थीत्यार्थ तितस्तु कूलसंविधानमपि धात्वर्थत्वीत भावः अवहाता यामितसमृक्रस्वेः संगतिः प्रसेगाणतिं दर्शयति प्राक्सूचितिः अवहा तशद्दो वर्णात
र्णान्ते तणा तीत्या युहात्तः गतिकारके तिसृत्रुलेतेः एवंसमासार्ह कार्यांतच्छेति अपनक श्रेपाः प्राप्तिः वर्णान्तेत्तिन्वर्णान्तर्गतो गतिरिकेत घुक्के प्रयोगानौ त्वा ज्ञात्यपुन्नामिति भावः एवंचगो
रेपिचित्रुधिमाहायेवप्रयोगाइतितात्पर्येणादृष्टवत्तामहत्वयोगाद्गुति तेनमहत्वो पाध्यमोवनपत्रटोविनिर्म्मोनका यइतिभावः ज्ञात्पत्तरमेवे तिनतुपवानामिवेकेन न विकारेणान्दुष्टलेपतत्यम
निमितिभावः ।नहिंदे पहरत्पयुक्रमत आह हेवान्निति चाधकद्गुति हिमाहि साहवर्याहस्मात्पिसुरल्पायो हेवमत्पयइतिभावः आनुमियकल्पनइति तितुपुयेगारिति निर्सविति भावः ।इ
उंच भाष्यिउपाक्षमीत्सुहाहरणाङ्गायेन उउ श्रेतिसृत्रेय्यास्यमनथापि कातन्त्रासुपाध्यायीउपाध्यायिन्स्तुतिरिहंपयोगा एव तिज्ञायेत। स्वार्थ एवेति इदमेव युक्तमनन्ययोपाध्यायीतिवदर्थीति
पत्रेति अंशेमेपोहाहेरतन्त्रीतात्कारणाकर्माहीनामिति शक्तीनामित्यर्थः अमेक्तोरिति पंचमीयततः कारणेपाधेरस्मर्थः अस्माद्व्याप्यापानकत्वपक्षे एवमिद्धांतइतिज्ञायतेकरणापूर्वाहिस
स्यकेपणात्वचान्याथेत्मघवकःपूर्वाहिसथः स्वमभस्पातिपार्हकेवेति अप्यन्यथेनाप अधिन आहित्पाहितिभावः तत्मामप्यांहेयकोतोतादितित इनविधिरितितात्पर्यंच हृश्रीहे आनतुहेतजातिति
वहुश्रीहेप्रेपदमकृतिखर्भाप्यातो राजत्वाभावाद्राहवाजात हतिविशेषदर्शयतिभस्पाइतिभाष्ये आदिपहार्थो हल्पाहोतोत्याहिन्कोभ्रधारयमिति सचहुल्मनेहेयात भाहेतमृचन्य गम०
तेः पूर्वमति आगोगत्वाहोपिन्द्रहेन त्वाभावात्ते पोडमोमिहितिन शक्वजकताबत्वांगपूर्वपहाधत्युत्सत्ते भास्यापि निषेधः स्वोगाचोनतुलोकएवत्वागायहः प्रसिद्धातः भव्या २५

तुपपन्निहतन्नाह कित्वमिति हाश्वयेणहीयेनाभिकार्येतिस्यारव्यातिः आगशहस्मेतनशरीरावयवेरूपत्वात् अत्र चमितसेनेनरूधिरादि व्याकृतिः नेन्यवमध्वमितिन्यर्थस्याहन आहअथ
वेतिअाकाशेस्मज्ञात्यवाहणस्याहेचंति अपि भुञ्यप्रमाणामित्यर्थः अविकारज्ञामित्सेनेनशीफादिव्याकृतिः नतुप्राणिनिरवधस्यकथमप्राणिस्थात्यमत आहसंमतीति अप्राणिन्त्रपी
नि नेस्मिनिशाखत्सविवक्षायां पष्ठीतिनाप्राणिनात्तथापुनेत्वेस्माणिनोपित्वांगमित्यर्थः नहाहाह प्राणिनोपित्वांगमित्यधाहाइति आत्मलक्षणाधयप्रदर्शनमाघलक्षणप्राणस्थपहाप
लहितार्थविवेचनीयातिवोध्यं रुधिरमितिल्लतुरक्त ए गोमात्रमितिभावः उपयुक्तसदेवेति एवमुत्रात्रापिदृष्टव्ये भाव्ये पूर्वाचेति नन्वत्रयहुश्रीहेउपसर्जनप्रहेणाह्लेतिपिहोषअंतागत्वाहायित्र
हेतत्वाभावेन उपसर्जनमहणाभावप्रमाणिभ्यश्चात एवतत्पुरुषापिनः नत्वपूर्वकेवनसहनत्व विधमानेति निषेधेनापीसिच्यति चन्द्रशिरसवयवषष्ठ्यंसेव प्रसुहाहरणालेनात्पर्यात् अवि
नशिरेवसेवपाटः भाष्ये अथाकिप्रमाणइति चाहुचूतहणास्य वहुश्रीहिविशेषणोत्वहसुरवोत्याहावपिनिषेधापत्तिः उपसर्जनविशेषणत्वउपसर्जनीभूतवहूजत्तात्माप्तिपदिकात्व
कोधित्यर्थइतिभावः कथंपुनरूपसर्जनमहणात्समनेनाहात्तान्तीपविभेजतआह हेइहुश्रीहोतितस्माहितिभावप्रत्ययातेनपुनर्धर्मीलक्ष्यतेनिपतधिताहान्हिणात्पाइतितदुच्चारणामिति
भावः प्रतिविधेनविहश्चाहितितनोनोहाज्ञाहिरत्यस्यमित्रज्ञितोप्यनइतिभावः नतुहेवागमसमुहायस्यात्वाणात्वाहेवदीघभावः शिवः किमुपसर्जनपहेनेत्यत आह असतिहिकितुभिन्नसमास
शाहिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुहायस्पेतिनपाहशहेउपसर्जनमन्यपहार्थविशेषणावसमुहायएवनकेवलः पाहशद्धइति तात्पर्यं जनपहतहवध्येपितिमक्रोगोपलक्षणामित्याह अ
कथाहपीतिजनपहत्वाहेः प्रत्येकपर्याप्तत्वमासमुहायेत्यागात्वजनपहलयोरभावइतिहिकुः भाष्ये हेगाएचेपहाम्बहेगागमितिपाहशहस्याप्यवहितत्वपाणिपादेतिसमुहायत्वान्नस्वो

कै०टि०वि० २६

गत्वमिति भावः बहुव्रीहिविशेषणमिति । अस्वांगपूर्वपदादिति बहुव्रीहिरिति भावः पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मधारयपदमिति भावः ननु पर्युदासेन स्वांगभिन्नस्य प्राणिस्थस्य चक्रैस्तेन नहंगसाद्
त आह शब्दानामिति । शाकृत्वेनैव ताद्दृश्यात्स्वतन्त्रस्यार्थः भाष्ये उपसर्जनमात्रादिति निषेधो भीरा हाते च कविभक्तावुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं ह्यप्रमुपसर्जनत्वं चेति भावः नैवं कल्याणपाणिपादे
त्यत्र दोषः तत्रस्वांगान्तपादार्थस्य समाहारे भन्त्य प्रधानत्वेपि नतस्य स्त्रीत्वं च बहुव्रीह्यर्थ प्रतिलसमाहारस्योपसर्जनत्वेपि न पादस्वान्तत्वमिति वाच्यं पदन्तस्य ह्रीत्वेन तदर्थ प्रसपसर्जनस्वांगान्तसे
चतस्य भस्यास्यत्याग्रहणात् अस्वांगपूर्वपदात्स्येरयत्स्वांगमित्यर्थेन च वारणसंभवाच्चेति बोध्यं नासिकेन्द्रोदर अस्वांगपूर्वपदात्स्वतुपाद्दपि तमाहकवाशब्देन तिननुके शषाशद्धिति भा
वः अपवाद इति । विध्यन्तूलकत्वादिति भावः अस्या अप्राप्तिरिति विप्रतिषेधपरिभाषाऽस्यार्थः सहाहिल कोणानिवेजित्तस्वक्रोन प्रतिषेधेनैव भाव्यम् निषेधत्वान्न तु विप्रतिषेधा
प्रायं विषय इति भावः अस्या अपि प्राप्तिरिति पाठनासिकोदरोष्ठेति प्राप्तिरपि च विप्रतिषेधेनैवेत्तन्प्रतिषेधः सिध्यतीति भावः मद्रु भिरिति भाष्यकरणस्य शेषत्वं चिच कार्यायाद्यथेति भा
वः प्रतिषेधापवादत्वादिति । बहुलग्रहणेऽपि पक्षे प्रतिषेधापवादत्वादिति प्रतिषेधे प्राप्ते स्यादेव भादिति भावः धपिचल चेद्विप्रतिषेधोपपत्तेस्तदुपपसाह पानयुक्तात्तत्राह विध्यपीति
सर्वप्रतिषेधकत्वाधिप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः हिचर्वे गषपक्षेति स्वांगाच्चोपसर्जनादिति विहितत्वे षण्वेस्यर्थं वेस्तुत्वतं नाहिति असांगपूर्वपदाधसत्तोमेत्र फणहुसेतिभा
वः तथानुप्रयोमानमाहप्राङ्मुखिसपीति अनष्टवाहेआपेक्षेणानफलभेदः भाष्यवक्ष्माणापवादमिति सर्वविशेषानुक्षेपो हि अश्वेनस्यापवादः तेनैव तह भावेतत्पसन्नाच यता रामः
हत्वेभचमेउपेतेति भावः सत्रभोगेनेतिद्रक्ष्वपराश्रीयोनुदाहत्वमित्यवहेपरेणास्यार्थः जोतरन्नतुजातेत्वीकेतत्रेच प्रतिषिद्धत्वात्पशूनातुपपन्नेमाह लक्ष्योति । जनेनेवमाप्यतइतिलक्षणभे २६

केनार्थेनन यामिन्दन्यमिन्द्रामिधानमत्ययाविशेषमन्येतिप्रमेवमेनकार्णगतंमानत्वमित्येनेद्धमेवचिप्रतिषेपसमर्थः ननुकरणात्साधनमहणाद्वाद्रूत्याकृतिसमानाधिकरणतयाह त्रीत्विनाकृ
तिनहणाकिकिंप्राप्तोतीसतआहमामान्येइति । स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवतीति स्त्रीत्वमिति शिष्यः नन्वाकृतिरपि जातिरेवेति जातित्वात् पाजातिरित्युक्तमत आह अथ यथेति । तनुभेजार
वशिष्टस्याप्युपपदे विधानान्नयदिच विधित ग्राःसामर्थ्येकार्थप्रमित्यत आह गमकत्वादिति विधकत्वादित्यर्थः अविधकत्वेनिवस्थसामर्थ्ये हस्पशेपोश्री अनन्यपूर्वार्थः सर्वलिंगत्वाज्जा
तित्वेनस्वारतआह स्मृपामितिपैवेशापयन्ताप्रानजातित्वेनहार्थमिहमित्यर्थः इनाभावे चिपि पूर्वलक्षणान्मिधिरिति भावः सर्वलिंगात्वपीतिनवज्ञासाश्रयोऽव्यय लिंगानजातिरितिकथमे
तन्द्विशेषणामितिशांकेजातिद्रव्यमोह्योहातयद्याकृतिनहणाथेक शास्त्राव्यातनिर्मवासर्वलिंगार्थकः षष्ठीजातिर्वादृति शब्दलक्षणामित्तध्वनिनेचेदमाकत्रात सचेभाष्य
नन्वेवमपि हेव हन्त स्त्रीद्रसर्वलिंगत्वाज्जातित्वापत्तिरत आह उपदेश इति । उपदेशसहायमस्येहणएकत्रगृहीतग्रासनणत्वस्पतम्ब्रातपिन्नादि हस्पापिंगत्तेभनहणावन्दहेव हन्तत्वक
विषिवंदानेश्मतीयेते । यद्यपिधियेदातस्वापि हेवहन्तइत्रिस्पष्टाज्ञातयापिवाचकस्यास्पमवनत्वं थ साहश्पन्नमतीयतइति सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति भावः ... श्रयगोत्रेति । अनेनवा
नेकाद्वित्वमकत्वेवापलक्ष्यतेइतिभावः लिंगानावनमस्थमापित्तेननगृह्णाहित्याहेति नेषाविचिलिंगवातग्रामसशाहशब्दास्कनत्रिलिंगाइतितोध्यं । अपत्यमित्यर्थः इतिच्य
पत्याधिकाराद्नन्यत्रेलोकिकोगोत्रग्रहणादितिभावः प्रवराध्यायप्रसिद्धोगोत्रमत्ययांतमित्यमितस्पाथ एकोगोत्रेतिज्ञापितमित्रस्याभाष्यस्व समानं चतीसाहोत्रशण
नसोशपाञ्जातिरूपनिर्वाहइत्यन्ये । शास्त्राध्यायिनइति धनेनकविशोषपिसिद्धमितिकिंचित् । कठशाखेवस्विवतनप्रयोगाद्रूसपेरे । शेषद्रव्यति । आविभावसादिति

कै० टी०टि०
२७

[illegible]

रामः
२७

[illegible]

कै०टी०वि० विषयइत्यर्थश्चोदितः अत एव पाककर्त्रीतिचरितार्थे नचस्त्रीविषयार्थं अन्यथा तेषामपि योगिकत्वे लिंगार्थसंभवेन स्त्रीविषयत्वात्एवं गौणविशेष्यं किंतेन ऽऽगणोप्यार
२८ षाः गोशादिषु पाठ्यादित्याहुः यः कुतः कुत्सितः पाककर्ता यं न कोपि पाककर्त्री न भवतीति तस्मात् वक्तृत्वे पाठात् उपयुक्त इति भावः अस्त्रा
फलेति जातिशब्दो येन संज्ञेति हस्वान कृतः विशेषसामर्थ्यं दर्शयति नयोरेवेति द्विगुसमासस्थानेोरानुत्वेन अप्युदाहृतमिह त्रिस्वरमासेः ङीषि प्रत्ययस्वरमोमेश्चेति भाव
ईजामनुष्यजातिः अथोत्रेपिशाच्यस्य मनुष्यजातिवाचित्वं दर्शयति उदर्भयस्यसि सत्रागमेनेति एवं चोपसर्व्यानमजात्यर्थमिति भावः अशु नः वर्णानुरोधादिति प्रथमस्य हाप
हि भाष्याप्यचमितिचोध्यं नन् पसर्जन स्त्रीप्रत्ययोत्पात प्रातिपदिकाभावात्पूर्वं स्वलमत आह एकादेशस्येति उपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययेनचप्रातिपदिके विशेष्यत इति भावो
ः तेनैकादेशस्यानवज्ञावेनोपसर्जनान्ते प्रातिपदिकं आदिवद्भावाच्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिति चोध्येन धनर पहाहिस्यर्थः मातृपरोढ तद्धतइति तन्वाघ्नर्थादिति प्रश्नेनेष तात
कारध्ययिविधानानकपनिवृत्तिरिति भावः स्वये पमेहारांतरमाह स्त्रीप्रत्ययविशेषाणां चेति स्त्रीप्रत्ययान्तविशेषाभिप्रायः भाष्येशापलक्षणात्सहीतिऊः प्राप्तेतिशेषः न
तुरीयोपाधाराणपिपन्त्वात्कप्राप्ति निष्कवभावेऊउ सा चेश्रान्त आहउकारद्वयमिति परत्वादिति अहंरगत्वादित्यर्थः अशृशब्द स्कृष्ण अशृः अश्वेति निर्देशसिद्धोखुस
नेप्रातिपदिकमिति भावः नष्टनितेचेद्देङ्का सूत्रेभाष्येनन्वलावृशहस्पस्वात ऊकारान्तत्वादिरमदृि धोनन्तस्यादाह ऊङिम्नतीति अत्र चाजिनके उगदइत्यस्मात्सचेधइ राम०
निभावः संहितशफलक्ष्मणकेदेशेति समोवाहितत्तत्वयोरितिसुन्नत्वादितिभावः नव्यमसर्वस्या अप्यप्रकृतमविनेनातत्प्रयोगानर्थकमतआह संहेतइतिउतिआमउतिशेषः २८

कद्रुतनुगुणुत्सुमधुजन्ना मद्रीतात्कर्थं ह्वियामद्रि धानमत आरुगुणुत्विति आवमा अक्रियाअर्थेयोतित्वस्मतः स्त्रीप्रत्ययविधौनास्यप्रवृत्तिः फलाभावादिति अनेन
धन्विनं प्रत्य चिधावपि भाष्ये ध्वनितमेतत् भाष्याशयस्तु कोमादिमत्वादिनाद् अर्थचतुर्थीः चतुर्थीः कोमादि सिद्धये प्रत्ययस्य प्रसंगे शब्दत्वार्थः एवं चस्यानिवत्वेन यजेतव्याक्ये
भवतीति यद्यामन्त्रोदत्रविते सिद्धश्च प्रत्ययविधावितिपूर्वरूपातिदेशेन पञ्चनत्वात्यकूइति अणोनोश्चसमास इति तेनात्रोपांत्यग्रहणत्वात्क्षेऊः प्रसंगाउतिभावः ननुत्रिभ
भक्तिविप्रसुक्रेवारादिशब्दे स्वत्रसङ्घावात् वात्याप्राप्यउ नसिद्धतीतिवक्ष्यमाणेंवोधमनुपपन्नमत आहयचेति उछ्ह्वत्वाणर्थवर्तिते ऊर्ध्वमुखस्तनुहुतनमस्कृर्ध्वेच
मथमसापेक्ष्यतहाह प्रथमेति उक्तत्वस्मानुक्तोपि कृत्वा बहूनामे कस्य प्रकर्षे तमयोविधानाद्धन्वहूच्छरेणुआसेउत्तमशब्दोवर्ततइतिभावः यदि प्रकर्षेवर्तिते तेन
सुस्पन्नोन्तमशब्दाश्रयणेनापेक्षापइति ध्वनितमसाध्येनेति क्रियाविशिष्टसाधनवचनइत्यर्थः क्रियाप्रकर्षे द्योतकइति एवंचाद्रव्यप्रकर्षइति निषेधइति भावः नुन्मात
र्थप्रकर्षेप्यद्रव्यप्रकर्षइत्याप्रवर्तितम् अभिप्रेत्यवस्मादित आह धातुशब्देनेति भावेनाध्यायोर्थस्यसनासत्वाभ्याप्तार्थं स्येत्यर्थः प्रयोजनमिति क्रियार्थं साधनोपादानान
क्रियान्तरप्रयोजने विषयइति उद्दृष्टइत्यर्थः साधननिर्वर्त्यक्रियायोः साधनानां हेतुत्वादिष्यतया विषयइति उक्तेः साधनाधारइति शक्तोक्ष्योद्यम्बिमित्यर्थः तमस्म
न्यपवे आमरूपदेशोधारपित्यस्मात्सिद्धिमाह भाष्येउक्तेोपक्रिोत इति त्रयाणांधोकित्वोमनाविनेनत्व चतुःप्रभृतिकत्वं यदस्यांतर्घशेषएवोनयोज्ज्यतिं येनेति भा
थपुत्पत्तिपक्षेद्दम्परोणांतरमप्याह अभिधानस्येति इष्टणांतरमाह विधिश्चामउति व्याख्येनचक्रियेति यद्यद्रतमप्रस्मान्तरा क्रियाप्रकर्षविवक्षापामाम् स्यात्तेनचतत्रा

कै० प्रे० वि० पिसद्दश्पेतः तः नमेवेवाचनास्तीभावः क्रियाप्रकर्षेप्याम्रतस्मानघ चित्वयोगो द्दश्पनद्दत्वन्वयः अंमनामित्यत्वमेवविवृद्दिनमित्याहं अप्रमत्तमिति अन्तर्भूतमिति पाठेऽस्मिति शेषः
२९ नन्वश्रुमन्त्वेनेमास्मान्वर्थक्याद्ममद्दिप्रभृतिपुवन्नेतद्दत्यपृच्छमत आहतमेतद्इति क्रिप्रभृतिपुवन्नेतद्द्तिभाष्यस्येत्पुमप्येपरं स्यात चन्नेतद्दत्यर्थः एतेनैतत्कामाष्यकमस्व
नवार्त्तिकक्रतः संग्रहीकरणाभावात ननुषष्ठीनिर्देशेनोद्देशत्वात्त अपात्मम्नानुपपत्तिरत आह प्रत्ययविधावपीतिस्थानिवद्भावादिति अपवेषविधानेनापत्यार्थकत्वमपिशास्त्री
प्रमेचतिभावः चक्रजेः स्थानिवद्भावादिमस्थानिमद्दशेत्वादित्यर्थः स्थानम्यथाभिधानसमर्थमिवादेशत्वात् आदेशत्वात् आदेशेलपत्यार्थकत्वात् प्रभापस्त्वमिति भावः धि
शोविधेयत्वात्मुपपादयति इअ श्रीतीति तथैवेति इजःप्या इतीत्यर्थः ननुसप्तमीति सूत्रे आविप्रजनस्यैवगोत्रस्यानहणमिति स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रेभाष्यादिपुत्रसिद्धंत दस्या
न्यपिलात्कथं तस्मात्प्रिः ऋषिलेनुकप्पपऽः शास्त्रिपिति चेत्तसंपाकेति सूत्रेऽप्यविप्रजनस्यैवानहणमिति नियमात्प्रत्ययमात्र विषयइति नैशेषः आविप्रजनत्वेऽप्यनृषित्वा
धकाभावाच्च स्यान्निवद्भावादिति अशाल्यमिस्त्वचाप्तिस्थादिति भावः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्तरतान्तस्यादिति भावः हिलोपः नसन्धिनइति चिहितः इ
आप्यवधानादिति। यस्मिन्तिलोपेपिस्थानिवत्वाद्व्यवधानमेवचेति भावः हिलोपः नसन्धिनइति चिद्दितः इआव्यवधानादिति। यस्मिन्तिलोपेपिस्थानिवत्वाद्व्यवधानमेवे
तिभावः भविष्यिलोपनिमित्तइति चहुव्रीहिः इआयेनस्यादित्युत्पन्नमत्वमेपरित्तनघनलोपविनेतिभावः मोपपत्वादिति पुंवद्भावानिवृत्तिरिति विशिष्टपरिभाषापात् अनुपपस्था
नादितिभावः हेलनरानभिधानाच्चानुपपन्नइत्यत आहदेहितनादितिअसंदेहायेति किमानन्तर्येप्रश्रेऽन्तस्थानत्वेऽसंपवीडतिसदेहनिवृत्तयेइत्यर्थः भाष्यएवपश्नोनि राम॰ २७

तेषुइति नन्वोदेशपश्रेद्दलिशिरेसोपसहालिशीर्षिवाहारितादिजश्च विशीर्षेः ततः इजः प्यद्दहालिशीर्ष्याऽश्रस्यानिवेसेनशीर्षस्यशिरेसोपसहालिशीर्षिर्णोप्रतादिला
दिजश्च विशीर्षः ततः इजः प्यः हालिशीर्ष्या अप्रस्थानिवेसेनशीर्षस्याशिरसृशाहृत्वाधिवन्नाधितइतिशीर्षेनादेशः प्राप्नोतिध्यवाभावकमेणोरिति प्रकृतिभावादिलो
पेतुल्येश्रः प्रत्ययलक्षणेऽकिकारलोपस्यस्थानिवत्वेनव्यवधानान्नेदोषः स्यादेवेदयेवनाधितयतिसूत्रेभाष्यइतिचेन्न उपनीत्यविरोधेनशीर्षन्नादेश्याप्राप्नेः प्रकृतिभाव वि
धायकेः भोयप्राहिण्यपुरासेनप्रत्ययस्थानिकत्वादेवनहतोनादेशवाच्यन्त्रतेवेद भाष्यमानमित्याहुः तोयमुद्भावयतीति अस्मत्पक्षेलक्ष्यासिद्धिर्दोषः स्वन्मतेयोरवीक्षतिम
मेवल्यक्षमानः एवचानुबंधाविरत्यादिभाष्यएकदेशिनोक्तिः भाष्ये एकमात्रानिरिक्तः कोस्यऽः आविस्नय्रह्णायेत्यर्थः एकानुबंधकत्वादेतस्यैवनहणास्यान्नतु
द्विकेद्विति ऋयइति धितोयोपिकार्येइत्यर्थः अत्रवतिपइः आविमित्रेवेत्यर्थः चानर्थ अत्रत्यदि चवाशपित्यर्थभित्यर्थः तवकथंवापइति आदेशोदिनः प्रशनः वापइतिप्रत्य
यवादित्वन्नोइतितोमनुष्यस्यस्वप्राप्तिमित्नेत्याहइ जोदेशस्यत्वितिनत्वन्नाप्राभावपिइअपसहख्यानतन्नोइतितोमनुष्यत्वस्वप्राप्तिरित्नेत्याहइजोदेशस्येतितिनत्वन्नापा
भावपिइजउपसंख्यानमितिप्राप्तोक्तिः त्रवेचेतइत्यस्याभावोजआह पराविति अविवारणार्थमितइत्यस्यानुवृत्तिरितिभावः वापविषयइतिपत्तपवादिमेतनुप्रत्ययहेतो
नोहात्नपदेभिष्यओत्माशयः नन्वोदेशपक्षेपुक्ताथेत्वतत्प्रमाने आह समसितिनि वाचुकत्वपक्षात्पातकत्वपक्षेविशेषमाहपचकस्यति अस्थकामाविशेषएकस्मप्रहेपसेव
त्यर्थःगायेपइत्याराखपियस्मेत्वनतन्मानात्सलघोतनेसामर्थ्याभावादितिभावः तद्यप्रयोगोनित्यतिप्रसंगोनाशंक्यइतिभावः सानुबंधकस्योद्देशित्विकार्याभावप्रत्युपपादय

कें०टी०वि निरुक्तएवेतिभाष्ये स्थानिवेलइति स्थानिवत्वनजित्याभावेइत्यर्थः समासोद्धेति द्वयोर्थसमासउत्तार्थप्रत्ययइति उत्तार्थिष्यनिर्वाहायअतोशब्देधीतेवर्न्नेते अर्धशब्दअप्रत्या
३० समासाज्ञ स्वाश्रवाधीतेवैतोच कामना कामनात्वाहगोको इवंचनाइशकामना कामनाद्धिसद्ध शब्दधातिकामना कामना प्रयोज्यानजन्यप्रहो निसहेशीतत्वप्रत्ययानिरित्यर्थः अ
निर्विकेवहंघातः यथाजप्रविषयभहत्ता तृशकामना दितथाप्रज्ञस्यादिचवच्छंशाकेनैवप्रहृतेः एकानिमित्तकेखात्काय्यध्वप्रस्माति तात्पर्यमत्र ः नेध्व तोशलेतिचिहितत्वम् नत्तु
यद्दिलोलुयापुत्रेः कोगाल्मवधानेतर्हि बाधप्रप्तेपिद्मापायवधानान्नप्राप्तेतीत्सत्र आहात्तुगारोधिजिन्ताचः परस्मिन्निमित्तत्तद्गुहतीति तिसूत्रस्थभाष्यरीत्यास्
लभंयच्चवच्चव धानेमेचाति वाच्येनेनाव्यवधानमिति अपेमनत्स्यवधानेपि प्रहहेत्वस्याशायात्र आदेशवाधाहेति प्रत्ययवादिनायकः समप्रसारणमिति सूत्रस्त्राप्तेः निपात
गेपरित्वतंत्तपरिहारमादेशवाधाक्षिपदीत्यर्थः धातुग्रहणात्तु हज्ञाविति उत्तरत्रसेवधावश्यकेवनमत्र्येपित्सवधइतिभावः नसक्षवतीति धातुनाता भ्यासमासाभावात
नचक्षिवेतेसभयः अद्धिप्यलोपयोः कृतयोः स्यानिनएवाभावाहिति भावः उभयोर्पीति अथोत्मनातस्यधातोर्व्यवहितत्वचेत्यर्थः आरक्षेवतत्रविशेषणा
इत्यनुकर्षः अन्यत्रविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः यथेहेपिप्रक्तैतेनाहअज्ञविवान अतोनेकोविशेषणंव्यतसमस्यापि उपाः अन्यथात्वमस्याविशेषणः यत्र।लितिउ
भयथापिप्रत्ययग्रहणापरिभाषयातदन्तविधिप्रज्ञावाधातुर्प्रत्ययेसेभवादिति भावः धातुनावायप्रत्ययविशेषणादित्यनुकर्षः ननु धातोः कार्यभावेक्ति तहशुश्रेपसंतत्र एम०
हातत्र अतिभाष्यधातुप्रकरणात्स्येतिप्रकरणापरेनानुवृत्तिस्यनेननुवेनाननुवृत्तिरुक्तौतेनेव कथ्यतत्वात्प्राप्नुयात् तेनानतानुवृत्तिकर्त्तव्यतोव्यतेति कितहिनत्त्फलसत ३०

र्थयाप्रत्यानेमेवत्साहस्त्रत्र प्रयोजनार्थमितिशाह्यमितिकारगोत्सुसतिभावः एवं एवंतर्हीति चसत्कजत्रपेरशपेरनाज्ञात्वापकस्तुच्चारणामुच्यतिएजंतमित्यर्थश्रुत्वाहत्संपविशेष्यमाह
यः शब्दच्चप्रत्यासत्यापदेशाच्चिक्ष्यस्वेतिरेकिंजमादीनेहापः नेचंनोध्यचइस्यादेरनुकारत्वाहितिलत्वा अतएवाभ्यातिपाहिकानां वोपदेशइतिभाष्यसंगच्छते स्थयप्रोया
हस्वप्रसयतिअपत्याधिहितत्वादिति अपत्यप्रत्ययाताधिहितत्वादित्यर्थः यलोपइत्येत्र आपत्यशद्दस्यतत्राथधयअपत्येभवत्यानि अपत्यार्थकप्रत्ययाद्गृशनविहितत्वस
तिचेतिभावः द्वितीयेशब्देइत्यत्रः असमार्थसमापत्यशब्देनत्वरहितात्वाभाहाह त्वाथिकत्वाध ति उक्तत्वसत्वंघ्याप्त्येमेतिभावः अधिकृत्यान्तवानकतामेत्वापिनत्वा
हतेरितितात्पर्यंबसत्तत्वत्वार्थिकेपि स्त्रियामितिविशिष्यत्वेः स्त्रीत्वार्थकत्वमेवास्यनतुअपत्यार्थकत्वमितिच्छन्ड्रामानां नात्स्यत्वार्थिकेपिकस्याथच
स्वविशिष्य्यासत्वातुक्रेरविशेषात्सेवीपितयात्पइतियत्र अपत्यार्थकत्वेनतोगात्रच्चरणाहितिवुनिआपत्यस्यनिएत्योपसिद्धिरितिआप्राशयः गोत्रावणत्रावयवाधि
हितयोवणिजोः ष्यङ्ति स्वार्थंअनेकार्थत्वाहितिष्पाअत्राप्रत्ययेनेकेषाधर्थत्वाहितिभावः नेन्द्रवनश्येनेपावीपय्यसमवात्पिमत्रेपन्सत्आह सम्पर्येचेति तहना
अपत्येगोत्रेजसप्याहत्यवासेवइतिनलुक्चइत्तावयचस्मेद्वस्वत्वाभावनगोत्रेहि गोत्रावयवादिसपुक्तमतआह यथाधेनतिसेनेगोत्राचयवदादितिगोत्रेवापायप्रश्नति
कर्मधारयः तत्र गोत्रशब्देनपदिषाभाषिकंगोत्रंतशेषमाहत्वतमाधिनमनर्थकमिति ननुपूर्वगोत्रापिविधानमनेनेनतहवमवइतिकथंवचनानर्थक्यमतअतआह पौ
अमतीतिभाष्येणुक्तेपात्रमार्थइति फलि अभिवहागोत्रेपात्वादरगोत्राणियथाभाषाव स्थाध्वनाहोनितेणुक्तेपात्रमाथः तत्र अचतोपरपत्यमिति साक्षात्परपत्मि

कै०टी वि० ति·साक्षाद्यदपत्यमित्यर्थः॥तानि गोत्राणीति गोत्रत्वेन लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः॥एतेष्वेव तत्तत्त्वलौकिकगोत्रत्वलौकिकगोत्रं पौत्रप्रभृतीनामुच्यते·अन्ये त्वेते ज्ञातितदपत्यसंतानकश्चावान्तरगो
३२ त्रपृथगर्थकत्वमित्यर्थः॥तत इति अवान्तरगोत्रेभ्यः॥गुरूपोत्तमेभ्य इत्यर्थः॥न चार्षस्येत्यर्थाभावित्वादि·प्रवराध्यायप्रसिद्धावि·विधानस्य प्रयोजनपक्षमाह·शयिन्नाकर्मेत्र दृष्टावाः
तत्रापि पुनः प्राप्तिरित्याह पूर्वसूत्रेऽपीति·अमेरुमाह·अनर्षीति·नहीति·एवं चागुरूपोत्तमार्थत्वेऽप्युग्विधिरिति बोध्यम्·येऽस्मात्प्राह यत्र मते नेमन्यथेन सूत्रेण मतार्थप्रयोग इति·अथ भार्ग
गीयोक्तसूत्रप्रयोजनमाह भार्गवाग्नीयादाविति·अप्रधानवचन इति·अप्रधानानि गोत्राणि तानि च यत्र शब्देनोच्यन्ते तत्र भाष्योक्तमपार्थिकफलमत आह प्रवराध्याये इति
·तेषामप्रधानत्विति·अपत्यसंतानप्रसिद्धिहेतुत्वेन तेषां गोत्रत्वं गोत्राख्यत्वे अपत्यगोत्रप्रभृतीति·गोत्रत्वे वा अयमाश्वलायनानामिति भावः॥सूत्रे कर्मधारयः·स्रोतः परनिपातः·एवं
चात्र गृह्यसूत्रमपेपारितिनानुवर्त्तते इत्याह·पुरोहितकस्येति·एवं चागुरूपोत्तमार्थमिदमिति भावः·कौमारहि पाठान्तरे सूत्रे वृद्ध्यर्थमनस्मिन्निधाय भार्गवाजीय अ
येवेति·अयमभावः एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तदपत्याधिकारान्त्येऽपि पूर्वसूत्रेणागोत्रशब्देन शाक्तीयाहोत्वात्तद्विन्ने नैतत्पत्यप्रत्ययो विध्यर्थमिदमिति तन्धनयग्नुहाहमिति
हेवहस्तप्रतिष्ठिताव्ययच शब्देनकथमनेनतापत्यमहणमत आह एवमावेति·यथाग्नानाग्नायमाणत्वायमित्युक्तं नत्वहशब्दत्रियाहोमथमप्रमोतिरितिभावः·नन्वेवंस
त्वित्प्रसंगः स्याद्यत आह नभिधानलक्षणाइति·अनपत्यप्रत्यये नैषः एवं चानन्तरापत्यमन्तमविनमुग्राहशाध्ययेन च साध्विति भावः।एतच्चवद्यमोऽनन्तरापत्ययोगे राम०
भाष्यप्रतिदानार्थकोऽमाहि पुण्डितादहृदसूत्रे सात्म्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य प्रथमे ३२

1102

पोदुधितीयमाह्निकं॥ ॥समर्थानां प्रथमाद्वा॥ अपत्याद्यर्थनिरूपितसंबन्धाधिकारादिमित्यर्थः॥तत्संबन्धमपत्यमित्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रत्यय इत्यर्थो धात्वर्थयोगात् ततेन
त्वादिव्यावृत्तिः सिद्धेरितिभावः॥ननु न समर्थादुत्पत्तिर्वचनं किंत्वसमर्थादनुपपत्तिमत आह समर्थाद्वेति इह स्वकृती·तस्य संबन्धप्रतिपादनमस्यास्तीति·सर्वविशेषणे न
हायवतद्देन सामान्येनापत्त्यादानपूर्वोक्तार्थकत्वेऽपि सूत्रारम्भसमर्थादित्याच ऋषकमित्यादि अत्रापि प्रयोगः·अनभिधानादित्यस्य प्रत्ययेन शब्दप्रतीयमानार्थप्रतीत्यभावा
दित्यर्थमुक्तो प्रकृति प्रत्यययोः सहाभिधानायोगादिति पौनरुक्त्यं प्रकृतिप्रत्यययोरिति·प्रत्ययार्थमिति·प्रतीयमानार्थमित्यर्थः·क्वचित्तु प्रत्ययार्थमिति पाठः·अस्य प्रत्यय
वदन्याहि वारणायैकोक्तार्थ एवावश्यक इति वोध्यं नन्वसमर्थेनापि प्रकृत्यादिनाभिधानात्प्रत्ययार्थाभिधानमस्त्येव त्वत आह अमर्थशब्देनेति तुल्यन्यायात्समर्थः पदविधिरित्यपि प्रत्या
ख्यानमिति बोध्यं न त्वपत्यमित्यर्थनिर्देशान्न ततः शब्दात्प्रत्ययप्रसंगः स्त्रीप्रत्ययगोत्रादिष्वास्माकं स्मारत आह अपत्यविशेषेति·अपत्यशब्दादिति भाष्यस्यापत्यबोधक
शब्दादित्यर्थः उपगोरपत्यमपत्यमुपगोरिति द्विविधप्रयोगस्यापि लोके दर्शनादिति भावः·भाष्ये न्यायतः संज्ञायामिति प्रत्ययतोऽधिकारादिसूत्रेऽस्य इत्यर्थः·भाष्ये यथेनाहम्येति·स
मर्थः पदविधिरित्येव सिद्धेरिति भावः·परिपूर्णास्वपदार्थान्तरेणासंबद्धास्वेनान्नाधिनास्यापदविधित्वसंश्लेषमेव·भाष्ये यथाभिधानं यत्समर्थमिति·अर्थबोधेनाप्यपदान्त
मित्यर्थः·कृतवर्णानुपूर्वीकं पदमिति अनेनार्थबोधनसामर्थ्यविशिष्टपदे स्वतन्त्रसमापि शास्त्रावलंबितप्रत्ययशक्तिज्ञानेन तत्स्फुलोकेनाधकत्वमितिनिते एवं च वर्णा एव हः
शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगिनिति सूचितः।एवं च समर्थपदेनाप्रिसूचनाद्व्युत्पत्तिः सूक्ष्मानिरूपकुक्षिलदिति स्त्रिवचस्याति·नह्येतदेशान्त्रमपर्णादिषु स्याहत आह वर्णादिति

1103

कै०टी०वि० क्षेमाणान्वान्वाोत्रसिध्यतीह मितिशंकतेनन्वेवमंगत्वादितिवाणीहृग्राभिनित्व समानकालप्राप्तिविषयमितिभावः॥ न कृतेवाविशिष्यकृहत्मकी निमित्त्वाचनोर्थार्थकार्यस्थितिहिस्रो
यथाहंउनाशेपिघवस्थितिः सयेस्तउत्पद्यस्तशहपूर्वकृतोपीत्यारिमकाराणिराणावयुघटत्वस्य सिद्धिमाहतेनेमाहिप्रतिपदविधानादिति॥ अनवकाशता भाव्या बाधकत्वाभा
३२ चेपिपूर्वप्रहृत्तोथीप्रोपस्थितिकत्वेनेहमपिनियामकमिति भावः॥ अनेन पदस्य विभज्यान्वाख्यानेः कृतमपहपरिभाषांविदोप्यतस्थितित्मिध्यानस्यानताववश्यकत्वमस्थितेवि
पुराणाइत्याहाव कृतमधेः प्रत्ययद्रशनेन सर्वत्रगध्धितेनथोतिक्रमवारणायमेन्यायसिध्धाथीतुवाह एवसमर्थानहणामिति भाष्याशयः॥ अत एव सोस्थितोपरस्यविभ
ज्यान्वाख्यानेः कृतमधेपि प्रत्ययः स्यादितिकेयटेनोक्तं॥ अत एव विप्रान्तेषपस्तेगोंगवलीयइत्यस्य क्षोत्स्यमितिचेहमाणिरितिप्रयोजनत्विनोक्तं॥ वारोपपरिभाषात्वनिस
मत्वान्नमवर्त्ततइतितहाशयः॥ नन्वर्थमेदाहिवहत्यावाक्यस्यनचाधोत आह इन्नीति॥ अवांतरार्थभेदः पदजन्योपस्थितिकालिकः॥ वाक्यपत्पश्चाद्देनापत्यत्वप्रकारिकोपस्थि
तिर्हिनीत्वेनोपसंबधविशिष्टस्यैतिभावः॥ उभयविधार्थाभेदादिवाधकत्वं समानप्रत्याहतत्रपद्येति॥ वास्यनिह नीत्यस्य तस्य साधुत्वनिहतिः स्यादित्यर्थः॥ अनेनसमा
सायमहाविभाषापिकर्त्तव्येत्युक्तंतुल्यन्यायात्॥ अधिकस्यहीत्वस्येति प्रश्नेतिनिमित्ताद्धिकस्यहीत्वस्येत्यर्थः॥ गोशब्दस्त्वंश्वसमानाधिकरणामपितत्वमीहितिभावः
प्रादीकेनायुक्तइत्यावकृत्यामाहप्रसिद्धिनतुजीवत्याहोमाणा॥ हिक्षान्वयितमंत्रः॥ नहिपपवनमनाहास्त्वमपृथेतिनतुतदेकदेशोहोन्युच्छत्वमनुकरणमितिहेतोत्रा एम०
हुरीयतिशिहेति॥ समानजातीयेति अवधिमत्समर्थानामेदघमित्यवधिरप्यर्थ एवेतिभावः॥ नन्वेकदेशहोद्यहर्थस्यैवावधित्वमतआह समुदायवेति॥ एकदेशस्यस ३२

पुरायस्वरूपानष्याहकतथाकथमपिनाशंभ्रांतिपादकत्वमित्यर्थः॥ निर्दिश्यतउतिसमुदायार्थोवोध्यतइत्यर्थः॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाभावादितिभावः॥ प्रवसमुदायस्य अर्थ पृथा
नइत्यथमेकदेशोपि॥ अर्थप्रधानइतितात्पर्यतदाह॥ भाष्येविकृतनिर्देशइत्यादिनाइकाराभावरूपविकारेणनिर्देशइत्यर्थः॥ अवसेयेति॥ एवं चैकदेशविकृतो पृथ्वी
धकइतिभावः॥ अवश्यहितस्यान्वत्ते इत्यर्थः॥ तत्वात्स्याहरूपनिषेधेन्यत्वनिषेधः॥ सूत्राम्॥ एतेनैकदेशकृतस्यापोषिप्याद्धीनिर्दिष्टएवेत्यपास्तं॥ अथवाप्राकृशब्दायमिति
यथप्यायपक्षेपिविकृतहस्वाद्यर्थाविप्रथमासामानाधिकरण्यभाववाधनोयेहं॥ अयंहिसूत्रेप्रथमातः समाख्यातेनतुनसामानाधिकरण्यमितिभावः॥ एवं चप्रसंगम
तिषेधेशतसंभवः॥ पर्युदासस्यतात्पर्यत्वाद्यपरूपकदेशिनः॥ नेवेत्यनुकरणाभिन्नैकदेशाद्याराभिसंधेः॥ अनूच्चारितस्वनातरीयकतयोच्चारितस्यकरणस्योच्चारणा
मित्यहार्थः॥ यद्ययात्तत्पर्यकत्वाभावेनमुख्यानुकरणात्वाभावात्॥ अर्थ एवेति॥ अविकृतस्यैवावधकपदबोध्यार्थ एवेत्यर्थः॥ नन्वप्रथमातेन सामानाधिकरण्याभावाल्के
वृत्तेतस्यत आह तेत्रेतिनिषेधोधातिप्रसक्तप्रतिषेधउतिभावः॥ प्रयुक्तेनेसामानाधिकरण्यंभवतीति॥ आधारयुक्तेतिचाध्यं॥ नन्वेवंप्रतियोगभिणस्यसकर्त्तव्यतयोगात्सूत
आहणिमेवतिद्वराभत्ययः सत्वधधायेतेशतसिवध्येथवोधकत्वमितिपुआणप्रत्ययसंबंधः॥ सकृदोध्यतइत्यर्थः॥ पिआणप्रत्ययःसक्धिधायेतइतिसचेष्ठ्यर्थबोधकत्वाके
पुआणभत्ययसंबंधः सकृदोध्यतइत्यर्थः॥ विहितशब्देपोनकृत्वाचापेति॥ सेचेंथ्यर्थ्यितिसक्कचारितः॥ सर्वेषामर्थवत्त्वेसुविहितापद्यास्यादितिभाष्याहरार्थः॥ अन्यथासर्व
नार्थबोधकत्वाभ्रेणिास्युष्यापेस्यादित्याहयोगेयाइति॥ सर्वाख्चिति॥ प्रातिपदिकतःप्रकृतिघाराशास्त्रितत्वंध्यतइत्यर्थइतिभावः॥ आ ष्योत्समानेर्थइतिसमानशब्दएकपर्या

कै०टि०वि० यः नन्वर्थप्रतिनिर्दिश्यतिभिन्नलिंगमाधान्येनेत्यधिकमतआहतात्पर्येति तदाहकमाह भाष्ये यो कश्चिदिहेतिसम्प्रतिपन्नेयइत्याशयः एवं वा बधिजातीय एवावधिमानुवि
३३ नइति अर्थात् स्वावधिमंतइति तात्पर्यं सूत्रेऽपि तिनेके वल्लवाचनमेवं मस्तमर्थः मात्रागो वेषिम तिला यवा यत्र यावत्तिश उक्तिभाष्यार्थमस्याह एवं हीति हिमवद्भिः समाहेयं
नार्थे वेष्वकेषिहत्यसित्यमनइत्स्यादिप्रकोपो मस्य अधिकारत्वेनाध्यते ध्यर्थं भवतीति विधायकत्वमेवेत्यनेनतुम स्तु पदत्वानेकुर्वीतेमुनिपितमतोः पाठोनर्थः स्याहन
आहकुर्वीदिधितिनन्वेवमत्र पाठोऽनर्थक आहअनेन लिंगनन्वय यानामिति विशिष्ट विलोपविधानमर्थमत आह हि लोपेति अभावात्परइतिमयो गोष्ययानत्प्रसूत्रेअ
पेःप्रत्ययविधौतदाहलविधिप्रतिषेधादाह भाष्येति यद्यपि वंतलवा विनः स्यानशह स्थापेन न बोध्य वा पि जानादिर्योगाः स भवतीत्यचमुक्तावाग्निके प्रागिति हि कवि
शेष्यमाणायनतं वविधिः प्रसक्तानित्यादि निषेधप्रसंगनिर्माध्याहारु रुग्रा हुणिधर्णामहत्वागमिसत्रेहमुपलक्ष्य गोयमितिभावः लोमशब्देन इति अत्र लोमस्यापत्येनपा
गाभावात्तामर्थ्या जेहंनविधिः ननु मेलेनवाधात्कथंपरत्वमतआह अनेकस्मालिति नन्वपन्नित्यमिन्नकालेलोपः अप्राप्तत्वान्नित्यमित्यके सुधिधाव्वेबाभिधान्तोहेत्यादि पाह नन्वथ
काम्मतआहनलुमिति अणोलुकीति न चोत्तरविन्निविभक्तापहत्वात्तत्लोपाद्वयोः तद्विधपक्तावृत्तात्यात्कार्थकमभ्ययात्तेभ्यः स्वतुम न्नेः एवमेवाऽपेक्षाहि मस्यमहत्वी कारणा
होपातप्रकोतत्वात्वतिविभक्त्यापरत्वस्य त्वेनप्राप्यमरतोगाहमेत्रसाधमाधिवेच्यु करहि अपेमाहोप्यतोयथुपा ठाहेवनापत्स्यएवतिसिद्धमतआहयधितितनदनुवाहए राम०
वसूवंचेतोतिमत्वनतुगपाहीकाभितत्ता पवाहत्वात्कथंविभक्तिवेधौनआहगमाहपइति यस्य अर्थसामान्येति तस्य हीमति सामान्येन विधानादिति भावः नचपचोधास्यइत्युक्ते ३३

इयमप्यर्थविशेषालहणइतिवाच्यसामान्यशब्दैनैवतत्स्वविशेषस्यापिसंग्रहात्तविशेषलक्षणस्तंच विशेषशब्देनविवक्षितार्थकप्रंसत्वमितिभावः इत्थंचेति हिताचनस्यहिमा
मपत्यसमूहयोरपरिवेषः ननु मत्वर्थयोत्तमिति भाष्यार्थ इतिभावः हितिशब्देनभाष्येपहिति अपुपलक्षणाय एनेन हेतुपाहिनेयोभत्राचतोनेघाचितिमतीयते अंधकामाम
पिलिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्त एवेति भाति तस्मात्समिति प्रस्ताय आह यो विशेषाः ननु एषां हयापविशेषत्ति एवंविप्रतिषेधनक्षत्रत्वाणां प्रजवाधाकः स्यात् अतत्र
हस्ववाजेति अर्थविशेषलक्षणात्स्वतुल्यकक्षत्वे च बाधेतिमिन्ननत्रक्षत्रणः शेषमात्रे विधानाद्यघनाक्लिक्षितीयप्रपिनेत्याह अत्वमिति स्त्रीप्रसङ्गान्नन्वनुस्याहस्याच
त्वात्स्यस्पेषांगात्ताभावोतआहतत्रकजेयइति असमाहीरशब्दस्याहोमस्वहोवइस्येवकारोऽशतिशकेनेतनुचेतित्वर्थक्लोपादिनेन्ववंस्यच हीर्घः स्यात्
तआहस्वरसंवेतिअधिप्रजनइतिश्रवराध्याप्रसिद्धइत्यर्थः जेसेचलोकोगात्रलेनव्यवहारात गोत्रावयचादितिसूचभाष्येस्फुटमेतत्तनापि पुंशब्दवाच्यसामान्यमि
तिअपिरितिशेषः भाष्येइदमेवेतिहितिनचोगोत्राप्तत्वप्रिया मत्रलेशाइनाहिनिनूनत्रायतत्वेजातिलक्षणाणिषष्णिपप्राप्तादिति स्वो विशेषइति वाच्यजाति
लक्षणोपिअपिप्रजनेस्येगोत्रस्यप्रहणात् अवंतीसोहानुवहोपिराजानिकार्थमिसंहोषात् नवषाक्षिपमंवोध स्त्रीणइत्याशेघिणि स्त्रादिः प्रवरचिधौतहतविद्य
भावेनताहशश्येषात्स्येवदुर्लभत्वात् भाष्येभुक्ववनाहिति पूर्वमितिलोपनेवभिंधनुविधानसामर्थ्यादिसर्थः स्त्रमेहेत्तिनरीत्युणाध्यायसमाणापाश्चेद्धः पूर्वविप्रतिषेधेन
लोपाबलीयान् आगमभिव्यदिप्रामाणिकं तस्य च रूपस्य साधुत्वं लोके तु अभिसेवसाधुना लोपीति सिद्धत्वात्तिमसाहार नहर्णनसामान्यतएव चकद्देलोपस्यबलवत्वे

कै॰टी॰वि॰ ज्ञापनाच्चकस्रोमाघणोतिसिद्धेकस्येति त्वविधानात्तोसाहुः नन्वकारस्येहितनगागमस्यास्कृतच यस्येतिलोपे तस्यास्थानिवत्वादिलोपाप्राप्तेरितिचेन्न अंसेरेहायमतिप
३४ पन्निलाघवायचतथोक्तं स्मरणागमस्यानुबन्धाचेत्याहुः ननु प्राग्वचनादित्युक्तेः भंचेनकृत्स्नत्वोऽसिद्ध्यापेतुतान्भोन्नतेलोपोधातोनोनस्यातामतन्या हल्वनलोपि इति । द्विगो
॰र्लुगो॰ द्विगोरेवेति निवृत्तो विधानाश्रीतइति भिन्नहेत्विति भावः ननु अवयवेचेति विनेहेविधानापमर्थीनइत्यर्थोऽस्मप्रत्ययादर्थमेहानाआह विघाचयप्रत्ययस्यापि । नन्वेवमपि महा
नद्धितार्थेद्विगुः तहानिविघइति स्यादतआह अव्य विके ति । ननुपेवनहात्मामाहाद्विगोर्लोद्धितइति लतुक स्यादतआह नहीभिक्षोरिति । मत्वर्थापुत्रेपारडौति । नन्वमस
रिस्यवपूल्पानुवादः अव्ययमन्वेवेतियोगविभागात्सिद्धत्वादितिभावः योगविभागान्मित्वितु पृथोद्गादित्वात्सु पुहातस्याकारोदेशः पद्मनाभवहित्येकुलपदस्य समूह
परत्वम्यमधारणायपस्माभिमन्यस्यकं व्याख्या आह पुरुषाणामितिकुलमेतानसमूहः नन्वेवमाहिपुरुषोर्मेदन कुलमेहात्कुलानीतिपुक्तेमत आह कुलमामन्य
स्येतिदंचंचविनहर्थ्येपिनार्थभेदस्याश्रयएवेति । ततोऽप्येति । हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः मयटेवेतिविहितो । नन्वजादिनहणाद्विगोरधिकस्यत्रेस्येहाभस्याधिका
रविहितयतोपिलुक्रूपेनविधिलधहनीतिसूत्रेस्यसाध्यसमेतानसिद्धेहितिचेन्न अत्राहिनहणाकर्तव्यमितिभाष्यस्योक्तत्वाच्चाहचोत्सपक्षभेदेनव्याख्ययेत नहलादि
रपिकस्यचित्लुगितिज्ञातस्येयंशासेषान् भाष्येद्विगुनिमित्तेमइतिन्यायपुत्रवार्तिकं अत्रद्धिषिस्माहितिपंचभ्योस्त्रीनेनतन्निमित्तमहत्तामपिपंचम्यतमन्तुश्चवानतान्निमि राम॰
त्तपहेशविकल्पेशंकापरंभाष्यपंचम्यंतत्वेरश्पेतनथापितचबहुव्रीहिसिद्धोतमभिप्रायफलितार्थकथनमिदंनतहरूपष्ठीसमासइति । बहुव्रीहौसर्वस्यापिद्विगोर्विहित ३४

स्याद्विगुनिमित्तत्वेनपांचकपालायवपिलुगापत्तेस्तन्निमित्तमहणोचैपथ्यापत्तेनंपुमकत्वानापत्तिश्चेतिभावः निमित्तपहार्थमाहतद्धेपोर्थइति । सइति द्विगुरित्यर्थः सर्वस्याप
थेवलाहर्थेतिशेषासम्प्रत्ययपक्षस्यानुपपन्नमत आह तद्धितेहेतुकाहिति । अत्राद्धितसमाहारद्विगोरित्यर्थः समाहारद्विगुश्चतद्धितार्थद्विगुनेतिपान्तुः समाहारोद्विगुप्रकृतिक
तद्धितानवतद्धितार्थद्विगुप्रकृतिकतद्धितोतेनसमानार्थोमित्यर्थः तस्मिन्ततच्छेदेनयदिद्विगुः परामृश्यतेतदाद्विगुनिमित्ताद्विगोरित्यर्थः स्यात्तत्वायुक्तइतत आहतद्धि
तस्येति । तस्माद्विधीयमानत्वेनद्विगोस्तद्धितनिमित्तत्वमितिभावः नन्वानन्तर्यादिहनिष्पित्तस्यापिसंबंधस्समत्वात्कथंतद्धाभोत आहनिमित्तेतिहेत्वन्तरमप्याहपेवोपसंच
ति । अयमभ्युच्चयः योन्यायवातअविशाष्टेनविनहएवकृअविकशद्वातप्रत्ययः तेनविनहेष्वितितयोस्मासः तद्धाणाअविकठोरणा अयमेचन्यायशद्वार्थइतिभावः अत्रप
हेयथानथेत्यध्याहारगौरवमतः पक्षांतरमाह अथवेति । अत्रायमर्थः अविरिस्येतस्मात्मविकद्वित्वचनयोर्मध्येविकारादिप्रत्ययः कलप्रादेववत्तुकेचलोहितिन्यायसेनेति
भाष्येविप्लत्वाविकशद्वाहुस्त्वत्तिरितिपावयोगचिनित्वान्यायस्यप्रथमानेपदेनविघयहस्यवाहभाष्यकारेतिअयंहिभाष्यकारस्येचप्रयोगः तद्वचनप्रमाणपान्म
एतस्यमकाद्वितीयस्यपरेस्यरेफ्ण्यागमस्याशयः गोत्रेलुगत्रगोत्रशब्देनपारिभाषिकंशास्त्रीयमेवउत्तरसूत्रेस्थनकृत्रिमेशापूर्नासाहचर्यातएवेहेगोत्रेप्रसयलुकी
ऽप्राप्तेः प्राप्तिरदर्शयतिपस्कादिभ्यातिभ्यइति । अनेनतत्त्वगोत्रस्यापिग्रहणमहःततएवेपुबहुषुइत्युत्तरेतत्समासानत्सकृस्त्राप्यत्वावरापद्धत्तिरपितितुनस्यतएनागोत्रसं
ज्ञायाअभावात् प्रभितात्सेतिभाष्याच्चविशेषेप्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्ययेप्राग्दीव्यतीयानीयत्वापजीननीयेचवप्रकरणात्कथइतिवोध्यम् अत्रतुविधानइतिवक्तव्येगोत्रे

कै०टी०वि० लुगादीनिति चेदिति न युक्तमत आह अस्मिन्नेवेति। यद्दि स्विति। प्राधान्यात्तीयेर्थे विवक्षितो गोत्रस्यालुक्ह्लोरो हेतुनेति ह्रस्वार्थः यद्यपत्यादिप्रत्ययमात्रस्यनालुगिति भिन्नकर्तृकत्वा
३५ पित्रादिशब्द छस्याली स्याद्गार्ग्यो गार्ग्यामिति पर तत्रपिदं यदिदेशे कृते तेन स्मिन्पर तद्दर्थः एतेन विधस मभ्यान हो यदु निश्चितेन ताहृह व्यक्तिपदे हो इति तत्पक्षे साक्षात्सो वा पञ्चमे म
वात् आह अनीति अत्रहि जाते पौत्रो पर्यासेभवात् विषय समाप्ति वेत्याशयः द्वन्द्वार्थ धातुक इति सत्वे बधितोयेस्य द्वानुज्ञा गीयस्य विवाद स्थानत्वात् छावको धात्वमनुपपन्न
मत आह यदेति अन्तरंगाः एवं कालमात्रिक इत्यर्थः लुकोपि सापेक्षत्वा स्वात्यार्थ सापेक्ष्य लुग् स्याद्वृत्तकाल स्य सम्पक्षा सापेक्षत्वात् नैकवल्लेद्भेस्य वक्तिं तुल्यकोपि स्य पदार्थः भा
ष्यपद्दियेति अर्थवत्सूत्रः तत्रभिन्न भिन्नमिति पथापवादि हि चलवान्न थात्न भिन्नमपीत्यर्थः तदाह भाष्य एवं हीति अपवाद शास्त्र कृतल स्य संस्कार ज्ञानोत्तर मुख्यो गौणा त्वल स्य संस्का
रे लक्षणोक्त वस्तुत्व्को ज्ञानी तदत्यर्थः द्वितीयेत्वपवाद विषय यदि हि प्राग संस्कृतस्य संस्कारकता ततः प्राप्तोवेत्यर्थः अथैतत्स्यैकच भाष्य विषयोन्याय एवं वलुको नुविषय प
मालोचना त्वेचाध्यस्या शयः एवं भाष्य प्रकारत्रयेण ज्ञातानां सर्वाध्याय सर्वपक्षमनील ध्वनित मिस्याहु अनुगोत्र सत्तकस्या पत्यस्या लुको संभवा हि गोत्र प्रत्ययस्येति भाष्ये वहु शुल
ग्मावी योगोत्र प्रत्यय स्थाने तस्यवहु वचनेन तत्स्य प्रत्ययत्वं यात संस्कारता चित्यर्थः तदेवाह हिति चहु वचनं गोत्रप्रत्ययातमित्यर्थः एनियेहेति न स्याद्वयदि लुगित्यपि चाध्यं
नलुग्व्येकेपामिति सूत्रमत आह धिलेति अर्थात्स्त्रैकान्त स्याधिक्ये कत्वयोः स्तेति इत्यर्थः तत्फलितमाह धयोरिति भाष्ये वर्णा श्रयेन नास्तीति प्रत्ययलक्षणा अप्रत्यय स्य राम०
साधारणान्वयेनाश्रीयते नहेच कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति नियमार्थत्वे इदं देहितं नव गोप्राधान्यभावाद्वि इदविंस्यभिन्नस्या स्वहीनका हि तावाभावे पि वहु वचनं साधयतीत्यधिकशे ३५

षष्ठीति अनन्तयाहादे येत्येवेति विधिपक्षाभिप्रायेणेदं चरितार्थत्वादिति गुरुत्वप्राधान्यविषयकमिति भावः विषयसप्तमीपक्षे प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयतामपुरुस्कृत्यादि दर्शित भूय संग
तलुमतेति निषेधस्तत्र गोत्रस्वैकादेश कत्वाभावादिति भावः ननु विशेषणालुग्वचनेन गोत्रात्राहाय वध्मापत्तिः प्राहीयतीये पदे इत्यर्थ प्रत्ययलक्षणाशा स्त्रस्य नियमार्थत्व पक्षे वेदं इ
त्याहाव प्रत्यानापत्तिः तत्राह आर्हीयतीय इति प्राग्दीव्यतो यार्थे विवक्षितत्वदर्थ इति भावः हत्वा हवलुगिति अपवाद विषय परिहारेणोत्सर्ग प्रवृत्तेरिति भावः भाष्यायथ विशेष
णेति प्रत्ययलक्षणस्य विधिपक्षस्यास्तु पलक्षणमिदं आर्हीयतीयेवा थच्चितह्यो योगेति वहुत्वार्थस्या लुक पिशु वृ वहुत्वे चतेन मानस्यालुगिति भाव पुनर्लुगितेयोगात्तस्य निमित्त
प्राहीयत्वं यार्थ विषयस्य समत्वादिति भावः लुग्विधौ च वहुत्वस्यानो वार्ष्णेयत्वमर्थगोन्येवतिनानह इन्द्रियभावस्य गोत्र वहु चोविधीयमानोपजनोप्युत्तिलुक् पर्युवचहुत्वे तत्राह
लुग्विधावितिगोत्रप्रत्यय मात्रमिति गोत्रे इत्यलुग् प्रसक्तप्रत्ययेनान्वयानिषिद्धोभ्यलुभूतचतिन इदंतेवेधहत्वेइति भावः अन्यथा विध्यमाणमिति माये नाम तस्य वहुचवहुत्वे
हृत्रिनोज इत्निलुकः प्राप्तिः स्यादिति चेत् प्रथमार्थेति ननु प्रथमोत्पन्नत्वात्तेन पचात्र्यथ प्रत्ययत्व सन्नासत्वार्थवत्त्मानस्यैव लुगिति भावः लुग्भवतइति स्तुप्रथमस्य
नुपमानिध्यलुकावाधान्यप्राप्नोति प्रथमस्येत्युक्तो तनालुकः प्राप्नोति आह अनेनेति एतत्प्रयोगसिध्यर्थसिद्धलुक्द्वितीयस्यैव पसकाप्तस्यापि तत्प्रथमस्य स्वस्याभावात् एवंव
हुनितिवहुनिति च सिद्धकत्प्यपानोस्तु निकेति धदाहुन्वोरस्तु निकयोरिति वुनिति भावः नियमार्थत्व मुपपादयति गोहि ति अन्यथानेनैवालुकि सिद्ध गार्ग्य विकाक्षाशस्य तपस्य
नाहिशुपाठात्यर्थः स्यादिति भावः भाष्येऽन्तमिति एवं चमत्तजो इत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः तत्रशक्तेनलुचस्या दिकाध्यपाइतोम्मतेन अपसस्मिति प्रवणाश्रापप्रसिक्षपापस्य

वै०टी०वि० त्यर्थः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे स्वयमेव तत्रोक्तेः भाष्ये चैवं दर्शितत्वाच्चापि प्राप्नोतीति। अत्र तत्र स्येगोत्रयुवसमुदायगावहुल्लेखत्वात् अभ्योवहुधिर्यादिपितुर्नेशोयः ततः समुदायगातवहुल्ले
३६ ज्ञोः वक्तव्यात् इत्यभिमानः उत्तरतु गोत्रचहुल्लेमात्रं स्यातुकारावापत्स्यवहुत्वमेवेत्र उभयसमुदायस्थाने समकन्ततयाश्राव्यवाच्यं तत्त्ववहुत्वनास्तीति पूर्ववहुत्वनास्तीत्यर्थ
: अस्मत्र्वयपरित्र चात्रिके रत्रापत्यवार्त्तिके प्रत्याचष्टे ते घामावश्यकत्वाभिप्रायेणोक्तं चेति अपत्यस्येदमिति तेभ्य इमित्यादिवार्त्तिकविरहममतत्वशिवादिपाठादणिति युक्तं
आपत्याद्गीवधश्यादिति तिनी वृधश्यचतुर्थ्यादिवोधकोऽत्र प्रत्ययान्ताद्वोध्यतेयः युगादि अंशतिसयुवसंज्ञ इत्यर्थः परे तु अपत्यापत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्यात इत्येथकप्रत्य
यपरत्वापर भप्रकोने ध्वनितिवार्त्तिके आपत्या इस्यत्र चतस्तात स्वावशपकत्वात एवचप्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञा वत् कथं गोत्र व्याख्यानिवार्त्तिकस्य सत्त्रसमानार्थकृतया आ
पत्यवेतिवाशङ्कासंगतिः उदश्रपानतेश्यावाशद्दिनतधिफत्त्ववोधनात्सामर्थ्यविकल्पेतु आपत्यगोत्राभिधित्वेस्वत सचापत्यापत्यवोधकः प्रत्ययः प्रत्ययः प्रथमप्रकृतेर्वभवतिएवं चाग्ने
नत्वपुवत्वाद्विनोवाधश्चिषयतोधकापिने० आपत्यैवागोत्रमिति वार्त्तिकपोष्ठजीववीतिसूत्रेभाष्यकविशुलके इश्यतेसमयुक्तः अपत्यानानास्त्रीपुंसयोर्वर्तन्ते गोत्र लुगाचीत्यादे
श्रनिलुगित्यादौ चषष्ठ्यर्थसप्तमीत्याहुः वार्त्तिकप्रयोजनमितिवार्त्तिकधयप्रयोजनमित्यर्थः अन्यथेति वार्त्तिककारोचचनविरेचप्रकारान्तरेणसाध्यतीत्यर्थः युनिःपुत्रदु
लेनधित्वेकल्पयोध्वस्यर्थः वाचनिकत्वादिति तत्वेन्यायसिद्धत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः श्रुति लुक् नासोतरे इतिसूत्रे निलुकनहत्वोत्तिन्योस्य इत्यर्थः अनिवृत्तप्रत्ययस्य वासुदा राम०
ह्यगोहर्शयति फटादौ तेचि अविशेषेणेति भाष्यः अविदत्यय विशेषेणापि स्यात इत्यर्थः फेश्छचेतिनिकायनिः सौवीरगोत्र इति भावः असौवीरगोत्रोपत्य अत एव फश्छचेति ३६

सूत्रे सौवीरेतिकिंनेकायनिरितिहल्याद्वियाः स्यात्छेते परिगणनात्रश्येत्स्वितिः एवंचपरिगणनं चिंत्यमितिभावः छेत्रुप्रे इति पद्यथिपितरत्तुन्यपिच्छः प्रोप्तातिशयपिते कामनी
योयइतिप्राप्तोतीतिभावः भाष्येस्यर्थेत्रितिसौवीरगोत्रेभ्यो सौवीरगोत्रेभ्यश्च स्यर्थः सिद्धइति अन्ये स्याशुतनप्रोप्तातिपूर्वी जनपदेस्वनागोत्रार्थत्वादितिभावः इत्यादि इत्सतत्रा
हेत्यर्थः वक्ष्यमाणेतितेनस्यपत्याधिकारादन्यत्रेलौकिकगोत्रमग्रहणात्प्राप्त इतिभावः लुकाविरामापीति इत्यत्रसमस्तनेजेनज्ञापकेनप्राप्तिस्तत्र श्लोकाद्यगोत्रेसुवानग्रहणा
दितिवक्ष्यत इतिभावः ननु आम्बष्ठकेशीयुर्यदैश्यनिरच्युगुस्येतिधेनयाभ्यामिसे चप्रोमानोतत आह गणाद्दीनाभिति कृत्रियादिरिति कृविवादिरेवेत्यर्थः अत्रा
स्लणगोत्रमात्रादित्यत्रमात्रपदस्य च धारणार्थकमितिभावः ब्राह्मणगोत्रमात्रादन्यादितिभाविन्यच्छेद्नकृत्रियादिगोत्रमात्रान्नकान्याचाध्व प्राः स्लणगोत्रमात्रेनिवृधेतु
श्लो त्रियादिमात्रेगोत्रेसाधारणेवविधिरिति वोध्यवाधितत्वादिति जोचलिखितिनुन्नहणाद् यान्या गोत्रादितिभावः नन्वन्याजिदेशीपिस्याश्रयपुवत्वमाहाथिपगवेरिजो
लुकि इजश्चस्यन्तशके ध्यादिपरस्रष्टीकाप्रवेत्वाद्दिकोग्रोत्राविशेषणाद्गृहणाद्दणाद्रेणाथाश्याद्स्मन्तिहेशइतिप्रसाक्ष्यानादिति इरेचिास कार्यातिदेशत्वात्स्प्रख्या
नासंभवः कापिंजलादाभिद्धः अर्थातिदेशीनुस्यन्यातिदेशोपवक्ष्यमाणत्वेन शैवौत्रद्भाचान्तन्नमालुकप्रस्थलहेऽर्गेनेजततादाराप्रसगाद्दतिभाव्याशयः इकारप्रश्ले
वेतनमानुमितितत्रप्रसाप्तिदेशस्यानिरूतादाहउमयप्रमवदितिननुस्वमाध्यफलसिद्धेयफल्काफत्योस्मिनसूत्रमाचरपकमत आह एतिलुगितिवतः प्रहतिःभाष्ये यहा
तेहीति यद्दनातिरेशालदेवफत्कोलुत्पन्नातिभावः गोत्रत्वादितिदेशादितिः तत्वोदेशेचगोत्रिएकरचेतिनियमेनयुवप्रत्ययानुत्पत्ते लुकस्तविधेयोऽतिदिश्यमानधर्मविरु

कै०टी०वि० श्वस्वाश्वयामाचश्चात्तिदेश स्वभावसिद्ध इति भावः नन्वराजश्वशुरयदनमनोर्जातावप्यतावित्याम्यामनंतरापत्येपिप्रसंगेनतस्मोगोत्रत्वाभावान्नचयुञोऽप्राप्तेजीतन्नाफ्केत्वेन
३७ तत्स्वचारितार्थ्यात्कथंज्ञापकत्वमत आह माणोगोत्रेति नन्ववापंहेतन्तरपत्येगोयः श्वशुर्य इत्यसिद्धिः घशपत्यनिवहुपचारेणासिद्धेः नचागोीप्रभृतिभ्यो युनिन्द्वक्स्यात् गोत्रत्वा
द्रोपिकागोत्रइतिनियमात् तरनारोपितगोत्रत्वाभावादितिवाच्यं उदीचांवृद्धादितिसूत्रे गोत्रात इत्युक्तिसामर्थ्यान्नोगोत्रस्यपातप्रकृतित्वेपिफवादिविधानात्विधानसामर्थ्यात्यत्र
गोत्रेसमादिवदपुत्युत्पत्तिसिद्धेः शास्त्रीयेतिपद्यपिलोकेआजन्मसत्वघरादौ नापत्यार्थवृत्तेनप्रसिद्धोकिंतुजातिवाचकत्वेनेवप्रसिद्धोतथापिगोत्राधिकारीयगोत्रप्रमत्यपत्येप्रय
त्रिधानापत्यार्थकत्वेनप्रसिद्धोकिंतुजातिवाधकत्वेनेचप्रसिद्धोतथापिगोत्राधिकारेपिगोत्रप्रमत्यपत्येप्रत्ययविधानाच्छास्त्रावानयानदभिधायित्वादित्यर्थः शास्त्रप्रक्रिया
मात्रशास्त्रकृत्त्विन्न आरोपितापत्यार्थानिमित्त अत एव मनुर्धीशदात्तकुत्सितमपत्यमित्यर्थं मानुषोजात्य इति भवेत्सवराजन्यशब्दो हीनवाचकश्चाहितिफूञ्याणजन्यस्यत्तम
नोज्ञातावित्यनपोगोत्राधिकारोपाटात्तयोरपिशास्त्रीयगोत्रत्वात् एवंचशास्त्रीयगोत्रानहणातेपश्चीस्यस्वमेव शिवादिभ्यइत्यत्रेवाणो चइतिनिहत्वमित्तिहस्यादित्यास्त
चित्यादयउक्तप्रयोगाविप्रापत्ते लौकिकमितरस्यचलोकेपत्सत्वेनवोधाजनकमपत्याधिकारविहितप्रत्ययांतमित्यर्थः अत एव राजन्यमनुष्याभ्यांबोधिवकौ गोत्रचरणादिति
वु आलौकिकगोत्रत्वाज्ञानान्नेचतन्नेत्यस्माहराजन्यसाहिलोके अपत्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनकत्वाप्रसत्तसामाखव जातिप्रकारेणबोधनात् इत्यर्थः गार्ग्यादिभ्योप्यपत्यत्व राम०
नगोत्रत्वापत्तिप्रभृतेवं धइतिवोध्यं इहयन्नशास्त्रीयानहणमकाभावमाधिकंपयनुगामकेत्रतत्स्यैवयथागोत्रेलुगितिसूत्रेतत्राल्पत्राष्यपुचमात्रवचयौनशास्त्रीय ३७

नहरोधनमकाभावलधिवंधपन्नतुगामकंतत्रत्स्यैवयथागोत्रेलुगितिसूत्रेतत्रास्यपुचवामाहवर्यातशास्त्रीयस्यैवानहणात्तरयवात्मक्षिमितितसूत्रभाष्येगोत्रयुवसंज्ञयोःप्रमादेवशएत
द्विषयफलस्वन्नाभाष्ययुवावलौकिकइति अनंतरायत्यमस्त्युफलक्षणमिदं उक्तमितिस्वप्नेत्रैस्यर्थइतिकेचित्तदहमेवयुक्तं अत एवष्फञोप्यस्यलौकिकगोत्रग्रहणभाष्येउक्तंअत्रेवहीति
एतसूत्रस्थभाष्यास्पनालिज्ञागोत्राचयनजोष्लेसत्रैलौकिकगोत्रानहणभाष्येउक्तंअत्रेवहीतिएनसूत्रस्थभाष्यस्वारस्यात्प्राणिजगोत्राचयवादिसूत्रस्थभाष्येणाचतत्सधपत्सभा
त्रलौकिकमितिनन्वेतेजातिलक्षणोदेवमचानुपमर्जनादितिसूत्रेकुंतीअवेतीगोधाऽौपुतलोपिणादृतामनुष्यजातेरित्यस्योदाहरणात्सा क्रिः गोत्रेकृति सूत्रे चास्वांडकादिसूत्रेमू रुक
मात्रवशंदजनपदशब्दात्क्षत्रियादितिसधिकारस्यप्रसंगात्तेगोत्रेकृतिसूत्रेणयुवोभाष्यकारेणालतधहणेपिणेचत्रपत्याधिकोत्तुयुवत्वानाक्रांतपोत्रमत्सपत्सरूपं तदर्थकत्वंचारोपितत्वा
त्वर्वंवृत्सन्येदिति अत एवचेति अन्यथानरोहवृशत्वकुशलवशेतिपाटातगोत्रेप्रोयसात्रानिपातनात्विजपिभवतीत्यर्थः नत्वविशेषेणज्ञापनेकथकागावादिभ्यागोत्रेइतेस्यर्यत इतिभाव
:तेहवेचतिशास्त्रीयगोत्रमित्यर्थः नचयुवत्वानाक्रांतपोत्रमत्सपत्सरूपेनलिति पूर्वोक्तविधानाहित्यर्थःद्रञोलुकाभाष्यमिति नन्वलुकापिप्रसयलक्रञोसलभनेचेकाद्गरइतिस्यर्था
त्रनत माना भावादितिचित्स्यमिदं तस्मापत्य सर्वविशेषितसामर्थ्यादितिभावः इतव्रतस्यपहविचारोभाष्यमसमुन्ननुदाहरणस्मृत्कस्फस्येवोपातानाधवृवचनमनुपपन्नमत आहजाता
विति प्रयोगावाहुल्यामिप्रायेणेति वक्तुंयुक्तं ज्ञातो बहुवचनस्य भाष्यप्रयोगात् मित्रार्थत्वादिति नहि ब्राह्मणाभ्यांभोक्तव्यमित्यत्रकोऽपिन्यायेनत्वद्यावापेत्यवचाष्यवाधक
माचोस्तीति भावः यथप्रस्तुतांशःशेषणेवेनानुपपन्नमत आह पदीतिभाष्येउत्सर्गः इत्युक्तिसमप्रकृतिविशेषास्वधसमाचेरगोणचोध्यो सामान्येसेवध इति उक्तप्रकृतिविशेषातिरिक्त

कै०टी०वि० °प्रकृतिसंबंधइत्यर्थः कथंपुनरेकशेषोविकः शेषिकंवाधेतेतिभाष्यंनतस्येदमित्यपत्येपीतिवद् ततःद्वेपक्षसौस्मिन्नपिपक्षेप्रधानभावान्नपूर्वपक्षस्यापिपालनातत्स्मान्नतौमत्स्येमयानुपप
३८ पुमाधिकाशंकाघ्यत्रएवोत्सर्गःशेषश्चास्माविति समाधिः वाधकत्वाभावमाशंक्यापत्यमात्रिपवाधइत्येवोन्नेःद्घातितस्मात्पूर्वपक्षेपपाद्नपूर्वकंवाधकत्वाभावंशंकापामपी
दृशन्नोव्याख्यानेनचार्थवोपाध्यायेः अपत्यार्थउत्सर्गइति उत्सर्गोक्तसामान्यशब्देनोपादानादितिभावः नन्वेवमयोगविभागोद्दपेस्य द्वसामाप्नोवाधापाज्ञेः कथंपुनरिमन्नोनुपपन्नोतस्मा
हप्रकृतिमामान्याद्विति· नचतत्स्मानहणामप्याह द्विताधर्थमतआहएकदेशेनेतिगतिविशेषरूपस्याआरोहणात्मकस्यशब्दविवयत्वमतआहतेनैवेति कामचारादिति· एवंकोच
निर्देशोपीपुमर्थनस्यादितिवोध्यंयद्यपिनपुंसकमनपुंसकेनद्वितिएकशेषोप्यस्तितथापिवाच्यत्वमेवसमाधिचन्तुतन्नाहगौकृत्वेनेस्यति·एतेननपुंसकस्यार्थस्यापत्येनयो
गोमभवद्रूपास्तीतिधर्तोर्थेतिभाष्यं·तत्स्यापत्यमित्यर्थप्रत्ययइतिसूत्रार्थेस्यैवमुक्तेः पश्चात्धितप्रयोजनकमिद्दंशब्दस्यार्थः सर्वत्रैवेति·भावप्रत्ययाचाप·कचित्सर्वत्र·लिंग
तुस्यैवाविवक्षितिनमियमव्याप्तुलस्यामान्यात्कविधावव्यंतकचिन्नेत्यर्थः विधेयविधेयसंख्याविवक्षोद्धाहन्नस्युद्विगतिधर्शादिति· अप्रमाणमिति प्रमाणविधिनिषेधप्रमाणजनकमित्य
र्थइतिभावः सामान्यवाचित्वादृष्टहेत्वपन्वयः उपस्थितत्वादितिभावः सामान्यवाचित्वपरोक्षत्वेनसकलपरोक्षव्यक्तिवोधकत्वविशेषाणामेवेति·मध्यमास्मिन्नितिनिर्दिष्टेजस्माविस्तु
नेसिम्नाहोनन्युगोद्वन्द्वत्वध्वस्माहात्तावत्सवाढ्आपत्तनत्वात्सधीशेषत्वप्रमातेप्रमाणाभावेतआह अपत्यमित्यनेनेतिविशेषणविशेष्यभावायोगादिति·फलाभावाच्च राम०
त्वबोधः·नन्वेवंसामान्यवाचिनः प्रत्ययानस्यद्वित्वप्रतत्रआहयद्यहेति·यदा परोक्षत्वेनव्यक्तिविशेषवक्तुर्बुद्धिस्थप्रकाशोतदेत्यर्थः नातायनोत्साहाहीनीत ३८

ह्यध्वाऽहीवांचत्वादिति किन्तु एवमेवद्विगणोः पोलाख्यत्वापत्यप्रत्ययोवोध्यः अवस्थितत्वेनेतिभाष्यंत्रयथापुंस्लिंगास्त्रीत्वस्त्रीत्वहितास्तथाप्रकृतेनपुंसकेवाच्यत्वेअस्त्येवास्तीतिः स्यादितिव
चोद्यते· किंतुनपुंसकत्वेविशिष्टेनैवसर्वापत्याभिधानस्यात्नतुप्रत्यादिनेत्यादिशिष्टेपनापीतिवोध्यतइत्यर्थः अपत्येनपुंसकत्वेवोधित्वेनैवसर्वापत्याभिधानस्यान्नतुपुंस्त्वादिनाशिष्टे
नापीतिमित्युक्ते तस्यैवशब्दान्तरेणाभिधानेलिंगान्तरयोगात् तत्राह अहत्यपत्यशब्दइति प्रजननशब्दस्याप्यस्त्रीलिंगत्वात्मन्तात्प्रसक्तौमित्युक्तेमतआह सर्वलिंगोति· प्रज
नइत्यर्थएवविवक्षितः लिंगंतुतद्धामावादितिभावः नन्वेकस्यार्थस्यानन्तगपृथक्प्रतिपादनेस्मिकमेवलिंगतल्लोकेदृष्टप्रायइतिकथंसर्वलिंगत्वमतआह भाष्यएकार्थइति· एक
स्मिन्नर्थेपीत्यर्थः नत्वावेद्वएकेकइतिद्विवचनमितिसूत्रेनिर्दिष्टमततत्केमतआहभाष्यएकार्थइति· एकस्मिन्नपीत्यर्थः नत्वावेद्वएकेकइतिद्विवचनमितिसूत्रेनिर्दिष्टेनिर्दि
तमततत्केमुतिकन्यायप्रदर्शनायभाष्ये पृथगन्यत्वाद्वेतितव्याचष्टे· स्वार्थिकस्येति·भिन्नावयवत्वेपिभिन्नशब्दत्वमेवेतिकिंपुनर्यत्रेतिनपुंस्कमतआह असतीति· यर्कि
विहवयवानामपिसाम्याभावइत्यर्थः एकोगोत्रेएकशब्दोपमिति· एकेमन्यतेएकःपार्थिवगुणनामाघातवत्स्वस्मिन्नधिकयोःकिंतस्यप्राणाक्तेनेचाहिमितिकमेणाहलक्षणा
नि· अप्रसमवादिति स्वधातुगुणासमवादित्यर्थः सूत्रद्वयेगोत्राद्यनिरेकोगोत्रइतिच· प्रयोजनतावदिति· प्रयोजनत्वानोन्नंहोपोन्नेत्वसाइतिप्रथमंतत्प्रतिपादयतोत्यर्थः
ननुभाष्येउत्साहपितेत्युक्तेवीक्षायांप्रतिशब्दइत्यचेगमात्द्विर्वचनेदृष्टवारमतआह प्रतिशब्दइति· उत्साहपितोत्साहीकसापत्ययोगाव्यहारित्यर्थः भाष्यकारोग्लायितिचा
त्रिसामान्यविवक्षायांतदर्थापितुमेवनयोक्तमितिभावः कोमत्येवनीत· किंतुशेषत्वेनेत्यर्थः तथाप्यतुभयमामितिनियमात्वन्नेपिपश्चीनस्यादितिभावः। प्रतिशब्दयोगाविवक्षा

के०टी०वी
३४

यामिति प्रतिध्वरे घोमलक्षणाभावेमंत्रं धत्विच स्कामामित्यर्थः अनुष्याम् मित्येन चिवक्षार्थीनक्रमस्य चविवक्षितत्वादितिहेतुं कथनमयुक्तं संशोधितव्यायाख्ययुक्तत्वादतन आह
स्तनपीति ॥ यथामातुः स्तन्ये तोस्या हीकर्मत्वधितो यथायाः पाप्रिमाधिके कात्वत्वनस्यानन्यथा साह एकेप्सितनेन्नुकु वगोत्र एकोप्सितप्रत्ययस्य प्रसंगात् नियमानुपपत्तिरत आह जा
त्यप्रभृ थेति ॥ गोत्रपदं ॥ गोत्रप्रत्ययोपलक्षणमिति वक्तव्ये युक्ते ॥ नन्वसा हि पितुरपत्येन संबंधस्य मुख्येधत्वयाकिं प्रश्नेनेत्यत आह एकस्मिन्नीति ॥ गौणमिति अपत्यत्वेन हेतुत्वेनपत्यगुणयो
गाहिरत्यर्थः ॥ नन्वेतस्यार्थे स्पात आह अनन्तरी क्रमति ॥ अनन्तरीकृतमिति प्रैयाजेनेतरत्वेन सामान्यसिद्धो सूत्रस्य सामर्थ्याद्धि समन्वयः प्रत्ययांतत्वान्मात्रिविधइति भावः ॥ नापत्यादित्यत्र
पत्समदवप्रत्ययातात्वानस्यार्थः ॥ ज्ञेनो गोत्रप्रत्ययमवेति ॥ गोत्रसामान्यस्य एकएवप्रयम्युक्ते तत्रैवकानेनवक्ष्यति वचनयन्नि ॥ इति भावः ॥ नतु गोत्रि पदस्यत्वलक्षणं सामान्यतरहयेक्रनियम
नाथेहो य इत्यत्र वेराह अर्थे वेति ॥ नियमार्थमिति नतु प्राप्त्यप्रकृत्तत्ती या साव पत्ते विध्यर्थमिति भावः ॥ ननु विध्यर्थत्वेसंभवतिक थं नियमार्थत्वमिति चेत्तु त्येप राभ्युपगमेनैवमु
क्तेः ॥ पुत्रौ यस्मा छेहान्नापत्यप्रत्ययांताद्वे वैचित्तन त्युपौ त्रः तत्र यमितसंबंधः ॥ किं त्रापुवेस्वेति भावः ॥ ननु युगपद्द्वे भवत आह क्रमेणेति ॥ ततएव प्रत्ययांतात्रोपगवादेर्व एवंचत
तीयेऔपगवि रितिस्याद्वेति भावः ॥ यथाजातीयकशब्दार्थस्य सूत्रस्य मन्यते तिरितिसंचाविधिरोप तिगार्ग्याहि युवा य चित्साहि विशेषस्य च विधेयत्वमिति प्रत्यर्थमित्यर्थः ॥ परमप्रकृतिरेवह
नापत्यप्रत्ययहिनं त उच्येते ॥ विध्यर्थमिति एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः प्रकृतिभूतः शब्दो गोत्रिप्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थ इति भावः ॥ नन्वेवमेव प्रत्ययोपि वचनेविनाभविष्यतीत्य राम०
तेत्र आह स्वाक्त्वात्संबंधे हीति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ मुनिवांतहिंते ॥ प्राप्तिरिति ॥ हवियः ॥ हर्बय क्षेमीयद्यपत्यिध्यत्राचार्यत्वामिवांत हिते माप्तिरितित्ससपदी होपेपथात्मस्मा ३९

नमितिभाष्ये न्वयः ॥ ननुत्रितस्य समैनेन प्रत्ययमात्र विधाने ख्यातिपेत्ते हामावात यर्थकपन्ने वधितीयायुपसंक्रामतीति इहृत्य सामेहसाधकप्रत्ययांतरा भावात्कथं तद्युपपद्यत इत्यत
त्रत्याख्यानाभिप्रायेणाह त्रितस्त्रेति ॥ तीयहेष ए हि हारमकार माहगार्ग्यायण्यापत्यं चेतित्यर्थे हविवक्षात्वनभिधानान्ने तिनानिषेधा गौ रिपत्या हि ति भेहविवक्षायामेजंध
मिद्धि पिजमेहो पचारा हनिषध मापेप्रेभातीत्यर्थः ॥ चशब्द इति एवोक्तः स्वार्थे धर्मस्थितत्वाद्धिति भावः ॥ ननु वाजि केहियावेतु समास्येति औ ख्यपिचु मे युवस्या मात्रिविशेषकृ
थुनीनिर्वाजमतत्राह तत्रानंतरो ति अनंतरापत्येस्यकुवा इत्रानियम भ्रमगाभावः ॥ गोत्र स्विपालेको गोत्रइति नियमात्रद्भावइत्यर्थः ॥ नत्वनंतरस्येति प्रायनार्हियामिति गोत्राय्युनो
स्येस्पवनिधध इतिभाष्ये एकोगोत्रइत्यभिधान मयुक्तमत आह युवसंज्ञेपितिनुशब्दाद्धिति जीवति स्थिरयन्नु धारणार्थः ॥ युवे वनागोत्रमित्यर्थ इति भावः ॥ नन्विहपि तोमनु युमिति
ऊधिश्चोपगवीमात्र विकेतिसिद्धा तित्वयनाहि विशेषाप्रताव र्गापिइजेतात्र ऊधिवेचास्यत आह इतामतुद्धयति अतइ जेनाहि पितुवापत्यवावकाद स्मा हि जेतादित्यर्थः
नन्वजात्यर्थमुसेत्यान मस्वेचासत आह एतत्रेतिहोयांत स्माहगोत्रलक्षणाद इति ॥ एवंचत क्षेपुत्रामामपिनशेष इत्यर्थः ॥ पोत्रामेचेति वचनसामर्थ्यादि हेगार्ग्य हिस्पो भवत्यत्रा
दिः ॥ हीलिपे आमेवतत्रशाववकाशोयमित्यर्थः ॥ अवृकोशातमप्याह अजीव च्छ्यायांचेति पोत्रप्रभृत्यपत्यस्ता यामती वंध्यायामत एवगोत्रस्तायां हिपामित्यर्थः
जीवद्वंश्यायांस्विति युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञयाबाध्यहिति भावः ॥ क्षिप्तोनेन हिपापुवसंज्ञायाअभावात्स एवेष्यत इतितात्पर्य्यं सामान्यलक्षणः ॥ इजादेरोधाहि तिपत्ये वाप्रत्य
मितिपक्षे सुपहि प्यत्तेत्रचहोषमभिधापनेस्येवप्रश्नो आह तत्र इत्यर्थः अनंतरो क्रमेचेति हियानि यमश्चयाप्रवेत्रनैकमन्यपप्रसंगा प्राप्तिविषयः गोत्रलक्षणा अपत्ता

वै॰टी॰वि॰ हिरिति वक्तव्ये समर्थमित्यर्थः ॥ वा स्वकृत्स्नमिति ॥ मात्मासेनेतोक्तेर्थ एव अभिप्रेताह यो हर्ष्यन्तरस्य त्वनया वार्थोक्तिर्वाक्यछन्ने प्रकृतेन वनियमेन स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधाने न प्राप्ता
५० नीमिर्वे रूपस्य वक्तुर्विवक्षितानियमप्रशेषस्स एको गोत्राप नियमनियमशास्त्रमाभिरेस्य व्याकरणान हो योग्यावनक्रियतइत्यर्थः विधार्थसिद्धिरिति उपमुशाद्बृत्तीयाद्
वपत्यप्रत्यया मात्रैर्के गोत्रइति किमुच्यतइति भावः नतु हि विधिपक्षे एवाश्रीपत्नामत आह प्रत्ययमलोति अयं होयप्रत्ययस्थित एव गोत्रे लक्ष्यगस्यादिहोय आम्
तस्मेव त्यन्वयः इह होनो वा वृद्धिमिति स्वाभिप्रायप्रकाशनमात्रमित्यर्थः ननु स्त्र्यादिष्वपि वृत्ताभिधानस्य भवाहश्च गोत्रविवक्षायां तिस्त्रमभवान्ते ति न तु नियमशास्त्रप्राप्ति
ह्रस्वइति भावः नियमपूर्वकमिति नियमोपि नासिध्यति अभिधानेवेत्यर्थः आप्यः अभिधानेनप्राप्नोति अत्रस्त्रेयाः शास्त्रयोर्नियमत्वपूर्वकं गोत्रविहितयञाभिधानेन प्राप्तिः स
र्थः अनयाविधिलोपो गोत्रसंज्ञाभावाधाराभिधानाप्राप्तिरितिभावः तथा गार्ग्यप्रकृतिकफक्षोपि स्त्रियापुंवत्त्वाभिधानेन प्राप्नोति तदाह भाष्ये गोत्राद्यूनि स्त्रियाम् प्रत्यये वि
धीयते इति नियमस्याप्राप्तिरिति नियमपूर्वकं गोत्रप्रकृतिकयुवप्रत्ययेनाभिधानाप्राप्तिरित्यर्थः पक्षे प्रविभागेनेति पितुर्वापत्यमिति पक्षे वार्त्तिकप्रत्तेन्निवृत्तमित्यर्थः भा
ष्य सर्वं तदिति मूलप्रकृत्यनन्तरापत्ययोगात्प्रत्ययः युवप्रत्ययात्तादिप्रयः तेनैको गोत्रइति नियमत उपपन्न इति भ्रान्तिस्तु रूपसाम्यति गोत्रो हृचेति ननु पञ्चमस्य गार्गीदीनेकदेशा
वस्थानादिरूपसंबंधस्साक्षाद्दारूपत्रयस्य निर्भिरितियुमेन व्युदस्यास्ये त्यर्थः एकस्मोरेकत्रेश्च प्रत्ययस्य प्रक्षणाद्दासा त्यप्रकृत्यनन्तरापत्यरूपात्पूनिमस्ययाप्राप्ते राम
यद्यपियुवापत्यप्रयोगात्स्याप्नोति तथापि तस्यावैक्यगोत्रात्वमप्राप्त्यानियमानुपपत्तिरितिभावः यथा नियमार्थमिति परेण हीकृतमित्यर्थः तद्भ्युपगमानुसारेण ५

हृषणादानमितिनास्वर्थे विधिस्तु पुवप्रत्ययांतात्सपि युवप्रत्ययप्रसंगो नेह घडतिवोध्यं युवमसुहायेइति नाहभिप्रायेमेवसूत्रे एकवचनमितिभावः पुत्रमात्रेश्चेति ज्ञानाचेक
वचनमितिभावः अगोत्रादिति युवप्रत्ययान्तात् पाहि त्यर्थे अचेद्यपत्ययुक्ते युवयथानन्तरोक्तहो पाध्याब स्त्रयाहतेनेति परमप्रकृतेश्चास्य निर्वक्त्यस्यमपि होया
नाह्नीस्यपितोश्च अनुकालशब्दः अनुके स्मिन्निति शाब्दीस्यपदार्थः अनुकास्मिन्निति वावक लेनेत्यर्थः वृश्युर्हवक्षसुरोपात्यषद्घार्थः तस्वक्तिमाहवशपुरूपानुसेश
ह्नमितिभाष्येहृशपुस्त्वानकमिति याचेर्योगाधितीयानतुशशीलेनशज्ञायामत्वामपि मामपानहशीनाहावि वाहिता इति ननु चातुर्वर्ण्यपविवाहस्मारणान्नहोषान
आहृश प्रोये हीति शद्राप्रथमेवो ठत्यर्थः पतस्वेति पाठे अत्रेत्यस्य नरकविशेष इत्यर्थः आध्येयस्य गृह इति कुले इत्यर्थः तत्रषष्ठ्यर्थोपसापत्ये तस्येव धः अ
नेनस्वर्वा अस्य पसलंबो ध्विंते हशपुरुषाणां मध्येकस्य विस्पातेनचास्या पात उक्तः स चहशपुरुषाणामस्य संबंधे संपव संबंधस्थापत्यास्वद्वा च एवनान्यो उम भवादि
त्यपि वो ध्यानन्यम पिर्मवपत्ययुक्ताइत्यर्थः स कथमिधित आह एकस्मिन्नेवेति क्रिमापर्मितिजन्यजनकभावापुर्पयागिक्रियाक्रित इत्यर्थः ननु मामान्यशेहे नव्रात
थसुम्पमिर्विवक्षितानेत्राहमामामन्योति मर्वेषामपत्ययोगेड्वचिश्रो हय दागर्ग्यमिति ननुपञ्चानरमाधारणाक्षिन्हेषेन तत्वाहिनायपर्यनुमानुर्योत आह उक्ता
हपिताशिति एकनैवेति एकोगोत्रइत्यत्र गोत्रपदेन गोत्रत्वविशिष्टस्य केरेवापस्थितेरितिभावः ननु हाशरयो गृयेन विंशस्पपत्यधिकिता दम्पवप्रत्ययमालान
त्याहश्च न केतिननगांश हाहेवेति अनेन नञ्ज्ञायते कस्य एक इति नियमानुपपत्तिस्वेयुक्ते हेषघयनिरासाहशितः भाष्यउत्पादितरितिवेति अनेन नञ्ज्ञायते कस्य कर

कै०टीवि० तिनियमानुपपत्तिर्द्वयस्तु कशेषध्यनिमासोदाहृतिः भोष्य उमाहपिपत्तिरिवितिचेतिचेन सर्वेष्वपत्ययुक्ते थितिपक्षत्वेनैतेनैवं दोषः अत्रापि पक्षेनैशेष इत्यर्थः ननु सत्येगोत्र
५१ पदेशप्राशनाद पत्यसमुदाय अहिमनुपपन्नमतत्र्याह अपत्यशब्देन तिन्नुमुख्येप्रभवतिगोत्रगोत्रत्वमुदायस्यमहणेनयुक्तमत आह ज्येष्ठेति · वृद्धिक
ष्यापत्यशब्देन गोत्रसंज्ञा स्वाप्रकाममपत्यमिति गल्यन्तरं तिभावः क्रियाग्रहणेनेति · उत्पादनक्रियाधीनपतनाजन्यत्वस्यपत्यत्वेतस्येव · अपत्यसमुदायस्यैव कृ चित्ति गोत्रत्व
राचीनामादोत्रत्राहुः व्याख्याय्येपितोगोत्रकृतेनापत्यगोत्रसमुदायोत्पत्तिरिति पुत्रत्वइदमेवब्ध्नयतुभाष्यपत्यपरप्रयुक्ते सर्वेमुपावादिपितकमपत्यसमीक्ते तमि
तिचेत्तेऽत्रएवैतेषंठोपिचक्षत्रियप्रमप्रकृतेरेवेतिकिंचेवमपि गोत्रसमुदायेनैकप्रत्ययपवापोपित्रतीयेवाच्यमतमध्यमनिवारितस्यानइतिवाध्यानुमूलप्रकृतेर
प्राप्ताणाविप्रार्थमेचस्यादत्रपृष्टेनतुनियमार्थमितिचेन्नाविषित्वएकमत्ययोविपर्थ्याधनेः गोत्रेइत्युक्तेवप्रथमादित्यनुवत्तापावाहिमोगादिविधानेनत्वहिष्टमि
धःएकवचनात्सामर्थ्यान्नियमेनैकाम्भनुज्ञाघ्रात्यमप्रकृतेर्विधिरपिपूर्वपरापत्यापत्यवतंवधंप्रवर्त्ततेइत्यनुमीयतेइतिनदोषइतिदित्वनुमोगाविभागेनहिपायु
वल्लनिषेधातत्रापत्यातपापशब्देनयुवमा स्त्रियाअभिधानेभविष्यतीत्यत आवृषदिनामित्यादिविषयपात्यथः निषेधोनभवतीति योगविभागसामर्थ्याहृत्युयाक्षि
सेषइतिभावःपुनप्राप्नोतीति युवसंज्ञायागोत्रसंज्ञायावाधादितिभावः पञ्चम्यादिनिर्दिष्टतुइत्यवस्यादित्यर्थः उपसर्जनत्वेहेतुस्वार्थइति प्रत्ययार्थइत्यर्थः नेन्व राम०
णार्थवादःपन्तमप्युपसर्जनमत आह प्रत्ययार्थे इत्यर्थे एवप्राधान्येनोच्यतइतिनोपसर्जनत्वमित्यर्थः ननुस्त्रीप्रत्ययत्वमोभावादावपिनस्यादत आह दानितिन ५१

पावाधितद्वपृथक्थंस्यादत आह अपवादेस्मितितस्माइणादेरितिकिंवतंदतविशेषणत्वेन इत्तांजस्यापिविशेषणायत्वावनुपसर्जनाधिकारेवेपर्थापत्तिः स्त्रियामित्यस्यावि विशे
षणत्वेनाप्यत्रपरिहारः सूत्रदतिचनदपौपगवीत्यत्रानुत्पत्तेःप्रमाणाहोवात पुवत्यमितिवचप्राप्तिरूपात् सुस्त्रनिरूमितिकाशकान्तिनेत्यादिसिद्धवस्तु क्रियाविशेनापु
पत्वक्षणातद्धत्रयानभिज्ञप्रथंपक्तिगोनेपदेशेषद्मुक्तिः संघातीत्वाद्यमप्रकाशेचेहापातेरगतोनिरस्तीतिभावः जातिरूपाभावादितिजातित्वाभावादित्यर्थः युवसंज्ञा
यागोत्रसंज्ञयावाधादितिभावः यद्यात्वितिआत्तमावकुतीस्पन्नतरापेमजातित्वकृणिभावित अनुपसर्जनादितिसूत्रस्थभाष्यप्रमाणेनायदात्वितितुनादिवोधितापन
प्राप्यविरोधस्यात स्मान् यत्रभाष्यातकाराहतामार्ययइतिभाष्याद्वजातित्वकेगोत्रशाद्वायमेवातस्यवापत्यमितिनोन्नकुतीत्यादिप्रणायनिर्वकातलोपेभाष्यप्रामाण्य
तयनितुनगोत्रत्वारोपत्वेनत्रसंज्ञानिषेधात् म्लचुकायनीत्यत्रफ्तापुसिद्धोनेजातित्वादितोमनुष्यत्वेत्याहुः अणोलुकीतियत्नुमन्नस्यस्त्रियांलुगित्यनेनेतिभावः पुत्रप्राप
मतिषेधइतिगोत्रस्यकेनाव्यापत्त्येनेवेधात्मानापामाकनीभाषितपुंस्कत्वनिर्वाहोवोध्यः तन्यद्विपामितिनिर्वर्षःप्रत्ययस्येत्यस्यातननुयुवत्वस्याभावान्नादतआ
हअविद्यमामिति परिभाषेति यत्रयुवशब्दस्तत्रस्त्रियामित्युपतिष्ठतइत्यर्थः अवहितेनापिसंबंधायपरिभाषास्तुमर्ज ननुस्त्रियापायुवत्वाभावादप्राप्तौसत्युक्तमतआह युवसंज्ञा
यइति पक्षाधयोकेतिसूत्रन्यासेन तु उत्पादपितयपत्ययुक्तेनेनेतमोःपरिहारःविधित्वसंभवेननियमानुपपत्तेःप्रथमादित्यनुवृत्तेर्वाविधौसिद्धएकानहसामर्थ्यान्नियमस्त्वपि
नयुक्तेतस्यसर्वेत्रप्रथमाचारितादिसर्थकत्वातकिंचनियम स्वेपरेपरांसंबंधेप्रभयविध्यनुपपत्तिःनचदोषितिनैवानुमीयेतएवंविधस्यवचनव्यापारस्यान्यत्रकाप्यदृष्ट

कै०दी०वि० त्वादिति। अन्येषामपि नियमासंभवः एकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रयोगप्राप्तेः अपत्यसमुदायलक्षणापां चनमानमिति शब्दमर्यादया परमेव प्रसिद्धिरिति भावः अन्येषु अनुत्पत्त्यभावमाशंक्येनन्वि
४२ ति। अर्थत इति। कस्मको भवति यो चापरमप्रकृतेर्यो वानन्तरितस्तेनानियमः उक्तः तस्य गोत्रापत्यस्यानन्तरस्य विधोच क्रमइत्युक्त एवायमर्थ इतिभावः नापत्यादिति। अपत्यसंवंधि
प्रत्यय अपत्यपस्याल्लशात्रादित्यर्थः कुत्स्यप्रदेश हेतवः स्वपतिशब्देन स्वापत्यानामवस्थाहेतवः आदिपुरुषाः गार्ग्यादय इत्यर्थः संज्ञाविधिधर्मत्वात्प्रत्यमिति। नचवंतद्धस
नेनप्रत्ययानुत्पत्तिः कथं लभ्येत्याशंक्याह परोक्षितिसंज्ञाकारिग्रहणार्थं अयमित्यस्योपपादनाय जातिर्न च तत्र इत्यादिना यइति ध्यं संज्ञाकारिग्रहणं प्रत्यायाधिकोक्षोप्यनावहितिन
नुजन्मजनको यो जातिमाम्यप्रपत्यविशेष प्रतिपत्तये प्रथमः स्यादत आह। अपत्यविशेषेति तिरएवमिति। नवाही नो आन्नानाम स्येयपत्येपि संस्त्यविशेषापे हृपामान
र्थ्यभाष्य संस्थयमित्यस्माप्य विशेषमित्यर्थः इतितत्वएवं प्रकृतामिति सर्वेनान्याप्रकृतपरासश्वकत्वादितिभावः सर्वं चामिसाहि कथमितिनियताको ह्रौ स्यादनिर्दे श्ये विशे
षमपेक्ष्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्रवर्त्तते इतिभाष्यार्थः निर्देश्य च कश्चिदमभिसंबंधकविहेतुभूतकश्चित्प्रकृतमित्यत जाति वविशेषप्रतीतिमुक्तोनिर्देश्य इतिपूर्वहेति। अस्याघव
स्यायानित्यर्थः तत इति संख्यामात्रवृत्तित्वेपि कृत्यप्रकारान्तरेणांसंख्येयवृत्तित्वनि अन्येषां स्येयवचिशेषप्रत्वनिर्व्ययवानन्तमित्यर्थः भाष्येएकोपत्ये प्रत्ययो भवतीति मा
त्रिप्रदिकोर्दकोपत्येप्रत्ययइत्यर्थः आतिप्रदिकाद्यपत्येप्रत्यये कस्यवार्थापत्यसमुदायविवक्षयामितिभावः तेनेदाह यदिवत्र्दिरा नीमिति गोत्राद्यन्तराकात अनु राम
पपत्तिरितिवानन्तरापत्ययत्नाभ्ययोगात्रां प्रतीतिविधृथ्येमेवस्यात् एवं चोपगोर्युवापत्यमित्यर्थे आपगव इत्यस्य सिद्धो स्वापत्तिरतआह भाष्ये यथा यथा गोत्रानन्तरामितिप ४२

क्तः स्वमिममत्वं तु एकोगोत्र इति सिद्धान्त हचर्चा भाष्ये युवपदं च युवसमुदायपरं विधारमतु ज्ञानं च भाविहेयमेवं पत्ये न पुंस्त्वमइतिपृश्नोतु एवष्टमेव नियमत्वं अयमेव पृष्टः स्वज्ञभाष्य संमतः इ
त्युक्ते भव एको गोत्र इत्यस्य च गोत्रपदेन पुत्रापत्यस्यानन्तरस्य मत्वा गोत्रानन्तरमितिवोध्येनन्वकाप्रकृतिरियुक्तिविधीयानजीयाद्वैकालिकाप्रायमावृद्धत्वस्वतः तद्वप्रथमातिक्त म
तेः इह विसंख्ये जोन्वयागामित्रयत्र याणामित्युक्ते अस्यायस्मात्रशास्विती अपरातात्तस्माद्यमर्थः गोत्रप्रत्ययस्याभिधत्वादिह नियमार्थं गोत्रे वा धनीयप्रत्ययप्रकृतिरिति एक
नेकात्हाहभाष्यं यदिदं हानीमिया हिनाप्रकृतिर्नवल्लितिलिपापपत्तिरात्रं। शहृपि कृपेतिप्रमाणोपपन्नत्वादिति। नह शब्दस्यावृत्तिः अपत्यपौत्रप्रभृतिगोत्रकार्यो त्रपापत्यानन्तरान्तरप्रमा
णप्रकृतानरेखोपचारिकस्त्वं धात्रे यणाप्रत्यारात्रिं वाच्यामवतिविधिप्रत्ययभेदेननियमात्सामर्थ्यमिति अभाष्यं यत्नः संज्ञाकारिग्रहणमित्यादि किंतु हिं प्रकृतिरितरसायत संख्या
प्रवर्तमानामिति प्रवर्तमानानां संख्या आरोप्यविषयाणां संख्या एकशब्देन प्रथमशब्देन च व्यवहरन्तीत्यर्थः एकोधाविताद्वित्वप्रभृतिधियमाधिपिशाना दर्शनादेकशब्दात्रपाया
प्रथमवाच्यपीतिभावः उपाचार्यो तीर्थस्तेनलक्षणया बीजाभासवत्प्रदर्शने। एकशब्दार्थं प्रथमशब्ददर्शनादन्यत्रापि प्रथमार्थ एकत्वमारोप्य एकपदप्रयोगा इतितात्पर्यत इत्यन्याहः अ
स्यायनाथ मिलि। कविरे चैकशब्दस्य विषयप्रकरणादिवशादन्यत्रानायामप्रत्येनमर्वत्रात्यर्थः प्रकृतमुत्रैवलक्ष्यत्वाद्गोत्रात्प्रथमापत्यमितिभावः पितुर्वापत्यमितिपङ्क्ति
एकशब्दस्य संख्यावाचित्वपक्षे वाच्यभूतानेककल्पिकत्वनाभिपा सर्वेषामपत्यमिति पक्षः प्रथमवाची एकशब्द इतिव्याख्यानमित्याशयः॥ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भज
नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याद्यपादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥ अत इञ्। ननु कृष्णस्यापत्यमित्यस्य वचनामध्येयत्वाद्ध्वज वा दीर्घोच्चाद्वाहितापूर्वमाप्तिः कथमित्याशंक्य

कै०टी०वि० शोत आह न च धसंज्ञानामीति वैकल्पिकत्वादिति भावः तत्रायमिन्न इति अहीयमाने नेति भावः ननु च स्थलाभावेपि अश्वस्थल्यात् पित्रादेः कथमित्याह स्येस्वेतु आहृत्य तत्र आह गाचामिति गोत्र
४३ बहुत्वचनादिति प्राचाम ह यादिस्यत्र पठितादित्यर्थः चाक्रादिभ्यश्च न तु वाक्यादीमनेनैव गाणासंहि प्रभृतिनहणात् धेत्यत आह प्रभृतीति लोके इति लोकविदिते आदिपुरुषत्वे
वर्त्तिये यांहर्शनमिति भाष्यार्थः गोत्रभाव इति महता भिप्रायेण अर्थेनयति शब्दतस्तत्वादीत्यर्थः अनादयर्थाभिधा पित्वाहादिनिहणस्य स्याप्यत्वात्वमत इति पाठः नन्वेवं नापि
साहाविन पिनस्यात् तत्र आह पंस्विति एवं शब्दे योपप्तिति तस्यैव समिध्या यथा नहीनत्वस्यापीति भावः बाहुनीमनापि जानति बाहवीत्याश्चलायनस्स्वात एवं शुरादीवा
गोत्रभावे हर्शनाभावान्न एवं गार्ग्यादिवचनानान्तेभ्यो विशेषेति अनेन चाब पुत्रानुवृत्तिन पूर्ववार्तिके गोत्रभाव इत्यपि पलक्षणार्थमुच्यते किमावाचीति क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक
इत्यर्थः क्रियाशब्दार्थ इति क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः अभिधीयते सैनन अनादयर्थाभिधायित्वमुक्तेन शुनिक मन्त्राभिदाक्षः तत्र तत्रामन्त्रायामिति सुत्ते तेन वभा
ध्ये उक्तत्वाच्च पद कार्यविषया यत्रापि विशिष्टरूपाणाहानय एव स्यात् नात्र इत्यनेन गोत्राभिधायक सहि संबंधात्मक ते लोके विरुद्धता इत्यनेनाप्रयुक्तो निरस्त इति सुइ मित तस्य हशे
धिस्यार्थः मु धातुपाठर्थके ति व्यासादिविषयमिदं अत एव वैयासकी संहितास्य सिद्धिः अत एव यस्काभृदितायामिति सुत्रांगपठ्यते ह्येषामिका मिलितपाठः न
नुव्यासादिभ्यः प्रसेये निषेध पणिः तत्राह अयथिके ति गोत्रकुञ्जादिभ्यः फक इत्युच्यमान इतिवस्पस्य कस्य तस्यानुलोमोति भावः फिञि इति किञ्च मागा इति अत्र सूत्रे राम०
इत्यादि कालुवंशेनापि वृद्धिः सिध्यतीत्याह यस्कापि सिध्यतीति यशब्दस्य इत्यप्राणा भावादिति बहुत्व यवमस्या तत्त्वः प्रात्म्यशब्दस्या भावात् दित्यर्थः कविनुप्रयोगाभावादिति ४३

पाठः लुकि प्रतिषिद्धे इति पुत्र प्रत्ययस्य लापन्नत्विमिति लुगिति वोध्यं न च लुकाविषयापहारे क्य मत्रात्लुक अस्य यत्र ह्यगेन भवताल नलुमतेति निषेध स्थल अस्य प्रयोगेऽस्पक सेप्पोरि
इपकस्याभावादित्याहुः फगतागुप्रत्ययस्य लुकतु पैलादिवान् अपिनाद्या आवेतन्नेत् ह्यगप्रतिपदित्वप्रतिभावात् न मुच्यंते अत एव चित्र यशब्दाद्घूली जोलुगुक्तोनेन भाष्ये उत्साहुः
तत्रागोत्र स्वब्रु विधित्स अत्रादि प्राह्यर्थाविवक्षाभावात्रा त्वालुकः प्राप्तिरिति भावः इतिवाक्यि किं चति युवेत्यकेयः अन्न तप्रहुले फगिति भावः अवध्यते न अपि मान तं
ति भाष्ये कथनहि अवयावर्तनेनेत स्वस्य धविलवधेरेवाधिक त्वादिवक्रायां समभीलात अपि पुत्राणाम पप्न धित्वाच्च पितो अन्न नतु गाअन्यस्य गानियम क्रतेन्न मे अगोत्रेन अवाक
विद अत आह सर्वथेति स्त्रया प्रतिपाद्य यत् गोत्रे पोत्र भगीत्यर्थः गोत्र स्त्र्याप्रत्याप्य प्रसेत्र प्रभ लितेस्य बाधिकोनेति फलित अत्यथेति माभूदेवं केवलान्निषेध स्पति भावः गोत्र
स्त्रीवति अन्तरे निषेधादिति भावः विशेषविषयस्पेति अपि अमानंतरे भवतीति प्राप्ति विधेन्यानुविभ्यानंतरे भवतीति निषेधानुमीमते सप्तत्र अकोऽस्पत्यापत्ति नि स्त्रोवाधक इति भा
चः भाष्येनैवामनंतरेऽपि इति सिपिशार्द्धवकारार्थोऽपि हित स्वपाठः इति चाशयः अन्ना मानि विनेस्य किंचन्न पिभ्या नंतरे नेति प्रसङ्ग्यप्रति षेधेन व्यास्त्यानिवि प्लमना विभ्यानन
इत्येव युक्तत्वात् नवागोत्र इत्यधिकारादनंतरे भा प्रानि षेधो अर्थः तत्वाभेदेनाव हृद्गोत्र इत्यस्यामेव वत युवापत्ये तु गोत्राद्यतीति नि भमान तस्मादनंत्य पिम्यानतरे गोत्रेचम
स्य इत्येव भाष्यान्लक्षणत इति हिलवतेगाच्च भाष्येना गोदिभ्याय जिस्य वासिध्य मिति नवनि चशिवादि प्यस्य पाठात् आशिरहित प्राप्तश्च नार्थ मिहमिति वाक्यं गाण्यप पाठ सेतस्य
नामिधानस्य भाष्या दोषित्य यत्र अमत्रा हितिस्य वस्यास्य मवादिस्य भिमानः तत्र शब्दार्थ माहगाहार्य वानि नन्वेवमन्येष्वा गोत्रादिभ्याप तः द्वियालुकु स्यादत्र आह चतउ शब्दानंत

कौ०टी० रुक्मिणि: तथाचतत्रवंतंस्महणामनुवर्तन्तेइतिभावः सर्वत्रस्त्रीणांलिङ्गेनचएवंवेत्तिवेत्तेऽस्मिन्चवातंसमनीतिभावः। अत एवावधनार्थइति गणाद्यमपाठस्य सत्येनलिङ्गाव्ययस्थान
४४ लेऽस्मात्इतिभावः परेतु विध्यपदस्य वाचित्तम् नागादिभ्यप्रतिभ्यन्सगाणांहिद्विवपञ्चमीयः किमनेनपृथक्सूत्रेणाकृष्याहिद्विवविशेषानुक्तः कपिवोध्याणांयोगविभागोनारिस्तइत
स्मात्सैवधइत्याश्रयः। उत्तरपतिलुप्तानि यदिपुनस्तत्रैवोच्यतेतेनत्संकेयरोक्त एवार्थे नेचमित्यादिविधिर्वेहिसर्वत्रपञ्चम्यादित्यर्थः तस्माद्गणारस्यएवगौतेस्माधन्त इत्मिति
भावः। गणाहिपाठस्तनानित्यत्रअतएववक्षगवतायोगविभागस्तेनविचारितस्यैवचयोगविभागेनकापिवोधियोरिवचनस्मापिगणाहिगणपाठभावाद्वानुमयते एवंवाता
देसियाम्पाण्नीत्यस्मात्वेतिभाष्यायमाहुः स्त्रीवाहिस्मो आध्येनयथाविहितमिति एतत्रस्त्यमव्यनाहेवनातुहत्रिरितिभावः सैवेनाहीति नेचेभ्यः प्रावामहद्राहिसमप्राप्ते
स्नेनकथनभावः वहुलग्रहणात्स्मिनदृशेविषयेप्रवृत्तिरित्याशयात्वकस्यामावणिविति नन्विहमस्त्यान्तशिवादिभ्योगोत्रस्वेञ्ज्ञात्येत्रैतिनियमेनचारितार्थ्यात्कथमणस्त्रह
ताविनागिवधिस्तच्छहगात्रइतिनिवृत्तमितिअन्यत्रविधेयत्वस्ययुक्तत्वाधिधित्वपाराम्वविधिस्तेनेतिभाष्याशयः अत्रसमवपनित्कुसत्राहिस्यभाष्यात्पर्यवेवस्मा
हुः परिहारोनेवेति स्त्रीभ्यढगर्थानहणमलाएवंपक्षिणोभयमाधारोपिनटामत्तकेऽभयसाधारोपिनपरिहारोत्तरमेवोक्तेनत्तुवक्तात्तलनिषिधिततस्त्रस्त्रीभ्यइतिसूत्रेनिरू
पयिष्यतइतिभावः नन्वपस्मानचकाशत्याप्पालोहितपुक्तमतआहपाठमहणेनेतिनचपाठस्यतोपाक्षिकारेणोवाराणसहणाभिधाइतिव्यर्थमेव अर्थस्माचधि राम०
त्वाश्रयणानार्थवोधकवाकेएवमहुपस्थितेस्पष्ट नन्वत्राणमपिश्रोतस्याह आह अवहमात्रइति अनपित्वाहितिमत्रऽपवृत्याभावाहितिभावः कोणेचति इथलात्त ४५

आमकत्वाभावाच्च ढकोपमवकाशइतिभावः जेरूशहेस्यतिअस्मदीर्घोकान्तत्वाहृग्भावः इदवदसत्वापित्रिस्यइतिवर्जनेतेतस्मात्समर्थेतेनतद्धिकाराद्विहितस्यसयानदणन्तचअग्नाणीत्रीतेर्द्वे
निवार्त्तिकेऽत्रद्वस्त्यापसंबंधेपिप्राणिजातित्वान्नस्यभावइतिभावः अन्यतुत्रमाजेवोः फलस्यानहीभूपसवर्जनेभ्रूणिभ्यागात्ततुहत्यातोपिसवडकरणालोमयचचनाहतसाद्यप्रामाण्य
तु नासाहृतेर्ड्योगित्यपिउभयवचनः मवास्त्रीभ्यइत्यत्रास्थानद्दामेच ढक्कद्विपादयाशिवादिषु पठ्याः शिवादित्वाकृतिगणइतिगणस्तेस्यद्वमनेनभिधानाद्यातेम्योदगभावइतिभाष्याशय
इति एवंचद्वोपिस्त्रीभ्योढगितिस्वठागित्यवइतिसूत्रेदृढकुलेकर्त्तव्याणिसर्वा यप्राशके तिमसिद्धमेनद्वेदितिविदः ज्ञानादिभ्यः पाणिनेशालादृशलेहनान्याचिमतिवर्षनेनिवर्णस्यमितिभाष्य
लयः सानुनाअणिहिद्धइतितस्यापत्यमिमानेन अभ्योहस्त्रीलिङ्गोऽयमितिनिरस्त्रीलिङ्गादस्त्रर्थः सेवधिशाहस्यादित्याच्छगुराशिवृहितस्यार्थः कन्यायाः नन्वभयमेवयः कन्याशुद्धस्त्रिनिमित्तेसाम्नानं
हेवाभ्यमेवचयसपपर्तमवमवहनवात्सोचितोधीतआह मस्तेनेति नन्वभिसंबंधपूर्वकमप्याराहृतिपुनः कमतआहशाद्गैक्राइनिपुरुषपुनक्तोनिपुरुषमातम नियोज्यतिपुरुषेणात्मा
नमेजमानीतियाचतस्कन्याभिमतेहेनुः सुदृशीनायाइति आगुसत्वाधनौ प्रकटेदर्शानायाउत्स्यः सिवाहोनेनहिनकरे्गीमाहितः कर्णाल्यःपुत्रोमस्माइतिवहुव्रीहिः सुदृशीनायाइतिभा
ष्येणहेमचंचोध्यतइत्येस्त्रीभ्योननुस्वरूपानस्यापदृहः कुतोनविजातआहवहवचमेनन्सु सर्वपुरकजातीयस्मिन्सलाभावाहहतत्रक्लविद्वितिः पथापृस्भाव्यविवतत्रस्त्रीलिङ्ग
शहमहणास्त्रियापिसाहोचार्थ्याभिधानामितिभावः मकृतमूत्रस्थापितद्यानपक्षेवीजमाहइहसिति नन्वेकत्विनाहीनामपिमहर्णास्मात्तत्त्वाहस्त्रियाक्तिनितित्वखधानात्अतिहरत्ता
हित्यर्थः नन्वहहवचनात्सूपमहणाभिमासेनस्त्रीशद्पहणभिसतुपपन्नमतआहस्त्रीलिङ्गोनाभितिनन्वुभाहस्यार्थस्पशमहणोरकजातीयहोषकथनमयुक्तमतआहअ

कै॰ वि॰ र्थ इति एवं चात्र सूत्रे स्त्रीशब्दग्रहणं। अर्थग्रहणाभावात्परिगृहीतविशेषेष्वस्य मात्रेणोपमानेषो ह्रिमाः एवं वक्ष्यमाणे तत्र यो विशेषो बोध्यः केचित्तु स्त्रीलिंगार्थवाचकशब्दग्रहणमेवात्र इत्यवि
४५ गृहीतं नाशिवादिषु पोटानभिधाना चोक्तमपीटभावः एको गोत्र इत्युक्तिः यथा कोऽप्यस्त्रिइह पमप्रत्ययसामान्याभावः न चापि कश्चिच्छुभ्रादिपाठ आवश्यकः स्त्रीशब्दस्य वितत्प्रतिज्ञा
नं चाधिकमिति तद्भाष्ये मकरेण उक्तिरित्याहुः अत्र प्रातिपदिकादिति नस्त्रैव ध्यन्ते विशेषादितिवाच्यं सर्वं यापि स्त्रिया विशिष्टपरिभाषया भाष्ये एव इत्यन्ये वाऽवयवशक्तीति नवचतुष्पाद्विधि
त्वात् दत्तः प्राप्तिः स्वरेच विशेष इति वाच्ये तथैव तद्विशेषस्य सूर्यस्त्री स्वस्य गृहीता अत्राकाशस्तु मान्स्यस्य एवा एवं वक्तव्यचतुष्पाज्जातिवाचित्वाभावान्न नेशयः अत एव क्वाऽत्रोव
इवानल्लहस्तमह नवत्र अर्थ स्यानुवादत्वेन विशेषविहितेनार्थेनापत्यार्थावाध्यते इति चाद्यं अर्थस्यापि विधेयता पाः कार्यशब्दवादे संत्वतो ह्यप्राप्त इति केचित्तन्न चतुष्पा
द्रामभिसंपत्स्वत्र जातिरिति वक्तव्यमिति वहता वार्त्तिककृता तावच्चतुष्पाद्विमात्रग्रहण स्य बोधनात् आत्मनो वा चिदुः वाशब्दात्तु एको पवादः इह द्वाभ्यः स्यणि ब्राह्मणा वा
उवः साधुः अश्वाबाचिनस्कठ त्रिवाऽन्येयऽस्य वा ऽवा उवद्दस्य स्यापर्यु घृत्वि द्वाशरथाये निवस्याधुरितिवाऽथवाऽर्तिके तु स्याकोकिलादिति समाहार द्वन्द्वनिर्देशः एवं च शिवादिगा
णो त्तुं त्वां को किल षाठो नार्थ इति वाध्यं तेनान्येन तु गोधातोऽन्यत्रेत्यर्थः गोधायाऽद्य स्थिया यिपुंसीत्यर्थः स्यात् तः चाप्यलुनकः नित्यशब्दवीर्य स्याद्विधेयत्वात् अत एव सूत्रिका
या अपत्संपुमानिति चिन्त्यं महर्षीणं भाष्येवाड्डे अपि वाऽप्याया अपसंभवः स्ववित्तं इत्युक्तिः गोधाया अपत्य पुमानोऽधिरः अत एव नत्यो गोधारो गोभ्रे गोधेपा गोधिका राम॰
त्वाऽनेन इति कोशः व टचको पाले स्त्रियामपत्ये इति स्त्रीरूपे पापऽस्यर्थः चक्रकाया अपत्यं स्त्री चटके त्य तु लुक् विधिना पन्नेन द्यो लुक्यर्थमिह नलक्षणे हातुनमाह्य आदिषु चटक श

हृपादाह्वान जातिलक्षणो ङीष् आकारान्तेनेति गोधाशब्द आकारान्त इत्यर्थः अपि चमित्सस्त्रीत्वस्य चोद्य आरोपः अस्माभ्यो पीतिनचाख्यानं पत्तिकि पिगोधाशब्दस्यैव चालकामा
त्त्वसमेवनास्मत्वः स्वह्नत्रो नमाने भाष्यप्रमाणोपनावाख्यानं नेपताङ्कि पोतुत्पत्तेः अभिव्यक्तेः तिन्यायेनतस्यानान्तग्रहणाद्वेतित्किकः किलोप भाष्ये एतु हेवेति शुभ्रादिष्वेतस्याकः का
न्यतीमइति भावः अक्षयेके तिमहेशोक्त मतानन्तरीत्याह्वीमइतिवा अन्येन नञापेक्षत स्त्रीत्वस्येत्यर्थ नद्दाभिरसि वक्ष्याप्यन इति वाध्यं मातुष्वसापुल्येत्वेभेच पाठाद्वक्ष्यामीत्यस्य ग
तमत आह एवं वा त्वात्यामीति वक्ष्यत स्वरहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्यामीति यथा शक्तमेवेच अन्ये तु राजपुत्र अन्ये तु राजशब्दो ऽस्वयं विशेषयो गानिमित्तकः इति कथं तन्तः प्रसेयन जातिप्रती
तिरत आह क्षत्रशब्द इति भाष्ये स्त्रियां पत्ये इति अपत्य इति प्रकृतेऽन्यार्थः जातिस्त्रियां चातत्तो पत्ये यतः अतरा वद्राजन्यमनुष्यग्रहणस्य पत्याधिकाराज्जन्य लौकिको जात्यर्थ णञ्जाप
कत्वा प्राप्त्यात्मस्य गच्छते अन्यस्यैवेन तु शत्रुवृन्दस्यापर्थप्रतीतेस्तत् स्वाभाविकमस्य युक्तमत आह भातर्येति भाष्ये ऽप्रत्कातावयं पत्यमिति अनुवर्तते तापत्यमिति स्यर्थः ननु विशेषविहितेन
सामान्यविहितस्य बाध उचित आह विरोधाभावादिति वक्त्रता चाधर्मेणापत्यवाचनेन तु लुकं चमसुहायार्थः इति श्रुवरूपस्य अपत्यार्थे सत्ता स्मिंश्च जिण्काशयः गोत्रस्त्रियाः किमत
स्याद्वेधस्यापि सत्ता हाहस्य वहनामिति भाष्ये गोत्रे तु गोति यद्यपि स्त्रियामस्त्रनुगिति तस्य च भाष्ये नेत्या लुको प्राप्तितथापि पुंवद्भावेन सिद्धिः फलाभावाद्गुरुत्वात्सूत्रमप्रपञ्चेन वश्यमा
णत्याना त्र सुप्रजाह अत्र अस्मतः अव्यवहितः त्वाछिंत्वा मम्प्राप्तस्य पुंवद्भावे गोत्र व्यत्ययन्याह वानपशब्दात् उञ्जिपुंवद्भावेनाप्रयोजनं कापि निवृत्तिरिति अलुक्तो नोपयोग इति भा
ष्यार्थ इति भावः स्त्रीत्वे गोत्रा इति सत्य स्त्री यत्त्रे इत्यर्थः पुंवद्भावे नार्थस्य निवृत्तेः अत एव चात्रेन सुवृत्तिरित्याहाय त्रा लुक्भाष्ये पुंवद्भावा वात्र भवतीति पुंवद्भावेनैव लुक्प्रतिषेध

कै०टी०वि० धर्मिविधित्वादितिभावः साप्यत्वादाह पुंवद्भावेऽत इति नन्वनामित्वादेरिति गोत्रस्त्रियाश्चापत्यस्त्रीनाम्नीतिनाथः मानामत्वाद्ग तत्राह गार्ग्यादिति गार्गिः श्येनाम्नीतिभाष्यार्थः इतिभावः भाष्ये
४६ स्त्रश्चपत्यादिति नीत्वम्नत्वापत्ये स्त्रिमाम्नत्वपुंस्त्वाद्यन्तलिङ्गत्वाभावेन तद्धश्चपत्याभावान्नत्वनेपत्यत्वेन गोत्रत्वेनापि पुंवत्वमित्यर्थः नत्वाहग्गार्ग्या अपत्यमिति मन्नुस्त्रामान्यत इत्वत
स्त्रीत्वश्रेपमथ्यः इति तत्र गोत्रस्त्रियाः यत्रभ्येत्यादीनामस्त्रगोत्रापत्येः परहेपि गोत्रस्त्रापत्यस्य अत्र हि विधानं चेदपत्यमिति नहि प्रतिहि विधानं न पुंवत्वमिति नियेधेपूर्व्यापत्तेः मम्रुगोत्र
मत्रापुरूषापत्यस्य तद्विधायकत्वनिषेधेन चारितार्थ्यस्त्वमेव नस्त्रभावादिति एकोगोत्र इति नियमेन गोत्रविधायागोत्रे विधानासंभवात्तेनेदं त्वस्मात्संबन्धेनापत्यसामान्ये इति
धानादिति भावः पराचेति यत्र तदस्मयुक्तो गार्गीसत्र भोग्यपरगोत्रकारणादित्याहुः भाष्यस्यायेवेति यावत्पीत्यर्थः ननु पौत्रमभ्रतीत्यत्र पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्तेन गोत्रत्वमत आह पौ
त्रप्रभृतीति दृष्टाद्रकृतौ भाष्ये न्यायेनैवोगोत्रं प्रवेति इदं च फलपरात्समभिप्रायकं नतु भिन्नतामिप्रायं संभवात् कथमयं विषय भागोत्पत्तेत आह कुत्सनस्य गार्ग्येति फलद
र्शनि नन्वल्पाचूतरस्याप्रिय तस्मात्पूर्वं निपातनकार्ये तदेकमपायथासंभवात्प्रहसमासे चेवोध्वन घाषाभिमतानुणार्थमिति तद्भाष्योण कार्णेन आह यथासंख्येति भाष्ये फलदा
तामायेति नन्वत्र जातित्वाद्गुप्तिनः किं च हिविधायुवसंज्ञानिषेधेनैको गोत्र इति नियमेनापि तुल्यमिति चेन्न अस्येहोच्यमानिवर्त्त्यमाणलेनाहो पत्वात् आयोपिन शा हि
योगो त्रेप्येव जातिलक्षणेन हृष्यात् देशेन जातेश्चापि पुंवत्वनिषेधसिद्धिः पूर्वमयोजनमित्यापाद्यत्वश्यं त्वोध इति इदमपि पूर्वो क्तापत्त्र आह स्वादिति त्यादिरायामितितासं भाकु राम०
वीयजुवा मम्रुथस्य कल्पादिवहितुरत्यापामरथ्यस्यप्रात्रात्सुहा हरताम्प्सुक्तमत आह प्रफरणादिति तेनुकात्प्रसिद्धिति वक्तव्यं कल्पाचादि वदित्युक्तमत आह कण्वादीनामिति ४६

ननुकाशवादिशद्रप्स्यतत्प्रकृतिकपंत्ला कृणिकत्वात्कुतः प्रत्यया अयाप्राप्तेत आह कारावादिर्वादितिनन्वयस्वाहित्यस्य पञ्चतच्चाहित्यर्थोत्कृष्यप्रकृत्याप्रयायाघातिरत आह सामा
न्येति न्यरत्स्माहत्यविधानाभावाहाहलिंगादिति उदीचामित्यत्राधनीयति उदीचां मतस्यादिः अनितिप्रकृतिप्रावचनाहपदचेति इदंच प्रकृतिभावापवादकमितिभावः ननु
शिवादिपाठः प्राचामेवेति तात्पर्यात्तत्राह विशेषेति तत्रापिपापप्रतिबोध्यसामान्यविंतयेति भावः भाष्ये उदीचां वायापत्ति पूर्वसिनुदीचां ग्रहणमपकृष्य विकल्पार्थं तया स्याछेय
इदं वस्त्रन्तकार्यमिति भावः स्वमतमयुक्तिभिर्णोक्तेः स्कौसल्यकाः ननु त्प्रापत्ययोः प्रकृतिबोधे चिनिर्दिष्टत्वात् आह कौसल्यस्येति उत्तरत्वितिकौसल्याक्ष्यादिप्रयोगे स्वयमाह प्रकृति
भागस्य हमनुकरणमित्यर्थः ननु प्रत्ययावयवस्येति आह हश्शाइति आगस्योहशाइत्ययुक्तमत आगोगमित्रेति भाष्ये आगुणिमापत्तौ निकौशल्याहावंतोलोपानापन्नितिरित्यपि वा
ध्यः वाकिनादीनां नलयाप्याम स्याद्दर्शनात् क्रियेतेनास्माह्वेनयुक्तमत आह गणेति लयफलानस्माहलिंगादिविशिष्टेति स्त्री प्रत्ययो ताभ्यामाभ्यां प्रत्ययेनार्थाभिधानेदंमा
नवित्यमितिकश्चित् मनोज्ञौ तो अनिष्टयादिति पातनसिद्धार्थत्वस्य ऽलायकाधिनः इति तत्व प्रकृतिप्रत्ययोर्विशेषणानामितिसमुदायार्थविशेषणमित्यर्थः समुदायाग्नतियावत्र
राजन्यइत्यत्रापिवोध्यः अकारप्रश्लेषादिति शंकध्यादिर्वाघजन्यो स्वसंबधक तत्त्वे निभावः शाईरवादिति अतइत्यधिकारादकारे रूपसिद्धेरासम्बन्धग्रहणमितिभावः अपत्यवा
चित्वाभावादिति शास्त्रिया विधानेपिलोके प्रत्ययबोधकत्वाभावादित्यभावः अपत्येनेवाधकमवराख्यायप्रसिद्धिहिगोत्रेत्सामिधत्वाभावाच्चत्वपिवा श्रेष्ठपत्यं पौत्र अप
त्यमात्रेस्यातिनन्तुप्रवरात्याथप्रसिद्धापत्येस्यैवलोके गोत्रत्वेन तदपि हि कपौत्रप्रभृतेरपि संज्ञार्थमिहं वारितार्थमितिचेचिन्त्यमेव वह नियमादिति अनियमे नियकारितापरि

वैभी॰ वि॰

४०

[illegible]

ग्रम०

४७

[illegible]

वै०सि० पितृभ्रात्रे इत्यस्य तद्विजातीयोऽपि मात्रे इत्यर्थ इत्याहुः। भ्रातृस्तत्पौत्रः पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा च यमाधिके जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो यस्तु तं तद्द्विवंशे। आन्तरिके वंश्ये स्याद्भ्रातेर्वा जीवति जीवतोऽपि
५८ नित्यसंज्ञा या एव स्त्रीकारात् तन्न भ्रातृपदेन पितामहभ्रातृ इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यमुपपादयति स्म स्मी स्पष्टस्येति स्थाने पितृभ्रात्रादि पित्रा हियाहिके नित्या आपि स्थानितोऽध्याहार्यः। नन्वेवं
पतित्यस्थविरस्य श्यामायाम आहोस्वित्पति विशिष्टत्वाभे तत्र निर्देशो यथार्थमिति चन्द्र आयसीति वस्तुता विस्पष्टार्थ। ननु स्थाने स्मृत ज्ञाव निपद्धे न स्त्रीत्वविशेषणासंभवान्न च स्त्रीमजस्य संज्ञा निषेध
निरत आह आयामेति सज्जितो निषज्जित निषेते। वे श्रीपित्समातुला हो जीवती त्यर्थः। वंश्ये जीवति समस्या पितृसमयुवसंज्ञायाः इष्टत्वात इति बोध्यं। सपिण्डे वंशान्ते भ्रातरि गार्ग्यायण इत्येवनि भावो
पाद इति भावः। क्षिमावेश्ये निकृत्कृत्य प्रसमयेशाना समावेशदर्शनं सा वेधातु कार्ये धातु कर्मायसमाने वाहदर्शन भिन्नार्थः। भाष्ये किंवशाभिजीनः समसमावेशः। किं माभोती त्यर्थः। ननु यास्को
द्युषोनिनु यस्काद्यन्त आह एकद्वेति निष्पाप्ती निरिष्यमाणात् लुप्यमाना यो भिधा मीतिल्ल्यिन गाधेन नानिबन्धेरि ति भावः। अविशिष्ट विति यञ्जोऽन्तेति चक्रे शेषोऽलुक् न तु यादिभ्यः
यौधेयागोत्रप्रत्ययस्य अन्तरस्य अपत्यक्रतादिभ्यः। प्रत्यकिं तु काशी वा हृत आह यद्यदिति पौत्रप्रत्ययान्तस्यैव विधानात् भिन्नपदस्य इषे स्यैवाशेषे पञ्च इति भावः। विहितेति। तस्मादिति यस्मा
यमास्यमवाह तपरवत्लोप नहोपवारण भेमविपत्या घवाहिर्भवा इ चिहितचिह्न विशेषणस्यापि तद्वेद यत्नसंधि निपरेनसूत्रसिनतः कारावादि भिन्न निषिद्धता विहितमपत्ययास्य तान्प
पदे शेषिवधानमित्यर्थः। भाष्येन तद्धितान्तपदिक भिन्नत्वे विकृतसूतिभूतमिति शेषः। भाष्येत हेतादिति आमानादि त्यर्थः। पद पति। प्राचीं दायाती पाजादिप्रसङ्ग ए विषय मन्तलुविधानादि राम०
गस्य प्राप्य घश्रिषिद्धित्ति भावः। अत्रेदं विचिन्त्यं लुक्यपि प्रयत्नेऽहृत्ये नितिजेत्वात् पाकक्रमामेषेति भाष्ये स्व समाधिरिति। अत्रीगामिति। अत्र शहृत ध्वब उतिट किलहेता घुव वहुलेन ५८

दुर्जनस्याप्रक्रान्तिर्येति लुकि एकवचनधिवचनान्तस्य प्रसङ्गो बहुषु लोपापीनीति अत्रिमविति सूत्रे आरको लुकि अत्री गार्ग्यामिति भवति अत्र प्राही सती माजाहि विवक्षा यामलुगिञः प्रसङ्गे
तस्य चवटोऽतस्य बहुत्वं भवन्नमानाद्यको लुप्तभावे इत्थप्रोत्सणि आत्रेया इति स्यात्। ओलुकि तु ढको पिल्लुकि सूत्र यत् लक्षणेने जातत्वाद्वृकणि आत्रा इति रूपमिति भावः। परत्वादिति भावः। परला
दिति। अक्षिति भाष्यस्याप्रामाणिका नित्यर्थः इति भावः। नन्वन्तरत्वात्सूत्र पित्रोरिति लुक्येना हिलुप्यवाद त्वाभावे विपरीतेन बाधकत्वमस्तु इत्यत आह अनन्तरस्य चेति प्रागीश्यन्तीय जादि प्रसं
यनिरपेक्षत्वात् मिलादिलुकां गसालं गोत्रिलुग वीम इत्यस्य सिसमस्य लुकोलुगित्यिकयुनमतस्य लके मेवेति नतोधिक्षेपः। गोत्रेलुगावी सचहिष्णी ही पगोत्र अहणमिति युक्तं। शेषभाष्ये तु पूर्वलुगि
सत्यव्याख्यानं तत्र चावधार्यं। जनपदशब्दात्ताननु पञ्चालशब्दाच्चिवहुषु यञ्ञो श्रनितिपाञ्चासिति वा लुकि पञ्चाला इति भवति ततो पृथक्त्वविवक्षा यामेकोगोत्र इति नियमात् गोत्रे प्रस
मयासिद्धं निलुत्रआदिप्राहोश्यतीयविषये गोत्र भसयस्यात् लुकि पाञ्चालशब्देऽसपन्ने जनपद समानशब्दत्वा भावान्नैव प्राप्नीति अत आह यथैवेति। नबहुषु पञ्चालशब्दे याभिकः किन्तु एकस्मि
न्निबहू ठक्वेति भावः। उक्तस्य तु एक स्मिन्नेव बहूनिनं च बहुषु मानाभावाहिति भावः। एपत्तु त्रियेति। अजादिप्राहोश्यतीयवि षयेगोत्रे लुगिति लुकि पाञ्चालशब्देन ज्ञातस्य ञ्यप्र
त्रियंति लुगिति भावः। यद्यपि चतिविहुवचनान्तस्य क्रनिके पञ्चालस्य द्वीत्याम वार्त्तिक सोऽञ्जितं भवाना स्मीत्यर्थः केन वा धन इति। एवं चैव पञ्चालानाम पृथ पाञ्चाल इति। आह
स्येवमर्थवार्त्तिकमिति वाच्यं। नचह तुर्निवारमिष्टं चेति आचार्यिकयितु भूषका मिसाशयेन प्रत्याख्यातवार्त्तिकामिति भावः। नन्विदमपि पूर्वोदाहृतेन समम् अत आह हौड्कस्येति। भाष्यमिस्मिंश्च
लुगितिअत्रात्रज्ञ स्यच हुधिनिलुकः आभिः युधिष्ठिरादिपितुरिति। संज्ञाशहत्वेन जनपदत्वाभिलेनतत्समानशब्दत्वाज्जाति विशेषवाचि पाञ्चशब्दे पञ्चया अस्य पांडु लगुणा

कै०टी०वि० ५२

यो निषिद्धस्तेनाप्रसिद्धत्वादिति भावः । अन्यथा सत्त्वाद् यद्येवेति । हन्तुक्तमपि वृद्धाजमीढजरत्कारुभाष्यप्रामाण्यात्साल्वावयवाच्चेति । अत्र विशेषणात्सामर्थ्याक्षेपमन्वत्
त्यर्थः नन्वाहोपस्यार्थमित्याप्रच्छतिङ् हृत्कस्मादिति । अवंतीति तेनाहत्यश्शापयोलुक् इति आस्माभ्यामाधेयपणात् इतिलुकि ततः पश्चादाथाः पञ्चादिभ्यः इति लु
क् ॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ तेन रक्तं नन्वक्तादीनामर्थानामभिधाने इति अर्थेन
गोत्रानुपपन्नः सविशेषणात्तेनासामर्थ्यादत आह । रक्तादीनां शब्दानामितिशब्दपरत्वचत्तस्य गुरुकुलाच्च समासइतिभावः ॥ हिंस्तु नेष्यनभिधानमावश्यकमित्याह ॥ अ
नर्थेति अभिधेयाः प्रीतिः लाक्षा माषा पादिरूपीनील्या रागकरणात्वान्न चाह हा ॥ औषधीति कराणाधनेति नन्तु नीलमिति रूपमभिधेये ऽस्तर्थः तद्रूपं पाद्यतिनोल्लशब्दः विति ॥ स्वा
र्थिके इति पूर्वमेतत्तु अस्मादनभिधाना न प्रत्यय इति बोध्यं । अत्र मतेऽपीनशब्दादनभिधाने चोत्थ्येन हेतो ॥ ननु प्रधानपुरुषमेव चनित्यः कालस्ते योगः स्यादत आह अप्राप्तीति
तद्दृक्को भाष्ये यथोः सनिकर्षविप्रकर्षाविति नर्थेति । चन्द्रमाः समवेतमान कृत्वतेन नतु तद्भावइत्यर्थः ॥ सर्वेषु तीति । सर्वस्मकाले युष्यमेव ध्वनमाकाल विशेषावगतावसत्त्वात
द्युग्माथः प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ यद्यपि तु रूपः काले । इति स्मृत्यापि तद्धारारूपकालपदस्य चेहार्थः । सत्यवहारनिमिति बोध्यं । ननु नहृत्तमुक्तं चइलेत्प्राग्दृष्टान्तम
स्मोपिधातुशकः नापितघाचिनः कालविरतआहनश्रत्युक्तेति । नघुक्तादिसमस्तघुकं चन्द्रवाचिनः पुष्पार्थकोदिशः शब्दादित्यर्थः पुष्पयुक्तादिशरत्यचन्द्रवाचके सेहेतुकेक राम० ५९
प्येहूक्तेऽकुवेगपिसोयोगादितिकाले नयुक्तकालेनेवम पिद्धयोः सापिदिक्त्वात् कृत्यप्रागुक्तो योगोतं आह । चेइति । अधयुष्यइत्यादौ युक्तवत्तोऽपि नहोगोत आहम

घायुक्तेति । मघाशब्दाप्तिस्य द्वचनात्तेनित्यहीलिङ्गाच्चफलस्येवेति । चन्द्रयोगेन नक्षत्रवाचकेनैवकालयोगात्सिद्धमिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । केयेषु आदिमत्ती पत्र्यसमासतुष्या
दिपद्वोध्येनेत्यादि नन्वेवमपि युक्तवद्भावविषये ह्येवात्रा लुमपादयइतिलहणालस्थ लतत्वलिङ्गसामान्यावाहिति भावादितिभावः ॥ पुष्यागोघत्वादिभाष्यस्य भाष्यमितिशिष्य
ः लुबादेशीनाय ज्ञाना स्यइहप्रश्नस्य चेयमतिवचनं मवंधे ज्ञापनायेत्यर्थः आहोस्वित् विशेषावयातः कथमन्त्रलुपतत्त्वा स्राहविशेषेति वष्ठीसमासः । अविशेषणे तु यत इति भाष्य
प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्याय घण्टत्रेत्यादितु पर्युदासे समासाश्रित इति बोध्यं । अघयुष्य इति । यद्यपि अयवहोह यस्मिन्नाहारघेयत्वधिकरणशक्ति प्रधानं तथाप्यत्र भाष्यप्रामाण्या
न्नशक्तिमत्प्रधानं बोध्यम् हेः । भ इति च स्फुलितअर्ह निचयनआधाराधेयभावः । आतएवाद्यतनमहोरात्रमित्यादि रूपपत्तिः । स्पेयश्चगामित्ति पोष्ठी गाविरित्याहोमत्स्यपत्ति
शेषस्य शोहेनेतिस्मृतिहायसतीताव प्ययचध्यपरूपविशेषमेत्यर्थः अविशेषइति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः स्वत्राम अभावो निपातनाद्वितीत्यहिवात्र अवृद्धात शब्दाद्धमय
णोमायान तुप्रमाणं कथापिश्रवणनिर्देशेन रूपं भालुपतिनिषेधः नित्यस्य चाध्यानत्वापवः
लुपियुक्तवद्भावाभावोऽत्राप्यनतइतिभावः यद्यपि तेनैव फाल्गुनीसाहचिनिर्देशात्तद्रूपाणामायान लुप्रमाणं कथापिश्रवणत्विनिर्देशेन रूपं ज्ञापितः तस्य प्रथमतः इत्यादिः अत्राषीति क्विबिसाठः फिराणमनेनयाप्यतयाज्ञातिवृसवा
हृद्यं ननु अविषयप्राप्तो नित्यत्वाल्लिङ्गनाहद्विमित्सनुपपन्नमत आह यस्मिन्नाद्यन्तइति । ज्ञापितः स्वस्य प्रथमत इत्यादि आश्रापीति विसाठः फिराणमनेनयाप्यतयाज्ञातिवृसवा
न्येतीत्यादिपिनाहज्ञातार्थ इति दृष्टान्तमनीसतत्तु अगोत्रमेव ध्यानइतिभावः विघाशब्दादीकको मासेराहविघावाचिन इति । चुम्भति अंकयोरहच्छलस्य वातिदेशोनस्येव आहेस्य
विहितत्वेमिति भावः वामहेचात् अत्रत्यभाष्य हेतिसूत्रेण प्रमाणपरिणतो अवयवा इति अवयवावेसर्थद्वें गाण स्यादत आहलिंजिकोमारादुभयतः अत्रसादिषाः पुस

कै०टि०वि० श्चेतिनार्थमित्युपादानियामस्येत्युपात्तेहाहरणाविरोधाद्यात्स्याह उभयस्मिन्निति तद्धितयोगात्ति यदीत्यादि पाणिमहणार्थमितिनिपातनवलल्लक्षेमतत तथ्ययन्वन्तीति पूर्वेत्विति सोन्त्रापूर्वशब्दो
५० भावप्रधानइत्याह अत्रपूर्वलेइतिउपसर्जनात्विवोढरि स्वार्थे उपयमनविशिष्टेस्वार्थेऽस्यर्थः कुमार्याभवतीतिवैतिवार्त्तिकव्याख्यानेकुमार्यांभवइति तस्याप्रास इत्यर्थः तस्यामेवंध
इतिपाचवत्यघभिधानमितिइहेवसूत्रारंभेप्यावश्यकेअन्यथात्वापिमहुवरीःनन्वेवमन्यस्याअप्यभिधानंस्यादतआह प्रत्यासत्तेरितिइंदंचसूत्रारंभेप्यावश्यकेअन्यथाप्रचार्थम
दायातिप्रसंगोदुर्वारइतिबोध्यं मासिमनुभाष्येपचराजेदशरात्रेइतिपाठःमासार्धमासयोरितिचवार्त्तिकपाठःसंवत्सरस्येतिपूर्णिमासमानेनद्वादशमासात्मकेसद्वादशपर्वाणि
मासोत्ताइत्यर्थः पर्वचिलिपिः पर्वेपरिछिन्नेइत्यर्थः माघाघव्यपदेशभाजीतिपाठःपोषमाघादिव्यवहारयुहितेइत्यर्थःकविन्तुमासादिव्यपदेशभाजीतिपाठःआदिनार्धमासःभाष्येन
तेश्चाधिवक्तेति नतःप्रत्ययोतादीहशार्थविवक्षाचिन्तहाप्रत्ययइत्यर्थःकस्मिन्सहालोपेपीतिवार्णाद्दाणामितिस्यथिनदीर्घासर्वलोपइतिभावः पुनर्यस्येतिलोपस्तानपूर्वलो
पस्यासिद्धत्वावस्थानिवत्त्वाधावत्वान्नआलोपइतिहृष्टसुतरांतुनसस्यासिद्धेवेतिभावःसेधलोपस्यपलत्वात्पश्यतांभाष्यमतमेवकिमःकामभितिसिद्धमितिइत्यनेनकल्पकारे
तिक्कतिविमतिपत्तस्यासंशयइत्यनेनननुविभक्तोविहितस्यकाहेशास्यमधिहेकथमस्यातआहकिमोत्पमक्ताविति नन्तुकिंशब्देनकथंप्रजापतिश्चर्चतेनतआहकिमशब्दस्येति
पद्वाकशब्दस्येवेतिअन्ननकिमइत्युक्तापूर्वपक्षिणामितिमोपनिर्देशोहीयमाधास्याचितलेनमिथ्यातिनानोपक्रमेतत्तयोतइत्यभाष्यधर्मोर्कहशिनेःप्राक्याक्तिपः अतएवमेधो रास०
दिस्तवस्यभाष्यचिन्तलेनसिद्धांतिनानोत्क्रमेततःएतदुक्तभाष्यधर्मोर्कहशिनेःप्राक्यक्तिपः अतएवमवीहिस्तवस्यभाष्ययोर्धौत्वविशिष्यर्हिवानामितिप्रयोगादिविरोधश्चनतिवो ५०

धंन्नत्तुसर्वशस्यसंज्ञायामपिकथंकशब्दस्येत्यतआहसर्वार्थेभिभाष्येसर्वेष्वप्रजापीतिः प्रजापतिश्चकइतिअन्नएवसर्वेषमाप्रोचितेतामिसर्वंइतिगीतायामुक्तं ननुप्रस्तराःप्र
जायामविनियोगाल्कथंदेवतात्वमतआह याग्रस्येति कादेशाभावादितिकिमःकइत्यनुस्यहीनामित्यनुवृत्तेरितिभावः एवंतर्हीतिएवंचापरआहस्यस्येप्रोदिल्वाहदित
शब्दप्रियशतथ्वशोनंतवाचीकालेभ्योमक्कहिति आहतेभययान्वयोपिजलादिभ्याविहितानामुक्तोविभ्योपिसोविसपिबोध्यं इत्येवेति भवेइतिमममन्ते भवेयेमयावि
हितात्तिकालत्वाचेकस्मइत्यर्थः पितृसमाःभाष्येव्यनितिनिह निरनुचेषकालेधितिचहुदशिमिविचार्यमिथेतिगोग्रहीतोमातामहीपाटेनार्थइतिभावगमहचिखिदितं
त्रभत्वाहितिनत्रभत्वाहितिभावः एवंहसेतिनचरापत्ताल्किपिअविअविहालोरोमकारकारस्यचारितोथ्येनेषामभिधानंहदनस्यानाभावाहितिभावःफलाहितइतिप
लकोत्पलाहितइत्यर्थःभिक्षाःपुवकोवसतीतिकतिन्नप्रत्ययांतत्वाहितिभावःननुप्रत्ययेमतितचिमिन्नेमत्वमितिकथमयाप्रसमोतआहभाष्येमिधेश्चतिगोत्रोक्तोआ
स्तुहान्तइतिआतएवान्निन्निति कोपमवकाशइतिभावः नास्तराणांभध्येतदेवहएमितिन्नपुंसकत्वाधाअश्वेस्वापसमहणाद्यनविधायांविशेषःसद्वत्वाद्यनह्नाधिक्योविशे
षःगात्मसर्ष्याद्यठजोनसंबंधःवानुक्तत्वाद्यनपुंसइतिभावःसापरजनककलाविति कतुवेत्नहस्यशदितिसर्थःएवंचमृषासमहेहृतोहीनशब्दइतिभावः स्वक्कदिम्भः
भमरस्यथलकृणोनितिदहमुपलहण्यांगोत्रार्थकाहितसंथेलुमपिगोत्रार्थकत्वमक्तामितिभावःभाष्येस्तुतिलेनतैलक्यशब्दादणिआपस्येतिमलोपःनन्वेत्रालकामहणे
नत्वधमीलक्यशब्दस्यप्राप्तितआहसामर्थ्याहितिश्रोत्रसशब्दार्थइतिप्रयोजनवाक्यार्थातोप्रमभातउक्तमेवविरहाणातिहतैति अनुकाराभतःशब्दइत्यर्थःनकेलु

कै०टी०वि०
५१

लुक्प्रतिषेधार्थमिति· भ्रूकुंसादिविहितागमकना लुक्· अजोहे प्राग्दीव्यतीयेचिद्विहिते तद्व्यवहितस्येत्यालुग्विधानादिति भावः समुच्चमाभार्थस्मात्मयाहाहत्वर्थ इतिमयपिकु
ञ्कमालकोनेको किक गोत्रेन थ्यापितत्वारोपिवोध्यः तद्दत्रादिति गोत्रात्ताहिस्यर्थः अभिधर्शम्यहणादेवति· इहेतत्सूत्रस्थं शाणिन्याहियान्तिकान्नामुपलक्षणावष्क मासु इतियष्क
मशाद्रो ऽस्मात्केन् मुत्साद्यत्तीत्यर्थः नचानजितिनिषेधेनकार्यत्वहेतविधिश्चमास्थितिवाच्यं गोधेनुकमित्याद्यसिद्धेः नेनुनिमम्या थेखेतत्त्वविज्ञो ज्ञापित्वाच्च स्त्रो इक्
मालवकमन्यहिति वुञ् कथमत आह वाशब्द इति योगाविभागेनो भमेष्यतीत्यर्थः चापपरिहारो योगविभागपक्षे समालवकमन्यहितिवुञ् कथमत आह वाशब्द इति योगाविभागो
नोभमिष्यतीत्यर्थः चोपपरिहारो येति षष्ठीसमासः अत्र ज्ञापनेनैव चारितार्थमिति नोपंत्र भेदस्यापिज्ञापकत्वमिति· अभयनिह्रपि ज्ञापकत्वमभिधाने स्फलं थ त्व हित
पाठस्त्वयुक्त एव भधपिगरोपवेति· गोत्रे कुञ्ज कमालवेस्येव पाठो वार्त्तिकवलादिति अमहाधिकाः पाश्यानुवायुत्वमावदावयविसाधारणाहेनैकत्वमस्मेचेसत आह
वोतेति अनेकेति पूर्वपक्षिमोन्नरहक्तिराभेद्देनेत्यर्थः तथ्यति औपाधिक एव हशेतस्पिव्वहार इत्यर्थः भिन्नार्थेवेति· प्रवीहिवातोः स्वत एव भिन्ना इत्यर्थः पृथगुपलम्भादिति
वात्यासमये इति शेषः विवक्षेपानत्वात्तुर्थिकलुपापि अगाइत्यादि विषये भेतत्स्यादित्यर्थो भेदाहत आह अगानामित्तेन्नो लोत्येनेपाश्नि कथमक्तिमानेवाध्य गोधारि भ्रंचेत्यादि
ऐनमिदुत्तरं लुक्कृततोगोधारीण्यामित्येकेपटेपाठः मध्ये तमजस्वाहुर्लोलुक्तास्मगोत्रेलुगाचोत्सलुगित्समपाठः एवं चतत्साम वालुवित्सुत्तरंलुपितुक्तं वहिसेवपाठ भध्येततम रा०म०
स्मोजातत्वाहश्रोलुगित्यपाठः प्रयोनएकागोत्रे इति नियमारम्भमप्रफल निवाद्यः एवं वतेलापिपरत्वाघृनिलुक्प्रमिति· अवश्यपचस्सवेवहव्यः अन्यशोभायेवेद्यधिकारगोलुप ५१

पिभत्यपत्र क्रमेणेन गोत्रे ऽलुगित्यस्य दृष्टांततयागाधारयः स्त्रमस्मा प्रिधिधे वस्मादिति परास्तं लुक्छाहेन्नतेस्मिवमह्पात्क्व विन्नुवेत्सश्रतेनोग्यारीणामित्येव पाठः वा लुक्लुपि
युक्तवहित्येवपाठः भाष्ये भिधेयस्मानिवासद्विषमत्वादितिनिवामत्वाश्रिषयत्वाच्चेत्यर्थः न्नन्यत्र विषयेष्विवाभिधमत्वादभिधेयस्याभपक्षपत्वमस्मात भत आह जनपदेति
नन्येवमागाइत्यपिक्रमाचित्सादत आहनेकस्येतिभाष्ये पिनिवासविवक्षायामित्यादिनाप्यवक्तानेपत्समेवप्रतिपाद्यत इति बोध्यं सेनस्याहि· नतुलिङ्गहुवादीनां नपुंसकत्वा
भावान्नपुंसकाश्च क्षणात आह नपुंसकार्थमिति· ननु केवल त्रिशुभारीनोनत्वमविना स्त्रीत्वम् त आह नपुंसकेति· एक लिङ्गमाह न पुंसकस्यार्थ इति कुष्ठं कुद्दीर इति वम्यभावादिन्न लिङ्ग
लंत व्यधेनेमोहोतिवेदनमधोयमानानयच्चियममेवतित्वोयाभिप्राय इति भावः भाष्येनमङ्स्मत्र निकाकुःपश्वेति· अध्येयने विनास्वरूपेणा वेदनाम भवादितिभावः सेपाठशब्द
कर्मणिघञन्तइत्याशयेनाहस्वाध्यायमिति स्वाध्यायोवेदः रूपोनेष्टात इति· अनभिधानादितिभावः भाष्ये श्रामणाभाचेइत्यस्य प्रातिशाख्यानुष्ठेनरि सामग इत्यर्थः यह धीमो
न इति प्राप्तिरप्राप्तेयम धीमानेह इत्यर्थः अग्राभामो पीति शेषः श्यामलभ्रणामि तियष्ठीतत्पुरुषः भाष्ये पदहानीमिति· ओ विग्रमस्मधीते इतिवृत्ते हेफोत जितन्नलाहसविसनेहक थम
वितथमित्यर्थः· औविथकानामितिओविथकाः प्रातिशाख्यविदः· तिसामामन्नायः प्रातिशाख्यं भेचभाष्य तस्मेहग्रहणमाहि ति· वार्त्तिके प्रकृत्यर्थेपचमीन्तं स्मेत्तस्मातुध्ये तायथकम
त्यय स्त्येतत्यर्थः तदाहअध्येत्रित्याहियकेनवितनष्ठ इति विनष्टार्थे इत्यर्थः अपरस्मातु स न्निहितत्व त्स्नि पीत्यर्थः अविकशङ्काहितिवत्स्मोरूपेत्यर्थः आविश्यकं इति इतापि भविष्यतिवा
चेतेत्यर्थः तद्दहवाक्षमेवक्रिकथयानीत इति विग्रहेओविथकशन्त इत्यपि भविष्यतिइतिपाठः अवश्यविधि कोकोभावाविवेपाऽगिवभावात्वेनापुंसक इत्यासिद्धे आहगातीति

कै० टी० वि० न्वकल्पादेशिमस्य प्रयमो पस्थितविधाता घातायपहापस्त्वांतो शहस्याहीनवीज्ञाभावोऽन आह अकल्यादेशिमिहिति॰ प्रथमानि क्रमेति विधावानेत्यात्मत्रत्वियर्थी पीलनुकृत्याविघाम्
५२ मकल्पादेशिमस्यामंचंश्वपोधनादितिवनुपुक्तं श्लेमा श्रुति॰ व्याख्यानान्तर्थेव भाष्येऽहाहस्याणस्येति भावः ननु यावक्तोज्ञाद्योना व्याख्यानलामानीत्यत आह यावकृतेति॰ उपवाराद्रिपत्र
कीत्तापस्पलोपीपापादित्यर्थः तदधिकार कृतत्वेनैवो धेत्सधिके सलक्षतेऽस्मिनन्दः स्यादिति वोध्यं॰ लुविति॰ वायुवदत्ताधिकारकृतत्वेन वोध्यादिति भावः। आख्याधिकाध्याय्ति
आख्यायिका अपि धातुकृत स प्रसग्रस्य लुगिन्सर्थः यहुलाग्रहणाद्दाख्यानापि लुविलस्य भूतिहास्य ऽति॰ उपदेशपापूर्यगास्ते निष्वेष्वसुधा स्थापयेस्मिनिस्पर्यः। उपदेश
पा पत्रया आख्यानादीन्य स्पंतस्याप्यतितेन पृथक् श्रियतलनुमादेश स्येव सिध्धस्तेन महण व्यर्थं मत आह मध्या ऽतिस्तोण्णोलुगितितत्र सत्य बीभाष्यार्थ स्पाप्यस्तजनत्वान्नाव्य
यत्वप्रिनिवोध्यम्हायामनन्वयाद्यह अनुमशरऽस्मादि अनुस्मिति अनुस्मिलुस्यन्दमिनियम्णाभावः क्वचित्त्वनुसमिति पाठः नदानुदृत्तान्त्वहेतः क्षि चितिवोध्यलादिफऽ
तियकारसहितपाठः विक्कतः क्षित्वपावंर्थ्यताहेषद्दियथिकीति॰ मानाक्षुकुः किमत्रायुक्तमत आर्थस्येति आक्षेत्थविहिताहित्सर्थवीदमसाधिसाहभाष्यमेनक्तादिति॰ भाष्य
मोत्र इति मोत्रत्वात्स्यानुसत्रिणि स्पर्थः मोत्रत्वाद्धव्यभावऽत्पत्यस्वरितत्वमिति॰ अस्मकउपयोग अधिकारविहितेसितत्सर्थं तत्प्याख्यानस्यचकउपयोग इति विसं॰ सूत्राद्यको
भाष्यकारापकऽतिकल्पापिनाप्रोक्तमधीयते॰ कालापाहितामान्नायः कालापकं वुत्र॰ अनोण्वुक्तिवुलिवं धनमा शुद्वात्त्वसमात्क्षिपोऽपि धनस्पादिति भावः। उदाहरण राम॰
भाष्येनोक्तस्वयमाहापिति छंदोमालण्णनिव॰ इहसूत्रे नियमार्थमित्साहऽहमोक्ते ति॰ तधिवमार्थमिति॰ अध्यात्मे वेहित्तमस्पयविषयत्वार्थमित्सर्थः नत्वेवंविधमर्थमिति मत्रो ५२

तुपपन्नोत आह॰ क्रियमाणेपीति एवमादिद्वामिथ्यात्मत्रइतिभावः ननुप्रोक्ते माणभावाप्रतिमोणिस्सक्षतिध्येसाप्रतियोगिलाहुनितत्वनाह्स्पेवत्पत आह नानेतिनिनेनुतिनि
त्यमिति॰ नित्यमध्येत्वविवर्थनिरूपितविशेषणत्वेन प्रोक्तार्थसापेयाणादित्सर्थः। भाष्यपाणिनीया इतिवृत्तिवाक्षद्यार्थे नन्वध्येतवेदितविषयता एवक्षीकारात अध्येतवे
दितविवत्तविषयतास्त्वादिति कृयमत आह तद्विषयमेव वाक्यमिति॰ क्रियानामिति वृणाशीसत्सर्थः भाष्ये प्रेरूपवासात्तत्वमस्पादिति अस्य च हाई प्रोक्तमत्सपाय्यानमयोग
निरूनिकृस्पादित्सर्थः तद्विषता हित्तन्नि इत्सर्थापीतिभावः छंदोब्राह्मणानीति॰ अभिधेयाधिसत्सर्थः अध्येत्राद्यर्थविवृत्तिल एव छंदोब्राह्मणानां थके प्रोक्तप्रत्ययान्तानि मयोक्तस्या
नीतिभाष्यस्यवचनाद्भरार्थः भाष्येनंचेहापीति॰ नहृर्थकंतद्विषयाणीत्युतहित्सर्थः पाणिर्थमितियस्पार्थक्तताद्व्यातिद्वैद्वे तितदनुदेस्पेवमामोत्यन नियमार्थतायाअथे
तद्वेदितोसित्वेनेनविनापि सिध्वत्वादिति भावः एवंतदीति॰ माखध्येषपि समितिसर्थः ननुवेति छंदोब्राह्मणामहणमयुक्तं गोरवं तुल्यमित्सर्थः पाणिर्थमिति॰ पुराणोत्तादिस्रन्तध
येन रूकारणाद्याघवमित्सर्थः इह्वानुदृत्तिज्ञानेत्याख्यानात्त्वलममिति भावः कोन्वेत्रति॰ अत्रापिकारणोलक्षोहोवोध्ये नसामानोपहृतिनियमत्सवातु शक्यत्वादितिभावः एं
चसूत्रेन्यासः स्थापितः तद्विषयतावलीहववसुप्तसन्तः कृधर्मीह्शविधेयप्रत्सयइतिशेलालिलीनराइस्माहीननस्त्तोपः नन्वेवंहुक्तकाश्यपिन इस्मादौ णिनिविधेयेत द्विषयतानस्या
हतआह इतिशङ्केनेतिनस्याइतिएवंचयाज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधोन वक्तव्य इति भावः ननु धंरहाय्यान्तर्कं थपेगीकल्पऽस्पत्र तद्विषयतामालिरत आह छंदोब्राह्मणानीति॰ त
हभावादिप्रमापत्तिरितिभावः ननुमतणिनिविधायकेनतु तत्रकल्लेऽसत्तित्यत्थनियमोत आह इतिप्येतितिपरिभाषामितिनियमकारिलान्नत्व॰ आनेष्यत इति॰ इह च अत्र मो

कै०टी० विण्प्रत्ययान्निर्विरोधेति सैवेच भाष्यप्रत्ययान्तानुपन्यासाज्ज्ञायते। तर्हि छणारयश्चाधीतश्च समासाभिधानाच्चास्तं स्वतः इतिशेषः। चित्रमितिः केचित्तु निर्निर्यादिभ्यः प्रोक्तेद्वन्द्वे सेचमसमासः
५२ वह्वाणोवेति धिवि धनियमेन प्रलोके ग्रणभाव इति भाष्याशयः। नियमश्च यस्या पथे त्रैधादिविचक्राणमिव भवन्नो च यद्दो यइत्याहुः भाष्यस्कन्तस्यैवविशेषेणेति। इनिरूपविशेष
मनुपाहोमतर्थः तद्दशावचने चात्र वाकन्नेस्यस्मिन्नाधिकारे ग्रानविशेषइत्याह। इहचेति अत एव सर्वथा मात्रवल्पमाहिमा इति भाष्ये। सर्वथेत्युपात्तप्रोक्तान्तग्रहणानुत्पत्ते निरुद्ध
स्वहल्लक्षणे। सर्वस्वात्मेत्याहीतिल्लस्यानुमाशिष्याप्यानाहिति भावः। यद्यपि तदनुहत्निमाम थ्यातर्दवि निहन्निरितिके पदस्वास सत्त्याविमामर्थ्यकथमितिचित्रस्यछेहामालणाश
ह्रानातद्विषयताचारणायत्तत्तुहेतु राववश्यलादित्याहुः केचिद्याच छ्त्रइति अत्राहुवित्तभाष्यानानुगुणात्वभाष्ये तुल्यकालत्वाहिति यत्र श्यायायनिन इत्याहाविष्यतीति स्कालस
कालेत्वेनास्यापि पुराणप्रोक्तत्वासिनिसामितिरसर्थः भाष्ये ऽन्यापि तद्विषयताचेति अपिनाकाश्यपत्वादिहृचेवत स्मात्प्रोक्तप्रकरणा इति निक्तप्रकरणे यहावचनं तहानन्नतम
श्रेत्राहि निहहामिमर्थः तन्नरत्रानुवर्त्समिति। केचित्तु छन्दोमास्त्रणानिवितिसूत्रस्यच स्थानुक्तसमुच्चमार्थत्वेन हव्यानुशीधाष्यास्यानाच्युणामिकेधितिसूत्रविषयमिन्ते
कल्पसूत्रेचतद्विषमताऽत्रापीत्यादि भाष्यस्यायमर्थः काश्यपकौशिकप्रोक्ते कल्पेभिक्षुनटसूत्रभाष्ये अनुच्छन्दो ब्राह्मणानीः पश्चात्तद्विषयता वर्णिप्यते कौश्यते। कुत
तत्राहचेती तिसर्वित्युक्तेरितीति चन्द्रत्राह्मणानामछन्दस्त्वात्तत्रैवग्रहणं तदस्मिन्नतोनिर्देशश्चाणादयइति ग्राणयाजनन्तत्तनचएकस्याणमितिनिधेयमेदप्र राम०
यक्तोयाभेद निराससपरमेतत्। ननु चाचार्यसप्रमाणेनुपपन्नात आहशिष्याणामिति। ननु स्वाहितत्वगुणज्ञमानुहतिकसूत्रे कथात्वविषयता केवाधाने तान्निराकाशात याऽन्य ५३

त्वमामोत्येहित स्मास्येयहवीतांस्रगः नचेकेयोगेऽत्राहलौकिक इति अपभ्राभिवक्तुसाहपति अर्थसमुद्दार्यंतेति। अस्येनेति इकोगुणाद्धौ सन्न अधिकारमन्तरेणोवेति। एव
शद्वोप्यर्थेऽन्नाश्रितेति च पाठः अधिकारमन्तरेणेवेति पाठस्तु चिन्त्यः केचित्तु तद्भाष्ये प्रताधिपाहकेशुक्तिरितितवाप्यवश्यकस्यचल्लोकिकोहेतादिहेतौ अर्थ एव स
ति तेत्वनाधिकमोगत्तु हन्नो बाधकाभावात्ते राकेरिग्णासन्धास्लोसंचयात्वमुचहितलारिनासंचथापामासंचथामापिस्यादितलामोगवाधकाभावादित्याहुः मत्तोप्यसामाना
धिकरणेपदइति। तथा चेवेषधिकरणान्वयेनासंयमाहेकमासग्रहणमितिभावः। भाष्ये पदार्थो विधिरितियत्राइ सर्थवहूच पदस्से कारणात्सादिसर्थः। अवाद्यर्थवानिति। एवानिवा
सइत्यर्थेत्रैन सर्थः नचामनुपु ननु नहीनेहशः अत्र सर्वविधिपालिंगइतिहेशास्त्रभक्तनहीन हरामत आह ननघाऽपीति। पृथक्तहीनग्रहणमितिचहोत तत्रगामाभ्रतिपर्यदाम
तन्देशपर्यहिनमनुप्यवास्त्रयोविज्ञलपहेन गारामिच गृहराअत्रपर्वयतानान। केलामृग धमाद नतरवचनहीनहरा सार्थकोस्पष्टमेवनधाहि कोसवपकमहगातुर्थि शिष्टलिंगा
हिसाह चर्याव्याख्यानाचितिवो ध्यं लगहीन नु कुक्कुः सुप्तोपात्तलास्माहि सुमभावना भावात आह सुद्वतिके गाइति। काहो विसर्थमस्पते। नतु गारोविधायकवर्चनेस्येवपाठानि
पातनादिस्यस्त्रेणातन्न आह गणो रेवतिनिपातनमुख्यामारोह्वान्तेहायस्यापिपरिहाणपाहनक्क्विति भाष्यमुपलक्षणमितिभावः नवेति। अत एवाकारोच्चारणं अग्रसर्णकीति
वेदतिभावः॥ ॥ इति श्रिवम हस्तुतेन सतोदेवी गर्भजन्मनानागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाहिकं॥ ॥शिष्टोक्तः शक्तस्यकिंप्रयोजनं के शी
षपहमित्यर्थो। न हह भावेपितद्र्थसिद्धिरश्यति शेषग्रहणमिति। भाष्ये चातुर्थ्यति। चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी चतुर्थ्यं वा चातुरर्थ्यं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अस्माद्दोषात्मादिसा

कै०टी०वि० हस्तिचानुपूर्थिक इति चोद्यं ननु ज्ञातार्थनिर्देशात्कथं प्रत्यर्थे विधानमत आह विप्रकृष्टाभिति । ननु प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र प्रत्ययाधिकाराभावात्कथमेतदत आह प्राग्दीव्यत इति न
५४ नुविप्रकर्षेति आह इहेत्यादीति · पाठविप्रकर्षेऽप्याकाङ्क्षावशात्संनिधानमिति भावः । बहुनो वचनान्मत इत्येषु त्यस्वादिवहुशब्दस्य नपुंसके कर्मवचनप्रयोगाद् इति बोध्यं ननु तत्र केवा हि ष्ठति
उक्तत्वात्सर्वापेक्षा न चैवमसत्त्व आह पर्यायेति · योगविभागो विभाषा पूर्वसूत्रेन योगविभागात्सर्थः । नन्वधिकारपक्षे एवं प्रकृतेऽर्थे चेत्समुक्तमत आह स्वरितत्वादिति लो
किकाधिकारपरिमाणेन शास्त्रीयपराधिकारस्यात्र नायं वैतत्त्विकीरिति भावः । एवं च यथानहरोऽप्यर्थं तावदभिचार्तिककृते तन्त्रभाष्येऽपि वचनमिति · तस्मिन्नेव विशेषाहीति स
वैचविशेषाल्लाघवादिहेपदे नोक्तान्तेष्विहापि तिष्ठते · इहपदार्थस्य हस्त्वस्य अप्रयुक्तत्वात्तद्विशेषादिलक्षणार्थः यद्यपीहमिति प्रत्यक्षविषयत्वेन चोद्यं कृत प्राप्तेतन्न स्प
णस्यैव विशेषणमाह कर्मेतत् प्रत्ययमते स्वप्रकारणाहितमतेरूपं च वाचः शिवान् हेणतु शब्दहस्यैवेनापत्याहीनां युक्तानामिहत्वेन हर्शहना नव्हणमिति तिरस्युपतद्योहग्निः न
वेहपदेनापत्याहीनाम्यहणे आपत्यगोत्रमिति वार्तिकप्रयोगानुपपत्तिः अपत्यस्य सहशापत्यमित्यर्थे हि तत्त्वैति वाच्यं तत्र शिवादिपाठेनाविभेदः हाशब्दस्य लाघवपि हृशर
थश्च हस्य शिवादि विहावीः पाठेन सिद्धमिति भावः । एवं चिप्रतिषेधोपयुक्तः अपवादत्वादिहात्मा हमाप्ये ऋणपचात्तत्त्वाद्यति · ऋषिषयेये · अपसादिहिस्पेप्याद्विषयेण बाधि
ताथहयः प्राग्मावतीत्यर्थः इदानीमाप्यकोऽसत्यपीति · शेषाधिकारप्रत्ययसानाय ज्ञापकेनापवादहि पुराहीनितिसंबधः भाष्यकार इत्यस्य नेहके शीत्यर्थः पं स्रह्वेवत्येन साम०
नस्मीवायोन्नात्फिञतात्पत्ये रकछौ विधीयेते इह मर्यातस्रुतेऽलि · नचेरमथवुञं त्रिलिङ्गस्यात्समनहेतत्क्लीवमिति चाचेलाकाश्रयत्वाल्लिङ्गसिद्धेः यथाह धीति अत्र ५८

ब्राह्मणशब्दः कौडिन्य संनिधीलाद्इति ऋषिविशेषवृत्तेर्हतः शिंशपस्य तत्पुत्रलनहणनिरस्तप्रेलोकिके प्रयोगो त्वाद्यं प्रनारराद्यसामान्यशब्दपाहानमिति बोध्यं · यथपसारीत्सेनेनाथः प्रकोरो
हवितः अतोऽधितीय एवमकारकृत्वाहत्तस्मादिति · केचित्तु सामान्यापाहानव्यवहितमुर्वस्य महापक्कलानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया सत्त्वेभवन्त्यापद्इत्यपिम फरे शब्दक्तिः तादृः एतेषा
सिद्धिमिति · आख्यातवाच्यस्येत्सापरामर्शापेत्पात् अनेवसाधनमुक्तमिति गच्छतोना गमाथस्याभिप्रायः ज्ञापकेन कार्तिकोक्तायप्रमाणमानेलोके हेऽभिनन्त्युक्तो मेचशीषिकाब्र
गुचर्धीमाहित्यस्यापिवमूलाभावाप्यविकासत्त्वमा वृष्णकमितिवोध्यं कुलस्तुत्विः शुनइति · कुलशब्दादपूर्वपदाहृन्यतरस्यामिति स्कन्यशब्दशक्तिस्वभावात्तद्धितस्याभिधानत्व
क्रमतालासाच्च शुन्येषा पूर्वद्इति भावः ननु कुलेऽप्यापत्येन कथं योग इतिचेत्कुलशब्दस्यस्मात भवप्रत्ययापशुन्निर्विशेषिकोराजुनत्र अनभिधानाद्धि ति बोध्यं · स्वार्थिकइसीति · हति कुक्षिकल
शिवस्यत्वस्थेहेऽस्मनीराम्प्रतोऽवतिच अभिधानस्वाभाव्यादस्पलेकाम्येविवेतिबोध्यं स्त्वासोकलितिकत्वाकापिशप्या अस्याहृयोतिव ऋषीयनोऽस्त्रापिनादजाहिमर्थेन प्राप्तिः कविस्तुवक्ष्मरो
ग्यवपाठः संकोर्नतु रकोः कच्छादित्वाहवाशिमिद्धेः राचिधानेष्यप्रमत्त आह कवइतितत्त्वाप्यकावाधामाप्नहिति असाविधी यतेऽति भावः नन्वेवं कच्छादिषु कुशशब्दपाठोऽव्यर्थः कापुष
ताहेचाक्षेव्रत आह कच्छाहेश्चेति · कुशाद्विषयस्यतस्मात्प्रतीतार्थत्वादिति भावः नचात्र कोऽमनुष्यवृत्तिकल्पिकइत्यर्थः ज्ञापवार्थअमनुष्येत्यस्याभावेहिपहेतुच्छगापिस्याजा एवं व
मनुष्यराकं वा राकवक इति रूपद्वयमिति वाच्यं एतत्पूर्वविहितप्रदेर्योरप्यभावस्यामनुष्यानहरानयोश्चनात् ज्ञापितेप्यणोऽलाभात् नवचनस्यभावएववोध्यंतविनिगमनावि
रहात्स्वतोपात्त्वेनतत्राननुष्यइत्यस्मान्यो विज्ञातायदिमिति · एवं च वुञः पुणाणौ वाधकाविति ज्ञाप्यतइत्येपंतत्वेनातिनवमनुष्यततस्यापोर्वज्ञविध्यर्थः म पाठस्वारतार्थः

कै०टि०वि० विनिगमनाविरहे गात् तत्वात्समर्थसामर्थ्यस्यादिति भावः नहि भाष्येति एवं च भाष्यं समतं भेद्वल्लक्ष्म्हेतु सद्यप्रतिपत्त्यर्थम् लक्षणमिति भावः अथ यात्यपृ आमादिभिः यत्लक्ष्य विधिः सोऽयं
५५ याशिद्द्वन्द्वयः प्रसिद्धिर्नैपध्यं वेस्तुतस्त्वाह यायया हिति क्रवनियतनिमित्ति व्युत्पाद्यति योगोत्याद्विकस्य यथः निर्गत इसमस्यकस्मादित्याकांक्षायाः मत्वाहाहवर्णाग्रमेभ्य इति नन्वर
ापात्सोमात्सन्मसूत्रेणाणसिद्ध एवेमत आह अणीति एतद्धर्ममेव भाष्ये हि यापुहानहत परिगणनमभिप्रेत्याह हस्याद्य इति ननु परिगणनाहत्रस्यः साभिरेवनेस त आह अ
प्रतीति परिगणनं भाष्यकृतो न वार्तिककारस्यैवेति विप्रतिषेधवार्तिककारस्तु न जानातीति भावः ननु धन्वेभ्यः पश्चादिति न यस्याद्धित्य नु हेत्रेन ककाशत्वात्मनेत्याद्वि संगतोऽस्य
तत्राह परेति ननु वक्ष्योक्तपरजमत्या यात इत्याष्ठः परत्वादिति वार्तिका साक्षिर तत्राह वार्तिकेतिपुरस्ताच्चाप्रिततेन नु यातसमा मे पूर्वं वदर्थो नो हा न खिविधानात्यायं मतो हात्रो
तत्राह शिवस्येति ननु अधिकारादसुष्ठीहि विषयमिति भावः ननु कथमयमजोवकाशः परत्वेन पूर्वीतलक्षणापुत्राप्तेरत आह मस्येति वचोपवादइ तिमतत्वाद्धाद्इत्यतः प
रइति भावः कोपधमहणादिति अत्र केवलं स्थाने कोपधं नहिलाक मस्तितया तिकादिति भावः एवं चतत्रापि फलं न विशेषाय यापितव्यापिद्धाद्इतियोजितकमस्तासौ स्या
हितितात्पर्यं केचित्तु सद्वाद्यपेहिता मयोरपिक्षानहमन्वष्माहेके इति सूत्रस्य सेकोप धाहिस्यरस्य जनपदनदवधिविधयस्यात्राप्तिरपि नेत्याह अत्रोऽल्कोनाममात्मइ तितद्वपराम
र्शमरुगात्र सूपरहृद्धीयतिर्मिति पारिगणनानेपि कुइ तिनाम वाचिनोऽप्यव्ययत्वमित्याक्षिप्यसंहर्षं च चरितितद्यप्रिनित्रकलीस्येन न अत्र ससंदेवत्रवाहीकनामीप्रत्युक्तिति ठञ्जितोऽत्राप्यपवादे एम०
रितिवाहीकनाम सम्भवानरवाद्धिमनुवतरितिभावः ठञादिभिरितित्राहिताभिठञ्च इ्च्ववस्प्रयोगाच्च इत्याभिप्रायभाष्येकोपधाद्गणः पुनरितिपर्वं वार्तिकोक्तोपयकोप ५५

धाराक्स्योर्विप्रतिषेधे ओत्कौपदेश्यत अधिमृयमान्तं खड्कमिदं रतहाहायं चोपपतितरपवादः मूलापवादं उग्रीव्यानामलक्षणानिति प्रमथ्यान्तरपेहितिकोपधलक्षणाम्पितिशेषः अ
पवादत्वाद्वेसोऽगोत्वाक्ष्कस्त्वेनोहीयस्यानमस्येति सपूर्णसूत्रानुवर्ततिरिति भावः च तन्त्रमिमस्य थइति एवं च जिमतिविधेयायतः मामोतिस्तेनाभविष्यतीति तद्धसिद्धइत्यपः रुध
त्वहृद्योधितुमात्रहाहिरूपूरितिअत्राप्यठऽोच कौमहृशनमभाष्यनिर्माणकसृरिति पाठः एतहृत्तर भाष्ये वक्तव्यता णत्वमात्रस्यात्वमुपुलोचच्छात्पूर्वत्वादिति विमतिवध
धयमुक्तं तेहकोहृष्टुक्तिः परत्वेन च्छवाधकठञपवादहुतयोत्कृष्टवलानाम णाहीनाहुर्वत्वेनन सप्रधारणायाश्रमोगातत्वाधिधाचपिकालाहि निर्वर्तितेइति हसनुसारि
णः वक्ष्क वक्ष्क ठञपवादत्वे विपरत्वादपि हिहारेणा चोचितोऽत्यस्य वक्ष्मप्रधारणावीजेत्वनभाष्यासगातस्याभावइतिहिक्काद्याविद्विति तत्रसूत्रस्याभिनिषेधतिहृस्वानः पावकृति
भावः वाहुरे वो वेति अत्रकुरुः पेशलः पेशड्रतिसङ्केनामसूपाठादितिभावः टहानइति ननुस्मतिपाहफश्वाद्विचनतानतशब्दाभ्यामुच्यते तस्मात्स्यानइत्सभिकोरेवह
चोत्राज्ञाहिपूस्यपाठानेतनघणितिमक्तिरित्यधिकोऽत्र चित्रारेह शकालाठमित्यूर्वेनेतिभावः मालवहृन्नियच्छीरङ्गुवौः देशपाथनोतवामितेपिमन्नोहिलाभा
वाहाह मस्तुनेति णिनिद्धवृत्त्याविप्रतिविषेधौ भाष्ये उक्तः अत्रेवाम्रिश्रालाणेश्मक्तुक्तेः आलेणेभ्यस्यस्याश्रालणवोधकमस्त्ययमहतिम्यइत्यर्थः भाष्ये यत्रपूर्वोहमिति
अत्रेनन यत्रपूर्वात्वं पत्राश्रुपुरिपदुवत्तुमयारपिनहस्तोध्येवाश्रुहारणात स्वावरास्मसयधलमुपपादयतिस्त्वावेति शब्दांदेनोति अन्येषामपिहश्यतइत्येनत्व
पवमताभियुक्तोक्तारियंभाष्येमोहकमितिमोहपेयत्तोदोशाब्दाध्येतवाचिनोननुकरणवाधणाशक्सेववुत्तोप्यपवादत्वात कथं विप्रतिषेधात्तत्राह पुरस्तादिति भाष्य

कै०टी०षि०ठ स्त्रिराभ्यामितिकाश्यपादिभ्यां छन्दसीति बाह्लीकनामभ्यश्चेति विहितावित्यर्थः कारितवनाथितयात्सूत्रबाह्लीकग्रामो छत्रोरपीति आर्हर्हीशोइति स्वभाष्यकालात्कुल्वत्तिको
५६ स्त्रीरणाप्रसंगोनोक्तः ननोहीर्शाउत्सवत्रहवाहिमस्यनिवृत्तावपिवाचारवाच्चैतेनैववास्त्रिवोहवात्स्यायामितित्वर्थमतआह हस्तश्रीति हवात्स्यायामितिछइतिस्ते
त्समर्थ्येन स्त्रीर्हशेठजित्सेननवाहसोविशेषविहितत्वादनुमानाहित्यर्थः माक्षवान्त वइति मल्लवाल्कः मक्तिः नचेति एवं चेतस्मात्मध्यात्सूत्रेणहेधसुपिविधा
नानुमानान्तस्थानचकाशत्वेनेधवांधकत्वापपत्तेर्विप्रतिषेधोयुक्तः स्यर्थ आष्यः काण्यविति आह स्वाहपिबहुवचनविषयाहित्य कः कोपधाहणिस्थानकोर्थोविमति
तिषेधेनेति आघत्रणारितिबोधः कोपधाइणा स्कोलाछइतिभाष्यपाठः ननु प्रस्थान्नेमतिविहितकोपधाणाग्स्थाच्छः परत्वात्सापिजनपदहेतुत्वाधकत्वेनापि परोहस्वा
हेकनिक्षिधमेवनबाधकत्वमितिकिमनेनवार्त्तिकेनेत्यत आह जनपदवाचिनश्नितिकोपधाहणितिस्वतन्त्रसूत्रेणेतिभावः शास्त्रात्कीमिदृश्वाहेके कोत्तितिछः। पारेधन्वश
ब्दोमहत्हेशपिशेषवाची अत्रभाष्ये पारेधन्वमितिपाठः कचित्पारेधन्वेतितदुभयसिद्ध्ये आह पक्षेठञिति ननु श्चानिस्त्रुहान्निमदश्रीनाथजनपदतः नन्तुनरचाधिरिति
लोधवात्कमेवास्त्यमलाथमिदंनोघमत आह तस्यावधिरिति ननु जनपदावमचुस्वाजनपदत्वात्कथमवयवमात्रात्माभिरत आह योजनपदस्यमितितत्ववधिपदार्थएव
दूर्वपदहृ इतिभावः ननुवाह्लीकनामः कथंतस्यजनपदस्यावधित्वेऽपिवाठञ्ज्ञियुक्तौदूतिमीश्रीयइत्ययुक्तमत आह स्वामीपीकमितिस्वचवाह्लीकसमीपः स्यानामवा राम०
ह्लीकत्वजनपदस्यावधिश्रिति भावः भाष्ये ऽवयवमात्राहितस्यावधिभूतजनपदावयवमात्राश्रीमामामाहेरपीत्यर्थः विभाषाकुरु आमांतुजित्सर्थो मनुष्यतस्या ५६

योर्हेनन्तुसूत्र कटाविपाठात्रणात्यास्कककथणंबाधित्वाऽभेवेतिविप्रतिषेधोनर्थकइतिभावः कटाविस्म स्त्र शाल्वशब्दइतिसाल्वानामितिभाष्येवहुवचनेनतु अर्थगनवहु
त्वमशब्दअोरिपध्येत्रमाल्वानावाचकस्य किमर्थः पाठइतिवार्थःअजभावेछइतिहस्वत्वादितिभावः अपदान्तावितिसूत्रेणमनुचर्मवाकमेदेन तत्थीतिर्विर्थपाठवि
धानमितिभाष्यतात्पर्यमाहुः गृहादिम्यधुपुष्टथिवीमध्यस्यपकृतिलेतनु घरकमध्यशद्वस्यतत घरकमध्यशद्वस्यमध्यमोर्हशाधिमध्यमोमइत्यस्मगतमतआहवाच्येव
ति गहादिसु पृथिवीमध्यावीमध्यशद्वमानस्यचमध्यमाहेशइतिवार्त्तिकार्थः अनेनुगणसूत्रमनोयंपृथिवीमध्यशद्वस्येव मध्यमाहशइत्याहुः प्राप्तनिर्त्तसेयेषा
उत्कृत्निवासेयेषांप्राच्याः उदीच्याः स्वरसोगिविकिवित्॥ ॥इतिशिवभट्टसुतनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्यद्वितीयपादे द्वितीयमाहिकं॥ ॥यु
ष्मदस्मदोः ननु स्वजस्वेनैनविधानात्तयोरागस्त्वाधिकारार्थाविधानात्तस्यथास्त्वग्रागितः किमर्थोवायोगविभागोऽत आह स्वरार्थस्त्वादिति कुतः प्रत्ययत्रयस्येति ननु
यद्दिप्रत्ययत्रयोस्याविधानतर्हिधेपारपिनविधानेचेनमसहायतामात्रघोननात् यदिहात्प्रत्ययत्रस्यापिविधानात्धयाविधानंतहित्रयाणामपीतिचेत्र अनन्तरस्यनिहणस्य
हिपधेः भावमात्रमर्थः नत्वस्याभावापिनानार्थतापत्तेः एवंचवाक्यस्यमहाविभाषयासिद्धत्वाहनन्तरस्यानहणेवाधितत्रस्मेभावेति लक्ष्यसंस्कारोवेलामयानिर्णीयतेयथा
स्मस्यसूत्रेचविधेयर्थमितिकालिकसंख्यास्याम्यात्वेत्यइतिमइणोति सूत्रभाष्यसूष्टमित्याइमान सामहाम्यलक्ष्यप्रतियोगिहीपन्हत्वादाक्षापेचेत्याग्रेमिवनदुपस्थितिरि
त्यहावः पुष्करस्महोर्विजितिवृशाप्रोरितिवहनंतर्योपवस्तुरूघरोत्तुनरार्थेन स्मिन्मणिवन्नतुअछेदनवन्क्ष्यरामर्शसिद्धरमानमेवमहत्तश्रह आनमर्पत्तिअप्यवहिताम

कै०टी०वि० ति॰ माऽऽह ब्राह्मणा इति भावः तच्छब्दस्याथ च हितबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति तात्पर्यं नन्वेतत्संठति चानुक्त एवेनोक्ते इति॰ इदमेव युक्तमथ्वेत्याहितुश्चेत्याख्यानं तत्त्वक ममका
५७ नन्वेकवचनान्तत्वमुत्पन्नस्यैकवचनस्याहस्मिंश्च नरथत्वसंभवादाह हन्त्रिमेतिति भिन्नत्वादिति अन्तरङ्गत्वान्मीतिमायावैत्पविद्याश्च न लुप्येयामेह णवास्मात्तक त्रिसमेवचाः
कत्रिमस्मिंश्च ग्रहणानुकर्षत्वप्रसक्त आह तत्राविषयभेदेनेति व्याख्यावादिति भावः अथ च हि तत्त्रिमप्रत्ययलक्षणा प्रत्ययनिषेधप्रतिषेधद्वारा अवृहिते तस्य थः किं च शास्त्रवा
धोपक्रयालो कि कल्पावधायुक्तः किंचत्वमावेकवचनमत्ययान्त पदयोश्चेत्यत्रास्मारश्च तसरोराद्वशपकत्वे नाचापीपमेवाहताभावत्वान्नन्वेवमेकवचनः शिसम्भ
कचचना संगात्तिरत्त आह एकवचनेऽ तिचेति॰ प्रथमाधिवचनान्तमिति एवं च परस्कार्यं वाचकयेयुष्मदस्मदोरन्यौ शिशोवात्र चोद्यः यस्य च प्रथमाधिवचनमित्यनेन
त्वेक स्यार्थस्य वचनेन हि युष्मदस्मदोरत्र आह वार्त्तिवचनशब्दःकरणत्वसत्ताप्रतिपादकपर इति भावः अर्था यत॰ तेध्वम् इति त्रिकमर्थपदादिस्मस्यानम् सूत्रकृद्धि
हणाय हकारमिति योऽम्मिन्प्रतीस्माव्याप्तत्वस्यर्थः अमुतात्वच॰ सत्खयोगस्याविभितमिति॰ विन्सविद्रुठस्येकइत्सूत्रे चर्णग्रहणापदे वर्णमात्रस्यैव प्रसक्तत्वन सस्कृत
च॰ अमुद्दर्योगस्याविभिन्नमिति॰ विन्सभिदंठस्मिकाद्रत्र चचानग्रहणपदेकवर्णमात्रस्य वप्रयत्नन्न समुदायग्रहणपदेश्चात स्येव प्रत्ययेन पुरोगामाइति न्यायेन तु विशिष्ट
स्यापि प्रत्ययत्वेन ग्रहणोत्व चग्रहणातत्स्यापि तदन्तविधिन्त्वेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठस्येचाहेशनवहो वाभ्यां तत्स्मादेशात्परस्मिन्नित्याख्यानमभिप्रेत्याहीत्यादि राम०
त्वाहित्वेनेत्त्रागात्परत्वाभोवाध्यते॰ आदिरित्विहि निर्दिश्यमानस्यत्वस्यापरत्वमेचथीतिवो थं॰ सम्यधानान्तरेषचक्कस्यागनिमित्तसिद्धिका श्विनभागवर्तितस्य बाधार्थं सर्वं चाप्राव॰ अत्रे ५७

स्वेराणात्सेलोपोविधीयेत॰ ननु हेमशब्दस्य स्वर्णशक्तत्वान्न अर्थमेहोत आह हेमेनेतिमर्व चाणि स्पवक्र व्यमितिचेदर्था वा षामामहिति रसेवक्त्रयंदृष्टमेवाशिषधाने लोके
नहभावआहोवेतिनि सर्ववेतिवक्त्व्यानन्तु हेमवहेमन्त्रायनीगानिकर्णौ तस्मोदमोहेमन्त्रसुध्यात इति वेदप्रयोगादिह क्षिप्तत्ववेपि माप्यमात इ भाष्य न तत्रे हे हेमनमिति प्रयोगाभिप्र
यंतलोपश्च आवश्यकः भाषायामपि तत्त्वात्कोऽयं च्म्नचापितत्प्रयोगापत्तिरत आह ग्रन्थत्रिविधयः इति प्रकृतिभावाहिति इदं च हि नेतलोपग्रहणे पिनइतिसुप्रायलोप इति पहे
आवश्यकत्त्वेनेत्यञ्जनेऽस्मिंश्च लोपः पोस्पतिवत्सहलोपः प्राप्नोति अहलोपस्यानिवत्वात् सिध्यत्वाद्यनहिलोपः स्यापि वीध्यं भाष्ये लोपःस्वल्ववीति न चाणो वाति चकोरेणाय था
प्राप्तः आत्वरोपिविधिने न तत्र चान्तलोपाभावात्रहे भंती निम्नि ध्यतीति वाध्यं भाष्यविरोधिनश्च स्पतत्त्वासर्थक्रत्वाभावाल्लहपे ह्रयान्तलोपाकरणस्येवोचित्त्वाच्चेति भावः ननु स
वेत्रानहणास्मास्ध्यपूर्वस्येच्छप्सहुकस्ृतीतमाध्ययाठजाप्रत्ययेनावा धामामहिति सर्वेत्राणि त्वावश्यकमत आह इदं स्येवति सर्वत्र ग्रहणं तु सर्वत्र विभाषा गो रिति व
स्माद्याप्यमेवेति भावः नन्वेवमपि इत्रावाधाध्वे हे हे मंतभिस्मस्मासिधि॰ विवीजेतु प्रकृत्याप्रामसमाचशयानाभाव इति॰ ननु मातसापक्षदृश्य आव्ययत्वाद्वोधस्य सज्ञेनत इपाठानेवथ
मत अह अन्तेनेति॰ नन्वेवमपि प्रयोगता पक्ष इत्यस्य सामपिकइस्रेत ध्याहन्यते दूपासन मत आह मायक्षदृश्लितितस्य ह स्वरूपामितिपितस्यकैरास्यभार्याय प्रकृतिविनाहणमित्यर्थः
अत्रापिकालाहित्वनुचन्नतः इति भावः नाच सायष्टदृश्यापिलक्षणायाकालविशेषपरित्यकालाठजनिवारणाय सूचेतन स्वह गांध्यनभिधानेन तत्र जातदभावकल्पना हिस्याशयः के
चित्तु चकारांतस्यायशद्दस्यघञन्तस्यानभिधानमेवेति भाष्याशयः अतस्वानि मन्ः कथमा या ह ह इत्योदि आत्माच मानेव चनस्यान्त स्यकालत्वेहत्याणपामा माह इत्येके र

कै०टी०वि०
५८
शिक्षमासोपपत्तेः अस्मान्मानाप्ति: स्येष्टेवेत्याहुः नतुहस्यी हिलामावात्कपमनेनेके हशिक्षमासाः चन्यममा सेतुहर्व तिपानवेपूरीत्सापत्तिरत् आहसंस्यापीतिनेन्येवमथ्यमयत्वा
धिमक्ति श्रवणानस्यातमन्न आहमाष्यकारेति· सायमेउन ममिस्वरमस्यइत्याहितुचित्तमेचात्याहुः चित्र मित्तस्ययेनेवासिद्धेर्विश ह्यासि त्रिनेवठओचार्थे मिधत्ततुपाहानाद्विरामि
स्थयमप्रमाणिक मित्याहुः घकालितिसूचनिास इतिभावः तन्नाहिग्रहणाभावाहाह आगंस्तेति· अत्रत्यमपिभाष्यं स्वमलहवेति सूत्रस्थभाष्यव्याख्यानरीत्यैव व्याख्ये
येकेयवस्तु विस्पष्टविभाषाहे· ननुसमर्थन्नाधितोत्यन्तः सामर्थ्यवस्तुवर्तनेनेतिहवंतो हवनीयतुइत्रिकिं यनेत्यतआह स्याचितिस्थयाकथचित्को त्सनिक सामर्थ्यमाहाभेच शाह्य
मकृत्नित्यभावा भाष्येभवस्त्वात्· अत्रकालवाचकशेषे· नहाहकालघाचित्वाचिद्धिति ननुलुकोनेमित्तिकत्वात्किमाहायस्माना अयत्वेमत आहस्येपाधात्स्वितिममान का
लमाश्रिकत्वमेवमस्मानाश्रयत्वमितिभावः अतएगत्याहिति· चमरोगानपीति स्तोमवतुल्गातिरिक्तोरूयानरगाचिर्धयागस्थितश्रुतिभावः नन्वव्ययारिति लुकःके थनाधि
तप्रस्ययापेक्षत्वमत आहप्रातिपदिकाहिति एतस्येति एवचतत्त्वानहनुर्गति हेमिकतो मेनमाप्य विरुद्धेतिभावः अत्यमसत्याहिद्रमपुक्तमत आहशाकृतधिनेतिमाप्य
आरूप्यतइति· भस्याघनेऽस्त्यर्थः सामर्थ्येचेहवाधिकेतित हनुमापकालुक्रमहत्स्यमपः सुवताहुमत्रिरितिस्वार्थेऽप्यलिंगमाख्याकारकेः परिहृत्यार्थस्मपदस्यपरस्यपदान्ते
तामवधइत्यर्थोज्ञाप्यतइत्यर्थः यावतामसमर्थानांप्रथमाहिति· किंपुनः समर्थमर्थाभिधानेनयछकं क्षमावर्णानुहृष्टीकेपदमितितत्रत्राध्यापिकोतिभावः कमवर्णानुह राम०
वीकेवपरः आश्माप्रातिपदिकाधारेवत्यम्नतनपुनस्यापिविशिष्टमव्यप्रत्ययवोधिशंक ततः प्रथमा प्रातिपदिकाहितिर्थाभविष्यतीतिभावः ननुज्ञापकासुवतस्यमक जित्वपि ५८

प्रातिपदिकात्मयः सुवंतात्पर इत्यर्थः तत्रसुवंतात्परत्वमुभयविहितं प्रातिपदिकाच्चुभयविहितं सामर्थ्यादिति प्रातिपदिकस्यापि संनिहितत्वात्तद्धिशेषणत्वापत्तावस्यारिस्यारिमयियप्पतीतिको
विरोधातत्र्याहमरीतिरुद्राधिविशेषणात्वेनेति बहुग्रीहिःचयभावः हधाढ इत्योहीहदश्वाहिस्याहिमकतिवोधकतायमातिपदिकविशेषणात्वेनस्येव प्रकृतित्वं लभ्यतइतिमहाति
त्वमतिपादनमुख्यमत्रमाजनेनतद्धिकारस्योक्तत्वाधिरुध्येत इतिकिंचचितिणामनाविनिणामनाचिन्हाहु अयोर्विशेषणांसामान्यतत्त्वानामधेयतोयत्रमस्तेषमातत्योपाय यमित
वनस्यानहाशेषेत्राचितःअतिभावः समर्थस्येतिलक्ष्यानुरोधात्प्रातिपदिकाहित्स्यतस्मात्समर्थाद्धाते स्वविशेषणाभविष्यतीतिभावः सदेवाहइति· चहर्द्धमिशिवःस्तनाप्यप्र
मासपातनत्रहद्वसोतिनातुवर्तते नहि विनहवाक्यं द्वं रोपताधिवितुभिलोपस्त्या निवल्वा हद्ददलम श्चेलुप्रमितयमिस्त्वद्वेस्महशाचिवोप्युपलक्षणे वापथुखडशिस्तज्ञा
घप्रामासाघोत्स्वक्षत्तेलोकेपिक्षचिश्वतिभाषयाम हवसत्यत्र मुज्ञाहिनहणान्हाहरगामात्रमित्याहुः निस्सत्याहितिपदस्यविभक्त्यान्वास्यानेहरनेलोपस्येति· लुकापि
प्रत्ययलक्षणमानपदस्याहितिभावः ननुलुकि सतिभत्वपदस्याभावान्नलोपाभावे कथंतस्मिनित्स्यमत आहययमिति परांनेत्स्येति· रागेचिद्धयोविरोधिभिः हसोहिभि संनिपातमवती
तिशिवेनेत्यावित्थः अंगेपनित्याधीकत्रअंगेपरनित्मतोगतिपाद्वीत्यापत्तुर्गतधलोपइतिपरिभाषावाधः अस्तु पकामयाहिविषयेलुकिक्रतहइतिभाष्यस्यानुगानपीतिस्या
येनेतिश्रव्दःलुकिकृतोपिप्रपलक्षणानपदस्त्वसत्वान्नलोपः प्राप्नोतीत्याहइहतहीतिऊन्नस्यतिलुकिकृतोमत्वाहितिसमानाच धिकसर्वपुरसत्वाधिमुक्तेनेति भावः इदमिहसा
हेमाष्यहु· अतरंगानपेक्षा परिभाषानभिज्ञयोरेकेरशिनोः क्रिमतुक्रिपरमित्याहुः तत्रजातः ननुशेषेऽस्यविकारेपिसमर्थविभक्तिनिर्देशोयन्नान्यायवयकानीत्यत्

के०टी०वि० तस्मादत्यन्तभयोर्थेति॰ ननु ज्ञातत्वप्रयत्नयोर्थसत्वस्यादत्यन्ततीयायायाअपियोपत्वाद्दाभिधानेति॰ स्वार्थ्यमतिरिक्तेति॰ उपयुक्तादत्यन्तस्योपयुक्तसजातीयस्यैवग्रहणादितिभावः
५० अथमार इतितपत्रात् इत्यादिसूत्रस्थहां भ इत्यर्थः नियमाभावेप्रत्ययप्रशेगानुपपत्त्यर्थनिरुक्ताप्र इत्यादिउपयोगः साक्षात्तेन नोहाविनियोगः न नत्वर्थनिर्देशउनुप
पयाद्विधानेके श्रीपो तस्माह अत्रस्फुरणेति॰ अन्यथाप्रादत्यागापठयोः मर्वथ्यर्थपुर्यायप्रसंगः स्यादितिभावः आक्षिपति॰ ननु गोशाहोरेच नीलाहिमीनकत्वइत्यन्ते॰ कि
थमत्र इत्यत्राह पिपत्सादत्यन्तप्रिति प्रयुत्नमइति कुशलेनेतिचनलक्षणम्प्रितिस्यायत्लनकलत्वकापिप्यत्सादित्युपाठादित्याहु॰ ननु तुमिधाने नकेथदानादिवि
धायकप्रमाख्यानमम अत्राहलुकस्येति॰ आयमचः ननु मध्यप्रायमवमकथगतायेता अथमुद्दादत्रात्राहमचइति॰ मुक्तसंशयेन त्रीतिस्येचत्र अभवइत्यत्र सर्वगत्येति अभि
धानत्वाभावाश्रयव स्थितिभावः भाष्यैदेवदत्तस्मानितस्य अचलुपपादपतिसोपिस्वरूपमुक्रेशोहीनीतिजत्वादृणोधध मितिभावः उरहिशाहाहोतिक चित्पाठः अ
थेमवयुक्तः पाठः जलोरस्के भेरेशोपिसत्वमस्माहितिवोध्यं भोध्ययत्नत्रनिस्मिति॰ एवंचतहेवोहादशांग्यान्तर्तुल्लो भ्रोरेदुदत्तइति मवचसेत्प्रशाहिवुतद्दाहराहा
नमस्मगतस्मादिहितिभावः निस्मवर्णस्य तत्रभवइत्यत्रग्रहणेदोषो नरमाह भाष्यप्रवेनतहिइति किंवेत्यर्थः अभुपस्यवादोषातरमाहस्यते हीति॰ नहप्रापचोरइतिइष्ट
मिद्धोरस्मीगुलीसंबंधाभावेपीनिमायत्तस्मिन्नात्स्लिभिवेगलीयमितिमचतिइत्यर्थः ननुउपजानुशब्दस्मकथेधगोवयववावेकत्वमतैत्राहजानुसमीपेतिप्रायमवसम्बे
ति॰ अभिधानस्याभावान्नअमवविशेषस्यतदत्वन्निर्भवियामितिनार्थः प्रायमवइत्यर्थिकरणेतिचः कोशाधिकोइतिना पूर्वमित्याहतस्यविकारइति अत्याद्यवमप्याहए एषा रा०म० ५०

इतिलौकिकइति एवं चेष्टार्थानुपपत्तिस्तद्यौनुपपत्तिरित्यस्मार्थमितिभावः सस्यवामिति॰ भेमत्वाधिकोरकियमाणेइत्यर्थः संभवअसत्त्रिः संभावना आधेयस्याधारपरिमाणानतिरेकः स्वंअ
दइत्यस्यचलोकेनुध्यमानमित्यर्थः हाहकेशी मति॰ संभवन्त्रिवेधुस्याभावेलोपयाव॰ नहितथाकोशइतिभावः मुक्तिर्युक्ताश्ववीति॰ स्वस्मिनशब्दस्य साधुत्वनियामकोवतीत्यर्थः क
लाप्यश्वत्यभाष्येकालादितिवर्त्ततइतिकालात्साध्वृष्यादित्यतः साहचर्यमुपपादयतिथस्मिनितितअमवः भाष्येकालाधिकारइतिकालात्साध्विसयत्निवर्ततइतिज्ञशब्दे ने
तिशेषः नचतदस्मोसाढस्मिस्ते ननविद्धेहात्तचान्द्रशास्वेषः तस्मान्त्राणिपहितुशक्यत्वादितिभावः विहायफलस्मिनिकालनिष्टमत्यर्थं प्रतिपत्तिफलमित्यर्थः गंभीरान्ननुप
रिमुख्यादिभ्योव्ययीभावेभ्यष्ठेयोत्रअत एवस्त्रोभोउपकूलादिभ्यः प्रतिषेधइत्युक्तं तत्राव्ययीभावाद्धोस्येवसिद्धमेत आह अव्ययीभावोत्रस्येत हिति॰ उद्देश्यत्त्वमितिवस्मा
गामुपकूलादिभ्यः प्रतिषेधइत्येतदित्यर्थः एवंचपरिमुखादिभ्यइत्येतावत्सव्ययीभावात्प्रितिनवक्तव्यमितिभावः वहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानाद्ग्रहणमित्यन्ये आन्तःपु
उद्दाहरणो अर्थाश्मित्तुला अथगकथमत आहह इतिनुदेदहन्द्य भेदे हिकमिति भाष्यसतदनुद्यासामादितिभावः भाष्यत सत्यामितिवार्तिके आर्धत्वात्समासः अयथानोभ
ति॰ सुलिपात्त्रतोलौपश्यत्स्यार्थमितिभावः गाहादिपागहेवाविधइहकिमथेमत आहाहिद्यति॰ प्रकृतवार्तिकप्रयोजनमाहतेनानत्राषीति॰ ननुगहादिषुसर्वमुख्यशब्दस्य
हणामत्कइत्यत्रकायमत आहजानाहिधिनिश्याल्ताविगल्यादिभवार्यमस्यमत्यत्रगित्यर्थः नहतविधिरित्यत इत्थाभ्यत्तंत्तोहाहत्यादितिभावः इदंवक्तव्यमिति॰ प्यांग्भीग
तस्पउक्तः सहर्षिपतद्वति भाष्याकृर्यतः वधमिवाथैदेयोवहिवहिलोपाय अन्येवावत्र जाविसिद्धेः॰ नथापिशेयारपिभवार्थ एवप्रहन्निहवधितुमिहअन्यत्रानभिधानमिति

कै॰टी॰ वि॰ भावः अत एवात्र अवर्जिके वह्निर्विवाद्यः इत्येव विनहमाध्ये दर्शितः तस्याख्यानं अधिकारो यस्मिन्निति विधेयफलाभाव इति तेषामवेरिमप्रायः अधिकारफलमध्ये शुरापन्नत्करणफलम
६० अप्रवात्रासम फलं ऽशनापवाद स्रुक्करणाभाव इति बोध्यं यथा विहितेति घाइ विविध्यर्थमित्यर्थः विध्यर्थमेवर्जितेति प्रश्नाशयः विधौ फलाभाव इमामिप्रायेण वाह भाष्ये प्रवा
हविधानार्थ इति प्रहरणि प्रायमज्ञा नाम आह न पुनर्नि हि शास्त्रार्थ इति व्याख्यात आना न्नो गृह शौकिमर्थमिति व्याख्यानेनेव योपतावश्यादम्समवधः तत्राहे पादेवसिद्धमिति म
त्वाप्रश्नः नन्वात्मा मान्यते विधानेनापि ततः क्षिप्स्यतीत्यत आह उक्तेरिति व्याख्यातत्वनामग्रहणा हितिश्रवार्थत्वस्य व्याख्यात आह्नीनि वसिंध नामग्रहण मेतदर्थ कमिति
भावः भाष्ये क्वचित्तु काचिदिति एवं चार्थमेवं व्याख्यातत्वनामग्रहणमिति भावः नन्वग्निष्ठोमादिक्रिया मेवेतु विधीनकृतुमञ्जयन्त्वेति मचेऽ अविधानत्वर्थं स्यादत आह अ
ग्निष्ठोमशब्द इति स्वधानन्तु तदर्थमेवाऽऽदित्यक्रियाकाग्निष्ठोमादिपदस्वारितार्थमिति भावः अत्र ऽज एवेतिव्याख्यातत्वनामत्वाहिति भावः भाष्ये मतहीनेति भवेमन्ने व्याख्यानेकत्वचत्
गिरार्थः तारर्थ्या नाम्न इत्यर्थिति अग्निष्ठोमार्थमन्त्रेतरर्थकल्पवामिष्टो मव्योपेरप्रयोग इति भावः क्रतुपसुत्या इति सोमसंस्थाऽऽध्वेत्तामुत्याचित्तिचा अचहुवचननिर्देशादिति नि
नास्वरूपमिमेत धायेनविशेषानहणाचतमहणावेतस्मिन् प्राधेननहंतानामपिनहणांस्मादि भाष्ये यत्रेवति याशहस्यार्थः अमुख्यत्वमिति प्रवेनव यत्तावदीनामपितत्वंचाध्य
विहसः वालवयाविहस्वेसम्सनाद्दवेत्वमिस्माह श्रीहिरप्रवेति अनुरूपः प्रमवतीत्यर्थानुरूपः वालचायमेतिमाणिवाचकइतिशेषः नेवेतत्रेमेत व्याचष्टे नेवेलोके इति मग्गलार्थो राम॰
वाराणसीमिति समरणमात्राप्तद्वं मंगलम्योजनावाराणसीतत्रावदेवजितरीतिधवहरे नौत्यर्थः स्मारणमात्रेण सर्वं मंगलहत्वातस्मरणमात्रेणामुक्तिहत्वात्संसीतकर्मबल्बाक्षित्वरीति ६०

व्यवहार इति भावः एवं व्याकरणोसवनालनायस्यविहरशाहेनव्यवहार इति भावः अभिनिष्क्रामयघपीतिनेतिपानपादविक्षेपइंगनिष्क्रमामिति भावः तथापीति अन्तादिपाद्विक्षेप
स्तत्रापि स्वत्वमिति भावः क्रियामात्रोपाहिति अभिप्रियतीति भावः अधिकत्वात्स्याधिकावाचकात्प्रत्ययानुत्पन्नः पंचम्यन्तपपन्नमत आह तादर्थ्य इति क्रियुक्तेरयमुभाष्ये पी
स्वधिताऽत्र्याख्यानविशेष्ये वाकरणात्त्राणपिकाविशेष्यतिबोध्यं सामान्यवादः इतीवेवाभिजनाभिवासेशरुतिविशेषस्यसप्टर्थमत आह अभिजनेति ननुमुख्यार्थस्य चव्ये प्र
त्याकुतोनेत आह निवासेऽप्याह चर्येति वाहदेवासूवाहदेवस्मिन्नत्वाहिदर्शयतिवसुदेवयनिनोत्राहितिद्विभिमिदंमप्रमाधिकोवाहुन्नत्वेलोकिकगोत्रमत्वेव प्रख्या
धायप्रसिद्धिमवन्नेवेतत्रमिधअतएवानेनेघाह्नत्रियार्थेसवभाष्यवहन्तिअम्माहितत्वदवामिस्थः ज्ञापेनापिचावितात्यनुपपाहनाह भाष्येथवानेषाह्नत्रियापेतिदचतां
विशेषइतिचहुश्रीहिः स्वनापदचोपलक्षणमितिभावः जनपद्विनाकरिप्यमाणत्वेपहत्पसप्तमयप्रतिपन्नेनद्वत्यर्थमाहजनपद्विनइति भाष्यमाहितिविधेयत्वेनप्राधान्यप्रकरणा
द्वात्पिवाध्यानन्तनिह्रासो हृस्तः एवहिदिहशक्रिकेऽसमागतमत आह निहूप्रेप च पद इति तापरिधिकारचिह्नितप्रयप्रकृतितुल्यत्तेनित्वार्थः एवहितस्मापचयः फलतिह्निविनि
मिनेष्वित्तिः आवकइत्तोहेः ननुविनेहिधिवचनेवहवचनयोर्वाह्निविनिर्विजनत आह विहस्माहितमनपाजिरर्दश इति मन्नेकः कनितिप्रत्ययः तेनमीक्रकालापककाठकमौगात्र च
रणाइअर्थमात्रमपोरिजिवाध्यं अहदेववितिरि अध्यायनक्षेमकाशनेवाचतेनेककोपीचतस्यपरःनतुकाठकमित्यादेप्रयपरेशनान्यप्रयोहशपनहस्यनुपपन्नमत आह प्रशंसाहीना
मितिभाष्येनंथचतिविनष्टनमथइत्यर्थः अपः सइतिगनतोपथः सइस्पनुत्तमेनदिति दिवानुपुर्व्यनिससथः अशनेरवसानिमल्वीकृतानशवानिमन्त्वमाह यथपथर्यइति अ

के०टी०शि० नेनवेरत्वंश द्वार्थेममरु नीतिधनितेनु धातायथापूर्वमदत्वमरिक्ष्णतिवेलनानुपूर्व्यपिसेवेतिन अपूर्वमीमांसाभिवातात्हानिमिन मुक्तमत आह महाप्रलयादिस्थिति आनुपूर्व्या
६१ सत्वम् ह्यु गाथिटितत्खेनानित्यत्वमिति भावइडतिकेचिन्नच मधप्यथोनितदूसाहिशुका शेषवितोधान अर्थस्यापि ज्योतिष्टोमादिवनित्यत्वानुभवासचिदेहेन नित्यत्वमथयोरपि तत्प्रमा
न्मत्वात् रमि हे नानुपूर्वी मिन्नेव प्रतिमन्वन्तरंचै धाक्ष्मति रत्याचिधीयमद तु केरिसमेऽपेर तु अथपीनित्यत्वेऽतक त्वविशाधिनित्यत्व सैवाभ्युपगम पूर्वपक्षि ग्रा नाह शनित्यत्वे
यहेदः प्रत्यक्षि एवचाथश्शेषनाऽइश्वर सुरत्रायान मिच पूर्ववद्दृत्तान्यविषयत्वात् वेदेष्वपि चाहमवेत्तृ पडविपाणि क्रियाहुः यानानुपूर्व्यानि नित्यत्वमाननाहमेहस्पवेतिन्य
नि स्मत्वाप्यभेदेनानिरिधिः मे शेवनात्वादेः सुचेतनमेत्व मेहे मानमृवक्ष्यमाहका ठकं कसाहि अथ वे प्यानुपूर्वीमेदे वकाठकेकालापकादिव्यवहार इति भावः अत्रानुपू
र्वी अनिमित्तेः महानिता मेदेतिक्षनिततरा हतम्पुकयार यड इत्याधिकं मन्त्रूपाधाद पड इम नतुमाथुराध्याहेन भाव्यमत आह कलापिनोपितिनन्वेच कठादिस्य मोक्षाधि
को रेप्रत्ययविधानेनार्थ तत्रपूर्वोक्तवचनेनकृतमित्यर्थः वा ध्यहत आह दिविध्ने वे सोक्ताधिकारएवतिकृतान हरोनाया मकृषि तत्वकृतामेव वाधह शास्त्रादिति भावः कलापिवैश
पायनान्तेवासिनः भाष्मक्राथ्यतानान्तुतत्याकारिणान आह कौशीति प्रत्यक्त्वेन आहात्मसु पललपते ननु ब्राह्मणाभ्यामपि स्मानानितवाम्नितात आह शिष्यशिष्याणामपि तिकला
पातिसूत्रायस्य कलापाप्तेत्वासिम्भो वैशापायनवीतवामिशाथराणमित्यर्थः इन्द्रोनह्यांचतिशौनकादित्वे इतीति योगविभागस्मृतिलिनिर्णयात्स्मर्थं सूत्रं शेषवलेनव्याख्येयमिति भावः ग्रम०
इत्यनान्नू मिति अनमिधानो हितिहितिहिनवोक्तं प्रकोगानापिमयान्त्वोक्त पुराणः शाखापनादीतिनपुनागोनाप्रतिविनितंत्र नित्यत्वकालानीति एवमपिपुराणोपोक्तानीतिभा ६२

य शेषनशुपायनाथपदत्वेनानि आधुनिकानीतितत्पाधुक्तं सपाठसु अत्राणितविषयताया अपिमन्त्रिविषयइतिहृहोत्रास्नाणामनीस्पवभाष्येतरकृक्तोतोमन्ये भाष्यमाह्निकादिस्म इतिअ
नुधायथासिद्धन्तिवेहिविसमन्ते सवयव्यतित्तत्वे भागविभागास्यकर्तव्यत्वान्ते घत्तडससनआहसंज्ञापाकुल्लालितिः ॥ ॥ इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृतेभाष्यप्रदीपो
द्योतेवतुर्थस्य तृतीयप्रथममाह्निकम् ॥ ॥ तस्मिंहन्निति इतिसेन नसुत्रविधिनिमयविधानात्स्वेकेन्त्रप्रस्तीमत आह इद शाहादिति योधडतिप्रसज्ञकृविषयत्वाबहेऽनडस्यर्थः ननु षष्ठीशेष
इ स्यात्मस्मेवधनिक्षिन्नकत्वाभावात्शाहेपे नेतिशेषविशेषेत्याषष्ठीविधीयतेति विशेषणं वाविशेष्यनिरूपितमिति भावः सकर्मकोऽसाधारणोमत्रवानिकमामयोः साधारणाचहशेषवा
निकसत्वस्मात्सेपरिहरतितिमिद्धनिति जघनयन्याचाहि गमन्दिहिनेप्रत्ययविधानमितिः तत्राभहे अथैनाषड्धातिस्मेनेन अनतगदिसुचाति रोपाधिनीमेनतेनोक्तम् इति भावः अ
सन्धिहिते प्रत्ययविधानेऽतिपाठ पाणिगानिनामेन निहितेप्रत्ययविधाने कोत्रमत्ति अनतगदिस्थितिद्विनीयापिहायइत्यन्वयइत्यर्थः अन्नीपद्मानिधनेष्ठेवेतिभाष्यमाहिम्न एवं वेसर्थ
यन्नाभ्यक्षितिअतएवाध्वमित्यादिन हुहाहरगां भाष्ये ह त्तथत्रष्ववीहितिअतएवाध्वरस्य मिसाधुहाहरतो नचितजवत्याधाहोतेति अक्षिविशेषइत्यर्थः अम यहिनाप्य अति
जन्मस्मिन्वलारहप्तातिः स्पेदेवमसन्त्रपतिःन्नप्यसमत्यमाकेऽगास्पत्वाभावात्कथमनेनपहल्लवा धः तद्भावकथं नोगास्वाधइतिचेन्नयविभमिसुत्रोरगांतिकर्त्तव्यमिसाध
याव उरसुकृतिति अनेनाभिनिशेषः इत्युक्तं तेन रमित्यर्थः मतस्मैतपाठेऽइत्युक्तेः सनीत्यर्थं निर्देशस्य सोत्रत्वमावश्यकमित्याह विभक्त्यन्तानामिति तेषामकर्षेऽषमहित्रानाइत्वा
हेकशेषाद्येपोक्तः प्रत्ययान्तपो कृत्वादिकमिति पञ्चमतो धुद्धिविषयत्वेन भासमानेवुद्धिविषयेयर्थप्रत्ययइत्यर्थइतिभावः भाष्यनभिधानादिति अतएवकृत्वादिभीष्यनेतया हिंदु

कै०टी०प्र० नोत्पत्तिरिति भावः । प्रधानकर्लिंगपूर्णार्थे पुंवद्भावाभावाल्लिंगार्थत्वमस्ति स्वभावाच्चाह लिंगमिति हि नेति । दैवसिका नन्वनयोः कथं गोत्रत्वाभावं अपत्याणाऽभावा आह न आह अस्मादेवेति अ
६२ द्वोपस्य स्थानिवत्त्वात् यत्र भावाभावायोर्हयजावस्थेति । समासान्तलोपस्थलेन आह स्मादि मद्रेति अपितृष्यात् नन्वनपत्यातमेवानोहादरणामप्रवृत्तस्तत्राह गोत्राधिकारादिति । गोत्र
वाराणादि स्वितोगोत्रपद्याधिकारः । नन्वार्थे चणिकेत्याणानुहोमेवमिश्चेऽगावयत्काय्यातिव्यवस्थमतः आह केकोपिजलेति वार्त्तिकस्य स्वरसंवृत्तिहति हुले भेत्सर्थः इदमपि वार्त्तिकमितितु
हारन्नः काश्मिगोरिस्माहितार्त्तिकाता सेवेहनुत्त्रितदर्शनात् किंचिमे ऽकृत्विसंनतुन्नापृथ्मोल्लुगिति वा न कषायवर्गनहणाकोविशेषात्र आह वसिष्ठादीति । अत्राहितिहेतोभाष्येतत्राभि
सवं प्रमात्रमिति । तत्रार्थ्येवणिकमंवध्याम्नायङ्स्यर्थे संबंधकेषकषष्ठीघटितवाक्यमेवप्रयोक्तव्यं नतु ततः प्रत्ययइति भावः । आग्ध्वेणामाहदृश्यादिति । मा दृश्यपचार्थवोनुष्ठितत्तया
तद्विषयत्वेनेतिबोध्यं । ननु पुत्रधनादिकमर्पितेयोऽत्वमत आह चाणादितितत्सिद्धमित्स्वस्थवस्थापकेभतद्दिसर्थः तस्य चिकाः । ननु वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यस्तत्तत्समेवीधा
हेवशैषिकसामान्यप्रत्ययमितिहेतिः । सिद्धमत आह विकारे सादि । भोक्षेशैषिकेतस्मात्तद्विकारादिदृत्वाहीत्यर्थइतिभावः अधिकारविंशप्राप्तिसत्त्वात्कथंचेतस्तुपपन्नमत आह
किमिति । तत्रैवेति । अर्थानिर्देशवत्समर्थविभक्तिरपि तत्रान्वाचीतार्थत्वमिमानः सर्वत्रैवेति तस्मिहमित्स्वेनेवसिद्धिमाणाविषयः प्रत्यक्षतस्थः नन्वपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्ताद्व्याले
न्कप्रभृतिशैषिकत्वमत आह तस्येदमित्यस्मादिति । इत्थं प्रागकण्णात् ताभ्यानहणाद्यस्मोशैषिकत्वमित्यर्थः आयभावः तत्रजातइत्यादिषु शेषइति संबध्यते यत्र यत्र चतस्पृ एम०
यंधत्त्वशैषिकाः अत्रत्वमथयोगात् समस्त महणाद्यादमेवधङ्मपशैषिकइति । विकारे सामान्यतिश्चसशेषत्वाभावात्तस्येदमिति नापि प्राप्तिरितिभावः । विकारेऽपि तिप्रकृ ६२

निर्विशेषासंच प्राङ्मत्यादि । उत्सर्गत्वं चेति नेमाणाविभोगइति शेषः उपयुक्तत्वाद्देशेषइति उपयुक्तवाक्रोवश्यमाणेनोधेस्यत नन्वत्रमोनोकथंतघाधकत्वमत आह अथ प्रतीतितिवश्यमाणोरिति केवु
चित्कोपश्चाद्यानकेवुविहारस्त्केवुचिदनुहातोहरन्इतिभावः नमुहल्सीणस्मामपनुहानोरजिसस्वामि तत्राह हल्लशब्द इति नन्वारंभसामर्थ्याद्विवाधोभविष्यतीत्यत आह योगादित्व
ति । ननुमेरणास्त्वभावमर्थमेव कुत्तोनोऽत आह तत्स्यनहणमेवेतिजस्स्यनुदत्तेचसिद्धमिति भावः अर्थनिर्देशात्तत्प्रथइतिबोध्यं तत्फलितमाह इत्यर्थादिति । प्राधान्यादिति विधेमुले
नतत्संमहनात्सत्रेयोगातिघारयो विकारावयवयोर्नेत्येवं सत्रकार्यमित्यर्थः नन्वत्रपदेचप्रारोपाववधिरहोऽस्यइत्युक्तेः कथं तत्त्विन्नमोदयेवं निह्नोरित्यत आह अत्रयवेचेथइतिति घामवयवार्थ
नाम्नंचधइत्यभिमानः पाटलिपुत्रस्येमेइति इहेलेनावयववोधकुजिघ्यल्याहपाटलिपुत्रस्यावयवाइति पद्यातस्मेव विनोयेनकेनापि हृष्णावोध्यप्रत्ययइतिभावः मयडुत्सर्गादिति भाष्यस्
मयटः सामान्येनविधानात्तत्स्यन्यत्रप्राप्तिविधानादित्यर्थः तद्वदमहमयडुत्सर्गोऽस्तित्वष्टीतनुहः नतु निसहर्द्धनिमपवशब्दापवादस्येमभवात्कथमुत्सर्गत्वमत आह अप्राप्तेति । शेषिक
णामेतयोरर्थयोरप्राप्तेरिति भावः । अविशेषादिति वाच्यसामान्यविनयेत्यर्थः । अपवादविषयेणेति । मयडुत्सर्गापवादइतिसमन्वलत्वाभावइतिभावः भाष्येद्वीत्सर्गापवादेऽपितिषु सोत्सर्गस्यापि
वादयोः विप्रतिषेधादित्यर्थः आर्षत्वाधत्रिगौरमकत्वाघाद्यपवादयोरिति एवं चापवादत्वेनसमत्वाधिमर्षिविधोपपत्तिरित्यर्थः नन्वेवं प्राप्यपवादानोचसमाणत्वोक्तयमयेन एवहि
तन्त्राह घाटीनामिति । अपवादशब्द इह विशेषपरइति भावः तन्निबन्धत्वाद्धतोयुक्तौ समा रयसिद्धयेत्तुषत्र्वानीतितउत्सर्गस्यमाक्रुधाधेकोधितीयः तद्बाधकमूलीयइत्यादपेक्षितमपच्चा
त्वादितिवोगविभागात्तस्मानहणामध्येचेतिभावः तत्फलदत्वादिति । साक्षात्तदाचकत्वविनवीरतार्थत्वादिति भावः ननुवार्जेऽस्मत्कथमण अनुदात्तादिस्वेनात्तउचितत्वादित्यत आ

कै०गौ०वि० हवजिशह्रस्मितिपि इस्रेत्रेश्चिति·हमादीनामसंपुक्तत्वात्तानां बय्धवाभिसंनेन ॥ अत्र प्राप्तिविधायातायाह पूर्वपक्षेति: अत्रागाम्प्रथमः जनपद लक्षणो वुञ् द्वितीय इति पाठः अत्र चतुर्थस्तु अस्

६३ तौ कच्छाद्यास्त्वबाधकत्वेन पलचत्वान्नप्राप्तिपालस्यापमोत्तकत्वात्तेषाम्प्रमाणो वाधकः स्यादत आह आधिक्येति व्याप्त स्यादिति· ततआर्यौ नं·पिकाद्यर्थः स्वयमेवाभावादिति· एवं चात्र घा देनो

निरस्त्र वपितस्यद मित्तेनेन पाठलि पुत्रकादन्यादौ वुञ्छिधिरिति भावः परत्वाद्वाधिष्यत इति पाठः अवयवे चेव आन्तर्हनेपक्षेति पश्चात्सामान्यविधानेपि विशेषमित्यादि अवस्था ऽभिधानमलि

कानमानाभिधानोह वघादीनां विकाराच यवयोरभाव इति तस्नेपक्षे इति भावः तथापि तस्नेपक्षे तदुक्तमित्यवक्रेयेतेसां प्रसंगपिकः पाठः विल्वादिभ्यो ऽण्मयडेतत्ति परत्वाकसमये तयोविति प्राप्नोति

: अनुदात्तादेश्च शराद्घ प्रत्यासापुरात्तस्मत्कतिकत्वं षतादित्यर्थः ननु सुवंनात्रधितोस्ते नस्मैवानुदात्तादित्वेविशेषणामनो नद्योघात आह अनुदात्तादि देह गृहणास्मिति एवं चयन्तोहदं वसक्तमित्येनव

तदनुदात्तादीतिभावः नत्वाद्युदात्तादिविषये परत्वादपि निघातदर्शनात्पूर्वमनिघात ऽसंग्रामत आह भाषितिप्राप्यवश्चित्यत्तुतत्प्रकालेमवनिघातः अंपनिहित स्यात्तु पश्चाद्दपते अनुदात्तेम

प्तिनाविनिनोऽभिधानविशिष्ठ इतिवोध्यं आद्यन्तमस्मादिनिमित्तमप्यस्त्येशेणराज्ञः ऽन्तावः प्रत्यय इति· इत्ताद्गोपिपः षट्कप्रमाजकः सुपूर्ततावत्मध्यंमतत्तोनिघात इति सुवृन्नेः पूर्वंघ्रन्तमनुदात्ता

दित्वाभावाद्दसो ऽप्राप्तिरित्यर्थः यावत्सेवेत्यर्थः पस्पपदत्वमितिइदमुपलक्षणापावतः पहत्वेनावनियेऽचोभाविनलिषा सुदात्ताद्रिप्रशहिकोले ऽसन्निहितानामपिनिघातार्थमित्यपिवोध्यम

येष्वेतयोः नेत्यनयोरिस्तुङ्गिमात्रेणाकथमपवादवाधकत्वमत आह पुत्रयोरिती ति· योगविभोगेनासायापुनर्विधानमित्यर्थः मोगमोरिति· पलाशादिभ्योवाद्यसम्भाह सुजितेपनमोरित्यर्थः प्रत्ययोः अ राम०

अस्क्रेषोरित्यर्थः जितस्त्वात्यसविकारापयवयोरेवेति· एवकारः हस्यकपनपरः कचित्र अहित एव पाठः अतोरणापीतिवश्यमाणप्रत्यात्यानमितिभावः प्रकृथ्यादेः कापोतेस्पितिनन्वसमापो ६३

षयि स कृतासत्याद्विसमिदमाध्यमितिचेत्र प्राणिलारोपेणाक्तेती स्याशयात्पराकपोतित अपचारोपः सत्तारमेष्यावश्यकः अन्यथा स्ययेवेप्रापापादित्वाभावात्तेतोवयवेप्रसंगो दुरुपपाद एवेतिवोध्यं प्रमो

णामायादितिमयूर प्रभेणिशात्तदर्थानवणामादित्यर्थः प्रत्यनेऽधिगोऽच्छ सुधीवेडतितुष्टोवाहित्विकोमप्रवेति नियमार्थमितिभावः मयूरत्विति इदं विसभाष्यविरोधादशारीरमवधाहाविकारत्वाद्यशरी

रविकारत्वमपितस्मिन्नदृष्टत्व कापिस्थारमइतिमाध्यकपिस्थयोशहात्पत्तेविकोमप्रणित स्तुतिकिल्वघोवाभूतिम आहजातप्यापप्रत्यावाविनोनुदात्तादेरिस ग्रहुजश्चात्तिचेत्रकं सीपतिपर्ग

महांगानचेशामीलशरतत्पललेतादरजिनिमित्त आद्युदात्तपरं अभदविवक्षायाधितान्डिधेमोलद्वजे सादिनिवाच्य·भाष्यप्रामाण्यात्तद्धृ त्वपित्तस्पिवोगीकारात्स्वहोषडन्ताशयः इकारः प्रसङ्गे

नेतिकिचानुपसङ्गेनादित्यासतदतविशेषणात्सेनुपसङ्जेनादित्यस्यपद्येप्यपिवहकुरूचेलस्त्रापिप्रसंगाविहितिवोध्यं चपस्त्रेतेति· द्विपामित्यस्यान्यथा णाविशेषणावेतेनेदपति हनुशब्दमितिचेन्न

स्पपालाश्यामपिडतिवोध्यं· हन्निरिति आयोपडस्यर्थः प्रसादत्त्वाविनि· ऊसोपेडस्यर्थः नहिध्यतीति· प्राणित्वाभावात्प्राणिजत्वादिर्मोजित्सस्मामोस्पीरितिभावः चोद्यमिति· विकारत्वरूपक· प्रकृ

तेर्विकोरस्यत्यवडितमत्यात्यानपेक्ष इदं चोद्यमित्यर्थः न ससंप्रेतोतिप्र गोत्रायबस्थायामित्यर्थः तत्रापित्वोके ऽनित्यथायामपि पारण्यनरत्रवपिप्राणिवा वकत्वात्कुतिरिति भावः प्राणिवाचको

योरप्रस्तुतः प्रत्यय इत्यर्थोऽपत इतिवोध्यं· प्रकृतेरितिवाचकशरस्येत्यर्थः कीतवत्· शपं स्मितितत्त्वहि इषोऽरजिपः पक्षेऽष्ठनुरुक्तोतेणास्यविधानात्कीतवंशोगमित्ययुक्तमत आह कालेमद

स्यादि अन्यतरेतिकीत्तेमपरिमाणाधिकृतात्ऽतियकोतेनविहितासिपरिमाणान्वंतीतिस्वार्थः आध्येकोचलमिति ठः कुक्कीकेवलमित्यपाठः एवमेनिपितऽशाणमित्यपाठः गाश्रौमित्येवमाराप

नस्त्रस्यप्स्येन कपरिहाणापान आत्तऽतिऽदंकोपचारोणि उपलक्षणंतत्त्वेदेवासमिनतप्राप्त भावात्तक्यमजोपिवायातआह एतेस्थितिस्यायानपेक्षापाहेतुस्रोपानवसाः तद्विहस्ना वि

तिः नचिन्हानिबोधकत्वमस्तुहरगाणाम्प्यांत्रंसिद्धमित्यनेनापिविकारेप्याप्राप्तिरितिभावः नतु पूर्ववार्त्तिकेनैवचप्रिभाविदंअर्थमत्रामक्तोविशेषंदर्शयति॰ पूर्वेनेतिस्पपवादत्वेनेतिभावुः मपरूमंमं
गादिति॰ अपवादत्वादिभावः यदितदिसादिनाभाष्येकोपधद्रूणाणामंमपरस्वविमक्तिविधः स्यात्अत्राधिकारेशेषिकानुवर्त्ततेमयट्अपवादःकोपधाच्चेत्यत्रा ओऽशिरसाघेनापुवादः तत्रा
पवादविप्रतिषेधोत्साप्यः अनानुदात्तो नकोपधाणाजइत्यमयट्पवादत्वाद्परत्वात्अस्मातइतिवोध्य॰ पुरस्तादितिन्यायांणीकोपेतुमयट्सेनापवादइतिसर्वथापुरत्त्वविप्रतिषेधइत्रितासर्यं॰ तत्र्वन
यन्नह्यतिमयट्यनत्वात्कोपधत्वशुणाणाघातइति येन्नरत्तुहाजत्वात्संमेपंस्कपमतआहहेनेरितिन्कमोजेत्रमयपप्राप्नुपपादनायाहकपोतशब्दइतिपरत्वादिति अपवादश्रोहावाधकमा
त्रपरइतिभावः मयडभावादितिप्रापज्जापरत्वाद्बाधितत्तद्भावितोध्यःफलेलुक्तत्तुयोगिकेत्वपि अणाप्रकृतौपि कृपान्यत्वमस्तेत्यत आह आमलकादिशब्दइति॰ फलेविदहरूस्वावयवान
रंभकत्वात्नापिविकारः सहितविधः प्रकृत्युपमेको यथा अस्मादिप्रकृतेत्र्यपदेशात्रक्रवावापधायोविहरःहक्कवइतिफलंतुनैवंविधमितितत्रप्रत्यया प्रातिः प्रकृत्यत्वात्रमावशपकाभिति
भावः भाष्येफ्कंतात्दर्शनादितिएकोतोचपदःआमलकाअवयवइति अवयवुसंज्ञःप्राणाहत्वादनोरभेकेपिहेतुरुणाहीणवाधवपवत्फलमवयवइतिभावुः एवंविकारत्वमपिबोध्यं
॰ प्रकृतिरेचस्यातंतोस्मेचविकारत्वात्अवतिवाफलितायस्याया: फलिताचस्यावस्यानरमितिति॰ एचंचामलकीमयमित्यादिनिक्रमर्थेलुगावश्यकइतिभावः भाष्येफलेकालशब्देनफलहरू
याः संधोदर्शितत्वाद्राहयदिस्वंदेवेतिलुदिविधेमइति न्यामलकीयान्दूइत्यादि निहस्र्थमितिभावः स्वभावतोचनैतडति॰ अतिप्रसंगाहनभिधानाद्वाणामइतिभावः लक्ष्यपादविशेषस्य राम०
प्रध्वत्यामपपत्तुचितोतआहविल्वादिरिति॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेचतुर्थस्यतृतीयेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥ प्राग्वहतेष्ठगितिद्वितीया ६४

यान्समर्थात्प्रत्ययइतित्तस्येतेनचतश्चब्कंवाक्यात्प्रत्ययविधानेनध्याकप्राधितीयांतत्वामसंवाप्रहतादितिकर्मेतिमेहेनवचनादितितेनहिप्रहोत्वधितीयांताधिधीयतेकेवलमाशङ्काव्याप्तिरि
प्रत्ययानिदिष्टाहमाशङ्कइति॰ शश्वैमाकारीत्यर्थःस्वेनौकरोतिकिंपातमर्थतावोध्याभाष्यमाशड्मादिस्पपावःश्रोत्रेप्रष्टतावितिबहुत्वापहणाधात्यर्थनिर्देशइकृष्णेपाष्टकेतोप्रकारांतर
मप्याहतिदं॰ नेतिसिरवशायतिकेजमयपहद्भावित्तुइतिकादित्वात्आकर्षातएकस्येवेति॰ मन्याहिमष्टनिताहायवेमेरेहः नतुकृमीत्रमत्वष्टनएवार्दयोर्विधानतत्रिमयुक्तमतआहविधि
वाक्येतिविभाषाडभाष्यप्रत्ययेष्वितिष्टनइत्यावीवाधिकइत्यमपोष्टलादिजिभावः एकदेशविकृतन्यायेनेवधीवधमहणात्प्रमितिद्वाविंशत्यर्थमितिसेवाविलधशेषोत्वतत्त्वोवेनप्रकृतिविकारभाष्यम
न्वाचितिवार्तिकाशयःअभेपनन्वाथाकुलिलिकायाइत्याननुवत्साविभाषाविवक्षादितत्वात्स्यात्लादित्वानिहनिसिद्धर्षिभाषामाभूदितिसंगतमतआहदेअत्रेति॰ भाष्येइत्तंहीतिमद्धाविभा
क्तानिसत्यर्थमत्राहनित्यंअत्रमाधिवपमेवेतिनित्यपदस्येदायम्बकारेगावर्शितः नतुकृत्रिमत्वहृतिप्रयोगइष्टएवेत्यतआहप्रत्ययप्राप्याणामितिक्तत्रिमत्वमहृतिवत्प्रहृतौक्तत्रिमस्यापि
प्रवृत्तेनितिभाष्याशयइतिभावः नतुभावेइमपविधानेकृत्रिमत्वमभ्रिरितुहाहरणाहणातिरतआहभावयाचिनइति॰ कृत्रनेकृत्रिमेननिवेन्नेतस्यर्थः नेतानित्यमितस्वेनेति॰ अंशेतानित्यंपाइति
चतन्नित्यशाद्वोप्पायाव्रवृद्धेशर्पः तत्रहितकस्थपांइत्तिमतीपंतमवचमोमीपेशेद्वेइमप्रश्नात्रहस्वंसेवत्यर्थइतिभावः यथापिकेवलप्रहत्तेपियोगाविभोगेनत्तमामप्यपीर्यमर्थःभ्रात्प्रापितुश
पतेत॰ नयापिमशकरणावोधनायभगवता[redacted]वार्त्तिकपठवंकमोगाविकिमोरार्शितइतिवोध्यं॰ त्वणाह्लुक्दरस्यसगुणत्वादिति॰ उभयाइत्यस्येवचसमुहअवहारादितिभावः नतुसम
वायादिसंसर्गस्यगुणोनापिसत्वात्ततोपिप्रसंगः स्यादित्यतआहअभेदेति॰ भेदएवसंसष्टव्यवहारेणहि गुणागुणिनोः समइइतिभावः स्यादित्वप्रसक्तस्यगुणिसमानाधिकरणात्वाभावेपि

के० टी० वि० श्रुत्कारिवद्भवतात्शहस्यन्नत्वमितितात्पर्यात्वगात्स्थमंसघेत्नावशिष्ट इतिस्वनभिधानाद्वारणीयमितिनत्वं प्रयच्छति॥ त्वंउन्नमर्णोसायमिष्येतेनचात्रप्राप्नोतीत्याह उन्नमर्ण इति एवंचन
तत्रप्रस्थार्थःस्वनवाक्यमेतान्नपार्थोनतत्रेष्यतऽ इतिभावः तथ्यंमितिपोत्वहद्धिदानमणीत्कसपरकीपेथनंगहीत्वावहस्पृधिपऽन्यस्मेयद इतितत्रेवायमिष्यतइत्यस्मेऋतोत्नरशब्दारपीति एमि
हेत्नर्थवचनेऽत्रनेनेवोभयानोयोमिद्यायानृनरधेनद्धिस्वतिगणासूत्रमनोषेसर्वथापुशन्नत्वात्तुनरस्मृवातन्नातीयिवयमेतिज्ञातिप्रतीतिरपिमिश्वानीतितुनरस्मेष्यतरचन्द्रशब्दात्तुपि
पोनभिधानेतद्धातवाप्पावश्यकपुंयोगोनुऽगीवोवारगायेत्याहुः शिल्पेननुलोकेऽयमोहर्यजनकक्रिमाकोशल्वेशिल्पशब्दप्रसिद्धेमहंरगवाहनेकोशलवतिकथंप्रत्ययोतत्राह अभ्यासेन
दिस्पुत्पेगिणासाध्यारणमिदंलक्षणाधिविधेतितोसमुख्येआद्यओपचारिकेमरूवेदंभाष्येविशेषानुपादानादितिगोणास्येवग्रहणमितिसर्थवोधकविशेषानुपादानादित्यर्थः उपचारितेति मु
ख्येऽनभिधानेनसामर्थ्यादुपचरितस्यानहणमितिभावः उपचरितमिति मंरगवाहनमितिशेषःक्वचित्तुतैपेवपाठःतद्उपचरितंशिल्पमित्यर्थः नन्वेवंमार्दंगवाहनिकइतिस्यादित्यत्राह तत्रसा
हचर्यादिति न्हच्छिविषयेचसेति गेधितहत्रिविषयेत्नहणायेत्यर्थः मर्हगवादशब्दात्वनभिधानात्प्रयोगाभावइतिभावः शक्तिपक्षेतुनुसूत्रेहस्वपाठात्कथमीकारोनेकर्थवात्तद्तात्पर्ययी
तेत्याहवहारीतितत्रमिशक्तिर्यष्टिशब्दोपठितोभाष्यविभाषेति तथाचऽनीषमोविशक्तिकेऽस्यापत्तिरितिभावः ननुलोपाधेवकारोच्चारणामारतत्राह अन्येथतिऽकेकेतिनचाहलजीकणिष्ठ
पुंविधायकवार्त्तिकेऽस्यान्नहणार्थंदीर्घपाठःतत्रापिहस्वस्वसुपठस्यात्ककेतोहिताशिकत्पीपारीकाणसोदिष्टजतत्रप्रहणं नत्रस्तन्मादहयेपेणाणस्वार्थिकेष्वेयतत्रमहणादइतिभावः॥ १२१०
वात्तनिवत्तेरपिधमिधलाहिति एवंचठोवपक्तपुक्तःइतिभावःवहूनाटकोचिकाराभावार्थलसापिसंभावितनेलिकाहेशब्दीघंमोरभावापत्तिरिसिद्धिमितिस्त्रऋक्षिनामिणाऽइमिदक्तप्यमितिइत्स ६५

पिवत्कुंयोगपक्षितिभावः न्यायस्यस्थितिएवंचार्थतस्ततदुक्तमेवेत्तिविशेष्येनोक्तमित्यर्थः नन्वेवंघटारिकर्तृकमज्ञानमशिमतिमत्वपि आस्तिकइतिस्यादित्यत्राह पालोकेति इच्छारिच्यस्तानमितियथा
घत्रमुख्यारिनिवर्त्तयति एवमज्ञानमुहनिवर्त्तयतिऽक्तिताक्षहडाखानुहृःधत्र्चरेत्रातविषयपालनादेशछत्रशब्दस्यहृतिःतदुक्तंभाष्येणागुहश्वदमिचपरिपालस्यइति मुख्यार्थानुभयपानानभिधाना
दितिबोधकहितमस्मा स्रावधायोपस्त्रादितिन्द्रितयोतिचतुर्थीविधानादितिभावःअर्थसंनिरेशइतिअर्थादिहशब्दस्यार्थःतहेत्वाहसाधमोतितिचतुर्थीप्राप्नोतीतिऋणेमितिषष्ठ्यस्तुपपत्तिरित्यर्थःतत्वहतिर।
नतुम्रेचहनकेतद्भाथीर्मवविकितस्थधनतियोदेतिशब्दभेदकथनमशातमत्राहषष्ठीपतादितिषष्ठीवाच्यकर्मलोपकृपाधिनीपावांककर्मत्वविज्ञातीयमित्यभिमानःअर्थमेदमादितिवहतीयस्य
क्रियाप्रधानत्वेपिविशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासेनकर्तृसूत्रार्थमेवमूलेऽत्रतीत्यातमेवार्थोनार्थत्वेनविवक्षितत्वादितिभावः कर्मत्वेपिचेज्ञोस्यमानात्रचइतिस्थभाष्यप्रत्यार्थइतिताधिकार्थापहृशीकविमहवा
नाष्यतिऽतोमित्यर्थः तदुक्तंआत्मानेनाधितार्थस्यपत्तिकेविहपदर्थकेगुणप्रधानभावस्यतत्र्वदृष्टविपर्ययइति तुल्यमायात्वहतेथ्यापदर्शकविग्रहवाक्यस्थातिऽतेप्येवमत्रप्रकृतमेवविहयोःसमानार्थत्वानवोह
इदमपिहमर्थापदर्शकवाक्यविषयमवेनत्वात्तच्चेगामयुक्तमानेधात्वर्थप्रधानत्वमेव एवंचतुल्यत्वायाक्षिनणात्तृस्योपदर्शकेत्रिगोचायमिस्वावाक्यपतच्यतासेनविज्ञामेवंधोमितेवाधःअ
तएवतत्रापिसत्रिविनहयोःसमानार्थत्वनिर्वाहःप्रगवाधनोयेवजत्रस्वइसस्याविग्रहवोध्यमयोगइत्याहुःतनोक्तं सत्राघात्रन्याःस्यासाधजनस्यात्ननीभावइति मोप्रपतावशात्सुत्रेत्रत्वस्त्रेत्र
ननोशब्देवात्स्वतेजनेनोवाणइतिलुविकल्पेविध्यस्यपृथुघात्रकरोनेत्यमकाणामीऽन्नत्यर्थःप्रधानस्योत्रतिनवात्व्योतक्रियायाःप्राधान्येपितहितसाधनप्राधान्यादिमपदेकेत्वमकाशगणात्
तक्रियाअपिनित्यमोपहृसेनाहेधातस्त्रतएवकृतपदीकरमित्याहिमिश्रक्रिप्रसमार्थत्वात्तुप्रधानेमित्युक्तमुणाध्योपिःइहतुनोक्तप्रत्ययोत्तपेणिनतत्रीयात्तदेर्थप्रविकरणीत्वाभावस्यकरणा

कै०टी०वि० संज्ञाभावस्य चर्कर्तिकर्मणो। त्रिसूत्रस्य भाष्ये संतन्त्रात विग्रह कालिक कार्यात्समाहाय तु कं गालव्य वहाइति गृहपतिना संयुक्तो गार्हपतिः मि विशेषेणानंशोगोगार्ह पत्नी मे चेति कथं हृद्यिगा
मेमामिव तत्राह यजमानइतिमनुर्वोर्गार्ह पत्यइवद्द्विगाम्नावे पिकार्याणिकरोतीति तेनापि संयुक्त इति भावः सकर्मगतिमंत्रविशेषस्वामहेयोची जाभावाहाह भाष्ये पचामज्ञायामिति
मतेर्थस्य स्मामनन्यर्थविशेषणो पीतिसोमाम्स्यविशेषमतिविशेषु गाल्वादि तिभावः नचखु कि विशेष्यानि मनपापुं सोमाद्दत्राह नपुंसकत्वमितिवार्निके वाहुलकाइति मधुराय निर्दे
शोपिइयः स्मात :स्व चित्तुशष्ट्राच्च प्रत्ययाइति पाठः वमोः समूलनुदृदः शब्दमाहृस्समूहवा चकत्वान्नमस्तत्र प्रयविधानात्तु पपानि तत्राह अक्रूर समूहत्वान्विन्नइति अक्रूर समूहवन्त
मानात्स्मातिपदिकादितितानिकार्थः प्रत्ययः स्वार्थइतिभावः भाष्ये प्रजापतिः प्रजापतिरहइत्यर्थः प्रत्ययविधिप्रणाति स्वार्थिकमस्ति विधाना भाष्ये मागविभागइतिचस्त्वतः
स्वार्थिकप्रकारो स्वास्तु पममख्यानेकत्वमपत्त प्रेसपत्र पपशेयोवेतिभाष्यार्थइतिपुंवमेवक्षितिं॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुत सतीदेवी गर्भजनागोजीभट्टेनकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य
चतुर्थप्रथमस्याह्निके पादेध्यायस्य आह्निकानिनवः॥ ॥पादेशपुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ग्रंथसंख्या २७०० २४५० ॥ ६२ ॥॥

॥अथकैयटटीकायांपंचमोध्यायः॥

कै॰शी॰वि॰ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्कीर्तातावः॰ नन्तु प्रागसदाभावे कीर्तादित्यस्यापि व्यर्थत्वेन भाष्ये प्रागवचनं किमर्थमिति तन्मात्रोत्स्वेरत्वेन बीजमि
ति चेन्न अवयवार्थ यद्वारा वधिनिर्देशात्रेपएवतात्पर्यादित्याह इत्येवेति॰ ननु छइत्येव नाना चाकांक्षाभावात्सद्धिधानेऽसिद्धे मेवेत्पत्तआ
१ ह प्राक्कीर्तादिति॰ ननु दिक्षु विविक्त इति पुनरुक्तमत आह॰ पुनरिति प्रकर्षमेव दर्शयति सप्तिति॰ नन्वधिकारत्वेऽपि कियत्तदुरमधिका
र इत्येतज्ज्ञानाय वधिनिर्देशावश्यकत्वे किं तत्रत्यावधमत आह छइतीति॰ ननु प्रतियोगमिति योगे योगे इति च पुनरुक्तमत आह प्रतियोग
मिति व्याप्यारइति॰ उक्तं स्त्रोपस्थितरूपः नन्वत्र यत्नेन निराकांक्षत्वाछ इत्यस्यासंबन्धोत आह नदीति॰ एतेन श्रौतसंबन्धेन निराकांक्षत्वा
त्प्रकरणात्संबन्धस्य कथं संबन्ध इत्यपास्तं स्वरितत्वरूपप्रयत्नेन तत्स्यापि संबन्धसंभवादिति भावः केचिदाहुरिति संज्ञापरिभाषयोः यथार्थयो
रपि परस्परसंबन्धदर्शनादत्रापि स्यादित्यत्रापि स्यादित्यत्राह किं॰ नन्वाहस्मे दिक्शुमित्यादौ सामान्यप्रवृत्तिविषये चरितार्थत्वाद्विशेषप्र
वृत्तिम्पस्ते तेवाध्यतेत्यत आह तस्मै इत्यादि॰ ननु कीर्तादित्यस्य प्राग्विशेषणत्वेनकथं प्राधान्यमत आह पञ्चेति॰ प्राधान्येनेत्यस्याव
धित्वेनेत्यर्थ इति भावः सप्तम्यवधिमदपेक्षया प्रधानतत्प्रतियादन्नात्पर्यात्तावधिनिर्देशादिति बोध्यं॰ नन्व क्रिमन्यत्वे इतिप्रकृतिप्रकृ राम॰
स्त्रेर्यामिर्देशादित्यभिमानः॰ ननु वाचनमित्यस्य विभाषाहविरित्युदाहरणमसंगतमत आह विकल्पेतिवाशब्दोर्थयर इति भावः २
नन्वेवंलोकसर्वलोकेतिद्वयोप्यवधित्वे संभाव्येतेत्यत आह प्राग्वद्गीरिति॰ न्यायेनेति न्यायश्च यत्तद्योः सामान्यविशेषभावरूपः॰ अ

वधिमतोऽभावादिति॰ सर्वत्रान्वयप्रयोजकस्येत्यर्थः॰ प्रकृतयोरेति वाशब्दस्यार्थ॰ प्रकृतीनांचावधिमत्वेपक्षयोः समावेशः स्यात्तदार
णायोक्तशायकाश्रयणौगौरवं स्यादिति तत्यदिरुणायस्त्रकृतार्थो वधित्वेनान्वितइतिभावः॰ अनेन च भाष्येण यद्वा पुनः शब्दस्य
स्पष्टो द्विवातत्वेन चितण गवावा प्रेचमणौ स्त्रौ यानहो॰ कःपश्मीयानहोऽर्थः॰ ननु अजः ध्यायवाद्त्वाद्धाध्यसामान्यचिंतयायतोऽपप
वादत्वादुक्तो विप्रतिषेधोत आह छ्ायवादानामिति येन नाप्राप्तिन्यायेन छायवादत्वमेव न तु यदपवादत्वं यदपि छ्ायवाद इति अप
वादविप्रतिषेध इति भावः॰ अद्नमितिकरणेल्युद्छुद्विरित्यत्र इस्मन्त्रेति हत्वःत्वेन तणाविकारः॰ केचित्तु न विभे विकाशोपि॰ अत्राहुरी
ति॰ अत्राहुर्वीजं निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बाधकत्वे प्रयोजकं नान्यथेति॰ ननु हविर्विषयस्येवोदाहरणादपयादि
ग्रहणं व्यर्थमत आह सत्पयादेति॰ असंभवोऽपि तद्विषये विप्रतिषेधस्येत्याह नहीति॰ यादेपिवेत्यन्तु यणामवात्॰ ननु ह्क्शब्दस्य
ग्रहणात्कथं तत्रापि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह गवादीति तु हृस्मेति॰ असत्वात् विशेषित्वन्यायेन तत्रैव स्वरूपग्रहणमिति भावः॰ अद्
वरुशब्दस्य स्यात्पाप्रसिद्धेः कथमत्रोभयप्राप्तिरत आह॰ चर्वधीति ननु रुधिरपयादिष्वित्यर्थ इति वार्त्तिके अपर्याद्रियग्रहणं व्यर्थं अत्र वि
कारानिरिक्तापयादिषु तु वर्णताभावादत आह॰ तत्रेति॰ विप्रतिषेधवार्त्तिके इत्यर्थः॰ सामर्थ्यादिति अपयादिषु न छन्नो वर्णतया

कै॰टी॰वि॰

ढाभावादितिभावः॥ अनिर्दोषेति विशेषाइति ततत्वरूपा अन्तर्विकारवाचकाः शब्दाइत्यर्थः तस्यैव॥ किंतु गुणैश्चारितार्थ्यादि
२ प्रतिषेधसंगतिरितिभावः एवंमन्त्रविकारेष्वप्यूहस्यावश्यकत्वमत्वाप्रयारे प्रकरणेसूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमूहे इत्यस्यत
त्पूर्वं चार्थत्वमुच्यते। ननु दिनाद्यर्थप्रत्ययविधानोपपत्तेः किमुच्यते प्रत्ययानुत्पत्तिरित्यतआह यथायीत्यादि तैलेरत्नेषु तैलात्लो
ऽवधनमशेषेत्यकारकत्वाच्चाभयोर्हितमितिबोध्यं अवयवइति छिद्रवत्प्रदेशाः यइत्यर्थः पश्चिद्वानुप्रविष्टः कार्यविशेषोऽस्तुच्य
ते अवयवार्थत्वाभावादिति आरंभकत्वेनावयवानामेवावयव्यर्थत्वादितिभावः नन्वेवंनाप्यनौ लमितितन सिध्येदतआह पत्नीति
मेरत्वचक्रगणेमंडलेचक्रमित्यत्रान्वयानुपपत्तिं परिहरति नेयमित्यादिनासामान्यविशेषाभावादिति तत्वाभावादित्यर्थः। किंतु सा
मान्येविशेषाभावादिति यावत्तत्रापमर्थः सामान्यबोधके विशेषबोधकत्वाभावादित्यर्थः सामान्यविशेषभावाभावादितिकेचित्पाठः
भाष्येसिद्धं तु शाब्दादिति शब्दादित्येषइतिपाठस्तुसांप्रदायिकइतिभावः सादृश्याभावादिति संख्यानकृतसादृश्याभावादित्यर्थः। राम
रथांगविशेषइति रथांगस्य चक्रस्य विशेषोऽवयवविशेषइत्यर्थः एवं चक्रमिति अवयवीनेत्यारणाद्यभावेवयवस्यापितद्भा
वप्रसंगइतिभावः समीपेतिनाभिसमीपवर्तिदेशाभ्यंगइत्यर्थः। यथान्नामेरिदंतथाचक्रस्यापीति सादृश्यमितिभावः अरस्तु

कोविशेषोतआह अरवतस्थितिः यच्चग्यवस्थितेमध्येइति अरनिर्माणसौकर्यार्थमितिभावः तत्रनाभेरिति तामकृतिमूताकाष्ठस्यएव्या
भावादित्यर्थः विकारद्वारातद्योगाच्चक्रमपिनभ्यमितिभावः ननु वृत्तिद्वयकल्पनागौरवेणवरुश्रीकिणः नराणामेवयुक्तमतआहेच
कृजातीति अनेरवद्योम्नार्थत्वमुपपयास्यतिमाष्येद्रष्पतेहीतिसमुदायादिति अप्यवयवेभ्यश्चारस्वीत्यर्थः ननु पुराणारपेणाद्युक्तिस्वेपिच
कृस्यनाभिः कथंविकृतिरतआह भाष्येतत्रावयवादिति तथाचदृष्टेतत्रेपि सोऽजेनाशीति अजनाद्गुणयुक्तनाभिसङ्गाकस्यस्वात्मका
वयवस्यतद्रहितः स्वयंप्रकृतिरित्यर्थः नन्वेवमवयवस्यनाभेर्नभ्यत्वेपि अवयविभिन्नचक्रेकथंतथ्यपदेशोऽतआह रूपतेहीति भाविवि
कारोजनाद्गुणायोगात्तद्येषुपात्तत्वेप्रकृतिव्यपदेशोयेनेदंशनाभिलक्षणावयवद्वारेणेत्यर्थः प्रकृत्वादिति प्रकृतेः प्रकृतोवि
त्यर्थः अनभिधानादितिभावः केवलाच्च ननु तेन केवलस्य शब्दसाधुत्वबोधनेपिस्वरार्थयद्विधिरतआह अनेति लोकेवेदेचेतिशेषः।
ननुयदिमाणमर्थः संज्ञानुशिष्ट इतिकथंतयोः सामानाधिकरण्यमतआह संज्ञायतइति परिमाणरूढयाकेवलस्यप्रयोगेनगम्यतइत्यर्थ
शरीरावयवाद्यदित्याहुरिति अत्रार्थवत्वं असमासमग्रहणज्ञापकसिद्धं तदंतविधेः सूत्र तिल्यराजमाषमित्यादाविवेदापिदुर्वारःवमिति
खलप्यवमाष्येकार्येतेइति अतएवचभ्यमितिसिध्यति अन्यथेतिकृत्स्नेनिष्ठुनेतिवत् किंवनांतग्रहणे तत्यहणादेशावयवनेवयस्य

कै·टी·वि· पीयमिति स्यादिति ततोऽपहि वचनं चावश्यकमेव स्वरूपनिरूपणं स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोधनं नन्वेवं केवलं शब्दस्य स्वार्थग्रहणं पर्यायस्य स्वरू
३ पस्य च स्वपर्यायत्वेऽत्तु वोधपूर्वकं नन्दर्शितेत्यत आह स्वं रूपं शब्दस्येति· अनेकार्थत्वे वक्तृमत्तया सन्नासावप्रिये तः ह सन्नपर्यायोऽस्त्वनान्यमस्त्यप्यने
कार्थत्वमिति भावः नासौ नियमपरत इति एवं नैव विग्रहत्वमेवमित्यर्थः तथा च सति तत्रैशब्दविषय सिद्धिन्मत्कादिति भावः मित्रेति· विग्रहे पूर्वो
क्ताकृताभवने उत्पत्तिः उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्त्रेति भावः एवं मपिक्षस्य इतिमिति विग्रहवाक्यमेवेत्यनुपपन्नमेवातः आह परावरेति· क
लहं तेनत्र परावरयोगः विग्रहशानोत्तरकालिकत्वात्सूत्रयतमदर्भावत्तानस्य इद मपिश्रुति वाललोकदृष्टेति वोध्यं· आत्मनेऽचस्य
निर्देशस्यागमकत्वमत आह योऽपृभिन्निति विविक्तार्थ इति पितृभोगीनशातादिकस्य तात्पर्यतत्वर्थः तत्कार्येति निर्देशका येत्यर्थ निर्देशका
र्यं व प्रयोगतत्त्वदर्थ प्रतीतिः भाष्ये पूर्वपदार्थप्रधाने इति· पूर्वपदार्थनिरूपितप्राधान्यवतीति रूपेऽर्थ प्रत्ययरश्मेतलोके इतिशेषः त
दैवमुत्पादयति पितृभोगायेत्यादिना चिन्तितन्मिध्यतीति· निसमितस्य प्रत्ययेन संवेधान्वकरादिभाषानिकृत्तेरेवस्यादितिभावः राम०
राजेति· राज्ञाचार्याभ्यां युदिदिते प्रत्ययस्ताहि भोगोत्तरयदाभ्यामेवेत्यर्थः दृष्टसिद्धिरिति भावः नित्यमिसस्येवविवशाभ्योगोत्तर ३
पदाभ्यामेवेतिभाष्ये उरुचेत्यादिना प्रमर्यादविधानदोषात रमारुदहचेति पर्याभ्यासेयथासिध्यति· तदारुत्याम राप इत्यादिभोगो

वनमिति कर्मणि घञिति भावः नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थोऽस्त्वत आह स्वनवानपीति· ननु द्रव्यपदार्थेऽप्यतनुल्यमत आह द्रव्य
स्त्विति· मन्यते नासावित्ति एवंविधित्र्यादिनाधनस्यविशेषणमुक्तं स्यादिति भावः नतु भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे एकदेशेऽप्येकरूण
प्रयोगो न स्यादत आह समुदाय इति· भुंजेगागमेवेति· भुंजागशरीरमेवेत्यर्थः। ननु सर्वमिति अत एवाऽरुद्धे फणकाययोरितिकोशः
यगच्छते इति भावः अनेनत्वादि तिभाष्यप्रमाणपाल्कोशः प्रसिद्धतरार्थविषय इति भावः। नन्वेवं वरुवचनेस्यादत आह समुदायेत्न समस्य
ति एवं चैकस्मिन्नपरावृत्तित्वैकवचनसव्याहरितयेवाद यः केवलसंख्यावोधकात्समभिमानः व्यतिरेको भेदएवके संबंधः सारूप्यं
वेधाभ्यात्संख्येयमनपेक्ष्यसंवंधाभावात अनेनसापेक्षत्वादसामर्थ्यदंढ कृतंवस्तुतः संख्येयमहन्नित्वेपितु हि शेषापेक्षत्वेनसायेक्षत्वं
वोध्यं नेरं नित्यग्रहणं महाविभाषानिवृत्यर्थमित्याह नित्यग्रहणमिति· अन्यथा वाक्यमुहन्नीरप्यत्रसंभाव्येतेति भावः· अत्रसमासाधि
करणादित्यनुक्तो वीजमाह प्रक्रान्तशब्दस्येति सर्वउरुषाभ्यां भाष्ये सर्वात्तणस्य वेति वक्तव्यमिति· सर्वास्म विधाय कांशस्य वेति व
क्तव्यं अधिकरणस्यशीघ्रत्वविधयः सा याघषोऽनाक्रितार्थस्य शब्दरूपस्येति· शब्दस्वरूपयरस्येत्यर्थः। एवं च प्रकृतेरेव सर्वनामत्वा
भावेनतदवधिदेशोऽशकाइतिभावः तस्यानित्यत्वादितितु तत्वेनन्तु समर्थविभक्तिर्ननिर्दिष्टेत्यतस्माह प्रत्ययार्थेति नेतिन जीपेति·

कौ॰ टी॰ वि॰ सोत्रत्याहेहइतिभावः तत्र प्रत्ययस्येति तस्य वधक्रियाराधसंभवाच्चेत्यपि चोद्यं अनेकार्थत्वाच्च वधादि यत्नप्रयोगोपि जरद्यं विकृ
४ तेः ननु प्रकृतिविकृतिभावस्य लोकापेक्षत्वकृयकृत्यत्वाव्यभिचारादाह अवश्यपेति ननु कार्यस्येदमहस्य कथं कारणत्वकृपं प्रयोजनत्वं
तत्र चैकागारिकानुरोधेनकारणं पर्यायस्य ग्रहणमत आह प्रयुज्यते नेनेति एकागारिकानुप्रवचनीयाघनुरोधेनोभयमपित
त्र गृह्यतइतिभावः छिद्रकृपधिभावेत्रु पयथमितीति उपयुर्थमेषा प्रकृतिरित्यर्थ प्रत्ययानुपपत्तिरित्यर्थः ननु पथ्याभावादि
त्यस्योपधिशब्दभावादिति नाथेतस्य विकृत्यपांतस्य शास्त्रसिद्धत्वादत आह नु पधीत्यादि ओपधेयपदस्यपोर्थस्त छिकृति वा
चीनास्तीत्यर्थः तेदेवाह पद्धितइर्थामिति पद्यागम्यपधिशब्दवाच्यतदेवोपधेयशब्देन्यत इत्यर्थः ननु पधीत्यस्य कृदंतत्वेपि
ततोभिनेश्विद्धिरत आह उपधेयेति कृत्यदेन सामर्थ्याल्लक्ष्योगृह्यत इत्यर्थः एवं च त्वार्थिकृप्रकरणे आम्नीभसाधारणादित्रित
ये उपधेयपशब्दः प्रावयइतिभावः विशेष्यइति उभयोपादानसामर्थ्यादिति भावः ननु वत्सर्षभयोर्वत्स्याभेदेन प्रकृतिविकारभा रा॰
वः स्यादेवेत्यत आह यद्येति ननु अश्वभायनुरोधेनानुवृत्तेरवस्थावह नामनुवृत्तनत्वेको पधार्थमननुवृत्तिस्सभेदेकेपि ४
तिन्यायादत आह सप्तमेति मुख्यार्थस्य त्वनभिधानात्र प्रत्यय इतिभावः न च्चितिकरणेनैवानतिसंगतदर्थमित्यनुवृत्तिर्थ

र्थत्यत आह इति करणीति अरणीपंस्त्रनाकाष्ठमिति अरणिः स्त्रनाकाष्ठस्यस्यादित्यर्थः इत्यभिमानः अनुनापीति अन्यथा सनाकाष्ठ
मेवारणिरिति भेदनिर्देशनाघटनं स्यात् आरोपित भेदेन घनाकाष्ठस्यारणिरिति षष्ठ्यनुत्ताद्यर्थमपितर्थं वेतिभावः ननु प्राकृनगुणा
येह्याभिन्नगुणगुण्यादि वत्विकृयाएवृनवालेषा अत आह वत्सवत्स्यायामिति गुणः कुंकुमादिकृतलोहितादि रूपः संप्रिवेश
लक्षणो वा ननु हानविकृयाघर्थे वत्सयोगुणीनादत्व्यामावो तत्राह गुणगेति सेहननमशिथिलचयवृत्तापनफलदर्गतेनप
कृतिविकृतिभावाभाव इत्युक्ते तत्राह आत्रेति तेलवुद्ध्युत्पत्यभिज्ञारूयावेषम्यात रमण्याह आमपकेति एवं च पक्षाप्रमत्या
मेदाभावात् प्रकृतिविकारभावाभाव इति भावः तरस्यतदानतुस्यातयसुगांसभावनार्थिकत्वेनस्य स्वामिभावादिसंबंधव्यावर्थमत
आह क्रियमाणोपीति प्रासादोनगरस्य स्यादित्यादावतिप्रसंग सत्वादितिभावः सवैति एवं च व्यापकत्वाद्वेवकार्यमितिभावः न
न्वत्र त्वस्वामिभावोऽवयवावयविभाव श्चातत्वेनविवक्षितो ननु संबंधसामान्यमस्मिंश्च सामान्यार्थकमतोन दोषात आह अस्ये
तिषष्ठेति तादर्थ्यसंभवादिति तदस्मित्यर्थमस्योभवतिसंबंधीचत्तदर्था भवतीति तदर्थः व्यासादस्येस्य देवदत्तस्यापिप्रासाद इत्यर्थप्रा
सादोपरतिस्यादिप्रीहमालद्विसादेरर्थः ननुतत्वामिकत्वेनभिणीतिप्रासादेकदेशे भावनावित्वपत्वमत आह यथेति स्वत्वाभिमाव

कै·टी·वि विषयेसंभावनासत्वेननतेनतादृशसंबंधव्याप्तिज्ञिरितिभावः माष्योदाहरणात्कारेभ्यः प्रासादार्थेसादेरलाभादाहायवेति भाष्यका
रेणेति तदेकदेशिनेत्यर्थः नद्विसिद्धांतिनोज्ञानकल्पनायुक्ताप्रसंगात् रणेपि श्रोधपत्येयेतदर्थग्रहणानुवृत्ताचपिप्रत्ययस्यत्वा
५ त्विकत्वद्युत्पादनेप्रसंगेनेत्यर्थः ननुशक्यार्थलिङः। शक्लिङ्चेतिसूत्रेणेवसिद्धेवृत्तव्यत्वोक्तिरसंगतेत्यतआह स्यातशक्यार्थइ
ति यत्प्रथमासमर्थोतत्रतशक्यार्थकस्यात्यदवोध्यमित्यर्थः तदर्थः तदस्यशक्यमित्यर्थप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः एवंचाविकारिकारण
एवायंप्रत्ययइतिनोक्तदोषइतिभावः तत्रसंभावनाविषयत्वस्याभिभावस्येवप्रतीतिर्नतुकारणत्वस्येतितात्पर्यं नन्विदंप्रथमेऽवेत्युक्त
र्थमिदानीमेवेत्युच्यते अतआहविरेति यरार्थस्येतिप्रविशेषणत्वेनप्रतीतस्येत्यर्थः यथाराजसेवकस्यराजसेवाकरणकालेस्वसे
वकत्वसेवयास्वस्वाराभावइतिभावः तदेवाहरावेनयारार्थ्यमिति सत्यमित्यर्थः एकेति घञिध्येकवाक्यतापन्नत्वादितिभावः ए
तेनावातस्वाक्यार्थवतातदर्थः प्राणिनितत्रतस्यत्वातआमेवेतिपरास्ततरत्वावयुः अन्यपातथाहवाच्यः समानशब्दः समानाधिकर राम०
णशब्दः यथादतिहरिः यशुरितिकर्तुः प्रत्ययेनाभिधानात्स्पृशोरुयाधिक्ये अतोन्यः प्रत्ययाचोच्यौ(?)अधिकरणमेवेत्यर्थः यथाग्र
र्गिकयाश्लाघतइति श्लाघ्याः तत्रेति प्रथमासमर्थात्तस्याघर्थप्रत्ययइत्येकेवाक्यंपन्नत्वप्रथमासमर्थात ज्ञेस्यादिति द्वितीयेतत्रोद्विती ५

येप्रकृत्यर्थः प्रधानंविशेष्यत्वात्प्रत्यादित्वेतत्त्वविशेषणत्वेनप्रतीयमानत्वात्प्रधानमितिनतस्यविशेषणेनगुरेणसंबंधइतिभावः नन्वि
ति गुणः कृतात्संस्कारइतिन्यायादितिभावः नन्वन्यानिरूपितप्रधानत्वेपन्यनिरूपितविशेषणत्वेस्यात्कोविरोधोतआहप्रतीतिका
लएवेति अयंभावः आख्यातेतद्धितार्थस्ययत्रिंविदुयदशेकगुणाश्रयत्वानभावस्मात्तत्रदर्शविपर्ययइतितद्धतीतिस्तत्रस्य भाष्यसमत
न्यापेनशक्तोत्पत्तिकर्तृवाचकप्रथमांतादस्यात्यर्थेवाच्यस्तत्रचकत्वसत्वात्वर्थोत्पत्तिविशेषणात्स्याश्चेयस्यितिकालएवकर्तृ
विशेषणतयोपस्थितेर्नतत्रविशेषणान्वयइति ननुकथंप्रासादस्यशक्यार्थरूपविशेषणसंबंधः स्वरूपेणशक्यत्वादतआहतत्र
शाहमितिशक्यार्थविशेषणसंबंधइति शक्यार्थः शक्यत्वंतद्रूपविशेषणेत्यर्थः तस्मादिति यतः प्रयोक्तारोमाद्दवगुणादर्शेणसाधू
नपिप्रयुंजतइत्यर्थः समयेति समग्रशब्दार्थविषयेसमर्थः समग्रकल्पः सप्तमशब्दोत्यतेइत्यर्थः लोकाः शब्दानितिसाधुप्रयोगो
दर्शितिनः शिष्टलोकाइत्यर्थः अनुसरणप्रकारमाह योयमितिभवारीतिआदिनाजातः। आर्हादानुयदिमाणानुसर्वतइत्युक्तः
संख्याकथंपरिमाणमतआह परिमीयतेनेतिरूढेरभाव्यज्ञानादिभिभावः अस्तुवात्तवेभेदेज्ञापकव्यर्थमसतितुतस्मिन्ज्ञापकेन
कंचनत्वमतआह प्रवेति द्विशतेत्यतेइयपादयतियणपादिति नित्येयतीति तस्यचविधानसामर्थ्यात्तत्लुगभावइत्यर्थः ननुद

ष्यतोऽपि विधानसामर्थ्याद्गुणभाव इति अत आह असमासेति । एवं च समासे तत्प्राप्तिरेवेति भावः । ननु परिमाणशब्दस्य यौगिकत्वा
त्कथमन्यासंख्येत्यत आह परिमाणशब्द इति योगरूढो मानमिति भावः । द्रोणादौ । सर्वतो मानत्वविशिष्टे वैलक्षण्ये संख्यातर प्रयोज्य
कत्व त्व साहित्याभावरूपं संख्यातः निवर्तकत्व साहित्यरूपं च । संख्याशब्द इत्यस्य संख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः त
दाह महत्त्वादिकं त्वत्र मेरोर्घटादिश्च वाच्य आघटैकशब्दत्वात् एको घट इति । भाष्ये भेदमात्रमित्यस्य भेदसहचरितमित
रसाहित्यं तत्सहचरितेतरसाहित्याभावश्चेत्यर्थः । पर्यायी कृतमिति चोद्यते तेन यदल्पपरिमाणं यच्च महापरिमाणं यच्चापरि
माणं रूपक्रियादि तत्सर्वं संख्येयापगतमित्यर्थः । उक्तेः महत्त्वं असर्वगतद्रव्यपरिमाणं परिमाणमन्ते तु मध्यात्मा दीति न चाल
त्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथमपरिमाणमिति भाष्योक्तिः द्रव्यपरिमाणत्वेन निर्माणदृश्येत्र नियमस्य महत्त्व इत्यविष
यत्वात्सर्वपरिमाणाभाववत्त्वं वृत्तत्र परमाणुवृत्ति च रात्रस्य गौणत्वादिति । यद्वा शयः महत्त्वं द्रव्यविषयापि वेति तदपि न राम०
सर्वमहत्त्वं द्रव्यविषयमिसपि वो ध्वंस वस्य महत्त्वं महत्त्वस्य आरोह उपपरिणाहो विस्तारः एतेन मेयपगताविसाहत्वगताभ्या ६
मिति परिमाणमित्यारुप्रष्टव्यं च इति संख्येय वेतिमकृताविदिति भाष्यस्य संख्यापाश्मयत्वः क्वताश्विद्धितो येन गम्यत इत्यर्थः भि

न्नसंनिवेशस्येति । प्रत्यासत्त्या भिन्नसंनिवेशस्य भूयस्येत्यर्थः । एतं गन्धेना संगतिमाशंक्याह प्रसंगेति । न चोन्मानात् इत्याद्युक्तिरपि
एवं प्रश्न एवं कृतत्वस्वरूपमिहयत्तायैवेति बोध्यं । भाष्ये पन्थी यत इति मीलेदे कादिकस्य रूपं परिच्छेदके शीत्यर्थः तदाह भूयिष्ठ
गवच्छन्नमिति । हस्तादेरिति हि विद्यायामूर्ध्वादिप्रमाणत्वादिति भावः । आह उन्मितिश्च आह विवीतत्वे वपुर्हस्तपसंहस्तिनी हयसमित्या
दौ प्रमाणात्वद्वितीयत्वं गायत्रियेनित्योल्लोगितितत्रैव भाष्ये कैयटयोः स्पष्टमित्याहुः तस्माद्विविधमपि तदुक्त्यानमे चेति बोध्यं । निप
ाविस्तारपरिच्छेदकमेव च प्रमाणमिति विस्तारो दैर्घ्येनन्वायामपरिच्छेदके आयामशब्दः कथमत आह तत्रायामेपि कुतश्चि दि
ति एषां संख्या कुतश्चित्संनिवेशादेर्न मानमपि तत्त्रिरपेक्षं मानमित्यन्वयः । अनेन संनिवेशनिरपेक्षत्वमायेहत्वाभ्यां संख्याप
रिमाणयोर्भेद उक्तः । किं वा नेन ग्रंथेन संख्यायाः सर्ववाह्यत्वोत्मा तेषामवाह्यत्वमपि परस्परं सूचितं अत एवापरिमाणवृत्ती ति
सूत्रे परिमाणात्तस्मैनिसूत्रे च परिमाणग्रहणे नोन्मानग्रहणमपि अत एव लीप्रवेधे विस्तावितगुरुणांछितीये शाणायपुरा
सप्तसगच्छते भाष्ये इयतीति योगिकार्यमात्र विषयेत्यर्थः तदाह रूढिर्यस्तु सगेनेति योग्यतावशात्तद्विशिष्टस्योपस्थितावपि ता
वन्मात्रस्यैव शाब्दबोधविषयत्वाशयः । इदं गौविषयेलहणात्यन्ये । यं च कांगोंसं घ इत्यस्य यं च संख्यापरिच्छेद्यो गौसंघ इत्यर्थः

कै·टी·वि·
७

तत्राधिकमितिलूनगौकवत्तुषोडशिपोणार्थमात्रतासर्वेषांरूपस्यवक्तुमशक्यत्वाद्वचनमेवकार्यमितिभावः। आर्हेतिशब्देनितदर्हमितिसूत्र
स्याजेतग्रहणंसाहित्यस्यैवपृथग्यापत्तिःप्राग्वतेरित्येवसिद्धेनवाविधिध्यर्थंतयावत्यर्थेपिण्यतद्धिकारार्थंतत्स्वरूपार्थं·भिन्नाधर्थेधि
कारानिर्देशःविशेषविहितत्वकनावतेर्वाधापत्तावेकवचनाप्तत्रस्यामितिप्रयोगविरोधायत्नेशितिभाव·वस्त्रेमि·वस्त्रोमत्यधिकत्यैति
भाष्येचशब्दोवार्थइतिभावः·ननुआर्हादित्यत्रस्मिन्नितिसूत्रस्यविध्यायेत्यादिवाकाशेषात्कयमन्यत्रमत्ययोतस्माहतत्रेति·इतियोगविभाग
इति·इत्यत्रयोगविभागइत्यर्थःतन्वेवंचतुर्थ्यर्थेनस्यादातस्मात्तदस्मिन्दीयतेतदस्माइति·एवंचप्राग्यदानुवत्स्यैवसिद्धेःआर्हाद्ग्रहण
सामर्थ्यादभिविध्यर्थंकरणंवायमन्त्रेतिनिकर्षेआसमासेदओवात्रेति·आसमासइतिपर्युदासेनास्याप्राप्तेःननुनिष्कस्योन्मानत्वेना
परिमाणत्वात्एवंगोपुच्छमिसिद्धेःस्यनिपमार्थत्वेननिषशब्दात्प्रत्ययोविधीयतइत्यादिभाष्यासंगतिरतआहपरिमाणपावाचित्वा
दिति·एतज्ञायप्रमाणेनात्रपरिमाणविशेषवाचकानामेवनिष्कादीनांग्रहणमितिभावःतेषांतद्वाचित्वेपीदमेवमानाम्भानमस राम०
मासग्रहणस्यतदेतद्विधिज्ञापकतापरेमाणंचमानेऽन्यथापरिमाणादिविषयेप्रवृत्तत्रप्रासस्यकोनिसन्यातन्वाचित्यर्थस्यपरमे ७
वयदापूर्वेणाठकिसिद्धेइदंव्यर्थमतआहपरिमाणवाचित्वादिति·एवंसूत्रेउन्मानस्यापिपरिमाणग्रहणेनग्रहणादितिभा

वःपरिमाणादरदयोःउन्मानभेदेतिवोध्य·परिमाणेतस्यासंज्ञाशाणयोरुत्तरपदस्थदिःशाणपर्युदासाच्चैतन्मोन्मानमपिगृह्यतेपरि
माणविशेषाणवचनान्निष्कादयपरपूर्वोत्तरपदत्वेतिसूत्रभाष्येःत्रसूत्रेसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरनुक्तात्स्थापन्नत्यप्रयोगदूषभाष्यविशेषे
नोत्तरपदाधिकारप्रयोजनंखेऽकपूर्वपस्थानिरूपतद्राध्यप्रोदिवादइतिभावःअतएवपरिमाणांतस्येत्यत्रग्रहणचरितार्थंसंख्यायाइत्य
नुवृत्तौतदेवपर्ध्यस्यरूपमेवपदार्थसंख्यायाइत्यनुवृत्तैतत्रवाक्यभेदेनव्याख्येयेत्तेनपरिमाणांतस्येत्यसंख्यापूर्वपदेष्वावित्वत्वेआह
वाप्याप्युत्तरपदएवप्रवृत्तिरितिनतत्राधिकारस्यप्रयोजनमितितदाशयःइतिनसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्येत्यत्रसंवत्सरग्रहणमन्य
त्रपरिमाणग्रहणेकालग्रहणाज्ञापकमितिभाष्येनुक्तेःतत्रमासायामाचपरिमाणांतस्येत्यत्रसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरवश्यवाच्यात्रान्यथा
संवत्सरस्यचेत्संख्यायाइतिनियमार्थतासंभवेनोक्तार्थज्ञापकतानस्यादित्याशंसपरिमाणान्तुसर्वतःइतिलक्षणालक्ष्यितपरिमाण
त्वस्यसंख्यायाभिवक्तालिःभावात्लक्ष्यानुरोधेनासंज्ञातविरोधन्यायेनचविधित्वमंगीकृत्यतज्ञापनमेवयुक्तमित्यभिप्रायात्रेसा
कृःअतएवविभाषायोणातिसूत्रेअध्यर्थवाणीकमित्यादिप्रयनेनतद्विवदंत्युक्तेयदेनअन्यथासमासकन्विध्योरेवतत्संख्या
त्वेनतदसंगतिःस्पष्टेव·नन्वार्त्तिकेएवंचेत्युक्तेभाष्येपारायणेत्यादेरुदाहरणत्वंकथमतआहएवंचेति·प्रयोजनानीति·पारायणे

कै॰ टि॰ वि॰ तिसत्त्वविषयाणामपीत्यर्थः आभासमात्रेणेति तद्धितग्रहणाच्चेति किं हेतोरस्मिन् ननु प्रातिपदिकरूपाप्रकृतिस्तत्रास्मिन्नेवेत्यत आह
पत्रविशिष्टेति तत्रैव विशेष्यसन्निधानात्तद्धितविधिप्रसक्तेरिति भावः वृत्तिमिति व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति विशिष्टेति
८ भावः सामान्येनेत्यस्य मिति सन्निधेयः सूत्रे यान्तान्तादिशाह विषयकमित्यपि बोध्यं इदं च येन विधिरित्यत्र कैयटस्पष्टं विधावेव प्रति
येध इत्यर्थे मानमाह पूर्वेत्यादि अन्यथा पूर्वादिभिरित्येवं तं तद्विधिनापि सिद्धे सर्वादीनि चैवपद्यमस्पष्टमेव अत्रैव पूर्वोत्पू
र्वादिभिरित्येकसूत्रकरणे योगविभागो व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य ज्ञापको बोध्यः अन्येत्वाहुरिति अत्राहुरित्यरुचिबीजं तु वि
धावप्येवमेवार्थो यत्तु ग्रहणवतेत्यस्य निर्दिष्टग्रहणवतेत्यस्य निर्दिष्टविषयत्वापत्तिः सोऽप्यविधेयः आनर्थक्यादिति अनर्थकेन तदन्तविधे
रभावादिति भावः नावयवानामानर्थक्यमिति अत एव प्रत्ययान्तत्वसमानाधिकरणत्वपुष्कलत्वसमासमितिरिति भावः नन्वेतत्का
केनवास्तवं तत्राह शब्दस्वरूपाश्रयत्वात् भाष्येऽप्रयोगतेरिति इतरत्र अर्थमाहात्म्येनाहाध्ये चेति विशेषः अलुकीत्यन्ये फलं रङ्यति समासेऽलुक् रम
इति अनभाव इति लुगन्ताया प्रकृतेस्तदन्तविधिनाग्रहणाभावादिति भावः अलुकीत्यस्य लुगन्तायाप्रकृतिस्तद्विषयत्वं तदन्तविधि ८
नैमित्ताच्योर्थः शतान्ताद् ठन्प्रत्ययो वार्त्तिकोक्तो नाद्याद्यैः संख्यायाः इति प्रकृत्यर्थेति तद्धितस्य तत्संख्येयान्तरेण त्वर्थविशेषस्तद्विषय

यं तदा कृतमित्यर्थः यथा शतेनेति अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्यसाकल्यान्तरादिप्रयोगेऽन्तरसमभिव्याहारगम्यमिति बोध्यं अपरे त्वित्ति इदं च
परान्तरशब्दयोः प्रत्ययान्तत्वादेश्रवणमात्रेणैव गम्यते प्रत्ययार्थोऽपि शतमिति नन्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदाभावात्कथं तद्व्यपरि
माणमिति प्रत्ययोऽपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमत आह अत्र हीति आरोपितभेदमादायैव प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः अत्यसमा
धत्ते प्रत्ययार्थस्यैकत्वेऽपीति इत्याहेति इतिरेतोभाष्ये अन्यशतत्वे इति प्रकृत्यर्थातिरिक्तगतशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे इत्यर्थः तत्रान्तरग
मितिः परान्तरसमभिव्याहारानपेक्षत्वादेतरंगत्वे अपरे त्विति शतत्वेऽप्यासाकल्यशतमित्यादौ शतत्वसाकल्यमित्यस्यापि सम्भवात्तस्य रूप
त्वे अत एव तत्त्वेनैव रसाधारणमित्याहुः अन्येत्वाहुरिति शास्त्रमर्यादानुसारेणेत्यर्थः अनुमीयत इति अवयवगतेतदारोपश
ह्रबोधोत्तरं प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः बहुवचनेन भवतीति तस्य बहुत्वस्य शब्देनाप्रतीतिविषयत्वाभावादिति भावः एवमिति अ
स्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे न तया शब्देनाप्रतीतेरिति भावः अन्यशतत्वेऽपीति तत्र हि प्रत्ययार्थस्य शब्देनैव प्रतीयते शतत्वमिति तत्रैव
स्यादिति भावः निपातकालाद्वेति कलौ पाराशरी स्मृतिरितिवदिति भावः संख्यायाः अनुवृत्तेरुपसंख्यानेऽपि विशेते कन्नस्यात् तस्मा
पित्येतत्वादतो आह विशतीति ज्ञायकमेतदेणापीति पदविशादेशाप्ति प्रत्ययस्य तदन्तान्नापकादेवासिद्धेर्बोध्या नन्दशब्दैणवद्वस्त

कै·टी·सि· वोचनोक्तथमेतदत्रास्लौकिकीति·संग्रहणाइति·समादेलौकिकीमर्थवत्तांमन्यते·अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः।अथसगोणमथीति
धातोरप्युपलक्षणालौकिक्या·अर्थवत्तायाग्रहणोत्तुउपसर्गादीनामपितद्भावात्तदसंगतिःस्पष्टैवेति दिक्·अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यव
स्यापनीयैवेत्यर्थः·वृत्तौ दिङ्ननुवत्वतादिदित्यर्थात्प्रत्ययविधेरङ्गकस्यापमिडित्यनुपपन्नमतआह·द्वित्वादीति यच्चमीजित्यास्या
नादितिभावः·संख्यात्वात्·संख्यासंज्ञत्वात्·ननुसंख्यावाचकेभ्यःयोविहिताद्याविभक्तिरपिविहितइतिकनएवेतिकुतस्तत्राह·अनेनतर्या
डेतिसंख्यायात्वादिति·व्याप्तिन्यायाश्रयणादाननतर्पोनादरेमन्यतउक्तेतरमात्रप्रत्ययाधिकारादेतिप्रत्ययविधौपंचम्याःप्रक
त्यकत्वाभावेऽपीत्रमात्रपंचमीहीतिप्रत्ययसंज्ञाविधिष्वस्यतयोगेविधानात्तस्याःप्रत्ययत्वरूपोत्पादकत्वेवोध्यप्रकृतानुवृत्तौ
तुपूर्वसूत्रविहितत्वेनसत्वात्तत्रषष्ठीप्रकल्पने·युक्तमित्यत्तरंअनेकेति·विधानार्थत्वाभावएवकनियामकत्वप्रतीतेस्तस्मादिति
यदिसमायपाश्रीत्यर्थः·तथावस्थानात्रेति·तावृतिकस्तावत्कइत्येवमेववस्यानुत्पद्दित्यर्थः·एवंचलस्यानुसारिव्याख्यानमेवाश्रयणमि राम·
तिभावः·विंशतित्रिं·ननुनिपातनत्वेज्ञापकत्वोक्तिरसंगतेत्यतआरुकन्प्रत्ययोनेतिएषाप्रक्रियेतिभाष्यानुगुणयादेतत्प्रक्रियाश्रयण
मेवयुक्तमितिभावः·तत्प्रक्रियाश्रयणमेवयुक्तमितिभावः·तत्प्रक्रियाश्रयणेडकन्तरमप्याहएवंहीति·निर्देशः·स्यादितिविंशत्या

दिनवत्यंतानांस्त्रीत्वात्स्वार्थिकानांमकतिलिंगानतिवर्त्तनादितिभावः·सत्रेऽस्यशवयरत्वादिदमयुक्तंव्याख्यानात्स्याग्रहणमि
तिवक्तुयुक्तंनन्वेवमसंज्ञायामप्यतअज्ञापकाद्विंशतिकइतिस्यादतआह·संज्ञायामितिएतद्योगेतिविंशतित्रिंशद्भ्यामितियोगेत्यर्थः
कथंकशादिठन्·द्विठन्इतिपाठान्तरं·भागवदधेयमितिअर्थशाश्वस्वभागवाचित्वादितिभावः·इत्याहुरिति·वक्तृणांनित्यसापेक्ष
त्वेनगमकत्वाभावात्सामर्थ्यमितिवोध्यं·केसशसोत्रएवेति साहचर्यात्परिमाणवाच्येवगृह्यतेनलोहविशेषाद्वावीत्याहु·अध्य
र्धपूर्वद्विगोःसमाहारद्वंद्वः·सोत्रंयुक्तंमाभूद्विशोर्पिकमितिअत्रद्वितीयस्यटकोलुङ्मभूदितिभावः·अर्धविशेषेतितद्धितार्थ
द्विगुनासहयत्रावोनमिधातेतत्रातत्कित्रिमित्तद्विगोरप्यरस्यलुगित्यर्थः·इतिविग्रहद्विशूर्पमिति·विग्रहेतद्धितेद्विगुसमयमतेष्वाते
इतिविग्रहवाक्यमेवेतिनन्ववृत्तिरनभिधानादितिभावः·नतुद्विगोःसंज्ञात्वाभावात्कपूर्वतत्पुरुषाकरणमतआह·इहैवप्रत्यया
नविशेषणमितिसप्तमीनिर्देशादिदेद्विगोर्नविशेषणंकिंतुप्रत्ययोनस्यासंज्ञात्वेलुगित्यर्थइतिभावः·यच्चलोहिन्यं·यच्चकलायःपरिमा
णमस्येतितद्धितार्थइतिसमासः·तदस्यपरिमाणमितिठञ्भस्यादइतिवृत्वाल्लोहिनीशब्दःकारकचौरस्यनिवृत्तिःपरिमाणविशेषस्य
तातत्संख्याकगुंजाकलापाद्यपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः·द्विगुविशेषणमिति·विषयत्वंसप्तम्यर्थः·संज्ञाविषयोद्विगुर्नचेदित्यर्थः·तस्याःसंज्ञा

कै·टि·वि·

१०

याइति· सत्येवलुकि मंज्ञाप्रतीतेरिति भावः नचैतत्तेनतेन नञ्त्व सुजभाव इति भावः तस्मादिति· वार्त्तिके च कृते समासकनो रेव संख्या
त्वोपसंख्यानात् कृत्व सुजभावः सिद्ध एवेति भावः विनाशाका। ठऔत्सु गात्तिस कृत्स्नादयस्यैव लुक् · कार्यायणाम्य दुरिमा एत्वत तोप्य
स्यैव लुक् · अन्यथा तनवकोल्लुग्गातितो ध्येशाणाप्रतिषेधाद्धतो कृन्मान्यापि कृदेष्यकृणादित्यन्वयः छित्रिदवो अत्राप्यर्थग्रहण
ने षवध्यन्ते विरोधात् चयाभावास्त्वि द्धि गोरिति नित्यसवध्यते षष्ठी समासस्यानुत्तपेइतिवो धृभूत्त रत्नात्व नुवर्त्तत्वनुवर्त्ततएवभाष्ये
द्धित्रिभ्यामिति· अनेनैव कृतेऽपि द्वयत्र रुणां विस्पष्टयोजनमित्तिद्व्यनयति· आधाराधेयभावइति· तेनचस्वाश्रयो लक्ष्यते इति· एतदै
योग्यामिति समानाधिकरणोपयत्ति·तु द्धित्तप्र यौगस्कप्रिपतद्धितादाद्विरापत्याइतिन्याये नेतिदिकृत्वार्याई· अध्यर्धेति तद्देसं
वंधेत केवलेईकनश्चारितार्थ्यस्य अध्यर्धेएतद्धि गुविषये लुक्स्यादितिवोध्ये तेन क्रीतं केरणाद्धितिकेरणात्वे चवाकुपावस्यायवो
ध्ये अवकत्रैकातोदितिकत्त्न नवपवादित्यर्थः द्वर्द्व वचनेस्यात् समासान्तरेत् भाष्य विरुद्धमत आह समासारूरेतिति· भाष्ये·पक्षेयवा राम·
द इत्यर्थः एकवचनेतत्वाभावाद्प्राप्तोवचने। द्धिगोश्चत्यपि एकवचनातादित्यस्यापकर्षः तेद्वनयनारूढाभ्योशरप्यांभ्यामिति १०
परिमाणशङ्केभ्य इति च कृतो न भिधानादितिभाष्योक्तमेव साधुनन्वेवं घादिभ्योपिनस्यादत आह द्धादयस्तितिति·तस्यनिमित्त

नन्वेकार्थत्वमिति अर्थभेदस्यस्पष्टत्वादिति भावः पदवाच्यत्तेऽसंयोगइति असेवारयतिपथ्येतिभाष्ये यमेवापाणिवेति· यात्रादावक
स्मादुपगतेयप्रादितो वूलादियर्णांवाशुभसूचकउत्पातइत्यर्थः ननु तस्य फलकारणत्वाभावात्कथं निमित्तत्व मतआह तस्यचेति· गो
घ्नचो ब्रसनाः ब्राह्मणास्पहत्तमाचारत्वाध्यायीवेदाध्यायने· तदस्मिन्· पयासमिति· आम्राक्षणोदानमरानेसमुनिष्कलमित्यर्थः
कालान्तरीणाब्राह्मणासंप्रदानकदानेनपूरणादिकालिकब्राह्मणानुवारिदानेसममित्यर्थीवापूरणार्थी नन्वस्वाधिकान्प्रत्ययान्तत्वेन
तस्यापिपूरणार्थत्वमस्त्वेवेत्यत आहुपथ्येति· भाष्ये नामर्थमिति· एतत्तमर्थ्यतीपशाह आरुत्तः सोसोतीपशाहः पूरणभवतियतस्वत
दतात्त्वार्थेनतः सोनपिपूरणामित्यर्थः ननुसर्वोप्यपूर्वत्यपः त्वस्यैवाथ्येकिंचानोर्था भावात्त्वार्थेइत्यनुपपन्नमत आस्वस्याइतिकु
लिङ्गास्वभाष्ये एवंस्मिन्योगइतिआढकाचितेतित्रेनच ठञइतिअत्रसत्रेम्पतरस्यांग्रहणानुवर्त्यतेतिभावः वृत्तिकृद्भाष्यविरोधाद्विते
वतुदस्यपननुसंख्यामात्रवृत्तेर्यवादिग्राह्यात्संख्येयेपरिमाणानिप्रत्ययसंभवात्किंवार्त्तिकेनेत्यतआह हेतिसंख्यानेति·करणेऽस्युद्
तेनैकत्वछिन्नादिवित्यर्थःशाकम्भत्यादपिंडमितिएवंद्विपंचसख्यःसंघइत्यर्थेयत्वकइत्यपिस्यादितिसंख्येयवृत्तेरेवानेनप्रत्ययइ
एवइत्यपरेतत·परिमाणानीत्यस्यभाष्यस्यतद्धयप्रमानसंघादिछित्यर्थजीवितपरिमाणेइत्यस्यात्रवर्त्तमानाल्पथमांतादस्मा

कै० टि० वि
११

त्यर्थमल्पपदत्यर्थः एवीपृत्त इति संज्ञायामत्वार्थ इत्येतस्येह इत्यर्थः एतद्वचनारंभेबीजमाह संख्यादिष्विति परिमाणाधिमित्यर्थः अन्नादिस्य
ष्ठिसंख्यासंख्येयस्य परिमाणीभीवितद्वारादेवद्वारादिर्नतु संख्यादिष्वित्यप्राप्तिरिति भावः ननु नेनो विकालबोधकादिशेषस्तत्पेत्यत आह
मासादयएवेति कालेतराहत्तिकालत्वव्याप्यधर्मप्रवृत्तिनिमित्तका इति भावः संख्येयप्रवृत्तिरपि यथा दिवसंख्यात्वम इत मतः आह सं
ख्याया इति नठतेनविधिनाभविष्यतीत्यत संख्यापूर्वेति यत्रैतुठञ्विधौ संख्याया इतितदेतविधिसूत्रभाष्योक्तेस्तदारंभसामर्थ्येन
अन्यपर्वपदस्यापि तदेतत्स्यपितदंतस्यग्रहणाद्धि तेभिदेतस्माद्धूर्ध्व शततशतादोशतं वर्षाणीत्याद्यर्थमए दुर्विसकादित्वात्स्वपदा
र्थप्रधानः समासः संख्येयेवर्ततइत्यस्य वर्षादिरूपसंख्येयवर्तितेशततद्वाल्लाद्गच्छवत् संख्याशब्दत्वेच संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेद
षष्टीसंवत्सरानीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे द्विषष्टिशब्दस्य संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव प्रकरणाद्विवशात् संवत्सररूपसंख्येयपरत्वा यम
द्विसंख्याप्रवृत्तेनेव शब्दो बोधेमानमित्यन्यादित्याह स्वारशब्द इति स्वारीशब्दपर्यायइत्यर्थः अन्ये योपीत्यस्य संख्या भित्रेप्यइत्यर्थः ११
दशेः सवीयादिष्वपि चारार्थत्वादन्ये षपीत्यर्थो पिद्रष्टव्यः योगविभागइति द्विषाष्टिकवार्षशातिका दिसिद्धयेइति भावः भाष्येल कृत्र
संगइतिद्विषाष्टिकइत्यत्रेतिभावः परमाहाद्दिति तदस्यपरिमाणमितितत्र पठितव्यमित्यर्थः तत्रहीनियरमाहोतेदस्य परिमाणमि

1194

त्येतत नव्यर्त्यमिति स्वारशातिकवार्षशातिकार्थमनुयोगविभागः कार्यो द्विषाष्टिकादिश्वा कालादित्येवमिद्धइति नातदर्थः सन्नाह
त्परः कार्यइतिभावः इमेपिकालशब्दाइत्यनेनकालग्रहणं यथाकथंचित्कालसहीनाम्म रणमितिसूचयति अतिप्रसंगाभावस्तु नाभिधा
नादितेयाहननोजिन्नु संवत्सरेषूषितिकृतो मासादीनामपि संख्येयत्वसंभवादत्याह लोकेचेति त्रिंशद्ग्रामितित्रिंशिनिलोपार्थं त्रय
स्त्रिंशादौ टिलोपार्थमित्यर्थः तिटिलोपार्थमितिपाठः॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पं
चमस्यप्रथमेप्रथमेप्रथममाह्निकं॥ ॥पंक्तिविंशति प्रथमोपस्थितपंक्तित्वात्गोबीजमाह पंक्तिशब्दइति बीजांतरमप्याह दशसमा
णोतित्रिंशत्यादिविषयमेवेति भावः ननु कथमेतदवगतं सप्रकृतिकारःस्यादित्यत आह प्रकृतीति नानुप्रकृतिमत्यपातिदिनिपात
नो वाक्येनसाधित्यमतआह सशब्दोत्रेति अर्थेति प्रत्यादिभ्योधिकृतः प्रत्ययो भवतीतिघुर्थः स्यादिति भावः प्रत्ययस्याधिकारत्वान्नु
पोदधीत्यादौ पंचम्या अभावाच्च पुनःतरमाह अनिष्पन्नस्य चेति अन्यतरएवामनिष्पत्ते शतोक्षि तत्रतदेतविधिसंभवाद्वित्वमिदंवि
धीयतइतिपक्षानियात्यतइत्यक्षेबीजमाह विधीत्यादि विशेषविषयइति प्रकृतिसामान्यस्यप्रकरणादेवज्ञातत्वादिति भावः ननु प्रक
तादुक्तावात दर्थं वर्गतेः वशाद्प्रत्ययार्थं इतिज्ञानं तु शक्तात एवेति किं तत्वेनेत्यत आह लोके इति संख्यानेइति संख्यापत्तेनेनेतिसंख्या

1195

कै·टी·वि· नंसंख्यासाधुत्वार्थं तद्बोधनाय· आभिमुख्यमिति उत्तरदानोद्यतत्वमित्यर्थः प्रतिपादयितुमिति प्रतिवचनस्य सुशकत्वद्योतनायेतिभा
१२ वः वचनमात्रेचेति· वस्तुतः कथं नफलस्यतन्निर्णयस्यशिष्यगामित्वात्तत्वेनैव विवक्षणाच्च कथमत्रात्मनेपदप्राप्तिरितिचिंत्यं दशाद
गैति· दशाद्व्यापरिमाणमस्य वर्गस्य सदशादर्गः वर्गः समुदाय इत्युच्यते चनुमुदायस्यैवभिधानात नातकथं प्रत्ययोनिपात्यत इत्युक्तिरत आह सम्
दायेवेति· स्वार्थशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वेत्याह· प्रत्ययस्येत्यादिना· ननुषष्ठीसमासादेः सिद्धेः कथंसमासोपि सत्यतितत्र्या
दविंशतिशब्देनेति· दशतोः दशाद्वयववकसमस्तयोः न स्विति· तादृशसमस्तसंख्याविनादशसंख्याद्रव्याणामित्यर्थः गवांव्यतिरेकोप
मननाद्विति गोवोदोदशतावित्यर्थादिति भावः ननुगुणेनषष्ठीसमासनिषेधात्समासस्य वतावत्दुर्लभः किएवंनियात्तहूयाणोनेत्यत
आह गुणेनेति अस्यप्रयोगस्येष्टत्वादाह भाष्येनचेद्वृभिः विउत्तरपतिभवितव्यंचेति· ननुस्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिव
र्तंतइत्यस्यापिसत्वात्कथमिदंदूषणामत आह स्त्रीर्थिकाइति· ननुसंख्यामपीतिसंख्याबोधकप्रकृत्युपात्तंसंख्यमपीत्यर्थः स्त्रीत्वे
इयंव्यक्तिरयंपदार्थइदंवस्त्रितित्रिविधव्यवहारस्यप्रतिवस्तुसत्वात नपुंसकइतिव्यवहाराच्चतेषामविरोधइतिभावः ननुकिंपरिमा १२
णानिविहितस्यपुनः स्वार्थेविधानमनुपपन्नमत आह दोदशतावितिभाष्येपुनरित्यस्यतदंतादित्यर्थो बोध्य स्वार्थे इति· अन्यथा

धिकारादाह गुणेविंशस्यादिति भावः नचेष्यतेविंशतिरिति किंतु विंशको गोसंघइत्येवेष्यतइति भावः ननुसंघस्य विंशत्यर्थत्वेन गवां संघइ
तिवत्षष्ठ्युपपन्नैवेत्यत आह संघइति· नित्यमिति सर्वदेत्यर्थः व्युत्पत्तिपक्षस्य दुष्टत्वाद्वृत्तिरूप्यार्थविषाशक्तिनयुज्यते आह तर्हीत्यर्थइति
अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातेति· अन्यथा सर्वत्र कृत्तद्धितेष्वेवसिद्धेऽर्थवत्सूत्रंव्यर्थं स्यादिति भावः वहुपटवइत्यादौयर्थतदावश्यकत्वात्
त्यमिदमिति केचित् तन्न वहुत्रीहिरादिविन्यासेनैव सिद्धेरितारायत्वात्स्वभावतइत्यस्यैवव्याख्यानं दृढ़शत्वात्त्वे ति चोदितो अनेनयोग
निरपेक्षेणैवानेकार्थत्वमिति मुक्तं नत्विदं नियत लिंगत्वे हेतुः तादृशानामपि पमादीनामनेकलिंगत्वदर्शनात नियतलिंगत्वंतुस्वभा
वतो दशतमात्रेणेतिवोध्यं भाष्ये नवानुगमइति· प्रकृतिप्रत्ययोरित्यर्थः भवतिवाभिधानमिति अर्थस्येति भावः ननुस्वभावत एवानेका
र्थत्वात्कथं भवितव्यमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह· आरोपमत्रेति शुक्लादिति· गुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिष्टइति वार्त्तिकरीत्येदं नहि संख्यैति
किंतु संख्याप्रकारकसंख्येयबोधजनकाएवेति भावः दृढ़शब्दत्वमुच्यते तिघटकोदीनां यौगिकत्वं वदतो वार्त्तिककृतो दवस्तुमनुचितमि
ति भावः ननुस्वभावतउभयत्रापि स्तेते· संदेहानुपपत्तिरत आह कएषाद्विककृतेदवस्तुमनुचितमिति भावः ननुस्वमिति सोपमिति स
वेधाथितिसोपमस्यास्तीतिसंवधेनोत्पन्नस्य मतोर्लोपादिलवोपाध्यानितिकइत्यर्थः पदागुणवचनेभ्यइत्येतन्मत्वाख्यानरीत्येदंदोषा

कै॰टि॰वि॰ येति अत्र मर्मान्तरेणाभेदबुद्धीनामनुपपत्तेः संभवादिति भावः वस्तुतो न सोपि आचार्यस्य दोष इत्याह अशक्यो वेति अनुगमस्तु सर्व
थानाचार्यस्य दोषापेत्याह स्थितिरनुगमविषये पुर्विंशत्यादिषु अर्थविशेषाणि स्थाय स्वप्रज्ञापराधजो न रुतात्र सूत्रकृदपराध इति
१३ भावः अशक्यार्थ विशेषमिथ्यपल्वादिति चतुर्भीरुस्तु पत्यपदोषत्वेनेति अयमाचार्यदोषत्वेन सर्वथा नोद्भावनीय इत्यर्थः। ननु भिन्ना
नीति एवं च संघस्यैकत्वादेकवचनं सामानाधिकरण्यं निर्वचन द्विगुसमासश्चोपपन्न इति भावः सामान्येनेति संघो द्वयो विंशतिरिति पाननवल
भ्यमेतात् ननु चोक्तमिति अमत्या विंशतिर्गोसंघ इति प्राप्तौ विशब्दः इति चेत्तदाह जिभावे द्रव्यसंघपारिमिति दशच्छेदे शासक्षोपारिछित्र
द्रव्यसंघे इति भावः ननु द्रव्यसंघे इति तत्र दशतो संघस्य विंशतिशब्देनाभिधानात् गोसंघे विंशतिः दशत्वे संघ यात्मिकाविंशतिः परिमा
णामस्येत्यर्थं विंशको गोसंघ इति भविष्यति विंशतिर्गोसंघ इति चन गवां विंशतिर्गो विंशतिरिति च सिध्यतीति भावः नन्वेवमपि दशतोः
संघस्य दशतो गुणिनो न गावस्ते न दशतो विंशतिरिति प्राप्तौ गवां विंशतिरिति च न सिध्यतीत्यत आह इहेति एवं च गवां दशतोस्य राम॰
तात्विकभेदाभावाद्दशत्संघस्यापि प्रतिगवां गुणत्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात्तु दशत्वा विंशतिर्न विशेष्यते तत एव च सामानाधिकरण्य १३
मपि विंशतिर्गावइति भावः नन्वेवमपि भेदाभावात् षष्ठी नोपपद्येत्यत आह केवलेतु व्येति बुद्धिव्यवस्थापितेत्यादि बुद्धिकल्पितार्था

भिधायिन एव शब्दा न तु वास्तवार्थाभिधायिन इति मञ्जूषायां शक्तिवादे निरूपितं प्रकारान्तरेणापि विंशतिसामानाधिकरण्यप्रयोगोपपा
दनापादभाष्यत एतदिति विंशिदशशत इति शब्दयास्मिके इत्यर्थः नन्वेतेभ्यः त्वर्थत्वकरूपभाववचना अत आह भावशब्देनेति वस्तु
न एते क्रियारूपा एव एकबुद्धिसंवद्धत्वरूपस्यैव दशसंबद्धत्वरूपस्य वा समूहस्य वेधनक्रियारूपत्वात् ज्ञाद्दशास्तु सतो गुणवचना स्तास
दशाभवतितस्माद्द्रव्यमेवाहतास्मदेशाः संतोन्ये गुणावचनैरविशिष्टास्त्र विलक्षणा इति अत एवशतसहस्रादौ षष्ठी समासइतिपरे
गुणाबोधकरूपादित्वमत्वेपि नेष्टसिद्धिरत आह शुक्लादिभिरिति नन्वेवं षष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह भाष्येति। ननु भेदक
त्वेन किं वीजमत आह आश्रयाश्रयीति भाष्यतः यदा तावदिति दशदर्थाभिधायिनो दशशब्दात्वार्थे प्रत्यय इति पक्षे पदद्वयमुच्यते
दशार्थे वाद्दत्वादिमातास्मिन्यत्तेऽतद्धाणं न भवतिपतास्तदा गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याशयः अर्थस्तदा रूपयोर्वाचकइति
समासानुपपत्तिरूपइत्यर्थः पक्षान्तरेति एवं दशते संघेऽपि सामुदायसमुदायिनोरभेदमाश्रित्यपरिहृतं इदमीत्युदशार्थ एव
वर्त्ति गुणगुणिनोभिवसमहसमहिनोः सामानाधिकरण्यमाश्रित्य परिहृत इत्यर्थः तादृत्यनेन पक्षाभेदविवक्षितेगवां विंशति
रिति वैयधिकरण्यमित्यपि सर्वितो दशतोः संघेऽपि दशसमुदाययोः समैवं इत्यर्थः भाष्ये सहनने वर्तिष्यते इति सहननेद्रव्यसंघेस्व प्रकृति

कै·टी·वि· कप्रत्ययघटितेऽवत्यंत्तरेप्राप्यत इत्यर्थः तदाह यदार्थोपिसंख्यासंज्ञ्ननेइतिसंख्यारूपेसमुदायेवर्त्तत इत्यर्थः नकदाचिदपीति अतएवविं
१४ शतिर्गोसंघइतिनगुणोविशेष्यतइतिभेदेनेत्यर्थः नचैवंतएवंचदशजोविंशतिरितिप्राप्नोतीतिभावः गवांगोसमूहेनदशानांदशत्वे
घुननयारमार्थिकोभेदः किंतुबुद्धिकल्पितइतिनदोषइत्याशयेनाहगवांदशतीश्चेति गवामधिदशसंघप्रति गुणित्वादित्यर्थः नतुश
लोनगुणोनेति स्वाश्रयद्वारेत्यर्थः समुदायेपि वर्त्तेन्द्रसमुदायेत्यर्थः गुणाभिधानेचेति तादृशसंघगुणकद्रव्याभिधानेचेत्यर्थः तादृश
संघरूपविंशतित्वमितिबोध्यं एवंचादिसंघएवादित्वादिकमित्याद्यन्यपादितंहीत्यनुभाष्येत्तिपदितादृशीत्याद्यिनगुणस्यापिभवतीत्यतेनग्र
थेनात्वयत्यर्थः विंशत्यादयोगुणवचनाइत्यस्यतत्समदृशाइत्यर्थः प्रचयविवक्षायामितिसमुदायभेदविवक्षायामित्यर्थः विंशत्यादि
भिन्नं नत्वसंख्येयद्रव्यतामिरूपणो यथादधिरूपमारूपभागेनेपिवैगुणोत्यादिनतुश्यनाहीनाद्रव्यवचनत्वात्कथं गुणवचनत्वमत आह
नाहीनामितिहेतुत्रयमपिदृष्टेते उपपादनए चैप्रकृते उपपादयतियद्येत्यादिभेदकमितिप्रोजितिहेतुत्वेनेतरेभ्योभेदकमित्यर्थः भाष्ये राम॰
यात्रानतुवक्तव्यमिति गुणलिंगाघनकसत्ताक्तित्यर्थः उदुपशतानीत्यादिः षष्ठीतत्पुरुषः कर्त्तृमितिहेतिप्रवनार्थस्यतदृते रकमेकत्वादि १४
तिभावः तरणेवतेषांकर्त्तृत्वाप्राधान्यमितितात्पर्येनउक्ते तेषांकरणत्वेनकथंकर्त्तृत्वमितिचेन्नपरीत्वतएवतानिजत्वेऽप्रवृत्तेतदेहारु

णत्वमित्याशयात्इतएवव्याकरसादारूअग्वेति एवंचकरणत्वेनगुणानामेवोदुयानांप्राधान्यविवक्षेति भावः कर्त्तृरितीयेतिक
र्त्तृतरानुपादानात्किंपायाम्नियमेनकर्त्रीकांक्ष्यावाच्यतेषामेवककर्तृत्वप्रतीतिरितितात्पर्यं समुदायस्येति आयेभावः यस्यधर्मस्य
धर्मिणासहाभेदः प्रतीयाधतिसचेत्तेषुप्रत्येकं परिसमाप्तस्तदातस्यापिधर्मिवदेवभिन्नत्वात्द्विवचनादीतिपर्याप्तेः लोप्तुकाद्वितिन
वैवप्रकृतेधनाकारेभेदाभावात्बहुवचनापत्तगइतिधनमेकमिति प्रतीतिहेतुत्वमेकेसमुदायेपर्याप्तमित्यर्थः एकरूपप्रतीतिहेतुत्व
स्यप्रतिपिपादयिषितत्वादितिभावः भाष्ये सचप्राधान्येनविवक्षितइत्यतएवचास्यप्राधान्यपक्षे न संख्येयत्वेनेवतततत्त्वस्थाप्रयद्वय
प्रतीतिरितिबोध्यंकेवलधर्मप्रतीतिस्तेनैतेष्वोनभिधानादितिगवांधनमित्यादिनायाघेद्वयवचनानामपेषांगुणवचनत्वाद
श्यात्तगुणवचनव्यवहारोभाष्येसादृश्यचोपपादितमेवकैयटेनयथाचलोकेयद्वनास्त्रीयोवनकार्यादीनिलभतेसतद्देशत्या
प्रधानत्वेनव्यवह्रियेततद्वत्प्राधान्येनविवक्षेतिभाष्यतात्पर्यंयत्तु प्रकृत्यर्थगताविवक्षाद्वेकत्वसंख्यान्वयः संख्यान्वयित्वमेवचप्राधा
न्यमितितत्रतस्याप्रकृत्यर्थत्वेप्रकृत्यर्थान्वितत्वियुत्पत्तिविरोधात्नन्वेवंसावाधनूसंख्यांकृतोनानुवर्त्तं तइत्यतआह आश्रितेति
प्रत्येकंत्वितिआम्नायारीत्सागावोधनानीत्यपि भवतीतिद्रव्ये रक्षिणत्वमिति कर्मफलसम्बद्धेहेतुत्वमित्यर्थः नाहुरूरक्षिणात्त

कै· टि· वि· तःसमभिव्याहृतक्रमेणोच्चरितसमुदायप्रतीतिर्विकल्पः स्यादिति कदाचिद्द्वौ कदाचित्सर्वैरित्येव विकल्पः स्यादित्यर्थः विंशतिसंख्यैकवचना
१५ यत्तिः त्रित्वादीनामपि प्रत्येकमपरिसमाप्तत्वादत्राह पंचादयस्त्विति अत्रेदं देयं विंशतिशब्दघादिशब्दयोः को विशेषः स्तु
इति द्व्यसमवायित्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्तद्येकयोमित्यादौ तेषामपि संख्यामात्रवाचकतया प्राप्तत्वाच्च तस्माद्यमत्र भावार्थः विंश
त्यादयो घादयश्च धर्मशक्ता एव धर्मधर्मिणोरभेदाश्च व्यक्तौ कार्यान्वितयोश्च भेदाभेदौ विंशत्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्येयं वर्त्तेत गवां
विंशतिरित्यादौ कदाचिदभेदेन विंशतिर्गाव इति यदा त्वभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावा
त्पर्यायगावो धनमित्यादौ प्रीतिरेतुल्यगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्य इतीतिर्धर्मशब्दात् इयांस्तु विशेषः तत्र कदाचित्त्वगतसं
ख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिरन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथमिति चेत् आश्रयैक्यात् इति गणाख्यान्यत्र स्ववाच्यसंख्याविशिष्ट
व्याभेदेन तदुक्तसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयतीति शब्दशक्तिस्वभावादिति न कदाचिदपि तत्रैकवचनोपपत्तिर्विंशत्यादिष्वेव बहुवचनेति राम
शक्तिप्रत्ययेन तु बहुवचनमिष्टमेव द्वयोः कयोरित्यादौ तु विंशतिवद्धर्मगसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति द्विवचनं एवं प्रतीतिरिदं शा १५
ब्दत्वविषये वृत्तिनापि प्रसंगः न ब्राह्मणोऽहन्यादित्यादौ जात्यावेकवचनमित्यस्याप्ययमेवार्थः जातिगतसंख्यारोपवद्द्रव्यस्यैव प्रतीतिः

न तु तत्संख्यारोपश्च विनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिषु तिसकलव्यक्तिप्रतीतिः जातिप्राधान्यविवक्षेत्यस्याप्ययमेवार्थस्तत्त्वनयश्च स्यात्
अथवाव्यतिरेकादिति भाष्ये भाववचने क्विप्तिवे यधिकरणे इत्यर्थः आहृतौ वोदितायामिति आकृतिरेव शब्दशक्या सेयं तत्रान्यो वाव वि
षये धिमतेद्रं तरव्यभिचारिणीति अनेनातिप्रसंगनिरासः अव्यभिचारश्च शक्तिग्रहनियमे न विषयतया बोध्यः तत्पदे प्रियो गौ पदे शक्या
इत्येव शक्तिग्रहात् तदेतत् भाष्ये आकृतिसहचरितत्वादिति व्यतिरिक्ते वेत्यर्थः तथा मतद्वेति एतदेव समाधानमित्यर्थः तदेवाह जातौ का
र्यमित्यादिना असंभवादिति भावः अव्यतिरेकादिति एवं च समानाधिकरणमपि न तु पलो य विनैवेत्यादिश्चनिति नन्वेवं महत्त्वादीनाम
न लुग्मोत आदयः घोढादि इत्यादिति कैयटस्तिन्नाग्रहणं तु दाहरणमात्रमित्याहुः छदादि आद्यार्थत्वमाशक्य नित्यग्रहणस्य निरावहे नित्य
ग्रहणमित्याहिना यथैकं गो एवाँदित्यत्र नित्यग्रहणमते ऐनिवेत्यर्थेन तथैव न भवति कुतः स्त्याश्रास्त्वादित्यन्वयः अन्यासिमेवोपपादय
तितपादेतिविधानसामर्थ्यादिति अन्यथा पयः कनित्वार्थस्यादिति भावः प्रत्ययान्तरस्येति कनावाधादिति भाकः इत्यत्वादिति अत एवछ
दादिपठितसप्रश्नशब्दस्य विधिनिमेत्राण्यादिसूत्रे त्वतंत्रप्रयोगः वाक्यस्य दर्शनादिति नच नित्ये कौटिल्ये गतावित्यत्र यथार्थोद्गरनि सत्य
ग्रहणं हि मतेन तथैरुपि स्यादिति वाच्यं अर्थान्तरे क्छेदादि अस्माही यप्रत्यये वैरिति बोध्यं ननु निसं क्षिकारचकुत्पद्यते इसेवलभ्यतेन

कै·वि·वि· तुतेनवाक्यान्निवर्त्तिरत आह नित्यं प्रत्यये हि वा अत्यभावादेव विकारस्यानित्यत्वेऽप्यनित्यत्वातिरेकात्तदर्थमिति भावः नन्वत्र प्रत्ययसंनियोगशि
१६ ष्टत्वात्कथं सर्वविषये साधुत्वमत आह अन्वाचीयमानमिति विकारेण वाक्येति विकारेण ग्रासस्य संनियोगशिष्टस्य वाक्यस्य निषेधार्थेनेत्य
र्थः अकृतनिकशिल्पमित्यनेन किमकरणदेषुकर्त्तव्यता प्राप्नुते किं वा तत्र द्विरुक्तं कर्त्तव्यता ख्यातेइति प्रश्ने किं पुनरिति संनियोगशिष्ट
त्वं सन्विधानमित्याह विशिष्टेति संनियोगपदार्थ एकस्मिन्विषयेऽपि नन्वभाष्ये कर्त्तव्यत्वेन नोदितस्यापि भावरवहनादेरेकेनापि शाक्ले
नवकरणभवतीत्यत आह एवमिति यत्तु नित्यग्रहणं योनः पुन्योक्तं व्यत्वेन नो र्थकं छिन्नप्रकृतोवेतसादेश्चोदाहरणमिति तस्मिन्नुक्ते तः तदु
षाधिरुद्ध एवं च छेलादिष्वप्यपि व्यर्थमेवेति छेदादिभ्यो नित्यमिति सूत्रमेवमत्वा व्याख्यानेन बोध्यं यच्चर्त्तिपक्षार्थमिति पक्षाशष्टेन प्रधानत्वेनेति
माह यथा गरुपः गोणोति अप्रसिद्धत्वमत्र गोणत्वेवार्त्तिकारेण इति गोणरथिमुख्यपक्षसिद्ध्यर्थं वार्त्तिकारेण इति भावः पक्षेऽधिकार इति शक्ति
स्वभावात्तत्रैवा ईप्रत्ययः इष्यते पारायणानुगुरुत्वात्विप्रविषये निर्देशस्य गमकत्वात् निर्देश इत्यप्युक्तमत आह इष्टार्थेति निर्देशकार्यो
करणो धेरुतुः शिघ्यस्येति बोध्यार्थमिति शेषः प्रतिपद्यते तेडचाशितेवत्स प्राप्नोति न तु निष्पादयति तदन्तविषयमुच्चारणमिति शेषः लम॰
यज्ञविशेषमिति संवत्सरसाध्ये यज्ञविशेषमित्यर्थः अन्यतरस्यामिति विभाषाविधि आदितआरभ्य आलादक्षिणेरेन्मध्यायनपारायणान्तस्यो १६

भाष्यं निर्वर्त्यमिति भावः उत्तरस्य यावन्तुगच्छतीत्यर्थ एतत्रस्थितीपपाः समर्थविभक्तित्वस्यैकस्य तयोत्तरपथेनगच्छतीत्युक्तमिमतचकारद
तिमृत्यर्थमेवेति न तु समर्थविभक्तियुक्तवाक्यार्थमित्यर्थः तस्य व्याख्यानइत्यत्र वाक्यार्थपरामर्शीति शब्दाभावादिति भावः आक्रोतद
त्वाद्केस्त्रैत्यादि आक्रात एवेष्यत इति तादर्थस्य च रणनापाद्युक्तत्वादिति भावः वा यादिरूपं यदकेवप्रकरणात् पथिशाहत्ते मेवगृह्यते एयला
दिति ततः परीमः पथिशाह स्तवेतादित्यर्थः जीणागमनेति अन्यापि हितस्य रथ्यादिवद्धौ ग्रामगमनसंभवादित्यर्थः तमधीष्टो अधीष्टः सत्कृत्य
व्यापारितः भृतो वेतनेन क्रीतः भूतः सत्तया व्याप्तकालः भावी तादर्थ्य एवानागतः ननु कश्चित् मासमध्येषणादि क्रियते अत आह यावतप्र
तिपन्नव्यापारेति अध्येषणादि फलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूपस्तद्व्याप्त्यै नायं तत्सं प्रयुक्तादित्यर्थः ननु मासस्य संप्रदानत्वाभावात्क
थं चतुर्थीत्यत आह तादर्थ्य इति नन्वन मासस्वरूपार्थमध्येषणमत आह मासव्यापीति अध्येषणेति मासव्यापिव्यापारफलकाध्येषु
णेत्यर्थः अवयसि तुन्दव्यकोद्घ्रि इति अवयसि इति योगद्वयेनैव सिद्धे चकारादित्ति तदाशयः भाष्ये पववनुवर्त्तते इति पूर्वसूत्रे इतिशे
षः अन्यथा पूर्वसूत्रे उभयोरप्युपस्थितत्वाविशेषात् तस्यापि समुच्चयः स्यात् अनंतरस्यानुकर्षइत्युक्तं तस्यानन्तरत्वं स्पष्टयितुं तञ्च
पूर्वसूत्रानुवृत्तो भवतीति सान्वा व्याख्यातइतिभावः केपदे नापियव्यवहितस्यार्थत्वादित्याच ष्टे न शक्नोति नच एवं सूत्रे प्यनुवृत्तिरि
त्यक्षशायमेव एवं च एवं सूत्रे चेनाधिकारप्राप्तरूप एव समुच्चय इति बोध्यं अनंतरस्येति भाष्यस्य णपञ्चेत्यस्य तात्पर्य अत एव दक्ष

कै·ष·वि· षाराभामिकोचषिरित्यादि सिद्धमित्यन्ये षष्ठिकाननुसृत्येषष्ठिकाइतिबहुवचननिर्देशाद्बहुवचनएवास्यसाधुत्वमवगम्यतेतत्कथंष
१० ष्टिकेइतिवार्त्तिकेएकवचनेनिर्देशोतआहबहुवचनमित्तिसूत्रेतुप्रयोगवाऽल्याभिप्रायेणेतदितिभावःषष्टिकेइतिवार्त्तिकप्रयोगःश
ब्दपरतयापिसाधुःस्यादतआहलौकेइति·अपमन्येबाबहुदर्शिभिःसूत्रस्वरसानुतस्यासाधुत्वेप्रतीयतइतिकेचित्·नियात्यमान
स्येतिरात्रशब्दलोपःकप्रत्ययश्चनिपात्यतइत्यर्थःषान्यविशेषाश्रीरूपःनेनुतादर्थ्यशाल्येणविधानात्कथमनभिधानमतआहलौ
केइतिशिष्टलोकप्रवत्तारेइत्यर्थःनियोगाएवंविधानेतदस्यप्रनतुतदस्यतदर्थविधानात्तमहानाम्नीनोब्रह्मचर्यमितिविग्रहो
ःसंगतोतआहछ्वेतिननुद्वितीयपयस्येपिमासेब्रह्मचर्यस्येत्यादावस्येतसंयोगप्रतीतिरस्तुसंयोगइतिद्वितीयास्यादतआहनस्या
इतिएवंचविशेषणादेवद्वितीयाविधिरितिभावःनन्वेवमपिमहानाम्नीःस्यब्रह्मचर्यस्येवेतिग्रहणेविशेषतआहसामर्थ्यंलभ्येति·अ
यंभावःसूत्रेपिद्वितीयपक्षेतदस्येतिषष्ठ्यर्थेतस्याश्रीतस्यब्रह्मचर्यमित्येवनिर्देशःयस्यमासःसंबंधीतत्कालस्यापिसंबंधित्वेवेतिएवंचत राम॰
दस्येत्येतत्सामर्थ्यात्आधाराधेयाख्यानेपिसूत्रेणात्यर्थमाधाराक्षिप्तेनद्वितीयेयीति·एवंचद्वितीयपक्षाख्यानेनदित्यस्यान्वयोनेतितास्यर्थः·नेनु १०
महानाम्नीव्रतमित्यत्रेणतेव्रतस्यनपुंसकत्वेनमहानामव्रतमित्यस्योचित्यादतआहलिंगसंख्येइतिअतएवमहानाम्नीशब्दस्याभिधत

पुस्त्वाद्गस्याद्इति पुंवत्त्वंननन्वष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतचारिणीचप्रयोगःइष्यतेअष्टचत्वारिंशत्स्यव्रतचारिणीप्राप्नोतीत्यतआहहन्तिवि
षयेइति·तस्यचलुकीति·अत्रापिप्रासेइतिबोध्यंतस्यदर्हिणायन्नमात्रस्तेयज्ञाव्याभ्रूलविभक्तादित्वात्कःसोपसर्गत्वात्सूत्रेणाप्रा
प्तेःभाष्यआख्याग्रहणमिति·आह·एवंव्याख्यातोग्रहणकिमर्थंसूत्रपाठस्तुयुक्तःयोयेभ्योविशेषेभ्यश्चकथंसिद्धिरतआहबहुव
चनेति·अविशेषादुभयेभ्यःसिध्यतीतिभावःआख्याग्रहणसामर्थ्यादेवचात्रकालोदित्यस्यासंबंधइतिबोध्यं·तत्रचदीयतेसूत्रार्थइति
हन्निसंमतइतिशेषःसिद्धमिति·तत्रभवइत्यनेनेत्यादिःनन्वेवमनेनापिसूत्रेणनसिध्यतीत्यतआहनैवेति·यस्यस्वभावेनेति·मासगमने
नदानक्रियाकालोलभ्यतइतितत्त्वाभिधितिभावःकारकविभक्तिरिति·कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तिकाविभक्तिःकारकविभ
क्तिपदेनोच्यतेइतिभावःओपश्लेषिकमितिउपसमीपेश्लेषःसंबंधस्तेनवर्तेगावइतिवत्सामीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थःनन्व
पंगीणआधारस्तत्रकथंसमीप्यतआहकारकेपि·प्रत्ययविध्यर्थमिति·चोदीयतेइत्यस्यानंतरंयोगःवाक्यभेदश्चातेनापेयतास्ये
म्यइतिवक्ष्यइतिभावःप्रत्याख्यातमिति·वस्तुतस्तुकर्तेयोगस्याकृतस्यापिकार्यपदार्थत्वेनतत्रतत्रभवत्वाभावात्तदर्थिभावरूपकमे
वअत्रएववौत्यःभाष्येउपरुद्धारेतस्याप्युक्तेरवःतत्रभवइत्यत्रहिप्रधानुःसंज्ञार्थकएवेत्याहुःयोगविभागेफलांतरमयारुपाग्वत्तीरिति

कै॰टि॰वि॰
१८.

एवं द्व्योर्मासयोर्भवं द्वैमासिकमित्यत्र तस्मिन् कार्ये शास्त्रफलं कालान्तरजातं न सिध्यतीति ह्यरो लुगित्यस्य प्रसंगात् । अनेन प्रत्ययेन तु न लुक्
अनागतापत्यादग्रगत्यतीपत्वाच्चेत्याह । वृद्धादिभ्यो नन्वेवं सर्वत्राणु सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह आदिशब्द इति । कश्चिदर्थ इति । तेषे
भाष्ये एवं स्यत् अनुप्रवेशि शिष्टरीत्यादि द्विष्ठस्तावेनार्थं भाष्ये गेहानुप्रवेशनीयेति अनुप्रवेशानशहस्यानीतत्वं तस्य रूपाणि कारकप
वैस्यादीति न्यायेन बोध्यम् अस्य प्रयोजनमित्यर्थः प्रत्ययः एक गादि । स्त्र प्रत्याख्यानपरमेव भाष्ये न तु निपातनमात्रप्रत्याख्यानपरमित्या
हप्रयोजनमित्यनेनैवेति नन्वेतत्सूत्राभावे प्रकरणात् तत्र असंदेहः स्यादत आह प्रयोजनमित्यत्रेति ननु नवेशेष्यैकमेव गद्रे मुख्या
मित्याह न मिथो न्याय्येति अत्र सहिताभाष्यविरुद्धत्वाद् न चेत्यादिना । एवं च सूत्रारंभे प्यावृत्त्यान्निपातनेबोध्यं आकालिकम् अत्र
त्यभाष्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानपरत्वे नाव्याख्यानेनैवोन्मतास्तत्रान्तरेणासिद्धेर्दर्शयति । तत्राह तत्र इति तत्र कालस्य मुख्यत्वात् तत्र संभवा
तयोः अत्राह त्रिरित्याद्युपमर्थः इति प्रसरानुभूतेन कपर्यायः एवं हीत्यादि सएव विनाशकालइत्यंतमेकं वाक्यं निरंतरत्वमव्यव राम॰
हितत्वं नन्वेवं प्रत्ययार्थः कोत आह तत्रेत्यादि इति । आद्यंतवचनेविषय इति आद्यंतयोरुत्पत्तिनाशयोरेककालत्ववचनेविषय इत्य १८

र्थः यद्वा आदिकालस्यांतकालत्ववचने इत्यर्थः । एवं हि उभावुदात्तौ त्वेवं तु भयमपि सिध्यतीति वार्त्तिकाशयः भाष्ये समानका
लस्येति एककालस्याद्यंतकालत्वविवक्षा या मित्यर्थः । निपातनेहीति । समानकालावाद्यंतौ यस्येति विग्रहः । यस्येत्यधिकारात्स
मत्ययार्थः । अन्यपरे आद्युदात्तत्वमपि निपात्यं अतः प्रत्याख्याने वार्त्तिकेन नविशेष अन्ये इति समानपदेनाद्यंतनेन भाष्ये प्यपमर्थः
स्वेति चकारात् चेति इदं च सूत्र प्रत्याख्यानवार्त्तिकरीत्या भाष्यरीत्यानुवान्निपातनेबोध्यं निपातनप्रकरणादृश्यते निपा
तनसंभवादिरित्व कल्पितं निपातनं तुल्ये सर्वेषां यदा नोभावुदात्तत्वस्य चत्वादि समयुक्तमितिनयुक्तम् अत आह सत्रोपात्तमिति स्त्रबोध्य
वाक्यार्थत्व हृदयमित्यर्थः न तु क्रियाचेदित्यत तत्रानिहितत्वात्तुल्यस्यैव विशेषणान्याप्तमिति नेदं सूत्रबोध्यमत आह तेनेत्यादि प्राप्यमादि
ति तत्पुरुषार्थं न्वयेचैतत्यग्रहणाय यत्तक्रीयासमर्थात्तुल्यक्रियेत्यर्थे न सिद्धेत्तस्माच्चैतद्ग्रहणात्तृतीयासमर्थाद्विशेषणमिति परैर्विवि
भक्तित्वेनेति विभक्तिविभक्तित्वेकर्थं सामानाधिकरण्येन संबंधइत्यर्थः सोपस्कारत्वात् । अध्याहारादिमापेक्षत्वादित्यर्थः । अध्याहृप
माणादर्शयति पत्रतृतीयासमर्थमिति ननु रोहनेन तुल्यगायतीत्यादौ संभवतीत्यत आह तृतीयेति । असंभवादिति एकस्यैव वस्तु
नः सत्त्वसत्त्वासत्त्वसत्त्वयोर्विरोधादित्यर्थः ननु पाकादिसुकारकान्वयेन तदर्थस्य क्रियात्वमावश्यकेलिंसस्यान्वयासत्व

कै·दि·वि· म्नत्वं चैतितेतत्रदर्शे तत्राह यः पाकाद्यदृष्टि·कारकान्वयत्वं धातुवाच्यं शमादाय तु मादायकत्वसुबन्तु नक्रियाग्रहणसाम
१५ र्थ्यात्तस्यत्वेनैवभासमानक्रियायास्तत्रग्रहणात् इत्यभिमानः वक्तृताइदं चिंत्यं हि वेचनेचीत्यादिप्रयोगात् ·वतिस्तु यथा नप्र
प्नोतितथानुपदमेववक्ष्यते· नन्वेवमीक्रू पाक इति न स्यादत आह धातुवाच्येति तत्र कत्वं सुजस्तो कार्यग्रहणे मानाभावादिति भा
वः कारकान्वयो यत्तदार्थे वेत्यत्र मेव किं चतुर्थ पदमिति· तिसूत्रभाष्यरीत्या पाकादियोगे कारकविभक्तिं वत कत्वसुजादयो
भवंत्येवेतितत्रैवनिरूपितंतत्तु न नेत्यपितत्रैव निरूपितमिती दर्शितं नन्वेवं तर्हि देवदत्तः स्याद् तत्राह विभक्तिरिति·एकयो
रित्यादिभिस्तत्स्यैकत्वत्वादित्यर्थः साध्यत्वाद्यप्रकारता विशेष्यतयोर्न स्फुटं अग्रतावोधे·एवं च तत्रेत्यन्नेत्यनेनोपस्थापित पाका
दिविशेष्यशेतरत्वपदार्थः प्रत्ययानीयप्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्योत्सर्गिकत्वादिति भावः·एवं च तत्क्रियासमर्थत्वेनामतक्रिया
र्थान्वितत्वं न च ततक्रियारूपे संख्यायाश्च विभक्त्यर्थत्वेन तदन्वयोप्यस्त्येव विभक्त्यर्थान्वयोपी कारात इतित्वं प्रच्यमाया राम०
इतितदेकवचनस्येत्यर्थः प्रसिद्धेति·न हि देवदत्तशायितयोः सादृश्यप्रयोजकगुणाघटितीतिभावः क्रियातद्वतोरिति उक्त एव १५
भावः अस्त्यत भेदे च सादृश्याभावः येनैव हेतुनेति गोत्वादिनेत्यर्थः एवं च तेन रूपेण भेद एवनकेनापीभेद इतिनोपमानोपमे

यभावातिनन्वव्यक्तिभेदे न तत्रैवान्वाख्यास्त्वात शोकृते नन्वितिसाये कृत्वादिति·नित्यसापेक्षत्वे गमकत्वे च भवत्येव· विशेष्ययुक्तवत हि
वस्य पुत्र इति·तेलयाकेनेतिषु जेतिरिति वसाध्यत्वेभयविशिष्टस्य पच्यर्थस्यवोध इति उभयरूपतापि न च विरोधः भाष्यादिग्रामाणाये
नवैगीत्यह येविरोधाभावस्यैवोपीकारोत्ष्ठितिभावः साधारणधर्मोधारत्वादित्यति· साधारणधर्मान्वयित्वादित्यर्थः यरेतु अवश्यापेक्षस्य सा
धारणधर्माधारत्वादित्यादि व्याख्यानमाख्यानुगुणात्क्रियासमर्थत्वस्यैवक्रियात्वाभावेरुतु तायामाख्याल्याभा क्षिवसाधारणधर्मा
न्वयेपियद्यात् अकान्वयस्तथावतिरपिस्यात्· तस्मादयमत्र भाष्यार्थः उपमानोपमेयभावविषयं प्रकृतं तत्क्रियासमर्थसुपमानं नहि
यानतिनथाहि न वेतिइ·ते नोपमानमस्तोति सन्त तत्र भाष्यमिति·तद्ग्रहणस्याक्षेपोपलक्षणत्वादसत्वस्तु तशापितव्याघ्र्यो ना
सुपमानत्वमेव न एवं च तेषां तुल्याविपोगाभावात्तस्मात्तीयेवन·याकादिपदार्थस्य तत्क्रियार्थान्वितस्य सत्वमेवन क्रियात्वम
मणादिपदार्थस्य चेति·उपमानोपमेयत्यादि एवं व्याख्याने वीजं चिंत्यं एतत्तयाः क्रत्वादिब्राह्मणकारकं ब्राह्मणे अवकारकारणे न
तु ब्राह्मणालक्षणाभावेदुर्थे ब्राह्मणपदप्रयोगो न तत्राह जातिलक्षणेति अयमेव भाष्ये जातिब्राह्मणपदस्यार्थ गौरादिपदार्थो
न भ्रष्टत्रैव्याख्यानाः ननु गौरत्वादि न ब्राह्मणपदव्यंजकं व्यभिचारादत आह ब्राह्मणस्येति पुराकल्पेतेतस्य व्यंजकत्वेन दृष्टा इत्यर्थः

कै·टि·वि· भाष्येऽभ्यंतरानुप्रात्नपेशीतएतेसर्वेप्रात्नाणशब्दजबोधप्रकारतयाभासंतेइत्यर्थः नन्वन्यत्रान्यशब्दस्यसत्त्वेऽशब्दार्थसंबंधानि
१० त्यत्वहानिरतआह·समुदायरूपेति·एवंचबालाइत्यादावाशेयगमकमाहप्रकृतिशब्देति·ननुतेलादिनामैवयवाक्यमेसाधारणज्ञा
तिशब्दत्वात्कथमिदंमतआह·यदेति·मात्राः परिमाणसंख्यानप्रमाणानिरपेक्षाइति·अवयवावयविसाधारणाइत्यर्थःननुदेवदत्त
वत्पचतीतितदनभ्यंतरक्रियपोरुपमारद्वशंनादाहयैवेतिप्रथासमुदायशब्दस्यतदंतर्गतयत्किंचिदवयवेशक्तिरेवमन्यक्रियापा
मपितद्वृत्तिसत्त्वामभ्यंतरत्वाशेषगेति·भाष्याशयः सामर्थ्यादितिद्वयोणक्रियायाउपमाःसंभवादित्यर्थः कर्त्रीरवधित्वेति·नचतयोः
सादृश्येऽर्थवत्वतस्याव्ययत्वेनस्यात्·अत्सत्त्वेनतुल्य·स्पर्शेपइत्यादावविवक्षाभिधानात्इतिवाच्यंअव्ययप्रकरणपाठेनशब्दशक्तिस्व
भावेनचवतुयाऽन्यलिंगाद्यनन्वयित्वसंभवात्तथाहिवृद्धिस्याशयः साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापन्नेतितृतीयार्थान्वितत्वेनस
त्वरूपतापन्नेऽपिवोध्यं·सामर्थ्यादितिमुख्यक्रियापास्तित्वं·तत्तुल्यप्रत्ययोतादिव्याख्यायाः सादृश्यान्वयाभावात्·अन्यस्याऽन्वलिंगा राम०
द्यन्वयित्वेनसत्त्वरूपत्वादितिभावः·अतएवेति·गौणमुख्यन्यायस्यतुन्यायविषयः सादृश्यसंबंधस्थलेगौणत्वाईदृशानामप्रसिद्ध १०
त्वमपिगौणत्वेनात्रअस्यलोकवादितियादेतद्धाविनः·शब्दस्याभावादित्यर्थः·वाच्यासंभवादितिपाठेवदृद्धिः·वाचकत्वासंभवादि

तिपाठस्तुयुक्तएवतृतीयासमासइति·एवंसदृशेत्यनेनेतिभावः·अज्ञाताध्यापनेऽज्ञातमात्रस्याध्यापनंप्ररूपणंविदेशाख्यानषित्राद्याता
यास्थितिः·क्रियावाचीति·क्रियाप्रवृत्त्यर्थवाचकत्वादितिभावः·प्रधानत्वाद्धेति·संनिहितत्वाच्चेत्यपिबोध्यं·चेष्टनेत्यत्रअत्रयत्नेऽपिप
याकर्थविशेषोऽपितुशब्दतेइतिभावः·नचैवंक्रियावत्तत्तुल्येऽपिनक्रियायास्तुल्यमतआहक्रियाग्रहणाच्चेति·तदुपादानेतर्हिकिंफल
मतआहनिक्रियेति·पलदद्येपीति·यत्तद्वृत्तिक्रियाग्रहणक्रियावद्धफलग्रहणाभिन्नपुत्रेणतुल्यः स्थूलःस्थूलेनतुल्यःपुत्रइत्यत्रापिप्र
संगोऽत्रावनाभिनिभावः·सामर्थ्यादुभयोरितिअल्पानामेदेउपमायाअसंभवादितिभावः·ननुअव्ययकादिनतुल्यपासंभिन्नमतआह·यथे
ति·क्रियावाचिनएवेतिक्रियोपयमानस्यपयोर्थवाचिनएवेत्यर्थः·क्रियात्वलाभेदृष्टतरमानाभावात्·एवंहिप्राप्नुक्तातिप्रसंगोऽपिनेत्या
हनवस्थलेनेतिक्रियावान्नित्यर्थेऽपिवक्तव्योनातिप्रसंगइत्याह·अतएवेतिक्रियापदानुपादानेदेवदत्यर्थनिर्देशाख्यानादयोनयु
त्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः·ननुक्रियापदोपादानेतर्हितिप्रसंगः स्यादतआहस्थलेनेसादृश्यानैगुण्येनेतितुल्यपदान्व
येऽतिशायनिकोपपत्तेपेआहनुक्तेहिवेति·ननुसत्त्वेवतेर्विधेमतयाखरूपपरत्वेनकेथंक्रियापदेनसामानाधिकरण्यमतआ
हवदितिशब्देनेति·तुल्यमितिचसत्त्वेप्रथमांतं·सामान्येनपुंसकंचेतिसूत्रेणतुरवीचार्यातत्त्वशेषेनेतिबोध्यं·अन्येत्वितिअधिकार

कै॰ टि॰ वि॰

२१ साधेकत्वमत्रास्ति मुख्याक्रियेति उपमेयमस्तीत्यर्थः नन्वेवं वतेरेव क्रियार्थत्वे क्रियापदप्रयोगो न स्यादत आह क्रियामात्रे चेति नन्वप्र
कृत्यर्थविशेषणायत्र्येन यारीत्यायुक्तं स्यात् तुल्यत्वात्कथं प्रत्ययार्थविशेषणाय तेनाधत्वेनास्योपन्यासोः त आह प्रकृत्यर्थविशेष
णाय हीति विभक्तपरं वा गतिरिति प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थस्यापि पुंसं प्रत्यक्रियारूपस्य भूतपूर्वे क्रियारूपस्य प्ररूपणं स्यादितिनियमेना
व्ययत्वासिद्धिरिति भावः अन्नयत्नेदेवान्तरमप्यादगत्येतरे तिपरे तु प्रत्ययार्थविशेषणोपि ब्राह्मणवदधीत इत्यत्रैव स्यात् नतु नन्दव
दुमनमित्यादौ गमनपदवाच्यस्य सत्वरूपत्वात् तेस्मात्तत्रापि व्याख्यानेन स्वरितत्वात् न तु न स्यवृद्ध्या ब्राह्मणेपेणावामत्तु एवं स्यापि
हणामावश्यमिति वंतितत्र अस्ति क्रियाध्याहारेण तत्रापि क्रियायाएव तुल्यत्वादित्याशयात् छिनोवेत्विति क्रियावदुपलक्षणत्वम्
ति पक्षे इत्यर्थः क्रिया वा प्रत्ययार्थः स्यादिति क्रियावता क्रिया वत एव सादृश्यसंभवादितिभावः याद कर्तव्यः स्यादिति यद्यपि शाकश
क्रि त्वभावे नेदयारित्तुं शक्यत यापित योतनार्थमेव याद कर्तव्य इत्याशयः नतु क्रियायोगेति अस्तिक्रियामादाय हुमवत्सेववतिरि राम॰
तिबोध्य अनेन च क्रियावदुपलक्षणत्वमपलोड् इति बोधितं अतएवाध्येत्वब्राह्मणतुल्यसोढ्‌क्रियाध्येतेत्याद्यावपि नवतिरिति २१
ध्येनमन्तरस्त्र विहितवत्यंतस्य संज्ञार्थपाठ आवश्यको अत आह नतरस्त्रेणायीति तत्रतस्येव न तत्रतीयासमर्थात् क्रियातुल्यत्वे

तेन प्रत्ययः अनेन नतु द्व्याणुणादितुल्येयप्साधातादिति कथं तेन सिद्धिरत आह तुल्यार्थैरिति तीति इव योगे येस सर्वविभक्त्यर्थास्तेत्त्ययोग
तुल्यार्थैरिति तृतीयया व्यासः सेवहाइत्यन्वयः यथेति ब्राह्मणइवाधीते इत्यादितोपि ब्राह्मणमतेत्यमधीतइत्यादिइव ब्राह्मणक
र्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनमित्यादि मे बोधो वइत्यभिमानः एवं णप्रत्ययइति अत एव प्र वंवत्स न इत्यादेयं च स्पतार्थकाद्गति
विधीयते न करिष्यते इति अतिप्रसंगस्त्वनभिधानात्परिहरणीय इत्यर्थः ननु प्राकारादौ नैमथुरादिभिः कथं तुल्यत्वमत आह
मथुरायां नचेतिभाष्येतृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय इत्युक्तं तृतीयासमर्थात्तत्क्रियातुल्यत्वे प्रत्यय इत्यर्थः तदेवाह पदान्येनेति क्रि
यातत्सदृशीमित्यर्थः स्त्ववारुप्वेस्त्रे इत्यादिननु इवयोगे विहल्यार्थैरिति तृतीयातुल्यभाः तत्रमात्रस्यैति व्यर्थं ते नेत्यनुवृत्तेवस्ति
द्धे त अत आह यीतकत्वादिति समभिव्याहृतस्यैव तदर्थकतेति भेदाभावइत्यर्थः व्यतिरेकहेतुरिति भेदनिबंधनस्य स्यादिहेतुरित्यर्थः
अपरेतु इवादिर्यदनेन तरसुपात्तस्तदुतोपमानत्वस्यतद्वृत्तसाधारणधर्मसंबंधस्यौपमानो यमेयभावसंबंधस्य च वोधकः एवं च चेद्
इवसुवमित्यत्र उपमानं चन्द्राभिन्न माल्हादकमुखमितिधीः एवं चैवार्थस्यउपमानत्वस्याविशेषणतया चन्द्रादेश्च विशेष्यतया न
तेत्री पयद्विभक्तिरिति वाच्यत्वेपि न दोषः तद्दृत्ते भाष्ये न च काचिद्विशेषे न प्रयोगइति तदर्थ निरूपितसंबंध इत्यर्थः एवं च बोधभे

कै.टि.कि. रायेदं सार्थकमिति भावः यत्तु न चेति चेन सह चितं तेन सस्य प्रयोजनं तत्त्वं रत्वेस चितं इत्याशु त्याद्धितु त्या थं प्रियमित्यपि पदान्ये नेत्यादिनो
२२ लोइ वार्थ स्योपमान विशेषणता तयोपमानस्योपमेयेः भेदान्वये नोपमेप समानि षष्ठीस सम्यो स्त एवं क्ति तात्पर्येण तदा शया नभिज्ञ ए
वदं शीर्षक तेन तु चेति मिहाद्ये केदेश्या हे वंतौ डीति अन्यथा इवार्थ निरूपित सव धेपत्या अपि इलेभूला घ कोत्तरयोर सगतिः न
रिभवति वद स्यैव मुखमिति देवो हितित्य स्योपमेयं नाम्नौ तीति भाष्यार्थमाहः वैयञ्चा स्यात्तु चित्या अथ वै यदा लक्षणा व्याख्यायते
पथ्याच शब्द इति इतर समुच्चयवान वस्तथा स्वादिरज्ञति वोधादिति भाव वाचकत्वादिति सत्व भ तार्थ्यवाचकत्वेन विशेष्यत्वादित्यर्थ
नन्वेवं कथं यस्याघता दिवार्थ प्रत्ययोत आह तत्रेदं तेति अयं भावः वाक्ये प्राकारादि पदाध्याहारे तोव वोधः आकाश यो रेव च सादृश्य
वेतौ तु मधुरादि पदानां तत्संवद्धि प्राकारशील सतीति ननु तुल्यार्थैरिति सूत्रमत्रे वेत्युत आह इव शब्द इति असत्व वाचित्वादिति यात
कत्वादित्यर्थः एवं च तद्योगे न तत्र प्रिशिरि भावः इहेतीति किं तु प्राकारादि जनित व्यतिरेकेण वधस्री रेतिभावः शोभते घ ये प्राकारा राम
दि जनित संबंधे क्रियासंवधाभावात् सप्तमी प्राप्ति रिति भावः देवानामिति देवानां नामवेत्यर्थः नन्वमती ति आधारस्याधेयप्रद २२
रैव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यं परे त्वधिकरणा सप्तम्यंतात्तत्पयोने इष्ट एव भगवतः उपमानमधुराः संबंधि प्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रस्य व

वं धी प्राकार इत्येव वोधः भवतीति वयोगे ससमीत्यस्योपमान विशेषणतोऽ उपमेय विशेषणो न्वित्यर्थः एवं चाहत्ति थैवदे वेछिवमनुष्येष्वना
मेत्यर्थः मृत्हा विभाषाधिकारादित्यपि चिंत्य मेव तस्यास्त्त्वितप्रत्यया न्वयित्वादित्याहुः तदर्हं ननु एवं सूत्र वरक्रियार्थ मेतस्मात्तदा आह
इहेति द्वितीयांतादर्हमित्यर्थे प्रत्ययो भवति पृदहं साक्रियायेविदित्यर्थः अर्हमिति यथा घटते राजानमर्हतीत्यादि राजनिष्ठयोग्यतानिरू
पकत्वकर्मत्वं च तदर्हमिति वोधः एवं च यहे तो क्रिया कर्त्ता सत्तामवति एवं च राजवत्त तुल्यमेतद्वृत्तमिति फलितिति तदाहु राज्ञा तुल्यमिति राज
वत्तेन तुल्यं वर्तनमित्यर्थः क्रियातुल्येः फले रश्मीति राज्ञानमिति राजवद्वृत्तमस्येत्यादो तृतीया सामर्थ्याभावात्सप्तमी पदा
र्थस्य क्रियात्वाद्वर्तते न तुल्यमित्यस्याप्रासिरात्तत्र तस्येव वतिःशंकतो इहेति राजपदस्य प्रमेयक्रस्येव वाचकेनतदाह मेरा भावादिति सा
मान्यस्य विशेषा नालिंगितस्याभावात् आह प्रसिद्ध विशेषेति राजवदयमिति यत्तु कर्तैकवर्तने एवं राज योग्य मित्यर्थे न तु सादृश्य
मिति तदुक्ते युक्ते भी यथा धिकरणाद इत्यर्थस्य निर्देशनं उपमानाविवक्षा योत दर्हमिति नन्वामाराया मित्यत्रात्म पदेन क्रियायाग्रहणा
संगतिमत्वाहु द्वितीयांतेति द्वितीयांतया व्याख्येस्यात्मपदेन ग्रहणाभिति भावः आर्हतेरिति आर्हवादो स्वयोग्यता निरूपकत्वमपि त
अन्नतेस्य कर्त्तृत्वे प्रास्तव्यास्यायोग्यता अप्यत्वात्कर्मत्वेन तु सर्वेणापि स्वयोग्य क्रिया करणादि रश प्रयोगो निःप्रलीत उक्तं निश्चितव

कै·रि·वि·

२३ लाघानशाततघाचर्हेनिष्ठितस्यितितेर्वोपपादयतियदेतितद्वानार्थइति·तद्दुक्तंतदेहेमितिनारब्धंस्तत्र्याकरणांतरेसंभवतुउपमात्रापि
भेदस्यपृरिकल्पनादिति·इदंविंपत्वमिवत्वमित्यत्रद्वितीयसदृशाव्ययषष्ठेदृप्रतीतिरेवननुमात्रपीमितिसत्रमाध्यकृतोरभिप्रायात्·
उपसर्गासंघातात्क्षिपेवितिवक्ष्यमाणारीत्येत्यर्थःवारहचेकाव्यमित्यादेशशब्देपिकार्यदर्शनादाहनेहीति·एकग्रेयइतिएकवक्रके
यथइत्यर्थःलोपविधायकाभावादाहगम्यमानेति·ननुधातुकृतोऽर्थःकिंयेवेतिएवंस्मादविशेषइत्यतआह·धातुशब्देनेति·नठ
साधनस्तानिक्रियाकृतंसाधनमतआह·क्रियपेति·धातुशब्दस्यधात्वर्थकृतेलक्षणायांवीनाभावादाहवहुव्रीह्याश्रयाड्रेति·क्रिया
विशेषशक्तीतिक्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याधारद्वत्यर्थःकोचिनुक्रियःविशेषविशिष्टविशिष्टशक्त्याधारद्रव्यचेतियाढःतत्रक्रियावि
शेषउरुमनरूपेतक्रिनरूपितशक्त्याधारद्रव्येचेत्यर्थःननुसाधनशब्दोऽयंपर्यायोतत्कथंलिङ्गादियोगोतआह·साधनशब्देनेति·न
नुवतेरुपसंख्यानमितिपेनेनविहितवति·सर्वोर्थस्तार्थेएवास्यादआहएवतिप्रत्ययेइति·ननुनञ्तत्रावयवार्थमादायसामान्योवति
रथिप्रकृतिमादायेतिकथंवाध्यवाधकभावोतआहप्राग्भवनादितितान्तवानितितत्तद्भूयेशोऽस्यर्थेनस्यभावस्त्वानन्यसंख्यानसत्रा
भ्यास्तुभयोःसिद्धेवावचेऽकार्थमतआहअन्यथेति·ननुपक्षिद्वयवचनयोःसमसत्वाभावादिकल्पार्थोवाशोनुपपन्नोतआहवाशब्दाइतिनि

पातानामनेकार्थत्वात्त्वर्थोवाशब्दइतिभावःएवंविक्लवचेमेःस्त्रीप्रेक्षासंत्वततलोमित्यत्ताहइष्वेशेराज्ञाग्रलणात्तृइत्येततत्पर्येतत्वतलोरधिका
रइत्यावन्वाद्वित्यस्यार्थःनन्वस्यविधित्वाद्विमानिताद्विसमानदेशत्वमसिद्धमतआहप्राग्भवनादिति·अधिकारत्वादितिभावः·ननुनद्यौ
तोन्यायेनाधिकारिनिश्चितएतत्वेवनञ्जीनीमइत्यपुक्तमतआहविध्यधिकारेतिएवंचविधित्वस्यापिसंभिमवाक्यज्ञानीमइत्युक्तेनेति
श्चिनुमइत्यर्थकेभावःप्रतिसूत्रंप्रत्यर्थंचेति।भवनात्यास्तुनोर्थौपृथक्पत्रसंनिहितःतत्रातत्रपरिभाषापत्तेपुपस्थानादित्यर्थः·पयो
देशेचेतिस्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञावितिपेनेनतोविधापप्राग्भवनादित्यशोनञ्स्नञनुवृत्तावेरुभिपृमार्थंतयापरिभाषात्वेनव्याख्येय
इतिभावः·शयाद्यइतिस्थित्वाद्वित्यादिस्वत्रविहिताशयादयःप्रतिसूत्रमनुवृत्तौहिउपस्थितिसामर्थ्यादेवबाधसंभवइतिस्थानर्थक्य
मितिभावः·पद्योरेशेति·इदंविंत्वमितिकोयुराहृदंयत्रनिरूपितविधित्वमेवतत्तितसर्वतस्तस्यलघुत्वात्तत्रअन्युयेत्यापिपरिभाषा
त्वेमाध्यदृषणांतरमाहापिचेतितस्यावशेकार्यकालपरिभाषात्वेपीति·अर्थनिर्ज्ञानमात्रएवेतियादैनिर्ज्ञानमपिज्ञानमेव·सामान्य
तोज्ञाने – – तएवाग्रेदिज्ञानेत्युक्तविशिष्टज्ञानेत्यर्थकेततत्सक्त्वाद्यपचारापाकोस्याभिहत्यनेतरेहि·अन्यस्मरणावकाशः·उपयो
गोलस्यावनुकर्मणितवोरूपस्थित्यात्यतशत्वमतआहगुणावचनेति·भावशहोस्वभिप्रायवृत्वीयथाः·पंभावइतिपदार्थमात्रेपि·य

कौ॰टि॰वि॰ याविक्रियाभावशक्तयइति अस्ति च भ्रंशगारादिस्थापि संचारि भुस्थापीभाक्संचारीभावइति कहंवर्जितकारकेच यस्यचभोनेत्यादि
२४ धात्वर्थवचनः प्रवृत्तिनिमित्तवाची चेत्यभिप्रायेणाऽऽरभ्याऽभिप्रायादिविधि तु यावदनाख्याते ति येनोभावा इति भाष्येणाभावश
ब्दस्याभिप्रायवाचित्वे लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेनदर्शितः अभिप्रायभवनमेवदर्शयति न तु नैयायिकादिसंमतएवेति भावः विद्यमान
त्वादिति तुद्धवित्यादिः तात्त्रिकद्रव्यग्रहणे रूपत्वमिति भावप्रत्ययानुपपत्तिरतआरुद्रव्यशब्देनेति विशेष्यभूतत्वस्य क्रियायामपि स
त्वात्स्यात्वरे सत्वभावायन्त्र इति लिंगसंख्यादिविशेष्यभूत इत्यर्थः प्रवृत्ति तद्बोधनार्थमिति शेषः वा स्यैपिति इदं च विशिष्टे शक्तिरिति
मते धर्मएव शक्तिरितिमते च व्यक्तिमात्रे पदार्थ इति मते आस्वा स्यस्वेति तत्र तत्र शब्देप्रवृत्तिनिमित्तानि स्वरूपप्रतिपत्तये दर्शयति त
त्रयेइति सामान्येरूपत्वादेर्गुणाहत्वमुपपादयति अभेदेति सामान्ये गुणागतशुक्लत्वादिजातौ नित्यपरिमाणानीति यदिमा
णेचतुर्द्दा गुमरुहत्वेदीर्घेचेत्या दावत्वादयः शब्दा अत्वादित्वेलोहगुणकाबोध्याः भिन्नवर्णेति उच्चारणभेदेनभेदवर्णानो राम॰
मन्यते औपाधिकभेदेनुवानातिमात्रेतिज्ञात्वा रव्यापामिति सूत्रवला हृदीविता बोध्या अभ्यस्तेइति अनादिलोकपरंपरयेत्यर्थः २४
अभ्यासमेवदर्शयति योगोयह्स एवार्थइति प्रवृत्तिनिमित्तेतदा अयपोश्वसर्वत्राध्यासिकेतादात्म्यमेवसंबंधइतिभावः केवल

२५

मितिजातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्देषु यथा केवले जातिगुणौ वाच्ये आश्रयस्यत्वाक्षेपादिनालाभस्तथा नात्रसंबंधस्यनालिंगितस्य सं
बंधमात्राभावादिति भावः संबंधे प्रवृत्तिनिमित्ते भिन्नमिति राजसंबंधज्ञानादेव पुरुषे राजपुरुष पदप्रवृत्तिरिति तस्यप्रवृत्तिनिमित्त
त्वं एवं नामवाच्यक्तिः यथा भेदस्यैव प्रतीतेस्तत्र संबंधज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिर्जातिगुणयोस्तु स्वरूपज्ञानादेवेति भावः क्रियाकारकसं
बंधः कर्तृत्वादिरूपः पाचक यदेपाकसंबंधः कर्त्रादिशक्तिमितिशक्तिग्रहणात् तत्त्वे का र्थीभावोगीकारात् न चैषां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्ते
कत्वं व्यवहारानापत्तिः क्रियासंबंधप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येवतदर्थात् क्रियापदे च संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दमात्रोपलक्षणतेनचतु
ष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्यस्यनहानिरिति बोध्यं केचिदिति गोत्वे चरणौ स्वदेत्यनेनतस्यापिजातित्वबोधनादिति तद्भावः तथाचजात्या
ख्यायामिति सूत्रे औपगवादयो घुटादस्त्वाभाष्ये पृथग्योः जातावेवेति संबंधस्याभावात् जातेस्तु व्यञ्जकभेदेनैव भानमिति न ता सं
बंधस्यापिप्रतीतिरिति भावः ज्ञातितद्गुणौ रिवेतिदर्शनाः भेदसंबंधस्यात्र लकसंबंधस्य त्वर्थस्य उभावादिति निलोत्पल मि
त्यादावपितत्र आवेनाड्डतरत्व प्रत्ययेमनीलरूपसंस्पलत्वेवोध्यतेइति बोध्यं ननुयदस्यभवत्त इति वत भेदविवक्षयामत्वर्थी
योपितेभ्यः स्यादितिवार्त्तिकमते संबंधाभिधानमेवस्यात् तत आह स्तुविधानद्वारेणेति न हीतिमत्पदेहिसत्ताः भेदेनैवबोधके

कै·टि·वि
२५

ननु सत्तासंबंधेन शक्तप्रत्ययस्य कर्तृत्वाद्रोधो यथा घटादि भावकं तस्मात् सर्वं क्षिति· सप्तदार्थक्षितयर्थः कश्चित्तु सत्त्यसर्वं क्षित्यैवपा
दः जातिसमुदाये इतितस्यानुद्भावयवभेदत्वविवक्षया एकवचनं उद्भावयवभेदत्वे तु द्विवचनादिकमपि बोध्यं· संज्ञि घध्य
स्तेद् तिशब्दार्थयोर भेदाध्यवसायाज्जाति व (दृ) शेषणात प्राधान्यमाने इत्यपि बोध्यं· तद्भेदज्ञानादेव हितत्र स्मादि शब्दप्रवृत्ति
रिक्षितस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेतिभाव· इत्यादुरितिशब्दार्थयो भेदवादिमते इदं वाचकत्वमेव सं वयस्तज्ञानाद्वाचकत्वग्रहासंभवइत्य
क्तारू विर्भान्यत्वे सहत्वे योगपद्यमित्यादेर्नानाशब्दोसहत्वे तेसहशब्दः सहसूते तै जीवते तेभिः सह भावादापत्यपइति बोध्यं· एवं च
पतञ्जलिना चैशब्दस्य प्रवृत्तिः सप्रत्ययार्थः प्रकृतिरर्थेयपरे वपूर्वत्निमित्तत्वेन वतच्छक्ता वो घस्तु समभिव्याहारादिशिष्ठे वतये
वानुभवात्· वार्त्तिकस्वारस्याच्चेशक्तावच्छेदकं चत्वं तत्त्वादेरित्यादि बोध्यं भेद प्रतिपत्यर्थ इति स्त्रियामितिसत्त्वभावोक्ते गुणास
म् लिङ्गयमिति मते सम्भवसम् दिनो भेदाभावादिति भाव· भाष्येततोन्यदितिप्रत्यकातिरिक्तमस्तद्रूपमित्यर्थं एतद् क्तमिति· श राम॰
द्वेत्यादिभाष्यं संसर्गो भेदकयदिमितितात्पर्यं ततोन्यद्व्यमित्युक्ते युगन्तरन्यत्वानन्यत्वविषमप्रश्ने युक्तो तस्मादेहेतुप्रमाणोतितेभ्यो २५
न्यद्रव्यमितिप्रमाणोसिद्धं श्रोतानन्यदितिप्रमाणासिद्धं चेतिप्रश्नभाष्यार्थ इति भाव· भाष्ये गुणस्यायं भावादिति· अयं वार्त्तिककारकुच

नवद् न्· ननु तद्वाक्यावृगतेर्थप्रमाण एवं छंतं प्रतितद्वाक्यस्यैव प्रमाणत्वे को पन्यासेः युक्तो तस्मात्तत्त्विकेति· एवं च तदीयोपम
श्रोमिति विषयइति भाव· लोकप्रसिद्धमिति लोकव्यवहारार्थं शास्त्रे लोकप्रसिद्धपदार्थस्यैवाश्रयणं युक्तमिति भाव· वास्तवभेदस्त्वना
स्मैवेधितात्पर्यं असत्यपीति· यथान्यत्र घटयोर्वास्तवभेदाभावेपि लोके सदोघट इति भेदव्यवहारइत्यर्थः एवं च भेदान्तरो कथवरू
रेणाकर्यशास्त्रार्थमिर्णयइतिभाव· नचरूपादीति· एवं चानुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्वाभावनिश्चयइत्यर्थः अनुपलब्धिप्रमाणामे
वइरयतिभाष्ये प्रश्नोमिति तद्भाव हि उपलब्धीति· एवं च विविक्तत यात्रहणाभावात्सत्त्वनिश्चयइत्यर्थः उपलब्धिलक्षणप्रमाणमे
व सत्त्वनिश्चायकं उपलब्धिलक्षणमप्रमाणात प्राप्तस्य प्राससत्त्वनिश्चयपयोग्यस्य अनुपलंभात् सत्त्वनिश्चयइत्यर्थः एतेनेतिभा
ग्नानामेकत्वेनेति तत्कृतव्यवधानादनुपलब्धिः संभाव्यते इति भाव· एवं तर्हीति· अतिरिक्तद्रव्यस्यत त्राशस्यचकत्यनायुक्तमत्यन
न्यत्वेलब्धिमिति भाव· विलक्षणोति रूपेरसइत्यादिकंतोविलक्षणरूपवद्रसवदित्यादिद्रव्यरूपयदार्थविषयप्रत्ययप्रवृत्युपेत्यर्थः वि
प्रतियत्रमिति पुरुषप्रतीते स्रोतत्वसंभवादितिभाव· सामान्यतोदृष्टमिति द्रव्यगुणोभ्योन्यत्वे विशेषवत्वात्पदतो विशेषवत्त
ततोन्यत् यथा लोहकार्योसि यरस्यरस्मात्· यदि प्रत्येकं द्रव्यत्वं स्यात् उपलभ्य विलक्षणयोः सामान्यान्तयो रेकत्वापत्यात्तलाख्यादिवि

के·टि·वि· शेषानुपपत्तेः प्रत्येकातिरिक्तस्यातन्तुरूपाविशेषप्रसिद्धिरित्यतिरिक्तसमूहरूपद्रव्यसिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः भाष्यकारेति द्रव्याश्रयाधा
२६ न्यविवक्षयेत्याशयः कुण्डपादीनामुपचयापचयपरत्वे कुण्डपाठः श्रीधराचार्यानामित्यपपाठः तेषामपि यत्त्वेन भाष्ये उपन्यासात्
ये खाधिक्षिकयायाः प्रत्यक्षत्वं मन्यन्ते तन्मतेप्यनुमानविषयत्वं ज्योतिषां गतेरितिति ह्युपन्यासः प्रमाणत्वाच्यनुमानशाह्यस्यानेश्रुमत्रु
त्वात युक्त्यानुपपत्तेरासानुमीयते नेनेति प्रकृते को हेतुरिति भाष्याह शरार्थः यारिमाणात्यविशेषान्नतुरूलाग्रस्य भेदभावादत्रनामि
नामिति न मनोत्र मनेप्यर्थः गुरुत्वभेदादिति तद्वेदस्य समवायिकारणभेदाधीनत्वाद्धिद्रव्यमतिरिक्तं सिध्यति भाष्ये तद्रव्यमित्य
स्य तदाश्रयो द्रव्यमिति भावः अत्रवदति एवंहि रूपादिसमवायिकारणत्वेवद्रव्यसिद्धावेतत्पर्यंतधावनवैफल्यापत्तिः किंचातिरि
क्तैस्यैकगुरुत्वाश्रयस्याभावेपि दशगुणामरत्पुर्गुंजाभ्योधिकाभ्यवनोमोनामौनिकगुरुत्वैरेवदयस्तद्दर्शापितैरेवद्व्यानतिरिक्तै
स्तद्रुपययसोनतदति रिक्तेद्रव्यसिद्धाविदमानेकिंचैवं पदार्थस्त्राद्धिभ्योधिकगुरुत्वात्तुपलेमायपत्तिः तस्माद्यत्कोविशेषइति भा राम॰
ष्यस्यकार्यासादधिकगुरुत्वसमूहकतोविशेषस्तत्समूहोद्रव्यमित्यर्थः एवंचतुल्यन्यायाद्रूपादिसमूहएवद्रव्यंप्रत्येके २६
चगुणत्वमितिद्रव्यगुणयोर्भेदसिद्धेः प्रकृतिमत्पयार्थयोर्भेदोपपत्तिरिति भावः किंचतेषामेवप्रत्येकेद्रव्यत्वेनैकद्रव्यप्रतीत्या

पत्तिरिति एवंचाणुत्वसिद्धरूपादेः परमाणुरूपावयवानुगतः समूहोद्रव्यमतोवनादेर्नद्रव्यत्वेमस्य घंचात्रियामिति स्त्रैभाष्येउक्तोद्रव्ये
चभवतः कः स्यमत्पयोगुणसमुदायोद्रव्यमितितथातय एतत्त्रेपिभाष्येकेचप्रत्ययवयवोगुणसमुदायमितीदिकू नन्वत्रपक्षे आम
लकादीयाकेन सर्वरूपादिविनाशोत्पत्तविमुदायस्यापिनाशात्तत्तदेवेदमामलकमितिप्रतीत्यनापत्तिरिचेन्त्रकेषांचिद्गुणानां
माशेपिवहोगुणसमुदायस्यसत्त्वेनप्रत्यभिज्ञोपपत्तेः तदेवाज्ञायवापस्येतिसज्ञावादिति शेषः यस्याव यवसमूहस्यसद्भावादित्यर्थः
वैयर्थ्यमत्रवैशेषिकादिमतानुसारेणभाष्यव्याख्यानगुणः कथंक्रियामितिसूत्रस्यभाष्येणनविरुध्यत इतिचित्यकथंचकिंपुनर्द्रव्यकेगु
णाइतिप्रश्नस्यननिर्देशोतेतिवृत्तिव्यक्तिकातेनेति तेहिव्यक्तिविषयामेवप्रत्यभिज्ञांमन्यन्तेयेस्थितिहिपरमाणुयसेतद्व्यनाशेपर
माणुस्वेवपाकजरूपाद्युत्पत्तौपुनःपूर्ववतद्व्यारंभवदंतिनातेष्वाधारोद्रव्यमिति यद्यपिगुणोपितानाधारस्तथापिप्रकृत
भिप्रायेणेदंगुणाश्रयइतिसमूहस्यभेदकल्पनयेवाश्रयत्वव्यवहारोपीतिभावः एवंचगुणसमूहोद्रव्यमिति पतंजलिरितियोगभ
षाणानविरोधइतिमंजूषायांनिरूपितं भाष्येषष्ठीसमर्थाद्गुणइतितस्यगुणइतिवक्तव्यमिति भावः ननु द्विगुणाद्युरित्यत्रगु
णशब्देनैवाभिधानाच्छायानामितिन्यायेनषष्ठीसमर्थाभावेनचप्रत्ययानुत्पत्तिरतआहद्वियेति कथंप्रसंगइति प्रत्याश्रयस्य

कै·टि·वि
२०

मेदकस्य गुणपदार्थत्वादिति भावः क्लृप्तिलिखितं तदहितपाठएवयुक्तः अत्र पाठेऽर्थसामंजस्याभावादित्याहुः संहितामधीत्य पतत्य
धीतेतरीयमध्ययनं हि गुणाभिधेयत्वेति धीत्यपक्रमः मध्यधीतेतस्य त्रिगुणं संहिताध्ययनकाले पि नोत्तरीयकतया यदाध्ययनस्य त्वा
दाहपद विच्छेदे ति भाष्ये चत्वारो गुणा नित्यादेः समानित्यादि क्रमायेति यदा नोक्तमेण विच्छेदे नाध्यायीत्यर्थः भाष्ये समावपवेघत नो युक्ति
मा हन्तसंहितेति अस्य विषमा नित्यादिः तत्र नयना रुके तान्तरेति अध्ययनक्रमभेदादिति अध्ययनविषयवर्णानुपूर्वीभेदादित्य
र्थः युक्तितइति बोध्यमानपरस्वरूपभेदाभावादिति भावः युक्तितः समाइति देशस्य समाऽवयवावेत्यर्थः तदाह देशाचत्वादिति·
समानदेशावयवत्वादिति पाठे अवयव एवात रेण तुल्यतया देशावयवत्वादित्यर्थः ननु तेषां देशावयवत्वे कपमत आह गवादीनामिति
यथा देशावयवोऽर्थक्रियाकारी तथा पीत्यादि कमपीत्यर्थः युक्तितः प्रातिलण व्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ननु उक्तरीत्या युक्तितः
साम्यादेव गुणवदन्यमित्यादयः अपेक्षा अत आह यथेति अर्थक्रियायामिति सा च प्रकृते भोजनरूपा ननु गुणापरे स्त्रीषु राम
गुणा एवं वर्ती [illegible] तत्र जातिरिति किमुच्यते वर्णभावादित्यत आह यदस्य शुक्ल इति पदेन संबंधाभावेति प्रकृत्यर्थस्य पदे २०
न संबंधे च सामेत्वाद्यभावप्रसंग इति भावः ननु यथा वेदशब्दो मतुप्लोपे विनैव जातिविशिष्टद्रव्यमाहतथा शुक्लादयोपि गु

णविशिष्टद्रव्यं वक्ष्यतीति किं मतुप्लोपेनेत्यत आह नस्यादयइति जातिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दबोध्यता जातिः स्वाश्रयेणाभेदविवक्षैवेति
भावः अत्र तत्तत्वप्रागेवोक्तं न तु तत्रापि शब्दरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह उस्यादयइति भाष्ये तत्रापि कश्चिदिति तत्रापीत्यस्य उ
त्तरमारेति शेषः कश्चिदित्यादि विषयोऽइतीत्येतवार्तिकोक्तं तत्त्वं रत्नव्याचष्टे तेन कृत्तामित्यादिशब्दस्वरूपमर्थं व्यस्येतितादृशस्य व्याख्या
त्रबोध्यः तदेवाह डपिड्डइति संज्ञासंज्ञिसंबंधः क्रियतइति पुंस्यडिन्थशब्दस्येति अन्यथा शक्तिविकल्पकाभावेन निर्धर्मितावच्छेदकश
क्तिग्रहाभावेन च प्रयोगएव न स्यादित्यर्थः जात्यतिरिक्तपराथविशेष्यताप्रकारतयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः अन्ये तु एवं व्या
ख्याने घटादिपदस्य शक्तत्वात् स्यकथंचित्पदप्रयोगासामंजस्यमतो व्यक्तेरेव प्रकारतादिविशिष्टतारूप्यविषयता द्वयेन भानमिति शक्तिग्रह
प्रयोगयोरुपपत्तिः एवं प्रकारस्यचान्यशब्दस्त्वात्तत्कथंचिदित्युक्तिः समंजसा एवं च प्रकारतादिविशिष्टा व्यक्तिस्तत्प्रत्ययार्थइत्याहुः नेति
मिछतीति अतएवात्रातिप्रसंगवारणाय आकृतिग्रहणेत्यादि परभाष्यस्य शास्त्रे आश्रिता एवं न्यासात्स्वरूपे विशेषमाह एवं चल
क्षणेइति शब्दस्वरूपेत्यादि यदा गौ शब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा शब्दस्वरूपे डित्थादयोपि शब्दस्वरूपे उदाहरणगुणवाचके भ्यः शु
क्लादिभ्यो गुणो गुणवचनेभ्यस्तु हुते सामान्येइत्यर्थः गवादिभ्यश्च सामान्यशब्दाभिधायिभ्यः शब्दस्वरूपमात्रपरेभ्यः गोत्वमित्यादेः

वै·सि·वि· गोशब्दसंबंधीधर्मइत्यादिप्रकारेणावोधः नन्वर्थभेदेविकल्पोयुक्तः एकार्थानोविकल्पात् अतआह प्रकृत्यर्थभेदेपीति भवंतीति
आरणाविषयाभवंतीत्यर्थः हिविधइतिवाच्योविशेष्यारूपःप्रवृत्तिनिमित्तंप्रकाररूपश्चअयमत्रवार्त्तिकार्थः सर्वेशब्दाःस्वेनवाच्येन
१८ करणेनयस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्प्रावर्तितावाच्यार्थबोधनायप्रयोगमर्हन्तिसप्रवृत्तिनिमित्तरूपोर्थस्तेषांशब्दानांभावः अतस्तदभिधा
नेऽर्थाच्छब्दयरेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः प्रथमभावशब्दस्यशब्दपरतायांपदासर्वेषांभावाइत्यादिनोक्तलक्षणायारशासंपद्यतेतदुक्तंवदंतिभाष्य
यद्वासर्वेशब्दाइतिनन्वर्थस्यशाश्वभवनेकथंकरणत्वमतआह अर्थप्रत्यायनायेतिप्रवृत्तिमित्ततयेतिप्रवृत्तिनिमित्तेनशक्तिरित्यभि
प्रायः संबंधइतिप्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः प्रकृतिश्चात्रपक्षेशब्दस्वरूपमपरप्रवृत्तिनिमित्तत्वंचस्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपि
तविषयतावत्वंभाष्येशंकतेनैवमन्यत्रेति अन्यत्रार्थेसविद्पिलक्ष्यएवंप्रकारेणभवतीत्यर्थः यथाहीतिगुणादेद्रव्यभावत्वंतद्धर्ति
धर्मत्वात् तेदृशात्गुणवराद्रव्यंप्रकृतेतद्व्यपदेशवत् एवंगोत्वसंबंधाद्रव्यंगोत्वव्यपदेशवत् अतोगुणादेद्रव्यभावत्वएवंतत्तेष्व राम०
द्वानांद्रव्येतत्तेषामेवनिमित्तत्वाद्धेयचारिकंशब्दधर्मत्वमितिशब्देभावोपिसइतिभावः यद्रेतुसंज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानगौकारे १८
पीप्रत्ययोयपादनायेऽयंभावः शब्दस्ययोर्थोवाच्यप्रवृत्तिनिमित्तान्यतररूपस्तद्वाचकत्वप्रत्ययस्यतत्रघटत्वमित्यादौज्ञात्यादिरूप

पंप्रवृत्तिनिमित्तंतदर्थः दिस्थत्वमित्यादौत्वन्यस्यासंभवाद्दिशेष्यसंज्ञोर्थएवत्वार्थः एवंचडित्थादिसत्वशब्दयोःपर्यायतापत्तेर्दर्शास्थलेएवम
कृतिः शब्दपरत्वस्यसाधुत्वायकयकल्यतेएवंचकुलमित्यादेःकवर्गइत्यादिरेवार्थःतवत्कुलेकस्मान्नभवतीत्यादौकुत्वशब्दार्थकुशलम
प्राप्त्यभावात्तस्यस्वार्थाश्रयत्वत्वणाश्रयणीयास्यात् किंचैवंडित्थत्वमित्यादौप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावःकिंचसर्वत्रप्रकृतेर्लक्षणायानुमा
नंडित्थत्वमित्यादौतुप्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्यातत्कल्पनेशाब्देऽसंभवाद्दित्यादेरयमर्थः पश्यातत्रशाब्देऽसंभवाद्देर्थेनस्केप्रत्ययःप्रकृतेः
शब्दबोध्यप्रवृत्तिनिमित्तेप्रत्ययइत्यादुः गुणसमुदायस्यद्रव्यत्वेपितत्तघटहस्तभावात्कथंचिद्गुणःकृतित्वप्रकारःइतरेषविशेष्याइतिप्रवृ
त्तिनिमित्तत्वस्वरूपसंबंधस्यनहानिः भाष्येतित्तहेमस्यतरपिदित्यादियदामाकाकारादिर्हीत्रिधर्मीन्कलादीनुपलक्षणीतस्यपःश्रुत्के
वासःसदेवदत्तइत्यादिविशक्तिग्राह्योबोध्यइत्याहः वार्त्तिकउपलभ्यमर्थस्त्वाहरैःसाधयतितत्रभवत्यनेनेति एवंविप्रतिषेधा
द्भेफलेदर्शयतिनप्रास्नाणस्थितिप्रपञ्चभाष्योऽकाथीभावविवक्षायामित्यर्थःत्वतलोःकृतयोरितितः समासत्वाधेनैव
देशाद्धारकंचसामर्थ्यंबाधेतेनापिनेगइतिबोध्यंउपसर्जनस्यैवसापेक्षत्वेसत्यभावेनवासनाणपदार्थस्यपृथोपसर्जनत्वंतत्याद्दर्श
यतिप्रत्ययार्थस्येति ननुआसनाणमित्तइतिबोधात्उत्तरपदार्थःप्रधानमेवत्यतआह उत्तरपदार्थेति आरोपितोब्राह्मणाइतिबोधइ

वै॰ टिवि॰ तिभावः राजपुरुषोभिरूपइतिराज्ञःसुंदरोइत्यर्थेराजसुंदरोइतिवद्येत्यपिबोध्यं॰ ननुअनेनवचनेनान्यभावप्रत्ययस्यएवंप्रवृत्तिः कथं
वोवपित्तुशक्याअशक्यार्थत्वादत आस्यन्यायेनैवेतितत्र्यव्यवस्थार्थमितिभावस्यतत्रान्यत्वेप्रतियोगिसमर्थणार्थएवंचैतत्त्रिपूर्णसिद्धा
२९ र्थानुवादएवसइतिभावः तद्यवस्थार्थमितिपाठेतदर्थलाभार्थमित्यर्थः केयठस्वरसत्वंत्रैवपाठेः र्थचंद्रयणगतरमप्याहपरिएवंमि
तिननुसमासत्वाशासनस्पष्टाप्निनसत्वमतआस्समासशद्देनेतिपशोरितियशीनआःसुंबंधादित्यर्थः आचत्वात॰ श्रेस्नणत्वइत्य
तत्वतत्वावधिक्रियेतइतिसूत्रार्थः तत्फलमाहवसमागोरितिइमनिज्ञादिभिरयवार्दैरित्यर्थः गुणवचनादिभ्यातियेभ्यएवकर्मणिष्य
ञादयोविहितास्तेभ्यएवत्वतलावपिकर्मणियथास्यातामित्येतदर्थमिदंसूत्रमित्यर्थः संदिग्धदर्थोयस्याभावितिसंदिग्धंतत्तत्त्व
गोयात्रमकृतिनिमित्तमुपस्थानेपयोरित्यर्थः एतत्सूत्राभावेगुणवचनादिसूत्रेपिसंबंधोडर्थंटइत्याहकिंचेति॰ नछतेपामाकास्य
भावेपित्वतलाकांक्ष्ये वसंबंधःस्यादत आहत्वततलोरपीतिविचरिष्यतइतिअस्यवार्त्तिकस्यव्याख्यास्यतीत्यर्थः नन्वादित्येवसमि
द्धौतआहअसतीतिइत्ययमेवार्थइप्राग्दीव्यतइत्यादावर्थानामेवावधिमतादर्शनादितिभावः आत्वाधाःप्रकृतयइतित्वसानुरोधा राम॰
देवंविज्ञास्यतइतिभावः गुणवचनेति॰ आत्वायोःप्रकृतयोःप्रासत्वतल्कास्त्रामपुत्यर्थादितिभावःसूत्रार्थइतिसूत्रप्रयोजनमित्यर्थः २९

आत्वात्प्रकृतीरितिअप्राप्तत्वतल्काइत्यर्थेमानाभावादितिभावः ज्ञाताविहितकर्मणिवाउल्यादितिवत्तुं पुक्तेनमिध्यतीति॰ प्रतिप्रसवोयत्न
याविधित्वस्यगुरुत्वात् उभयत्वस्यैकवाक्येलाभाद्वेतिभावः ननुयत्रोच्येतितत्रविधानेयथमतआहभावेविशेषेति॰ अर्थाभिति॰ अवधि
सजातीयत्वस्यघ्नाप्यभावेनविनिगमनाविरहादितिभावः अन्यथाव्याचष्टतइति॰ आत्वाघेर्थास्तत्रेत्यस्यप्रातिपदिकमात्रादितिशेष
इत्यादिशेष्यर्थःप्रकृत्यंतरेणेतिनिराकांक्षत्वादित्यर्थः नन्वेवंभावेनअत्रयोनस्यातामतआहअग्रभवनादितिएतेनतद्धितिकशेषमुक्तंवा
वचनमपिप्रत्याख्यातंननअपूः ननुत्वतलोरुपस्थितत्वात्कस्येतिप्रश्नोनुपपन्नेतआहप्रतिषेध्यस्येतिनउप्रतियोगिज्ञानहर्षकत्वादभावज्ञा
नस्यकपमत्नरस्यप्रतिषेधः अतएवोत्तरप्रतिषेधेनेहशीत्यारोमप्रतिषेधोपाशनमतआहअधिकारादिति॰ परिगणनस्यादर्शनादाह
एव्याहीति॰ ननुयत्प्रतिविषयकनिषेधेनकथंहापनेतादिविषयेमिद्धिरतआह॰ अत्रप्रदेशेइति ननुनञ्चोदस्त्रीरुत्वतस्त्राज्ञापनेप्येक
थमस्पसार्थकमतआह॰ अत्रप्रदेशप्रतिषेधेति॰ इमनिज्ञादिनामपीतितथावतहियेतदंतविधिर्नाप्यतइतिभावःसायेहप्यद्भावप्रस
योत्पत्तौतापकत्वेयथातथादर्शायतिप्रसंगाभावादितिनभवंतलुरुषामदंतविध्यभावेनप्रसंगाभावइत्यर्थः यत्रापिविषयेइति
सायेहेइत्यर्थः अयंभावः उत्तरपदार्थयुगपदुभयसंबंधविवक्षायामसामर्थ्यात्प्रासःप्रत्ययोनेनशाप्यतेनचशापितेपिकर्यंचारिता

कै॰टि॰वि॰ र्थं न ञ्स्वार्थत्वं पुरुषान्तरं किन्तु ततः प्रागेवेति स्वार्थत्वाशयात् ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थः तथा च नञ्समासेऽनञ्ग्रहीत्यादिनञ्सापेक्षा
दित्यर्थज्ञापने राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यत्र षष्ठीविधिस्यादतः आरुप्रत्यासत्त्येति भाष्ये सापेक्षादित्यस्य नञर्थसापेक्षादित्यर्थः न त्वत्वत्त्वावधिनाहि सापे
३० क्षात्स्यातीतत्तो नञ्समासेऽस्वरसे घोते आह स्वतत्त्वोक्तिविवक्षायां न हितइति अत्र नञ्पूर्वनयेत्यत्र हि गतकत्वान्नतात्पर्यं तत्पुरुषे उत्तरपद
र्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते न तु रित्वादि गुणप्रतिषेधइति न सूत्रोदाहरणसंभवः यथाऽर्थी तत्रमतीति रत्नीत्युच्यते ताज्ञापकत्वासंभ
वः एवं नञ्समासेऽस्तु तद्धितानोत्तरपदाभावइति हिताऽर्थे नञर्थप्रकृत्यर्थयोऽणुगपदन्वयविवक्षित्वात्पूर्वे तद्धितेऽकत्वापत्ताः स्वपूर्व
द्वारकसामर्थ्याच्चापेणतद्धितान्ते न नञ्समासे उदाहरणत्वं वाच्यं तत्र च हिताऽर्थस्य सापेक्षत्वाद्वत्प्राप्तौ ज्ञापकत्वमित्यर्थः वस्तार्थ
उभयविवक्षितत्वेन पुल्के गुणप्रतिषेधस्य प्रतीतेरिति भावः इदं न पुल्केऽएवेति प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वेन प्रकृत्यर्थस्येति सापेक्षत्वे
वेतीति ज्ञोप्यार्थासंगतिः किं च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधसापेक्षत्वे तत्प्रकृत्यर्थस्येति सापेक्ष्यप्रधानस्य तु तस्य न सापेक्षत्वेति दाम॰
तुतत्र हितान्तत्वप्रविरिति मवतिच प्रधानस्य सापेक्षत्वापि समासइत्यस्योपमितम्मितिसूत्रेऽन्यापसिद्धताया: कैयटेउक्तत्वेन हस्यंत ३०
रेपिप्रासेऽन्यापाप्रासौमानाभावात् अतएव वपिपठिषमितोऽस्तु मित्यादेः सन्दसिद्धिः मोऽस्तु मित्यस्य पठनकर्मच्छाया मन्वयात् गुणप्रति

षेधगुणां ज्ञापकमिति तु वक्तुं युक्तं तस्य ह्यगार्दभरथिकइति प्रत्युदाहरणं तत्र हि गर्दभरथस्यार्हणाकर्तृभिन्नइत्यर्थ आर्थिकगुणप्र
तिषेधसत्त्वात्प्रत्युदाहरणत्वासंगतिरेवान्यथाऽवलीयइत्यत्रापि हिताद्यर्थे नञर्थवत्सापेक्षगपदन्वयविवक्षायामपि हितस्य च
मित्वेन तत्र नञर्थोत्पत्ताभावान्वयेहिताभावः प्रतीयते न गुणप्रतिषेधः भेदार्थकत्वात् न वाच्यमत्र त्वापेयित्वार्थो वेति तस्या गु
दाहरणत्वं नस्यात् वत्सहितत्वाभाववानित्यर्थक न प्रवृत्तिभिन्नस्याप्यप्रविशेषणतया तत्पारस्त्यात्रयस्यान्यत्र विशेष्यतायाः स्वारू
स्वरत्वादत्यन्तमव्युत्पन्नत्वात् सूत्रे तु गुणप्रतिषेधेऽगम्यइत्येवं सुयोजमिति न तद्भलादिदृशाव्युत्पत्तिरकल्पनात् काशन्तादिमरूह
भरथेयुगपदुभयविवक्षायां परत्वात्तद्धितोत्तरसमासे प्रत्युदाहरणत्वे वाच्ये तदाहि गर्दभरथमित्यार्हणाकर्तृत्वर्थइति गुणप्र
तिषेधाभावः तत्र च परत्वात्स्वे तद्धितोद्भूतेऽपयवद्वारकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्ते नैव समासः न तु तदवयवेन अस्मादेव प्रतिषेधा
त्तज्ञापकात् अन्यथा तद्धितान्तस्योत्तरपदत्वाभावाद्ध्यप्राप्तेः निषेधवैयर्थ्यस्य स्पष्टमेवेति दिक् प्रत्यास्यात तितिक्षा अत्रैवप्रदेशे प्रत्याख्या
तमित्यर्थः यत्तेतेत्यस्याग्रे तु न नञ्स्वार्थिकत्वमेवेति बोध्यं उदाहरणमिति सापेक्षार्थपतद्धितज्ञापनेइत्यर्थः न तु सापेक्षाद
पितद्धितोत्पत्तौ चतुरादिभ्यो युगपदुभयविवक्षायां परत्वात्प्रत्ययेचातुर्यमिति स्यात्सूत्रे रीत्या तु आचतुर्यमिति इष्यते अत आह च

कै॰ हि॰ वि॰ तु रादिभ्य इति न भवतीतिष्यञिति शेषः त्वतलौतु भवत एव। त्वतलप्याभित्ति वचनात्। नन्वेवं कृते नञ्समासात्ष्यञपि न स्यादत आह
३२ कृतेऽपि नञ्समासात्ष्यञिष्यते इत्यत्र भाष्यप्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यथा तथेति। अचतुरेत्यादि सूत्रशेषो यत्र गमकः स च ब्राह्मणादि
राकृतिगणत्वात्प्रत्याख्यातव्य इत्यन्यत्। अन्यथा आचतुरेत्यादिसूत्रशेषेकृतेऽपि ष्यञ्विधीयते तद्विध्यभावात्तदप्राप्तिरेव स्यात्। नयथ्य
तमिति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भावः। त्वतलो भवत इति। नञ्समासेकृते यत्कृतं ननु नञ्पूर्वादिति निषेधात्। तत्र
तत्कृते ष्यञ्ता याउक्तेः अस्माकं येरात् एतत्परे रोग्रत्याख्याने एव सर्वके यत्नात्यं न सर्वथा प्रत्याख्येइति वो ष्यञ्सर्वपत्यय इति कृते नञ्समा
सात्तु न एवौत्कृ युक्तेः वहुव्रीहेस्तु भवत्येव। अशुचि शब्दादि ष्यञ् इत्यत्र प्रमाणमाह न भइति। अशौच शब्दात् भाव प्रतीतेरिति भावात् तदेव
मिति तदेव मत्र पूर्वेशो प्रत्याख्यातेइत्यर्थः एवं निषेध विवेत्यनंतरे मेवं व्यवस्था भाष्येत्य सर्वथा सूत्रे प्रत्याख्येयमिति शेषः लक्ष्यदर्शी
नवशादिति स्वं च पत्यते तदुत्तरमपि इदं न कार्यमिति भावः कृते नञ्समास इति भवत इति शेषः कृचितत्वमिति लक्ष्यादर्शनवशादित्य
र्थः ये स्याते यत्यताटि विषये च एवं भाव विवक्षेवेति न नञ्तत्पुरुषात्तेषां प्रसंग इति न तत्र पि प्रदर्शनेन स्वर्णात्तत्पुरुषादिति वक्तु राम॰
व्यमिति भावः गुणवचनं च तु वर्णादिभ्य इत्येव वक्तुमुचितमत आह प्रत्ययार्थेऽतिविहायनोत्तदविष्विति तत्र च ये ति संघातग्रहणाय ३२

ग्वारिकारस्य यस्येति लोपः॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं॥
॥विभाषा तिल ःस्वविशिप्रासिवचने पत्रात्स गोपवादमिति न्यायात्वन्प्राप्ते रान्हसरा विभाषयेति उमात्तसीभंगा प्रसिद्ध निमित्ता भा
वादिति धान्यत्वाभावादित्यर्थः ननु च माइति न द्विचित्यसिद्धे चकारमकारेषु चधात्यानो पाटोसंभवीत्यत आह पवाप्स मेइति ननु च मेश
द्वेनातदूदनुवाको लौ मत्वर्थ प्रत्यये विनाऽसाधुत्वाय त्तिरात आह अथ वेति एकारोत्तानुकरणादेवछुतु कि सिद्धेऽआगंतुकाकारयर्थ
ते थाव न किमर्थमिति चित्य सर्वथस्य अप्रकृतत्वात्तु हल्लिंक थमत आह धान्येति भावे घञिति भावः अनुरोतस्मिन्निति स्वमत्रकर्तो
धात्रू नामनेकार्थत्वादनुपर्वकसत्तेरन्तु शेषोऽप्य थे इति भावः अथवेति कर्मणि घञ् एवं चानुवर्तिष्यत इति यथाकृतमेवेति भावः स्त्री
प्यादिभि र्हितमित्यर्थः प्रत्यये नेति तस्यार्थो कोद्दिश्त्वाद्धिति भावः अत एव विभाषेति सूत्रे धान्यानाम्नित्यस्यैव निवृत्तिर्भाष्ये उ
तितत क्तामिई कस्य चेत नक्षिनतयागमनसंभवे पिशाल्पकथ्यत तथागमन मत आह पत्रेवेति अथ्थित्वमाकोन्नाननुनदी लोनोन्यापेनाधिक
रइति भावः अथवा दिनाऽसावितियथाकिंनाशिति भावः नन्वत्र पक्षसर्गापवादे भाव सत्वात्तदसंगत्तरादौ तिक भावो नुपपन्नोऽत आह वा
न्याना मित्यने नेति संदिग्ध प्रसक्ति कत्वात्साधर्म्यबोध्य अत उसत्पासनिदितस्य आनुशमिमा मध्येनवाधासंभवात्तवेव संबोध्य न त्विति

कै·टि·वि· प्रसंगोत आह योगरूढ इति रूढ्येतेव धान्यमाषविन्नु हि देवानि ति · ननु धान्यपरिगणनार्थं च मकानुषाकविरोधात आह अधान्यान्य
पीति · अश्माही नीलर्फ धा न्यान्यपीति · कोइ वादीति · मालिखिनुआइ इति · श्रीणीतु इत्यर्थः स्मृतिरिति उमा भेगुयोरपि शाणविशी धत्वाद
३१ न्यत्वमिति भावः यथा सुखसंतनुसमसु पसग्गेष्वीते वे ने वसिष्ठं नियातन्ने व्यर्थमत आह स मेमसुखमिति सर्वे सुखमित्यर्थः न चात्रार्थ
समिति नियातस्य संगतिरस्तीति भावः दर्शनड्त्यधिकरणे त्वड् नमवतीति · आत एव भाष्ये समसुखस्य दर्शनइत्ये वृत्तिग्रहो दृष्टितः
तेन संसुखस्य दर्शनइति · वेतिकारोक्रमयुक्तमिति भावः नन्वेवं संयुगे समुखी नेतिमिता दिप्रयोगासंगतिरत आह संमुखी नादर्शी
दीति · अनु परसवर्णा · अयानयो ध्रं दा घटयोर् वार्थ · प्रसिद्ध एवेत्यत आह अप्यनमिति एवं च प्रहृतान्वययोग्यो र्थो न ज्ञापूत इति अर्थ
इति भावः ननु पृथक्करणा प्रसव्यगमनमेकस्य कथमत आह एकघन का रति · नतु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे शाखा ... मत्त शठरस्येति
विशेषलाभ कथमत आह रूढीति उच्यते इति · अयानयशाखामित्यर्थः भ्रा ... प्रदक्षिणात्यादि अनेनगतिविशेषवाच्ययानपद
ह्याभ्यासव्यापसव्यगामि शाखाणां दारशाराणामाध्यस्थलविशेषणारद्युगा ... नल ... णयो च्यते पे ... रशारमिया ... दिस्थाने राम०
प्रायणीयास्ते पानयीना इत्युच्यते इति भावः यदन्नोक्या नविशेषाणां मध्ये यस्मिन् स्था नविशेषे यरे ... पद्द तकारस्य पृषि ३१

शारे · अन्तात्येमिर्धूतकारस्य रामित्याशाक्ते रसमाविशोत्मनाक्रमणमिन्नस्य पारार्थ · तस्य स्थलविशेषं दर्शयति समाहारस्येति · अयानय
योर्भेदात्वमेधारव्योनुपपत्तेराह · अन्नरयद्दलोपीति समुदायस्यरूपालुक्ता द्विवक्ष्मिति · यथातत्रैकरूपशाहारासमुदायस्य तत्वं तथा अगतिस
मुदायस्य क्लीववद्दस्यरूपायास्व्यत्वमन्यापेक्ष्य यापयत्वम्ल्वे चेति कर्मधारय इति भावः समाहारद्वंद्वोवितिइ दीर्घतेसोम्यानपइतिभाष्ये पुल्लिंगनि
र्देशात् · फलकद्विरइति · आरेभ्यकालेपत्रव्या नेशाराव्याप्यतेतद्भिरः तत्रस्थितः शारः परयोर्वाशाम्या यातिरमानीयत्ते तत्रैवापयोगइ
ष्यते इति भावः अन्यत्स्य यमेवेति · अस्मोपपत्तिश्चित्रसामरुद्ध यरोवरउल्वथरशा हात्स्यमित्य र्थे परोवद्दत्यसिद्धे राह् ओकारइति · मन्यमानाइतीश्व
त एव परोक्षावरो स्वपराश्चपरत रोश्चेत्य नादेशो नैवविग्रहो दर्शितो भाष्ये · पारोवर्यविदित्येषनिरूक्ते दर्शयति प्रयोगः समामसो · नतु सक्त
हेत्यनस्य नपुनरुक्तिरित्यत आह प्रस्यात इति · प्रत्ययार्थो यमनुसमुदायस्यानुवर्तत्वात्कथं प्रत्ययोत आह पदसमुदायाधितिवोसाद्दिवचन
मित्यन्ये · ज्ञापकत्वमुपपादयति · तादृतात्त्वादिति · तदवयवस्यैव इत्यन्वयः माघ्येमित्तु पूर्वयदसेति प्रत्ययसन्नियोगशिष्टं · नन्वेवं सोत्र
निर्देशासंगतिरत आह माध्येनुत्पत्तावितितद्यावेदवृत्ते इतिमाघ्ये समायामिति · अधिकरणत्वविवक्षाया सप्तमी · आगृषीनः नन्वेषेवशा
ष्टत्यनियात्यत्वात्ययमोनुपपत्त्योत आह केत्यादि · भाष्ये गोरित्यस्य गोशब्दादिरित्यर्थः प्रतिदानमत्ययणा · कारिणीत्यावश्यकेणिनिः कर्मणि

कै॰टि॰वि॰ इत्यादिष्वस्यापि कारणीभूतेनान्वयेनोक्तितस्य गोत्वादिभिन्नस्य कर्मकारणीत्यर्थः त्वोनिपात्यत इति एवं श्रोणुणः शालीनकौ। नन्वीदृग्यर्थस्यस्तोके संग
३२ प्रत्ययान्तत्वमीदृशार्थविषयत्वाभ्यामित्याह अन्यथेति निल क्षीणिकशरणी येषामिति अन्यत्रेति शालायां प्रवेशायोग्यत्वादधृष्ट इत्यर्थः लोके ति
लक्ष्यैकवचनं कृतवानेतरमितिभावः नन्व धृष्टस्य शालाप्रवेशानयोग्यत्वे कथमत आह अन्यत्रेति अभिनेस्यात् अधृष्टत्वे हेतुर्लज्जादि
तुदर्शीनत्वे प्राप्ते नमीनत्वप्राप्ते शब्दस्य संज्ञे लोके प्रसिद्ध सत्त्वात्मक्षानुयपत्ते राहृष्ट्यातशब्दइति नत्वप्राप्तशब्दे नतत्व मैवम् इत्तामत आह
श्रीहीपशब्देनेतिइदमर्थंछेकमाव्यमितिभावः अतएवानियात नाश्रिति एवं च सूत्रेपीनप्राप्तशब्दस्तत्संबंधिकर्मत्वमितिरितिभावः लक्षणाया
शांतसंबंधिकर्मपरत्वेऽसाधुत्वमितितात्पर्यं पक्षान्यइति अनभिधानादिति भावः इदं च तौल्यवदेव गवीनेघतोमिति न कनीनमिति रूदृ
त्तेः। पक्षान्तिनन्वेवमुक्तनिर्देशानामेकदेशाद्दत्तेरदर्शनाद्रासरूप कश्मिनिति दृश्यतइति पृथानशब्देत्यादितु इत्यत्र मात्रत्वेनतरस्यान्तु स्व
तेः अर्थाधिकारस्माश्रित्यपूर्वेपस्तः शाक्षाधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह अर्थाधिकारेतिपक्षेतिप्रतिपत्तपरिज्ञाणाय समर्थत्वं च विनेन्मानन्व राम॰
सहार्थवर्त्तमानअःस्वार्थेप्रत्ययेकथंसमर्थत्वात्वातगतिरतआह प्रत्ययार्थेति प्रकृतिविशेषणत्वेप्रत्ययस्य स्वार्थिकात्सो नशोभनस्यादि ति
भावः भाक्षे ननमरूत्यस्यव्याख्यानेसरूवेति प्रत्ययार्थस्वाभावे हेतुमाहलोके इति विगाईभरस्थिकइति नओ गुणप्रतिषेधइति सूत्रेन ३३

अइत्यस्यप्रत्ययादरुणामिदेनन्वेवंविनानानाशब्दयोरसत्वभूतार्थाभिधायित्वेनचादिव्यतिरेकत्वेतुत्वेनस्यादितिदेवदत्तेनविनेत्यादुत
ययन्नमतआह तृहत्यिति घातकानामेतत्स्वभावत्वमितिभावः अतएव पृथग्विनानानाभिरिति सगच्छते विशालचवक्ष्यमाणेति संप्रोद
श्चकटजितीत्यर्थःसर्वेत्रेतिकृदन्तविषयेइत्यर्थः अनर्थकाएवेति एवंचक्रियावत्त्वाभावात्कथंसाधनप्रत्ययइति अक्रियावाचिनो
पिसाधनेप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः ननुएवंसक्रियापायाएवप्राधान्यस्यात अतआह क्रियोपसर्जनमिति सा स्वल्पमेवसहार्थः एवंचक्रियासा
धनेवर्त्तमानस्यादिस्यःस्वार्थेप्रत्ययइतिभावः नन्वीदृशेर्थेशक्तियादृकाभावात आह नियतेति नन्वत्रक्रियायोगाभावात्कथमुपसर्ग
त्वमतआह अन्यत्रेति क्रियायोगेइत्यर्थः गतयोरेवेति। विगमनक्रियाकर्तृत्वंचत्तत्स्यवनादितिभावः नन्वचप्रत्ययकमतुवदिकदेवि
त्स्यादतआह मतुब्धितिपरमार्थमाहगुणशब्दात्तित्यिविशालत्वगुणवद्दोषकादित्यर्थः संप्रोदश्चकारजसोप्यवपवत्वेमन्यमान
आह आयविस्तादवयवइतितिलोमाशब्दाभ्यामिति अत्रतिलस्य घटात्स्थितेनमानितिनाश्वमेइत्यादावापुदान्तयाठादितिचित्यं
सर्वत्राविशब्देइति अत्रत्यादिशब्दविवरणमत्रान्येवानिमाणिवचोमि अप्रस्तइति उत्तरवार्तिकेप्रस्मर्थानिर्देशोपिस्वभावगम्योपविशेष
इतिभावः अतएवस्त्रीणिः पठोपयाएवमित्यादिप्रत्याख्यानभाष्येवक्ष्यति द्वाउष्ट्राविति दंपतुजामित्यादिवत्तयावयवसंघाभिधायित्वा

कै॰टि॰वि॰
३४

देवकवचनमुष्टं गोषु गमित्यत्रेतिवोध्यं॰ यानां गेइति॰ उक्तरूपमरूपयानित्यर्थः प्रत्यय॰ गोषु गावः प्रत्ययः नन्वेवं गोगोत्वमिति नस्यादत आह मु
ख्यगोश्चेति॰ यथा स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोपतिशब्दे गवां विशेषणत्वे गवामस्मि गोपतिरेकइत्यादौ द्वयेषु गमप्रकाशतरेणापि इगुरुर्देवेन
दी॰ साधयति केचिदित्याह उपमाना अपेण यीति ततेद्द्व यत्तिप्रयुत्तु पयण्वत्ति स्वदद्ध्यम्नेति रितिं स्वरूवद्ध्यविशेषण्नेति रित्यर्थः सारस्या
नुकरणं मारश्यप्रत्यय॰ एतेननन्वेतेत्व मित्युक्ते सस्नेहद्वरूपं विकारमात्रं प्रति पनीति रूरत्तः यरास्त इत अथैनतु लक्षेप्रत्यपद्धयारेशब्द
ययोर्द्वैधानान्तयोर्वार्तिक अक्षेत्रो संगतो तत आह तत्त्वेश्तिकसंनिपोगे वाचिगितिकोत आदेशः नत्वस्यग्रहणाभावे क्वास्मिन्नर्थप्रत्ययोत
आह क्षिन्नेशब्दाश्चेति॰ प्रमाणेद्वयसानन्तु तृत्र्य द्वेः प्रत्ययार्थे त्वस्येव प्रतीतेस्तु स्यार्थोकोद्वाया स्वांश्च प्रश्नो च ययन्त्रोत्त आह सप्तमी
तिश्रुतिशायनेतेम वित्यादौ प्रकृत्यर्थत्वे कर्त्तरि कृदित्यादौ प्रत्ययार्थत्वे प्रत्ययार्थे वप्रमेयवाचिनः प्रमाणिप्रत्ययः स्यात् षष्ठीच समर्थविभ
क्तिर्योग्यतायश्चादितिवोध्यं॰ तन्वितिपत्तस्येतिनिर्दिष्टे प्रमाणे चेतद्वतीत्यर्थः स्यात्प्रमाणस्य प्रमेयायेक्षत्वान्नदाचित्वं प्रसक्तेरितिभा
वः॰ इहसंबंधादितिईतरनिरूपितप्रमाणत्वप्रतीतिप्रतिबंधादिभावः॰ वस्तुतः शोकेयमिदलाअस्पेपनुवृत्तिवेयर्थ्यापत्तेरितिवोध्यं॰ नतु
प्रस्थमात्रमित्यादौ मात्रचोदर्शनात प्रमाणशब्दे नात्र परिच्छेदकमात्रग्रहणात द्वं मानेपिमिद्धावेतावत आह यथायामेति अत एव

चोत्तरस्य ऊर्ध्वपरिमाणग्रहणं चरितार्थं अन्नपक्षे प्रस्थमात्रमित्याद्यसिद्धिरित्यरुचेराह॰ अयुक्तिमिति॰ उत्तरस्य परिमाणग्रहणप्रयोज
नेवान्तिकरूढेववहति तत्को ऽस्ति न्यूनाधिक्यापवादविषयत्वेनानानाआपणाक्कऊर्ध्वमानेमात्रज्ञापिकं मात्रमिति॰ ननु प्रमा
णशब्दाइति मात्रचास्त्विति अत एव प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धिः॰ अतएवोत्तरस्य त्रैर्थ्ये वार्तिके मात्रीत्यादिग्रहणं चरितार्थं आयाम
र्थक प्रमाणग्रहणानुवृत्तौ दध्नादेर्वाधापत्तेः स्तद्देयर्थ्यमस्यचोभयपदेवाणसिद्धेरशोभयतितरेतेति॰ नवप्रमाणेवर्त्तमानात्परस्य लुगिति
तद्र्थस्तत्रैकस्तदेतद्विधेः प्रयोगः न स्वहिगुनैप्रमाणेतद्वि प्रत्ययस्यान्याप्राप्तिरिति चिंत्यमिदं॰ तस्मान्निमर्थमितिभाष्यस्य पदेवाणसि
द्वेद्विगोर्नित्यादि व्यर्थमिति त्यवाशयः प्रमाणे वर्त्तमानाद्देत्यर्थज्ञातस्य प्रत्ययस्य लुगिति पूर्वेवार्तिकार्थः अस्य तु द्विगोः परस्मान्नित्यस
र्वेवाप्येत्यर्थः संशये वेत्यन्यस्य लुगित्यर्थः इत्युत्तराशयः॰ किंच परत्वाद्धु कौवाधकः संशयमात्रजित्यप्रसंगतेपुनरपत्तुप्रमावातनि
त्यग्रहणात् सर्वत्रेत्यर्थकमनुनयोः समाने॰ आवश्यत्यत्रवाउस्लकारवये॰ अन्यथा अस्वादोरस्यात॰ ननुप्रमाणोइत्यनुवृत्तेः पंचशब्द
दाहरणमयुक्तमत आह आयामस्येति॰ मात्रच॰ परिच्छेदमात्रेस्मरणादितिकैयटोक्तेरिदमुपलक्षणं उन्मानपरिमाणयोरपि इत्थं
त्वकविशेतिलोयार्थं त्रयप्ति शारेणिढिलोयार्थं वेतिवोध्यं॰ तस्यासिद्धत्वादिति असिद्धवत्सूत्रस्यानित्यत्वादित्यर्थः तस्यसिद्धत्वादिति

वै·टि·वि·

३५ पाटीतिलोपस्यसिद्धत्वादित्यर्थः भेदेनेतितेनोक्तानात्रइत्यत्रार्थइतिसंशयस्यप्रत्यासत्यात्तदस्येतिप्रत्ययार्थगतायमेविषयस्येवग्रह
णमुचितमितिभावः प्रत्ययार्थगतत्वमेविषयसंदेहासंभवादाह संशय्येति पत्तदेतेभ्यः मात्रीत्यादि पूर्वसूत्रेप्रमाणशब्दःपरिच्छेद
कमात्रवाचीतत्साचर्यापावानचैत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेरूपरिमाणशब्दोपितथेतितदनुसूत्रेचासिद्धमितिभावइत्तिकेचित्तअस्मात्
वृत्तापुस्कात्तयोर्भेदइत्याचार्यदेशीयमतंज्ञापककविनाप्याहोस्त्रोक्तेरीत्यासिद्धेनयोर्भेदइत्याचार्यपक्षःदावतोरप्रसिद्धत्वादाहप
रीचार्येति एवमिनिर्देशइति अनुपरिमाणशब्देनरूढस्येवग्रहणमितिभावः यासूनश्चायावतीरज्जुरस्मिकरणीयावत्त्वेचत्यादिनिर्देशस्त
सादृश्याद्वाख्याइतितात्पर्यं भाष्ये उक्तोत्रेतिओरुदितिसूत्रेअर्थःप्रमाणीयस्मिकेस्यत्तुति प्रमाणशब्देनयरिच्छेदकमात्रंप्रमाणवा
चीओयामपरिच्छेदकत्वत्वञ्ज्याधौसर्वतोमानोपाधौतुपुंमात्रमितिनेष्यतएवयावदित्येवप्पतइतिभावइदमुपलक्षणमन्यूर्ध्वमानोपा
धौसर्वतोमानोपाधौतुयन्मात्रमितितद्वृत्तमित्यादेः नन्वेतद्दर्थअत्रसूत्रेप्रमाणेउतिपरिच्छेदकमात्रार्थकमनुवर्त्यपत्नदोन्योवत राम०
स्त्रीतिसूत्र्यतांचेनमात्रादयःप्रथमश्चद्वितीयश्चेत्यनेनात्रापिनाव्यवस्थासर्वप्रयोगाश्चलक्षणाविनैवसिध्यतीत्यपूरमनुकूलमेव ३५
चपरिमाणग्रहणमर्थमितिचेन्न सर्वतोमानेपन्मात्रमित्यस्यानिष्टस्यत्वन्मतेआपत्तेरितिबोध्यंफलोत्तरमाहमात्रीभावःसिद्धश्च

ति विशिष्टस्येतिकुड्यादिरूपस्येत्यर्थःतस्यतत्प्रमाणमितिमात्रात्येरपरयायापरिच्छेदकमित्यर्थःतावच्छुद्ध्येवेतिनकर्मधारयान्म
त्वर्थीयइतिन्यायेनेतिभावःअतएतमात्रजाचपतान्तप्रत्ययमालायरिमाणग्रहणेसर्वतोमानत्वेनवोधायवत्तुस्तदतान्नुप्रादिवोधा
यमात्रजाद्यपीतिसर्वमनवद्यम् ननुमादृश्येप्रत्ययविधायत्वात्सदृशस्येत्यर्थकथनमयुक्तमतआहविषयेणि परेतुनन्त्तोत्रभेदइत्य
त्रत्यभाष्यात्एवंसूत्रेप्रमाणशब्दआयामार्थकएवात्रपरिमाणशब्दश्चसर्वतोमानार्थकएवंवप्रस्थमात्रमित्यादयःप्रयोगामात्रचस्त्वावि
शेषणपरिच्छेदकमात्रेस्यरणाधितिकैयटश्चचिंत्यएवेत्याहुःकिमसंख्यानतुक्तियानितिनसंख्याप्रश्नः किंतुपरिमाणमात्रप्रश्नःतत्प्रश्ने
तुतत्रापिवहुवचनमेवाक्तियेतइतीत्यत्तआहकाष्ठेति उत्तरांशमाहइत्येतिन्यवहितसंख्यासंबंधेउति व्यवहितःप्रश्नविषयसंख्ये
यासंबंधोपस्थित्यर्थः यथाप्रकृतेवर्गावयवद्वारावर्गाणांसंबंधइति भावःनत्रतदवयवसंख्याप्रश्नेपादशःप्रयोगस्तमाहकतिगावोऽस्मि
निति अकारांतरमाहकतिगावइति असमस्तमेतत्तदुपपत्तिमाहसंघेति किमेवतावत्कास्तीतिभाष्यस्यसंख्याप्रश्नोर्थकोनास्ती
त्यर्थःसंख्यायाश्चननुसंख्यायावहुत्वयवासंभवीतआहउत्तरेति त्यक्तमभेदस्येत्यर्थःननुतथीक्तावपिदोषस्तदवस्थोवयवेएववहुश
ब्दस्यवृत्तेरतआहअवयवेयइतिशब्दस्यावयवत्वानुक्तेचादृशब्दवाच्यइतिएकत्वगुणाइतिएकत्वसंख्यारूपागुणाइत्यर्थः अवयमि

वै॰ दि॰ वि॰ चारादितिविंशतिसंख्यापावहेकत्वावयवकत्वाव्यभिचारादितिभावः।नन्वेवंविंशतेस्तद्द्रव्यसमुदायरूपत्वस्यविंशत्यादीनांपंक्त्यादि
३६ त्रेभाष्यउक्तत्वेपिएकत्वसमूहरूपत्वेनमानंकिंचेवंविंशतिर्गावइत्याद्यसिद्धिरितिसंख्याविशेषइतिनियतपरिच्छेदरूपसंख्ये
तिभावः।नापिसंख्यासंज्ञकत्वेसंख्याशब्दस्येत्यपिबोध्यं।सामान्यविशेषस्येतिसंख्यात्वस्येत्यर्थः।नदाश्रयस्यैकत्वाद्यतिरिक्तोनकश्चिदिति
भावः।चित्रस्यरूपस्येतिनव्यातिरिक्तस्यसमवेतरूपातिरिक्तइतिवा।अवयवेवर्त्तमानोपःसंख्यासमूहकत्वस्मात्तत्पयविलक्षणइतिभावः।एतेनबहुश
ब्दस्यसंख्यावाचकत्वाभावात्कथंतत्प्रवित्यपास्तं।भाष्येवयववविधानेइतिअवयवेवर्त्तमानाद्विधानेइत्यर्थः।अर्थानिर्देशादारूत्वार्थइति।
अवयवविशनुस्यावयवारंघोश्रवमुशोगाद्दाहअवयवादितिकेवप्रत्ययवयवोगुणःसमुदायमितिभाष्योणाउक्तसिद्धवयवारेनुगतस्तत्सम्रु
एवावयवीतिध्वनितंत्रियांवेतिसूत्रेस्यस्मैवेतद्वक्तेनत्र्येवमयिपरमन्थर्थइत्यीतस्धारस्यादावत्तिप्रसंगोतआहसमम्यर्थादितिउ
भाइ।अयंतस्यपथैकवचनांतत्वेनतयारशीयतिउभयइति।एवंचैकस्यावयविनःप्राधान्यादेकवचननिर्देशइतिभावः।उभयेइतिबहुव राम॰
चनोपयत्तिंदर्शयतिवर्गाद्वयेतिद्विवचनेतुनाभिधानात्।शेरिताववयवभेदवर्गाद्वयाभिधानेहितत्संभवः।एवंपृच्छत्वादित्वादितिअप ३६
इतिप्रत्ययांतरविधेपर्शमुमात्रतिमत्सारसारात्रयणादिसिध्यतीत्याशयःप्रत्ययांतरविधानेगौरवंमन्यमानआहचितीतइतित्याशयमा

रूकश्चित्तरूउभयेतिरेशब्दप्रयोगेनदसुदाहरणंतत्प्रयोगेतुपदात्परत्वेनाद्युदात्तनिघातप्रसंगइतिचिंत्यं।मंत्रितस्वरइतिननुभशाह्नयो
भेभेद्रइत्यादिप्रयोगादंतोदात्तत्वमावश्यकं।एवंचचित्वादंतोदात्तत्वे।कारस्यानुदात्तत्वात्यस्येतिलोपेऽनुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनाद्युदात्तत्व
सिद्धेरुदात्तग्रहणंव्यर्थमेवेतिचेन्नप्रकृतेरविशेषविधानेनानुदात्तत्वात्तत्रचोभावस्यइतिनिरनुबंधकप्रत्ययात्परस्यकिमुदात्तग्रहणेने
तिवाच्यं।यदुदात्तवाभावाभावात्।एतेनोभाद्वयइतिनिरनुबंधकादेशांतरस्थितस्यश्रोतृतरत्तमेनानुदात्तत्वात्तदुभयशब्दस्यातोदात्तत
पानुदात्तस्यचेत्यनेनाद्युदात्तत्वसिद्धेरुदात्तग्रहणंव्यर्थमेवेतिपरास्तंतदस्मिन्नप्रत्ययार्थायेतस्यासमानजातीयेप्रकृत्यर्थेऽधिकेसति
प्रत्ययइत्यर्थस्तदाहसमानायेतिन्यायेतिप्रत्यासत्तिन्यायेत्यर्थःशब्दांतरेतिशब्दांतरप्रयोगसंतरेणापीत्यपियस्थितः।पाठोऽपपाठःतन्मूयो
गेनप्राप्तःसन्निहितेनार्थेनःसंन्निहितसजातीयंवाध्यते।यथोदात्तेतेरकारशब्दाग्धाइत्यादौनचतत्रवत्ति।संभवतीत्याहनचेति।सविशेष
णानामिति।इदमुपलक्षणंसविशेषणानामित्यस्यापि।अन्यथाप्रकृतेमाषाणांविशेष्यत्वात्तदसंगतिःस्यादेव।वस्तुतःप्रत्यासत्तिन्यायवि
रोधादनभिधानाच्चनतथाप्रयोगइतितत्त्वे।अतएवभाष्येद्वयतइत्युक्तिःभाष्येकार्षापणास्त्रिंशतीतिसप्तमी।उत्तरमाहइहेशतेति।केचित्
धिकेइतियाढःप्रत्ययार्थेनेति।अस्मिन्निसनेत्यर्थः।भाष्येपरिमाणशब्दानांशतसहस्रादीनांमधिकस्याधिकरणाभावान्नलाभा

कै·टि·वि· वादनिर्देशात्वत्यर्थः अनंतर्भावाद्विति अनंतर्भावे हि वक्ष्यमाणखीति वाक्यादधिकरणत्वमिति भाष्य कश्रो पश्लेषिकमिति उपसमीपे श्लेषः संबंध
३७ स्तत्कृतमित्यर्थः एवं चेति आत एवैतन्निर्देशोपपत्तिः कर्त्तरि तृतीयेति अधिकरणत्वार्थान्तर्गतान्यारोपणक्रियायां वान्वय इति भावः एवं च
त्र षष्ठी व्याख्यानत्तु पे कर्त्तृकर्मणोरिति सूत्रेण तत्र ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्तत्रस्थभाष्यमसंगतं स्यात् तस्मादुपश्लिष्ट इति क्रिमायेस्म मधिक
रणत्वमिति भाष्याशयः कर्त्तृकारकेदमधिकरणं कर्तीचेदमुपश्लिष्टमिति तृतीयात्समासः एवादित्वादत्रेति तत्वोपानयनात्र भाष्यस्यकाद
शकाशेषण उपश्लिष्टस्य अभिनत्रशतेति शादेता वि नन्वग्रहणवृत्तिति विशेषात्तदर्शनादिति वाद्देमध्यात्ग्रहणमतआह केवलस्ये
ति एवं च प्राप्तिपदिकग्रहणाभावात्रविशेषप्रवृत्तिरिति भावः ज्ञापकः प्रत्ययग्रहणयदि भाष्यपावेति सामर्थ्यापेक्षेविकल्पः त्रिंशद
दित्वनिपातनाच्छन्दस्यत्वपक्ष नन्वेकत्रिंशदादयोपिसंख्यासमहवाचकानसंख्यावाचका इतितेभ्यः प्रत्ययानुपपत्तिरतआहएकत्रिंश
दादयइति संख्योत्तरस्य समहविशेषस्यत्यर्थः न तु संख्यासमहस्येतित्रिंशल्लैकत्वसमहस्येत्यर्थः आत एव नोतादसंख्यारेरि राम॰
त्यत्रासंख्यादेरिति चरितार्थं ननु विंशतिशब्दोत्तरमंतग्रहणोपायदेशिवद्भावनिषेधात्कैवले प्राप्तोस्तापीति भाष्योपि शब्दोनुपप ३७
न्न इति चेन्न अंतग्रहणाकर्त्तव्यमित्यस्यतदेतास्त्वेति च क्त व्यमित्यर्थात् संख्यापाठपा स्पष्टमतिपन्नयेस्त्वार्थपदप्रयोजनानि

चारुत्तदस्यैत्यादि समानावयवव चनइति छिद्रगुणात्रिगुणमित्यादौ तस्यादर्शनात् व्याख्याने चात्रशरणं सामर्थ्यादिति गुणत्वे समानावयव
त्वे तावटकसमानत्वे निमेयस्यकिमर्थेहणमित्याशंक्य आयामनिधानान्निमानापेक्षमिति सामर्थ्यान्निमानस्यापि भागत्वमर्थसिद्धमिति भा
वः कैश्चित्तु गुणस्थेतिमध्यमणिन्यायेनोभयान्वयिति न गुणस्य निमाने वर्त्तमानात् गुणगतसंख्यावाचकात्प्रत्यय इत्युक्त्वा नान्निमान
त्वेत्यमिति सामाहुः भागविशेषेतिभागिविशेषसंबंधिभागविशेषेत्यर्थः निमस्थाये स्वत्वादिति वृत्तौ वादीनां भागरूपमेव एवं च वृत्तेरिति
भावः ग्रमकत्वादृत्तिरिति युक्तं तस्मिन्नधिकमित्यनेनविच्छेदान्तदस्येति नानुवर्त्ततेइत्यभिप्रेत्य वार्त्तिके गुणानीति निमेयइत्यर्थः गु
णाद्युमाभ्यादृति न मानरूपेणइत्यर्थः तदाह अवयवइति ननु भूयसइत्युक्तेर्द्विमयमिति न स्यात् भूयस्त्वं च किमयेहे याह्यमत आह निम
येतिप्रदाधिकेति आधिक्यमात्रे विवक्षितात्बहुत्वेनोपातिशयइत्यर्थः निमाने अधिकत्वस्योक्तेः कुत्वात्सामर्थ्यमकल्प्यार आतुरशाहने
तिदो भागोपवानां निमानम् इदावित्तस्यायो भागानिमेयमित्यर्थं मन्याशंकते नन्विति निमान निमेयभावस्य वैपरीत्येतु न शक्येतिवोध्यं भोध्य
समानात्मेत्वेति निमेयभागस्यापेनेकेनापि निमानभागेन समानत्वेस्य वैपरीत्येतु न शक्येति वोध्यं भयसतिपदाभिये मसंख्यान्निमान म
ख्यातो धिकात्तद्यप्रत्यय इत्यर्थः अन्ये त्विति एवोक्ता यवेविप्रकानुसारेणेति भावः संख्यात्वामावाद्विति एतेन एकोपवानामर्धमदरिव

वै॰ द्वि॰ वि॰ न इति इति भाष्ये पाठ इत्ययालं नन्वुदाहरणो द्विमयमुद्दिवित भाग इत्येवोचितमत आह निमेये गुणमात्रे स्थितिनिमेये भागमात्रे इत्यर्थः
भाष्ये तत्रमिति विधेयगतत्वाभावे फलस्यानुसाराद्धि वस्याग्रहे कत्ववद्विशेषाकारणाभावाद्धेति भावः अन्यत्रेति अन्यत्रानधिकेकभा
३८ गकमुदृश्विदशादिरूपनिमेये निमेयभागकमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्यन तु तेभागवन्तुमित्यर्थः भाष्ये उभयत्र स्यात इति तदीयमुत्पादाय
स्वीयेदीयते इत्यर्थः एवं च स्ववत्तानरद्वैकम रवस्तत्पादानत्वोभयसाधारणत्वाद्भयेनिमानमिति भावः आशङ्कतेति आत्माश्रिव
त्यर्थः तत्र वर्थः तत्त्वर्थमपि व्याख्यातो पयोपद्योपादानएवं च रुद्रस्ताभार्थ्यमियं दीयते तत्त्रिमेयत स्वस्मिन्मानमित्याशयत्वार्थः यदये
न्विनतन्निमेयं ये नवतत्माप्यैत निमानमित्यर्थ वेत्यादेरर्थः एवं च निमेयत्वाद्युनियतमित्याह देशेति देशकालाये स्येयत्वायुक्तिक्रयुव्यवरु
रस्तदये स्त्वादित्यर्थः एवं च यद्यपि निमेयत रूपितास्मिन्नपि दर्शनाचिन्मेये याप्यन्यावश्यकमिति भावः भाष्ये परगो। गुणास्येत्यत्रैव संख्या
विवस्तामनव्याव तेपत्ति संवेद्यमात्रमिति नत्वेकत्वमिति तद्विवक्षायां तु तत्तद्द्रव्यप्रत्ययः स्यान्तर्भवत इति तद्विवक्षेति भावः उत्तमार राम॰
मारुनहीति ननु संख्याआदिसंख्याव्याप्यकथं मीन्यतरवाचकास्वरणे प्रत्ययस्तु प्रत्यासत्या सख्याव्याप्यादिति गम्यते तत्कथमतिप्रसं ३८
गोत आह संख्यावाचिन इति प्रत्यासत्या सिमकत्वर्थपरगो इत्येवलभ्यतेति भावः उद्दिकाच मेविकारः यात्र विशेषः स नमयो वा पदघट

मितेनोदकेन येवत्ताः एवं ते इत्यर्थः ननु संख्यापरगणाङ्क्तुकेः संख्येयपरगणेकथं प्रसंगो तत्र आह आधारेति संख्यापरगो इत्यस्य संख्या
वाचकशब्दवोध्यपरगो इत्यर्थं इत्याशय इत्यन्येनेदम वर्वमित्याहेति संख्यापा अवयवे इत्यतः संख्यायागुणस्येत्यतश्च तत्रैकमिति स
ख्यावोधकाच्छब्दात्सम्भवात्तदर्थसंख्यापरगो दृष्टेति सख्यार्थ इति भावः प्रत्यासत्येति प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापरगोत्तरस्मात् संख्येयपरस्त्र एव
प्रत्ययः न तु तत्संख्या संख्येयानतर्भूते तपरगो इत्यर्थः भाष्ये प्रसंख्यत्वमिति वहुव्रीहेरुक्तः अन्यासख्येत्यर्थः ननु व्युत्क्रमेण गणाने तस्या
प्यसमस्वभिस्ववेन्मतत्राह प्रसिद्धेति यादृशीपद्धतिप्रसिद्धसन्निवेशक्रमं मीयगणनाक्रमेणेत्यर्थः एवं चन्यासांतरमपि द्रष्टव्यमित्यत्र तात्पर्य
अष्टमादि व्यपदेशपत्वेनेति तच्छब्दव्यवहार्यत्वेनेत्यर्थः अष्टमादिव्यपदेशत्वेनेति पाठे वहुव्रीहेरुक्तः पथान्यासेतु नायं दोष इत्याह उरगण
नरुणोत्विति प्रथमत्वादि नाया गणनानाद रूपेणैयोपदेस्मिन्नवुद्धिस्थे एवं वृथग्वारममुपजात रूपये वपरगणत्वमित्यर्थः सन्निवेशो निर्माण
क्रमः सोविषद्वतीत्यत्र प्रथमाद्विवचनमस्तु कृशतात मस्येपि दशमदशादौ यद्दशमस्येत्यर्थः पश्चपितत्तत्संख्याविद्धिग्योनैस्तत्तत्संख्याप
रकस्य चरमोपजातत्वायं दोषस्तत्रापि दोषांतरमाह भाष्ये स्वत्रैवेति प्रधानार्थमिधाने प्रधानार्थस्मरहस्वार्थोयस्यापकत्वं अतिव्याप्तव
तेरेवोपात्तं भाष्ये पश्चेति न्यायालभ्यत इत्यनुपपन्नमत आह अत्र यमर्थवृक्षिपचानामुद्दिष्टकपणा मित्याने नन्य आतिव्याप्तिरेव नो च्यते किं तर्हि अ

कै॰टि॰वि॰ व्याप्तिः रघीत्यर्थः तदाह अनिष्ट एवेति उक्तप्रकृतिमात्रेणाप्रतीतस्यापि चत्वसंख्यापूरकत्वस्यापि प्रतीतेः कथं स्वार्थिकत्वमत आह प्रकृ
२९ त्यर्थीतभावेतिसंप्रतिपत्तिहेतावितिः पंचत्वादिसंप्रतिपत्तिहेतावित्यर्थः पंचत्वादिसंख्यापूरणादिति यावत् चतुःशब्दाद्विरप्यडिति संख्या
वाचकात्तत्स्वार्थवृत्तिसंख्यातः पूरणार्थप्रत्यय इत्यर्थः स्वत्रेयेतिभावः तद्भावे पराधेयत्वेति परसंख्यायेदप्रत्यणो तेश्वत्यर्थः चतुर्णां
पंचत्वसंख्यापूरकः पंचमइतितात्पर्यमाह नैयत्कान्स्न शब्द इति अधिकवाचकशब्द इत्यर्थः अधिकवाचकस्य नत्रेत्वेति दृष्टान्तव्यवहा
राभ्यां दर्शयति यथेति तन्येवेत्ति यद्वाद्यसमासोर्थपार्ने दोभावात आहावयवेन विग्रह इति अवयवार्थकेन वाक्यपदार्थो वा धनमित्य
र्थस्तदाह समुदायः समासार्थ इति इत्यत्रापि यत्ने बहुव्रीहेचत्वसंख्यापूरकइत्येव यच समशष्ठ्यार्थो दश्यः सर्वे षेवयं बशष्ठीवन्नं
तइति तिपादेश्रुतिः सर्वं पदं द्वारयोन्यस्य मध्ये हेतावितिभाष्येणान्वयः प्रायेणेति शास्त्रहितात्र एव पाठः अत्र सर्वे षेवेति तत्रापि प्रत्येकं व्याप्ति रान॰
संख्यासंबंधाभावो दर्शितः यथा महतो भारस्योत्थापनशक्तिः प्रत्येकमसंवत्था समुदाये नैव संकल्प्य तद्वथा वादिविशिष्टगुरुत्वं प्रत्येका २९
संबद्धं समुदायेषु संबद्धं तद्वदित्याह सर्वे षेवसत्तौ हेतुमाह एकैकमंतरेणेति गणनायेहसापानेति यथा कथंचिद्गणनमात्राये सामित्य
र्थः निर्माणाये इस्यापाद्विकीयाइदेवित्यविदोप्यमनदापगुरुपूरणस्वाधावादिति भासपद्वौ स्वार्थसंख्या हेतिपंचाधजेतसंपरुशब्देन षष्ठीसमासः

भाष्ये पृष्टीत्यसंदिग्धेसंदिग्धेवचनं तदा रूपं दर्शितपत्तइत्यर्थः तत्थासमितितस्याः प्रकृत्यभिहितसंख्यापास्तयाप्रत्ययाभिहितव्यक्तासामर्थ्यं संवे
ध तुर्थं त्रियचत्वसंख्यापूरकइत्यर्थात् एवं द्विचत्रिन्यो व्येत्यर्थः अन्योन्यवाव्ययाश्रित्येतियाहेभाष्ये अयेस्येत्यर्थः अभिशेषितभेदाइति
अवयवमात्रस्यविधर्मेणामासभानाः पंचादिशब्दवाच्या इत्यर्थः नोयान्त इति अवयवमात्रवृत्तिधर्मेणापृष्ठत्वानोपान्त इत्यर्थः नचत्वसंड्
तिसाधारणरूपेणोयान्तत्वादित्यर्थः अत एव बहुवचनं प्रत्ययेन त्वभिधीपतइतिअवयवमात्रवृत्तिधर्मेणाभिधीयते इत्यर्थः यदेतुस
वेक्षिन्यत्ययवाच्यसंक्षिप्तेद्वारः पः प्रवर्त्तते तत्र एकस्तस्यार्थं स्वतंरतंगत एको तत्र भयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्यत्वात्प्राप्तावतिरिक्तिशेषः
एवंत्रयसिइत्यादिद्वैयवस्मावित्यः यच्छइयेप्यतिरोहिभेदस्यैवसमग्रहत्यर्थः वादिशब्दवाच्यतावच्छेदकत्वात् अतएव बहुवचनेएकैकस्मि
न्कदाव्यप्रसक्तेश्च प्रकृत्यर्थात्मावमात्रेणाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावशंकायात्तमप्यवेत्यएवंसमाधानं यकृत्यर्थतावच्छेदकप्रत्ययार्थ
तावच्छेदकभेदेनतद्वच्छिन्नभेदेनभेदएवेत्यवेलक्षणात्पत्तइत्येवयुक्तमामातीत्याहुः नोतादृनन्तुयस्मादिहितस्तस्मादेरेवात्कनेस्या
द्यंतादित्यत्र षष्ठीनिर्देशो स्तीत्यतआह षष्ठीस्यानेइतिमतुप्यदस्युकामितित्वयुपाठः एवमहृद्धकोरितियप्युक्तप्रत्ययत्वेचतुर्थ इत्यादाव
कारश्रवणानापत्तिर्विसर्गोयत्तिश्चमतुप्यठोवित्येवपाठः मदुइहोरितियाठितयोर्मध्येमदइत्यर्थः यह्केति नन्वाद्यनकारस्यचकारस्य

कै॰ द्वि॰ लोपेऽकारस्य श्रवणं स्यादत आह अन्तरङ्गत्वादिति नित्यं जनसहितो नित्यतोऽकृते तकारस्यापि लोपापत्तेः न चैवमकृतयोगोपपन्नयेत्यत आह सर्वथेत्यका
रेति न तथा यदा तद्विधिप्रतिषेधौ नैतद्येत्सावत आह विधीति यदा तत्कार्यमलोपादीनां विधिप्रतिषेधौ विषयविभागेन व्यवस्थितौ भवतामि
४० त्यर्थः भिन्नावधिकरणमित्यर्थः तदोस्य भत्वादीति अत्र भत्वादित्यस्मिन्यथा गोश्चिन्त्यम् वकुरगना ज्ञालिङ्गवेद्यस्या व्यभिचारित्वादाह लि
गस्वरूपस्य यद्येवमिति एवं तत्स्य पूरणाद्युत्पन्नेन वा कैयटकवाक्यमाश्चतद्धरणाद्युत्पत्त्यर्थे एवमिति केत्यर्थ इति भावः तेनेति
मसंज्ञानिमित्तेनेति विवक्षिते पुंवद्भावे इति वार्तिकार्थ इति भावः स्यादेतद्यथा ननु लौकिकवाक्यदर्शनेन कथं ... तत्वात्याश्चाप्स्नाउ
यफ्लोपे आह उद्देति नन्वस्यागमविधित्वात्प्रत्ययविधीयत इत्युक्तमत आह प्रत्ययभक्तत्वादिति प्रत्ययविधिरस्यनेन नेदं त्यन्ये तमपरा
प्राप्तौ ... प्राप्नोतीत्यपि बोध्यं ननु द्वे यथासति ज्ञापकं भवति नहि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रसंगप्रवृत्ताव्यभ्रस्यादेरत्यस्यैवार्थ
मत आह अर्थवदिति वस्तुतस्तु तत्रोपात्तां दिशान्ते विषय एव स निषेध इति नात्र तस्य प्राप्तिः स्यादेवैदं येन विधिरित्यत्र प्रदीपो बोध्यः एवं विशे राम॰
षणविशेष्यभावविवक्षावशतो वाक्यान्तमित्यर्थः ... इति ... इत्याद्यः ... तद्भिन्नमेवमिति भावः स्यागेहत्वभावादि ४०
तिपाठः मतौ छः अन्यशब्दस्यान्यशब्देन त्यसंभवादाह मत्वर्थ इति तद्धिते इति ... प्रथमान्तात् छ इत्यर्थ इति भावः न

न्वेवमपि समर्थविभक्त्यादिकं न लभ्येतेत्यत आह प्रधानेति प्रधाने प्रत्ययार्थे एणासमर्थविभक्त्यादय प्रधानेऽपस्थापिते तद्गुणभूतमुपस्था
प्यत एवेति भावः यथा ... इत्यर्थः ... अप्रत्ययमनादय आह ... इति तात्पर्यम् एकपदभिन्नादेव ... वर्णमात्रादपि
प्रत्ययः स्यादत आह कर्मधारयइति ... अनेकपदरूपस्य समुदायस्य ... इत्यर्थः ... प्रथमयोरिति अस्येति षष्ठी
वामइति प्रथमापदसमुदायरूपत्वाभावाच्चेति ... समुदायस्य ... नियमप्राप्ति ... भावादि
तितद्धं अत्रस्येत्यस्यापि न पदत्वं तत्र त्यस्य शाब्दस्य विभक्त्यर्थप्रतिपादकत्वेनानुपस्थितिः भावः ... स्थाने नप्रकारेणेति नाद्यः स्वस्या
प्राप्त्यसंगतत्वात् किंतु अन्य इत्याह तथा शब्दस्येति स्वरूपपरात् शब्दस्येति शब्दः स्वरूपस्येति ... कथं न तत्प्रत्ययाख्यान
प्रकारोऽयं लक्षणे अर्थवाचात् अव्यवहित ... भविष्यतीत्याह ... लोकेऽप्यर्थवाच एवानुकरणत्व इति दिक् नन्वर्थभेदा
द्देदविषयः ... अभिन्नत्वादिति एवं च भेदनिबन्धनार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः अर्थभेदादिति अनुकार्यस्य वाच्यो यः
अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेवेत्यर्थभेदः अस्येति इत्युपस्येत्यर्थः ननु लोकेऽपि स्वरस्य नियतत्वाद् इदं एवं स्वरनियमकथनमा
वश्यकमसंगतमिति चेन्न लोके एकश्रुत्यापि सत्त्वेन न तत्र नियम इति भाष्याशयात् वर्णानुपूर्वी नियतेति तत्तत्कस्य पादशास्त्रभिः ...

कै·ढि·वि· तास्मातत्केल्यसमासियर्यतंनिपतितस्यर्थः नियमाभावइतिअनुकरणेप्रवृत्तः शब्दस्यप्रायश्चित्ताभावइत्यपिबोध्यं अध्ययनकालेर्थय
४२ राणामपिअर्थावोधात् अध्येतरणांशब्दपरत्वमत्रनःनाप्यनुकरणात्वशब्दतात्पर्यकत्वस्याभावात् स्वरवर्णानुपूर्वीभेदाभावात्तत्व
तुध्यातोद्दे मोः सर्वमायोत्याद्दः अग्नायेपदेकदेशादर्शनादाह आग्नायेति भाष्येआग्नायेपदमानस्यपदेकदेशः सच्छब्दस्यपञ्चकविश्वते
तुकरणेदृश्यतइत्यन्वयः नन्वत्तरभागेसुपलोपोदृश्यतएवेत्यतआहपदीति नन्वनुकरणस्यापिकुतोनउत्संकुतोवामन्तुगतआह अ
नुकरणस्यापिविति भाष्ये असरपतिनसंज्ञेति संज्ञासंज्ञिनोरव्यभिचारेणप्रामत्वप्रोग्प्रक्षिप्तयादर्शपति तत्रयद्येति स्वजातिसमवेतामि
ति अनुक्रियमाणनिष्ठजातिसंवद्धअनुकार्यमित्यर्थः अध्यापाठः नन्वेतोप्रत्ययार्थोनत्वाध्यायरः प्रत्ययइत्यतआह तादर्थ्यइति नतर
वंसूत्रेहकामायोरिहत्वाताःपोःछ एवनाशिकस्यलुगतआहलिङ्गविधानमेवेति मनुप्रकरणएवेति तथाचमृत्प्रत्ययस्येवानेनलुक्
सिद्धेरत्रकरणंयाश्विकत्वार्थंतत्रन्यासेचप्रत्ययपाठमानमेतिभावधनुर्हिरः अनभिधानादित्यस्यकामशद्वेनवक्त्रेनभिधानादित्यर्थइत्या राम॰
हकामशद्वेनेति श्रीतोस्मात्समासाभावेनोत्तरपदसंभवादाह नाश्रितिसमासासंभवादिति इवेनसमासोविभक्त्यलोपश्चेत्यस्यसंभवा ४२
च्चेत्यभिसंगेतार्थत्वादितिसन्नेश्रीताद्विपदंतत्सदृशापरमितिभावः मेरतापुर्वंतत्समानाधिकरणेभेदकरणंश्रीतमित्यादिनाभेदाय

र्थकश्रीताद्विपदंक्रियाविशेषणमितिसिद्धंवितनदाहक्रियाविशेषणमितितत्सिद्धंवितंतदाहक्रियाविशेषणमित्यादिगौणास्याघीतिअपिरे
वार्थइहशाकेकविद्दित्यस्यग्रहणमितिशेषः सूत्रविशेषइत्यर्थः अधिकससाधनेति साद्दित्यमात्रस्यनिपातनमित्यर्थः द्वितीयायामि
ति अविवक्षितेनक्रियाविशिष्टसाधनवाचकादित्यर्थः अनेगीकतेति अनाश्रितार्थशब्दस्वरूपमात्रस्यनिपातनमित्यर्थः द्विती
यायामिति अध्यारूढोदोणःखारीमितिवत् भाष्येप्यध्यारूढपरप्रत्ययोगेखारीमिति द्वितीयातपाठइति भावकर्मणाः शेषत्वविवक्षया
षष्ठ्यपत्ययाठोपिक्षवृत्तिवस्तुतोधिकशब्दार्थस्यक्रियात्वाभावात्तद्योगेद्वितीयाप्राप्तिः चिन्त्येव अन्यथाद्देवदत्तेनशतोधइत्यादेषष्ठीवारणाय
कर्तृकर्मणोरितिसूत्रेकृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वयाततत्रस्यभाष्यविरोधापत्तिः भाष्यंतुउभयविधाप्यारूढशब्दार्थएतन्निपातनमित्यर्थमात्र
परमितिस्पष्टमेवतद्दिदं किंचरूढेतस्यर्थइतिपाठेतुपरमितिसूत्रेभाष्येनचक्षाक्रियाअधिकशद्वेनवोधेभासतेअस्ययमिसा वादस्यपरि
माणमधिकमित्यादावप्रतीतेः नाप्यन्याचथासतिगत्यर्थत्वात्कर्तरिकर्मणिवक्तइतिमाध्यासंगतिः अधिकवगुणप्रवृत्तिनिमित्तकश्वा
यंयंचमीतुसप्तमीवाधिकात्रायकादेवत्वतंअसहमीतमधिलस्यस्याहारेणोपलब्धेर्वकरणाइत्यन्येश्रीपलब्धिकेतिएतत्सूत्रादस्मि
नितिसूत्रेभाष्यात्अधिकारवारीद्रोणेनेत्यत्रतृतीयाप्रसक्त्यादित्वादेतोवाक्तेति यदाध्यारूढशब्दःकर्तरिवायाभाष्येराजपुरुषेइतिपाठः

वै·टि·वि·
४२

राजपुरुषेपीतिपाठेपिरेवार्थः·अपकर्षः·शिवभागवतेत्येतन्नाप्नुप्रामाणयादेवगमकत्वात्तवृत्तिः·अन्यथाभागवतपदार्थस्यशिवस्यविशेषणत्वा
पेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृत्तिर्नस्यात्·ननुशिवस्यभगवतासामर्थ्याभिभागवतेनासामर्थ्यात्कथंसमासोक्तआह·अवयवेतिभक्तिः·सेव्यःकर्मणि
तिन्शिवभागवताःकापालिकाःतेषांशत्वरूपा·प्रायेणक्षिप्तं·चरतीति·हराउपायइतिभाष्येरमसेपदेनाथयमेवन्नावतिष्ठग्रहणं·ना
वतिष्ठस्येवसत्रेनिर्देशात्तद्भुवद्भूत्यादारूरणेकपमतआह·ररणेति·अनेनेतीति·अतएवसूत्रेसामानाधिकरण्येननिर्देश·यद्यपिति·अतएव
वपदेनग्रहणातिपदहुरितिभाष्येसंगच्छते·एवंचेदंवाक्यंकिंमेदेवेधिमावः·यत्रकार्मिक्यस्यचरणमेवेत्यतआह·असत्वंत्रीक्रियतइति·व्यतिष
ग्रहणंकरणंचेचमरूपमित्यर्थः·इदंस्वलमस्यननुसमयोगविशेषरूपस्यविधनेस्यइदंस्वलमपिकरणमेवेत्यतआह·असत्वंत्रीक्रियतइति·व्य
तिषस्येतरेत्याद्विनाव्यतइत्यर्थः·इदंगलमितिकश्चित्·ताभ्यामेवनातरेणेति·पक्षिन्यायस्यप्रवृत्तिरित्यर्थः·आक्षिपन्दृष्टः·ननुवाक्यार्थसत्ता राम॰
कृतत्वमजार्थत्वात्स्वायत्त्वायत्तिरत·आह·वाक्यार्थस्येति·ननुसंबंधस्यनवाक्यार्थत्वंवाक्यार्थइत्यस्यतद्वम्यबोधविशेष्येत्यर्थादत·आह ४२
क्रियारूपस्येतिव्ययवर्गाभावेपीति·नित्यैइत्यर्थइत्यभिमानन्वयकृतानिर्दिष्टेपदेइत्यर्थोपदेशिचन्द्राभावेमेर्थस्मिन्विशेषेच्छेद
ध्यापिकीति·छेदध्यापकत्वंतदर्थानुव्यापित्वंरूपविशेषवतीत्यर्थः·विशेषतइतियाद्ययातनादित्यनेनाद्वित्यनेनान्वयःविशेषमेवदर्शि

यतिछेदोध्यापिनीत्यादिनाआहअनेनेत्यादिना·द्वयोः·प्रत्ययोःसमानकालत्वासंभवादाह·भुक्तिनेति·नन्वेवंभोजनोत्तरंतद्धिनेपिप्रयोगोन
स्यादित्यतआह·यस्मिन्निति·लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणेतिपाठः·साहचर्यादिति·एवंव्यपदिश्यमानइतिसंज्ञापनइत्यर्थकसंज्ञाशब्देनसाहचर्या
दृष्टत्वेनव्यवहियमाणोर्थइतिप्रत्ययइत्यर्थः·अनयेतिशब्दव्यक्त्येत्यर्थः·तदाहशब्दएवेति·संज्ञायाविषयइति·तदर्थप्रतिपादकशब्दविष
यइत्यर्थः॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेपंचमस्याह्निकेप्रथमसमाह्निकं॥ ॥तत्रस्यास्
·नन्वाधारत्वसंबंधित्वयोर्भेदात्कथमनुपपत्तेरारुशास्त्रवाद्यान्निचेत्तेशास्यात्तत्रस्यशास्त्रेपभ्रशदर्शनादितिभावः·तत्रस्वंकसंबंधित्वे
चेतिसंबंधित्वसंबंधः·अवयवावयविभावरूपमितिभावः·बोधविषयत्वमभेदसत्वेनमत्वेपुत्केद्वयोरप्यभेदविशेषणत्वान्नेकसंबंधिकवचन
निर्देशानुपपत्तेराह·तत्रेतिनञोनिषेधार्थत्वेः·सगोत्रेणरूप्यशाब्देइतिनवत्येवेतितस्मिन्नपितद्वत्वेवेत्यर्थःभावप्रत्ययांतस्यनपुंसक
त्वदर्शनादन्वयासंभवाद्दोषः·अवश्यंभावइत्यादि·अवयुपयद्वतितत्स्यभावत्तद्व्यवकशब्दःसचावश्यंशब्दएव·सार्थेऽप्यास्तीत्याव
शकः·एवंचेत्यावश्यकइत्यस्यावश्यसमावेशइत्यर्थः·तहूशास्त्रयोस्तत्समावेशदर्शनाद्दुराहइहेत्यादि·स्वद्रतिपत्तइत्यर्थः·तदेवतत्तइ
त्यर्थकत्वेतत्पूर्वकइतिकेमत्वस्याप्युपलक्षणंसंबंधनिमित्तेतिसंबंधनिमित्तेसंबंधनिरूपकेसंबंधित्वेनाविवक्षितेकित्वधिकरणत्वेन

वै·शि·वि·

४३

विवक्षितमित्यर्थः· तथा च नाविवक्षा च संबंधासंभवादिवेत्याह नष्टेति· कारकाणां शेषत्वविवक्षा हि तत्र वै संबंधसत्वेन च प्रत्येकश्चितत्वा
दृशः संबंधोऽस्तीति भावः· तदिवो यथा दृष्टि· रूढेरिति· अपेतर्थादि संबंधेति अनेतरादि समभिव्याहारविना तेषां वसमा घटत्वे
मभिव्याहारे तु साध्ये ह्रस्वान्मत्वर्थीयो नेति भावः कारकप्रकरणकरणकरणादिति साधकतममिति तमप्प्रकरणादिति भावः· त्वाभावस्तस्य
न चेद्गौणार्थत्वं ज्ञापकमस्तीति भावः· कारकप्रकरणकरण· अन्यत्तु एवं च घोषवती गंगा का कत्वदूरत्वमित्याद्य कापत्तिः व्यापकारस्येतम्
त्वमपि करणत्वमिति स्वरितेन साधकतममित्यादेर्भाष्ये स्पष्टमुक्तेः तस्मादधिकरणत्वे पंचाल्याद्यादौ आश्वतां तूत्पद्यमानरणावोद्धा
धारत्वेन स्व पत्र तथा बुद्धिरस्ति तत्रास्तु साचाधिशादृयोग एवनान्यत्रेति भाष्याशयः भाष्ये भवति च यथर्वतेइति· न च तोपितस्य संयोगवे
शोषितवाच्यं· संयोगसंबंधेन संबंधिनिमतुपः घृष्याश्वानगीकाराद्नहि कथं चित्संयुक्तो योधः योधरथा न थट्इति घटस्य घटइति वा
भवति· संयोगविशेषएवचभवतित्रवाधारावे पभावएवेत्याहुः अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणं तत्र प्रश्नाशयमाह समवेइति· तामत
रेण· बुद्धिपरत्वं सत्तामंतरेणार्थबोधासंभवात् इत्यर्थः तु स्यादेव· शुद्धसत्तायाएवप्रवृत्तौ प्रयोगे· न सत्ता प्रकृत्यर्थइति राम०
सत्तायां वर्तमानादित्यसंगतमत आह सत्तोपाधिकेति तत्रो प्रकृतेस्तदर्थात भौवेत्यर्थाहात्रिरिति भावः· ननु वर्त्तमानार्थ शब्देतम ४३

इति कस्तात्पदार्थेन भ्रातृ भविष्यतीति कथं पदार्थस्तो न व्यभिचरतीत्यत आह यावदिति· संबध्यत इति· वर्त्तिः सत्वासत्वादि प्रतिपाद
नापेति शेषः ननु वेत्यतामशविषाणादिः स्तो व्यभिचरतीत्यत आह· अत्यंतेति उपचरितेति वा ह्यसत्तापाएव मुख्यत्वादियं गौणीत्यर्थः
तथैव सर्वव्यवहारात्· शाब्द प्रयोगाप्रयत्वात्· तत्प्रयोगनिमित्तत्वात्· ननु तस्मान्न शब्दजबोधविषयत्वात् विशिष्टस्य न पनाघटत्ववादतस्मा
दुः सैव त्विति· वस्तुः सत्तास त्वेनु तत्समानाधिकरणत्वेन असत्त्वेन केवलापास्य स्यादेव हीरूपत्वेन भानमत एव घटः स्यादपि गोरारघटम
न ये प्रयुक्तेः अनयनेप्रवर्त्तितय स्वात्तरभावनिर्णयेवके· ज्ञानस्य भ्रमत्वकल्पनेति भावः आनिकरणं शशादिदोषवशेन तस्याएव तस्यएव त
त्वेन भावमिति तात्पर्य· वाह्य सत्तायाएव प्रयोगनियामकत्वे दोषमाहुः यद्वित्वितिसतो जन्मविशेषी दितिरूपमात्रपेणास्थितस्येवस्थूलरूपा
तिर्जन्मेति मतेपि अत्र कुरशशृंगायासत्वनुक्त्या बुद्धेः नेत्यास तएव तज्जन्मेति भावः उपचारसत्तापीत्विति· उपचारसत्तायाः शाब्दप्रयोगनिमित्त
त्वाश्रयणेत्वित्यर्थः· ननु वेवं बुद्धिसत्तायाः सर्वत्रभानेऽस्तीत्यादिप्रयोगोन स्यादत आह बुद्धीति तया च वाह्य सत्ताऽभावस्यतनेनस्य वाविरोधी
दितिभावः नोपपन्नइति अलिनासंप्रति सत्तायाएव प्रतीतेरिति भावः यो यत्र मध्यान्हराजपुरुषवत्वादिति आक्षेपाभावादिति शशनयत्
र्थइति शेषः ननु बुद्धिसत्ता सर्वव्यवहारकाले संप्रतिसत्त्वे वेत्यात आह बुद्धिपाभितिमुख्यापाभित्यर्थः वस्तुपरानुशिवस्तु आहकेचिद
तत्वे· अतः करणात् दृश्यविज्ञानात् तद्विविषयीकृतानन्तुमुख्यायामेववर्त्तमानगवेति वाचो· संयोगसंबंधेन संबंधिनिमतुपः घृष्योश्वान

कै॰ टि॰ वि॰ गीकारात् न हि कश्चिदित्यस्य उक्तयोर्घटयोर्घटत्वान् घट इति घटस्य घटः ।तेषां भवति । संयोगविशेषणं तु भवति तत्र वा धाराधेयभाव एवेत्या
हुः अस्तीति पक्षत्वं विशेषणं तत्र भूम्राश्रयमाहुः संभवेदिति । तामन्तरेण । बुद्धौ पदार्थसत्तामन्तरेणार्थबोधाय पदोच्चारणासंभवादित्यर्थः
४४ तस्या एव बुद्धिसत्ताया एव । प्रवृत्तौ प्रयोगे न सत्ताप्रकृत्यर्थ इति सत्ताया वर्त्तमानादित्यसंगतमत स्तदर्थमाह सत्ताया धिकेति तृतीयः क्तो तस्य
र्थो तत्रैवेणानिति भावः । ननु वर्त्तमानार्थश्रवणेन प्रत्यासिकसत्तो पदार्थो न भूतभविष्यतोरिति कथं पदार्थसत्ता न व्यभिचरतीत्यत आ
ह पावच्चेति । संबध्यत इति । बाह्यसत्त्वासत्त्वादिरूपं पादनायेति शेषः । नन्वसंतोऽसत्त्वे शशविषाणादेः सत्तां व्यभिचरतीत्यत आह । आप
नेति उपचरितेति बाह्यसत्ताया एवमुख्यत्वादिति योगेणीत्यर्थः तथैव सर्वव्यवहारात् शाब्दप्रयोगात् अयत्नात् तत्प्रयोगनिमित्तत्वात् । न
नु तस्मान्नशब्दजबोधविषयत्वे तद्वितीयस्य नयत्वाद संभवादित्यत आह सैवेति । बहिः सत्तामन्वेतु तास्मिन्माना धिकरण्यात्पाऽसत्त्वेतु
केवलायास्तस्यो इव बहिरूपत्वेन भानमत एव घटः स्यादविरोधात् घटमानयेत्युक्ते अनयने प्रवर्त्तेत यश्चातोऽभावनिर्णयेऽवसेऽज्ञानस्य
न्नमत्वे कल्पनीतिभावः अत । करणस्य रागादिदोषवशेनतस्या एव तस्या एवतत्वे न भावमितितात्पर्यं । बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनियामकत्वे राम॰
दोषमाहुः यदि स्थितिसतो नत्वविरोधादिति स्थूलरूपेणास्थितस्यैव स्थूलरूपातिरेकेति मतो यदि अथ तु रथ इष्टो पाकस्थूलरूपावच्छिन्नस्या ४४
सत एव अनेति भावः उपचारसत्तायामिति उपचारसत्तायाः शाब्दप्रयोगनिमित्तत्वाश्रयणमित्यर्थः नन्वेवं बुद्धिसत्तायाः सर्वत्रभा

नेऽस्तीत्यादिप्रयोगो न स्यादत आह बुद्धीतित्पाच्चबाह्यसत्ताऽभावस्यजननत्यचाविरोधादिति भावः नोपपत्त इति अस्तिना संप्रतिसत्ताया एव
प्रतीतेरिति भावः दोषान्तरमप्याह राजा गुरुः पद इत्यादौ चेति आह वा ह्या या मितिमुख्याया मित्यर्थः वृत्तकपर्यन्तो भावादिति राजपदार्थ इति शेषः नन्
बुद्धिसत्तायाऽऽजीव्यव्यवहारकाले संप्रतिसत्त्वे वेत्यत आह वाह्याया मिति मुख्याया मित्यर्थः वस्तुपरामर्शिवत्काऽऽह केऽपि सत्त्वे अतः करणान्तदुःखे हिता
तद्वृत्तिविषयीभूता न नु मुख्याया मेव वर्त्तमानायाः पूर्ववृत्तत्वात् भूतभविष्यत्योर्मानन्द स्येव भाष्युक्तौ न व्याख्यायत इत्यत आह पाल्विति संबन्धायोग्यास्थिति
सत्तावर्त्तमानकालत्वस्याश्रयतामूलत्वादिनाविरोधात् सत्तावर्त्तमानत्वस्याश्रयवर्त्तमानत्वेनिपतत्वात्सामानाधिकरण्येनापि न संबन्धस्वगतवर्त्तमा
नत्वस्य स्वगताभूतत्वादिनाविरोधात्तदिति भावः अर्थकमधारयं समर्थयते अथवा श्रयस्येति सत्ताशब्दस्य केवल रूढ एव नानुवर्त्तमानकालावच्छिन्न
सत्ताप्रतिपादकएवेति भावः तथाप्यसाविति तथापि नदोषोपतोऽसाविस्यन्वयः संप्रति सत्तायामिति भाष्यस्य वर्त्तमानाश्रयकसत्तायामित्यर्थकर
णात् इति भावः नन्वगोऽभा नासीदित्यादौ संबन्धिनोऽतीतत्वे सत्ताप्रतिपाद्यतेन गवामिति नापदोषो तत आह विद्यमान एवेति नन्वगवां सत्ताया एवा
तीतत्वादिप्रतिपादने आसन्नित्यादिवच्चनस्यात् गावोऽस्यासन्निति वदत आह गुणधर्मस्येति विशेषणयोगतातीतत्वस्येत्यर्थः प्रधाने गौः नहि आसी
द्विवेतिविशिष्टाभ्यामिति शेषः प्रत्ययार्थस्य मुख्यपदार्थ योग संबन्धिकतत्कसत्ताया इत्यर्थः ननु गौः मतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादि प्रयोगो तत आह॰

के·टि·वि· अवस्थात्विति अवस्थाविशेषस्यवाद्यसत्ताविशिष्टगोसंबंधस्य याजपयाच विशेष्यस्य विद्यमानत्वेपि तस्यासंबंधरूपविशेषणनाशादिति
४५ घटनाशमात्रपक्षे स्वीनघटइत्यादिव्यवहारः तद्वदेवचात्राप्रिविशिष्टविषयं मत्वेतार्थस्यसंबंधिनोतीतत्वादिप्रतीतिरितिवोच्यं ननुमतुपः संबंधमा
त्रार्थकत्वेन तत्राप्यस्तेः प्रयोगः कुतो नेत्यत आह प्रत्ययांतेनेवेति प्रत्ययांतप्रकृतेत्यर्थः नन्वकृत्वाप्रयोगएवस्याप्तौ आह विशेषाकांक्षायामिति
तत्रगतातीतत्वादिबोधकयायाप्रत्ययः प्रत्यये नहि प्रकृत्यर्थोपाधितयासत्तामात्रावगतेरितिभावः अस्तनविशेषणेतिव्यसनोदमनेपर्यसनरूपेत्यर्थः प्रत्य
यार्थभवनेइतिमनस्वीसुहृत्भवतीत्यावदर्थप्रतीतिरित्यभिमानः भाष्यका किमर्थेका वाचोयुक्तिः वाचः शाब्दस्य युक्तिः प्रयोगइत्यर्थः अलुहस
मासः नउअर्थतातीतगोसत्तायाअपिप्रतीतेर्नैषलुनुपयन्नमतआह सामान्यादिति अवस्थाविशेषस्येति उक्तोवार्थेतन्माद्धासमत्तायामेवप
थास्यादित्यर्थमस्तीतिसुकृतात्मत्यास्यानायवोदकआह भाष्येअस्त्येति गोसत्तावदेगोमानित्यादावितिप्रतीयतएवेतिसत्तेस्तीतिपदंद्विकपिया
द्वाशक्तित्वेनावादित्यर्थः यथाप्रुनर्थ्यवद्धिरित्युक्तावपिद्विशाइत्यादौ पुत्रवृद्धिरितिभावः असतिबाधकेज्ञानसामान्यसामग्र्यावर्तमानसत्ताविवेकितान्यापसत्तापाइतिवर्तमानसत्तायाइत्यर्थः इत्यादौ गोमानासीदित्यादौ वर्तमानसत्तायाअतीतत्वादिनाविरोधात् राम·
गोसत्तातीतत्वस्याप्यर्थात्सत्त्वात् प्रतिपत्तेरितिभावः नन्वधातुसंबंधइत्यत्रधात्वधिकारोक्तेर्यमतुपनिपामकतास्येत्यतआह तत्रेतिविरुद्धकाल ४५

क्रियासंबंधादिति धर्मिणो विशेषणागतकालविरुद्धकालक्रियासंबंधायथातद्धर्मेयागीभाविस्वमतीरत्तीतियागकर्त्तेर्भाविस्वान्वयबोधेन
तद्वाक्यार्थानुपपत्तिवशादित्यर्थः तथोक्तोदात्तमतीतेसंबंधिनिविद्यमानगोसंबंधस्यवस्तुमशक्यत्वादुत्सत्तायामप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः
अपेक्षाकः वाक्यार्थानुपपत्तिवशादपिविशिष्टेस्मृएव गतकालत्वस्य शाब्दबोधेः भानमिति यदापिगोमानितिद्वयमानेगोमानासीदितिप्रयोगस्तदा
पिविशिष्टावस्थाविशिष्टस्यैवगोसंबंधित्वाद्वस्थानाशेपितत्रविद्यमानगोसंबंधोवक्तुमशक्यइतितदतीतातीतगोनवाधकं ननुगोमानिगो
युक्तिविद्यमानासत्ताभेदवाततीतत्वपिगोमानासीदितिप्रयोगोदृश्यतेइतिकथंतत्रातीतत्वप्रतीतिरतआह गोमत्सत्ताक्षेपोतिगोमत्संबंधत्वएव
स्यगोनिष्ठस्यावस्थाविशेषस्यातीतत्वेनातेतादिगवामतीतत्वादिप्रतीतिर्गोमतइवअवस्थानुरितिगवादेरित्यर्थः अस्तित्वस्तुहेवातीतत्वप्र
तीतिरितिवोध्यं नन्वेवसत्तापावर्तमानत्वप्रतीतिनिवृत्तौतन्निवर्त्तनमतुपोपिप्रवित्तिः स्यादतआह प्रकृत्यर्थस्येति अतीतस्येति अस्तीत्यस्य
प्रत्याख्यानेपिशब्दशक्तिस्वभाववलात्तस्यतत्संस्कारनिमित्तत्वबोध्यं अस्तिनैवेति अस्तिनापुनरादेवेतिवक्तुमुचिता अथक्किंप्रमाणोपीत्युक्त
रभाष्यस्वरसात् नचत्राप्तिनेवनयोगोतः कथंप्राप्तिरतआह केवलानामिति अस्तियुक्तादेवेतिप्रियमइतिभाष्ये ननुगावइत्यस्यसत्ताप्रविश्
वान्वयेपयामतुपः साधुत्वेतथाभेतरान्वयेप्रविश्यतीसतआह इहैति इहत्वितियाठेतुशाहार्थवित्यः प्रकृत्यर्थोपाधिरिति नन्वतस्यपष्ठ्यर्थे

कै·टि·वि· त्वात्मत्ययार्थत्वेवक्तुं युक्तं नतु प्रकृत्यर्थो पाधित्वमिति चेन्न आनंतर्यादीनामनंतरादिप्रयोगाभाविषयार्थत्वाभावान्न ह्यनंतरादिप्रयोग
मंतरानामास्तिलोपस्य केवलइत्यादौ सत्यपि प्रकरणादौ श्रोनेतर्यमतीतिरस्ति अस्तेरनेतरस्य मीपे वेत्यादि भाष्यंतु अनंतरादिपदाध्याहारेतन्निरूपि
४६ तसंबंधार्थिकावृष्टीत्येतत्परं अत एवासामर्थ्याद्वृत्तिर्नेति भाष्येसंगच्छते पुनस्तु प्रकरणादिना वाक्यैकदेशन्यायेनोनेतर्यादिप्रतीतिस्तत्रापि गा
वइतिसुवृत्यत्तिगोशब्दात्स्वार्थपरादेवेति न समर्थप्रकृतिकत्वं सुपं तस्येतिममतुवितिध्वनितं कर्मणि चेतिसूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् एवं चा
नंतरादित्यनेनसविशेषणत्वाद्वत्तिर्नवृत्तिरितिभावः न तु क्लोदाहरणे नंतराइत्यस्यचतुर्थ्यन्तत्वात्सूक्तो यस्येत्यत्र उक्तमत आह प्रत्ययार्थविशेषेण
केवलएवेति अस्तिनैवयुक्तादित्यर्थादितिभावः अस्तित्विविक्तिनदाहिस्त्वानुपात्तास्वार्थानतर्भावेण यथा विसत्त्वान्तर्भावेणापि स्यादि
त्यर्थः भाष्ये क्रियमाणे तु गत्तिरितिवाक्यस्य गम्यत इत्यगम्येरनित्यर्थसत्त्वात् सामर्थ्यन स्यादिति अस्ति नैव युक्तादित्यनेनास्ति महितेतरपु
क्तः केवलेनरयुक्तश्च व्यावृत्त इति बोध्यः तस्मान्नियमात्पाक्षिप्तस्य ग्रहणमित्युक्ते सर्वेयम्यो चोद्यांतरे आवश्यकेन परिहारेणास्यापि परिहार इत्या
हर्यतेनावश्यकमिति वक्तुं चोदयति भाष्ये अथेरुकस्मादितिपृष्ठपित्विनाग्रावायस्य सतीत्यन्नानवकाशेनवहुव्रीहिणा बाधोपि वक्तुं शक्यमस्त राम·
यापितत्प्राप्तिमेवदर्शनेनिषेधः ननु प्रातिपदिकप्रकृतिकसुवंताप्रत्ययइति अप्रातिपदिकत्वादित्ययुक्तं अस्तु वंतत्वादितिवक्तुं युक्तमत आह ४६

पदेतिउक्तार्थपदे घ इत्यादुःसुवंततत्वमर्थीति नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेक सुपि स्यादेवदोषइत्यत आह प्रातिपदिकसमुदायस्यापीतिए
वंवनतेतः सुविधिभावः ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसंबंधस्याधिकोर्थ उपजायते आह विशेषणविशेष्यभावस्येति प्रातिपदिकसमुदायात्स्याद्
वेत्यत आह आश्रयणेनेकत्वेति ननु प्रातिपदिकार्थस्य समाहारे एकवचनस्य सत्वात्कथं तद्विवक्षायानिवारितेत आह आविति अत्र पक्षे वंततम
स्थं स्त्रे उक्तं उक्तमप्युत्पन्नो वीजमाह द्विगोरिति स्वार्थस्येति तद्धितः स्यादिति समासः कार्य इति तत्सूत्रार्थस्य त्वान्नेति तदाशयः द्वि इति भाष्ये अ
त्रपहेतोद्विगोः तार्थस्य द्विगुनाभिधानेमान्नित्यतस्मादाद्यमेवयुक्तं मन्यते इति समासांतस्त्वनित्यत्वान्नेति तदाशयः द्विगोर्लुगनपत्ये इति अनेनलुक्
अप्राप्तिर्व्यतीयत्वादिति बोध्यं वस्तुतो नहि गुरस्त्र मन्यत्वे प्रतिषेध इति वचनादिति भावः अत्र पूत्यकमित्यादि सिद्धयति नोक्तं एवं पक्षस्यानेनैतत्सू
रिमित्यादितानिसिद्धत्वात् नेषद्विगुरित्यादिपूर्वपक्षस्यानुपपादत्वादित्यादितमवकाशमसेवा नासंभवेच सुकस्यालेघुसंस्कृतः पुरो दाश इत्यादौ द्विगो
सावकाशत्वात्परत्वेन वहुव्रीहिरित्याशयः ननु द्विगोरप्यन्यतद्धितार्थे सावकाशत्वात्कथमपवादत्वमत आह अन्यपदार्थ मात्रे इति सिद्धांत्येकदेश
इस्मतेरगत्वादित्यादि अस्ति ग्रहणं क्रियते इत्येतन्नत्रशंकतेनन्वचेति नैषदोष इति अयवादो विषयश्चान्यत्रचरितार्थस्तद्धित रोगेणवाध्यत एवेति
भावः पंच सुकपालेषु संस्कृतः पंचकपालइत्यादौ तद्धितार्थे द्विगु सावकाश इति वक्तुं उक्तं एवं यद्धिण स्कन्नतुवि षयवाक्यं विहितो द्विगुरपवादः

कै·टि·वि·
४०

त्वभिमानः एवंच तद्विषयवाक्यकल्पनेव नेतुत्तराग्राधः कैयटस्तु वित्यः एकविभिन्नायाद्विगुबहुव्रीहिप्राप्तेरसंभवात् भाष्ये तन्निर्देशोपपन्नत्तइति अ
स्याद्विगोरप्येतद्धारानिभित्त मतोतद्धितइत्यर्थः एवंच पंचगुरुश्लादिनोद्विगुः किंतु बहुव्रीहिरेवेति न तत्तो मतुविनिवाध्य नैषणदोषोत्पत्तिः ताकता ण्यवा
दत्वात्नः अस्सामान्यापेक्षः एतोविशिष्टस्यवर्णीत्येषद्दीर्घणावाक्दर्शनात् यत्तुसामान्यापे विशेषापेक्षादेतरेगाभितित्तःकाष्ठेणस्तिवित्तमिति
नेऽपि कायेस्त्वेनवद्विरेगत्वएवैतद्व्याप्तात्पर्यमितिअतुएवस्तुवंतसामान्यायेत्वेवबहुव्रीहिरुक्तविशेषायेत्नोद्विगुरितिभाष्ये नोक्तं तस्माडक्तस्थलेद्विगो
सावकाशत्वेनपरत्वात्तत्रबहुव्रीहिरेवेतिसिद्धंमिति तात्पर्यं अथनसंतीतिभाष्यस्यबहुव्रीहिरवतिप्रसंगाइतिशेषः तत्रहेतुमाह अनभिधानादेवेतिभा
ष्यसत्यमेवमित्यादिति कृते उपायेनभिधानाश्रयणामयुक्तमितिभावः किंवान्यार्थतादित्याह तद्धेइतिकर्तृविशिष्टेतिकर्तृसहितेत्यर्थः सत्तासूयकत्वेवाची
तितात्पर्यं नन्वेवमस्तिभवतीत्यस्यापिसंभवात्तत्कृतोनास्तिरक्षिसामान्याधिकरणपमतात्माह गवादीनामिति अस्तीत्यतः सत्त्वावेनएवप्रतीतेस्तत्सत्त्वा
प्रतिपादनेविफलमितिभावः अस्तिशब्दइति विशेष्यविशेषणाभावव्यत्यासादितिभावः कर्तृसामान्येन सत्ताकर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य मत्वर्थस
वंधिनः विशेषणायोगादितिअव्यभिचारादितिभावः तुल्याश्रमत्वादित्तिउभयोरप्यस्तुपाधिकत्वस्यावश्यकत्वात्सूत्रेनुपादानात्तेतिभावः विशेषविहि राम०
तेनेतितदप्राप्तिविषयेतद्धितार्थद्विगोश्चारितार्थ्याभावादित्यभिमानः परिहृयेचकपालइत्यादौद्विगोश्चारितार्थ्यात्तदोक्तरीत्याऽयवादत्वमन्यमान ४०

स्यएवंयस्मिन्नाइत्वचनंसर्वत्रमत्वर्थप्रतिषेधइतिचात्स्थिचवस्तुतोद्वयोः समानाश्रयत्वेनसावकाशत्वेनचपरत्वाद्बहुव्रीहिरेवयुक्तत्वमित्यन्ये तत्रद्वि
गुप्रतिषेधवचनमेवावश्यकमित्याह यचरवद्धइति यच्चस्वद्धादत्वादीर्घ्वायत्तिः यंचगुरित्यादेरज्ञापतिश्चैत्यपिवोध्यं नन्तुपवसंवधीतियवमानित्यस्यार्थः
पवसंवंधिसंवंधीतियवमानस्यास्तीत्यस्यार्थइतिअर्थभेदाद्वेकेनोक्तत्वादित्यसगतमतआह यस्येतिसाक्षात्परंपरासाधारणसंवंधिनिमत्वप्रत्ययसाधुरितिभा
वः नन्वेवमन्यवस्तुर्थेहन्तस्यान्यवस्तुर्थेपि वृत्तिः प्राप्तीत्यतोभाष्ये यातरविभज्यदर्शयतिषस्वेत्यादिना तत्रबीजंदर्शयति एकजातीयेहीतिगोमड
त्वेवत्वानिमभाष्यएवंयत्र्सापपादनायेतिवोध्यंतद्देशासंनिहितगवीभिरितियाठस्तद्देशासंनिहितागोरयीतियाठबहुव्रीहिः एवंतन्त्यायस्येति दवि
मत्त्वेउपयादितन्यायस्येत्यर्थः ननुगोमत्ग्रामेष्वामितःकथंगोभिःसंवंधोतआह द्विविधोहीतिनन्तुमतुपएवायाघत्वादन्यथासिद्धीतिकः
प्रत्ययइत्यनुपपन्नमतआह अवगमइतिसंवंधविषयोवोधइत्यर्थः परंपरासंवंधेनमतुप्रतियामकोनार्थीपदीनियामकइतिभावः सर्वेचसन्निध्य
र्थयस्तर्थभेदात्तगोमत्त्वेनगोसंवंधस्यैवतद्वत्संवंधस्यप्रत्ययपितुमशक्यत्वात्तत्रतिसमानार्थकवाक्यदर्शनात्तेतितत्रमेणमत्वंतान्मतु
पमापाद्यभाष्येसमाधत्तेतत्कारितेति नेष्येतइति सम्प्रत्याचनतोस्वतावितुत्तेः षस्तार्थेतत्स्यषस्त्यर्थंतत्प्रभावादित्यर्थः तेचापीतिभाष्यस्यसमा
नतत्त्रीमत्वर्थान्मत्वर्थप्रतिषेधोवक्तव्यः भिन्नसत्तावपिसमानाकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थस्तदाहसमानेइतिअर्थविशेषेतिनमादिरूपेत्य
र्थः संयोगेति मलादिषुसंसर्गपदेनसंयोगोग्रहीतः गृहावस्थितदेवदत्तस्वामिनिदंडीसप्रयोगात् सचनबहुव्रीहिणावोधयितुंशक्यमित्यस्या

कै॰टि॰वि॰ मिभावेपितद्धिधानात्तात्रादंउद्धृत्युक्तेहित्वाभित्वाभावस्यापिप्रतीते॰ आदंडीतित्वाभिन्यपिदंउसंपोगाभाववत्तीपतइत्यर्थः शेलाकान्तोषा
४८ वितित्तदनुरोधादत्रनत्रोक्तेकिंतुपूर्वमेवेत्यर्थः यत्वत्रसरूपपदस्यसमानार्थोविरूपोपिन॰ अर्थभेदेसमानाकारोपिनेत्यर्थोद्वयेनात्यथ
मितितेनसरूपपदेनसमानार्थत्वस्यालाभात्तदारुणारूप्यंचाव्यभिचारादितिविशेषणत्वेनान्वयायोग्यमितिशेषः एवंचायंश्लोकः कस्म
विछात्रस्येतिवोध्य॰ विशेषानुपादानात्संबंधचानिष्टत्वादितिपाठः विशेषाउपादानात्सन्मात्रस्यसंबंधेतिकश्चित्तः तत्रसत्तामात्रप्रतिपा
दकस्येत्यर्थः समेत्यादिश्लोकस्ययोस्तिदिवरूपायामनुवादपुत्रकात्तेस्समादिषुभवतीतिवक्तव्यमित्यर्थः समादिषुसंसर्गपदेनसंयोगः सचस
वांधांतरेसत्येवतत्तिपाक्कोनहुकेवलदृत्युक्तंवद्धृथंत्वादिति॰ निपातत्वादितिभावः ननुयवनामपिपत्रेनास्तितादृशदेशानामपिसत्वान्न
हिकस्यविदित्यनुपपन्नमतआह मत्वर्थीयांतेति संबोधकइतिदेत्याद्वियाढः दृशानः आश्वस्येतिशेषः तदाहसर्वस्याश्वस्येतिकश्चित्तुसचस
वंस्याश्चीभ्येवपाठः विशिष्टमेवेतिलोकव्यवहारानुसाराधिभावः। नन्वत्रापिनमेवमनुवत्तेआहसंस्कारस्येतिनन्वेवंरूपवानितिप्रयोगोनस्या
दात्राहशब्दादपएवेति॰ गुणोतद्वतिद्रव्येयलोके॰ भिन्नरूपाःसमानरूपाःवर्तमानादर्शपंतेतिगृह्यतेइत्यर्थः वचनग्रहणादितिभावः नन्वयति राम॰
रेकेपिमनुपोश्चवर्णकुतोतआह रूपाणुणीनेरिति॰ भेदेनिबंधनेयस्यर्थमनुपोविधीनातत्तस्यचात्माभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः सोयमित्यभि ४८

संबंधादितिएवंरूपसंबंधादित्यर्थः अभेदाध्यवसानेहेतुमाव्येनगुणाइत्यादिननुयोपदव्यभिचारीसतदभिन्नइतिननियमः पूर्वभूतोर्व्यभिचारा
दतआहगुणेत्यादि॰ नसंबंधइतिपाठः अभेदात्मसंबंधइतिपाठतत्तोविशेष्यविशेषणाभावरूपःसंबंधइत्यर्थः एवंचमतुपमत्तिपोगोभेदसंबंधोना
स्तीतिभावः अभेदसमानाधिकरणोभेदेनमतुनियामकइतिभावः। एतदज्ञानानएकदेशीआहदृश्यतेइतिनन्वनयैवरीत्याजातिशब्दादपिम
तुपोलुग्वक्तव्यः स्यादतआहजातिरिति॰ विषयकेवाधकंदर्शयतिरूढत्वेविति॰ भाष्येपरसोन्द्रव्यमित्यादिनामतुवलोपेपिलिंगादिसिद्धिर्दर्शिते
तेनप्रत्याख्यानेसैवयुक्ततरेदर्शयतेनयथास्यगंधस्यातासंगतिरित्याहुः प्राणिस्थात्प्राणिस्थादितिच्छुरुकर्णिकाशब्दःशिखाकपालकोरस
दृश्याद्वयस्ववाचकौनत्वात्पीड्रस्यालंकारकर्णालंकारवाचकावितिभावः सिध्मादिभ्यश्चात्वेसमुच्चयेपंनविभाषेति॰ ममुच्चयार्थेनविकल्पा
र्थइत्यर्थः अर्थवत्तेनग्रहणाद्याधवैवयुक्तमहुवितीति॰ अतइनीत्यत्रायन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरितिभावः अयस्मादित्यादिनावस्थाणस्य
भाष्याधायमाश्चेरादिष्टेवेति॰ मत्वर्थभाष्यप्रामाणेमाहपिच्छादिष्वपीति॰ इनिठनौनस्यातामितिपिच्छादिष्वेतदसंबंधोदितिभावः भाष्येज्ञापक
तरमाहवस्यचपुनर्वचनमितिवस्यविधायकेन्याक्रोस्यतरस्यामग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेपुनरन्यतरस्यामितिवचनंसर्वेषामिनादीनांविभाषा
र्थंपक्षेप्राप्त्यर्थंसदेतदर्थज्ञापकमित्यर्थः तदाहतत्रेत्यादिसतीतिवक्तव्यंतस्मुठगुठभ्यांमोनित्यमितिसिद्धेऽन्यतरस्यांग्रहणंज्ञापकमेवं इद

कै·टि·वि· मेवभाष्ये एकइत्यत्राह चिवीजलोमादिया· ननु नस्योन्तरत्रान्तत्वर्त्तमेयकरणेइत्यप्युक्तमतआह प्रस्तावइति· भाकीपलाल्ये मेदत्वात्तुयाक्षोली
कप्रयोगात् ऊीपु गौरादिपाठाल्लिप्याहु· ननु विषयानानीति भाष्ये गतानीत्यधिकमतआह अर्थप्रदर्शनेति तदेवोपपादयति· पानिहीति विषयाः
४(ए ति नानाप्रकारमित्यर्थे रूढमपीति तदुक्तिनविषयातानीत्यनेन नानाप्रकारगमनकर्तृर्थकविवक्षुः शाहृस्यार्थवृत्यनभिमिति भावः वार्त्तिकद्वयो
रपि विषयकृशाह्ययोग्रहणात्तत्रवाग्वादिविषये विक्षुणप्रवृत्ति नीना प्रकारार्थकइत्यभिप्रायेणाह गमनन्ति· योनभीवादितिकेचित्तु भाव छितेतो
नानाप्रकारेगमनार्थो विषकृशह्येस्तत्र प्रकृतिरित्याहुः प्रज्ञाश्रद्धाश्लिष्टेद प्रतिविधानेति· अविद्धेदं कर्मणो घश्यष्ठीसमासः प्रतिविधान
जीविको याय· अविच्छिन्ने जीविको यायइत्यर्थः आदिनाग्रंथविवरणे कर्त्रर्थकप्रत्ययान्तप्रज्ञशब्दात्स्वार्थिकाणेवसिद्धेस्तत्रेप्रज्ञाशब्दग्रहणा
स्य फलेद्रशीयतिइह प्रहृशब्दादि प्रज्ञाशब्दादित्ययपाठः केचित्विति· इदमेव युक्तं कारकाणगुणभ्रजन्तियायामप्यन्वयानुपपत्तादित्यादे
शिवभावार्थमिदमितितत्वं कल्कमगुणोरिति सूत्रेस्यभाष्यानुग्रहीतमहद्वृत्तेरीत्यातु उभयथापि प्राज्ञो व्याकरणस्येत्येव भाष्यमितिविंत्यं विषय
त्वविवक्षायामिति देवपिकाधारत्वविवक्षायामित्यर्थः नामित्रेदयोदरादित्वादिलेतव्हिलाइतिवृद्धवचनाद् प्रत्ययः कुंदलाहइति· मत्वर्थस्तक राम॰ ४९
र्थविहृययाव संसक्तकुंडलेतुनेष्यत इति भावः ऊषसुषि· ननु अस्निचरसवाचीपुन्नकेयुनरात श्वेतपस्य नोपयोग्यत आहरसमात्रेइति केवल

स्येतिशेषः अतआत्म्वेतियत्नेनप्रतिपादनमितिभावः नाहितदेवेतिव्यपदेशिवद्भावेनव्यवहारेतुमधुमत्रेतत्थाव्यवहारापत्तिरितिभावस्तार्थनय,
माह भाष्यमाधिदमितिश्म अभिधानशक्तीतिवीधजनकशक्तेस्त्वर्थः मतु इतिद्व्यवाधिनस्तु भवत्येवमधुमात्रेवनेष्यतिरित्यादोमहदितिशाहृश
क्ति स्वभावाश्मरुत्वस्य तत्त्वं तत्भावः स्वव्यापारेति· स्वव्यापारमाधुशब्दो ग्रहणाइत्यर्थः अप्रतिवधुमितिवृक्षव्यावृत्यविवेकाभावादित्यर्थः जातिशह्द
ति· अतएवनगरीत्यादौलीषु· नवक्तव्यमितितत्रदेशतन्नाम्नोरुक्तेरतन्नामकेपितस्य साधुत्वार्थत्वार्थमिदमावश्यकमिति विंत्वे केशादेः ननु ईवनि
यो वैधित्वेन प्रकृतत्वस्येवसम्बन्धः स्यातद्इतिवश्वमत्पूज्यपउक्तमतआह वशाद्वइत्यादि सर्वसंवधादिति· सर्वत्रसंवंधादित्यर्थः कश्चित्तुतथैनवा
टः भाषापामपीत्यादि· मधोन ह्रान्तस्य छांदसत्वमिति· मघवाबहुलमितिसूत्रभाष्योक्तेरिति पतविषयात्अपिशाहाइतितत्रेवस्तो प्वावित्यमिदं भ्रापय
इति· वोमतुव्खत्यर्थः अतइति· भाष्ये एकाहेरातकृतोजातिरितिदइशाह्यस्तदमनकरणत्वेन बोधक इति नजातिशहइतितान्त्रभवत्येवेतिभावः
एकाचैः भाष्यप्रयोगात्स्मादिति· एवंवाकाप्यिवापरणानुहल्याय हेमतुश्प्यादितितन्त्रिहत्यर्थनित्यग्रहणमितिभावः समासात्तिकोइतिनचत
त्पुरुषे सिद्धावपिवहुव्रीहिद्वन्दयोर्नसिध्यतीतिवाच्यं· अनभिधानेनतत्रापत्तेः गौशकटिकइतिशकटिशद्वेनसमासइतिभावः पद्यप्यकारान्तश
कटशद्वेनेदंसिध्यतितथापीकारान्तेनविग्रहे गोशकटिमाकटिमानित्यस्यावृत्तिरितिभावभिसत्त्वमिति केचीपनायेत्याहित्वतुमइकान्तत्वात

कै॰टि॰वि॰ इत्यस्यसंबंधइतिभावः इदंचसमासांताइतिसूत्रेभाष्येस्यंसन्निकृतस्कप्रमादइति बोध्यं वहुतंछंभाष्येदीर्घश्चेतिहि योमयन्दस्यार्थीभिन्नेचाल्
५० चेत्स्थितादित्येके अपितो अतएवचेत्स्वरेत्यत्रवाधितस्तकेवलद्विदृश्यते यवंमकृष्मातपद्इति पिद्यन्नित्याद्रस्कले स्वकप्रमाषात् भवत्तस्पमध्योदा
त्तस्यैवेष्टः तदेवध्वनयन्नंतयंप्रत्याचष्टे ददातिषत्तुचेति अत्रपृष्टे उपसर्गसंज्ञायामकृतायांशह्वोपसंख्यानाद्र्कउपसर्गइतितत्वं अन्यत्रोप
सर्गकार्यमस्येतितत्रैवनिरूपितं अन्यत्रे तृतीयाकर्मणीति एवं यदप्रकृतिस्वरेणाप्रध्योदात्तत्वं स्पष्टमेवकेचित्तु एवंचरितत्वे विधावेवप्र
रुतइतिपठंति तस्मात्क्लेशप्रकरणेप्रथमाव्याख्यायेयाठोनेकसंज्ञालाभायअनेकफलायेतितु नयुक्तं उपसर्गत्वस्यफलं तिरायचारितार्थ्य
जेतत्वेकल्पात्तत्वानायत्यामरुत्त इत्युदाहरणयरभाष्यविरोधायत्तरेवंचनियातत्वमप्यस्तीतितन्मूलकमाद्युदात्तत्वंडेवीरमेव तुल्यत्वावि
षयेएवेतिमरुद्दिशत्यादिप्रयोगोयपत्तिः एवंचनित्याठएवोचितोवेदेकश्चिन्मध्योदात्तत्वंतुछांदसत्वाद्वोध्यं मरुच्छब्दान्मतुप्तुन ततोरूप्यर्थां
प्रतीतेरितिप्रत्याख्यानाशयइत्याहुः आलजाटचौ नानायोगेति एवंसूत्रेपिवहुभाषिणोतिसंवध्यतइतिभावः स्वामिन्नैश्वर्ये स्वशब्दात्मनि राम॰
नभवतिअस्येत्यर्थः पक्षभूर्धश्चैदैश्वर्यविषयोर्थादैश्वर्यवान्भवतीतिसूत्रार्थमत्वाएवंयत्नः यस्यधनमस्तिसस्वत्वैश्वर्यवानितिभाष्यं नन्वेश्व ५०
र्यवान्प्रत्ययार्थोनत्वैश्वर्यमतआहप्रत्ययार्थविषयत्वादितिप्रत्ययार्थविशेषणत्वादित्यर्थः भाष्येप्रकृतिविशेषणमितिप्रकृत्यर्थतोवकोभत

र्थः स्वामिन्नैश्वर्यइतिऐश्वर्यवर्तमानस्वशब्दस्यस्वामिन्निति निपात्यतइत्यर्थः यदि विषयेतिप्रत्ययार्थविशेषणपदिस्यादित्यर्थः नन्वन्यत्रापिस्व
शब्दस्यैश्वर्यमयोगापत्तिरतआहवृत्तिविषयइतिसचैतद्वृत्तिविषयएव अतएवधनस्यस्वामीत्यपिभवति धनवाचिनस्तुमतुवेवप्रत्युकरे
दिअसानिहितइति असन्निधानमत्रकालकृतंअतएवद्विरोधाद्यतीत्यस्यासंवंधः असन्निहिताकर्तृकवर्तमानसत्तायामसंभवात् नतु
संनिहितेपिअश्वथ्रग्रहादनइतिठन्नाविर्तितुवोध्मतइरूतत्केतिअर्थीसमर्थोश्चिद्यानितितुछादसत्वाद्वोध्यं भाष्येधान्येनार्थीति नन्व
त्रकथंततीयानकरणेअर्थिशब्दस्यात्किं पातविलात्पनापिप्रकृत्यादिलात्तृतीयार्थएकदेशान्वयेपिविशिष्टिनामसामर्थ्यात्समासाप्राप्तेः
धान्येनार्थ्यएकदेशान्वयानोचित्यमेवेतिचेन्नहेतौसत्वात्अर्थवत्त्वेचधान्येहेतौनसापेक्षत्वादेर्विषयेनैकान्तिकत्वप्राप्तिइवाची
तुनानित्यसाकांक्षइतिस्पष्टमेवेतिपरास्तएवमेवधान्येनधीनित्याद्युपपत्तिः अर्थयतेरिति एवंचकरणत्वतीयातिनकर्तृकरणेइतिस
मासइतिभावः नसमर्थीनीतिप्रार्थनाफलभानुकूलः स्फुटंलाभेच्छोव्यंजकीव्यापारोदेशादिशब्दप्रयोगादिरूपस्तत्रैवचाणिन्य
तार्थःयस्मात्कृतेनतत्फललाभजनकक्रियांतरमाचरतितत्रापीष्यतेः यप्रयोगइतिनाणिनत्स्याप्रयोगइतिभावः एतेनतासमर्थोवर
णाकर्तेरिपंचभिरेलोः कृषतीतिप्रयोगवरआप्यप्रयोगः दुर्लभइत्यास्तणानिविग्रहरूपेःर्थयतेइतिप्रयोगेणाव्यापारस्यैवप्रतीतेर्णि

कै॰टि॰वि॰
५१

नतोपितादर्थार्थक एवेति तात्पर्यं अर्थं नमर्थं इत्यत्र तुल्यभेद्यार्थकश्चेति न दोषः इत्युक्तं शंके यद्योप्येतत्तात्पर्यक एव सोभिप्रायेणोक्तिः सोपीत्य
र्थः नुस्थरेत्यत्र रूणामिति तद्य दुष्ठितस्येदं यद्वत्तो अत्र प्रयोगो धात्वर्थीति प्रयोग इत्यर्थः एवं च धात्वर्थशब्दस्य उक्तार्थकार्थशब्दे नसमासेकत्वाधा
त्वार्थशीघ्रादत इति नाविनीतो निः प्रयोगः अपि चेति वार्त्तिके तु रूढत्वात् द्रव्यवाचिनश्च वग्रहणोत्थं च क्रियावाचकादत इति तेनो भव
ते एवं अततस्वात्थेन स्वरान्तानो हिरण्ये तेभ्यो ध्यप्रयोगः संगच्छते इति भाकः तत्र धनपञ्चान् रूपं च तत्र वेति यद्वत्थाध्वे सन्निहितत्वा उच्य
ते इति अत्र वार्त्तिके यत्तु भपारस्थशब्दयोग्रहणमुच्यत इत्यर्थः षष्ठा एतदेवोच्यते क्रियापदार्थकस्तु अर्थशब्देनास्य वेति यदुच्यत इत्यर्थः
उच्चस्यादिति अर्थादिति रेवमयचा सेति हितएवेत्याशुपणादिति भावः अथापि गिनिनेति वरुलमाभी इत्यप इति वृद्धत्वग्रहणात्तुवं
तोपयादाभावे पीत्यर्थः एतदुपयोगश्चेत्यः न चापो द्वेधिवार्त्तिकमत्याख्याने फलं अनिष्ठोरप्यसंनिहितधनस्यार्थशब्दे नाभिधाना
र्थं तद्वावश्यकत्वादित्याहुः अत एव भाष्ये अविनार्थीति इन्नेत संमरुः नन्वेवं वृत्तियाशब्दानुवृत्तिस्यादत आह मतुब्धितितदेवं भाष्येतरता
श्चेति वार्त्तिकमत्याख्याते नन्वेवं धनवाच्यकारस्तु यादिकादिनिष्ठेत्यातामेव तत्तच्छक्ति पापदार्थकाभावे प्यर्थिकः सिद्धो तत्राह एवंनेति
इतियग्रहणाद्दृष्टान्तार्थः तत्केकोदिन्यन्याये नेनेत्येवानभिधानाहृतोः भाव इति तात्पर्यं अन्ये तु तत्केकोदिन्यायस्य विधेयविषयत्वादनुवा

राम॰
५१

घोयाश्विवा येमानाभावाधेन नाप्राप्तभावाद्घोभयोरप्यनभिधानेनाभाव इत्याहुः ॥ ॥ इति कालोपनामक शिवभट्टसुतसतीगर्भजना
गोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमे द्वितीयस्य द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ प्राग्दिशोऽप्रयोजनानां बहूनामेवस्य मागाल्लिप्रयोजन
मित्येकवचनमनुपपन्नमत आह प्रयोजन सामान्येति ननु फलाभावो देवनेतां ज्ञेत्यत आह अन्यथेति इदन्तमिति स्यादिति भाव अभाव
गस्यत्वं निषेधात्तादित्यप्युक्तमत आह तत्वगम्येति तादृति विषयस्य हामी किभावः ननु तद्धितप्रतिषेधवचनारंभे गौरवमत आह यमोरिति न
विभक्त्यपीति तत्र भाष्ये तु प्राग्दिशीयेयस्याप्रवृत्तौ वृद्धिस्वरादयकदानीमो मस्यलोपो यौपरिति लोपेन पकारपलिंगे सत्यसिद्धोनेत्युक्तं वृत्ति
कानुसारेणात्वत्र प्रयोजनत्वोक्तिः शिष्टिवो ध्यतिनी त्यत्रानुवर्त्ततेति अत्र चेदमेव भाष्यमाने रूरदस्त्रसहेत्कोऽदृरमित्यत्रातो दाप्रादिति वर्त्तते
तत्र निमित्तमेवलिंगत्वत्रो विभक्तिस्वरस्येत्याह तेन विनापि अतो राजत्त एवेदम् शब्द इत्यन्ये किं सर्वनाम्नो नुकिमः सूत्रे पाठात् उपसंख्यानमि
त्यप्युक्तमत आह उपेत्यपीति ननु घादिभ्य एवमेव किंमशब्दः कुतो न प्रयोगे तत आह रूपाहिविति एवं शेषोपि दृश्यत इति सत्वात् किंग्रहणं वि
त्यप्रयोजनमिति कश्चिदत्तान्नं भवतः शोभस्य कदाप्यदर्शनात् एतदेनकेचित् इति वर्णिकः अत्र द्वितीयपाठ एव सम्प्रति अकृतः भाष्यसम
तेः नन्वनुवेधानां सर्वत्रा श्रवणे न किमस्येवश्रवणविचार इत्यत आह द्विलार्थाभावादिति न स्विलाभावे कथं लोप उच्चारणसामर्थ्याच्चेत्प

कै॰वि॰वि॰ तस्मादाह नेत्यादि लक्षणं तत्र न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं तत्र यावत् तथा नेमन्नातः तावत्प्रयोगे ऽन्नोभावात् कस्य प्रा
५१ तिपदिकत्वमित्यत आह । एतद् व्याख्यानेनैव हि स्थाइति । बुद्धिविषयतया सत्वमिति भावः । बाह्यार्थ इति अनुकरणानामप्यनुकार्यं वा ह्यर्थ इति
भावः । इदं हेतुनानुकरणानुकार्ययोर्भावादि तात्पर्यं वाच्यवाचकेति येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । तदपि स्यात् यदि तेत्याकारस्य प्रा
प्तावुकारवचने फले नास्तीति भाष्यव्याचष्टे तेपरे भाष्ये इदमीयस्यकाकारादिरिति । इदमोऽइदमशब्दमनुच्चार्य विकृतो यस्य काराद्देर
त्यर्थः । तथा च तत्सोमश्चादेरित्यस्य दिति वचनमनुमीयते इति भावः । नन्वेवमपि स्यात् इदं वीरोतेत्याह एवं चेति । यच्च स्यास्त्रं सिद्धमित्युत
रात्तदत मिति अमितयञ्छन्दस्यायाघरूपाभावादिति किंचित्तु यरे तेच्छांदसमेवेदं छन्दस्यपि यस्यापदि चारस्य कर्तुर्योग्यत्वात् अतएव छांदसे
षु शब्देषु तत्तद्याधि निर्देशः साधके इत्याहुः । पंचमीनिर्देशात् सिद्धमित्येतल्लोपाध्यस्य हृदपणपसेतु परद्रूपत्वं न्यायाः । ननु इकारोच्चार
णासामर्थ्याद्वाती नेमविधेरित्यत आह इकार इति प्रसंगेऽतिक्रमेणाव स्तुतस्थिलादेशः प्रसज्यत इत्यर्थः प्रसज्येतेति पाठः । न तु षष्ठी राम॰
पञ्चमी स्यान्निकतसिरप्रसिद्ध इति यच्च स्याद्विशेषणासंभवात् सर्वत्र प्रसंगस्तदवस्थ इति पश्चिपरे इति भाष्यानुपपत्तिरत आह आ ५१
देशयस्त्विति नायं दोष इति । एतेन सुप्लुक्स्वरादिदोषासत्त्वे विधानितः आदेशापवादस्य त्रयणादिति अयाद्वा नेवत्ते मानपंचम्यास्या

नेतसिरित्यर्थ इति भावः । ननु तस्य धातुरपि स्वस्मै वार्थे वर्त्तते । तस्मादाह पंचम्यंतायाः प्रकृतेरर्थ इत्यर्थः । ननु स्वार्थ इति यदा भावात्स्वार्थे वर्त्तमान
स्येत्यर्थो लाभोत आह इहेति वा केकुदेशान्यायेनतत्वाभ इति भावः । तसेषा विभक्तेर्देशः यस्याश्रयेति आह अत्रानेचारोप केहेरित्यत्रेति श
पः सदोषत्वादिति । कृते आगच्छतीत्यादौ गुणप्रसंगो दोषः परत्वात्तसे बाधकस्यतसिलोबाधकइतिपरत्वात्तसिलो बाधकइत्यन्वयः । आहोय
तहेरिति पंचुदाहेन क्रियानिमित्तकत्वादप्रणात्स्व हिर्गो यत्वेन हेतादि तसेरपवादक इत्यर्थः । अर्थवत्त्व ह्रिरेगत्वाद्यणामत्रेनेतीदं
चित्यमत एव भाष्ये तसिलः परत्वात्तसिरित्युक्तं । तस्मात्सर्वेषामुक्तं भिन्नफलवत्त्वे स्वरार्थमित्युक्तं तत्र एवोक्तं यदा स्वलादीनामप्युपलक्षण
म् । पर्ये भिभाष्ये सर्वाभयार्थे तिअभिधानस्वभावमनकमेतत् । अरे नेयरिषिंचतीत्यादेवाव चनानुवृत्तेः पक्षेत्तसिलभावो बोधः दानी
च अन्येत्विति अपमेवयादोन विभक्त्विति सूत्रस्य भाष्यसंमतः । न तु तेनाप्यापुदात्तत्वात्को भेदो तत्राह अलोऽन्त्यस्येति । तदोदाच इत्याह
दिति । अत्राह विवीजभाष्यविरोधः तयोर्दायोगयोः प्रसमयोर्वेत्यर्थे दावंदशीयतितत्रेषा हिंदिलघुनाप्रत्यपयोः विति । अनघतनेहिंलः प्राप्ति
हिंदेशाभ्यामस्यप्रतिपत्तये तत्रैवोद्यावनारणायवस्त्रार्थं निरूपयति । दिशां घृशा इति शाद्य इति सामर्थ्यं लभ्यमाह पेरु ओति
दिशाउपलक्षणत्वेनेति । अतएव दिक्शब्दे देशकालेपिततदिशोवाणां तथा देशेपीति । वस्तुः संमुखदेशत्वादेरस्य हन्निनिमित्तत्वाप्तेन

कै·टि·वि· चदिशि पूर्वादयघटावंतादेशकालयोस्तदंतादिति देशकालत्वयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यं तायः स्वार्थिकत्वेन द्योतकत्वपा
वाचकत्वे भेदाभावात् देशः देशकालाभ्यामपदेशत्वेन तत्तौ गौरवापत्तेः तत्त्वव्यपदेशोऽपि त्वव्यपदेशः प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययस्तस्यनिवं
५२ धनंयत्तासदृशं तत्त्वाश्रयस्तन्निमित्तकइत्यर्थः समानाधिकरणविशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्येवेत्यत आह विशेषणविशेष्य
योरिति अत्रेदंचिंत्यं गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेकामचारेपि गुणद्रव्यशब्दयोस्तत्वेकामचाराभावः पुरस्ताद्देशे
इदंकृतमित्यादौ देशस्य विशेषणत्वानन्तु मनोज्ञचक्रवर्तिनीप्रधानानां तमीवेणापि तन्नेदेशान्तस्वेतस्मादयमत्रभाव्यार्थः नैषदेशः नदेश
त्वेनदेशवोधकः किंतुदेशविशेषणस्यपूर्वोजितत्ववतः एवोपपुषितत्ववृत्तोवावोधक इदंशेचार्थे पुरस्ताच्छब्दस्यासाधुत्वस्यएवमेवे
तिमनुसंहतौदेशाद्यंतर्भावपुरस्तादिशइतिप्रयोगोनस्यादत आह सत्यपिचेतिदेशोभवतीति देशवाचकोभवतीत्यर्थः अन्येत्विति मते
तु अस्तु रस्तारस्यानन्तु गुणत्वादतु विपरीतमिति स्पष्टमेव किंचवास्तवव्यवस्थामाशायोपात्तव्यवस्थापदकं सर्वनामत्वं भवति अत्र तु पात्तव्य राम॰
वस्थापदकः प्रत्ययो न प्रवर्त्तत इत्यत्रमानाभाव इदक्षिणोत्तराभ्याम् आकारेतावितियदादिश्वाचकाविल्यर्थः अन्येतिदिशिवाच्यायामन्या ५२
आकृतिर्व्यवस्थाविषयदेशादौवाच्येन्याआकृतिःप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः आकृतिभेदमेव दर्शयति दिशीत्यादि अवधिसापेक्षत्वासापेक्षत्वा

भ्यामाकृतिभेदो गम्यत इत्यर्थः निमित्तांतरनिरपेक्षत्वमिति अवधिनिरपेक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तकप्रवृत्तिनिमित्ताभावएवेत्यर्थः व्यवस्था
पेक्षत्वमिति अवधिसापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तनिरूपितभावएववातस्यभ्रमइत्यर्थः तत्सद्वक्षिणोदयाचलसन्निहितदेशवादिसमानियतोपूर्वं
देशत्वादि दिग्वाचकेषु यादृश एवप्रवृत्तिनिमित्तं तदभावएववातस्याभावइति इष्टोत्रकेचित् इत्यादिशब्दादिशाद्युदितिवत् अन्यत्रतु अवधिसाकांक्षत्वमे
इतिता त्वर्थं भाव्येदिक्शब्दाविषयस्यदिक्बोधकपूर्वादिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तकाधित्यर्थः सर्वत्रव्यवस्थितिदेशइवदिशपि पृथ्वीमध्यावधिकोर
यावलक्षामिहितत्वादिकमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः मर्यादायावधिः यावद्व्याप्तिः सूर्योत्पत्तिलक्षणमारभ्यनाप्यर्यंतेयत्रपूर्वादिव्यवहा
रानयापइतिस्थितमर्थः दिग्देशकालसंज्ञासुस्थितित्वाच्च क्वचिदित्यर्थः इदमपि अर्थवशात् केवलरागइत्यादावतिव्याप्तं देशकालयोरव्याप्तंव
तद्धनयन्पुनः प्रागुक्तमेवलक्षणमाश्रयति मर्यादालक्षणेति मेरुंत्रवृद्धीयेचातिपेकेचन यरेणास्मिन्वतेजेनयदाउत्तरकुरुषुउत्तरकृण
माश्रयति मर्यादालक्षणेति मेरुंतवृद्धीयेचति येकेचनयरेणास्मिन्वतेजेनयदाउत्तरकुरुरवउत्तरमहादइति अभितावित्यादिमेतत् नन्वेवं
तत्प्रमाणोपिस्यादत आह निरूढत्वाद्व्यवहारस्येति परस्परेति यावत्सुमेरुव्यवहारमेवपूर्वादिव्यवहारः इमेसन्त्विति यत्पर्यंतमेवोत्तराः कुरव:
दक्षिणादिगित्यादिव्यवहारइतिभावः आत्माव्यवहारः एवयावद्विव्यवहारमेवसुमेरुव्यवहारइति मन्यन्ते देशादिवाचकेषु कयमसोप

कै·दी·वि·
५४

पत्तिरिति चिंत्यं इदमेवात्र विवीत व्यवस्थापकत्वेहीति· दिक्शब्दानामपि व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽर्थे अयमाकप्रवृत्तिनिमित्तमा
दयस्तितत्तत्स्वरूपत्वव्यवसायथा जातिशब्दो गुणशब्दो गुणशब्द इत्यादौ एवं च दिक्शब्दत्वमित्यस्य दिगुपलक्षितशब्दत्वमित्यर्थो वाच्यः स च नेसं
भवतितादेवाह उपलक्षणत्वेनस्यादित्ति तत्र हेतुमाह अनिमित्तत्वाभावादिति· प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तस्य दिशं होप
लक्षणत्वं दर्शयन्नेवं च व्यवस्थापकत्वे दिक्शब्दत्वाभावात्तानिकापत्तिः नस्युरितिभावः भाष्ये दिशो यदा व्यवस्थाप्यत्वं प्रतीतिः आकाशव
देकत्वेऽपि दिक्पदार्थस्य व्यवस्था औपाधिकभेदपदार्थदाव प्रतीतिः अर्थः उपाधिस्तु मूर्त्तान्तरसंयोग इति दिशावधिकोदयाचलास्ताच
लसंनिहितादेशात्कालिकसूर्यसंयुक्तयावद्देशात्कालिकं सत्त्व यावद्देशइति वदेशमध्यान्हे सूर्यस्यौ दूरस्थत्वात् एवं च तत्रो
पि उदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमवधिः पृथिवीमध्यमे कमेवेति समानायामारूढौ तो भाषित पुस्तके नमस्कारमेवव्यवच
विशेष्यतयाऽदिक्षु वो धकशब्दत्वमेव दिक्शब्दत्वमितिभावः तदेवाह निमित्तवतो यावत् प्रतिविशेष्यमनन्तानीत्यर्थः ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनि
मित्तकस्यापि रावतस्य दिशिप्रवृत्तेः तस्यापि दिक्शब्दव्यभिचाराभावात् एवं अद्वा वृत्तौ न सिध्यतीत्यत भाष्यमसंगतमत आह व्यवस्थानि राम०
मित्तं इति स्वभावत एवेति· दिगतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमनोजार्थानपेक्षत्वेत्यर्थः एवं च दिशं यो नव्यभिचरतीति भाष्यस्य दिगतिरिक्तमर्थ ५४

प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनापि येनाश्रयत इत्यर्थः दिशि दृष्ट इति भाष्यस्य दिक्शब्दस्यापि दृष्टतदर्थः तदाह स्वरूपव्यतिरिक्तस्येति· स्वरूपं वाचकशब्दस्वरूपं
पदार्थस्वरूपं वा· वाच्यातिरिक्तस्वरूपं तस्यैव विषयताहेयेन भानमिति बोध्यं· यो रूढयो गदित्वं संकेत इति भावः अत एव दिग्विषये देवो नामि
त्तिमित्यं एवं चरिग्वाचकानां व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभाव इति स्थितं· नन्वेवं व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि दिशामेव यो विशेष्यतया
हसदिक्शब्द इत्याश्रयणात्तेन रश्मीयादिस्थितिप्रसंगः पूर्वत्वस्य चासिद्धिरिति चेन्न अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधानभ्युपवे
नेतथावस्तु मेशक्यमिति भाष्याशयात् किं च तादृशप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देशकालयोरपि बोधात् तद्वदुक्तार्थ वक्तुमशक्यमन तु स्वरूपव्य
तिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिग्बोधको दिक्शब्दः न हि तथा देशादिबोधः किंतु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरसापेक्ष एवेति न दोषः प्रवृत्तिनिमित्तान
पेक्षणादिति· दिग्व्यतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणादित्यर्थः व्यवस्थानेति व्यवस्थापेक्षं न प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तथापि वाक्त्वे
ति· पृथ्वीमध्यभागात् उदयाचलपर्यन्तदेशरूपोपाध्यवच्छिन्नापारिदृशा पूर्वीकारादित्यर्थः तादृशोपाधिविशिष्टाया दिशो बोधात्तदंतग
ततपाव्यवस्थासेवेति भावः ननु प्रवृत्तिनिमित्तमिति व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ते सतीति नार्थ इति भावः ननु भाषित पुस्तकत्वाभावेः पमपि पूर्व
द्वाक्कथमतआह· अयमितितत्रवीजं दर्शयति दिग्वाचिनोत्विति· ननु तत्तो ग्रामादित्यस्यागच्छतीत्यादौ अन्वयेयादानत्वात्पञ्चमीसं

कै·दि·वि·
५५

धानचतदा यस्मात्प्रसंगः पंचम्याः कारकविभक्तित्वादतआह अन्याराधिति पश्चात् अपरस्मिन्निति लिंगविशिष्टपरिभाषया पूर्वाशब्दस्यापि
दक्षिणापश्चादिति दक्षिणापश्चात् अपरस्याश्चात् तुल्येदिक्षिणोति विग्रहः तस्यामित्याभिप्रत्ययः समासेइति दिग्वाचकेति शेषः अर्थवत्तिधना
पदिग्वाचकस्य दक्षिणादिमिति शेषः दक्षिणादाबाकेत्यादि यद्यपि सप्त्राकाशेन प्रत्ययप्रस्ताव्यन्यादिस्माह च यादित्यादि अप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणात्यवि
ति भावः सख्यातानि विधानि यज्ञाद्यर्थप्रकारएव प्रसिद्ध इति संख्यानुपपत्तेराह पृदति एकार्थत्वादिति प्रकाररूप एव भाव मात्रार्थकत्वा
दित्यर्थः एव भावः भेदः धातुस्यात् इति धात्वर्थकता इत्यर्थः तेनेकारकेकर्मादिव्यपदेशः उक्तं क्रियाया इति तद्वत्वर्थस्तत्त्वमिति भावः अत्र कारकेष्वा
सगुणास्त्वतो भेदः क्रियायां तु स्वतो संभवात् प्रकारकृतः क्रियाया धात्वनामिति च भेदायापि बोतिरिति बोध्यः एवं भावमन्यते इति क्रियायाः
त्यादिरुक्तरीतुकालस्येव पृथक्त्वाभेदेऽगम्यते न तु जाते न भक्तियायाइति ननु विशिष्टस्य विशेषणांशमात्रप्रत्युक्तरम पुत्रकमतआह एवं
पदार्थेति मात्रप्रसंगितिविशेषद्रव्यस्यविवरांशिपेति शब्देनेति आरख्यातशब्देनोपस्थितायाइतिशेषः अदेनक्रियायाएकत्वं समर्थितं एका राम०
रत्नकृतोति पंचधा हेनेति भावः एतेन पंचधास्यक्रियाएवभावः सितत्वसंकेतेन भेदवत्ताः पंचेतीत्यादौ त्रिधेति नशाह्वत एकत्वेनोपास्य
तायायत्रसख्याभेदप्रतिपादनेतत्रैव प्रयोजने रितिबोध्यः तदुक्तं निखलभेदायाइत्यादिभेदको विशेषइति यच संख्यारूपभेदक धर्मरूप ५५

नमितिबोधः नन्वेवं कारकादिष्वप्येको पिद्विधा चतुर्धा मुक्तेइत्यापत्तिरतआह कवगुणेति उक्तैर्विभिर्भावः पंचधाश्लोकइति अस्यप्रका
रः श्लोकइत्यर्थः अत्र भेदकाविशेषश्चैर्द्रव्यस्य भिः क्रियायदानुषंगादिति एवं च समताया पंचप्रकारत्वेकर्तुः पंचप्रकारत्वादेवेति श्लोकस्यापि
तात्पर्यसिद्धमिति भावः आतीतियेभ्यक्रियोयत्नहृणएवं चवत्नेऽपि मिथ्यानुत्वाभाव्यक्रियाविषयएवप्रकारो गृह्यतइतिभावः द्विधाग
हीत्यादावेकस्याएवक्रियायाअवांतरप्रकारः प्रतीयतेइति बोध्यः प्रकारस्याविवक्षितत्वादिति धात्वर्थे तैकत्वमेव विवक्षितं तेन लघ्वात
रप्रकारभेदाभावेनेकप्रकारकत्वमित्यर्थः इत्यादौ त्विति एकस्यैवानेकप्रकारवत्त्वविवक्षणादिभावः एकादौ धात्वादुणाइति अनुवर्तमा
नस्य चपूर्वं मेवाविहितस्य पुनर्विधानासंभवात्स्थानित्वमेव विज्ञायतइतिभावः धामात्रस्येति विध्यत्रै विहितस्याधीत्यर्थः एतदर्थमेवस्यान्या
देशभावाश्रयणं प्रत्ययातरे धातोधात् अनेतरत्वाद्धिकरणविचालइत्यस्यैवधात् नन्वत्राप्यधिकरणविचालइत्येवसिद्धमतआह इ
हेति नात्साधिकरणेति एवं चाधिकरणविचालइत्यस्यासंभवात्त्रासर्वदा एवेतिभावः तद्व्यवचनविति नन्वेवंद्वयइतिस्यर्थमतआह
धाग्रहणं त्विति द्वैधम्यमनुचितं तत्रार्थद्वयोपिधः संभवादितिभावः इत्याह इतिअत्राह विवीजं तु अनेकस्यैकीकरणेपिप्रका
रसंभवो तत्एवेकधेतिसिद्धिरित्यन्ये द्वैधमनु यमतस्याप्यपत्वात्ततः स्वार्थेतद्धितस्याप्यसत्त्वधर्मात्धायाद्धाती स्तयुक्तमतआ
ह स्वार्थिकत्वेपीति सत्त्ववाचित्वादित्यस्याप्रकारवद्वाचित्वादित्यर्थः वडधचनेकधमतआह एकशेषे तोधेणोति पश्चिद्वेधा नीत्यस्य

वै॰ सि॰ तद्विषयेऽपि प्रकाराणिज्ञानानियतधर्मप्रकारकत्वाभावादित्यर्थः संशये वि प्रकाराणांज्ञानानीत्यंत्यार्थः पाप्पियमाष्येतदभिधानेद्ययस्यत्रा

स्यातात्तद्गुणवत्त्वमेवइतिनत्तुवैयाकरणान्तरत्वेनगुणायप्रत्ययःप्रकृत्यैवतारतम्येषेप्रकर्षाश्रीकत्वादतआहकुत्सितत्वेनेति प्रत्ययोसत्येत्वा

५६ दिति शब्दवाच्यत्वेनेतिभावः कुत्साश्रयत्वात्स्यतत्रेत्यादिः पत्रत्विति ज्ञातोकुत्साप्रसंगवादित्तिभावः देवदत्तकइत्यादोकुत्सितइति

कत्वप्रकारोक्तिः नन्वसरूपार्थकैकशब्दात्सप्रत्ययविधानेनद्विवचनशब्दप्रसिध्यत्यैवेत्यतआहएकशब्दइति प्रसिद्धतरत्वात्सर्वत्रजगृहीत

इतिमन्यतइत्यर्थः एवंचशाब्दिकसर्वत्रएकशब्दानुवादेतस्यैवग्रहणान्नाप्यसम् अन्यथाएकेत्यशब्दात्तेनेकशब्दिग्रहणात्तस्यज्ञानमपिप्र

वैयधिकरण्यं स्यात् नन्वेवमसरूपग्रहणं किमर्थमतआह असरूपग्रहणमिति तदर्थस्यविशेषणत्वादिति एकशब्दार्थविशेषण

त्वमुपपादयति अविद्यमानेति अविद्यमानस्तकल्पनातीयएककार्येसरूपोपस्थापकस्यतादृशाथवाविनइत्यर्थः एवंचमयोगविशेष

गम्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादेकमाकाशमित्यादिव्याहतिरितिबोध्यं इत्याहेति एवंवाक्रिकमसंगतमित्यतआहेत्यर्थः आश्रयणीयमे

वेति द्वौकालाकाशावित्यादौव्याहत्यर्थमित्यर्थः नन्वेकाग्रयइतिकथंकनाकिनिवोः माम्रेरतआहअग्नेति आश्विनिवैतिवेनमानयद्वं रामः

गयोरित्यतोलुमप्यनुवृत्यातेसवचनाकिनिचौरेव विधानसामर्थ्यात्तदश्रवणंतद्बोधकप्रयोगादभिधानाच्चव्यवस्थितमित्याहुः भा ५६

येद्घोऽसरूपार्थेपि एवंचासरूपइतिअभिधेयनिर्देशइतिभावः ॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृतेभाष्य

प्रदीपोद्द्योतेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमपादेद्वितीयमाह्निके ॥ ॥अतिशायनेतमबिष्ठनौ पिस्थापितनिर्देशनिष्ठयस्त्वथापितत्रापार्थसंगतिः

रित्याशयेनसंदेहइत्यादिकिमयमितिपरत्वार्थसंग्रक्षिभाष्येस्फुटीभविष्यतिअर्थानुसारादित्याशयेनोत्तरंदेशपादइतिपूर्त्वरे

तेभ्यइतिमात्रभावीविधानाहयावदितियावत्तावदुक्तविमोनिपाततावरवइनावित्यत्मकत्त्विच्छुरितिभाव अतिशयइत्यत्रकतेप

व नेनुशेते कथंप्रकर्षोर्थातआह अभिमवइति स्वापेक्षयेतरस्यन्यूनीकरणरूपइत्यर्थः ततोपपादनवलेनार्थवलाभात्अतएवशु

क्लाभातिशेतइतिसकर्मकत्वमप्युपपन्नंतस्यैवार्थस्येति तदुक्तात्यंतिकत्वेरूपार्थस्येत्यर्थः इत्थंतोपपादनवलेनार्थवलाभात्नन्वप्रसिद्धा

त्वाअन्यत्यप्रकर्षप्रत्ययउत्पत्स्यतइतिकस्यपुनरितिपश्चीप्रयन्नोतआहद्रव्यवाचिनीति द्रव्यस्यस्वतःप्रकर्षाभावमेवत्वयमेवव्यक्तिमति

नन्वसुखेनसमानाधिकरणानितिपर्यायातेरित्यर्थः अनेनातिशायनेइत्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेलब्धपतिःएतेस्तद्धितेरित्यनेनास्यत

स्वार्थिकानामन्येषांचोक्तानांसमानाधिकरणात्तिलोभावच्चनयति नेनुशब्दस्यापिताशतारतरत्वादिप्रकर्षोस्येत्यतआहशब्दस्येति

अभिधानत्वादिति अभिधायकत्वादित्यर्थः अभिधेयगुणाभावादितिअभिधेयप्रतिपादनेनैवग्रत्वात्स्वगतप्रकर्षप्रतिपादनेनोपस्थितासर्वा

वै॰ द्वि॰ वि॰ भावादिति भावः उच्यत इति अस्य विशेषणवाच्य इति न तस्य गुणत्वमिति भावः वस्तुतस्तत्रापि तत्र गुणस्योत्कर्षादेव प्रकर्षो न तु
स्वरूपतः शब्देष्विति बोध्यं ननु गुणाश्रयगुणादेः प्रकर्षे यथा प्रत्ययस्तथा गुणाश्रये तत्र शब्दः प्रकर्षप्रत्ययस्तत्र शब्दप्रयोगीति वाचकस्यापीत्यर्थः अक्लादि
५७ पदप्रतिपाद्येषु व्याश्रितत्वेन तत्प्रकर्षस्य द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकतया यावत् शक्यत्वविशिष्टगुणस्य तस्य तत्प्रकर्षप्रयोजकत्वादिति भावः गुण
प्रकर्षोऽत्र यदि द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तदाश्रयगुणप्रकर्षमित्यर्थः तत्प्रकर्षप्रति द्रव्यप्रकर्षप्रति अन्यथे तु एवं तदनु यथा स्कन्ध इत्यर्थः यद्यपि श
ब्दार्थयोरावृत्तादौ व्याख्या सक्तस्वभाव इति सूत्रे केपठे नोक्तं यातं जलस्त्र तद्व्याख्यारीचस्पर्शशब्दालिङ्गाने वचार्थप्रतीतिरेव यदि भिरुक्तेन
स्वेवतस्याप्यभिधेयसमवायस्तथापि तद्रूपत उच्चत्वादिरूपेणात्र तत्प्रकर्षे न प्रवृत्तिरिति तात्पर्यं न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ यातं तदर्थस्य प्र
कर्षापकर्षौ स्तः प्रतीतिविषयो न वृत्त इति भाष्यार्थः ननु रूपादिशब्दो नो गुणोपपदे इति प्रातिपदिकार्थं द्रव्यमित्यप्युपपन्नमेवेत्यत आह य
त्किञ्चिदिति विशेष्यमित्यर्थः स्वाश्रयेणेति प्राधान्ये न विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ननु शुक्लाकारे रूपमिति तत्र प्रधानस्य स्वतः प्रकर्षोऽस्ति चेत्यत आ राम॰
ह गुणस्यापीति प्राधान्येनाश्रयणात् द्रव्यरूपस्य गुणस्यापि आश्रितत्वाद्याश्रितात् कर्मान्तरादेव प्रकर्षः किं पुनस्तो त्रिकसंभवात् द्रव्यस्येत्यर्थः ५७
निमित्तान्तरादिति गुणगतशुक्लत्वादिजातिसमानाधिकरणेनेमत्यादेरित्यर्थः न तु स्वत एवेति भावः एवं तर्हि गुण इति भाष्यस्य आश्रा

तिपदिकार्थ इति शेषः ननु गुणप्रकर्षे आश्रीयमाणे याचकान्तरादिति न स्यादत आह आश्रित इति स्वतः विशेष्यत्वेन स्वरूपेण न शुक्लस्य
न शुक्लव्यवहारविषयस्य नाप्यशुक्लस्य नापि तद्व्यवहारविषयस्य शुक्लो गुण इति प्रवृत्तिनिमित्तमतेत्यर्थः व्यपदेशहेतुः शुक्ल इत्यादि
व्यवहारहेतुः स्वगतप्रकर्षद्वारेणेति स्वाश्रिताश्रितत्वसंबन्धेनेत्यर्थः प्रकृष्टव्यपदेशहेतुः प्रकृष्टव्यवहारहेतुरित्यर्थः अव्यपदेश्यस्य धर्मयो
गमन्तरा स्वरूपेण व्यवहार्यस्य व्यपदेशाय व्यवहाराय यो भेदको गुण उपादीयते तत्प्रकर्षस्तस्वाधिमिरभिधीयते इत्यर्थः अहृ यस्तत्तस्वरूपा
भाववत्स्फटिकादिजवादिरूपेण रक्तत्वादिगुणमारभ्यायत इत्यर्थः यद्वा हैतिमतेन लेवद्व्यपररूपेण आप्याकार्येषु यादिसंबन्धेन तत्तद्
पादिमत्त्वेन व्यवह्रियत इत्यर्थः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति प्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगित्वादित्यर्थः संबन्धित्वेन प्रकर्षास्मवान्न
त्प्रतियोगिगतप्रकर्षो आपणामिति तात्पर्यं वा हरोहरीति यथा गोतरद्वत्वात् ननु द्रव्यस्य स्वगतप्रकर्षः किं नो गीक्रियते इत्यत आह उपाधीति
स्वभावादिति भावः शब्देनेति तस्यादिनेत्यर्थः शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः नन्वेवमद्रव्यप्रकर्षे द्रव्यसंगतस्यात्रा आह अद्रव्यप्रकर्ष इति उप
चरितः गुणक्रियागतप्रकर्षेणाप्रकर्षो यन्न तो द शब्दव्येत्यर्थः उच्चैस्तरस्तात्तरसुदारुणोऽत्रो च्चैः शब्द उच्चत्वविशिष्टद्रव्यपरः उच्चैस्तमा
मित्यत्राधिकरणशक्तिविशेषणाश्रितोयरईति अत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेपि तस्य न द्रव्यत्वमधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् शक्ति

वै०सि० विशेषणत्वेनैवात्तस्य भावेना प्रधानतापासर्वनामपरामर्शायोग्यत्वात् एवं पूर्वान्हे तमाभित्याद्यावपीति वोध्यमत्रापि विभक्तस्यैकस्य
केवलनिरूपितत्वविशेषणतैव प्रकृत्यर्थस्येति वदन्ति मूर्त्तत्वादेरिति आकाशे परममहत्त्वपरमाणुरित्यादिप्रयोगादिति भावः कारणकृत
५८ इति रजतद्व्यणुकप्रकर्षस्तु कारणाद् इत्यर्थः ननु भिन्नजातीययोः कथं स्पर्द्धेत्यत आह द्वयोरिति भाष्येऽप्युक्तं इति स्मावधिकप्रकर्षेऽनु
शाक्तान्स्मात्रादित्यर्थः ननु चतुर्भ्यः प्रशस्येभ्यः प्रशस्यतरत्वमस्त्वित्यत आह अन्वयाविति तदये वेजात्येपि प्रकर्षमन्यत
इति भावः वास्तवं कारणत्वमिति दर्शितः स्माभित्यर्थः अंथ द्रव्यस्य पाते करणत्वमिमीलनमिति धात्वनुसारादिति भावः ननु लोके तिलोहिएक
चन्द्रनीशवानेवकारणत्वेन व्यवह्रियते तेत्राधाः अल्पइस्वास्काणोपि अल्पद्रव्यत्वात् आपेक्षिक द्विकमल्पइव नैकाणत्वमुच्यतेइतिभावः।
अंथकाणशब्दोपर्यायादितिएवापिसमानगुणएवस्पर्धेतितात्पर्यं दर्शनप्रकर्षेति अल्पदर्शनप्रकर्षेत्यर्थः अदर्शनप्रकर्षेति पाठे अदर्श
नशब्देनाप्यल्पदर्शनमेवजातेनेति जातेः प्रकर्षप्रसयोनेत्यर्थः ननुजातौ कथं प्रकर्षोत आह अन्येति यथाश्रितगुणप्रकर्षाद्द्रव्यप्रकर्षस्त राम०
थालद्रव्यप्रकर्षद्वयगतत्वनजातेः प्रकर्षमन्यतइतिभावः अभिधेयसहचरितेति प्रवृत्तिनिमित्तजातिसहचरितेत्यर्थः केचित्त्वित्यादिपातं
जलादित्यर्थः क्रियामिति तस्त्रेभाष्येपिस्पर्धमेतत्तद्गुणसमुदाये इति वाहदोहादिगुणसमुदायेइत्यर्थः एवं मन्यते इति स्वगतप्रकर्षगुण ५८

प्रकर्षगतत्वद्धत्वव्यवहारेनमानमित्यत एवमुक्तिर्लक्षणगतेइति स्वगत एव यथास्यादित्यर्थः ननुद्रव्यस्यावतः प्रकर्षो भूत आह संभवेत्ति यदि
तस्य स्वतः प्रकर्षस्तर्हि सर्वस्यापीति व्यभिचाराभावो न्यथाः संभवइति भावः एवं मूल्यान्तरेतिपदि स्वातन्त्र्ये द्रव्यप्रकर्षः स्यात् तदादेशभेदमा
त्रेणमूल्यान्तरं न स्यात् तदपेक्षयत्नमेदश्च न स्यादितिभावः तत्र ल्पादेशभेदेन गुणप्रकर्षेण तेभेवमूल्यान्तरं गुणप्रकर्षोपचयत्वभेदइति त
स्यैव प्रकर्षेइति तात्पर्यं गुणप्रकर्षइतिदेशभेदस्तत्र गुणप्रकर्षइत्यर्थः धौतकौशेयकार्पासिकादय भेदान्न वैजात्यकृतावस्वगुणविशेषाः
नन्वाधाभिरूपयो रथप्रशस्यत्वे स्पर्धाभवत्वेवेत्यत आह स्पर्धेतोरिति प्रशस्यत्वस्य प्रकर्षहितदात्रत्यर्थः न चात्र युक्त्यात्ममत्ति आदपारमिरूपत
रइति तु न भवत्येवेर्थः शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तेवितिनत्वस्यावधिकप्रकर्षादृद्रव्यप्रकर्षावगमइत्यर्थः शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तामूतएवप्रत्यासन्नेद्रव्यान्तरी
य शुक्लगुणान्तरेपेक्ष प्रवृत्तोपलब्धार्दशायः शुक्लगुणः सन्निमित्तत्वक्षशाधः आहृत्तरयोरिति अल्पविशेषणोरित्यर्थः नित्यगतजातेजन्यनाप्रा
प्यत्वादारूप्रपत्नेति परमाणावाकाशेनाभिमतिमांस्थादिमतेप्रधानावयवसद्भावादि परमाणावोवाध्याः प्रकर्षापकर्षभागिति पाठः व्यक्तिमायातीति
वृत्त्याभिव्यक्तोभवतीत्यर्थः अयत्नेलभ्यत्वमितिनथाचकादिष्टकारप्रसक्तादितिभावः ईश्वरप्रत्नेतु सर्वत्र व्यावर्त्तकइतिभावः तथापीतिन
नेनप्राप्यत्वोक्त्याएकत्वनित्यत्वमनेकत्वनित्यत्वं चसद्धितमितिभावः आश्रयभेदादिति एवं च शुक्लगुणत्वावच्छिन्नस्यापत्नेलभ्यत्वाभावेनप्र

कै॰टि॰वि॰

५९

विघटकेनापकर्षेणातितदयेऽस्य प्रकर्षाविलोकनशोकुल्येइतितात्पर्यात् भेदाभावादिति। आश्रयभेदकृताशेषविषयभेदस्याप्यभावादित्यर्थः
केचित्तु तन्नुनेयाप्यताइति लक्षणमेदिति मते तेषां तत्त्वातिरिक्तसर्वजन्यमेव लक्षणस्तु निर्धर्मकत्वात्तत्र जातिरेव नास्ति जीवानाम
पाधिजन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेवेत्याहुः भेदस्थाने च गुणमादिति द्रव्येणभेदमापन्नैव शक्तिस्तत्राभिधीयतइति भावः ननु भेदे पि द्रव्या
भेदात्तु शक्तौ प्रकर्षाभावो वाक्यत्वं शक्तभेदात्तद्व्यप्रकर्षो वा कल्प्यइत्यत्र विनिगमकाभावइति चेन्न शक्तिप्रकर्षणाद्द्रव्यप्रकर्षयशस्तुत्तरेण
त्यापत्तिः करणसर्वकारकेभ्यः प्रकर्षसत्वात्तत्समाश्रित्रिप्रकर्षानद्रव्यप्रकर्षकः सुतरांतत्त्वाशानक्रियाप्रकर्षकइत्याशयात्स्वयपुत्रात्मे
माहनचप्रधानस्यैतिप्रकृपुत्रेयीतिसाधनप्रकर्षेणक्रियाप्रकर्षोननियतइतिनात्प्रकर्षव्यवहारेणभक्तियाप्रकर्षव्यवहारइतिभावः उक्तन्या
येतिएकत्वरूपेत्यर्थः वाचकेन स्वत्वव्युत्पत्तव्यमितिन्यायेतिवस्तुयुक्तोगतेत्समद्भूयद्वित्वस्यभेदोनास्तीतिनवक्तुंशक्यमित्यन्येसमान
धर्मः साधारणधर्मः विशेषोवैधर्म्यंउक्तसंशयवीजंचात्रनास्तीत्याहनचैकानेकयोरिति। एकत्वानेकत्वरूपवैधर्म्यस्यस्पष्टत्वादिति
भावः एकत्वानेकत्वयोर्वैधर्म्यत्वस्यैवाभावइत्युत्तरयति एकस्यापीति। एकत्वइतिआश्रयभेदसत्वेपिनसप्रकर्षप्रयोजकइत्यभिमान
माख्यनहितेनैविनितत्मतियोगिकएवेत्यर्थः आस्माद्यमशुक्लतरइत्यस्यैतद्वृत्तिशुक्लगुणप्रतियोगिकातिशयवच्छुक्लगुणवानयमिति

राम॰

५९

वोधइतिभावः ननुभियोःकथंप्रकर्षः अन्यथा आढ्याभिरूपयोरपिसस्यात्तत्राह तुल्येभेदइति। प्रकर्षोनोपपद्यतइतिएकत्वंस्ववाच
कान्तरव्युत्पत्तिनियामकप्रकर्षविरोधीतिभावः तदेवदर्शयतिनोपयाद्यतियथेति। जात्यन्तराद्येरूपेतिजातिवाचकोत्तरव्युत्पत्तिनियामकस्य
संगतःप्रकर्षोनास्तीत्यर्थः एतेनब्राह्मणत्वादिप्रशस्तारभितिप्रकर्षोक्तेवेत्यपास्तंसर्वत्रेति। सजातीयेविजातीयेचेत्यर्थः वि
शेषाश्रयत्वादितिस्वप्रकर्षसजातीयापेक्षएवनतुविजातीयकस्माद्यपेक्षइतिभावः रूपादिमात्रपवमिति। संख्यानुसारेणोरञ्जत
एवाल्पत्वसहत्वरूपत्तइत्युक्तिःमच्छतेअरोर्निर्विशेषमित्यस्यनिरवयवमित्यर्थः संक्षेपइतिगुणान्तरेणाकृसमादिनाप्रच्छादितत्वादयक
र्षेऔज्ज्वल्यादिगुणान्तराच्छादितस्यचप्रकर्षइतिभावः नद्याढ्याभिरूपाविति भाष्यस्वभावमूलकत्तपाशाग्न्याख्यातएवंचभेदेपिस्वभा
वादेवसजातीयभिन्नापेक्षैवप्रकर्षोनतुभिन्नजातीयापेक्षःप्रकर्षःशुक्लादिभ्यस्तरबुत्पत्तिनिमित्तमितिभावः अत्रभगवतासूत्रकारादिगु
णेषुअनेकप्रकारकथनेनव्यवहारोपपादकपदार्थानाम्वास्तवत्वेस्वचितःकिंप्रत्ययार्थेति। आद्येद्वितीयेतादृतेपृथमान्तादितिवोधान
त्वातिशायनशब्दस्यहदेतत्वात्तयोगेषष्ठ्याभाव्यमितिद्विजोयोतादित्यसंगतमतआह पदात्तिङ्तेनेति। हृदन्तेनविग्रहेपष्ठ्यास्पष्टार्थत्वे
तथादर्शयतितदेषष्ठ्यादावितिआदिनाल्युडस्यसादिविषयेइत्यर्थः तत्रयद्यपिकर्तरिषष्ठीकरणेल्युडितिपक्षेशुक्लकर्तेकाभिभव

कौ॰टी॰ वि॰ करणमित्यर्थः स्यात्तच्चन्द्रकृतरश्मन्नाक्रमस्तितपाषित्वस्तृणस्य रइतिपस्ते ष्टुत्कर्त्तकाभिमवकरणमित्यर्थः स्यात्तचन्तुस्त
शरणस्यसंदेहः स्यादेवेतिभावः कर्त्तरिवेति कर्त्तरि स्तुहृकर्मणि षष्ठीत्यर्थः अतएवाख्यातमोदिवदत्तइतिसामानाधिकरण्योपपत्तिः
६० अर्थवेतिअत्रपक्षेकर्मणि षष्ठीकर्त्तरित्युक्तेतिनिर्णयोख्यास्यानाश्रितिभावः तदाकृत्प्रत्ययार्थैति नन्वेतावभेदैकत्वसंस्थावगमा
त्वंबहुवचनान्तात्प्रत्ययोतआह हन्तावपीति लुगेवधानादितियत्नौल्लप्रदर्शनादित्यर्थः वस्तुतः संख्याविशेषानवगमेपिगर्भोप
त्यत्वेनुवृत्तस्वप्रतीतिरितिबोध्यं भाष्यप्रथमं तादिति अतिशायनेइतिकर्त्तल्युट्ते प्रकृत्यर्थविशेषणमितिभावः कालीअतिशे
तइत्यादेरीव्युत्पादिवहिशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादतिशयकर्त्रीकालीत्यादिक्रमेणार्थः ननुप्रत्ययार्थयस्येपिप्रवृत्तिनिमित्तगु
णप्रकर्षएवप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्रापिवयोवाचकत्वेद्वीरमतआह प्रत्ययार्थेति तस्यातिशयितुविशेष्यत्वेनवयसस्तद्विशेषणत्वाभावा
न्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिभावः विप्रकर्षोदितिः गुणान्तरस्यशब्देनोपस्थित्याविप्रकर्षइतिभावः भाष्येअव्यतिरिक्तेवयइतिवयः शक्
एवयुः केवलवयसोऽव्यतिरिक्तमन्नतिरिक्तमित्यर्थः तरप्इतिवस्तुतस्तरपातमपसकृतिः तेनतदेतद्यकेनकुमारीशब्दादिनेत्यर्थः ते राम॰
नवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्यातिनतद्योतकोऽपियुनेतिभावः स्त्रीत्वस्यवयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्यैतदर्थः तस्तत ६०

स्यतुप्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगतेस्त्रीत्वेनवयसीतिङीवितिभावः अतएवगोतरेत्यादौनङीपतहारूस्त्रीत्वमात्राभिधीनतु
वयोमात्रविशिष्टार्थगततदेवस्त्रीवयसिप्रथमेइत्यस्यप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः पश्यतिस्माहिस्तातिपदिकेनोक्तेप्यर्थेभवतीतिभावः इममाश
यमजानानआहहावप्राप्तिः उक्तेनेवाशयेनोत्तरंवक्तुमजानानआहदीवयीति पश्यतिसाहिस्यातिपदिकेनोक्तेप्यर्थेभवतीतिभावः भाष्य
कारस्त्विति भाष्यकारैकदेशीत्यर्थः गुणोभिधीयतइतिप्रकर्षकालत्वादिगुणइतिभावः करणेल्युडितिः अतिशायनेगुणप्रत्ययइत्यर्थः
शुक्लस्यातिशायनेगुणइतिविग्रहः शुक्लेनिष्पन्नतरामभवकरणाशुक्लगुणइत्यर्थः एवंचनप्राग्गुणादोषाइतितात्पर्यंडीवभावइति
वयोविशिष्टद्रव्यवाचकात्डीपनेचायंतथाकिंतुवयोमात्रवाचकइतिभावः वचनादिति घरूपेतिसूत्रेघेतिवचनाभेदत्यर्थः षष्ठीप्रस
गस्तिति नेचोदितइत्यत्रान्वयः द्व्यवचनात् पठादिप्राप्तात्पठस्यप्रकृतरइत्येवमित्यर्थः तत्रहेतुमाहसोपमिति ननुसर्वथाऽभेद
विवक्षायांकथंलिङ्गवचनासिद्धिरतआहसत्यामपीति भवादित्यिति भेदस्यस्त्रीणांमंचयदेनमंचाभेदेनबोधनादितिभावः गगा
यामेघइतिवस्त्वेत्यपिबोध्यं भाष्यआश्रयतइति भेदसंबंधस्तलुकेनतत्वाङ्गेयोणलस्पणायामेवत्वलिङ्गाधत्वागेअभेदेनैवात्मप्रतीतेनु
तत्यागइतिभावः तदुक्तमभेदस्यसर्वदात्रविवक्षितत्वादिति विशेषणानांचेति विशेषणानांगुणानांपुक्तवत्त्वयुक्ताश्रयवल्लिङ्गवच

कै॰वि॰वि॰
६१

नानीति तदर्थः तदाह तत्र हीति परोपकाराय परस्परं व्यस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदाय जस्यैव व्याख्यानं शेषभूतानीति भावे ल्युडिति शुक्लवन्निरि
तराभिभवइति बोधः निवर्त्तकत्वादिति तत्त्वमेव चाश्रयत्वमित्यभिमानः अर्थात रति अभिभवार्थत्वादिति भावः तरवादिति नेः कर्मीयदित्वा
भावादाह अतिशययुक्तिरित्यादिस्वं वचयदाभिन्नः शुक्लवन्निरित्तराभिभवइतिबोधात्तु हतालिंगसंख्यैकत्वैवाभेदविवक्षानतु कर्मणा स्वभावार्थे
तितात्पर्यं भाष्यात्तु राशियोज पितुमाह द्विवचनमिहेति तत्स्वयत्र कर्मण्यपि भिन्नत्वव्याख्यायाराश्रयत्वाविवक्षात नभवति पथ्यादेवस्तुतं तं तु लोप
चतइति न चैवं प्रकृतेइतितात्पर्यं भाष्यपदा गुणइति करणोतु राल्युट् यदा क्रियेति भावे तदाल्युट् तत्र कर्त्तरि ल्युट् दृष्ठा प्राप्राप्त विवेकमा
भिभवकर्त्तृत्वस्यैवघेत्यत्वात्तस्य च विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वोक्तिः गुणाभिधीयतइतिपहूं पृथमंताख्यात्वावृत्तेकइतिपत्तं वप्रका
रांतरेणास्याधयपतिभाष्येऽप्यचेतितेति गुणाभिधीयतइतियत्र प्रयोज्यात्वेइष्यतिगुणा गुणिना नभिन्नि प्रयोज्याथइत्यस्य प्रयोजत्वविशिष्टार्थ
प्रयोजनतस्य सप्रयोजक इत्यर्थः गुणाना प्रयोजकत्वे अभिभवप्रेरणाकर्त्तरि गुणप्रत्ययः तत्समर्थाचरणात् ल्हणाश्चेति अचेतनत्वात्त्विह राम॰
होनाचरणस्यसंभवात्तत्समर्थाचरणं बोध्यं अतएवेतयन्ति माहुः गुणावेति गुणिनः प्रयोजकत्वेभिभवप्रेरणाकर्त्तरिवर्त्तमानात्प्रत्य ६१
यइतिबोध्यं कःपुनरिहेति गुणीवेतियइत्यर्थः अभिभवार्थात्रेनसंभवति गुणविशिष्टोहि गुणी तच्च तद्गुणस्यजातीयगुणविशिष्ट

भिन्नरमभिभवति न गुण इति प्रश्नः अतिशयेनाव्याख्यायतीति अतिशयवैशिष्ट्येनाव्याख्यायतीत्यर्थः अतिशयवैशिष्ट्येन गुणा व
स्यायनकर्त्तरि गुणिनि वर्त्तमानात्णिजिति यदिकात्प्रत्ययः स्वार्थ इत्यर्थः तथात्वे चातिशयविशिष्टतया गुणो बाधइवेत्तिश ज्ञानं त्यतीति स्प
पन्नाकार्णितिति हेतुमत्यं तस्य प्राचा सह्नाभाष्ये गुणी गुणेन संयोगात्संबंधात् गुणिनां संयोगात्संबंधात् गुणोवाइतराभिभवकर्त्तृत्वेना
भिव्यक्तत प्रतीयतेत्यर्थः स्तदाह प्रकृष्टत्वेनेति इतराभिभवकर्त्तृत्वेन प्रतीयत इति तात्पर्यं प्रेरणास्य हेत्वाशयः अत्रय हेनिपातेना
नाश्रयणान्यरत्वादिति बहुव्रीह्यपेति शेषः ननु एवं तर्हि पि बहुव्रीहौ वा नहूयै विशेष्य इत्यत आह तत्र स्वरे इति अयाणामपि प्रकर्षो यक
योभयोग कर्षमतस्त्राह स्व पद्वर्धमानोऽतिशयः चिदवयवे प्रकर्षयोगः सविदयकर्षस्यैव वक्तुर्विद्भयोहिति श्य भ्रमकसमुद्राय्यत हुयपत्ति भा
वेपकर्षयुक्तादिति प्रकर्षयुक्तवाचकादित्यर्थः शब्दार्थयोरभेदाद्वा भगवतः पायेणोदशो व्यवहार इति बोध्यः ननु शुक्लतरशब्दे विध
मानं शुक्लशब्दस्यैकार्थीभावाय लत्वाल्कयं तत्र उत्पत्तिप्रसंगश्च तत्रास्तु शुक्लतरशब्दे इति ननु अत्र तत्र भाष्येत्यादेत्वातिशायनिकात्
रशपत एव सइतिकथं तस्माभिष्टेत्यतो भाष्ये तदंतात्स्वार्थ इति एवं च लोके न्यत्र च तरवाधंतादतिशयितरवादित्र मेवेति भावः शुक्लो
हृत्वेभिधेयइति अतिशयमानादतिशयकर्त्तरि प्रत्यय इति पक्षे इदंत्वेवाह शुक्लमतिशेत इति तन्न्येव मपितरवंतात्प्रत्ययः कथंवार

कै·टि·वि· तेत्यत आह· अनेनचेति· तृतीयश्रुतकुवाचिनः तृतीयेनातिशय्यमानश्रुतकवाचिन इत्यर्थः· वहुलत· उभाभ्यामप्युत्पत्तिसिद्धावितिवचनंनिय
मार्थंश्रुतकशब्दादेव न शुक्लतरादितिवक्तुं शुक्लन्यायस्त्वनानुवादविषयइत्यसकृदावेदितं· ननु मध्यमस्यापिपूर्वीयेकस्यापकृष्टत्वान्ने
६१ रपाभाव्यमितिमध्यमः शुक्लः शब्दः वहुलंभोतत्आह भाष्ये मध्यमश्चेति त्रितीयपितृपादिस्तुन्नत्वादिति· विद्यमानोपिपूर्वीयेकःप्रकर्षोकि
चित्कर यथाराज्ञः सविधावमात्यस्येति भावः ननु प्रोत्तिशय्यमानवाचकएवप्रवर्त्ततेहतिलभ्यते तत्राह स्वगतेतिपूर्वाभिमवकर्त्तृत्वेनेविव
क्षायां मध्यमे यं प्रथमवाचकात्प्रत्ययो नेत्यर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणमिति पक्षे आह भाष्ये अथवेति तथा चरेफके नेवेति तृतीयाद्युत्पन्ने
नेत्यर्थः मध्यमात्तु न विद्यमानस्यापि प्रकर्षस्योत्कृष्टत्वात्किंचित्करत्वादिति भावः ननु पुराणयदुपस्थितौ तृतीयापायेस्यापकर्षाणाधाये
त्कर्षस्यातिरोधाने प्रक्रमेण प्रकर्षविवक्षायां ततस्तरपितदत्तात्पुनः सदुर्वारोतः यद्यतेत रमाह भाष्ये याचके न स्वल्पपीति· वक्ष्यमाणेपीय
मापत्तिर्दुर्वारेत्ययमेवसमाधिस्त्वंत्रापि एवायेसंग्रहे श्लोके शुत्तदन्त्योक्तिः एतदर्तेनसमाप्तिश्चेतिध्येयं श्रीवृत्तमायेतितुच्छादसेलोके राम॰
त्वसाधुरेवेतिभिक्षुः अथेत्येतिश्लोकस्य यो न कृत्स्नमाशंक्याह सर्वणेति अत्र त्रस्त्वेति भाष्यस्य प्राप्तौ त्वित्यर्थः तत्र मेणप्रकर्षविवक्षायां प्रा ६१
प्तिः वाचकोलोके बोधकश्चेत्ययोक्तव्यइत्यस्येतिसिद्धान्त इतिशेषः अतोयदि बोधकः शिष्टसंमतस्तदा प्रयुक्तानतुनादशब्दइति न प्रयुज्यतइत्यर्थ

अनेन न शास्त्रीसहोपि लोकाप्रयुक्तो साधुरितिबोधितं द्विवचनविभक्त्योनिपातनाद्विति एवंच लोके विभज्यशब्दस्य साधुत्वं चिंत्यं शायत्यपिवि
भाग्यमित्यस्यापवृत्तेः नित्तीत्विति· अर्थादेवुद्धिस्थत्वएवतरतुत्पत्तेरितिभावः नन्वस्माकमित्यस्यवहुत्वार्थकत्वान्नैमिरूढतिपित्तरवातत्रा
ह अस्मदइति· किविधिरितिरेतोदस्यैत्वादौ कृविहश्रस्माकेषदेवदत्तस्येत्यादौ अर्थः स्व· अर्थस्य शास्त्रस्यनेउसंकाशयकानामित्यत्र सा
काश्यकेभ्य इत्यत्र चवहुत्वाच गमात्कुयेष्वथौ पयदत्वमतआहशास्त्रेति से मुखाय इति उदाहरणावयवे भेदइत्यर्थः अत एव वहुवचनं व
स्कृतोशास्त्रार्थत्वात्तरवा यत्नैः तस्माद्वस्कृतोराशिं यगतावयवभेदइत्यर्थः अत एव वहुवचनं वस्कृतोशास्त्राद्विलात्तरवापत्तिः तस्माद्व
स्कृतोराशिं यगतद्वित्वमाश्रित्यनतरविति विभज्योपपदइत्यवश्यवाच्यमितितात्पर्यफलीतरमपित्स्याभावशंपरत्वेपीतितथाचहिवद
नामितितत्राचार्याभिमतात्पर्यतास्फुटीकृत्यदर्शयति· इयमित्यादिनाएतस्यासत्त्वेस्माकारद्वद्वहेतोः वर्ज्जिपदस्यदेतयदोस्य पदरूपस्याभेदेकृते
प्रत्ययोपादापिल्वा तृचभिधायकत्वात् द्विधमानस्यापिदेत्तादिगतवहुत्वादेरप्रत्यायतत्वात् व्यर्थतेत्युत्वयः वहुत्वाप्रत्यायकत्वमेवोपपादयति यविसे
निपातित्यक्तोयथक्तिगतोभेदोयकोथीकृतो धर्मकृताभेदोयेनतन्नकृतोक्तत्यर्थः व्यक्तीनामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति यद्वरुरोरेतुतत्रसंख्या
रूपेकत्वभावमिति· अनेन स्वनयति अर्थनास्तीति वास्तवी अर्थनास्तीन तुदेतोष्पाद्वत्वैशिष्ट्येन भानमिति अत्रतत्त्वं· संख्याविशेषाणा स

वै·टि·
६३

वैधर्म्याभावाभावात्· यद्रूपेणयस्याभ्यस्तत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वं· यदाश्रितेति· यत्रास्तीत्यर्थः· तदा तत्रैत्यर्थः· अवयवार्थभेदसद्भावेऽपीत्या
पत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वं· यदाश्रितेति· यत्राश्रितेत्यादिति· तत्त्वं तद्बहुत्वसंख्याभानादित्यर्थः तत्रोदाहरणादर्शयति· प्रकृत्यन्तो
धानामिति· अपरित्यक्तभेदाः समुदितिनइति पाठः समुदितेनावयवाउद्भुतावयवभेदः सूक्ष्मइति यावत्· समुदायशब्दप्रयोगोत्विति द्वि
धकशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः· गवाश्व मोत्पन्नगोशब्दः समुदायपरोधकः प्रसंगादाह यस्मान्निर्धार्यत इति तत्रैव षष्ठीत्यादितत्रैव षष्ठीसमासप्र
तिषेधश्चेत्यर्थः· विनापि चेतात्पर्यवशात्समुच्चयप्रतीतिः· समासश्च षष्ठीसमास एव प्रसक्तः· निर्धारणे षष्ठीसमासनिषेधस्यैवोक्तेस्त्व
त पञ्चनृपन्नाहदेहेत्विति· चनिर्ते चेद्रुलादि· शृणुइतिसूत्रे भाष्ये साकाश्यकान्नामिति प्रकृतोदाहरणेयथा षष्ठीतदाहसांकाश्यकानामि
ति· शब्देन समुदायस्येति च शब्देनेत्यर्थः· च शब्देन समुदायस्येति याबोत्तरं· इदं रूपादीनामिति विभज्यमानस्य निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधि
कोटावप्रवृत्तेर्ज्ञानात् समुदायरूपाणां विभागस्य पृथक्करूपेण च विभागस्य सद्भाव इत्यर्थः· प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विभागोऽस्ति इति पाठ राम°
विकल्पेइति पाठे विभागप्रयोजकम्· अन्ते धर्मेइत्यर्थः· सर्ववाक्यसावधारणमितित्यापि नव्याख्यानादिभावः· विभज्यग्रहणादिति· विभाग इत्येव ६३
वार्थः· विभज्येचात्र विभागावधीरणमितिन्मापे तमेव गच्छतेइतिबोध्यं· ननुपाठ प्रातिशयिकप्रत्ययस्त्वभिन्नमेवेति व्यर्थमुपसंख्यानम

तत्राह रूपादवस्थितस्यैव स्वगतधर्मातिशयप्रत्ययोगित्वासम्भव इत्याह सएवायमितीत्यादि गुणिनएकत्वे गुणस्यापि एकत्वं गतगुणस्य
स्वगतातिशये प्रतियोगित्वासंभव इत्यापितोऽयमायस्थानेनेति· विशेष्यत्वेनेत्यर्थः· गुणस्य प्राधान्यमिति· आर्थमित्यर्थः· वक्तुः पाठवाति
शयेन द्रव्यस्यातिशये प्रतिपादिप्रत्ययइत्यस्य पूर्वमुक्तमिति यथा श्रुतमेव माध्यमिकं स्यप्रशस्यभाष्ये गुणवचनानामिति प्रशस्य शब्द
स्य गुणाहन्तात्यन्तिकः प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गुणादिति भावः· ननु यमादेशस्य विधिरिति न्याये तेत्यसुकेसिद्धान्ते पितच्छिद्धित्वस्येष्टत्वात्तत्रा
हश्रज्ञातादीइतीति· नृनुज्ञापकेनान्यज्ञातादि विधानेनतरप् तमप्योर्नस्यात् तामतत्राह निपमा प्रवृत्तीति· उपाधिसंकरेणेति· अत्रापि निप्रमा
प्रवृत्तिज्ञायनादिक्षेपवस्तु इन्नतदेवात्र संबध्यत इति अयोग्यत्वादिति भावः· गुणाभावइति· उचितइतिशेषः· ततः सामर्थ्यादिति गुणभावो
चित्यरूपात्सामर्थ्यादित्यर्थः· ननु प्रथमापि सप्तमी रूपेण विपरिणामासम्भवात् कथं विभक्तिविपरिणामः तत्राह विभक्तिशब्देनेति· नन्व
न्तादीइति प्रथमो तस्य प्रातिपदिकार्थएवार्थो न तु शक्तिविशिष्टइति कथं एवं शक्तिसागर्हर्वकशक्तान्तरोपपन्नं नकृतो विपरिणामभ्युपगमे
रोत आह प्रातिपदिकार्थएवेति· एवञ्च प्रकृष्टेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मादिव्यवहारविषयत्वाभावेन सकलशक्तिपुष्टः प्रातिपदिकबोध्य
त्वात्प्रातिपदिकार्थता· शक्तयस्तु न सर्वदा तद्बोध्याः सह कार्यभावादिति भावः· सएवेति· एवं च तदितरसकलशक्तिरहितायं एवं केवल शक्ति

कै॰टि॰वि॰ विछक्तिवैशिष्ट्येन विभक्त्यंतवाच्यः प्रथमातिरिक्तविभक्त्यंतवाच्य इत्यर्थः एवं च प्रकृते औपश्लेषिकाधिकरणशक्तिमत्त्वेन बोधाद्द्वितीयापरिणा
६४ मच्यवहार इति भावः तात्त्विकोपि भेद इति प्रथमाप्रवृत्तेः सप्तमीप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः विभक्त्यंतत्वादिति विभक्तिरूपप्रत्ययेत्यर्थः एवं च प्रथमाविशि
ष्टस्य प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तिवैशिष्ट्येन विपरिणाम इति भावः उपचरित इति प्रातिपदिकगतविपरिणामारोपाश्रय इत्यर्थः प्र
शंसायां रूपप् न तु स्वार्थिकत्वादेवं प्रकृत्यर्थविशेषणत्वार्थमेतदित्याह इहेति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायाद
तिभावः यद्यपि भावे तस्या प्रत्यामित्यादौ लिंगवचनस्याविवक्षितत्वादित्युक्तरीत्याप्यसमाधानं कर्तुं शक्यं तथापि वास्तवं समाधानांते
रेवलुकं पुनरत्रोपन्यासः अभेदविवक्षायामिति इदं शल्लवग्रणापाचस्वलिंगादिरत्युत्यागोपीति पुंहरूपत्रत्यादिसिद्धिरिति भावः तच्च
नुपनाहभेदविवक्षा विति वस्तुमाणमन्ये त्विहारित्वहं विग्रहस्तमिति बोध्यं भाष्ये स्त्रीलिंगादेर्वृत्त्यादि पंचमीहेतोफलेचेरुहेतु स्त्री
लिंगफलिकोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः एकवचनांतादिपराणि धर्मपराणि तथालघुप्रयोगाभावादिति पाठः तथालक्षणप्रयोगाभावादि रामः
तिपाठभेदः स्तायकप्रयोगाभावादित्यर्थः अतिशापनप्रत्ययातवदिति गुणोभिधीयते क्रियावाभिधीयत इति पक्षयोरित्यर्थः दोषाभाव इति
पट्टहस्येति प्राप्नोतीति दोषाभाव इत्यर्थः उभयानुग्रहादिति प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोरप्यर्थानुग्रहादित्यर्थः अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेवो ६४

जंकथितं अन्यथा गुणत्वानि नासेवेयुः स्यादिति बोध्यं अन्ये त्विति इदमहिविग्रहस्तमित्युक्तमेव स्त्रीत्वमात्रमिति प्राशस्त्य विशिष्टार्थगतं
स्त्रीत्वं हि तु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वमात्रमप्यभिव्यक्तमेवेत्यभिमानः लिंगांतरभिन्नेति न च तावदप्रतीतिरित्यर्थः अत एव गोरूपत्वा
दीनहीय तत्सर्वमव्यक्तमिति वयोविशिष्टार्थगते तास्मन्नभिव्यक्तेनु क्ते स्त्रीत्वमात्रमप्यभिव्यक्तमेवेत्यभिमानः लिंगांतरभिन्नः न
चतारदशाप्नोतीति हेतु भवासिद्धिरिति तावदवश्यमुत्थाप्य इत्यभिमानः महुक्ते व्याख्यारीत्यात् शंकेवनीतिध्येयं ननु साधनभेदाक्रियाया भेदेन
कथमेकापाकिंचात स्यात् साध्याया अभावात् एकेत्यप्युक्तम् तत्राह आख्यातशब्दातशब्दादिति आख्यातशब्दः तिङः तेशब्दः लोक
व्यवहाराततेनतदाशब्दादित्यर्थः स्वतस्तस्याभेदानवगमेन द्वित्वाद्यभावएकत्वसंख्यावाक्यशब्दे वेतिभावः तत्र द्वित्वाद्यभावे एकत्वस
त्वेवयुक्तिमाह भवद्वित्त्यादिवचनादर्शादितिएकवेचनदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यं कर्तृसमवेत द्वित्वेति तदारोपात्र पदइत्यर्थः तस्यैवारोपः
शब्दशक्तिस्वभावात् न कालादिगतस्यनत्रपितेद्वित्वेत्याकारेक गतस्य अत एव दशादिनानि द्वतः पचति भवद्भिरास्यते तेहुलान्यचती
त्येकवचनमेव न तत्त्वाते रूपाद्यताद्विवचनाद्दितु न तस्य तिङि वोक्तत्वादिति भावः एतेन प्रातिपदिकादिति सूत्रस्थपदेहरिभाष्यसमं
तत्वोत्माविरुद्धोपेन्यय इति परास्त क्रियायाअसत्त्वलिंगैकत्वेतरसंख्यारहितस्यमेवेति बोध्यं भाष्ये द्रव्यप्रधानेनामेति नामशब्दे

वै॰ सि॰
६५

नस्तुवंते तस्य सत्त्वाल्लिंगसंख्याकारकद्रव्यार्थकत्वेन तदर्थे तत्पादद्रव्यस्य प्राधान्यं तस्य विभक्त्यर्थसंबंधं प्रति विशेषणत्वेन कारकादौ
विभक्त्यर्थं प्रधानत्वोक्तिरविरुद्धा॰ ननु देवदत्त॰ किं करोतीति कर्मविषयप्रश्ने कथं क्रियामात्रवाचकेनोत्तरं किं चेत्स्त्र उत्पादनानुकूल
व्यापारवाचित्वेन तादृशप्रश्ने कथं यच तीत्युत्तरयत आह करोतीत्यादि॰ द्वितीयातामिति प्रथमान्तमिति वक्तुमुक्तं॰ फलविशेषण
त्वाभावेन मुख्यव्यापारविशेषणत्वेन च कर्मत्वाप्रतीतेः प्रश्नावगतिरिति॰ जिज्ञासाविषयपादेवदत्तकर्तृका क्रियेति बोधः। प्रकरणादेव
शास्त्रेत्यस्य कत्वेऽर्शयति गुणाद्वैत्यादिश्च नतेति। अभिज्ञातद्भावत्वं उत्पत्तिस्तदनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः कार्यक्रियामिति॰ कर्मचकर्मपर
तो च यत्करणादितएव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः॰ उपग्रह॰ परस्मैपदात्मनेपदनिमित्तं विशेष आत एवभावकालकारकसंख्या श्चत्वा
रोऽर्थाः आख्यातस्येति निरूढमाप्य उक्ते आख्यातेति तेरीपादानेतु॰ क्रियाप्रश्नावगमः तत्र तु प्रकरणादि॰ तत्र क्रियाप्रश्नावगमेन प्रश्नक्रि
याप्रधानत्वावगमः तत एवोत्तरेऽपि तत्त्वावगमः॰ पश्यमृगोधावतीत्यादौ धावनामर्थस्य दर्शनप्रति विशेषणत्वादाह॰ एकपदोपात्तत्वाऽपेक्षे
चेति॰ तद्युपात्तकारकापेक्षं प्राधान्यमित्यर्थः तत्फलमन्यदप्याह॰ श्री॥ हीति॰ तथा च भिन्नपदोपात्तापेक्षेति॰ तद्युपात्तकारकापेक्षं प्रा
धान्यमित्यर्थः श्रीह्रीयेत्यस्याः प्राधान्येऽपि न क्षतिः॰ नन्वेवं पच्यतीत्यादौ स्वपदोपात्तकर्मकारकापेक्षया पीदृशमप्राधान्यं स्वीकृत आह अ

थ्यवेति क्रियाप्रधानमित्यत्र शाब्दमेव प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः॰ प॰ कर्त्रेति॰ घटकर्तृका पाकक्रिया सइत्यर्थः॰ परामृश्यतपस्य बुद्धिस्थीकृत्ये
त्यर्थः इत्यभिधानभेदस्तिद्रत्यर्थ वक्ष्योत्तरस्यामिधानात्कथनादित्यर्थः॰ सइत्यनेन घटकर्तृकपाककर्तृत्वविशिष्टस्य बोधात् क्रियायाः प्राधान्यानुपपत्ति
माशंक्याह॰ पदान्तरेणेति॰ आख्यातपदेऽपि वसनियमइतिभावः॰ क्रियागतेति आनायेपित इत्यादि॰ संख्याये तद्द्वति साधनमत संख्यारोपायेत इत्य
र्थः॥ पात्यिदं भाष्यमाख्यातार्थसंख्यायाः कारकेऽन्वयइत्येवपरं तथाख्याख्यापमितितत्रापाउक्तेनैकक्रियेऽप्यनेकत्वस्यप्रतीत्यपत्त्यन्वयपत्लाभेन द्वि
त्वादीनां कारकेऽन्वयेऽपि वैरूप्यापत्तेः तस्मादारोपपरमेव भाष्यमाख्यातु मर्हति॰ अत एव भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्धिरेव शंकिता न तु वचनमात्रासि
द्धिरिति दिक्॥ तत्रैवोगो अल्पसंख्यावोत्तरा संख्यापूर्वसंख्याबाधत इत्यद्द्वउणसूत्रभाष्योक्तेनेपचत इत्यादौ स्वगतैकत्वमुपयुक्तं कार्यमिति बोध्यं॰ ननु
क्रियायाएकत्वादेकवचनेन तत्रापि तत्र संख्यानिवृत्ति विदर्थ्यविभक्त्यर्थप्रधाने द्विविद्क्रियाप्रधानेन चैतयोरर्थयोर्लिंगसंख्याभ्यां योगोऽलीयनेन
विशेषकः अव्ययवाच्ययोरेतयोरर्थयोर्नताभ्यां योगइति तदर्थेना विरोधात्॰ उक्तार्थानामिति आरोपितसंख्याया उक्तत्वात्तदाश्रयपूर्वचनं रूपं
तार्किंतु स्वगतैकत्वाश्रयमेवेतिभावः नकेवलेति॰ प्रातिपदिकत्वेनास्यापि तत्रप्रसक्तित्वादिति भावः॰ तैरपीति अनुवादकविभक्तेः साप्यत्वोर्थे
त्यपि बोध्यं॰ एवं च पचपचीत्यादिचिंत्यं॰ नवक्तव्यमिति॰ तद्धितश्चेति सूत्रे तु एकग्रहणेन कर्तृत्वे एकवचनमित्येवार्थमात्मप्रायण्याय सूत्रे कर्त्तव्य

कै·टि·वि·
६६

मित्युक्तं पचतिरूपमित्यादौ सुर्वैकवचनं त्वनभिधानात्कारणी यतत्पक्षे इति बोध्यं अभेदैकत्ववर्तीतियथा राजपुरुषः इत्यादिष्विष्टेऽर्थवो
घनाय प्रयुक्ते राज्ञः पुरुष इत्यादौ नन्वेवं द्विशब्दादावपि उत्सर्गेणैकवचनेनैव समप्रत्ययाद्विवचनाद्यनापत्तिरनुवादकत्वाभिमतेनोप्य
त्वे तु प्रसक्तोऽपि तुल्यमिति चेन्न द्व्योरेकस्य वक्तुमशक्तेर्नियतान्नयाणामित्याहि निर्देशे समासगौणत्वनियमपाल्लनमिति नियमस्यसाव्याशह्वेन गौ
कारेण तत्रार्थतो व्यवस्थायेवानभिहितसूत्रोक्तयासमयपालनेन गौकारेणादोषात्तदैकवचनेनैवात्र समयइति नन्वेवं पूर्वोक्तस्य
त्वे ज्ञातित्वात्कृत्सु निरूढत्वमिति वाच्यं स्वरूपचरितपर्मे निरूढत्वेन तथा व्यवहारात् वैयस्य प्रत्ययस्य व्यापकत्वमुपपादेऽपि तु वैयस्थ्ये सत्त्वेव
प्रशंसेत्याह सत्येवेत्यादि सर्वेषां वा समर्थमाधायितुमारुदविकल्पावशाल्लब्धयेवामेवेति एवं चपूर्वकृत्यर्थतावच्छेदकस्यतत्सहचरितगुणाभावात्
तात्त्विकमेवात्र प्रशस्तातस्य परिपूर्णत्वेन तत्कचित्रिदाप्रतीति तत्प्रकरणादिवशात्तगम्येति नदोषः प्रशंसायरणामूर्णि निरावच्छिन्नत्वेदृष्टान्तमा
रूपयंति उदाहरणोपलांडुनेति सरूपयोगेत्यतीयापलांडुमाजने पित्तमलत्वं तासस्रितसुरायानेतुतदधिकमिति बोध्यं अपिकौशांपासवेत्रस्व राम°
भावनायालिङ्गदस्पृहेसकः सन्नपत्वापरुत्वीवैस्यस्वमितिप्रशंसा पात्रपपलस्लेणामेतत्तदिषदस्मृमाप्नोकल्प्याआख्यातक्रियाप्रधानत्वा ६६
दिति स्त्रीत्वविशिष्टक्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ईषदसमाप्तिरापिता ईषत्समाप्तिः भोवक्तिनिमित्तभावः एकोपमर्थ इति सत्रेणैकवचनान्तत्वेनो

पादानादित्यर्थः ईदसुपलक्षणं स्त्रीलिङ्गइत्यस्याविशेष्यकवचनमिति स्त्रीप्रत्ययस्यापि षष्ठी प्रसंगमिति देवदत्तस्यपटुकल्पइत्यादि
ति भावः द्रव्यान्वयत्वमिति गुडस्येषदसमाप्तिरितिविग्रहः गुडोऽन्वयत्वेऽपिलिङ्गसंबंधःपदस्यार्थः द्रव्यान्वयत्वेप्रातिपदिकलिङ्गसंबंधः गुडक
ल्पायतनसिध्यतीतिगुडान्वयत्वे अनुभवविरोधोऽपि बोध्यः कायुनरितितद्व्यस्येषदसमाप्तसम्भवादितिभावः येनमाधुर्यगुणेन गुडशब्द
प्रयोगप्रयोजकमाधुर्यगुणप्रतियोगिकत्वसंबंधपदार्थ इतिभावः उभयानुग्रहणीयरीत्या ईषदसमाप्तियदर्थोऽशिष्टेऽपि यथारिकेऽप्येव
नप्रशंसायदबोध्यं यत्त्वविशिष्टगुडकल्पाद्रव्यादौ अभेदविवक्षायामितिताःशविवक्षायामुक्ते दोषवत्तलिङ्गादिपरित्यागेदृष्टान्ता
दितिभावः ईवार्थस्याप्रतीकरणेनेति अप्रतीकरणप्रत्ययत्वात्तस्य ईवार्थस्याप्रतीकरणपत्रेऽत्यभेदसंबंधेनेप्सुस्यविशेषणात्तु
स्थूलकाभेदसंबंधेनेहयाकदासादृश्यमूलकार्तिरिक्तभेदसंबंधेनवत्वोस्तत्यागः तन्मूलकाभेदसंबंधेनान्यत्रवत्तौतुनत्वलिङ्गादि
त्यागइतिभावः गुणशाहेम्यः पद्धादिभ्यश्चेति तेषांत्रिलिङ्गत्वेन परित्यक्तलिङ्गादीनामेवसत्तेति भावः ईषन्मृदुनोपटुपटुकल्पावि
त्यादिष्वचनादेरप्रसिद्धिः जातिशब्देभ्यस्त्विति प्रायेणतेनियतलिङ्गाःईषन्मूनोगुडइत्यर्थेपिगुडकल्पेद्राक्षेडतीप्यतइतिभावः दोषइतिप्र
कृतिलिङ्गातिक्रमोऽस्य वालिंकातसंबंधइतिवाक्यीर्विरतिप्रत्यन्याचष्टेभाष्यतासंबंधेऽपि पश्चात्प्रत्ययार्थस्येति मत्यमार्थस्यविशेष्य

कै.टि.वि. त्वमेवेति सूचयति प्रत्ययार्थस्य द्व्याभेदेनैव प्रतीतेराह प्रत्ययार्थविशेषणवाचिनीति नन्वीषदसमाप्तिसंबन्धेन रयदार्थप्रातिपदिकार्थ
६० त्ययस्योपमानवाचकातिरेकात् नु मशकत्वेनाहुतेनेत्यादि गुड इव यद्वा हीषदसमाप्तिरीषदसमाप्त्युक्तिर्वेडसादृश्यबोधनायेत्
धनयन्वेत्यतिद्धघत्सादृश्ये वृत्त्या भावइति सामर्थ्यादिति अन्ययस्यार्थः न्ययदायत्ययस्य सादृश्यमगमीवत्यान्वयवो धनेः सामर्थ्यादि
त्यर्थः वचनादिति ईषत्सादृश्यईषदसमाप्तिसंबन्धत्वाभावादित्यर्थः अथ वेति तु यद्गुणप्रत्याख्यानयरं ननु शक्कादीनामल्पत्वमहत्त्ववत्
याद्वादीनामपितत्वसंभवादीषदल्पत्वमेवेषदसमाप्तिरत आह गुणशद्वानामिति भाष्ये नन्हीक्त स्येतिएतावानेवेति निवृत्तस्येत्यर्थः तदा
दस्य यमेवेति इयानेवेत्यर्थः कचित्तु तथैव याठः अतएवायेद्यूत्तयान ज्ञायते गुणइवि वस्यति अत्र गुडत्कल्येत्यादौ ईषदसमाप्ताः माधु
र्येषदसमाप्त्याश्रयाः किंतर्हीति द्रास्यादिगतमाधुर्येषदसमाप्तेरेवप्रतीतेरीषदसमाप्तमाधुर्यवतीद्रा स्वेति वोधादिति भावः पद येत्येति
पन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तचिनइत्यर्थः शाद्वशक्तिस्वभावादिति भावः एवेव सूत्रवार्तिकयोः समफलतामवधि राम॰
ईषदसमाप्तमाधुर्यवद्गुडाभिन्ना द्राक्षेति बोधइति द्रास्यामाधुर्यस्यापीषदसमाप्तत्वमपर्यवसितमिति सूत्रवार्तिकयोः समफलतेति दिक् ननुद्रव्यश ६०
क्तेपरिमाणमिति कथं द्रव्यमनिर्ज्ञातमतआह इयत इत्यस्य मुदाहरणानिरागणादिनीत इति पदार्थीतियथाप्रकृतः कठमित्यादेरप

कदेशायवर्णाणाम्नते प्रत्ययेमानमाह कृताकृते प्रसङ्ग इति नन्वेवभाष्योक्तशंकासमाधानेन निर्दलेत आह सकलेति त्वोक्त्यर्थं पुनःसंगारयाह एव
चेति तावदाश्रयेइति तावच्छब्धुर्याश्रयेइत्यर्थः ईषदसमाप्तिमाधुर्येषदसमाप्तीत्यर्थः अथवेतिअत्रयक्षे ईषदसमाप्तगुडत्ववतीद्रा
क्षेतिवोधः सादृश्यं तु पर्यवस्यतिपश्चात्कोनसवोधविषयइति तत्वे गुडत्वाशेयादिति आरोपविषयत्वमेवार्द्ईषदसमाप्तत्वमिति भा
वः आधमेवतुयुक्तं विभाषा सुपो सुबन्तस्येति इदं चकुत्सितइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं ननु सुबन्तस्यैवईषदसमाप्त्यादौ विनेप्रातिपदिकस्येत
तआह अन्वयेति शास्त्रकल्पितावन्वयव्यतिरेकौ तत्कल्पिताश्चार्थवत्ताचशास्त्रव्यवहाराय योग्यमेवेति वोध्यं इति भावइति इत्यभिमा
नइत्यर्थः नियममेवदर्शयति यदाहीति अतएव तद्ध्यन्यायेति तत्रत्येनास्यतुल्यन्यायतां वोधयितुमित्यर्थः आहेत्यः तत्सारणमतु
विति नोदात्तत्वविधानात्कथं तत्संकथवा यद्धो ठकारस्वरोत आह भाष्ये पठिष्यतीति हीतिइतिस्वरः कथमिति हि पातइतिपठेथप्र
अतोरेतो सुपयरतो कृते यदृच्छया रस्यकथंस्वर इत्यर्थः ननु तद्धितान्तत्वाभावात्कथं वृत्तिपदिकत्वमत आह वहुचीति अप्रत्ययइति
प्रतिषेधइति सचप्रत्ययान्तविषयएवेन प्रत्ययविषयइति भावः एतत्त्वं तत्रेवनिरूपितं ननु तु अस्याननपूर्वत्वस्यनित्यत्वं कथं वोधयितु
शक्यं अवाचकत्वादित्यत आह पुरस्तादेवेति विशेषइति देशविशेषइत्यर्थः ननु देशविशिष्टप्रत्ययस्यविधेयत्वोक्तस्यापि विधेयता

कै·द्वि·वि· लक्षणं प्राधान्यमस्येत्यत आह· नत्र च्चेति· गुणोऽस्मिन्निति· विधेयांशे विशेषणत्वात् गुणस्येति अर्थः· पुरस्तादेव सर्वमिति पाठः सर्वत्रिंगादि
६८ प्रत्ययोत्पत्तेः· पुरस्तादुक्तं तेन तदेव सर्वं भवतीत्यस्य शर्थः प्रयोगश्चेति· पुरस्तात्पदमावर्त्तत इति भावः· भाष्ये पन्तु ग्रहणमिति यदि तु पूर्वं सूत्रो
क्तेरीत्या छ्रीग्रहणमत्रार्थं ज्ञापकमित्युच्यते तदेदं प्रत्यालयं पञ्चमयंप्राप्नोतीति यद्गतरकल्पइत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः· भाष्ये तमादि
शेषत्वप्रधानत्वादिति· कल्याणरस्ये पदसमाप्तिमूलयकत्वादित्यर्थः प्रधानत्वं तु कल्पप्रयोगस्य तन्मात्रबोधकफलकत्वादि बोध्यं· तत्र च प्रकर्ष
संभवात्तेतमत्यर्थप्रकर्षेण वर्त्तमादि· प्रत्ययइत्यर्थ· नत्वी पदसमाप्तिरिति न हि पदार्थस्यासमाप्ते वीप्रकर्षेइ पदसमाप्तिर्भवतीति भावः· अत्यप
समासे उभयप्रकृतमिति एकमद्धिकारात्· सुवंतं तु सामर्थ्यात् इति बोध्यं· ननु प्राकृ डेरित्यस्य सुवंतमात्रपि दिकं वा विशेषणेन तु प्राकृठ
रित्येनतुत्तस्येति अन्यतरछकं विशेषपि तु मित्यसंगतमन्यतरेण शकं विशेषपितु मित्युचितमत आह विशेषेवत्पयपितु मितितत्र सुवं
तस्येति पुष्पदस्य छिपकमेवान्यत्र तु प्रातिपदिकस्येव टेरिति बोध्यं· उदाहरणापन भाष्यप्रामाणयात् अज्ञाताद्यपवादः शीलमिति राम०
तत्कृक्षेरित्यन्यायादितिभावः विधेयविषयत्वात्स्यन्यापस्येदंवितंपदिनेष्यतेतत्र कस्तदानमिधान्नात्री· तद्धानिति· शीले इत्यर्थः आघ ६८
जंतं बोध्यं· तद्गमीकइ मिकेणइतिस्वाभाव आणता छितेकेएवह्स्वविधानात्· भाष्यकारश्चितिसत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यादिना· कु

त्सितमर्थं सिपितत्रन्यथाः घेकपियल्ली पितस्यादितिभावः· पूर्वं समासि स्वरे विशेषं दर्शयति· समासादिति क्षस्थे संज्ञायामितिसमासः· पधान
वश्चासोग्रामश्चेति समासः संज्ञायां कनितित्सूत्रद्व्यं· एकं जितेइ उत्तरमपरं तु स्वेइत्युत्तरं कुत्सायां तु स्वत्वेच कन्न भवतितदंते नचेतत्संज्ञा गम्यत
योरर्थः उभयो गुणपत्याप्रिमुपयादपतिअत्रसंज्ञेति कुत्सितो· ननुरथात्स्वार्थिकत्वेनप्रकृत्युक्त एवार्थे ए तेप्रत्यया इति किं उच्यते स्वशद्वे ने
त्यादि स्यत आह अनिर्धारितेति· विशेषाः कुत्सादयः अश्वेदिश्चज्ञातिविशिष्टमेवार्थकमत्पयरहिताः प्रतिपादयतीतिभावः· तत्र कुत्सा विशि
ष्टार्थबोधकत्वाद्योतकः प्रत्यय उचितो न प्रकृतेः प्रत्ययविनापितद्विशिष्टार्थबोधकत्वादितितात्पर्यं चरितार्थत्वादिति· उक्तार्थत्वादितिभाव·
अनवस्थेति· पुनः पुनः कप्रत्ययापत्तिरितिभावः। कुत्सितान्कुत्सायामपीति· अपिनानुकंपायां जातीतिनागृहीतविशेषणान्यायेनतस्येवप
दशीकत्वादितिभावः क्रियासंबंधेतियद्यपिपाचकशद्वेपिक्रियासंबंध एव प्रवृत्तिनिमित्तमितितस्यभावइति सूत्रे उक्तं तथापि वमिरम्रास्त्रेण
न्यायेन क्रियासंबंधेत्युक्तिः स्वरूपेति स्वरूपपदेन यदेतत्स्वरूपं व्यक्तिस्वरूपं चेति बोध्यं· संबद्धमित्यर्थकस्य निपूर्वेन प्रतियोगिसाकांक्षत्वा
दाहृतेन स्वार्थेनेति समवेतं· समवायेन संबद्धमित्यर्थः· यथादृश्ये इति· शद्वान्तिविषकारको पस्थितेरभावादित्यर्थः स्वार्थमिधानत्वेइति विशेष
णातयेत्यर्थः केचित्तु एवं व्याख्यानेनत्कोऽपपत्तिः न हि प्रातिपदिकमात्रात् प्रतिक्रियादशायामपि प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोः क्रमेणावबोधो भवति

वै·सि·वि·
६९

तस्मात्स्वार्थे जात्यादिरूपं शब्दस्य विषयकाभिधायकस्य विषयो मत्वा निरूपे स्वस्वत्ववृत्तित्वरूपेणावानयेषु स्वं वदेद्व्यमादि इत्यर्थः तस्यैव शक्तिग्राहकत्वे
यत्वे न तत्रैव स्वार्थत्वव्यवहारः इत्याह स्वरूपेणोशब्दस्वरूपेण एकीकृतानामिति भिन्नीकृतानां रात्मेन विशिष्टानामित्यर्थः जाति प्राधान्ये
ति यथा भावप्रत्ययानुत्पत्तिस्तथोक्तं घट संबंधी च मंद इत्येवं बोधानानुभवाच्च न तद्भुत्पत्तिः गुणसामान्य गुणागतजातिरित्यर्थः समवेतस्ये
ति संबद्धस्य समवायिनि इत्यर्थः तदभिधाने सति तत्त्वमूल्ये पये स्त्रीलिंगाद्यादि स्यन्वयः लिंगादीनामिति स्वार्थद्रव्यपोविशेषस्वाभावादि
तिभावः यत्र पच्येति न प्रत्येकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न पूरणकस्वत्वमध्यतिरिक्तं च युक्तं एवं विशिष्टान्विषयेकत्वं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्त
लिंगाद्यभिधानं यथा नप्रसक्त इत्यादि तत्रायमेव उक्तो मइत्यन्वयः तत्र पुनर्लिंगत्वादित्वात्त्वप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तेण लिंगाद्यभिधानाभाव
इत्यर्थः कल्पितन्यायवशादिति अर्थवत्त्वातिपदिकप्राप्तिपदिका इतीतात्त्वादपद इत्येवं कल्पितन्यायपुलक इत्यर्थः पद्धा प्रत्ययं स्थूलेकि
चिद्वृद्धेद्दृष्टमस्य न्याय्यरोपणमवस्थाभिमानं इति भावः नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायादि ति भाव राम°
तद्विशिष्टस्यैतेनेनउक्तं द्रव्यस्य लिंगादिनं प्रथमममभिधाने बीजं यथा ने लिंगाद्याश्रयस्येति न चैवं उक्तं न्यायेन लिंगस्यापि प्रथमतो बोधाप ६९
त्तिः रमेत्यादौ लिंगस्य प्रत्ययं विना बोधाभावेन तस्य प्रथमतो बोधस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावात्मस्य ताप्यापि लांतरं गेति पाठ एकत्वम

पिहित्वादिग्रवछेदबुद्धिजननात्तस्येत्यक्षमित्तिबोध्यं स्वार्थादिपंचकस्तत्त्वेवर्त्तते त्रिविधिस्यैत्यर्थः रूपमर्थं स्वशब्दस्यात्मेति ज्ञानेकन्त्वात्स्मल
मइति भावः प्रिय कुत्सनादिबोधनाय स्वसंक्रमात्मानेयतोयेरूमात्प्रवृत्तिस्त्वात्स्वान्विशेषानमभिधायतरूतकुत्सनादिबोधनायुविधुक्त्वंत
स्त्रप्रवृत्तत इत्यन्वयः अनेन पंचकं प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तं विभक्तेनेति तत्तत्प्रकृत्यर्थस्यांतरंगत्वात्स्वंप्रवृत्तेरिति भावः अर्थवावर्थ घका
लतनेक्षितिलिंगप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सातिरिक्तायामिति यथा सर्वो विशद्धः स्वार्थव्यतिरिक्तस्वार्थादिगतां कुत्सामभिधाय प्रत्ययं लभते तथापम
पीत्यर्थः नास्य सम्पक्कु कुत्सितत्वमित्ति कुत्साप्रयोजकस्य कलानाचरणादित्ति भावः अन्ये त्वाहुरिति अत्र रुचिर्मोक्ष्यस्वरसभिद्धत्वाभावः
केचित्त्विति एतन्मतेन येहृस्वमादइत्यस्य वहिःसत्वान्नयेहृस्मादइत्यर्थः तत्तत्प्रत्ययानयेहृत्वस्यैवाये हृस्मापाद्य कृत्स्नमामान्नि
तिमाध्यमेलाभादिदमयुक्तकिमसंस्वार्थादियेचकरूपत्वेत्युतत्वात्रिरिसुपपादनस्य प्रकृतीयपोगं द्रष्टयितितत्रैपरि समाप्तेत्यादि कुत्सा
द्विदेतवइतिश्चाश्रयतवेति शेषः स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं यथा गोः वेति तत्र हि गौस्त्वं न सम्भि योचि भेते हूमोसइति प्रतीयत इति भावः पत्र
प्रवृत्तिनिमित्ते ति इदं लिंगादीनामुपलक्षणं एवं प्रकृते पि कुत्सितशब्दार्थनिष्ठकुत्सांतरे धिवक्षायां प्रत्ययः सुलभ इति भावः पक्षे द्वयो
यपत्तिरूरेणासंशयेवीजमाह यदेति न नु कुत्सितमितिम्लते के तीतकुत्साप्रतीयतेम्पक्षकादिशब्देद्वविद्यमानकुत्सास्यप्रतीतिरिति

कै·टि·वि· विरोधीति आह वर्त्तमानेक्तइति क्रियावयवेति यस्य कस्यचिदवयवस्य भूतत्वेन समस्तरायेन भूतत्वमारोप्यते क्तः तत्रारोपितभूतत्वोपि केषांचि
७० दवयवानां वाला वर्त्तमानत्वेन नक्त क्षितिभावः उपात्तकुत्सइति वाच्यत्वेनोपात्तकुत्सइत्यर्थः अभीगीक्तेति वाच्यत्वेनेत्यादिः प्रसक्त
त्यर्थमिति वक्तृगत्या कुत्साविशिष्टो योर्थस्तत्प्रतिपादके भ्यइति तत्प्रत्येकसत्त्वार्थः अनुगत्ती तावाच्यत्वेन स्वीकृता कुत्सा येन तादृशपदसामा
नाधिकरण्ये इत्यर्थः तेनैव कुत्साया उक्तत्वात्प्रकृतेः कुत्सादिविशिष्टवाचकत्वाभावाद्व्यभिचारो न भवति प्रत्ययइति भावः नन्वेवमव्यय
सर्वनाम्नामित्यस्य वैयर्थ्यमत आह यदा त्वंगीकृतेति आश्रितकुत्सस्य वाच्यत्वेनाश्रितकुत्सोप्यः यथेष्टलिंगेति कुत्सितशब्दाभिधेयस्य
नपुंसकत्वात्स्त्रीपुंलिंगानुपपत्तिरित्यर्थः यद्यपीति देवदत्तस्य पटुकइत्यादौ येन धर्मेणेति यथा श्विकइत्यादौ अश्वसाध्यवाहनादिः स
म्यगनुष्ठानादिनेत्यर्थः छत्रादिशब्देषु सन्निधानेइदं शाङ्गः प्रत्ययस्य विषयत्वे नैवतद्वाच्यको नतु कट इत्याह तत्त्वादिनेति भावः अज्ञातादौ लोप एवं
पदस्य चिति अजाघनजादि साधारणो वे नोत्तरपदलोपे हः एवोत्तरपदे चेति तल्लक्ष्यानुसारेणैव वक्तव्या भाष्ये इलस्य चेति वे नउत्तरय एम°
दस्यापि संनिपाते निरूढो क्तेन तु तत्साम च्यादिकादेशानास्वेमवलोपइति भावः एतेन घच्चश्च लक्ष्यस्य सामान्ये ज्ञापकत्वेन कथ्य ७०
सर्वतः एवं इति अत एव शेवालिकादि सिद्धिरिति परास्ते ज्ञापकसिद्धस्य सार्वत्रिकत्वाच्च एवं च फलोत्तरमपि संभवतीत्याद्यपरेति शेवल

सु॰ कृत्त संधिकार्यादित्यर्थकः प्रथमादित्यधिकारादात्तकृत संधीनामिति सुपर्थिकइति सुपर्णाशी दत्तशाङ्गात्प्रत्ययेइत्यर्थः भाष्यज्ञादिलो
येक्तइति एकाक्षरपूर्वपदानामिति वक्ष्यमाणवचनेनेति भाष्यवृद्धिविधायास्त्वयीति समानाश्रयत्वादिति भावः दुलिशब्दस्यानेनेति अजि
नोत्तरस्योत्तरपदलोप श्वेति सूत्रे एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् उत्तरपदाशमयरूपलोपयरमात्रमनुवर्त्तते नचसर्वत्र शङ्कानेकत्वशब्द
स्य लोपापत्तिः उपेन्द्रदत्ते चतुर्थादचइति लोपापत्तिः अनभिधानेनाति प्रसंगनिरासादिति भावः इरूपदातस्येति नलस्यएवमेव निष्पन्न
त्वेनेदानीं विधेः फलाभावादिति भावः वक्ष्यतेति त्रिकादेशायेत तत्त्वात्स्यादसप्राप्त्यापीत्यकाप्रवृत्ति योग्यतयानएवं वस्तुमितीदंचित
तस्मादिजी पास्त्व कर्द्धलोपविधायकसामर्थ्येनानभत्वेनस्थानिवत्त्वप्रतिषेधइति तात्पर्यमवसेति भाष्ये अतएवस्त्रे उ पंक्तीपादवद्
तिचरितो यंचान्यथा यजइत्येव उत्तरपदलोपग्रहणानुसत्पाभिहेतनवेय वंस्य एमेव अन्यत्वनाप्रधानात्वयापि नेष्यतएवेत्याह नेति
यस्येदेवदत्तइति सजाकृतामेव शङ्कादित्यादिः इवित्याह अनुमीयतइति स्पर्यतइत्यर्थः परीक्षत्वमारभ्यादनुमितिरेव समृतिरुक्तेत्रै
त्याह उत्तार्थमाणास्य प्रत्यायत्वादिति एतस्यापि दिस्यत्रे उपयादित्तु देयसोइति देवम्याघदेइति पञ्चदत्तस्ययेतिसोमस्य सेदेति नेकुव ए
सुदत्तादिवत्तिविव शास्त्रे स्मृतिरन्वाख्यायकवचनमन्वाख्यायतेति यत्तइत्यर्थः तदेकदेशाइति देवदत्तो दत्तइत्यादौ अल्पेनेनपोरिति

कै·ठि·वि· दीर्घत्वप्रतिद्वंद्विह्रस्वत्वं मरुत्वमतिदेदिश्यत्पद्यामितिमेदइतिभावः कुटीशमीनन्दपुंवद्धचनेनस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपिस्यादतआह प्रकृतीति
७१ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः प्रत्ययस्तत्संनिदोगेनातंवेवे नविशिष्टस्यप्राद्देस्य पुंवदितिवार्त्तिकार्थः गमकत्वात्सापेक्षत्वेपिवृत्तिः वत्सोक्षाश्व
रीस्कार्थ्येप्राप्रोतीत्येवोरभप्रहतिनिमित्तकाश्येपत्वेव्यातइत्युत्तरं किंपक्षेदोः इष्टत्वादितिवक्तुघासीनेप्रकृत्यिकेचित्रक्ष्ठेतिकतरोदेवरे
त्रइतिमत्त्वपद्रुतिस्त्रेभाष्यप्रयोगास्थितिभावः आज्ञातिपदिप्रश्नेपीतिकतमाकतमाएषामाह्वतेतिप्रकारे गुणवचनस्येतिभाष्यप्रयोगात
इतिभावः वार्त्तिमितितात्पर्यं नन्वृद्धयोस्तस्यैवेयथ्यपरत्वाभाष्यगास्वानिकिंकारशांवदिवीरणद्विवद्धवेइत्युपलक्षणमित्यादिभाष्या
संगतिनक्षिते नयंबनद्धयोरित्यस्यप्रत्याख्यानंलभ्यतेकिंविकग्रहणस्येतिचेन्नातस्यभाष्यपाठस्यासांप्रदायिकत्वमित्याशयेनेवंव्याख्या
नात्तत्पाठमभ्युपगम्याप्याह अथवेतिइदंचित्यप्रत्ययसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात्प्रकृतवार्त्तिकेद्विवद्धवेप्रत्ययविधानाद्दितिहेतूप
दानस्यासंगत्यावेत्यथ अथरस्त्रादेतिभाष्यंएवंसूत्रस्थोपाधिसत्वमात्रिस्येतत्सूत्रस्थोयाधिप्रत्याख्यानेपरतयाख्यातदेशमवद्दति राम°
केचित्तु द्विवद्धवेइत्यस्यद्वयोर्विदितस्यवद्धवेपिविधानदर्शिमाद्वद्धवेविहितस्यद्धवेपिविधानदर्शनादित्यर्थनवक्तव्यस्त्राप्रत्याख्या ७१
नपरमयीदंवार्त्तिकंतद्यनपन्नाहभाष्येप्यस्त्रादेतीत्यादिनाअव्रवक्षेयापरस्येतिआश्रयस्येत्यर्थः लुग्मनुष्ये नन्वयुक्तवद्भावेनलिंगवच

नयोरुभयोर्विधानात्लिंगमात्रग्रहणमयुक्तमतआह वचनेत्विति हरीतक्यादिष्वस्यतादिति भावः मनुष्यलुपि प्रतिषेधइति विशेषणविषयमि
तिबोध्यमिति विक्रयार्थवामीर्याविक्रेतुप्रतिमाशिल्पवतश्चेरचः प्रकल्पितांविक्रेतुमितिशेषोतस्तासोपशयत्वात्तत्रप्रत्ययकश्रवणप्रसंगइतिभावः
तत्प्रत्ययकश्रवणमिष्टमेवेतिवदन्नसूत्रस्योदाहरणंदर्शयतिमवेदित्यादिना ह्रेलाइतिवसेप्रतिरूजार्थाः संप्रतिस्वनिर्माणसमकालमेवफलजनि
कापाएनाशीविकाप्रदत्वेनतदर्थाइत्यर्थस्तदाहृत्याः पूरिग्रहाते पाकग्रहेषुरपंते शिष्टैस्तासुद्दौवाभेदवुद्धेः सात्वेनसादृश्यवुद्ध्यभावेनमु
त्यमूर्त्यैवाभावः एवंविचित्रेष्वपिइष्टत्वात् समासान्ते आचार्यदेशीयइति छस्यविधेयतयाप्राधान्येनतस्यैवपरामर्शो युक्तइत्यभिमानः छात्रिमयस्मि
तिः समासस्येति समासस्येति अर्थः शाक्षीपभामादीनांवस्यमाणरीत्योदाहरणानामसंभवादुरुक्षेद्रचविधीयमानेस्यादेवेति छप्रत्ययविषये
वहुप्रायकस्त्रिदुः समासः संनिवेशविशिष्टत्वात्सप्रयोतः पचादिभिधानस्वाभाव्यादित्यर्थः शुष्ठूकयेतिवेति अत्रापिपुंकिड्वायौतिभावेणनत्रोह्यप
मेवाभ्रपणीयएवंत्रोभयोत्येयुक्तमिद्रव्यत्रयणमिति विशेषः अतिप्रसंगइति यद्यपितस्वार्थिकइतिभावः नन्वेवमपिशाल्लीपभामादीदेशात
आहशाल्लीतिपक्षपिशल्लुपमितइवदन्तस्यामुत्रोपमानत्वेवक्षेशकंपतद्यापितत्रपदिश्यमानमेवसादृश्यंतादृंशाल्लीषपामप्रदम
योगेरोवभिदावितरवैपर्य्यधर्मीतोरणानुसारणनप्रतीयतइतिभावः क्विचेत्तद्विषयादित्याद्येवार्थविषयत्वंवोपपक्षाद्दिसर्थः शा स्त्री

कै·टि·वि· श्यामित्यादौ पूर्वपदमेवेवार्थविषयमितिनदोषः वृत्तिविषयइति तत्राद्योपमायाउपमेयंगम्यंतत्त्वाल्कहाव्यक्तिपाकूयमेवक्तियोपमेयत्व
स्यक्रियामेवसंबध्नातातदाहतत्रेति अत्रएवंयदोत्तरपदयोः कोकागमनमहशतालपुतनसदृशयोत्वेल्लएणसामानाधिकरण्येनचत
७२ दर्थयोरन्वयःएतेनएवोत्तरपदयोरनन्वयेनासामर्थ्यात्समासोदुर्लभइत्यपास्तं उपमेयवाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेणकेदाचित्का
कमशयोकदाचित्तत्कृतोपयोगेलक्षणाउपमानमात्रवाचकाभावाच्चेदृशेविषयेउपमानुलोपव्यवहारआलंकारिकाणांतदाहतालेन
त्वेनति अतएकिंतोपनतत्वेचसाधारणधर्मस्फीवोध्य अभिजिदिति अनेनतप्रकृतिकगोत्रप्रत्ययांतादित्यर्थः अमेवारयति अत्रगो
त्रमपत्यमात्रेऽपत्याधिकारादन्यत्वात् ननुस्वार्थिकत्वादेवास्यगोत्रत्वंसिद्धमतआह एवमन्यत्रइति गोत्रमितिवक्तव्यमितियाहःगोत्र
वत्स्थितदर्थगोत्रइतिवक्तव्यमितियावत्गोत्रेयःप्रत्ययस्तदर्थइतिवक्तव्यमित्यर्थः भाष्येवुञ्प्रत्ययस्यादिति ननुजातिलक्षणङीषप्रसङ्ग
प्रयुक्तयञश्चेतिङीपययप्यादित्यपिवक्तुंयुक्तमितिचेन्न मंडूकप्लुत्याश्वियामित्यस्यानुवृत्तेस्त्रियामात्रवृत्तेरित्याशयात्स्यचेदसंतो
॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेद्वितीयंचमस्यतृतीयपाठेद्वितीयमाह्निकंयाद्श्वयादशतस्य॥ ॥ राम॰
अपरनिमित्तत्वार्थमिति सहविधानेस्थितत्वेननियमतःएवंवर्ज्यबुद्धिविषयस्यैवनिमित्तत्वादितिभिन्नकृत्यादिरितिसूत्रेभाष्येस्परस्थ ७२

लादिभ्यःसूत्रेप्रकारशब्देनसादृश्यंगृह्यते तदासादृश्येपि नचंचन्निवृत्तिविधुरिवहरणदृश्यमानपभइत्यर्थःस्पेद्मानेति गलत्प्रभत्वादित्य
र्थः अनत्यंतगतोक्तात्मेदस्यप्रकर्षेतिभेदगतप्रकर्षेत्याद्यर्थःइत्याहेति अत आहेत्यर्थः नन्वेवमिति तदेवास्वेतिवचनविहितःस्वार्थमात्रेइति
नत्वेनत्यंतगतियुक्तेइत्यर्थः इश्यतेचेति तदुक्तेर्भिन्नार्थमात्रेइत्यर्थः समासेप्यइति समासरूपेप्य सामिकृतादिभ्यइत्यर्थः क्रांतत्वाभा
वाद्वेतिमत्वपक्षग्रहणायविभाषयेतिभावः चेन्नासमासोक्तेत्तोःस्वरूपगतिकारकत्वाभावादितिएवंचकृत्स्नोइतिन्यायेनापिनसमासेक्त्वा
तत्वमितिभावःअस्यक्रियाविशेषणत्वात्कारकत्वमसेवेतिचिंत्यं ज्ञापयतीति नन्तुनसामीतिसूत्रस्यप्रत्याख्यासमानत्वात्कथमेतज्ज्ञा
पकमितिचेन्नतस्यभाष्यस्यएवंसूत्रस्थितिस्यनोयंनिषेधइत्यर्थमात्रतात्पर्यकत्वात्तत्रसूत्रेप्रकृत्यभिहितत्वादितिभाष्यस्यप्रसंगेतिसहचरि
तसामिश्यहेनाभिहितत्वादित्यर्थः सुकरतरकमित्यादेर्यायादेशःइतिगणत्वात्कनःसिध्यातोपकस्यनोपयोगइत्यन्येस्मपदृश्यनेनुहत्यभा
वोनक्रियहोभावनियतःनित्यसमासादीनादर्शनात्आह अन्यत्रेति नोपपद्यतइति नित्यपदाभावान्नित्यसप्तपुरुषःविकल्प्यस्तेनेष्यतइत्य
नुपपत्तिरितिभावः नन्वधीनइप्रत्ययप्रत्ययवासर्वतेत्राह युदस्सार्वेति सावधिरित्वंविनाकुलंभेतिभावःअप्युभयोयाठेइत्येवादिकाद्वेपतितरू
पेनत्वधीनमित्येतित्याससःकार्यइत्यभिप्रायेणभाष्येदोषोद्धरमाह इहचेति तमादप्याक्तेनइतिप्रापिकेविभाषाग्रइतिसूत्रेमहाविभाष

कै॰टि॰वि॰ याचाक्येपिसिद्धेविभाषेतिकल्याषर्थमितिभाष्ये लोकाक्षेप्राचामितिसूत्रेमहाविभाषयैवसिद्धेप्राचायहणंनकर्त्तव्यमितिभाष्येणाच्चतथावोधका
७३ त॰शुल्कऽन्यतत्इति॰सामान्यशास्त्रात्॰सामान्यवोधकाद्दष्टाष्टेद्वाल्यकर्षानवगमादित्यर्थः॰समान्यशास्त्रत्वादिति॰केचित्पाठः॰साम्यर्थात्तेनि
त्वाइतितुल्यत्वमेवप्रकरणादिसत्वेतस्मान्नादयितादकृवोधस्यवर्तुशक्यत्वात्॰तुल्यन्यायात्पाशगृहीनामविधिनित्यत्वापत्तेश्चतस्मान्नाप्येतस्मा
वाचनिकमेवानित्यत्वंवोध्यं॰ननुऋधिशहस्याधिकरणाशक्तिप्रधानत्वात्सामान्याधिकरणाद्यभावेनकथंवहुव्रीहिरतआहद्वन्द्वेविषयेद्द
ति॰ससाधनेति॰क्रियाविशिष्टसाधनवचनोदित्यर्थः॰विशेषणात्वविवक्षयेतिरादेत्नादिस्वादिजिवहुप्रकौ॰न॰सान्वयस्तुव्युत्तरपदत्वाभावा
दिति॰समासावयवत्वेकस्यचिन्ववरमावयवत्वेनाधिकरणवरमावयवत्वाभावइतिभावः॰साहचर्यादिति॰अधिकरणत्वशक्तेःशब्दयाविनाभाविन
सात्तस्त्रचघितेतिततपाधियत्लेस्यमितिभावः॰ननुलक्षणपाठेपद्मधानत्वेपिस्वगतलिंगात्यागात्शक्तिप्रधानेसामान्येनपुंसकत्वस्यैवसत्वे
नत्वोतमपिनपुंसकमेवस्यादतआहकट्टेप्रादिवदिति॰नन्वेवमपिक्लीवत्वादेवपदस्यैपरस्मिनयानायत्तिरतआहरात्नादंतादिषुचेतितन्वधियोगक
यसप्तमीत्यत्रआहस्वअधिरिति॰राजाधीनोदेवदत्तइतिसामान्याधिकरणादिदियेत्राहवतिविषयेचेति॰अथवाधिकरणेएवेतिकर्त्तृकर्म राम॰
णोरितिसूत्रस्यभाष्यरीत्याधिकृतार्थत्वेयधेस्तदर्थस्यकारकविभक्तस्यान्वयप्रयोजकत्वात्यात्वाभावान्दिनित्यमिदंत्यक्तमितस्मात्समासालौ ७३

किंकेसमसंपत्तेनसमासविधानात्सप्तमीस्थितिरितिवोध्यं॰विभाषांचेद्वयोरितियावच्छ्रुतस्मेत्यारोपमहाविभाषाधिकारादितिभावः॰नन्व
चतंतास्य हि देशकालवोधकस्यकथंप्रासंगसंपहन्निरतआहक्रियानिमित्तकइतिप्रकर्षेणोचारितक्रियानिमित्तकइत्यर्थः॰दिग्देशेत्यादित
त्रादिग्गादिरुद्धेलक्षणेतिभावः॰स्त्रीत्वाभावइति॰एवंचनायेस्त्रीविषयइतिभावः॰एकस्मसनन्दभ्यासन्निर्जन्मातरुणेनेसरुद्धेइत्यापि
समवाहाद्युनःयुनरितिअपिमुख्रीति॰व्यवहाराभिमुखीतिजनेत्यर्थःनन्वत्रार्थेआहयाहानेव्यर्थमतआहअस्मिनर्थइत्यतिएके
वात्रेति॰एकत्वविशिष्टैवास्थातेनाभिधीयतइत्यर्थःशह्रशक्तिस्वभावादितिभावःयेचात्तत्पदइति॰कत्वयुत्रादिसमभिव्याहारेसत्याश्चाना
तांसख्यानन्नयरतातत्सख्याहन्निपूरतावेत्यर्थःद्वित्रिजामिति॰सकृद्वेनार्थतस्येकस्येति॰भिन्नभेदस्यैवास्यातेनप्रत्यायकमितिभा
वःएककालस्येत्यस्यप्रयोजनंकालभेदाद्वलघ्वभेदस्येतिअतएवपुनरोत्यत्वभावादितिइदसूत्रमिति॰तत्रचाप्यापत्येसमवातानभिहन्ति
रावश्यकेपिभावदृष्टस्येतिभाष्यस्यैककालस्यैकशब्दवोध्यस्येत्यर्थइतितात्पर्यप्रधानेआहन्निपदेस्यधिनत्वादितिएकदेशेत्वविशिष्टपति
त्वान्नाधिरित्यर्थः॰ननुमुक्तेऽत्यैकवचनेनैवकर्त्रैकत्वप्रतीतेरेकइतिव्यर्थमतआहअनेकोपीति॰नात्रशाप्रयोगस्यादिदर्शनादितिभावःनतु
धर्मत्वाच्यस्यद्वाहृपत्वेनक्रियात्वाभावात्कथंतत्रकृत्वसुचःप्राप्तिरतआहपचातुमुडनराडुलाविति॰ननुपाकद्वयस्यपाकद्वयेभ्यास्य

कै॰टि॰वि॰ भावात्प्रत्ययप्राप्तिरेव नेत्यत आह यद्देकमेवेति यद्देकमेवयाकं चिद्याकमिति यावत् द्वियाकमिति बहुव्रीहिः द्वियाकमित्यत्र पाठः द्वियाद्यामि
७४ तिक्ष्णक्रिया ३ नन्वेकस्य याकस्यैवाद्ययव्यंमतत्र आह तद्देराद्यपाभ्यभेदस्वस्त्र तः पाकयतस्या विशेष इत्यर्थः नन्वपाकस्य वारं वारं पाके क्रिया
गणानस्य संभवाहार आभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति द्वित्यगुणयोगेन गणनायोग्य पुनः पुनर्जन्मयत एकैव तेषा स्यान्नि क्रियापाकस्य धातुजानित
त्तभेदापाएवप्रत्ययेन भवति पुनः पुनरुत्पन्नेति प्रतीतिः आहेति स्वद्वयस्य त्वनिरुक्तभेदस्यैवशब्दो नोपादानान्न पुनः पुनरुत्पत्तिनांप्याहन्तिः
पुनः पुनर्जन्मयोग्यस्य तन्मैव चाप्याहन्तिर्यद्देनोच्यतेऽभिमुखीभावको भियदत्वारस्यादितिभावः तदाहनहितत्वभावसिद्धोः शब्दे नोऽपि
द्वतयाशब्देन प्रति बाधमानयोरित्यर्थः न स्यात्पि श्वेततत्तद्द्यादेशाद्वा त्साध्यत्वेन प्रतीतौ सम्भवत्येवाप्याहन्तिरित्येवमस्के केचित्तु साध्यत्ववि
शिष्टधात्वर्थतासिद्धत्वविशिष्टघञोच्यते इत्येव दृतितन्नेतेयमधीतिसाध्यत्वभावेतिसेवेत्यर्थः साध्यत्वं तद्विशिष्टक्रियागुणभूतमित्यत्र हेतुप्र
त्ययार्थप्राधान्यादितिसिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन्विशेष्यतार्थके येणातयोः स्वीकारादितिभावः क्रियाग्रहणादिकेति प्राधान्नतयाभ रम॰
मानसाध्यक्तिपाग्रहणादित्यर्थः आधाहीति आहेति शब्दस्य द्वितीयादिप्रहन्ता विवक्षत्वादितिभावः एतावत्पर्यन्तं प्रसक्तपदभिः प्रसक्तयो ७४
जन्मानिइति व्यवहारेइतिशेषः एकसाधनानामित्यनेन नभिन्नकर्मकत्वं कर्तृकत्वेनाह नित्यवस्तराभावइतिसूचितेनचैव मपिसत्पत्तरप्येस्ता

रामिस्त्वस्त्रस्यएकप्रसक्तिभावात्कथमत्रानुवर्ततइत्युक्तिरत आह सकृद्धूक्तइत्यादौ त्वविद्धि स्वरूपलाभमितिस्वरूपमात्रमयुक्तेस्यवस्था
रलाभप्रतीत्यर्थः। जन्माधिकाभ्यावृत्तिग्रहणादेकयाको द्वियाकाविल्पा षाषिमिद्धमिति एतदनानानएकदेशारूपदर्पीत्यादिनाक्रियावदिपेतेन
द्वियाकाविल्पादौनजन्मगणनेध्मादीनांशक्तिस्थानसतियाकाविल्पारौ द्विवचनाधनापत्तिरितितत्वेऽस्यवदापत्तिक्रियावदपीतिभाष्येलक्ष्यभेद
नव्यवस्थितमित्याह पर्येति साधनैरिति साधनपदेन शक्तिः नन्वनेका पिक्रियान्वेक्रियावदिति वस्तिनु यपन्नोनाआह विप्रतिपत्तीति द्रव्यवदिति
वतिरष्येवं नन्वगणनेहक्तिः संख्याशब्दानामेवेति एकत्र संख्याग्रहणांव्यर्थमत आह एवंसस्त्वेइति अनियतविशेषवाचीति अनियतसंख्याविं
शेषवाचीत्यर्थः निषिद्धग्रहणाइति वेस्कतत्त्वे घासंख्यात्वमेवनेत्युक्तेवरुगणोतिसूत्रे आभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थमितिसंख्यायाः क्रियागण
नइत्युक्तावपि निवृत्तिभेदाया स्वरूपेण गुणनासम्भवादभ्यावृत्तिग्रहणं गणनएवभिव्यवीतिकृतेनेति प्रश्नः क्रियाविशेषइति सचोक्तरूपः
यदेकस्यावेति एतेनयचनस्य पचादइत्यादौ जन्मभेदेनक्रियाभेदाहेतुवचनस्यादित्ययासंजन्मभेदेऽपिक्रियापाएकत्वेनैव प्रतीतेः शब्दशक्ति स्व
भावेनजन्मगतसंख्यायाम्नानारोपात्ककविदिति तेनसिद्धत्वात्वानमेवेतिसूचित एतेनसाध्यत्वभावेचपत्रक्तियेत्यादिसंग्रथ स्यप्रागुक्तस्या
युक्तत्वंसूचितस्वयमेवेतिदिक् नन्वगणनग्रहणं व्यर्थं यावतासंख्यागणनाऽतिकेवनचशतंवाराःअह्नकेइत्यादौप्रत्ययव्याहत्यर्थंवारशब्दे

कै॰टि॰वि॰
७५

नाम्याद्वत्तेरुत्तत्वेन संख्याशब्दस्यातद्वृत्तित्वाभावादत आह गणनग्रहणमिति सप्तदशप्राजापत्यानिति अभिप्लवीप्रहन्निर्देश्यः सा चैनभेदे
नितद्रे देनसामर्थ्यादर्थेतीन तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदोपयाता द्वितीया आलभनक्रियातद्या इति विषय इत्यर्थः शब्दे तु स्तद्भ्याह्वप्रतीताव
प्यर्थतस्त्वप्रतीतिर संख्ये वेतितत्रापि कृत्वसुजादिप्रसंगइति भावः न चालभनक्रियायाः प्रतिपत्तुर्वक्तृतो भ्यावृत्तिसत्वेपि सप्तदशपदस्य न
तद्वृत्तित्वमितिवाच्यं तदभावे भ्यावृत्तिविषये संख्यावाचकात्प्रत्ययइत्येवार्थः स्यादिति तद्धावात एवं च शतं वाराम्भे सकृद्दत्यपि प्रत्युदा
हरणं वोध्यं केचित्तु व्याख्यानतु अभ्यावृत्तिरूपसंख्येयेवर्त्तमानात्संख्यावाचकात्प्रत्ययइत्यर्थे न न प्रागुक्तो दोषः तस्मात् गणनापोषे प्रसिद्धेः
संख्यावाचकादेतस्य ग्रहणायेति नो भशब्दात्सु गमशब्दान्वेन कृत्वसुचनेऽष्टक ३ भोन्नपदइतिलोके गणनवृत्त इत्याहुः ज्ञापकस्यप्रवृत्तिविषयत्वात्संस्ट
इदं यच्चेति पञ्चेऽद्इति अमाताइति शेषः देवतासमानह्वपि रणमपि श्रवदेदेवतात्वम संस्थेवत्यत आह देवताशब्दस्यापि क्रियाशब्दत्वं तेन
त्वस्य मानद्वविरुदेश्यत्वे मन्त्रस्तत्वं च देवतात्वमिति भावः द्वयोः देवदेवताशब्दयोः लोहितात्म्य णो नत्रु पुवं ताते द्विता त्यत्ते एवं स्वेगुवो
धकप्रत्ययतत्केन लोहिनिकेति सिद्धेः स्त्रीप्रत्ययस्यङीपो वैकल्पिकत्वेन तदभावे लोहिनिकेति सिद्धे ङीप्प्रत्ययस्यङीपो वैकल्पिकत्वेन
तदभावे लोहितिकेति चेदिति किमर्थं वचनमत आह पक्षेयदेति यद्यपि लोहितिक इत्यत्र चारितार्थ्यादिदमप्रयोजकं तथापि आर्थान्तराभावे

राम॰
७५

नह्वस्मितइति सूत्रोक्तन्यायाप्रवृत्त्या अस्मादेव वाचनाज्ज्ञापकादसतस्वार्थिकानामुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकादेवोत्पत्तेः गीर्ग्रहणपरत्वादनं
तरंगत्वाच्च कुत्रानित्यस्त्रीप्रत्ययवाधनं प्रयोगमिति विकल्पे नतु इष्टबोधनार्थं वचनमावश्यकमिति तात्पर्यं ज्ञापकादेव चात्र प्रावृयदस्य
संबधत्तेनेति केवलेति प्रयुक्तितो आप्नुहिसे समासि वहुधिर्वसत्ये हिति इदे छेदनिर्दिश्यमानयतो त्याल्पता लुहणात् तद्वृत्ते पन्नुहरादहेशित्ताई
शेवस्याप्येति तदेत्तेहवनहयस्त्र लेरसमहेकेदसइतिछेदमिवहिर्विसर्वोरिति चमस्यावहे ३ कते विवेकोत्तेकात्राह वसोः समहेवेति
अस्यार्थः यथा स्तूयमन्त्रापि स्वार्थिकाः प्रत्ययाः यत्रप्रवृत्तादयो दर्श्यन्ते यथा वाईवतइत्यादौ सुस्तत्यात्राप्येवार्थिकस्ततेस्वयंसि
द्धइति दंवचनेन स्वार्थिकतु देव द्वनयुव्ययोगानदर्शयति अयस्योवसानाइति पञ्चकेयदेनवत्तु थोहो वे स्वार्थ विज्ञानादित्यस्यवसा
दितियोगविभागात्स्वार्थमविरुध्यति तित्य्युपमेकत्वतन्धितं तावता प्ययस्य इत्यधिसिद्धेः विभक्ते स्वाद्युत्पत्तिः कोदसत्वादित्तभावः अ
तएव यदेतात्सय समेकवचनेयुष्मि गमावके विलवसो शितियोगविभागेन स्वार्थिकयत्सवहस्योरितिवहुस्थैपि तच सिद्धेः वालेकेवह
भिर्वसत्योरितिव सुशब्दस्यैवोपलक्षणोस्वार्थ विज्ञानादित्यस्यके यदोत्तेवध्याख्यान्यय स्यइत्याथथैवचवार्तिकान्या प्याणेवेति व्याचख्युः
तन्मतेगोरवंस्यष्ट मेवभाष्ये तत्साधकवचनानुक्तेरुदाहरणमात्रोपन्यासात्तु आमुष्यायणास्यमुष्यपुत्रस्यकर्मस्यप्रोक्तानिवाको

के.टि.वि. द्धेम्यस्येत्युदाहरणं आम्रमयं पाणामयं युञ्जपोरन्तुकू आमयव्यापणोत्पादिवार्त्तिकात्तमनोज्ञादिपाठाद्वुञ् अत्र हेत्वेयेपप्रत्ययः अतोऽत्र
७६ त्वस्येद्धत्वात्। अन्यथा यतो नावइत्याद्युदात्तत्वं स्यात्तस्मात्वदिति समशब्दात्वार्थे वत् छादेसत्वाहीर्घः ततपि छन्दस्यन्यत्रापि वृशकमित्यादई
वताइति तेषु काहाइ देत्वपेति पदेववाचा व्याहृयतइति भाष्यस्य संदेशहारा प्राप्यतइत्यस्मार्थः एवंच व्याख्यातार्थावाशत्रुच्छेनयरामस्यात
इतिभावः पूरं त्विदेवा गेवेतिभाष्यस्येवकारविरुद्धं व्याहितेइत्यस्य कथ्यतइत्येवार्थउवृतः अन्यथा चो व्याहृतार्थपाभित्यस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्य
विरुद्धं व्याहितेइत्यस्य कथ्यतइत्येवार्थउचितः अन्यथा चो व्याहृतार्थापाभित्यश्न स्योत्तरस्यैवकारकस्य चासंगतेरित्यन्ये वार्त्तिकेसा
न्नाप्यग्रहणमेतौ हार्थरूपेतु पाप्यसां नाप्येत्सेवमित्रं अनुज्ञारचरइति अत एव निपातनात्समासः चातु प्राश्यमाषानेव्रतो दनस्य
नामआयापणां कर्मविशेषः वहल्या अनिर्देशिति अनिष्टआद्यादिदादिदानेषु विषयेवृह निआद्यादिदानानि देहीत्यर्थे वहुशोदेहीतिमा
त्रत प्राशित्रयुरोडाशाहे नित्यसाध्यकर्मविषयत्वानानिवहमिदेशीय थ्यंयथास्यादित्यर्थः एवमग्रेपि हव्यत्ति पोषेसः एतच्चोपलक्षणम् रामः
तिसंपद्य तिप्युवाइत्यपि भवतिपुवाइत्युदाहरणे वोध्यं संपद्यकर्त्तरीत्यआत्माद्देवनियाततना कर्त्तरिपाप्यादित्वाभावेपि शाद्वाहित्वात्तथा ७६
नसंपद्यमानेभ्योत्थकर्त्तरीत्यर्थः कर्मधारयः समासः प्रकृतिविवक्षितेति प्रकृतेरुपादानकारणस्यान्यरूपेणविवक्षेत्यर्थः प्रकृतेरविवक्षि

त्वादिति प्रकृतेरन्यरूपेणाविवक्षितत्वादित्यर्थः तदस्यदात्विति विकाराभेदेनेति पाठ वृत्तौ विकारात्मना संपद्यमानेत्यस्य व्याख्यानरू
पत्वात् विकारभेदेनेति पाठे तु भेदघटितसादृश्येनेत्यर्थः अनेन विकारशब्दस्यस्वसदृशप्रकृतिपरत्वं गौणपक्षेऽस्योत्तरसूचितं अत एवोक्तत्वे
आताहृत इति तन्त्रे चगोणभवत मरुद्भूतइत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा आत्वे चगौणमुख्यन्यायेन अत एवोक्तत्वे आत्मरतु इति सूत्रे च गोभवतम
हद्भूतइत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा आत्वं च गौणमुख्यन्यायेन वाहितं भाष्ये अभेदेनेति सादृश्यमूलकाभेदेनेति व्याख्येयतेन रूपेण तस्य भावइति
अत एव च्विकृतिवाचकादेवप्रत्ययइत्याहु नन्वजातस्यजन्मइत्येवयुक्तंतत्वतो यतरतिकथं ततइत्यर्थलाभोत आह संपद्यतेति नन्वाधिकरू
पेर्थेपि संपद्यतेरित्यादौ संपदेः प्रयोगदर्शनान्न नियमेनोक्तार्थलाभस्तत्रातत्र आह अथवा जन्मेति प्रकृतिविकारभेदविवक्षायामिति तत्र
हितसादृश्यविवक्षायामित्यर्थः अभेदेति पाठे सादृश्यमूलकाभेदविवक्षायामित्यर्थः विकारावस्थाप्राप्तुवत्याप्रकृतेर्वर्त्तमानात इत्यन्यपः
गौणाघातेनेति भाष्यं एवं वक्ष्यतेप्रकृतेरेवकर्त्तृत्वमित्यकर्त्तृकेभवतिप्रलीभूतइत्यादिसिद्धांतस्ते कारणीभूतइत्यादि त्वसाध्येवेति वोध्यं समीपस्थ
त्वभावादितिसमीपस्थत्वसादृश्यभावादितिअर्थः मृत्समीपस्थत्वानुनेयेतिप्रत्ययइतिभावः अप्रकृतानुकरणात्त भाष्ये इत्येव मेतस्येति
हृतेग्रहणमितिशेषः इदं ताईनाभाष्यप्रिष्याइतिअत्र उद्देशीनाभाइतितदनुकरणे पटपटयपतीत्यादाविवनाभाइतिभवतीत्यर्थः कथंथावा

रणायेतिभावः समासांतात्भाष्ये पुरशब्दोयमकारांत इति टीकस्य रितिस्त्रेत्र एवैरुणएव न कार्यं तेन चनेन समासो नभिधानादिति भावः द्विधुरीति
धुरीति न वाकारांतो नत्र रपदत्वो भावात कथं स्त्रीत्वं लिंगस्य लोकाश्रयत्वेनादोषात् लिंगमकरणात् उदाहरणमात्रं नमि यमइति वोध्यं अतएव
वद्विनावमर्धरवार मित्यादौ यस्व स्त्रीलिंग शास्त्रसत्वे पिनपुंसकत्वं स्यपते यत्तु द्विधुरी त्यादौ वाचनिक स्त्रीत्वाभावे पिधूः शब्दस्य स्वाभाविक स्त्री
त्वात् परवल्लिंगता भिप्रायमिदं भाष्यमिति तन्न तस्य सनपुंसकमिति न बाधा दित्याहुः द्वेहीति अत्र च अनात इति वर्त्तत इति भावः भाष्ये निर्धुरइ
ति न चात्र समासावयवत्वेपि परत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे तत समासांत सति शिष्टत्वात् समासांतस्वरस्यैवा चाद्युदात्तिरिति वाच्यः समासा
तानां समासात्प्राग् लौकिक वाक्यप्रवृत्तान्तरंगत्वात् तत्र समासान्तवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रयुक्तनिघातस्योत्तरपदे स्वप्रवृत्तेः स्या
त् नतु समासांता कारस्यापीति स्वरद्वयश्रवणप्रसंग इत्येषद्देत्यस्य एषएवेत्यर्थः नतु यावत् पदत्वभाविता वदिति समान्निहिता स्मात्रस्य नि
घात इति सिद्धांतात्तस्यापि निघातः स्यादिति वाच्यं तत्तुहिपदस्यादिरक्षत्वात्समस्त प्रकृतिकत्व उक्तपदस्यैवग्रहणात् तद्यद्यपि प्रकृतेन तस्य राम॰
पदत्वं कदाचिदपि तथापदत्वयोग्यमित्यर्थे भविष्यति नन्वेवमपि समासांते तेन युक्त निघाते च पूर्वपदस्योदात्तत्व दितयोगित्वाभावात् कथं पू ७७
र्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिरिति वाच्यं उच्चाश्रितत्वेन समासांत विधौ आद्युदात्तश्चेत्यस्या सवधत्ता यनेमादोषात् अस्वरकस्यैवाकारस्य श्रवणात्

दितिचरो घइतिद्विकन्न एजनात् नचैतत्पूजनात्परा इति पूजनात्परो यः शब्दस्तदंतादित्यर्थः प्राग्बहुव्रीहिग्रहणमिति बहुव्रीहौ सक्थ्येप इ
त्यतः प्राक् समासांत विधेरभावात् बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वांगात्षच् इत्यतः प्रागित्यर्थः बहुव्रीहौ संख्यायाः तत्पुरुषस्येति संख्यांतस्य तत्पुरुषस्य समा
सांतोडच् इत्यर्थः निष्क्रिंशादर्थमित्यादिशब्दः प्रकारे तेन फ्रालत्वफल संभावनात् त्रैवेदं तेनानिष्टि द्वित्यत्र न भाष्ये तत्तदुक्तिः अध्यायादेरि
त्येतदित्यर्थः अथ वैत्तद्दीति पूर्वत्तेइत्यर्थः कृतथापीत्यर्थकं वा अत्रान्यत्राधिक लोपादित्येतदेक विशतिरित्यादेः तत्पुरुषस्वीकृत्तेवान्तिक
नये तत्रैद्वयं वेतिभाष्ये मतेन तादन्नाव शपकमेवेत्याहुः सवृक्षरपृष्ठुः सदेहोयमत्तेपि पत्रहृय वीजेदर्शयति पृथक्त्व इति अत्र ह्य रेत इति भा
ष्यस्यायं माहस्य ह्यशब्दस्य समीप इति उदमर्थकथनं नतु विग्रहः समीपपदार्थान्वयः सामर्थ्यात्समासा प्रवृत्तेः तस्मात्समीपे वयवत्वारो
येणसमासः समीपइति आरोपवीजकथनेत्र उत्तर पूर्वपदको हरेन इति मध्यमपदलोपी समासो वाभाष्येन चरद्दस्पति अधिकरणत्वा
दिवक्षायान्तरलका वयवावयवि भावसंवधविवक्षायां षष्ठीत्र हस्तो दर्शनात् नन्वेद्विशब्दस्य दर्शनवोधकत्वात्तत्र हो दर्शनात्वत्प
युक्तमतआह अदर्शनादिति वचनादिति लवणाहमिति लवणामहीवितिविग्रहः अप्राप्य गादिति तित्रत्रस्य दर्शनशब्दो व्याख्यानेन च
ह्नः यथा यदिति भावः अवतुरत्विन्प्रह्ह त्र्यादत्रजुणो मित्यर्थं बहुव्रीहि समेवाराहश्च एप्रदर्शनमिति अहर्दिवेत्यत्रासादेवनिपातनात दं

कै॰टि॰शि॰ ष्टः त्रिचतुरा इत्यत्र संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिर् इत्यपवादोऽच् अहः सर्वैकदेशेति ज्ञापकेन हीति अन्यतरस्य गौणत्वेन प्रकारान्तरेणावा संभवेपि न तत्याप्र
पोगो न्ति निमावः । अन्हो न्ह स्त्रियां तत्पभावादि ति अत्र यमात्रः पद्यपि ह्योरन्होभवाइत्यर्थेसंख्याएवं स्यस्त्रीत्वसंभवः रात्रान्हाहाइत्यस्य शत्रा
७८ न्हशब्दस्य द्वितसमासमात्रार्थ निमित्तलिंगस्यात् रागस्य सावैत्तिकस्यचवाधेनोयपत्तो वहिरंगतत्तद्वितार्थ निमित्तलिंगवाधकत्वेमानाभावात्
तथापि तत्र रात्रिवभावएव उयपत्तेनत्वात् गुणपक्षे प्रत्यक्षोत्त मेकान्या चेति निषेधात् विशेषाभावएव तु गुणपक्षे द्विनाम्यामन्ह क्लीवत्वस्य सत्वा
द्यः सर्वैकदेशसंख्याता व्ययपरस्य पदस्य तु रात्रान्हाहा इति वचनात् स्त्रीत्वमेनास्तीति किंचित् अन्ये त्वेवं स्पष्ट्य स्थित रात्रान्हाहेशब्दार्थविशेष्य
त्वप्राप्तलिंगस्येव वाधः स्यात् न तु वद्धिर्मेत्तसमाहारविशेष्यत्वप्राप्तस्येति अत्र तरगन्याया प्राप्तिरे वेति तद्धितार्थद्विगुरपि नस्त्री लिंग इति
कैयटाशयमाहुः परेतु सत्र मते पि अस्पष्ट तत्पवादात्तन्हादेशो भपवि धायकत्व मेव समासांता इत्यनुक्तत्वस्यविभक्ति विधिरित्यामिमानाभावा
तन्नियमास्मरणमूलकं सत्र मित्युभयोरावश्यकम मत्र करणास्मरणमूलकत्वेवाधिकंत्वयाकल्प्यं हत्तवोरित्यादिके पदसक्तत्वरूपनि रू- रामः ७८
पणापइत्याहुः । बीहौसभाष्येन इत्यन्तं इति यदि वित्वादंतो दात्तत्वे ऽस्य पूर्वपदात्त निहन्नित्वरे रागोदात्तत्वमविष्यती तिभावः न नञ्जांतो
नित्यांतो दात्तइत्यनंतो दीत्यार्थे इति अयुक्तमतत्त्रा हस ज्यथेति कृत समासांतः स व्ययश द्वीतो दात्तो वा भवति कि शब्दांतात्परस्त्वे वा भवती

त्यर्थः गोरसक्थीति वस्त्रसक्थीतिभाष्यपाठः वचप्रलंभन इत्यस्य निष्ठापा त्यभित्यन्येषु द्विम्नीपाद न्द इति विकल्पः समर्थ्यपाक्षित्वरस्यवाधकः स्या
दत आह धित्तिभ्यामिति अनित्यत्वादिति अत्र वेदमेनधविधानेज्ञापकंभिति भावः चेद् सतीति नवतदा मू धेन्वशेष्यत्तरपदकव्हूव्रीहेरभोवं
समासांतानेसमासावयवत्वेन तदहत्वे अपूर्वेनु यकृस्यपंचदशाति थ्यामकत्वेन पूरणापि प्रधानमेवेत्यत आह पद्म स्यति अवयवे
नतद्वोधकेन विग्रहः वर्णितयदार्थवोधके तद्वोधन स्यविविग्रहफलत्वात् गं धस्य हन्यकात शद्वेन ववयवुव्यते गुण ष्वकत्यमेव यवो तं
आरूढ्यादीति अयुतसिद्धचूर्णानुगतत्वसमरेहित्य मिति पत्ते जले मतस्या पनयेआह हूपादि व्यति रिक्तेति तस्मात्स्येति ततो भेदेनाग्रह
माणस्येत्यर्थः तत्संमुत्वात्तेभेदेनाग्रहमाणत्वात् शेषाहि भाषा किमये रूहइति किं कव येकत्रजग समासांत मात्रापेस्त आनंतरवहुव्रीह
धिकारो पेह इत्यर्थः सामान्येनेतिसमासांत मात्रापेस्तत्वेनेत्यर्थः न प्रदर्शितं इति अयेत्रवस्यति नत्तु शेषपदार्थ प्रदर्शनेनैव फलमयुक्त
पायमिति किमर्थमिति प्रश्नोनुपपन्नोतत्राह सामान्येनेति उपदेशा इत्यादिद्वंदचिंत्य अस्पदहुव्रीहेः शेषाधिकारस्थत्वाभावात् स्यहचे दमु
क्तं वहुव्रीहिप्रकरणे भाष्येत्वयं चत्वहइत्यादे नित्यं वजिस्मत इति वक्तु मुचितं विशेषज्ञापनायेति अनुकरणा विशेषज्ञापयितु मित्यर्थः भाष्य
यसमासांतापेस्तत्र चकमितिप्रिय स्थिका देरुपलक्षण मिदं ननु विशेषपनसत्वेपि पहेकप्रकृतो नेस्पत आह तत्त एवेति विनिगमना

कै·टि·वि·
७९

विरहेणान्वीमाणविन्त्वएवेत्युभयविषयमाष्यमयणादितिभावः ऽभ्यवहोनदिन्दो षड्त्युक्तेःस्त्रीग्रहणानर्थक्यनिबन्धनार्थेनकयोर्बाधइतिकश्चि
तः मान्येदतो भाष्येस्त्रीग्रहणंचोदितं तस्मिन्नक्रियमाणेपीत्युक्तं तत्राविशेषाद्यर्थमाह अस्ति प्रमाणे इति · किं प्रमाणे प्रयुक्तमभ्युपयन्ति परिह
राया हतस्य नपुंसकेपि · एकवच्च पुनर्विधानेमानाभावः उपदेशाइत्यत्र दोष चिंत्यः शेषाधिकारस्थत्वाभावेनातत्र कयोः प्राप्तेः आनर्थक्यप्रसंगा
दितिप्रागुक्तेरोषास्वेत्यपि बोध्यं · अनतरेइति उपदेशाइत्यादिवहुव्रीहेरुक्तः शेषाधिकारस्थत्वाभावान्न ततः कप्रसक्तएवदक्षिणपूर्वासयुत्र
इत्यादौनकविति भावः चिंत्यमेतद्भाष्यमिति च स्फुटमेव पूर्वोक्त यत्नोपमर्दे नैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेरनंतरवहुव्रीत्स्य ये हि पाशेषग्रहणाभेदोवि
तं प्रियः यथाय प्रत्यर्थे विधि पयधिकइत्यादे · पहिमस्मिद्धिरेवच प्रयोजनं भाष्यादिषु त्वस्यैव लाभात् समासान्ताइत्यस्यात्र स्पष्टत्वं बहुरइतिप्र
योगस्तत्कवभावयहे बोध्यः नच समास सामर्थ्यात्येस्मत्वेन स्त्र कृदित्याद्रेतरंगत्वात्कपूर्वाधित्वात्तस्यैव प्रहत्यादेः यहेः सिद्धिरेवच प्रयो
पन्नोकथंपि यपयस्थिकइत्येइत्तुवाच्यंतस्याविप्रकर्षाति विशेषापेक्षत्वेन समत्वात्समान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वस्य भाष्येकाप्यनाश्रयणात्तु · नचव
हुव्रीहेः सत्यपि स्त्रीणिः त्वतः पूर्वमेव कप्रकरणपाठेन विशेषविधिभिः परत्वाद्वाधेनैवांतिकेनेतरथ्यकशेषग्रहणंव्यर्थमिति वाच्यं विभाषा
शयोवेत्यादिविषयेप्यहे कत्वायत्ते · समलन्तक समासांत बहुव्रीहित्वाभावान्नदोषइतिसुधियोविचारयन्तु · इयसम्भवस्त्वापवादइतिगो । राम॰ ७९

1330

कै·टि·वि·
८०

स्त्रियोरित्येतद्धत्वित्यर्थः अतएव वार्त्तिके उपसर्जनपदंचरितार्थं नहि उपसर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमितिलभ्यते। नन्वेवं चूर्णेनवचन
मत्यास्यानमयुक्तं नपुंसकह्रस्वप्रतिवधप्रयतादावश्यकमित्याशयात् अतएव तत्रपुवर्त्तिउक्तं अन्यथानेत्येव वदेदित्याहुः अर्थवशाद्धारि
ति · अत्राऽपिवीजंतु स्त्रीवचनानापत्स्त्वसत्वेनलोपप्रवृत्तेरह्रस्वत्वात् अतएव हरीडग्रहणाचरितार्थमित्याशयेनाह अन्येत्वाहुरिति · लो
पंज्ञापयतीति · स्वादौ नोप्रत्ययत्वेतस्या पोद्रव्यप्रत्ययत्वेनद्वैधायस्मा द्विरिहतात्सहादेहपरिस्थित्वात्तदेतद्विधिद्वयेन · एवं क्लार्थज्ञापनह्र
रेतिभावः॥ ॥ समाप्तम्॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमाध्यायस्यचतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकंपादोध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥हरिर्दीक्षितयादाज्ञसेवनावाप्तबुद्धिना। भट्टनागेशविदुषाकृतोयंसंग्रहोमहान्॥
॥ग्रंथसंख्या

राम॰

1331

॥ इतिकैयटटीकाविवरणेपंचमोध्यायः॥

॥अथकैयटटीकायांषष्ठोध्यायः॥

वै.सि.
१

श्रीगणेशाय नमः एकादेशनिर्देशस्य समानत्वादिति अनेन संदेहवीजस्याधारस्यार्थभेददर्शनमुक्तं तयोरेव प्रत्युपमानत्वात् आह भिन्नार्थत्वादिति नत्वेकशब्देन भिन्नयोरभिधानमुपपद्यत इति
भक्तेन त्वस्य एकशेषो ऽत आह एकवचनेति समाहारे एकशेषस्य लभ्यत्वात् एकशेष इति भावः लिङ्गमनुभयोरपि तेन न विनिगमकत्वं परस्पराहतत्वादिति एतेन निपातस्य पक्षे अधिकरणसामान्येन तत्स्वरूपत्व
विशेषस्य परस्परतः किमाति बहुव्रीहिपक्षे एकशेषत्वात् समवायादिभावे स्वरादपि न विरोधः परस्पराहस्वरस्येति न च हेतुरेकपक्षत्वादेति एवं च एकपक्षस्य यादृशश्च स्वरो बहुव्रीहिधारणा इति भावः कि
वात स्यात् विषयेषु द्वयोरनुपपन्नेति आह द्वयोरिति न तु न द्वन्द्वः स्वार्थे का चलेऽपि पृथक्त्वाभावात् अर्थात् इत्त्वमत आह पृथक्त्वाभावेऽपीति योग विभागः एकादेश इत्यस्यैव रूपः बहुव्रीहि
शब्दस्य निर्देशाभावादाह व्रीहिरिति बहुव्रीहिपदेन तत्संज्ञक उच्यते निर्देशस्तु अकारान्तप्रतिपादकं इत्यर्थः न तु स्वपदार्थप्रधानत्वे नीतरगत्वात् स्वरूपे सा प्यत आह वाग्मीति वाग्मि
मेव दर्शयति वर्ण्यमानेति न आह से कशेषाणामिति सौत्री विभक्तिरनास्ति क्रशब्दस्य समिमानं अनेकमिति तत्स्वरूपस्य तु एकमेव लिङ्गादीर्घस्त्रार्त्तं इति भावः वस्तुतो व्यपदेशिव
द्भावेन सिद्धत्वात् तस्य लिङ्गत्वमेव नास्ति नन्वस्याधिकारत्वात् तत्र तत्र कार्यनिर्देशाद्वेति तत्र आह पृथक् निरत आह विधिमत्वेति स्वार्थे सम्भवति पारार्थ्यकल्पनेन नयुक्तमिति भावः भा
ष्यकसेलस्य धातोः आविपदिकमधेत्यर्थः नायं विधिरिति विधित्वे हि लिङ्गमाङ्गरस्यादेर्विधेयापत्तेः शास्त्रे ऽवौ वृसिद्धत्वात् इति यदर्थस्यादतोऽधिकारत्वाय मिति भावः अनुस्यानमि
तिधातोरेकाचुहत्ले चमर्पविशेषस्य पक्तिस्तावदाह सर्वेति अवस्थितिरित्यर्थः आगारेस्यादि सिद्धये आह वैपधिकरणेपनेति संभवस्तु नमानविकरणेष्वेवं याधिकरणपस्याय
क्तत्वादाह सर्वमिति एकाजनेकाच्धात्वनुगत्यार्थस्यपरे वाह तस्मिनिति अनेकविषयत्वे इने न आभिस्याद्यः सूचितः पतत्स्वित्वे यदिकरणपस्त्वने कविषयत्वाल्प
तास्पमवतीसम्प्रदायः अनेनाभिविषयत्वात्सत्तासंक्रमात्सेति सिद्धसाधकत्वान्नपश्चिमः वैयधिकरण्यापेक्षापक्षमप्याह समनन्तरत्वादेति इति भविष्यतीति इति व्यवहार राम
१

विषयोभावव्याप्तीत्यर्थः आक्षेपपृथक्त्वे वा पृथक्त्वे वेसयोक्तमिति शेषः किमुक्तमिति एहाति किमिति तदाह व्यपदेशिवदिति सत्त्वार्थं वक्तव्यत्वादिकाकाप्रपञ्चः नवक्तव्यत्वे तदुर्भत्वन्तरस्य
तिरुक्तेति आवतवधीतिस्तेहुतिशेषः यत्ते वादेशेति आदेशावस्यपूर्वोऽर्थतस्तेषु सम्प्रयोगपद्धतिस्तात्पर्यमत्र वृत्त्यादिस्याद्यौ सकारमानस्य प्रसङ्गस्याद्यत्वार्थमित्यर्थः वचनेनाति
कदेवचनानि वेधवत्त्वाभावव्यवहारव्याहार कोशेपि मुख्यपृथक्त्वादिवृत्तिहेतोः तत्रकापेक्षित्यर्थः अवस्याभेदाश्रय इति अवस्याहतोभेदाश्रयेत्यर्थः भेदेनेति दश्यमानावस्थास्वीव
स्थानोभेदेन निर्देश्यत इत्यर्थः ननु वृमेदेसतितस्य भिन्नानुस्यादत आह एवमेवहीति यथा नमादिश्रयेरमिति भावः वृद्धवस्थापीति वृद्धिकाल्लीनेत्यर्थः अवस्थान्तरगतायाधि
संबन्धरूपानतु वास्तव आनन्यवृत्त्या भेदो नोति भावः वस्तुतः शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवत् शब्दविकल्पानान्तरैकत्वानन्त्यं ततो नानुपात्तो वस्तुतः सोऽविकल्पः पुरुषस्य चैतन्यमिति
वत् पृथक्त्वे एकावृत्तानमपितत्त्वे वरणोदीर्घस्त्वादिलाघवकारो लोकनिरुक्तत्वादत आह शब्दापि शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वात् अव्यपदेश्यत्वाद्यतः विशेषेणाधनवृत्तेनैकतया नपुन
हस्वव्यवहारिति अपौरभेदो वेति भाविप्रयोगान्तरस्थापेक्षया पाश्चात्यमव्यवहारइति भावः उपमानभेदोऽतिपूर्वास्तत्वायामवसोऽप्यमाणमापौचाप्यव्यवहारान्तर्भावः संसाधस्पोहि
ति अपसांतराभाववस्तुनिकापत्तलेनसाहशतस्माद्वाएकस्मिन्नपिलोकेव्यवहारोहस्यत इत्यस्थः नबुद्धिसति गौणत्वादस्य मुख्यत्वानवस्यादित्यत आह समसिद्धत्वादेतिद्विती
येसाद्देश्यमहत्वात्मनोगात्व हुवौरमत आह सत्यपिवागौणत्वेऽदिति तत्वाधिकारार्थत्वात्स्याविभागाविभागो वा न विरोधात आह तत्रहीति वाक्यभेदेन संबंधवकारमाहत
सादिति विषमार्थमितिप्रथमायामपुष्पमस्यादवविषयेऽहतिभावः तत्रेकस्कारुकथसवैयामवत्वस्याविशेषकादको न तेनोपपादयत्ति स्पष्टेति स्पष्टनामितिपति अमहायैत्वव्यपदेशि
वृत्यावरतवाधिसेसयिवोर्ध आत्मवस्तुनेव्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यनेः तस्मात्चपाणामायत्त्वाधिकनासर्वपरपदप्रत्वाल्भगावृत्तानश्चोदः सूतं वृक्षमागानसवैसमाधानावेति

कै.टी.कि
२ दिक्षु अर्थवत्त्वं तत्र अथ समासोपादानात् आभेदकल्पनायाः सकरत्वादित्यर्थः सति संभवे यथैव तद्भूत भेदेन भेदः असमितत्वप्रकारांतरेणापीति तत्राह अन्यथेति त्यापकमिदं चिंत्यं प्रयुक्तासेनैवार्थ
वत्त्वलाभे यदि भाष्यत्रयप्रयोगात् अर्थवत्त्वग्रहणस्य विशिष्टप्रयोजनग्रहणाभावश्यकत्वाद्वैसा अर्थवत्सारि भाष्यानापत्यपरोहेत्वेतरमाह धातोरन्यवृत्तेति अर्थवत्त्वाद्धातोस्तदवृपव
हस्तत्के वयवोनर्थक एव श्रुतीपनेरति भावः अतएव नामसाम्ये नामिलस्याहित्वे भवति नत्तु सर्वेषांहित्वमेकचैव प्रयोगे सुपवाधते तत्र प्रयोगभेदास्मायेरणात्तत्रावः यस्तो नो
पयपतेप्रमित्यत्तुशानयोः संभवादित्याह अत्रचेति तत्र शमिते स्तावघुणायदसंभवमाहनस्थेकरति शक्तोपेक्षित्तुमितिाप्रमात्रमित्यर्थः एकस्य नद्देशिष्येन प्रमाकालेपरस्यतद्
शिष्येन प्रमाया असंभवादितिभावस्तदाहावयवुसेत्तादिनातुणायदनुष्यावासंभवादपिपर्यापश्रसेनाइत्याहएकस्यचेतिलक्षभवात्तुनः प्रहृतिभ्रमेवारयति अचोपिहित्तक
त्वादिति एवंचतेदशमादायलक्षेलक्षणस्येति न्यायप्रवृत्तिरितिभावः स्तदाहएवंतत्वालक्षणस्येति अनभ्यासस्येति निषेधावेत्यपिवोध्यः वाधः क्रमप्राप्तिताबलुणापदनुस्थाना
भावुरसपिवोध्यानतुरूपासिद्धेरीष स्यसत्वात्तदोषात्रसंतौसमुक्तमत आहरूपासिद्धेरिति हलस्वरप्राप्ताविति न विधेयस्वरविषयेएतदेवेति भावः एतेन स्वरोदेश्यके
विधौ अनस्यविधमानत्वाय तदोवश्यकं अतएव णोकेवाक्रमित्यादावृत्तदानादेरत्रसिद्धे एवं चरस्येव अवस्यायनादित्यसुक्तमित्यपास्तं अत्र च अकारादेहेतः स्वरप्राप्त
भावाद्विघमानत्वमेवेति तेनव्यवधानात्स्वरासिद्धिरिति वोध्यं यद्वोक्ते नेति लक्षेलक्षणस्येति न्यायेनानभ्यासस्येति निषेधेन चेत्यर्थः अनेषामिति अवयवानां गणमि
त्यर्थः तदुक्तं भाष्ये समुदायैकावृत्ति समुदायरूपएकाचसमुदायैकाचतस्यशास्त्रं तद्विषये शास्त्रमित्यर्थः धातोः प्रथमैकाच्त्वाद्द्वेनासतिवाधकेशास्त्रव्यापारादि राम०
तिभावः भाष्ये तसमुदायइति ज्ञात्वैकवचनं तेषां समुदायस्यार्थे तत्समुदायैकावत्वादिति एकाचो द्वे प्रथमस्य तेषां समुदायस्यैकाच्त्वमाशित्याद्वित्वप्रवृत्त्यासिद्धमित्यर्थः न १

तुसमुदायद्वित्वेपि अवयवानामयेकाचां हाल्कथं न णत्वहीनिरत आहसमुदायइति यथासमुदायस्तु स्थितप्रयाजादिनापेक्षित्रयोयकाणकलभावात्स्थानत्तुस्थानमेवं समुदायेद्वि रू
नेः वृपवानी तत्कृत्ला भात्स्यथानत्तुस्थानमितिभावः एतदेवस्पष्टयितुं भाष्ये वाघसमाधानेर साहशाहेतोतित्यस्यथापीति अवयवे अद्विरुच्यमानेपिति छिदः समुदायेद्विरुच्यमाने
रतिपाठः क्वचित्तालिङ्घारस्यद्वित्वेअयदेशिवुभावनादित्वेपिमुस्थादिनाभावात्हल्लादिशेषणाम्यासदकारनिहत्त्वावत्तउपधापाठान्तिदृष्टीवाद स्यसित्हेभीष्यअाहतुरित्यादुके
तवयपातेत्यासुपलब्धत्वामित्याह अनेकस्यवृत्तिः अत्र हत्वासंविज्ञानोवहुव्रीहिर्योभावःतस्यसंविज्ञानमितिआनयनादावन्वयित्वेन तानमित्यर्थः गुणोवेतिवाशब्दः संविज्ञाना
मिसुत्रंवोध्यः संनिहितविशेषणस्येतिवहुव्रीहिः विशिष्टसंवंधाश्रयेरणाति सयोगासमवायास्तत्ररसंबंधाश्रयणीत्यर्थः तदन्यतरसंवंधसंवंधान्यपदार्थकेनचिद्वहुव्रीहि
शोतिफलितं विशिष्टसंवंधाश्रयणोरितिपाठः क्वचित्सपस्वसपिस्वस्वामिभावेयतिपाठः ससेवेतितदर्थः ससः संयोगाश्रयणात्प्रादयोमतोरिवबहुव्रीहेरपिविषयाः
तिभावः असमस्यापीतिपाठः तस्मात्तुष्टस्यभाष्यस्वरसयविनिहृः यहात्तथापाठेवासः संयोगाश्रयस्तस्यवासः संयोगत्सकक आधाराधेयभावेसप्रमाणेबहुव्रीहिरित्यर्थः
केनचित्वहुव्रीहिरोस्तुक्तं तत्रकेनचिदिसस्यफलमाहहुलितिरुपलक्षणात्वेनेतिदर्शनक्रियाकर्मयलक्षणात्वेनस्यथेःजयादर्शनक्रियायामभिवासाससुक्तानि
विपपूतयातयासंवहूनासर्थःनावृषेतत्रेति वृत्तिपदार्थानांदर्शनक्रियायामुपलक्षणत्वाप्रपरणाक्षितिभावःस्वस्वामिभावविशिष्टमिति देशान्तरस्यामिरथेणो
मित्तलंसंभवदितिभावःसर्वथाजातगुणासंविज्ञानत्वमेवेतितासर्यप्रसूतेतत्रहुणसंविज्ञानत्वेमेवेत्याहेहलिमिति उपलक्षणाभावेनापीतिपक्षान्तरएकस्याहितमित्ते
वन्नुरूपावधीति भावः तन्नापितहुणत्वमेवकिंपुनरश्वेतितात्वर्यं यस्यहृद्यो पयति स्तनाध्यारैरं शेपति सोपस्कारत्वादिति हेरस्यस्य संख्येयानुक्तेस्ततस्तायघृत्वादि

कै॰प्र॰वि॰
३

तिभावकृतमित्येवं बनानितत्वद्यदित्तानि संख्येयपेक्षति आदेशतः संख्याः संख्येय इत्युक्ते ऽर्थितिभावः स्थानादेशभावयोगादिति अत्र संभवासंख्यस्थाने इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः तत्कार्यकारित्वं तस्या
नेभवति नहि शब्दकार्ये वीर्थक्रियाकर्त्री मीयेरन्निति तस्या आदेशत्वासंभव इति तात्पर्यं ननु रूपयोगाभावात्कथं कर्मसिद्धिरित्यत आह अवयवयोः शब्दध्याहारेणोपि स्काचोहि तु आर्शी
दस्योतद्वाक्ये कवेरणोपमितिभावः शेषत्वं तच्छब्दात्वेसम्भवत्वयः न न्वादिरिर्दिति त्रयस्त्वात्तणि लोपे स्थानित्वात् द्वित्वमिति तदीर्घो न आह युणीति लड्रूपक्रियायांत्व भावे इकारस्त्र
वर्णं चे न स्थानित्वं द्विर्वचने च तस्य कार्यातिदेशत्वादिति भावः नचस्थानिवद्भावाद्वित्वस्थानिवद्भावे शास्त्रेण न चरूपं प्रतीति अयं हि द्विर्वचने रूपः एवं चेकारेणित्वेरूपेण न तु
रूपं तो गौनत्वेने कारस्यलोपः स्वत्वम् अन्तोऽसपरिभाषया निर्दिष्टमानपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया वर्णतोऽस्य निर्दिश्यमानेत्तस्यैव णिलस्य जीयत इत्यर्थादिति भावः नन्वेवं
स्वरूपं स्वरसासे स्थानित्वेन स्थानत्वमुदायादेशत्वेपि अवर्णादेशत्वाभावादत आह पञ्चेति स्थानित्वे नेत्यस्य शसोक मित्यादिः भाष्ये संप्रमुग्धत्वादित्यस्य विन्नेकानेकत्वनादित्यर्थः
ननु द्विर्वचने वीति रूपस्थानिवद्भावात् कथं गमतस्मिन्नित्यत आह कार्यस्थानिवद्भावमिति भाष्ये रूपस्थानिवत्तादिति स्थानिवत्तेन रूपस्यातिदेशादित्यर्थः। याख्यास्यतु इति राम
विशेषतो सदोसमुदायस्यादेशत्वे न संमोहान्तद्धित्वेन तेसनियमेः जेतामस्य दीर्घो नस्यादित्यादिदोषा अ आपि वो ध्या अशेषस्य मिरइति दोषस्त न प्रवृत्ते रतिवोध्यं ननु ३
स्थानिवत्वादादेशादित्वमत आह आदेशादिरूपदेशस्येति अपाधान्येनाप्यलोप्य तो स्थानिवत्वनिषेधस्तत्रस्थापित इत्यर्थः। अशक्यत्वे मनत्वा वासत्तु रभावस्यापि बोध्यं
भाष्ये संप्रमुग्धत्वात् स्वकृतिप्रत्यय सेतिप्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थः अत एवाग्रिरदित्यत्र वृ संप्रमुग्धत्वाद् हतिप्रत्यय समुदायस्येति अन्नेनोक्तं भाष्ये एकाचइति वेभिदितस्य अभि
देरेवाह्रियोगात अपदेशे एकाचो वा तत्तः प्रत्ययेति नषेधं प्रसारत्वर्थे एकाचो गादिति आत्वस्य विधान शति वृद्धे त यापा काचो विहितादित्यर्थे न नदेस्यारस्याशयः एवे चोपदेश न्वह

शोऽप्रत्यानां शेषत्व संवध्यते न लेनत्वकोरितो पि विभित्सनी त्वादो विहितत्वविशेषणो नैवादेशात्तदाहन तेकातिती तिभाष्यस्य पयाकृतत्वे हि अन्तरंगत्वात्संनो द्वित्वे कृते तावेव
स्य ध्रिरु विति वस्तमाशाश्त्वासस्थदायस्यैवं द्वालेन विभित्सतीत्यादौ एकाचो गावस्यैवभावेन गामस्य दुर्वात्वेनासाति स्यैवनुपदेशानहशत्वे एकाज्विशेषणत्वे तु वेभिदितेसा
शे दोषस्तवृवृद्ध एवेति वोध्यं ननु द्विः प्रयोगपक्षे उच्चारणभेदेन शब्दभेदेगानाभावात् कथमनेकाच्त्वमत आह आवृत्तिसंख्या यांचेति भाष्ये न च चैकैकमयोतिसमुदायेऽवयव
पवश्येत्यर्थः आमिति प्रत्ययविधानावधिरितर्थः इदमेव स्वनयति सिंधे चेत्यत्र वक्ष्यति एकैकस्माद्व्यपूर्वउर् विधिर्विन त्वे कैकमत्र यद्भित्येव तेन हि एतत्सवे सत्तद्रोमा(ब्वा
आमितिप्रत्ययनितान स्तु हस्तकृमेवेति एकस्मात्समुदायात् अपरस्मादवयवात् एवं वोत्तइमिधेत्वस्याप्यत्वतस्यापि प्रत्ययविभागावमिल्लातत्त्वाध्यो पपत्तोपपयोः कृतयोः स्यादे
शविहतन्यायेनाभिदित्सत्याप्रालएवे वोप्यदेशे अदान्तात् एकदेशविकृतन्यायेन नोकहर्षणातमूलकेनैकाचो विहितत्वबुद्धिरपितत्वोस्येवाति इट प्रतिषेधः स्यादेवेत्यर्थः।
एकैकवात्ससं तेजत्र येभावः धातोः स्तनभवतीत्यस्य धातुत्वावच्छिन्नोऽनोऽभवतीत्यर्थः तत्रेतदवच्छिन्नप्रयपधिर्दयेस समुदायोऽवयवस्य तथापि प्रधानसन्निधौ प्रधान एव कार्यं वृत्तेनेर्मी
प्यत्वेनपधानस्यसमुदायस्यैवतद्विधानाध्यक्षित्वेनावयवस्य एवहिशास्त्रमहानेमवतीत्यस्य प्रधानन्यायेनहीनेन भवतीत्यर्थः ननु क्रियावाचकत्वस्याभ्यासेनैरर्थकोऽन्त्वा
समुदायेऽवयवयो सेधोऽनुत्वमपित्तवे वेति अवयवविषयवाक्यस्य न्नकमशकातयासेमुदायेपावाक्यस माक्षिप्तसंगतहृथोः समवेत्वेवं वक्रुपोपमितिवचचेत्त रख उ साहि सेर
विन्याभ्यासस्याद्यर्थपत्ययथाभावेन समन्नर्थकं अन्तरखङ्स्यात्तु प्रत्ययाव्यवहितप्राप्तत्तिनः केवलस्याप्यर्थवोधकत्वापाद्यहेत्वेनार्थवत्त्वमेवेत्युत्तरित्यादौ तदभावेऽसजारव
इसाने णार्थे वो धाव पानेयेतारक्तिचियातिरित्यादावेव शिघ्रमत्पादिवृत्तत्वे एवार्थेबोधरतिन्तावत्तानाभ्यासस्यार्थवत्त्वेऽशंकामितिदिक्तत्र एवाव पव योरितिएकोप

कै॰टी॰वि॰ पूर्वशास्त्रत्यमितसमुदायपरत्वेन रूपकृत्समुदायावयववृत्तेः इत्यर्थो नत्ववयववृत्तेः एषक्रमाप्तिरस्ति अभ्याससंज्ञार्थं साक्षात्तु त्वाभावेन प्रत्ययविधानावधिका भावान्तस्वेपि तदादि
५ महत्येन समुदायस्येव शब्दविधिविषयाणां कृत्वा समानिति विलोपजनरमस्य शत्वादिनिमित्ता ज्ञेयप्रत्ययोः कृतयोर्नेह प्रकृतिदीर्घश्रमात्तिभाव भास्मिन्न हिरणामिति तुल्य
शीत्यान्तहीतिविहितविशेषणेन वोजशादिसांनकेवलोपहि एकदेशविकृतन्यायेनापि तयीपहीत्यस्येवात्वेनतुम्नहेरितिभावः नतु चैकेकमिति उक्ताश्राशयः ननु
द्विःप्रयोगो जशादिग्नोहरेव एकदेशविकृतन्यायेन चीनालभयो विशेषस्तत्स्वरूपस्यैवेत्यत आह विशेषणानां सामर्थ्यादिति आस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणानां सामर्थ्या
दित्यर्थः अभ्यासानिमित्तावयवस्येहरनियस्यैव व्याख्यायेनेति भावः नहेरन्निवियषयोगलाव्यभिचारात्तप्रथाकृतेनिस्त्वप्रत्ययानुपूर्वीकान्नहेर्विहितस्येटो हीच्छेदस्यार्थे इति भावः
अत्रतु प्रहेतादिरूपविहितो नतुग्नहेरिति तात्पर्यं अप्रत्ययानित्यत्वात्तस्य प्रसारणोग्रहीतमित्यस्यासिद्धिरिति त्याद्यकैयटयोर्विहितविशेषणत्वस्वतात्पर्यं एकाचोग्रा क्षिति
वदस्यापि भाष्यस्य तथैव व्याख्यायानचितत्वाच्च किंच असिद्धं वत्सत्रेस्थभाष्यसंमतेलावत्यायामलो विनिपाति प्रहाशामित्यादौ दीर्घापत्तिः इदमेव चाभिप्रेत्य कैयटेनप
तुल्लोपेचोक्तमिति ग्रहोलिटीतिसूत्रभाष्यस्थप्रतीकमुपादाय नहेर्विहितस्येत्येव विहितविशेषणाद्युक्तो लोपे दीर्घोभावे सिद्धिरितिरुक्तः भाष्यस्तत्रानुअन्यत्रास्य
दोषस्य सम्यकू परिहाराभिधानात् अनादरेणात्र क्षान्तिंकृतं दं तद्विवेचनादितिविदन्तमिति चोक्तं अतएव नाहितमित्यादौ नदीर्घस्वेषवपरत्वानेपरिनहेऽपयो
गोस्तिनदीनतःपरस्येष्टोदीर्घोभवत्येव अतएव स्थानेद्विर्वचनपक्षेयानफलभेदः तत्पक्षेहितन्नदीर्घःआशीलेवस्याज्ञिवत्वेनग्नहित्वात् यतःत्वप्रत्ययभवतत्त्वद्वित्वद्व राम ५
नैतादन्नरेयत्नयद्दनेष्ठयत्वपिभाष्यद्धापयात तत्पक्षेग्रहेरागादिसाभावेज्ञाभाव्यात एवस्थानेद्विर्वचनपक्षेएतदोषस्तुयस्मात्साभ्यावेनोन्नन्नतेत्यधान्तेनन्तभ्यासादु

त्रास्कारस्यनयत्वादित्वमत आह सिवेत्तितिवारेरेवेतिक्तरत्वग्रादेरेवेत्यर्थः नतुनानपत्रकृतिवत्सयपसंमोहः किंतु पत्रकृते रेवेसतत आह पसर्योत्वानमितिपपस्वेतितिप्रकृतोस्तत्वेनात्वा
नेतात्रिरूपितत्वात्वल्पत्वाद्यानेपत्तयस्यापि संमोहरत्सर्थ आश्रितृत्रिउ आयदमितिपदे सन्तास्वेवपदेषहत्ससौदेशपत्तवंतेनिडे तच्चाततस्तुमित्र ण्यापस्माधिविस्तनादित्वेन विशेषपि
प्यासवृत्सर्येस्तदाहस्प्रिडेणपदेयस्मादिसादिपएकैकस्मादितिसमुदायादस्वपद्याप्तल्यर्थः समुदाय एवेति लिदात्सविषयस्तत्रमीत्वेनपूर्वेहित्वातःसमुदायाद्विदित्यासमासमुदायस्य
भात्वधातोरेवद्विःप्रयोगोऽभ्यासमहातरतिचोध्यं रतएववारूचेणहतावेवेतितदाहपरिहारोतरमिति नत्वयंपूर्वोक्तापंसंगहश्लोक इतिभामःकार्यं इतिभावः लिङुत्सवनतर
मेवद्वित्वमिति पक्षेपिइष्यतोऽत्रतानितासर्यपूर्वोक्तापीपपादनपरमेवैतन्मथ्यनतुचैकैकस्मादयत्वेतस्योभयोरपितत्प्रसाभिज्ञानादभाभ्यामपितिद्विःद्विरितिप्रसमिती
मेवद्वित्वमितिपक्षेपि इष्यतोऽत्रन्तितासर्यपूर्वोक्तोपपादनपरमेवैतन्माष्यं नतुचैकैकस्मादयत्वे तस्योभयोरपि तत्प्रसाभिज्ञानादभाभ्यामपितिद्वि द्विरितिप्रसमिती
तार्थ इतिपरस्यैकेवेतिन्नारणाकियाहयविशिष्टस्येत्यर्थः उच्चारणाभेदेन शब्दभेदाभाव इति भावः एकवाक्यासंसेत्स्थ्यं प्रकृताविषयमेवः श्रेयदितेत्सत्वतत्वतहितायडेत्वाद्दस
सानासपरिहारस्यविषयः सएवेति एलोपालोपयोः कृतयोरितिशेषः उच्चारणभेदादिति उच्चारणसंख्यायदेवेसंख्यानिवर्तयतीतिभावः जादशेतिमिषेवेत्यत्र अथमत्रभाष्या
श्रयार्थेयोततोविधानावधेः परेजावेवेमोहसिगोपयतोविहितोसावकृतितदेवनहितीयेत्यर्थः आगात्तुनामत्रेनिवृत्तइतिमायाहितीयोच्चारणस्येवाविधेयत्वात् द्विती
यस्यप्रसयोगतिकालेऽभावात् आद्यप्रयोगोच्चारणविषयाः कृतोहिलोहितीयोच्चारणोनार्थबोधादभ्यासस्यनेरर्थकाव्यवहारोपि नचैवमपिद्वितीयोच्चारणविषय
तत्रयेणाव्यवधानात्तत्पूर्वत्वाभावःआद्यस्येतत्राह आस्तिनहेतावेति समुदायपदत्वमिति उच्चारणाश्रिपाद्वयविषयत्वेनसमुदायव्यवहारः अत्रजादहि नन्वहृ
त्रोहिलपक्षेपिप्रथमस्यपूर्वेणासिद्धत्पासामर्थ्यनहितीयस्येव भविष्यतीतितत्रापिहितीयानहरोप्तर्थमतआह अत्रादेरितीमिपद्यपिरेष्येनेस्तुतापसेत्स्यानिय

कौ·ग·वि मार्थत्वेनापि तत्तीयान्ताद्द्वित्वं वारयितुं शक्यं तथापि तस्य वार्त्तिकत्वाद्दोषः नन्वस्याः संयोगादयः इति सूत्रे तु तत्तस्याजादेरिस्य द्वितीयपितृतीयान्तादेरस्याद्वित्वनिषेधाभावा यूयं च
५ मतत्वकर्मधारयपरत्वावश्यकत्वादिति भावः तदाहत्त त्वाख्यानादिति तस्य सूत्रस्य समानाधिकरणाद्वर्त्तमानो धारयपाण्यपद्यानां समासाभावस्य सूत्रकारस्येजा सिद्धत्वेपी
ह व्याख्यानात्कर्मधारये इति भावः समासः द्वयसभवेन्याप्याय मिलाम्ब्रातयो लाद्धितित ... प्रधानत्वयद्यथोति एवं च प्राप्तत्वादिति हेतुरसंगत इति भावः विशिष्टे। तिं
निवृत्तेकां तरामा श्रुविशिष्टे सर्थः यथा कालो रिति यस्येशस्येकेना ... तत्वात्तद्वै द्वितीयरत्वा योगात्तत्र विशेषरति भाव श्लिष्टे सर्थः यथा भिन्नफलत्वादिति समानफलके
हि वाध्य वाधकभावरस्यर्थः न च द्वितीयतादिस सिद्धे हेतुः ... प्रथमद्विवचने द्वितीयस्यैकाचः सत्वात् अत आह यस्येति अकृते द्विर्वचने काले कां द्वितीयाच्क्रिया
श्रापत इति भावः प्रथमादिस्यस्य यथा दर्केऽकमस्य ... भावादिति अन्नवकाशत्वादिति तस्यैव विनाचारितार्थ्याभावादिति भावः द्वितीयत्वनिर्देशादिति तत्रापि नि
गमनादि रहात्लघुद्वितीयस्य ... हरमिति भावः विशेषरति द्वितीयविशेषरस्यर्थः भाष्येहृतो द्विर्वचनेरति अन भ्यासस्यैतत्तत्र रूपेणो कोविशेष्यमिति भावः पर
रूपेरति अत्र आदेशरिति तु न्यायसिद्धेव प्रवृत्तेः द्वयोस्तयारामिति परस्पर रूपोत्तरं द्वितीयद्विर्वचनेरतो रथ्यानयारामिति भावः विपश्रत ... कस्मादिति एवं च टटटाइस्या
लेद्वितीयद्वित्वे च न मर्थवदित्यर्थः न नु इतो प्रथमद्विर्वचने हलादिः शेषे च समन्तरति उत्तेकस्यावेतत् आह अनेरगत्वादिति इते हीति परस्परूपेण वागाल्वादेशं तं राम् राम
मि भावः सम्प्रदितेति आसन्नमाध्यापन्यमा द्वेरगाध्विकारे इति यथा स्याक रेस्यान त्वादिति भावः न तु रत्वोत्तरं द्वितीयद्विर्वचनात्प्राग भ्यासस्यासवर्णोरति र ५
यउ आश्रीतीमत आह तव कृतरति ते सूदेष्य इति वक्तृता चा भ्यासस्यासवर्णरति सूत्रारं भसामर्थ्यात्तद्विषये स्यानिवत्वाप्रवृत्तिरिति सान्निकपोक्षनिरूपयि

ध्यामः म्लोक्रमेस्मा धात्रं ह्वचि सं दूर्ध्व नासिद्धे नृप्यानिवद्वित्वप्रभावे सवर्णग्रहणात्यन्ताख्यानादिसाहः प्रश्न तरति वार्णस्था मिति समानात्पात्र्यधातिपिति मप्तत्त रति भावः वि
शेषाभावादिति यज्ञेन प्रवृत्तसाप्रवृत्तं तु ... स्यालेस्व रामेति तावते नदीपरस्य हेतुत्वादिति समानाविश्यचैत स्वसन्निरिति तु निर्मूलमिति भावः पाठे तिसंभिकायां पाठे छेदे
तेति चोद्येः शक्तिरिति व्यक्तेः विशेषश्च इत्यर्थः न जातिरिति व्यक्तिसामा सामि तत्सर्थः तदाहयावाह तेरति प्रथमस्य ताहश्चास्यैवस्य हरो न तत्वाहेच योत्तरपश्च न्यान्तु द्वितीयां
यत्वस्य द्वितीयस्या प्रिता दुश्चैव न दूरामिति भावः न तु धर्मासास्य युयोर्जनान्वर्त्तित्वाभावा नानिशार्थे स्तुक्तमत आह भाष्ये यथावेति भाव धेमवस्विति नानि निर्देश
इति भासवाक्तिविशेषनिर्देशरस्यर्थः असम्भवविरोध इति यथा देशिर नेनकर्त्तानेनधातुरूपभयोरत्यकौविद्यय नन्वाद्नसे कास्याफलाभेदात्तत्र बाधेपि रूप विशे
मास्य फलभेदात्तत्र कथं बाधरति चेत्तरधिन क्रमत्र विजातीयत्वे प्रसक्ता पि भेदाद्बोधानापन्नेः अत्राप्यधीभिधानास्यफलस्याभेदो द्वितीयत्राघतयोरितिएका
यिषइत्यत्रादित्याय पात्रयेरामं वैधिभेदात्मिदाने भ आदेरित्वे भवति अर्थीसस्य चेतीति भावस्तदाहयकस्माद्वीनिरूपं तु तेऽप्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचन स्यचा
थिनाथोपि पन्यद्वितीयद्विर्वचन प्राप्तित्वात् अवश्यप्रथमद्विर्वचन शास्त्रेर्थेनतानाप्तिन्यायेन वाधोप्यथा आदेरित्वने नोत्स्येत्स्य अमध्याप्यस्यादेशयोत्त विधानेना
देरित्सम्बाधिता पर्येनात्सोश्यावाधकत्वं न स्यादिति तात्सर्थेन नैकाचत्वत्राचो विधानेनभ्यासे न निकत्वावृष्यियं तन्त्रस्यान्तविहन्तोसा नाभावोन आह यथा भजस्ये
निरूपकावरति वहुत्राहि रति भावः धर्मो वासना स्वस्येति प्रवेशपतिषेधाशास्त्रादित्यर्थः अत्रासन्नु मानमिति द्वितीयैकाचाहितानादिधात्वतिरिक्तविषय
मैकाचरतीति भावः न प्रतिषिद्धमिति प्रश्नः प्रतिषेधे हि तथाः किन्तु मरिप्रकोनेत्यर्थः ननु राघासन्नदर्शनाःन हराधादिषार्थ प्रसिद्धिरत आहराश्रते आ

कै. टी. वि. दग्धेति नत्वाद्युरिमावेः द्वितीयद्विर्वचनप्रवृत्तेः कथं श्रयमस्य तद्याधः सतन् आह रहा ज्ञादेरिति ज्ञास्तु हेशेत्र विहितस्य ज्ञासुदेशे नैव तद्धाम्यासत्वं यथा हलादिः शेष इति भावः अज्ञा
६ दिसमास्येति द्वितीयस्येति करणात्सूत्रकृतो ज्ञादिष्वेव कृत्री हि वसंमत इति भावः व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयस्यादज्ञादेरिसैवाद्विरुक्तमिति तु न वाच्यं द्वितीयस्येत्यवाद
नास्य महिज्ञोद्यो सत्त्राया मेवाज्ञादेरिसस्य प्रवृत्तेः न तु तत्त्रानेन ज्ञानिषेधः क्रियत इति सिद्धत्वादित्युक्तमतः आह अथवाविरे वेति न तु अनिर्देशोक्त्यो चिदृज्ञा
देवशांश्व पूर्वेनैति श्वाल्पस्या न्मातरे पद्धत्रिनैस्यादत आह ज्ञास्तु पलक्षिते ति ज्ञास्तुपलक्षितस्य वैव्यक्ति विषयता कृत्स्यनदेशवदितिभावः न तु ज्ञातेः प्राधान्यं नाम
न विशेष्यत्वं तु एवं हि रुद्धारणान्वयासंभवात् ज्ञातिमात्रा मेकत्व संख्यान्वयित्वारोप्य च पीणास्सैव तेन सकलव्यक्तिसंग्रह सिद्धिः किंच न ज्ञात्युपलक्षित व्यक्तिसम
दोप्यस्सेव एवं च कथमेतदिति चेन्न द्वितीयैकाज्समासमानाधिकरण्य ज्ञादित्वज्ञातेरा श्रयणान तु तदसमानाधिकरण्यायाश्च यौतिताससौतद्द्दलादिशेषत्वादि
हत्सज्ञासमानाधिकरणाभ्यासत्वव्यभेदेनेतरनिवृत्तिः शेष पदत्व भ्यासत्व भ्यासत्व वसे वेति अत्र व लक्षानुसारिस्याख्यानमेव प्रमाणमिति बोध्यं लोके ज्ञात्या
श्रयणानुपपादयतिपुष्पामाल्ये तोरणेति भाष्ये सर्वेज्ञाज्ञान्नराश्येति ग्रामोग्रामामात्रेत्यादिः सर्वेस्यानाव स्पतिसर्वाभ्या सस्य चाधिकरणत्वर्थः सर्वेसेति स
र्वेषा तु संवेधित्वरतप्र्थः अहल भ्यास इति हस्वो हलादिः शेषस्या हिताः पाठो हलिति विभज्यते तचाभ्यासस्येति यथेत द्वह्न तमपि सामर्थ्यात्सम्बन्ध्यते पाविपरि
णाम्यते तेनाभ्यासस्य सर्वस्य हलो निवृत्तिः क्रियते आदिः शेष इत्या वेत पत्राद्दीहल संभवस्त त्र सोभ्यनुज्ञाप्यत इति भावः लक्ष्यानुसारिक्याख्यानात् पेदृ राम
[illegible] ६

षनीति एवं च वक्ष्यमाणस्य सूत्रान्तरीति वोध्यं पद्यभिधानमस्ति नामधात्वात्मिति तामथविं तथात्वात्मिस्यर्थः तत्संबंधि द्वितीयैकाच इत्यर्थः तृतीयस्य वा भवति द्वितीयस्येवे
त्यर्थः तेषु न पनाह ध्यापिच्छीयिषु जातिः अज्ञादिविषयमेतत्र ज्ञादेरिस नुवर्त्तत इति भावः तत्रानुवर्त्तत इति मतोत्तरमाह अपर आहेति पश्येत्यमिति उपक्षितस्य
महितीयत्वतीयाने यथायोग्यमर्थः गुणापुत्रं त्र पाशीनाबाधवाधकभाव स्य निर्णीतत्वात् अत एव पुत्र रत्रवाग्वहरणावरितार्थ एवाभ्यासः ननु कस्मादुक्तमिति चेत्
यमत आह अनुधीतिरहेति एवं शृणोः वेयपुत्राचीति भावः विभक्तेमतरस्येति स्वरितत्व प्रतिमता नाथो पि विभक्ते तत्त्वात्तत्स्यो हरति भावः अयमेव पतयोहरस्य प्राथ्य
ते उभेः भ्यस्तं सहभत्वोरिति तदाख्याने परस्य रा पेक्षयोरिति पत्वे कंवाधपरिसमाप्तिरत्यापात् हूयोद्वे सत्वे स्यात् मतः सह महत्त्वमिति भावः न च तु दान्त प
दमेकवर्जमिति वच्चनात्कथं हृयो हृदान्तत्वमत आह यस्यानुदान्नत्व इति एवं व्याख्याने वा तमाह प्रधानवाचितीति प्रधाने उदात्त स्वरितो वे स्यपञ्चो पि ताशिश्च
मनुदात्तमित्यर्थः यौगापद्यासंभवे हेतुमाह संख्यावचन इति प्रसिद्धत्वाच्चैव ग्रहणमिति भावः भाष्ये पर्यायेणेति असंवर्तु महात्म इति शेषः उभयोरप्यप्रा
प्नेरिति भावः तदेवाह एवं स्यात् आवदितिपदद्वयं विभेदादीनामिति अविद्यमानोदात्तेत्वसर्वधातुकेपरे अस्तानामादिरुदात्त इत्यर्थः नन्वनुदात्ते चेत्त्वनेनैव सिद्धेर
ति भावः एवमेकैकस्या प्राप्त्या पर्यायेण द्वित्वेनैतस्मर्थ्यं पि तु माह एवमित्यादितत्र सर्वेति विनिगमना विरहादिति भावः उभे अभ्यस्तमादद्वावाद्विशिष्टा र्थप्रति
लोमानमाह हि इत्य तु प्रसिति भाष्ये वित्तास्तेत्यूहस्यात्स्य नादशार्थकत्वेन लोके सिद्धमिति स्वचितं नन्वहिं रस रउवर्जनात्तद्धोरेवसंतास्यात् नान्यतरस्या
प्रतिक्रिप्तुभेच्छहरणे नात आह तेजोद्विवेचने इति ननु इत्ये सौत्सादि वारणायोभे ग्रहणं नावश्यकं अभ्यावनुन्निषेधनुसावेत्तुप्यापथमभ्यस्तरूपादेणात्

कै·टी·वि· अभ्यस्तरूपाद्धातोरित्यर्थकरणोनाशेयात्तइति चेन्नऊर्णोर्वेर्न्प्रुन्नुगागमोऽस्य स्यादेरदावनायत्रे· अतां स्येत्सम्प्रसंतनतर्यागावयववसेसर्थेस्येवोचित्यात्· नुखिध्यावयिधातोर्वि
७ हितस्याभ्यासात्परस्येत्यर्थस्येवोचितत्वाच्च अतएवनपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलनाश्रेतरंगत्वादितिद्विर्वचनमात्रापेक्षत्वादभ्यासलोपस्तीकारसन्निपातेनविधीयमानो
वहिरंगइतिभावः नपयोनेहेशपदत्वाश्रिसेदयरत्वादित्वस्योत्वस्यत्वादिसर्थस्तदाहपूर्वनिपददिवरिनितप्रावर्ण्यपानेःस्वारंभादितिभावः अभ्याससलोपकृषणो
दतिधीयतेचेत्तेनियोगेनेत्सभिमानःस्वज्ञारंभादिति अन्यथाकृतगात्वस्यद्वित्वप्राप्तिसिद्धानीसादिसिद्धेस्तत्वात्अनर्थकस्यप्रभेदवृत्तिभावः प्रकृतेतदनाश्रयणे
फलाभावादाहतदाश्रयणेत्विति तत्रवर्णाश्रयत्वादितिवार्णांगमितितुनसमानस्यानिकत्वाभावादितिभावः एकादेशश्चेत्स्तनरपञ्चमीनिशीपक्षे पोप्राप्ति
रिमस्यतथायातिशेषःश्वेवांतरंगत्वादिति एकादेशस्यपदांतत्वविशिष्टं एवंप्रकारंगुणसंज्ञकसूत्रंवायेस्तनइति बहुपेक्षत्वाद्वहिरंगइतिभावः सिद्धांतइ
वंयस्ययोरशयंदर्शयति तत्रशवेति एवंपोरकाभयोरिति अंतरंगत्वादिदमेवोचितंकृतस्तत्रवाद्दैसादिचोद्यांतरसंगतोऽन्यथा सेर्वनामस्यानासत्वे· एवं त्रयाणामेको
देशेकृतेनभयत अाश्रमगोत्तादिवस्रावाभावात्अपवर्गाभावइतिहिसिद्धांतभाष्येवस्तुति· किंचेतरात्पूर्वैएवेयोःपरयोर्वैकादेशेनविरोधस्तत्त्वस्मासदस्यविभज्यान्वाख्या
नमितिएवंयुक्तः अन्यथासिद्धोतदंतिवृद्धसूचितेभाष्ये अन्तरंगसभयो· शेषइति· अतएवद्यामीविषंतान्यादौनाम्नाद्य· भाष्येएकादेशइतिपूर्वयोरेकादेशोकृतेशनुद
कोरशोकादेशस्यसंप्रसारणोनितिवोध्यनतुनुम्यतिषेधकृतेवहयोरयोरेवपररूपमितिकथमनिसत्वमतआह· मितइति· तत्राकृतेनवयववस्याकारस्यपररूपररू	राम ७
पमितिमितलेकृतेनवर्णाव्हणोविकल्पितत्वराणामाइतिन्यायेगाकारान्तावयवस्यमिमान्नः इदमपिश्रेचोवयवोमिदिसप्रुपेसा वस्तुतोपस्यावहितस्तसेपाव

पवइतिसिद्धांतः इदमेवध्वनयननित्यत्वमेकादेशस्योक्तापिनुपसंहारेनिसत्वाद्यांतरंगत्वाच्चैकारेपाइतिवक्ष्यतिभाष्यकृत्· अतएवप्रतीषिधनिसादौननुमिषेधः भाष्येए
कादेशेकृतेनाभिव्यवधानमिति एवंवृत्तुस्भावेनवाधात् अतिभावःपाावेकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावाच्चप्रविष्यतीत्ससेतान्तमितिभावः एतदुत्तरमेकादेशः एवंविधौस्थानि
वत्त्वतीतित्र्यवधानमेवेतिकेचिन्नादोदश्यतेसोऽन्यस्य एतहितुस्याभाशावेतिभावेव्यपवर्गाभावान्नमविष्यतीत्स्यस्थिरत्वोक्रपुनःकारणामित्यनिमग्रश्चानुस्यानायुक्तेः किं
वेदमिहव्ययवेश्पसदाचार्यस्ताद्रूप्यसंगात्वापनिरितिवोध्यम्· अतिरेकादेशंतावदिति· संनकारशवकारयोरेकादेशमित्यर्थः यदितदुत्तरमेति· स्यातजुरूणावाधः सभाष्ये
तातः प्राणेवत्वेनौनुराणामकारणायररूपेव्यपवर्गाभावान्नुलोपाप्तिरितिभावः नपुनत्वावसेवेति एकादेशाश्रणेवेत्यर्थः उपदेशिवद्वचनात्स्वोनस्पोतराणत्वमितिभावः अ
तिभावेवेनिसर्वैसर्वपक्षादेशाइतिन्यायेनसविशिष्टस्यातिविशिष्टआदेशस्त्वर्थइतिभावः इहापितहीति· क्लिन्नाएवंमेव्येतिभावः अत्वेतिभावेइति· एजंसिस्मादौपद्रि
यालाघवायविशिष्टएवस्थानीतिभावः केचित्तु· तचेकारस्योच्चारणार्थत्वेनावेतोलोपेवृशिष्टस्याप्यल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावादंतोत्वाभावाद्वृत्लोपाप्तिरित्यरुचेराह
पूर्वापदायीति आह· एवंहीति हिशब्दस्सूचितमयवृत्त्यानोपदेशवत्तोनायेदशीयति· उत्यागरामिति· यथाकर्मरणोविषयांतरेसावकाशस्याकारांतेभ्यः संदेहाच्चपूर्वेस्य
त्तिकेकृतिःश्वेदिवित्वानुत्रस्थितिएवंपुवनैतोइतिजेनपुरकोविषयेरापूर्वहन्निरितिन्यायत्वमित्यर्थः प्रकल्पवेस्यस्वविषयंदर्शयति· यथावसंप्रसारणाइति यदहनुनसंप्रसा
रणाइतिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धमितितेवेवसुरंभविष्यतिसहरावादौ एतत्सेनेरस्यादावपिनुसोपवादस्यविषयसत्वेनपूर्वमतिभावात्पूर्वविनिमाहनत्वव्यपीति एव
वंसमादयो इति अतएवप्रसेषिधनितादौनदोषः अयोमिवहरास्यसहार्थत्वमप्रसिद्धमितिवोधयनतदपिप्रसांख्यातुमाह भाष्येकथंचैकैकसंतिरहापिनार्थइ

पे. ८ भवि तिलस्वानुरेभ्याद्गुत्कारीमा: भ्यात्तानामाद्धिरितस्य पूर्वपरयोरप्रकृत्सावेपर्याद्या त्वत्समुदायेवा सति समाप्तिन्यायस्येवाश्रयणात्पर्यायकल्पनापेक्षयात्वेन सापाश्रयणकल्पनेवोचितेति
८ ति भावः जक्षित्यादयः षष्ठमाशाशरीत्यासन्नानहरामष्ठानावश्यकत्वादाह जक्षितितादिरिति नत्वेव्यनरस्य त्वात्मनेपदेष्वनतरस्यादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञयेत्यत
आह अभ्यस्तानामादिरिति स्वरितत्वे प्रसज्येते तेनिज्ञ शाद्यीकारस्येत्यर्थः सिद्धान्ते तु दोन्तादनुदात्तस्येति चित्रिति त्वेव पक्षत्वाच्चित्स्वमिदंत्तमाद्येपाद्वैकारे नुदात्त प्रवर्त्त
नेस्यादित्येवं तत्रैवोक्तं ननु जक्षित्यादिभ्य एवं मेदास नुपदेशान न रस्यन्ते नरमाह शास्विति पठातनकृतिकल्पेन स्वाभ्यस्तसंज्ञास्यादत आह वेवीङोपेति रमिति ननु
भैवेपादयो वेवीङ् नेनेरेव स सज्ञास्त्विवेवशाकोत्ताविति पठता जिघ सिवशीरविहयोरेव कथमुपादानमत आह पसस्यास्तीति श्वेचि गुणसस्वस्नोति षठति शा
स्तीति याहित्वि नपय्याधासेनरमदंतेकारांतमिति दित्वकेनदुपासशितयानिर्देशाद्गीति मतेन भाष्यमित्याह अमेत्वादु रिति श्यस इति आङः शास्विति अनुदात्ते
तरस्यर्थः ननु वृषीष्ठादसत्वे चापिभाग्यरित्स्यादिमयोगान्तानामत आह चकोरिति पदिभाष्यवार्त्तिककारैवमारंभत्वे साधुरेव स प्रयोग इति भावः निघा
नेतेनिशेषनिघातेनेत्यर्थः अनुदात्ते चेति अनेनानुदात्तत्वे हि अवघमानोत्वानु लस्वर्वधातुकमस्तास्यभ्यस्तत्वेन स्वरितः स्यादिति भावः अभ्यिक्रोरिति लहूसे
तिरउशुरंगो यादिति सति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति भाष्यस्वारस्यात् तत्राचिति नानुबन्धेन रसन्येनायं प्रतिषेध इति पितावित्यादिष्वस्ति न रूपेवेत्यर्थः समी राम
पत्रादेति एवं चात्र हुत्वालेखित्वात्र वद्धा हि राज ज्ञो परेषत्ताह्नित्योति सज्ञानोसिद्धासंज्ञेत्यर्थः लिङि धातोः भाष्ये ईहां चक्के इति आमंतेन धातोरिति भावः वि ८
ध्यतिवेरेरति एकवोलिङर्रेचि छेदस्तु भवत्येति सावधानुकत्वात् कृव ए भाव कृष्णु अवविकरणोतसमुदायो लिङुपरोनधातुरिति तदीयप्रथमैकाचो नाद्वि

त्वमिति भावः ननु इत्यर्थं तदावश्यकमत आह गुगुप्सिषत इति स्वार्थसनेनाद्विश्चासन्न तु तरच्यपड तास नत्वद्वाद्विर्वचनमिति लक्षणाभेदादित्यर्थः एवं यडंता
त्सम्यपि लक्षणाभेदाद्रष्टव्यः अतएवस्तौतिल्पोरिति सूत्रे भाष्ये यडंतात्सनि सोषुपिषतीति प्रत्युक्तं संगच्छते प्रकृततत्त्वे प्रयोजनाभावपरं तु भाष्यमिति भावः अभ्यास प्रति
षेधानर्थक्यंकेदमिवावचनादिति भाष्यवार्त्तिककारस्याश्लोके प्रयोगाणामसाधुत्वेकल्पपितं पुक्तमित्यपरे भाष्येनदेनद्वा तु नहराभावलिङादिप्रथमैका
चएव विशेषणत्वस्यानुथाचयपावेसादवेवस्यावनुज्ञानासरेसादेशनत्वस्य लिङ्परत्वाभावादिति सन्तुरे विभक्तिविचारस्य प्रकृतानुपयोगादाह विभक्तीति
सप्तम्यपक्षेपि तदंतविधिर्दुर्वार इत्याह पूर्वा भावो पत्थानादिति एवं चसतिपरे उत्पर्थकस्मादित्यवधिमाकोत्सत्वेन पस्माद्धि हि तलस्मादित्यचयं प्रसय विधौ
वाथं चस्पादिति निषेधात्तदंतविधिरिति भावः अर्थकृतविशेषस्य प्रयुक्तत्वात्राप्यनुपपन्नेत्याह लक्षणेति हेते ष्वेति हेते रूपत्वस्य प्रउ इंडिति पक्षे उदे ननूप
धालोपेन चकत्वाद्वातो ह्रिवैषु नाप संसात एवैसत आह गामहनेति ननु सन्धेत्तत्स्वाद्वित्वेर्इ कापिले न निमित्तत्वाभावात्कथमुपधालोपस्य स्थानिवत्त्व
मत आह सतीति निनित्तत्वभावितामाचेगानिमित्तता एवं च इहिशिषस्यपथमैकाच्चभावेन तत्स्याद्वित्वेनस्यादिति भावः पपपाति एवंच संस्कारस्याद्वि
त्वनिमित्तत्वाभावात्स्यानिवत्वतुलेभमिति भावः प्रावीपिमा नाप्यपरोति पदिस्यानिवत्वेनस्यात् स्यादेवेद्योद्विवचनमिति कालनिकशप्रिमात्राश्रये तो
त्यर्थः भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्तरमाह अनुदात्तविशिष्टस्थानोऽचेदिति एकाचवरनियरविशेषणतात्वेदितिपिवीध्यं विहितविशेषणतापक्षे दोषाभावात्स
नरः प्रतिषेधपनि अन्यथा आइनिरहतात्वित्वेन प्रपमाराका च तत्स्वार्थितलास नस्मादिति भावः पक्षीपक्षे पिदोष एवेत्याह संनेत स्यायीति ननु आतः सनि

कै.प्र.वि. परस्मैपदित्वादियङ्माणायन्निषिध्यतीत्यत आह अभ्यासेरिति द्विर्वचनमिति अशीशरत् अशशरदितिभावः अविक्षमालादिति अशरसस्य सूत्र एवं चासिद्धीयमहित्वेरतिपरत्वा
९८ त्वादिपदं तेषुहिनौ यैकाचः स्वरस्य हित्वे हलादिः शेषः तत एवं चासिद्धायमित्यस्य हित्वे कर्तव्ये वृत्ते चततदाश्रयस्य कार्योपरेकत्वे असिद्धत्वेनेत्यर्थो तद्रुहो शुरि
तित्वस्य स्वरस्थितिमिति भावः तदभावादिति अपवादाभावादुत्सर्गप्रवृत्तिरिति भावः अधिकस्य द्विर्वचनादिति हेतुगर्भमभिधानमित्याह यस्मादिति अधिमे
पिहि श्रयोगाद्विर्वचनेऽश्वानितित्याह समुदायादेशत्वादिति षष्ठ्यन्तत्वरूपः संप्रसुग्धत्वादिति प्रकृतिप्रत्ययोरित्यर्थः द्विर्वचनेनेति शश्रांतररूपादेशरूपद्विर्वचनेने
त्यर्थः ननु प्रकृतिप्रत्ययैकदेशायोरुपमादेशरानिकथं शकृतिप्रत्यसंमोहोत आह सर्वेरत्रि अवयवसंमोहहास्कस्तत्संमो हरस्यपिवोध्ये आसन्नीति प्रथमे
काचत्वात्तेरेकत्वात्स्वकतरदमनेभाष्य एवोक्तेरतिन किंचिदेतत् भाष्ये तेनमानात्तातिं अंते तांगानान्तास्तात्यर्थः प्रकृतिप्रत्यसंमोहादेशात्वाशमीतिप्रति
भावः बकृति चक्रोदीर्घभावाभावाभ्यां भेदात् ननु नुहोतेः सनिवादैहित्वे नुहयतौस्य स्यासिद्धं यं चातहोत्याघसंगानमत आह हान्नुमिति अकृते द्विर्वचनेरत्स्य
दीर्घोप्रसगारत्वेनान्वयः ननु हित्वे संप्रसार्यो हलइतिदीर्घत्वेनसिद्धिरत आह यरत्वादिति वकृतो हलइति दीर्घत्वमपिन प्रकृतिप्रत्ययसंमोहात्संप्रसारणं
तांगाभावात् संप्रसारणानुसामर्थ्यात् विष्यतानितवोधं भाष्ये लोप्यदोषइतिहित्वात्याकृसंप्रसारणोपरत्वादीर्घ च सिद्धेरितिभावः नाशिसंप्रसारणेति एवंत्री राम
सिद्धीयमहित्वेरत्वनाश्रित्येदं उक्तं अत्रैतिरुमेस्यकमितिसत्रेरतिभावः सत्यासृये चेतिस्वरूपकथनेयसयसकारसहितस्येति अवयवसंमोह हारकस्तत्संमोह ९८
रत्यर्थः अनादौ सत्यादौ प्रत्ययेकृत्वादिविधानादिति भावः भाष्येक किंनव कार्येरति सर्वेण प्रकृतिप्रत्ययसंमोह परमे भट्टेनेति विधपइति ह्वलादयः अत्रवलादि

सुक्तेन्प्रयश्चाविसदीश्वयोरपि हित्वे सतो श्वसिद्धिः अन्यथादोषाद्योदेससन्नियुम्प्रसारइतिभावः भाष्ये रहस्याने द्विर्वचनइतितस्मात्तद्राप्तुयणामशक्यमितिभावः सन्यङो यरत
इतिपक्षे स्थाने द्विर्वचनेलोहि प्रयोगात्वेळो हित्वं वक्तव्यमिति सो पितु ठः यथा प्रक्षेहेतौ कुत्वमयस्तिमिति स्थाने द्विर्वचनत्वे इति दोषः भाष्ये नमयविशेषणात्वादिति एकाच
रत्वस्यविहितविशेषणत्वाद्धित्वपि वोध्यं कथं जेघ्रीयतइति ईडागमपक्षेऽभ्रोयस्यस्थानिवत्ताधन एव हित्वमाझोतीतिभावः वाध्यान्तहित्वे शनिषेधाविति हित्वेऽप्रतिषे
धाविसृष्टेः ननु भ्वादिपठितसहेरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदमपि नियात्स्यमित्यत आह चौरादिकस्येति च हसुह चकार्थइतिदैवादिकस्यत्वर्थासंगतिरिति भावः विभाषि
तात्विवइति अत्रतोक्षेसध्यासिद्धे दीर्घत्वानिपातनेकिमर्थमिति केचित् सहालिसस्यासाधुत्वायेत्यसने भाष्ये मेघः कस्मादपो ह रतीतीतियप्पिमिहसेवनन इतिथात्व
थोनुस्वारात्विचतो तितिचइतिवक्ष्यमाणेनतथा प्राप्ते तत्वदात्वे नमासतिपतायेनावहुत्वलधात्वेचततः प्रतीयतइति भावः ननुयोडेचेति कुप्रस्यपसंनियोगेन हित्ववि
धानाद्युरिति सिद्धमत आह यो डेइति ननु चराचरादौ हलादिः शेषः स्यादत आह अभ्यासस्येति अभ्यासस्यप्रत्युच्यतेतदविदेतितदर्थः अत्रलोपोभ्यासस्येति सूत्रेभा
ष्ये पठितमिदं इदं चवचनमेकल्पिकं द्र्व्यं वा द्विरुच्चरित्वाद्धिप्रयोगदर्शनात्तनेचरइसनोप्याप्रइरसक्रमवेष्ठलादि शेषाभावः द्विर्वचनेयणायवायावेतिवार्तिके द्विर्वचनेचा
रुणं। सत्रव्योमि स्वपि स्वमीति नत्वस्य हित्वापवादत्वात्त विप्रतिषेधासंगतिरिति चेत्र अ संभवे वाधकत्वमिति वार्तिकमतेन इदाहरणासत्वेनाप्नुतेः भाष्ये इदं वाधीति न
प्रसारणात्रजिज्ञापकात्त्वर्यरस्य संप्रसारणोपयास्त्वेस्वेतिभावः एकादेशेकृत इत्यादि विधानमेवेस्यतोऽन्यथा व्याहि पूर्वहित्वे ततः उक्तरत्वे संप्रसारणोपू
र्वंत्वेडस्यावारेणाद्दु रामानितिरत्नौ कादेशस्यप्राप्तिरेव नतन्च कृते स्थानिवत्वाव्यवधाने निषेधाउर्वत्वाप्यवं यकारस्य संप्रसारणोपरेणीकारेणापूर्वत्वेरजमुरित्या

कै॰टी॰ वि॰ १० तत्रदमध्येप्वर्वपूर्वस्यपरिः इयेजत्पुर्वितिस्यादितिपूर्वसंप्रसारणप्राप्तत्वेनयेविप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेनविप्रतिषेधप्रसंगस्यानवादिनईहृषोऽन्तसंप्रसारणापवादत्वपाविप्रतिषेधस्यापत्तेः लिघभ्यासस्ये
तिसूत्रस्योभयोर्थीनहरणसामर्थ्येनसर्वतः पूर्वप्रवृत्तेभाष्येवक्ष्यमाणत्वयापूर्वमेकादेशप्रवृत्तेर्येत्तुमहतकात्वाचतस्मादकारेणाव्यवहितत्वाच्चभविष्यतीत्युत्तरमेवेतर्हि
समानांगेस्येवान्येष्वइतिवोध्येपूर्वेतर्हिसमानांगेति एवंचव्यवहितेपिनिषेधप्रवृत्तिरितिस्पर्धः भावेलक्षकाद्धइतिनत्वनौरियरस्येयवप्रसंगादितिभावः आत्वेमतेरंगमि
ति एवंचान्तरंगवहिरंगयोर्विप्रतिषेधोऽप्युक्तइतिभावः इदेचद्विर्वचनेवीतिस्थानिवत्वाद्वारणपावश्यकमितितत्त्वार्थेष्वंसत्वनलेऽपीति तेऽप्यनेमिनिक
त्वाद्नोइयङ्दिविधानंस्पर्थमेवस्यादितिज्ञापकमित्यर्थः नचासवर्णमहणाकरणोमापार्थसिद्धेः ईयतुरणसाद्धावपीयङापत्तेः एवंचासवर्णग्रहणाद्विधिस्त्र
मेतदर्थेज्ञापकमिसर्थः यद्यप्यसवर्णग्रहणंज्ञापकमित्येवोक्तंतथाप्युपपादनग्रन्थेनसंप्रसारणस्यैवज्ञापकताल्लभ्यते नचान्तरंगत्वादार्धेपिपूर्वोत्तवलेनाभ्यासस्या
द्विरुक्त्वाचपल्पसवर्णोदयाद्दुःखानेनस्वेचरितार्थेनचाचित्रिसनेनसिद्धिः वृद्धिवाधनार्थत्वादितिवाच्यं वृद्दितिउ सूत्रस्थभाष्योक्तरणसाऽवः पर्यस्तानितिस्थानि
वत्वेननदस्प्रत्तेः नधनयनाहूनैतदस्तिज्ञापकमर्थेथेमेतत्स्यात्तरतिश्वसवर्णाग्रहणस्यैवज्ञापकत्वेनत्स्वउनावसरेनस्यैवव्यावर्त्यंदर्शयितुमुवितंभुवोरणे
तिभाष्येइयङादिप्रकरणेतन्वाद्यानांग्रेहरसिवकुलमितिवचनमज्ञानतस्त्वमपिफलमितापायः यत्तुहीति श्वतंरगत्वात्सवर्णाद्दीर्घोहितहेयर्थेस्यप्रथमेव सा पिते
तूत्तरखंडेयएरश्ववलात्तत्सार्थंकोस्पष्टमेवसमानाश्रयेएवैनस्वसन्निरितितुनानहइतिभावः एवंतहींति केचित्तुपराादेपोवस्यैवेयर्थ्याभार्येनातहाधेवमानामि राम
सेकदेशएकाउभोपूर्वेपस्यक्षित्रजाविदेतिकेयदेश्यपाऽभ्याश्वसानैर्रिति नवणातियानिदेंशाघड्त्तुकिनस्यादितिवाच्यं। मवतेरहतिवत्तत्वात्शिपाशदे १०

सस्याभाष्येऽदर्शनाच्च उदाहरणान्तरे श्रन्यथासिद्धिमाहत्त्वोरोत्यादौ लितिभाष्यप्रामाण्येनएओरस्याघाचारश्विवंत्तानोत्तिरितवीणाकौपिघतील्पादेशानभिधानेनन
तत्रदोषइतिभावः आचारश्विवंतेभ्य आमाभाव्यमित्यन्येप्दिपूर्वमिति तदानादिघ्यारचः पूर्वत्वसत्वादितिभावः भाष्येऽथसत्यपिविप्रतिषेधेइति द्विर्वचनेनयरवि
प्रतिषेधेसतियरत्वात्गुणवृद्ध्योः पूर्वंसन्तोरित्यर्थः कृपमित्वेतस्यविवरणंकस्मादेवात्रनभवतीतिस्थानिवद्भावइतिशेषः। आदिशाद्वेषइति द्विर्वचनेचानिकायो
तिदेशइतिमतेऽप्यंतदाहियरत्वाद्दौपूर्वीकपूर्वविप्रतिषेधेनआयादेशात्पूर्वमेवप्राप्तस्यद्वित्वेऽभ्यासहूस्वत्वेसिद्धेवक्तव्यस्तत्ररूपातिदेशएवसिद्धान्तइतिय
रत्वाद्द्वावपिस्थानिवत्तदुवोरमतोभ्यासस्यासवर्णइतिसूत्रारंभसामर्थ्यादभ्यासकार्येतदुत्तरखंडस्यतत्कार्येप्रतिबंधकस्थानिवत्वाभावकल्पनमावश्य
कमितिविप्रतिषेधाभावेपिनदोषइतिभगवतोनागेशस्याशयः॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेषष्ठस्यप्रथमेपादेप्रथम
मान्हिकं॥ ॥ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ध्यङ्वृत्तस्यसमासंप्रसारणस्यैयत्वादात्वप्रसंगेऽपितिपघयीति श्वलत्तग्रहणाभावादितिभावः वर्णग्रहणविज्ञेयो
वैयधिकरण्यस्वरूपासिद्धेर्त्वंवापरिहरति वर्णग्रहणइतिनद्रादिविधिवाक्येल्तग्रहणोइत्युक्तेऽपिइसिद्धेमत्रवर्णग्रहणाभावादितिवार्तिकार्थइतिभावः
तत्पुरुषचरमावयवत्वमित्यर्थः समासस्यावयवद्वयसाकाश्वत्वादितिभावः प्रत्यासत्तेरितिकस्यशरणवत्याकांक्षायामाधारत्वेनश्रुतत्वात्समासावयवीभूतोपनदस्य
र्थः तत्सूत्रव्याप्यारेतिशवतत्वदवयवत्वापत्तीतेरितिभावः कदाचिदन्यावयवत्वस्याविप्रतीतेरनिपमामिप्रायतादिसम्भेषुत्रयस्यादौतत्पुरुषे पुत्रकुलपतिकुलि
रूपेष्यङः तावयवस्येतिष्यङे तत्पूर्वावयवस्यतत्पुरुषस्यचरमावयवौनभवतीत्यर्थः एतेनावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वमस्त्वेवेतिप्रशस्तंतत्पुरु

शे.उ.वि सरतिगिन्नरयुरस्यसामर्थ्यात्सेनिहितस्यवचनादिशेषणावेनुव्याख्यानान्सिद्धमितिवा किंकयोजनेति भावः भाष्ये संबंधिशब्दाविति नन्वित्तरपदगहणास्याकत्वमत्वेनस्वरूपाधि
११ मत्वं हेतुनेत्तनयोः संबंधिशब्दत्वं यदिवा एवं पदग्रहणं सूत्रे स्यात्तदेवं वक्तुं योग्यमिति चेत्तत्र गौसमासस्य संबंधिबोधकी शब्दावतः समासवोधकत्वरूपपदेनस्वा
र्थस्य संबंधाकाङ्क्षायामेतपोरश्लेयरथेनादोषात् नचेकस्योत्तरपदस्य स्वेच्छपूतोपयोगितपा संबंधि शब्दत्वं कथमो किंवद् योरुक्तौ नितेवेत्रतयोः परस्परसा
पेक्षत्वेनैकेननिराकाङ्क्षप्रतियत्तभावात्तु तदाह सतिपूर्वपदे इत्यादितुत्तरयतिप्पडे नमितितत्र प्याचवेमत्वयनहरोति स्वाप्रत्ययगहरोतद्दोदिनियमस्वनिषि
ध्यते ननु तत्र तद्विधिरितिभावः भाष्ये स्वाप्रत्यये नानुपसर्जने वेतिः यत्वा ससायस्य स्वाप्रत्ययांतत्वमानेयंतदंर्थ्यप्रत्यनुपसर्जनत्वंवमेवेतत्परिभाषानिमि
त्तमितिवोध्यं अत्रोपसर्जनत्वलौकिकमेवस्वापत्ययेशास्त्रीयस्यतस्यासंभवात् अन्तस्य देशस्येति सदेशशब्दः समीपपरः अन्येनसमानोदेशोपस्येसक्षरा
र्थसमानदेशत्वंचेत्तशव्यवधानेइतिभावः किंपतेन्यासस्येति अतस्मानदेशत्वाभावात्तसंप्रसारणेसंप्रसारणाश्रितस्याविधत्वात्तदितिभावः एवमप्यन्तासीति सोत
संयोगांतस्यमोरकारस्तदुपधापादस्यर्थ इतिभावः सातसंयोगावयवत्वस्योपधायाइत्यर्थइति भावः न च तु स्वारेनोपधत्वाभावोत आह अनुस्वारस्येति भाष्ये
हम्यतेर्हसइति एवंवचनोपधत्वाभावइति भावः लक्षणास्त्रप्याकादिति नहिहिमत्तस्तथाजस्याभत्वास्यर्थः भाष्ये एवंतर्हीति श्रोणायोग्रसपस्योस्थिताकांक्षत्वादि राम०
यमेकदेशमुक्तिः एवंतर्हिकार्यकालमिति अयंभावः तस्यमेभस्येतिरूतेभपदार्थजिज्ञासायांविभमितिस्पष्टस्थितेनात्तछंकिंमहेयत्तुतविषयकेजातितस्वेवाधः तत्र
तस्पात्रुरोधावद्यस्थितपव्यास्यात्तआदिन्याया अपेशात्त्वयोग्यतात्वमपीति यत्तुतस्येहिपचिभमित्यादेयत्रभशब्दस्तत्रपचीतिपस्मात्सयविधिस्तदादिशमपइति ११

वोपतिषत्तस्यर्थः एवंवोयस्थितपदानांयदेकवाक्यतया चयथेपशमसंबंधः एतेनश्रुतयस्यांगेगोऽवस्थिताकांक्षत्वेनतत्रैवपदोत्पन्नादीनामन्वयः उचितउरस्यास्तंभाष्ये प्रा
मासपदत्वाजानुरोधेनचेदृशेविषयेऽत्रसाप्याकांक्षत्वेवाचपौगीकारादितिभावइतितत्रएवंहित्रयस्थितमिदंभवतियत्तिभमितिभाष्यासांगेनः तदाहितत्रयस्थितमिदंभवतीत्युक्ती
लेवंतिवक्तव्युचितमर्किंचपदेकवाक्यतयानयेपिस्वोपस्थापकोपस्थापितेपतः प्रत्ययविधिस्तत्रावेवान्येषयनिभीप्सेशाभ्रापणन्नमद्रुक्तार्थइवोचितइतिदिवृपदादिप
दत्वेति विधौपरिभाषेति न्यायोनास्येवेति भावः इयमप्येकदेशउक्तिः रुचकपुल्लेः आकडारात्संज्ञास्वकार्यकालपक्षभावस्यपूर्वमुपपादितत्वात् अभ्यासानहीसेनेतिल
क्षेलक्षणास्येतिन्याययानित्यत्वेनपुनः प्रवृत्तिरितिभावः पट्टोभवत्त्रभराश्वेत्वास्यापानित्यत्वांगीकारेणापुत्रः शुद्धेत्तेरनोवित्यादिपमप्येकदेशउक्तिः इदकारेशोतिफलरसा
सावेकव्यवधानेवारतार्थोनिषेधोत्रनप्रवृत्तेरस्यर्थः समानोगोति एवंव्यवधानेपिनदोषइतिभावः पदोसस्यदेशत्वाभावादिति यवस्यैतस्याधिकारात्सदावयवयोः संयोगाघो
र्कोलोयइतिसूत्रार्थइतिभावः स्वेरात्वांतः यस्याधिकारस्यपुरुषः एवंदोषावोध्या विभक्तिरूपस्येति धातियदिकांततुभिभक्तिषुवेतिणत्वशाप्पिःएतेदोषोः समाहितावा
तिकोक्तप्रयोजनेः समासस्यर्थं भयोषोवेतिद्वयतादृतियावनपरंएवमुदाहेनेति शिक्षिताप्रापिततेनेसर्वः विधिनिषेधयोरितिप्रसा सक्तेरित्यर्थः यद्यप्यत्रपरिभाषाप्रयोगत
ना निश्चयथावाधितात्रितथापादमुपडितिसिद्धार्थसांतमहतः अन्त्रोयोनुरक्तावादेकुदेशस्तत्रास्याप्यानेकस्त्रेशपरिहारार्थंचपरिभाषावएपकोति भावः एवंधुनि अस्या
देवचचवादिति यस्तुमात्नमोनज्वार्थमहंतेइतिससंबुद्धिमात्रविषयः अस्तुतेचभाष्यसविसर्गोदाहरणात्तहिवयत्वाभावः स्यत्वस्वेमात्राप्युत्रस्यश्लाघ्यतयो
तनाभाशोवेसाहुः एवंपरप्रवृत्तिस्वरेवहुवीहिवासात्र अस्यापिवचनस्यवतुज्ञाहावेवप्रत्तेः नहिज्याभाष्येवेत्तोलिपति वेत्तइतिसूत्रेणानिरिहप्रसारणानिधिष्य

कै॰प्र॰वि
१२

तेरद्विभावः न्तवाप्यकार्यातिदेशः स्यात् न च वर्णपर्यायेषु संप्रसारणसंज्ञामस्तिति नियमार्थमिदं एवमपि वर्णपर्यायस्य वेजरतिनिषेधा भवेयेत्यानपजादित्वे वर्णसंप्रसारणासिद्धेः पूर्वस्मि
हणावेयर्थं स्यात् यत्ने भाष्ये स्याप्यकरस्य स्वीयकंसमासानितत्थैर्वीध्यः न्तत्वानेत्येत दितिः अत्र एव विज्ञापयिष्यात्यादि सिद्धिः विद्यतिग्रह णात्वेत्व पीति भाष्यस्य प्र
हृताद्वयमोगमाशाश्मिरमतिःप्रकानिर्वर्तकत्वेन योजयति कश्चिदिति । उच्चलपुक्तं तरलिप्राप्यासावृत्तताचविधेयव्य मोवाभिक्कारस्या भिप्रायमाह अत्र तीति
सूत्राभावेहलादिः शेषेणावत्येत्यादि रूपेण सत्पपित्रदेवे निभावः भाष्यकारस्त्वित्यादि हेत्येति योगा सूद्वतिम्न हृशस्य वृद्धतारस्याप्यर्थ अत्रो मयेर्षाम्न हरास्य चान्यान
त्वाद्यर्थमावश्यकत्वात् चसोऽभिप्रायः इति तम्राकः रेफस्येति लिङ्भ्यास विषये इत्यादि भाष्ये उरदत्वस्येति तस्यां प्राप्ति कारस्यत्वेनो पासंत्वा हारानि प्रभृतः एवं यर
तुद्दिरावश्यकत्वे नपरत्विमिति तपाचः परस्मिनिति स्यानित्वमिति भावः उभयेषां नहणमिति ऋवादीनां प्रत्यादीनां च जन्मत्वं चेयोग्धंकं पत्यदेतद उत्तवतेइत्यर्थः नैवेकयोगइति
संप्रसारकवाचमेकमिति भावः नन्वप्येषां नहणो नैविपरस्य हलादिः शेष स्यक्कचवाधीत आह उभयेषामिति इयाङ्गेति हलादिः शेषकृते संप्रसारणाम
प्रभावकाशमिति भावः एवं वेत्वाशङ्ख्याकारलोपश्चेत नलोप प्रकारमारलोपश्चेति न चकारलोपेव किमनिरूपम न आह सतिचेति इदं च संप्रसारणाश्रयं
चवलवदित्यस्यैव प्रयोजने नेवोध्यं एर ने कोचरस्यमे नेति शुद्र अनुमितिस्थितेः ने कोच्चलादि कारस्यपरारूपा श्लिरिति भावः नात्कारस्येकोपगीतियर्त्रा
तस्य यत्वात्सर्वत्वेन बाधात् तेनोपदेशीइति अत एव रोकोरे फस्यन्त नितृतिरिति भावः आलोपेव प्रसारा इति अस्य यत्स्यु व्यात्यादिः मिथुने ॥ सिरितिधातू राम
पयरोणोमिथु नृमिति भावः स्वावेश्च इविन्न भयस्मिन्नुहृत्वे केवलादिनासस्रैवकर्थसेवेधात आहकिंतास्येतदिति वान्तुनुयेनोत्तरत्वेनत्तुद्विचेति सूत्रस्य भाष्यवि १२

स्तु मतः आह अस्वाजिलादेतिपहि स्येतिस्वेचेना स्वरितत्वेपिसंबंधइति भावः व्याख्यानाचानुवृत्तिरितित्वं नतुङी तात्परत्वेमस्येपि संबंधः स्यादत आह नवेति अन्ये
नास्तीत्यनात्मत्वकृतस्य मोभाष्ये अन्यतर स्याम् इति न वर्णः न्तत्वाये श्वङोति वुञ् प्रहरोनङिः तीत्यस्यनिवृत्यापङीत्यस्यैवानुवृत्तेङिन्नाचेप्रतिषेधाप्राप्तेः किंवार्त्तिके
नेत्यत आह यथाश्रूयेरिति चउ ग्रहणाकृतमेवेति वार्त्तिकमतेस्थितमेव चउ नहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यातमिति ङि न्नप्रहणानुवृत्तिप्रकाशिरासायान्वाख्यानमन
र्थकमित्यर्थः भाष्येऽधिकारइति अधिकारार्थं स्वरितत्वं सुत्वा इत्यर्थः एवं तु पाके नियात नसामर्थ्याच्छुभिकरणाल्लुविकरणायोरितिलक्षणाप्रतियदोन्तय
रिभाषाचनसवर्तेतिविरोधाद्धो भयोरप्य इतिविस्थाराम्येनाह आपाकरत्वादि एवं चो भयोरप्यचतिपातनमितिभावः घ्रयादि शुल्विति एवं चास्यैवसो तु वाद उत्तिना
निमित्तः स इति भावः भाष्ये अपीति हेतु मतापेक्षा निर्देशः एतदर्थमेव नियातनात्प्रयत्नः नतु तेपन्नस्य पाकानुकूलव्यापारे वृत्ते नेपि पाके न वत्तेः कथंतत्र
नियमनेयथाकथंचित्याक इत्याप्रयत्नोऽनुलंपता स्वावपिनिपातनापत्तिरत आह आमिश्रेति उभयाविधोपिपक्वार्थः पाक शब्दे नोच्यते अविशेषात् अन्तर्भावितण्यर्थ
पच्यर्थः स्तु नास्त्यात्मतालस्याजक सत्वे एवं स्वीकारादिति भावः पक्वव्यापारे इति निर्हतप्रेषणाद्धा तोः शालिनेथींणाअनुव्यन्तरत्वकी ख्यातं न प्रयोजकरूपस्य मुख्य
स्यहेतोरत्रासंभवादाह हेतुमद्धेनेति नन्वपाप्रयोरितिप्रयेरम्बनुलानात् अन्यत्रेहेतोरित्युक्तमत आह नेनयक्तृ रिति पकलक्षणो तिपक्तुर्लक्षणा मतो
धमेघतोपः इयोजकव्यापारस्त्यर्थः एवं यावपितृलक्षणोत्पपित्यारत्येयं विक्लेदनाविकित्सतरकलोव्यापारः पाचना दतु दूतो व्यापारः पार्थः पीआपत्तृवा
हेयनियम इति भाष्यस्य पुनरुक्तत्वपरिहाराय आह आऊप्रपयोनेति चतुआधानियमेन केवलस्यापि व्याहतिः स्यादत आह इत्पूर्वदेवेति अन्येतु आत्पूर्वान्वयाती

६

कै·टी·वि
१३ वनक्ष्वसोरेवतयोरप्याद्र्पूर्वादेवेतिनियमः द्वयमितितस्यार्थः तथा सतिधीनं मरवमित्याद्यसिद्धिः स्यात्तदाह भवतिहीति अभ्यस्य सोप्यकेवलाश्रवतीत्यत्र न मान मेवं
चकेयरविति तु बाध्यानि हियी नीं सुरित्यादेः साधुत्वं लभ्यते न च तत्र मानं मन्त्रेष्वाहः भाष्ये शलनक्षणाय नत्रु तुवीति सुखिन्तु दिवाः पाठः चतुर्थभाष्ये स्वोगादिति
सूत्रे अध्यागन्दवेयदादिस्वस्य कर्मधारयार्थकस्यानुवृत्तेरुक्तत्वादिति वीष्यकर्मधारयस्यव्दे पदोच्चावहुव्रीहिर्वा व्या विभाषा श्वेः नन्तु श्वयत्युरित्यादावभ्यासेपि प्र
सारणस्य प्राप्त्या किमर्थं प्रतिषेधो न आह लिटः कित्त्वेपि कित्त्वप्रयुक्तित्वाधावमिति भावः अत्र श्वयतेर्लिङ्गे रिति वर्तते कृत संप्रसारणस्येति यरत्वात्स्वर्व
संप्रसारणमिति भावः तथाभ्यासेति विशेषाभावादित्यभिमानः भाष्येवचनारम्भात्प्रत्याभ्यासेन पर्णां शेषविप्रतिषेधासंभवे मत्वो भयोरप्यपवादत्वादिदे
वाधकमिति तदाश्रयेयरिकस्याह नन्नु मीयतावादत्वादिति केशुचिदिति यथाकर्मेणपत्र कवित्ताव काश आकारान्ते सुकेव चान्यतरविभाव भाष्येपरेधा तु
रूपमिति अभ्यासोत्तरखेदेतदभावी विभाषाफलमिति भावः अभ्यासस्यासमयमिति लिङ्घ्यभ्यासस्येति संप्रसारणं विभाषा श्वेरिति यापि काभावपक्षेत्वर्थ
युधापाठमिति समुच्चनिर्देशो हि तथा च कुशाङ्खेत्र त्ववयवावयवपक्षो निर्दिष्टास्ति भावः श्वन्तत्वा घर्थं यजादिपाठः सावकाशः स्यादतआह संवेति एवं
चैतत्कार्यं देशपक्षपाठोऽनवकाश इति भावः लिट्यरण्यास्यतस्याभ्यासविषयकेलक्षणास्यापि कृतस्याचारितार्थ्यमिति तितात्पर्यं नच्चादेप्रतिषेधप्राप्स्यस हृ कु
तेनानेन तदभावकस्यात्ममिति वा औ कित्त्वास्वरं यरत्वाहि भाषाप्राप्त्या श्रुणायस्त्वाप्र भावात्तत्रतदेवावकाशत्वो ज्ञाभाष्ये स्वचितमित्याहुः हुः संप्रसारणम पा·म·
भ्यासकमनेकं वेति यथा च घादिभ्योऽणित्यादिष्यादवी रिवेत्यादिव नन्वेकयोग्ये जुहावेत्यादि सिध्यति जुहावपि बाभीत्यादि न सिध्यतिरूपतस्याभ्यस्त १३

लेपिदृश्यतेरभ्यस्तत्वाभावात्तदाह अव्याप्तिरिति भाष्ये संश्वयं विषयेरस्तु कितिरभ्यासेपि संप्रसारणार्थमिति बोध्यं अर्थो व्यतिरेक इति व्यतिरेको नाम अधिकार्थसंवलि
तत्वात्तद्विशेषणत्वकोपस्थितिः प्रत्यास्थप्रत्ययान्तस्थेवोपस्थितेः तदभावोऽव्यतिरेकस्तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः अत्रापि तत्र इत्यस्य संप्रसारणनिमित्तत्वेन विशेषणस्त
तस्य यत्र ह्वयतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिधत्ते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः रूपाव्यतिरेक इति रूपभेदाभावस्त्यर्थः तदेव विशदयति इह ह्वयतेरित्यादिना व्यतिरिक्तार्थः अभि
कमर्थं प्रतिगृह्णाति तत्स्वार्थिकः यच्छामोतीति एवं तु रूपाव्यतिरेकस्याप्यपवादः जुहावापिपतिजिह्वायकोपिपतीसादेश्च कुरूपव्यतिरेकाददोषः तत्र चाश्रितेसि
ध्यसेवजुहूषती।तीति भावः पुणाणमस्यात रक्तनयेतिजिरूपकापिपतीसेतद्दाह त्वयेकपायान्तरं वक्तिनीतिभावः प्रतिषेधो न भविष्यतीति तदभावे सहस्रवृषे
चोभयोः संप्रसारणसिद्धिरिति भावः लक्ष्यसंस्कारेति तात्पर्यं तु पपान्निरपलक्षणावीजमिति भावः न चाभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययस्याभ्यस्तशब्देनाभिधानेसप्तमीपु
केतिषष्ठीनिर्देशोऽस्तु क्नोत आह ह्वयतिरेवेति न तु सकम्पर्थे शक्तिनाभ्यस्तशब्देन कथं ह्वयतेरभिधानमत आह अभ्यस्तमर्कित्ति ह्वयतेरभ्यस्तकारणत्वा
तिकारणोक्तकार्यस्वभावादित्यर्थः अत्र पक्षे जिह्वायकीपिपतीतिसिद्धिर्वक्ष्यमाणस्वापमकारेणोति भावः इतएववाऽस्वरसादाह सम्प्रयाः स्थानेइति भाष्ये
वक्ष्यमाणवैयधिकरणपान्वयाये स्पष्टयास्वोक्तैवेलक्षणपदर्शोपि तु व्यधिकरणावध्यापक्षेचयमाह अभ्यस्तस्यसनादेरिति अदोष इति जुहूषतीत्यादिसिद्धे
थितिभावः कथं तर्हि तीपपक्षे सदंते संप्रसारणाभावीत आह जिह्वायकीपिपतीतिन तु सम्प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशात् अभ्यासेन स्वघटितसमुदायस्य हि
त्वनिमित्तप्रत्ययात्तत्वाक्षेयेपित्तसरत्वाक्षेयेमानाभावः तदन्ते वतेरघटितसमुदायस्यप्रत्ययस्येति चेच्छेत्समेवेतततभाष्याके नाभ्यस्तपक्षेतेरूपते

कै॰टी॰वि॰ तिग्नेनास्यापि वारणात् यद्दत्तधातुत्वमादायावयवस्य हित्वे सहितत्वस्य कृतिः सर्वात्रत्वजंतः अत एव हः संप्रसारणमिति चरितार्थो ऽप्यस्य धेयामा भाष्ये ऽकारलोप इति स्पष्टा
१४ कारस्येत्यर्थः कथं पुनरेकः प्रयोगो एकपदत्वानेकपदत्वे आह एकस्याविदिति सूत्रे कथमुभयोः संग्रहो न आह एकस्येति हि नोपदत्वे ऽभावः एकादशत्वानुसारस्यैवेति वृह
त्वेवेतद्भावः सामर्थ्येत्यर्थः हश्यत इति यदि आतो ह्रहि तेनेसादो न संप्रसारणोसेनेनस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः एतद्विषयोदाहरणानि ननु परिभाषयाशिष्यति व्यधादेपरो
सेनसमानदेशत्वाभावात् एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्याः परिभाषाया भवंतीति भाष्याशयार्थः अत एव नेषा ज्ञापकपरिभाषेति नोक्तं अत एव व्यङ् इति सूत्रे प्रयो
जनान्यथासिद्धिकरणोत्तरमपि एषा कृतेत्याशयः ति विषये दोषस्थितिप्रसंगे अत एवाद मुयङि ति सिद्धिरिति दिक्षु हितावदिति अत एव लक्ष्ये लक्षणस्येति न्या
यस्यायमविषयः इहैणीनेति देणीनं मनो व्यापारः चेष्टितं शारीरव्यापार उच्चारणोनिमिषितेने व्यापारः एते प्रत्यक्षे आचार्येन तदभिप्रायगमकाः शब्दा इति उता
दृशात्त्वोच्चारणमेवाग्रहशाद्येविषयकमाचार्यतात्पर्यंगमयतीत्यर्थः यथा देवदत्तापपतिपरस्येति न पूर्वं पदे स्वभविष्यतीत्यर्थः पश्चात्सांत्वनेन निषिध्यते स्वस्य
भेदाद्वनेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याय इति भावः एतेन प्रकल्प्यापवादविषयमित्यनेन पूर्वं परस्य परतः संप्रसारणमित्यभ्यस्तमिति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तं तत्र प्रकल्प्ये
त्यस्य परित्यज्येत्येवार्थः एवं शसा प्राप्तदोषस्यापस्यापुद्धारे कृतेपि तथारम्ठापपानभिज्ञप्रवृत्ति अस्य पो रुद्धारश्रो आप्रकारान्तरेणाप्याह यद्यप्युच्यते इत्यादि
ना नवयपदर्वेस्येति पूर्वस्य संप्रसारणस्येत्यर्थः ननु संप्रसारणस्य हलादिशेषापवादत्वे विकल्पे अस्य संप्रसारणाभावेन आह उत्सौति वृद्धुत्पद्यतेन्नखशाकटे सु राम
रत्वात् शहाभ्यांमित्यादतहोष्य मचमदीर्घे मानाभाव इतिभावः ननु हलादिशेषेपि विकारे ऽस्य चारितार्थ्यात् कथमपवादत्वे परत्वेनैवाधेतु नास्य न्यायस्यापि १४

यण इति चेत्तद्विषये वृस्यपाशाच्छ कृते चारितार्थ्यं पिकाधस्त्यर्थस्याच्चादेरिति सूत्रे भाष्ये स्य उरनुक्तत्वेनाक्षेपात् प्रकारसंबंधि निवृत्ते रेवापमयत्वाद इति ककारनि इति
भेवत्स्येचेतिबोध्यः नन्वेकादेशे संप्रसारणपरत्वाभावात् कथं निषेधो न आह परं अजीति वर्णाश्रयेता दिवन्नावप्रतिषेधादिदं चिंत्यं किंलक्षण इति स्थानिवत्वेनेव संपूर्ण
रणात्वमिति युक्तं एवं वृत्तेनेवातिदेशेन पूर्वधानपवधानमिसाह एकादेशः पूर्वबुद्धिभाष्ये स्वंतां इं समानोगोति एवं च तत्त्वामप्योशिर्दिशाशविकल्पशरि भाष्ये यच्छिति
यिति भावः समानांगग्रहणप्रत्याख्यानेन तु पुनः क्तिरिसादिनिर्देशात् तदर्थलाभ इति बोध्यं भाष्ये प्रसंगास्येति पक्षे सप निमित्तासे प्रसारणप्राप्तिस्तत्वात्सपविरुपितगोया
द्वितीयाप्राप्तिरित्यर्थः एतच्च पूर्वस्य विभज्यान्वाख्यानमिति पक्षे बोध्यं कृते णान्वाख्यानमाश्रित्याप्याजयवेति यद्याचधिकान्वाख्याने प्रकारांतरमाहाथवेति औत
णलस्य णः एकनिमित्तकांतरंगासंप्रसारणमासपवारितार्थः इत्यर्थः नाप्रवृत्तिमिति एतन्माष्यवाणामापाच्छ स्वेके वत्सावछ्छुद्याठोनाथ्रइस्येववृद्धा स्यान्तरंगान्कितिवेजम्ल
पिवेमिसूत्रक्रमः किति लिटि कयोपस्यवः स्यात् अतस्य च संप्रसारणेनेत्यर्थः वेऽनसंप्रसारणाभावापचारितार्थ इत्यर्थः नारेधवात्रिति एतन्माष्यपाणामापाच्छ्वेके वस्त्रीवृछ
वेप्याठेत्युर्थ इत्यस्मेनश्चास्यान्यतरस्यां किति वेञः ल्यपि चेति सूत्रक्रमः किति लिटि कयोपस्य वः स्यादीतस्य च संप्रसारणे नेत्यर्थः वेञन संप्रसारणाभिसंज्ञानुवर्तनात्
प्रसारणेहृते रतिहित्वासरस्वरत्वादिति भावः उवडादेशे चहिर्वेचनमिति हिर्वेचने चीति स्थानिवत्वाद्धकारस्याहित्वेपि वार्णदीर्घामिति न्यायेनोवङ् सवर्णदीर्घत्वमिति
भावः इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं आदेचउपदेशेऽशिति सोयं देशाहंतस्य स्याद्विशेषस्य संनि
धानान्तदेन पक्षे एवेयुक्तं अत्रसंदेहाः पूर्वस्तत आह यदेतिष्पात्वमिति आचोचारणस्य उपदेशा इत्यर्थे भिन्नदेन विध्यभावादिव मुपजक्षणाधातोरिसनन्तु इति माश्रित्ये दमि

६

कै.दा.वि.
१५

तिवोध्यं चुतु समुदायावयवयोरूपदिश्यमानत्वेऽरदवन्तु शब्दस्तउपदिश्यमानस्तिविशेषमत्वलानी तूरमेवतत्तदित्तविधिवन्नेरत आह समुदायपक्षेति अवयवश्चतिपक्षेकस्
सोरूपस्यार्थः तेत्रासमुदायायदेशानुमानाभावश्तिभावः कायोदेशकस्येवोच्चारणस्योपदेशपदार्थत्वेस्वचापितुध्वनुसेनाघर्थस्रूतेत्र अवयवोपदेशफलन्तुतत्त
लोकार्थीदेशसमुदायनिष्पत्तिरेवेतिवोध्यं भाष्येरुनश्चप्राप्तिर्द्वोगुपदेशोयुक्तैकवर्णानांवोपदेशः कांतसमुदायस्यावातत्कार्यं त्वेन्नसुलौरसोकांतसमुदा
यस्येत्यव्यपदेशिवद्भावेनोकारस्येतत्वंमितिभावः असहायत्वाभावादितिः अनेनैवव्यपदेशिवद्भावग्रहणिदिविवोध्यात्यपदेशिवदेकाऽस्मिन्नितिपाठात्
भाष्येयद्यस्तीसनेनेदमेवोपलभ्यते सप्रहायत्वेपवनस्यानर्थकत्वात्भाष्येतित्वदपाश्चस्यपरन्तिकर्मधारयाश्रमतोनश्चन्नमारणारीत्यातित्वदपश्चवोत्तिनत्स
स्पशोयित्रलायएवेतिभवः एवंचपश्चाद्येपिद्दोऽकेनेत्यचवत्तयद्भिन्नात्सर्वंदत्साक्षितस्मिन्नच्येइति तदंतविधिपक्षेऽग्न्यमाणारत्ताद्वोषाभावादितिभा
वः नचतुशुद्धस्यप्रतिषेधोऽनैमित्तिकत्वनात्वमेतत्रामत आहपर्युदासेतितत्स्यात्वमितिएवंचायादित्तिभावः नचउशुद्धत्वेपितुपदेशोपजेतमेवेनदवमिति
नस्यानिवर्त्तोपयोगश्तिभावः यदेतुत्रपदिश्यमानस्येतेतस्येसेतसक्षेपेस्यस्वयमुक्तत्वोदेतवाख्यानासंभकन्तन्मात्राधास्येनालोपयवाच्चिधित्वमित्त
मिमानितोपगन्तपदस्येवोचितंअतएवात्मेऽशिलीतिमापकादिमेवोपयादिहोरिष्यतिरत्वाडुः एवंस्यानित्वेनोपादानादितितत्पक्षेउपलक्षणतापाचक्रम
शकत्वादितिभावःतदेतमहणापक्षेपिनग्लानुरित्याद्यसिद्धिमाशंकतेनेनायादिछितिलोपश्चेति आनोत्तोपदश्चिचेत्यनेनयथाहशति आङ् पूर्वान्तद्भयतेरुनश्ची राम
पसर्गादितिकेसंप्रसारणोयदिएकादेशःस्यात्तदाअङोयोनस्यादित्सुदृढः रूपासिद्धिः पसंप्रसारणाभ्योरत्सस्यभाष्येश्यताख्यानादितिभावः अत्राश्रितेतित्रनाश्रय १५

गोवानिसत्वाद्दोध्यं संप्रसारणादिमुख्यसंप्रसारणात्पूर्वत्वदोष्ठेलेपु नतुककारस्यात्वेपुथोगसिध्यामवत्येवात्वमितिसंप्रक्रमत आहयागोवेतिपरत्वादासेसंप्रसारणामितिभाव
नन्वपदेशग्रहणाभावेपिसंप्रसारणादिहुरुतेघुस्यानिवत्वेनैज्ञातत्वादात्वशाशोलेवस्यत आह यकृतेचेति एवंचेत्सूतिविशेषणाभावाचितसमिदश्च चरन्तिपक्रुं उक्तेसत्वा
र्थाश्चयणाद्विगित्यपदेशोपदेशेजतत्वक्षेत्रसेरुथोपभ्रुगामित्यपि नन्पदेशग्रहणाभावेप्रेशाद्यादिप्र आचारस्क्वितेभ्योऽपचादिस्यावावात्वापत्तिरितिचेत्र अनभिधानेनेै
जतेभ्य आचारक्विवभावात् भाष्ये पज्ञानहणामनुवर्त्ततीतिश्जेतानोस्फ्त्वात्वादीनामात्वमित्यर्थे नैवालसिद्देतत्स्मृते व्यर्थसदेतदर्शापकमितिभावः अवचकारेण
ध्वाशिलाक्वमिअन्नवहसासहितत्तापक्वयेवेनेत्यादौलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुनवास्यो अवयवह्याराग्निव्यथेनेवत्रचलाक्षणिकगद्देनस्त्वानस्थमिमानोत्वपस्क
तोनेनज्ञापकेनतत्परिभाषाग्रहणान्निरेवयोध्यतर्थतिवोध्यं भाष्ये यत्त्वादापादयरति अस्विधिविनस्थानिवत्वाभावादपुनरात्वप्राप्तिः निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषयणाद्वे
तिभावः श्रोतः श्यनीतियद्यलेस्यादित्तर्व्योकारभावात्लोपविधानमनर्थकंस्यादितिभावः अन्वेदंतत्वंअशित्तीत्यस्यपरस्यप्रतिषेधत्वादात्वस्यानेरणत्वेनपर्
हयोविरोधपरिहारश्तिद्वौक्तितेलाद्वाचाघपक्षेपिनदोषःएनुपदेशसामर्थ्यात्तन्नदवेकृतरस्यादोसचरितार्थः ककारव्यवधानेनतत्राप्यशित्परत्वाभावादितिदिक्
तन्नैताच्छाकारोतोतिपश्चपसवसपदेशादिःशिदत्रिवत्थापिएजातोदेतः चलपस्येवसंभवश्ति भावः नचचापिपायःशिदादेस्तलपस्यसत्वात्कथमात्वमत आह दे
कारलोपेतिसाचकतीति अग्रथाकहेसदशस्यकारकसेवान्हरोमिद्देकोरकारहणमनर्थकंपसस्यप्रतिषेधेपिसमासंज्ञायपतिः एवंचातद्रुकानिरला
कारस्यग्रहणंचरितार्थमितिभावः नतुएकादेशविषयएवकिंमितात्माश्रिनोधवेतेत्ततेहुनित्सत्वाच्छयः धास्याःनितिप्रत्ययेत्तप्रत्ययोनपाच्यपत्वाद्हरिंजोवभाष्येआ

६

कै.प्र.वि.
२६

दिवंला॥षितिनत्वप्रत्नकार्यस्यसत्वान्नस्येवप्रह्राणिरिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधेनुएकादेशस्यपूर्वांतवत्वेनपित्वाज्ञात्वामितिवोध्ये रुपानुपयेति प्रसज्यपक्षदोषोनेति भावः नतुमतेति
निषेधस्त्वनोगत्वान्नेत्यभिमानः शश्वेतिप्रसज्येनेतिशेषः श्लुर्वेङ्लेहृदसीत्यनेनेविनिश्चेरतिविनियर्वीत्रशोरंतभावितप्यर्थीनुमर्थइतिसेनुयलेच्छांदसोवर्णलोपः सर्वेइतिप्र
ज्ञादिरयीत्यर्थः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेतिहिवचनेपरापवादावेत्त्राकारयायभावात्परत्वाल्लेलुक्त्तेहित्वमितिभावः अतएवकेकथंहिनकारकोनिर्देशोतआह
लिटिवयइतिनसंप्रसारणाहसनेनुसंहितपाठेरत्यर्थः ज्ञानेरस्यापामितिवाभेदेनसवेध अभिमात्वेनुद्धितुलकारादाविनीतिभावः स्यानित्वाभावादितिहिवे
चनस्थितिन्नाज्ञिमितत्वाभावादित्यर्थः नतुणवादीनामुपदेशाभावात्कथमविषयसंभोज्ञ आहतुणादीनामितितदन्तविधिपक्षेप्याहएजंतोवेतिमाध्येनियमार्थमेत
स्यादिति हस्वेदीर्घा आतिडिशड्नुपसकेनेजंते आत्वार्थेतस्यावश्यकत्वात् स्यक्षेवेदमिकोचोत्तिसूत्रेभाष्ये अप्रापिनिहत्त्वमिति प्यङः संप्रसारणामित्या
दावुसवधादिति भावेनोपदेशइति अनिर्त्वानत्वरूपस्यकार्यार्थत्वकोयेत्वरूपसाधनार्थमपवर्तीवारणोपदेशः गुणोः प्राप्तोचोदेप्राः नन्वत्रापिप्रसत्ति
प्रश्नेइहस्याद्वीनामुपदेशोस्तेवत्यतआह उणादयइतिपरायोस्वेसर्थे येषांतुपरार्थसुयादानेपितेनैवनस्त्रीचस्वरूपसिद्धिरपितेषामुपदेशात्व
प्रसेवेतिभावः अवेदवोध्यं प्रसज्यप्रतिषेधएवपुन्नः पर्युदासपक्षेवहुप्रतिविधेयत्वात् यदिपमानस्यएज्ञनस्येतषोचगोभ्योक्षेकितेत्यादौनदोषः धा
तुग्नहराचुवनेोद्ववीचोमाउरत्यादावात्वानापत्तिः ङकारविषिधेधातुत्वाभावात् अनुवंधलोपोत्तरंतद्विधिमेनकत्येवधातुलोपइतिसूत्रेभाष्येस्यष्टमुक्त राम
त्वात् अपमेवाध्यापिमितत्वमितिभाष्यस्याप्यायः उपदेशनहणकार्यमेवसाधकाश्रयणोगौरवात्तोभ्यामित्यस्यात्वस्यविभावश्यकत्वात्र्बदेशाश्चेत्यादिभा २६

ष्येशानदर्थताषस्यवोधितत्वात्तत्रकारिष्यतइतिप्राकचभाष्येत्वेकदेशोक्तिः अंसासुवेधस्संहितघेशहिधातस्तोनुअनुवंधलोपेकृतेनुपदेशाविषयेत्तमत्वादात्वेप
वुधातुसंत्ताघर्थेतसापुपदेशविषयत्वात्तसातित्वतुवेधेनप्राप्तोतिपरस्यसत्वेनतदन्तस्येत्तंतस्वदेपोशप्रश्नतिप्रतिषेधः सिध्यतिएवयोगःशद्वादित्याहत्तपउपदे
शानहणावश्यकत्वेनतस्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाः निसत्वज्ञापकतासंमोक्ताविशेषेणेतिदिकृकोउः ज्ञोनतुविभाषालीयतेरिसात्वस्यनिद्धत्वात्वेवसनेपेत्ता
आह विभाषेति शालीनीकरणोसुक्षाः अन्येत्वाहुरितिमतेभाष्यानुगुणमानमेवपर्वाविषयेइतिवक्तव्येतयोर्गहणात् सिध्यतेःपरलोकइतितेचवदेसंजरोपमा
गफलकेथंयादिसिध्यतिस्लादात्वेनेत्यर्थत्वव्हाइ अवशफलेइति नतुसिध्यतिर्निष्पन्नोनलोवेइतितत्पर्युदासोव्याप्योत आह सोकपेइति नतुराजकुलेदेवद
न्तेसाधयतीत्सतोल्लापयतीत्यर्थेप्रतीतेस्त्वात्वाभ्यांस्वनस्यादतआह रहत् तापमानेतिस्वत्सानविषयीभवनरूपः देवदत्तोत्तानविषयोभवतितमयोत्ता
नविषयीकरोतीत्यर्थावगतेः कथमत्रप्रतिषेधोनभवतीत्यतआह तात्पर्यादितितत्रहेतुमाह मुख्यत्वादिति एवंचतत्पुवरितार्थ्योगोशःप्रसिद्धेनखवर्जनेतइति
भावः आश्विमेतेस्यादेत्तेनवाभवतीत्यर्थः तपःसेवयतीतितोपोविप्रयोगेस्तानार्थेस्येतस्पष्टावगमितिभावः राजकुलेदेवदत्तसाधयतीत्यस्यप्रकारांतरे
सोपपत्तिमाह स्तानपूर्विकायोनुसंधमाविनिसंपत्तिः संवंधदेवदत्तेोराजकुलेत्तानपूर्वसंवद्धोभवतितमन्यस्तथासंवद्धंकरोतीत्यर्थइतिभावः नतुपस
दितिसाधयतीतिपवाहेत्यर्थःपदांतरसंनिधानादिति तपस्तापसमितिपदसंनिधानादितिभावः इत्याहुरिति अत्रहृविचीजंतुइनरध्यात्यनिष
परसगइतिवार्तिकेविषविरोधः अत्रलक्षणे अत्रनिमित्तलक्षणासिद्धसर्थस्यतदर्थव्यापारस्यदानेत्वदप्यफलेएवचसाध्यादस्यफलेधात्वर्थसाव

काशः पर्युदासोऽव्यवधानेनाहस्यपल्नेतप्रवर्ततइतिभावःतदेवाहहेयोपादेयेति हेयोपादेययोर्यत्नत्वंहेयत्वादिकेतत्स्वरूपाणांविवेकज्ञानमित्यर्थः तयोर्हि द्वौप्राप्ताद्विकम
नुष्ठीयमानमनुष्ठानविवेकाविषयतानातिशयमुत्पादयतीतिभावः मीनातिमीनोत्राच्छेदवात्रो इतितदव्यवहितोत्तरकालेइत्यर्थः पृथग्पेवार्तिकार्थस्तत्कथमा
घेतकेउपदेशितमभावइति अतआहभाष्येति नमेवार्थप्राप्तोनारेताविहतोनास्यर्थः नतदाहभाष्येनयदेशावस्थायामितिउपदेशावस्थासहेशावस्थाया
मित्यर्थः ननुतदैवेयकाविति वहुवचनानुपपत्तेराह आनप्रेत्यादि शाकंपादित्यादिजिघ्रत्रिताइतिवदप्राधिकत्वाएवेशाश्रयोपादानेत्यन्ये नवेजभावइति एवेवेति
यथाभावान्नतद्विषयेआत्वप्राप्तिरितिभावः आनइतिचवनाभावेकथमतोविज्ञानमतआहसामर्थ्यादिति अपवादप्रवृत्तिप्रतिवंधद्वाराकारणत्वमितिभिन्ने
कोपजितिभावः नेहीति अत्राप्येवंहलन्तदेशेजनाद्यामीनास्सादीनामुपदेशे आत्वमितिविरुद्धमित्यर्थः सन्नुविषयइति एवोविषयइतिषष्ठीसमासइतिभावः
अत्रपक्षेविषयइतिसप्तम्यंताध्याहारेणानुत्पत्र एवेत्यर्थलाभउपदेशमहणात्ततस्मात्वमितितन्मात्रेमितिकमितिभावः अत्रपक्षेप्रविषयइतिरू
प्तमीस्यातिनोधिकरत्वविवक्षयावीव्या अन्तरुवारुवारुचेराहकेचिदितिएतयोरपिपक्षयोरुपदेशग्रहणादेवानुत्पन्नेप्रसक्तआत्वमितिवोध्यंतस्येवे
तितदानुपूर्वीकस्येत्यर्थः नदर्थस्येवेतिप्रोपदर्थःप्रकृतरत्यर्थः उत्तरभाष्यप्रकोन्नरत्वेनयोजयतितनेतत्स्यादितितदानुपूर्वीकस्येत्यर्थः नदर्थस्येवेतिप्रोप
दर्थःप्रकृतरत्यर्थः उत्तरभाष्यप्रकोत्तरत्वेनयोजयतितनेतत्स्यादितिप्रसमितानुपपत्त्यानान्यत्वमित्युत्तरेनतुलोकवेदयोःप्रकृतार्थस्येवोत्तरत्वान्वयोद
योनत्वस्यादेशाइस्यानाप्येत्समतोनुपात्तेविशेषमाहस्वरितत्वेतितत्वदशमितिअर्थभेदेनशब्दभेदादितिभावः वस्तुतस्त्वमित्याविरोधात्रप्रकृतपत्वमतआह

माद्यपाविति अत्रोपदेशाद्वसकोऽर्थोत्तरात्उपदिश्यतइतिविषयसप्तमीतिएवउपदेशेसप्तमीविषयइत्यर्थः तवर्णोवोपदेशइति उपदिश्यतइत्युपदेशः एषः संबंधि
सुपदेशभजेरवर्गोविषयइति अर्थः स्यात्तिनोविषयत्वेननिर्देशनात्स्वतिपादनमिति एवंचश्रुतिपादनमित्यर्थः श्रुतिपादनेनात्रैवोपदेशोनात्रवारणमितिभावः एवं
तिपादनविषयेसर्वोवुद्धिस्थत्वेसतिशाविषयत्वमपीतितल्लमितातच्छ्रुयोपसिद्धिरितितात्पर्यंनहिप्रोषणावत्स्त्रीहिराप्रस्तुतिमत्तस्येवोविशेष्यमित्यर्थः विषयवि
शेषणमितिविषयसप्तम्यंतनपाविशेषविशेषणमितिविषयसप्तम्यंतनपाविशेषविशेषणमित्यर्थः पत्वावचपरत्वमेतिअतएवभाष्येनिमयोवर्तनेनिप्रयरत्वाधुद
तंविभाषालाभामन्यावहलायतिदेवादिकमात्रान्हणोहिलादरत्वविशिष्टोदितिभावः नत्वभावकभेवाविलाभावात्कथंपगेतआहयक्षेतिपथाशवादृपरति अधि
भवतीत्यादौवल्कत्वरदंविशेषपिवतिग्लापतीत्यादौपिवपादेशप्रवृत्त्याआत्वनिहत्याचशिलस्यदवारितात्याप्त्यान्तः नक्षालेउपसागे हसनोमेत्यादिनिर्देशाद्ध्युची
दिवावृद्धेपिविकरणाअतितत्वेविमेतेहेरहेति भयप्रोप्रभावसाधनःषष्ठ्याचसमासइतिषष्ठ्याप्रायइत्यर्थः पदासाध्यादिति पथासंदोभायपतद्रत्यादौ मुडो
हितत्रभयहेतुर्नत्वकारणांतरसहकृतइतिभावः यत्रपिभावेतिहत्रप्राविदेस्पष्टत्वात्प्रधानात्मभेधारयत्ववोधितइतिभाष्यात्रायइत्यर्थः शेषं स्पष्टं। ननुस्या
निविशेषाभावेनादेशात्वाप्रसक्तेः किंपुत्रत्वंतरङ्गत्वमित्यतेनेत्यतआहयत्रपाल्यादिनापदव्रीदिस्त्रेपिपुक्त्वांतरत्वेनहद्दत्वंअतएवतत्रभाष्येपासादीना
मितिवाच्यमितिनोक्तं उभ अन्यचेपचवद्वहितरत्वनिर्देशइति ऊदसिसर्वेविधानां वेकुत्सितकलेप्याणिकाणिसेसेतदुक्तंभाष्येरलाहः येचततहितेपीधेरपारस्तत्र
केषारत्वपादनेशिरस्वारत्वनवृत्तरनुपासनेवीवमाहततेति अत्रछेदसीतितात्ववत्तेनेसत्सिवेतिवार्तिकेनेपथ्यौयत्नेरिसाहुः नेतुशिरस्सशदानेस्यानदत्तत्वा।

६

कै॰प्र॰वि॰ १०

तः कथमित्यत आह वृद्धादिष्विति अत्र जात्याविति अत एव शिरोऽन्ते विशिरो वाक्ये तत्र स्यादिसिंहः सतिदर्शने रतिर्मे अस्मिन्नशिरः सिद्धाराम रतिदृश्ये तत्र व॰ भाष्ये रहहला
तिस्यान्विवभावे त्रशिरस्त्वाहृत्वात् येव तद्वि तरमिषार्थेनवाशो तो तिभाकशिरःसोभवहशोनेतिशिरः पाठ मा हके मा शिरस्त्वरत्वने वर्णहशोनेत्यर्थः कृरिष्यत रति। हृजत्वा
त्वयुनर्नेस्वरवित्तिरिति भावः ष्यङः आदेशत्वविसंनियोगपरिभाषया नादेशः पीर्षादे शससियाजेन ज्ञातस्य ष्यङः स्वाद्विधात कत्वात् इति चेद् ध्वनित वेद मक्षिज्ञोरिति
स्त्रे भाष्ये अत्र सं भाष्यत्वकदेशयुक्तिः अशीतोरिति सूत्रभाष्यग्राम तत्पादनयोरत्र अभिधान मेव स्पिक श्चित्यदृ स्त्री स्कादियोरेतयोः पाष्ठेद त्र ष्य ङः तत्पदत्व मे
वैसाशित्रस्योष्य वधानाद त्रशीर्षनादेशाभावत्सा ष्यङः यदत्रोः सर्वे विध यश्छ दसीति एवं च लोके या दूरीनां पाप्सादेोषयोगोः साधुरेव ब्राह्मह शास्तनुनानुव
न्निरिति भावः वक्त तस्त्रतुल्यास्याप्यसूत्रादिभाष्ये आसे पादेनोपहतमासेन पूर्वोपैसादि योगादर्शनेव दपस्य विपरस्यादिसोत्रशयोगेत च लोकेष्यस्ये वे क स्मि
कलेव च लसं नरत्वप्श्लोवा वष्पकः छदसीति नानुवर्तते विद्धिस्त्वात् के पयाद् यः विस्तारवेतिवोध्य यत्तु ककुदो मरवो सत्रशासंप्रात्वात् समाहार द्वि
ग्रमेककपे वरतितत्र अल्पाक्षतरत्वेन दोः शरस्य पूर्वनिपातापत्तेः तस्मात् ककुदिति पथ्यादं तत्र व मध्य न तद्धि तपदाकेऽरराहा तिदोष शा यश्चतरति
श्लादोषशास्यस्यपत्वाकाकारे दोषवाप्यर्थः पूर्वपदे कालोपपक्षे दस आम्रतुवेष स्य मे तत्समासाचन्वेति नेत्वमते तिविधे भानि स्पत्वातः। तिपरे आदेश
शारारवयवी घविति भवेया रारसप या चेत्सने न हि तेषारावयवालय पादिसने नेत्तिनोध्ये यत एवैतादिति इत्तरयोरसंभवादिति भावः धात्वारे दृश्युयदेश
नहशानुव स्ते तिश्वानिपादिका नानोपदेशदस्त्रेचेति भावः अत्र षष्ठी तिरादिसादेरसुपलस्य शानन्वे व सत्रिवविति पन्नित्वा घ वायस कारमे वोपरिशेद त्र आ राम १०

रयकारोपदेश स्थिति चार्तिके स्तुश्वात्तुरहस्य नाम घवितथा तो रूपल स्वमापि तिवहनयन्तु मध्यामक्षुदाहरणा मादुद्योदी यत्नी ति आत्वान शिवः शानि पूरिका देवोलते
रुपात्तस्य श्वातो रुदादुह्यात्वाभापतेरुच हतिकमतेज तथा तथा वृत्तं भाष्येषु रहसने तति एवं च हितीपरकारकस्याविसत्वापत्ति दीर्घ इति शेयध्ये समाधत्ते यकारादीत्तित्ति हिनु
लेने आत हि वृचनविर्देश रतिवोध्य न हा द्विती पृथुसी सप्पकारत्वेपि सतास्तु तस्य हित्वविधानात् तेषां व्यतिशितिकंपक्तिष्वरात्र पदे ति आरोलोपे कर्ते के पूर्व जासिद्धत्वात् तुल्यनि
सत्वादि निपूर्वे तासहृापमिसप्पाहिरुच नेकन्नोकतेचेत्यस्यार्थात् सिद्धत्वे न सिद्धस्य निष्टत्व भावाचविल्लामिदंतत्समात् पूर्वत्र असिद्धोपमिलस्यानित्यत्वादपत्रत्वपुत्त्से स्थिति त्वादी
मित्रन्तु पुर्वितपाटेननिर्लोपात्पश्रो शुषपत्ररस्तत आह याद भेति वृक्कारस्यापिदसत्वात् स्वसदी नां भेदे अनिर्देशोः पुत्त्व इस्तत आह देसारह शोनेति आशंकासादि संश
स्थितेः तेन स्वादधातोर्नेषोपदेशत्वमिस्यासिद्धादितासिद्ध अत्र रस्योसात्मने यथा तेमकारादपः सर्वेषोपदे शारस्थर्थः जोधोश्रोः चतुर्के ह्रादीनां धात्वात्स्वयं तेष्म्यः स्ववेलाद्वि
हितः कारात आह हिविधाहीति यद्यपीति जदेतविध्यपवादत्वात्तेवादिविधिरपि विशेषतो तेवेति भावः तथापीति उदाहरणेषु प्राप्तेः वत्वादिप्रसंगसंभवादिति भावः गो
धेरस्तादौ अभिवाराणत्वायरतित्र ग्रतो पूर्वयाद्युः पुरस्मिनितिस्पा त्रिवत्वाल्यं विप्परलेपस्येत्यत आह अतोलोपस्येति परिशिष्टस्य धातुसंज्ञा सन्तावेकरूपताद्
स्वधातुत्वहेतुः धातुत्वं नास्ति तिकृतुधावपत्वमेवेति भावः यत्रादेशरत्तिरकोपशाशे सनेन उवङिकत्रैरिति ऊठ ऊकारस्यादियादकः पूर्वत्वादिति भावः श्रोः सुधा
तिपयादेशसक्नसंयोगपूर्वत्वात्तवकृतः कौन्तुस्तुस्यात्विवधिरिति नाद्वयादेशप्राप्तिः सदीपतेः सत्वोरिति वत्तरतिवोध्य एव तोदीति परविषये पिज्ञायमानस्यप
रविमित्रत्वमितिकृपञी त्याद वद्योपस्त्पाविवलेनदृश्य भावसिद्धिरित्ति मतः शासपत्वनिमित्तमिति शत्पत्वे तद्धाय्य धर्मो वानिमित्ततां वच्छेदक इत्यर्थः प्रत्ययो

कै॰अवि
२९

[illegible]

राम
२९

[illegible]

कै॰वि॰
२०

सीरस्तीदत्वेहरिवक्षसास्तोऽत्रदोषेपुनस्तकारलोपेमनुवसीरितिरुत्वेसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाद्दुत्वाषत्वे नस्यासिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः भाष्येति स्पोष्ठ्य[illegible]हरतामिति अभिनोत्रेते
त्साद्दाकुत्वार्थमितिभावः हरिवोमेदिनेत्वेति छांदसत्ववर्णविकारेणासिद्धमिति सिद्धेसेवचुनारंभापेक्षयैतदेव ज्ञापयतीति तात्पर्यं हरु[illegible]स्त्वा नत्परत्वाद् भावः संबुद्धिलोपस्य
बाधकः स्यादत आह कृतासीति अभ्यावेकृतरतिततः परत्वात्सरूपेपित्वनेवक्षमाणादीत्वाह स्वांतासरस्य संबुद्धिहलङ्यादिलोपः शास्त्रीयांत्यान्तप्रत्ययलोपस्य स्थानिवत्त्वा
द्यजःपरत्वाभावेनकथयदोषरत्वमत आह अकारलोपस्येति नचसंनिपातपरिभाषयादीर्घो न भवति स्त्रिया अनिसत्वादित्यभिमानः नतु मलोपेऽकारमात्रस्य विभक्त्या भा
वोऽत आह एकदेशेति स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः भाष्ये परत्वादेकादेशः पर इति यद्यपि एकादेशः कृते सवर्णदीर्घः लोपस्यापि बाधाप्राप्त्या अनित्यत्वमिति एकादेशो नित्यस्तथापि वक्ष्यमाणार्थो नाम
यो रेफिनिसत्वासरत्वादिस्तत्रकं पदं हल्ग्रहणानुवृत्त्याहेतुः इति निरूपे साधितेऽनन्यास्य येलोपे पक्षांतरमिति भ्रममिति तत्रैव आह सत्यामेवेति ननु नोम यतः आश्रयः करिष्य
तं हि तिष्ठतः पाः मत्राश्रयालभ्यते तस्यादुत्वादुत्तरस्येत्यस्य फलत्वादुत्तरस्येत्यर्थः कामं स्तत्राभिप्रेत्वेनेह स्वांतासरत्वेहलरस्यत आह सदैवेतीति विरोध्यासनि
धानात्कथयनदत्तविधिरत आह संबुध्या विप्रहीति प्रवृत्तिरूपं प्रत्यपन्नहलोपस्यास्य विहितस्तदादौ लश्च पस्थिलोपस्थितप्राप्ति पदिकरूपंन तदर्थं कस्यावि सरिहु
रस्यात्तत्कस्यादुत्तेचेति वा पाठो वृत्तौ न आह वक्ष्यमाणोऽपि तिन्प्रकारादिति विधेयासंनिधानाजदेतागनह रांमम्प्रतेननु हस्वात्संबुद्धेर्विधानाभावेनह स्वादिहितै राम
सुसातमत आह अतिपादितत्वादिति हस्वात्तात्परस्येति हस्वात्तात्परदिकालरस्येत्यर्थः यस्याद्धस्वात्संबुद्धिर्विहितेति गुणोनुभावमिति एवं च भाष्यद्रूपप्राप्तस्या २०
हि कल्परतिभावः ननुविप्रतिषेधेपरमितिसिद्धत्वापविशतिषेधोवक्तव्यत्वाहेत आह नव्याख्यानतव्यरति न लुप्तोपसादिविधिसपिवधस्तवशे बचनान्ते केऽकृततस्य

दपिनकार्यमित्याह अंतरंगानयामित्तत्रहि उत्कर्षेन सर्वापिर स्यतरहितिभावः अन्यथा तहद्यनकर्तव्यतापसागोर्स्वस्मात्स्वस्मिति ननुस्व उक्तात्पूर्वांतत्वकारणात्पक्षांतरानु
सानेननु द्विपूर्वांतरस्य उक्तमत आह एवा नेति पूराघम कपुष्ट पोर्वपरसाधारण्यादुरुत्वाहि मधुमूर्ध्वानःकृतरतिवोत्वनापविचारस्यार्थः मुदाहरणोशुक्रं चवाधीस्यदीनातिनुकनाम
संस्कारपक्षेद्रुत्वस्वरणभावुकोनित्यत्वेमन्नेनेरुत्वीस्यादेशो विधिनुल्यतापत्वशतिपादनापदर्शयति अति नाक्राने तेर्थं रतिनापस्ना लस्से वति भावः संहितायांस्नवपुयोजनेसात
तत्वसाव्योन स्तुत्वातं भवेत्नाति आदीस्तत्वपयो ज्ञने दपी पति परोपदति वृत्तीनामिति इतीमत्रित्राभ्य उत्कृष्टलोपरपयो यं यरत्वतुयुपादपति वर्तीशूल्ले नेजि नेनापीसर्थः
तनत्वेतिनिरंतरवर्णोद्धयविषयसंहिता पानहरादिसर्थः संहितापामितिविषयसत्रमिति वेगाचोर्नेरंतर्यं गोणत्वारणोएवमशरननु वर्णोव्यवधानेनापितरहितकाले
व्यवधानेरतिभावः इत्याह रिसरुचिपाठे तु संहिताधिकारवहिर्भूतानां व्यवधाने प्रबलार्थ निर्देशान्हरणायवश्यकमितिसत्रामतमितिगभेदानोत्विति उपक्रमभेदा
दितिभावः फलतिपाती तिश्री यश्लेषिकपादेनसंयोगसमवायमूलकोगौणाधारः सर्वोऽपि व्याप्तेरतिभावः व्यापकाधारस्वमुख्यः आधारइतिस्वरितेनसा
धकतमभित्तिस्त्वभाष्ययोः स्पष्टं आनरुवमासेति कोनेपदीयतेन समासः औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्रचदीयनेरतिस्त्वेभाष्येस्पष्टं गंगायांघोषइत्य
थोपश्लेषिकमधिकरणांश्च पसमीपश्लेषः संदेधस्तस्मात्तमौपश्लेषिकं किंवश्लेषस्यमुख्यत्वस्यसर्वाधारत्वाप्तिरूपस्यसमीपंपात् आधारायपलिंविंसर्वयवक्षा
त्रिरूपंतत्त्वतमौपश्लेषिकं यथाकटे आस्तइति गौणमुख्यसाधारण्येनतेषांविभागोभाष्येसर्वं चेदंसप्तमीव्युत्पत्तेर्गांगायांघोषइत्यादौन पुष्ट तेनोपित्वस्य
लक्षणोमितिबोध्यं एवंकुतयरस्याह आकाशकल्पितेरेखासंबंधात्मवैषयिकत्वं गुरोवसतीत्यत्र शिष्यस्यगर्वे धीनायां हनोत्वेषयिकमधिकरणात्वबोध्यं संयोगसम

कै·टी·वि·
२१

वामसंबंधेन य आधाः स्तदजिरिक्तःसर्वदैव पिकमितितत्वं श्रत्सुपस्थितमपेति श्रचुसमीपस्थस्येत्यर्थः यत्तु श्रविसतिपराभवतीत्यर्थः इतित्रएवंद्वियत्रक्वापि अचयत्ता
मादायपराणयन्नैः नचत्तक्षिणितिपरिभाषयानिर्वाहः यस्मात्किंपाधेनस्यान्वयत्तत्क्रियाकर्तृविशेषणपातेनयोर्विपर्यासभावात्परत्वसेतिमष्यात्रनन्वपाद्यः असन्नान्वयोस्तु
ननिरूपितपरत्वान्नयरत्वस्यतुसक्षितिरुद्धत्वाद्यतस्मात्तुपस्थितस्ययदाव्याहारेतासन्नमात्मेवचतुत्वंचयपदविभक्तैरिति आयेनपरस्यचभावेनेत्यस्याशास्त्रसम्यवेद
तत्त्वदीपतरतिमस्त्रेकैयरे एतदेवादिप्रत्ययत्वात्रलोपइत्यत्रवृत्तिनैकावरस्यप्रमीकिंतर्हि सत्वप्रमीति आद्येधातुकरस्यादाविति ह्वितीयान्व्यायस्येत्यर्थः यदासामा
न्यसेति पंत्तोपपत्ते धासंभवः यथासामान्यस्यपारार्थत्वेनत्रविशेषपरत्वप्रमीततंसमुदेलोपस्थितिधिकेवेति भाष्याशयइतिभावः यथासामान्यस्यपाराथ्यात्तत्रविशेषसद
भौतत्संभवेत्वोपस्थिते विधेवेति भाष्याशयपरतिभावः विरोधस्याभिनिव्यक्तिरित्यर्थः व्यवहितायोस्थितिरहु कालव्यवायस्वोपस्थितिधर्माविवर्णो व्यवायेस्मणंतरदभा
वः स्वव्यवहितसामीप्यस्यैवोपस्थितेर्व्यवायार्थत्वात्तस्यैवसत्रमीति पामकत्वादितितात्पर्यं श्रवणंहेतुसेयद्वापरवशरतो आह माङोतेनेषद्विति आङीषदर्थइतिवान्निं
कादितिभावः सातुबंधकग्रहणाद्याप्तवर्णदर्शयतिवाक्येति आङीयामितिभाष्योदाहरणे आकारेणास्माति स्वरूपेति तद्विधयनिर्देशशाक्षयेति आसन्नेष्वाणांतत्वा
भनमानपतीतिभाष्योदाहरणार्थः विवृत्स्वरतियदातादेशेनेनशमेस्पत्रपुरुवोन्माउ आनत्वोपसर्गेरत्नउ अत्रयथपिधान्तुर्ड ततथापिभवंतोन्ङ्दिति
भाव एतेनाङि आपहो निषेधार्थोब्यपतिनमास्त्वित्याक्षिसिद्धिरितिनृव्योक्तमपास्तंयतभाष्यविरोधात् उक्तोपिताविनागुदाधीदितियेचमी अचीति सप्तम्यामुप राम
युयधोढ्केवदत्यपतोराम आह अहृतार्थत्वादिः नन्वनेनैवन्यायेनदाधौदितियंचमो छेइतिसप्तम्यो चश्रीप्रकल्पयेतद आह पर्वत्रलिंगितिकिंतुज्ञापकाच्चौदि २१

तिपंचम्याएवबधाकल्पितेतिभावः शाक्षासेति अन्यथाशाखेतिस्यादितिभावः वैकल्पिकेत्वनुष्ठानुपपत्तरवेत्याद्यानितितात्पर्यंनत्तुपदेशात्तादेत्स्वान्तुवृत्सारुद्धस्यविकल्पेनतुविधाने
ढ्चेतितिनिसत्वगानवक्तायोत आह छेवेसस्यातितिस्कृतस्यपक्षतिमावस्यैति अत्कृतव अवेलस्कृतशादस्यपर्युदासवत्साइस्वदीर्घपरत्वेनतुल्कापीतिदेशात्कृतस्यासिद्धस्ता
त्वेनदोषइतिभावः यत्तुतत्रैपर्युदासे आगोउतोसादेशावस्त्वास्यपंशरूतिभावेयाधित्वादस्कृतवदाधित्वादस्कृतवभावेनदीर्घादिकैस्यादितिसत्र अन्कृतवभावस्पृश
इतदतिरूपपदसापेक्षत्वेरततद्गेयशावर्गाप्तात्रापेक्षमवृतिभावस्यानंयात्वादितिदिक्कृतन्त्ववकाशेरयादिभिर्वाधात्कथमत्रापत्तिरित्यत आहव्यक्त्वावितिङचेपा
ति अपवादस्तत्स्वविषये तेदिष्टत्वेनतास्यवानुत्सर्गस्त्तदतिरिक्तविषयोवातातद्विषयाधिवेतिसंदिग्धोसंदिग्धेनापवादेनस्वविषयातिरिक्तविषयकत्वम
तेवचापवादविषयव्यतिरिक्तवत्तिविषयत्वस्यतानाभेवीयतत्वडतिभावः नन्वत्रैकस्यहशोनसिद्धिस्तसमासयोःकथंशकस्यप्रतिषेधोत्सत्यगोन
आहरक्तग्रहणमितितत्ववाचभेदेननियमार्थतत्रैकएवाक्षेवेतिचननियमःफलाभावात् किंतुपरमेवेति सचनियमःतत्वाकल्पारंभसामर्थ्यालब्धविशेषविष
पएवेतिभावः कृतएवेत्तमित्रातोदेशेपतिएवइति अर्थसमात्रापारतिमात्रा रूपाधंसेसर्पः सवकृततरस्यनेनेउतोरकृतत्वेछनयति पुगपन्तवतोतितितेत्रि
याधापोयतिताजाश्रुकरितिम्नाकृदन्तोनत्वजनस्पविकारात्रप्त आहकृतस्तहितातिनिनचिरुतोःत्यान्तरुयासिद्धत्वात्स्युतद्वारः सहदेहत्वकथनमतु
कृतग्राहपशवामि नन्वार्त्तिकोपेविशेतारसहत्वात्व्यपरितीरत आहवार्तिकारंभेति नत्वार्थेविति सन्नियतन्नितसहितौकार्यंतुपयाहुश्रुतइति भावः अ
नेकेतिकृतापदस्यस्तुतस्यार्विनितश्चरोसादीतिभावः ननुकृतस्मिद्धेविपक्ष्य सिद्धतोसिद्धत्वात आहपूर्वत्रकरणमितिमाष्यतत्रवकृतमिति अत्र

६

वै॰प॰वि॰ वार्त्तिके हतेनयोर्भावविनिरुक्तेन कार्यमिति लाघवमित्यर्थः तत्र विविनात्मसूत्रनाविरहं थं कृते नत्त्वेति अत्र सस्यावश्यकत्वं श्रुतियादयति अवश्यमिति कृवित्तनवे वृद्धी र्ध शाकल प्रति
२२ षेधार्थमविप्रमतीति स्वंश्च तत्पुमवृत्ति अवश्यमिदमिति षष्ठ्यां छांदसः स्मृतश्रुति गीतिव शास्त्र तरतिहरवदत्तः तु आभोरपिरेतु तुफरवीणा स भावे पित्कृतदर्शनात अत्राहित
योर्भावविनिरुक्तस्य तु आपि तः तत्र दर्शरूत्र विहितयोरेव तयोरित्यनेन प्रत्यासत्तेरिति भावः अस्कृत विकारविति भाष्यस्य लक्ष्यत संहित विकारमिश्रादिलत्थेः अस्य परामृशति
एतस्य देशविहितस्य सत्यर्थः तेन उत्तरविति भावश्च यनयोर्भावविति नतु छंदसि दृश्या प्रतुविधानेनाध्याहेन कर्त्तव्यमत आह सर्वविधयत्वमिति छांदसस्येति अनुकार्य
स्वरूपभंगाभिप्राहि हन् स्मृतस्य वेदमनुकरणमिति भावः साधोउकरणो कथं गौलभावोत आह गौणीरहितं चेतिभद्रमात्र सपत्नीति यत्र लड्ड प्रत्याख्यायते तत्र
स्यष्वयतिपसा देवदृशी जनेप्रत्याख्यानं तु तत्सामर्थ्याधान्यपरो न श्रुक्त तर्केर्विरुद्धं कल्पना करणाभावायेति इष्टव्यमेव प्रयोजनाकथनेपि वोध्यमिति भावः
तो योस्स्त्रस्थभाष्यके यत्ष्टव्याने तत्तमश्रुति सूत्रे व्याख्याततायश्रुति रित्यत्र जोयः शाकल्यस्येति लोपस्य तच्छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् अत्रपरिमाणो
पिसंख्यात्वभेणाय तैर्नैव लोपः यथारघुना यथा देविलस्यापि णत्वस्यापि णत्वस्याभावः धनितेभजो संख्यायामिति ल्यचे भाष्ये इति दिक् अप्युक्तं नतु पुरूनतरु
प्रथाश्चार्थयत मशोसमवविः किं पृथे नेत्यत आह पुरुसर्थेस्यत्यादिनुणाम् तस्येति सामर्थ्यादित्यर्थः प्रदायत्राद्रति केसरत्वांक्ष पार्थ्यपदा परोक्ष्यापि तमित्यर्थः राम॰
तवेक्षत्याय योऽकेयायप्रसारितमिति अत्रापि कपाये स्यस्य त्रितत्वाभिलादिः। कपार्थत्वे च फलोपधानरूपतनु योगपताप्राप्तोतत्वर्थमिति विशेषणासमास २२
प्रयोदितिभावः भाष्यो कोदाहरणश्चत्वदाहरणयोरर्थमाह मत्सेनेतिकेनचित् अस्मन्थाश्रदानश्चमितिकेनार्थप्रतिपत्ते स्वदमनुतरं चैपनो धाम्नेन चा

त्तिकप्यमिति कपोतामधामार्थिभिरुक्तं दत्वान्तहरणके चित्तिनिविकयो नामल्ताभेकपाद्व्यानहरणमर्थं धान्यादिदानं चत्र वोधे सवविशेषेण तु फलेरिति वोध्यं
शारुदन्तो हृतिशरूदावप्रवन्नेरित्यर्थः॥ इतिशिवभट्टसुत सतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं ॥ हकः संप्र
योः नतुस्या विभेदादेश इष्टपक्षे लिनिहत्यर्थमेकानहणमिति प्रश्नासंगति त आह आङ्गुणस्यादाविति विवक्षा याह तु शब्दोपात्तेति गुणभेदे इति गुणानुरोधेन प्रधा
नाहृतेर्योगादिति भावः श्रधाने वानहमिति अवचनस्कापत्या त्याधान्येत्यर्थः आत्मविधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन संस्कार्यत्वाद्याधान्यमित्यादायः केचित्तु नहस्युत्वा
पत्वेनततः क्षप्याशाश्रावि वदेवान्नत्तु विधेयत्वात्तो नद्वितत्वे वेति विसमिदेको मादनुनाच्यत्वरूपनामश्चोदेश्यतपामसेकेतेषु कैकगुणावनाशादो पान्नस्पष्टम् रूपाद्
वाच्यभेदेनाप्यादेशभेदः सोवितत्व तिषेधार्थमेकानहणमिति भाष्याशयमाह वास्तेकेकमेभाद्ः कारकपरेनक्रियापराः उभय विवक्षा वत् कर्मचोदनायांसं चं
धिदश्चेह्यादित्वे पिप्रयाएकमेव निष्पादनेतेहादित्यर्थः तदाह कर्मेत्यादि प्रयोपात्तेति प्रत्येकं पृथक्प्रकारकशुध्यान्तं तेतस्य व्याकेनतइष्टे णाववान्वितान्क्रियेव वदा
कार्थरत्यर्थः साध्यमानेति एवं च भूतभव्यन्यायेन प्रकृतक्रियाविशिष्टस्य साध्यत्व तुहेतन वसंबंधिनः सिद्धस्य साधनत्वकल्पनादेकत्वंकस्य उपात्तं स्वा
पा अविवक्षोपामानाभावादितिभावः एवंधाख्यानेएकवाक्यभावादितिभाष्यस्यासंगत्यं कथमितिचिंत्यं तस्मादयमत्रभाष्यार्थः एकवाक्येऽनेकसाधनैकैकविधि
ये एकस्य विधेयत्वप्रतीतिर्पर्याप्त्रहूतवाक्येऽनेकवाक्ये एकस्यैकं दृष्टम् अतस्य सकं दृष्टं विनिवाक्यभेदेनेककमविधेयत्वप्रतीतिरिति भाष्ये योगविभागर
तिमित्तविभक्तत्वाकारणादिति भावः नन्वौत्तहरणस्यानिरूपतमर्यादाप्याव शपकमत आह शालिशिवत्वीति साभ्यासस्येति चागुणः हृतानसं साहसूरितिसा

कै.य.वि. २३ येनानीति विशेषणं ननकारविशेषणं एतेन शब्दानेकाराविशेषणात्वेऽप्यसाहितनस्येत्यर्थे न विशिष्टस्यस्यानित्वत्वाभेपिनद्धयस्यस्यानेत्वान्नाभरमाणमिनेशेषपयोरिवास्यासनिव
त्वापत्तिरित्यपरास्तं तत्रैकत्वतत्सकृत्सहत्येवनद्व्यस्यापिनेवत्तेः स्यात्स्वभावादेव पुनः श्रवणाभावेनादेशाश्रयत्वाभावार्थमुभौ ग्रहणमिति भावः विवक्षणादित्रिशक्षेपा
न्त्वादिविवक्षैवन्याप्यानाविवक्षाकारणाभावादिति भावः विशिष्टविधिसंभवेतविधेयानैकत्वविवक्षायां बाधकाभावात् एवं यत्र विशिष्टानामेवशाब्दोऽस्त्यन्यत्राविवक्षः वि
शिष्टस्योद्देश्यत्वे विरोधसत्त्वाद्विवक्षाः यथा ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ शास्त्रावसानवश्यन्हारतिनवत्वं स्यान्नचैवं तस्याप्यस्मिन्पादावपि संख्याविवक्षा स्यादत आह यत्रेति
तिन्यत्र सिद्धिरिति विवक्षितोत्तु बाधा तासंख्याऽविवक्षिताविधेयान्ताविवक्षितेवेति मीमांसकसरणिरेवास्माकमित्यन्यत्र चर्चितं भाष्ये तत्रावयव इति अयंभावः
सर्वोत्त्वशास्त्राधिकारियाः स्वरूपान्यानिशब्दान्तेतन्त्रकाश्वसति स्वरूपमेकवाक्यतयासकृदेव बोधकं स्यात् यथा धान्ये नाग्निं संस्कुर्यादित्यादावर्थकर्माधानादिवाक्यश्रुति
आवृत्त्यासकृदेवार्थबोधकमतएव पुनः श्रवणं नोधानादिसंस्कारस्तत्र व्याकरणशास्त्रस्यावलोकिवपरयोर्गुणो भवति तद्देवसाधु भवति न च प्रयोक्तृमिसेता
सर्यं तव्यायायतत्संस्कृतस्यैकस्यस्वहेद्रसप्रयोगशास्त्राप्येस्यकरणान्नालेंद्राविप्रयोगेन स्यादतस्तत्रत्वस्यविषयभिन्नसूत्रोपलेवनवाक्यभेदो वर्णपवाच्यस्तद्
त्स्वैवरविषयेपिस्यादित्यावश्यकमेकान्नहेरागुणादिविधियेयालक्ष्यसंस्कारकस्तथा प्रयोगविधिरपि स्वरूपसंस्कारक इति तदाह स्वाक्तिसमुदायेति भाष्ये राम० २३
स्रादिशुनस्यादितिभाष्येन्तद्विषयः प्रयोगो नस्यादित्यर्थः समाधत्ते धर्मोपदेशनेन इति धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणं यद्भावेयापत्तनकंतत्रित्यं यथा
बालस्याहिंसादि नैमित्तिकं यथा चक्षुषा मनेप्रस्तस्यानुकाम्यं ज्योतिष्टोमादि तत्रैतत्सवविषयप्रयोगविधेर्नित्यसमताशास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्यनापभाषितवैरतिफ

त्साभावेतदर्थं च्छन्दसाबद्धप्रयोगोयापबोधनादित्याशयेनाह सम्भुमितिति साधुभिर्भाषितव्यमिति पतञ्जलिमतोमनेनव्याकरणेनतद्विषयो धर्मनियमः क्रियतइत्यर्थः धर्मोपदेश
नइतिकरणान्तुदेतेशास्त्रवाविश्रर्थश्रुतिपादनापप्रयुक्तमाने धुरस्तेनेनस्वातेश्वारयतिएवंवृध्यमाणोभाष्योक्तफलसंबंधोपितन्नैवेतिसर्वेविषयत्वाच्छास्त्रस्यबोधिता
दृष्टंतातरोपन्यासप्रयोगेनमाहनकेवलमिमिनि येवरतिनित्यविश्रुफलस्वरूपआम्नायाननिमित्तमिति यजनक्रियाविशेषणमित्याह व हम्बीहिरितिपक्षोपायइतिसंस्कृ
ताग्निस्वपादनार्थत्वादावाधानस्सथेपनेयमिश्रवप्रयोगनाभावात्रपुनःकरणमितिभावः भाष्येसंस्कारार्थमिति वेदाध्ययनापुष्यपोऽसिसंस्कारार्थमित्यर्थः निषेधाति
क्रमादिनितदाक्रमेपस्पयोसनेरित्यर्थः अर्थवादोयमितिप्रवृत्त्यानाकरणेप्राप्तमरावयसमेतमपिदोषन्तुम्ल्यानसर्वोत्साक्रियतेनदलुष्यानेदोषदर्शने
आदनुष्ठानार्थव्याप्त्यादिवपदेनयथावालोनिवर्तेतेअसमोपितथाकश्चित्सर्वायोभिधीयतइत्युक्तेः अथशब्दप्रयोगस्यानिष्टकाम्यत्वान्नस्यपुनःप्रवृत्तत्वानबोधनाय
नित्यनैमित्तिककाम्यानांपुनःपुनरनुष्ठानेहेतुमाहांनाम्यस्त्वादिति आशङ्केनफलंप्रसंगाभातोयागश्चातेअधिकारिमिःकामनावृद्धिरेवरतिकेरणिविधाप्रत्यै
नैमित्तिकानि प्रसक्तानादीति नित्यानां अग्निहोत्रादीनां नित्यत्वात् यावज्जीवेतदिहव्याधिकारसत्वात्तत्करणोपसवाण्क्षवणाद्येतिभावः शब्दप्रयोगस्यकाम्यत्वं
दर्शयतिएकइतिभाष्ये नैमित्तिकत्वे त्वर्थबोधनार्थत्वेनस्वरूपमेवासम्यक् ज्ञातएकोप्यर्थबोधनायप्रयुक्तश्चेत्कामधुग्भवति किंवक्तव्यं सर्वप्रयोगितदर्थः एवत्र्कवहा
रेप्रयोगाद्विषयाणांस्यैवंधाशास्त्रविषयतासूचितानाशास्त्राङ्कितरत्तनेनशास्त्ररासम्यग्विकेप्रयोगोधर्मः सूचितः अत्रप्रयुक्तिल्ययथावादर्थबोधनायशास्त्रेणप्रयोगफ
लंसंबधबोधनेदर्शयन्नामसपारिवएतेनैकस्यैवपुनःपुनःप्रयोगेणचेककामनाफलसिद्धिरस्यपास्तेएवंचनित्यनैमित्तिककाम्यावेक्षिविषयेप्रत्यवायपरिहार

६

कै.रा.वि. पफलस्यानयेचतन्नज्ञस्ययानंतवाकोपस्त्वेनव्याकामेसत्त्व नःपुनरस्तुषानसिद्धिः नन्वन नस्वस्यविषयोयस्कतवाकाप्नुतोभवन्नीत्याभ्यंतो याच्याधानादिवस्तुक्षससंस्कारस्यवफ
२४ लाप्रयपत्तात् अत आहचेत्तोमानाभवात्सर्वपरघदितमेकामेववाकमिमिनाद्देशाद्द्यमतुएवेकलश्रेशात्सस्यस्यवःपुनर्नैत्र हानिःसत स्तलकमेवपचमेतल्क्षेत्लक्ष्याशस्यपुरू
न्नदेषपक्षनिरितिसंगाहेकवाकास्वस्वसंस्कारकयाकोपन्नवरति वैतिदिवत्तचतोहिनाकयस्वेपरयोःस्यानिवत्व मत आह आपु याद्रसादाविति नतुपस्यानेपादेश
संस्थत्वात्तस्यातिषेधार्पत्वमपुरूमात आह परस्येवेति आदितिपषष्ठ्याश्रुतार्थापत्तेचतजार्थापायश्चीतिसप्तम्यागवषयीप्रकल्पनादिति भावः अनिश्चविशततिरिति तद
भावपरस्येवादेशःस्यादितिनिश्चसत्वेनएवंपरयोःउभयोरिवस्थानित्वेसिद्धिरितिवार्तिकद्वयेनप्रतिपादितरसर्थःकथमुभयोःप्रकल्पनेविशेषाभावोत आह स्वरूदुये
ति ज्ञापकेन चोभयोःशानिपदिकत्वादिकार्यशाभितपक्षःअनुमीयमानेति अनुमीयमानेस्थानित्वपयोःएवंपराचयवयोःएवं परवसोघटितावयवयोस्तदाश्रयमि
स्प सर्थःअवयवस्थानित्वेऽवयवकयोरपितदनुमानमितिभावः पूर्वयेशेतिएकादेशीएकान्तवत्रयस्त्वाभावात्तात्वेनस्यात् अतवभ्यवात्तुभवति उभयत आश्रयणाभा
वानुवृत्ताद्रूपातिदेशादित्यनेनवराभावचत्तिवभोधयकापीदिदेशाभावस्यवोध्यतेनचेदतत्यास्थानिवत्वेतु आधाधान्येनाप्यत्वात्प्रयोनेति प्रसिद्धमेवेति भावः
तात्वमलिधिरयोत्यादियत्रमर्थेनेसंतचिसंएकाचस्यश्रीसासत्वेनोनरयदत्वस्यस्थानिवत्वेनायिस्तुत्वभवात्तत्तस्मादयमत्रभाष्याशयःस्थानिवभावेनसर्वोश
हेयवीतवत्वलभ्यमानसर्वेनाभत्वाप्रसाःतस्येकादेशस्थानिधर्मत्वाभावास्सिद्धोतिनआदेशानहशाप्रयोजनानानस्यवतुमशाक्तत्वाद्वनचानमानिकादेशस रा.म.
मुदाययोरपिस्थानित्वेततत्वलकवाकोहिएवंपरयोरितमपुसपसेकादेशघटितआदेशरसेवनतुतयोःसमुदाययोःप्रसेकस्थानित्वबोधकेमानाभावात्‌ नपाक २४

लनेचस्याश्वशादस्यसमुदायस्यानमानिकस्यान्यादेशाग्रहीत्वास्यानिवत्वेनतस्यस्वपादत्वात्तन्नर्गीनशदेवव्यापुतिरजःस्यानित्वाश्रवत्तिःकिंचस्यानिवभावामीकारेश्रीर
येरोसाशमिष्ट्रिःएवादेशस्यानित्वस्वेवशीयोमतघटितार्थवत्समुदाययोर्वीकल्पनेपिउन्नरपदस्यतस्यशद्वेतुल्कसनेमानाभावात् अतएवउनतकीपमित्यादावुल्लोपोन अक्षरा
र्थत्तेनेउआनुमानिकस्यानादेशाभावेपिआमपूस्यानादिरूपवर्णद्वयघटितसमुदायस्यायमादेशउच्यतेरति नदेवहर्षान्तव्याजेनाहत पृथेतिपरस्तु आभिश्रयेसस्यसर्वेपर
वर्णसमुदायसंसर्थस्तितेनएवंपरयोरितिद्विवचनेनवाक्यस्यानिवत्सप्रसेकमेवृत्तिप्रातेःधनितंचेदमुरसारपरसूत्रेभाष्येपपाहस्त्रीरतिकृतेएकादेशेरहएवपर
योर्भेदेनेनिर्देशाभावादित्सर्थःकचिदितिपरोयेयोत्सादौतत्राहिन्तेएकादेशएवंयातस्तदेतवत्वादेकादेशस्येकानुत्तेरपदत्वात्सत्वंभवतियघपोदेशोक्तनपूर्वंपरग्न
हरोनापिसिध्यतितत्याध्येवमुपिसिध्यतीसमिमानःपूर्वपरोचात्रतोदिग्वारितोदस्थोभाष्योकेनायसिद्धत्वमुपपादयतितथाहीतिपरतंत्रविरोधादिति एवंपरशब्दा
भ्यात्रतारिशदाभ्यांचविरोधमपुरस्कृत्रिकृत्वादितिभावःअतएवस्यानिवभावउभयत्रआश्रयतोपिभवति अतएवयत्वा पतेरत्यादोउयसोऽस्यापत्ताविनिलत्वसिद्धिरित्य
र्थमेभाष्येस्यवेचउचतिधारितवाक्येनारोपमात्रवोधतेकार्यनिर्वाहाय आरोपितप्रवीतत्वपरादित्वयोश्चनविरोधइतिचेत्रविरुद्धविषयारोपयोरुगपदसमवस्त्वाशयात्
वस्तुतःशास्त्रसाहाय्येरोपमोचपरत्वेनतस्यचविरुद्धविषयस्यापिसंभवेनाप्यउभयत्रभिसादिभाष्यमेकदेशुक्तिःवैयहोक्तोदाहरतास्यापिप्रकारान्तरेणासिद्धेरानेनपक्षमा
गान्यानेतदयेस्यफलमितिवोध्यअयानिकमोताःअपयाठाःनेकादेशास्त्वेवपिवादेशस्यसिद्धेःकिमतवत्वेनेसत आहयाजेश्चेतीति अनाश्रियेति मिश्रस्थानिकत्वाचेत
दाश्रयणमिति भावःवेभक्तस्यविभक्तिस्थनस्या अत्रैकातेनेरपदत्वभजेष्ठेष्म अदसउतियवमोति अदसःपरस्यएकारस्यवहुर्थोन्नावीकाररत्वाघवर्थं अदेउत्ता

कै॰ वि॰ २५ वैयकरणात्मेप्येकदेशविकृतन्यायेनादेशस्तु भुक्तादानतः परत्वादेकादेशोल्लादिसिद्धिरिसमभिमान्नं प्रत्येकं कार्यं त्वेति । अत्र हि एकादेशस्यावयवत्वेनि तदीयस्यादेशस्याद्यत्वेन न्यायेनल
भ्यमिति भावः । न स्वसंस्कारादिनिवृत्तिर्भेततत्त्वमायेसठावृपेक्षया त्वादानामंतरात्वादित्यर्थः । अर्थतः वहिरंगत्वान्नाश्रयणीनं पूर्वमेव स्वात्वविशिष्टयोः पकमेत्वविवक्षतो
न च पूर्वमेव मात्रविजातिरिति केचित् । ववृत्ति त्वारितमित्त इति तः शब्दरूपस्य स्वदृशात्वामितिपदिकान्तरस्याभावे तकयोस्तिलिविशिष्टमन्तरायमत आह नित्वारितमित्वे इति न नु
दकशब्देषत्र नः स्वैवपदस्यामीदात्तत्वविधानेनोभयाश्रयत्वात्कथमेतदेनेवत्वप्रयोजनमत आह उभयेतिरिचेत् । ततदेकदेशमात्रस्य विकारभावात् त्वायकेति अनन्तरोप्येका
देशः । एवं यदोमरपदनिमित्तकात्पोत्त्वं नष्टे तत्त्वस्यर्थः प्रसस्थारित इति पक्षरितरति पदादावुत्तदान्नेषत अदान्नेनस्ते हैकादेशो वा स्वारितस्तत्वपीके न स्वरितौ वे तिस्र
नेगोत्सर्थः एकादेशेन व्यवधानादिति । एकादेशेनंतयोर्भेदस्यानिरोधानादित्यर्थः कथमुत्तरपदस्यैति वक्रञ्चीहौ प्रकृतेस्तादिने नापि उदात्तस्वरितयोगि न एको नरस्य
प्रकृतिस्वरतिभावः कृतः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययान्तस्योत्तरतियरि आचयायतः कृहिहितस्तदंतमुत्तरपदन हरे भवतीति भाष्यार्थः रकारादिमात्रेऽरत्वादिप्रसंगाभावे
नैकदेशविकृतन्यायविषयाभावात्स्यानिवत्वेऽदुन्नशाब्दपादेशाभावात् नन्वीचोनवभ्रावेनैकदेशेनानांकितेयरएकदेश्याह उभयतरति तेनातिदेशेनयरत्वाल
भादिनियरे अथैकादेशस्यान्तयालेनविप्रतिषेधाप्रत्तत्वेनियमस्तु व्यापकेना ज्ञातेरापरिभाषापादपूर्वत्वात्रिभाष्टो न्यूयदवहितैर्वैकादेशादिनिवत्वप्राप्ताभि राम॰
ति । एषु कामरामाशरस्य धातुमात्रधातितालोचापाना मनगरकलामित्यस्य यदवह्न हे प्राप्तलादित्यर्थः निम्नोत्कृष्टनत्वदेनगामनगोरवाचीतिभावः प्रकरणोति २५
उदर्थेकात्वेति । उभयथा प्रयत्नादेनादिव शति उत्तरपदवहिप्रकरणस्यैकादेशस्य च विप्रतिषेधाश्चारयनउत्स्यर्थः विशेषाश्रयत्वोत्कदाहरणोदर्शोपमन्ताभावादिति पाठः

६

ज्ञापकेपरे भाष्यविप्रतिषेधसूत्रे आख्यातेऽप्रच्छेयचेपत्त्वाविसादौ पुराहिविधिरिसा अप्रत्यातन्त्र भवाश्रयणोनोदाहरणत्वंत्वमिति केचित्तु एकदेशविकृतन्यायेन वृत्तित्वस्य प्रपव
शब्दत्वेन पूर्वोक्तवत्ता तु प्रयोगारणाशयात् वाक्यसंस्कारेति पदसंस्कारे तु आह तरत्वादी आत्मनेपदेकृतेपूर्वादपशादेनसंवंधेदार्थरतीयसिध्यतीति भावः अरारमहणात्तुर्थेति
मिति आश्रयतेस्मोन्नतेरस्तत्र हस्वव्याह तापेकेनारस्तत्र यस्तावहुस्वरीति सूत्रेभराररत्नतु त्वरितापिते तिभावः परत्वादुपसजैन हस्वरतिकार्यंतोवि प्रतिषेधाभावादिदेचि
से न स्मात्स्यदात्तरस्तवेधा वृत्तामन्त्रसकलप्रकृत्तेहस्वत्वात्पूर्वमेवोपसंजेनहस्वत्वमिति भाष्याशयमन्ये भाष्यंतुरंगहस्वत्वमिति । अन्तरंगत्वात्पूर्वं हस्वत्वे कृतेऽनुप्ते तस्य
स्थानीति न्यायेन तु नरप्रकृतिः विकारभेदेननन्त्वभेदे भेदरति भावः एवे च हस्वत्वे कृते उदति केपरं श्रि अननु हेहस्वत्वं कथमंतरंगं उपसर्गसंवंधनिमित्तत्वात्रति येन
वहिरंगलक्षणत्वादित्याप्तलक्षणत्वात्तवारोदेगामिसेनेनतत्र पूर्वं हस्वत्वमिति वोध्यं एवं वाभाष्यादिवारेरपिसंनिधानेनयेवरस्यासिद्धौ उभयत्र वा अपरो
नानादिवृद्धित्वेसोदाहरणानेपूपप्रकृतस्पे भाष्येनुनकिंचिन्नुदाहरणांदर्शितमसकार्यमात्रमिति एवयकृवाचकोनादिशब्दाभ्याभ्यासविन्नसमुदायनिमि
त्तकार्यमात्रमित्यर्थः न तु रूपमिति नेत्वाप्यवयवमात्रनिवंधनेकार्यमित्यर्थः अनुमर्थं तावकेनसाधप्रतिमासिद्धे तिषल्तत्कौ रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायस्य
प्रकरणापर्याले चनपासाणारस्याप्येनाहनुत्सारीति सामान्येनकाधारणेनाउत्तरस्यत्वाद्वाधितत्वादित्यर्थः कार्योसिद्धत्वेति अत्रयत्ने निरपेक्षानारोपासंभवेन
लक्षकार्यप्रवृत्तिरेवप्रकातिभावः न उपतप्रयिष्यानिवत्वेनसिद्धमत आह स्थानिवद्भावेत्विति न वस्थानिवद्भावेनपत्वविषये भावातिदेशो वा अः एवं च तद्विरुद्ध
त्वात्स्वाश्रयंत्वत्वेनेति वा वःएके नस्थानिवदे नत्वागशी भावातिदेशः पक्षेः भावातिदेशस्यरत्वस्य दृष्टसमासे न तु रूपपारत्वान्न० योगवि भागोप्यधिकारपोकास्या

कै॰प्र॰वि॰ दितित्तद्धांसो नस्य वार्थमसिद्धत्वान्निदेशः एवाश्रित इतिभावः संप्रसारणाऽीः इद्विनिस्यानि नोधिकरणात्वविश्लेषणासप्तमी ननु दृश्ये छत्रमित्तत्रे ध्यत एव तु कुः आह ए
२६ कादेशस्येति ओमधेऽव विभक्तौ विति मंत्रविषये स्पशीयेतदुच्यमासः एकादेशस्य पूर्वस्य वर्णादाथरूपस्य असिद्धत्वेतिनि इत्यत्र ऊत्वाभावादिति भावः ए
कादेशास्य रस्येति एकादेशशास्त्रं निमित्तस्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः भाष्ये यद्येवमिति संप्रसारणाऽति वार्त्तिकप्रत्याख्याने इत्यर्थः पृथमेकुवचनमिति
पृथप्यंतरंगत्वात्स्य पूर्वमेकादेशस्तत्र पादिमदस्य विभक्त्या चाख्याभेदं दपूर्वपरयोरि स्तत्ववत्तेन भ्राति अथातिस्यादौ तु किसिद्धिस्तवत्ते न समासे वी
ह्योतिभावः पदशेषु नार्थवत उपलक्षणादेदोषस्त अथा वातेति शताद्विश्वतिषेधस्त्वे व्याख्यानं तवस्कन्तस्कषष्ठस्य हे पादिकत्वा तत्र बहिरंगपरिभाषाश्रिश्रीवन प
घपिद्भ्रुद्धि साश्रवत्ते तत्रापि तस्या अनित्यत्वं तु कासिद्धिवच नाज्ञायते अत एव हि त्वस्येति सूत्रेनामाराः युक्तासिद्धपरिभाषया व्यावर्त्तितः कश्चित्तस्य हन्तेः
नाज्ञानेन मर्यपरिभाषात्तु नास्से वचाह कृष्णि तु स्त्रे पुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासव दिह तदुपन्यासाभावादित्याहुः आहुराः वस्तमारणादिनि एचि वृद्धिरेवै चौ वृद्धिरु
यसमो दति धानावेवद्धि ईर्दशो धानोवृद्धिरेवेत्यादिकारिसर्थः न न्वेवं नियमे एचि पदो तावपिप्राप्नुत इत्यत आह उभयत इति नैत्रादिनेति भावः स्यानन्तःउभ
यांतर इति अरि ति अवपवहारार्कठमूर्धन्य स्पर्थः ननु हूरादरूना दिविषयेस्तु तद्विधावेपम्नाने व्रज्ञतेऽन्नमोत्सेवेत्यत आह ऊत्तविधानेरतित्तेनेहराश्रारूनादिवि
षयरूपेप पक्षे नु वादत्वरूपवैषम्यदोषप्रसंगः केचित्तु वादत्वक्का विद्विशिति वैरूप्यप्रसंगश्चेत्यर्थः केचित्तुपक्षोसविषपरतियदाहुराश्चदूरनादिविषयस्तदा भव राम॰
सेवन्कत इति न विषयः हूरादूना दिविषयाभावे तु नानेनऽनूत विधानं तु पेऽशेऽनं तथ्यादि ति भावः त्रिमात्रेस्यानि विकल्पनायन्ति स्वयमेकियन एवसाधु नव २६

नेनैवन्यायेन त्रिमात्रधायाच्चनामस्यातमत आह लुजात्स्नातेति यथोपेंद्र अत्रात्तु सर्वदा त्रिमात्र एवप्रयोगोऽतिभावः भाष्ये तचाकितकारे त्रीतिये च मी समासाभावं वादिन स्तवे
तिशेषः शब्दयत्रे गुणेन्द्रोदशाशाप्साःसंभवेद्द्वो विरेधः शास्त्राणे यदीर्घस्य यरत्वमस्तुतिशब्दानहत्तोविसंयोगेनेन्द्रसेधनन्येत्येधत्यौद्धिरेवोत्येव सिद्धं मतं आह ए
त्येधेति न चेधते एत्य नेय दिवे न रूपं न हृत्वासंभवाद्भयो नेहरासेणत मत आह एतिरेवे तिनन्वे वं यद्यनभाष्ये से धत्यौरिति संनान मृत आह साहूच्चयौनिन्नेयोधातु निर्देश
एवसत्वेन विचारानुपपत्ते रगहेयधेतीति यो गाविभाणा अयथीवी जमाह एक स्मिन्निति प्रतिषेधवार्तिके इरात्सुयलक्षणे एधतेरयिश्र पत्रएवे त्येधत्यौरिति योगविभाग
वीजमाह एकस्मिन्नित्येवी तिविशेषणानुक्तं भाष्ये माभवान् प्रेदिधदित्यादौ व्यभिचारसंभवात् ऊठाजुनसंवधः असंभवात्तत्र वक्तव्यो वार्त्तिकानुरोधादेधत्यंशोनय
इजकृतयाविशेषणामित्येव भाष्यनात्पर्ये माधवा स्वेदिधदित्यादेरनमित्येवोचितं वाऽभ्यासान्नेतिये न नाप्राप्ते इत्स्य स्खेतरेको सर्थ इतिभावः यद्वायेवेत्यस्य पक्षे माव हि
प्रेन्कार्यहोत्यर्थः कार्यविशेषेति येनेत्यस्यपक्षात्त्रिणाप्राप्नेत्यर्थ इतिभावः अनेतोर इतिपृथमोपस्थितत्वे नेति भावः अस्वानिमि ऊहिरन्नवस्त्वर्थः अस्तार थ
वयवाः इदेवर थनुरगाद्यानामुपलक्षणं तान्मरसेनाशतिनियमेन प्राप्नतीत्यर्थः अक्षौहिणीशब्दसेनाविशेषेरूढः आव एक ऐषोत्सोनिरूपयदोरोनितिरिस्तपपदस
मासाभावाद्धह माघनमिति नचेवं प्रेष्यशीत्स्या साधुत्वेस्यादत आह प्रेष्यशब्दाद्धिति स्वयमेव ईषारीतीति दीर्घादेराये तिसाधुः श्रेतेरतिरेरगानावादादिकल्बवंर
वासर्थन्नत्नु शीना वनि रूपायात्ने यत आह शीनिश्चितिश्वारष्टभाष्येयदन्यदितिवशब्द एवकारार्थ इति भावः उपसर्गादू० तेत्त्वन्नवेर भविकित्वानिर्देशो अस्य
भस्य इति गेर्वेधातुग्रहणं एषधोत्नतद्युक्तमत आह उरणादीनामिति न चिदमुपसर्ग न हलामुपसर्गात्र्यैत्यादि वत्प्राहीनामुपलक्षणमिति न धात्वाक्षेपकं स्याद

६

कै.प्र.वि
२७

तं आह यत्रेति ननु धातुपरत्वाभावात् समकरणिपानं इत्येकथं वाधेन आह सतीति हित्येति एवं च गुणो भवेदी र्धात्सदेनाहेति वैकल्पिकत्वमिति भावः अचिस्तो गुण इति भाष्यप्रयस्य च नश्यतां
तोरेषा निमित्तविहस्तेनेतदिति समिति नापानाप्ययोगितिभोग्यतिमपत्तीति साध्यवधारणाय हेतुपूर्व तु नः पक्षेसाध्यवतोके णीलप्यं तेनु व्यवधानादिति शिलो पात्वरत्वा स्यापि
कतेन किमीयनिधीस्य च निर्दिश्यमानस्य गौर्णकारेत्सु तके कारस्यवच भानादिति भावः स्थानिवत्वादिति हिर्वचने वीत्पेन इत्वोनस्यादिति इत्वचकत्वाच्चादिभायोपस्थितेः प
र्वं तु इत्वे छेचेति तु किसतिरूपसिद्धिरिति भावः हलादिशेषस्तत्र आभास संज्ञाप्रवृत्तिकाले साप्वस्या सिद्धत्वात् संनिहितानामेव हलां तेन निहषेन्दे अत्र च तु गत इति तु विधा
नेत्तापकमिति तासयं अकारां तत्वाभावादिति चतुत्वादीयद्वं हलादिःशेषे यथादतिरपरत्वेषु तहेत्वादिः शेषो लक्षमेवादिति भावः भाष्ये गुणस्येति गुणोपदेन्तु कोरिसत्व नात
रिरितासि वाशा देशांवलीपरत्वनाश्रित्य पशादेशासांतरं गत्वेवानाश्रिसस्य चतोदीर्घवाधीत्येति स्यापश्चदर्शनार्थमिदं नाहिरूपे स्वरेवा न विशेषोस्ति अति स हौरिस्यादौ सविशे
षोवोध्यः दाक्षीत्यादौ यद्यपि यलोको शेशावारेगोत्र थाप्यनिस्त्वात् दग्रह तिवेधा शत्र इनरमविभलोपश्चादेशात् हिस्त्र निषेधेनेत्यादिगोगे यो गौणस्त्येन यश्नात्तस्य च
र्वसात्को भेदः दाक्षादाश्वायणस्त्यपि विभलोपस्ये व विशतिषेधस्था नेगांगदाक्षो स्वकोविशेषइति विलं तस्मादयं शक्तिशोभन्थो भाष्यके पदयोरिति वहवः इति इहिरि
तिरकोदेशत्वसामान्यायेक्षयात्तु देशागमित्स्वकाप्रदर्शनेवोध्यं स्वार्थमित्यादिपद संस्कारपक्षे यदेव पदप्रवृत्तिस्वरेण च मूलशास्त्रस्ये वपवन्तरित्याशयेनयचनीसा
घवकाशकथनेमित्याह ननु स्वार्थमित्यत्र समासस्येतं गोदात्तत्वेन भाव्यमिति कथमन्तोदात्ततु स्वरस्याशिः सति वाधानुस्वरे यणि तेस्य श्रवणाभावात् स्वाभावरतिहि विशति
धेयेनेतत आह स्वार्थरहितेपीरभाष्यस्य इतिपाठः भाष्ये श्रीधारणिदीर्घेय अयत्राप्यवाश्रियमिकनीति तत्रापि कवचनेपीयेति अत्र पदवेनिकादेशी व्ययवाणभावात्स्वदन्तरपदप्रह

तिस्वर एव न स्यादिति तात्रिर्वधने विमत्रदात्तत्वं न स्यादिति भावः न सिध्यतीति पूर्वं यत्पुदात्तपरत्वाभावात् स्वरितो न स्यादिसर्थः एवं च उदात्तानुदात्तैकादेशाभावात् स्वरितापाघभावः
स्यादिसर्थः उदात्तस्वरितयोरिति स्वर्थः इति एवं शब्दाति स्वरे तम्भतपञ्चरेपरिणावेतिभावः राज्ञ वैयथ्यमित्यादिवाकासस्कारे उदाहरणानि घातश्रेति न तत्र एकादेश इति वा स्वरितादिन
स्यात् विदस्यापस्त्रैदीधानुशासिधि इति कोदिसूत्राण मध्यन्तरां गत्वात्स्वं पदतनामिद्धपदेपवप्रवृत्ति स्वरेणात न्याचातु मतासिद्धानां मायम्यन्तरं गत्वादिति कश्चिन्न भाष्यः दीर्घापालोपयो
रवकाशोति कार्यिता यायिरिति नाभ्यादुणरूपे कादेशप्राप्ते स्थितमिदं एकादेशस्यांतरगात्याबालोसत्रामितिपरिभाषया स्वसिद्धेर वश्य वाचनपानास्तेनश्लोदः इतो भावनेति वो
धो विकीर्धे कारस्य चलोपे इकारस्य सिनत्स्य इरोदात्तत्वे फलं न विभुवाभ्यां यरिणावुदीर्घापवादत्वादेव वाधिष्यते किं विप्रतिषेधेनेसत आह येन नाप्राप्तीति ननु स्वपीति वन्नमानेस्व
महत्वानुपसर्गानिहत्तरयेसिति तत्र तु तेन कथमत्रोपसर्गानिनिरत आह स्वपीति ननाम्यमस्तोमत्तमिति भावः ननु इस्वलक्षणानुद्वाविप्रतिषेधस्योदाहरणान्तर मुद्धसोवकाशप
दर्शनमसगत मत आहतुद्गामानाचामिति द्वाचि दिति दिद्वकाशप्रदर्शनेन इति शेषः ननु इत्ता दीर्घयोरपवादत्वादेव तु इदवाधक इति विप्रतिषेधो युक्तो न आह तन्नायमिति ननु स
वेत्र कार्यानेश्राप्तमुक आरम्भादपवादत्वादेव अन्तोदीर्घवाधकोन तु परत्वादत आह येन नेति व्यक्तिविषयव्याप्यत्वादि समिभाने तु मा गम यति वोति नु मत्र पादि समासे कचत्वाद
न आह वहुव्रीहिरिति नञ्जीवलमनचतुर्णीत्यादिसूत्रके शेषमिति चेलेहलं भमान आह इत्थमिति इश्वेचावर्णांते विकल्प इति भावः पत छान्तिकपयोऽन्नान्यथिवात्तांस्यान्तरगत्वाद्
णोदेशानामिति परिभाषये वसिद्धानीतिवोध्यं अथोमः ननु साहृचर्यात्सु पश्वात्मीन हसामत आह साहचर्यमिति नच तदर्तितो विशेषसत्वाभितसाहचर्याभ्यस्तु योन हणाम
त आह अचीत्याधिकारादिति पस्यस्वरितलमिति समासनिर्देशोपि सरस्याश्रयादेरित्यादावेकदेशाद्बहुनि दिश्यतेन त कि वचनक्रमेण समासनिर्देश इति भावः एवं च निवृत्त

मितिभाष्येऽनत्तरान्नोवनिहान्नोरित्यर्थः केचित्तु शिरस्त्रमितियनाभ्यस्तरत्वात्तस्यापित्वाद्रिन्नत्वप्रसंगेवदव्यात्तस्यादर्शस्येवोक्तत्वात्तत्स्त्वंतु तर्क्य पररूपमिति स्वैवासूयोरनुवर्त्तकभेदेनवा
स्थानमित्याहुः भाष्येऽवमपि अस्तुपसंख्यानमिति तो शेषःभ्यभावस्येति शेषः वक्ष्यमाणोमितिप्रा पः नत्वोणो ण्यादित्यासेन कथंघोरिति आह ओतोरिमादिति उपलक्षणमेतन्न्यासस्या
नेवाजमाह वरोति एतद्वयमित्रानामोक्तानामाल्पत्वनभिधानमाह एकस्वरूपं आवदितिनिपातः एकनिपातत्वेकथंलापेतत आह अर्थभेदाभावादिति यथा के वेति अनवत्के
स्त्रिरससभावना भोजनेकृचिदपिनसंभाव्यतइत्यर्थः उदमानमिति उदकंपीयतेयत्र इति संज्ञायामुदभावः कूपइत्यर्थः कुलयमित्यकीस्वैरविहारिणाचविहलोमाङ्गोष्ठवानि
के श्रीरिव शद्वस्यपरनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणनित्यत्वात् स्त्रियामुदाहरणम् तन्नैवप्रयोगमभिप्रेत्याहुः श्रोमाडेनन्वत्रपरत्वादाद्वेवसंगत आह प्रतिपदेतितत्वेचसत्यपि
चारितार्थ्ये प्रथमप्रवृत्तोनिपातमके वेवेचेवतत्स्मिन्नदर्शनादितिभावः उत्सर्गस्यबलवत्वमिति श्रोणादिकत्वादितिभावः अनादेशविशिष्टत्याङस्ययोरिति परिभाषयाऽस्यान्यत्रा
प्रिसमिदंतस्या अप्यनित्यत्वंताप्तुतरसाशस्त्रसन्नेवसक्षतरणः यथाभित्तिसत्वस्याज्ञातहशोनद्योरन्यनित्यत्वज्ञापकत्वसिद्देत्वायोमेदेनोपादानेचित्तप्रयोजनं घ्नेतिव
दशाबृन्कूचाविस्तत्रभाष्यइति वोध्यंपराणिति अनथ्यर्थवतोऽव्याणमरत्वन्नसंज्ञानितिरितिभावः चित्त्वमिदं तदागमविधिप्रसंख्येवार्थवत्वात् अनथ्यान्स्यामित्यादौ
तामादेरिङागमायत्तिः अर्थवतोऽव्याणमरत्वस्याणमाभावे अर्थवत्तरत्वपेरस्मिवोध्यं अवकःसावाज्ञिकप्रयोजनत्ववत्के स्वेरणासिद्धिंदर्शयति जानन्रति सावरणीभा
वायविरुद्धलाभावेपित्रयस्थितरेकपूर्वः सत्वस्यप्रत्वेनमेवावस्त्रुतत्वात्सप्तेतिस्त्रे वैवयदेनापिवमेवोक्तमितिचिन्त्यमेतत्‌ अर्हस्ततीयमानत्वाहे स्वपिचिन्त्यंतत्वा राम
स्वस्तत्स्याभाव्यविरोधात्॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे चतुर्थमाह्निकं॥ ॥प्रथमपादे ० तत्र विशेषेण तिप्र २८

प
थमयोरितिनिर्देशस्यप्रयोजनस्य साधारणत्वादित्यर्थः केचित्तु सन्निवेशोऽकर्मैराणस्त्रिविधानामादिम्‌ तोहि प्रथमत्वेनवोध्यते विशेषविषयत्वाति विभक्तिप्रत्ययविषयेति भावः सर्वे
षांविशेषणत्वमित्यस्यगुहणामितिशेषः तत्रहेतुमाह सर्वेषामवि अप्राकल्पादिति सर्वसन्निवेशानांगुणवत्त्वात्‌ इहासंभवादितिभावः इहशक्तिनिपतेतितत्त्वात्सन्निवेशास्थितत्र
सुत्राधीनत्वनत्वादित्यर्थः तत्राविभक्तिस्पष्टं निष्पन्नदेहेवातमाहतत्र सिद्धातिउभयोरप्येकसन्निवेशापेक्षत्वा साथ्यस्येत्यर्थः अतरणमितितत्त्वस्यन्निवेशस्थितस्त
योयेक्षयाप्रथमत्वादितिभावः नचैवंसर्वाचस्य प्राथम्यमुख्यामितितन्नैवान्तरङ्गं प्राथम्यमितितद्विवचननिर्देशोनुपपन्नोत आहतत्रप्रथमसाहचर्यादितिद्विवचनामदेश
सामर्थ्योत्तरमितिभावः द्वितीयाप्रथमापेक्षयादिति पदत्तद्विवारणायाहअनयेक्षितपरस्परापेक्षेति अनयेक्षितपरस्परापेक्षप्रथमत्वद्वितीयत्वयोरित्यर्थः अनपे
क्षितपरस्पराययोरितिपाठः क्वचित्‌ अत्राहुविशेषणेत्वेविधप्राथम्यतत्वीपादेरप्रीतिनिर्देशादपिनसंदेहनिवृत्तिः पस्तुतसंदेहएवेत्याहतत्रेति विभक्तौति सभुद
यस्यविभक्तिसंज्ञेतिभावः तदादिविधिमिसिद्धयेविशेष्यदर्शयतिप्रथमयोरितिसिद्धप्रथमत्वकयोरजादित्वविशेषणमितिभावः प्रथयोति विभक्तिसंज्ञकत्रिकस्य
सवस्मात्तादित्वासंभवइतिभावः मरिहरतितथापीति अव्रिम्ययेनेतिभावः नचजादीयोग्यभावित्स्य अमाने कथलिगविरह नमत आह अजादाविशेष्यपवेतिसिद्धाजा
दित्वस्यप्राथम्यविशेषणमितिभावः नचविशेष्यत्वेकथंतदादिविधिरितिवाच्योदीर्घोज्जसीतिलिङ्गात्प्रत्ययोर्बुद्धिसन्निधानाच्चोत्स्यस्यत्तद्विशेषणत्वान्नदादिविधि
रजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपयोयोग्याप्रथमावित्यर्थइतिभावः निर्धारणसप्तमीवेहेति पाशिवकारादिति भावः मातो चेतिवचनविपरिणामइत्समेअयंपक्षे एकदे
शयुक्तिः कारकरतिस्त्रप्रथमभाष्यविरुद्धत्वात्‌ तत्समानजातीयस्येति गादोहःस्मास्यपत्रेसारेत्वानेयथागोरेवशतीपत्रेनमहिष्यादितिथेतिभावः नतुस्पर्शीयप्रसज्ञावयिक

E

कै.रा.वि.
२९

यं विभक्तिग्रहणं न प्रत्ययग्रहणमत आह तेनेति प्रसिद्धो येऽथर्मरतिस्तु शब्देन खलु देशेन विहितधर्मो लक्ष्यते जेन खलु देशेन विहितधर्मयुक्तयोः प्रथमयोरित्यर्थ इति विभक्तिग्रह
णं सिद्धिमस्याह ह प्रयोग्य विभक्तिश्चेति श्री सूत्रस्तु रसेति इतेन विभक्तिसंज्ञाया अपि प्रसेकत्वं तत्पाप्त्योरविभक्तिश्चेत्यत्र चः पाल्यत्र यदापि विभक्तिसंज्ञा प्रसेकं न दापित स्याद
न्सदिति नाप्तकासप्रथमयोर्द्विकयोर्न ग्रहणमिति विभक्तिश्चेत्यत्र चः भाष्ये स्पष्टमेवं चाथवा ह प्रास्तुक्तिरेकदेशिन इति सायकासप्रथवोध्ये पूर्वाभेदमिति पूर्वात् तथा चामि
पूर्व इति सूत्रे सर्थेमिति भावः नानुवर्तेते इति प्रथमयोरित्यत्र अनुवृत्तिरेवानिवृत्तिरिति भावः आनीरसादिसिध्यर्थमिति अन्यथापत्तौ हि स्व एवोभयोः स्थाने स्यादित्यर्थः ए
व भाष्ये पूर्वसवर्णः इत्यस्ये तेनेति तथान्त्र हन्तमित्याद्याव पि दीर्घः स्यादिति भावः ननु श्रुतिक विदिष्टसिद्धिरित्यर्थः एवमप्यग्नी इत्यादौ स्तुतः प्राप्नोतिरत आह स्के ते
ष्वेति इह तु स्कारान्तस्येवेति अन्तरतमपरिभाषयेति भावः भाष्ये तस्मिंश्च क्ति पमालोदाधे न्नहणमनुवर्तेमिति नतद्दीर्घः पूर्व इति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणो कर्तव्यं
नत्वे वृत्तेनीरसपत्र स्कन्माद्वृत्तपेद्दा धेग्रहणं कार्यं जासादीर्घस्य सामान्याधिकरण्या संभवाज्ञानियच्छे पि विशिष्टे सिद्धमेवेति भावः ननु प्रथमयोरित्यत्र दीर्घानुवृत्तिर
वृत्तपकी आनीरसादौ त्रिमात्र आपत्तये ऽत आह अभिचेस्सत्वदेति त्रिमात्रप्रसंगात् इति दृष्टमित्यादौ द्विमात्रस्य लाघवः वचनसामर्थ्यात् प्रथमयोरित्यनेनैव नस्य सि
ध्यारे उपलक्षणोयाग्रहणं प्रवृत्ति आह सर्थेकम्पूर्वग्रहणस्येवाभिपूर्वं इत्यनुवृत्ता आन्तरतम्यात् कुमारीमित्यादौ पूर्वं जातीयत्वमिति भावः स्यादित्यर्थः अनुवृत्तेति दी
र्घग्रहणस्योत्पादि दुर्लभमतो दिश प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगाद्युक्तमेतदित्यर्थः वाक्यपक्षस्याथीति अत्रैवेवोध्यमाह इतिग्रहणोपि कर्थदीर्घस्यनेन सामानाधिकरण्यसंपन्ना राम
तो दीर्घत्वादेरभावात् स्मात्पूर्वपादेन पर्वं ज्ञानीयो लक्षणायरस्मात् इतिग्रहणानन्त्यर्थं वाक्यपक्षस्यापीत्यादेकलक्षणायात्र योगस्यान्याय्यत्वे रूढियोजनयोरभावादि २९

ति अत्रास्तुगाइतिनन्वत्रत्यर्थक्षोत्तरप्राप्तपररूपवाधनाय योगविभाग इत्यर्थः ततः पररूपेति सर्वापवादत्वादिति भावः ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वे पररूपस्यापि वाधस्ले
नस्मादत आह यथाहस्थाद्वाति आनिमित्याद्वौ सावकाशत्वे योगविभागस्य प्रथमसूत्रस्य पेक्षया अस्य चैव स भाष्यस्यैव पूर्वमाराल्वा आपमेन भाष्यार्थोन आह अथवेति चतुर्थ
ति एवं वर्णतीपकस्याप्राप्तिपररूपचतुर्थकस्य प्राप्ताप्ता येन विभागो बाधत इति भावः अनेन यनिर्देशादिति हेतोर्हाहिसिद्धिपरिहरति न स्मात्क सेति वाप्निलादावेवेति जायवा
द्यपरूपा प्राप्तिः पूर्वस्त्वं सवर्णदीर्घस्येत्यर्थः समुदायस्यैकवृत्त्याभावे लोहम्याणमाहयथोच्यतस्मादियत्रोच्यत इतिपाठे यत्रोक्तैर्थस्थितास्तद्गुणा ते उभयेनिवृत्तिमित्यादौ
त्यर्थः प्रहृते कादेशमात्रपरमवर्णपिमाप्यो क्तेमित प्रसंगात् स्याह श्रीतोमितितास्मादनन्तर नि देशएवावश्यक इति भावः एतावन्नाप्तुतुर इति भाष्यस्य एतावन्तावद्रूपा
न्त्वेन संख्यानगः वरतः पश्येत्यर्थः तुल्यमिव्यक्त्येविशेषणानिर्देशः अर्थान्तरवारणाय नेकविशेषणापादानेन किं चित्तु एतान्त्यांगः यथ्यलेव्याढः प्राक्षिप्त एवैकत्वाद्वेति एव
चेत्य ग्रहणाभावे पितत्वे वशतिषेधसिद्धेस्तत्त्वार्थसत्त्वेशोः पररूपाभावसाय पुत्रस्यार्थः उक्तार्थं नयति इह किं विधि च योरस्मानाश्रिपदेनतु विधेर्नियमोत्तु घोत आह
लघुमते यमितिकिं विकल्पार्थं एवेति कश्चिदनादरोक्तः प्रहृष्टे तुल्याथवेतदनावरोनो चित इति अथ नियमो न इष्ट इति भावः भाष्ये दीर्घोक्तस्यैवेति विपरीतनियमस्तून
व्याख्यानात्पयाक्षिप्तस्य स्थान हति नितिनिर्देशाद्वेति भावः अभाति विभक्तेनादिचीसत्तोनेनिवर्तते नन्वनन्तस्येति न्यायात्पूर्वसवर्णादिति विहितदीर्घस्यैव
यरामवर्णोपुत्रोति आह एकयाद्वतोतिन हि वचनस्येति वचनं स्वविषये सर्वेत्र प्रवर्तते इति न कश्चित्तभवतीत्यर्थः न्यायस्थितिलक्षणानुरोधादिति भावः न्यायसिद्धत्व
प्रेषदर्शयति यदेतिकश्चिदनाश्रयणेवाजेदर्शयतियदाश्चिति तदयेक्षापाचलक्षणानुरोधएववीजेनन्तु नि जो न्ये यायशामित्यत्र नयारोपग्रहणानाचशा लक्रमम

कै·टी·वि·
३०

तिकमाश्रयणकृतमातिकमेहेत्वभावादितिविंसेश्रकः सवर्णारतीतिदीर्घोज्ञासि चेतिपर्वसवर्णादीर्घनिषेधादितिभावः कस्मेदितिवशर्वविहितदीर्घोपवादः नन्वादित्सनुस्त्रावयिकथमाक
सेतानुउतोआह अकोरेणोति एवं चाशनहतो नकार्यमितिलाघवं नत्वनत्वेसकहस्वेकथमातोधातोरितिलोपोत आह हस्वोनुसकरति धातुभिन्नाकारोतपाद स्य आनिश
योगस्यवनानभिधानादितिनत्वेदोषः आतरतियोगविभागात्याप्यालोपोवानस्वाकसो भाष्योक्तयस्तहृयेतपपनिमाह सुसीनाति वृत्तयाप्यवहेत्वावोधकस्याधा
हतयदस्यविशेषणात्पध्याहृतपञ्चतिवाचकस्येचेत्यत्रविनिगमकाभावादितिभावः नतुपेशद्धातयःशस्तस्तुवद्रुत्वपवेतियक्तयोरविशेषोत आह भाष्येपुशादाहुष्टि
तिपत्किंचिद्रुतेवद्रुत्वेरस्यर्थः वक्तुनहेत्वाभावेपितलोकिकत्वालाश्रयेणाग्रदोषोस्त्वावनमितसाहस्तनेस्यादि स्त्रोवेयधारीनर्थकोभुकुस्य अनंतनपुनातेनदुस्वेड
शद्वाधत्किंचिद्धतोवद्धत्वेतुप्रसक्तिवेधाशहृस्यनित्यत्वात्वानुनारशस पुवृत्वेहन्निदर्शयतिचेचेतिस्यराद्धेनोत्वाणवत्वेदर्शयतिस्यराहृद्धस्यनित्यत्वात्वान्नेनु
याप्रतियघाह्नितोयपक्षेषणानितिनसिध्यतितथापिदुकुसानचवाटतिवसिध्यतासापाय भाष्येसुस्वाश्रमेपूरतियदिस्यराद्विनापुस्पश्राधामासुषदेत्वेनवाध्युज
सासन्नातत्वाभावात्रचादीनोचतत्वात्तदोषाश्रत्रापालयर्थः तस्मादित्यादिभाष्येतायः पक्षः परिपूर्णोतस्तदर्शयति अर्थपक्षमितिशास्त्रीयार्थिपक्षमित्यर्थकेदो
एपिविलिपिशास्त्रापालिनानहतोपुंसोवहृत्वेपशब्दान्तपिनिइयोः पक्षपोरित्यर्थे लौकिकलिंगमहतोपक्षहृयस्याप्यविकदोषमस्तत्वाछाध्यपलिंगमहसासम्या राम
यलिंगस्यप्रातिपदिकार्थत्वास्त्रीत्वविवक्षेमानाप्रातिपदिकादेस्त्वेव्याख्येयत्र चाहिचेवारस्यापसिद्धिरकृतवदोषः इतितस्मात्तसिनुप्रेरत्यादिभाष्याथर्य इति ३०
विधानेतुदक्षिकादिशिमिभिः पतिपुंशाशब्दयतरतिरवेचुपुंस्त्वविशिष्टवाचकत्वयानेयोपुंस्त्वान्दुत्वेरम्यर्थदत्त्वविशिष्टानोवहुत्वेरम्यर्थवानदोषरसार्थः शास्त्रीयार्थेन

हरामेवदर्शयतिस्त्रीत्वेहीति अतएवनपुंसकस्यपुंस्त्वानुगतत्वानन्त्वनेचस्यायेनवक्षिकादयोपिपुंशब्दा अत आह लुपीतित्वलिंगापुक्तकार्योभावोपितेपिनदभावेदीर्घ
नातिदिश्यतरतिभावः अपिपनन्तुपदादेशबाधकपूर्वसवर्णदीर्घवाधकपूर्वरूपत्वेविकल्पितेपितत्वभावेदीर्घश्वस्मादत आह विलोत आनिमित्ताद्वैविशेषस्तलोपिस्त
हिसयकलक्षणत्वैयर्थ्यापत्तिरितिभावः सप्रसाः समानशब्दस्वरूपपर्यायस्तदाह स्वकस्मिनोरतिपदविशकद्वर्थमितस्यसनिरूपितमेकमेतालेतथापिभिन्नोगस्यत्वाभावोत्र
विवक्षितद्रतितोध्यानतुसंप्रसारणस्यानिकोयवसंप्रसारणमत आह अत्रोत्तवदिति हलरत्यादिनायत्वाजाङ्ख्यस्याप्यतिदेशरसमभिमानःनिवर्तितत्उकारउति
संप्रसारणानिवर्तितत्वेलपास्त्वायत्वात्वातिदिश्यतरतिभावः दीर्घस्तेरतितदेचनसामर्थ्यात्साक्षात्संप्रसारणस्यानिवकस्यवर्णरूपमपिसंप्रसारणत्वमति
दिश्यतेनतत्स्यानिकस्यापीतिभावस्तदाहसंप्रसारणादीर्घविधितिस्वकद्रतिभाष्यस्यतस्येवातत्वैतत्स्यानिकस्यस्तततरमततत्वमितिभावःशास्तत्येतिलक्षेलक्षणस्याति
सापादितिभावःलक्ष्यसंस्कारस्वहिशास्त्रापकार्यविधिफलमितितात्पर्यनतुपुनः क्रियमाणकर्मातरमेवेतितत्स्येवेसपुक्तमत आह यदाम्मितिपरस्मानिहोत्रादेरागमिसर्थःनदेवा
हयस्सुरेवतिपत्तोपायेत्वर्थः इतिपत्तिरत्वशाप्तिः आधानादिसंस्कृताग्निरुपोतिसोमाग्निहोत्रादिविधानार्थरतिभावः यस्मात्फलाद्वाप्तिरिति आभूपस्त्वात्स्वतभयस्तुमितिना
येनेसर्थः स्वस्यपनलक्षणत्वेनिमित्तिकानातेयामपिशतिविभिन्नमाहतेत आग्याधाननिमित्तमितिपथात्तस्तुरूपरतिमवारणायाहश्रीहिरितिपक्तेयोजयति एवमिहापीतिश
कःशब्दस्मस्कृतानःशास्त्रावितःस्वपुक्तः स्वर्गोलोकेकामधुग्भवतीतिश्रुतेःशास्त्रस्यापिप्रयोगार्थत्वेत्वापारस्मकमितिभावः प्रयोगोतिवाशब्दस्यार्थः शब्दातरेरमितिहतेरस्यादे
विवशात्कदुर्विमिस्यादाववित्वक्षणभावेनेयेनाक्षिप्यपत्वक्षरीणप्रवमपिकुर्यात एवंचपथ्याधानमूलकत्वतोकरणभवतिलक्षणातरविहितत्वात्ततथास्यपिशात

६

कै.अ.वि. ३१

न्यर्थमित्यादेशकृत्स्नेनोदिष्टपृष्टेतन्नक्षणविहितसंप्रसारणोकादेशामलकान्नद्विषयकन्नपक्षणंगतमात्स्यादेवसंप्रसारणमितितात्पर्यभाष्येन्नवत्नादेतिवमोश्रेषपितसदृक्षिक्लन्तइतिनोभयवचनश
मारणपरिभिन्नपूर्वाभ्यस्तनत्रमसंप्रसारणपदसंप्रसारणस्यानिकपरमित्यर्थइतिपूर्वपोभेदःननुपूर्वत्वादादेशस्थ्रहृतेषाद्दृतिकथमियद्दृक्ष्योप्तरपस्याशिरत आह कृते थ्रित
समान्नापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादितिभावः तावस्थायामप्रितपक्षेनुश्रुतंरङ्गत्वाद्धृत्त्वेनद्रूपासिद्धेः कथंविहारादाभित्सायणोप्यनेकालाघवागायानितिःतस्मादध्येयातामित्यादिको
देसंततत्रहिवहलेच्छेदस्याभाश्रोगोपीतिवृह्ण्णादादेशोन्तरंपरत्वाद्युङितत्रश्रादिद्दृक्षिरितिबोध्यमथोक्तमितित्वमोनेश्रसकादिसत्रभाष्येदमुक्तंसद्वादिभ्यःपरयोःस्वमोःपरम
पिसदापत्वबाधित्वात्लावकव्यर्थतात्पर्यःतत्रनित्सत्वेलुकप्राशेकालेकृतेभ्यामाबाधादनित्सोत्तुमितिभाष्येउक्तंतत्रयदेतिश्रनेनवाथेपिलक्षणास्पष्टतेहृतेवतास्मिन्नर्थसामस्ता
दस्वेवनित्यत्वमितिभावः बाधकाबाधितप्रसङ्गस्वनाम्वरसत्रनमानमितितात्पर्यपदालितिबाधकाबाधितप्रसङ्गएवयदाप्स्वतइतितात्पर्यकिंश्ववृत्तेनइतिशब्देनसूचितमेतत्
।पृश्चादाङ्गुणाद्यतिएवंत्वाङ्गुणोनिषेत्स्यादतोविशतिषेधात्रपरइतिभावः श्रतंरङ्गत्वादपीति स्कपदाश्रयत्वादयोत्तरंगइत्यर्थः श्रभ्यासानभ्यासानभ्यासेकादेशात्स्यानिकायांदूरा
योरभ्यासत्वाभावेनआह श्रभ्यासेत्यादि लक्षणस्यासेतितत्वलक्षभेदात्इतिभावः श्रतवभावनिषेधादितितस्सास्थानेतद्वहिरङ्गस्यगुणास्यासिद्धत्वात्तल्लक्षभेदाभावू
ननत्स्वव्रतिरितिबोध्यं श्रोकारस्यकथंपदांतत्वमत आह श्रतवस्त्रादिदितिभाष्येयदांतमकारस्ययदांतस्थानिकरस्यर्थः विशतिषेधोयात्नेभइति विप्रतिषेधोगौकारेरूपसि राम
द्धावपित्वादोषस्पर्थःनत्रपूर्वमात्मगुणोतस्यपक्षेस्वरितत्वेपरूपस्पस्वरितत्वयक्षेत् दान्तत्वमेवेतिनविशेषात आह एकादेशास्वरपोरिति उदात्तएवेतितत्वमेवेष्यतइति ३१
विप्रतिषेधोऽयरतिभाकयररूपवचनेवेतिवक्तुशार्थस्वीयतिनकेवलमिति नप्रमाणाहृतमिति विप्रतिषेधेनपर्वसवर्णदीर्घपश्चादाङुणेनसिद्धेःपररूपविधानंव्यर्थमितिभावःस्त्रा

कःभवतीतिस्वंचांतरंगाधुलीपस्ववायकबोधनायायंविप्रतिषेधोमयोक्तोनतुस्थितोपमितितिनस्वरेदोपरस्यर्थःभाष्येपूर्वमुपसर्गस्सहीतिधातोस्तदर्थोत्तमविलारोधज्ञानकृत्तस
तत्संबंधविनाभावादित्यर्थःनाघशब्देनेतिपथमुपसर्गस्पर्थाभावात्इतिभावः किमर्थंतदेहीति श्रारःदृष्टविशिष्टस्यापत्रात्वादिभावः समुदायेनेतिउपसर्गीर्योत्त्वार्थसहि
तभालर्थनेत्यर्थःएवंचांतरंगार्थकशब्दविमिन्नत्वेनोपसर्गोभातुकार्यमंतरंगमितिभावः निरूपयिष्यतेवेदरुद्धात्त एवं रस्वत्र एवं चाभित्रपरत्वाप्यकारसंबंधउपसर्गसंज्ञकथत्वये
गारनेतरमेवेतिरूचितमितिदिक् नच्छ उपसर्गस्यक्रियाविशेषद्योतकत्वेहेतुत्वान्नापिसंबंधोपुक्तएवेत्सत आह श्रदादीति श्रमाग्नेवेलादेः सर्वत्रपदांतरापेक्षत्वाद्वहिरंगत्वा
बहिरंगात्वबोध्यं श्राद्वरितिःतोश्नन्यनाहनाकृप्यमिदमेवेति भाष्ये श्राद्वेयोगेइतिविप्रतिषेधस्थचास्त्यर्थः श्रतिविधेर्येदोषेस्थिति श्रनित्यत्वमगीकार्यमितिभावः स्वसासा श्रथ
कृतयणीति श्रागतुनाकार्येरोतिभावः पुस्यायवहणेहेतुमाह सत्युपेरत्यादि ननुसावधिपातिभाभिस्सुक्तेमात्राधिकाहिदुरांतेगोरवमत आह विकारेतिगतार्थाश्चेतिभावः
स्पत्वसेनेमात्राणांस्वमितिवतिपातिगोरवेनदोषायेतिभावः समासान्ताभावापाह श्रनिक्तांतःसरवापेनेतिरदेवितस्यसेतिचेतितत्रष्यभाष्यशाभारणिनतदेतोपधिसंज्ञानिषे
धेनतत्रपुणाशाक्तेःतस्मात्सखायमतिअंतरइतिविग्रहःएवंचसमासांतविधेरनित्यत्वविशिष्टपरिभाषाभावस्पाप्स्त्रभाष्येउक्तत्वेनसमासोतायुसखिरेवउपसर्जनहस्व
त्वेचसखिशब्दत्वलाक्षिणिकत्वाद्वचकिलप्रतिषेधःप्रकृतभाष्यंननुलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाप्रवृत्तिरपहतेमितिबोध्यंविहितविशेषणानामपरगावतःनचपरस्मै
सनेनविरोधान्तविहितविशेषणासंभवःसखियतिभ्याविहितरःसादेरातिरत्यर्थःएवंपरयोरितिनिहत्यापरस्मैवादेशत्वाभावात्तत्वेनतद्विशेषाभावात्तदाश्रयणेउ
तियदेन्तपरिभाषाप्रयत्नोचदोषमाहभाष्येरहचनेत्यादिनानहरावतेति उदेविसेतसप्रत्ययविधिविषयत्वात्पस्येतिचेतिसूत्रस्यभाष्यवामारपेनात्रपरहरू

कै·प्र·वि· ३२ यं विशेष्यमादाय यापितदत विधिरिति बोध्यं अधिकस्य स्येति चेति तत्र निरूपयिष्यामः सा विशेषत्वानाविलेकदेशविकृतन्यायेनस्वविशब्दलक्ष्योरमविश्वक्षपदार्थाः इति न्यायस्तु पदकार्यं वि
षयस्येत्यत आह विद्यमानत्वमिति वोपसर्जनस्येति सत्वे स्यान्निवत्वनिषेधादिति उ स्वनिमित्तेयत्नात्वाहिरंग तथा तस्य न लोपः अन्तरंगाल्लायकान्त्वरसंधीति सामान्यायेषु ता
यं केमित्यभिमानः भाष्येसमाधानाकृत्वान्तरस्येति अयं भावः प्रकृतिभावव्यतेनाप्राप्तिसिद्धत्वेन भ्यते सामान्यापेक्षत्वापके फलाभावात् एवं च कृतस्यासिद्धत्वात्परकरत्वेनन
वारणोपसर्करणोनुपपत्तिरपि प्रत्येनाश्रयातुल्यद्व्यासिद्धत्वमिसनेनान्तरंगत्वमिति तमिममणत्यमजानानावेकदेशिनावाहतरतत्रतन्त्रसादिकार्यंन भविताव्यमितियतेनप्रकृतिभा
वस्वेति अर्थापत्तेः साक्षादुपादकविषयताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः उपयोगादिति सामर्थ्याद्धितास्यापत्तेरामिति भावः सिद्धे कृतत्वतादिपदितपिर्ववर्णेकत्वनिवर्तक
त्वाभ्यां चारितार्थ्याभावाश्चिसमिदं परितु भाष्ये वक्ष्यमाणमाश्रयात्सिद्धत्वमेवेतदपेक्षत्वार्थसस्वाश्रयार हारोनाश्रितास्तु स्वेन सिद्धत्वस्येव वा उरतिभावः पूर्वान्तान
पेक्षणादिति वाक्यान्तरस्य पदोत्तरान्तपेक्षणादित्यर्थः तत्वत्वाक्यान्तरस्य पदसापेक्षमिति भावः वाक्यादीय पदत इति आगाढेसादिपरणान्तस्तान्तार इतिमेकवाक्यं
वन्वसात्परमिति भावः हेतुदत्ताघथीपेक्षत्वादिति वहिर्भूतसंबोधनापेक्षत्वादित्यर्थः यदित्वर्थापेक्षेन वहिरंगता ईवाकालसंपादकपदान्तरसापेक्षत्वात् कृत
स्यान्तर्वहिरंगत्वे बोध्यं यद्यपि वहिरंगपरिभाषादृष्ट्या वहिरंगः स्पृतोऽसिद्धत्वात् अपि नक्षति स्वदृष्ट्या सिद्धस्यापि पूर्वस्त्रासिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्स्वदृष्ट्या विद्यमानस्य राम
घरस्यपूर्वत्रासिद्धिविद्यमानत्वप्रतिपादनवत्तथा वहिरंगोति एवं च नवा वहिरंगासिद्धत्वादिति परिहारो संगतः इति भावः प्रत्यासत्त्येतिपाणिनीयत्वरूपयेत्यर्थः सापेक्षत ३२
चेति अनेनानुमानिकान्तरस्य दृष्टान्तसंनिहितमिति सूचितो विप्रकृष्टत्वात्तत्त्वा ध्यान्तरस्य वहिरंगासिद्धत्वाबाधकप्रयोजनमाह भाष्येऽप्येवेतिनतु कृत आश्रयाभि

दृ नानुपर्वत्रासिद्धमिति यदिभाष्ये तिकिमुच्यते सा आश्रयात्सिद्धेति अत आह नाहि यद्येति अनाश्रयत्वात्विति पर्वत्रासिद्धमित्यस्य अन्तानाश्रयत्वात्मित्यर्थः नांतःपा
दमायदेउ इति अन्तरस्येति न्यायादित्यर्थः अपवादविति स्वजाते अनेकादौ विशेषमनपेक्ष्य इति व्याप्तिन्यायेन तस्याबुरोधे न च वाध्यसामान्यचिन्ताऽपवादादिति भावः य
णादेशस्येति एरः इति नानुवर्तनतरति भावः ननु यणाप्यत्राकारनिमित्तकस्येवात आह अकारस्येति भाष्येनत्रेत्युः पदोत्तात्पादिति एवं चमध्ये कानुवृत्तिरिति भावः से
सपा विप्यादौत्त्रनदोषः सावधिरयवमिति पदस्यानायणादिति भावः यद्योति वाक्येनाभिधानमेवसावितिवोध्यं पृकृसोनान्तरेति पाठेतुनोपविचारः तत्र हिपृकृतिश
दे स्वभावे कारणोवा एवं रत्नस्य बहुत्वसभ्यावि परिणामरतिवोध्यं यद्यपि नांतरंगतिपाठेप्यन्तानन्तर्यात्त्वर्णरूपस्येव निषेधाश्चयावस्तर स्यापाद्यपादीनाम
प्यभावर्तितिर्कोगुणावृद्धी स्यात्तर्कोतथापिनौ सदिशाघ नुपपत्त्यान्यथावसरत्यापस्यान्यथाबिनागाकारस्माशयेनवाध्यसामान्यचिन्तेयासर्वनिषेधपृतियाहिते
इति वोध्यं अवङ्स्फोनतुगमेङ्गेपुस्येन्प्लुत्युम्वरेणाघुदात्तस्यौकारस्याशुद्धात्तोवृद्धि सिद्धइतिकिमनेनेत्यत आह अनुसुमत्वेति अन्तोदात्तस्यैव अन्तोदात्ता
त्तपाठेनविधानात्तयाव्यवहारविषयस्य स्यार्थः एतेनापि कोवाघ्वाघुदात्तोप्यमितस्यास्तेऽपि धोचैवसिद्धिर्लाघवं चेति भावः ननु के प्रः पदान्तादि
ति एवं रूपायत्रिरत आह तेनचेति आघुदात्तत्वेवतीतिगोपायावाताः दात्तं स्थितागत्वात्मिति समुदाये आघुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः समासान्तोदात्तत्वेनत्वानुदा
त्तस्यौकारस्यानुदात्तस्यावङ् अवादेश इतिनविशेषः इति भावः आघुदात्तविधानशामेति आघुदात्तविधायकश्रुतिर्भसर्थः ननु स्यान्तिनोलक्ष्यणीत आघुहा
त्तलातः कमुच्यते पङ्कृतिः स्वा स्येत्याघत आह आवन्तवदिति प्रातिपदिकोति आघुदात्तत्वं त्रिपार्यस्मानिदेशो नरनुपपत्यान्तस्यादित्वव्यपदेशोऽण्यान्तिदिश्य

के. १ वि ३२

तेऽस्मर्थे क्वचित्तु व्यपदेशातिदेशो इति पाठः व्यदोलिति स्वंवौकारस्यादिव्यपदेशाभावेन नियतावुदात्तव्यपदेशस्य स्वतरामभावेन तदादेशो न तद्भावः स्वतरांसिद्धः इस वौः औ
रास्य च व्यवहारस्योभयविधस्यापि सत्वाद्दादेशो पि पर्यायप्रसंगः स्याद् उदात्तत्वेनेति तस्मादरं वक्तव्यं न च विचारावाताभिसाद्यावौकेऽोर्विशेषः एउदरस्तु हेरत्तत्वे
तन्त्रस्याश्रयेने लाघवमनादरस्यापिसूत्रे हल्त्वतावद्भश्चेसमाधत्ते भाष्ये एवं तर्हीति नन्वेन तु त्वोन्नत्वमहेत्वेन अस्तितिपत्वविशेषेत्वरूपस्त तत्वाविरिते गुणस्य विवक्षास्यपरा
रिदमसंगतमत आह एककस्येति अनुसन्धेत्वेनुत्पाद्यप्रकृतिः प्राप्तस्वरेण्वोपरग्याये औपदान्तौ चारणोविवक्षार्थमिति बोध्यं तेनुषुवौमवडिः समासस्वरेणाद्धैः
किमुपदेशिवद्भावेनेत्यत आह यत्वादिति अवद उपसंख्यानमित्युक्तनिपाततया स्वरे तोदात्तः प्रसज्येतेति यत्तदान्तत्वं वरणार्थं तदा व स्पष्टमिति भावः न च उपदेशिव
द्भावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमासस्वरबाधनेन चरितार्थतया हेचित्रत्वात्मिति विचारे गौस्पपदसंस्कारपक्षे पुराणमेव सपाप्पाद्यावावां नित्वात् सान्तत्वे नाती
नुदात्तः तत्राकाराम्नेनुदात्ते उभयोरनुदात्तयोः श्रवणं अवरूपुक्षे तत्रियान्तत्वस्वरेणाकाण्कारस्योदात्तत्वेति विशेषदर्शितवाक्यं अस्येऽोत्ताक्षणिकत्वे नात्रेतदप
वृत्तेरिति दिक् इदं न च चिरस्यादिरिति तत्स्वरूपं इदं पूर्वं वा नैषा देयं परत्व इत्यर्थं वसाहरणासंगतेरत आह इरन् प्राहूरिति प्रत्ययविधिविषय इति रूवादिनिः सप
वीवेति ज्ञायकस्य सज्ञानामविषयत्वादिति भावः वस्तुतस्तत्स्वरूपः स्वरेऽशाघवपदेपरत इत्यर्थः तोके तु स्त्रीयाश्च परोनेति वित्स्वा को गो शब्दस्य इपरत्वा सभ
वेनसमासान्तेयासुत्पास से इसि तत्परपदत्वे एव प्रवृत्तिः स्यादितिवार्तिकारम उदाहरणेनारथ्यौनस्येरूपमार्गः यमौत्तस्तरूपं इदं शब्दो विशेष इति तत्त्वाता राम
दाविद्धज्ञानायदेरत्यर्थे स्यात् अचातिचव्यर्थे स्यादिति भावः सिद्धान्तेनेति अचोस्युवत्तिसामर्थ्यादिति भावः कृतप्रत्यान्वित्वेचनित्सस्कृतप्रगत्वा अचोति ३२

पाठास्वप्रोयमयुक्तोत आह इंदरतीति इंदेचेलचेति आरंभसामर्थ्यादिति भावः व्यस्कस्यमत्तविधीयमानप्रवृत्तिभावस्यैघत्वात् सहन्तुस्वत्वमित्यर्थ इति अस्यावाप
स्साद्देयसेदृस्त्वत्वस्यादिति भावः नित्यमन्हुलेन शाकलनिवृत्तिः कथं तर्हि तत आह नित्यमहत्वादिति नित्यमित्येव कारार्थे कृतप्रात्यरूपात्ववेति कृतरूपात्ववा आ
हपानाप्रसस्वप्रवृत्तिस्तद्रूपाव वेतसर्थः विरमितिविभाषाधिकारनिवृत्तिम् अलुके ऽत्यवेति अत्र पक्षे नित्यमिति योगो विभज्यते अयमित्यस्याहार कृतेताघ
स्रुवर्णेनेन कार्यं ला भ्रस्परेनुपवकारार्थनिलपदस्य प्रवृत्तेस्तेनान्वयेनयथाकृतभायस्याम नसेकेयमोकः कृ यः किमर्थं इति चित्यमित्याह भाष्ये सिद्धिसस
मासयोः प्राकृतस्य इतिये घवश्यमिति सनवन्तकोभवतीत्यन्य उपपसभावादित्याह यस्मिन्नवीतिपुनस्तहयाद्यानसामर्थ्यात्स्यात्सत्वात्प्रयोगापन्नच्छद्दावध्या
हृत्यव्याख्यानादेकमिभिन्नतादेशप्रवृत्तिभावयोर्लभ्यतइत्यर्थः इदमेवोदाहरणमभ्याह त आदिवदिति प्राप्तस्वत्वेपरादिवराभात्र इति धर्मोनेति तत्स्वर
त्रिवीध्यां कथं तर्हि ज्ञान्वस्येति वकारोन्तेत आह मयरतिप्रवृत्तिभावस्य संध्यभावप्रयोजकत्वात्प्रत्यान्तपक्षेत्र इह पूर्वत्रेति इरनसान्त्याद्दिशतिषेधत्तापके
किंतु स्कृतसिद्धत्वतायन्तहरामांलेरेकवाक्यत्वादित्याह तायकादिति भाष्ये शाले इति पाठः अत्र पूर्वं कृतप्रवृत्तिभावादेकदेशोनस्यात् वहिरंगइति त्रे
पादिकासिद्धत्वमेवनाशाप्रस्त्वादत्तेनकाष्यतेनवहिरंगासिद्धत्वमपीतिभावः चित्यमेतदिति एवं चान्तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधापोगेनादिप्रतिषेधोक्तिर
युक्ताएतदिष्टेयेननाप्राप्तिन्यायेनत्रैपादिकासिद्धत्वाभावोत्ताप्यतेश्वेतरंगत्वाच्च कृतत्वरतिनवक्रप्रवृत्तिमितितात्पर्यं परेतु कृतस्यापि वाकालत्वेसपादकम
दातरसापेक्षतयेकादेशासमत्वमेवेति विस्पष्टवाचित्यमित्याहुः असिद्धवहिरंगमितिस्त्वहस्याः सिद्धस्यापिवहिरंगस्यान्तरंगेप्रत्यसिद्धत्वंतुतादन्नमनेपानानुपन्न

कै॰टी॰वि॰
३५

मितो रित्र निरूपितं आ इ उ ना न्वर्थवो धनायशब्दउपादानात् अनर्थकत्वमनुपपन्नमत आह अभेसादि क्रियाविशेषणत्वादिति क्रियागतविशेषद्योतकत्वादित्यर्थः भा
ष्ये वहुलवचनादिति सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वादिति भावः एको सवर्णोनिवृत्तिश्च न्रूपस्य सर्वत्र कारणत्वं व्याख्यानात्मनः पश्चात् एकोत आह नु द्विचेत्यादि अधिको
राभिव्यक्त्यैरतिस्फुटश्रुतियत्नयैक्रियमाणोऽपि अत्रार्थ फलाभावादिति भावः त्वन एवेति अशाने हि विधिरर्थवान् तु प्राप्ते इति भावः नन्वभ्यासदीर्घोयस्त्वसौ
नोऽप्यनुवादः सुगमः पश्यतेरसाधकमपत्रसहस्रटसाफलसंपत्तिरत्र पुनः प्रदर्शितं साह भुक्तेरिति भाष्ये सामर्थ्यादित्यस्य समीचीनोऽर्थः प्रयोजनमेव यस्य भावादित्य
र्थः सदाह फलविशेषेति हस्वविधानेन स्वरसंध्यभावमुपपादयति हस्वस्य हस्वेति अनिहेयानो वेधर्म्योत्पत्तेरत्याह अनिर्देशमिति नचहस्वस्य वैकल्पिकत्वयाहस्वो
भावेपहनिभावार्थंनकारः तेनवरूप्रत्रेत्यादिसिद्धिः पहनिमावस्यापि वैकल्पिकत्वात् तेवत्रनेत्यपीतिवाच्यं चकारोऽत्रत्यस्य संहितायां अविशेषात् सिद्धेः नचे
नास्त्वस्य समासेऽपि प्रवृत्तात् हि समये विष्णुपात्रयोगात् मित्यर्थं चकारः भाष्यविरुद्धस्त्वात्पपदकल्पनापेक्षया सामर्थ्यं सिद्धानुवादकत्वकारस्त्येवमत्र उपसर
वक्रमुचितत्वान्न भाष्ये रूतप्रत्याप्ययहस्रयेतिप्रहस्वेवेत्यर्थः व्याकरणस्वप्नयोः कुलानीतिनित्यसमासः विग्रहाभावेस्वपदविग्रहत्वचनित्यसमासत्वेहेतुः अ
स्वपदविग्रहोदाहरणे कुमार्येऽदत्तकुमार्यर्थमिति नित्यत्वादिति समासार्थोऽन्यत्राधिकार्थविग्रहाभावेनास्यनित्यसमासत्वस्य चहारादिति भावः अज्जवत्रयि रामः
र्वैसः तत्रभवत्र आर्थः यथा स्त्रारतिमनरतिनतोऽन्योनार्थः सत्रुचेत्यत आह यदस्येति प्रयुक्ताऽतरत्यस्यपदकार्यसोपानिशेषः न तु स्मृताऽशतिधाप्नवतिरितिप ३४
श्रीतुपपन्नोत आह स्मृतस्येति स्वरसंधेरवशंभावादिति भावः अन्येनविहितत्वादिति वार्तिकांशमवतारयति भाष्ये किंचेदानीं तस्याः अर्थीति प्रारस्य सत्त्वकृतनि

त्याप्रस्यार्थः अस्येचविहितत्वादिति हेतुमाचष्टे तचेति उच्चारणप्रयोजनविषयस्य देहयपतिरशेषति किमिति अन्येन पाणिनरत्वनुवृत्तिमभिप्रेत्याह प्रसामर्थ्यादेवविक
ल्पसिद्धेर्वाक्यभेदास्येति किमर्थं इति प्रश्न उत्तराथेस्म अस्य स्पष्टत्वाह उभयविभाषेयमिति निर्मितिः समाकारपत्याख्यानपरभाष्यशाविरुद्धे तस्य त्याख्याने स्फुटपन्नोके नीत्यादा
मिवविस्तुहातात्मारादपि नित्याकृतवत्स्वावस्त्वेष तेनवैकल्पिकवोधिनाभावेस्पपेननापाप्रियाय्यनवाधेचित्यत्स्फूर्तिचेन्नित्यमेवेनत् दिव्यस्त्यपरत्वादिति वत्वेविवि
मलघुरसादेसावकाशं तत्रमोलुकालुपरलेनो अः प्राप्त्यभावात् भाव्याणीयोपीति तेनादस्सोऽसेदाबुरोमहत्वत्रदीर्घविधानसिद्धिः तदाहजैनेति यत्तु न तत्रसगाहा
रहेहनिर्देशेनैवसिद्धेज्ञापनस्याफलाभावइतितत्राप्तमाहारहेहुपातियदिकलतत्वनिर्दिष्टयोत्तेनहृस्वदीर्घयोः प्राप्त्ययोर्दीर्घस्य प्रशान्तरपाप्ताः नित्यत्वेन नित्यत्वा
हृस्वेनशाद्विस्याश्रयदीर्घो पेक्षयातरवात्वाहाहस्वेहतेपश्चाद्दीर्घ इति रूपासिद्धेः अतएवोकालइतिसूत्रेउकालइतिनाकारोत्साशपातसुरकाम्यवं सुसेदेषवि
शेषपतिपन्नेपेकास्त्वेनहिताम्यावपकसेनप्रश्नावपपन्नेएहदस्पमासौरिति अस्याधिकारत्वयावत्समाराणुवैकवाक्यतानत्रयककावैत्तेनिकिरसोः काकोरैवनिर्देशा
दितिभावः चकुउभ्यासविषयेमध्यपदे राधीतदावणकमनत आह अपवेतिवस्तमातानेकेति अडभ्यासवीतिस्तहनिदत्यर्थवातत्राधिपरत्वर्थवमानेकेत्यर्थेन
वुलिगाश्चाहश्रपसकत्वात्स्हत्वानुपपत्ति सानाधिकरणपानुपपत्तिश्चेत्यनआह आदिलिंगमिति आदिलपयोज्ञकलिंगमित्यर्थः नतुपरत्वाहातत्पसंगौकार्यसां
तरंगत्वादसधिद्विवैवचनारो सिद्धि मत्वाह अडभ्यासव्यतिरिति अडगनहणंव्यर्थमर्मेसचत्व करणुरितस्येवीदाहरणात किंचाविकरणाविशिष्यस्याग स्यादिवावधानात्तु
ड्शाग्निरेवनहित्वस्यतुस्याकेहिवेवनत्वपक्षे तत्रैकने प्राप्तिरितिवोध्यं एवंधातुः साधनेनयुज्यत इति पक्षे इदेमन्यतरस्यां नेनास्यासिद्धांतत्वदर्शयति नन्वत्रेराव

६

कै॰टी॰वि॰ हिंसायोः कथं विप्रतिषेधो न आह अनन्तरयोरिति द्विप्रयोगाप्रसक्तेश्च द्वंद्वतत्त्वाभावादाह स्थानेऽन्तरेति प्रज्ञाविसादृश्ये तानि च सहहस्याद्विपस्य चेज्ञो यत्नस्य ननु न प्रयोजनानुवर्तिप्रा
३५ ग्रामितिन व्यवस्थाकारितोऽन्यादिनाकथं च क्रकदोषपरिहारो न आह सद्भूतस्वरस्येति विकारस्त तेषां ग्रामत्वेन लक्ष्यभेदो नाश्रीयत इति भावः अथवा साभ्यासादिति अनभ्या
सस्येति लिङ्ग्यादिनिमित्तविशेषणो अनभ्यासस्येव विधिनिमित्तादिक्रमेणार्थः सर्वधातुविहितत्वमेवेति भावः एवं च कास्त्वेप्रहणमभ्यासविषयेदेशविशेषश्रुतिप
त्यर्थमित्युक्तेन च श्रुतिमयचेत भ्याख्यायात्कृदेवापातिरिति वाक्यकारो वार्त्तिकमारभते अवयवस्यादिनाद्वयरूपसंख्यानमित्यर्थः सूत्रस्यापाठे इति एवं च उ
भ्यासव्यवायेऽपि सर्वार्थः सूत्रपाठ इति भावः ननु पूर्वत्रापरत्नोरिति सिध्यति किं च पदार्थमारतिन्याया त्वभ्यासव्यवधायकत्वाद्दोषो न आह परत्वादिति नित्यत्वादि
करोतेः नैतन्न्याय्यं यत्तु तेषां तिधातोर्व्यवधायक इति भावः न च अभ्यासस्य व्यवधायकत्वसिद्धमिति किं वचनेनेत्यत आह नाप्राप्त इति अन्तरङ्गत्वात्सर्वाहि लिङ्भ्यासा
त्कृतेऽपि तत्पसंख्याने न परत्वात्प्रापत इत्यर्थः परेऽनुत्तरे स्थितस्येवार्थवत्त्वाद्भूतत्वमतो त्वापि व्यवधानाद्देशात्प्रसेवोपसंख्यानमित्याह एवं चेत इत्थं कात्सर्वेम
हणोन कृत्स्नमिति ताःसूत्रदानी भाष्यकारो वचनारम्भे तास्त्रप्रत्याख्यानमप्युक्तमन्यमान आह एवमर्थमेवेति तन्नाउवयवायेऽप्यासन्नेत्तासिध्यतितदाह पर
त्वादंतरंगत्वाद्धेतिस्थिते विकरणाच्च पूर्वं सत्यागमः स्वरार्थं वृत्तितः तदभाष्यस्थाने हि द्विर्वचनंदेशपक्षसामर्थ्यकान्तत्वेनहरणमिति पक्षेऽभ्यासविषये वा हि प्रये
त्वरित्वतेस्यो प्राप्सानहि पतावत्सूत्र योग्यनिवोध्यमानिमसमस्पनदभिशायेरोतवष्ठद्वेन्द्रिस्याहुः ननु कात्सर्वे नहृणो न प्रख्यातुषदे पोः पुनः दित्वकी
त्सर्वमहणाभ्योविरुद्धादेशसमर्थेत्वेन परस्परव्याघातादत आह कालात्वचारणार्थं वैनिकामस्तर्वानहणोनसहदृशत्तेः कालोऽलक्षणेपदीकरोतेः कादित्सवयश्चाहे राम
२५

त्यर्थः एवं वाह द्विर्वचनाभ्यो सर्वमेवस्तिन व्यवधानमिति वार्त्तिकद्वयप्रत्याख्यातेः इदानीं वार्त्तिकारंभवादी सूत्रमाक्षेपणेन सिध्यतीत्याह भाष्ये क्रियमाणेऽपीति कात्स्न
र्थ्यग्रहणास्थलस्वक्षणायामाना आभावान्तदेशपक्षसामर्थ्यत्वमेवशब्दमर्मोद्यानभ्यतनेनपत्रप्राप्तिद्विषयमेवस्यादितिसस्कृत्सनादावेवस्यात् अटद्विर्वचनयोस्तु व्यवधा
नाभावाद्विर्वचनेतिनेदैप्यर्थं वार्त्तिकारंभं विनाप्रयोगासिद्धिश्चेतितासंर्थकरोतिश्चकादिरिति न्यायसप्रवृत्तौ यथाप्रयोगदर्शयतितानेश्चेति अपरव्रतिरेवेति अविरोधेनपदः
त्तौ समवेतांविरोधप्रवृत्तमोगोव्यवधानाच्च तत्त्वामप्रविधिरिति भावः पः ककारादिः करोतिर्दंशः तन्नैवस्यात्स्पस्थानिदेशिकोऽक्रकादिर्दृष्टत्वेन स्यादिति भाष्याक्षरार्थः
सहाति अभ्यासवानिमित्तप्रपश्यास्थानेद्विर्वचनपैष्ठरङ्गचतुर्थे कृतेवाकरोति त्वमति देशेनेति वोध्यं आगमकानामिति विस्मिरे बुद्धिविपरिणामेनादेशत्वव्यवहा
रोऽपिस्थानवस्थानिर्देशाभावान्नतिदेशाप्राप्तिःपदाणमारतिन्यायेन नहणमप्यातिदेशिकमितिनुभाष्याशयः कात्स्न्र्य्यं महणेनाभ्यासविषयेपथास्तदेनि
वृत्तिस्तथा दर्शयति कालविशेषांगीकरणमिति यत्रेति संस्कृतेनत्यादौ न त्रिष्वादेव कात्सर्वत्व सिद्धमिति भावः अनेकेति पष्ठ्याऽभ्यासविषये तद्धिधायक
वचनसन्निपातःकार्यांतराणीति तत्राहद्वकार्यःयदास्तःकात्स्र्वरतिवाकार्यरतिभावः अनेनतः करोतिः ककारादिर्नसंभवतीति देशपक्षसामर्थ्यत्वपक्षेसमा
देः परस्यकादेः करोतेः सुडित्यर्थ इति भावः एवमट्व्यवायेऽपि स्वरोऽप्रसंगो वोध्यः सपरिभ्यासुन्नरः करोतिर्नभवतीत्येतावदेवनुवक्तुमुचितं पदाहि स्थानेऽन्त्योऽदि
भाष्यव्याख्येस्थानेद्विर्वचनेइति वकारात्सर्वाहति कात्स्र्वान्नहणसामर्थ्यात्संस्कृतेसादौ चरितार्थत्वेऽपि सस्कोचस्त्यर्थः अथापि विशेषेत्यादि भाष्यंव्याच
ष्टे विशेषे तिभाष्ये द्विःप्रयोगोवापातिदेशपक्षसामर्थ्यत्वपक्षेऽपि नद्वैधरणार्थः लक्ष्यासिद्धिरूपदोषस्यायं परिहारः वैपर्थ्यरूपो दोषस्तु स्थेवेतिवोध्यं सुमुद्रा

कैं॰टी॰वि॰ युसाल्विति अर्थात्तस्याभावादिरमेवृश्रक वस्तोरति स्वविनिर्दुम्यःस्थिमतीतिसत्वेजत्रविलपस्यत्तिष्ठिते एवंत्रासिद्धमहिर्वचनरतिउक्तेःउपसर्गसंस्पर्शो अपत्येनांतरांगत्वाच्च
३६ द्विलास्त्वेप्राप्तयतनिरुक्तेयेरूपातिकृतसंश्मास्त्राग्रहणात्अभ्यासस्यसंप्रसारणोत्कृतेपिज्ञस्यानर्थकत्वात्तपत्वत्वाभावइत्यक्तेरहन्तुप्रकारान्तरेणदोषनिरुक्तेरुक्तत्वा
त्स्त्रास्थावादेनभावुतेदस्युक्तमितिभावःवस्कतोम्यासोनर्थकइत्यत्रतरस्वरस्ययुक्ताबानेवेतिएकाचोद्देत्यत्रनिरूपितमितिनभाष्ययोःकश्चिद्विरोधइतिबोध्यंह्यावण
र्थवेत्याद्विवितिकेयरक्तचित्सएवतिदिकृकेनेनेसेनाशंकाअनर्थकरत्वस्करसंघपरिभ्यामित्यस्यात्तीयांजत्वेःउभयोपेरत्वयिनकार्यवर्नस्यानेद्विर्वचनेकात्स्वर्वन्न
हृदयास्वार्थकामुक्तमुक्तेजेनद्वि॰ययोगेजयर्थमेवेतिसविनेत्तुसहितयोगादिसात्गुरुत्वाबगुणादीर्घोभावोसिद्धत्वितिकिमुयदेशिवइचनेनेसत्तआहान्यथेति
उपदेशिवद्दचनेत्युस्थेजंरंगत्वेनासिद्धत्वाभावात्गुणादीर्घोभावोसिद्धाविति भावउपदेशिवदित्यस्यचप्रत्ययोत्पत्तेःपर्वमित्यर्थःएवंचास्यवहिरंगोसिद्धत्वा
त्कथंगुणोत्तआहगततरतिनिवार्यतेइतिपदद्वयाश्रयत्वात्तरोबहिरंगत्वंयद्युक्तंतत्रिपाक्रियतरत्यर्थःअनुसन्धेयिति कृएगेधातोयरजस्याद्वधानादिति
भावःनन्वतःकृरत्यादिवत्करोत्यादौयदरस्यर्थान्कथंतिरुत्तेःएवंस्वउत्तआहद्वरोतिनाचेतिसत्वविधौत्वक्षित्तत्वंनिधानमित्याहातःकृरतिसमासाधिकारस्थ
नित्यसमासइत्सतःअनेनात्रकर्तात्रपदेवुरतिवाक्येकदेशउद्धारितइतिबोध्यतेअथमेवोक्तेपरतिबोध्यंनत्वत्रगमहणाभावात्कथंतदादिग्रहणमतआ
हान्तितरतिभाष्येइत्यमिसाहभावेस्वरसाहतदेवदर्शनमितिकिमंतरांगबहिरंगमितिपृष्ठेप्रयुक्तेतदेवाश्रयणमपिनिभाष्यार्थःपुनःकैदर्शनमेवाह राम॰
भाष्येधातूपसर्गयोरितिएवंचसूत्रेऽन्तरंगत्वेनासिद्धत्वाभावाद्गुणत्वाभावेननरादेशप्रसंगःसंयोगादित्वाद्गुणसिद्धिरित्यर्थःअर्थलाभायैतिउभापास्त्रगुरुरि ३६

त्यादेसाधनेनकर्मणास्वान्वयोपार्थत्वाभापेत्यर्थःभाष्येनेनत्सारमितिवक्ष्यमाणोभिप्रायःतस्यासारतांदर्शयन्पूर्वधातुःसाधनेनेसस्यपुनक्तत्वदर्शयतिसाधनेहाति
क्रियात्वसैवतातिसाधनयोगेनहिसाध्यत्वेनवात्वर्थप्रतीतिःसाध्यत्वस्यसाधननिरूपत्वात्क्रियायोगोवोपसर्गत्वमितिभावःतदाहतामुपयसर्गइतितासाध्यत्वेनप्रती
तोतत्रविशेषणमन्तमर्थसुपसर्गोद्योतयतीत्यर्थःअभिनिर्वर्त्तस्यसाधत्वेनतानतस्यविशेषोविशेषणोउपसर्गोत्याशक्त्यापातयितुंएवंचपूर्वधातुरुपसर्गेणेतिनसा
रमितिभावःतत्तरएतदर्गोकुर्वनेवोतरांगत्वसुसादपितुमाहसत्यमेवमेतत्तथास्यसाविति उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगात्पूर्वसाधनयोगइतिसत्यमेवयरंतुत्वदभिमतेधात्
यसर्गसंबंधस्तत्तमर्थमभ्यन्तरंकृत्वात्स्वबोध्यत्वाधातोःपूर्वनियमेनाकांक्षितार्थत्वात्साधनेनतत्कार्यउपयोगेकृतेक्रियात्वावगतौउपसर्गसंज्ञकशब्दयोगःअन्य
थाकेवलधातुतःसर्वत्राशक्तीपमानःसोर्थःकथंप्रतीयेतेतिभावःयोहिमन्यतेइतिप्रकृतसंबंधवदर्थसंबंधोपिपश्चादितियामन्यतेइत्यर्थःअंतरंगतायाकइति
साधनसंबंधोत्तरमुपसर्गसंबंधेसइतिइतिस्थितेतमतार्थकनिमित्तकत्वाद्धास्वसाधनसंबंधनिमित्तद्वित्वादिकार्यान्तरेवतरंगतरत्यर्थःईहशेस्यलेपमे
वसाधुत्वान्वाख्यानप्रकारेणएवोपपदसमासेति तिसत्रेधातूपसर्गयोःसमासमाभ्यन्तरपूर्वधातुःसाधनेनेतिपूर्वमितिविशिष्टेनैवसामर्थ्यस्यात्तत्त्राहतिउतिनि
षेधात्रतिनेनेकार्थीभावइतिसमाहितेतिउभेधीनकत्वमेवेतितस्मात्वःकिंचसपरिभ्यानुपसवस्थेत्यर्थेनसमीयोगात्पूर्वमेवसुट्सपरिभ्यामित्यस्यपंचम्यंतत्वे
पितास्यापरत्वयेपोपस्थितत्वेनततःपरवैमेवसुट्इत्यंतनिविशतरत्सादौनसमासःनेपरत्वेयेपपादित्यर्थेनपूर्वमेवात्मनेपदप्राप्तेगतेर्दिशेस्यपर्युपादानस्य
ब्धवेदेनेविषयरसत्रभाष्येइतिपदेलब्धस्वरूपेतिपश्चिमपत्रस्वरूपेत्यर्थःतत्राभप्रसाधनापन्नइतिभावःनिष्पन्नस्वरूपेणतुनार्थःनिष्पन्नेविपरीणसंबंधेनु

कै॰ टी॰ वि॰ ३७ यपोगात् ससमितंगीकारणयमाहत्युद्धीतिव्याख्यानिरूपितं विशिष्य साध्यं तस्य भावीयः साधनसंबंधस्तथा अयैरोस्यर्थः एवमपि सर्वो कार्यस्यानुपपत्त्या कथं भाष्यस्वारस्यमि
तिचेत्संधातुसंज्ञायारूति कृतेनाविति क्रियानिर्देशात्कथ्यतनु शाकटइति चिंत्यः पस्माद्दालित्यादिकमपि कथं भाष्यस्वारस्यसिद्धमिति चिंत्यस्तुडागेरसपि चिंत्यं भा
ष्येण साधनकार्यान्तरस्युपरागो योगरूता ते एवं चसेव तिरतिषयोक्तं मुचिते अस्यात्ऽवेव धातुपसर्गयोः समासायत्तिनेनार्थेन समुदायार्थेन आक्षेपादिति भावः भा
ष्यकारस्तु वेत्तहरणावा पातिहिंवाजादिभ्यः प्राग्वसर्ग रसतेः स्थाने हिवचनयक्षेपिमत्रकृतेष्वमिति भावः नत्युसुष्ट्वं जन्तवरति विरुद्धमत आह ककारमिति योवी
यर्थाभावादिति एवं च मस्य रुत्वाशाविस्तनस्य च मसंवंद्धे च स्यादिति भावः पदांतत्वाद्धितिसस्तं यौरित्येनेनप्याप्तासिद्धीति अन्यथा मरूपत्वात्सेवाहारामित्यक्षेवि
सर्जनीयः स्यादिति भावः यो योपर्यवेति वचनसामर्थ्यादिति भावः रदेवसपुकानामिति वार्त्तिकारंभेप्याकृषपकं अन्यथा नस्यापि स्त्रियां रत्नएव महनेदोषत्ता
दवस्यमेव रुर्विधेयरतिवदंतेशृति वार्त्तिकविरोधपदर्शनायत्तु सत्रे विहाय वार्त्तिकात्र ये तास माहितमिति वोध्यं अथवेति हल्लोनैतररतिसत्त्वे पत्वेकेसपो
पसंतेति पक्षे सत्त्वधावसंहितयतरस्य आनयोरिड गराश्योर्नायात्तत्परभाष्यविरोधादिदेविसनतस्माद्दवचनमेव शरणं अपाबन्दृष्टान्तसत्रोपानोपाधे
विरोधेवस्यापनापवार्त्तिकेन त्रात्मनेपदवत्सु शेपि विषयविशेषे भिधानस्वाभाव्यादेव सिद्धौ ससोसस्त्रोपानोपाधिरनर्थक इत्याह हृषोदयएवेति प
नत्मानाकारमेवात्मनेपदविधायकमेतमेवोदाहरणानि अपरस्पराः नतुमलोश्रस्तुत्तक्षणाभावेपि निपातनादेव साधुत्वस्यादत आह निपात राम ३७
ननाश्रयणाइति निपातनानां वाधकत्वे च सर्वोदिसूत्रे भाष्यस्यापि तेन तु संततस्य साधुत्वे सातत्यमित्यपि स्यादत आह अव्यविकेति अत एव सर्वोदिसू

त्रे भाष्ये निपातनानामलोपे संततमिति न सिध्यति स्वत्वे न तु सूत्रे चोदितिस जातीयसंतान्यमिति न सिद्धांतोत्युक्ते अत्रच सांतत्सरतिभवितव्यमित्युक्ते नत्वेवमवश्यं कर्त्तव्यमिति न
स्यादत आह संहितायां समासे वेति गोष्पदे सेः पुत्रसेवनमिति नामादेनजित्यपु नत्या पादिति भावः नन्वसेवितमहरीति अपदो वत्सवदस्योत आह सामर्थ्यादिति तेनैवेति
अरखासे अविशेषेणोति अरत्पादो नामादीवेत्यर्थः अत्राहुः विवीक्तानुवृत्त्यो हि समासमात्रपरत्वेकभाष्यविरोधः किंच गोष्पद शब्दे नैव तत्समासवडुव्रीहिप्राप्ति
है सेवितमहरणसामर्थ्येन कृत्पपादसेवेत्याद्य नन्वसेवितेपि गोष्पदसेवे निपातनादगोष्पदानां सुसाहरणामयुक्तमत आह असेवितेरति गावोपसंदस्थाने तन्नगो
भिरसेवनात्सेभवादिति भावः परिच्छेदः अललरुपरत्व गोष्पद शब्दः स्वार्थपरित्यागपर्वेतु भस्मात्तु रूपे प्रमाणमात्रे वर्त्तत रतिनात्र्यं तत्र दर्शनमाह यथेति चेले तो
ये रित्यत्राहि वृक्षपमाणार तिवर्त्तते विष्किरइतिस्त्वथ पाठ मिति विष्किरः शकुनिर्विष्किरो वेत्यनार्थः पाठ इति भावः नतु शकुनौ स्तुः तमनिपातनस्य धिकत्वे
विकस्पसिद्धं वार्त्तिके प्यर्थमत आह इहेति अधिकरणविकल्पइति शकुनौ वा मत्र वेसाकोटः तनुके माथ्योः नवाऽपि नित्यमिति नुस्वजातीयेहति प्राधिशत्वादिनानु
स्वजातीयइत्यर्थः भाष्ये निपातनशब्देन कर्मस्युसतासदुच्यते निपातनद्वारा सदुत्पन्नो विधीयतेऽनित्यत्वं वकत्वेन योगः यथा व्रीहिभिर्यजेत ताहि शीर्हिसाध
नोपत्वसाधनश्रयणो विकल्पेन विधापत इत्यर्थः विष्किरइत्सेन त्रियातनसहत्वेन निपात्यमानः सुट्शकुनौ वा नियात्यते वोध्यमत एतभाष्या स्वरार्थः आश्रयं मन
वनित्यइत्युभामानैघरत्वव्याप्त्यपेतापूर्वपोग स्यादत आह निपातना इति अनित्यमनियते मस्कर मभाष्येन वैमस्करीमस्करो स्येति एतदर्थकोन मस्करि
शब्दः नहि सर्वं परिव्राजकोवेरपरोनापितनोत्वेत्यपरिव्राजकत्वमिति भावः अपमाह्वत्तमि अथस्वक्कन्चवचपदस्पकवाकेमोरी त्यपक्रम्यस्वपक्कमोशिपरित्यपरास्ये

कै.उ.षि. वस्तुपदेशेऽस्मर्थे भाष्ये कृतः शब्देन कामक्रमोऽप्युच्यते। नित्यमेवेति कानित्युक्तोऽपि कर्त्तव्यमेव अत एव काम्यानां कर्मणां मासं संमासं कर्तव्यो विहरिति प्रीतानामपाम् क्रमिति भावः करोते रिति
३८ नाख्यान्येऽपि नोपाग्रहणानिपातनादस्यार्थे परस्रैः । निसंशसिद्धेचोरकार्ये प्रत्ययः अस्यस्थाने शनि। ह्रापशब्दात्साकारस्थाने रत्स्वर्थः अन्यथा सर्वादेशः स्यादिति भावः चितोऽन्तः कि
न्तेऽन्तस्वके भावे कृत्॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकं॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्यत्रैः पृष्टानामिति भाष्य
प्रकृतमत आह नानाविभक्तिकत्वे हस्यान्तमाह पदान्यस्मिन्निति संख्याया अविवक्षा चैषामेव पञ्चत्वादेकवचनं करणान्तं संस्कार्यत्वमन्वाचष्टेऽन्यच्चतुराक्रादि शब्दस्यापि परिभाषितत्वा
त्स्वेन सामानाधिकरण्यम् प्रकृतमत आनुदात्तं शब्द इति गुणपोषणादिति गुणगुणिनोरभेदोपचारादित्यर्थः न चान्यथाऽनुदात्तत्वादिना कार्यथक्रम्ल्‌रूपपदस्यव्यपदेशो न तु आ
हत आचामिति त्हेऽर्गतिवहुत्रीहावनिभिन्ने तेभाष्ये न्यायाहेतिन्न स्वाविशेषादिति भावः भाष्ये प्रदेशेष्वानुदात्तं पदं शास्तीति एषामन्वाभ एकस्यचिदुदात्तस्वरस्यार्थः उदात्त
न्हणमनुपलक्षणार्थ स्वरितस्यापि प्रदानुपादेन्याचाक्षिप्तं च पदस्य साक्षात्संस्कार्यत्वमपीति भावः परैत्वेकत्वविवक्षा कथनस्य चोपयोगः किंच विवक्षायां पदां त
रेस्वरो न स्यात्तेन स्वाघातिपदत्वे समासेन तावत्पदस्यापि श्रवणात् एकवाक्येन तस्यापि न हणं स्यादत आह यदि ह्यातिसर्वेषामिति सर्वेषामपि तत्र ह्रूपैरेकपदत्वादिति
भावः वल्यवानिति सति शिष्टत्वादित्यर्थः वक्षमाणादास्यगुणवचनत्वाभावात्समतुप्लोपासंगतेरहं अवयवे तिगुणवचनत्वाभावादिति संख्या स्ता पां गुणवचने
से त्वाबाधकत्वस्याकुतरस्त्वेभाष्ये उक्त्वादिति भावः सो भो च मतुप्लोप इति भाष्याशयमन्ये अनहीहरस्तोपपरस्वराभ्यरयोः प्रवराप्रसंगो दोषः न पविषयस्य न राम
पुंसक विषयस्येति निरिभ्योदात्तः वार्तिकेन तवेन्नहणां स्तोपलभ्यत अनेनाद्युदात्तत्वमिति विकल्पेन विधानात् तिष्ठेः उदात्तस्वरितयोर्यणीति चदात्तं प्रकृतिस्वरमाम ३८

विपक्षापकाप्रयाणारक्षाकसावश्चात्रणांसंभवाचानुदात्तत्वसिद्धिरिति तात्पर्यं नन्वेवमनुदात्तमहणोन स्वरितस्यापि ग्रहणे स्वरितात्परं न्तुदात्तं स्यापि स्वरितः स्यादत आह यदि
ति अन्वेवार्थे लिंगमप्याह तथा चेति अनेन स्वरितविषयत्वे तापकस्यासंगतिमिति क्रमेण क्लृप्त कमेव भाष्यकार आहारभ्यमाणोपीति नञ्चस्त्वतरमप्याहत्यापकादिति अस
मत्वे विलेवितत्वे सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वाभ्यां तापकं संदिग्धं च न स्यात् परिभाषात्वे दार्थकाप्रीण्यादावस्याप्रवृत्त्या सामलकाजरस्यादानुभयोः स्वरयोः संभवा
दिति विकल्पपव्यवस्थतः एवेत्यत आह इदन्नैवेति एकमेवमिति एकाग्रहणं श्रावणं विहितस्वरकार्य लक्षणां न निवर्तयेदिति एवामव्योत तत्र उदात्तत्वे स्वादि तत्त्वे च देशा
त्वन्निवर्त्तयेदिस्वन्वयः प्रशाशविधानेव रितार्थत्वात्शास्त्रविन्त्रोव्यापार भावइति भावः हृत्स्वर इति नकारा कारस्येत्यर्थः शिषस्य मकारा कारस्य न अन्वेकान्तहणात्व
थवनुर्णानुदात्ता न प्रवृत्तिमत आह एकमेतनिति सन्नादिति अस्याशय उक्तरच परिभाषाय त्वेऽपि समानमित्याह तथा चेति स्नातुत्तरसुक्रमयोऽस्वातिस्तत्त्वाभाव
नुसादनं पाक्षिकं केपटेन तत्तत्तत्लि मर्थमिति चित्स। यदिनोदात्तं पदमिति प्र व्यासे एकपदे एकत्वसंख्यावसेरत्नैवे चोत स्त्रीत्स्वाद्रैनुपुगपतन्महणासामर्थ्या
त्समावेश इति भावः अत्रपक्षेपि विप्रतिषेधोपयनिर्दर्शयति अस्य स्थाने आभावादिति कएकरति किंसीयेकाप्रीति किंचित्स्यात्स्वीमितरस्यार्थः भाष्ये माणिक ऐर्वुस्वरर
निवधाध्यायस्य स्वरमकरास्यारस्यार्थः ऐसेसज्ञा ध्याप्यामितिशाधिकारिकाऐसज्ञाध्याप्यास्वराटस्यर्थः अथ मितुनास्याः सिद्धोनेपुपक्षिनिर्व्याख्यानादिति भावः प
क्षेपि सहस्यस्वरस्यादेरसंगतः ननुन्यासे तरे पि विशिष्टेन एवं दोषो न त्वाह परिभाषेति नन्वेवमपि कोदात्तपरमितेऽवपरिभाषा कर्तव्या पक एवोदात्तोपत्र तादृशमर्थात्
क्रियमुदात्तरहितामिसर्थलाभादिति चेत्स्यत्त्वेवनाऽपोते नञ्ज्यहपस्यभावसम्बोधकत्वात्पत्र चैकस्येति नञ्‌उदात्तादिशास्त्रस्याद्देशपरंन्तु विधित्वे सामाविन्ते

६

जै.व्या.वि.
३९

दोषस्यपरिभाषावेन कथंगृहीतोत आह श्रासांतरेरिति नित्रिरोधीति॰ अनुदात्तस्वाविधेनतद्गेनासंभवरति भावः उदात्तत्वशक्तिर्विषयार्थमिति सर्वं वदनुदात्तराहितेभवतीत्यर्थादिति भावः श्रुतिषेध
पर्युदास इति॰ कुतो कस्य पर्युदास इति चेत्तत्पक्ष्य लक्षणात रेशात्स्वरश्चिधिरितिमहाशा नेत्रो दात्तत्वशक्ति विधेः उदात्तत्वमेव भवति अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात्तेनैकश्रुतिर्नोपल
रकतात्स्वरितेऽपि उदात्तोऽस्मातिरेद्य उदात्तस्वरितयोरितिसूत्रपकात्पूर्वोक्तादेतदुक्तमिति परिभाषापक्षएव युक्तः न तु परत्वादिति विर्धकस्याप्यायाः पुनप्रमत्तो लक्षेदेहादितिदेहेतुरसे
होत आह परेत्यादिसर्वं चेति॰ गोयाशि अत्ता पते श्रोपगवत्वासितादो समत्वमित्यात्रत्वतत्व समसिमेस उद्यानोतिप्रकृतिरनुदात्तानि निरिः शकुनीनां चलघु एवं मितिधो
दात्तेनतुकास्यचस्थित्वस्यहत्वात्कर्तव्यतो कृिरसंगतेल्या आहकाम्यवद्गतिश्रवणाद्युदात्तत्वमिति काम्याधेषदुगमित्यर्थः परत्वस्य पूर्वविप्रतिषेधेन वा धातकथ शहृति
स्वरस्यवाचकत्वमत आह धातुस्वरराते पसपत्वेयुक्तस्वरस्यप्रसपसेनियोगाशिषत्वाद्धातुत्वयुक्तस्वरस्यसतिशिषत्वमिति भावः युक्ति स्वरो उसस्यपरत्वादित्या
श्पेतुधाशकतेभाष्येउक्तनिस्वराभावरतिपरत्वात्वहृतिस्वरएवस्यादित्यर्थः फिट्स्वरोऽपि बाधकत्वेनेतितेन्तिरीवंपिदीघः पद्मादिः सूत्राशिपाशिश्येषयाअधुनि
ककर्तकारीतिपरत्वं बोध्यंसमाधन्तोसिहेत्वितिनयुक्तनिस्वरस्य वत्नोपत्त्व कथ्यप्रत्यपस्वरस्यावेहेतुरतत आह युक्तितिस्वरादितिनात्रप्रत्यासमासस्वरतिभावः एवम
पिगोपायतीत्यादौ हेयोन आह भाष्येसतिशिष्ठेतिस्वेवव्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति भावः नदघनपत्राहससतिशिष्टस्वलापस्युदितिपयोजनस्योक्तत्वात्स राम
योज्ञानान्तरकथनमयुक्तमिति पंकामपूनिनाथचारः कः पुनरिति॰ तावस्थायांत्विति अत्रपक्षे यमर्पीवाचनिकत्वेऽपितिवोध्यवानिकैः निय मोनाम सर्वथासंग ३९
हरतिव्यावधेमाघ्येनसर्वमितिकैयटः तत्सूत्रे थास्त्रयोर्वर्णितिषेधएवनास्वरतिनियमाभावादित्यर्थमाहनतुशास्त्रपरविप्रतिषेधः कस्पशास्त्राभ्यन्तरस्तत आह परशब्द

विषयत्वादितियथाक्रापसस्वतः परत्वात्सभवानकारणाभूतलाहारा परत्वाभ्य यांत यावि शब्द भूतशब्दरेणाप्युपचर्यत इत्यर्थः पृथक्चः पराक्रितिसादौ शब्दपरवि
प्रतिषेधो भाष्येदर्शितः श्रन्तरालेचपूर्वस्यवापूर्णादितित्याथितरत्नाप्यपतीनदोधातीरोत्वास्पनिलकरणमाह भाष्ये पदिशब्द परेतिनस्वेवेतिधानुस्वरप्रपस्वरयोरित्यर्थः श
ब्दपरविप्रतिषेधा भावे उक्तनतरत्नम्याह भाष्ये पत्नो भयोरिति॰ एवंचेकत्वाद्गुणपत्यभावाद्यतेनेनसिद्धिरित्यर्थः कृतउत्तपस्नरति॰ विशिषशब्दतपस्यैवविधानादितिभावः
भाष्ये इत्येभयंश्लोकोतीत्यापातप्रतिमातेतासतिशिष्टत्वादि भक्तिस्वरस्यवपाद्यानीतिस्वरत्वेममस्ता हेम क्वावधितिसशादात्स्वरत्वमस्त्वेवेतितिसभ्योनसरस्वस्यप्राप्तेः
एवंचसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वे मनत्रविकरणस्वरान्स्वरात्तीतिफलितं विभक्तिनितंपस्येति॰ श्राम इत्यर्थः गतिकारकेति॰ परत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते वचनं।
ननुधातुनासमासः कथमत आह तत्रापवेति॰ कपोलविकरणानीतस्येति॰ घञंतानुकरणात्तु नघञ्जरस्तूक्तरितिभावः अत्रतौ यादिकप्रकृतिकघञंते॰ नतुमतोर भावेआ
कारोनाघञघञतेनैवस्यात् याकरत्वादौनस्यादतोमनुरावपकोगते आह आकारात्सरतिभाष्ये आकारादनेतरइतिघनुसाक्तिकाले आकारादनेनतरोदायश्त्
सावस्नासाश्यः स्वरप्रवृत्तिकालिकमानंतर्यमिवस्वरप्रवृत्तिनिमित्तमित्यायपेनाहेहापिपुकेतिपुङ्किसूत्रे आमकौपुगागमकार्यज्ञो व्यवधायकरतिभावः नत्याका
रमात्रान्तघनोविधानमसत्यत आह घजेतिनतिस्मादिसुन्तरसेतस्मिन्कथंविहितविशेषणलभ्यतेत आहानेनपोसंभवादिति अनुदात्तस्य चानत्वमश्रेति
आक्षिप्तनतद्वेनतस्यैवान्त्रस्वरेकार्पत्वेनप्रतिनिर्देशादितिभावः स्वरितइति॰ एवंच स्वरितेपुदात्तलोपसम्भावात्तथाहत्रयेणचारितार्थ्यमितिभावः भाष्ये निघा
तेस्त्रतरति॰ तत्स्वरितमित्येकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः निघातः त्रिपमाभिति॰ स्वरितविधेकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः श्रयंपूर्वोक्तः सर्वस्वराणां ननः शाभातशविनी॰ श्रय

कै·रा·वि वारः सविशिष्टत्वाद्बाधकः शास्त्रादिति सौत्रास्त्रोऽन्त्योऽयेशमपस्याविद्यमानोदात्तत्वादेशानुदात्तेनोपसत्वादनुदात्तग्रहणोपि दोषान्महृत्करोसोदात्तलोपएवनास्तीतियापिशाच
४० मेववानुदात्तग्रहणमर्थमेवेतिभावः अविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यत इति पाठः एतेनानुदात्तस्येतिपदस्य त्वोपितस्याविद्यमानोदात्तस्येत्येवार्थ इति सूचितं अघमानोदा
त्तरत्वेसत्त शिष्टोगुणमात्रयरस्याह अन्यथेति एवं चोदात्तलोपाभावात्वात्स्यातिव्याप्तिरित्यर्थः अविद्यमानोदात्तकं पश्चिमि त्रान्त्वस उदात्तलोपस्तस्य उदात्तरत्यर्थः उत्तनिमि
त्तत्वानादरेणापत्राविद्यमानोदात्तेयर्णोपरउदात्तलोपस्तस्य वर्णस्योदात्तरत्यर्थः रत्याशयेनपृच्छतिभाष्येकिंपुनरिति अत्रवर्णेतरमिति आघपक्षेतदनुवृत्तिः अथ नानुवर्त्ते
तेरतिद्वितीयपक्षेतरनुवृत्तिः फलाभावादसंभवाच्चअतएवापचश्चितेचरितार्थं द्वितीयपक्षेत्वर्थोदादेरेवकंस्मानुल्लेघनादिति एषापक्षेस्त्र चिता अघुदात्तस्योदाचा
दित्यहरणस्वेपथ्यापन्ने अनुदात्ततिशाशेतीतनःश्चेदात्तलोपाभावादस्य स्वस्यनायंविषय इतिभावः एवंतर्हीति इदंविंतं अत्रतरात्वात्स्वर्वधातुस्वरेणसिद्धे तेपुनः कथत स्वरित अत्रे
देनत्वे आगम अनुदात्तारतिनापूर्वे फितहि शेषनिघातमत्तकमितितनीयेनिरूपितेतस्य चयत्रविशिष्यस्वराणाशास्त्रक्षिधयत्वात्रपहतेदोष इतिबोध्ये लसार्वधातुके
तियत्राविद्यमानोदात्तकेपूर्वस्य पेपरत उदात्तलोप कृतोसेघनेमानाभावात्तदादेरुदात्तरत्यर्थे रतशब्देस्याविद्यमानोदात्तकृत्वाभावात्रदोषइतिभावः ननुएवमपिप्रनमः स्व
रेणानपाहस्यापिनिघातात्दोषएवाकेचयदा आहोस्विदादेरितिभाष्यस्यानिमित्तत्वानादरेणापत्रानुदात्तेवर्णेपरत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्य उदात्तरत्यर्थः स्वत्रस्रेसाए राम
पः तदादेषनादवस्यादाह अथवेति ननुविदातेरत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधेनविनाप्यनेनस्वरेणानुभ्योदात्तत्वसिद्धेः किमुच्यतेरदमपीति अ ५०
तआह अतमहणोतिस्व मिः लोप इति एनमावर्त्यमानस्वरेणानुदात्तत्वादुदात्तलोपाभावादिति भावः अनेनक्त्वादिविषयेदोषान्तरमस्येस्येवेतिसूचितं धातोः अ

देरितीति इदंचिंत्यमिसूक्तंतस्यान्यस्यायंभावः सूर्वंसूत्रेतान्तहणसंबंधे आघुदात्तत्वस्य निर्णीतत्वेनतत्स्याहवर्यादितिपृष्ठा आदिस्वरकारोइदंसूत्रेपदनीयमितिभावः चूत्वा
चित्तथाविचारः इतिबोध्ये धातोरित्येतोदात्तत्वेशानुरति अत्रतरात्वात्स्वर्वस्वरेततादित्वेप्रतिघातवत्तात्स्यमावेशाभावेपिपूर्वस्तोदात्तत्वेपाप्ते रत्यर्थः स्वंचेवेदपरस्त्रेपदानामिति
स्वरैभाष्ये आम्लात्वामाहिरितितुजक्षतादौ सिस्वरेणश्रूते तेरनुदात्तत्वादात्त्वश्रवणार्थमिति अनुदात्तेवेलस्यग्रहणमितिविदित्कृत कथमिति यश्चान्तरेनवृत्तकामि
तित्वावर्वमित्याशयः ननुपिद्धेरेकाद्यो किमनेनेत्यत आह लपपद्येतितपकमिहेतिएतेनाभ्यासानुवृत्तिः कथमित्याशंकावत्कृत आमुदात्तविधानेपिउक्ताउत्तरेत्तरस्या
गुदात्तत्वस्यादितिभवेदरथपितदावश्यकमितिभाष्याशयः हनिवर्धोः सप्तस्यविधानात्कथ्यमानर्थकमत आह अन्युलपत्वादितितुपादिमतः प्रत्ययत्वेनार्थवत्ता
छेकानुपपत्तिरत आहसनरति अनन्यार्थइतिभाष्यमावश्यस्वराद्रं एवेतिवित्तः पूर्वसूत्रेनुवृत्तेस्यहापिसंवधरत्याह अन्तरतमितिप्रत्ययापस्यपारिनपरिभाषात
नेहप्रवर्तेनेतलक्षणानुसारादित्याह घुजादेरितिविकृदस्यागुणावचनत्वात् मनुप्लोपप्राप्तेराहविदवपवत्वादिति एवंचागमस्यानार्थत्वादयुपोगएवलोपइति
भावः सोत्तोमनुलोपरत्याशपमने अस्येवार्थस्यागोरणमहणरूपस्याविलानितिमतुवंनेनतिस्मभोनेचतिसशब्दस्यैकृत्वाहू हेवचनमयुक्तमत आह अघणतमि
ति स्यातिव्याप्तावादिति आतरतम्यादित्यर्थः ननुतिसशब्दस्यानोदात्तलादुदात्तस्यस्थानेपराः सत्वादुदात्तपराइउदात्तत्वसिद्धमत आह उदात्तपरा इतिस्वार्थकृति
तिस्वार्थिकानोपाहतलितिस्यातिवर्तेनादेकवचनोनतेवेचइ वचनोतमवेदभाष्ये रलनेतिसभोजस्यग्रहणानर्थकमितिसमर इतिविहितविशेषणमितित
दाशयः चतुतिस्कैस्त्रेतत्वपाशेः कथंतेनपेनत्वाशारितेआहतिसकेसत्रापातिएववार्तिककृतापूतास्यातमपिजसग्रहणंभाष्यकृदाचार्यान्तरमनवय

ह

के.दा.वि. ५१ म्यूस्यापयतित्वसमस्तार्थक्षितिविहितविशेषणेन मानमितितदाशयः अतेर्धातुलोपः इति अतेः परं अस्तुं तं परशब्दं तोदात्तस्वरार्थकस्त्वेतेनाव्ययाश्चैवानिर्दिष्टोपमासेवी ज्ञविसेवा
धिलेतिसतितिशिथलादितिभावः अतितित्वरसस्वप्रस्वरादस्तालमेवारयति अतितित्वस्यत्वेतिचतुरः शासिशासिपरक्षेतुः शरस्यान्तउदात्तस्वरार्थः स्यानिवधात्वादु
दात्तत्वेसिद्धे इति चतुरस्थतेचरश्लयात्तलेन कःसंख्यायाः इति वा पूर्वदात्तत्वाम इति भावः सतिशिष्टत्वेन बहुत्रीसनेन ननु अत्सादपरः इति समासे ऽति सवरस्यादेरेक
वचनाधविसमवतीति वहुवचनादिवयत्वादित्यपुक्तमत आह विहितेति अत्र च व्याख्यानमेव शरणं उपसर्जनत्वादेतिभाष्यप्रामाण्यात्प्रधानाभन्त प्रसिद्धार्थवो
धकसख्यादीनामेवग्रहणादितिभावः एतेनाचारक्विवेतश्चरूतिककर्तृक्विवन्तादेरेकवचनादिग्रहणं भवतीति परास्ता अभिव्यक्तेतिस्यापाद एवं वार्त्तिकस्तात्व
र्तोत्तमपि तापकमुपसमस्तार्थमेकेरितिविसर्जनीस्त्ये स्यस्तो कृत्रीत्यातत्रास्यापिचारितार्थ्यं नासनातमितिमित्वा च तस्य यथ्येसत्राऽस्याप्राश्रिपुकारान्त
रेशोयमादयतितिनेव वापुनरिति तत्रुरको गुरुवालस्यपर्वसवर्णादीर्घत्वा वा धातयत्वादेशेकृतरस्यमतमत आह अचिरइति नचरेफादेशात्पूर्वमेवस्व
रः किं नेत्यत आह परत्वादितिभाष्यैशसः पूर्वं इति सोवर्णः सन्नमस्तदेनसवर्णदीर्घत्वेनात्रप्रवृत्तिः लक्ष्यानुसारेण तापकसिद्धत्वेन चासार्वत्रिकत्वात् इति
इकृतकारस्येति हल्वरशोत्वेसत्र स्याविधमानत्वे देकाशकवृत्तिपमितिभाष्यप्रामाण्यात्पादेकान्तग्रहणाद्वरूपापत्तिमितिभावः तस्मात्तु काम्यकुलोभ्या राम ५१
मित्यादौ एतत्स्वरभावः अत्र तापकेनसन्नमावहुवचनान्तग्रहणाधयत्वान्ननु पूर्वमेकवचनान्तग्रहणमेवेति स्वितिभाष्येदोषा इति एकस्मिन्नपि वहुत्वारोपेणाव
चनेनोदाहृतो देय इति नन्न्सन्नमावहुवचनेपित्वोपेसतिविहितरूपसे वश्यो गेन आह स्वरविधाविति त्लोपः स्वपरत्वेनैव तस्मात्तत्रीयादिरित्युदात्तत्वेन शायो

नीतिपाद नचतत्कथेति तत्काध्यपतितमाद्येन पात्तग्रहणेन ग्रहणोपि श्रोतरूपभेदः कुतोनेतिविंशं विशिष्टेतियथासवर्णादीनीत्यादौ न नेभ्र रस्वादौ ऽत्र इदमित्यनेन विभक्तुदा
त्तत्वेसिद्धमितिकिमनेनेत्युक्तोऽयोजनमत आह कृदिदमिति एभिरनेरस्यादेः सर्वोत्तदात्तपदमवशतु कादसमितिनस्य नतुसप्तमीवहुवचनेऽपूर्वस्य दीर्घकालाभावेन
स्वरशास्त्रप्रवृत्तिविधोनर्थक्येन आह सोपदस्थमितिवार्त्तिकाशयवर्णनमात्रमेतत् सोऽस्यस्वैव पश्चेपदे सोपदिति एकाक्षेपादात्रायसामिपूर्वान्तमित्यर्थः एकवचनोत्त
मुक्तिकात्पत्रकृतिक्विवेतानामनभिधानं वोध्यं अन्यथात्वात्सु इति सोपदकाव्ययतः पत्वाभ्यामित्यादौ तन्नी पादिविभक्तिरस्तेवेति सत्वात्प्रत्यनास्यातिः स्व
वशाभेद्यत्वपराथापेशतस्याद्येनवातमो वो जितकेभ्रत्ग्रहणमितिदिक् अतोराज्ञात् अतीदात्तत्वे कार्यो रुत्तर पदवृद्धि वरात्यायनंदीवशपक मितिकथंतदाशे
पोन आह अलेत्येति अनितिसमासस्य पदंतो दात्तमेकाचतः परमित्यक्त्रादयामुत्तरपदमेवेतिभावः सन्सप्तम्यामिति अनितसमासे सति अतोदात्तुएकाचपृ स्व
मासरस्यर्थः प्रवृत्स्यर्थसप्तम्यास्यादित्यर्थे ऽतदं पदन्नरनितिविषयपर्यंततापात्वस्य प्रसिद्धत्वादितिभावः गावापाक्तचो ऽचिकश्च आसनादौ अस्त्यौपाभावेमध्योदात्तत्वे
अपच्छवृणार्थमेवाग्निमातमपिग्रहणसारत आह एकाच इनग्रहणं चैतिभाष्योक्तहेतुस्तदाहरणाविषयविषयपरत्वात् पदात्तितितदोदात्तमिचानिस्वरेणेतिसा
ववर्णानेपूर्पेतातः पत्वो भावाद्यन्तोश्चमितितत्रिषेधो नेतिभावः ननुसकपहृदादानामपुदात्तानोस्यानेपनेकाच आदेशास्ते आनरतमादाघुदात्ता इति कथ्य
तहिसयेत्सानुनिवृत्तिस्वरेणोवसिद्धिरत आह येपानिपूर्वसतरत्वपूर्वेनाप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वे वोध्य उपधारूपरति अनुपापेचमानिदिशान्दस्य एवं रस्येनेतिभावः
विपर्येणोदाहरणदाहरणो अन्यथासा विकत्वेपिवेनेत्यस्मात् वृद्धो येन्दे हेशाविकेलोनमास्पत इति भावः स्वाजान्त्वपूर्वे रत्या भाष्यमित्यन्वयः नत्वहेतुः परत्वादिति

कौ·टी·वि· षट्स्वरोऽन्स्यपोऽन्नमिति· अथैवं दीर्घान्तमवसानेऽपि नार्थस्तत्रहि नषट्त्वे तेहसंतेनतु नलोपमसिद्धत्वात्स्वट्त्वामिति भावः माय सिद्धस्ये वेति यद्यपि कार्यकालपक्षेवषट्त्री
४२ तेकेवाकतापवासेता आत्वेनसमेवनथापियथोदेकायखेनरान्तमिति भावः नचनोतत्वावस्यायोतातेपिषट्त्वे आकोरेऽतेतरनस्यादिति वाच्यएकदेशविहृतमा
पेननोतसंस्थावावकत्वसमानाधिकरणाधर्मेविशेषरूपषट्त्वस्याकारान्तेपिसत्वमत्वादिमिमात्पर्यं अस्मादेवज्ञापकादेतद्विषये यथोद्देशपक्षेवा अपत्तामितिवोध्यं दी
घेनहरोनेति· अन्यथानुपपत्तिस्थनेकस्याप्यपेक्षतापि केसथेः शातुरः शात्वस्त्वावादिति वनेमानेऽरमहृहुजुगछनवचेनेन अनर्थकोसोपाठ इति· नद्यर्थ इति
शेषः नमतेपिवक्तव्यतादर्थ्यंपति· अनुपसर्जनेति· नवेतविभ्यआवादिति· विशेष्यासंनिधानादिसर्थः अनेनेवसिद्धेमीरादिसूपाठः किमर्थ इतितु चिंत्य· उदात्तयणो· भा
ष्य अन्यपेरति उदात्तस्थानिकोयणशब्देनविवक्षितोऽस्या वासर्वेसमहतास्यात् हस्वेनहयोतुयस्य शब्दविहितस्ये वनहराम्रित्पमिमानः नतु हाम्रस्मद्दृतत्वालुनस्त्वस्यक
तैव्यतोक्तिरत्न आहउदात्तयताऽनातिनसत्वस्वरस्वरनिभावः पयिरितिविन्नहः वृहुशी हो पर्वे यदव्यनस्वरेगाधुसानलादुदात्तस्यानिकहलोपसिद्धिरितिभावः न
तुनस्येदेवपिपत्ताचेष्व्येरतिपर्वेपदब्धतिस्वरः सारत आहनमत्वातितित्कअथोजनाभावेदर्थोपतिःपथोरशितिस्वरितत्वनिहत्वर्थ मिति· ननमन्येरन्मोक्षतात्
तुदात्तस्य स्वरितत्वस्यनेनविभक्तेः स्वरितत्वमिथमेवेतिचेत्र अन्ये तु यमिसादीविषेधानेनचाहित्तुम्रशीहोजुम्रायिनेचछदसोसाधुदात्तेः तान्त्रीहिनादात्तस्वरितो
रपमिसनेवउदात्तादउदात्ताोरनुदात्तस्यस्स्यनिषेधात श्रनेनरत्वाहितस्येवरूनिषेधोनोदात्तस्वरितयोरित्यस्येतिदिक् ननुनकारभिर्देशेतस्यपंचम्यंतत्वे
समसोदात्तशब्दस्यतेनान्वयस्त्यात्‌क्रिमेनेदत आहभाष्यकारेणोतित्वदात्तेनिलुप्तवस्थ्यनमितिभाष्याशायमस्येनतु वहुश्री होपर्वेपदशब्दनिस्वरपासेरुदात्त एम

४२

स्थानिकत्वाभावेनत आहवहोनेन्न्वरिति· उदात्तस्वरितत्वंभवतीतिपाठेऽदात्तस्थानिकपरत्वनिमित्तकंस्वरितत्वंभवतीसर्थः भाष्येवकृतिनवारतिन्नतीयांतवकृतितवेरतिषसो
स्वारितत्त्रहिषेोर्तोतितुलोनभाष्येनामन्तमतोहस्वान्ताहितिन्स्वसेःनोनामित्सिद्धित्वदवस्येवमतोहस्वांत आग्निरतिनामस्तस्मात्स्वाभावादत्तस्त्वस्याक्षिद्धग्रकारदर्श
पत्मर्थमाहमतुपीतिभाष्येसाप्रतिकमत्वासमर्थपतेनाम्रात्रिसेप्राप्नरतिविकल्पेप्राप्तेरत्रमतरस्यामितिविकल्पेप्राप्ते इत्यर्थः साप्रतिकाभावादिति योगविभागो
नचनरत्वामितित्वासचिकल्पस्यवाधादप्रवृत्तेरितिभावः भाष्येउदात्तयणोहल्पूर्वोदिति स्वपरोवाधकरतियद्यपिकत्रीकत्रीत्यादौवरितार्थस्यास्यनभिरत्यादौव
रितार्थेनन्यवास्यनरस्यामित्यनेनपरत्वाद्वाधःप्राप्नोतितथापिपूर्वविप्रतिषेधेनात्रतदेवेति भाष्येपूर्वपक्षेकदेशप्रभिमानरत्याह नैकसुदात्तरणामितिनरणामित्ये
ततान्नचत्रह्रस्वानहरणभावात्कस्यवचनस्यसामर्थ्यमत आहहस्वनुडितितत्रशङ्किमाह अन्यथेतिनामितिसत्रेवचनं नहरणमनुवर्तनेनत्परस्यामितिवहस्वान
हरानुवन्तिरयमत्रइयवा अन्यथासर्वनदीषेपिसात्सनवेयापत्तिःसामर्थ्यायोगादिति भावः भाष्येनैवं विज्ञायतेरतिमतोहस्वानहरणमितिकार्त्तकस्यकर्त्तव्यमितिनशेषःदि
तुवर्तेनरतिपोषरत्यर्थः नोऽग्न्यन्तकत्वकथककारोपादानादिति एकप्रकारोत्नमपोन्पादानादित्यर्थः नतस्मादलोति· एवंचविषेःप्राप्त्यभावान्निषेधाप्रवृत्तावविनदीयरत्यर्थः
तेनेत्यत्रसप्तमीवचनेपन्नेइतिरूपंतत्तस्य नेति तत्तापरिवर्त्यात्नमतप्रविवृत स्थापेनेतिविधेः शाप्तिर्वाध्यारतिनिरोपदतिचाविदितिसूत्रस्यभाष्यशास्त्रातोप्रातानुष्पय
नुवत्वाविभक्तिमतुप्वविधपेप्राप्नस्वरमात्रस्यापनिषेधरत्यपिनिर्णीपीवोध्य पन्नदीत्येवभाष्योक्तेः केम्परत्यादौनिषेधोनभवत्येवसावर्त्रानेपद्ध्पेनस्मात्परत्वविभक्ता
द्युत्त्रात्नितवालाबद्धेस्नात्वेनेनचाविदितिसूत्रस्यभाष्यविरोधःनचहिवेतत्वानित्यत्वास्यप्राप्तिःशंकितानाधिकमारत्वाद्दत्तनिर्दृत्तिस्वर निषेधधोकापरभाष्यवि

कैयवि॰
४३

रोधः पत्तरोश्रेसस्य चसार्थकामिति वोध्यं चिंत्यमिति। एवं च सावकाशत्वस्य प्रभावादेनेष्यत्वसिद्धिरिति भावः वस्तुतो भाष्यमते सङ्गसौ नित्यत्वेनादेशस्यैवसत्वेनैकदेशाविकृतन्या
येनान्तवत्वादुपयोग्याच चिंत्यमेवाविंत्यमित्याशिनेनतु अन्तरादित्यादौ प्रत्यापकस्याप्रत्येयितपरसूत्रबलात्स्याप्यस्य विधेयस्यैकारस्य नित्वाभावात्कथमत्रेत्याशिरत आह मितेति अन्त
रङ्गतोपि नित्यत्वेप्यन्तरङ्गत्वेन समर्थः तेन प्रत्यापितः संसाधिरेको भवरङ्गितिवतुशाद्यार्थ्योरप्येवोपचाराञ्चेवाधर्म्मराकण्याष्ट्रस्यन्वयः स्तीप्रत्यापितरत्तिपाठांतरेनतुपदाद्विप्रत्ययस्यमुख्य
मेवातिलेने साहस्तिज्ञाहोत्रिवत्सायकृष्चाने रूढोपात्तएवतुपदेशोन्तर्कालोतद्विधानादिति भावः तस्याप्सत्वेप्रत्याप्येरति पदार्थोपस्थितेरतुवेधविनिर्मुक्ताया एवज्ञापपा
नेत्यादिति भावः नतु तस्मात्परस्य तु पूर्वस्याचरितार्थस्य कथं संस्तुपकारकत्वं स्यादत आह अनेकेति अनुबन्धानामिति स्वरीचपिवल्कृतोविधीयमानत्वेन तत्परस्य तु पर्वतो प
लाभावरीतिविशेषकं विदाश्रितेति आश्येतिसूत्रे आश्रितत्वाभिमिरेषा नेत्यापिलक्षामिधायमाश्रितसार्थः आस्येतिसूत्रेतु न तत्सामान्यार्थेकदेशिनो पन्नत्वान्नानुमितिरिति ला
शफः आत्माबृत्यादौप्यानिवन्मावेन प्रत्ययलेपिच्छेदं विधानकालिकप्रत्ययत्वतन्नन्नहस्यादित्याहुः ग्राह्येपदप्रदिव्यङ्गदिति एतन्नाप्यविरोधात्एतत्परकरणमाम्पादेव
प्रभ्याभिमादौ भाविशेषेव्याहत्तिरिति मेषसारणासेत्यासूत्रस्य कैयटादयश्चितामवतापिते चारितार्थ्यतत्वभ्याभिस्याक्षाद्युरोस्खण्डवत्वावीयोपदितुक्केरिति सूत्रेकि
तोस्तुहृत्तियप्येत श्रेह्वद्भुलं भास्तदा अन्तरङ्गदिति तत्परत्वज्ञापकेवोध्यं नचञ्चकारणकारपीः स्थानेऽन्तरतमाज्ञाहद्दीर्घव्याहत्यर्थं क्कचित्भाष्येपितथैवपाठः अ
दसोसेरित्यत्र समाहारद्वंद्वनिर्देशरतितु दिवउदित्यत्रेव सितामसामि एवं तर्हि थकारस्येति वक्तव्यो निस्त्वात्स्य च भीसमासस्य नदोषः तात्पयंत्वापदौपदेशारति
कस्मिंघंजंतउपदेशाहरति भावः भाष्येनत्वप्नितार्थपरंबोध्यं हेनेरितिम्काकारस्यविधीयस्वेपः केवलोकारस्यपदिश्यतेयस्वधात्वादिष्यतास्य सर्वस्यानहरंगत्वाप्रतादृश्रति भावः

राम
४३

अमुरूपपरत्वादितितस्य कार्यार्थत्वात्तउपदेशएवतात्पर्यंतच्छिष्यादकत्पात्त्ववयवानामपिप्रत्येकस्यपरिदृश्यमानत्वनत्तुहररतिसमुदायस्यानत्वमितिभावः व्यवसितःपृथक्
स्तः अर्थवत्तेतिभाष्येपोवसौः र्थवोवने सहायःस्वतएवार्थवान्ततत्रव्यपदेशिवद्भावेःनात्रनपेक्ष्यर्थः एवंवार्थवत्वेनासहायत्वमुपलभ्यते अर्थवत्ताशब्देन व्यपदेशिस्य
शोभावःकार्यंलभ्यतेरस्यप्रत्यर्थशेतिपरे भेदनिवेधनाभावादितिभेदविभिन्नाभावादिस्यर्थः लोपेदृतेरति कस्याचौसप्ने नः नतु लोपेकृते पौकारान्तःसनायेनतद्भुद्धेरभावादि
त्यत आह एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति संघस्यकारान्तत्वाभावेपि औपदेशिकेतदादाय कार्यसंभवादेकदेशविकृतन्यायस्य स्यानिवत्वस्य वाक उपयोग अत वि
भिन्नादिनातयौरप्राप्तिश्चेतिविशेषत्वसार्वधातुकस्यप्रत्ययप्रयुदात्तत्वमिति कास्यतुश्ववृत्तेत एवेतिभावः तत्प्रमुक्तशेषनिघातस्तन्नलसार्वधातुकस्यविकरणत्वस्या
त्रसतामिन्नहरोनलसार्वधातुकनिघातप्रयोजकत्वज्ञापनात् नतुपत्स्वोल्लोपेपिठदात्तनिवृत्तिस्वरुपस्वरत्वादिदमनुदात्तत्वमेवस्यादत आह पद्यपीतिनतु भस्ता
नामितिनिर्देशात्तेषामेवाविरुद्धान्तःस्यादितिकेयलसार्वधातुकस्यादत आह स्वसतातिभाष्यएवकारोप्यर्थ इतिभावः नतुत्वःप्रयतानेहरणात्समावेशेऽत्र
तेकथंसमावेशः अनुदात्तेपदमितिपरिभाषणादत आह यथायोवेति अर्थाद्विभक्तीतिरुत्तरत्रैत्यर्थः चकाराभावादस्यस्य कार्यित्वेननिर्देशाच्चेति भावः पथाप्य
नेति त्रक्रमेणस्यार्थः यदेतत्रभास्त्वानोसेवधिलसार्वधातुकमानुदात्तेमिलर्थः स्यात् आदिरिति नाभिकदेशान्नहरणमतएव भाष्ये तस्येवेत्युक्तं सतम्पमादि
सिचरतिसूत्रेफलाभावादसंवधः सिचोलसार्वधातुकत्वादस्येव सत्वान्नप्रथमापातु तत्स्यानुदात्तत्वापत्त्ववधः स्यादितिदेव इतिमत्वासिजर्थमितिनतुत्रसत्रे
म्यतसंवेधार्थस्यकत्वाभिप्रायमिसाहुः नतुविपरीतेकिंनस्यादत आह अहृतापींहातिभाष्ये आदेरनुदात्तत्वमिति आदेःपरस्येतिवचनादितिभावः स्वरवि

६

कै.दी.वि. ४४

संघातः कार्यी त्रिमात्राः इति सत्त्वेव्व विभाष्येदुपदेश इति अकारोपदेशे एकश्रुत्यतामर्षी स्परिदृश्यमानमकाभ्वंतशप्यस्ति अकैःकारवयुवत्ससमाहेवाद्योधनात् अकारयहणेन तद्विशिष्टमहणंपसामा
यत्रिमायेन्वोध्यात् यतिभावः एतद्दाप्याधितिसूत्रे वेत्यर्थं वृत्तो स्यात् मरत्वकृतत्वकृताभिषाप घोसार्थेन विकरणानामप्यर्थत्वाव्स्थातिरिसमेनचतुपरत्वात् एवधमात्रस्य कथं नहणमत
आहरूपदेशानहणादि तिनचैवं पचमानः रलनाक् सवर्णः इति दीर्घ प्लुतिः मुविधानसामर्थ्यं वतस्या अनिवृत्तकलनान्नदोषः जयरकरणादि तिरुपदेशनहणस्यत आभा
वादिति भावः अवृस्थापनादिति स्वरात् रेश्यकेविधावित्यर्थः रत रति आवश्रेत्संज्ञकादि तितद्रहणस्यार्थः नचाकारान्ताद् उपदिश्यमानादित्यर्थे न दोषः अनेकान्तत्वादि
त्यनेनतस्यैवार्थस्योक्तत्वात् तावतउपदिश्यमानत्वेन तस्यानेन वयवा इति तदर्थः एकांतपक्षेपाति माङेव्यत्ताहारे तस्याभावात् तत्वस्य मेङः एवत्रहणमिति वाच्यं आ
रसेचउरकारेसत्यनेन तत्वाच्चघाज्ञो नाति तापक्रमित्यर्थः नत्र रत्यादावरुपदेशात् परत्वाभावात् कथं स्वरघा[इ]रत आह यथेति मन्त्वादेशस्य लुगादेशत्वान्नैव वादेशमि
त्युक्तमत आह आवेशस्याथि बुद्धिकृत परत्वेऽसम्भवाद्धिऽसमित्वं वर्णाश्रयत्वादिति श्रयणासाधारणरूपेणानाश्रयणादुस्यवृत्त्यपलक्षणत्वाभावइति तत्वेनजेनवर्णा
श्राधान्येनचतत्रहतिरकारतादुपदेशादित्यर्थं चनन्ताधान्यमथियशस्तः चवावरत्पत्त्रेतिवा ईःस्यापिस्थानिवत्त्वासंभवाविसमिदंरत्नएवात्वरसाभाष्यपक्षां
तरमाहानुदात्तेति अनाश्रितेति एवं चेदेभाष्यमेकदेश्युक्तिः एवं चानदपितापकमेवरत्नचिनप्रातिरिक्तस्यात्तुदात्तेनस्तकृतोभावादितिभावः सिवी अनिटः ५५
पित्रस्यनयोस्तामान्याधिकरण्यमत्रमेनिराकुर्वन्व्याचष्टे अनिधः सिचइति उदाहरणे माउञ्प्रयोगोऽस्वरनिहस्थर्थः हिश्योऽग्राहि चैतिनिघातश्चतिषेधार्थः यश्वे ५५
आयुदात्तमिति धातस्वरेणेत्यर्थः पक्षेविवितिश्वृतवातिकेनेतिभावः सिकस्वरेणेति विलसामर्थ्यादिरात्मातुदात्तेनवाक्षितेदात्तेत्तादित्यर्थः मत्त्वेनौदात्तमितिश्वृतवार्तिकएवर

नैरिथिभावः स्वयादिहि ऊदं विकल्पेन घातोऽराधुदात्तविधायकं अभ्यस्तानामादिरितितु पुनरादिरहणान्निसमाधुदात्तविधायकमप्राप्तावनिति लसार्वधातुके परे अनुदात्तचन
नुदत्तश्चोति लोपासरलात्त्वेवहुशीक्ष्याशिकारोनिष्फलो आह एवस्यपरत्वादिवहिरंगत्वादिति हि यस्याश्रयत्वादिति भावः स्थानिवन्त्वोऽप्यत्रशान्नोतिस्वरेनिषेधसूत्रलोपकृ
याजादेशविधपूर्वेत्यपितोकेन समानरभपमनाश्रिसंदेवातिकमितिवोध्यं सर्वस्यस्पिसोपाग्रिमदेशनानिसाधुदात्तत्वस्यहित्वादाह सर्वं शाश्वृ इति सर्वं घ्रवारि
लनेनेतनस्कलब्धप्राप्तिसर्वेस्येति अनुदात्तादिपञ्चतिकस्वतादजितितदर्थः स्पातिनु अत्र तत्वाधिकतरकारखाघनसर्वेतन्त्रस्यादित्राव्सर्थेनेवास्वुस्सन्नः घा
वृधिधानादिति रेपोग्रादिति स्वेभाष्यं चस्वं भीहामहूस्वे जागरामितिसो आनिर्देशः जागर्त्रास्लादिश्यमानस्यस्वत्तगुणस्यानुकरणेवाअनुदात्तेचेत्री
ति अत्राप्यभ्यस्तानहणानुवर्तनत्रइतिभावः विरोधावितिविरोधोगुणायत्ता प्रभावेनावश्यापरतापिविषयविभागेनाध्यानुसारेणभवस्यैतिभावः वधनमंतरेणेतिग
दमन्तिमितिशेषः पर्यायेणोति एकविषये द्वयोः प्रत्यपरत्नोविषयमेदाश्रयणात्तत्तरत्यर्थः अथ एसर्वेधामितितिपितोभावादस्याशापेर्सिमीत इत्यादावनुदात्तेचेतिविधिः एव
वकाशहर्तितपरत्वाहाधितात् इदमेवस्यादितिदोषइतिभावः पूर्वेस्यादात्तत्वस्यादिस्समपर्वस्येवोदात्तत्वस्यादित्यर्थः भ्यादिस्यइति भ्यादिश्यइति भ्यादिसन्निधिमिनिपरत
स्तत पित पूर्वेनुदात्तमित्यर्थं इति भावः आर्द्धधातुकस्यपितस्तु किंसमवानस्तोपचप्रहरस्त आहे पितमारस्येति स्वरवाग्उति आद्युदात्तपायवपदत्वादितिभावः ननु
विभयावहत्वादोऽदात्तत्वाभावापत्तेयत्राहसंस्यादितोभाष्येः पिचेतिनचारः स्वतएवपित्वात्क्रिस्तुस्त्वेनापिदेचनमयुक्तमित्यत्त स्त्नवमाह पित्त्वमितिरजादे
धेयस्थैवादएतद्दिधेयपिस्वेति अनुदात्ताघत्वांपोमादितिभावःतनश्चेति एवंचपितः पूर्वस्यस्वरविधानेप्याद् एर्वस्यभाविष्यतोत्यर्थः ज्ञापकसुपयारः एवतिश्वलय मनहणांमन

कै.प्र.वि. रेशेति-ननु तदन्तपदविधिपरिभाषणात्कथं संघातस्य कार्यित्वमत आह संघातस्येति एतज्ज्ञापकोपयोगश्चानुदात्तविधावेव न तु सर्वत्र क्वचित्तदादिग्रहणस्य क्वचित्तदन्तग्रहणस्य मत्वात् अनुदात्तं
४५ पदमितिपरिभाषणाच्चानोपयोग इतिबोध्यम् अन्यथेरति-तस्मिन्नितिपरिभाषयापूर्वस्यासिद्धमित्यर्थः आदिविहितेति-एवं च सर्वं नाम चोपधायोपदेशान्तलं स्यादेकस्य प्रसंयाप्त्वं स्येवे
प्सतेरतित्तदर्थीरवं नहत्वं नक्वात्वेन ज्ञापकमिति भावः अत्र हायति-ज्ञापकत्वज्ञानानीपुरस्तादावेवुस्यादिति भावः अत्रैत्यात्मेषु संमुदिमत्के रुदात्तत्वाभावे दर्शपुति असर्वनामस्था
नेति-चतुःशाहस्यद्विवचनेकवचनयोरभावादिति भावः स्वरूपोत्पत्तदर्शः पदशिरितिवार्त्तिकमते चतुरःशासीस्यापिविहितविशेषणात् अपरोनन्तदेते अपूर्वहनिः भाष्य
मतेनूभयोरपितदेतेपदहृत्तिरितिवदोषः ननु च स्वरभेदरनिस्वरमित्रस्पष्टाशेषेरोपम्निलत्वेनोरनित्यपोः परत्वात्स्वर इति भावः नित्यत्वादिति-स्वरस्तपरोऽग्रहन्तेतस्य
नपाशीनीमुनित्यरतिभावः स्वरमित्रेषेतिनाश्रापतेरनितात्मेपस्यशोसहरतो निदिश्नीसितत् आमुदात्तत्वमेवेति-अभ्यस्तानामादिरित्यनेनान्त्रैचः कर्त्तजनेरेकमेक
त्वात्कमेकत्वत्मनुपपन्नमत आह अत्र भौविनेतितनः सौकर्योपलक्षणे त्यागे कर्मकर्त्तत्वे वो धं भाष्येनल्यंनरेशोति-अत्र वर्त्तमानेन योगविभागसंभवात् इति भावः न
कर्त्तव्यमितिसमाधानापादमाह योगविभागमिति-ये विभाष्येत्यपि उपदेशात्तूहत्तानुवर्त्तेरिति भावः पश्यपद्वर्त्तमानेनवाकीभेदः संभवतितत्पापिशकारांत
रेशोवसमाधानेसंभवान्नत्रौकंउक्तापपन्नज्ञानान्तः शेकत्रेनन्वेत्यादिसमाधेनेवेविप्रापनहत्वादिकपदेश्यन्नहरणेनुवर्त्तौज्ञनाशानोस्वरोनासिध्यतातिदोषप
रंनोपदेपीजनादीनामितिवामितिवार्त्तिकेव्याख्यापतेक्विंउननामाख्येषुपदेपारतिकर्त्तव्यमितिव्याख्यापनेरस्यर्थः आत्व विधावुपदेशात्नहणानुवर्त्तौपरति राम
विषयसप्तमी आपितव्यापरस्पसप्तम्यामनन्वयापत्तेरित्यादोपनाहतत्रेयेरतिचोनाविकारविषयसप्तमी आत्वस्यविधानप्रतिवद्धत्वात् उपदेशान्नहणासा ४५

1422

मर्थेनंतासंज्ञानिमित्तयादिविषयरस्यर्थाःकालरचसोपः उपदेशेजंतस्येतिपपुपदेशीरस्यर्थःखलिचसेदानन्वादेरंतस्येरण्वविकल्पेनस्वरविधानादिरभावेकार्यप
रत्तिः स्याद्दत आह रत्वानहणाल्लितिलङुपयापतिपथेतिपयोपेशेति अनुदात्तंपदमितिपरिभाषणादिति भावः एतेन संनियोगशिष्टत्वाभावोदर्शितः
चतुर्थीभावेपि अनन्तरस्यान्नहणाद्विधितलित्वरणाभावे विभाषेचइतिवर्त्तेत इति अजेसम्बलिसतिरडादिःपर्यायेणोदात्तत्वार्थः संज्ञापाद्युचचासदणोव्य
त्निविपीसरूर्डःसंज्ञात्वे-ननुज्ञाक्तिनितिस्यासेउक्तस्पशतिमेवस्यांगोधिकारोक्तःसेसनेनकथंनिवृत्तिरनुक्तआसेपितदपवरतिमाहसेयमर्थइति-अत्र वंचमा
त्रेतिनलुक्तित्वार्थवमेवेत्यर्थःतल्लभाष्येरर्थितरङ्चात्रपरत्वादिनेतिकिन्त्विंनांतस्यांतवदात्तेरस्यर्थमत्वेदं-एतेनश्वपनिमित्तकार्यस्यप्रसपलक्षणेना
तिदेशोपिप्रत्ययस्यानिकस्यातिदेशःनखनिर्मित्ररत्वादावेसापत्तेरितिपराक्तेनतुयथाविधिपेस्मात्संसंतीदोन्तात्कथमाद्युदात्तत्वप्राप्तिरतआहवडु
ब्रासाविनिषण्विमचोरितिसूत्रेपतदेतत्सप्तमीतिभावःवाप्रियस्यैत्युक्तेःपथिशहस्परवेलेयातःअनीदोन्तत्वेचेति-आद्युदात्तत्वापाशेपथिपदस्याप
रस्वरत्वंनोदात्तत्वात्सर्वपदस्वरूतिस्वरेशोत्यर्थः एवचेति-अत्रपरत्वाशावाद्युदात्तत्वंसिद्धमितिभावःएवंचेतत्प्रवविरोधात्सोवर्मः सप्तम्यरस्य
परसप्तमीतदेतपरसप्तम्योःफलभेदस्तत्रैवप्रवृत्तिःशैपकस्यविशेषमेक्षत्वादितिनखोक्तःपयस्तसर्वस्तोमसर्वस्यसुपात्समुद्रवे सापन्नेःतिकाच
घनन्थनाकारात्सणमिकेस्यौत्प्रतिषेधाप्राप्तेरनादितिप्रतिषेधोव्यर्थस्स्यनआह अनाकारान्तेनितिभाष्येपठितेविशेषण्यैवेतिपाठःनिरप्रश
वचनोपपन्नरत्वपःप्रतिषेधाभावादितितिमायाआकारान्तरत्वाभावादितिभावः अघोकारतिश्रैचेः अघ्यादेनसर्वत्रोदीर्घ-अघायरति पाठे अप्रत्या

कै॰वि ५६ श्चाविनस्यठ्यंभाष्येपरिहारवान्तिकस्येवमती चीनत्वमुच्यतेनतुचोर्घकान्तिकस्यापीत्याहजस्मास्कार्यीति एवंचकार्यविशेषणमनादिन्तिख्यितं अनाकारोतापानि वेत्यर्थः आ
न्तोरहूरत्वाद्देदोषादितिवोध्यं आषिनः कत्वस्तेजः एकमाशंकास्यपनिवेति उथकर्मणोति ऐशकालाद्यतिरिक्तकर्मणोसर्थन्नास्ति अविवक्षितकर्मादिरित्यर्थः अत्रवेदमे
वभाष्यमानोमिस्मात्य वेत्तातस्य आषिनः कर्तुरुपकोनिर्देशस्तापरंतोरविवक्षितकर्मणानतान्नहणमित्यर्थमानाभावः अन्यथानयेषशेकेनानसात्केवलत्वम्पेककवक्तक
नेके येवापानियानन्नत्र्ययामितिभाष्याशयः एवंचाशिनः ओरनेदेवरनस्यभाष्यशत्यासाधितिवोध्यं थाथादीनि आङोपिनेनसमासेसमासांतोदात्तत्वबाधित्वोनत्सरूपेन
त्वार्थमित्येवंपदश्रद्धनितस्वरः श्रानन्तस्तवाधित्वाणातिकारकोपपदादिस्तनरपदस्वरूतिस्वरः श्रानतलवाधित्वाथाथादिस्वरः श्रानद्भुतिभावः पपप्ररत्नरपदश्रद्धतिस्वरेणायंतोदा
त्तत्वमेवश्चानेनथापिन्नाप्यत्वादिदमिवोक्तं रक्तेविभाषेवेण्णदि रूपोरितिदर्शनाद्विधानशब्दसंतानविषयेपरत्वादिकत्पक्षेत्वेके रंधानस्यसंतानविषयेपयोगाभावएवेनि
कश्चित्उपोत्तमंरिति नचसपोत्तमग्नहणोषर्वग्नहणोचसतिरितिः श्चस्यापास्तवेस्योदात्तत्वेस्यात्करणायमित्याहेरिदंतोयोत्तमस्येष्यतेत आहरस्स्रदिति श्रेसोवर्णोह
समा तिसमापेभवयवत्वारोयेणा सोनुबंधानेकांतत्वेसमुदायस्याप्येवमेवारित्योपयादनात्तंव्याख्यानादेत्यवर्णो स्येवम्नहणमितिभावः अत्यष्ठानीयराबोपकारः एवं
पहणाद्वसीवर्यः सप्तम्यरसेस्यापवत्तिः चउ रति चसन्मतस्यामि त्यस्यापवन्नौपवपस्वरेणोतिभावः वक्तत्रएकोना अनवंधात्तियर्येतवर्णोस्यादिकवैत्तमहणोभा
नाभावादिहार्थमपित्तादिरदंभाष्यमेकदेशयुक्तिः चो नतुचोपरतः पर्वस्योतोदात्तत्वविधायतेनचोरितिनिर्देशोपपन्नोत आहचौपरति नतुसवेतपसपस्वरघाता ग्राम॰
वयमनवकाशोत आहपत्रीनुदात्तरतिशरयरावेतिषेधादेभुकत्वमित्यर्थः यथाद्येद्वेचेः छंदसात्स्येतोदात्तत्वेनथापिभाषापापदकोशरतिभावः किंविमिदंस्याणो ५६

तरशाप्तस्वनामत आह अपवादस्वाचमितिशस्यपोत्तरमलोपोन्तर्थाननेरितिभावः नतुपषप्स्वतपयाटरत्यपषिष्योदात्तानिहन्तिस्वरवाधकत्वोपयादनम पुरुष्मत आह शत्पस्वर
स्येवेति अतोदात्तनिहन्तिस्वरशाप्तये आह हत्वरेकोत्तिषत्वपस्वरम्योतिभाष्येवाथसामान्यर्थितयेतिभावः अचस्तुत्तरपदादिस्वपूर्वपत्रद्विताएवशत्यपान्तात्स्मतिवोध्यं भाष्ये
नानेति तुस्वरविषयेरत्यर्थः नतुनगोष्मितिन्नात्तनत्वोपाचनेग्नेहणात्केथदथाचेसादौतेननिषेधोत आह अवतिर्धातुरेवेति प्रताचोवाहनित्यादिनुच्छंदसवोध्यं अचेः
छंदसात्स्नेनवासिद्धे अचेशाकछंदसीति आह अयापवादरतिभाष्याशयः एवंचास्यकमपिशुतिनापवादत्वमितिशत्यपस्वरापवादत्वाभावेनस्पष्टास्यवाधकोभविष्यतानिव
चनेव्यर्थमितितात्पर्ये आरंभवाघाह नेवरत्विपचतरौनिपत्तचेत्यर्थः एवमस्यआख्यानेविप्रतिषेधसूत्रेकपरेस्पष्टं अत्रयेनकेनापिपानस्पतजीयादिस्वरस्यनिषेधरत्येव
मर्थेपिनिषेधप्राप्तिरित्यर्थः नदेवाहतन्तोदात्तेनि एवेचतत्तथरत्वाघपाद्युत्वंध्वाधकेनप्याद्युत्यपस्वरमपिवाधतेतिवचनमावश्यकमितिभावः प्रत्याख्यानवाघाहएवंतही
नितदेवाहतत्तपञ्चस्वरस्ति मतुपञदात्तत्वेचेष्यतरसर्थः उदात्तनिवन्तिस्वरस्येति अतोदात्तवेतसशब्दकारस्यानुदात्तेतनुपिलोपेरथोदात्तनिहन्तिस्वरस्यप्रतिषेधः स्या
दित्यर्थः तदत्तुवेधकेति अत्रवेधकमहेरो अनुवधरूपानहणादितिभावः जातश्चेति हृचित्प्रत्ययस्वरप्रतिशसवरूपोदात्तनिहन्तिस्वरप्राप्तेस्यपरत्वात्तत्रवाधकत्वान्नैवसाथे
नप्रत्ययस्वरस्यापिवाधायस्यादाघाचरत्यादेशप्रतिषेधोवक्तव्यरत्यर्थः प्रकारांतरेणापितस्यावश्यवक्तव्यतामाहसतिशिष्टइतिभाष्येनतुदधिअचउक्तसितिस्थितेप
वेमेवमत्वादकारलोपेनद्विजात्पूर्वमेवचतुस्वरश्चाप्रसयस्वरात्सतिशिष्टत्वमसिद्धमत आह अन्तरंगानपीति समासस्य नतुव्यंजनानामस्वरकत्वेनतद्वत्तमत्यस्या
वः स्वरस्यसिद्धत्वात्कियुपसंख्यानेनेत्यत आह उचैरितिरवंत्रोचेरूपत्वम्भमानोनुदात्तः सचावः स्थानेरतितदर्थस्तदाहाजंतस्येत्यादि उपसंख्यानारंभेनुव्यंजनानांतेतोनुदा

कै॰प्र॰वि॰ ४७ तेरसर्थः भाष्ये हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषया कर्त्तव्यं एषा परिभाषा वा कर्त्तव्येत्यर्थः किमर्थमिदमुच्यते इति परिभाषा पाहल्स्वरप्राप्तावित्यंजनमविद्यमानवदिति स्पष्टार्थः हल एवेति कृत संबंधेनो
पयन्तावच्छन्तकल्पनापाश्रयो भवदिति भावः भाष्ये कान्येतस्या इति हल्स्वरप्राप्ता विशेतस्यारस्यर्थे रेकारस्य व्यवधानादिति अत्र नस्यादिति भाष्यस्ये छेकारस्य नस्यात् वे जन
स्य स्यैव स्यादित्यर्थ इति भावः न तु समासीदेकविभक्तेरेव षष्ठ्यलोन सर्वविभक्तेन तातस्यन पुनः सत आह सर्वेति भाष्ये न स्वहशे निष्ठ्रेभिति अत्र चेति सूत्रे षष्ठीनिर्दि
ष्टमित्यर्थः तदनुदात्तो हि अनुदात्तोदिसस्तकः सवाचः स्यान्नेरत्यर्थः स्यादिति न स्याद्वलः स्वरप्राप्ति इति निरजौ तु उदात्तादिशब्दानामस्वसंके तादादिरुदात्तादिगुणकः
स्यादित्यर्थे तदेतरनमः कश्चिदच स्यादिलक्षि हलः स्वरप्राप्तिरिति भावः प्रतिषेधप्रसक्तिः ने तन्निस्वरोदेशपक्षे विधौ चेतनस्या विद्यमानवत्वं स्यात्तेरत्यर्थः इत न्यूल
कप्रेवपक्षत्रस्वरविधौ चेत्त्रनमिति स्वरोदेशपक्षे विधावित्यर्थः भाष्ये पदं पतोनावरति अपंभावः अत्रादिनेकारोनस्वरयोपोपपह्वारसघोपोनासीवादिः नत्वादि
रेवनकारे दात्तादिविधिपाच्यानस्तु इति चेत्र तथा सति निमित्तच्छक्तल विप्राद्यपन्ना व्यविरोधेना पुदात्ताशब्देदेव चप्रतिषेधो नर्थकः स्यतस्तायकरति॥ ॥
इति षष्ठमहसन्नसमान्त्र प्रकालोय नाम नाम नाम गोत्री महस्त तैभाष्य पुदायोधोसेषस्य प्रथमे यादे ब्रहमानिकं पादश्च बहुव्रीहौ नैशानस्य समासान्तानां त
ज्ञातो नो विधानस्येन तत्स्वरं भेद्वेत्नुत्वेचो पयपतेत्त आह समासान्तस्येति सौभग्नमिति अभेना स्पष्टस्य न्यान म पक्ष मितिदर्थ यति इ पोरपीति पर्यायेन स्पष्टः पर
शब्दार्थमाह तत्रायदसेत्पर्वे पूर्वोत्तरोदात्तत्वमिति समासान्तोदात्तत्वाय वाद भूतमित्यर्थः नन्वत्रापि नियमार्थत्वं किन्न स्यादत आह विधिनियमेति अत्रे येन तो विधिः
स्मिवत्रीति नियमो सिद्धे इति वार्त्तिकार्थः ननु सम्भवतां नियमार्थं भविष्यतीत्यत आह सोर्म्यांति विपरीतलक्षणायेति भावः क्षितिजत्वादासिद्धिः आत्ते तन्मते निव राम ४७

शेनतदुत्तरमेवैवकारोसेचितादिति भावः समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वादिति भावः असंभवाभावे किं निबंधनो बाध्यबाधकभावो अत आ
ह सामान्यविशेषेति प्रत्ययस्वरेणेति इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययान्तत्वादिति भावः नवप्रत्ययस्वरस्येति तत्रेणाप्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नारंभादिति भावः
स तीनुदात्तत्वमित्यत्र समासिमेसनुदात्तानामिति किंस्वरादिति भाष्यप्राप्यतापाहमादित्वेनापि यशेष्याप्युदात्तत्वं एवेति भाष्याशयः समेप्रकृता द्विधेरित्यत्र कथम
न्वयोत आह नुदात्तत्वस्येति विधिषिधिति भावे किं बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्योपदात्तः शाखान्तरेण विहितः सप्रकृत्या स्वभावेनावतिष्ठते विकारमनुदात्त
नशतिपयतेरतिस्वार्थ इति भावः अनुदात्तस्तुदात्तपरामितिपरिभाषया तत्वेद्विधेककार्यत्वभवतीति दात्तविधिबाधपूर्वकत्वे वतह्यात्समासान्तो
दात्तत्वापवादत्वमस्यबोध्यः एवं तर्हि दात्तोऽनुदात्तत्वानुदात्तत्वसमाहाररूपे स्वरितेऽदात्तस्यावयवत्वे न विद्यमानत्वादुदात्तशब्देन स्वरितेनोच्यते धर्मधर्मिणो
रभेदोपचारादजथितेनाख्यानमिति भावः कृते योगेतप्रश्नपान्त्रभावेन बहुव्रीहावस्तेनेरति निर्देशोप्युक्तोत आह विनापीति बहुव्रीहावितिशब्दपरमितिभा
वः ह्रि) तत्स्वरूप इति अत एव तत्समासावेशोर्थो द्विगुश्चेति चकारः एवं च तत्स्वरूपनियमेनैव सिद्धमिति भावः तत्स्वरूपादीनामित्यर्थ इति तुल्यार्थादि
तत्स्वरूपादीनामित्यर्थः एवं च तत्स्वरूपादिसंबंधिनो बहुव्रीहिसंबंधिनः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायापवाद इति भाष्यार्थ इति
भावः विरोधाचेति अनुष्ठेयपदमितिपरिभाषयादिति भावः न तु तत्स्वरूपादिसुनियमे जातिकपर्यायेन आह प स्यादिति भूतपूर्वादि विशिष्य
सादीनिपुणवचनेष्विति नियमार्थे भविष्यतीति भावः विधिविन्नस्योज्झेति एतयोरुत्तरपदयोर्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं द्विगाविति तदर्थः तत्र समासान्ते स्ते

कै·टी·वि ४८ पकमित्याह येषामिहेति· कार्यशब्दोपनाल्लिङ्गात्स्वरितः समावेशः पर्यायः स्वरितेन समासविशेषादिस्येव वार्त्तिके ॥ किं तु अव्ययोहा विनि कर्त्तव्यमेव· स्वरितेप्युदात्तो भवति एकदेश उ
क्तिः उदात्तस्वरितयोरित्यत्र स्वरितग्रहणं यदीनं तदात्तेन तु ह सोन्तोदात्तान्तहस्तस्य वोधनादिति वोध्यम्· तस्य रूपेण तुल्यार्थभाष्ये विभक्तिरूपत्ति स्वरितैरति विभक्तिनिमित्तप्रकृति
स्वरत्वेरित्यर्थः द्वितीयावतानाभयोरिति· परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति सम्बन्धस्यादिसाधादित्तिभावः तासु लिङ्गत्वमुपपादयति विभक्तिविशेषमिति· वार्त्ति
कस्य विभक्तिस्वरविषयकतया पूर्वेनान्ते हि तायांशस्वेवो देवो नत्वेतावतास्या प्रयोजनं तत्त्वविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः कार्य्यः
अत एव मयूरव्यंसकादयश्चेति सूत्रे तत्पुरुषमानो शेषप्रतिपदोक्तपरिभाषा केयरेनो न कारयति कश्चित् परेतु भाष्यवार्त्तिकस्वारस्यादेष्वाणौ तद्ग्रहणमेवेच्छे
तिफलानां तरमप्याह· अकारोपि तिप्यादावितिः नविधानस्य वाधकवाधनार्थत्वात् परमपि हल्स्वरं वाधित्वाऽयमेव स्वर इत्यर्थः सह निर्दिश्यस्य चेति· अव्य
यात्स्वादो सनि भ्रियमयितुल्यस्य स्वरे वाधित्वाऽयमेवेत्यर्थः चिन्त्यमेतदिति वस्तुतस्तु त्वो नेनर पूर्वपदकेनत्सु रूपेनञ्कुन्तियाताति तिरिक्त पूर्वपदके
चेदात्सामारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवेष्ट इति भाष्याशय मन्ये भाष्ये निपातनादिति समस्तंस काद पाठादित्यर्थः । भाष्येऽत्यव भावार्थेचेतिनञ्पूर्व
केत्वादित्यर्थः इदंस्सव प्रायः अविरविकन्यायेन समासान्तपवस्तुपः कथमन्तरिति आहेत्यभावादिति· संख्याकर्मादिवाधित्वाभावेनेति भावः· अविहित
इति· पूर्वसदृशेत्यत्र खहेश्ग्रहणाभावे इति भावः· अत्र षष्ठ्भावादिति· तत्रीयासमानार्थः षष्ठ्भावादिति भावः· एवं च भोज्ञने हेतुसादथ्यवानित्यर्थे भो राम ४८
जन सदृशार्थ शादत्यस्य साधुत्वार्थे समासविधौ सदृशग्रहणाभावस्यक मितिताप्यं· अव्ययं तत्या यास मासो वक्तव्यरत्वादिति चल्या सदृशाइत्यं नभाष्य

मेकदेशप्रकृतिरिति पूर्वसदृशेति सूत्रे कैयटेन स्वरितेः उदात्तस्वरापवादित्वादासीत्तत्स्याश्चैतोदात्तो· रागात्काल· नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्वरो भविष्यतीत्यत आह पदस्येति अ
नुदात्तं पदमित्यनेन कर्तव्यत्वादिति भावः· ननु गुरोरनन्तो ह्याल्पर्ययगात आह जसिचेत्तीति परिभाषापादस्त्वनिर्देशो यातिः वचनस्य नाही रात्रावयुवत्वेप्रस्तुपयोश्वन
वज्जेन विषयत्वमित्यर्थः तत्पुरुषइति प्रकृत्येवनमिति दिशि पदास समासः ननु वनेस मासस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वाद्धि प्रतिषेधोस्तु नेत्यत आह कर्मापेक्ष
पाशापप्पादिति· अधाध्यापायाठक्कर्मापेक्षायेत्यर्थः मुल्केऽनेनेदेविघ्नाय स्पष्टेनाप्रयत्नं सूचयति अस्य सूत्रस्याव्ययाभावविषय एवावकाश इदानेवात्रम
हश्रनेनहितिवड्रुद्री हितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादित्यर्थः· चेदमिती तिये च स्वयाङ्परिभिरिति येषां माषि हो स्याष्यमाहवाक्ष्यति· भाष्येऽव्ययस्वरे· अव्ययत्वेपुनर्नत
त्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरे· आचार्येप्य· ननु सन्देहो· नेदो प्रायनहि सन्देहावलेशाणामिति मापादन आह द्वयोरिति· सदिप्रविषयकलेश्चासानुपपन्नावेऽप्रतिपत्तिः
तत्पुरुषेन्वे नुपपत्तिः तस्यान्तहतामितिरोगानुत्येपापादिति भावः· एवं च भाष्य बलात्पूर्वपदप्रकृतिस्वस्य समासान्ताद्यायपर्युदाष्टरिति तात्पर्यांशं पूर्वइत्यत्र नञ्निर्धारणा
इति निषेधाल्ल वासमासान्तु पपन्नेत्याह सर्वश्वो पूर्वइति· सर्वे च समुदायभाव मायत्ताने यः· पूर्वोपवरत्यर्थः महाब्रीह्य· भाष्ये किमर्थमिति· प्रतिपदोक्तत्वात्तन्म
हदिति समासग्रहणस्य प्रवृत्तिनेतु षष्ठीसमासइतिभावः । कर्मधारयेइति· कर्मधारय समासे नोनेनञ्जर पदे निश्चाने पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः श्रेण्यादि समास ए
वगत्यक्त्रौ वीतमाहत्लक्ष्णात्रिपदेति· अत्र तु सन्महदिति समासइति भावः कुरुगार्ह· ननु चकुवचनं निर्देशमार्थ्ये वीरतिवदार्थेवशीती किं वचने नेतत् आ
इ· द्वन्द्वसमासेति· ननु द्वन्द्वेनैतिलकरूपणपकेवलइति विभक्तिश्रवणात्स्यादत आह विभक्तिलोप इति· ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागो नत आह नायं द्वन्द्व इति· आ

तै.प्रा.वि.
४९

धौलुक्यां विभक्तिकौ निर्दिष्टौ शोस्त्ररेषपंसेकवचनोत्ता: षष्ठ्यन्तावुषस्या एयानेरतिभावः कथं वर्तुवचनादावर्थावाप्तिरत्राहत त्रेतिएवं चेति अन्यथासोनर्थकः स्यादिभावः आ
त्रभाष्ये योग विभागेन सर्वेषामित्रपदलोप विनेह लोपस्य योनत्वादिति नचलक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयाह स्यतुल्याख्याटरतिसमासे एवपूर्वपदप्रकृतिस्वरः नचात्रिनेनस
मासः केवलस्य जातत्वादिति वाच्यं भाष्यादि प्रमाणेऽनेनदेशोनत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः किंच स्वरविधायके हृत्पतुल्याख्यात्सेवव त्रचे हृत्पतुल्याख्ययोर्विपोगपाठेना
र्थपदघटितपाठेन ततदेवपरिभाषापा अप्रवृत्तिरित्याशयात् अचाक्षितिनिषमसाधनीदान्तलघ्यपितत्वरेणैव सिद्धिरित्यर्थः प्रपताबृयरतिपाठरत्नस्मे ननजाते
निनिषधात्वध्यमत्त्रविशेषणसमासोन आह रूसेत्यादि यत्रसामान्यलक्षणेन समासे पूर्वं विधानां नियमशास्त्रिस्तत्रनत्रियमार्थमिदं सूत्रं कृपावाचि
भ्यांसमासएवेति अन्यत्रास्यप्रसक्तिरितिहृत्तापेन्यायसिद्धार्थकनमन्नात्येनात्यर्थः यदितुक्वचित्सेऽप्यौदनहरत्यादौ समासोनेष्यतेनहि सएवबाडल्का
त्साध्य इतिते शाभाषापः यदानाश्रीयतेरतिनाप्रयता सेवोचितमितिप्राहुः अहानेद्विन त्सुरूपेतुल्यार्थैःस्तेनसिद्धं सूत्रेऽन्यर्थमत आह प्याथादौ तिहीन
वाचीति विभागवृद्धावात्यर्थः गतिरनेनर अपूर्वपदस्यापीति अभ्युद्धृतमित्यादावुद्धृतशब्देनाभेः समासेन पूर्वदादेः पूर्वपदत्वाभावाद्विध्यर्थमितिभावः
तदाहवह्नित्स्वरविधानार्थमिति क्षिद्वान्तयक्षमाह अपरूढिति आनन्तर्ये च अनेनतरत्नहरत्तासामर्थ्यान्नगत्याक्षिप्तधातुनिरूपितेत्वोध्यंतदाहधा
तोरनेनतरह्नितपरत्वादितगति अस्यावकाशः प्रकृतरतिगति नातिविसप्यासमासे भ्युद्धतोस्यवकाशः समासेभ्युद्धृतमित्यत्र परत्वाद्विधानरतिभावः नस्मा
वृत्तिनेतिधातोर्थवर्तितेनार्थः नकथमितिसतिप्रिंशवेकथमितिप्रश्नः कृतन्तहरत्याविभावेपेति प्रथमेनेहपे रापनापेनिनाघाथ्येषासिद्धनथापिव्याकरणांत
राम
४९

स्वासिध्यांषयोगादितिसूत्रभाष्योक्तलक्षणानुरोधेनचरपामयिलपसंस्कारिकेतिभावः अनिरुक्तवदात्यापिवोधितात्र्यपरोत्पत्तावहो घ्यन्तरतिवीर्य कथंतरप्राप्तत्व
मुपपादयतितथाहोतिक्रमपर्यंमत्रान्ततः प्रकृतिस्वरवचनादितिवचनमित्याहन्नीघात्रेरतिध्याख्यादिस्वरस्यवाधनार्थमितिस्वनविधानक्षोरेतिभावः पुनः क्वसे
ति वाक्यभेदेनपुनर्विधानात् अभ्युद्धृतमित्यत्रकथोनरप्राप्तः स्वाति प्राप्ताविध्याख्यादिस्वरोवाध्यनरत्यर्थः ननुम्पुदोपेगायदेवक्तोनेनसमासेः द्विशोषान्तद्दिपो
रपिपूर्वपदत्वमस्त्येवेतिशंकायोवास्तमेवसमाधानमाहकृगतातित एवं तसमुदायस्येति गतिसमुदायस्यगतिरहरोनाम्नहृत्यादिस्यपिषोध्य एव नसूत्विस
तुवर्तनित्त्वादेरुपयोगः किंत्यस्तदनतुरेनेरेवतेनत्स्य भाष्यात्त्वाभाषनतु पूर्वपदाधिकारेसतिकथमस्यैवपदार्थत्वमत आह श्रतेति ननुकथमप्र
वपदार्थत्वप्रकृतमित्यादौ काठिनार्थ्यादत आह नचयोगेति कर्तृरित्येतदशाप्निदप्तेपति नत्वीपेति उदाहरणेत्सोकांतिकेति समासः पंचम्यात्तोकादिप्र
रत्यलुक्तातिस्वरः आद्युस्वरः नथाथादिस्वरस्तेनिः एवंचथाथादिस्वरेणानगतिस्वरः स्वार्थत्तेरतिभावः नदाहनचेति नन्वनेनतरत्नहृत्सासामर्थ्यादभ्युद्धृते
प्रकृतस्वरवाधवदचथाथादिस्वरस्यापिवाधः स्यादत आह अनेनतरत्नहरत्तावितिति अयंभावः अनेनतरपाठेनन्नेनतरमपेक्ष्यपूर्ववर्तमेनत्रानेतरोगतिरितिश्लोकेष्व
नेनरोपिगतिरेव पतोपतेसनिधानान्तततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरत्नहृत्तागतिहृपसमवधानेएवापूर्वैचेपदभवतस्यानेनतरस्यप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्यतो
तिनदाह अभ्युद्धृतादावेतेति नतहरत्तादागत्तावाविस्पष्टः अचकाशप्रदर्शनमात्रमिति गतिस्वरवकाशः स्वैवविवक्षितोयोविशेषस्तत्कृविमर्शदथाथायति
यत्तृणामनरत्नाह अभ्युद्धृतादिरिति अतोदात्तत्वेचेष्यतरति थाथादिस्वरपोतिषेधः वस्तुयपकक्तानहरत्ताभावात्कथंयोगविभागः स्यादत आहप्या

कौ.प्र.वि ५० प्यादिसूत्रादिति न तु विध्यन्त इति अत्राकर्मकत्वेन कर्तृत्वं क्तो नत्वात्तानिस्वरो नास्ति अकारकादिति योगविभागेप्रयोजनं सिद्धिं तथा दर्शयति तत्रैव बाधक इति दृशत्वात्तत्र स्वादौ एवं शब्दा
यमाह कारकादित्ता तिस्वस्य पलक्षणं तिङ्ग्रहणानुवृत्तिप्रक्षेपित्वं तत्र स्वरः पूर्वपदत्वाश्रयणान्निस्वरे सूत्रपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नेतरग्रहणमनर्थकमेवेत्यपि वोध्यं तत्
स्वरः व्याख्याप्यति संतोदात्तत्वे गतिपूर्वपदमिति गतिकारकोपपदादित्यत्र एकदेशस्वरितत्वप्रतिपत्तये चार्थतया गतिग्रहणानुवृत्त्या पूर्वं जभ्यते नतु परत्वात् विधाने
पित्तुः शङ्काविज्ञानाह तिरत्यन्तरं तिष्ठति स्वरः स्यादत आह उदात्तस्वरितेति न नृकर्मायेनान्यत्र स्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह अपूर्वपदत्वादिति शब्दयन्तर्हाभ्यां
समासस्वरस्विमान कृत्सु समास स्वरत्वात्स्वरसिद्धिरित्याह अपदार्थ इति अभेति तिति इत्यादि शङ्करणाक्रियादिविशेषणत्वात्तानातिविधानप्रवृत्त्यपतिरिति तत्र स्थाप्या
र्व्यानमेवपूर्वापरविप्रतिषेधसन्नये इति च किंचिन्नु पूर्वं विप्रतिषेधसन्नये इति पाठः एवं वा स्यद्भूतमित्यादौ गतिर्मा पित्वात्तत्स्वविप्रतिषेधेन गतिनेतरश्च तिङ्वन्तिरे
वेनेति नन्वत्र हिति निरस्यर्थमनेतरग्रहणमिति भाष्यमत्र पक्षे अपि हित स्वनेति उक्तन्यायेन स्यात्तत्त्वाभावादिति भावः एवं वाप्युक्तायतन इति एकदेशाव्यवहितत्वन
तिस्वरे तत्र इत्यस्य क्तो नत्वाभावादिति भावः सैवाप्यनुवायतन इति एकदेशानुमतिरारुदृत्तापरिभाषा व्याप्यत इत्यर्थः तानिष्पत्तिनत्वमनुचितिके स्यादावरुद्वे
हत्यर्थे सूत्रान्तरं तस्मात् अत आह तत्र वीतितिति ऊह्यत्वमेवाभावादिति भावः उसयत्र हस्यापरिभाषयेति आता वितिपदे सन्निपातः उपसर्ग्येनग्रहणादि
तिभावः अनिष्पादिनित्वदर्शनात्तावादुक्तरपदेस्यर्थरूपं न च सतिकृतान्तहस्ताधान्यानत्वाद विप्रतिषेधात्पुनरुक्तानन्तप्रत्ययविशेषणात्वेत्यत आह यथो राम
नश्चेति पुरणः कृत्सुसंस्कारोपादि भावः पूर्वं पोजनस्येदपितत्वेन वापादो संमानित आहृतन्स्वेदर्थं इति अपवेशः सा स्वामिनि कर्ता शुस्वेत्यर्थ भावः एवं चरु ५०

छुदेनवच्छान्दसत्वादिति स्यर्थ अनियोगो वनतु अनियोग ग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्यादेशोपप्रतिषेधः सिद्धान्त आह प्रतीचक्रत्वादाविति प्रत्यादेशो इति कृतरात्वादिति भावः तु व
रेणेतिलुप्ताकान्तकारेवंतो परे विधाने कृतनिश्चयत्वाद्वाक्तिः पूर्वपदोदात्तत्वेनोपपर्थं भाष्ये उक्तं वत्ति अनियोगेत्युक्तदेवेप्तः पाविकृत्यं अपमेव च न तत्स्वस्थापमेवञ्च
स्वरस्य बाधकत्वप्रनेनल स्यत्तु स्वरस्य थि तेनत्री नमाह वृक्षतिस्येनरेचोरनियोगेति एवं चपरत्वात्सा वस्थान्युनिहन्त्रपे नियोग ग्रहणाचरितार्थमिति पृशादेशे पिस्वरः प्राप्तो
लेवेति भावः अपन्नायकान्तत्वमाधानुत्राह पतन्तर्हि न्यश्चोरिति न च श्चेत्याश्चोरेवेति यस्मिन्सति अनियोगत्वेन पूर्वं सोऽवसिद्धावयमारंभो नियमार्थ इति भावः अधि
पत्याने कोविशेषोत आह निशन्दस्येति अविष्यत इति शास्यते इत्यर्थः भाविष्यजातिकचित्पाठ नतु नेरनियोगेति प्रकृतिस्वरेणासिद्धत्वस्य पराणादित्यर्थं प्रकृते दि
गाधात आह एवं प्रत्यादिश्चिति स्वानिषिद्धस्य पराणाधित्वा प्राप्नस्वरो नियोगेति प्रतिषिध्यते तृतः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे पूर्वस्य निधाने उदान्तस्वरितयोगित्वाभावा
त्रेतस्वरस्यत्रितिरितिस्वसिद्धिरित्यर्थः निम्रहणान्नथापदिपूर्वे स्वरस्य इतिष्ठामान्ये न प्राप्यत इति तात्पर्यं नन्वय शादि सार्थत्वेपि तेनेव न भाष्येन शत्रत्र
विशुत्वर सिद्ध कृत्वा कोदो व्यत्यते वेषयमाह वचनसामर्थ्यादिति अपूर्वविधित्वादिति तत्सहितत्वपूर्वपदत्वेनाचादि धाचदः पूर्वविधित्वाभावादिति भावः भा
ष्येतस्मात्स्वितिपूर्वपदः समीचीन एव समाधिस्तु एकरत्वात्रौ कोवाप्ते कह तेति भावः सचनें दृष्टिति निषेधेन स्वरसधे पूर्वपदोत्तरपदनिमित्तकार्यं ज्ञाप
नूरूपरातिवोध्यं न च न व्यवि पृथेश्वरितार्थो न आह रदेचागतिग्रहणामिति नेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरायवादकेवल तत्पवादत्वमस्य पुनरत्यामुः ततः स
वोपवादश्चेति सतिशिष्टत्वात्सर्वं बाधकत्वे प्राप्ते केचिदाक्षिन्वन्तत्पोपवादभावेनेति भावः भाष्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरभादिनीत्यस्यायमर्थः पूर्वपदपक्ष

कौ.वि न्निस्वरस्य भावः स्त्रायत्रास्त्रीति भाष्ये रेयत्वादिति रेयद्न्यतरस्यामिति विहितादित्यर्थः पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् अक्षात्मनस्स्वत्रातनीपास मासस्त्वाशयेनाठ अनु
५१ दाहरणमेतदित्याहुरित्यन्ये आरुचिवीजं तु सप्तमासमासे बोध्याभावः अक्षद्विषमच्छौशः सर्वं आदे यत्स्वोदाहरणत्वापि हारित्वस सत्वादित्यन्ये बाधकत्वबीजमाह परेमीति
हारित्वर आयुदात्तत्वंकमेवाचा हरणाद्वरति करणावाचा नियुक्तावित्योपपाठः भावकमेवाच्यनेरवत्तस्वरेन्तः अतएव कृत्स्वरस्य रक्षाप्रवक्ष्यतस्त्यव काशो भा
ष्योक्तः संगच्छते कमीणि चृयेन सस्पर्शोदिति बहुलग्रहणाद्वा कर्मणि ल्युट्करणेल्युट्पथी संगच्छिते अस्मान्नोवा जनि येषा द्वेनस्काल्येयत्तस्य शरीरस्तुभ्यं दीपनेनदि
हरणामित्युक्ते हायेऽत्र इतिवचाउवीवीजाप्रवृत्तत्वे हारिस्वरवाधकत्वेपस्पत्वाभावमुपपादयति अनीमाने नियतः कृत्स्वरे प्राप्ते हरणोत्तरपदेऽपुवादत्व
पान्नो भावेति प्राप्नोति ततः शतादिनित्स्वरापत्तेरतएतल्लक्षणमाहारिणोधक्रि हरहारस्य अन्तरत्वेऽर्थः एवं बृहत्स्वावाधकत्वस्थापनेसंभवेपि कृत्स्वरस्यावाधकत्वस्थापनासंभवइति
भावः समाधत्ते पर्यवसानाधीय इतिपरस्मान्नेभाववसस्यैतद्वाधकत्वेस्थापितेर्थाद्रस्पतद्वाधकत्वे फलितमित्याशयेनाह बाधकं वाधते किं पुनस्तमिति अयंभावः पू
र्वविप्रतिषेधेन हि अस्याद्वाधकत्वं वाच्यं तत्र सांप्रतमेव कृद्विषये प्राप्तस्य सर्वस्य परत्वस्य पूर्वविप्रतिषेधेनापि स्वरो बाधकः इति कल्पनेति तदाहतस्मा
दिति पूर्वपदप्रकृतित्वमिति पुत्रेचेत्यनेन पुत्रवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तमिति तदर्थः वक्तवादयः पाठ्यागवात्तो पालकेवर्त्मनेपुत्रकपाद्देननत्स्वरउ राम
चोनेगाः सेत्वचघरतिगोसंख्यः गीगणानतत्स्वरएवमुख्यमेमलप्राप्तिमिति आरंभानुपूर्व्याद्स्वरादिविषयत्वेनचुमित्यर्थः उपमानेपाद्यर्थे उपमानवाचि पूर्व ५२
पदंशास्त्रार्थकधातुप्रकृतिकतोमेव एवोत्तरपदे आद्युदात्तमितिनदर्थः नतु उपमाने विषये विषयानिपातनाभाष्यत्नस्य आवश्यकमन आह यामाविभागो नित्यशो नालुसनेति शेषः पदि

तस्यैवनियमः स्यात्तोनिश्चयाद्यर्थप्रकृतावेवेवेस्य कपोलमेवकूर्पादिसमर्थः विशेषोऽत्रीयोत्र आद्यशिष्टेनिमेदंवु अनुग्रहार्थमुपमानान्नहणामितिसूत्रणा सयः प्रकृतिमहणादे
वेति पुत्रकृतिमहणादेवेति प्रकृतेविनाशितो नोः संभवेनानुत्थंकृतादिति तत्सामर्थ्याद्विषिमार्थप्रकृतिमहणमितिभावः कृत्स्वर एवेति कृत्स्वरे प्राप्ते एवमितिनातारंभादि
तिभावः उपसर्गान्तरेणानिशब्दार्थस्वेवस्वाद्यर्थकेनामेति उत्तरपदे इत्यर्थः कृत्स्नहणपरिभाषया गतिर्भोवयादित्सादावपिप्राप्तप्रकृतिमहणात्तत्सामर्थ्याद्विषी
यत्वाभेननात्रदोष इति भावः सर्वेगुणकार्त्स्ने इत्रैवत्तिरत्र आह आप्तयथा अश्नित्पथ्यन्तस्वर्णादिनापि पारंपर्ये संभवतिनत्वापि पूर्वगुणास्तीति सर्वशब्दः पूर्वप
दगुणावाचकेउत्तरपदे परेनोदात्तमितिसूत्रार्थः कार्त्स्न्येनहणमनुगुणकात्स्र्वैवतमानः सर्वशब्दोर्थात्गुणोउत्तरपदेनोदात्तस्वराथेद्वेवस्वाहसर्वशद्वोऽनिगुणात्वरो
पइति अत्र सत्रान्तर्वर्वपदमनुवर्ततेनेन सर्वशब्दस्यैवायेसमासः एतदथुनपिनु मेवस्वरप्रकरणेचपठितं अनेनचषष्ठीसमासएव गुणोननेति प्रतिषेधेत्र्यो
रंभस्य भाष्येउक्तत्वातेस्याः भाष्ये नानिकारणाद्गतिनिषेधप्राप्त्यनुन्वेवीतं दर्शपितुमाह गुणास्वधेयषष्ठी तिनन्वेवंतत्स्वरुत्पत्तिः कथमत आह आष्य
त्तगुणोत्तरेण अन्यथानिश्चितपत्तरगुणोत्तरत्तत्स्य कर्मनिमित्तरस्य धेः धानेः पूर्यपदिक्यां तप्यत्तिवृहृद्यौ इति उत्तरपदवृद्धौ भाष्येनेवमितिनकर्मधारयः के
तुवहुव्रीहिरित्यर्थः उत्तरपदस्यैवमधिकारस्याद्दृष्टेर्यस्मित्रास्मि नुत्तरपदे सर्वपदस्यात्तन्न उत्तरत्र इतिभावः ईहपार्थलाभे वीजमाह वहुव्रीहावित्येवेतिउत्तर
पद ग्रहणेविनाप्यमेचेत्सादाविवोत्तरपदलाभ इतिभावः सरितत्ववलाह्यारंच चवहिसदे स्पूधेमिरूपितेवहुव्रीहौ विश्वाभाष्येर होभयपाका नित्यविश्वमित्र इति
याठः मित्राजिनयोरितिसूत्रे अभिप्रतिषेधसवक्ष्यमाणत्वात्त विश्वामित्रइतितु क्वाचित्कोपपाठः उदराश्वेषुक्षेपे अत्र वनीरुक्षेपरतिपाताविभागः एवं च चसं

कैट॰वि ५२ न्यायमिति· अनुवर्त्तीतेरस्य कृतदेकस्तत्वप्रतिपादकेन ताविरुद्धं अन्यथा सूत्रदौसंज्ञाविषयेपि परत्वात्स्वभ्यामित्यस्य दीर्घत्वेन पत्ते यथार्थं तद्भावनानुपपत्तिः वृत्तिभाष्योभ
यशामाण्येन संज्ञाविषये एवं विप्रतिषेधोगीकार्यस्तस्मिन्नत्तु सूत्रेरुक्थे सौयोत आह एवकारोतिवियरान्तत्वात्तायेतिभावः कुंडेवृने भाजनविशेषेतिजलाधारे स्यर्थः नत्वत्तोपि
तस्मिन्भाजनदिविशेषणाविशिवृत्तिर्नसिध्यतीत्याहवनशब्दस्थितिः तत्रैवेति जलवाचिवृत्तेन भाजनविशेषाधारजलस्याभिधानेन तच्चित्रस्य योगरूढिभावः नात्र कुं
डमिति नीलात्यन्तास्यविशिष्टाधारस्थं जलमित्यर्थः तोश्चे नेविपूर्वे पदार्थसमुदायेपदि कुंडशब्दस्त्वदाधुदात्तरेतिवार्त्तिकार्थः दृष्टकुंडमित्युदाहरणं तावनमेवेति
एवकारो भेदस्य द्योतकः कर्मधारयसमासत्वद्योतनाय समुदायेव वाभेदे वाजी माह वनप्रातिवाच्यत्वाद्वेति· एवं च वनशब्दवाच्यसमुदायवाचकं चेत्कुंडशब्द इति भाष्या
शयार्थस्तत्प्रतिमाहसमदायवाचीति अन्येत्विति अत्र पक्षे वार्त्तिकेन तच्छेदेन वन्मेवोच्यते· विशिष्टसंख्यानाधारे तिवहुव्रीहिः तस्याऽत्रविशेषणस्य जलमित्यर्थः॥ द्र
निशिवमदस्त जलस्त्राग भंजनागोजाम्नहडवे भाष्यपदयोर्योनेव यस्याहित्तीयेपादे प्रथमसमान्हिके॥ ॥ग्रतिकारको भवंतिद्वेदेव तस्य कारकमित्युदाह
रणोसतिशक्तिमित्तदसुपन्यस्यतेत आह विचार्यमिति स्यादपत्युत्पादनार्थमित्युदात्तमित्यर्थः स्वपाठः कारकसंपदानादिशब्देः स्वधर्मः शक्तिलक्षणः असावुप
कारः शक्तिलक्षणः शक्तिस्वाभाव्यादितिभावः आदिशब्दोत्र प्रत्यवाचीविभक्तिरूपे तत्प्रयोक्तव्यकैरित्यर्थः विशेष्यस्यैव कारकत्वाभावे विशेषणत्वस्य स राम
मेतत्त्वाभावद्वत्वाह एवं चेति नहीति उक्ताभिप्रायमज्ञानंतः पाकेति भावः शेषविवक्षायामिति कर्मत्वमासमानाऽनुपपत्तिरिति भावः पाकक्रियायाः प्रकर ५२
रात्कल्पायामपि पाचकादिव्यवहारदर्शनादाह योग्यतावितिनेतीत्याकारकतामिति· शक्तिविशेषरूपामित्यर्थः एवं च कारकशब्दवाच्यस्याऽतद्गुणशक्ति

कस्मिन्नहिशेषणोनन्तु कर्मीयम्मितसाधविद्वोऽन्तशक्तिकस्येतिनेदंस्वरूपसहसर्थकारकमिति भाष्यार्थ इति भावः क्रियाविशेषणामिति भेदेन विशेषणामित्यर्थः तत्रग्रनयनाहयत
कर्मणि ततथासौत्यप्रमापत्तिः स्वधात्वर्थकत्वे भेदेन विशेषणत्वेन तु समासानापत्तिरिति भावः तदाह तथाचेति कर्मणा क्रियेति शिष्यबुद्धिपरोक्षार्थ्यज्ञात्मत्रभिन्नमित्यर्थः ते
वेधादिति· क्रियायोगातिक्रान्तक्रियापेक्षत्वात्कारकत्वस्येतिभावः स्वदेवमेवेतितिउ जस्मात्ततरपदत्वात्संभवः केवलधातोः प्रातत्वात्संभवोन दूदेवमनहत्वमितिभावः यो
पिपर्यप्रभृतिसादिः तदेतोत्तरपदकः सोपिछांदसहतिवोध्यं प्रत्ययासत्तोत्तरपदनिमित्तागतित्वदेवं महतोनभिधाशंक्याद्देनको नन्वस्याह भाष्येन चनिसहति
त्रक्रमप्रयोजनस्यहाविनत्वात्तवापि द्योनुपपन्नोराह तद्वयेति· अन्यथा धातोवेति· पञ्चिपेत्यत्रेयस्य क्रियेतिष्टयास्मात्सेपस्य धातोर्वोच्या क्रियेत्यर्थनपन्न
दोर्नित्यसेवेधाते· धातोरेवाहरोनतस्मैवमसास्तिस्यायेनोत्तरपदत्वेप्रशासित्वादावेवस्यात्तदुपरागायकुरस्यादावितिभावः प्रशासिरित्यत्रसमासोतोदात्तत्वे
नैवसिद्धेराह अव्ययस्वरेति अर्थप्रतीति· अर्थेनिमित्तकागत्यादिसंतत्यर्थः केवलायाश्चेति· शाश्वहाररसाधनं संस्रष्टायाएव क्रियायाः आत्वके वल्ला
या· शाह नन्वविद्यप्रत्यायनादितिभावः केवलत्वमर्थद्वारा दायस्य विशेषणत्वमित्याह केवलेति एवं चनकाश्चिलेवलरत्यस्य विकारोभाष्ये प्रसंतसार्थ
स्येतितको त्रार्थस्येत्यत्येरतिभावस्तद्दनपत्राह भाष्येनन्तु चायंतस्मै वायंस्वाचकरतिप्रशासित्तत्रप्रोतोतरमदष्टानिपामात्रार्थकत्वेप्रसन्ते एवं चेतरात्ति
त्यादिष्वेपदेन्के क्रिमर्थामितिविसे· किंचतथा सतिकेवलस्यतस्येवार्थस्येतस्य भाष्ये स्तागतिः भावेत्युधिनित्तकारतोद्योविवत्सर्थः नतु कारको यपदानान्मीरे
वसमासविधानात्कथमाभतेन समासोत आह गतिकारकेति· अत्रेदं बोध्यं तरवात्तदत्येन स्वार्थिकत्वेन प्रियपदसायेप्तसमाससूत्वे मेवोत्तरंगत्वादातत आरा

कै. रा. वि. हितत्वेतस्यतिङन्तप्रकृतिकस्य आमं विना क्रियार्थबोधकत्वाभावेन तेनैकार्थीभावस्य वक्तुमशक्यत्वमतस्तत्वे तेन न समासः किंत्वामं तेनैवेति स्फुटमेवासमासः अव्ययं तेन इति पाठे त
५२ दुत्पत्त्यनन्तरमपि समासेऽसत्त्वभावरूपभावः क्वचित्सत्त्वभूतस्त्रीरिति पाठः तत्राप्यनेनाऽव्ययीभाव एवमिति पोषरत्नेनाऽतिसमासविधायकेऽप्येतस्यानिरूढत्वे न तस्मा
द्वः संख्याकालेति तत्रश्चामंतेवतिप्रशब्दस्याप्रातिलाभ्यत्वरात्सिद्धिरित्यर्थः भाष्ये द्रव्यविशेषस्येति द्रव्यधर्मविशिष्टस्येत्यर्थे तदाह आतुरित्यादि न तु पाकादीनां द्रव्यत्व
प्रत्येद्रव्यवदिति वार्तिके प्रकर्षोत्त आह प्रसिद्धेति नच प्रकर्षे स्यादीवलाससत्वमस्तिकि क्रियामात्रवाचकमप्युत्तरपदमस्तीति वार्थ्यः उन्नेरकालेति किल कत्वादीनां स्कोदिषोसा
नांसत्वे तस्य चापि न स्याच्चार्थकत्वाभावात्प्रत्ययतु प्रपचतिदेश्यादौ स्वशेनैष्यतेन तत्त्वाहल कैन समासाभावाद्धारणाय तत्प्रत्ययत्वाभावाद्धा अत एवोदात्त
वतीति कृगतीतत्र प्रपचसत्र बभाष्ये पचतितत्रातिङः स्त्र्यादिङः घटितेनेत्यर्थः क्रियाप्रधानेनेत्यर्थो वा एतेनातिङः चोदाहृतवतीतिसूत्रेऽपदितिङः नहिलोक्रि
यते अभितेनेवाप्राप्तिप्रपचतितंततस्माचार्यस्ति ङः नहलोने ति भाष्योक्तं विरुध्यते नित्यसमासत्वेन तत्पुरुषत्वेन स्वरः प्रत्ययस्वरविधाने तत्प्रशब्दस्यानि
घातात्सिद्धेरितियदत्तत्सूत्रपत्वेन समासेन तत्पुरुषत्वाभावेनाप्यप्रातेन संगतस्थापत्स्थानत्वेन समासस्यैव कल्किकल्लेन तदभावेन तु प्रसत्तार्थस्वरी
विषये कृगतातिसमासस्त्वनतत्राप्यतिङः सपकर्षातङातिङः स्स्यतिङः नाघटितः समासस्त्वर्थोदिति दिक् पत्याख्यानमिति परेनु कर्त्तृविशिष्टस्येस राम
स्य कर्तृविशेषणात्क्रियावाचकरतिप्रत्ययकत्वाविशेषरत्त्वर्थः प्रभवनमित्यर्थस्तु विशेष्यमपातस्येवार्थस्यवाचकरतित्तन्नहतो कर्त्र्यमितिसिद्धो ५३
तिनोक्तेकदेशेकतावप्रवृत्तितगतिसादेसमासाभावेशाकितेशंकोतमेव भाष्यसमाधिक्रनिघातविधायकेतिङ नहताप्रत्याख्यानादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरतः परत्वा

त्तेनपरत्वस्य निघाते सिद्धे नानेन तत्र अर्थ इति सूत्रः अनर्थ वा चवनार्थः हलुहीनेति भाष्येनोक्तं तत्समास क्रियाविशेषणत्वबोधकत्वेन केनापि समासे सरवत्वसंमर्थकृतान हतां
कितश्चाक्षमतः शब्दक्रियावो भवेत् वस्तात्रक्षापिह दतोरतिहन्तमहसभावप्रत्ययकरेदमेव तात्पर्यतात्क्रियावाचकान्तहोपधानीभतसाधमाचावस्थ्यक्रियाप्रहगतेनतुसुन्नभोके
पाकस्सादैनय च तु क्रियाकपार्थनिमित्तकापत्तेतुगुणाभतापामिद्धावस्थक्रियापायमपि भवति यथाकारककविभक्त्यपः क्त्वस्तुजादिवसात्तुः जेनभोकुमितिररेवितेपाकद्रुतादो
द्रव्यत्वस्पृष्टत्वेस्या द्वोक्रियात्वस्पितिव्यवस्थापाएकस्ससहत्वेतिसूक्ष्मस्वयमुक्तत्वान्न किंच एवं व्याख्याने प्रभवेनमित्यत्रैव क्रियायावचकत्वेदत्तन्तुमुन्नवतस्वरः स्यादितिसर्वत्रस्व
प्रत्ययेनहतान्नहताभावप्रत्ययकस्यादितिवितिदिक् अतः नत्वेत्रतोर्दिपोषतासात्त्वाहिशेषपिन्तुमित्युपपद्यमत आह विपोषेवस्याधपितुमिति सजोवा जस्यानित्यत
प्रसतोविशेषव्यत्तरस्यावस्थायुनार्थमित्यर्थः अथवेति समाससंबंधियदुत्तरपदंतत्संगतरतिवाउत्तरपदान्तस्य समासस्येतिवेत्यर्थः कपत्कसमासान्तेत्वादिति समासान्ताः
समासस्येवान्नाव यथाः नत्रत्तरपदावयवाद्यतिभावः किंव समासान्तानां समासार्थः लौकिकप्रक्रियावाक्यएवप्रवृत्तिः अन्यथा समासान्तायेस्वरापरत्वादिदमेतत्त्व प्रतिषे
रेपव्यात्कंपितत्रस्वरसिद्धेवेवनाभमोक्षधः स्यादितियोध्य उत्तरपदान्तो दात्तत्वविधानेतुतसांतोमश्राकारान्तो स्वरसिद्धिर्नन्वदाहरणान्तरस्वदर्शनमात्रेण कंथपश्चांतरत्वम
तआह प्रकारान्तरेति जतत्कृपिपूर्वमितस्याप्यभ्रदर्स्यादिना भाष्यएवस्फुरेन च सत्यामितनेत्रेति कपिपूर्वमित्येदत्तादित्वेन न बाधितमितितत्रप्रवर्त्ततेश्चांतेस्याद्वायप
चनिमित्ताभावात् रीतितत्संगतान्तस्याप्यमितसनेनैवभाव्यमित्यर्थः नन्वेतत्साधितपद्मनावयवात्प्रवृत्तिस्तस्यामेवोत्सर्गावाधीन्याय्योनान्यचेति भावः परिहरति नेत्र
यतिहलादिः शेषरत्न कसमसमानान्तरतादिद्वित्वविषयेदोषापत्ताद्रष्टिततादाह अथवेतिजत्वेतिपूर्वेनहता हा काह द्यंतत्राधेनद्रश्यातेसान्तर्वस्योदात्तत्वविधायते

कै·प्र·वि
५४
द्वितीयेननियमः। कैयटस्तस्यार्थः लिङ्गेनमासस्येति नञ्भ्यामिसत्रेति शेषः नञ्स्यांसमासस्य स्वचपंचमपञ्चपुमांसंकारस्तन्नञ्भ्यामिति कारकादन्तानु संज्ञायां नातिका
रकोपपदात्कृतो नामातादात्म्यमिलेव सिद्धे किमर्थमिदमतन्त्रश्चाह संज्ञायामिति कारकादन्तकृतयोरेवोत्तरपदयोः स्यात्स्येति नियमः संज्ञायामन्याविशेषानिति चतत्प्रायाकर्मणा
न्यस्यापवादः नञ्जाणविषयमिधमादनादिषिसंज्ञायामिति शाक्षीतीति प्रतिषेधारंभः शास्त्रविशेषस्येति नहि तत्र देवाश्च नेदेयाः शास्त्रस्यार्थे यत्नाविति भावः गेनाजापिपूर्व
येदपदस्मितिस्वरत्वमेव एकवाक्येनियमद्वयालाभः यदित्वाभावपक्ष इत्ययस्वीक्रियते तदाएकसूत्रापायेऽसंगतोत आह तत्रेतीति एकंसूत्रमिति यद्यपि नायठि
तमिति शेषः संज्ञायांमित्रजविष्ठामित्रेविष्ठमित्र इत्यस्येति विग्रहः पतल्लादिति बहुव्रीही विष्ठमित्रस्य वक्ताशो विष्णुदेवो विष्ठपथाः अस्माव काशो देवमित्रः बहोर्नञ्व
त् नन्नुचनर्थस्य गुणादयो बहुवचप्रतिपादकाः किन्तु रज्वादौ नावहुगुणार्थत्वादिति तथैव प्रतीतेरे बहुस्य गुणादयो बहुवचादव्यत्पृथक्त्वमत आह यस्यार्विशेष्या
सोयस्कारेहत्वायोगतयतियस्यो नरपुदेतित उपसर्गात्त्वांगाधवमयश्चेत्तु तुशदरिस्यानिसत्वात्कथं स्याद्धव्यक्ववत्वेविशेषणमत आह नित्यपदेकरूपमि
तियावत्तथ्यिमिसर्वदैकरूपमित्यर्थः ततोनिकिन्तु कोशान समयेएवेतिभावः प्रागन्तेपदस्यविप्रतिषेधानुपपत्तिरितिप्रतिषेधविषयपरिहारेणाविधेः
प्रवृत्त्याऽश्राप्यभावादिति भावः तन्नप्रत्ययादीति विधिविप्रतिषेधदोषः यमेव विप्रतिषेधौ वाऽर्थो कृतात्पर्यविषय इतिभावः अमेपुरत भाष्ये अ राम
फ्रयाथ्यीः बहुव्रीहत्वर्थं इति अस्या गार्थ्य इति तु नो क्रे स्वांगान्त हेरास्या ज्ञाप्यनुदत्तेरिपत्वादेवेच हन्ति श्चि त्येवेति भावः अतोरक्षाप्तोभनः कारकरतिरू ५४
तायज्ञायामिति समासः द्वित्रिभ्यां पा सर्वपदेति बहुव्रीहौपपसे ताशाप्तस्यपर्वे यद प्रकृतिस्वरस्यापवादः स्तत्थ कार्यभेदाश्रयमिति नकारोन्तः कार्यो उ

ताकारांतत्वमितिविचार्यतेतत्कथमित्यत आह यदेतिसामर्थ्यादिति नकारान्तनिर्देशो यित्रस्यसमासाभावात्सामर्थ्यादकारान्तस्यैवकार्यित्वमित्यर्थ अतएवपाद
त्साहत्वयेमपिनाविरुध्यते इत्वेपिसमासान्तेस्यति द्वित्रिभ्यां षम् इदमसनेनचकारान्तस्यसाधुत्वमिति नित्यसमासान्तविधानादसाधुत्वप्रसंगाशंतिभावः प्रत्यय
सनशाङ्गोतांतिसमासावयवत्वान्नस्योत्तरपदेनतमीवादिति भावः उदात्तनिलोपो नभवतीतिनिर्द्धनशाद आद्युदात्तइतिअभावः समासार्थाद्वत्तरपदादितितरपुद
स्तहरोविंत्यशर्थोत्तंसमासार्थाद्वाक्यादिविशेषणेकसमासान्तेवालोपित्वपिनहवाकेरितिशेषः संप्रसारणेवनास्तीतिसमासान्तानामेतत्रगत्वाद्वितशेषः
अपंचपश्चोगोद्वियोरूपराजंनस्यानरतिसूत्रस्यन्यायसिद्धाभाष्यसमात्यतित्वाद्विरोधादिदंभाषितशेषः अपंचयपक्षोगोद्वियोरूपसत्तेनस्यौ्यमेकदेशक्तिरितिध
नितनचआद्यपदस्वरीतासंप्रसारणायामपिपरत्वादेतोदात्तत्वेतनःसमासांतेसतिशिष्टत्वात्तस्यउत्स्याद्युदात्तत्वेकथमुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरितिवोच्यउच्चश्चि
तेनसमासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्स्यास्वैवधातपनेनपश्चाद्गतानसमासान्तस्याद्युदात्तत्वमित्याशयात्तद्धितायपश्चेलतरंगत्वात्समासांतेनतः स्वरात्परत्वान्ङ्गो
पेउदात्तनिवृत्तिस्वरांशप्राप्तनकारान्तानहतोद्विमूर्द्धरत्वाशीव्रशप्रित्तिदोषःस्थितएवेतिवोध्यं अतोदात्तत्वस्यानित्यत्वेनिवर्तयतिभाष्येभवसैवलोपर
तिपरत्वात्सोपोभवत्येवतापिअतोदात्तत्वस्यनानित्यत्वमितिभावः तदेवोपपादयतिपरस्येतितावत्येवलोपइतिपाठेसमासान्तेकृतएवलोपरत्व
र्थः ननुकृतेपाति नित्येपि समासान्तेनत्तरपदस्यकार्यित्वात्तस्यचनान्तत्वान्ध्रुर्धस्वितिनिर्देशात्यमचउत्यर्थः एवंमूर्द्धस्वितिएवंहितपक्षेभ्यागःहेतुतर
माहएवंहीतितस्मादुत्तरपदस्यैवेति एवंचनेकाऽन्तस्यैवकार्यित्वस्थितमिति हि मूर्धरत्यसिद्धिरितिभाष्येणापूर्वमोक्षस्यकेदेशक्तिरितिसमासा

६

कै.टी.वि. ५५ संतार्थैतिषिद्धं तभाष्यस्यसमासंतस्मान्नित्यत्वापनार्थेमर्थः सत्त्वप्रवेतहोश्चादिनाभाष्ये व्याख्यातरत्नापोयेनास्यदिनित्यरतितत्रसमासांगोभावप्रसङ्गेशिमर्थानमित्तादाविरुत्वात्से
द्धिदर्शयतितत्रपदेति उभयासंतपक्षेतस्यशब्दांतरत्वाद्दिमर्धेरन्यादौस्वरेणस्यादतो आहयदात्विति बहुव्रीहिरेवकार्यत्वेनदेकान्तत्वात्समासांतस्येयस्वरसिद्धिः इत्यर्थः
उत्तरपदस्यकार्यित्वेपिसमासांतपक्षेस्वरसिद्धिंदर्शयतियदापीति उदंशाकुनभाष्यवचेचनिरूपितनसापोभांतिवीप्सतस्मादत्रसूत्रेसमासस्यैवकार्यित्वमि
तितत्वे बहुव्रीहिस्वरेणान्तस्येतिसमासांतेनतेनस्यप्रावयवत्वात्समासस्येनेतोदात्तत्वप्राप्तेस्यचबहुव्रीहौ प्रकृत्येतिस्वरेणाधकत्वस्यापविकल्पोबाधकउक्तिस्यि
तेकृतः प्रसमस्तस्यप्राप्तिः उच्यते नेसमासांतविधावाद्युदात्तश्चेतस्यासंवेधप्रज्ञापनात् अन्यथाबिनहवाको एवसमासांतप्रहनोतस्यनत्वेनियोगात्प्रोष्ठ
प्रसन्नत्वेतदेकवाकतापत्तेशेषानिघातेपूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तानुदेपध्येस्ववमेवेतिभावः यतादित्युदात्ताश्च इति महस्वार्तिकहृत्ता
र्थोतरस्यार्थे बहुव्रीहिस्वरे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥ इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योते पञ्चमस्याध्यायस्यचतुर्थेपादे द्वितीयमाह्निकं पा
दश्च॥ ॥ अलुगुत्तरपदे नन्वत्रलुपरत्वादिविव अधिकारावधिविषयप्रश्नएवचनानुपन्यास एवयुक्तो न आह अन्येष्वितिकार्यान्तरं आनङादि अनल्विधावु
तरपदाधिकारस्यपातनेनाक्षीत्याहसमासएवेति तत्ररूपेष्वजातिसाहचर्यात्प्रतिपदोक्तपरिभाषयावासमासिकस्त्वकैएवापमत्रिनिभावः सामर्थ्येपपरीजोद
नस्यस्यत्वमसमाधान्यावहेसमासेतिवनेतसमासेरसनत्वस्यर्थः अमत्रानुसामर्थ्याभावपि अधिकारेशेवतत्वामरत्वाह कार्यान्तरेति आनङादास्यर्थः यन्तु राम
बन्नसन्नस्यतसमासयरचनेदर्थीन्तरपरत्वाश्चाश्रितिकमितिभावः पोतशब्दस्येति समासग्रहणानुवृत्तावपिसमासेन्नकारोतस्यानङ भवतीत्यर्थोदितिभा ५५

वः नतुहोतापोतारा विलस्येवोदाहरणात्वसंभवेविकिमितिसुदाहरणांतरं दानमत ओह हो तापोतारा विनियदस्वविमन्त्या व्याख्यानमिनियक्षेत्वतदितिभावः नन्वसमस्तत्वात्कथंसमासे
समधिकारेणाविधायमानोहसः स्यादत आह यथासमासइतिनकोह्रस्वो ग्रामलवस्यतिहस्वः परमनेतिविद्योक्तसमासः तदाहयथेति पारस्यमपिनजर्थविशेष्यत्वमिनिभावः ननुप्राति
पदस्यसर्वत्रैकरूपत्वात्कथंकश्चिद्पत्परत्वात आह आमनस्याक्तकांतरत्वेनितिविधेयप्रकृतेति इतिविधेयकत्वमारोप्यतदाश्रयस्वत्वात् यवमर्थः आरोपान्यथा तत्करणफलंतु
मनस्याप्रकृत्तात्तस्वयातिपत्तिरितिभावः केचित्तु प्रातिपदिकसमानाधिकरण्यात्वरूपात्स्यातिकृत्वसभावात् इत्वनिमित्तानातपक्षेसवत्तवादिवितितु प्रकृत्त्वयोगात्प्रकृतौ
संभवेघोस्याथ्यें प्रकृतौपधेनकाज्ञारप्रभवस्तेवयथामिनगाछतोत्वादेनतरानमनमित्यत्रमप्रत्ययस्कादित्वात्पुत्रेतिवासमासइतिवदितिनेवहाववर्थोविनियस्यस्यत्त्वकृ
तेनाक्तित्तस्येवातिदेशापेक्षेतिइत्यलंबे अन्युविघये धस्यायनेकवस्र्वाद्दरतिकथंतत्तायाविभक्तोनिवृत्तिरितिनशंक्यं सत्येप्रपयत्वेत्रसंख्याभासतेतत्रचौत्सर्गिक
मेकवचनमेवेत्यक्तं भवतिरूपमात्रमितिचास्वपत्तान्तपदवृत्तिदमिनिताम्यानेनतुनालादिविशेषरस्वर्थविशेषानितिरसामान्याभावादाहाश्वेतिप्रि अत्रमतेसर्वेषांरसानो
मधुनिरसत्वेनभानवहश्चातुपसर्जनेसंख्यात्वेनसर्वेविशेषभानामित्यर्थः यत्रातुनिमित्तमग्निनत्रास्सिवतद्विशेषावगमस्ताहकचिविति आदेशोनान्वकमका
सेकवचनइतिविहितानर्थोपकारोवनिमत्तसंख्यायाः परिच्छेदासंभवेनपरिच्छेदवोधकप्रयोगप्रामाण्येनेकत्वविशिष्टस्यैवोपसर्जनार्थस्यप्रतीतिरितिवोध्यं प्रकर
णादिवशादितित्सदाइकरणादिनाएकत्वावसायस्तदैकत्वसंख्याबृतित्वार्थोभिधायिनः स्वत्वयोभवतीत्यर्थः अत्रपन्नत्वेतंतुपयादितेसमर्थसूत्रेभाष्येइतिभा
ष्योक्तमेवसाधु अनभिधानादित्यस्यसमासेनानेकव्यक्तीनमभिधानादित्यर्थः अत्रचकुमार्योरगारं कुमार्यगारमितिवत्प्राप्तः समासः अलुकोगमकस्यसत्वा

कै॰उ॰वि॰
५६

ब्राह्मणः समासो न भिधाने नैव वारणाय इति दिक् दुर्लभत्वादिति कश्चिद् वेति सूत्रे समवचनस्येत्यर्थे मात्रयापि लुप्त एव तेन प्रत्ययः स चैकस्वेति तत्र चाह्निलाघवभावः अपादाने पंचमी तु
धर्मिवाचकादपि भवतीति भावः उदर्के स्वेतिनत्तु साम्यादिमहाचिनो व्यक्तिबहुत्वविवक्षायामिव बहुवचनं गोत्रचरणाज्ञानार्थं दर्शनादिनित्यबहुवचनान्तानामेव भाष्ये
तु दाहरणोक्तस्तथाह चर्पोचेति भावः भाष्ये श्रेयोपाद्यादित्युपसंख्यानेनान्नभिति अस्तु लुक् इति शेषः ज्ञेयं रेचापवर्गसंख्यानेकर्तृत्वमभवति प्रसेनाभवतीत्यर्थः अस्मति
रिति हन्ति हस्तन्तो दपत्य वार्तिके मद्यधितिपठित्वा अपत्यं मतावाज्यभागात्विस्तुदाहरणे भाष्ये वेवमेवपाठः हस्यमान पाठस्तु लेखकप्रमादादिति तदनुमापिनः हलो
नेत्रात्रनिमित्ते हरिणे येन्न अत्यनतिरिसैव पाठो हश्यत्ते पुन्नकैवेतनत्केकवत्वेस्यात्प्रसंगान्नेनासोपन्यासो भाष्येण स्पष्टुमन्तावित्यत्रास्यानिप्रसंगोक्तिः अस्मिन्नुकर
णाध्येयमतत्प्रनहितत्रापश्चाद्दोवहार्थः शब्दपरत्वाङ्घ्रस्यैकत्वात्तत्प्रपुंनिवदित्यतिदेशो पि शास्त्रीयधर्मातिदेशको न तत्स्य लौकिकस्य किंचास्यवासीयमिमादाविदन्नचन्नु
कः प्राप्निरेवनेनिदिक्क्यपेचमास्तोऽहरणादन्निवहुव्रीहिः आत्विशिष्यस्येपसंज्ञा भाष्ये ज्ञाननरोभ्यहन्निश्रीमतमात्स्यवेदभागविशीषे भ्यस्तर्थः गहीलेस स्पष्याख्या
न मादलेसादिप्रसात्तुजप्तिः यस्य पुमान मन्त्रः संपुत्ताहिन्नुनानुम्नहस्यथः जनुधार्षोविन्नज्ञात्स्वइतिकोविक्षयोगस्य वार्तिके उपादानेपरेत्तु विनृदिति भा
वे क्वचित्ते नेवन्त्तात्र पातनेन विकारयुक्त मृक्षिय स्येत्यर्थे समासस्त्याहे आत्तापिनिव अन्नात्मन्न्य परशीरविविशिष्टत्वात्निकमिति अन्नस्य भाष्यस्वरसादा पा
दिश्यपाकरणात्स्यायाम्रित्यत्र परस्य चेति चेन परत्वाद्धपतिहक्षिते पाश्र्यात्मशरस्येव महतात्तद्भयं चेकस्त्व च नित्याह अस्मात्यशदेन मध्यमार्थे उक्ते इत्याह आत्मा ये राम
न मरति एवं च बहुव्राव्यर्थेन तो यात तत्त्वरूपरति भाष्यापरेति भावः ननु परस्यार्थशाह्समभिव्याहारे बहुव्राव्यर्थेन तो या समासविधानेन बहुव्रीहिया बाधप्ते अस्मिन्नदुर्धर ५८

तिप हुव्रीहिरिति भाष्यासंगतिरत आह अन्यचेति नत्वमिति बहुव्रीह्यर्थेनतीयानतुरूपरत्निकल्पितवाक्यार्थः स नित्य विषय इति तन्नावर्थातरयादुर्भावात् स्थोद
नादिव ग्रीष्वविशिष्य प्रमिसो हन्ततीयमानत्रियापेक्षकाकांक्षाभावस्यापि दर्शनात्तरात्भावः हेतौनतीयापक्षे हन्तत्स्य न दिति भाष्ये निष्फलं स्यादत सूचीत्वमेव पक्षं दर्शयति
प्रदर्शनस्यैव माह अथवेति बुद्धिप्रकल्पितमेदस्येति राहोः शिर इतिवदिति भावः वैयाकरणाख्यायां च लाञ्छशाप्ते गह अनुराधोनि अत्र पक्षे एतत्कर्मधारयेति
वाक्यगुरुभूतत्वथमीनत्त्वरूपाश्रयसामर्थ्यो देवाख्याशब्दः केवलयौगिकस्त्याह प्रतिपादनमिति संबोधहारमात्रमिति आरम्भसामर्थ्याद्दृष्टिपरिसंख्यानेनपामप्र
रिग्न हृदस्यर्थः हलदंतादिति विषये हितौ पार्थे इतिन्वृदयादिनिरससंयोगानुदूनव्यायारेवानित्यश्रीयशंसयोगात्मानिमवत्वादिति भावः छांदसः इति न कृपि
नेत्यादर्शनात्स्तप्रष्टस्य साजिवानिके छन्दोम्हहरणाचावेत्पुमिदं अस्यत्वार्थमिदं वचनेलुकुव्याहिरण्यरति समासशातिप्रदिकापेक्षत्वादिति भावः अपिचेत्यापुक्तदो
षपरिहरनिष्कानेचेति कृताहिप्रयलक्षणस्य कृतावादेशगौणत्वाद्विप्रपरस्य भावातिलुकृपश्चाते श्राातरगानपीतिज्ञापनावादेशापवहनेति भावः विप्रतिषेधोवि
रोधप्रसक्तेऽव्यक्तिपक्षाश्रयणीन पाठ्यादेवादेशाभ्यासाशयः अथजातिपक्षेदस्यादिगालेलुकं बाधित्वामित्यतेनोक्तमेवार्थं स्फुटत्वासोपपादयतिजातावित्यादिनाशक्तो
नित्युकंवाधित्वमित्सेन चात्रमतेव्यक्तिपक्षेस्याभावनामात्रेणानुकाल्प्रोवावोधोवोध्यः अत्रादृश्यविवादजरूपकथनेनैवस्पृष्टतानोस्फुरभाष्यकारोणादत्वाघुपेक्षल
आविरोधादेवविप्रतिषेधदृष्टातिमपिपादौरस्यादिनापवैचवलवलात्ययोवेस्वयुसख्यानस्यकज्ञौनत्वेशाप्रश्राहाकौतरतिवेतिहलदंताविससस्थानेनत्वेके
नैवसिद्धत्वाल्लिनिपातनेनात्रकथनेनेत्याशंकापर्वोक्तस्यैवसंदेहनिराकरणोनदृढीकरणायेत्याहनाजविषयमेवेति अत्रविशिष्टनिपातनाभावेपिनिपात

कै० प्र वि० नसामान्निपातनव्यवहारइत्ताहसमासेगावीसादितत्रहिसमासेगुले: संज्ञाहलतः समासइतिवर्त्तिकारस्तान्निवकारश्चार्थमाहस्वामीतिकरएवकार: पुत्ताघराहस
५७ चपालपितु:स्वामिन:प्रजाभिर्दर्यीशोधान्यधड्डामादि: सचद्वेरभेदेननियतरूप: रूढोयइतिकृतोलुपोरूढइत्यर्थ: ननुसत्तामहत्तानतुवृत्तावपिनामशब्
त्वसंज्ञायथीत्वान्तन्नेवृशादे:कथमप्राप्तविनाचात्वोयपन्निरतआहतस्मिन्नयधइतिभाष्यकारनाम्नीतिकारूढइत्यर्थ: चावचनार्थचेदितिमाचामिति
विकल्पार्थकचेदित्यर्थ: पूर्वेणात्नुगिति निसाऽत्नुगित्यर्थ: त्नुगवान्नेष्यतेवत्नुशाचामित्यस्यदेशविशेषतात्वान्नित्यएवायंचिक्षिदितिविचारोयमस्यात्तर
सतआहप्राचामितिचैतदिति नतुशाचामित्साचायनिर्देशेदशविशेषणोयपत्तदलोतन्नसिद्धेइतआहव्यवस्थितेति देशविशेषणायवेपिसामर्थ्याद्वि
कल्पोपपत्तौरदर्शयतिअथवेति इदमेवद्दकमन्यथापूर्वेणानिसेशाद्वेस्याविकल्पार्थत्वेननियमार्थत्वाभावादूधरपश्चादिवपिपूर्वेस्रत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारए
वंचहत्नादावुत्तरपदेकारनाम्निचेदेत्तुकूआदिपीयएवेतिनियमाद्विकरोहाल्याध्याहरेत्नेतत्रपूर्वेस्रत्रघरीन्नेहुनिवारापत्यमथवादोचनेतिवोध्यं अस्मिन्
स्थानेइतिअस्याश्चिन्तोएवमंगीकारेसंज्ञाधतिकानामेवोदाहरणत्वांगीकारेइत्यर्थ: स्वैवोदाहरणाभ्रजेत्तपेथाणादीनोपयासंज्ञातिकत्वेनथाविकरोह
णस्यामीतिनतत्रपूर्वस्रत्रप्राप्तिरित्यर्थ: तत्रसंज्ञान्हरोनप्राचोनसंकेतानामेवनहणाद्विसभिमान: नचनेनहत्नादावुत्तरपदेसमासान्तमानेपिअत्रज्ञादे
कथमतआह अत्रहत्नादाविति एवंसूपेइति अत्रसप्तमीसमासस्यानुमेयत्वात्स्वतिपदोक्तत्वाभावइतिभाव: पूर्वपूर्वोदुदान्नत्वेनेति सप्तमीहारिणाविलनेन राम
अत्रतुलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभाष्यप्रमाणप्राप्तेतिभाव: संज्ञाआदिनोवेक्षिपतेइतिभाष्यस्यसंबालेनणाद्येकाम्यंसत्तापामित्स्वार्थविहिताएवसंज्ञा ५७

शब्दइतिनेत्यर्थ: लोकशब्देनानुशासंवक्ष्यतिनुशास्तेइत्येवयाठवत्रहेतुमाह लोक: संज्ञाश्विजितेनरूढाएवसंज्ञाइत्यर्थस्तदाह अयमर्थइत्यादिना लोकेचकारनामहृदे
मस्यनामशब्दसंज्ञाशब्दोपर्यायावित्यर्थ: नन्वेवंतरतुइत्वेवसिद्धे: नमामेनहणमथ्यमतआह संज्ञानहरोाति भाष्येवाकाभेदेननियमइत्यहकेत्रापस्वरूपवावृत्तौ
दर्शयति शाचामेवेत्यादि अविकरोरणात्नुगित्येससेतदेति इदमुपलक्षणंपृथयथाडावपद्रोचाकारस्यवेनेवआवत्नेरितिवोध्यं एवंचाविकरोरणास्याद्कद्कोरेत्नेकेयघ
कैदेठभाष्यारूढमानेत्वित्ताद्वित्तीयंदर्शयतिप्राचामयाति अभ्यर्हितत्वेशानुसंज्ञात्वाभावादुप्राप्तिरेवनेतिनित्तीयोनियमोभागवतानादत:पूरेडवादवचनार्थचेत्तुपक्ष
मात्कारनाम्निचप्राचामितिसवेत्रकारन्नाम्निविकल्पार्थप्राचोनहणाविकल्पार्थमेव हत्नादाविति नियमार्थ तदुधकूमहोवनियमार्थत्वस्भागवतोकेर्यचयोगवि
भागसामर्थ्यान्तपूर्वेस्यापिनियम: एवंचसर्वदेशीयकारनाम्निहत्नादौविकल्प: शतीयते अजादौचत्नुगेवेतिवद्वति वेधेयवि नतुचक्रवधष्वकवेधइत्यादिप्रयोगादर्श
नेनात्रस्वाभावन्हत्नानुवृत्तिनिश्चयात्तुभाग्रानुपपत्तिमाशंकानहीकेदर्शयति तेनसिद्धेति उभयत्रापिधात्नुग्नहणमाश्रित्यसकिंसमानहणमनुदृत्तादिपूर्वयुवृभागला
भ: आहोस्विसकारान्तइतीतिसंदेहात्सत्रोपपत्तिरितिभाव: भाष्ये प्रतिवन्नेसिद्धंचक्रेवेधचक्रवेध: हस्तेवंध: हस्तेवध: हस्तवेध इति नसिध्यतीति अयंभाव: अत्र
त्नागन्हणाचिवृत्तावसापत्वागाथेत्नेनिवेष: स्वागविषय: स्यादिति विषयविभागात्तानादिति इत्युचिविषयविभागात्तानादित्यर्थ: तदाहयथेष्टसिद्धाभावइति उ
भयत्रापिविल्पस्येष्टत्वमितिभाव: सर्वत्रपदार्थमाहचक्रवेधनमित्यादाविति भाष्येतस्मिन्निहितेइति अत्वर्थपद्दाधेरित्यर्थ: इत्येवेदमपिउणरसूत्रास्तुरूपर

६

वै॰टी॰वि सपत्नच्यन्तस्वरूपएवेतिभावः एवमपिन्तापत्तरति उभयत्रापिषान्निर्देशादिति अभिमानः एवंचवहुब्रीहावप्यस्यप्रवृत्तिस्त्रीकर्तुंतांश्चनिहतामाशप्रष्टित्वः यत्नतरतिते
५८ नपवाधनेतेपिनिषेधएवेतिवोध्यंतस्वरूपेस्वाति अंतरंगोनिहनिसप्तमीस्त्रन्तापत्लासत्रावेसपिवोध्यं यथा तद्वैरमादौविषयविभागोति चक्विस्वहानिः क्वचित्तुभावेस्येव
वहुलग्रहणेतानुलभ्यते ननुविषयविभागइतिमेदत्तुहीनोविषयविभागतानार्थलुगनुगनुक्रमतोवपूर्वेनकियतरतिवार्त्तिकार्थइतिभावः अपरिस्फुटत्वेअथाप
कत्वे अनेकपदीमोयाद्धोनोपयोगमाह एतावतातिःप्रत्याहृत्यौपदइस्युक्तेसर्वोवयवप्रतीनतुकेनविद्वपदेनन्यूनइतिगम्यतेननुकार्यविधेयंसाकल्यंएवम
त्राप्यवयवानांसाकल्यप्रतीपेतनत्रिहार्थकारकमित्युक्तमितिभावः अतएवमनेहेतुः प्रतिवधस्तान्ताकादिति साधकमित्यस्याकारधकायेनिष्पान्नेयर्थेतसाधयती
त्यर्थः अहस्तंतस्मादिति कार्यस्यकर्ताश्चिदकारणादद्रव्यमितपर्थः उदाहरणमप्यस्त्वात्तत्करणेहेतुत्वात्मभवाद्वाहभ्यपोसीतिभ्यतदाहरणात्यपनायेतिभाष्ये
परार्थः ननुप्रपंचस्यापिलक्षणात्वात्लक्षणोद्धयेच प्रोमस्युक्तमत आह सामान्यलक्षणानितिनिपातान्तिति ज्ञाताहि ज्ञातच्छारवाणांनानामेवशब्दानांप्रतिपाद
नप्रदपिनकासौनप्रकृतिप्रत्ययविभागाणांस्वरूपाणांचसर्वेषांतत्रासंभवादृदेनुसर्वेषांवैदिकानांलौकिकानांचशब्दानामनुशासनमित्यर्थः सर्वेवेदपा
रिषदमित्यस्यार्थः सर्वेवेदशाखाधारणोनानेनेसनेनदर्शितः तमेवानुवादार्थकथनेनस्पष्टयति अथोतिनि सर्ववेदशाखास्वपारिषदशब्देनावयवधारकसं राम
घेषघ्यानस्यसमासः वहुलादिशब्देनेतिवेदालेवोध्यपितुवेदिकेष्वेवहारइतिभावः मयस्मात्रकोष्णोपपयमोहरकेनेरियवाघचइत्याह हरनीसथेइतिपुन ५८
शोपादयोअविशिष्टवस्त्रस्ताः अतोविधाभाष्येत्यतिकरोमाभूदितिविधायोनिसवद्धातिरिक्तंसवंधेभ्युगमाभूदित्यर्थः तस्त्रवीनरपदानहलोहोडः प्रत्रास

दाहरणासंगतिरत आह अप्रेतिव्यतिकरेपीतियस्यरञ्जनयोः संबंधेरत्यर्थः तेचपितृघनेरस्तावद्धव्यावर्त्यमितिभावः आनुडुरतिमत्वेति तदुभयमपिनेहेत्यर्थः मत्यतुइ
सन्नेननायसूत्रार्थसूत्रस्थितइतिदर्शयति नतुपुत्रेन्यतरस्यामित्युक्ते पुत्रेविभाषाप्रारीरिषवेतत्र आह अनाक्रोशेपीति पुत्रेन्यतरस्यामित्यत्र आक्रोशइत्युवर्तते ना
दास्याःपुत्रइत्यादौ आक्रोशएवविकल्पइष्यते विभाषास्विस्त्रातृणांतुनाकोशेपिभ्रातुः सूत्रादौविकल्पेनान्वृत्तप्राप्तौनीतिभावः अकारान्तपूर्वपदेस्त्रोनरपदे
आक्रोशेपिपदृष्टिप्राप्तेविषयेनविकल्पएवेष्यतेसंबंधानुवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात् एतेनपरत्वात्तत्रविषयेअनोविभाषायोनालुवप्राप्तौतीतिपरास्तमितितात्पर्यं
संबंधमन्तरेण अनाक्रोशविषयेनाकारान्तपूर्वपदस्यसमस्तेत्कृरूपेसामाभाष्येअतइतिचस्या षष्ठीप्रकल्पिपस्येतीति नचोभयोरपिचरितार्थत्वात्परत्वेनतस्मादि
त्युत्तरस्येवप्रकल्पकेस्यातइतिपेचस्याः षष्ठीप्रकल्पिपस्येतीति नचोभयोरपिचरितार्थत्वात्परत्वेनतस्मादित्युत्तरस्येवप्रकल्पकेस्यातइतिवाच्यं उत्तरपदेइत्य
धिकारेणात्रोपस्थितेनसामानाधिकरण्यानुरोधात्सप्तम्याएवपकुमकल्पितासाधपात्देवकोद्देह्य ननुअलुग्आपत्याद्योलोकवेदयोःप्रयुक्तएवेत्यत
आह चर्मणोति उनईहन्महइत्यात्प्रसिद्धसाहचर्यवाचकस्यहरणमितिभावः सहवानमिति पूर्वमनसाहविषोदानसेकल्पःइत्यादावरुणाभ्यानुषंनिर्वपामीतिप
ह्यादेनोपश्लेषणात्वनिहन्तिपर्यतेदानेस्याहादिपराद्भोहारतोनतत्सर्वीनिर्वपत्राद्धेनविधिक्षितमितिभावः तेनस्कंदाविणास्वोतफ्लेतामित्युदक्दानेसहपांसदेसेपि
नस्यातिभाष्येलोकपदेनात्रकल्पसूत्रेमातरपितरा पितरामातरा ननुभाष्येदवौनूरपदयोरत्सुनमाउभयोरप्यकारस्यारातीतियास्येतदर्थभावितेनभ्यामादावपि
मातरपितराभ्यामित्येवेतिवेत्रश्रीरूपद्विवनाविवक्षणोमानाभावेनान्यत्रानिपातनाभावादित्याशयेनाह सप्तम्यंतमिति पूर्वपदोत्तरपदयोः सतोः पूर्व

कै·टी·वि·
५९

पदस्य ज्ञकारस्य स्वरूपकथनेऽपाय आएरन्त्यादेरणो निपात्येऽपि पर्यः केचित्तु पर्वान्तरस्तोष्यान्तनियात्यमानपदयोः पर्वपदे रतिशेषरस्यर्थमाहुः अन्ये तु प्रयोगादर्येऽपि पर्वपदेऽन्तरप
दयोर्निपातनेनैतेन मानदपि तदाभ्यामित्येव उत्तरत्रापि भ्रमादेः स्पर्शाशु तु गीताकारविषये हन्तुरन्द्वेऽपि आरा आदेशविधान मिति भाष्यार्थमाहुः स्याद्यपमर्थी पदित
थालम्बं प्रमितिमस्तिरति बहुदर्शिनो निशीथन्तु भाष्ये आमागोनामित्यादिप्रघपिनेतिशैयमाद्यदिन्यायत्वाद्यो चूपिनरैत्यादि भिन्नप्रदछेदयाठो भ्रान्त्येति बोध्यं तत्र तत्रा
वमहवत् आधुनिकानां वा संप्रदायभ्रंश इति कल्प्यं॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पञ्चमस्य तृतीयपादप्रथममाह्निकं॥
॥क्रियाऽऽ तु अन्यपदार्थप्रतीत्यर्थ अन्तरंगत्वात्स्वहानिनिमित्तलक्षणोऽस्य तत्र इत्याह प्रवृत्तिनिमित्तेति भाषितपुंस्कात्पूर्वप्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रय इति प्रकृ
र्थं बहुव्रीहिः स्त्रीत्वं तत्र मयर्थं बहुव्रीहौ त्वेकस्याधारत्वकल्पनाक्लेशः तत्त्रस्य समानाधिकरणे समानेऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः नन्वेवं सति एकप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यत
एवात्र तु सौऽभिधाने पि स्याद्यत आह प्रसासस्येति द्वन्द्वभाष्ये रत्यादौ हेतुभावेऽस्याविवक्षा प्रतीति जरमाह भाषितेति अन्तोऽर्थं पाठेनापीति अर्थशब्दः सामान्यशब्द
पिपदार्थवहादि विशेषसामान्यात्वलेदेनवन्तेन दासमानेऽप्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानाः नास्तिलाभ इति शब्देनासंगृहीतत्वादिति भावः पुंस्त्रियोर्गर्भाधान
मिति एवं हि गर्भाधानेऽन्तरंगा भेदपाभेव स्त्रियां प्रकृतेरेव द्रव्यवृत्तिप्रयोगात्पत्निः तस्मात्तु गर्भविमोचनवत्स्त्रीकृत्वप्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तुं युक्तः दोषाश राम
हरतिः आकचतुष्टयः द्रोः दुःसादध्येति त्यालासूसेसेदयन्यालेति प्रभित्सावदित्यर्थः तत्वविधनेति तद्वे दरज्जतमिति प्रसभित्सावादित्यर्थः अर्थभे ५९
दाछदभेद इतिनये अथवा भेदे विशेष्येषोदितीयेयानशब्द इति यदिमा सादिवाचो अर्थवोदिवात्तुस्त्रियाः सर्वत्र द्रोण्यादीनां भार्या सामानाधिकरण्यं समर्थाप्रदत्वा

तस्मान्नमितिर्एवंहि सुयोगाद्यास्थ्याया मितिसूत्रस्थ भाष्यान्यथा विरोधः तत्र हि प्रसूतादेः पुंभावस्त्वनेसकं तस्माहरभिगौदाराः प्रसूताद्यादारस्तादौ समानायामाइत्तौ भाषित
पुंस्कात्मिति निवृत्तं तुंकस्त्वीत्रयतन इति भाष्यस्य पथ्यासमानायामाहतौ भाषितपुंस्कत्वं भवतितयायत्वेः कार्यं पुत्तु कप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य प्रकृतत्वे पुंवत्वार्थंव
चनमेव कार्यमिति भाष्यार्थः एवं चानवर्षवाहुजागर्भस्य संवृत्तेः प्रवृत्तिनिमित्तैऽगामिता शब्दो निसस्यानीगाइतिगाभिशयो दारारस्य प्रसूतादेशाद्यापिगर्भविमोचने प्र
वृत्तिनिमित्तेनित्य स्त्रीलिंगाः स्वेत्याहुः यथा कुमाति षेधेऽपि वृचनस्यो कार्यं प्रतियादनकथं सामर्थ्यमत आह यथाविति वेलक्षण्यं च प्रतिषेधविषये विधायमा
नस्य विधेरेजादिषये पुंवत्तिरिति भावः नन्वेवमनूङ इति पर्युदासेन तद्वधार्थं माभूदनेन ऊवत्स्त्रालवत्स्त्रारकेस्तेत्र पुंवत्त्वमेधारपीतिस्यादेवत्तत्राप्यपुंस्त्वेत्तद्वे
त्रेऽवश्यकातिप्रसक्तेरस्माकं विशेषो नित्याह सतामेवेति वनुउर्तेसोस्यापर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः को विशेषः किंचेतावता विशेषेणानयन्त्वान्तर
लेसमाधेरेकरूपत्वादितिविचिन्त्यमावश्यमत्र भाष्यार्थः पुंवत्कर्मधारयेसत्वनेसतु वर्संप्रतिषेधविषयेकर्मधारयो दोषवदित्यर्थो व्याख्येयः एवं चानूङ इत्यस्य
पर्युदासत्वेऽत्राह प्रतिषेधविषयत्वाभावान्नास्यान्त्र प्रवृत्तिरिति तेऽधनयनाहसच प्रतिषेधार्थं दाति एवं चात्र पक्षेऽनूङ इत्यस्य वहितस्यानुवृत्तिर्लोपोपिनेतिस्त्रा
घवरस्वेपव्याहिरो बहुस्यस्य देऽऽदिहभार्यासिध्यास्यप्रसज्यप्रतिषेधत्वमेवमाप्यमितीदंभाष्यमेकदेशोक्तिः तेन महानवमीति एवं चार रातिप्रपादिष्विति न
कोपधायाइतिप्रकरणात्तद्यथा प्रतिषेधकारणापलं चिंत्यमेव फलकल्पनात्तु न कार्येत्रेव यथा निषेधफलविचार भाष्यविरोधादिति भावः अपर इत्यास
दिप्रप्रसज्यप्रतिषेधएव पुंवद्भावो भवतीति पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनेति भावः अधिकारगामीति तदधिकारविहितस्य प्रवृत्तीरित्यर्थः अनूङ इति अनू

कै॰टी॰वि
६०

द्वितिलग्नषष्ठीकंपदंपर्युदासपरमितिभावः स्वार्थेवाचा शब्दरतिलक्षणायेतिभावः नचैवंशब्दानह्यापक्षेजघन्यसमाश्रयणार्थयत्नएवयुक्तःशास्त्रांशकायत्नदृष्येविगोणार्थवारि
न्नकुरुप्मनरत्वाहतत्रार्थ्येनहशारति अर्थयुक्तेशब्दहस्कर्योवायवीश्रयत्वाभिनिभावमार्थोश्रयणीसमानमितिभावः वक्ष्यशब्दहारकंपोवपर्यमित्यस्यापाज्ञनिषपर
त्वाघवाधितत्वस्यपरत्वस्यचार्थआरोपइत्यर्थेःएवंचगौणत्वात्तत्रसंबंधेनत्रिरूपितसंबंधेचनविभक्तिः अतएवगाणयोघोमरइत्यर्थःएवंचगौणत्वात्तत्रसंबं
न्नगौणीधारेषिकरणत्वनिमित्तविभक्तिःसाधितत्ववतिस्तानादिनात्साधिता अतएवतासंख्योपच्छेपिन अतएवार्थेनहशाप्येभाष्यकृदृष्टांतिभावि
तपुंस्कानुपयानेपन्नर्थेनथीवीयर्धमत्वीतिभाष्ये किंतुच्यन्तइत्यादिश्रुतिदेशपेनसंतापीकाश्चनारंभादित्तत्तरनञ्चस्याप्तइति क्रियापदाश्रवणोलट्पर
क्रेरवपोणादितिभावःउपमानेतिपुंवद्भावित्तियत्रस्येताहतिःउक्षिपयाल्लीपुत्यस्याभावस्तथाख्रियामपीत्यर्थेरतिसाम्यथ्यात्रभवतीतिवाक्यशेषइत्यर्थः अपंचाभावेनप्रा
ग्भावःप्राग्वल्लोपस्यपस्यकृतत्वादितिलुक्कद्धितेत्यादिवक्तातनिवृत्तिरूपएवभाष्येभावितपुंस्कस्यापीतिसंबंधेऽप्रीतस्यास्त्रियामपिस्त्रीप्रत्ययोनेत्यर्थः ते
नतानतनिवृत्तिरूपयतितत्वदायमाहभाष्येप्रातिपदिकस्यवेतिपूर्ववक्रध्यीतएस्याभावादाहवपाहरतिस्यानिषरूपादितिसंविधोगादिदपस्यापकृतनिवृ
त्तिप्रतिवंधएवपर्वविधिरितिभावः नन्वेयंनपरनिमित्तकोत आहउत्तरपदनिमित्तत्वाचेतिपरिवृत्तप्रभवतीतिएतद्वाकाशेषपरत्वेनभाष्यमारब्धे रामे
यमितिभावः यष्ठातयतितमित्यचपुरस्तादितिपरिहृतंप्रभवतीतिएतद्वाकाशेषपरत्वेनभाष्यमारब्धेयमितिभावः यष्ठात्यदितमित्यत्रपुरस्तादितिनादुष ६०
उन्नेयमितिभावः आप्यपूर्णमप्तमीसिविप्रतिभयार्थेनाहिदेषद्वयपरिहारकमित्यर्थेनउपयोजनाभावेकृतोनपरित्यागितआहेसूत्रव्याख्यानेति नन्वभयत्रापिस्थानिव

प्रावकृतेदोषेः मतश्चैवस्थानिवत्त्वेदनानप्रसक्तेसाशंकाविशेषमाहतत्रैतभार्येइत्यादिना नखेतभार्येस्थानिवत्त्वकृतोनकारश्रवणप्रसंगाः किंतत्स्वार्थस्थानिव
नेनात्रैवसंनियोगशिष्टपरिभाषयानुनिवृत्तौप्राप्तायांस्थानिवत्त्वात्तन्नरूपानुत्तनभिसेतावदेवयत्तात्स्थानिवत्त्वादेवशाश्नीतीतिविशेषइतिभावः पुंवद्भावलक्षणो
ति तत्रपस्थानलक्षणनिषेधेनवाततनुत्तुक्यायेप्रसक्तस्यतइतिभावःस्थानिवेभ्नवेनुतिनिर्दिष्टइतिप्रातिपदिकग्रहणयत्नवचनेनेतिभावः स्त्रियामितित्वात्पत्तुस्येकारेत्वा
इत्यस्यपेतिसमासइतिभावः स्त्रियांविहितोयईकारस्तन्निमित्तस्थानेर्थः नन्वेवंस्त्रीपाद्याद्भिन्नेपदविधानेनकथमियङ्गत आहएकादेशेसेति अनयेवरात्सानवे
नत्वादामापिवोध्यवक्तव्यमकृदितिः सूत्रस्थभाष्यरीत्यापूर्ववर्तिधर्मोगच्छेन्नादेशपक्षेविधाविषुङिकृतोकेवत्यएस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनयङ्गुवुजेमइतिभाष्याशा
स्त्रएकत्वेत्रतलेनेयङ्साध्यइतितत्वभाष्येशतत्रह्यमतिईकारविधाविततिन्माचष्टशाईःरखादीतिशंकतेभाष्येशाईःरखादावितितत्त्वद्वयमतिसदैवनेतिअ
नेनापदेकत्वेनार्थलक्षणोदोषइत्यःदोषांतरमप्याहअतरंगत्वाचेतिएवंचवृत्तेनपहृंदारिकायाअसिद्धिस्तदवस्थैवेत्यर्थःनत्रपुंवद्भावस्याभ्युकोनतरंगत्वंदर्शय
ति उत्तरपदमिति नश्येवेतिनिमित्तायापरिभाषेत्यर्थःसमासमपिपरिभाषायोनदोषइत्याहअसिद्धमितिरदंविते अबहुतद्रूहपरिभाषाविषयेतस्याअ
प्रवृत्तेरिति असत्ताविषयेतिभाष्यस्यास्त्रीविषयएवसयासिद्धिरित्यर्थःकौडादसीपाच्चेस्त्रातवाचोगोणादित्वान्ङीषभाष्येपद्माचेतिः प्रकृरूपनेतदुत्तरपदे
इति ङीमावश्वधानादितिभावःपूर्वोत्तरपदेइतिङीपनतादितिपृच्छाश्वधानादितिभावःस्त्रीशाहृनहृतोसर्वप्रसंगोअविशेषोहेतरूकेत्तस्पहेतोरसि
द्धिपरिहरतिमध्यापत्नयपक्षेइति नकदाचिदितिनकदाचिदित्यर्थःस्त्रियाएवेतिनप्रसङ्गइत्यर्थःनन्वेवत्रनङीपधायारतिप्रतिषेधात्कथंपुंवत्वप्राप्तिर

कै·टी·वि· त्र्याह पूर्वेर्मे धारयेति नन्वेगारकशब्दस्य स्थानिवत्त्वात् कालिकार्यो भिक्षाद्येसामर्थ्याभावात्कथमेतदत आह शाकं नेहीति माध्ये त्वर्थं चायमिति यतः शब्दान्तरे हरायस्वेभाषित
६१ पुंस्कादिति विशेषणमनुपपन्नमुक्तं राघसिद्धेरतः सर्वे प्रसारसार्थः तथा विशेषणोपि तत्कृदोषो दर्शितस्तथाह सर्वेहीति न ह्याचष्टे एताः कालिका इति नन्वर्थातिदेशा
शब्दे किमाधानमत आह अर्थस्येति विप्रतिषेधानुपपत्तिः कालिमन्येसारोपदिष्टत्वमिति एवं बहुत्वपदान्ते सामर्थ्यो लुवलविधरति भावः नन्वर्थस्यैवोपदिष्टस्य मा माला
परिहार्यस्य समावेशात् कृतस्तत्त्वागोन मशब्दप्रसत्त्वीकरणमत आह शब्दस्येति नचात्र पक्षे त्वाशब्दस्यागोमनो दोषः वाहुल्येन तथा शास्त्रे आश्रयणेन नसदोषः इति भा
वः किंच विप्रतिषेधानुपपत्तिरपि अर्थपक्षे एव आवोन्नरमपि इदं स्वपक्षे साहसो नरमपि तत्स्वहृत्सासमवाभावात् कार्यभेदाद्वा विप्रतिषेधोपपादनपरं भाष्ये लेकदेशपु
ङ्कि स्यमीहते वातेके पदेनेतिदिङ्क समुदाय इति पत्तपविशिष्टस्यार्थः अवयवेनेति शस्य परहितार्थकेन शमपमान्नार्थकेनचेत्यर्थः ननु नो किकृत्वादिति शास्त्वाति
केणाल्लोके प्रयुज्यमानत्वादित्यर्थः इत्युदोषइतिएवं चनियामकनादिसूत्रे सत्त्वादित्यर्थ इति भावः लक्षणानामपीति प्रात्वमानोनामपीत्यर्थः गुणाः सुतानां सांस्का
राणामपेतो भावः ननुक्तशब्देन परवत्न्नव विधयशब्दयोः कात्राप्यनुपपत्तिरिति शंकते भाष्ये कथमिति एथोपसमिति पाठः एथोरपसमित्य पाठः यार्थेस
सिध्याय ते भाष्येपि एवं पुनरिति एथोपसमिति पाठः एथोरपसमित्य पाठः यार्थेस्य सिध्याय तन्ने भाष्येपि पत्यदार्ढेति पाठः स्त्रियां तु गोति भाषितं पुंस्कादि राम०
नूरः स्त्रीपत्यपत्याभावात् पुंस्पलक्षणेन तत्वे विशेषानतिदेशेन तत्स्त्रीपत्यत्वाभावात् पुंवत्वेन सादिति भावः नेहेति पत्नीपत्वेन सादस्य मा भाष्यत इति भा ६१
वः स्थानिवत्वादिति पत्नपलक्षणेन स्थानिवद्दोदेषा इत्यनेन वा पसङ्गप्रतिषेध इति समासः सोऽत्वादिति भावः अत्र कर्मधारयसमासोदाहरणं नितपुंवत्कर्म

धारये स्त्रीपत्यानुवृत्तिर्दर्शिपि नजदर्शनितो तुवदेउविडआर्यं इत्यादावपि दोषो ध्यः अनेनतरपसपरत्वे जातित्वाभावेन जाते श्चेतिनिषेधाप्रवृत्ते कर्त्रियोऽयमत्र स्य भाष्यस्याय
मर्थः प्रसक्तप्रतिषेध आश्रयणीयः रूपातिदेशश्च रूपे चपत्यासमत्वात् पुंवद्भावभाजः शब्दस्य पयोगान्तरे गुणसमाचष्टाणास्तास्यजिते न हे अवरद्धेन दोषः पद्मप्यत्राप्यर्थस्यानिवृत्ते वीत
प्रवृत्तादोषप्रकाशयपि अतिदिष्टमानरूपं विरुद्धं स्त्रीत्वमस्थानिदेशवियषे पत्त्रैन दोषः स्त्रीपुत्रपनिवृत्तिपरक्षेत्ननत्योः किंचिद्द्विधेषइति नय एवं भाष्ये सामानाधिकरण्यं चत्वात्व
विशिष्टार्थवाचकशब्दस्यानेपुल्लवाचकशब्दरूपातिदेशो विशिष्टस्यापि हितिरित्यर्थस्यापि निवृत्तिरेव समासनिर्देशोऽयमित्यादि कृतः सदृशाह्वाप्तपत्यपर इति भाष्ये लेकदेशद्विः पदाश
रूपेति समुदायस्य न भाषितपुंस्कत्वमिति भावः तस्योतर नावान्तुपपन्ने तदाहुर्देशीनेति तत्स्थानारवेदरति गुणोप्रत्ति निमित्तेद्रव्ये इमो भाषितपुंस्कावित्यर्थः अन्तोत्तरप
देनपूर्वपदेनाक्षिप्यतेतद्भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् पक्षेन्यपदार्थ इति तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पशब्देनाभिधानात् तथावयवानामनुमीयमानत्वेनाशक्ता
र्थत्वादयोग्यत्वमिति भावः एकपदमिति बहुवचनान्तरात्रिशब्दवाच्य समुदायस्यार्थः तासु लादिष्वाभाष्ये आह तेतिपाठः नेतु एकाप्रादस्यज्ञातिशब्दत्वाज्जाते श्चेति पुंवत्वापतिषेधः
स्यादत आह पतिगणानेति भाष्ये कर्त्वमिति आक्षारस्ववैसत्ताज्ञानिन्हेवताहिनातसमस्तसर्वनामसंख्या शब्दानितिरिक्त्वाकस्यैवानुगावचनत्वोक्तेरितिभावः नन्विह
स्त्रीनीश्चाज्ञापक इहेढ्द्विप्यस्यैति लोपनस्ताद्वितइति लोपेरूपसिद्धेः किंचवनैतत् आह यद्यवेति छप्तासह चरितत्वेनिति भवतष्ठकछसाविस्यस्य ईहिते पर इति पुंवत्वे
नदीप्रकारपोनिवृत्तेरितिभावः नस्यचस्यात्इत्यप्रसिद्धश्चापस्य यथविधावितार्थस्य वहुवचनोत्सादित्यत्वभाष्ये कृत्वे न्यूत्त्यपोन्नतेः एवं मेवपुंवत्त्वेस्त्रीप्रयोगादिनत्स्यादर
जोऽतौदितिरितिस्याद्विप्रापदन्तु विनियतविपरीताबाध्य दोषपरिपादनेनातल्पर्यंतानदनपेक्षेद समुक्तमितिन्नाविप्रस्याक्र नवश्यपतत्तेहितयोः ह्रस्वान्तौ दिप्रपाठ इतिके पटा

६

कौ॰टी॰वि॰ ६१

शयः तथा सति श्येनी रोहिणी भामिनि शिलो विशिष्यपरिभाषा परिभाषापरत्वान्तस्यैव ग्रहणे स्त्रियां पोये विहितत्वमिति सिद्धान्तेपि पुंवत्वापत्तौ श्येनेभ्यो रोहिणीपुयोरसिद्धिरेवस्यादिति वोध्य
श्चते रिति न चास्य शुस्याने त्वग्रहणेनिमित्ते स्त्रियां लब्धि संबन्धरति ग्रहणे निमित्ते कोभाषित पुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवत्वमिति वाच्यं आकाराव्छेदकारोपस्वच्छस्यैस एव स्यपुंयो
गाद्राख्यायामिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनादोषात् गामादिशब्दस्य तादिरूपं लक्षणमपि शास्त्रीयत्वा विशिष्य मेवाभिदधती ति न कदाचिदपि तेभाषितपुंस्का इति दिक् कौमारती
ति पुंवत्वे न स्त्री शब्दस्य यनि वृत्ती स्यान्निवृत्त्या भावात्तस्मिन्निति रोपापत्तिरिति भावः सापत्नस्ती ति अयं भावः सपत्नी शब्दस्य स्वामिपर्यायपति शब्देन समानः पतिर्यस्याइति
विग्रहे विंशस पत्न्यादिष्विति साधुत्वं स्वाविशाहितपतिविवाहे तदिति दिखियामेव प्रन्तरूढिः तेन नातिप्रसंगः पोपार्थभावाय च भाषितपुंस्कत्वं निवेहः स्त्रिसपतिरि
ति नत्रशिवादौ सपत्नी शब्दपाठसामर्थ्यात् पुंवत्वेपि भजापत्तिस पत्नी पाठत्वामाक्षिसपत्नेरपत्यं पत्याधिक्यास्या सापत्नरसैव्यते सापत्नस्य निषेधात्पौ ती ति अस्यां निवृत्तौ च पत्न
रनपुंसत्वस्य निमभाष्या त्वात्ते न हित्वां सापत्न इति कथमपि सिध्यति तत्रआलेहन वो धातुभ्यासा ह्येति पुंवत्त्वाद्विनभी धीति ॰ एवं च षष्ठ्यां योर निवृत्तौ गामध्ये पत्नाइति
स्यादिति भावः भाष्ये सापत्नः प्रक संतरत्वादिति अनाव्रकृति पेस्य स व्रक संतरस्तत्वान्तरस्य थे एवं वसापत्नो न भवतु कुसपत्नौ प्रकृतिकोपे न दोषः स्यात्
नुअसमुवृति कथंति तास्यं दं तन्वप्रकृसंतरमे वा हसपत्न शद्वः प्रसंतरमस्तीति अगत इति होषः एवं च शिवादौ सपत्नेत्येव पत्नात इति भावः यत्तु स्त्रीवसयस्य प्र   रामः ६१
क्संतराणि निवृक्ष तेते धांत लक्ष णो विनाय ध्याक्ष तापहे साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यपूत्नाभ इति वोध्यं न च वसपत्न्या अपत्यमिति सापत्न्या सिद्धिस्तु आह
तस्मादेवेति पात्रं रवादाति एवं पत्न्यासपत्नीशब्दस्य पुंदानेतान्न वकल्पन शिवा ब्राणाजि निगां विशिष्य परिभाषयेति भाव साप ती अनेसा क्षिप्रपोगास्त्ता श्रीपचा

रिकावोध्याः केचित्तु सपत्नी सैवपाठः भाष्यं तु लक्षणया यास्माक्षेपं न च एवं पक्षे तु सपत्नीशब्दादणापत्नौ सापत्नाय नितः शिवादौ रूप स्यैवान हणात्तदितिवदंति तत्रत
स्यापि स्त्रीविशेषरू केरपत्रस्य स्त्रीकत्त्वमत्वात् अन्यथातिप्रसंगः स्यात् एवं च नतोपि शिवाद्यणापत्तौ सापत्नापत्ते ईर्ष्यारत्वात् तस्मात् शिवादौ सपत्न इति भिन्न प्रकृतिरेव प
त्नेन तु सपत्नीतीयेवत्याख्याश्च यः स्त्रिया पोठर ति अविरुसत्र सस्त्रयस्थ्य स्त्रियामिति तु पत्ने आवलेचलानित्वगुणा पुक्ते वाक्षिसरणौ तिशह्नमुदार्थ विहितस्यैव नु हणादे
तदर्थत्वा भ्राति भावः न केवल अपि संख्यानि कस्यापीति तु स्यापि पिथा कथंचित्स्ते त्रण संन हातत्इति भावः अनेन वार्त्तिकानामपि सत्रानुमत्तु मतत्व दर्शयति पुवन्या
प्रसंगाइति एव चेकारा स्त्रवना नस्यादिति भावः नापीति मध्यमिका नगरी शान्वर्थ दिफा नाम वार्त्तिकेपि सत्रेतो भषितपुस्कादनङ्उङ्तस्यानुवृत्तेर्धितिभावः कि
पाशाद्वृत्तिमपपुक्तो नेकरस्य मेकाभायापसंज्ञिति विनहः स्वांगाद्वेतः दीर्घे गुरुत्व मानिनोति प्रातिपदिकत्वतत्वान्यश्ननीतांस्तो प्रत्ययसमभिव्याहारे विशिष्य एव प थ
ग्रामीनित्यादन्दसोत्तरपदत्वाभावादसिद्धिरिति भावः तर्हि तेनेव माप न मानिन शाद्वत्वमपि विशिवेइसाह प्रातिपदिकाने हमरस्याविचारो योविहितस्तद्विशिष्य स्यैव महे
ताम्रिति तु न नियम इति भाव पुंवत्कर्म धारयेति विहविरुपेक्षः पुंवदिति इनंपस्पेति भाष्यार्य इत्याह प्राप्तिविहेपीति तत्तुसतौ विवक्षायामेव प्रकृत त्वाद सतेष्वे स्यादि प्रकृ
तात्पुत्रपुत्रमत आह विवक्षायामेवेति ननु वस्तुसतशद्यास्थसत्ताशाहइति भावः इदत्ते रिति इतिसेयवाहरहेहू विति रत्वमित्यन्वय तेनोपवादेहिति अपवाद इति विषय प्रक
ल्पनेनोत्सर्गप्रवृत्तावविषयेत्वस्य प्रथमप्रवृत्ते नौतिरंगात्वमिति भावः भाष्ये नाप्राप्ताविषय कापासुदर्शनस्य पल्लव होते अन्नीषकृतागविसस्वकाशोवोध्य कालि
ममहति स्त्रीलिंगोत्तरपदत्वाभावात्तु वत्वाशंकि कालिमत्याहस्य स्यकालीत्वाभिमात्वेनमन्योरस्यर्थेवे पथिकरणात्तु वत्वापाप्तेरुदाहरणोमामानाधिकरण

६

श्री.टी.वि. रर्थायमिकालीमातानमिति अनन्तकोपीतिनन्वित्कि केस्याप्येतद्वोध्यं विशतिर्येषामिधानादिमितादिकेसर्वकाशवदर्शनात्तपद्धिकेसद्यहरणादितिअपिवोध्यंतेननासाविति
६३ तेनास्यात्यन्तविवयतामस्थानेरेतिभावःघरूपमनुगतायगीशब्दस्यापिस्त्रीवाचकत्वपायध्वंसनहियारसस्यानुवत्तोकथमतिप्रसंगानिवृत्तिरत आहजैनेति नन्वसत्यपि
ऽत्महतोएकात्वेपशोधप्रकृतिःसिद्धिवत्तपपुत्रादस्यस्पर्शवत्वादत आहविविधसेतितद्वाऽचयानदात्यादिनाप्राक्पदर्शितभावोऽत्महतोविनापिशेषमहत्
स्त्रिपदर्थघोषमहत्तमपिनकार्थमित्याहशीवानहरांवाचाग्रिऽत्महतोचहतत्वार्थःजस्यानेकाचरतिस्त्रियाविहितेकारागुस्येत्रिपोषःनन्वेवंचगौणत्वेत्स्याविनि
त्येहस्वत्वमयपादःस्यादेवंचविद्वधितरेत्याशेविकल्पानापेनिरतआहमाष्यतासिविसेषान्नरेति उगितःपरनद्यन्तस्येकाचोसमवेनतस्याचारितार्थ्यादितिभावः
उगितोविभाषेयमितिउगितरनदीसंबंधिनीत्यर्थःईकारोविधीयतइतिन्यामगीतरेत्यादावतिप्रसंगवारणायेतिभावःस्त्रियांनविहितइतिअविदस्तरत्वादेःस्त्रिया
यामित्यधिकृत्यविधानविधानात्तदशेषत्वात्तयोःस्त्रियाहनिति भावःयशोजननाभावादितिस्त्रियोमित्यधिकृत्यइग्वादेर्विधानेनव्यभिचारभावादितिभावःआ
श्रेयइतिप्राशीनीत्यर्थःइत्येवप्राशीनीत्यर्थःस्वशब्देपिपाति घरूपेत्यत्रनस्याअन्यतरस्यामित्यत्रचएवंचऽत्महत्साप्रसाख्यानेशेषत्महतोकृत् नघाइतिचन
पकव्याविनिमहत्साघवमितिभावः॥ ॥इति श्रीशिवभद्रसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेषष्ठस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥ राम
आत्महितःमहत्वद्वइतिमहत्प्रकृतिविकृत्योरभेदाध्यासविषयेलवर्णाकुंठलेभवतइत्यादौविकारस्यप्रधानेनक्रियासंबंधोदपपत्तेप्रकृतेस्तुगुणभावेनतथाद ६३
कृतेविमहदर्थस्यभवेनकर्तृत्वेनप्राधान्यमत्तस्यक्रियासंबंधात्महन्तशब्दयोःसामानाधिकरण्यादात्वप्राप्तिरितिद्रा अरतिभावःकारणमर्थइतिकर्त

रूपोर्थइत्यर्थस्तत्रामहान्शब्दःकर्तृत्वेनभाव्यस्सार्थः अस्यप्रकृतिरितिवाक्येनिकस्यमन्यशब्दस्यावबोधाष्यो महानिति असहत्तत्त्वकृतित्वोपपादनायाहऽत्मोमहान्
तिमहत्सेवेतितत्तुभवतप्रकृत्याविस्पष्टःमहत्वरूपेणाभूतेरेत्यर्थोवागामादितिभावःकुतःपुनरयंनियमोतआहद्विविधपेहीति अस्तुत्रविकृतेःकर्तृत्वेपिप्रकृत्याकित्वाभा
व्यात्द्विविधपेप्रकृतेरेवकर्तृत्वमितिभावःतत्रमानान्तरमप्याहतथाहीतिसषीभवेतीति असंघोप्राप्ताःसंघःसंपद्यतइत्यर्थेननत्वविकृतेःकर्तृत्वमाप्तिसंवृत्त
नःस्तुत्नभवतिशेषकृतेपप्याचेत्याहिनासंधीभवंतीत्यादौतत्पिसंपद्यमानेइतितेनसंपन्निकियाकर्त्रीतिविधीयमानाचतुर्थीविकारादेवोत्पद्यतइतिविकारस्ये
वसंपत्तिकर्तृत्वमावेदयतेइत्यर्थःउक्तरमतितत्रयुक्तातिआत्वप्रसंगाश्चेतिमहद्भूतभूस्मात्वप्रदिवेयधिकरणाश्रयेणात्वाल्ववारणात्तदापुंवत्वाप्रसक्ति
रितिसेयमुभयतःपाशेतिभावःतावदितिपुंवत्वेदोषप्रसंगाविसानाह्यमतेमेवपरिहरतीत्यर्थःअमहत्सर्वेइति अमेनद्विविधपेप्रकृतिविकृत्योरभेदस्ये
वविवक्षणात्महच्छब्दस्याविशेषणत्वात्महत्वेविधकत्वपाजस्यचकर्तृत्वात्सामानाधिकरण्यात्पुंस्त्वसिद्धिरितिभावःनतुमहद्वाचोत्पप्रकृत्योपेप्रकृतेरेवक
र्तृत्वादत आहअयंभावइति विवक्षातेतदोत्पद्यतइतिकृत्स्याभूतरस्यादीनादशावस्थायाअवधात्तत्वप्रतियत्ने छात्मकत्पेति प्रकृतिविकारात्मकत्वपेत्यर्थः
कचित्तुतथैवपाठःजोहद्भावतरमितिआशावस्थायाविधमानेधर्मेद्वत्वाविकंतहत्तुनतुत्पन्नवान्किंचिद्रूपात्परेदशावस्थायामवस्थितंधर्मएवत्र
धर्मस्यैवत्यागोपादानेषभोत्ववस्थितएवेतिभावःतदाहतत्वादितिस्वरूपादित्यर्थःपूर्वावस्थामितिपर्णोकारगावस्थामविनाहतउक्तरंधर्मनवस्थाव
शेषरूपमासादयन्संसृष्टिजरवीमपरूपतयाध्यवसीयमानोजायमानोधीमाद्योतनाभिधायतइत्यर्थःएवंचकर्तेववस्तुनःपूर्वोत्तरावस्थायापश्चिमावधि

६

वै·श·वि· न्नत्वात्प्रकृतिविकृत्योरुभयोरपिकर्तृत्वमुपपद्यतइतिभावः·उभयोःकर्तृत्वविवचनंप्रकृतिसंख्याश्रयप्रत्ययोपिग्रहणसाश्रमएवेतिबोध्यं·न्यनःशाब्दशक्तिस्वभावात्केचित्तु
६८ महान्तमहच्छब्दःस्यादध्येनामहतिवर्त्ततेतोमहतश्चोभिमहाद्वाचीमहच्छब्दसमानाधिकरणात्तस्यात्वमहदर्थकत्वादितिभाष्यार्थमाहुः·निवर्त्तमानत्वमित्यनित्यवार्त्तिकमप्यता
इत्यतिभाष्यप्रथ्येवमितिरत्याहेतिवाक्यशेषः·तमेवार्थंवार्त्तिकवाक्यशेषप्ररणेनस्पष्टयति·आत्वमपीत्यादिनाभाष्योक्तप्रकारादन्यप्रकारेणासर्वैवलब्धसिद्धेःपरोक्त्या
मन्त्रवहत्स्पष्टयतितदत्रकृविप्रद्धिति·असंगःसंपद्यतेसंघाभक्षेतिशालतारइतिवाक्यत्स्योर्वैपम्प्यमुपपादयतिसंघाभवंतापि·व्याकरणेस्त्रपतालस्यव्याकरणेस्त्र
त्ररूपेणाकरोतामर्थःसूत्रेविधिविषयस्यकरोतीतिपितिप्रकृत्याप्युपादानेनमुत्पत्तिमाश्रेविपतीतल्लतस्त्रविशिष्टक्रियावचनःस्त्रच्यपतिस्तस्यव्याकरणाकर्मेतिभा
वःमित्रक्रियाविषयमितिकेवलविशिष्यभेदेत्रमित्रत्वक्रियपोरित्यर्थःनचैकस्यैवकर्तृत्वपरस्यक्रियान्वयःस्यमतआहतत्रविहितोपीतिकर्तृत्वेनत्वपोरपिकिन्तुकस्यचित्स्वाधान्येकस्यचित्गुणत्व
मितितात्पर्यानेवविशेषःसव्याधारतरःकश्चिद्धर्मत्वतापततरत्वंकेः·उक्तस्यविषयविभागस्यनिदानमाहसर्वेचवेति·तदन्यश्रमणोवीजमाहएयवन्त्यापरतिमहन्त्र
तेस्यचचेतितल्लोकस्मिन्श्चयोगेसामानाधिकरण्यपदेवधिकरणंचाश्रपितुमुचितमितिभावःतदर्थयतातियरिहारान्तरंदर्शयतास्यर्थःषोषनहाणमितिन
तुरीयानहंगत्वप्रमाणानासमासत्वासमार्थयोगादिभावेसत्रशेषाधिकारस्यादित्यर्थलाभार्थंदः·अन्यपदार्थानहणाचनबोगाहाःसंज्ञात्वत्रमासाहीतिवा राम
कार्थेमामहदिस्यर्थमिति·चेत्र·पंचभक्तवेतोस्योतिबहुव्रीहिरित्यनाभिधानेनास्यापिवारणसंभवात्·वर्त्तिपदार्थप्रधानप्रत्यमांतानाप्रत्यनहतोनेवृथा ६४
रणसंभवाच्चासंक्षिपर्यासमेकार्थीभावोपिलीकतएवसिद्धइतिअन्यपदार्थानहणाव्यर्थमस्तुनविधानार्थमित्यर्थः·अतएवभाष्येशेषोबहुव्रीहिरितिसिद्धेइ

त्यक्तएवेवावान्तरेगोतिविंशतिपदोक्तवदिति·पञ्चाशतिपदोक्तवदितिशतिपङ्क्तिःयुनविंशत्यानेपितद्धदितिवहुव्रीहावप्यात्वसिद्धिरितिभावःवस्तुतोनाभिधानमाश्रित्यप्र
तिपदोक्तत्वोयपादनेनयुक्तःकिंचैवमपिमहच्छब्देचारणोविहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वंउलभमिति·अभिसत्वाद्यपरिभाषाःप्रवृत्तिरित्येवयुक्तरतएवाःस्वरसादनिप्रधा
नतोवायतुरस्तुक्तमितिवीयंप्रधानतरसाधादित्यातसिद्रित्याहमस्मान्तप्रधानस्येति·यतःप्रधानतोहनिरतल्लोकिनेवालशास्त्रपहनिभाष्याच्छ्रुतःपुरणादिनिधु
मतरस्यार्थःप्रारब्धाविश्वरामिपदितिपाठःशारवादिभ्यायइतिपाठस्तुडगवादिस्त्रचस्यभाष्याविरुद्धः·नचिहश्चाहस्वरूपमितिवचनाक्तह्यस्वरूपस्यैवमहणादर्थो
नस्थवतइतिकुतोगोगणपुरवमायोतआहव्याकरणोपीतिछोतेनत्विति·उक्तसौरदेदविवष्वायांहित्विःतोत्रमहत्वामहत्वपोर्विरोधान्तेकस्यचिन्मुख्यत्वमपर
स्योपचरितत्वमास्येयमितिलौकान्तुरोधेनवक्तसत्वस्यैवस्योपचर्यतइतिमहदर्थस्यगौणत्वेत्यर्थः·पूर्वावस्थस्यइतिविद्यमानपूर्वावस्थस्यत्यर्थःनचनपारी
ताप्तुवत्वमपिनस्यादतआहप्रवभ्रावेत्विति·शब्दविशेषस्यअर्थांयस्यापकप्राचविशेषस्यैवचपदांतरसंबंधनिमित्तकोपाजविशिष्टरूपककार्यएवगौणामुख्य
भायोनैवप्रुवन्भावइतिभावः·यत्नुक्तिपाइत्यर्थोपस्यायकंप्रत्यर्थात्रापिमुख्यएवेतितात्पर्यं·अत्रैत्वसंपद्यतेत्वम्न्वमीत्यादौपुष्पदाघादेशार्थपदोनरेकुर्यात
होतिश्यंशकोपलक्षणंप्रवत्वेपित्वोत्वरूपार्थोपुष्पित्वाणीणामुदोश्राव्यभावेस्यान्यापविषयोस्तात्पर्येकावोध्यानश्रोपलक्षितंकोणरमाहेवेनाहि
इतिशेषतमर्थस्यमुख्यमेवेति·तस्यैवार्थस्योपरिष्टिनेरितिभावः·नचैवगोमतानामेतस्त्रापिपुंवत्त्वेस्यादिसवसरस्यतिगोमतीमतेत्यत्रेतिवस्तुतोगोमतीभूतेतस्य
त्रेमताानदीमित्रगोमतीनदीभूतेत्स्यर्थनाभावितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वमितिवोध्यं·गोमतामृतैस्यत्रवित्यादिनेपःश्रौष्ठाग्नेतसर्वेस्वमनश्छन्दावस्याथ·प्रकृते

रेवकर्त्तृत्वस्य नीरूपत्वात् किंचैवं महदूनेनस्त्रापि पिंडवत्तानायत्तिः अथ कथं तर्हीत्यादिना कं ठं तः हनन शंके नरमाह नियामस्याशा र्थुत्वादितिनियाम यदेनचादित्वेनैवचादी
नामुपस्थितौ यस्यार्थकास्ति यांतनदर्थेविशिष्टानामेवोपस्थितेरिति नियामयदेनचादित्वेनैवचादीनामुपस्थितौ येसार्थकास्ति यांतनदर्थोविशिष्टानामेवोपस्थि
तेरितिभावः तत्रगौणोतोतिदिसर्थ्येवेतीरूपस्य नहरणात् प्राह मात्राप्रत्ययत्ववद्रेरसिद्धमत आह शानिपदिकस्येतितस्यामवध्यापां शातिपदिकमात्रशानावध्या
पांयवंचमतसंस्कारवेलायांतमात्रपत्नीचनपागोराणार्थस्योनु नैवमात्रास्ति मायस्यविषयस्तस्यर्थः अर्थमनकरणाद्वातरसंवेधादिनिरपेक्षस्वरूपमात्रेणायमर्थस्य
वः शत्या पपृतिसमुखेय स्तत्तदपेक्षः सोमुख्यस्तिव्यवस्येतिभावः तदाह पदांतरेति अमुंयस्तेद्रूपयनगौणत्वेनकारांतरेणाह अथवेति एवंतमुख्या
र्थेपरित्यागेनान्यार्थपरिग्रहः शब्दसौलक्षदानीनुमुख्यार्थस्यैवारोपणान्यत्रश्चयोगदेसु अनुरतिभावः अनित्यत्वप्रसंगादितिशब्दार्थसंवेधस्यनित्यत्वाहियत्रार्थयस्या
संवंधस्तत्रस्यकदाचिदपि नष्टौचौयोरतोवोधविषयत्वाभावोस्तु इत्यत्वार्थपरित्यागेनेतिस्वार्थस्यवोधविषयत्वत्यागेनेत्यर्थः तत्तुस्यवोधविषयत्वेन
गृहितशक्तस्यार्थेनसंवंधस्वादान्यादिरूपोपिकोधविषयताधुत्वकत्स्यात्तदभावेहीपतानेकार्थानानुत्तदन्यतमस्यविधविषयत्वाभावाभावएवनतसंबंधानेस
मित्यापायः कचित्तितियथागंदोधीस्यादौ अन्यत्रान्यपाक्तः स्वार्थापरित्यागेनवर्त्तनरसत्रहेव्यातमाद्यप्यारत्तुमितिन चेद्यविदनाहीपोरोयः कविशेहायो रोपरसम्यन्
श्रर्थास्तिनिविशेषवाचिनोर्यदाप्रवृत्ता अन्यत्रसंवेतस्तदेदमुदाहरणं यदात्वपमात्राव कोपिरयेसोमरतिकेनविस्यसुत्केपरोगतिसोमीभोजयेजितेहृदुपुत्कतदा श्रा
गौराल्पात्रशेकालमविगोणत्वमत्रेतिवोध्यं प्रसिद्धेदेवताहेद्दृष्टाअन्निषोमप्रावृत्यमत्सदशपरत्वेअन्नौषोमोमारावकाचित्सवर्धत्वेभवतएवं तस्यर्थान्वेलायांगोणा ५५

र्थोपस्थापकत्वाभावात् यथानुभाव्यमितितथात्तराष्ट्रोदाहरणं विहायलिंगविशिष्टपरिभाषणाम्योदाहरणादानादितिभावः कथं तर्हि पुत्रशब्दाभावेन तदर्थप्रतीतिरत आह अद्वैताचर
ति नत्वित्रिपश्वेक्षुश्रीहौदाक्षिलस्य विवक्षायामिति निरेरेणभाव्यपाभावादित्यत आह अथवेति अभेदोपचाराभावेनतुपस्याहरणे वोध्यं विभाषावाने वधिकारे पुनर्बोधवाहमायत्यस्य
त्वाल्कथमेदकराणितिरस्याशंकायोग्यत्वात्तत्रासंवेधरत्वाहत्यशशाश्थमिनिनतुविधेयमेदेनवाक्यभेदस्यप्रसक्तत्वात्कथमेकयोगसत आह एकाभवंतीति किंपेषिप्रतिपत्तिवाक्यमेक
वाक्यतामेतद्भेदतरितिभावः नतुलौकिकेपेशालक्षणोधिकारेपि अनंतरस्य वाच्यत्वात्तत्रतदभावहितस्योत्पत्त आह सपुदायावितिलक्ष्यस्यलक्षणत्वेभाव्यपदशंतेशाशोतीतिन
नुपलस्य नहराशोयापंचम्याः इति ग्रहात् कथं तत्रातवेत विधिः प्रत्ययस्तेरेवभाव्यपदशंतेशाशोतीति नत्वप्रत्ययग्रहणोयापंचम्याः इतिपंथात् कथमत्रातवेतविधिः पदशेषः पत्र
रुक्तेकस्मादितिआकांक्षायुत्वेनतदपायदलोः यथस्वस्थादेशाः स्वगामात अनएवस्वपिचेत्यासीनतदंतविधिरितिचेत्तदपरप्रवेस्वनेनायपागत मेवदिशोप्यमाश्रित्यसा
मर्थ्येनतदंतविधिरितदोषात् सिद्धांतेत्वेतद्धिपरेस्तरयदेरस्यसंगतोपकादेवेतिवोध्यं रूपग्रहणभिन्नस्यरूपस्यग्रहणं नाप्येस्येतिनार्थः स्वताह स्वरूपस्येति नत्वप
तेनेत्येवग्रहणास्यवाचित्वाख्यालक्षणं ज्ञापकत्वमत आह सएतद्वचनेनेतितज्ज्ञापकत्वेचनेत्यर्थः तदाहरणादिनिति भाष्ये कुमारीगोमेतत्कथं तस्थितेरस्यार्थे स्तस्यैवकृत
तोवयोवाचकानां ज्ञातेः स्त्रीतिस्वेत्वातिलक्ष्णाहृयपदणापनेनवेकल्पिकजातिका यं वोधनात्तज्जातौ श्वातिन्नेवेधपस्त्रेभाष्ये प्रयोगः समासएवेतिनदोषः वचित्वेति
परत्वादितिभावः नतुसंज्ञाप्रधिविधीनदेतनहराभावस्यस्थितेः नमिल्पनानहणेनज्ञापितत्वात्कथमत्रनत्वसंयोगत आह संज्ञाविधावितिसंज्ञायाविधेयत्वेसतिनिषेधीनतु
नत्वप्रयेन्यवेसर्थः नन्वेवसंज्ञाविधौतदंतविधिदावेधस्यकिंफलमत आह संवेति अन्यथा ककवत् इत्यनेन तदंतस्यैवसंज्ञायामत्रदोषः दासरत्वेसंपन्नयेदप्रदितिः

६

कै वि
६६

नञुक्तविधायकेनियंतस्येत्यर्थात्स्यादेवदोषोत आह विशेष्येतिरवर्णेवेति कृत्तरीतिविकरणस्येवार्थनिर्देशादितिरुदपिमानः पृथ्वीति सार्वधातुकावेशेषणे कर्त्रनहणमिति
भावः नचपादेशोत्तरमेकादेशोहस्व भाविनोः भावान्नदोषोत आह परत्वादितिनत्वत्त्वापित्तदप्रविध्यभावसामर्थ्यात्स्यान्निवत्वेवाप्यत्र मत आह कृतेलिंगमितिस्यानि
वत्वेषोर्त गदेशविध्यभावत्वल्लैंगारितिभावः यादस्यपदाप्पदादेशोत्रादेशः अदेशानामिति अवेमानामितिपाठेपिस एवार्थः भाष्ये एवं पदवकृतिस्वरत्वेइति परत्वादेका
देशात्पूर्वं स्वरइत्यर्थः हलन्त्यरेणेति समासान्तोदात्तत्वापवादत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः उदकस्योदः इत्यनेदसेरति एवंचप्रसंगोदमिति प्रयोगो साधरितिसू
त्रवलादवसीयतइतिभावः व्यपस्याथैसरस्पदे एकहलादौ किमर्थमिति किंशब्दः क्षेपइत्याह अनिष्टसेगेति भाष्ये कहे तुहृयंइति पादपति पद्यनेकस्ये
ति एकपाद् संख्यावचीतिभावः एकान्हणस्येवायमाक्षेपो नत्वहलादिग्रहणस्यापीत्याह एकान्हणेनेति असहायवाच्याश्रयेणपरिहारइत्याह असहायेति
पद्मत्यक्षिद्धिनीयोनुसमाहारयोद्वन्दमित्यादौविज्ञानीयोपिसहाय स्तथापि सूत्रभसिद्धतरस्यर्थः समानजातीयत्वेचोपस्थितहल्त्वेन नैत्रपद्यपीति एवंच
सर्वेत्रवर्णस्यासहायत्वाद्यावृत्त्यौपृषिद्धिरित्यर्थः जप्यापीति केहंसाहायकमाश्रित्याक्लेसप्रसिद्धिरितिभावः तदेवदर्शयतिपस्मानेमेरमितिभाष्ये स्वरसस्तसंख्या
वाच्येकशब्दाश्रयणेएवेत्यन्ये उकोहस्वो मात्रपाद् कात्स्वेवाचासाहयस्येति तैनरशनिर्देशइति हृपोरेकस्यनिर्धारणोपवनरस्यविधानात् द्वपोरेवसमासेन
सवन्तिरितिभावः नन्वस्मसमासेवसमैकंफलपादसवंधोन इक्तरत्यापेकापकाणंतरेणेवपूजवाद्धित्वेमत्वाकादेस्तत्स्वत्वरूपस्यालेमसैकफलेपादसमापि राम
स्नेत्याह औरजित्पचेति औरजितस्यात्रेसर्थः उपद्रुवड़ेतिनिषेधनिषेधमाह अम्रह्रतिस्कन भाष्येतसिलादिषितिनसिलादिषुत्वततत्वात्वपिपरिणाय ६६

नेत्वततत्त्वोरितितस्येवनियामकमितिभावः नन्वेकशब्दस्यसंख्यावाचित्वपागुणावचनत्वमस्येवेत्यत आह एकशब्दइतिविल्समेवतत्त्वाकाअरस्त्रशोऽवस्यभाष्योक्तरीत्यासंख्या
शब्दानांगुणवचनत्वाभावात्नन्वक्रमेणदिसादिष्वर्थंवृत्तिवेधविषयत्वपुवत्कर्मधारयेत्वस्योत्रशङ्कैः किंतु समानाधिकरणत्व त्वस्त्रणाः पुवद्भावहत्वपपुंक्तपरत्वेनकर्मधा
रयत्वस्यास्यैवोचितावत आह नकोपधायामिति तालर्योनिः विनापिसूत्रसिद्धत्वेनसूत्रस्येतत्त्वातयैकत्वाभावेनैत्यर्थः हलत्वावदमेवशासीति त्वमतनवभाष्यकारोदाहृ
रणाम्नपिसर्वनाम्नोहनिमात्रदस्यनेनसिद्धान्तितिवाकेपनत्स्वेनरुध्याभ्यांतस्पक्कावित्वकत्वकल्पनात्यत्वेनस्यादेवत्वापकादस्यनिद्धेत पदनिरितितन्नदाक्षिणो
नराभ्यामनस्तुक्तेनिरुक्तस्यभाष्यविरोधापत्तेः रित्वनत्वा एवं पदस्येति उनरपदेइत्यनेनास्यवाक्यप्रतमधात्तवाक्येकदेशात्वादुमानादितिभावः तत्रमुमोनिहृयो
रपिनिरवकाशत्वेनयथत्वादितिभावः स्तनधयादिष्वितिफलाभावात्हृस्वाप्राप्तिमस्मत्तेपुमप्राप्नोतीति अयवादेनहृस्वेनवाधादितिभावसंनियोगइति अरुर्द्विषदि
मेत्स्वेमुमन्निनिपात्यमित्यर्थः यदिमुमविधौसन्नमप्रथमापाप्यथाकृत्वेनेत्तहीहाविस्यादत आहइहस्वेइति उत्तरसूत्रेष्वितिनत्वानुवन्तिसामर्थ्यादपमर्थः पूर्वेसूत्रे
णायोहृस्वोविहितस्तदेतत्समुमितिनचेवंस्तनधयादिषुदोषोत आह नत्रेकाजिमित्यादितत्त्वर्गापवादभावादभावइतिवाधकत्वाभावइतिपाठस्तु वस्तुमत्तपर्वेणात्यापपरो
पित्सनधयादिषुसावकाशःमुमः काजिमत्यादेहृस्वेनवाधः स्यादत आहपरंगत्ववृद्धितिः एकविषयत्वादिसनेतहेयोर्निरवकाशत्वरूपउत्सर्गापवादभावाभावेहेतुरूपः विरोधा
तियाठः अनेनवृथमसुम्पवृत्तोनिमित्तस्यविश्वतिषेधसूत्रस्यप्रवृत्तिवीजंदर्शितमपिमिहृस्वाप्रवन्तेर्विरोधः निरोधाभावा वेतिपाठेनद्द जिफलचिंत्यइत्वए काः भाष्येःमप
हृः पृथमेवेतिअथमाप्यदंद्वितीयालाभ्याशांकवोध्यं ननुसामान्यविरोधाशामेनभावात्कथ्यनदत्तिदेशोविशेषानतिदेशोन आह सामान्यस्येति नतस्येषरूणवेवस्यात्रत्ता

६

की॰ग्रा॰वि॰
६७

दिकमित्यर्थः नन्वेवंतु समायाहिशेष्यातिदेशोपि सामान्यकार्याणामपि स्युरिति अभ्यस्य यवादित्सूत्रापि नेषसिद्धिरत आह विशेषिणाद्देतिग्र्व्यो यष्यिनो व्यापकस्य नियमेनो यास्थितेरिति
भाव गुणस्यापातिवंर समस्तादौ नसापि सर्वेनामस्यानिमित्तत्वे न विशेषकार्यत्वात्प्रवेच भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ननु यथागामादयस्तोरेवर्णमाना अपिस्वलिंगान्न त्यजति
एवं श्वीश्मतयो वीप्सराकुलेवर्त्ते मानाः स्वात्वमेवोपाददतइति कथं लुक्साप्तिरत आह अत्राविशेषधेरहनि हन्निविषयेष्वपि यदिकस्येवश्री स्पस्यकुलेवत्साख्लिंगापरि
त्यागः आत्वात्येयश्चात्र यत्रतु स्वलिंगावस्थकं कार्यं तेरत्वश्वरा यामस्त्रन्नि स्तत्रैव स्वलिंगात्सागादिति इतिभावः तन्नेदं यातमाह यथाश्रद्धादयइति स्वांतं गामितिशङ्का
थोनस्वत्वाच्चान्निरित्यर्थः ननु लुकपि श्रुपलक्षणोत्र गुणाद्यर्थमपि विधाने स्यात्तन्न लुमतेसत्वविधानसामर्थ्यादल्त्वादेन शङ्कनिरत आह मामगमइति अप्रस
योहि लुप्तः सन् गुणादिनिमित्तमेव प्रतिदेशानापमपि ताविमित्तं तस्यादेवचाविधानमेवमर्थं स्यादतो लुकं नशितिप्रवतं इत्यर्थः आत्मविनाशवजेपितेस्यतद्भावेर
स्यर्थः अतिलक्ष्यलक्षणभेदादेनाद्विबकामामविधानसामर्थ्यान्नपुंसकलुकापि वाभावाल्कथमत्र ह्रस्वो धातिलसमग्रातिरतएवेस्यभजलक्षणइति सूत्रेकमेउत्तुपा
शिमित्यादिसमासावयवात्वाक्षणावाचकात्कमेउत्तुमदात्तपाद्यादेशातिर्यतिभाष्यमुपादापनवलुकासिद्धिस्यात्तेषमासेनस्यादेन समासघातिपदिकानेव
थवत्वान्तदणशेरितिकेपदेनोक्तमितिचेत्प्रातिपदिकपोरिसेतेवाषतरत्स्यपश्चात्लत्रस्यतदनवयवत्वबोधनहारेतिपोषेपरतोनादोषान्तरसेनमयीतस्य
तन्नाव्यवतत्वान्नवसपस्यान्तहरामितिर्यवोधनहोरेतिपोषःसिद्धान्तस्यतुपेननापाशिन्याधेनमधेपवादन्यायेनचषष्ठयोपातिस्याध्वन्नितिनिमित्तार्थेन्नाप राम
कतेसापापरतिकैयटानुसारिणः एतन्ग्राब्यविरोधात्तत्स्यकेपदस्यतचाचित्यतोकेतपरीसमार्थितमवतातिअनेनोत्पपक्षेवोध्यःपरेतुअत्रैहकथमवितव्यमि ६७

तिपूर्वपक्षेसिद्धान्ताहक्षिपमन्यामितिभवताव्यमितिपूर्वपक्षाहस्वमोगितिलुक्सान्नेतिसिद्धान्ताहन्नाशाशिरस्यादिस्वमोरिलेतंतुकेमपिवाच्येतेस्पेनेवाध्यसायामविन
वेतिभावः पूर्वपक्षीवाअविशेषविताभिसाहन्वाधतेकिंकारणमित्यादिनपुंसकादिलेतंनवाधनइतिवाधवाधोविशेषविताभावमप्याहसिद्धान्तायवेतत्वेसिद्धमिति
पूर्वपक्षाहनेषाजिरस्येवभवितव्यमितिपनेकार्यकालपक्षेपिचेणादिकेनरोऽसिद्धपरिमाषाऽस्ववहनेविसजीनीपरस्त्वेभाष्येवार्त्तिककृतकसिद्धान्तिनोक्तत्वा
घयोदेशपक्षेणासाधपितुशक्यत्वाच्चेदंश्रयोजनेशिथिलमित्यनदत्तहनोमानाभावाच्चश्रिपमन्यस्येवरूपमित्याहुः कारेससा। अस्तमितिनियातोभ्युपगमे
नसाभावघजनकारशब्देनसमासमाश्रित्याहअभ्युपगमकरणमितिसमयःशायुर्थः शुद्धसमासदशापथ्यहिशाप्त इदंचिसे अथपनेत्रपपदेशाभावितव्यतुतने
तिनोपपदमितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनविवदेवाप्युत्पनेपूर्वंडाचःप्राप्तःघजनेसमासवृत्तिकालएवडाचःप्रवृत्तिरितिवृत्तिपक्षोविरोधीमस्तश
देनविशिष्यमस्तुअनेनताहयाणेवितिभविष्यतीवेनुपिति कोत्तसमासविहितस्त्वस्यापिशक्तशक्तिस्वभावातभविष्यतिकालेइत्तिरित्यर्थः विशे
षणस्यमातिअतएववचनाद्विशेषणस्यपरनिपातः इत्येगितव्यवृत्तिस्तत्त्वावित्यपनुकृदशायोजनेविस्ताशेमीनविशेषस्तिभिःनार्थइतिभाष्य
वार्त्तिकप्रामाण्याश्रार्थः स्यासाधुलमाहुः भाष्येस्तुतोगतराजेतिनवेदशाकरवादिगतोमुत्तशब्दपाठाद्यर्थेसचषत्यपत्यादिनिसूत्रस्यसूत्रकाप
त्रिकेनिवार्त्तिकादावप्यकरतिवाधस्वरेभेदातद्रनेतेनतसुरूपसूत्रादिपुंशद्देभ्यःपूरवेपत्रःपुंभ्यस्तसेनेनलिङ्गाविशिष्टपरिभाषयापुत्रकारोकारेत्
नलपुत्रशदेपोजननत्वत्रनिःसातुवेधकत्वात्अतस्त्वत्रीदानानिवृत्तिस्वरेणोदात्तवित्कुलशह्वातवहुत्रीहीपुरुषेजस्वर्दकेपिस्वरेविशेषइतिदकुरा

कै॰टि॰
६९

नेत्यत्राह वितीतिनित्यत्वापि प्राप्त्यर्थत्वाद्विभाषया भाव्यमिति उभयत्रविभाषेति वितेलतत्राह सर्वविशति येषेनैतिन लोपो नान्तिह चकाराभावे चादिसूत्रानुबंधकस्य पाठोनर्थात
आह चादिविभिति चन पोरपिसूत्र पञ्चतीति कन कुत्र न्यपंगतत्वात् कथं न स्यान चर्करूत्व मत आह च्रता दानामिति अनर्थकस्यपत्व प्रतामित्याह न कारोपि नेति अन न्या
र्थत्वादिति एवं चान माथे जित्ये चारतार्थ शांखे श्रमलवमनवर्त्तन दूरत्यर्थः इदेवित्यं वा त्रा भावात् तस्मान्नैव णाव्यवादीनाम नमित्रान तरतिभाष्यापायः एतेन नैकधेत्या
दौनिषेधार्थकन शास्त्रतिपराख्येतन् माध्ये वैरोधेन तस्य खण्डनापमारात्वात् अन्यथा सत्वश्रुत दाक्षियेत भाष्ये रतिदिक् तस्मात्तु नन्तु तस्मादित्यस्याभावेपि न्या
यमिन आधारत्वेन निर्देशादत्रादेरे वतुरभद्विष्यति तात आह तसिति निति नचतत्करणोपि नयापरिभाषया न त्रास्वस्या वत आह तस्मादिति सप्तमी निर्देशात्स्य
स्मिन्निति विरिति यरिभाषा प्रवृत्त्यावरितार्थ इति भावः नन्वाप्रमविधी कथमागमित्तः सप्तमी निर्देशो न आह सप्तमीति प्रत्ययश्च परवी अत्र पवि न आधारा इति
तेजितिकात्यापि लौकिकानां एकेशावेति व्यवहारादेव युक्तं वस्तु तः प्रत्यर्थे एषा सप्तमी सौत्री पुष्कि निविधि रितिपरिभाषा प्रवर्त्तते फलितकेति दोध्यं चित्समेन
दिति चहिर्भेत स्तनि मिन्नकत्वे नास्येव वहिरंगत्वाद्विरामेवाचिन्त्य एकादेशे नतु संहितायां निर्देशस्य साम्प्रदायुग्यताउत्तनुपयत्वमेन आह नतुसाया मपाति
एवंचातुरुत्पतस्य स्याख्याये नरत्येर तिभावः प्रतिपत्तीति यो विधिमित्यादिस्याया नाश्चवृत्तमेवात्र प्रतिपत्तिलाघवं नतुरित्येएकमात्र स्यादिः स्यादिति
रूपं न सिध्येदत आह अदुदुति स्वहस्य ओतयेन रति प्रदत्तिः स्यानात त्रिमिन स्वरश्चातपेतो च आदेशस्य प्राप्तत्वस्येतिभाष्यार्थ इति भावः नतु नियातन राम
स्वरस्य समासस्वरेणा बाधेकनिपातन स्वर श्रवणमत आह तेने तिद्वयेपदप्रकृतिस्वरविधौ तद्विधाने सती त्यर्थः सेविस पशु वेधमित्यव्ययीभावो यथ पिपादस्य प ६८

देतिसूत्रे आचार्यानस्यायुदात्त आदेशः प्रायो नीत्वं कृतथापित त्रानेकात्वान्नित्यावकृत्यो विशेषिरहे का चत्वान्त्वरितः स्यादिसूत्र मितिवोध्यं तन्यानेः नन्तु सपशुवेधो वेदोधातरमा
दिबहुव्रीहावृधिमनुष्यांनेस हशब्दस्य सत्तानेसभवात्त किंनोसतमोत आह बहुव्रीहावितिःकाधादयइति अव्यादशानिमेषाः काष्ठाः तास्त्रिंशत्कलाः त्रिंशत्कला मुहूर्त्तादित्यादिनत्वर्थे
नथतत्वात्पादके नवेवोपसः भाष्ये बहुव्रीहिर्निर्देशः कर्त्तव्य इति वोपसर्जनस्य वहुव्रीहावितिमास: कार्य इत्यर्थः नन्विति एवं च बहुव्रीहिरन्यपदार्थस्योत्तरपदविशेषणात्वेस
पूर्वपदादौ दोषाभावे नचेत दर्शितमिति माध्यनयुक्तमिति भावः पुञ्जूत्तशब्दयो अप्यपदस मासतत्व रूपोत्तरपदत्वमिति तास र्प बहुव्रीहौ घटके यदुत्तरपदमित्यर्थ इति भाष्या
शयस्त्यम्भे भाष्ये बहुव्रीहिग्रतिवेति वहुव्रीह्यपीन्यपदार्थ विशिष्टमुपसर्जनेन तु सहशब्द इत्यर्थः बहुव्रीहिस्वहरणसामर्थ्योन्तदर्थवृत्तेवयडुपसर्जनमित्यर्थ इति भा
वः सहशब्द उपसर्जनमेवेति नतु सहपूर्वीरादिमित्यादी सादृश्ये अव्ययीभावे सहपाद्गस्य प्राधान्यमस्तीति नेदं सूक्ष्मिति चेत्र उपसर्जनस्येति उत्तरपदाक्षिप्तसमास
स्यावयववहारकंविशेषणं व्याख्यानात् नचसहपाडेनेददाभावात्सर्वस्यापि तत्पद्धितसमासस्यास्तीति सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्यग्रहणमित्याश्रया
द्रभाष्ये तद्यसर्जनस्येति तदर्थमानो पसर्जनस्येत्यर्थः उपसर्जनसर्वावयवकइत्यर्थस्तु स्ल धुमाह भाष्ये अथवा कार इत्यादिभाष्याच्चैव मत्वर्थीयेति सर्वोपसर्जनकः
समासउपसर्जनपदेनलक्षणया मत्वर्थीयपाकाएतेन वो अन्तरत्नन्वपःभाष्येथवामतुप्लोपइतिसोजोमतुपलोप अनेन मत्वर्थलक्षणायाः सधुत्वेवोधितं अचा
विपक्षादहृदयेउपसर्जनसर्वावयवकान्यहणमतथोपसामर्थ्या दोयंप्रवृत्ता भाष्यवानिकस्यादिपदे नभाष्ये साहस्रगात्त्वत्सहलघोरवसेनहरिति भावः चरणेन
नुचरतोः भिन्नेये ब्रह्मचारिणुत्तरपदे समानस्यसभावविधानात् किंनिपात्येनेरतिप्रश्नाशमतेस्यमाण्वे कात्तुलचारिपाद्विषयमेतन्नोध्यमित्याह सत्रेहचारि

६

कै.प्र.वि. ६९

शाब्देनेति वर्णशाब्देन शास्त्राध्यायीत्यतोनेन तुल्यत्वं तदर्थे पतुल्याध्येयत्वेनायं शाध्यावित्वचारिशाब्दनिपातनाश्रयणं विनानलभ्यतइत्याह तथेति मंथत्वात इति शब्दरूपत्वाच्चइति
कर्मत्वासंभवइत्यर्थः ननु चायं समुदायस्य निपातत्वेन निर्देशो न तु केवलस्य एवं तत्तादत आह अवयवनिपातत्वेनेति ह्लशश्चेति अवयवसमानत्वात्समुदायार्थस
समानत्वे समानो ब्रह्मचारीति विमहइत्यर्थः सूत्रे वर्णशब्दः शास्त्रवाचीचरणो समानत्वेन गम्यइत्यर्थ इति भावः अयमेव चार्थो निपातनोक्तिद्वारा भगवतोक्तः
तितास्यं समः समि ब्रह्मचारिण्य नहि समीस नेनास्य विचारः कथमत आह विचारस्येति भाष्येन चोक्त रेखाक्षिप मितिक्षिप्यतइत्याक्षिप्तविचो रूपलक्षणम
तएवसूत्रेवचनस्य इति चारित्वार्थे मिति कोचित् नन्वलमहण भावात्कथं तदादिविधिरत आह अतः सूकमीति तादन्तइति एवं चेसमं च नमित्यादिव्याख्याने येषि
महणमिति भावः नन्वेवं सूत्रविधाव पितदादिमहणापत्तौ धातुग्रहणेषु तेतरेणस्वहायेनेत्यत आह सचनवं जेतिविधिविधान विधिमाकृतनिपातइति विधिवि
धेयं विधान शब्दः करणस्युटंतो विशेषणापरः विधिमागविशेष्यमित्यर्थः ननु विनापि ज्ञापके नाप स्तुतः सिद्धे सूत्रेपन्यासोऽयुक्तोत आह अन्यथेति वक्ष्यमाणार्थतद
पादानामिति भावः विषादेवन तु विषय उजेयतो कारस्य निर्दिष्टेः स्वरश्रवणाभावात्किं निपातनेनेत्यत आह उदात्तस्वरितयोरिति अन्यथा तत्स्वरेणोदा
त्तस्य वक्ष्यपनेति भावः साकद्रीचीत्यादावकारलोपे सति च स्वरस्याव स्यानेयो भ्रंश समस्य च नाव प्रसङ्गे विषक्तू देवयोश्च टेरद्रिः सह स्य सघ्रिः तिरसस्तिरि सूत्रपा राम
द इति एतद्भाष्यानुसारेण पतेकदेतो एतद्विरभ्यन इति एवं च दायोचारणानालाघवं के आनच वत् वानु पेगोमानिमादो आदेरे पदपाठे नावारणं तिपत्राया ६९
हः क्षिपतेन तेन त्यदा पाव महस्य शास्त्रानुसारित्व वीचना पाच दायोचारणमिति एकदेश इति रिपमिति भावः कौः कतः केनात्र परस्य त्रपदं समा भेदमाह किं

शब्दस्येति पूर्वत्रकोः इत्यां नीकिमहतिभेदः क्षेपस्य न विमप्रतिपत्तिवा कथं भेदादर्शनोभा क्षे भरणा सामर्थ्याभावाद्बहुत्वेपः एषो दराद्यप्रस्यार्थत्वे इति कास्यदियप्ठितातामेव साधु
त्वं स्याघिति तद्यठितानामेवसाधुत्वं स्यादिति तदयठितानामपि साधुत्वबोधकं पृषोदि षुग्न हणमनर्थकं स्यादित्वेत्वति कारास्थिदिति एकारे आदिशब्द इत्याह प्रकार इति उपदि
ष्ममिति ज्ञानावेकवचनं तदा ह्री मदिष्णनीति पष्ठी इति निलतो तत्र शाष्पेक्षत्वादाह तेन साधूनीति उपदेशः प्रतिपादनं भाष्ये व्याकरणाच्याकरणाध्येतारः ते षामेव शिष्टत्वे हे
तुप्रश्ने उत्तर रेणा स्य पूर्वक द्विविध तिनिविषयदेहतिनिमित्तमेते शिष्टाः सतन सप्राच्युप्पर्वक त्वात् शास्त्रज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः शिष्टत्वं के च शास्त्रमिति शिष्टश्चा
सनमूलकेएषो दशदिशात्त्विमिलमीन्नाश्रपरस्पर्थः तत्रापि च निवासदेशमाहस वाचार इति एव वुच स स्वप्रियनिवासदेशा इति भावः कः पुनरार्यावर्तः इति किमास मु
द्रात्समुद्रादासमुद्र पश्चिमात्पूर्वोवात राणि ताव यावहिमवत्प्राचीनमिति मनूक्तः किं नाम इति प्रश्नः मनुवाक्ये तयोरित्येस्यापि हिमवद्विन्ध्ययोरित्यर्थः हिमवद्विन्ध्ययोर्म
ध्ये यस्यापि विनशनाद्यपिपुरागेववदयागाः समध्यदेशः प्रकीर्तित इति एवं मन्वुक्तः प्रागादर्शादिति आदर्शः कुरुक्षेत्रे पर्वतः कालकवनं प्रयागः वारिपा त्रोविन्ध्य एवेति म
नुक्त मध्यदेश एवानुमाणवृतोभिमतइत्याकुभाभेवेति विशेषणासामर्थ्यादवधारणाम् इत्संमासइति भाव इमःसर्वेभ्यः स्वस्याभिक भाव नं दर्भ कारणालाभ ए
मादि विहितत्वक्ष्मानिसादिकमिकनीरत्यर्थः एवं सदाचारानुष्ठानस्तातः करणाप्रवृत्ताविधापगमात् द्विकज्ञानानाप्रिस्नेहामितिरं शीपितुभाध्येकिंविदेन रेणो
तितथ्याचर्येषु चिनेवाभियोगादिनेते अभियोगेपुरूपदेश आदिना अभ्यासादिः कुसाधि दित्यस्यार्थ माह स्वर्व विद्येति अव्य वानामनेकार्थत्वादिति भावः नपो
वनादेवशब्दतोर्थग्रहतिभानसर्वविद्यात्मिसात्पर्यं अविर्भलेति अविधापगमेनयोगाभ्याससहकृत्प्रत्यक्षेण विर्भ तस्सर्वे विषयास्तीनामित्यर्थः तत्रका

कै·अ·टि· ७० रामनुपपन्नमेति विहितकर्मानुष्ठानाक्षेपात् करणानामित्यर्थः प्रत्यक्षात् विद्यमानवस्तु विषयात्सदादिग्रहणात्सदादिरित्यर्थः अत्रोद्भिदान् वा स्थैद्भिदानोद्यान् अस्तं वेघान्
अनेनैव साधनानुपलभ्यमानात् आर्थैः योगाभ्यासस हकृतादिव्य चक्षुषा दिवु वचनविरुद्धमनुमानेनागमात्तामिति भावः भाष्ये सत्त्वमस्मानयीति अत्राध्याय
नध्ययनेपि तत्त्वानि शादित साधुत्वं नेन देवानुग्रहेणैव सत्त्वे च निर्णीयमान विशुद्धे कृते पूर्वेन तर्थवस्मा बुद्धेन सामान्यात्तदा शक्तिकल्पयंति तेषां चानेन सेन्महर्षिभाव विशेषण
सत्तासदति तथैवार्थवत्तानिश्चितिति भाव स्पादेरिति वा शब्द आदिर्यस्य तस्य चकारस्येस्यर्थः ननु धातु देशनैवानन्तरे त्यर्थके न सिद्धेऽन्तरस्य प्रादेरिति वचनेनाथ्यात्सतत आ
हेतुत्वे विकल्पानुरति अनेन भाष्ये हेतुवचनेनाशब्दावादिने यथाविकल्पे एवं चोत्ताभावयक्षे चाद्भिनि टकार विशिष्ट स्वरूपाठो भाष्ये पत्नी हरवेनैतलपक्षेषु त्वे नित्यमि
तिउक्तं तत्र संनियोगशिष्ट परिभाषयैव सिद्धे प्रथावचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः ननु तत्स्मात् सचरमावयवरूढोत्तरपदप्रहणे न कथं स्वल्पमन्हरायम् अत आह यथा तेईसा
दिनानाधिकरणवाचीनानाद्वस्तु वाचीनत्तन्नहणोपि कथं वचने स्यादत आह अर्थात्तमिति स्वरितलोपः कथमत आह एवं नेति त्रिरेफस्तोत्वे सवर्णदीर्घ
हूस्वरत्वादिसिद्धिः अत अत्रोपसर्गे इति एकं जत त्वनेनेर्ध्वपरत्वे प्रारब्धे कैयटे नोक्तं भाष्येपादोपसनादानामित्यादि पावसरुचं हसानः पा चक्षा वृक्षार्थ इतिलिंग
तदाह पावसपर्यासिघ्यत योगेति छन्दोधेननुदत्तो परत्वस्य वृहश्रीहत्वे आनेनपर्यं संभवादाहतत्सु रूपं वरूमत्वेति अभावेन योगपर्यासं भवतीति भा
त्राः न तु लोपे नापि वुद्धिकृतयोगवर्णविपर्यं संभवति स्यानिद्वारेरा चेत्यत आह केचिदि धर्महासस्येति तस्मिन्निति निर्दिष्टविरामावसाने इतिस्त्व विरस्यभाष्य विरोधादुक्त राम ७०
मावार्मदेशापरत्रि भाष्ये तेनाने नर्थ माने इति लुक्ठोयेनाने नर्थमा नेकार पत्यरत्वाभावे पीत्यर्थः औडवरा राजैसाघस्मरको अनेनोत्तरयदशाद्वयरमा सचरमाव

यवेरूढिंदर्शयति अत्र एकृत्वाद अजवोरत्वादिसिद्धिः उ साह चपर्यावरेको शेष्यसिद्धपरिभाषा वाधइति अजघोरत्वादेरसिद्धत्वादिति रुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति
नशर्कः संहिहोसिविरुद्धा विति वदत्र्यतेन नेन नतुवर्ण्यग्रहणाभावेपि सवर्णग्रहणादेव दीर्घ इति स्योत्वसिद्धतो स्पतेआह अत्यासनीति वर्णग्रहणेनात्मा मध्ये नयर
रूढा प्रत्येनिति भावः भाष्ये प्रावृत्तीन्द्रहणेकिमितिः आनरत्तमादवरो स्वेवुमविष्यतीति इत्य भवत्येवानौ त्वमिति अवर्णाग्रहणे हतोपातिशेषः एवं संज्ञसारणेनेति
एवंलक्ष्यानुपलक्षणमितत्प्रवेत्तासिद्धमितस्या नुपपत्त्या नादिति सर्वं त्रैतिनिर्दिष्टकार्यस्याभावादित्यर्थः अत्र विषये इति कार्यान्तरे प्रसंगापात्पर्थः केचिदित्तत्र रुवि
धीनेनु अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविधयताया अभावात्किलत्र एवेदमिति उ ओपरतिनत्सुरुषो विधयसप्तमी चशब्दाधिकारादिति भाष्यमाशयइति वक्तव्य विकृत्य
तेनत्र कृत्तपत्यये विनात द्विषयत्वानाभावात्तत्र कृतेरभयोः प्रोषपरत्वात्तोत्वमिति भावः उदवोढामित्यादौ नुत्सिजलोपो नरवितद्विषयत्वात्सानाकाशिजलो
पास्त्वमेवद्वौतनः सिजलोपे ओत्वमिति नदोषः एतेनोदवोढामित्यादौ सिजलोपस्यासिद्धत्वात् तुकारपरत्वाभावेन कथमोत्वमित्यपास्तमिति तदुदीर्घस्य
एवंमोत्वेन वाक्षान्त कथं पुनरोत्वाभावेपि दीर्घप्रवृत्तिरत आह ओत्वस्येति भवादिस्त्यायो जन्नाह्वेनात्सवेति भावः दीर्घत्वमिति पूर्वसूत्रेणेति भावः तदेव स्पष्ट
यति न हस्तोभगवतापूत्वाख्यानेउपसर्गस्य भाष्येहृदिमदति पुरुषव्यापारमितिश्लेत्तरस्पष्टः दर्शितदृष्टेपदेति एवंविशेष्यसंवन्धमनुभवयपक्षा द्विपोपरो
न संबध्नाति इत्यर्थः दः सबुधाति दारलेत स्फक्तारादावितिभाष्य धातुमात्रादेव स विशेषणत्वेपि आगमकृत्वा तत्समासइति भावः अनुभृतादिपीवत्ता स्वविशेष
ताससंवेधिपिकाद्यानिरितिविसेनेकारांतरे से वृपक्षस्य इति अन्नपक्षेतकारेणावमवकत्वानुत्तरपदेनालनेन व्यपदेशपमिति उक्तं अत्र पक्षेपाति

दैः दिः वि दारस्यस्य विशेष्यत्वात्सो त्रीषस्य र्थसन्नमीतकान्तदासवधुन्नायदेहत्वर्थः दकास्सचवैदनिएवंचर्लसामिद्वात्ता दित्वाभावादीर्घात्वशाशोतीतिस्योक्ताहरणासभवशति
७१ चोघमात्यर्थेनतुस्वदवादौ अच्छ्युसर्गादिनितत्वेकुतोनेतिचेन्न अवर्ह्नोविदजेचेत्यादिभाष्यात्ततत्वाभावस्योक्तत्वेनादोषात् चर्लस्यासिद्धत्वादिति सत्नेगत्नीके लादे
चरितार्थमितिभावः घोघतोऽग्रास्येति भाष्यप्रयोगाशब्देजटगवाचो एवं चचोसूत्रेशतिपदेनरोगनस्वभितिषेधोवक्तव्यः रमर्थः इत्याहेतिदसत्रआहेत्यर्थः॥ ॥
इति श्रीशिवभहसुतनागोजीभट्टकृतौ लघुशब्देन्दुशेखरे ... पादे...नीयमाह्निकं॥ ॥ अथास्य नन्नत्वलपरस्याधिकारेषु विचा
रक्षमत्वात्सहविचारकारणोबीजमाह अवधीति अन्यत्रनक्षत्रसिद्धयादि नावधिनिर्दीपक्षहन्नत्र...मारणानुमृतत्वपत्नान्दति...मनोरमाभिति नच
सिद्धिरूपचपोजनसत्वेपालस्यर्थं क्लियमेन्यासहवेतिवक्षमाणपरिहारस्याशयमत्रैवदर्शयति नत्वमतातिसिन्निति उभयथाप्यत्त्वद्यो सर्थः उभपेक्षाव
हणादेति अनुवृत्तावसिद्धेनुभपेक्षायादृहणपुनर्विधानहारोहनादिशेषवाधकमित्यर्थः श्रोनपसस्यासपादिति अन्यासत्तानिमित्तकस्यास्यतद्दोपपदनि
मित्तकत्वात्स्यानिवत्त्वमितिभावः उतिषेधवचनादिति पदिवर्वेसवथमसंप्रसारणोस्यान्नदागिन्निप्रतिषेधायोगात्पुतिषेधवचनमनर्थकस्यादित्य
र्थः पदादिवितिनतेह तदिसंप्रसारणाशेनिषेधसामर्थ्यात्पुनः संप्रसारणंभनेभावः भाष्येहस्वरंनातरमाहसवेदानीमितिवाणम्यासविकारेभ्योभा
धिकारेस्वतिसवक्ष्यमाणोपरिहारस्यभवतीत्यर्थः अंगानतराणोत्तित्वंपत्वादितिभावः सिद्धवदितित्रस्योक्तेभवीपिनस्यादिति अत्रैवान्तरङ्गतिभाकः नन्वत्र
शास्त्रेपरिभाषोपस्थितेर्निपातलाक्षणिकतिप्रश्नात्तुपपत्तिरत आह्पदांगासेतितत्राधिकारेतत्र नोपस्थितस्यपत्रभावदृशार्थग्रोनाततस्मादशार्थकत्वभवि
कर्त्व

६

ष्यतिं अर्थाधिकारेनुपरिभाषोपस्थित्यातदर्थकस्यपत्रान्वयपोपत्वाभावस्तत्रतदनुपस्थितिरेवस्यात्तवकस्यपुक्तसौवहस्तामितिश्रुष्ओपपत्तिरित्यर्थः नशक्तिाद्रेमि
पंचम्यंतस्पवेतिचूर्णाद्वारित्यर्थः विपरिणामरूपिनिमित्तस्यविशेषायेस्योदेवदन्निमितिश्रुतोनेरितिभावः सवंधानुपपत्तिर्विभक्तिविपरिणामेप्तमामेस्यादत आहस्हत्वेति
न तथाचात्रसंवंधस्युनेतिंजदनुपपत्तिः प्रमाणाभितिभाषसंभाष्येकारोतासरस्येतिपाठमाश्रित्यस्थानेयथेवमितिश्वासोमस्यसंवंधाभावइत्यर्थः नेरमदसोरितिभिमाष्येशमुह
प मिविशेषणत्वेनतदेवविधाविदृत्तापकृत्वयोरूपत्रोयेत्रभिसिसत्रतदेतविध्यभावेपिशास्त्रेपतिषेधवयपयघ्ततत्त्यापदसः सप्तापक्षः अकोरितिप्रतिषेधश्रुतिमावः रस्व
धापकंचविस्तुवोचकाप्राश्चादर्थवतोभिसऐस्विधानेनचारितार्थ्यभिसभिमानः ऋदेतविध्यभावेपि अकारान्तरत्वेनेदंसवेनुपपन्नंतोम्नहरोचनार्थवत्परिभाषाप्रवृत्ता
क्षेपेवनमानमित्याशयेनाहबहुविदकारासरस्येति ओदन्ततद्विकारयोरिति दम्भोदनोहिभिस्सद्य भिस्याद्वाभक्तमेधोनेभिस्सटात्वस्थितिकेतिकोपात्त्वदतिभावः अग
स्यानिमित्तमिति अन्यथाकमेदैमितिउसेनास्यादितिभावः अतोभिसरस्तोस्य [redacted] कोविशेषवरइतिविलंजसादादिशद्ध्यासायवाचितपात्ततोऽप्याता
कायोगामसतियत्तिरित्यर्थः उचितः स्थानस्ववीस्यादितिस्वशीस्यानेयोगोतितिपमादितिमावः अगवस्यसंस्पतोः परस्पराणेक्षत्वेकथमत आहश्रुतपोत्स्वत्ताविति
चइ पुपसंस्थावितिष्पृत्वोसन्नाविसर्थः सहितोलिमित्तत्वेनर्थेरहयोर्निमित्तत्वभावतोकः नन्नपरस्परापेक्षत्वोपपादनस्यकउपयोगस्तत्राहतत्राऽन्तरक्षिनिमित्तप
यात्रैवांगानिमित्तस्याभिसरस्यत्वात्तस्यउसयत्वेलक्षेतेनघाति पदिकरूपशुक्लासोपूस्थितानिपदिकास्परस्पभिसरतुनिवाक्येकदेशत्वात्तुमानेभिसरत्तस्यपस्ता
द्विहितत्वाद्देशीसस्योपपतपापचम्यंतस्यवाएतदर्थमेवात्रस्थानेभाष्येपरस्परंश्रुतोत्सकं अमथाप्रत्यपसज्ञा [redacted] त्पगासंतेसेवाणाक्षेत्रस्यसंवधवह्यौ
।आक्षेप २

कै॰ टि॰ ७२

पर्यन्तोऽनन्तरयोगः स्थस्वस्वजन्योन्यानिमित्तसैसमाभावेऽत्राऽह्नणामितिक्षेत्सन्नातिप्रसंगः प्रातिपदिकात्सरसे स्वस्माभावे तदंतविधिलाभः विभक्तिविपरिणामेनांगात्पूरस्येत्यर्थेऽपि वा स्वरा
मित्स्येत्यत्रातिप्रसंगः प्रत्ययलक्षणेन ब्राह्मणोत्स्येति गत्वात् तदंतस्यासमितस्कदुर्ये तदभयो यावानेकिंचाभिसः प्रत्ययत्वमेव नहरामित्यत्र नमात्रमितिप्रत्यासत्तिर्यतितुद्र्ये येति भावः व
स्कतोऽदंतादिस्यत्यनयत्वमित्याक्षेपोऽत्र अर्थः यदस्येश्रतीतिस्वरूपं कथनमेव वदंतातोऽर्थमित्याहुः परस्पराक्षेपेऽत्र स्वयोजके निमित्तनिमित्तिभावेऽन्यर्थः विनाशः अप्रतीति
किमन्तरत्वादेरुत्तरं भाष्ये संबंधषष्ठीनिर्देशे स्वेति संबंधषष्ठ्या मान्येया षष्ठीत दंतस्य शब्दस्यायां निर्देशाद निवार्तिकार्यं रत्वमित्येत्याह अयं भावः इति यथाश्रुतेतु स्वर्दस्यां संख्याः
यु संबंधषष्ठ्यामीत्वादनुपपत्तिः श्रुत्येव यत्र विधिश्रुतिरत्रो मिसर्वेस्त्रवीरत्वाक्रा विसाक्षी निमित्तनिमित्तिभावः अनुपधायाः इत्यादावनुपधावयविभावस्येवेति तत्रानियमाभावा
न्नियमार्थं परिभाषायां अनुपस्थितिरित्यर्थः अयमर्थः संबंधषष्ठीनिर्देशश्रुतिसंबंधषष्ठ्यानिर्देशश्रुत्यस्यापमर्थस्तस्य च यः कश्चित्तत्र ते वयाः नन्वर्थाधिकारपक्षे षष्ठी
स्यानंतरमितिपरिभाषया नात्स्थानेसंबंधषष्ठ्यैकेऽसत आह अधिकारस्येति एवं चाधिकारपरिभाषयोः पारार्थ्यात्प्रगृह्यात्वे न परस्परमसंबंधात्परिभाषानोपतिष्ठ
तइत्यर्थः न चैवमपि संबंधसामान्यात् षष्ठीकल्पनांतरं विशेषमुपस्थापयेदन्याय्यमात्रोऽत्र सामान्यशब्दस्यापि मोपपन्नात्वृत्त्या प्रापानेन्नत्रविशेषे
पस्थापकत्वमिति भावः ननु यथोत्तरत्र विशेषे पर्यवसानेऽत्रैव हाविस्यादत आह इहत्विति नन्वेकेनन्याय्येनावयवषष्ठ्यादीनामप्रसिद्धत्वादेवमपासादिशब्दे स राम ७२
त्वाद्भिति नन आहतरत्रति भाष्ये अविशेषितादिति असंदेहोऽप्राप्तेत्यर्थः भाष्ये वयववृष्णादयोऽपि संबंधे एवज्ञापितास्तेऽस्तत्र्यर्थः एहाततक्याय अवयवत्वादयोऽपि संबंध
निमित्तत्वान्तरस्यर्थः स्थानसंबंधः सर्वथेति संबंधद्वयमेवाननंतरहान मिति भावः ननु षष्ठीसंयोगोर्थां वा स्थानेऽन्तरित्रपितो हि संबंधो न तु तदेव संबंधोऽत आह संबंधनिमि

६४

भा२

त्तादिति संबंधिनो हि संबंधस्य निमित्तनिमित्तिभावनिमित्तित्वो रभेदोपचारादेवमुक्तिरित्यर्थः संबंधविशेषेति यथा हंतेर्जोरित्यादौ अन्येषीगंतायेक्षत इति भाष्यस्य स्यानातिरिक्त
संबंधिनेनापेक्षते इत्यर्थः अस्य योगसंबंधमितिपाठे अस्य संबंधिनिरूपितस्तेनेषष्ठ्यपेक्षत इत्यर्थः यद्यपि स्थानेयोगत्वपरिभाषया व संबंधस्तथापि ब्राह्मणावसिष्ठन्यायेन निर्देशः ।
हल इत्स्य आत्सेत्यस्य हेधोपकारदर्शयति हलस्त्येति आदेनिफलं दर्शयति विहृदित्यादावितितिक्कि भयो स्यामितिनिकि मिथाहृस्य नवस्यापेक्षेत्यतात्वेपि तात्पर्यनिरूपितो
गत्वाभावादग्नोभाव इत्यर्थः सानुबंधकत्वेति एतदानंतरसुकारानुबंधत्वेन नन्वेवेनानुबंधेन सानुबंधत्वेऽत्र तद्धार तोऽप्यवनिरनुबंधकपरिभाषा प्रवृत्तिरित्यत आह ।
धातोरिति आर्धधातुकाभावेऽधिसन्तेतीत्यादावेवस्यायेतुचियायतीत्यादौ वृत्तिभाष्यापत्तेरिति भावः आर्धधातुके तु सति परत्वात् दीर्घ इत्यर्थः इलाहसासन्पस
यस्येवतन्निरूपितोऽस्येव वचनहस्तान्नदोष इति बोध्यं नन्वेकस्या आहतीति स्याद्भावोपकृतेरेकत्वत्ताद्वीन आह अभावोपकृतेरेवासितिरिति व्याप्तिविषये
ऽभावोपकृतेरपि निपातविषयेतदभावान्तत्वसंगत इति भावः किंच सार्थकानेकविधये स्वेष्व प्यपः नचाभावो ध्वानित्यर्थं वक्तव्यत्वमान्नाहं तु प्याचे इति सर्वस्य
इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धिप्रमदित्वेरस्य प्रयोजनत्वेनेत्हस्तावत्तावध्ये त च हितदभावघ्नत्वात् स्यप्यर्थं हित्वे द्रोणधाद्रोह्णस्येवस्यादित्यादावादिति तं तेन तस्मा यस्य सार्थन्तं
कत्वोगीकार्ये विरुद्धेते मनु धन्योरनर्थकत्वान्नतद्विषये इति तस्माप्य इत्याहुरिति नित्सेध इति भावः सार्वधातुकाधिकार इति रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्येतः वारा
दंतास्येति असमानकालप्राप्तिकेपितत्रापयद्धइति यन्नतु नेष्यानन्ता निसत्वमात्रपर्यपीति भावः न च एवकृस्यरूसत्र सवर्णादीर्घवाधित्वात् गुणः सुट्कात्स्वर्व
इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यानु देशेऽपि यनि देतत्वाचार्यानिकृत्वेनापीति निरतवेधकपरिभाषात्वक्षतापरिभाषाभ्यामुभयोर्नहेराऽसंभवात्वित्यमिदं भाष्येकविश्ल

६

कै.टि.वि. तपग्रहणेऽप्यसमस्तेनेतीति पाठं नयसमप्र इति प्रयसमुदायस्याप्रत्ययत्वादितिभावः अप्रादे ति सोयसा स्यार्थवत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया असंभवात् तुल्यघात्वाक्षे
७३ पेराश्रमवास्ता मिदं वेत्तीन्हरो क्षिप्रिरपञ्जरिविधावपि काराभावे प्रत्ययस्यासंनिधानादनर्थं वर्णोऽप्ययमेव स इतिभावः आगाविकारेनुद्रव्यर्णो घ्नतो गास्य निमि
त्तेऽज्ञायीडस्य पर तः प्रयासस्यानस्य वांगस्येय स दोस्य र्थो भेदः आमोऽप्रत्यय त्वे हेतुरनुकरणत्वाजिनेत्र यदर्थं दानिप्रत्यय चपस्थार तिनिषेधान्नेदं नविधेरभावर ग्रहणेवापं २
भि तिभावः न च प्रत्यये स्मिधिकारे पि तत्करीत्याप र स्याशक्य वाग्रदागशेषेशा सिद्धे परिभाषापर्वन धावनमफलमितिवाच्यं प्रत्ययस्य उत्पत्तौ वांशये पूत्वेपि त्वानेन वषे
क्षत्वाभावेन शास्त्रेऽन दात्तेपेमानाभावर त्युश्यान पोगविभागो नेति यस्मात्प्रत्यविधिस्तदादि प्रत्यये रसे तेनेन सर्थः हेएत र तिआधाधोग विभाग सिद्धा अं सा
तु देतत्परिभाषासिद्धेनिवोध्य अयं परिहारः अध्यासाहे आगाधिकारे ति नकिंचित्सपोजनमिति अभ्यरस्याप्यनेनलाघवाभावान्मात्राधिक्येन गौरवादेतिभावः
विभक्तिविपरिणामेन कथं चित्संबंधस्योपपादयितुं शक्यत्वात् प्याहहूलहु तीमि नस्मादशा धिकारः कर्तव्य इतिभाव लोगे होमि वधिरितिभावः नेमानात्यादि
ग्रेथ एकदेशस्थितिमालंब्य हलः ननु ह्लोपर स्यतोऽग्रह णानुक्ते रवैशाब्धालागनहराने नायेदीर्घाज्ञप्तिज आह अपान्तरुपामिति रुकः कार्ष्णाना हृष्ट
रीनेत्यर्थः मा भूदत्रेति अग्रहु त्ककोलपश्याण्य इत्येव दपालप्रत्यमेव नातो सर्पंक्तिद्धिरिन्वक्ते तेत्वा ष्वहमा श्रिसे भयमिवत्ति रुध्यनक्ष्मिवो ध्येनामि नेतुश्च बाम० ७३
व्यवधायकत्वादितिनु आमभक्तत्वेन तत्सम्ब्दहतोन न हल्यादिस्थनि स रुशोन्रतासि तिभिन्न विषयत्वादितिमत्वे स्लोकेऽनवपानि नदु हपपरिहारेयादा धेस्पा
तका नाभावरद्वावदीर्घविषयपरिहारेशानुरोधवकाणाभावस्यमिमाऽनं नामानितु गस्यानिमित्तत्वस्य स्यनिमित्तत्वादीर्घ तु विषयत्वे विरोधमात्रेस्य विशोषेषधशहृकाद्य

घं

बीं

३ × सुतिसनकारग्रहणेनित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे कृते ह्रस्वांतत्वाद्धिधीयमानोनु ट् न स्यादतआह। उः दीर्घयोरिति।अ×

तादत्र परत्वेनग्रवृत्तो केतिभावः सावकाशयोर्नानवकाशयोरपि विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिरितिव्याख्यातं तत्स्पर्धे न चैवंविधनिषेधलक्ष्यसंगतेः स्यादत आहवाधाकारेगत्विति सावकाश
योविप्रतिषेधः प्रायेण संभवतीति तत्प्रयोगमिति भावः वस्तुतो न विशेषस्य प्रबलत्वावधिः उभयोस्वारि तोष्यत्र च पूर्वं च तु जो परत्वसनियामकत्वाहयत्वेनातोऽनुदि दीर्घ
इतिभाष्यमालंब्यनिसत्या अनवकाशोबाधकः साधकालु तु सावकाशत्वमाहोनियम्यानिनिहपो निरवकाशयोः परत्वमिविचिन्त्य भविष्यति तुंशोक्तमितिचित्र्याधा सि सितिसंलनवाप
इति त्र चमत तएवं गस्याक्तश्लोपादात्ताभित्या वातितप्रहागश्च समाधतिष्ठिप्त त्राविंक्षित तस्प्रस्याप्रयत्तो न प्रजपर्क्त्वालापहत्वा तान्तरत्वाभावादित्याशयः दिंबद्धं लुंताम मा
त्रा कालिका स्त्रन तचसा मध्यात्विशेषस्यागमा त्रा कालिकत्वात्पी इवमस्त्रणांनिर्भक्तु विशेषस्यमत्ताक्षेशोषिमाना भावादित्याशयः पत्नस्याथ्यप्रमाप्त पोस्य इत्तु अक्षिलस्य
गौरवेपिपूर्वतिः श्रवहलोमानाभावाच नुदिवचनेतु द्विवचनश्योगोर वात्लाघवार्थं भविष्यति श्रवहितस्यावक भाष्यान्तरस्याभावात्तिपित्पचनंस्तवामित्यादे
न कत्तु मितिवोध्यं नून्र सर्वनामस्थानकोर्ण द्विविसर्गनामस्थाने चेतत्दीर्घः शिश्वोर इतिनियमादितिभावः दोषान्तर माह सर्वत्रैवेतिनित्यत्रोपविषये पोस्य
र्थः अलोपायेसमादीर्घ स्यात्तरंगत्वान्नेत्रत्वेनयत्करणस्यापीनस्यादितिभावः नवेवमष्टेपाक्षिणोपिह त्रहरस्वविभासादाभयादीर्घयोर्नित्रनेति सूत्रे तुन त्रहस्यासे
वोदाहरणे पुर्वितमित्याणोस्याच्च हरणोत्व हरा इतिनियमवचनात्सिद्धं मितिएकवाकी तु प्रत्युपरिहारवादिनोवचनमित्याह इतिरस्विति हरस्याध्यं मितिचोदकंवषयि
तु मित्यर्थः तदेवबाक्यत्रेण्याद्यारेस्यापोजपति अवबेदिनिदीर्घत्वादीर्घत्वप्राप्तिरेकयोगे नियमहेयस्यालाभाताह योग विभाग इति अत्रैरेलो यातिसामर्थ्यादि
सर्वः आम्रेषहतेनामस्थाने एवेत्यत्नहिषयएवेत्यर्थः अयंच हृद्विषयहृदा आमोधामरहरणमुत्तरार्थमितिभावः जेतरत्रहरतेलादौ सवदीर्घः एवेद्धच प्रः खीसत्री

६

३४ सुविद्यानितितुकर्तृत्वेनानियम्येत्यनेनान्वेतिविदध्यादित्यनेनवसमानकर्तृकत्वात्केतिबोध्यं ४३

कै०वि० सादावपिवदीर्घः असपात्कत्रत्यराणितिस्यात् अतएववार्तिकेनसफलत्वात् एतेननानुचेत्सस्सुस्त्वांनन्तर्यैनेत्यर्थः नियमस्यजातीयायेन्त्वात्त्वनपात्संदेतिशावुरतिसुद्दौनिइत्यत्रसेतिप्राद्दूरस्स
७४ र्थः नदृष्येदितनेनेति एवंपुनरेवसेवकारोपिनेत्यन्वतः योग्यःनदयमर्थः तथायोगाद्यसतिरतिहेतोः नियमद्वयपरतयाव्याख्यानाद्धेतोः अस्याचायस्यमृगाहनात्रिनेवदुष्येदिति
एतेनेतिपाद्दस्यहेलर्थत्वेनथेतिव्यर्थंस्यादित्यपास्तंकथंतर्हिभाष्येसोपेत्यस्यापिविधायर्थत्वमुक्तमतआह यदात्विति एवमपिवाक्यद्वयेनानियमद्वयकथनमयुक्तमतआह
भाष्यकारमत्विति एकवाक्यतयायोगापघात्र्ययोयोनियमःतस्यसूत्रनिपन्नेयेवार्थेभेदेनक्रममाश्रित्यविवृश्लोतात्पर्यं स्क्रित्रपीतिलाघवाश्रयेणेतिभावः ध्यमपत्वमात्रा
ऋयेणेति अतएवद्वत्रश्चीतिसिध्यति अपेक्षानन्तरतिनियमस्यसजातीयपेक्षात्वायेक्षाहृतरस्यर्थः वार्तिकेस्तुदीति निवर्त्यसमीक्षानयेष्वन्वयः अपिःमाद्दर ण्य
शेो विशेषाता अपराणादिति सर्वनामस्थानत्सेरूपस्तुह्रूपविशेषानाश्रयणादित्यर्थः वार्धविधेरिति साम्नोत्रौवीजमाह यदीति इदंहन्विषयवाभिप्रायेणा
न आदिविषयेनेनयेननाप्राप्तभावादितिबोध्यं अनपेक्षितविशेषदीर्घत्वमात्रमिति बाध्यसामान्यचिन्तयेतिभावः विशेषचिन्तायांदोषादितितासंमेहेतियानियाठे
व्याचष्टेहतेरिति पुरस्तात्आकारउच्चारणार्थः हन्तेःसवेधस्वननःपरस्यमात्रत्वमेवदीर्घविधावितिनिर्धारणासप्तमी दीर्घविधौनामध्येयचपश्चात्स्वराद्दीर्घस्य
स्मनियमाधिकारेपीनंतालक्षणोदीर्घःस्तवदोषइतिअर्थः हनूहापत्रे कनीरिति पिह्वत्रहाः त्रहामित्यादावपिदीर्घोभवेत्सेवदंडीमनरति दण्डिन्शब्दाच्चिः राम
नचैवंपथ्यानतीसादोनाधवाप्सुहस्तोदाकोपिरुध्येतहस्यापत्रेःहेतः कावुपधादीर्घत्वप्रतिषेधार्थइतिवार्तिके उत्त्यहणादित्यादिभ्यआचारक्विवेवनेसेके अनुवन्ना ७४
वधीतिप्रकरणानुरोधादितिभावः अपिशब्दइति अप्रहृतप्रतिषेधेऽपिन्याय्यतरत्वस्तदर्थइतिभावः वार्तिकेस्त्रीतिसर्वनामस्थानोपलक्षणं अनवकाशत्वादितिहेतुगर्भविशेषणं तत्त्वस

जातीयेतिशेषः नपुंसकसंबंधित्वाद्विजादीनांनपुंसकानांशब्दान्तर्सर्वनामस्थानाभावान्नियमवाप्रसक्तेःसंभवतीतिभावः एवंतासर्पेसुन्काश्लोकोनत्सार्थयोजयति पंसानपुंसकस्येति
तत्रनपुंसके सर्वनामस्थानेत्सुस्तस्तेकेत्वनिषेधपमिति वार्तिकेविनियमेसाधुविनियमामिति तद्धितान्तनलुप्तदात्त अनुपसर्गायमोपाद्धानेन्तःपसर्गात्एपतःशप्ते
भयमध्यविशेषादिति कविशापितेत्रनियमइति तर्हिरोधिनोर्स्ति गकुरणयोर्विशेषाद्धानुरर्थः अत्रोपयमयीत्युपलक्षणं सर्वनामस्थानत्वव्यापकत्वरोपारिष्ठितस्त्व
मितविशेष्यं अत्राविदक्षेत्रयथानहस्तासतुवत्यांतलक्षणदीर्घनियमहृतिबोध्यं अत्रेतनसस्तुत्रभ्योसेति नत्वसंतेदेशयद्दर्शनयरन्तोहा अत्वेतिनहेनुवधकास
हस्तात्करुपमत्तानलुवपधुकपरिभाषापुष्ठकितात्र आहनकारस्यति सामर्थ्यादवधारणाभावेहूरीहिरित्याहसप्रवीनस्यारम्भसामर्थ्याक्षित्रात्थंकत्यर्थः अग्रस्तवाप
स्थितत्वान्नाप्रात्पहृवश्यायाबोध्यं नारिस्त्रातुवधस्येत्यर्थउचितःमृत्वोक्तार्थसामानाधिकरण्याभावादित्युक्तौहिमे स्यात्निपातोर्थनकेचलेनसहविदत्वोरहे
भवान्नह्यहगर्भ स्वइतिकश्चित् कपवीरपीति भवन्तुरस्यादेरेवन्नहन्तस्यादित्तिभावः आनंतर्यलक्षणारतितन्मूलकावयवत्वलक्षणोरस्यार्थः नेतुसर्वेत्राद्युवेधानु
स्वपदेशःस्वल्पत्वात्कार्यप्राप्तिवेलोपामससन्निधानेनस्सोपस्थितानामेवविशेषकत्वात्लोपोऽप्रयोजकरस्येत आह अमन्तेतिवृत्तयसेति समुदायसेनारवचो
धनेनात्पर्यताननिरूतानुवधात्वमेवनावयवनिरूपितमितिभावः अव्यापारएवेति अननुवधकादिप्पवे समुदायस्यैवास्यपदात्वेनाभ्यणादितिभावः ननुक्त
समुदायावक्षणतायनापिक्कमितकतोरूपभेदोदुर्वारेतत आह अवयमाणश्चेति अन्नायंगदोभिसंधिर्भगवतः सूत्रोयाज्ञातनहसातदन्तविधिलब्धायोनुवादस्व
एवंचात्वेतागस्योपधायावीर्घरत्यर्थः एवंवक्षोगोपकारलोपेकृते अलंतमेवांगमितिरतरस्कमपसारास्यातिएवंचात्वेतात्वमपितत्यर्थः गनुमजद्वेगसा

कै॰टि॰वि
७५

अपशोत्नुवंतमेतत्र त्वात्वंतमेवेसत्र आहेतरस्माभेदकत्वेनेतिपकारकतत्वेननाश्रितोच प्रवेशइतिभावः इतरस्थितिः पूर्वोक्ताप्यप्रज्ञाननित्यर्थः इत्तरेभिदकत्वानेतिमत् तत्त्वं
गत्माभोनुनासिकोकारविशिष्टोऽनतदेतागास्यदीर्घइत्यर्थइतिनदोषः इतः स्वेनेतनहणास्यानुवादकत्वमतानोनोत्वतागास्यदीर्घइत्यर्थं मत्वाहभाष्येनासिध
नाति नचनत्रुवे धकन्नहणोपाहशान्मेढेगास्यदोरूपसेवुन्नहणामिनितसानुवेधकेष्टिनिविशेषणामयुक्तमत आह सानुवेधकेति नोतरेणीत्यादिनाली किंफ
प्रयोगस्यत्वापशान्नानहणाभिसुक्ते नत्रहेतुमाह अव्यभिचारादिति शास्त्रोपेनुरूपेलोपादेशादिभिरपहारादभिचारीत्यर्थः प्रतत्स्थितिः वामदेवा मप्रा विति
विहितस्यस्यतस्थितस्यपद्या रूपपतीष्टोतदर्थदसवतकिंतानहणानुवृत्तेः पदराभासामयचेति एषनोवान्नहणातेनहि वजतउनारस्योपदेशेयोमत्तत्रूपनेतदेतत्सा
गोदान्तत्वेविधिपतेषकुतोनुउपदेशेयदत्वेतत्रूपते नदेनोगास्यदीर्घउत्यर्थइतिदोषोपन्यास इतिभावः अद्धेगाहालेति अतुनहणोत्यर्थवतोः संभवादेव त
तारिभाषा आइइतिभाषः अन्येत्वमेवेति एवेचभूतपूर्वगत्यानुनासिकोकारविशिष्टोयोतत्तदेतत्प्रयोगाश्रूपतइतिनदोषः नसिध्यतीत्यादि तस्मादुपसंख्या
नेकर्त्तमितिसंतिकदेष्पुक्ते रितितदाशयः अकृतःउइ नहणाद्विशिष्टादेशस्यापिदीर्घत्वेनेतिपतीपतेतत्राप्युक्तं अनादेशस्यापिदीर्घत्वप्रसंगेनेतिवाक्यशेषवि
शेषाद वस्थ्यानेषोहनिगमात्यानिमभाष्यविरोधाच्चेत्यत आह इशा इकारस्यादि आत्मनेपद इतिभावकृष्णे गातान्तनेपदे गुणेवृद्धिस्यरस्येयदोषितोउभावात्फला
दीसनिदार्घोभवतीत्यर्थः सकृत्कृत्वादितिस्तनोगामस्त्रकासत्राकृत्कादिसनुवन्तेस्तादशादेवप्रवत्तस्यन इत्यात्मनेपदमित्यर्थः इशादेशस्येति अत्रपक्षेवर्णाभ्य राम
त्ययोनापचितयोः चनेत्नेवदीर्घसिद्धेः केचित्तुक्तासदृशयोगोवायनार्थत्वात्तनेसोपगामि केतुगामेरव धातूनामनेकार्थत्वात्तद्वोधनेसत्ति तन्नाबोधनेरतितृशत्नाविषयतीमादेः ७५

सोधुत्वायेतिभाष्यसम्पाठेवेत्याहन्तुहेतोरजादेशत्वाभावादनिगमीरस्तनुपपत्तिमत आहगामिरेवेति नन्वत्रपरिभाषायासत्वोकथमेतन्नस्यदीर्घोत आहइत्यपाधिक्यादिति तदे
वपूर्वस्यइति अत्रपक्षेसमावेशोसमवायात्परिभाषाद्यपस्यापिनिदेतोसर्वदेशवारत्वाभाजातनहणांकत्तैव्यमित्यव्यवहितश्रीकृमित्यर्थःसोमः नतुष्ठिविपिष्ठीरित्यस्यशायेश्वयास्या
नयथात्वस्यापयतावश्यकत्वाहदुष्पादेशाइवभविष्यतिकेपदीष्ठोन्नवनमत आह फोटित्वेकापगानियथाफलीलवत्त्रकुगागमोप्ये आदेशानुपकारोऽतस्यागम्योऽष्ठिति अर्थेश्या
स्यादिष्ठिति कथरूपेभेदाभावोवकारस्यादित्सत्यात्तचात आह आसेनिलक्षणानुरोधाद्धे पदिकरणेनानवपइतिभावः वकृतौगालनिमितेऽनुनासिकादौवस्याष्ठित्यर्थइ
तिभाष्याभिप्रायः भाष्येवकारस्यकाप्रतिपत्तिरितितस्यकथमत्रप्रवृत्तिमित्यर्थः भिन्नेत्रगामीपत्त्वादितिभिन्नफलकत्वादित्यर्थः लोपोहिस्थानिनिहन्तिफलकऊडनुनाते
निनिफलकइतिभावः अत्राहत्वित्वा जोतुअपवादोनुदाधित्वस्यैतिदीर्घोकितइतिसत्त्वस्यभाष्यविरोधः ननुकृतेचाकृतेचोठिवस्यैवलोपप्राप्तेर्नित्यत्वभेदोऽसिद्धो
नआहसंसर्गभेदादिति भिन्नसमुदायस्थत्वाद्वकारेभिघातइत्यर्थः अन्येतुवलोपेमडउनवकाशइति अनेकाशत्वात्पूर्वस्मिठितजोवलोपप्राप्तेःसंभवत्वेचयपत्रप्रयु
क्तोऽहतेपश्चादच्छितार्थस्तत्रसामान्यविशेषन्यायेनबाधःपुनरुत्वगिफ्राइत्तिरितिसी हुःस्यथाचेपरितितिमिस्रोपदृ लुकोरितिसूत्रेभाष्येहतोचत्वेइति द्विवकस्थानत्वदृद्धिविधौरा
त्रानुकरणासामर्थ्याद्वातरंगावयावस्थान्तःजोपोपूर्वनप्रवर्त्ततइत्यभिमानः स्फोटजानुकरणोरतिहष्ठिविधिस्थाइत्यर्थः तथरत्वेचत्वेवेति सन्नभावहृदवचनेपदत्व
सत्वात्तद्वित्वमेतदिति एवेचनेवरितकस्थाहिरिसेवसिद्धोस्तुक्तिः पदितहोसादिभाष्येकदेशप्रयुक्तिरितितत्वमितिभावः ननुस्वरितत्वकरणात्करणाभ्यामनुदात्तेभा
वाभावयोः सत्वानत्वात्श्रोपमप्तकौत आहहरितत्वोतियथकनकर्नीयमितिशात्नहणोनैवसिद्धत्वादितिभावः अस्यानुशकारस्येति ननुस्यपनेतरनुक्रमते ॥

कै॰टि॰वि॰
७६

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम ७६

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
७ [illegible]

श्री॰२

६

कै.प्र.वि ९७

शब्दः सामान्यविशेषरूपस्तत्र व्यापकत्वात्सामान्यरूपस्य नील इत्याह नन्वित्यादि यस्य कार्यस्य सिद्ध्यर्थं सावर्ण्यं तस्माकिनापि सिद्धस्य सिद्धेरितिभावः इति प्रत्यासत्तिरेव नियामिका भावात्परिकार्यत्वादित्यादि भावः अथ वा कार्यं सिद्धं ॥ मैत्रे
विशाखत्वप्रतिपत्तिस्थानि तु सिद्धे रेवेति विशेषणस्य कार्ये सिद्धिरिति भावः न चाभावादित्यधिकारपरिस्त्रावात्प्रमितिसंज्ञास्त्रवाथनापारसामर्थ्यमावश्यकं आभीषे कर्त्तव्ये आभीष्म असिद्धवदित्यत्र किं
प्रश्नेनेत्यत आह यथा स्वेतिसमानं तुल्यत्वात् इति समीनमेकं तस्य रोपितिज्ञमस्य तत्त्वमित्यर्थः सिद्धेः अनुदात्तो यदेशो लोपावस्थोपस्थितावतु दात्तो पदेशादीनां क्वि तिलोपो
भवतीसत्वासिद्धवदत्रैव कि विशिष्टे पुराभीयप्रोत्तीति तत्र कृतेत्यर्थः दितिभावः भाष्यकारेतान्हि संवरी त्वाचार्थिके कुतो न आख्यातमत आह भाष्यकारेति अधिकार एव
प्रतियत्नाति पाठः   इति प्रतिज्ञाघवाया विचार स्यावश्यपाश्वनात्येषाभावात्महत्त्वमित्यन्वयः भाष्येऽन्तर्गतमितीति अच्चेतस्य व्याख्या ए तस्मिन्निति तव्याख्यान मा भा ॥ ९७
तथा सेहितिश्चासिद्धवदितिदिवेरभीयत्वाभावादित्यर्थः शास्त्रैः शास्त्रिधानेकिमर्थं मत आह इत्वबाधनार्थमिति ते रामीति वदिति भावः न वा हाविति न हावितिवान्या सेपासपे
उत्तु किंपाधील्सिद्धिरिति वाचं पर इत्वक ह्यासल्लोपत्वनिभावः कथं पुनरेत्वेलो पापवादो न आह अश्रोसौ रिति अनुवृत्तेना दितित्वासिस मानदेशा अपवादा इति ना
येनाप्राप्ते सिद्ध्यति भाष्यस्वरस्तोपधैव न तत्वमेवाहित्वकः परत्वात्रविप्रतीत्यत आह त्वा चेति तुकान्तु सत्वा बुपलपलक्ष्यते समवितेति भावः भाष्येतत्सार्वधातुकेति
उभयसंपातकरोति सार्वधातुकपरत्वाद्यभिचारादितिभावः न चात्रैवोत्साभावार्थत्वं तस्मादि सत्वात्तत्तु प्रत्यपामरूपितोपस्थकार्यं एवं नत्वप्तेतिनिषेधाच्च यासौ वाद ॥ राम ७७
प्रत्येकादेशः वाचित्वेति वस्तु स्थितिकथने आह मतेरहोऽपि अनेकाजित्वापत्त्यपा अत्रोल विशेषणादिवत्पृष्ठलब्धाहाहरोऽपि नाधरति वा वपि अहतेश्चिति इत्ते चुतेषु मि
णिदिति सार्वधातुकादिति भावः तत्रालोपपोरेतिद्वे एवमपरत्वादिति भावः अतएवालीति वा संलापालेशोभ्यः श्वागवैतिभावः नाञ्चनादितिभिन्नकालत्वादित्यर्थः योगविभागादिति एवं यणि

२४ णित्यर्थादितिभावः। पतुर्ईपतुरित्यादेशोऽहितेयणर्थयोगविभागश्चरितार्थइतिकथंतापकोतआह। ईयतुरित्यादेशो हीति ×२
यणइति। इणोयणितिभावः। नि.पोपीति। योगविभागाभावेइतिभावः। अतरणानपीति। तिबायपेक्ष २

ऋत्रणेरित्यपकृष्य संबध्यत इति तत्त्व आर्धधातुकोपदेशेति तस्मात्तु यत्प्रयते न क्विपः न त्वनंतस्येति न्यायाद्भूत इत्यस्यैव उपः स्यादत आह समुदायस्येति तद्देव कादिभ्यः
आचारक्विं वते भोः पधातोश्च लुक् क्विपलोपेहि लोपाना पत्तिः अनभिधानेन ते भोमदुलुक एवाभावादित्याहुः यद्यपीति आत्मीयकार्ये वपरिभाषा प्रवृत्तेरितिभावः क्रमणास्त्रोति
अयतावितिसादो व्याकरणशास्त्रे समासवाक्यमथ्यासस्यपृच्छ्यात्कमिकसंबंध दर्शनादस्यापि तच्चस्त्राकाशत्वेन तदाकांक्षास्यादित्यर्थः ॥ सिध्यतीति तथावचने दप्रयोजनमिति
भावः नन्वंतरंगोपस्येति लोपकृते अविभक्तपेक्षवहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाद्लोपाभावः सिद्धेत आह स्यामिद्धमितितिना सानेतयेति भस्य स्याधिकारात्पस्येति लोपोऽज्ञानेत
योग्रयः। अत्राथमेवसमानानां युक्तेना ज्ञानंतयेद्दयस्याः सिद्धोत्पसंमतत्वादितिबोध्यं अयुत्पत्तिपक्षस्यावश्यप्राप्तौ यतेति यदर्थ इति आश्रमत्वादिति वचनेतस्य तत्संप्रसार
णावियमप्रयोग एव नास्तीति भावः अचोऽतीति इत्यपोरित्यस्याभावे आभ्यस्तयोरित्यालोपः इतिभावः। द्वित्वंतु स्थानिवत्त्वनेनवा त्रिककारः कात्यायनः श्लोकवार्त्तिककारः
स्त्वत्पत्र एवेति भावः एवं प्रयोजनाभावादस्य योगस्यानारम्भत्वात्स्थिते श्लोकवार्त्तिककृता प्रयोजनासुकृतीति संप्रति दर्शयति प्रत्याख्याते इत्यनेन भाष्येऽपि सार्वधातुकपरत
कारइति अत इदितिसूत्रे उत इत्य प्रत्ययादित्यत उत इत्यनुवृत्तेः सङ्भावि परिणाम्यत इति भावः तकारान्तस्य करोतेरित्यर्थः कृतेन करोति शाट्वे धिलधातोस्त इत्यास
भवाद्वन्त्यानुवृत्तिः कृत्वा सार्वधातुक एवोत्त्वं विधीयतामिति शंकते अथेति स्थानिवद्भावादिति तथाच वचना दुकारमेवं धानं सहिष्यत इत्यर्थः ईद्दृशमिति स्थानिवत्स्य
वत्कृतंनतु श्रोतमित्यर्थः स्थानिवद्भावादितिः अवः परस्मिन्नित्यनेनेनतु पूर्वमुकारलोपप्रसङ्गुणोऽकारस्यादिष्टदत्वः पूर्वस्योत्वविधानात्कथं स्थानिवत्वमत आह
अत्रहीति ननु कृताकृतप्रसंगित्वाद्गुणोपि नित्य इत्यत आह कृतेहीति प्रत्ययलक्षणमितीति कार्यातिदेशादिति भावः श्रोरुकारेति तदीयनिमित्तसमुदायापक्षः

कै॰टी॰वि॰ ७८

स्याश्रितनिमित्तकत्वादिति भावः मकारवकारादाविति अंगस्येति षष्ठ्या निमित्तत्वस्याध्याहारेणांगनिमित्ते मकारवकारादावित्यर्थ इति भावः कारिष्यत इति विराधदिहानुमकारवकारा
दौ प्रत्यय इत्यर्थः अभ्रमति निगुणत्वे स्यादेकवाक्यतयान्वये कुरुत इत्यादौ न स्यादत आह मकारादिष्विति आद्याद्यौ ताच्छं धातु केगुण इत्यर्थ इति भावः ननु प्रयोजनाभावादनार
भसाधिते आरंभोक्तिर्न युक्तेत्यत आह अनेकेति प्रतिषेधमारभन्त इति उक्तपरिभाषासत्वेऽहि तदारंभ आवश्यक एव स्यात् ननु प्रविभज्यान्वाख्याने अत्र भे तन्निमित्तत्वादिनांतरंगत्वेन तु
ग्राह्यमेवेत्यत आह अथवेत्यादिः तिघ्भ्यासस्येति सूत्रस्थभाष्यानिरुक्तमिदं तस्माद्विभज्यान्वाख्यानेऽपि पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितत्वात् तयासंप्रसारणेन तोतरंगपरिभाषाया
अनित्यत्वात्प्रतिपदविधिविषये तदप्रवृत्तेश्च उभावपि निमित्तक एकापायेऽपाय इति लक्षणेति एवं च लक्ष्यानुसारेण सात्र नाश्रीयत इत्यर्थः अत एव क्षीरं धयंति तान्यप्यर्थे
क्षीरधः पञ्चपत्यादिसिद्धिः ततश्चेति अधिकाराद्गाभीयस्यासिद्धत्वे सिद्धे आभात्ग्रहणमाभीयकत्रेऽऽव इत्यर्थरूपविषयताभार्थमिति अत्र ग्रहणं समानाश्रयत्वार्थमिति भावः स
मानाश्रयत्वेति समानाश्रयत्वं च तस्य योगशास्त्रासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं चाश्रयणां स्थानित्वेनैव [illegible] निमित्तत्वेनैव
तिनाग्रहः किंतु यथा कथंचित् विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न अहिंसादन्तादाहरणत्वापत्तेः तत्र पपुष इत्यत्र मूननं चा स्थापितत्वादावधिकः आतिरिक्तमपि पूर्वं विधुपात्र
तावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपि समानाश्रयमेव समानेऽश्रुइत्वारणात् अत एव द्विगोर्लुकि द्विगोर्लुगसिद्ध इति संगच्छते एवं चाह्नोऽयतीत्यत्रेदमूहमवधीत्यस्थानिकप
स्यांतिलोपीयुनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्नियादिति इयङ् अधिकस्यह्नीशहृह्यापेक्षणादंगसंज्ञासूत्रस्यविधिग्रहणस्य तत्प्रयोजनमाकण्ठेऽसंगच्छतेऽत्याहुः यद्यपिनाज्ञानंतर्यति
वक्ततद्वयासिद्धान्यसमतत्यसकृदावादितं परस्परापेक्षत्यस्यतयोरित्यनेनान्वयः तमोरंतरंगत्वबहिरंगत्वयोः युगपत्प्राप्तिलक्षे इति शेषः तयोरित्यस्याकृत्यानयोरंतरंगवहि एफ॰ ७८

रंगयोर्युगपत्प्रसक्षे प्राप्तो परस्परापेक्षमातयोरंतरमत्वबहिरंगत्वाच्च स्थानादित्यर्थः स्योन इति अत्र सिवर्णोहु लकाच्चप्रत्ययेऽछोरित्यूठि इकारस्यलघूपधगुणोपराच्च प्राप्नोतिवाहऊठि
नत्रेति एतदेव युक्तम् अथवेति तुशो माकत्रेऽप्यसिद्धेति तद्ध्यानयोर्न पासिद्धत्वमित्यपि वोध्य एतदपि मध्यान्तरिति प्रतीकेकैयरेनस्य युक्तं इति वाक्यार्थ इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः वु
द्धापेक्षित इति परिभाषाप्रवृत्तो नेतरंगबहिरंगयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन तु द्विसंनिधिरपेक्षितः अत्रात्वसिद्धत्वाद्विद्यमानत्वेन वुद्धौ संनिधानेनास्ती त्येव विवक्षितनान्नमिति
र्हन्त इत्यस्य तथा वुद्धिविषयत्वमप्राप्तइत्यर्थः अंतरंगेप्राप्ते नीत्यस्यांतरंगत्वेन तु द्धिविषयत्वेप्राप्तो नीत्यर्थः अप्रवृत्ताविति परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यां च बहिरंगसंप्रसारणात्रे तरंग
लोपस्यानिमित्तमित्यर्थ इति भावः परे तु यत्रनिमित्तमेवेति भाष्यस्य परिभाषायाश्च अनित्यत्वादित्यर्थः एवं चासिद्धवत्सूत्र प्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः प्रशाम्यतीति अ मेरिलिड्प
धात्वात्तृनोस्तौ हृस्वः न केत्यस्य मिदेरिति चेमिध इयङ् इति स्थिते लोपयलोपयोरणादृश्यते अदंतेति चुरादावित्यर्थः ननुकृतेऽपि वडि वुकः प्रवृत्तिसंभवात् विरोधाभावेन
कथवाधकत्वमत आह सत्यवीति न चात्रोपधापीत्युपधापीचेतिदीर्घवत्तिलोपवभूवनुरित्यादिसिद्धिः बहिरंगस्य वुकोऽसिद्धत्वेन च लोपाप्राप्तेरिति भावः तद्वाध केनेति यथाकेन
रण नन्विंद्धिभवति भ्रान्तिमिति किंत्वा द्वयोर्गुणाट्वृद्धमाधेवडि सिद्धमिष्टमत आह इंधीति नित्यत्वादिति नित्यत्वाद्धुकि गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यभावइति भावः प्रसंगेति प्रतिषेधे गुण
वृद्ध्योः सहनि देशादिति भावः अत एव भाष्ये वृद्धुवानिस्त्वक्षणात्मुक्तं न च किंसंविधानसामर्थ्यादनित्यलक्षणत्वेऽपि नि षेधः पलिडत्रमेणेति चारितार्थ्यात् वुकोभवतिग्रहणा
प्रत्याख्याने स्याप्तं लाघवादिति भाष्याशयः न च द्विवचने चीत्यस्यापि प्रवृत्त्यादित्वासूवेगुणवृद्ध्यारंभावेमुखे वुकोनिविघ्नवानित्यत्वादिति हेतुरयुक्त इति वाच्यं तत्र द्विलेकत्तव्ये
इति वाकारा एषाचकितत्वहृत्रोमानाभावेन परत्वात्तमोः प्राप्तो तस्यसार्थकत्वादित्याह पूर्वंकादेशोनेतिसमाहारद्वंद्वेनुमभावइतरेतरद्वंद्वे वा एकवचनं सौत्रत्वादिति भावः मध

कै॰य॰वि॰ ८७

मयड्तोपीवासमासोत एव न पूर्वनिपातदोषः संयोगापूर्वे वेति प्राग्वादयद्यादयः। नन्वतमयोरप्याभाच्छान्दसोपलेनान्तरस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः स्यादत आह विप्रतिषेधे चेति उभयोरप्य
सिद्धत्वेन समसत्वाद्विप्रतिषेध इति तत्त्वं चौरित्यस्यापृक्तत्वाभावादाह पदे वेति तद्विधानसामर्थ्यादिति चिंत्यमिदं यकारत्रयश्रवणार्थमेतत्स्यादिति अतरं यत्सानूर्वरूपे कृते तद्
पाणाशिएह वारणोदिति प्रत्ययस्वरोतिश्चनुक्षनित्यादिना कनिप्रत्ययांतत्वादिति भावः वकारस्यानिकसे प्रसारणस्यानुदात्तत्वादिप्रपिबोधे यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिस्वर उदात्तनिवृत्ति
स्वरः स्यात्प्रतिषेधोनर्थकः स्यादत आह नगोघ्वितिति यत्र तद्धितादव वचनेऽग्रंथच्छावयाप्रसारणावाद्विन इति प्रतीयते तन्निराकरणायाह स एवेति अन्यथायं श्यासंयोगातिः स्यात्तुवार्थे
इति अनेकार्थत्वान्निपातानामित्यर्थः किं तर्हि विभक्तेरिति ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधाद्विशेषाभाव इति भावः भाष्ये यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति अविभक्तिस्थानिकस्यापि
इत्यर्थः नोदात्तनिवृत्तिस्वर इति अविभक्तिविषये यमत्यर्थः नन्वत्राप्याभ्यावेपि ... दिलान्धि वद्गुणीति भाष्यमेत्यत आह गौणादीति स्वरविशेषनिएकरणेति नन्वत्रोपचकारस्या
निकाकारस्य हल्स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वान्सर्वानुदात्तं पदं एकादेशोतु न सोदात्तत्वाच्छुनेत्या घाधुदात्तमिति स्वरविशेषोक्तिर्वेति कथं तस्यापि निराकरणमिति चेत्रुदात्तनिवृत्तिस्वर
तविशेषनिराकरणपरत्वादित्यर्थः नादोषात्व्यवस्थापितमितिवक्तव्यक्तलनस्तु वेतस्य कोऽत्र रूपमिति प्रक्तावप्रश्नमितिन तद्वसाधकत्वेनो पन्यस्तिनु युक्तमिति चिंसंभाष्येऽयुत
त्रमितिवत्तिवेत्तेस्वनभिधानात्संप्रसारणाभावइति भावः गुणो कर्तव्य इति विप्रतिषेधः सिद्धत्वाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्परत्वाद्भावेनैव भाव्यमिति चिंत्यमिदं तस्मात्सकृद्गतिन्याये
नसमाधानमुचितं पुनर्भस्येतिलोपइतिउपधाग्रहणलोपापेक्षयानित्यत्वादिति भावः वचनसामर्थ्यादिति वक्तव्य उपधाग्रहणमेव भाधिकारमभिव्याप्यमधिकार इत्यर्थमानमिति
बोध्यः सूत्रप्रत्याख्याने तु वचनसामर्थ्यमेवमाति हितिको धेवनुक्तेरिलोपे तेषोवातितार्थ्यमितप्रमिमानेनशोकते तत्रयद्यपीति उत्सर्गेपुंगो वेति एतेनज्ञापकासिद्धत्वाश्रयणादसत्व राम॰ ८७

स्यायुक्तमित्यपाक्तन्नन भयोरपि परस्परमसिद्धत्वाच्चक्रकापत्तिरत आह अनवकाशत्वाच्चेति टिलोपस्यावर्णप्राशावसारभात्रद प्रवादत्वेन प्रादीनामेव प्रवृत्त्यानचक्रकमितिभा
वः परे तु प्रादीनामसिद्धत्वापाकृटिलोपस्याप्यसिद्धत्वात् किं चापवादत्वादसिद्धा अपि प्रादयस्तवोचिताः चक्रकापत्तिरपिचित्याटिलोपे प्रादिषु वक्तेषु कैयटोक्तरीत्या पुनश्चिलो
पाप्राप्तिस्तस्माट्टिलोपापवादतयातेबाधित्वा प्रादि पुनरुक्त पुनेषामसिद्धत्वान्न तदृष्ट्या पष्ठिलोपेनापि स्थानि लक्षणाद्द्रस्य बाधितत्वादितिभाष्याशयइत्याहु: त्रात्रलोपः नात्वितरत्याहत्यर्थ
शकाएः स्यादत आह अमेवातिकथं पुनरिति निर्दिष्टपरिभाषायाद वारत्वादित्यर्थः यथ स्थमिति तास्मिन्निति परिभाषायोनिर्दिष्ट इत्यस्य कारकाविभक्त्यधिकारणात्सप्तम्यंतत्वनाधिकर
णत्वश्म्यंत एवतत्पवृत्तेरितिभावः उपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्येवनत्रोचिताचत्स्य प्रचेदं पेचमके पर आत एवकर्त्रेकमेणोः कर्मीतिसत्रेतेनतत्परिभाषाप्रवृत्तिः क
तीयस्य सप्तम्यीत्यादृक्कृतिसन्निपाता समानस्यकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थः द्वकेयुराणाचीत्यादौतु उपश्लिष्टस्यत्याह स्मचित्र उपश्लिष्टस्येक इत्यन्वयेन न दोषइति
संहितायामितिसूत्रभाष्यस्यपदेएतेनसत्सप्तम्यामपि किं पूर्वसञ्ज्ञकृतपरेतिहे देहो स्येव परिभाषायाम्यप्रवृत्ताचानियमप्राप्तश्चातिपरत्वात्किं पूर्वस्येति किं पूर्वस्याप्रत्यह
त्वस्यत्यायर्थः ननु नंदतेः परस्मैपदित्वाच्छानशोप्राप्तेरहृचानशीति अर्थेवतत्यहणोति अन्यथाहिनस्तोस्यत्रापि विकरणाद्धि तमाश्रित्यनलोपोनस्यात् प्रत्ययाति एवं चकि
त्यप्रत्ययाद्युक्त्यत्तिरतावश्यकीतिभावः वस्तुतो गस्येति सूत्रेणतस्यत्याख्यानायेक देशिनोपन्यस्तापि व्याख्यापि भाष्यकृतालक्ष्यसिद्धये नोपन्यस्तेयेपानास्ये वेस्यत्रस्य भाष्यख्या
यः अत एवातित्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तेप्रत्ययापत्ययोरित्येषानकापि भाष्यख्याख्यातेति तस्यलक्ष्यासिद्ध्ययइतिशेषः। एज्ञानामिम्यत्रनशाक्षेनष्टयनेऽतस्कत्वस्येति
परत्वाच्चलोपेति दीर्घे कृते एकदेशविकृतन्यायेवनशाहत्वाच्चलो पप्राप्तिरस्येचदीर्घत्वमत्रेति पूर्वपक्षसूक्तिरिदमिहत्यादि परत्वात्रलोपइत्येतानुसिद्धान्तैकदेशयुक्तिरितसे

कौ·शि·वि० नन्वुक्तलोपिपरत्वात्सुपि चेति दीर्घः स्यादत आह यत्विति नामीत्यनेन नत्वात्तु सामर्थ्यात्पूर्वाभाषावात्प्यले कृतीनामित्यर्थे तु कृतेनामीत्येव वदेत एवं च नतिस्त्विति नकर्त्तव्यं भवतीति लाघव
८० मिति भावः चस्कृतः सुपि चेत्येतद्बाधित्वा नित्यत्वान्नामीत्येव दीर्घो दीर्घे कृते पुत्रकीयानलोपप्राप्तिश्चात्रेति बोध्यं अनिर्दिष्टा यथाद्द्रीति मातिरके दष्टान्त विशाति तविकृषितयोर्यं
था क्रमेण छुप्राप्तु माधितावर्थः कृच्छ्रप्राप्तिः मनसः दुःखं गत्यर्थत्वादिति वक्तव्यः कर्मकृत्सात्कर्तरिक्तः उपसंख्यानस्याकर्त्रर्थत्वहेतुत्वमत आह नधात्विति यत्नः परिगणनरू
पः सिद्धत्वादिति अत्र गमगरमणमोरवेद ८ इत्येके परेतु रजयोर्वकार जः समग्रानितिभारहि प्रयोगाच्छगरमणयथाश्रुतमेव अत एव भगवतारंजयति वस्त्राण्णीति प्रत्युदाहृतमि
त्याहुः। ननु चिनुतिविधाव पि रंजेश्वतिनतेनी दं चिते· तत्रज्ञाया निर्देशोन कारस्य वणाधीयवेतिबोध्ये· ननु शिल्पिनि ष्वुन भावे रजकीति ङीषस्यादत आह रजकीति तिक्रियासेवं धमात्रविव
क्षायां रजिके त्येवं तदाह अयुयोगोऽस्तिति· कथं तर्हि रजनीति अचेत आह सचेति· शासइद· इत्यस्य चेति· मात्रशाह्· कार्क्ष्याद इतिभाक्· आघ·पुरक्षेपदी ध्येत आत्मनेपदीतस्येवात्र अह
यामितिनियमः कुतोत आह· संसर्गादिति· धेनुशाशदाग्धी पर्यायः किंशाएदयो श्वादिवा लेषुरूपः तत्सेवं धाश्वधेनु शाहा वत्रकादिरूपं विशेषं प्रत्याय पत्ति· अत्वार्ये देशीयवच
नत्वे हेतुमाह विध्यर्थ चेति· यदि वेत्यादि सिद्धान्ति च वस्तत्र यद्येतभावोः युक्तोन आह यथैवेत्यर्थेइति प्रत्ययलक्षणसूत्रम प्राधान्येनाश्रयणो विधार्थमितिभावः प्रत्ययलक्षणम
त्रस्य नियमार्थत्वेनाप्राधान्येनाश्रयणोपि प्रत्ययलक्षणाभावइत्यतः परिहारान्तरमाहुभाषोथवेति· तदाहवणाश्रयत्वादिति· नन्वाचित्रोषणाविधानेशाल्लीत्यादावित्ते
स्यादत आह प्रत्ययमात्रे किंतीति· ननु योगविभागेन परिहारे वाक्यान्तरे सेहर्मीणाः कृतत्वादस्य त्रविशेषस्मेतिहेतुत्वेनस्यादत आह वाक्यान्तरेपीति पूर्वोक्तेनोति प्रत्यय एम०
लक्षणासूत्रस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः निपातनादेवेति· आङ्पूर्वस्यशासेः सूत्रे ग्रहणमप्रवादिति भाक् अनुदात्तोपदेशादात्वेकोह्यितफलितेविषयविभागंदर्शो ८०

यति तेनामन्तानामिति·गमः चेत्तु दृति चशाहार्थमाह अनुनासिकलोपइतिनाथोरि· तस्यहणेनातिन्मेर्विंशाइत्यादिसाहचर्याद्या चारधिकंवतेनुदात्तात्कित्तदृत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः धा
तुत्वादिति भ्रमः क्विप्यथ्यमितिसिद्धेरितिभावः परत्वेत तत्रित्याघः शुद्रूपोमिकः शरीएव यवविशेषवाचीत्यनुसन्त्रेप्राति पदिकं तस्यादृढ्· थ्यं च सूत्रेत दृहणमावरूपकं अभ्रेकुरित्यस्या
श्रेत्रमती त्यथ्यी दृत्याहु· जनसनरव· अथसोत्रइति· एकवचनस्य स्थानेसौत्रेद्विवचनेविशेषणास्यच परनिपात इतिभावः ननु जनसनेत्यत्र किं तन्नहणानुवृत्तिः कि
मर्थायतोऽक्रिदर्थमनत्स्यादत आह जहातिसादाविति· जनेत्त्नोणादिकः नतुसनोतेरनुनासिकलोपस्यास्यतनोत्यादयोवकाशादिमितिविरुद्धमित्याशङ्क्याह सनोतेर्यदृ
ति सनोतेस्त्वाहितनोत्यादिषुपाठोनर्थकोत आह सनोतेस्तिनन्वत्र सनोतेर्ग्रहणमनवकाशमत आह समुदायस्येति· ननु जनखनोद्द्वेवेति बहुवचनमयुक्तमत आहव
हुवचनेतिकेचित्तु आदिपठितसनमादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः सिषासतीति· सनीवंतर्धेतिविकल्पितेटृत्वान्नदभावे च तदाहरणाभावात्सनिचयेविभाषाचेति· आ
घवकारणमादिसनोपि ग्रहणमिति केचित्तएकस्याहिनामेति नचैकस्यासिद्धत्वेसिद्धेन सहतुल्यचलत्वाभावइतियुक्ता विप्रतिसेधाभावः द्वयोरपिपरस्परमसिद्धत्वे
तुतुल्यचलत्वाक्षते· कुतोन विप्रतिषेधः परस्परद्दृष्टापरस्परमसिद्धत्वे न पर्यायप्रसंगोनियमार्थे शास्त्रप्रवृत्तेद्वर्वारत्वाच्चेति चाच्यं केमुतिकन्यायेनात्रापि विप्रतिषेधा
भावेमनृते यद्धाकार्येकालपक्षे विप्रतिषेधइति परिभाषायामभीयत्वेनतदृशोभयोरप्यसिद्धत्वाद्धि प्रतिषेधानुपपत्तिः द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्र
यकस्यापिसमानाश्रयत्वमितिभावः नन्वसिद्धवदत्राभाज्ञाग्रतिकथं हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधलिंगत्वेस्यानदृत्याशंकाहल्ग्रहणानुपपत्तेरसिद्धत्वं बाधित्वाविप्रति
षेधोज्ञाप्यतइत्याहविप्रतिषेधेनेतिकृतेपीत्वेच्याद्वोपनेति· ननु विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौशास्त्रक्रमेणाश्रयमोपाश्यिनत्वात अत्त्रोपनस्यासिद्धत्वादीत्वलक्षे

कै॰ टी॰ कि॰ लक्षणास्येतिन्यायेन पुनरल्लोपाप्रवृत्तौ कथं हल्ग्रहणं विनासिद्धिरिति चेन्न घुमास्थे से वृत्तिपदोक्तत्वात्प्रथमोपस्थितमित्याश्रयणात् इयङादेशप्रसंगादिति इकमस्य अप
८१ मारणत्वेनाकारस्यातिदेशिकत्वेन यङ इव प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः आभ्र चक्रकमेव व्यवस्थितिच्चक्रकम् पाऽव्यवस्थेत्यर्थः ननु पुनः प्रवृत्तौ लोपस्याश्रीयमाणायां तस्यासिद्धत्वा
त्पुनरपीत्वं स्यादत आह लक्ष्यसंस्कारार्थत्वादिति लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावतान्वाख्यानसिद्धेरिति भावः किं च पुनरल्लोपस्यासिद्धत्वेपि अनेन शास्त्रेणास्य कृतकारस्येवद
र्शनान्न पुनरीत्वप्रवृत्तिः स्वस्मिन्स्वस्य येनासिद्धमित्यपि बोध्यं तदेवाह आभ्रेनत्वल्त्वपीत्वादि किं च घुमास्थे ससप्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वमल्लोपाद्भुलंमइत्य
पि बोध्यं आद्गुण इति पुनः पुनरीत्वप्रवृत्त्यापत्त्या चक्रकं प्राप्नोति तदनेन परिहृतमित्यर्थः ननु चक्रमेपाष्टतो व्यवस्थायाउक्तत्वाद्व्यवस्थार्थमेवतद्ग्रहणमनुपपन्नमत आह नहि
शास्त्रमिति मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं हल्ग्रहणं शास्त्रकर्तृत्वेन ज्ञापकत्वमित्यर्थः आभ्रेनत्वल्त्वपीत्वादिनोक्तस्य परिहारमाह तदेवत्वल्त्वपीति एवं च इत्वे नव्यवस्थानेष्टरूपासिद्धि
रित्यसिद्धौ चक्रकमपि दुर्निवारमिति भावः लक्षे लक्षणस्येति न्यायेन तु न प्रवृत्तिः कुङितीत्यपेक्षितमिति तेनाज्झादौ हलादौ च सामान्येन विहितस्य स्याजादौ क्ङिति लोपोपवा
द इति श्रं तरेणापि हल्ग्रहणं सिद्धमिति तज्ज्ञापकमेवेत्यर्थः परं तु ज्ञापितेपि पूर्वोक्तन्यासेनैव सिद्धे हल्ग्रहणस्य चारितार्थ्याभावात्कथं ज्ञापकत्वमिति चिन्त्यमेतत् तस्माद
त्र ज्ञापकोपन्यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेशीयस्य भवतीह विप्रतिषेध इति त्ववासिद्धं तूक्तिः द्वयोरसिद्धत्वेपि तु स्ववलत्वाहानिरिति न्यायेन उभयोः परस्परमसिद्धत्वारोपमा
त्रेनैतावतासदेशात्त्रासिद्धयोरभावः विप्रतिषेधस्तत्रैव यथोद्देशपक्षएव कार्यकालपक्षे पितद्रुपस्थितिसमर्थ्यादसिद्धत्वे वा द्वौ वेतित तत्वमित्याहुः सनः क्विचि अन्यतरस्यां एम॰
ग्रहणप्रत्याख्यानेष्टसिद्धिर्दर्शयति ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्यानेलापादिविधिः कुतो लभ्यते तत्राह सनः क्विचो लोपवेति एवं तर्हि सर्वशोऽनुपपन्न इत्यत आह ८१

हल्ग्रहणमिति आर्धधातुके असिद्धवत्प्रसंगादिति एतेनैतद्द्वितीयाध्यायकर्तुरेवाशास्यथा हल् असिद्धत्वानापत्तेः आगतानापत्तेश्चकानिदिदिति गुणाद्यर्थमिति भवतइत्यादे
गुणार्थं कार्यतीत्यादावडीतीत्यात्वप्राप्ते सुधार्थोद्धीवतीत्यादौ दीर्घार्थं चेति बोध्यं वचनादिति स्यप्रत्ययेकारोच्चारणसामर्थ्यालोपाभावे तत्र चरितार्थत्वाद्भित्यमिदं न सार्वधातु
कानुदात्तत्वमपि तत्रैव चरितार्थं बोध्यं दीधीङायावाधमिति लंकायामीनासीता दीधीङायामूलेस्थापितेति के नाचि दुष्कोश्च पुच्छति दृक्षांतरं सुसन्तु किं दीधीङायानुरोधेनेति तद्दृढि
बोध्यमित्यर्थः विशिष्टकामीर्थत्वादिति तदभावेहि भ्वादिपाठ एवोचित इति भावः नित्यो नुम्भम्भूदिति किं स्वाच्छीन ध्रौरितिविकल्प एव यथा स्यादित्यर्थं पाठः स्यादित्तिन
ज्ञापक इति भावः तस्यागस्येति तदेवं धातुः इदं वशात्रं तस्यागस्य कार्यमिति भावः ननु सर्वत्रातो लोपेशाप्रत्ययोनिज्यमित्यस्याकारातिरत आह सर्वत्रेति त्रातपूर्वपनो
त्यादितिव्याख्यासम्प्रत्ययलक्षणासंभवादाह भूतपूर्वेति भाष्ये आकारग्रहणमुपलक्षणमित्याह अन्येषां चेति अदह्निति हनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं चिन्त्यं तत्र अपनेन्त्वा
यो लोपत स्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधालोपयोरप्राप्तेलुक आवश्यकत्वात् असिद्धत्वमनित्यमिति वा शयः कथं तर्हीति लुकि लोपे च त्रोके यत्राशेषोकारइति तथा च
चर्णोश्च प्युत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः पागेवेति इदं चिंत्यं स्यादेशस्य परत्वात् अतो लोपेन स्यादेशनिमित्तानंतर्यविघातात् द्वितीविप्रतिषेधः अनुत्पत्तिपक्षे सप्र
त्ययत्रपदत्वोऽकारोत इति बोध्यं भूतपूर्वेति सामर्थ्यादितिभावः पाक इति च प्रसुदाहरणे बोध्यं प्रत्ययलक्षणार्थमिति तेनोपधावृद्धिसिद्धिः इत्याद्यर्थमिति अ
न्यथे काच इति प्रतिषेधः स्यात् सति चेति अनिटीति प्रतिषेधात्तत्रिलोपेनेति बोध्यं न तु स्मान्मुखत्ययोरिति अजादौ क्ङिति सार्वधातुके प्यनेनैवसिद्धौ इदं नियमार्थ
मिति भावः नन्वत्र पक्षे आग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह तुत्तरार्थमिति तुनीगड़त्यादावीत्वार्थमिति भावः ननु स्तोतेः परस्मैपदित्वात्तनेदेकर्तरि रूपं नापि कर्मणि पक्

कै० शि०वि० प्रसंगादिति कथमिदमत आह कर्मकर्त्तरीति तत्र न दुहस्नुनमामियक् प्रतिषेध अ समाश्वासे बीजमाहेयेम्प इति वक्तत इदं विंसंविएर प्रतिषेधे पिचिएद स्सव प्रतिषेधेमा
८२ नाभावादित्याहुः अनपेक्षेति तद एक्षायो तु इहद्धिं वाच्छिस्सः कारलोपनभामेनन्तु यावादि स्यो लुम्विधानेनातो लोपाभ्यक सार्वधातुक इत्यापित इति कथमेतत्स्यासिरित आह यथा
चादिभ्य इति स्वाश्रयः सार्वधातुकाश्रयः ननु चिणि अलोपो यदि विधानत्कथंचिएव द्वावात्मासिरत आह चिणीत स्पेति अदेतात्सिरार प्रयोगस्यानभिधानाच्चिणीतस्याद
र्शनमिति तस्मेन नुइ उभावत्गुणप्राप्तेः कुतो पुकप्रसंगोत आह हस्वइति चिरावस्सवादि इ प्रसंग इति कुतो नोक्तमत आह इस्य प्रसंगास्तीति सीपुइदीरिसलोपे सव
र्णदीर्घविशेषाभाव इति भावः अल्लोपे त्र पधायाश्च पीति एव च यर्यो चेगात नहस्याने प्रसंग इति भावः प्रयुज्यत इतीत्यंतेन एतसूत्रभाष्यमवांतरत्वा स्यार्थं दर्शयति साभिद
व इति परिभाषैकवाक्यत पामद्यवाक्यार्थं दर्शयति रमिसादिनामित्यादि ति मित्वेनस्थानिदेशात्वं वाध्यत इति भावः आदेशास्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह विप्रीष्विदं आश्री
तियदेशो स्थानिनः प्रसंगस्त्वदेशएवादेशो चिसादिति भावः स्थादि षष्ठ्यानिदेशा दन्यदेशात्वेपि न हि निहत्रिअच्छेत र त्वे वादेन दर्शयति भारद्वाजीयाउ तिभाष्ये भक्षे भष्ठुभिति
कि लाभावादत्र सेप्रसारणाप्रसंग इति भावः रसोरि तिरस इति निर्देशात्वोत्तस्य प्रसंगा इसोरितिद्विवचननिर्देशः साक्षस्यतिरफ मात्रस्य अरकास्थकोयोणि अष्टप्रवसा
दितितद्विधानानर्थक्यं स्यादितिभावः एकदेशाविकृतस्यति राजकीयमित्यादाविवस्थानि वद्भावाप्राप्तावपि लोकसिद्ध न्यायु छादि दृष्टांतमूलकैकदेशाविकृतन्यायेनर
त्वमिति भावः शाद्योतरस्येति कृते अकारस्या कृते अकारस्येति भावः ज्ञातिपदार्थो अयं तापरिहरति अजाकृते रितिवक्तो अभावस्यापिशाद्यातर प्राप्ताः नित्यत्वं कृ राम०
ताकृतप्रसंगीत्समीत्राश्रयणे तु दयोरपि नित्यत्वं वोध्येत स्यात् इद्धोकृता यां एनः प्रसमविज्ञानात अभावेपि लक्षलक्षणास्येति न्यायेन पुनर्द्धे प्राप्ताव भासीदितिन ८२

सिध्यतः इष्टरूपयोरभ्यासीदितिसिद्धेदभासीदितिन सिध्येदितिभाष्यार्थ इति बोध्यं अंतरंगइति आर्धधातुकमात्राश्रयत्वात् इद्विसपरस्मैपदमप्यपेक्षत इति वहिरंगोतिभाकन
सिचातिअपंनिषेधतुभयोश्चस्थानिकत्वए वाणीर्ति महणस्य सज्ञातीयापेक्षज्ञापकत्वादिति तु नाश्रितेइकोगुणावृद्धी ति सूत्रे भाष्येनु क्तत्वात्तापितमिति वक्तेयुक्तो अश्मे तु भाष्ये
कपीदनहरपते इति श्रेयंद्विहल्थानिकत्वेनास्यापि वहिरंगत्वे अतएव नाम्ति अंतरंगमित्यस्याभावेपिनक्षतिरित्यन्यनुभावमतेप्य एवंविप्रतिषेध आवश्यक अयथापर
लात्द्विहृद्धे सक्तु इति स्थायेन स्यादत आह रभावइति तत्र सवाकाराइत्तर इतिसिद्धमिति भावः इदमुपलक्षणं चरीभूज्यंत इत्यत्रानित्यतयाञ्जहुय अवणार्थं अभावात्मे प्रसार
णां पूर्वविप्रतिषेधेनत्यस्याप्यावश्यकत्वात् किंचापिद्विटिअभावेसयोगात्परत्वेन किंत्वेगुणाभावे वमज्जनुहितिस्यादिष्यते तु वभज्जेनुरिति तात्सिद्धोर मेवकार्यः न चस
निपातपरिभाषया त्रनदोषः शाद्तोथंतो वास्यात्किन्त्वादि पात लक्षणात्वाभावात्तस्य वेचेद स्त्रत्वेति वेनसंग्रहीतभाष्ये ननु चेति तदवयव रेफस्य एथपदि हर्षो योगात अक
एहैवरमानि इत्रि वायेः तजभावाद त्याद्वचः परो न स्यादिति प्रश्नः तत्राविषये संप्रसारणादिविषये आदेशो भविष्यतीति स्थानिसमानदेशात्आदेशो भविष्यतीत्यर्थः तत्र
ध्यपदित इतिन नुद्धिः प्रयोगोद्विवे चनेदयोः प्रत्येकंतत्वेपि न समुदायस्य तत्वमिति नैतन्यायावसरः अतएवद यते रितिसूत्रे श्लोद्धि त्वेकृते उत्तरखेइस्य मभावे कृत इ
त्यादि वक्ष्यतिभाष्ये तत्र अभ्यासस्यानर्थक्येन तदवयवत्वेपि न तत्र खशास्त्रप्रवृत्तिः उत्तरखेइनभवधानाद्येति चेन्न अथापि कथमिदित्यादिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वेनादो
षात् अतो लोपः शास्त्रातिदेशोतितत्पक्षेहि सरवा याचितादाचचोत्योती स्यवृद्धिः प्रवर्त्तेतत स्याए वचकारकइत्वादो प्राप्तिः कार्यातिदेशेतु कारकइत्यादो प्राप्ताया
अवान्तोतीति इद्देनी यमवकाशः स्यादिति भावः कार्यात्रिदेशेपि वृद्धिशासनकर्त्तृत्वेतस्मे वति भाष्याल्लुभ्यत इत्यन्ये न न्वारि इदित्यादोयणः प्राप्तेः कथमयागि

कै०टी०वि० लोपापवादो ज्ञापितस्तथाहपराद्रति· एवंद्गुणाशोलोपृषेः स्पर्धायामवकाशएवेतिभावः नहूस्याति यकेकेनसहेतिनतुवाज्ञापीतिएवं वगुणास्यैवकथमिदं स्पर्धो व्याख्यानमितिभावः समाधत्ते
८३ परत्वादि तिअतरंगत्वादितिचशोभात्राअयत्वादिति भावः अत्रसंत्वे तद्रत्वादिअत्पलोपः प्रसज्येतेत्यंतेभाष्यमेकदेश्युक्तिः वृध्याद्रिस्थानीकारहन्निमित्तस्याभमोद्रतिसूत्रवक्ष
माराभाष्यरीत्याद्रन्विधित्वेनस्थानिवद्भावेनशित्वाद्धातुत्वंकिंचशोपनिर्धीत्यस्यवर्णतांगस्यनिर्दिष्टउपमानो ज्ञात्यक्तस्यलोपइत्यर्थइत्येकाचइतिसूत्रभाष्याद्गम्यतेएवंचयदि अस
स्यनिर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्यचात्वाभ्यस्तत्वाभावेनलोपाप्राप्त्यास्यैकदेश्युक्तिःसमेवोचितमितिदिक्गुणशोपपूर्वेविप्रतिषेधेज्ञापितमितिज्ञापकंपरत्वद्गुणा
दीनांबाधकस्तेद्रुदाववपिगुणेनवाधेसिद्धेत्तद्वयर्थ्यस्पष्टमेवेतिबोध्यःनन्वत्राप्यतोलोप अश्नुःकथमयंह्रस्वकोऽतआहअनार्धधातुकत्वादितिनत्रहेतुर्धातोरविधानंप्रसह्
त्वःअवोत्सस्येति· हलंतोयस्यनिमित्तेयोयोहनस्यलोपइत्यर्थइतिभावः नन्वारंभसामर्थ्यादित्यस्युक्तआरभस्यनिवमार्थत्वेनचारिताथ्यादित्याशंकते· भाष्यएवमपीति· संवे
धात्रीतिकिमर्थकशाहनजिज्ञासाविषयप्रयोजनकमुच्यते· तद्तनरभावप्रत्ययेनाजिज्ञासाप्रयोजनयोःसंबंधाविषयविषयिभावरूपत्अनेप्रयोजनज्ञानेहिनतज्जिज्ञासातद
ज्ञानंचतदभावात्सत्तेहितज्ज्ञायतेवृत्तिसनिष्प्रयोजनंस्यात्पृतयाफलातिनियमाद्विवेदिल्वतेयुक्तिमाहनियमहीति· सामर्थ्यात्परिकल्पनमित्यनेनतस्यान्यज्ञापकत्वसूच
यति· अतोलोपपरिभाषेति· एवंचपरिभाषाबाधस्यविधिवादिनोषाबद्धपकत्वेनास्यविधेनेनियमोत्पुत्वमितिभावः विधिरूपत्वस्येति विधिरूपबाधनमितिपाठविधेयं पवि
धित्वंतस्यबाधनमित्यर्थः इदमुपलक्षणंनियमवादिनाप्रधानस्याल्लोपइत्यस्यहल्लोनुत्तरयविषयेचाधः कल्पइत्यपिबोध्यम्ः अकारस्येतिअत्रपक्षेविषयभेदात्तस्यलोप
पलोपयोर्बाध्यबाधकत्वाभावइतिभावः अतोलोपोबाध्यइति· एकविषयत्वादितिभावः अवृपसापिविकल्पेनेति एवंचतदभावेयल्लोपाभावइतिभावः इदंचक्लितायत्ततीय एम०
८३

चतुर्थेत्यादिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चिंत्यं तत्रहि चैकल्पिकापवादभावत्तत्सर्गस्यप्रवृत्तिरंगीकृताभाष्यकृतानुवादफलपरिहाराणंतरसद्भावदिदंनोक्तमितितत्त्वतदा अयइतिविशेषवि
हितयलोपेनाद्यापस्यवाधाभावः इत्यर्थत्वाधागविभागस्येति भावः हलइतिपंचमीतिभाष्ये· अंगनिमित्तस्यहलउत्तरस्ययस्यलोपइत्यर्थइत्यल्लोपापवादत्वमवनास्तीतिभावः नन्वंगा
दित्यस्याभावेनाङ्गादितिचेन्नतद्रत्यनुपपत्तिमत आह अंगस्येतीतिअनेकस्तनधातिअत्रयवावयविभावादिरूपेत्यर्थः अतरंगत्वादिति· अंगसंज्ञासूत्रेप्रतीतत्वेनशास्त्रीयत्वेनप्रथ
मप्रतीतत्वादित्यर्थः ननुप्रत्ययलोपेनोत्पाद्यत्तीतिकथंतस्यहेतुत्वमतआहप्रत्ययहेतुकत्वादितिप्रत्ययत्वादद्दोषइति· यद्यपिएरत्वाद्यलोपेःकारलोपइतिकथंतस्यप्रसयवे
तथापियदिएवंमलोपस्यात्तस्यापिप्रसंगत्वंस्यादितितार्किकप्रत्ययत्वाद्दोषः इत्यर्थः णेरनिटि अनिटोनिष्ठायामभावादितिशपतासरणयाइतिशेषः एतच्चोत्तरसूत्रेस्फुटी
भविष्यति· निष्ठायांसेटि संजयिनेमारणेतायथानिशमनेपुत्राइतिमारणोधेमित्वाभावविषयकिंमितोह्रस्वत्वअत्रार्थसपूर्वकस्यैवप्रयोगइतियुक्तत्वकारेउक्तंनन्वनेनाणि
लोपाभावेपिपूर्वेणास्याहतआहसत्यहणेति· नन्वेवंचादौतशांतेनौप्रतिषेधप्रकरणोज्ञापादनानिपातनंकिमर्थमतआहवादांतेति· ज्ञापेरिति मित्संज्ञाविधौपाठेकत्वेम
ज्ञपादेनतत्रामितस्यमहणं छंदस्यपिनिपातनमभिमतएव· ज्ञापनेमित्वाभावेनतत्रप्रतिषेधणोजुकोर्दिकत्वेननिपातनातज्ज्ञापितइतिरूपद्वयसिद्धिः अ
तएवतज्ज्ञापयसाधायइत्यादिसंगच्छतेइतिनाएयणा अन्येतुवादांतेतिसूत्रेतुज्ञपिमित्वेप्यस्यनिपातनेप्रतिपदोक्तत्वात्तुअतएवकैयटेज्ञप्योर्निपातनंभाष्यीयंतेज्ञपितइति
क्वचित्पाठोदृश्यतेइत्याहुःतच्चिंत्यंतेनैवसिद्धेअत्रसोदाहरणापरभाष्यविरोधापत्तेःनन्वनेनणिलोपोविधीयतइतिकथमितिभावः सादतआह इटिकृतेइतिःननुपर
वादेवेटिकृतेणिलोपःसिद्धइतिकिसत्यहणेनेत्यतआहअक्रियमाणेहीति· ननुयएकाजधातुः कृ इतिसोयंनभवतीतिकथमिदंप्रतिषेधोतआहएकदेशेतिको

कै॰वि॰ र्यंगततिः क्ङताक्ङतप्रसंगमात्रेणानित्यत्वं तदेवपूर्वमन्तेनैवानित्यत्वमाश्रीयते इति भावः अत्रापि सेड्ग्रहणमवमाने। ननु पूर्वेमिघपिणिलोपे कृते प्रतिषेधवदिति हन्निस्तस्य कथं नेत्यत
८४ पाहइयथिलितिइटिपरतो णिलोपे क्रियमाणे इत्यर्थः अनार्थित्योक्तमिति तदाश्रयणेहि णिलोपस्य स्थानिवत्वे नैकाचः परत्वाभावादिणिनषेधाप्राप्तेः पूर्वं णिलोपे पिद्धोपाभावात्का
त्वादधारणार्थं सेड्ग्रहणे पौनर्थक्यं सत्तदनित्यत्वं ज्ञापयतीति भावः एकाच इति विहितविशेषणं वा नाश्रितं दमित्यपि बाध्यवत्कृत एव तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेनेति भाष्यस्य तत्र सूत्रे
विहितविशेषणाने इति शेषः तदुत्तरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यं कृत्रविपर्यय श्चेति हन्निमित्येत दर्तेश्चानमपि मध्ये सर्वे धनीयमित्यर्थः नेटु णिलोपनियमेन कृताश्चे
मागः कथगुणप्रतिषेधकुर्यादित आह अनेकेति ननु गुणाभावे विधेयेत्सभवति कथं विधय मार्थेतस्य स्वरसादाह अथ वेति अर्थविशेषाविति ह्रस्वे एणध्ययन एव नान्यत्रेति अपामेतः
नन्विह निर्देशो नैवासंदेहस्तत्सम्पन्नानुपपत्तिरित्याह यद्यपीति कः प्रत्यय इति इणादिषु व्याकरणान्तरे किं कृन्नु प्रत्ययः अथैनरीति विचारायत इत्यर्थः नन्वेतत्सूत्रमुपादाय विचारक्रिय
माणेत्रे वसंदेही युक्त इत्यत आह अथ चेति किं तावदिति तत्त्वकृत्तुरित्यादौ गुणप्राप्ति पैधाप्यावश्यकमिति भावः गुणविधेय इति अत्रसूत्रे इट् तु इति न पठनीयमिति भावः उभयथोतो द्या
त्त्वादिति कुत्त्वौ प्रत्ययस्वरणत्वविधित्वरणेति भावः परे तु इदं सूत्रमयादेशानुवादकं लाघवात्तदनुवादात्ङ्णिलोपुनाधनमस्यथानुवादत्वासम्भवात् अत्रसूत्रे निमित्तत्वेनाश्र
यणानएपतेभ्यो यथाप्रययामन्तादिपत्ययकल्पनं ठकि लोप इत्यत्र ठक्कोल्पनवत् तदाह कलादिपातिस्त्रस्यानुवादत्वनिर्वाहाय सूत्रकृतोपि तस्यावश्यकत्वमिति तदेवाह अत्रसूत्रे
चयहतो नकायेमिति भावः व्याकरणान्तरस्थितत्येइति तेणरेवस्थानेयादेशौ तु तदेशोनुवादत्वमगइत्याशयः प्रत्ययान्तरं व्याकरणान्तरपठितात्मप्ययादन्यत्वत् अयादेशो चेति तदनु
वादकेनाहा इत्यर्थः निमित्तत्वेनाश्रयणात् एवं सति तस्य कल्पनादस्योपसंख्यानत्वे यचहारो भाष्ये अन्यथा सूत्रे पाठस्यानिर्विवादत्वेन सूत्रे कः प्रत्ययो निर्दिष्ट इति संदेह प्रश्न एत॰

८४

यांत्वरकरणमेवदोषो न तु सूत्रे करणमपि दोष इति केयमोक्त आख्यापान्तभाष्यस्या भक्तस्यक्त्वो स्त्रायाकरणान्तर पठितस्यानुमतिमात्रेणाप्येवमुपसंख्यानभावः णिलोपाभावायेति
भावः उभयोक्रियत इति अत्र पाठत्वेन प्रत्ययान्तरेत्वबोध्यत इत्यर्थः कृज्ञः सर्वधातुस्थानुवादकत्वात् एतेन यद्यत्रेत्यादिके पूर्वे क्रमप्राप्तेने षोपकआदिवर्णो गमह इत्येसह चितमेतो
दन्त्वादयश्चेतस्त्रेयणोत इति न स्वरभेद इत्याहः स्पिलस्य अभिमवर्त्तिकानुसारात्सूत्रपंचम्यूलपाठनिर्णयेनाप्यवार्त्तिकेषु संतानुवादो न युक्तोतञ्जा हके चिदि तिलघुः पूर्वो य
स्मान्नस्यणास्यप्यादेशादे इति अत्र पक्षेर्थः पितो हस्व इति अमतत्वात्तमिसे नचान्त्रव्यवहित इति उत्तरांगविकलापादस्यादिति परिभाषाया हुवीरस्वादिति भावः यहूक्ष
ति न चात्र्यहितेऽति दूषणे नरमाहवकाशिति भाष्ये दोषो नरमाहालोपश्चेतिपंचम्पतपाठयथासंजनानेषु नदोष तथा सूत्रार्थ प्रदर्शनव्याजेनाह लघुः पूर्वो यस्मादिति
अत्रोभयत्राप्यव्यवहित एव गन्धत इति चिकीर्षमातइत्यादावपि न दोषः नचाद्यपोग्रहणाजातिग्रहणाद्दोष एवात्रेति वाच्यं जातिग्रहणान्नानेकग्रहणापिव एोदूयस्पेवयह
णानादोषात् अत एवसमिनीमेत्युत्तरे दमइ इत्याप्रजम्पृधामितिदंभेरणीसहउत्वाभ्यां संयोगादिलोपाभ्यां सिद्धेदभइञ्चेतित्वविधानं चरितार्थं इत्याह हिंसनुभोतिव
गोत्रयमलेनकिलानापत्रीत्याह नचैवं निपातनएकेनिसूत्रस्थाइत्यपहीतिभाष्यादिरोधः तत्र अउठ इति त्रयाणां सत्वादिति वाच्यत्रापि ततद्वठकेदूयारवा
पाद्यत्वात धक्वित हिंस्यादिति विषयान्तराभावादुचनसामर्थ्येन हुस्वादी नामसिद्धत्वं बाध्यत इति प्रश्न विभाषायः असंदेहार्थं पितिः आयुहितितिकि माउ पूर्वस्पु
लमहत्वइत्यस्यविभक्तिको निर्देशउतास्तद्धातोरितिसंदेह निरृत्यर्थमित्यर्थः आकृतौ चेति उदमपक्ष मिस्यसकृदाचदितम॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज
नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ स्यासिद्धवीनत्वार्थं इयपरिग्रहमाप्त्रियासत्तीयपक्षोपि किं नो स्याविनोत आह युणपालितिन्नुसी

कै॰री॰वि॰ पुरश्चागमखात्तभावकमेदृत्तिलासंभवइतिकथंसा पुंरोदिशोसितत्वमत आह आर्धधातुकेति· सास्त्रे· सार्वधातुकेष्वपीतिसूत्रस्थभाष्ये· स्यादीनामार्धधातुकत्वेतत्र धातुकत्वम
८५ पिनेतिभावः ननुमुख्यमभवति गौणाग्रहणम न्याय्यमत आह अप्यथासामिति· अविशेषितइतिभावकर्मणोपित्यनेन विशेषणेनेतिभावः भाष्ये चिरवद्भावो विशेषितइतिदिग्वद्भा
वविषयः सचौ विशेषितइत्यर्थः नानुभावककर्मणोर्यथापि यत्र स्यादीनामनुद्यत्राचपि कथमत्रेक्षिद्धिरत आह स्याद्यनुवृत्त्यर्थमिति यस्मादयोविहितास्ते भावकर्मणोर्भवेतीति वाक्य
भेदेनसंबंधइतिभावः ननुत्वादेशोरेवतयोरर्थयोरुक्तत्वात्पुनस्तेषां तदभिधायकत्वेप्यर्थेप्स्यत आह यथोचेति· अन्यथा स्यादीनामातर्थकात्प्रयोगस्यैव न स्यादितिभा
वः समुदायार्थेति· परस्परसमभिव्याहारात्साहित्यरूपार्थवाचिनीतिभावः· अभिदधतीतिद्योतयंतीत्यर्थः ननु एकस्य आह स्यसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्येन युगपन्नसंभव जी
मत आह तंत्रेणेति अत्र पक्षेस्य स्त्रीपुंस्त्वाभ्यांद्वित्वेति हेतुद्वानुपपन्नेरत आह अथवेति भावकर्मविषयार्थेति· भावकर्मविषयकज्ञानजनकविषयार्थः पर्थः ननुस्यादीनां कृत्त्वादिष्वला
नेतेषामेवत्सिध्यति किंपरश्रेनेत्यत आह स्यादीनामितिसएवेति॰ ननुसिद्धांती· कृतानेषस्य नत्वाभावे नागमिखेपमाणाभावान्न कृते विनियोजकप्रभावप्रकरणस्य विनि
योजकत्वमाश्रीयतइत्यर्थः एवंव्याख्यानेत्रेयं छायाभे गमत्वा प्रकारांतरेणाव्याचष्टे अथवेति इच्छामात्रेणेति· कृत्यादिभिः प्रमाणैरेव शेषत्वलाभान्न तु केवलेच्छयेत्यर्थः
कथंपुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह इहेति· ननुसप्तमीनिर्देशासामर्थ्यात्षष्ठीप्रकल्पनेस्यादत आह कार्याणीति देशइति· स्यादिषु परतोऽनादीनामित्वलक्ष
र्यंभवतीतिएवंवास्यचरितार्थासप्तमीतिभावः अथैमाहेदीर्घजनपदेत्वित्यादौ यथा असमासमपीति· स्याद्ध्यातुकस्येत्युपलक्ष्यनेयत्यासत्स्याद्धधातुकपदेनस्यादीनामेवगृ एभि॰
णात्· स्यादपइत्यसंबध्यंतेस्त्रीपुंस्त्वविषयेच· स्त्रीपुंसदिस्प्यतइतिभावः अविशेषितस्थिरएवभावइतितद्विषयाहनादिरित्यर्थः नन्विट्संनियोगेन विधीयमानाश्चिरवद्भावेह्ने ८५

त्वेवमवेवनपत्रकाविदित्यत्राह यथाफलेमिति अन्वाचयशिष्टत्वेवमावइत्यर्थः अपपक्षेक्षत्वादंग्रास्येति· अंगासंज्ञायाद्यर्थः अजादीनामंगानां चिरवद्भावविधानाल्सुधा
कांक्षायामप्रत्ययानांसंनिहितानामेव प्राप्त्यासंबंधइतिभावः एवमागमविधावुपयुक्तानास्यादीनोपक्षाच्चिरवद्भावेनान्वयइत्युक्तं चक्लमतः पूर्वविरच्छ्रुचेउपयुक्तानोपश्चा
दियसंबंधायुक्तत्वउत्तिसम्यग्भाष्यार्थेइत्याहसप्तमीनिर्देशसामर्थ्यादेति· अयमत्रभाष्यार्थः पूर्वविरचद्वाकेनउपयुक्तानेचस्यादीनअत्रेड्विधिवाक्येआर्धधातुकपदेनापेक्ष्या
महइतिसएवेति· ननुसिद्धांतवादीहपक्षादस्यपक्षस्यातिभावः तुल्यत्वान्न्यायस्येति यथादात्रेण्यानित्यत्वादपमेवेदूषवति· तथाकरङ्नोः स्पइत्यादिविषयेपि अनेनेट् तस्यापि
वलादिलक्षणत्वादितिभावः फलांतरंदर्शयति· अन्वचिडितिअन्वाचयेत्विति असतितात्पर्येऽग्रहकेएकचकारप्रयोगेसमुच्चयस्यैवप्रतीतेः सयुक्तइतिभावः ननु वलादिलक्ष
णादिति सति इङ्डिदः प्राप्नोति असति तन्दृहितस्येतिशास्त्रांतरप्राप्त्यमनित्यत आह आकृतिपक्षेचेति· व्यक्तिपक्षेहस्यन्यायइतिभावः चक्लतोत्रलक्षानुसारात्कृताकृतप्रसं
गित्वमात्रेणानित्यस्तागीकारइतिबोध्यं· तस्यापिवलादित्वेतिअथकृतवहिरंगत्वस्यानाश्रयणाद्रूपपिबोध्यं· इतरइतिप्रकरणात्तयेवरव्यामाश्रित्येत्यर्थः चिरवद्भिस्यस्यचिरव
द्भावप्रयोजनमित्यर्थः विघातीत्युपस्यानित्यर्थंदर्शयति आम्निनिरीति· अथवेतिअकारप्रश्लेषः कार्यइतिभावः एवेचायचिवत्वनिमित्तइत्यस्यानित्यइतिशेषः तत्रहेतुर्वि
घातीतिअस्यायमितिशेषः कत्रेनिणीनिस्तिइक्षतिकचित्भाष्यऽ येनस्यनिमित्तंविहंतीति अस्त्युतयतोक्त्वनिमित्तेस्यादिधातीएनेनविहतीस्यतोयदित्यइत्यर्थः तद
क्षवितभाष्येऽयं क्षतिसत्स्यनिमित्तेनविहंतीति अन्यतरपक्षेन्यदार्थबोध्यं अन्येतु अत्रापेवात्रिकार्थः वृद्धिः अत्यइदिरूपधात्वदिद्धइदितिइड्प्रयोजनं· इत्रणाद्येवा
सिद्धइत्यत्रोपास्थितत्वादिदुवगच्छतइत्याह· स्वकारेति· विशेषणाकृतमाह अन्येषामिति स्वकारोत गुणाकृतप्रसंगाचस्थोयामेवरपत्वादझोतत्वविघातकइतिभावः नवो

कै०प्र०वि० पदत्वमप्रदर्शोकृतेष्वुपदेशेष्योत्वादंतत्वेत्यर्थेवापिष्यतइत्यादावप्यनुपपत्तिः उपदेशेयोत्रयंतत्वाभावात् एवंकारिष्यतइत्यादावपियेषवउपदेशोपदजंतमित्यर्थस्तु णपेतेऽनाप
८६ ताकृत्तेमञ्ञात्सः नचणपेतेलोपप्रसंगो अल्विधौस्थानिवत्वाभावादुपदेशेयोवृतदेतत्वमपिउरूपपादेणितोपात्सत्त्वेनार्धधातुकस्येतीट्प्राप्त्या तन्निषेधेनचाधित्वाद्विरादिदि.ए
वप्रसंगात्मदोषात्.विप्रतिषेधेआभीयासिद्धत्वाभावेनणिलोपात्परत्वादवेवप्रसंगइत्यतिकर्मे.अतोलोपइत्यत्रवाईधातुकोपदेशेयदजंतमीत्यर्थेनादोषात्ततत्रवात्रापिञ्ञा
श्यासीपुरादिविशेषणात्वचेत्तदोषात्दूयोरपिट्तिचिरवस्त्वेकृतेदृष्ट्यावाधात्त्व गुणोऽनिसःभव्यादिसिध्यर्थमितिभवः प्रवयमाख्ययमित्यादौअन्यथात्वादृष्टामनजेतत्वा
दचोपदनापत्तिरितिभावः प्रतिपदविधेरितिचित्यमिदं निरवकाशत्वेसत्येवतस्यवलवत्वात् अत्रहेतोरित्तसेश्राः स्पादिविषयेचरितार्थः सोएडश्रोप्यत्रग्रहादिविषयेच
रितार्थः किंचवधादेशोपिप्रतिपदविहितःइतितस्मात्स्पसिद्धतासिद्धिस्पविविषयसप्तमीतिभाष्यात्रायः नहिषयेहनोदीनोविरामत्कार्यंकृतेषुतपुतेषामिडितिसूत्रार्थ
।वधिभावादिसूक्तेस्पादेशाविषयधातूनोविएवत्वविषयेनविधानमितिदिक्. भाष्येसतमातावित्ति नचैवंविरावत्तभावाभावेपिवधादेशानापत्तिरितिएकाचइति
सूत्रस्थवश्चिवादेतिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः प्रवर्त्तमानेनेवत्वाधकेनवाध्यत्वाधोनतुस्वयमप्रवर्त्तमानेनापीतिनदोषइतिदिक्. ननुयत्रिणपाहत्याविततंयुगा
हितवेदेवविद्यावत्प्सवात्प्सवतिनचहल्निणिङादेशगत्यादिविहिताइतिकथितेषांप्रसंगोऽतआहइहतियस्मापीतिविहिताद्व्यससवेस्मात्तिदेशादिनिभावः अगमत्तेतिप्र
कृत्येति. ननुवल्कतोगमत्तविहितानामतिदेशाइतिभावः आतोलोपइःइहवहूनोपक्षाणांमेमभवात्तेषामेकैकस्यपरिग्रहेप्रयोजनभेदइरग्रहणस्यभवतीतिप्रयो राम०
जनप्रश्नद्वारेणाकतमःपक्षोत्रप्रदत्तइतिप्रश्नपर्यवसानदशेप्पितुमाहइहचीति. अमतमनअचा किताघाधधातुकेनचाः तत्रानंतुमनतविशेषणानकेनापि ८६

दिरःसमुच्चयेइतरद्वयंयथासंभवंविशेषणत्वेनयोज्यमित्याहतत्रयदीति. अजादेरिटइति. मेदाधिष्ठानत्वात्संमुच्चयस्येतिभावः अज्ञादेरीटोऽजादिप्रत्ययांतभो
वादितितात्पर्ये. इडुडाहेनवागमस्यप्रत्ययस्यसामान्येनग्रहणमितिवोध्यं. दासीयेति हाधातोराशीर्लिङि आत्मनेपदोत्तमपुरुषस्यपुटिचहलादिरिट्सभवतितस्यकुडिहना
स्पेव आर्धधातुकसंबाधाभिवारीतिभावः अथानुमतविशेषणोनाजादिप्रत्ययेनेट्समुच्चयइति. मंपक्षादर्शयतिअथाजादेरिति. व्यस्येइति. दादाजेलङि. कर्त्तरिकमं
व्यतिहारइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट्अदादित्वाच्छपोलुक्. तत्रमध्यमेइडलोपः आधतयोरस्वनिष्ठः प्राप्नोतीतिदोषः तदभावेधातुकार्थमितितदुपपादयतितद्
वीति एषवतीयःपक्षस्त्वक्षणगुणोधानसिद्धांतितोभाष्येतदाहइत्तरः कित्तीतिकेवलादपूर्वाद्रुस्तुपपादयति. अ अदीतिआदीतिउत्तमपुरुषैकवचनेइटिरूपंतत्राद्यमहवादीना
माद्यनमत्रार्थः अस्येषादानमर्थः लुङ् लडोरस्पतरइज्येतद्विशब्दयातितत्रलुडीति छुमाख्या वकारस्यसात्प्रतिषेधेनसंवंधाणेगादाहवकारस्येति. हूस्वइति. यद्यपिपदमंज
र्यांकाचित्सुत्रकेषुमात्रपत्तपठ्यमाननेमाध्यंदिनशाखायांवेदीर्घःपठ्यतेतथापिक्वचित्वात्यायांहूस्वपाठोवेषणीयः ननुक्तनिष्पन्निष्ठरूपनिष्ठत्रयप्रतिषेधआवश्यकोऽन्तं
आहधन्वितिति भाष्यकारमतेनातितिप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यविधार्थत्वेहलादौकित्तीतिवर्णास्याप्राधान्येनाश्रयणादितिभावः अत्रेदंचिंत्यंप्रत्ययलक्षणसूत्रंनियमार्थ
मितिभाष्यमतेःप्राप्तेःवल्कनल्कक्विपपालेभपत्येवसूत्रेहलीत्यस्यानजानादिपनूत्वात्अतएवध्यायतेःसंप्रसारणमितिवार्त्तिकेधीःध्यायतेदर्शनेवेतिभाष्येसंगच्छतेःत्रो
ष्याइत्पत्रोचाचेतिसूत्रस्थसव्योष्वइत्यत्रचविजेव. चेनाधिकिंतितत्सूत्रस्थभाष्यमधिपूपदेनसाहचर्यात् जेयोच्यानइति. वित्याये कैयटइति. एवंचध्याप्यो: संप्रसारण
मित्यकदेशक्रिरितिवाध्यं. धियादित्यादावात्वसेयप्र सिद्धत्वंतनयाश्रयत्वादितिजन्वसनेतिसूत्रेभाष्येउक्तं. नमाङ्योगेवादिद्वयोरणीति. समुदायप्रेक्षायामनन्तस्ये

तिपरिभाषानुपस्थानादिति भावः अउपीति मध्येपि संबंधादिति भावः स एवेति ननु सिद्धांतवादी तत्रस्थेयेग्रहणं कर्त्रेत्यमित्यतं चोदकवचनमिति भावः यद्वहि तत्वादनुद्
तयोगेनाङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति तात्पर्यं प्रकृतानुवृत्त्यासिद्धमिति वदतः सिद्धांतिन आशयमाह इतर इति द्विविधा ह्यनुवृत्तिः लौकिकी शास्त्रीया च तत्राद्ये परिहारः समुदायेति
अंत्ये आह स्वरितत्वादिति एकागम्यवेक्ष्यादित्वमिति पाठः एकागम्यपेक्षायामादित्वमिति पाठे एकागमिनोऽपेक्षायां संबंधतदपेक्षमादित्वं न संभवतीति कथं विधानत्वेयम्
इत्येपदार्थ इति तत्र हि प्रकृति लक्षंते लक्षणभेदात् आहृत्य स्वेस्यायामवित्तमित्यर्थः यथोक्तमिति अद सोमादित्यत्र तत्र हीत्वादीनामसिद्धत्वात्सम्यक्त्वाभावेनामादिप्रसे
गनोदितेऽयं परिहारः मार्थः स्थानीमदेनोक्तः उह इदर्थ श्रुहरुइद्देनन चास्याकृत्स्नायामसिद्धत्वं भवति शास्त्रीये ह्यसिद्धत्वमिति तत्व मः प्रकृतेपि अज्ञादीनामित्यज्ञादिप्रपा
गरूपाणामित्यर्थः प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तात्पर्यं ननु मामूत्तत्रासिद्धत्वं इहलज्ञादेशस्यापि शास्त्रीयभवरूपं स्यात् इति असिद्धत्वं भवत्येवेत्यत आह परिहारांतरेति
सामर्थ्यं विश्वरयति ननु विकल्पितेति सामर्थ्यात्पाक्षीयेविकल्पः फलितात्पाशय नोक्तं तत्र एथेनेति एवं पायो इवेत्वेनवाधकत्वाद्योग इति भावः ननु यद्यार इवेत्वस्य दा
वलवतामापातस्य बाधायत्त्वा वद्भ्रवृत्तिरुले मेत्यत आह अथ वेति तत्र राष्ट्रीवादवसंदिग्ध प्रवृत्तिकत्वं तस्यैवेच्च अयोऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याशय इति भावः अन्यत्र इ
कागुणाद्वृद्धिसादीन लक्षते घीति विशेषलाभः कथमत आह अज्ञादिग्रहणातिभेदेनेति अन्यथा आटमेव विदध्यादिति भावः नवकरोति रिति उपलक्षणमेतत् करोत्यादिवदि
तिहलादीनामडेवेति व्यवस्थापना स्थित एवेति प्रतिपत्तिलाघवार्थमारंभोपि सन्नेदत्यर्थः आदीदित्युपलक्षणं आटदित्यादित्वऽपि नवक्तव्यमित्यस्य गौरवावहमेतद्वक्त एम०
व्यंनयत आमाडरुरुसियन्नसिसिद्धवचनेनतुल्यमेतद्वचनमिति योजना दर्शयत्र चआदष्वैश्चौ काश्यादिति आटश्चेति एनदिधानार्थं न च नतस्यैवास्यापि सिद्धिरिति आचः न ८७

तु गौरवप्रसंग इति आडजादीनामित्यस्याकरणात्यत्र आटश्चेत्यत्र मात्राहानेनोध्वचमप्यस्ति वहिरंगाविति प्रत्ययाश्रयत्वात् यणो भाव इति ततश्चापादेशो रूपं सिद्धमिति भावः तारूप्येति
अंतादिवत्त्वमभिमित्यादेर्लोके नभिधाने पक्षपोः फलभेदाय तत्रेरित्याहुः निरूपिते चेदइत् धातोः शब्दे इग्णो खोऽन्येदृति अत्रारुचिवीजंतु भाष्यविरोधः अविशेषक न त्रूर् इति भावपक्षे पूर्वं
रूपस्यादत आह वाच्छेदसीति पूर्व ५।२ तत्र इत्नि धर्मस्यानातिदेशादित्यर्थः अनाश्रित्यपीति लक्षानुसारादनाश्रयणं अयुगपत्प्राप्तेर्वीड उ स्वध्येयाता २५ सवर्णादीर्घोप्यत ए
चनतत्रवद्धचान्नोयणादेशो नपाठः युगुवेदिनोड वधि ङीष्ठ इति वोध्ये विसतर इति क्विगतिकारको पपदानामिति सुचत्पन्नेः पूर्वसमासेऽपदादित्वाद्वादेशप्रत्यययोरितिषत्वेवि
धेविद्युच प्रियत्रेतिबोध्ये एरमेकाचोनन्तुसत्व इद्वि से तिसोपपदेक्विप्युपपदसमासेत्राप्ते एगानियाद्वित्येवस्मादत आह अन्येभ्योपीति परत्वादिति तोछीत्वाद्यविवक्षायां सोपप
दस्यावकाशानिरूपपदस्याल्वंतमचकाडइति भावः गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमः स एवं पदस्य चेद्गतिकारकपूर्वस्यैव ख्याते न तु गतिकारकपूर्वभिन्नस्येत्यनेनेत्यर्थः तेननि
यनुरित्यादि सिध्यति एतेन यणिवध्येकवाक्यतायन्न्ज्ञाऽयं नियम इत्यपास्तं एवकारस्यानन्वयापत्तेश्च इयं भाष्यकृतदृष्टिः इदानीं वार्त्तिकं व्याचष्टे स्वरपदस्यादि भाव इति से
पदादित्वात् कत्रेरि क्विप्युत्पनेन पश्चाद्धिशेषसमासः पदएवेत्यत्र पदज्ञाने न धात्ववयवत्वानधिकरणास्येवग्रहो वोध्यः तेनो न्नीशाहादाचारधि वेतात्सृत्रेरिक्षि पि नयराएत्र
एवप्रत्याख्याने न न विरोधः तस्यानभिधानमेवेत्यन्येएतद्वचनारंभेपिपरम निपा वित्यादाच तिप्रसंगवारणाय भाष्यकारा स्थिरा च उपकौ ते न स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातप्रायमेव च
पदपूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातुमाह तत्र हीत्यादि संधेश्चाद्दादिति गमकस्योपलक्षणप्रधानेति इवर्णं प्रति प्राधान्येनान्वयसंभवे संयोगविशेषणत्वमप्याप्यमितिवक्तुमुक्तं भाष्य
स्यापीवर्णोधातुप्रतिविशेष्यमनइत्यर्थः पूर्वसवर्णदीर्घवाधनार्थ इति सत्तुइनुइत्यादौ चरितार्थः इयइ वाधनार्थत्वादिति उत्सर्गे समानदेशापवाद इत्याशीत्याहादिति भावः नचा

कै०प्र०वि० ८८ यंन्यायः अ म कच वदु षुव्यभिचरितेः तेषुभित्वेन प्राकृटेमिति पदेन पुरस्तादित्येनेन वतहार्धेपि न्यत्राप्रहृतौ मानाभावात् वृक्तत्व तदभावे कस्माना प्राप्त्युसंभवात्· वाधसामान्य चिंतायां
तदपवादत्वमपि संभाव्येत तस्माद नुवृत्ति सामर्थ्यादिति भाष्यस्य निपातानामनेकार्थत्वादान्नि सामर्थ्यापित्यर्थः उक्तार्थमज्ञानान स्यशंका भ्यस्त स्यादिति· आचार्येदशीयस्याते यद्य
धातोरिति· वर्षाभ्व श्च· वर्षाभवन्नि इति· वर्षा इति द्वितीयाबहुवचनान्तो ओषधिविषइति· भकेहृस्वांतः अत एव शीलीम डु परीभकी वर्षा श्वीकमवी छु लिरिति यामुकार्ये नलुगुडी
ये तेपदे तिइतिनाराय गा ऽतो गुणा वचनादे वडी षो विधाने नात्रघ्यार्थं वृद्ध्यादित्वकत्व नारूपो पापांतर स्यैवावश्यकत्वाइके पिदीर्घोतइत्यन्ये· आनर्थ काद्वितिभी ग्रंथ इत्यतः कृ प्रत्ययोनिपा
ततेनुमागमश्चेति भाव्यानभृ इत्यादिएवं चहृस्व देस्येतिनिः फलमितिभावः यणादेशइति ओः सुपीत्यनेन इद वित्संधा लुकाभावादुवङो प्राशेइको यणावीत्येवयणासिद्धेरिति किंचहृ
स्वितिनांतेउपपदे मुवः क्विपि निष्पन्नदमूत्राद्यार्थं वार्त्तिकेदेश ग्रहणस्यावश्यकत्वात्थित्यमिदं वार्त्तिकं पूर्वग्रहणं परिभाषत्व व्यार्थानुवाद इति बोध्यं हु श्रूवोमाध्ये· अयुवनिमादि
षेवसिद्धोस्युक्तिः असिद्धत्वानित्यत्व ज्ञापकमिदंश्नसोरिति परत्वादितितदाश्रयः इतउत्तर मेकदेशि नोरुक्तिः अतएवांतेइत्येत त्सिद्धं भवतीत्युक्तिः अन्यथा ज्ञापितेपि हुश्नुवोरि
त्यस्य चापितार्थ्याद्योवर्णांतेभ्योप्यस्य भाषायामादउपकतयेत्यादि सिद्धं भवतीति वदेत्· एवं चैतत्प्रयोगद्वयोतिरिक्त यङ् लुगंतभाषायाम साध्वेवा अत एवाकिति चेत्सिसूत्रे सेर
वीतित्वस्यच्छांदसत्वमुक्तं भाष्यकृतेति ध्येयम्· किंचाकि मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्नस्य लोकेउवर्णांतयङ्लुगंतप्रयोगादर्शनमेवबीजंतत्रतत्प्रयोगाप्रदर्शनेनास्योत्त
रस्यैकदेश्युक्तित्वमावेदकं यडुचित्यैतिसूत्रेचत्वात्मावभेदत्वात्पस्या नैमित्तिक यङ् लुकोवहुलग्रहणानुवृत्त्यापथाप्रयोगेलोकेपिताभेनज्ञापकानुप्रयोगाश्चेति बोध्यं· कृ हुप राम०
धायाः विषयंदशयति कृतगुणस्येति अकृतगुणस्येति किं द्विषयेइत्यर्थः नित्यत्वादिति· गुणास्त्वनित्यः इक्लघूपधत्वाभावादप्राप्तेः हृस्वदीर्घाविति आदेशोपि हे स्वएवाक्तभा ८८

1508

व्यमानस्योकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्तदीर्घस्यदीर्घसिद्धिरितिचेद्धु पायांतरत्वात्· अदोषइत्याहुः परत्वात्गुणइति· नच हृस्वेमावकाशोपि दीर्घोनवकाशः कृत्वापेक्ष्ययेव विप्रतिषेधवि
षाणत्· दीर्घस्य गुणात्माकृप्राप्तस्ये वन· तदेतरत मस्थानिनोऽभावात्ऊमपनिर्देशसामर्थ्येन स्वस्वसदृशास्यामाक्षेपात् गुणापुप्राप्तोस्युकार श्चैत्येवपाठः नन्वेवंदोषाणाविसत्रा
पितस्सूत्रचक्षमाणात्लाड्वेषइतिनिर्देशातेन पर्यायेणाभोस्यातामतआहदोषाणाविति· विकृतनिर्देशात्तत्सामर्थ्यादेवगुणाकृतेआदेशः स्वर्णात्तस्मात्दीर्घएवेतिभावः दो
षाणोअत्रविकृतनिर्देशस्यविधयार्थत्वन फलत्वादित्युक्तेरतो भाष्येऽयादेशप्रतिषेधार्थमितिचिरणमुलोः मृतपूर्वेगत्यावेतिश्रोमाभाष्येदीर्घविधिप्रतीतिःपधपितत्रत्रेपादिक
दीर्घस्यैवग्राहकत्वयोत्वग्रहणां अतएव एवंज्ञासिद्धाये इत्यसव वकस्यवरेयलोपस्वरवंजेहृवचनादीति न कत्त्वे व्याख्यानीतितत्र त्याख्यानभाष्ये न पदांतसूत्रेतथापिलक्षानुरोधान्माहच
र्षो नित्यत्वाच्चनपदांतसूत्रस्थेवरेपलोपस्वरच जेष्विस्युपलक्षणमितिभावः णपेतात्कोणाकृतिनिर्देशात्सिद्धमितितुचिंत्यं ज्ञानेः पौर्वापर्याभावेनचिणामुल्परइतिविशेषणा
संगत्याः त्रजातिग्रहणस्य चक्रमशाक्यत्वात्स्यष्टेचेदमाधंधातुकइतिसूत्रेद्वितीयाध्याये कैयटभाष्ये चक्षेर्ग्रहणस्यफलांतरमपिदर्शयति हेषष्ठनइति· घटादिरयंकृविनुक्का
त्सूत्रस्थस्यकमेर्णिङः सूत्रस्य प्रकृत सूत्रस्थस्यचभाष्यस्य प्रामाण्याद्धुरचेष्टनइत्यस्यग्रयादौपाठोऽसांप्रदायिक इत्याहुः ञ्जादेर्दें प्रसज्यप्रतिषेधवाक्यभेदात्समर्थसमासापत्ता
वपिलक्षानुरोधात्स्यओशीयतइत्याहपर्युदासाश्रयणइतिध्याघुपसर्गस्य हृशास्यसोपसर्गस्यवग्रहणपत्तेरितिभावः मुख्यस्योत्तर संख्यान्तरस्यविषयेपूर्वसंख्यायाअप्रवृत्तेः
भाष्ये हृस्वोतउक्तः णौ गादिविषये दर्शयति तथाचोक्तमिति अरुउरास्त्रे· तत्रघ्नकारादीनामेकत्वपक्षेघटेनतरतिघटिकइत्यत्र घञलणाडनोऽप्राप्तिमात्रोक्त्यायंपरिहारउक्तः स्था
निवत्भावसतीतिनिपूर्वाद्याभः किप्रत्ययेआतोलोपेतस्यस्थानिवत्वेनव्याप्तेस्यात्इतिभावः तदाश्रयइति· घ्नवृत्ता श्रयइत्यर्थः घसिभसोहल्यहणप्रत्याख्यानात्वार्त्तिकाशयमा

कै·प्रौ·द्वि० ८५

हतत्रेति अनचिकारादेवेति व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति भावः अन्यत्रापीति वचनादिति सूत्रोक्तविषयादन्यत्रापीति तदर्थः स च चकाराकरणादेवोपपद्यत इत्यर्थः एकवचनेइति अनेकस्य
नेत्वादिति भावः अंतरंगत्वादिति यद्यपि पुग्धालोपः परो नित्यश्च तथापि लघुमात्रापेक्षत्वाद्द्वित्वमंतरंगं कृत्यत्ययापेक्षत्वाद्बहिरंगो लोप इत्यर्थः द्विर्वचनस्यादिति अनच्कत्वात् लोपस्य द्वित्वनिमि
त्ताच्छिच्छिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च द्वित्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्चादादेशो नुग्धालोपानापत्तिरिति भावः ह्रस्वलघोपधायेति द्वैतन्त्रप्रत्याख्यापनादिति पूर्ववासेहलीसस्यानुपयोगान्नस्य
स्यार्थस्य स्पष्टप्रमाणाभावेन षष्ठ्यर्थे इयं सप्तमीति भावः अथ वेति पक्षे प्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणाप्यन्ते इत्याह यद्यपीति ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पंचम्येव कल्पिका कुतः इत्यत आह हेरी
मेतदनुगुणेति हेरित्यस्यापि शेषणाकांक्षायां नैव हल्ग्रहणस्य संबंधो युक्त इत्यर्थः द्वयोश्चरितार्थयोः परत्वान्नस्मादित्युत्तरस्यैवास्य प्रवृत्तिरिति न युक्तं हल्ग्रहणमिति हल्ग्र
हणानुवृत्तेः फलांतराभावादहेरित्यनेन न संबंध्येतदेतद्विधिसेभवान्नदादिद्धिसिद्धिरित्यर्थः वस्तुतः स्वरूपसत्त्वमप्यवृत्तन्निमित्ते अत एव तस्माच्चतुर्थ्यां त्यादौ तदादिविधिः सप्तमीप्रक
न्यपिश्यतीत्यस्य षष्ठ्यर्थे सप्तमीकल्पयिष्यतीत्यर्थ इत्याहुः ननु सामर्थ्योपि निर्दिश्यत एवेत्यन्तदवयववत्वादत आह समासमाश्रितेति शास्त्रान्तरे अयमाशोसतियदागमादिति परिभाषयाप्रत्ताय
तइत्यर्थः अनंतरस्यैव षष्ठ्येति पंचमीनिर्देशोनंतरस्यैव षष्ठीप्रकल्पयतीति सूत्रार्थ इति भावः पंचमीनिर्देशो नंतरस्यैव कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्याहकार्यमात्रावेति षष्ठ्याकार्ये एषा वमि
ति पारिषष्ठीवोधितकार्येणेत्यर्थः पुनः प्रसंगादिज्ञानाश्रयणो हेतुमाह नहीति अथवेति इदं विसमर्थापेक्षं बहिरंगमसत्त्वात्राश्रित्य नाश्रयणादित्यसकृदाचेदितम् हकारमात्रस्य स्था
ने धातिविशिष्टादेशो रूपेणासिद्धवदत आह एवं चेति हितीति अत्राकिंजनेत्येतच्चास्य षष्ठ अंजनस्येति यद्यपि विभक्तिकारणास्थानिनस्थाने पितुत्रास्त्वे तथापि स्थादेशासाधारणोभेद
मेवोक्तं यद्वा न तत्र क्रियावाक्याभिप्रायमिदं तेणानुक्तसमुदायस्यानुकृप्रसंगादिति लक्ष्यभेदात वारंवार ग्रहणस्येति भावः अभेदपक्षेनिमित्तभूतानुपूर्वीकेन लक्षणेन भेदपक्षेमि रम०

तिभावः अन्त्याद्यानामग्निष्टोमयो वैद्यस्येहेतुं न विस्य इति शंकां परिहरति इहाभित्ररूपमिति ज्योतिष्टोमादीत्यर्थः कर्मांतरेषु अग्निहोत्रादिषु कर्तुरित्युपलक्षणं अन्ये त्वपि
वोध्यं इहापि रूपांतरप्राप्त्याफलभेद इत्याह तथेति अत्र यदुक्तं तत्तत्प्राप्तारणाञ्जेति सूत्रे उक्तः भाष्ये पूर्वोक्तावेवेति तद्ग्रहणं असिद्धत्वे वा उत अत्र प्रत्ययस्य विशेषण
स्य संभवान्न तदंतविधिर्नेत्याह न संभवतिवेति द्वितीयपक्षे दर्शयति यदा पुनरिति अंगविशेषणस्यादिति असंयोगपूर्वोदंगादुत्तरो यउकाररूपः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः क्षिणुइति
क्षेरिवत्याचितः पाठः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति भाष्येऽदर्शनात् अयमपि दोषइति आद्यपक्षे भाष्यानुक्तोप्ययं दोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः न प्राप्नोतीति कर्मकर्तरि प्रयोगः तत्र कस्मिन् स
त्रेइति असंयोगपूर्वग्रहणानुयोग्यत्वाद्द्वितीयवाक्यएव संबध्यत इत्यर्थः आप्नोतेवदेकेति एवं व्याख्यानेनैवोक्तविकल्पे संज्ञिपरतंत्रत्वादिति संज्ञिनि तदंतविशेषणत्वादित्यर्थः तद
हाप्रधानस्येतियावदस्येति असाधनत्वे येन विधिरित्यत्र निरूपितं असंयोगपूर्वेउकारइति असंयोममापूर्वत्वाविशिष्टइत्यर्थः उत्तरार्थे छेदो ग्रहणमित्यत्र यदुत्तरं तस्या
च्छेनित्यं कुरोतेरिति तत्रछेदो ग्रहणमेवकार्यं तत्र वाक्यभेदेन छंदसि विकल्पविधानार्थं नित्यस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः अतउत्सार्वधातुके यत्वेति न तद्यनुवृत्ति
रूपं विकरणोक्तते इति अंतरंगत्वादिति भावः असंभवादिति करोतिरितिधातुनिर्देश इत्यर्थः तत्राश्रयत्वमिति करोतिनिर्देश इत्यर्थः नन्वभ्यस्तमाकारांतं विघत एव यथ
तुरित्यादावत आह यत्रनेष्यत इति यत्र दोषः स्यादित्यर्थः तत्र भवत्येवेति आतो लोप इति चेत्यनेनेति भावः ननु चातो लोपस्येति यातेर्यङ् तात यश्च यङ् इति चर विपर
निमित्ताल्लोपस्य स्थानिवत्वादातो लोप इत्यालोपप्राप्तेश्चरेजादेशो स्यस्थानिवत्वनिषिध्यत इत्यर्थः एवं तर्हि एवमिति सत्यामप्यालोपप्राप्तिरेवेति दोषः अभ्युपेत्येति
यद्यपि स्थानिवत्वनिषेधसामर्थ्यादल्लोपप्राप्तिरेव तथापि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्यापि यद्युक्तं दानायपरिहारान्तरमुच्यत इत्यर्थः। वस्तुतस्तु ईहत्यवोधित्येन स्थानिसाधार

कै·२०·वि० ८० एसमाधानं वक्तुं तत्प्रायः अत एव च सांप्रतपुस्तकेषु इहलघोरिति सूत्रं तत्रापि अप्रसक्तयोरित्ये वा पाठः मालेन तु ननु चेदमस्ति अप्रणाया चटुत्यादिर्मृथ इत्यत्र हः यलोप इति
लोपो व्योर्वलीत्यनेन नु पदेऽभ्यहणानुवृत्त्येति सामर्थ्यपुरुत्तासीत्यतः वक्तव्योपासिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्यः अत्रेदं चिंत्यं ढलोपाद्यस्ति दानीं त्यादावपि लोपयोगो र
णाय किंतीत्येतत्संबंधाव रूपकत्वेनैकदेशपुक्तिरियं ननु चेदमस्त्येवादिः ननु विभीवानि तिभियोऽन्यत्र स्यामित्येत्रास्तिसार्वधातुकग्रहणे कृ सार्वत्रस्येत्वविकल्पः स्यादिति
अर्थः छांदसइति विभीवानि त्यत्रेत्यर्थः इष्टामिति तत्रः आत्रायविधिर्न भवतीत्यर्थः भाष्ये अतो युक्तार्थ होहावित्युद्यते न्यस्त स्यावेति चेदिनापि समुच्चयदर्शनादित्येव चोक्त
तदस्यार्थः नियतकालत्वादिति द्विर्वचनएव कर्त्तव्येऽस्य धारणा नियतकालत्वे स्थानिवत्त्वस्याकृतेन कृते द्विर्वे आदेशरूपमेव वक्तुरितादेशभवतीति पुनर्लोपाप्राप्तिरित्य
र्थः रूपातिदेशा आह पुनः प्रवृत्तिरिति अत एवानित्यातु गीत्यादौ पूर्वप्रवृत्तो यीयङ् द्विर्वचनकालेय हल इति पुनः प्रवृत्तौ वाह्यायामंत्रेकाच्त्वात् यणावाधन्त इत्यर्थः परपेवलोप इ
तिनियमः कथमतआह अनंत्येति आद्यस्यांत्येरीण्यवचनाद्विदिति भावः अनर्थकत्वाद्भ्रम्यपि वोध्यमस्येभावादित्यस्यांतरंगत्वादित्यर्थः इत्याहवगोथ पत्वादि तिवादं दोषमित्यना
श्रित्येदं अंतरंगस्य कार्यं वहिरंगोवाधकमत आह येननेति ननु प्रत्ययलक्षणेनहः पूर्वत्वसंभवहः मू नपूर्वगात्त्वा अयणा मयुक्तामित्यत आह अत्रवेति नवसार्वधातुके
इत्यस्याभावेन कार्यतो गावपुवकरोतेरनदित्यर्थेन तज्जस्य इत्युवारनोकारित्वादौचवृक्षमाणामाध्याप्तिं प्राप्ताया प्रत्ययलक्षणेनोभीकारेणकुर्वित्यत्रासिद्धालोपः
हिलुक आभीयासिद्धत्वाश्रुतिवाच्य इदंतहीत्यादिकुर्वित्यंत भाष्यस्यैकदेशपुक्तित्वात्सार्वधातुकग्रहणं तस्याभ्यर्थम वेतिदिक् अस्मान्लोपः तस्यासिद्धत्वादिति न चैवल
क्षणास्येतिस्यपिन पुनर्लोपाप्रवृत्त्यानपेरत्वाभावेपिन दोषः लक्षभवातु इहीरिस्यसौत्रो निर्देशः द्वयोः लोपयुक्तो शास्त्रीतरेति अकृतेषु सा कारस्य कृते परस्यत्यर्थः एम० ८०

अथाकृतीति अत्र पक्षेव्याक्तिभेदाविवक्षणात्कअभ्योत्तरपाप्राप्तानानित्यसंख्य कावशाक्राविति नज्ञ तत्ररस्याजंतस्यकां तस्यचोत्तरपदस्याइकोगम्यमानायांत उदात्तइतितदर्थः पु
त्रेष्वसज्जेनेतिखिलिष्यत इति भावः ननु लोपपक्षे इट् तदभावे नेति कुतो तआह नतनियतीति वस्तुतस्तु इट्पक्षे आतो लोप इटि चेत्यालोपः इडभावेनेनप्राप्तलोपस्यतु सनिषे
धइतिव्यवस्थित विभाषात्वांगीकारात्वेतिवोध्यं अघतनीशाह न पूर्वाचार्यप्रसिद्धानुद्घ्यते अतएक हलाभाष्येलिपियइतिसौत्रत्वाद्धृ इ त्रिरितिभावः समुच्चय इ
ति तस्यप्रसिद्धतरत्वादिति भावः अन्वाचयस्तुगमकेसत्येवेतितात्पर्ये भाष्येदीर्घत्वमत्रवाधकमितिपरत्वादितिभावः इत्यतस्विति सर्वेषांप्रवृत्त्यापत्रोत्सर्गापवादयो
रविरोधस्तत्रायं न्यायो यथा न नेतीत्यादावुरदत्वे हगादयः क्रियंते इहतु विरोधादयं न्यायो नेति भावः तमेवविरोधं दर्शयति यद्यपीति इदंविंतु किंकृतेऽजंतभ्यासाभावे
नदीर्घोप्राप्त्यादौ वीकिंतइति धर्मेश्राहकमान विरोधात्समानादीनोदीर्घकृते इत्वाप्राप्त्यामीमांसतइतितइदाहरणोपयोग्यइकुकोमान्वयेत्यादिस्तत्रस्थभाष्यविरोधाच्चत
स्मात्वापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेनानित्यत्वात्तस्यात्रानाश्रयणमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः क्वचिदुत्व इति अभ्यासविकारेषुएतौ द्वौ उत्सर्गौ तयोरभ्यो
पवादइति भावः ननुविनावर्धिज्येष्ठत्वादि कं न संभवतीत्यत आह मध्यमापेक्षयेति प्रकर्षादुर्वलत्वस्यापवादभ्यत्वमात्रकृतः ज्येष्ठत्वमपि ततएवेत्याह ज्येष्ठोय
इतितत्रदाधीचकाराग्रवाभाष्यतेएत्वस्ययेचतुः पापच्चत इत्यत्रो भयप्राप्तौदीर्घत्वेनायं विधिर्वाध्यते नन्वनादेशादेरितिपृथक्स्यादत आह चकरणानुरिति अत्र
कुहोश्चुरितिचुत्वेतत्वनासिद्धेरणातुरिति अत्रजकुत्वचत्वेनः सतोऽभावात् ननुप्रकृतिचरामित्यादिनस्त्रवार्त्तिकयोःपठ्यतेतात्किमिदमत आह अभ्याज्ञेइतिए
वेतिति छंदसीत्यस्यसंवंधइत्यर्थः चक्षावयनेशाम्रिमिदिलाह्लदास्यादितिश्रीहर्षस्यतु प्रमादः वानत्रिाति नत्तेशानवृ धातोः परस्मैपदित्वात् लुक् वहुलं छंदसीत्य

कै॰ उ॰ वि॰
५१

नेन॰ अतएवसुगभावः लदिन्दिति केचित्तु यञ्जेराङ् पूर्वस्यह अतएवमनुणपजोऽस्त्राग्रहकुर्वतीत्याहु थतिहसेटिः ननुक्रादिसूत्रस्यनियमार्थत्वेन येचिवेत्यादाविटः सिद्धत्वा
त्॰ किमनेनवचनेनेत्यतआह यवोपदेशग्रहणमिति॰ भाष्येकाचइति विहितविशेषणमित्यपिवोध्यं अनेनास्यग्रंथस्यैकदेशमुक्तिनासूचितासएवं वचनस्यग्रहणस्यच्छार्थमि
नित्यं विध्यर्थमिति॰ निषेधविध्यर्थमित्यर्थः आनुपूर्व्येति॰ पूर्वद्विसेदूहतनएत्यादीति क्रमणेत्यर्थः ना थीवचनेनेति॰ पुवादिभ्यइटूवचनमित्यनेनेतिभावः नन्वस्याकारस्यता
क्षणिकत्वात्कार्यदोषोऽतआह समुदायेति नत्वएवेत्यतिथोतक्रमोजोतरुत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्वग्रंथविरोधात्आह नवर्णमात्रेति तत्रोदंत्वेनिपातनएजतः क्तादिसर्योन्त्रवर्ण
मात्रग्रहणमितिभावः तस्यानित्यत्वादिनितत्त्वं ननुनशसुदद्देत्यादिनाप्रतिषेधो भविष्यतीत्यतआह नवायमिति॰ तत्रगुणआह॰ स्वरूपपरः गुणइत्येवयोऽकारइति अ
न्यथाविधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यादितिभावः वेपश्चिकरणेनेति॰ गुणआहभावितसंबंधी अकारइत्यर्थः अकारस्यगुणसंबंधित्वंगुणस्थानिकावयवत्वेनवोध्यं॰
व्याख्यानेनचसाक्षात्परत्वागुणाहभावितसंबंधकारग्रहणमितिभावः अयंगुणइतियदागमन्यायेनाविशिष्टएवगुणादिसंज्ञकइतिभावः एतन्नारणीयत्वोपपा
दितम्॰ एतेन येविथत्यादौअपदेशिवद्भावेनगुणावयवत्वसत्वान्निषेधापत्तिरिति निरस्तंगुणआहभावितसंबंधित्वार्थकरणात्॰ राधोक्षमादीनामेवैत्वमकारस्येति॰ ए
वोभिन्नक्रमः अकारस्यैवेत्वनान्यस्येत्यर्थः अवर्णोत्त्व॰ एधोऽभ्रमादीनामेवैत्वमकारस्येति॰ एवोभिन्नक्रमः अकारस्यैवेत्वंनान्यस्येत्यर्थः अवर्णोत्त्व॰ ननुछांदसत्वेनप्रत्या
ख्यानमयुक्तं॰ छांदसेपिसाधुत्वान्वाख्यानस्यकर्त्तव्यत्वात्अतआह छंदसीतिवार्त्तिकमतन्त्रसोर्दिधानान्वेतिवाहतावितितात्पर्यसर्वत्रेतिसावधीत्यर्थः यद्यपिभाषा
यामपिदृष्टमेवानुविधीयतेतथापिकेमुतिकन्यायप्रदर्शनायछंदसीत्युक्तमित्याहभाषायामपीतियथावचेरितिपरस्यप्रयोगाभावइतिभावः मघोनइत्यादौयस्येतिलो एम॰ ५१

पाभावस्तुछांदसत्वान्नबाधः अपवर्गणोनामितिनिर्देशाद्वाविधीति॰ अन्येभ्योपिदृश्यतइतिविचूमिथुद्धाहृदथीतिमघवाशोधननाम अतिप्रसंगवारणायाहयथाविषयमि
तिभाषायांनास्तिप्रयोगइति॰ असिद्धवदत्रसूत्रघुम्नस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्यापिभाषायांनास्तिप्रयोगः नियतविषयत्वाच्छंदसानामित्यपिवोध्यं॰ भाषायांकृष्णिवदृश्य
मानप्रयोगास्तु अप्रमाणवएवसूत्रोभेपिअदीघ्राहेदृष्टमानमत्वेनाइत्यादौदृश्यमानत्रभावस्यछांदसत्वेनैवसाधनमावेश्यकमितिव्रतदक्तणमित्याह भाष्येऽप्रयंसुल्वपीति अनवर्णोद्ध
षभमितितुदृष्टोतार्थः मघवतृआहसूत्रकृतोपिविकल्पसेष्टत्वेनावेन्नाइह विषयक्रमेणोदाहरणादानामितिवोध्यं॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभा
ष्यप्रदीपोद्योतेषष्ठस्यचतुर्थोऽल्पतीयमाह्निकं॥ ॥पादःयत्॰ भाष्येपुनर्विधिरिति नयापरिभाषयासमुदायस्यस्थानित्वादितिभावः षष्ठीस्थानेइतिइदंहिसूत्रेनिर्दिश्यमान
स्यादेशाइत्यर्थकतयातत्रेवसूत्रेभाषेस्थापिते॰ यद्यप्युज्झायमानमस्यतिकिंतुतस्यस्थापितस्यानुकार्यस्येत्यर्थः भेदस्याविवक्षितत्वादित्तिसाहृश्यमूलिकावतद्विवक्षति॰ समु
दायस्यमाछहृस्येतितदवयवस्ययाछहृसेत्यर्थः क्वचित्त्रथैवपाठः तत्रैवमितिनिर्दिश्यमानपरिभाषयादोषाभावेकथितेऽयमपरोदोषः प्राप्नोतीत्यर्थः अत्रैवमितिक्वचित्पाठः
यतोवाधंतरेणोदंवक्ष्यमत॰ परिभाषयादोषनिरासेऽपिद्धेतःप्रकारांतरेणपरिहारः कथ्यतइत्याह अतएवेतिक्ततोछ्रीतियुक्तोर्थोयदिस्यत्स्वमाह॰ यदिलितिएष्यइतिइ
ह्वेणापठितस्यइत्यर्थः अतएवान्निययामित्यादिनिर्देशाः संगच्छते॰ निर्दिश्यमानत्वाभावाद्विशिष्टस्यतन्मचक्षानालेवलस्यनेत्येरमाप्नोतिरेवकाशत्वाद्वचनसामर्थ्यनए
वैप्रवृत्तिस्तनः स्याडादयइतिनदोषोभवतीत्यतभाष्याह यःइदमिहस्यादिनेकदेशीनापरत्वादामिसुक्तेपोणत्वस्येदृत्यादौपरिभाषाप्रयोजनेप्रदर्शितेनऊभयसारणेपिनाहप
त्वंहीतिपरेः ननुनिर्दिश्यमानपरिभाषांगीकारेपिनिर्दिश्यमानतमादीनामिष्टाव्यावधानात्रप्राप्रवर्तीत्यतआह॰ प्रास्मादेशोभ्यइति॰ तमभिव्याप्यधातोरित्यधिकारेपिवि

कै॰टी॰वि॰
९२

हितपंचम्याश्रयणाच्चदोषः निर्दिष्टपरिभाषानपेक्षणाद्यतामादानामंतरगत्वमित्यपिबोध्यं· अंतरंगत्वाद्वेति· आद्गुणादन्तरत्वेनभाष्ये सालावस्थायांयासुटितित्वमितिभावः धातो
विहिततस्मादीनामित्यर्थोक्तेनयव धानादप्रस्माद्धतिनशसंभेलोतम्यस्य पूर्वाश्रिमुपपादयतिप्रत्ययग्रहणेति· ननुकृतग्रहणपरिभाषयासोपसर्गसमुदायस्यैव पूर्वाश्विदे
कुसुचितेनात्र आह कृत्ग्रहणे तिगत्यादिसमभिव्याहारे केवलस्य ग्रहणं तत्समभिव्याहारे तु तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थ इतिभावः वचनादितितत्प्रवृत्तौहि नसूत्रे
प्राप्त्यभावात्तदनर्थकमितितस्याः अत्राप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः अतएवतत्सूत्रभाष्ये वक्षतिप्रत्ययग्रहणोयादेवात्रादद्धविनुमहँतीतिअत्रेदज्ञापकं चित्यं गतिकारकसमभिव्याहा
रे तद्विशिष्टस्यग्रहणात्रदसमभिव्याहारे नसूत्रे प्राप्त्यात्स्वारितार्थादित्स्यन्नवेवसर्वत्रयत्राद्मात्रअवणोऽर्थविशेषावसायात्तस्यादेव आहसामान्यशद्वस्यापीति·ननुन
सत्वविधाविति· तकारदकारावेवस्थानिनौतद्विशेषणंचप्रदादीनामितितद्बोधतोऽसिनयोरपिनदोषः सत्वप्रसंगः परिभाषयानिवारितःस्यादवषष्ठीनिर्दिष्टविषयैवहिसापरि
भाषेतिशेषकार्थः एवंतर्हीति· परिभाषोपस्थानसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानत्वदाघचयवतदोरेवसत्वमित्यर्थान्नदोपइतिभावः निर्दिश्यमानस्यतस्य निर्दिश्यमाननिर्दिश्यमानावयवं
वषष्ठ्यंतेस्थानेनयुज्यतइत्यर्थइतितात्पर्यं· बाहल्कृड्यथाश्रुतमितियथाश्रुताच्छात्याणिपरेनहि वपिदोषानावतरतीतिप्रदशीनायेतिभावः संप्रसारणाभिन्येनेनयणः स्थानेहि
यतइतिभाष्यपाठः ह्रियते· यणः स्थानेक्रियतइतिपाठस्तुसुगमएव अथयणआदिरिति· एवंचसंप्रसारणग्रहणानुवृत्तिसिद्धेर्वौमयमपिसप्रयोजनेमवृतीतिभावः यथोक्त
मिति· तिप्रसक्तौ सूत्रः तिचादयः सप्तदशलक्षेत्यस्यस्थानेषष्ठीत्वंप्रतिपादयंतीति एकदेशस्यावयवषष्ठीत्वमापादयितुनानन्त्यजोदेकं कुलस्यार्थइतिइतिप्रायाद्
यमित्यापीत्यर्थः किमर्थंतर्हीरित्वमतआरित्यग्रहणंस्विति· एत्यधसूरास्विति विशेषणार्थः पिद्दप्रत्ययेति· वहश्चेरितिवः छंदसिविरितिवक्तितस्कविभाषापूर्वा गम॰
९२

एहेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छंदसीति· अत्रनसंवध्यतेतस्मादनभिधानान्नहिस्यापिवैनेतिवक्तुंयुक्तंप्रसंगवत्त्वीति· तथाचावाचः परस्मिन्नित्यत्रभाष्यकृदुक्तं· पुरुषोयं प्रातरुत्था
यप्रथमंशरीरकार्याणिकरोतिततःसुहृदांतःसंबंधिनामिति· इहस्विति· यथायथावेदमित्यत्रनमयोरेकप्रत्ययानिमित्तोगकार्यत्वाभावादेगहत्वणीभाषायानात्रविषयः अयपुत्रभा
व्य·नकाग्नेतग्रहणंकर्तव्यमुक्तंचेतिवार्त्तिकंतत्रोक्तंवेत्यंशमवतारयतिपत्रावदितिप्रातिपदिकग्रहणादिनग्रहणस्यफलान्तरमुक्तंछांदसमिति अतएवनिवर्त्तसंप्र
सारणेतिलोपाभावः ततः एवतानेसंप्रसारणाभावोपीत्यर्थः युत्पर्यंतरमप्याहअनुवेतइतितत्त्वशुद्धांतरत्वात्संप्रसारणाभावइत्यर्थः तथापिविभक्ताविति भक्षवि
धानात्भक्तेचविभक्तौपरइतियथाकथंविद्विभक्तौविधानेपिपरिभाषानिषेधोमीकारादित्यर्थः नन्वनेनतरस्येतिन्यायादनेनतरस्येदशेषोनापोतआहसमुदायेतिलक्षानु
रोधादितिभावः सामान्यातिदेशादिति· अनेनतर्हि मघवन्शद्वस्यविशेषधर्मः मघवतेस्यादव्यभावादितिभावः यस्यसआदेशास्तत्वेनतद्ग्रहणंस्यापंआदेशस्तायेनस्यमघ
वन्शद्वस्यवानलकेच्छिन्नपुच्छदृष्टांतमूलकोलोकिकन्यायोप्यत्रनास्ति· अर्धेविकारेणप्रत्यभिज्ञाभावादितितात्पर्यं आभीयासिद्धत्वात्वेतत्सूत्रविषयेनअनित्यत्वात्· असु
यामघवेतइत्यसिद्धिरितिबोध्यं· सूत्रे· नतुद्दद्धीत्यादि· तेनसंपादितासां कौटिनमित्यादौगुणाद्वधीइनतस्यविधीयमानप्रकृतिभावेननिवृत्तिः एतत्प्रकरणस्यत्वाभा
वादितिभावः।भेदेनेत्यादिः भेदेनापेक्षायामनेनतरस्येतिन्यायात्द्विलोपस्यैवप्रकृतिभावइतिपक्षः तत्राद्येनियमार्थं द्वितीयेविध्यर्थंअस्तुलोपटिलोपेति· अतएवनेकाजिति
वासूत्रीतिभावः ततश्चात्लोपस्यापिप्रकृतिभावात्प्राप्तोअनेनविधिरितितात्पर्यं· भाष्येअन्यत्रप्रकृतिभावेइतिएतदतिरिक्तेप्रकृतिभावविषयेइत्यर्थः सेनोनेति·का
रिलक्षणोपइत्यर्थः कथंपुनरेकेनवाक्येननियमद्वयलाभोतआहतंत्रेति· अत्रप्रयोक्तुस्तंत्रेणप्रयोगः वोद्धुराद्वत्याबोधोवाशब्दश्चार्थइतिवोध्यं· अतोधातोः

वैयाकरणाइतिसूत्रकारादिभ्योन्येइत्यर्थः साधुभिरिति शास्त्रानुगमेनैव हि साधुत्वमिति भावः अत्रानायइतिवार्त्तिककारोक्तेस्तस्य च क्लेप्त्यविति सौत्रप्रयोग एवं भग्नः चतोदाहरणादा
नात्वतदनुकरणोपन्यकैयटेनोदाहरणादानात् आकारोन्तधातुप्रकृतिकारिक् आकारान्तप्रातिपदिकाभावइति लभ्यते धातुग्रहणाभावस्तु आवंताएवेति बाधोयाडागमस्ये
ति सोपियाद्यइति वचनान्नप्राप्नोतीति भावः नन्वानङस्येनैवासिद्धत्वातोरिति व्यर्थमत आह नित्यार्थमिति इदं पूर्वस्पर्धा विकल्पसंज्ञापयतीति वस्तु युक्तं यथाश्रयोगामि
तिश्चावत प्रकृतिकाचार्क्विवंत प्रकृतिकक्वे क्विवंतानसंस्यवअनभिधानादिति भावः विकल्पइति स्त्र्याख्या विषयमेनतं स्त्रीलिंगेति त्वाद्यांश्रुतादिति स्त्रीलिंगस्य विशेष्य
त्वआदिस्यात्तटापीति भावः मंचे घाम्रादेः ननु छोटस्त्वेपि लक्षणाभावे कथं साधुत्वमत आह यथेति इतस्येत्यादिवदस्यापि साधुत्वमिति भावः तिविशातेनत्वसंज्ञा द्वितम्पति
शाद्वे नसाक्षादतिदिदिष्टस्येत्यर्थः भाष्ये दिटिश्यमानस्येति ह्यादेशातोर्दिनादेशः शातिच्यत्ययइति पक्षे नर्थकत्वादत्नोत्पसेत्यस्याप्राप्तौ अनयापरिभाषयासवेस्येत्यर्थं
अस्तु त्यन्नप्रातिपदिकपक्षे प्यनर्थकत्वमेवस्तुत्यन्नस्येपि शुद्धस्य उत्वादन्वर्थकत्वमेवेत्यस्येदुः ननु अवर्णार्थोः कारःस्यादत आहतु इत्यनीति इत्संज्ञाशास्त्रबाधेमानाभावे
नानुपजातविरोधत्वायनपूर्वमित्वंप्रवर्तनेतइतिभावः अत्रेवार्थे लिंगमप्याहः हीर्घकाओ ति वाध्यतइति लिंगलप्रकरणावाधस्यो चित्यादिति भावः अत्रापि पूर्वोक्तं लिंग
वाध्यनत्वादितेः ततो थाविति छेदोप्राप्नत्याणनीतिनदिषयतानतुप्रोक्ताणाभिद्धकिमुपचाराश्रयणोनेत्यत आह तेनप्रोक्तमित्यत्रवितिः इत्येतास्मिन् उषिकेर्थे वित्यर्थे
अत्रतेनितिह्वलेनेवाधययनवोधइतिवोध्यं वायेइति कौशौनशास्त्रादिस्थापनार्थस्यमेमयोभाषायोम्सानइतिप्रसिद्धः ननु तस्येदमित्यत्रस्वेयामेत्यादिपरिणाणानात्मत्वन
शाद्वात्तस्यकोवेशादुदोप्तनत्आह लेयामेत्यादि स्वर्थ एवआमादिवाचकं भ्य एव चेति द्विविधोनियमस्तदर्थइतिभावः ननु अत्रटिलोपेद्विद्विविषयाभावे ननत्रिषेधासंनियोग

शिष्टस्यव्यस्याद्यत आह अत्र परत्वादितिसंकोचादन्यत्र सर्वत्र शौवनइत्यवेतिनवोद्भवमित्याह विकारेत्यादि इदं तु वचनमपी प्रकृतिभावेप्राप्तेसंकोचेरितोपविश्यर्थमितिभावः
ननु कालसमुदायेवाचकस्य कथं कालवाचकत्वमत आह यथा कथंचिदिति सायंप्रातिकादिगणपाठाभावात आदिशाद्यामाह आदिशब्दइति ठजावाधादगादुदंभा
तआहभाष्यकारैतितत्साम्याणात्संधिवेलादिगणोशाश्वतोवेतिपाठानुमानमितिभावः प्रस्येतिच ह्रस्वकृतइति दाक्षिर्ईसुइतितस्थितेशब्दपरविप्रतिषेधेनदीर्घात्पूर्वेह
स्वत्वेततोदीर्घइत्याशयइतिभावः ननुयान्तरगेति अग्रेभाष्ये एवास्यवक्षमाणत्वान्नदशानेनेवास्यग्रंथस्यप्रवृत्तेः शौकर्यनिर्देशोननुयणादेशस्यस्थानिवत्वात्सवर्णोदी
र्घकथं पूर्वस्य अवर्णप्रसंगोदोषात आह अपूर्वविधित्वादितिकिंतु पूर्वपराश्रयइतिभावः ननु पूर्वस्ययणोकार्येस्थानिवत्वप्रहृत्यास्तु पसिद्धमत आह यणादेशोपीतिवइदं इ
ति इदमप्यत्रस्य पूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनमात्रंनत्वयंसिद्धान्तः फलाभावात्तयथाश्रयत्वंयाद्रूपइत्यादासिध्यापत्तेश्चयथाम्नाय सस्मद्धेभिषिक्तौदाहरणात्वपणवःपर
स्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्चइतिनिरूपितमन्यत्रयत्रांगेति अंतरंगवत्वायइत्येतदपवादत्वादस्येति भावः यद्यपिहदाक्षीत्यत्रयदस्य विभक्तान्वाख्यानोक्तिपुगपत्व
संगास्त्याथपिक्रमेणान्वाख्यानेइदंसिध्यतीतितात्पर्येयणएठकावितिअत्रटकृष्ठहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः ननुलिंगविशिष्टपरिभाषयाऽसत्राह सावित्र्यइतिट द्वंद्व
कारोतआह लिंगविशिष्टेति पूर्वोत्तवब्रह्मवेनप्राप्तस्यसमासांतविधेरनित्यत्वादभावइतिवोध्यं पूर्वेप्रमीतिप्रतिषेधे पूर्वस्याग्रयणादेतदव्रतवप्राप्तेरिति भावः प्रसज्यति
वल्कतः पर्युदासेपिदोषः ववोसंज्ञापक्षेलक्षणायाआवश्यकत्वेनसवर्णेण एव लक्षणाणी कारस्सत्ववयवभिन्नेवर्णस्येत्यर्थोद्वतददतसंज्ञापक्षेप्यनुबद्धतविशेषणोवर्णोनेव
तदंतविधिश्लीकारेणासत्ववयवाभिन्नेवर्णोनस्वेत्यर्थात्अतिदेशोवातिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याभावस्यलोकसुप्रसिद्धत्वयालत्वाश्रयसत्त्ववयवभिन्न

कै०टी०कि० ९४

समादायदोषः पर्युदासे प्रतिषेधस्यापियमप्यैतेयापूर्वोतत्वत्वेनसाविग्राहलेसमुदायआगतेइत्वौसत्यपचयचत्वमार्थसमाजभरत्तमेकं किं चात्वप्रसज्यप्रतिषेधेपिनदोषः अतिस
त्वीतिसमुदायनिष्ठसंज्ञायाः तेनवारपितुमत्राक्षत्वात्संज्ञाविधौनदत्तग्रहणमानाभावादितिदिक्‌ नचलोपेपिलिंगविशिष्टपरिभाषयादोषः तस्याअनित्यतायाउक्तत्वा
कार्यकालपक्षविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणाच्च स्वमात्सूत्रस्थभाष्यमतुतत्सूत्रएवयोजितमेवचसत्वायमेतिकोतोत्सिसत्वमादौष्ठिलेनमवत्सेवेतिभाष्यसरसः भस्त्रादितिः अनपुंसक
सातिसर्वेनासत्यानत्वप्रतिषेधादित्यर्थः अकपत्तो पट्‌ इति अणाकारलोपइत्यर्थः यलोपश्रुतिः एवंचोभयोरपिनिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः तत्रयलोपप्रतिषेधवचनेनकार्यमित्याह
यथाविधि भाष्यलोपावकाशः कामेङ्लेयइतिअयेटलोपइत्यस्यावकाशः यस्येतिलोपस्यावकाशास्वतिसख्वी सुक्रएवेतिवोध्यं वात्सअयइति वत्सप्रीणातीतिवत्सप्री
ले वाभ्रेयेठलोपोकञ्ञरत्सुलोपः। नान्वियङुवङादेशादितिवाअएकवचननिर्देशः युक्तोत आहादेशानमितिने वंगुणोत्पादिचेतागोरित्यादौसावकाशत्वादितिभावः सू
यति छा अंगेन भवतीति सूर्यादीनामंगानांभसंज्ञकानामीसुपधालोपइतिसूत्राद्यादितिभावः नेन्ववंसूर्यशब्दानिरवकाशोलोपोतआह पुंयोगेति अयमत्र कुमादौ भाष्ये
स्थानिवद्भावादंगात्स्वमितिअल्लोपस्याच परस्मिन्निति स्थानिवत्वादंगभेदइत्यर्थः प्रत्ययविधावेचेतिअतोत्रसनोक्त इतिभावः तत्रयोतानामितियद्यसेनन सूर्याद
योविशेष्यतेयइतिच वहुवचनस्थानेसौत्रमेकवचनमितिभावः तदंतरणोतिविशेषणाभावेयोतानोसूर्यादीनामित्यर्थोसंभवादितिभावः ननुतदभावेपिसूर्यादी
नांतद्धितेलोपइत्येवयोतेप्राप्तिः पूर्येवस्यतीत्यरुचेराह न्तरार्थत्वाच्चेति हलस्तद्धितस्यापत्यस्यचेत्यादौनन्वकारद्वयलोपेयातत्वमस्येत्यपत आह इत्यकारलोपस्येति एम०
अणीयस्येतिलोपस्त्वस्यवाअयस्यादासिद्धत्वाभावाच्चइत्यर्थः एवंचेदमेवोपधाग्रहणासहतेनासिद्धत्वज्ञापकमितिभावः तस्यवासिद्धइतिसूर्येत्रद्वसद्विरपाठाद्वा ९४

घवंभवतीतिभावः छश्चेतिआगस्त्यआयमित्यर्थइतिभावः नक्षत्रसंबंधिनीतिनसूत्रवाचकत्वात्क्ष्योणा ससर्वोपिसूत्रलत्वेत एवतिष्योपुष्यश्चभवस्तेषःपौषइत्यत्रापिलोप
इदमेवक्ष्यमपतभगवताजैषपौषइतिइतिलिंगभेदेनोदाहृतंआद्यस्यातिष्यणायुक्त महरित्यर्थः अंत्यस्यपुष्यभवइत्यर्थः आवर्त्ततुतिष्यसंज्ञकपुरुषस्येदं तैष्यमि
त्यर्थः तत्रातिष्यस्यप्राप्तेनिपमार्थपुष्यस्यलप्राप्तेविधिः सूत्रेर्थग्रहणमसत्कृत्किमुभयोपादानेनतत्राह उभयोपादानेति ननुतसीत्यस्याभागेसर्वेत्रकादिलोपः
स्यादतआहकादिलोपोवहुलमिति एवं चेष्टविषयेलोपसिद्धिरितिभावः चतुःषष्ट्याइति चतुःषष्ट्याआयुक्तत्वाद्ववहुवानांसंहितानांयाव्याते सैवदशमे
इलात्वोच्चपवसत्वा दाद्यातयदृवाख्या ननुकादिविदिलोपयस्येतिलोपेअंतियइत्युगतमतआहकादिलोपस्येति विल्वकाः इतनकु मितिनडाद्यंतर्गणविल्वा
इयः कुतकुको अग्रस्थंतइतितः पइलएवसंभवतीतिभावः ननुकृतःकुआगममानिदेशेकथविल्वकेभ्यइत्यत्रप्राप्तिरतआह असतीतिनन्वनुवृत्तेभानमपिभक्षे
त्यन्वययोग्यमातआहतचार्थादितिन्यनुदात्तादेश्वेतिअपवादत्वेनकोपधत्वादणीतिवक्तुमुचितं ननुद्धितस्येति हलस्तद्धितस्येत्यततस्तदनुवृत्तेरितिभावः नन्वणोलुका
लोपेनवानिष्टत्वोविशेषाभावोतआह तत्रश्रुतिआश्रयत्वात्पूर्वेलुकोनासिद्धत्वननुकप्रत्ययांतविल्वकप्रकृतिकविकारार्थकाणांतवैल्वकशब्दादिदमर्थेछेचेत्वकायइति
हौलुक्स्यात्तस्माणोनित्वकाद्विहितत्वादत आह कृतकुगागमेति गणपाठस्त्री द्वोपस्थितिकत्वेनतेषामेवग्रहणं नहिकोतानांकचित्पाठोस्तिगणपाठसत्वेनेवच
प्रकारत्वादितानादित्वाह स्येतिभावः भाविकुगागमेभ्यइतिकुसंनियोगेनप्रत्ययविधानादितिभावः छग्रहणोनेति न चत्तापितेपिकथंचारितार्थ्यंकुग्विशिष्टानुवा
दगामर्थ्येनेवतदनिवृत्तेः अन्यथाविल्वादिभ्यइत्येववदेतविल्वादयस्एवाहितडाहोपदिता न चविल्वादिभ्योभवाद्यर्थेणादीनामपिलुगापत्तिरेक्षणाप्रतिपदो

कौ॰ टी॰ वि॰ ऋपरिभाषयाविल्वादिपुरस्कारविहितमप्युपस्यैवलुग्विधानादितिवाच्यं ततोपिप्रतिपदोक्तत्वेनविल्वादिभ्यो मयोनिति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं तत्साधस्यादिति भा
९५ ष्याशयात् नकारोननिवर्त्ततेइतिअन पक्षेनितिम्यानिवत्त्वेनैवसिद्धेरिदंचिंत्यं श्रोत्रियस्यादिरु नित्यफलमवतुरिति प्रयोजनाभावेदर्शयतिरीसेवेति आसुतिमितिदि
तीयादर्शनादारहत्त्वन्नतादितिएवंचननोकेतिनिषेधास्यभावइतिभावः इत्यवमर्थमितिइदमुपलक्षणं तेनचकासादिभ्यो हेतुमस्यौपतदप्रहत्तिरपितत्फलं एतेनगुणविसु
पमेपसुखमीदत्रोनेवेषुवदितस्वापिसञ्चप्तताद्धतिसत्वेनइष्ठनिपूर्वकार्यस्येवातिदेशोनास्तिद्वाप्रातिपदिकग्रहणाद्यर्थमिसपाह्ल भावयतीतिनचसंनियोगशिष्टमाम्यादूभा
भावाहुलोभःअचवहोमित्यत्रपुनर्वहुअहणासामर्थ्यानसेनियोगशिष्टत्वाभावात्प्रत्ययादेशात्वस्यमत्काव्याख्यानात्सुपरिहरइत्याशयः इदमवृक्षेचिदित्यत्रारुचिवीजं एतपती
सत्रपुवत्वंअन्यथासिद्धत्वानित्यत्वादिलोपाभवत्येवअन्यथाहृद्वायुक्तिसतापयतीत्यापत्तिः तासिलाद्यदितिमसादेइतितवोक्तिरितिभावः नेन श्रीनेयइति इदंचिंत्रमितिक्लिव
कादिम्पइतिसूत्रेनिर्दिष्टितेनज्ञापकमप्यसंगतदरदभाचष्टदरदयतीत्याद्यर्थवद्रावस्यावश्यकत्वात्स्वकृत्राद्वाद्रस्मायामेधेतिदिनिःशिचुविन्मनोलुकू नन्वतदपथापदाति
हृद्धिःप्राप्नोतीत्यतआंगाद्गन्नतिअतएवइक्षनुकरोतीत्याष्टमिकभाष्यप्रयोगः संगच्छतेयत्रतानिस्थितमितितिः तस्याञ्चनित्यत्वाच्छेचिदप्रश्नात्रेतिभावः परंतुलक्षविशेषत
क्षानुरोधात्वभाष्यानुराधाद्वेषवदित्यक्षावातिदेशोपितेनदवयतीत्यादौहृद्धिर्नप्रापयप्रजोवभस्यैववागहृत्तइत्यस्यलक्षासाधकत्वमतएवभाष्येसिद्धंनेततयरिभाषाज्ञाप
कोत्रंरपिवगुणप्रतिपधक्रोदितःसनवकृत्यइत्येवप्रयोजनमुक्तंननुदवयतीत्यादिसिद्धिरितीदंचिंत्यमित्याहु प्रापयतोहृद्धायुक्तयुवाप्यपोरिति कृत्नु उदाहरणमात्रत्वा
दवभसंज्ञाप्रकृतिभवादीनामप्यतिदेशः उदाहरणात्वएवभमहुजीयवचन पष्ठमकंनतुतदपिपरिगणनमितिवोध्यं तत्रप्रातिपदिकास्मिन्नपित्रमिवणास्त्रजयतीमा एम॰

गर्थेभत्स्माववरुपकमितिवोध्यंइष्टस॰ किंचातदत्यस्पसर्वेत्रयादृगर्थेस्माद्दगत्रनेत्यादृउमपर्थतिलोपानुहत्त्वावयमर्थः दहोःपरस्येष्ठस्यलोपोपिउागमश्चेतिअत्रांसः पक्षोयु
क्तःप्रक्रियालाघवात् उपाटा॰ नचकृदित्यत्रकितीत्यननुहत्तोरुरूपेस्यायद्रस्यस्ययारिदीर्घः स्यादत्तआहुरुरूपेत्यादाविति अंगइति अंगाधिकारइत्यर्थः भात्येनअकाए
वेति उपादइयसदतिसूत्रेपाव्यमितिभावः इयँश्रोकानागुदित्सूत्रमादयसत्रेशेषणविरोधात् किंच नथासन्युक्तमित्येववदेतन्नसेतज्ञापयतीतितस्मात्जातिपक्षाश्र
येणोयेत्रांकानजन्नतुस्पष्टमेवजातिपक्षोपिभाष्यमानविषयोनेति रकौतोहतत्रेति आदिशब्दस्यप्रसिद्धावयवार्थपरिग्रहेप्रकृतविशेषणत्वमप्रसिद्धपूर्वेदृत्त्रिसमीपार्थपु
रियहेश्कतविशेषणत्वमितिभावः अवयववाचिनइति प्रथमावयववाचिन नन्ववयवावयविनोरपिभेदादन्यस्यान्यइतिहेतुरनैकांतिकोतआहअत्यंतेतिअवयवयोरिति
समुदायावयवयोर्हलकारयोः परस्परस्यासंवंधमित्यन्वयः अवयवावयविनोक्तनासंतेभेदइत्याहयत्रेतिनचैवंद्दिीयइत्यादौपुरएकारएवयवत्वेनस्यात्आद्येतावि
तिवचनेनावयवसद्दृशत्ववोधनेनावयवत्वप्रयुक्तकार्यवोधनाददोषः ननुदधिभोजनानेतरमर्थसिद्धिनेष्टश्यनइतिकथमतआहयदृष्टेति कायोरभेदइतिशेषःभाष्ये
दधिभोजनसमीपेइतियतोदधिभोजनसमीपेर्थेसिद्धिरतस्तदर्थेसिद्धेरादिःसमीपमित्यर्थः एवमन्यत्रापिवोध्यं ननुनञ्समासस्यगुणवचनत्वाभावात्कथमीयसुनतआ
हअपटुशुक्लादितिति अन्दवाइति नरक्पूरितिसमासांतःद्विन्मतोलुग्विधानादेवाधुगावचनादपीयसुनस्त्स्नवछदादिति नपूजानादितिसमासांतनिषेधः ननुसमा
सान्नद्वितोत्पन्नेर्वहुउाउपलंभान्नेदत्पुक्तमतआहमक्तवेति तदभिप्रायेणभाष्योजयतितथाहीति गुणमुक्तवानिति वाहुलकाख्यत्रेरिभूतेसुइन्नुपथ्युशाद्दीपि
सदागुणीवचनः नकदाचिदपिशुक्लादिवगुणवचनइतिततोप्युत्पत्तिरेवंसतिनस्यादतआहअथवेति येषांदिशोषरूपेणगुणाः प्रवृत्तिनिमित्तेनगुणवचनादुत्पत्तिमा

कै॰टा॰वि॰ न॰ चक्कत आकरस त्रोक्तरीत्या समासमासंज्ञया गुणवचनसंज्ञया वधामिप्रायेणेदं भाष्यं व्याख्येयं अपृथग्वचनसंतीतिभाष्यमपि प्रकृताभिप्रायेणेत्याह मतुयइतित्तदुपपादयु
५६ ति॰ समानेइति॰ गोरखरादिशब्दाजातिविशेषवचनानतु श्रीमिकादत्याह अत्रेति॰ मत्वर्थीयार्थो॰ मत्वर्थीयफलकं शक्लतइत्यस्य जातिविशेषवत्त्वेति शेषः पृथगेवेति
॰आरोपितपृथुत्ववंत एवेत्यर्थः तथा॰ पृथुशब्दादपीति॰ मारोवादिपरबहुव्रीहिरित्यर्थः कुतश्चिन्मनुपेतिकविहहुव्रीहिणानभावमिति चक्रसुवितेअपृथग्वचनसतीतिभाष्यात्
ननुमातयतीत्यत्रतुरिष्ठेमेयःस्वितिप्राप्नोतीत्यतआह उणादय इति॰ ननुलोपंवाधित्वाऽभावप्रवृत्तेहरुक्तत्वात्कथमवशिष्टस्य भावआशङ्क्य तेनाह टिलोपोपीति अकारस्य प्रायाष्टेतो
पाभवतीत्युक्तेसामर्थ्यादनेनस्यअभावः फलतीतिभाव वृत्त्वा हृस्वांतस्यानिरोपइत्यन्वयः तस्यैवटित्वादितिभावः मातयतीत्यादावितिअनेनान्नकारस्याभावादित्यर्थः नकत्तव्यमिति अट
जिष्ठकाक्षिष्ठादोप्रसंगाभावादितिभावः प्रकृत्ये॰ तद्धितइतिनलद्धितइत्यतस्तदनुवृत्तेरितिभावः विकारावयवयोरितिअर्थोतरतुतस्येदमित्यणीअनितिप्रकृतिभावाच्छोवनमिति
भाष्यसंकोचेतुशुनः संकोचइत्यनेनटिलोपनमाभ्यमितिभावः तत्रेति॰ संज्ञागमकृतपुनः प्रसंगविज्ञानाट्टिलोप इतिभावः भाष्यप्रतिषेधशब्देनप्रकृतिभावोभिसंहितइत्याह प्र
कृतिभावइति कृविनुभाष्येपितथैवपाठः तत्रयस्येत्यादीत्यादियहणांप्रकारार्थलोपत्वेनचसादृश्यंअतएवाग्रेन चेतानियस्येत्यादाविन्युक्तेभाष्येएतानीतिबहुवचनंप्रयोगभे
दैनोगुणाइत्यस्यभेदमाश्रित्यपस्येतियस्येलोपप्राप्तिरित्येतत्यस्येतीत्येवमादिनायस्येलोपप्राप्तिरितिव्याख्येयं अतएवकनयतिकनिष्ठइत्यादौ अल्लोपोन इतिलोपाननचतत्रोच्चार
णसामर्थ्यादल्लोपाभावः एवमपिनलद्धितइत्यस्यापत्त्रे: उच्चारणेतु सर्वादेशत्वसंपादनेनचरितार्थइनरायनेत्यादिसाहचर्याच्चलोपविषयएवप्रकृतिभावः एतेनानेतर
त्वाट्टेरित्यस्यबाधकइतिनिरस्तं॰ षएवेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यत्वाल्लोपबाधकतायाआवश्यकत्वेनतत्साहचर्यादृथाधिकारानुरोधाच्चेतद्विषयपिमायाप्रवृत्ते॥ एम॰ ५६

वोचितत्वाद्वनेकाक्षितिवक्तव्यप्रकृतिग्रहणाच्च अतएवोपक्रमेशौवमित्यत्राविशेषेणेतिपृक्षेन लद्धितइतिनप्राप्नोतीतिकैयटोक्तिः संगच्छतेस्थान्यन्याश्रयइति॰ शास्त्रासिद्धता
श्रयणादितिभावः विप्रतिषेधतावदिति अत्रविषयेस्थानिनोनिवृत्तेनान्त्यानिकार्यप्राप्तिरितिभावः नस्वाश्रयइति असिद्धत्वादितिभावः पराश्रयइतितस्याभावादितिभाव॰
अनयोर्योगपद्यासंभवरूपोविरोधः आदेशोप्रियशब्दस्य इष्ठाद्यानंतर्यविधानात्टिलोपेच प्रियशब्दस्यादेशनिमित्तानंतर्यविधातः स्थानिवत्त्ववक्तव्यआदेशप्रवृ
त्युत्तरं नतुतत्प्रवृत्तिसमये कृतेचटिलोपप्राप्ती नोच्चारितार्थ्यमितिवार्तिकमतेनदेवोध्ये॰ वक्तव्यकपूर्वप्राप्तटिलोपंवाधित्वापरत्वादप्राधादेशे कृतेपुनस्तंनिमित्तटिलोपः
सकृद्गतितिन्याये ननभवतिआदेशनिमित्तस्य असिद्धत्वादवनेतिभाष्याशयः श्रवणार्थइति॰ नचलोपेपिलपताल्श्रुतिः अशत्रवदित्यादावकारश्रवणायतदुच्चारणोच्चरिता
र्थ॰ इट्टशोविषयेद्विवचनेचीत्यादेः प्रवृत्त्यभावस्यतत्रैवोपपादितत्वात्॰ ननुप्रकृतिभावस्यविन्मतोर्लुकनप्रयोजनमतआह लुगर्थइति॰ ननुविन्मतुवंतस्यलुकटि
लोपोप्राप्नुतइति॰ किमुच्यतेन्यस्यतीत्यतआह विन्मतुवंतस्येतिभाष्यैदेशांतरमाह यथैवस्त्वपीतितदाशयमाह लुकइति॰ इष्यतइतिशेषः तथाचारणपकेतस्माद्ब्राह्मणोव्र
ह्मिष्ठंकुर्वीतेतिप्रयोगः अनपेक्षितविषयभेदमितिनन्यायस्यतथैवस्वरूपादितिभावः अनणपियुक्तयाश्रब्दादौटिलोपवारणोश्रेष्ठःज्येष्ठादौच॰ एवभूपानित्यादौभूआदेशस्यपु
णापवादत्वाच्चादेशस्यगुणः असिद्धत्वाद्युक्तिरुक्तभाष्यवार्तिकमतेनैकदेशिनइतिवोध्यं स्वजीपानित्येतस्मिन्नेवाइतिअनेनाभिन्नविषयत्वेलुग्लोपयोर्देशयति॰ नलद्धितइत्यप
मपीति॰ फलोदाहरणमस्याविद्यकृतहिंनांतस्यटिलोपेयनप्राप्तिस्यायाभावक्रोतआहमतोस्त्विति॰ ननुकृतेमतुपलुकिशब्दांतरस्यटिलोपः प्राप्नोति नतुमत्वंतस्येतिकथं
लुकानलद्धितइत्यस्मिन्प्राप्तेआरंभोनत्याह एकदेशोति॰ तदेवमभेदतिनोतमत्वंतयोरभेदाश्रयणातिभाव नविन्तिविन्मतोरितिलुकपंचमाध्यायस्थः आद्यः कमः वुधा

कै० प्र० वि०
९७
रोहविषयकक्रमः सर्वविषयव्यापनादिति· यद्बाधकं तस्य बहुषु बाध्येषु किं बाध्यमिति विशेषचिंतायां येन तस्य सर्वोपि विषयो व्याप्तस्तद्बाधेन विना सम्भवत्प्रयोगान्तरावरूपेणाध्नीयते तेन
वारितार्थोदन्यत्रा ध्नेमानानाभानदत्सयं न्यायोयं चेत्येनेनदर्शितं इत्यर्थः· अत्रार्थे तेन हृत्कंसंज्ञकत्तेपघवमिति· सर्वे विषयव्यापनेनबाधकोपस्थितिकाले रूढितिबुद्धिसंनिधाना
दनंतरत्वमिति अनेनापि भामेन तस्यैव बाधइतिभाष्यार्थः· इत्युत्तरे टेरितस्य यश्चादिति· इदं दित्वं एवं न्यासे योगुणाद्रत्यादौ तद्धितइत्यस्य लाभस्थूलदूरत्यादौ चेष्टमयः स्वित्य
स्थलाभेस्के शातश्चात्र केत्तिनडदं भाष्ये नसूत्रप्रत्याख्यानपरं किंतु इत्याद्युक्तोदाहरणोच्छम्यापि सिद्धिप्रतिपादनपरं· अतएव कनिष्ठइत्यादौ नस्तद्धितइतिटिलोपो नेतिबोध्यं· के
चित्तु कनइत्यंदोस्यादेशः सन्नेशाकं ध्यादित्वात्पररूपमित्याहुः तत्र यस्येत्यादिलोपेनकृत्रप्राप्यस्यारम्भाद्भिन्नतो लुकप्राये न पुनस्तदनापत्तेः कनिष्ठइत्याद्यसिद्धापत्तेः एवं नेदसा
धावपिहनतादवश्च कायत्तदारणार्थः परेतु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परिक्षोदाहरणानामन्यथासिद्धिप्रदर्शने व्याहरणोत्तरेणनुक्तोरस्योदाहरणाभाव एव विन्मतोर्लुगिवप्रादयःप्रा
दयः कनोदायश्चाटिलोपेनाप्राप्ते आरम्भमाणास्ति हि बाधकाएवक निष्ठइत्यादौ नस्तद्धितइति तु न अनुस्वारणासामर्थ्यात्तु सर्वादेशाः केशादेशोपि सिद्धः टेरिति लोपस्तु येन
नाप्राप्तिन्याये नकनादेशोनस्याद्यादिप्रवृत्तिरित्याहुः नभवतीतिवक्तव्ये नामसेवेतिहुत्राः प्रयोग इति बोध्यं इतिभवितव्यमिति यद्यपि ध्रानमस्तीतिबोध्ये विशेषाभावादिति· अ
सत्यपि यस्येतिलोपे पररूपेणारूपस्य सिद्धत्वादिति भावः। नमपूर्वो· पृक्षे इति· प्रतिषेधाभावपक्षे इत्यर्थः ब्राह्मणोजातो ब्राह्मणेनारद इति· क्रमेणानस्यापत्यं तन्स्येदंसा
स्यदवतेस्मग्र· एतच्चेति उक्तरूपजातविधिपक्षे नियमपक्षेवयथेष्टं न सिध्यतीति भावः अपत्य इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति ब्रह्मणोपत्यमिति· नियमपक्षे
दोषं स्कोरयति अनपत्येत्विति· अनंतरापत्ये जातित्वाभावादजातावितिविशेषणमपत्यस्य पुज्यते· तन्निवृत्तौ किमिदमपत्येनिषमार्थं मुतानपत्येविध्यर्थमिति वि राम०

शायेविधिरेवयुक्तः इत्याह अनपत्येनितित्यत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधोवक्तव्य इति भाष्योक्तदोषस्कोरणं पि तुल्यं दोषांतरमप्याह अत्रात्मीतिवक्ष्यमाणादितिनात्रापत्यइत्यादिनावक्ष्यमाणयोगवि
भागमनसिकृत्यैतदुक्तमित्यर्थः· अजातावितिपर्युदासइति· जातिवर्जितेत्याशालइतिटिलोपइतिसूत्रार्थः तत्र मनुष्यजातिविशेषब्राह्मणशब्दप्रयोगस्यष्टत्वात्तत्रैवपर्युदासः फ
लतीतितात्पर्यं दृष्टिमात्रमेतत्वनतुलक्षणेनायमर्थो लभ्यतइति उत्तरभाष्यार्थमाहइतरत्विति· ब्राह्मणइतीतिपूर्वसूत्रेणप्रकृतिभावप्रतिषेधेनटिलोपप्राप्तेरितिविशेषश्रा
ह्मणाद्यप्रयोगस्यष्टत्वात्तत्रैवपर्युदासः फलतीतितात्पर्यंदृष्टिमात्रमेतत्वनतुलक्षणेनायमर्थो लभ्यतइति उत्तरभाष्यार्थमाहइतरत्विति· ब्राह्मणइतीतिपूर्वसूत्रेणप्रकृ
तिभावप्रतिषेधेनटिलोपप्राप्तेरितिभावः अनेनैवेति· नतुनस्तद्धितइत्यनेनेतिभावः इदं वक्तस्वरूपकथनमात्रं प्रसज्यप्रतिषेध इतिअन्यथापत्यनुवृत्त्यानन्वयः
स्यादजातावपत्यइत्यर्थे विधेयानिर्देशादिति भावः तदुक्तं भाष्ये अपत्येजातौनेति· कार्मस्ता· भाष्ये शोनादितीकार इति अणोघ्यचइतिफिञपि फलातरबोध्यं अतएवोपक
मभाष्ये· शरकृतानिभवंतीति· बहुवचनप्रयोगइत्याहुः एवंचेति· ज्ञापके हि ज्ञापकसिद्धस्यात्वावैचित्रिकत्वात् छात्रेतिसिध्यतीतिचिंत्यमिदमित्यन्ये· अस्यत्राणवचनेप्र
योजनमस्तीत्याहअश्रेत्यादि· दांडिनायनहा भाष्ये सामान्येनेति· अन्निपरतो नस्ताद्धितइतिटिलोपेबाधित्वापरत्वाद्धनस्तइतिनत्वेभविष्यतीतिभावः अनपेक्षेति· बस्कते
सस्यवाश्चांनेनज्ञाप्यतइतिशाह्यांतरणाभाष्येउक्तमितिबोध्यं नत्वस्य· तकारस्य अतएवेति अनेकप्रयोजनत्वादेवेत्यर्थः भाष्ये एकश्रुतिनिर्देशादितिननुसूत्रेद्वंद्वसत्व
नसमासांतोदात्तत्वेनत्रिमित्रशेषनिघातेननिर्देशान्नाद्युदात्तस्यनापन्नोदात्तस्यनिर्देशइतिशंकैवायुक्तेतिचेन्नतदीयदिग्रहवाक्याभिप्रायेणाशंकोत्तरयोःस
त्वात्· एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति स्वरभेदेति· प्रत्यक्षमयत्नयोगः यथातस्यापत्यमित्यादौ त्वपगुम्रतीनदविशेषात् अभेदेनसर्वनामप्रतिपादयतितत्थेकश्रु

तिरस्युदात्तादीन् विशेषानिति सर्वस्वरसंग्रहसिद्धिरित्यर्थः नपुंसकस्य लिंगसामान्यसमाहृतसामान्ये स्थिताविति परिणामइत्यर्थः आविर्भावतिरोभावश्चागवस्थात्रास्थितिविशो षः ननु यस्येति लोपाभावे वृद्धिरचीति स्यादत आह अतो गुणादिति · भाष्ये नैवार्थो लुकेति · यत्र जो श्चेत्येव सिद्धत्वादिति भावः न मैत्रेयादिति · आशीनि षिद्धेवुश्चासिद्ध एवेति भाव वः तदा त्रीणीति · विदादिष्वेकदेशादेशार्थमपरे आगतिनिषेधार्थं तृतीयमित्यर्थः नक्षासहात्रापि न्यासे च खारिग्रहणानीति पदलाघवाभावान्नोक्तमिदं भगवनेति स्वेष्ट सिद्धिः॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चाध्यायश्च॥ ॥समाप्तशुभमस्तु

ग्रंथसंख्या [redacted]

॥अथ कैयटटीकाविवरणे सप्तमोध्यायः॥

कौ॰टी॰वि

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ युवोरनाकौ ॥ युवोरिति निर्देशानुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरति ॥ इहेति ॥ नपुंसकत्वान्नुम्प्राप्तिरिति भावः ॥ युश्चेति ॥ आसियणादे
शप्रसंगादिति भाव ॥ आद्येऽस्माधेत्तेनु भवत्विति ॥ सोऽन्त्यस्येति भावः ॥ द्वितीये आह ॥ उकारस्येति ॥ घ्यां सावर्णालाप इति भावः ॥ समुच्चारणामिति च
र्णकारसमुदायः ॥ तत्रावयवसाम्यात्समुदायस्य तथा व्यपदेशः ॥ मुख्यानं इत्यत्र यवयोः ॥ समुदायस्य तथा व्यपदेशः ॥ वर्णो वर्णानां समाना
धिकरणसमासः ॥ नन्वेवं समुदायस्यानाकौ स्यातां मत आह ॥ नेति ॥ यथा चेति ॥ ह्रस्ववर्णलोप इति तद्वत् ॥ आतपुंसगाभिनियुक्तानुत्पादोऽगसे
वीतयुवुशघात्मयागस्यापष्ठ इति भावः ॥ यद्यपि सद्धान्तेनावयवाधिकरणस्य संबन्धोऽभिमतस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय स्थानेनाश्रयणेन परिहरतीत्याह ॥ सिद्धा
न्तवाद्वेनास्त्विति ॥ ननु शंगस्य स्थानी नाविभक्तिस्थैव वत्स्यतु आह ॥ लोके इति ॥ नित्यत्वादिति ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया तत्वात्किं तराडन्तत्वाल्लोपप्राप्तेरिति भावः ॥ अन
रंगानपतीति ॥ एते नान्तरंगत्वात्पूर्वं मन्मा को भाव्याऽभिस्यात्तन्नन्वंगस्य विशेषणत्वान्नस्य न इति विधिः स्यादिति आह ॥ नन्वेति ॥ नापि युवुभ्यामित्याह
न चाविशेष्येणाति नित्यत्वादिति ॥ अंतरंगानपीति न्याया ॥ तृतीये वोध्य ॥ प्रत्ययलक्षणत्वात्प्रत्ययनिमित्तत्वं लब्धं चागमस्तेन लुमतातस्मिन्निति विदरात्
प्राप्ते ॥ स त्र्यागयस्य पूर्वीयतकरणमेवेति चितमेतत्तस्मान्नियेधानित्यत्वाभासस्त्रावतान्वियभाष्याशयः ॥ चिरध्यतदीति दस्तत्वस्य स्याधियरानि
त्यत्वादिति भावः ॥ साविहितादिति सचलस्यानुरोधाद्वा सत्यादत्वा च साधारणामिति भावः ॥ प्रधृतेत्वात्मलत्वानिमित्तत्वेनमानभिसेचभाष्याशयोयुक्तः ॥ यथा ॥ राम
हृदयसे नुसर्वयासांनिधानमेचेतिनयसेनोऽवभाष्ययोऽतितमुपाध्यायैः ॥ कार्यकालपक्षे इति आवश्यकयुत्तलक्षणाभिहंअन्यत्र यथा हृशोऽयमेनायारिभा

णादेशे कार्यकारणागमनमिति किंनिवोतिसूत्रके प्रत्येकामृत्वामभिधानं दुर्वारमिति भाष्यासंमतिरिविकल्पमेकेनेताव्याख्यानेदत्याहुः ॥ पूर्वेतु अंगसंज्ञायाः परनिमित्त
त्वेन तद्द्वारात्वस्यापि परनिमित्तत्वमिति स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरत्वमप्रसक्तौ परनिमित्तत्वाभावोपस्थत एवाजधा इत्याहावत्वाद्वितीयेऽहन्तु समभिमित्तिनकश्चि
द्राक्षयोर्विरोधग्रहणात्याहुः ॥ ननु युवायाभिभिन्नत्वमित्युक्तास्यनिमित्तत्वोक्तेः पुत्रैः सत्र आह ॥ अनाकैति यावद्वयं पुत्र इतिशहेतन्न ॥ आत्प्रतिनिमि
त्तत्वेन प्राप्यभासइति भाष्यार्थ इति भावः ॥ सर्वधातस्यापि संभवादाह ॥ आतंगत्वादिति शाहयोऽस्य निमित्तनिमित्तिभावादावस्थानपादेशाभावात्त्रा
त्युस्यासंभवादाद्यपेक्षमहणामिति भावः ॥ युक्तस्तत्ता हप्रत्ययनिमित्तत्वात्र्यैतितैव्याधिकरणमप्राणस्याप्रुक्तान्नमुपपादयति भेदहीति भेद
स्य हि संबन्धितावेक्षेहे कयायोविरोधस्यज्ञानमाप्तस्सहमकत्वाद्विरोधसंभवतिविरोधस्यान्याय्यत्वात्तनन्याय्यः ॥ अत एव निमित्तस्थपत्रोकर्मभा
रपस एव स्त्रीयनेत्त्वकर्मधारयेताभिवाचक स्थयंत शहस्य पूर्वनिपातापत्तिः ॥ पूर्वदृष्टान्तस्युपालात् इत्याहुः ॥ वार्तिकमिति ॥ तदर्थप्रतिपादकमित्यर्थः ॥ ह
ज्यादीनां प्राप्त्यभावादनर्थकः ॥ प्रतिषेधोत आह ॥ सर्वधिन्नहीति ॥ सत्पपीति ॥ युस्त्रेभानिमित्तपुत्रोऽत्यपूर्थन्नत्वादवहीयमन्त्रुच्यते तथा प्राप्त
सस्त्यपर्यन्त्यपुर्तितीत्येवतत्र्योगानिमित्तत्वाभावात्प्राप्तेतनाह ॥ तामनाशयः ॥ अवग्रहे अवांतरपदत्वस्य नियामकत्वोपाः प्रायेणादर्शनाहो
हअहलाद्यवर्णितेनहनाद्यवग्रहे अवध्यनाकयोरवकाशं दर्शयति ॥ कुनदुनिति ॥ अवथवान्तरेति ॥ सर्वे चोकार एवानुनासिकत्वापत्ताभितपथः

६

कै·टी·वि ९ दिदुवृद्धतीति· उदितोवेतीदिक ल्प्यार्थंहि तत्रोकारानुनासिकः ऽपूर्वे। धेोर्विशेषदर्शयति· इपीति· वाक्यभेदइति· उगितोऽपि· अहंता हुगितदृत्वादित्यर्थइति
भावः वाक्यभेदेपि सामान्यउगितश्चेति सूत्रभेदेतिवोध्यं· तत्रसार्थमन्त्रानुवन्तेतत्सस्य तद्वाक्ये ऽसंबंधेनतस्य फलस्य वदेति· इहतुनफलं· नचोगितोदंता
त्वदोष्वित्यनुफलं· उगितइत्यस्यडीपासहसंबद्धतयापूर्वेत्प्रसक्तेतरतइत्यस्यतद्वाक्ये ऽसंबंधेनतस्यफलस्यवक्तुमशक्यत्वमितिभावः नन्वेवं
नोरन्देतु नैनेकवाक्यतयैवसंबधः स्यादत्तआहततेति· अनंतत्वाख्ये अत्वाद्वेति· एजन्तस्यामित्याहावपि वहिरंगादेभक्ति निमित्तनलोपस्यासिद्ध
त्वादितिभावः नचैवमपि पादोन्यतरस्यामित्याहानुवन्तिप्रदर्शनंव्यर्थमतआहव्यतष्यावेति· अतोनंतरमित्यर्थः उत्तरत्रोपस्थितः पलदर्शयति दावे
चीति· नन्वेवमपिदापएवसाहश्यतो अतउगितइत्यनयोस्तत्यदर्शनंव्यर्थमतआहदाप· स्वातं त्रोपि पादोन्यतरस्यामित्यत्रोनिशेषः अतइसेत
दित्तिसमुदायस्येदनिवृत्तिः कथ्यतेएकदेशस्तत्तुवर्ततएवेतिभावः वर्णिये समुदाये तिउकारादिशिष्टयोर्ग्रहणादितिभावः इत्यपमपीति आस्या
परिक्षायायान्वसाधारणप्रयोजनस्यभाष्येऽदर्शनादियंनिष्फलेतिकेचित· भाष्येनुमापन्निदोषंपरिहरतितुभिक्षाप्यत्रसाधारणप्रयोजनस्य
भाष्येऽदर्शनादियंनिष्फलेतिकेचित· भाष्येचिति· नेषदोषइतिभिन्नत्वाविर्ति विवपससमीतिभावः नन्वस्यदोषस्योनइत्यपकर्षेणापरिह राम
तत्वात त्कथमनथप्रयोजनतमत्र आहएवमर्थमिति· साधुत्वोन्वाख्यानपहन्नस्यभगवतोऽसाधुशाद्धेच्चारणमनुचितमतआहसमासेकादेशइ २

तिभाष्येउपसमस्तइतिसमस्तपर्यायोयं आचार्यक्कि वेतात्कर्तृ स्त्रियांक्कि वतनभि वानान्नेतिभावः आचार्याक्किवेवृतेत्यन्ये· नन्वुक्तदरीतिहभाष्यातेस्तितदापि
रूपप्यतिभाव्यमतआहनपूजनादिति· वस्कुतः ष चः प्राचीनेष्वेवसइतिसिद्धांतादिन· स्त्रियामितिकपोहृदीर्घत्वादिहचित्पक्षाभाष्यातविधेरतिहात्वा नरभावस्तु
चिते· घातेदुमितिसूत्रेः मपुप्रसदेपुमानितिस्त्रियामितिसूत्रस्थभाष्यात्स्तस्तनसस्य पाहस्वआतिवक्तु प्रचितेकाचिदाहुरितिप्रत्ययस्यप्रकृत्यशेउस्थिताकोश्च
तपावक्षदोदितिशेषणात्मवपुत्रोमिति अत्राहुरिति· भाष्यएवभवतिभागितिपाठः भाष्येयोगविभागइतियोगविभागोक्रमभंगावान्तदिपर्यासइतिभावः ननु
फलइत्यस्यस्त्रयोतिसंवर्धात्भयोः शेषइत्यपुत्तैमतआहयुजोरीति· ननुफलइतिकर्णोत्तनभेदः स्यात्त आहफलितीति कर्णादइति भावस्त्रोन्तानुप
पन्निमित्यर्थः गोतारिधिति· हिवातेरगेपिमिद्धेणोरादिपाठकल्पनेमानंसंवंधकत्वाभावतोपासम्भवतिपुजर्थःमपाठ आवश्यकइतितत्वदूतास्त्रहेति
आगहिकाभिप्रायइतिशेषः भाष्ये इचैवदोषइतिअत्रदोषः चौरस्युमतितत्रयामपिदोषइतिभाष्यार्थः नचोगितः परत्वर्थापिपूर्वस्मात्परस्यह्रस्वकन्नेवेच्च
गात्लोपस्यस्थानिवद्भावात्सुमतितरोपउनदोषइति दाच्यवहिर्भतत्तरत्विमित्तकत्वेनवहिरंगहस्तस्यस्थानिवत्त्वस्तुहस्वाऽसिद्धत्वेनपूर्वत्रासिद्धीयइव
तत्रस्थानिवत्वाप्रवर्तेः पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाद्विधानास्युपगोमितिविधानमेवाश्रीयतेनतुस्वरूपपरत्वमितिभावः भाष्येतिक्रन्दयुवोरिति
केचित्तुप्रशद्वेउकारउच्चारणार्थः दस्कैकेवलएव विभक्तेचेवाच्चारणोसहायसंपादनात प्रत्ययेष्वपुकारउच्चारणार्थएव एवंचाणाधिकारादि

कै·टी·वि· गसंज्ञानिमित्तचोरादेशविधानादृत्तिप्रसंगाभावेनघोषनुनासिकत्वप्रतिज्ञाफलंचिंत्यमितिवंतितन्नविषयेऽचारणार्थीनामपीत्संज्ञायास्तस्यलोपइ
३ तिसूत्रेउक्तत्वात्तत्स्मारन्नुनासिकपरविशिष्टयोर्मुखोमिमावादेशावितिभाष्यतात्पर्येऽकारस्थिति लृडादिविधिविशेषः यत्र लुडादावनाकाविध्येतेत
अनुनासिकपसाः पठनीयाः मृजुरित्यादयस्त्वानुनासिका इति दोषाभावः आयनेयीनी· आयनादिषुफोनंइत्यंतादेशोपिदृष्टतइति धातो
रितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः इस्य कुडत्वपक्षेपिदृष्टतइतिकश्चित्‌ न तु प्रत्ययादावुदात्तत्वंमापनात्यामविष्यतीत्यत आह अंगाधिकारइति· पृक
तिनिरपेक्षत्वादिति प्रत्ययस्त्वंगियोमृगाविशिष्टत्वादितिपाणिनीयंयत्रपदेशिवद्भवतेनेतु कृतायनादीनामेचफञादीनामाद्युदात्तत्वविशिष्टानांवि
धानान्न दोषः अन्यथाशान्त्वमित्यादौ नंजुनोपे वा देशात्ततो दात्तत्वप्राप्नोतिमध्योदात्तत्वं चेष्यत इति भावः ननुस्वरादि तस्याचऽचारणाया
मात्कथमसत्वाक्काः स्यरत आहप्रवृत्तिकालेति अनुदात्तधर्मेति अनुदात्तत्वरूपधर्मेत्यर्थः प्रत्ययान्तस्यान्त्वोति· इदंचिंत्य आद्युदात्तत्वविशिष्टाना
मेवप्रत्ययानांविधानात्‌· तस्माच्छित्त्वलोपेन प्रत्ययसंबंध्यादेशानामुत्पत्तिनियोगशिष्टकार्योदपिपूर्वप्रवृत्तिर्बाध्यतइति भाष्यार्थः प्रत्ययविध्येकवाक्यतया
कृतायनादिवाद्युदात्तत्वविशिष्टानांतत्स्थानेविधानमितितात्पर्यं· नवाध्यतइति तत्स्थानोपदेशस्वत्वेलोपेचादेशाप्राप्तिरितिउणादीनामित्यपेवोक्तमि · णप
तिभावः इतिकृत्तप्रायाभावात्कथमादेशानांनित्यत्वमत आह उपदेशइति· इतिशेषः सांप्रतिकमिति उपदेशइतिपराभावादित्यर्थः सांप्रतिकसद्रा २

वेश्वतपर्वमात्पायमाणस्यायुक्तत्वादिति भावः भाष्येजापकमेवेतिनत्वच्छलत्वादिति वाच्योत्तरद्वीपस्वादावृत्तुनिष्प्यातिपादिकप्रत्ययानामध्यादेशाभाकृत्याप्रयेत:
आयवादीनांनिर्विषयत्वापत्तेः फधक्छादीनामात्प्रत्ययेष्वभावात्‌· ऋजादीनांचितुस्वरापत्तेःविये यादिनिदेशानां चाभावात्पतेस्त्वाहुः भाष्येप्रातिपदिके
विज्ञानाच्चपाणिनेरिति· अत्रपाणिनेरितुक्त्वामपिषायजुषोत्पादिकोनिष्पत्तिमप्तोक्षाद्यस्तुपाणिनेरनुत्पन्निपक्षे एवाभिमतइति दर्शयितुवस्तुतः सौत्रे
त्पादोषत्वमपिवहुलग्रहणादितिसर्वथाइव्युत्पन्नत्वाभावेविनिदोष्य· कोति· अतारिस्वादिति अतोर्गांवाहताडेशास्वेवमेवाडमान इतिभावः नन्वेवं मातृकुका
रापदेशोव्यर्थोत आहऋकारोपदेशादितिप्रत्यये अतिअतः अतेति त्रिस्वारणाभावोलाघवेत्र अतवहुवरोच्चारणाभावोलाघवमितितबोध्यं· यदार्थम
धिकारोति अर्थाध्याहारस्यरूपत्वव्हवाओ भन्निर्वाहः पञ्चमोपस्थितेः शास्त्रवोधेगालिल्याहरूपामार्थीत अंतभीवात्‌· एथगुपस्थित्यभावादितिभावः यदा
हितिपृक्तांगीकारफलमाहसंख्याव्यमादिति संख्याग्रहणेनिसंख्यादिग्रहणोत्पर्थः अंतरंगत्वाद्दिकत्वे इति इदंवस्तुस्थितिकथनं अंतरंगत्वं चा
संज्ञानपेक्षणान्तलावस्थायामेवप्रवृत्तेर्वा अनकारांतादंगात्प्रत्ययावयवस्यात इत्यर्थात्‌ आहः प्रत्ययभक्तत्वेनअवधायकत्वाभावादितिभावः
प्राधान्यादितितस्यस्थानित्वेनप्राधान्यंप्रत्ययस्यचपादित्वेनतद्विशेषणं· अत्रांगास्पर्शतइत्यनुशासने चम्याविपरीणम्यतेभ्रा तइत्य अतुअगनिमित्तप्रत्यया
वयवकस्येत्यर्थान्नावध्युपाद्यनमितिभावः प्रतिपदविधेरिति शीङोहिक्तीतइत्यतोनुवृत्तकस्पर्शक्रियोत्तस्य चानवकाशः तत्रावश्यप्राप्तेरारभ्यइतिभावः एते

कै·टी·वि
५

[illegible]

राम
४

[illegible]

कै·टी·वि· अतः शिक्षाविकृतेनुस्वरसोप्याप्तोनुम्विप्रतिषेधेनेतिजश्राया इतिस्वत्वस्यभाष्येणाविभक्तित्वज्ञानप्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वसाहेशापेक्षया
५ विभक्तिकार्याणांअन्तरंगत्वात्पूर्वप्रवृत्तिर्वीकाराणां प्राप्ते ठाहुःसीत्पादीनामन्तर्निमित्तत्वादीनामित्यर्थ इति नोभयापेक्षत्वे· एतेनपरत्वेपरावि
शेषापेक्षत्वे तादृशा बहिरंगत्वाद्युपघातः तादृशवहिरंगत्वस्यभाष्योक्तप्याश्रयत्वाभावात् किंचपरत्वाज्जुरसाहेशेप्रतेकेषु प्रत्ययस्याप्रवृत्ति
क्तिकेतेवपूर्वेजात्साहेशेइत्याद्यप्राप्नोतरभावपक्षेचतस्याप्राप्त्यासंनिपातपरिभाषयानस्पुपयोजितत्वस्यासंगतत्वादितिकं उ· ये· इत्युत्र
प्रकृतिरूपस्यलक्षणाकत्वादिक। ष्यतइत्याहचतुर्थ्येकवचनस्येति सर्वतान्तःपरत्वात्कार्यपक्षे स्वार्थद्वयोर्लुमादिकमेरणान्यास्यानपक्षेच
दोषाभावादाह लोकेइति· वर्णविधाविदत्यस्यप्रत्याख्यानेप्याहेतादृष्प्राप्ति· ओड़· आप· ननुङपक्षग्रहार्थेङ·कारोच्चारणस्यसत्वात्किमर्थमितीत
प्रश्नानुपपत्तिरतआह· ओड़ि·तीति· असिद्धस्यानुवादेनप्रयोजनाभावात्पर्थः अनेकान्ताइति· अत्रपक्षेआनर्थक्यमेवहेतवोनत्ववयवावयविभा
वःतच्चसमुदायस्यैवप्राप्यस्याप्यस्तीत्यर्थः अवयवावयवयोरपिविशेषत्वाअपिहेतवोभवंति· आमाह्यसिक्तौ· पितरस्त्वत्राइतित्याद्याप्ततः
अवयवसमुदायसंबोधयवत्वेनदिश्यतइतिभावः इहशीविधौ·सप्तमीषष्ठ्यादिवचनस्य·नप्राप्नोतीति· अत्रटकारस्याप्यनुबंधस्याभावात् राम
इतिभावात्इतिभावः·नन्वोडीदविधानाभावेनोपदेशाभावात्तत्पक्षेतत्त्वाभावाच्चेत्संज्ञाभावेनकथमित्कार्यापारनमत आह· ओड़·इतीति ५

1538

चित्वइत्वेतिभावः अभिधानुवादाभावात्त्वस्तुपपत्याओ ओदौ इत्प्रवर्ततितिक्रमनुमीयतइतितात्पर्ये नचपाठि अवश्यंप्राप्ते शीभावाभावप्रसंगवारइतिनरो
धस्तेच्चारितार्थ्येनासंभवएववाधकत्वमितिवार्त्तिकरीत्याप्राकालत्वात्तइत्सर्वकड·कारादावितिव्याख्याने आड·याजयारामुपसंख्यानमित्यत्रपालुके
स्तस्थवार्त्तिकविहिताः·प्रवाहवेतुदाहरणामसंगतंस्यादित्यस्वेपहभाष्येःस्थवोवर्णीति· असंदेहार्थइति· आवइत्युच्चमानेकिमयमानेकिमयमाववज्ञत
ओड़इतिसंदेहःस्यादितिभावः ननुतिनिरनुबंधकत्वे ओटःसानिबंधकत्वात्तग्रहणांनस्यात अहप्रत्ययस्यचेतितदेतद्वाष्येकेनचेतद्ग्रहणंग्रहणांधिसादिना
अनेनेोड़इतुअमानेप्रथमादिवचनस्येवस्यादितिदोषस्तइतिङ·त्वाभावाच्चेआप्रसिद्धेवतीतिवोध्यं ननुसंभवतिप्रत्ययग्रहणेकोकुवर्णग्रहणंस्यादित्यग्र
चेत्ग्रहभाष्यःस्थवेतिनवेहेति· एवंद्वमाप्नर्थ्योत्पूर्वसूत्रनिर्देशफलंचसामान्यग्रहणमितिभावः भाष्यकोपपकरइति· अयुक्तोपनिर्देशप्रकारइत्यर्थः
ङि·त्वविधाद्वर्णेति· याजपडस्त्वात्तुङ्गेङि·तीतिकर्मधारयेणावर्णनिर्देशइत्यर्थः तरादिविधौचस्वरूपसत्वप्रयुक्तवनिमित्तनत्वर्थनिर्देशइत्युक्तंवणोन्याय
मितिचशब्दोवार्थे· ननुङि·त्वस्यैवाभावेङि·त्वेनदोषइत्पयुक्तमत आहङि·त्वसतीति· अपापत्रोशासवर्ययुक्तस्यइत्यस्यापयोधात्वितस्यचप्रवृत्तिमस्युपग
म्येति· वस्तुतोस्त्वत्रोशत्वमित्यस्यप्राप्त्रोत्तत्रैश्रूवामित्यर्थः लाघवविभक्तीत्यस्यत्वाघकोभविष्यतीत्यइतिनदोषः योगोपस्यप्रवृत्तिर्भवतीत्याशयेनोश
धाचितिवार्त्तिकप्रवृत्तमितिवोध्यं प्रियाष्टादीनात्वनभिधानमेवेतितदाशयः केचित्तिसमासादावित्यर्थः ननुसमासेप्यंतरंगत्वादेशप्राप्नोतीत्यतआ

कै·टी·वि· हच्चेतात्तगापीति व्यवहिता दिति कालतस्त स्याविषय्यः तत्रपूर्वेति तत्रकोबाध्या त्याक्षितिविशेषचिंतायांपूर्वस्यैर्वबाधोत्पाप्पुइतिभावः पूर्वानुभवजातं
६ क्काराज्जनुस्क.ष्मितिविषयस्येत्यस्क.एयेः उत्तरस्यत्वननुभवात्स्म.त्ययोगः न्यायातस्सर्वेपिप्रसक्तास्तन्न्यायएवात्राप्रीयत्नदत्पृथ्वीयोवातस्मादनेनैतः इतिभाष्य
स्पाह अथवेति येनमाप्राप्त्यायञोक्षयबाधकोवंप्राप्तेतत्रैवमनेन्यायाव्यवस्थायकाउत्पाशेयेनाहमने देतिएवंचमस्यविषयइत्येषएवहमाक्षिमुं
त्यइतिभावः ननुक्त.तात्वनिर्देशाद्रात्वाभावेकथमसित्थाभिरत आह अष्टाभ्यइति अथनइतिदत्तिनचयथान्यासिबहुवचनेनगोरोः स्मप्रसक्तिः तवत्ते
दभावेनगोणोपिस्यादितिशेषइतिबौधाचं आत्वपक्ष.एवमहन्निरित्यर्थयदोयेनार्थेबहुवचनस्यचाभितार्थेनैतत्पृथक्त्वनेमानाभावात्तनचक्त.तात्वा
नुकरणादेकवचनेनैवसिद्धोबहुवचनंगोरोः प्रहृतयमितिवार्थं अथनइत्येवबहुपादिति भाष्यविरुद्धस्त्वाशंयकत्वनाया अनुचितत्वात शाहवाहुल्येतव
हुवचनस्यन्यायप्राप्तत्वाच्च तिस्र.भ्याजसइतिवत्गोरणांबोभियार्हादीनामनभिधानस्पष्टतायस्स्नेभाष्येऽक्ता चान्यापकइति इदंचहलीयनतुहन्निपस्केत
दनुहन्निपस्केतडजेशशसोविषयआत्वसापीत्येवज्ञापकमितिबोध्यं उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानेन्निउत्तरसूत्रेऽपुरस्ताद्यमानेर्थः स्त्र्यमोर्नपुंसकत्वमपीतिप्राप्तेक्त.ते
लुगप्राप्ताविति भावः पाक्षिकमिति कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापिकांचिन्नित्यतास्युपगमादिति भावः तेदबोधयादपति पुरस्ताद्योगे उपसंहारादितिसंपादय राम.
दित्यर्थः पथ्यात्वथात्वइत्यत्वित्ति पथ्यात्वक्रमाद्बन्तदुपसंह्रतेतितच्छन्देनप्रकृतेऽत्वविधायकंपराम्टश्यतेत्तदंपादितितिन्निकेनातोमिन्निलक्त.णात ६

तदेतदुपपादितः संपादितः प्रहृत्त्रिविधातोयमतस्तुकशाहंदुर्बलमित्यर्थः यथावासुदेवसहायतेप्पिपांडवानांबलवत्वमेवमहाहंति तद्वदित्यर्थः वासुदेवस
हायत्वादितित्संज्ञायलोपेपंचमी तत्सहायत्वंप्राप्येत्यर्थः द्विजोप्युद्यतइषुभिरवधतीति अनुपपद्यते वचनंविनापिद्विमितिसिद्धेरेशे यतिकेचित्त्वत्स्यादिम्परे
तिवन्त्रत्वमितिभाष्यकाकुः नवक्त.व्यमित्यर्थः हेतुक्त.प्रसिद्धएवांतरंगान्पीतिन्यायस्पष्टितराशाप्रः प्रोसेनेत द्वाभ्यवत्वात अंतरंगानपीतिन्यायः साक्षा
स्तिकत्तु विधेयपदवेतिभाष्यंतः पुरस्तात्द्वइदमस्वादितिसूत्रस्थभाष्यादिरोधात आरपस्पद्ओविति आत्मस्यनिमित्तमित्यर्थः नपुंसकस्यत्यादित्यर्थः त
पुंसकादरणाद्यादितिनपुंसकत्वंप्रतिपादकारणाद्यादित्यर्थः कस्तुपुनरर्थस्तयोर्वचिपत्नमत आह शाहदायकंवेति आदिनादिभावस्तियाप्रतिसूत्रस्थेननस्य
र्थेनयोर्विपर्यासनलोमिभाष्येयोर्दविरुध्यतेत्समादर्थग्रहणमितिस्पभाष्यस्पनपुंसकार्थाद्दायत्यर्थः अर्थयस्पनपुंसकेद्रव्यत्वस्यार्थमतिपाद
केलहृणाविभावः अनइविधौनपुंसकग्रहणाभावात्कथमव्याप्तिंस्त्रहाविनमत आहनपुंसकस्येतितेनत्तुस्वीति वाक्यभेदेनसंबंधादितिभावः व्याप्यो
बहुलमितिविज्ञाव्यत्यवेनापोहितेसिध्यतिकिंवाक्यभेदेनेति न्यायः द्वकार्यएवेतिनात्रतस्याविषयोतपबहुलवनाभिसंबंधेऽपिसौपति बेध आर स्वइत्येले
अस्थादिषुशहग्रहणमितयनेनगदधिसारथोस्यादिविधयेपठतांनपुंसकग्रहणमित्युक्त.मित्याहविशेषणोतिः नपुंसकार्थविशिष्टेतिगुणः इतातमसंख्या
दशितन्यायादितिभावः वैवेदमितिकिंग्रहस्त्रोरूपइत्यर्थः नत्वेतस्पस्पकतरस्पेस्क.ग्रहणविचाहस्पतत्थ्ना व्यापः युक्त इतिवशेषः तत्रहिन्तुपृथक्त्वादि

७

काशि·वि· शब्दग्रहणात्स्त्रस्य यथेष्टमित्यनंगत्वात्यर्थपक्ष एवेह संग्रहात्संभवत्र चात्पक्षे स्वकोपत्ताभावेनवा किं कात्कृतो विचारो न युक्त इत्यर्थः एवं चात्र्यमस्यास्ं
७ भवेत् क्विशो वर्णमवलिंगग्रहणात्तद्भावे प्रकृतं स्याशम्प्यातिनित्यापिः अत एव व्याख्या विनिनास्त्रि तत्स्व हि नपुंसकग्रहणं प्रमाणाशत्र स्वनपुंसकत्वं थास्यादि
त्यर्थं तेन हृदोहृत्तो येषु तानि बहुहृन्ति तानि अत्र बहूनि हृदीति येषुक्तो बहु हृदीत्यत्र चतुष्पवत्प्रत्रिवाच्यं अत्र आमादेशादिविक तस्य प्रश्नपत्ति भाष्योदाहरणास्य हेक त
त्वंपृश्नपर्यायोवोध्यः तिहृन्ति ले स्यत इति लंज्ञायांफलाभावादितिभावः संयोगान्तस्य लोप इति उत्तमस्त्रेफ लग्रहणेनक्वचित्स्कलोप इत्युभिप्रेत्येदं न तु चारणार्थ
स्यापिनिहत्रये तुनामिकत्वमावश्यकमत आह उच्चारणार्थो नास्तीति पोऽडविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यापिनिहृत्यं त्वे विनाहुलस्तेति अनुनासिकत्वम
वश्यकं वक्ष्यादोनुन्ड न धातूपदेशइदित्याभावात्येषांहिपदार्थोपस्थितिकालेवाड त्वेतेषामुपदेशो धातूपदेशोसन्द्धि धातोत्तमत्तिहे मानधातुत्वं स्यानिव
द्भावनक्षाघ्याम्तिडोषिच धातु त्वं गाहीनेकः सत्यो चेत्याहुः नन्वेयेननाप्राप्तिन्यायेनइ काल्को वा धेकतरहित्यादिसूत्रासिद्धिरत आह कार्यभेदाच्चेति नन्वका
र्यभेदेपितुल्यशोभवा धकत्वं तु वीरस्थितपरत्वेभाष्येऽथवाडीदात्त नन्विरःकारकइति वक्तु युक्तमत आह रेफकारस्येति स्वरूपेति रेफाश्रितो देशस्तत्स्वरूपतपर्थः ना
पीतिपूर्वोक्तहेतोरेव एतदर्थमेव विधेयमस्याप्येदःपूर्वनिर्दिष्टः तेन गाऽत्रमावाध्यंतेइति विप्र आदेशशब्देनाभिवोच्यतेस्यानिभेदमांभ्रातपदहुवचनमनुपपित्या एम
दावमाहोक्तंस्त्यस्य श्रोत्रसलोपेतान्त्रिमित्तकेहल्तेजसः प्रीयादित्वन सन्निपातपरिभाषाविरोधात इह शेषपिशब्दनिपातपरिभाषाप्रवृत्तौ अत्र पूर्वपक्ष ७

सिद्धांतांकस्यापरंभाष्यमेवमानंदे प्रथमयोरिति पूर्वाममनुच्चर्यम अथ्येवेति व्याख्याने पुनः प्रसंगो नश्याद्यापाटनमाभाष्यविरोधः अंगस्येत्यभिधानात् इन्द्रियापिलत्वमि
द्युक्तभाष्यमाहृता शिष्टाविषयेपिपूर्वपक्ष आहं गतेस्तु अत एकजपाहाई प्रमोजाजनोजोदीडः तद् त्यतेषु पतास्परिभाषान्तापनात्तरकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनमितिप्रश्ने
पिदगुणप्राप्तिप्रधोनवक्तव्याभवत्यपेदोक्तेनतुकिं विशपितृस्वमयोजनस्तेनोक्तं अयमो भुमित्यत्र सिद्धांते अथ्यमितसेवक्षुरइति स्पष्टं पुष्पह्स्वरेतना हेयाइति
स्वअष्यऽभाष्याशिष्टीलविवेधयुप अपेवपाठः क्वचित्तु विधय इति पठ्यते सोपपाठः अमः सर्वनाम स्थानत्वाभावातपकृतौ गतत्वाभावा चेत्याहु सुपूर्ह्स्याडा
उ अस्सकारस्येति शेषेलोपइत्यर्थः संपद्यते इतिवाटेशफलमपरासवदेशाभविष्यतीसुक्तमिति भावः नचोत्तस्यादेशोपिविभक्तोत्वादेशस्पत्वाद्यावीजिंडवां प
मूर्धन्यविभक्तौवादेशारूपत्वात् नचवर्णाहागंवलीपडतिपूरूपात्पूर्वमेवपत्वे एकस्थानिकत्वे एव वाणीशयोस्तत्पद्ने शिणाशयात् अनादेशाइतिन चोदेशव
त्वान्कथपशेषइति वाच्यं अनादेशपहेलाघवेनतस्य सुप्येवागीकारादिति भावः नहि तदशेति अत्र च न्याये लग्रहणात्ति ज्ञानादिरिति भावः ननु विभक्तो यमा
देशोतपहस्पातिकेयमत्रायं न्यायोत आह पदशहेनेति अस्य च न्यायस्य शिक्षणमेव स्यापकमितिवोध्यं उ प्रथम ननु प्रथमस्य शहस्यान कार्यत्वोन्नापवय
तत्रैवग्रहणामित्तिनो स्वयाभावेन कुतोयमेवसंदेहो तत्र आह पूर्वात्येतिलिंग विषयसंदेहस्यापिनिराकरणमाहुत तयदीति अतरोगतमेव दर्शयति नवेत्यि
ति ननु प्रत्ययपयोर्ग्रहणेतिङाघयोः प्रत्ययपयोत्तप्रयोग्रहणं कुतोनेत्यत आह प्रत्ययग्रहणोति स्त्रीलिंगनिर्देशतडप्रथमादिश्वादीनां सुपोत्रिकेधेचहूरवार

कै·टी·दि
८

नग्रहणासंभवएवनेतिभावः समुदायस्येति· उद्देशादयवभेदस्येत्यर्थः शाहच यदि द्विदिति· इतिलुप्तषष्ठीकं यकारमेव एवं च द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्द्वित्वापापि
प्रथमशब्देनलक्ष्यतइतिभावः अजादिविशेषणादिति· पूर्वतस्सदिविधिः पश्चाद्विशेषणांवंशाद्वरूपविशेष्यमादाय भाष्यप्रामाण्यात् तदाहिविधिरिभावः भिन्नानीति
वचनविपरिणामेनेत्यर्थः आदेशेनैकादइति· शाप्तोनेत्युच्चारणार्थाकारोणाविभक्तिकोनिर्देशइत्यर्थः एतच्चेतितदन्तग्रहणमिदंतुस्पष्टमिति सिद्धिरिति भावः लिंगात्व
मितियाठेऽर्थेआयुजेत्यादः आत्वेसिद्धमितियुष्मद्स्मदोरित्यवेनंतनुयुष्मानित्यत्रोदेशविशेषेष्वात्कथमात्वमतआह युष्मानित्यादि· लोपइतित्रेयलोप
इत्यर्थः एवं च सिद्धांतइतिभावः स्यमोस्यम् शेषेलोपइति लोपइति शेषइतिविमुखसप्तम्यास्याताति हि हि अपयता चशेषइतिभावः टिलोपपक्षेति·
एवं च टिलोपांत्यलोपयोर्लक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थेतिभावः टिलोपपक्षेचेतिअस्मादेशपक्षेइदं आपतत्वइति· रूपसिद्धेरितिभावः नन्वस्मत्आद्याकार
स्याद्यन्तनिवृत्तिस्वरेपिनकश्चिद्दोषात आहकथमितइति· उच्चरणेक्रमेति· इदंचितपुनिर्जाग्रयाणामित्यत्र अत्रयाशांग्रहणाद्धाहुदात्तस्वेत्यादावादिग्रहण
स्याप्यत्रप्राप्तेना प्रवर्तनात तस्मातनिमित्तत्वादादेशाय आनुशासनेयत्तद्देनैलोपनस्यापातत्रइत्यर्थादादेशोदेति बोध्यं स्याम आकम् आदेशेना
आमसिति एवं च निपुत्वाहकमितिभावः शेषेलोपेटिलोपे चेतिपाठेबोधाकालकोइत्यादइति· सलकृत्पायानंदिताभाविस्तरनिवृत्तयेनान्यहेतुच्चिध
तइतिभाष्यार्थः शेषेलोपलोपे चेतिपाठेपिचः पूर्वतत्पयुत्रस्वारिनोपमाशयस्तस्थिमपमितिचोदकंवचोनुपपन्नमतआह· सएवेति· अतएवनांपठतीपे राम
८

तदाच्चष्टेतदेवहीमिति· यद्यिम्मकारकरति· निर्दिश्यमानस्याभाविनोविघ्यमानस्यवादेशानिवर्तकाः भवंतितिसकाराधादेसकारस्यानिवृत्तिर्नप्राप्तोतीतिभाष्यार्थ
इतिभावः अत्रव्याख्यानेनवेत्याद्युक्तिभाष्याख्यानस्यमत्वापरक्षतरमाह अथवेतिक्षियर्थतालाभितपनश्चप्रापपदं· नतुनिर्दिश्यमानस्यतद्विवहितत्वान्नस्यादत आ
हयस्थितिवत्वनासामर्थ्यादितिचिंत्यमिदं आतिलाकमितिप्रीतोऽर्थात्तदाहि· तस्मादन्नस्यादित्येवभाष्याशयः इतराह्विति· चोदकइत्यर्थः तत्रेवीचेति· तस्यघटे
कतेइतियनेहनुपपन्नमितिपनेनमातिपाधतइत्यर्थः भाष्येहन्प्रतिषेधस्तिक्ति आदेशात्पूर्वत्वमुपलभ्यः आदेशोन्तरंजातस्य तद्विनिवृत्तिः कन्तुमशक्येतिस
दप्रतिषेधएवकतव्यइत्यर्थः आदेशाद्विज्ञापतइत्यनेनेतनोपयोगविधानमुक्तेतेनंचसुअप्रापुपपदात्नवोध्यं ननुषष्ठ्यानिर्देशाभावात्कथंतस्यस्था
निलक्षतआह शेषइतीति· यःसइतिय प्रसिद्धआदेशोशेषेलोपः सटिलोपोवकेवइतिभाष्यार्थनन्नन्पक्षेशेषग्रहणस्यविभागेनविशेषणलाभावा
दादेशइतिकथंलभ्यातेअत आह लोपस्येति· अवशिष्यतइति अस्यलोपइतिशेषः अचाश्येतिपाठेतत्प्रतिषेधशब्देनानुत्पत्तिर्विवक्षितेतिप्राह्लोपस्यन्वेति· आ
न्यथायासेत्याहेनटापस्यात्तेनमन्निपातपरिभाष्यासादन्यादितिनशंकमितिभावः नतुलिंगस्यार्थधर्मत्वात्पुष्मदस्मच्छब्दयोः लिंगेइत्यनुपपन्नमत आ
हअभिधेयस्येति· नन्वनयोर्ईश्वरवाचित्वेनलिंगयोगआचरणकोत आह शब्दशक्तीति· द्रव्यत्वंतद्वाच्यस्यार्थस्यसंबोधकारकत्वोत्पत्त्योगादेवेतिभावः भाष्येवि
शेषव्याचात्पनेनमवादिविवक्षितः तत्र ते प्रायोतकत्वाद्वाचीत्यनुपपन्नमितिशंकतेतन्निवृत्तिवाचकेनाद त्वपोप्यादिअतिशाययतेतमादित्यत्रो न्के तेषांचद्योतक

कै·टी·वि· त्वमेवाप्युपपातमिति भावः नतु शब्दनिमित्तमेवेति शब्दानुसारेणैवार्थावगतिर्नैव हेतुसारेणातदु अत एवच्छन्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति · पृच्छतीत्यत्र क्रियाप्रधा
५८ नं द्वितीये प अर्थस्य प्रधान्यकमित्वेन प्रतीतिश्रुतत्वीयेतु क्रियाया अप्रधान्यतयावलाहके इत्यत्र स्थित्वेति द्वितीयेनिः सत्येतित तीये विशुद्धत्वाद कथ्यासमेश
ध्यवसायः वक्तृत्वे कमेवमवदे त्रापि · शब्दजबुद्धौ प्रतिभासमानएव शब्दार्थ इत्यत्र हेष्यातात आह कस्माद्वेति · बुद्धिविषयप्राणमिति कथ कस्मात्रो रितिभावः कस्मा
द्वेनाभिहितनीमदिघमानत्वादिति तात्पर्ये · पशब्द इति लोकव्यवहाराधस्य शब्दस्य पत्रार्थसामर्थ्यमवगतं ततोन्यापोर्थः मतन्त्रिपि होन भवति व्युत्पत्तिसिद्धार्थप्रत्या
यनात्प्रशब्दप्रयोगात् इति अभिमित्तकेन शब्देन भवितव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः अर्थस्य शब्देनेति नितु स्त्राहः पाठः पुष्पहस्तच्छद्मानन्तरयोबोद्धार्थप्रती
यतेसोत्रार्थस्य शब्देनोच्यते इत्यर्थः वस्तुरूपस्य लिङ्गादक्षुर शब्दनिर्देश्यवोति तत्र स्वकेवलयुष्मदस्मदाद्यालिङ्गाविशेषाख्यानत्वात् लिङ्गत्वमुक्तमिति भावः पंच
समेत्याद्यर्थस्य सामर्थ्य कारकत्वेन त्वपादेवेति वा ख्याप्रत्याख्यायते रूपस्य कैश्चित् तन्निकारादीति शेषः नन्वत्र वा निकृतानयोरलिङ्गत्वमुक्तं पु
वेत्रिह लिङ्गमत्वमाश्रित्य विप्रतिषिद्धमुक्त इति विरोधात आह केचिदिति अत्र लिङ्गवत्त्वपक्ष एव युक्तः सूत्रवार्तिकोभयसंमतत्वात् टिलोपस्त्वनर्थक एव
सन्निपातपरिभाषया टापो भावे अत एव वार्तिककृता प्रहाष्टत्वं च सुपेद्रव्यापृथिवीत्यादौ उक्तो नत्वभाष्यानुपदापविधौ · अत्र नवालिङ्गभावादित्युक्ते राम
ह्वकेरेभिनोनितुश्च त्वातस्सत्रवार्तिकविरुद्धत्वाचेनात्वेदनेभगवता आरब्धे नवाध्यापनावेदति अलिङ्गत्वाभीनयात परिभाषया वातद्भावे सिद्ध इत्यर्थः ५८

ससकारग्रहणं चेत्येव उपाय इत्याह लाघवादिति अत्र तत्र सकारग्रहणं भाष्यकैयटयोः स्पष्टग्रहणं चाग्रामोपलक्षणतेन प्रत्ययो न परयोश्चेति सूत्रभाष्योदाहृतोतित्वाक
मित्पाद्यभाविनो तु ढोपिस्याहन्ति नहि मत्तइति शब्दानित्यत्वप्रसंगात इति भावः किंतर्हीति · यथार्थधातुकं चिक्रमपेः स्तोपयोगो भूशास्त्रस्य प्रयोगोपत्तः भूमिपनै
णोपायेन प्रतिपाद्यत इति भावः कथं तर्हि स्थानिनैवेति वदादेशः क्रियत इति शास्त्रे व्यवहारात आह शास्त्रेति प्रसंगवतः बुद्धिस्थितस्य असत्परेशास्त्रवर्त्रा
निबुद्धौ प्रसक्तोयां आर्धधातुकेभ्रुद्धि प्रतिपादनेन तद्बुद्धिनिवृत्तिः क्रियते सेवत्वविषये आरोप्यत इति भावः भाविनः सु इति भाविसु इत्युद्धेरित्यर्थः तन्नि
हत्तिस्थाने भावाते अत्रसामः स्थानिवत्वेना व्यक्तिस्थानिवत्वेन तथात्वमेवन त्वाच्यमत एवाति त्वा कमित्पाहोप्रयोगे नपरयोरिति सूत्रभाष्ये दाहृते आकन्तु भा
वोसिद्धो · आम्पवसानस्याहार्यारोपेणादेशः · चादेशसात्वाभावाच्चात्र नतु नचप अभावोहृतत्रेवायेसामोभादित्वस्य सर्वथा हुरूपादत्वादिति भाष्यविरुद्धक
ल्पत्वा ठार्थे प्रति किंत्रात · आमर्दयति सत्पसतिविस्तिवरएकादेश गरा नेनोदा नइतिनेनाते लान्तत्वसिद्धे रिति भावः यतेन त्री गाइति न्त्रनमित्यपात्तं नन्वो
त्वोपद्धित्वात्पूर्वमंतवत्वादेकादेशव्यपदेशाभावेन द्विर्वचनस्यादिति कृतमित्युक्तमत आह एकादेशोइतिनतुद्धित्वे एकादेशः ओत्वं नस्यादिति कथं कृतं
स्यात्त आह एकादेश इति कृतमित्युक्तमत आह एकादेशइति नतु द्वित्वे एकादेशभाष्यपक्षविहितमिति एकादेशवाधकमिति पूर्वः परस्य वर्णग्रहणमिति प्र
त्ययपरतः पूर्वस्य विधानादिहमप्राप्तामिति भावः स्थानिवद्भावाभावइतितत्र सतिपरत्वादेकादेशः आर्धधातुकेत्यर्थः चोदके नस्थानिवत्वमनाश्रित्यचोदितं त

के·र·वि· हाशयमाहृद्धिर्वचनतन्निमित्तेइति अचिपरतइतिस्थानिवत्वस्यानिमित्तमित्यर्थःपुरिति हीति· एवंचस्थानिवद्भावाद्विर्हेतुरयोगयोगमित्यत्वाद्दित्ति भाष्ये युक्तमितिभा
१० वः नन्वनवकाशोमात्वेदीर्घत्ववद्द्विमपवाधेतेयत आह कृमेति· ओत्वंततोमध्वंस्ततस्थानिवत्वात् द्वित्वमिति कृमप्रतियत्पर्थे पदनकाशात्वमाश्रितंतत्र
निप्पत्वदस्का देशमात्रापेक्षं किंतुदीर्घापेक्षमेवेति द्विर्भवत्येवेत्यर्थः नदाहदाइ्लक्षणाचेतिविरुक्ष नलुदेहाः किंत्वंतगुणाभावाप्रशस्तस्थानिक
त्वेनाहे· त्यादेवासिद्धः किंतुसामान्यग्रहणार्थंतस्यचानुवृत्तानरणापिप्रसक्तवात किं कृकाणानुवंधेनेत्यत आहाविडादेशास्येति· नन्वयहरकारणानुवंधक
इतिकिमुच्यते नन्वनुवंधक ग्रहणेइतितत्राहस्थानिवदिति नत्ववधयविषयोऽच्चारणार्थस्यापीत्यत्रावश्यकोकिंवाल्विधित्वादुणित्वं दुर्लभमित्यत आ
हसत्येवोपदेशाततद्व्यधकेति· यावदत्वंधेनुवंधवेनान्तरत्पतमपहितग्रहणात्तद्विशिष्टग्रहणंनेतिभाष्यार्थइतिभावः उपलक्षणामितिपुस्यत्तथाभा
ध्यमात्वेपमित्यर्थः ननुकासाः कत्वंगुणप्रतिषेधार्थस्यादितिप्रश्नासंगातिरत आह असंयोगाद्दिति आजिवानित्याहेनलोपः कित्वस्यफलंरभिवानित्या
देपत्वाभ्यासलोपोच· नान्विति अनार्थत्वात्कित्वस्यसामर्थ्याभावः द्विरूपतिष्ठतइति त्राणापुरिभाषात्वादितिभावः केचित्विति· अत्रपक्षेकित्वसामर्थ्या
त्पतिषेधविषयगुणनिषेधः सफलः अतएवतत्तत्रकिंतीत्पुनुहाप्यत्वाभ्यासलोपावपिसिद्धावितिभावः समासेन· द्विरोधादिति· त्वापदेशेसमासाभावादि रामः
तिभावः अनल्विधावितितकारादेहलादेशचास्थानीविधानादितिभावः अत्राप्यपक्षेनेतिउपदेशावस्थायामिदंसपर्थइतिभावः तद्धुपदेशावद्भावइतिभा १०

ष्यमयुक्तंस्यादत आह उपदेशिवद्भावोवक्तव्यइत्येतत्त्विति· अव्ययीभावइति· आर्षोभावेनेतादेशाभावार्थमित्यर्थः ननुरूपेणोवार्थलाभाद्व्ययीभावो
नपुंसकोनभेतिनत्रस्तेनिरूपितः नन्वेवंसतिप्रत्ययेपसार्द्धवस्पादत आह घेतिभाष्येर्वचनीत्वाप्ययापीतिएवंचनल्यपीतिसूत्रमसंगतस्पादुपदेशावचना
भावदितिभावः अयापीति· तदंतविधिविषयएवेष्टापरिक्षावानतउपदाणाडत्येतद्विषयश्चोपपाम्यमितेत्यर्थः इदंतुप्रोधेवपाद्ःप्रदेति सत्रस्यभाष्यविरो
धात· किंचसेदत्वमश्याद्वीपत्वात्स्थानिवत्वेनदुर्लभमित्यन्येकेचित्तुविधिस्थानेदिश्यमानत्वाभावात्तन्निर्दिश्यमानस्यचव्यवहितत्वात्ल्यपोःप्राप्ति
दात्रदोषइत्याहुः दीर्घत्वस्य हादिचेत्यस्य समासापेक्षमित्यादिलक्षणप्राह आह्वयणेनिमित्तपरावेतिभावः ज्ञापयतीति· एवंनल्यपीत्यपिज्ञापका
वोध्यंननुल्यपग्रहणस्थानिवत्स्त्रेऽन्यार्थज्ञापकंमुक्तमितिचेतार्थकथमस्यार्थस्यज्ञापकस्यादत आह अस्थानिवत्स्तइति· प्रथमार्थमितियमर्थ
मित्यर्थः ननुक्वातिनिर्देशोपिस्यात्वेतिक्तातमस्त्वेवयत आह क्त्वः समासइति ननुविभक्तेःवाक्यसमासपरेनतुः सामानाधिकरण्यमत आह
निर्धारणादिति समासइतिसप्तमीषष्ठ्यार्थसोत्रीतिवक्तुमुक्तं सप्तुदायनामिति· समुदायविपातनसामर्थ्यात्स्वाकेतीरकमपिकिंचिन्निपातनान्न
ध्यतइतिभावः ननुद्विपर्यायोःसमानकर्तृकयोःपूर्वकालइतिक्रियावाचकात्क्त्वाविधानेनस्नात्वा कालकइत्यत्राकाङ्क्षेपीत्वास्रुहितकइत्यवाह
कयोःप्रयुक्तःसंपत्याहिकिंपापेक्षात्वाप्रत्ययेतार्थपक्षेत्वाद्विर्दुर्लभमित्यत आह यथुचेतिसापेक्षत्वपीति स्नात्वाकालकः स्पलकइत्यत्रापि तीयमानो

के·टी·वि· यस्यापेक्षत्वेपीत्यर्थः नन्वत्र न्यूर्वे इतिसूत्राक्षरेषु स्थितेषु कथमतञः परस्येत्यर्थो लभ्यते आह अन आक्षादिति विवक्षितः पूर्वग्रहणमक्षत्वानन्यद्वैवम्
११ त्रैमात्यमिति भाष्याशयः नन्वत्रानेञः परस्य सूत्रे तस्येत्यर्थगत त्वत्र अवेवनाद्युः नन्वेवं धातोरेवेति भाष्यास्वरसः नान्यः प्रकृत्येत्याहो भाल नात्यव धानात्व
दनापन्ने नजिवयुक्तन्यायेन पदात्परस्येत्यर्थात् अत आह तदन्तविधिस्तु इति येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तविधिसूत्रे ताभ्यां यत इति पूर्वग्रहणान्तेति वक्ष्याहिति
धानादिति भावः प्रत्ययग्रहणपरिभाषेति अस्याशयवर्णनम् नन्वेवं प्रकृत्यापादेन स्यादत आह येन नेति यदन्तविधं नामेति लक्षणप्रसंगाद्याख्यानादिति
भावः आख्येयत्वात्प्रत्ययग्रहणादिति नचविशेषाभावान्नरतविधेः कथं प्राप्तिः नानेन पूर्वतदन्तविधिर्वाध्यते किंतु येन विधिरित्यस्य विवाचकं शास्त्रत्वेनो
पस्थितशब्दस्वरूपविशेष्यमाहात्पन्तदन्तविधेर्हाधात् तत्रतात्पर्यग्राहकं तु पस्पाशिपादिवार्त्तिकमेव दृष्टं ता यं वार्त्तिकद्वये वयुञ्जे असर्वधातुके तेप्यादो
समासप्रत्ययविधावित्यनेनास्यापि निषेधः स्यात् उगित्सौत्रस्य वसेनिषेध इति भावः एकत्वसमासेऽनञः परस्थात्मानि भित्त्वाक्तोत्ता वपदस्य निर्दिश्यमा
नस्य क्तोत्व विधिसूत्रार्थ इति त्वा कालकारो नेदावृत्ति भावः आख्याति कारकपूर्वस्यापीति गत्यादिसन्निधाने विशिष्टस्येवक्षति ग्रहणेन ग्रहणं
तदर्शनिधाने आतुप्रत्ययसमुदायस्यापीत्यर्थस्तदाह गतेः क्तोनेइति त्यपोऽप्राप्तिरिति तदंतं परमक्ष्वोत्पादो चरितार्थस्या दिति भावः भाष्ये परमक्ष राम
त्वेतिसम्महत्परमादिविशेषणामहामासः केवलस्यापीतिपञ्चगतिकारकपूर्वत्वात्त्राविशिष्टः मक्षत्वेतिसम्महत्स्येवक्ता तन्नकेवलस्य अल्पत्वात्केवलस्या ११

पितत्वमितिभावःगतिरनंतरइत्यत्रगतेः पूर्वपदमत्ताया अगितेव्यपदेशकार्यविधानात्तत्समवधानेपि केवलस्य क्तांतत्वेन ग्रहणं न चेहतथा मानमस्तीतिता
त्पर्यं आचार्य आहनवेत्यत्रेति अनञ इतिनञ्भिन्नमव्ययमेवात्र गृह्यतइतितदाशयः तस्मादितिपत्तः परमक्षत्वेसत्रनेष्यते प्रकृत्येत्युत्रचेष्यते तस्मादित्यर्थः चो
दक इति आशायान्नेभिजइतिशेषः परिभाषानां प्रयोगमानाभावात् अनिष्टपरमक्षत्वेत्येव प्राप्नोतिहृष्टे सुप्रकृत्येत्यत्र न प्राप्नोतीति भावः आचार्य आह
ति भाष्ये एवकारस्य प्रत्यक्षत्वेस्याद्व्याप्तिरिति भावः पाण्डितइत्यायादित्वात्स्वमुम्मात्समसिः स्वोगतस्यत्यपेइति क्तो अत्र आह प्रत्ययग्रहणेनियपापत्तः
पितिपरमिति पुंव्रकृत्यग्रहणपरिभाषाविज्ञापितस्तदादीनामस्यसंदेततःत्वाज्ञिष्यतित्थापितदधिकग्रहणाभावात्तु स्वांप्रसन्नामात्रेणाव काशोक्तिमिति तो ध्य
पर्यायादिवीजं विप्रतिषेधसूत्रउक्तं कार्यकालमिति कार्यकालपक्षेऽपि शास्त्ररूपादतप्रत्यानपयोगमाड्डिंगपमिरं मां कृत्रिमेत्विति अभिविधौ भावइनुणः
स्त्रीप्रत्ययाभावाहसिष्पनुणादत्यच प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाने कृत्रिमत्यस्य वृद्धिसंज्ञस्यातामितिपदान्त नयग्रहणपरिभाषेयं अथ प्रयोगविते भा
वः नन्वेवमृत्रहणपरिभाषयामपि शब्देन केवलस्याफिग्रहणेन केवलाहृपकहरिष्वित्यादिसिद्धिर्वा चं यति कारकपूर्वमभिप्रायात्तमूर्वस्य ग्रहणं तद
हरणमित्याहरित्यप्रत्ययग्रहणपरिभाषासिद्धस्यापीत्येवायर्थात् अतएव पुष्पाणांतिहृत्यवोक्तं कृत्रिमस्यगतिकारकोपपदानामितिकृदग्रहणइ
तिप्रपरिभाषाभ्यां सिद्धिरुक्ता भाष्यप्रत्ययग्रहणादर्तीयमेव भवति पत्वा आप्यापकृतेग्रहणपरिभाषा न भवतीति कृतः इत्येवं चेष्टासिद्धिनिषेधापत्ते

कै.टी.वि. तस्त्वर्थ इति भाष्यार्थः केवलस्यापीति · गत्याद्युसमवधानेऽपीति भावः तदाह · अप्रकृत्वेत्यादाविति · गत्यादिसमवधानेऽपि तत्फलमाह अप्रकृत्येत्यादाविति · केवलस्येति
१२ अपिशब्दसमनुच्चेतव्यं तेनैवेति भावः अयं भावः क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यपि विधौ ग्रहणे सत्यस्य तत्र पूर्वपदापेक्षापाकृतग्रहणपरिभाषयाप्राप्तिकारकपूर्वस्यैव ततः
गृहीष्यत इति प्रकृत्वेत्यत्रेव प्रकृत्येत्यत्र अप्रकृत्येत्यत्र च सिद्धं अप्रकृत्येत्यादौ च न भविष्यतीत्यत न पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति अतुपस्थानं ज्ञापयतीति · तदनुप
स्थितौ त्वक्त्वान्तस्य समासस्येत्यर्थोह्याशङ्क्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्य क्त्वान्तत्वाभावात् · तथा च समानस्य क्त्वान्तस्येत्यर्थो वाच्य एवं चोक्तदोषवारणायान्यपू
र्वे इत्यावश्यकमिति भावः गतिकारकपूर्वक्त्वान्तसमासस्येत्यर्थे ल्यबादिसिद्धिः शेषमिति तुरूमीभिभुवः त्वा धात्वर्थप्रत्ययेऽप्यर्थ इति क्त्वा उपपदसमासः एता
नि च नगतिसंज्ञकानि नापि कारकाणि इति · एतेनान्यपूर्वग्रहणं गत्यादिसमवधानेऽपि केवलसमुच्चयार्थं इत्यपास्तं अप्रकृत्येत्यत्राप्यनापत्ते
श्च · गत्यादिपूर्वस्य क्त्वान्तस्य समासस्यान्यपूर्वस्येत्यर्थापत्तेरिति सुधियो विभावयन्तु सिद्धान्तार्थे परमकृत्वेत्यादाविव प्राक्कृत्यापादि हन्त समदशादेव
याहिति · स्नात्वाकालकादिव्यावृत्त्यर्थमिदं अन्यथा स्तिपदासिद्धपदादितिरवरूपकथनं स्नः स्नात्वाकालक इत्यादिव्याहन्तये समासाभाववत्वादिति · गतिका
रकपूर्वमिति · तत्पूर्वमेवेत्यर्थः भाष्ये प्रत्ययग्रहणे चापि चाद्विति समासे विद्यमानस्य क्त्वान्तस्येत्यादिति भावः स्पाहलुक्समेहेड इति · लुकमाह चपा रान.
दर्पलुः सर्वादेश अव्यक्ताद्वाशाकारोच्चारणाद्विशेष इत्यत्रविशेषणार्थपूर्वसवर्णस्य पूर्वसवर्णापिदत्यमेवापत्तिः स्वशादेकादेति · घोषवत्वाद्दल्पप्राणत्वाच्च १२

त्यर्थः इत्याहुरिति · भाष्यकृतात्परूपसिद्धिमाश्रित्य निराकृतं न्यासशब्दादिति · ततः परस्य लुपुड इत्यर्थः डियाचोदिते टिलोपाय चित्त्वं स्वार्थिकः शब्दादिति · एवं निष्पन्न
सारसीत्यर्थक सरसीशब्दे आद्युदात्तः संप्रतिपत्तेरेतो दान्ते पर्याप्ते तु सरसीशब्दात् ङ लुकि वा भ्यादेर्स्वे हृतौचेति स्ते भाष्ये स्पष्टं स्वार्थिकस्य पोवाबोधः अमोम
श · नतु सकारकारान्त प्रत्ययाख्यानेन फलमतत आह भिन्नजातीयेति · पृथक् ख्यातकरणापाश्रयणादिति भावः सकारान्तादिकारान्तः ङयोरुच्चारणा
र्थे आवश्यकः अनुनासिकत्वेनेतंसंज्ञ्यावत्यलोपः सर्वोगात्तलोपइतिङ्ग चिस्त्वे लोपिलोपाती मीमादिति भावः वधमित्यत्र हन्तो वधः लुङि मियो
त्तासुमध्ये आकारोच्चारणार्थं तत्र भित्तिमिति चङ्गीदृशि चङ्गदङ्गईटौ तिसिच्लोपः स्वर्णादीर्घः लकारनिर्देशेनेति · लोपो व्योर्वलि लोपः तस्य दत्तसिद्धत्व
मित्युक्ते कृत्यमस्येव इदमाशयानेन के इशिनइति केचित आदुसेदुक्सामर्थकस्पति · ग्रहण्याद्वितीशेषः शीभावश्चाभिनिर्दिश्यमानस्य प्रभाव
पाप्यत्पद्यासमेवेति वाध्य नन्वत्रत्यामेकवपूर्वोत्तः स्यादतेआहतसस्य जसीतिनन्वसुटिपरस्य स्यादत आह असटीति · अनुद्भूतोऽकवय इति · शेते शमिमाहवसती
मित्याहो भाष्यहारस्त्वमामस्माधुत्वमत एववर्तते गोमितिच कर्तृपदमुपान्तं वार्तिके पञ्चमीषष्ठ्यर्थ रक्षस्पतिम ध्वस्पतिम ध्वस्यतीत्येवमर्थमिति भाष्यस्वर
सा द्वावे वागामिनोऽयदि वार्तिक स्पसदेशा वृत्वास्याहन्यत्रापि इष्यते तदाएवमर्थमित्येवशाक्षसार्थनिपातपुम्भ्याहिति · रुपपक्षात्तत्रेता शवः प्रवेश एवप्रकारद
त्यन्त्र आभिसर्व नन्तु यस्यहग्रहणात्मभवतितस्यवा नरा त्रानुहन्नि स्यादते आहत चेहेति · उन्नरसत्रेइति · अतएवभाष्यमत्र चयमहरण · यस्येति उ · राम: यद्यो

कै॰टी॰वि॰ बहुवचनस्य चेत्यर्थः एवं चेतरथा योपादानं व्यर्थमिति भावः त्रीणीति स्वेतु षष्ठी बहुवचनातिरिक्तस्यासंभव एवेति तात्पर्यं भाष्ये तु वं च इति अनुनासिकत्वेनेतं च
१३ कइत्यर्थः उच्चारणार्थो नामन्यपपाको येत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः तेषां ज्ञेता इति नुच जागमेनैव सिद्धत्वादित्याह चः पूर्वत्वस्याश्रयवेनुयोर्वापक्षाभावादुक्तो
नस्यादिति वाच्यं अंगाधिकारे यामिति तिरायं तस्याम्पूर्वविधानेन तस्यां तावयवत्वं तु स्याम संबंधं च इत्याशयात् एकोपमत्तेमतादिति सर्वथा तिव इके भाः
क्ष्विति तत्रापीति एकोपमतात् अयपोपपत्यर्थः इक्वभाव इति अत्र चेरभाष्यमाने नचावगलभ्यादित्याहलंतेभ्यः क्विवस्येव तत्रापाकारस्यानुना
सिकत्वेनेत्यस्य कर्तव्यालाघवादिति वाच्यं अकारेतरप्रश्लेषलाभस्यैवानुवंधत्वसौकार्यादोषात् इति भावः नन्वासाद्दीर्घसवर्णादोष्यातरभावात् किंत्वासिद्धेः कि
तनाश्रयणेतेत्याशयाश्रयणेत आह अकृत इति वार्ताहाः अभिनिमित्तन्यायेन पूर्वविध्यर्थत्वे हि त्वंहिप्रत्यये निमित्ते त्वाहं प्राप्नोति भावः भाष्ये नायम चामपा
वरो भवतीति एवं च फलाभावान्मध्यरतेज्ञापकत्वपरित्राणार्थानुवंधस्यानावश्यकत्वेन च आरुणाम् अग्रहणं स्यादेवेति पूर्वपक्षिणा इदं वाक्यस्य वा
हः अथापि कथं चिदितकार्यं स्यादिति अस्यैवमपि स्वाभेदइति शेषः प्रशंसन्त्याह एवमपि नदोषः क्विपत्याह एवेति किमेतिद् एकप्रयोगात्प्रत्ये अथापि कथं
चिदितकार्यं स्यादिति भाष्ये एकमपि प्रयोगं त्वामिति शेषः अपूर्वकरणादि महीहोत्यत्रस्तु न त्वाशय प्रत्ययांतेषु च धातुस्थ प्रत्ययपूर्वोन्यपि अपथेति उपसंज्ञा पाद
त विशेषणत्वादिति भाष्ये विधाय प्रत्ययपरत्वं तज्जातीयस्यैव चितस्यापायेन कथंचिदिति भाष्ये उक्तं नहि यं जानीते भ्राश्रित प्रत्ययान्तादपि विधीय १३

नेतत्रनाभित्विशेषय इति भाष्यस्य अत्रस्यापि शहस्य कथंचित्परस्य चुप्रमासास्य सत्वाच्चिंत्यमिदं अथादेशास्सस्मादिति अयमंतेम्य नेन इदमेवाभिप्रेत्यायास्येयेति
त्यइति भाष्ये उक्तं न च मालाशहाहाचारक्विपलोपाभावेन तत्रावृतत्वात् दृष्यमिदं वाग भाष्यप्रामाण्यपनादर्नेभ्य आचार्यकपोनाभिधानात न दोषः विभक्तो लुकी
ति अत्र यथाहास्य पदस्यानेन नान्तत्वं ज्ञापकं स्यमकारोपके वालकथसमासोत आहस्यमुरप्रति ततो यशहेन तृतीयासमासः न चाथशहार्थतारव्यप्रतिप
ति ज्ञापकस्यापि विशेषणत्वेतिवाच्यं तस्याविभक्तार्थत्वेनादोषात् लडमविभक्तेरेवसोर्थः अर्थशहप्रयोगात्तु साधुत्वमपेवेत्याशेषामात्तमितिवाच्यं तस्याविभक्तार्थसमा
नार्थत्वेनादोषात्तत्लुप्तविभक्तेरेवसोर्थः अर्थशहप्रयोगस्तु साधुत्वायेवेत्याशयात् उभयोरपि लिलोपेह स्वाभावात्लुङ्प्राप्तिः नुढिमोक्षाभावालोपाप्राप्ति
रिति भावः ननुनुड्विधौ पश्येति चेत्पुनुहन्नोस्ववर्णात्पिप्रापिलोपः स्यादत आह तद्धितइति चेति वक्ति तो न द्वास्त्राह च पर्योः स्वादीपपरस्य स्वानपत्त्राह
एतिमित्यत्रापिलोपः स्यादेतत्वं भाष्ये तु न्यायप्रत्यस्तन परं श्रीरामभाष्योक्तप्रयोगास्तिविक्तः प्रयागस्त्वेदेहेनास्येवेति दोध्यं इति श्री शिवभट्टसुतसती
गर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं इतीरितो नु नधातोः इति प्रश्न्वधाति प्रयोजननद्ध्वसभेदं संहेहात्प्रश्नइत्यर्थः अस्यप्रपा
जनस्यासूद्घपिधानात्वाह आचार्यदेशीय इति उपदेशाय स्मनकारस्यमंगपदेशात्तद्धन्तुमितिवाचिकार्थदत्याह पापाहपयोति ग्रत्किचित्सत्यप्रस्तव
याप्राप्तेग्रहटइतिसस्यादिति नित्यादिस्यर्थः ननु भागिग्रस्त जातमाध्यिपनुडेपाहेमुपोस्नुहेलङ्समत्ययमेत्याती यत आह सामतिके छिति निवृत्तीयम्ता

के.टी.वि.
१५

ति॰ लोपवद्भावनिवृत्तिः स्यादिति भावः॰ उपन्नेदइति॰ उत्सर्गापवादविषये जातनिवृत्ते इत्यनेन प्रवृत्तस्य वचनशतेनापि बाधस्याशक्यत्वात् परदेशस्यावहे
त्वो ह्यापवादापवादाप्राप्तिपूर्वको यो॰ नन्वेवमस्यापि कोविद्धर्यैतत्पते॰ आह तेन नस्तपुपीति॰ नियोगशाह्यर्थमाह नियमेनेति तस्यापि व्याख्याने॰ यद्यन्यथेति॰ अ
कारेणापीति॰ प्रथमान्ति॰ क्रमेकारस्य आवादिप्रयर्थः निरनुनासिक इत्यादिदं चिन्त्यं विधेयविषयेऽवत्राणार्थी नामपीति संज्ञा प्रवृत्तेः तस्माज्झाप्यो क्रमेव
मस्यके॰ नन्वसन्तत्वादे अनिदितामिति नलोपः प्राप्नोत्येवइत्यत आह अमन्तति मजा अपइति अह सातामित्याव नुदान्तोपदेशेति विहितः नि
नुसा वेधातु काश्रयउपधालोपे प्राप्नोत्यत्वादिसिद्धः स्यादेवोपपत्तेत्त आह समानाश्रय इति॰ वहिरङ्गत्वादिति वहिर्भूतत्तं प्रत्ययमनुजाहोदित्वाभावे
मंतेत्वादेरि लोपेन शहस्याति कत्वेनत्तिः नमा का समाश्रितपउपधानलोपः स्यादत आह मन्तेतपादाविति लुङः प्रथमस्यडादेशः कृते तउत्तरीत्यातामिति दि
वक्षि चीव भाष्ये क्रमेत्त्याउनुमभाव साध्यः तदेवं धातुग्रहणं धातुपदेशावस्थायामनुमयुक्ति स्थित शेमुवादीनां॰ ननु तपाप्रकृत्यादोपधौतेतत्र अव
स्थावाचादिशहाश्रयपाणिनित्तु संगातामपि नुस्यादत आह प्रकारेणेति॰ प्रकारः सादृश्यं ननु तेषामनुमिपृत्स्वनस्यान्यथा प्रसक्तावोः पूर्वनस्य अवण
प्रसङ्गेन त आहतेषां न लोपइति अनिदितामनन अप्त्युमापिलोपः कुमोनेत्पुत्त आह तपीति विद्यानेति॰ अत एव कुञ्चादिष्वपि लोपाभावः असिद्धत्वा राम
दिति॰ द्वियालंकृत्वा येन माध्यतेपि तदिति अनिदुदित काश्मशवनानिर्देशात्तो इरिकायोः सेउंन्धात इद्द इति पाठे हि सर्वत्रैवनुम्स्प लोपस्य नस्यादिति भावः॥ १५

पठितादिति अनेनन्यायभेदहोपउक्तः शेषं तरमाहगौरवेति क्षिप्र्यो निर्देशादिति भावः अर्थो निर्देष्टव्यइति॰ अधुना तु तत्पत्यपत्तप्रादित्याद्विक्रमेणोपक्षते॰ न
नु श्विन्वी त्रिङ्कानिर्देशात् इक्वप्रत्ययेगस्य धातोनुपपन्न इति कथं श्वायक मुत आह अत्रहीति॰ अत्र चेदमेव भाष्यं मानं वक्ति॰ तो विमत्तो धातोरिति सू
त्र पूर्वत्राप्यपक्व घातत्साम ध्यानिरुद्ध्यलाभइति बोध्यं॰ ननु तर्हि शेषत्वे धातोः प्रसङ्गोत आह योगविभागस्येति॰ अत एवेहितोनुमिति चरितार्थं दिक्प्रदर्शि
तेति अत्रारविश्ची जंतु भाष्यस्वारस्यमाः इष्टविषये मनकारविषये नेघलिटि इधेवेति॰ एवंकिप मेरस्य धेत्यत्रनस्यानपधितेत्यत्र वस्याद्विति नसार्थकस्या
दिति भावः ननु रोधिवानित्यत्र नुमि कृत्वाम्यामुपलोपानस्यातामत आह कृत्यादिति एत्वाम्यामलोपो नर्वविको जारितोहृत्त द्विलानामेकाचांतत्र ग्रहात॰ औप
देशिकेति संयोगान्यत्वे नातिहेशिकस्य कित्वाभावादिति भावः पोलितपपु आतोपपिवद्रूप्यमिति विभाषापूर्वापरेङ्गेति सत्रास्थभाष्यप्रयोगाविरोधोत्रार्स च॰ यत्त
भाष्येपि छादृसत्वं उक्तमिति तु अनतस्योपेक्षं भूप्रयोग शंछेरस्य उत्पुर्थ इति नाविरोधः आर्षेपियकारादेरिति पीत्पस्य पारस्मप्रमी न्यात्तूर्वमिह पक्षवात स्पर्देवस्यात नाड
पुरित्यर्थः कृहृत्तरोतिपर्धापिस्यपत्यापनुमाविहतनिमित्तत्वयाहूरुमावाद्रूपेना विशेवत्तथापिस्वोविशेषइत्यर्थः अजरवातिनुमिति॰ कदुत्रयपरप्रकृतिस्वरो
त्यर्थः तापीतिद्युनर्वधके बाधितानात्वद्रूपस्याप्रवृत्तेः न नुउपदेशेनुमियी तिसप्रम्यनुपपनेत्यत आह विषयेति॰ नहुसम्यां अनेकस्यानुमः प्रक्रान्तत्वात्कस्याय
प्रक्रान्तत्वान्तकस्यापि प्राप्तेयथ इत्पत आह उपसर्गादिति॰ अंतरत्वात्तदलमन्यादित्यनुवर्त्तना चेति भावः समानजातीयइति॰ केवलशहस्य सजातीयान्तराभाव वचनोपात॰

कै·टी·वि· १५ उपसर्गइतिपर्युदासः आहुपसर्गपदानुवृत्तेः अनभिधानादितितादृशस्थले नभिधानेनत्वलादिप्रत्ययाभावादित्यर्थः नतुशास्त्रेणाप्रयोगः स्यादत आह प्रयुक्तानामिति अप्र
युक्तेशास्त्राप्रवृत्तेरितिभावः अपचेति उदर्चित्य कर्तृत्वेन निर्देशात् तस्य प्रारम्भरसेनात् तस्मादनभिधानमत्रैव युक्तं तद्दर्शनाय आह स्नाकस्योरिति शाछ्योति·
उपसर्गात्वाभावादिति अत्रोपसर्गादिति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तेरिति भावः नन्वतिशब्दस्य वैकल्ये केवलत्वमत आह नहीति पास्येति सजातीयस्याभावान्न्यूनसमभावात् अ
अवदति किमत्रहेतुः उपसर्गसाहित्येनतिक्षिप्ततोरपि क्तत्या नाभुः मूलमभिसंधिक्षिप्ताः उत्तेः नाम्पः संघटितवाक्यकेवलपदेनापसर्गाभावात्तेरितित्वा
हृन्तेःपिवत्तेः पुक्तत्वादितिचित्यमिति· नन्वतिसत्त्वमभिमत्य त्रतुल्यपमोपिकभिप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाभावात् आह पूजार्थे हिवत्तः अत्र कुत्सेपूजेवअ
तुप्रवक्ष्यते हः पूजायामितपसर्गाप्रहणाममत आह कुत्सा कुत्सार्थे चेति· एवंचोपसर्गत्वाभावादेलेवनस्यात् भाष्ये च तुल्यनिप्रसञ्जनार्थमेवतदुपादानं अकु
त्सुमात्रेणाचनप्लोतिभावः एतेनहृहुः सुप्रतृयोः स्वलाघवो बाधात्सुत्रेघञ्ग्रहणांथ्यमित्यपिपरास्ता हिता· कुत्साकुत्सानिमित्तार्थपोस्तसंभवा
ते·दकं वाक्यात्वलकर्मण्येवेति भावेपिघञः सम्भवो बाधः ननुसर्वथा केवलग्रहणस्य कर्मत्वलक्षणं तौ यान्ययेनेवाहि हुतत आह कर्मनिर्देशं चमोहिपरस्याद्
योगेउपपदविभक्तिः तौप्यान्तकारकविभक्तिरिति तौ येवोधितौ तत्वोर्ध्य तस्मादिति· भाष्यकारेणानतुलस्पुपमामादित्यर्थः प्रसंगादाह पत्रेपीति· इहच राम
प्रथमाध्यायशेषभाष्ये ध्वनितं· पत्रंवेतिचेन हुलंमंनामकित्वयाजेत्याहेकृपेतेलुमइत्येके विभाषाविप्राप्तविभाषेयमित्याह लभेश्चेति· नित्यमेवेति अ १५

नुपसर्गस्येति विकल्पस्येव प्रतिषेधादितिभावः विकल्पएवेति अनन्तरत्वादितिभावः उगिस्त्वां नियमार्थादिति· नचाचामितिलुप्तनकारनिर्देशेन नलोपि
नएवयथा स्यान्नतुपूजार्थस्येत्यर्थमचामितस्य चालितार्थोक्तेः धर्तुहृक्त नियमार्थत्वं भाष्यप्रामाण्येनाचामितस्याभावात् तस्यापि स्तुत्वंभवत्वात् अतए
वास्यपूर्वनिपातः अतएव च नलोपनिर्देशो कारलोपा करणंचेतिवोध्यं ननुकितस्य प्रातिपदिकत्वं तथानुत्वमत आह किवत्ताइति अतएवात्त
सुतस्यपत्त्वाधातुग्रहणं चशिष्यार्थं नचोपदेशिकस्योभितोधातोरुद्देश्यत्वेवेतिनियमेनसिद्धेः धातुग्रहणानर्थमेवेतिवाच्यं आभीनृत्यापेक्षनियमार्थत्वा
त्तत्फलं नामधातादुरितश्वेतिङः बभ्रावद्धगाहुः तत्रचासंतस्याक्तियोगाविभावासामर्थ्याद्वैकदेशानुवृत्तिः तेनापिडुग्रुडइत्यादौ दीर्घाभावः नपुंसकस्य
परत्वादितिक्तलंतलक्षणगावकाशाः सर्पी पिडभिल्लंक्षणस्य संभातितिपुंस·पोष्यपद्यासंख्यरूपाविरोधोत्रउभयोस्तास्त्वः परत्वासंभवात् सावका
शत्वेनापवादत्वासंभवादाहुयमकाविति· इदमुपलक्षणं विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये अक्षपतल्यायमलभ्यतस्यहष्टान्तस्यापि नत्वंगस्येकत्वादप्रसक्त्यपुक्तमत
आहअनुमइति· अत्रेरितिअत्रहेलानांसंभवइत्यसइहद्धावित्यत्र नेनवाधातुइतिभावः नक्लेकस्मात्पारन्प्राप्तंयोनुमोनंसंभवतीतितस्यतिच
सम्भवदुपयुक्तमत आह केमेणाचेति· यद्यपिप्रयोगोनसंभवति विधानकालेतुसंभवतीतिभावः भाष्ये अजनप्रस्येति अञ्जनेपरस्पेतिबहुव्रीहिः अधि
ककालेइति· दयोर्जनयोधिवाकालः एकस्माद्धर्मात्राकालइतिभावः दशेनाश्रयणोति अञ्जनानामकालत्वाभिमान्यादृक्कृत्वामतंतत्मतेनेदमुक्तमि

कै·टी·वि· तिभावः प्रत्युदाहरणे इति ऐ औच् इत्यत्र वर्णसमुदाये गुरुलाघवनिरूपणायोगात् प्रयत्नगौरवलाघवाकल्पितकालभेदेनेत्यर्थः अन्येषामिति अत एव हल्लोपमाभिप्रायादिच्चा
९ र्थं ननु परस्यानुस्वारे कृते तेन भेदकत्वमाश्रित्य पूर्वस्यापि भवतीत्यत आह अयोगेति शार्ङ्गपाठस्य नाभिप्रेत स्थानिभेदादितित्वेनाश्रयणप्रसंगादित्यर्थः तेना
तिलप्रसंगाभावादुपपत्तिग्रहणसामर्थ्यादस्मिन्निति भावः न इकोचि इतिदं चिंत्यं अनुवादे संख्यायाः अविवक्षणात् अन्यथा नकारान्तरेनन्तरस्यानं तु विप्रतिषेधा
श्रयपूर्वपक्षे तेनैव सिद्धत्वात् प्रत्युक्तमित्याह अन्नक्तीति सकृद्गतिन्यायाश्रयणादित्यर्थः विनापि विरोधेनेति असंभवरूपेणेत्यर्थः आगमपरस्यानुस्वा
परस्य वर्णयोः कृतयोरिति कृतयोरपीत्यर्थः इदं प्रत्युपादानम् अन्वक्षज पूर्वस्य वर्णस्याधिकत्वान्न पूर्वमेवानुस्वारः विनापि विरोधेनेति प्रयो
गासंभवरूपविरोधेन विनापीत्यर्थः विधानकालेयोगपद्यासंभवरूपो विरोधः स्वविषये लब्धावकाशत्वेनाथ समान इति अप्राप्तिरित्यर्थः आनंतर्य
मनोत्तेति प्रयोगकालिकमेवाश्रितं न तु विधानकालिकमित्यर्थः उक्तार्थ पर इति आह्नुमो आग्रयो पूर्वपरवाडकारात्परस्यामतत्तः पुनप्रसंग
किन्नाम्नाम् पर्यनुमित्यर्थः अचः परस्मिन्नलिडित्यर्थे योगाभावादाह ददातीति ककारषकारयोरिति ककारात्पूर्वोत्त्विष्यत इति भावः एव तर्हीति अनुदात्त
सामर्थ्यादिकल्पितसाहचर्याच्चेति भावः उक्तोपि विस्तरेषिकं नैतनैनैकेनुदात्तत्यायप्रदर्शयतानाह सज्जेदिन हे तर्हि तस्मान्नाहवर्हिमालाद्येति विशेषेति राम
मित्तत्त्वादिति भावः विर्गन्ते विषयेनुमितिभाष्याशयः तस्मात्तेन व्यवधानादिति समुदायभक्त स्यावयवमप्रतिव्यवधायकत्वादिति भावः नलोपेकृत ९

पिरोप एकेसाह नलोपस्येति तथापि नकारस्येति वक्तव्ये ते नु मिकृते रौशर्हान्ताम्भावादात्वं तस्यात्रिपादेवत्तं पुंसि भावेपरत्वात्ततमिति नचाकारस्य हद्रि
त्याहग्धोन्वेति पूर्वविप्रतिषेधानुमेव स्यात् तत्र शौद्रशहोर्दूहित्युक्तद्वेषग्रहणात् अन्वर्थमेव भाष्यमानं रेशहोन्त्यस्यात्वमिति प्रकृष्णाहत्र यथाशर्हान
रोति इत्यनुक्ता योग्यचिंत्यं एव नु मेति विभक्तौ वृत्तस्याविशेषणत्वे वस्याप्यमितीदं चिंत्यं त्रिशहान्तानामभावान्निष्पादिशतिवत्तुः विप्रतिषेधस्याज
ग्रहणादाम्भत्वदर्शयति समस्तग्रहणादिति पूर्वविप्रतिषेधादिति नुडोदकारशोधीनां नुमेवकाशोत्तयुक्तानुस्नुडोविशेषदर्शयति तास्मिन्निति यत्नः कृ
त्नैमइति नियमपि वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नुडित्यर्थः यत्वान्तरेणोपि पूर्वविप्रतिषेधसूत्रेणा त्यर्थः सकृद्गतिन्यायपरानाश्रयेर नन्तु
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे कृते नामीति दीर्घः सिध्यतीत्यत्राह नलोपस्येति ननु स नियमोनंतरत्वात्तर्दनामस्थाने च निरीघस्ये वेत्यत आह
सर्वसेति आत एवानुनासिकस्य क्कीति दीर्घस्यापि निमित्तः तत्राचवाकरणो विशेषं दर्शयति एवं हीति अनुमानमिति स्वीकृत्वा द्विगुन्नरन्त्रशाद्दन्तु
मीयते सन्संशयो न्यायसामेवा चानुमानं ननु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावस्यानुपपत्तत्वाद्वित्रपुरुषपुरुषमात्र आह इतिप्रामइति केचिदिति अत्र
चेड्रहस्वादिति सन्नत्रस्थभाष्यमानं प्रकृतभाष्ये कश्चिद्दन्योपि प्रकारदर्शयितुं स्वे अपि हि प्रसंग प्रलयन्त्यकृणाभावं सन्नुह्विनो मितिदृष्ट्या निदर्शयति कृ
ष्टिरिति प्रत्ययलक्षणप्रकृतिप्रत्ययस्यान्तिमत्वमात्रमनेनेन्याय्यतद्वति तदाशयः सर्वत्रैवपरकालेतिशायः भाष्ये श्लोके व्यवधानादिति नुमावयवत्वा

कै·टी·वि·
१७

मात्रा पात्वतिस भावस्य नप्राप्नुतस्त्यपिन· पुत्वासिद्धेरितिशेषः संहितापा अविवक्षणात्तस्मा अपीतिदीर्घोभावः पूर्वविप्रतिषेधसिद्ध्यर्थमस्त्वग्रहणमित्य
सोन्तरेतदूा अइतिउदहेत इकोसवर्णहितिप्रकृतिभावः अपोइत्यत्रसवुद्धेशाकेस्मिसिद्धिप्राप्नुत्वेतजी पाहिपुभा अन्यत्रेति गोतोणिदिस्यासे· तत्राहि
णिदासप्रयुक्तध्याघातिदिश्यते स्वाश्रयाभावस्तु नातिदिश्यते नैवमिहापन्नः स्वाश्रयो नुमदृस्यो भावोदृश्यते पुंवद्भावप्रयनेत्वादिकं तुनदृश्यते इत्यर्थः न
हिपुंसीतिपुंस्त्रियद्विहितं तत्र्वपुंसके पिभवतीतिहिपुंवद्भावस्यार्थ इतिभावः ननुक्वचिन्निपमर्दानान्कथकाभवा त्वोक्ति तत आह यत्रक्रिपेति· कथंपु
नः कदाचिद्धावस्यप्रतीति· कदाचित्स्वभावस्येतिविभागोत आहप्रतिपन्ना चेति· शास्त्रेचलक्षणानुसारानुबन्धस्यैवाहपञ्चालस्येमिति· यथास्यानिवृत्तिरिति· अच
पाक्षिकभिन्नत्रातत्वाद्धिस्यापेतद्वा क्वमेभ्यप्रणासितिभावः नसंभवतीति· एवंचतत्वस्येहविषये संभवादिति· आपित्वाचेत्यपिइष्टव्यं· भाष्यपुंशब्दोभव
तोत्यस्यपुंशब्दवत्कार्यंभवतीत्यर्थः भाष्येक्षिप्तवर्यदातियत्रार्थप्रवृत्तिनिमित्तंलक्षणोवृद्धिस्येसतीत्यर्थः नपुंसकलक्षणाइति· व्यक्तिरूपउक्तयप्रवृत्ति
निमित्तेति यथाग्रामणादिशब्दानां ग्रामणेनयनादि· ननुप्रवृत्तिनिमित्तस्यपुंवत्त्वेपितदाश्रयस्यलोवृत्त्यसत्वेनतुमहत्त्वेविशेषावक्तआह तथोपाश्रितेय
दृष्टाभिधेयनपुंसकं तदपिभाषितपुंस्कमुच्यते भाष्येग्रामणपाकुलइति पुंवत्त्वाभावेतुनु अग्रामणिकुलमित्यन्वयः अन्तोपिपक्षेफलतः कार्यातिदेशः संपद्य
तइत्याह स्थायीस्थेति· अभिधेयस्यलोवृत्त्यर्थंसेत्यर्थः नत्विदमसंगतमर्थस्याजातिहितत्वात्तदिविभक्तिपरत्वासंभवात्तदुक्तेस्त्रियाः पुंवदितिसूत्रेभाष्येन

एम
१७

र्थयेनयोर्वापर्येसंभवतीत्तिइतिचेन्न· अर्थातिदेशात्तिपस्यार्थविशिष्टशब्दस्यातिदेशात्सिद्धमित्यर्थेनान्दोषात्तभाषितपुंस्केन्कीवत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्यपुंव
विशिष्टार्थवाचकशब्दस्यातिदेशात्कीवत्वस्यनिवृत्त्यात्तप्रयुक्तकार्यप्राप्तिरित्याशयात· अर्थातिदेशद्वाराकपातिदेशाअप्रणेपफलेदर्शयति अनेककार्येति·
नन्वर्थस्यानन्यपदार्थत्वात्तद्धितलुक्वाकेतिभेदात्प्रतिषेधोनर्थकइत्यतआह अर्थातिदेशस्येवेति· वार्तिकेतद्धितलुकः प्रतिषेधइतिसमासः तद्धितलुगन
स्येत्यर्थः ननुसमानायामाकृतौभाषितपुंस्केत्युक्ताशब्दस्यान्यपदार्थत्वनात्तितत्पुंस्कमितिशंकतेनन्विति भाषास्कादिति· अनेनपूर्वभाष्यस्यमहत्केरीत्याव्या
ख्यानंसच्चितहृतो· हस्तौत्वद्याप्यजातोप्रवंफलाक्तात्त्वपिपीलोः फलमितिव्युत्पन्नावापफलत्वादात्तजातिव्यवृत्तिनिमित्तमितिभावः इत्यादि ननुपुंस्त्वा
नुमितेनव्यवधानात्तपुंवत्सवृत्तीर्घेणानभावेननचपुंवद्भावः अभाषितपुंस्कत्वादतआह एकस्येहस्यादिति· ननुमः पूर्वदीर्घोत्रापि आहपरत्वाच्चेतिएतत्त्
त्रसत्वेपथापिश्रूयतितथाह र्शयतिइकारादिति· उत्पन्नप्रकान्तरोपतस्त्रावि नापितुमोल्लह्यितंदर्शयति· एवंसिनपुंसकस्येतिभाष्येमध्येतमाहसाहस्त्री
त्वात्वीतिनपुंसकोमधुशाह नन्वीकार्यविधावपिकथंतस्योपात्तावमतआह· उद्दान्तितनिविषयस्येतिनपुंसकविषयस्येत्यर्थः अव्युत्पन्नेति· अत्र
पक्षेपुंवत्वेननपुंसकात्वाभावन्नविषयस्यातुस्यापृवृत्तौप्राप्तिपुंस्कस्वरात्तांतादात्वमितिभावः व्युत्पन्नेति· अत्रपक्षेस्यापिपुंवत्वे आधुरान्तत्वमेवाति
कारानवक्तव्यस्वेतिभावःतस्माद्यस्यान्यत्रातिनविषयस्यतत्रेतिनाविषयस्यतत्राविषयशब्देनांतनपुंसकपरः मधुरादृसमास्कि कामघमकारं रूपत

वै·टी·वि· मवास्वकसंशास्त्रतकोशाधंमतोभयांत्विलिंगस्यभाष्यसंमतत्वगानापत्तेःमकारस्यमघस्याह्निकस्तापिवाचकः आर्धवोहितातोपाठान्तुनपुंसकयोमित्युतिहिशा
१८ स्त्रतः अन्यस्तत्रेऽनुशान्तो अस्थ्यादीनामवश्वचनएवपुंकृत्स्यान्सतुमश्चीमिताहावत आहवाक्यभेदेनेतिनाग्न्यत्वन्तरस्यायामपत्वा। विहितस्येदमतिषेधोभवि
ष्यतीतिप्रश्नातुपपत्तिरित आहआ श्रीतिपदिअत्रनुमोनुहनिस्तहितआहपाशनव्यर्थमिति तिस्वेमेवस्यर्थः नचानंत्याइति शास्त्रीतात्निद्विधानाभावादित्यर्थः
नेचेध्यलनृत्यार्थमिति·निषेधोपलक्षणार्थमित्यर्थः आद्धानषोद्धेचिविहितादिन्यत्रहतीत्याहेमनुकाजुद्दनीत्याहेस्कना·हत्स्यारादेकादेशोनलुक्तीत्या
देशा भन्नायोरिति तादावस्यमितिसाप्रतिकावर्णाताहन्तरस्यथाऽसंभवात् पूर्वविप्रतिषेधाहितिप्रसन्त्वान्नुमएवप्रवृत्त्यात्तः पूर्वलुगादीनामप्रवृत्तिरि
त्यभिमानः कश्चित्रुपाठःस्वातिदंधाहितिः नुम्विधेरलवकाशत्वात्पूर्वेनुमोलोपलुकोरप्रवृत्तिरत आहनित्यत्वादितिपूर्वोक्तेनेति निरवकाशत्वस्योत्प
र्थः व्यतिरिक्त स्वेतिस्वयवग्रहणात्मभिवाभावः एकादेशोऽवशिष्टत्वात्वेनसंभवतीत्यत आहशात्रवपदपवइतिशायश्यतोःसांनाप्तिकमिति·
पूर्वसूत्रेवाग्रहणात्तुसंतौता त्पर्यंग्रहायुतहावश्यकमितिभावः अन्यथासामर्थ्येनास्येववैकल्पिकत्वंस्यादिति वोध्यंभावन्तुह· वाग्निकेप्रतिषेधस्य
देनाभावउक्तोनिमित्तमेवेति·तथाचोपजीव्यविरोधान्नतुम्बाधकइत्यर्थः पराद्वृत्तिः ताध्वतेवाहिस्पनुहनिः कृतार्थेतिभावः आमिभेदादितिनइ राम
देपिनुम्नुदोर्वाधवाधाकभावस्पष्टत्वात्समवेदेविवाधाचेदंचितंतस्मान्नुमाभ्वाध्यत्वेनिपूर्वपक्षएवध्याध्यतात्पर्योचितं· ननुपक्षेभावाधिकारयोःपरस्प १८

रत्वविवधाद्भयोप्यप्रवृत्तिः स्यादत आहमित्वलिंगेतिअथवेतिअत्रपक्षेवाकमेहिति यत्तेअनुडुहोत्याग्रचयप्युमित्येकत्वावर्णोन्योपथाभवतीत्याहद्वि
तीयंकेनामःप्रवृत्तिरनुज्ञाजाभवतितत्राह एवंचेतिनत्पक्षोभवतीति आमस्त्ववाधोभवतीत्यपिवोध्यंवार्थइति·प्रक·तहोक्षस्यनेरपुरिहास्तंतरंकिंतुहोमातस्ये
दपरिहारइत्यर्थः परत्वादिति आमनड्वेतिअवकाशः नुमआद्यामीत्याहोत्याप्येति·प्रकृतहोक्षपरिहारत्वासंभवरूपत्वर्थः तदन्तेइति·प्रक·तत्त्वेचापरिहा
रेक्तेवद्दनड्वाहीत्यत्रकथमिति·यच्चोक्तंनस्याद्वृतोऽस्यपरिहारइत्यर्थः हिवश्चोत·तन्नाटेदवस्याभ्यापादात आहकेटीतिव्युत्पत्तीतिहिवोडेविरतीति
भावः द्विपच्चोचाराक्षप्रासवतिनात्रपक्षयोःफलभेदःइत्याहक्वाचितुम्याइषाहेहाभिचारप्यानाविशाहे·पुंसोहसमलोहाह्नराणद्यनेवीजमाहयातोरि
ति·उन्नुनङ्गिभिवेवहुपुंसीत्याहेडं।वेथपृते·समपयोत्पमहसोमहनप्रत्ययइतिद्विपाभितिसद्वेस्यदृभाक्ये·होफाभावइतिमर्वथाप्युत्कृष्टान्तसेचत्वादि
तिभावः अंतरंगत्वादिति·द्विमेत्नानपक्षेवनेतिभावः अनेसत्वादिनिअहड·सत्वप्रवर्तनेपिमतदितिभावः अतएवइति·अवक·तव्यपरिभाषात्तनास्येवे
तिभावः अन्तभिमतेति·एवंचाखारकेदस्यस्यानभिमतत्वाक्तद्त्यर्थइतिभावः अयचेति·प्रक·तिस्वस्यभित्वप्रयुक्तोवुक्तोयुहात्तत्वस्यपर्यायइति·क·हाच
हाघुहाम्लत्वकहानेत्वाचरेतोहानत्वसित्यर्थः पञ्चरूपहेति·वहुवचनेनसर्वनाम्नस्थानेइतिविषयसप्तमी व्याख्येयेति·वोध्यमिति·तन्नएवमप्युतेगीत्वेनपू
र्वस्वरस्यदुर्वारत्वात गाणिगाते यावंतइति·त्वादिसंबंधमतिपादन·मावन·संज्ञाकरणं आतिदेशस्वतिचार्थाइत्यर्थः तत्राघःसंभवन्नपिरोयसावान्त

कै. टी. वि. १९ ञितइत्याहतत्राकारस्येति अत्रपक्षे गोतः परस्य सर्वनामस्थाननिमित्तं तकणाकारस्य वृद्धिरित्यर्थः तच्चासतः संबंधप्रतिपादनं नयुक्तं सत्वेपिदोष
एवेत्याहभाववेदेति तृतीयोपिनेत्याह संज्ञाकरणोपीति शब्दभेदादिति णिदितिहि संज्ञावत्त्वमादितीतिभावः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनाणादीनां ग्र
हणान्स्यादितितत्त्वदुष्टमतोद्वितीयेभाष्याभिमतहिततदोषमाहभावेनेति अत्रपक्षे गोतपरस्य सर्वनामस्थानस्यणिदित्यर्थः तत्रकर्मधारयाश्रयणा
आहणाकारइति बहुव्रीहाविहणवुलारिति सूत्रेणाच्छंदनिगोतुयुक्तसर्वनामस्थानलक्षणतत्प्रत्याशयेनाहतेनेनापीमिति णित्सर्वनामस्थानमिति
अर्थेनः आतपीतिहितभावः आश्रयणात्वभिप्रेतत्वं तकणाकारस्य वृद्धिरित्यर्थः भाष्येतद्विशेषमाह गोतइति कार्यातिदेशइत्येतावतके कृत्स्नमत्रपक्षे
इत्यर्थः आधेविशेषमाहसर्वनामस्थानेणिद्वचनेहासितथाचसर्वनामस्थानस्येतिविशेषणमित्यर्थः तद्वदातिदेशपक्षे णिदिति गोशब्दस्य सर्वनामस्था
नेणितीवकार्यंभवतीत्यर्थादिहितिभावः ननुचित्रगुप्रियत्रहस्वत्वंगाधिकारेतदंतविधिसत्वेनस्थानिवत्वाद्गोशब्दांतत्वेनप्राप्नोतीदत्तस्मिन्नहृत्वेतपर
त्वमावश्यकमत आहस्थानिवत्वेति गोःपूर्वणित्वात्वेतपादित्येतिभावः ननुगोशब्दस्थानशब्दात्मकयत्नात्कोलग्रहणमत आहतपरइति व्युत्पन्नेति
ततस्तेपितस्य कृपाऽस्युक्तिलवापस्थितिकत्वाच्चित्रमिदं नत्वतत्कोपः भाष्यस्त्रत्वपोपाराणामत्रत्वयविषयोर्येविचारइति क्रमेणिवृत्तेर्यातोज्ञ
हिति [illegible] टम १९

पिवहयोगव्यवच्छिन्नत्वान्ननुवृत्तिरेवोचितातथापिकृत्वाचिंतयायंविचारइत्याहइतइति बहुव्रीहिमिति ओघीत्येवाऽस्येत्यर्थः प्रियादिषुविति जातेस्त्री
प्रस्तोपुपलक्षणामिदं पूर्वनिपातप्रकरणान्निपातनादाहिताग्न्यादित्वाद्वाराजदंतादित्वाद्वाभत्तिः शब्दस्यापूर्वनिपातः केचित्तुकोपुशब्दस्यसप्तम्यामिति युग्मो
गात्स्त्रियाहतिः एतेनभक्तिशब्दस्यपूर्वनिपातात्पत्तिः किंवजातिवाचकत्वाभावात्प्रस्तेत्तत्रैवभाष्येकोत्रचईकाराएवसेवकारार्थदर्शयतिनवि
भक्तिमिति स्त्रियाइत्यनेनस्त्रीत्वमुच्यतेस्यातत्कावसंबंधः ग्रस्थार्थइत्याहस्त्रीत्वमितिनेनेतुस्यान्त्वाभावान्नदीत्वप्राकृतकमामोऽत्रात आहत्रअर्थानंचेतिस्त्री
चस्त्र्यार्थमितिपृथ क्तस्माद्स्त्रीशब्देनाभिधानस्त्रीत्वात आचार्याणांमतभेदेनकोपुशब्दस्यपाठपाठावुभाविताहछेदाभ्यामपिनदीति पूर्वमिनात्रपा
ठमितिछेदगोपाहिषुपठ्यतेइतिशत्रुनेतेनाकिंचिदितिभाष्याकृताथइतिभावः सर्वथाप्यदोषाभावातिकइतितात्पर्यंनतुदीर्घप्रश्लेषमनुदात्तेत्वह्नतोविशेषो
लीपत आहाऊहात्येषपाठइति आघुदात्तमेवेतितुनंतत्वाद्दितिभावः उक्तप्रयुक्तेनेह्निप्रयोजनानुवत्तिप्रमाणाभिमतित्वाभावस्त्वत्वाहापात्वादितित
स्त्रीवान्नत्वयोगपत्तावो आघुदात्तत्वात्तोदात्तत्वयोर्योगिपघासभवेनपरत्वान्नज्वद्भावः सातिशिछइति तज्वदातेदेशेनसर्वाविशिष्टसेवदूरस्याति
तैरेशान्तिस्वरेण्यस्थानवत्तमानःसातिछइतिभावः वल्तोस्तेक्रोष्टइत्याहशाङ्गरवाद्यन्तर्गतिभाष्ये होघातरमाहपंचमीतिति आतरगानपीतिपुंभी
मणादितिभावः नन्वत्रपुवद्भावेनास्वित्रात्तापितज्वद्भावोदुर्लभोत आहकेचिदित्यादि आघाप्तमोहेतोर्भावाभावाद्दितिलोकेप्रयुज्यलेक्षणाभावेनेका

के॰दी॰वि देशात्पूर्वमेवाट्कोलकाचतत्वाभावइतिभावः अंत्याप्राप्तेर्हेत्वंतरमप्याह घ्मत्यहचमितस्येति॰ यावंत इत्युक्ते युवद्वावप्राप्तिंइत्यपित्वात्तदुक्तमसमाधानस्यां॰
१० तिमप्याह जातेस्येति तिर्यथेति॰ यस्येति लोपेत तस्य स्थानिवत्वात्प्रतद्धित्यइति रिलोपानापत्तिरितिभावः भाष्यन्तवाप्यमिति विभक्तावितस्य विच्छिन्नत्वा
ल्लस्थानुयोध्येच्चसर्वनामस्थानइत्यस्य नानुवृत्तिरितिभावः प्रत्ययलक्षणात्प्रत्ययनिमित्तं तन्नेकार्यपरतोविधानात्त्रचापरमित्यनुपपन्नमत आह त
त्रैविध्यादन्नेभानात्येति॰ प्रश्लष्टोनाश्रीयत इतिभावः इत्यचयोद्देश्यस्याअयत्नेनत्याह कार्यकालत्वेत्विति अन्त्यापिगतिमाह तदाख्येति आप्रक
लहकयान्याहधिकाम्येत्यर्थः तन्तात्तत्कार्यकालपक्षेक्रोष्टुशब्दःप्रत्ययेगासंभोभवति आगमस्यत्वकस्य चन त्वहावदयुपर्था नञ्चोभयनेनिमित्तिकामे
वअहित्याहेतु आगमस्त्वाद्यपायनिमित्तकं भाष्यस्थानिवत्वप्रवृत्तिःन लभतेस्यस्य चानितुल्यादेशस्त्र्यावियुपे॰ प्राप्तिः अत एव नलुमताज्ञित्ति
नितिन्यायेन शीघ्रइतिभाष्याशयः अत एवा गुणाय इ॰ लुकोपित्यादी नामगाधिकारेणाहःसंगच्छते॰ कोपेत्तितिदेशादिति॰ शाख्यातिदेशस्य कार्यपक्षत्वकं
त्वाहितिभावः स्थानितदेशोन्नापदोपदपाहस्यदिति॰ शाख्यातिदेशोकाकातिदेशोच शाख्यकार्यपोपट्टोध्यायीष्ठ्यत्वात्तत्र सन्निवशाहपूर्तदेषेष्क्र
सोनमुत्पात्तिन्यायावसाइतिभावः प्रधानदेशत्वादिति॰ उपायइतिपरिभाषाकार्यकालपक्षे एकवचयुक्तत्वाइतिभावः तन्नदिध्येकवाक्य एम
तोपन्नेआंगत्वबुद्धिरप्यतीति तात्पर्यमन्यमनैशाहद्दुपचत्वस्याहननमयुक्तमतआहतच्चार्थतितच्चशाहसचार्यातिभावः ननुत्तरकालकि याया १०

अत्रवणाक्कानुपपत्तिरतआहशास्त्रशाहेनइति॰ शास्यतेनेनेति शास्त्रमिति व्युत्पाहनाहितिभावः शासतमत्रविधानमभाष्येतत्वइतिशेषषष्ठीवोष्या॰ अ
प्रसिद्धाशंकेतिअप्रसिद्धत्वाशंकोप्यर्थः॰ तज्वेदितिकुतत्वहुसोत्रत्वान्न अप्रसिद्धातिदेश इति अप्रसिद्धप्रतियोगिकातिदेशसंभावनयाकिमत्राहितिशयत
इतिप्रतिपत्तिःस्याहित्यर्थः अभाख्यातशाख्येति॰ नक्काख्यात्यर्थःस्वेहइतितद्वान्काख्याअप्रतिबद्धशाख्येतितत्रेहःस्याहिति अर्थः ननुतज्वेदिति
समुदायनिवंधन शाख्यस्याप्यतिदेशात्वत आह नचेति॰ वाक्यभेदप्रसंगादिति भावः नन्वेकोहाहस्ताफलकमपिमुख्याहितित्याशङ्क्याहश्यते॰ तत्राह
अन्यथेति॰ पश्चिक्रोष्टावद्येवफलस्यातत्ताहि अतिनित्वत्रैवक्रोष्टुग्रहणकुर्यात् अतोतिदेशसामर्थ्यात्क्रोष्ट्रनृहिस्थान उपधातस्याद्दीर्घत्वमितिभा
वः श्रितिगौरवमिति॰ तत्रस्ताम्थ्याद्रूपातिदेश एवेति भावः नापि तिक्रोष्टुस्यादेः॰ क्रोष्टुशब्दस्यद्वतत्तेन तत्वेनाप्युनत्वात्॰ तज्वत्वेतचित्ताद्देशोदानतेन
स्वसिद्धिरितिभावः गोस्वप्रसंगाहितियोग्यविभागाहस्त्रेसाधि भ्रगुवेद्वातिभावः कथंपुनस्तोकेनवाकेनपक्षेद्वयलाभोत आह समुदायएवेति भयइति
अनडगुणापवाद्यहियं वृद्धिभूयोलक्षणात्द्विपंभूयोलस्याचापर्थः आप्तशाख्यातिदेशासंभवाहितिन्यायंचभिःक नीभिः क्रोष्टोरथः पंचकन्तीथःहे
पंचकत्तःपंचकत्तेरीतिद्विलिंगहष्टस्याद्दः संबुध्यो गुणस्यातिदेशेनतत्त्वातार्थहिवयामितुन्नापोपासन्नित्यायेनस्त्री तनिमित्तकुस्यतन्निमित्तान्नाम
त्तकस्यवातिदेशेनत्याहशस्यांगस्यासंभवाहितिभावः नस्याताभिति॰ तजेतितयोरभावदर्शनेनतुन्नंतेपि अभावातिदेशाहित्यर्थः रूपातिदेश एवेति॰

कै·टी·वि· अतएवयंचक्रोष्टृभिरितिसिध्यतितिदेवधनयन्नाहभाष्ये अथवेति· उत्तरमाह वयीरिपुरिभीध:तत्राद्येउपपत्तिमाहतत्रेतिप्रत्यक्षेत्वेहेतुमन्त्रपरिपुच्चा
२१ णादिति·व्यापकत्वलघुत्वयोर्हेतुमाह तश्चिन्निति· द्वितीयपक्षे उपपत्तिमाह कृतेष्ववेति· आधात्वेहेतुमाहतत्रर्थत्वादितिरिपुति आदेशा आद्यपत्ते
र्थःप्रक्रियालाघवंचोत्त·पक्षोतत्वेनेन क्रोष्टृदतिरूपंततोनड्डाद्रपहत्तिरितिप्रक्रियागौरवमित्यर्थः ननु अकारातिदेशेततच्चाद्वैरवतेमांपिसिद्धेस्तान्य
नतिदिष्टानीत्यपुक्तमतआहतदेशैस्तिदेशातिपर्वक्रोष्टृभिरिति· पंचभिःक्रोष्टृभिः क्रोष्टोरण्येरित्यर्थः पूणडहानीत्वादिति· उद्दान्तस्थानिकत्वान्तदृ
देवित्स्वेणान्अकारस्येदान्तत्वाद्गिर्त्यर्थः प्रकृतौरिति· लौकिकरूपातिदेशेखदोषः पर्यवस्यतीतिद्रहोच्यते तन्नास्त्रपक्षे उपमाधोरणीलाघवोपदेशतीत्यु
पोनरूत्तापित्तिभावः ननुशद्दस्पीति· पत्तुपृथिव्यादिशत्रिगुणाम्ततरूपतस्यशद्देसंभवः अन्याहशास्त्रपवद्धदहाटत्क्षसौपुरुषमानइत्यर्थः अथास्य
ति· कत्तउपउपादानादितिभावः अपुक्तंस्वभाव्यमतउपयोगादित्याहरूपातिदेशश्चेति· अत्रभगवतीमात्रनिप्रायमाहप्राप्यादेशोमइत्तिरूपत्वेनानाश्र
पणीहेतुलीङ्गदिति· अनुमानादिति उशत्रगुणबोधकशास्त्ररूपादित्यर्थः एवंचातिदेशकोलस्वप्राप्तिपक्षेस्तदतिदेशोशाक्तांक्रपउति अस
रक्षेदेव अकारस्यातिदेशात्तस्थानिकपूणान्दहान्तस्थानिकत्वाभावात्क्रोत्याहेस्वरूपप्रसिद्धिः क्रोष्टाक्रोष्टारवित्याद्योचरवरासिद्धिरितिभावः तत्राद्य एम
पक्षेएवनहिस्वरोस्तूपवानितिहेतुःभाष्येउक्तं आरेउस्कुपस्वहेतुरितितोक्तं भेदकइतितत्रक्रोष्ट्रत्याहोस्वरासिद्धिरितिभावः क्रोष्टेत्याद्यतदसिद्ध २१

त्याहकिंत्विति पूर्वत्तुउत्तंतदृपस्य अतिदेशाद्वपशब्देनवाविपाचपक्षसंस्थानेतद्दिदेकवशाद्वपरूपामितुच्यतेखरसत्तनन्नाद्धानितिशद्दत्वाद्वितन्नशद्दस्परूपंत
दुक्तंनस्वरोरूपवानित्यपथाश्रुतमेवभाष्यंभीयोजयंतितत्तर्थत्वादितियसत्तुविधानेमित्रमेवनाशोवाध्यतइतिन्यायादितिभावः अप्रधानत्वादकारस्य
स्वशद्देनपरामर्शोसंभवोद्दिर्घोसंअकारानाश्रयत्वंचात आहस्वनिमित्तमिति अकारातस्थानतादिविधानादितिभावः बुद्धिस्थपरामर्शकः सद
तितात्पर्यंशास्त्रेवेति अकारोतिदेशेस्वशास्त्रमाश्रित्येतिविधयः कार्याणिभविष्यतीत्यर्थः ननु तृज्वदित्युक्तेपितृमातृशद्वस्थस्तृशद्वस्याप्यतिदेशः
स्यादितिदीर्घोनस्यादतआह नचेति अर्थवत्परिभाषया अर्थवतस्तृशद्वस्यातिदेश इत्यर्थः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्तत्रत्यतृशद्वोनर्थकः व्युत्पत्तिपक्षे
अनर्थकत्वेक्रोष्टुशद्वस्थानेमात्रपितृरूपानतिदेशइतिबोध्यं· अनुमेयोपि अतिदेशकालेप्रतीतोपि तद्देवाहउच्चारणोच्चारणप्रतीयमानइति· न
न्वतिदेशकार्थस्ववीशिष्यप्रसंगात्त आह रूपेति· रूपातिदेशद्वारादेशस्वफलतोविधीयतइत्यर्थः एवंचक्रोष्टुशद्वस्थानेशद्दव्यादेशःप्राप्नोतीत्या
शयः ननुरूपातिदेशएवायातिदेशेकथमस्यवहत्तआहत्रजेति तृज्वद्भावविषयइति· वास्त्विकेतज्जुशद्देनतद्धुक्तोतिदेशोलस्यतइतिभा
वः धातवोह्यव्यादिति धातुपाठपठितावाचायगोतिवोद्धव्या इत्यर्थः प्रायस्त्वमादौति· अन्तः सादेशात्उकमात्रविषयत्वादितिभावः अनुक्षोदोधुना
पक्षेत्रापिन्यायव्युत्पादनायतद्भगवतःप्रायाणामानाप्रतितजयर्ष्किंवसत्तेयुक्तेष्वपि अनभिधानमावश्यकमिति ध्वनयन्नवार्तिकमाहगणेति न

कै·टी·वि
२१

त्तुसंख्येयः प्रसंगाद्याहबहुव्रीहिरितिसमासो द्याहस्यास्योपयोगमाह क्रोष्टुशब्दइति· अन्यथापुंवत्वाभावपक्षे क्रोशक्रोष्टृशोऽप्यपिस्यात्इतिभाष्याशयः न
तु क्रोशक्रोष्टृइत्यस्यासिद्धत्वाद्यांतुम तज्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वान्न ज्वत्वमिष्यते नन्यायेनन्नुमभावे क्रोशक्रोष्टुइत्येवद्रूपंतत्त्वेष्टमेवपवत्वपक्षेऽतिप
वचिप्रतिषेधोऽर्थः क्रोशक्रोष्टुनेइतिरूपं तज्वत्वाभावपक्षेऽसाधुः नचपुनःप्रसंगविज्ञानपक्षेतृज्वद्भावोविप्रतिषेधार्थः तत्पक्षे अपूणवचनकाराणा
पेक्षप्रामकृतत्वातित्यापाद्यप्राप्तेनचवक्तुव्यवाताभिलाष्यवाप्तिरितिचेन्न एततभाष्ययाभापितपुंवत्वविधायकमिदानीनतात ज्वत्वाप्रहेतेः तन्न क्रोशक्रो
ष्टृत्यापूर्वमेवोवितिनिष्क्रिपोविभाबयंतु संविधानपिभाष्येति· अजादिमसंनिपातलक्षणत्वात्तज्वद्भावस्यत्यर्थः भाष्ये विप्रतिषेधशब्दस्यनसाम
न्यप्रत्वाभिप्रायाह तदुक्तयोमिति· अत्रायमनुद्भूतलोपोऽप्युबाधकभावपरभाष्यविरोधात्तद्धोऽपीतिस्तृत्यापाभिन्नफलकस्याबाधकात्वपूरः कैयटोक्तिः गुण
मितिज्ञेमचेतिगुणस्यपरत्वात्परत्वादितिभावः तस्माद्धेत्यावाच्यमप्यमान्यचितयासर्वबाधकइत्यवश्यमुपेयमितितात्पर्यं अनंजतत्वाद्धितिमध्यमाण
न्यायेनोभयान्वीपिचतुरनन्ययोगाणिकइतिविनयाद्धित्वाक्तुक्त अपुरणानवीनइत्यर्थः अजाद्यातोः नन्वकृतेसार्वधातुकेतिगुणः कृतेपुगतोतिकथंनि
त्यर्थलक्षणमेदाहत आहलक्षणांतरेणेति· गुणाख्यकार्यस्यकताकृतप्रसंगित्वमात्रमाश्रित्येदमुक्तमित्यर्थः अनित्यत्वमेवोतितथाचात्रत्यादिप्रतिषे   राम·
धखंडनमेकदेशिनइतिभावः इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतप्रथमस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकं पादस्त्वः सिद्धिविधिः   २१

यत्र्ओकारेपकृत्य तत्राप्राप्तेराहइहेति उच्यतेइति· केचित्तुतत्रलोपइतिविषयसप्तमीतिवार्त्तिकाशयमाहुः प्रत्ययविशेषेतिपरस्मैपदपराभिनेतृपैत्यर्थः अ
नंगत्वाद्धितिः हद्देवदिर्भजपरस्मैपदापेक्षत्वाद्धितीपात्त्वंमन्यतेनन्वसिद्धत्वापसन्नोदरान्नीहलंतत्वाभावात्कथंहलादिशेषात्तआहवस्वंजात्यन्तेति· बहुपेक्ष
त्वाद्धितिहेलोपइत्यस्यचबहुव्रीहित्वात्सप्तमीत्वात्तत्वमिभ्यानेः वहिभूजपरस्मैपदापेक्षत्वेनबहुत्वस्यांतरंगत्वमेवेतिचिंत्यमिदं यदित्ववगाग्रहणप्र
त्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरेव्याप्तमुक्तं हित्पाटलीपुद्दूपस्यविषयसप्तमीत्वमंगीक्रियतेतरात्रापिविषयसप्तमीतिभाष्याशयइत्याहुः प्रहेन्नात्वाद्धेति वि
कारान्नानुपूर्व्यामेकचइत्यर्थेइतिभावः हद्धिस्नवकाशोपि· अस्त्रोपादेशुनाप्राप्तेपुरद्वेरातांभावादितिभावः स्थानेतमेति· ततस्त्रोकाराद्देशहद्धिः स्यादित्यर्थः अ
प्रसक्तेर्नोवेजमाहतत्समश्रोहीति· नहिप्रधानोपशोधिनापुणेनुमाव्यमितिभावः नास्तिप्रधानोपरोधइति· सर्वथाप्रहेन्नाववोपरोधः नेतविशेषाभा
वेपीतिभावः नवैसंध्यन्तरभाति· सत्तद्धाध्यमप्यमाणपोत्सध्यस्त्रातेम्पत्त्या वासक्तिवनभिधान्यनोपाहः इकोगुणाभिद्धत्यस्याग्निमण्वतस्तुत्रस्थस्यैवकैय
टस्यचिंत्यइतिदोष्यं· अविशेषविधानादिति· अगोत्याचोविशेषणादितिभावः अनत्यस्यवृद्धिरितिसिद्धांतेदोषः स्यादेवेत्यतआह अनंत्यस्येविति आद्य
स्त्रेसिद्धिरबद्धीत्यत्रप्रतियाप्तितमिति· लसेलक्षणोसत्तित्यायेनेतिभावः याकाचिदितिइहाहेपरस्मैपदपरोसिचिपरांगस्याचोनवृद्धिरित्यर्थकाचाबीहित्ता
होपिचिवृद्धिरापसनिषेधः स्यादित्यर्थः अनुवृत्तिसामर्थ्यादिति· इडागमोसिचिअंगस्यादिनेत्येवसिद्धेरितिभावः यदिहागंतरेतिअत्रजग्रहणमवंश्येनतत्

कौ॰टी॰वि॰ २३

स्येति न्यायेन तदर्थाभिद्धरूपलघुश्रुतपरिहायेत्यर्थः नन्वनंतरा हक्ष हलं जस्य यथासाज्जं तस्य मा भूदित्यर्थं तत्स्यादित्याशंक्याह युक्तियुक्तिं स्मारयति भावे
तेस्थानेऽपार्थमिति क्विप्त्विद्धावादि बाधित्वा भाव्यं तयोः स्वकृतयोराकारांत्वत्वं नसंभवतीत आपित्वयुसुपा मेप्यदोषइत्यर्थः एप ह्लोपा विति पूर्वविप्रतिषेधस
त्वादाह अयथेति कृतायां वृद्धावलोपइत्यस्याप्राप्तेः आह आतोलोपइति उपाधिनेदस्येति उपाधिभिद्गः स्थानिभेदोन्त्वरूपाणामेकस्मैत्यर्थः नभावामिति
वाधकमस्त्वादितिभावः एतदिति एकाचइत्यनेनेत्यर्थः वलीत्येतत्र हलादिस्यसंवंधादशपकत्वेनमथोपि संवन्मतएवेदतिवोध्यं अद्यतनीति लुङः
पूर्वाचार्यसंज्ञा एषयेति अतएवदृशीहातीत्यादिष्टः तत्राउवनावादतःलकृतागाः भाव्योसिद्धोक्तोसिद्धिर्धादिति तयोपपया त्पनत्तराभावित्वा
ति भावः एवमर्थमेवतादिदृइतिवलीति सर्वधेनापूर्वाठो वरिणात्फलकृतपिद् लघुग्रहणसामर्थ्याच्चेति आकारांते विशेषाभावेनसमिद्भावा
धाद्युतइत्तितपाकरणाच्चेनतद्यात्पर्थं लघुग्रहणमिति भावः ननुनित्येनकृत्यपूर्वविप्रतिषेधोन आह अहिहासादिति एकाचइत्युत्पन्नन्तु हत्वाव
पि वलीत्यस्यानुवृत्तिसत्वात्सागाठोयाम्लोपोनित्यत आह अथवेति भाष्यसाधर्धवेति अतोहलादेरित्येवत्यर्थः अत्रपूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेक
यमजतच्चमत आह अल्लोपस्येति हलग्रहणाच्चमवतीति हलग्रहणसामर्थ्यात्सिजुत्पत्तिवेलायां हलंतोगृह्यत इतिभावः सिजंतस्येति आतं गात्वा रा
आदेविकरणासत्तोरागमः तत्तोवाढिरितिभावः नन्विति एवंवपनेनोभवधनन्यापुस्यायमविषयः उपदेशजातोविधेयपनवचनपरिभाषा वाधः कि २३

तल्लोपस्यैववाधः स्यादितिभावः एषह्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधे थाच्चितं पमिद्ददमपगत मिति यद्यपीत्यादिः तथापीति शेषः यद्यपि अतिहरगतंनिः फलतयात
थापि प्रकृतसूत्रे एवानात्यार्थं अनंहलोपिग्रहणार्थमिति भाष्यार्थः तेन अशीहिसादि सिद्धिः यत्तुके अतहलग्रहणस्य प्रयोजनांतं मृग्यमितितद्दपीष
तुमृतुवदतिकेचिदिति आदादित्यत्र हलंतत्वाभावान्नानेनगतित्वाभावाच्चनपूर्वेण वृद्धिरिति तदाशयः तदयुक्तमिति केचिदिति अतोहलादेरित्यस्याभावात्पु
नरहावश्यकतया तेनैव अस्या अग्रिमाहमिति पाशयः धातुग्रहणानुवर्तनाकथमगर्व इत्युदवद्धभावात आदहितो धातावित्ति धातुपाठपाठितानाम
वंतित्वात्तु त्वमिति भावः आदुपित्यत्वोजनवेह ध्यकृत मेतमत्तीति भाष्यापामाण्यात्संध्यकृत अन्वादिकं वभावइति असीदिति नचसि चांग
स्यदिशामुणाहिद्धिः अस्मादेवज्ञापकादेतन्न्यकरणोदत्त आरम्भवृद्धिमाजएवमि चान्वेताकरोधुणात् अतएवव्याख्यामदृगामदतिपरके होनगदृरवका
शिदिशाहाचनवृद्धिरितिभावः जातिग्रहणादिति तद्युत्स्याश्रयानेकग्रहणाहत्यर्थः तन्नेकस्यासनामृत्पत्ववोधः स्पष्टार्थत्वमेवोपपाद्यानिकिंतदहलइति
हयतगुणेनेति जागृवहुपनेनेत्यर्थः गुणस्यावश्चवृद्धिरिप्रतेदृशाधकत्वादाह अतोलेति रूपंह्रिगुणाना काल भावातिभावः शामान्यलकृतागात सार्व
धातुकार्धधातुकयोरित्यनेनेहजानत्वादिति अगाजिकराजीत्यात्यादितिभावः अततउपधायावृद्धिवाधनेनतस्य चाहितो थाजुगागरकेदत्यस्यासिद्ध अनेकशा
स्त्रवाधेमानाभावइतिभाष्याशयः तजागृग्रहणमेववच्चापकानासजातीयापेक्षत्वमुचितमितिसयाति ननुप्रतिषेधे धात्वपाठाद्नाकोलेतयुक्त

कै.टी.वि. २४ मत आह आर्थोप्यमिति पाठक्रमात् थः क्रमो बलीयानिति भावः योनास्त्वं परिहरन्ति पूर्वोक्त एवेति पूर्वप्रतिज्ञामात्रं द्रढ़ीनीतुं हेतुप्रदर्शनमिति भेदः तथा शास्त्र
मिति बलवत्ता बाधकेन दुर्बलं बाध्यत्वात् प्रसिद्धमिति पूर्वोक्त एवेति पूर्वप्रतिज्ञामात्रं द्रढ़ीनीतुं हेतुप्रदर्शनमिति भेदः छेतव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः हस्वाव
स्थिति द्वितीयान्त तृतीयान्त चक्र रूपाप्रविष्ट इति व्यवहारिति भावः विशेषवाचिनः सामान्यपरत्वं लक्षणायेत्याह उपचारादिति न्वयि सिद्धेति कस्यचिद्दलेना
न्यस्य बलं निमानत्वं दुर्बलमिति ज्ञातव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः दुर्बलत्वादिति अत एव सामान्यत्वेन तत्पृथ्यः प्राप्यय इति प्राप्य तदिति चुत्पत्त्या कार्यभाजीत्यर्थ
नेदृशि न्यायो वा धर्मः उक्तो गोरवमप्यत्र पाठे इत्याह भाष्ये तत्र्यायमप्यर्थ इति प्रतिषेधपाठे आर्धधातुकस्येडित्यत्र निषेधासंबंधायपुनरिट्प्र
हणं कार्यमित्यर्थः नियमात्यक्ते इति नान्यत्र इत्यत्रापि भारद्वाजस्येत्यस्य संबंधादिति भावः ननु भारद्वाजनियमो नत्तस्त्वात उपदेशावतञ्च स्तास
रिति निषेधस्यैव बाधक इति कथं क्रादिप्रतिषेधवाधकेत्यत आह तथा हीति न्वाधेतोतबाध्यवाध्यस्य तरीवाध्यत्वादिति भावः ननु चेति
भारद्वाजनियमात्यक्का रिस्त्वपाठमाश्रित्यैदं तु क्रादिप्रतिषेधमिति भारद्वाजमेन अचत्तारिति प्रतिषेधनि न्यो अयाप्राप्तचक्राद्वरित्येन तक्रादि
नियमस्य बाधो नापि भारद्वाजनियमेन उक्त्वादिति भावः मध्येपवादन्यायाभावेपि अनन्तरस्येति न्यायाद्वाधीत आह व्याप्तीति भाष्यप्रतिषेधा राम
थाभविष्यतीति क्रादिग्रहणसामर्थ्याद्भारद्वाजनियमप्रापितस्य निषेध इत्यर्थः ननु क्रादिस्त्वपस्य प्रतिषेधनियमाभयार्थत्वान्त्रपोष इति च २४

न्न्रद्द संभवमाह स्थलिभारद्वाजेति भाष्ये नियमात्स इति नियमार्थो घोष्याघस्य रूपप्राप्यते सनस्थित्सी त्यन्वयः ननु क्र त्वमेत्रस्य प्रतिषेधार्थत्वमुक्त्वा इहानी
मेकदेशमुपत हर्थक कथं पूर्वापरविरुद्ध मतो आह योगैकदेश इति भारद्वाजनियमात् क्रादीतिथलिअमात अन्यत्र क्रादिनियमादितिविवेकः नन्वेके
स्त्रोया त्राणामेकरूपनैवयुक्ते त्यत आह एकयोगत्वा अपीति यथा तद्धितार्थेत्याद्दावेकापि सप्तमी विषयभेदाद्विधात इति भावः स्थाप्यन्त इति
एतस्योन्त्वस्फुरीभविष्यति नन्वविशेषात् सर्वस्यैवेटः प्रतिषेधेन भाव्यमत आह क्रादिति भाष्ये सामान्यविहितस्येत्यस्य सामान्येन प्राप्तस्येत्यर्थः
अनारभ्यवादीति नेति हेतु भविशेषणं सिद्धं दिवेति तद्यथेत्यादौ भारद्वाजनियमप्रापितेटः क्रादिसूत्रेण निषेधः सिध्यतीत्यर्थः अस्यां तेन भारद्वाजनि
यमो निवर्त्तकः स एव पवादन्यायादिति भावः किंतु न्याय समभेदस्याप्याप्त्वा इग वर्त्तवंनाश्रितं फललोन्तमारूपप्रिहारिति स्तु प्रतिषेधर्मस्य
भविष्यतीति हि क्र भाष्ये तत्र्क्रिय तेनेति इड्ग्रहणमित्यर्थः अत्रत्यर्थ अत्रापभाष्य विरोधादौ धीर्वदीयामिति स्वत्रस्थ भाष्यमेकदेशस्योक्तिः अत्रेड्ग्रहणं
क्रादावसुत्तरपदमाश्रित्यत्रत्येङ्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यानौचित्यादित्याहुः भिन्नजातीयत्वादिति सजातीयस्यहि नियमेन भाव्यमिति भावः प्रकृतान्न
येति एकाच उपदेशे नुदात्तादित्यर्थः अर्याद्धि वाशिवत्युपादानात्रत्यया अपेदित भावः ननु सग्रहणादिति कृ त्तु चितमत आह सामान्यग्रहणमिति प्रत्यया
यमिति सर्वत्रापन्यायो इष्टव्य इतिनिरर्थकाद्यमित्यर्थः यथायोगमिति वहष्यस्यादी स्युक इति वहवहनत्पादे नेदृशीत्यस्यापि प्राप्तिस्त्वान्नेट् क्लि ननुय

कै·टी·वि· त्वर्थसत्ताज्ञापनार्थमित्यर्थः निपातनमिति अन्यथानेन निषेधेन सिद्धेन घ्यर्थस्यान्यथा वत्तत्सामर्थ्यात्स्वग्रहणं नियमार्थं सत् ज्ञापनार्थमेवेति भावः अ
२५ त्रापृक्तं गत्वादिति प्रकृतिमात्राश्रयत्वादिति भावः नन्वेवमुक्तः क्ङितीत्यस्यानवकाशः सत्वेनत्वलोपीति वचो युक्तमत आह प्रकृतेति कृस भ वि
षयेन कश्चिद्दुष्प्रयत्नास्तीति भाष्यार्थः यस्मिन्किं चित्तन्नेत्यादि भाष्यस्याशयमाह यथाप्राप्त्यर्थमिति तद्योगविभागेन प्राप्त्यन्तरमिति शेषो भोधुपधा यद
त्याशयः भाष्ये यत्किंचिदिति वेदायस्मिन्प्रमाणमिति बहुसंदेहसंदेहा ह्रिः कोन्वत्र विशेषः दुत्पुनर्नन सामर्थ्यं द्विवृत्तिः तत्किं तदुक्तं तद्ग्रहणात्के त्वायमे
वतदाह लाघवार्थमिति भाष्ये यान्ये इति मस्त्रादिषु तित्त्वर्थेन नुकुर्चे ह्रिनबाधित्वा गुरुस्तु हलादेः परकापरत्वयः स्यादित आह कुर्चेति एका वत
ननु ज्यायान्गुणस्य हस्वप्रतिषेधवाधकत्वेपि प्रकृतौ कमायातमत आह हस्वप्रतिषेधस्येत्यर्थ इति परत्वात् गुणप्रसक्तौ चेत् प्रतिषेधाप्राप्तिरित्यर्थः अ
मार्थमिति सीमालक्षणप्राप्त्यर्थमिति भावः अत्वादिषु कृतेषु ह्रितिमतं गत्वादिति भावः किं त्वनिमेधा अयदृति असति किन्तु निषेधप्रतिषेधप्राप्तिरिति
भावः कृत्वा नवेधानत्काशदिति तत्तद्यैति यदि तु सत्यपि कृतेन बाधक गुणप्रसक्तेमिति भावः बाधकविषयपरिहारेण च बाध्यस्यप्रवृत्तिरिति तात्पर्यं गु
णसतीति दीर्घस्यासिद्धत्वेन लघूपधत्वात् लक्षणसंस्कृतत्वादिति अयचेदशो विषयेत्र चाव स्यान्याय्याश्रयणा हेतुः वकृतौ निमित्तापायसपरी मा राम·
घायाभाष्येन्यासप्रयासादुर्गतत्वाद्यगमे प्रतिषेधाप्यगमाभावेन पुनर्हस्वप्राप्तिरिति चिंत्यमिदं भाष्यावस्थान्यायस्यात्र प्रसङ्गेनाश्रयणमपि को गुणाद २५

द्वीतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च नन्वत्र तिङ्ग्रहीतीत्यत्रापि कलोर्हस्वसनः कित्वादिस्मप्यानुपूर्व्यासिद्धिरित्याशंक्य लक्ष्यानन्तरं तत्वदं चिद्विशेषणमाश्रित्य परिहा
रान्तरं कथनायाह हावेत्याहस्युक्तः इतस निग्रहे इष्पनेनात्र प्रतिषेध इति भावः नन्वत्रापि पूर्वं गत्वासिद्धमिति किमुगन्तुकं स्यात् थेनचेनेत्यत आह अ
कः किनीत्यनेन विशिष्य निग्रहे एतत्र तु किनीत्यनपेक्षणान्नैरावधतिभावः भाष्यअ कः कितीति तपस्यत उक उपतुवन्तं मानेसनिग्रहेत्यनेनेत्यर्थः
ननु अकाराता वस्थायामेव प्रतिषेधो न पुनरीत्वोत्वेड इतिक फलमस्यते तत्र आह तथाहीति नन्वसंज्ञासनिग्रहे इति प्रतिषेधप्राप्ते दूसान्वेति विधीय
मानात्विकत्वदत्वात्वयोः कृतयोः हतदृति नित्यस्य विहितत्वात्तस्यादिति पूर्वमेव प्रवर्तते एकं गुणमपि आथापि प्रकृतपूर्वं गत्वाश्रयणं तेहानित्यत्वं
तस्य इत्वोत्वे तु अकृते अकित्वात् गुणेन बाधित इत्यनित्यत्वमिति भावः नत्वावदुणस्येति उपलक्षणमिदं इत्वोत्वयोरपि इत्येस्मै गुणः तदभावे
सनः कित्वाद्गृहभाव इत्वोत्वे पुनर्हस्वप्राप्नोतीति अनुमतत्वेन निषेधाप्राप्तिरिति भावः नित्यमिदीति अस्यतद्वाधकनिषेधप्राप्तेरिति शेषः भाष्यावस्था
न्यायाश्रयणेहेतु लक्ष्यसंसिद्धत्वात्स्थितिसंस्कृतत्वादित्यर्थः इत्यमपुत्रकीत्याचितमम् अन्येन विशेषणात्तु एवं चान्वानुपूर्व्यान सिद्धिर्नापि निषे
धान्तस्याप्रवृत्तिभावः प्रतिषेधप्रसंग इति आदितस्त्विति योगविभागेन रुपकेन पदुपाधोर्भयाद्वा तहुपाधेः प्रतिषेध इति वस्य मोगात्वादिति भावः प्रवर्त्त
नेप्रतिषेधः इत्पदुपाधोरिति न्याश्री यत इत्यभिमानः वक्ततत्कारीहितद्वयं त्वयस्य विभाषेत्यस्य वाप्रगाय उत्त्रान्तात्र्नुद्दरित्रविशय के वदहाकिचित्र

कै॰टी॰वि योऽइतिन्यायेनेहापि फलमावश्यकमित्याशयेनाह भगवता तथा नोक्तं अकारांतइति अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिः स्यात् अदंतत्वे तु लो
२९ पस्य स्थानिवत्वान्न दोषः एकाजग्रहणकृतेन तु वध्युपदेशेनैकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसंगइति भावः हंतेः पराम्रेपृष्टिवाहाउपूर्वत्वाभावाद्वा हकर्मणी
तिहलंतलक्षणेति अतो हलादेरितिविकल्पनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः अल्लोपस्य स्थानिवत्वेनास्ति अकाराभावाद्धि इति भावः प्रकृतिहंतीतीति प्रकृतिशब्देन
स्थान्युच्यतइतिभावः तस्याश्चेति हंतेर्वधादेशात्पुरस्तादेव वधेरेकाच्त्वे नप्राप्तयान्नमुपदेश इत्यर्थः तदाहसैवचेतिभाष्यप्रतिपातइत्यस्य प्रतिषेधप्र
हंत्रिकालेइत्यर्थः उपदेशेनैकाच्त्वादिति हनो वधे तपिपर्सूत्रज्ञापनाय मुख्यउपदेशइति भावः ननु स्थानेद्विवचनेउपदेशे एकाच्त्वनुदात्तत्वाप्रसंगनइत्वाल्वा
थंयङ्‌लोपेऽप्रतिषेधः नन्वस्थानिवत्वमल्विधित्वादिति अत आह हंदि प्रयोगइति न तु यङ्‌व्यवधानात्कथमत्रानिषेधप्रसंगोत आह तोलोपेकृते
तियलोपस्याप्युपलक्षणमिदं अनेनयङ्‌लुगविषयत्वमस्य भाष्यस्येनेतिदर्शयति अतएवाग्रे स्थानिवत्वेन समाधानपरं भाष्यं संगच्छतेननुपरस्याभिदूपदस्य
स्यैकाच्त्वान्नतदाश्रय इट्‌प्रतिषेधः स्यादत आह समुदायस्य चेति यथा चैतत्तथा एकाचोद्वइत्यत्र ध्रुवादिति भाष्ये तत्वैकस्तेनेतिपरत्वादितिभावः द्विपदेति उप
सर्गोक्तौ तदर्थः अपेर्थः तेनैरपदाधिकारे वहिरंगपरिभाषया अप्रसक्तिरितितच्च एकाचोमितिसूत्रस्थभाष्ये त्वेकश्रुतिरितिभावः थल्येवेति आकृतः से
टलिटस्थलएवसंभवात्तदर्थ्यः कृतिगसिद्धोभयपाशयशवात्तेद्ग्रहणकालावधारणार्थयतलीत्येवथलिपूर्वेणचाकृतोमिद्धत राहुःइतिकेचेदिति रा
९

विस्पष्टार्थमिति प्रतिपत्तिलाघवार्थमित्यर्थः अत्र समाश्वासादितिद्विःप्रयोगपक्षेप्येवयुक्तत्वादितिभावः इदंस्पष्टार्थमाह आचार्यस्येति अननुदात्तत्वाचेति
प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वादित्यर्थः इत्युक्तमिति उपदेशेऽनुनासिकइत्यत्र गुणेः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां नवृत्तिज्ञातस्वात्मज्ञापनमुपदेश इतिमिद्वैवरीतकार्यमेवमिषुपदे
शइत्यत्राह यदेवविधानमिन्द्र एवैति अथवेत्यादि ग्रोच्यातत्रसभाष्यविरोधात् इहलिति धात्वविरोधात् इहलितिधातुनाम्नेकार्थत्वादितिभावः वस्तुतस्त
स्योपदेशत्वमेवनेतिमतामिति धायाहाथ्यापिमिषुपदेशइति भाष्यभाष्यपूर्वस्मादपीति तदनित्यत्वेपि विहितविशेषणमाप्रगुक्तः कोपिदोषः स्पष्टंचेदमे
काचोद्वइत्यत्रभाष्येइतिबोध्यं कारणेकार्यवाचिशब्दप्रयोगाद्युक्तइत्याह कस्येत्यकारादित्वादिति अस्पष्टकत्वेकालित्वंदर्शयति संहिद्रशीति अत्रार्थउभ
यमितिभाष्यं योजयति केवलस्येति तस्यपक्षेति बहुव्रीहिः अवयवसमुदायानामिति षष्ठीतत्पुरुषः तत्रहेतुमाहउपदेशशास्त्रस्येति शास्त्रवाचिन
इतिकरणमुत्पत्तेतिभावः पच्यपदमायोगानेवर्थइन्द्रप्रातिपदिकेत्रभाष्यानुस्थितिः वक्षःसाक्षाअपि पत्निहेतुः स्था स्मृतत्वात् अवच्छेदका
च्छेदेनान्वयस्योत्सर्गिकत्वेनलस्यानुरोधेन चोपदेशावच्छेदेनैकाचत्वस्यार्थात् तथापिएतस्मिन्प्रायमजातानामस्यउपोत्थानपादेशयोर्यलस्यैवग्र
हणमित्यर्थः अन्वानस्यालाशंकातथैवचसिद्धान्तेकदेशिनइत्तमुपदेशाविषयेणिहेतुःसुपदेशविषयपत्यर्थः अनवस्थितेषुप्रत्ययेष्विति आर्धधा
तुकइत्यादेर्विषयसप्तमीत्वाश्रयणादितिभावः तद्धिस्वपतइति चिराद्वाद्विष्पिविषयसप्तमीतिदाशापदोजनिराकृतमस्माभिः माक्वक्तता त्वावकुर

कै.टी.वि. २७

कावच्छेदेनान्यपूर्वोप्रसंग इत्युक्तः समाधिर्वोध्यः भाष्ये ऽवर्णान्तादीनां यादिपर्युदासाङ्क्षे वर्णान्तात्स्पर्थः अत एव वक्ष्यमाणतन्त्रेत्युपसंगच्छते कथमत्र रूत्तोऽदिश
दृगान्तत्वाद्ग्रामे राहक इति पौलिपद्वाग्माद्यनि भाष्यादेतिभावः नन्वत्रोक्तं इत्यस्य भविनानुगतत्वं शेषयुक्तमतत्त्वाह ल्युक इति वार्त्तिके व इत्यभिप्रायः पक
क इत्यति दृश्यत इति अस्यापवादमिति स्त्रीरितोऽनुरुक्त कद्रापत्रोपदेशानुवृत्त्यात्स्वरूपदेशेनानुगतत्वात् प्रश्नोपमयुक्तौ आह लौकिकेत्यादि इहानित्यत्वो
पादनाथा ह्रस्वपल इत्युगन्तेरोतयादि नन्वेकाच इति सूत्रे उपदेशग्रहणस्यो नत्वपकलाभावत्क्तः इह च तदा प्रयत्नमिति विरोधं धपयेहासि एका
च ग्रहणेतितत्त्वजापात इति एवं चलनोरामिति यद्यपादे विभाषा तदा एकोप्रतिपक्षभूपधापापणिपि सिद्धः न च वश्यापाणि यमि तु तत्र सूत्रे भाष्ये
एव स्पष्टं वस्तूपदेशेलित्ति उपदेशमात्रावच्छेदेन यएकाजित्यर्थेनेत्यर्थः हेतेर्धि नाशोऽनुत्वत्वेनतत्र धातोरित्यस्याप्रसङ्गपातोऽस्यानि केवलमिप्यातर
तस्मादुपदेशेनुदात्त एवोच्चारितः स्यान्यनुरूप इति भावः तथा चैवादि तत्वेपमित्युक्तमेव शीयचुनादिति परेतदितिनवे धविपये पद् लुगन्तानामनाभ
धीनमेव अत एव पूर्वसूत्रे भाष्येऽस्त्यर्थमेदनहि व ग्यामि कान्त्यग्रहणमित्येवोक्तं नत्वमङ्लुगर्थमित्यपि एषापरिभाषा चनस्य घापतङ्ग्धीवोक्षिदानी
त्याहोश पूर्वपनोरकणात इति पाशये तिपरिभाषाभासमते तित तत्र चर्करीतं चेपराहो विशिष्यमाणेन तेषा तद्गणपुक्तौपरिग्रहस्तस्मादियं परिभाषा राम
भाष्यासंमतेवेव प्रराघरात्नीन पातनादेवासिद्धेएकाजग्रहणमत्र प्रत्याख्यमेव यद तवारणात् उपदेशेनुदात्ताद्धि हितस्य पर्यनेवेति प्राहुः आह मि २७

नि अत्राह चिदीजं तु उपदेशाय दानुदात्ता ज्ञापनमात्रे गौवचामत्तार्थे ज्ञाते विशिष्टवचनज्ञापकतानयुक्ताभाष्यविरोधश्चेति यत्र विभाषा चित्रदमि
अभोगाप्रत्ययो निहितयोत्कविन्तशक्तिविधनिवनत्याहिवति परेतदुदादेरप्रि अनुदात्तत्वादेवनिषेधः विदिविधतीति हि अनुदात्तमगणानेभाष्ये उक्त
तत्र इकामिर्देशोनुमर्द्धत्वभाष्यप्रापि प्रति हादिवाहत्वपे अनुदात्तो ह्येतराणात्तभाष्यप्रामाण्यपादिकरणादिति चेन्नतु भाष्ये संभवदुक्ति विनिगमनावि
रहादुभयोरपि ग्रहणं विदिति विदिरविधतीति पाठे तु स्पष्टमेव तत्तद्ग्रहणाभावात् चिते पूर्वेकेप ठहाहुः अभिधेयादिभेदक इत्यभिधेय यत्र थः विशे
षणाभाव अमआपाशिशेदेननतु यद्विशेषउपाधिरिति लक्षितमत्यर्थः शह परविप्रतिषेधादिति लुग्विकरणपरिभाषा तु गृहा पयस्याहवपेसाव
श्रयणेजनत्वं आस्तित्वभाष्यकर्त्तेति उपलक्षणमेतत्कर्मेणापि बोध्य ननु यत्रार्थीकलुङ्क तचैवमितिचेद्धलादिकेनेत्याह
मावाहिकमेतेषेपीति यथा चतस्रवदेवपक्षेस्याहित भावः प्रत्ययार्थभेदकत्वेन तिशहेना स्त्रीयमाणाउपाधिरेवभेदकइत्यभेनज्ञाप्यते साहचर्यलभ्यो
पिशब्दोपात्त एवात्को भाववाचित्वान्नशब्देनाश्रितमिति भावः स्पृष्टस्तोत्रं नतनयाहयोर्थ्याः हृत्वमृत्वकेमेणोपात्तइति यथा विधानुइष्टास्वधर्म
त आह परीति इवदङोति यावरोधिप्यामधुमयांश्रुतिमपुरुजयते मथाहिसुलभमादिकियायामोपथाकयप्रिदृश्यः उपमानमिति साहश्य
चययोभिदं दृष्ट वो सत्रेमकशाहेलीवशिष्टमतउच्यतः तद्वैवत्वांगपत्पायादित्याहवाहेर्थिति ह द्रष्टुप्रहरुत्काय नारसिद्ध्येदनिपातनतत्त्वहप

कै·टी·वि·
१८

ग्लापस्य काशवेनाहद्दहेति·राटे धातो सिद्धस्यान्य थेत्यादि:भाष्येनिःदवचनदतुपलक्षणमित्याहपरीदहति·लघुसंज्ञाहेत्विति बहुव्रीहि:कापीप्रसंगश्चे
।अतिद्धवप्रतिषेधासिद्धेगोश्चेतरपिदोऽर्थं·दहेहिति दहेर्निपातनाद्रूपसिद्धिरित्यर्थ:केचिन्मतांदउपाति भाष्यकारोक्तिमिति अत्र नलोपग्रहणामत्यावात्र
ष्टदहेदंहि तम्तयेदेहमितिरापते·मतःवनोऽन्तहेदहयोनिटीत्येतदित्यर्थ:ओम नुभ्येति परिदृढस्याप्यपतत्र जप्रभोपरोक्षमांवरित्ति·प्रभिवरहाहानतम्
चित्तस्ससमुदायस्यात्मन्यातनेएवन्धेति·त्रजिनसमासआदवस्यर्थ:घुषिरकेवलस्थेति·रापत्निर्देशोऽनुधातोरिति स्यादिति भाव:·नार्थइति अविशाहनए
वधुक्षेवन्नेत्यर्थ:नलोपाप्रसंगात् इतिनचरापुनाक्षिपुनलोपाभावापत्तस्थानिवत्त्वात्कोलुप्रक्षेदिशोऽन्याभविहमितिवा·चान्वासिद्धवत्रेतिणालोप
स्यासिद्धत्वात्·अत्रान्योक्तिरित्याशिप्तद्वयेप्यपरस्चिवीजंतग्रभोग्यानिविषयपरत्वपरत्वणाणिवर्जितसूत्रसूत्रभाष्यविरोध:घुषेविभाषेतिमहत्तस्तत्रसूत्रभाष्यविरो
धस्फुरोत्वेनेदीपत्वेनेवाविकल्पस्यासिद्धत्वादेतज्ज्ञापकोपन्यासस्यापुक्तत्वापत्तिस्थकुशारोनाभिहितेवेति अध्ययनमाहोवाहुलकात्तकमेलघुश्रावुप
वाचुतिभाव:अएवदेस्थाति इहितारूपाध्ययनमदेशोपइति·नन्वेवमध्ययनेचद्धन्न्रवेन्न इति भाष्यमनुपपन्नमत आह अध्ययनविषयेति·भावेत्ति
ति·हे नरास्येति नपुंसके भावे क्तस्याग्रोऽथपुंसस्थानेऽभिलिखद्धीशेफलहारणावा·रापतस्येतीति·राणितुत्तमापतस्यहेनिपातनमितिलक्ष्यतइत्यर्थ:होते राम
रयमित्याहवेपथ्यंपरीहणि·केवलस्येति·अकर्मकाणांभावे क्तोभवतीत्यादकर्मकत्वहेतत्वमुपपादयति·भावेक्तोऽति·एकदेति·हन्तगुणास्येत्येस्यासिद्धत्वा १८

रितिभाव:हत्तं गुणास्येत्यत्रनिषेधेति·प्रपः किंतस्यात्त अहत्तंगुणास्येत्यत्रेति·प्रसज्येत्याग्रासंगार्तमिति·अत्रगात्यर्थाकर्मकेत्तिक्तोविकारोचेति
पनक्ते अपुंप्रयोगाहुवार्गावेन्नात एवमात्रोशतिस्थानित्यादि·सिद्धोतितिच्यकमिदमितिकेचित·ननुकेवलस्यनिपातनाभावायणिग्रहणंस्यातत्र आहकेवल
स्येति·विधिरशाकरोत्·रापतस्येवदेनेग्रहणोहितस्यनिष्ठायामणालोपप्रतिषेधयोर्लक्षणंतरणाप्राप्तानाद्धअध्यर्थिमितिस्यात्रान्यथेत्यर्थ:·नियम
इत्त अध्ययनएवेत्येवेत्यर्थ:भाष्येभिलोपार्थीमिति·वस्तुतोमितलुगेवनिपात्य:एवंहि गुणप्रतिषेधोननिपात्य:पधपिहन्तेर्गुणइतिप्रयोगोऽभी
दिहृएपथेमारायसिद्धस्ताथाप्यगपंतस्यानिषम्प्रयोगोनिहत्यर्थस्त्रात्तिलिख·तन्त्रकोरिसेतियननाप्राप्तभावादिन्[illegible]विष्यानिष्टःयामेटोपत्रसेटीत्यतयोगावि
भागोनसेधवनिष्ठायामितिनियमान्वोतिवन्नुपुनक्ते अतएवोत्रसत्रेभाष्येक्तेसेट्ग्रहणमनिष्ठप्रत्यवेधार्थ्यंधसंज्ञायित:पस्वारिति·वाहाँवेचनादीनि
वेपलोपलोपसवर्णेतितिपाठ:सत्राभिआप्रयोगोतिनपदांतेत्तितरेरीधंग्रहणारंभेत्यर्थ:भाष्यक्तमन्यतरति·वस्तुतएवतुहाष्याहृपलोपसवर्णेमिति
न्तरीधग्रहणमनुपलक्षणतेशीपरेन्हषे·मेहमानेतितथावमयोगोपकेशशब्दक्षतमतवान्युदवस्यान्तगानकुरोतिआङ्धातुकेसरूपायांति·तत्रु
पावेकलस्यमेव·अर्थपिघपिकन्नेस्पोदकत्तथापिभाहत्वप्रयोजकक्रियारूपस्यावेकल्पस्यवोत्तभाव:पयेधपिस्याउप्रकृजनावेतथाप्र
त्यसतस्येतिसत्नेधातोरितिनिषवनमकारिस्वेदुपसर्जेतमतायाअपिग्रहणाज्ञापनोन्दरोध:सदृशाशङ्कातिरति·शहाधिकारपक्षे·आश्रायतइत्यर्थ:पच

कै॰ टी॰ व
२९

संज्ञानुकरणोऽत्रेति प्रत्यये विनोपं चुम्यं तस्य धातो भिन्नस्याधिकारादिति भाव । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याद्यितो
ऽध्याये प्रथमपादेऽन्तिके । स्कृ॰ अ॰ मो॰ आत्मनेपदेनि॰ अस्त्रोधीचप्रके सौत्रेऽपादे । ननु किं स्मनो॰ अकर्त्रभिप्राये निषेधप्राप्तेऽपि प्रथममेव दर्शयत आह किंतिसु
निर्देशति॰ अकर्त्रभिप्रायविवक्षायां नार्थत्वेनतार्थ्येत्याह पुरस्तादिति तान्यथा विषये त्वात्मनेपदाप्राप्तावुत्पत्ती चरितार्थत्वादनेन नियम इति भावः । अथवेति॰ अत्रत्यया
निषेधवाधक तया विधित्वमेव स्वान्तनियमत्वं विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वादिति भावः॥ अनुव र्त्तनेऽपि हि तत्त्वतु हान्त सुविधेयनिर्देशा थीत
स्थलेष्वात्मनेपद॰ अनुवर्त्तते वैवत्यात्मनेपदं च गोप्यं प्राह प्रथवेति प्रसज्यप्रतिषेधइति॰ एवं च प्रतिषेधार्थमेव सूत्रं न विधेयमर्थनापि नि
यमार्थमिति किन्हाहो न दोषइति भावः स्वविहि पूर्वसूत्रात्पूर्वमेव पठेदिति न्वित॰ योगपत्यं यदेवैति॰ तस्कुर्व्द पतात्मप राति वैवर्ध कुस्कृत्व धार्यं जे
धुक्रांतिमि क्रोकुर्वनिमित्तेति मित्रौ नामिति व्यवहारा हा तेन तुक्त्वेपत्वे चोवि धानेन भावकर्मविषयत्वाभावात कथमात्मनेपदस्योपपत्ता तत्राह कर्त्तृक
त्रैविद्य त्वेति॰ अत्र प्रस्तविते तत्र भावेत्यादिसूत्रान्नाप्नोत्यो विधानाहिति भावः । आदिक निषेधान्यत्र प्राप्ता विधिरपिनेत्यसु हाहसांख्ये॰ अनात्मनेपदनिमि
त्तत्वस्वेदेनात्मनेपदनिमित्तत्वरूपार्थो हि आत्मनेपदनिमित्तत्वादिवगमात्प्रोक्तसुपसर्जनार्थं कर्मत्तिप्रक्रातं एवं चास्य कथमात्मनेपदनिमित्तत्वं राम॰
त्वाधारात्मनेपदनिमित्तत्वेऽवकृ मीप्यावार्त्तिके न निषेधादुर्व्वाहद्दतिचेन्नदृष्टोताधितत्वात्प्रक्रमितेति वतप्रक्रमित मित्यादीष्यतेन्नापिष्येदितिक्र २९

नीतिवत्क्रम्य मित्यार्थ्यास्तव स्कृ तस्तस्य परामर्शेनेदं भाष्यमिति वोध्यंप्रांसविप्रपत्वाद्वेति तत्र हि प्रेष्यान्यान्प्राप्य थीष्यामित्यात्मनेपदं कर्तृ कृतो भाव्यानिषधविषयाभावइति वोध्यं॰
अविशेषेणेति॰ स्कृ॰ अ॰ मो॰ आत्मनेपदे परे नेति न्यासेतात्पर्यं परस्परं रेतिवार्त्तिके स्यात्मनेपदं परस्मात्त्वस्यस्तस्य प्रतिषेधाव कव्यइत्यर्थः तत्राह आ त्मनेपदपरइति॰
ननु चेति॰ आत्मनेपदपरेनेति न्यासेपुरुषोपादानसामर्थ्येन तत्सिन्निति परिभाषानुपस्थानादिति भावः नन्वस्याकिमत्वादिप्रत्तिषेधविधेय आरंभात्के ष्ठमेतदिषेधप्राप्तमत
तत्र आह नघ्यमिति॰ नानेनेडस्ववीयत्तोकिं तर्हि निषेध एवावधिस्कृ पूर्वं गोदेति तस्य प्रतिषेधः स्यादेवेति भावः अत्रार्थे भाष्ययोजपतिपरस्पीति स्कृ॰ अ॰ मो॰ वेलाधा
र्धातुकस्य आत्मनेपदेपरत एनेतिबाक्यार्थइति भावः एकनिमित्तेति॰ यथाकाकारूपयणूवणयोः अत्रप्रत्ययपरे तत्स्वर्णवस्यैकादेशइतिभिन्ना
श्रयत्वमिति भावः नितिनशब्दः षष्ठीनिर्दिष्टपरः न तु चार्धधातुकस्येति॰ आदेशान्वस्थायाव्यवधानाभावात्तु पूर्वत्वमाधतुकस्य न संभवति स्थानिवदस्थाया
मापत्तेयाः स्थानित्वादिति चोद्याशयः पूर्वस्मादपीति॰ अविहितेपि पूर्वशब्दस्य हते॰ एकादेशान्तस्थानिनो वा पूर्वत्वमिति ताः पूर्वस्य विधिरस्तीति तेदोषः वृत्तोत्तः
पूर्वोऽस्मात्तेपियकिंचित्स्थानिनः पूर्वत्वमस्तीवेति नदोषइति भाष्याशयः स्थानिभूतास्यादविच्छिन्नात्पूर्वत्वग्रहणात्तु नमानं खेनि तंव इंकदति॰ सू॰ चेभाष्ये भाष्ये
त्रिगात्मनेपदेनेति स्कृ॰ पतिसमुदायघटकमात्मनेपदमादाय यथावत्तः पदसंज्ञा तत्स्यसत्त्वोः परस्वलाघार्धधातुकस्येतोऽसत्स्यर्थं॰ अत्रैनप्राप्तानीति इदं तु
थः वाहिरंगलक्षणात्वाच्चासत्या पुनरेकदेशइति शेषः वस्त्वर्थेन शक्यइति अपवादत्वात्बहिरंगशास्त्रत्वादित्यर्थः प्रतिषेधमहत्त्वेक्षितवार्त्तिके प्रोपाप्तस्ति न्यायेनस्कृक्रमिनि

७
कै·टी·वि·
३०

न्तकात्मनेपदेसमानपुरस्यस्येत्यर्थः कार्यइतिभावः वहिरंगकृज्जादिनिमित्तमत्रात्मनेपदमितिभावः प्रार्थः प्रचिकीर्षिष्यतइत्यत्र पूर्ववत्सन्नन्तइत्यनेनात्मनेनात्मने
पदेस्तकर्माणिनिमित्तमेवेतिभावः एवं चयचिकीर्षिष्यत इत्यत्रापि च आत्मनेपदनिमित्तं सेदयत्र भव सर्वत्र सनन्तात्स्वदैकर्मीण्यात्मनेपदेप्सुविकर्मणि विष्यत इत्येव पूर्ववत्स
नइत्यस्यात्तत्र नप्रसक्तिः कर्त्रेनीत्युत्सर्गः अतएव स्वमाराप्रत्याख्यानेनफलभेदः सामर्थ्यं तस्यान्वयायोगपत्वादाह प्रथमाद्विवचनमितिफलकर्मादि
ल्लादेशस्य इत्यस्त्रकर्मा अनात्मनेपदनिमित्ते भवतइति सूत्रार्थइतिभावः वृत्तिकृतो भावप्रधानः सोत्रोनिर्देशः प्रसज्यप्रतिषेधश्चस्तकर्मणोरात्मनेपदनि
मित्तत्वाभावे सत्येवप्रत्याशस्त्यात्प्रभ्यापरस्मैपदलादेशाविस्त्यर्थः तत्फलितमाष्यउक्तेनचोत्स्तकर्मा इतिनतुकर्मणिस्यातोस्तुभावेनकर्मकत्वाहित्यसे
तमतेआह भावकर्मणीइत्यादि विषयसप्तमी भावकर्मविषयत्वान्तात्वर्थः तेपिप्रत्ययद्योत्येइतिभावः पंचकस्यप्रातिपदिकार्थत्ववदात्मवस्यधात्वर्थत्वमि
तितत्त्वं त्रासिद्धिः पलस्य तु सत्यप्यधानात्मनिनामातिदृष्टं नैवार्थम् एवं ध्यावादयइतिवोध्यम् तुत्प्रार्थमेवविषयभावेनानुक्तेपदेनव्याख्यात तौप्रसंगपत्तेच
धातोस्तिषांश्चप्रकृतिकप्रत्ययार्थतयास्वस्यतत्रादौशाब्दिक्रियावाचकत्वेनवेत्यन्त्रोपधेवमिति आत्मनेपदनिमित्तहीनात्मावविषयभिन्नात्कर्तृभिप्रायपरस्मैप
लादेशइत्यर्थ आख्यातीयइतिभावः सत्सप्तमीति आत्मनेपदेसतीत्यर्थः अशक्त्वातइति अस्मान्त्वलोपइत्युक्तलस्यानुराधात्वेभाव्यासतसप्तमीकात
हि सत्सप्तमीत्युक्तमितिनास्तिविरोधः सतीतिपराध्याहास्येदर्शपतयास्यप्रतिपत्तयानिमित्तग्रहणाकृतमितितात्पर्यतिच्चेति अनुवर्तते चादात्पाक

राम
३०

त्वेपांस्त्वं तत्कयंश्चेतिप्रकृमितुमित्याहेनसेषः ग्रहो लिटि कर्त्रेत्यमिति अनुवर्तमानं तु प्रथमान्तत्वास्त्वयायोगपमितिभावः ननु दृग्रहणाभावे किमनिष्ट
मत आह अत्र चाभिधास्यति अजमात्र इत्यतिव्याप्तकदाचादपीत्यर्थः नैवमत्वेवमसंप्रत्ययोनुपपन्नमिति आह ग्रहः परस्येति नन्वन्तरङ्गत्वेन तत्प्रकरणस्य ग्रहणा
भावेप्याती त्यत आह प्राकरणिकमिति आकरणिकग्रहणो हि पूर्वप्रक्रान्तमेव विभक्तिविपरिणामेन संवध्यते इत्यपूर्वकल्पनात प्रकरणानादर इति भावः ब
शेषाभावादिति इष्टमुखमानत्वादितिभाव एवमहितिनिन्दरस्वरूपतः स्येत्यर्थः स्यानिवत्त्वनिषेधादितिपूर्वस्मात्विध्यभावाच्चेत्यपि बोध्यं पञ्चमी समासकृत्वाचित्कृद
तित्हनाद्यप्रयोगइ भाष्यमितितत्वेन त्विड्दीर्घइति सामानाधिकरण्यमसंभवात्तमत आह सामर्थ्यादिति इत्वं जातीयाक्रान्तो दीर्घइत्यर्थइति भावः अपवादइति सामान्य
कस्येट्जातीयस्यापि तुल्यबाधकइत्यर्थः पदलोपेशेषाभावमत्र पृष्ठे तपपादयति नेवकस्यचिदाद्दिष्टोनेनपरिहितइतितस्मादेवदीर्घविधिग्रहणमनुच
तमितिभावः वस्तुतो पदे ह्रस्वपि दृष्टेष्वपीति स्वशेषभाष्यकादृस्यतीति आर्धधातुकोपपदिहाफलकमेवापि पृष्ठे इतितत्वपरः तुगताक्तज्ज्ञादौविदादौ घेडइए
वस्थानेद्विर्वचपरूपि आतां गानेपीति न्यायेन लघुत्वमेव द्विवचप्रहतेः स्थानिवद्भावेनग्रहित्वा इत्वत्पदर्दीर्घोपदेहपर्लआस्तीति तात्पर्यप्रतिषिद्धस्य पुनर्वि
धानस्पपास्य तिषनिष्टीति उभयस्मिन्नपीति पुरस्तात्प्रतिषेधकांशं संभृतमसमर्थाज्ञापिपृस्त्रा अयण्या चेतिभावः भेद्ध त्रैरूप्यमिति वाक्यभेदेनइटोपिविधाना
दितिभावः विंशस्यानित्यस्य हेतुत्वामर्विशेषणत्वमुपपादयतिदीर्घेति माप्तेतन्नास्मिन्नीतितद्विषयेनास्मिन्नतिदीर्घइत्यर्थः तन्निहोनिषेधः कथमी

६
के·टी·कि·
३१

ढः स्यादत आह जातीति· नत्वी ढति· एवं च जरी त्वाविदरीयत इति सिद्धमिति भावः तस्माद्धि हितस्येति· अनुवादे एवञ्जातेर्ग्रहणं विधौ तु व्यक्तेरेवेति भावः
तन्वाद्यर्थधातुकस्पर्दोर्द्धविधाने कथमित्यत्राह द्विरत आहेत्यादि· विशिष्यानुच्चारणान्निर्दिश्यमानत्वपरिभाषया आविषय इति भावः भाष्ये इद
प्रतिघातेनेतियेन नाप्राप्तिन्यायप्राप्तत्वमतिघातेनास्य विधानं चेत्यनेनानुप्राक्तरणात्कस्यैव दीर्घ इत्युक्तम् शियस्योत्तरत्र विधानाद्प्राक्तरणात्कत्वात्
शित्वित्यत्रापस्थितो ढी धीनिस्याददत आह ज्वरत्वरेति· प्रतिप्रसूतस्य इतिप्रकरणे प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूतस्तदर्थः सामर्थ्यमिके इति वक्तावदुपेकोढो दीर्घस्याप्युप
लक्षणतायाकेमरिडित्यादिष्वत्रास्य भाष्यसमततयैवोक्तत्वमनुवार्त्तिकमते· एवं पूर्वपरिहारः सत्यामनुतेतकथमित आह सूत्रकारेति· इदं भाष्यकृतोप्युपलक्ष
णा· अन्येऽपीति· एकाचोद्वे स्पत्रातन्नादिग्रहणं णादिति भाष्य· तच्चाहि जरीगाद्येपेगं नतउग्राहिः न चाह्नाप्य लोपयोरकदेशविकृतन्यायेन जरीगहिस्त्रां
तस्य च परंदिरूपत्वमपिद्वि·प्रयोगात्वाद्विर्वचनस्येति वा च अविशेषणामामभ्याद्विपथा स्कन्तरूपा अयणामितिन होवइतिके पट्टेन व्यार व्यातन्त्वातेर्कि
च समुद्र पुसाद्वि अयो गोपितग्रहित्वञ्जरवाड रवंदस्यतके पठीयानतत्वं न चात्र पक्षयद् लुगन्तादन्तिचढिद्वी घेनिस्यात् ततो यङ्लुकलवदठतरमाना
भावात् अनैमित्तिकलुकः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वेन द्विःप्रयोगाद्विर्वचनेन चयहस्वामत्वेनाकृतेस्य यङ् लोपेत जरीगृह्यशब्दात् चिविशिष्टस्यागत्वे· ह्रोपय राम
लोपयोरकदेशविकृतन्यायेन जरीगहित्यस्यैवान्त्वनतङ्गृहेः न च द्विःप्रयोगत्वात्ग्राहिरविससअंगसंज्ञा प्रवृत्तिकाले ग्रहिरूपत्वाभावात्यङ् लुगन्त ३१

त्पात्काले पितर्थेवप्रत्तुहस्तेनैकाजग्रहणानुसृत्यायङ् लो पेहोपपरिहारस्तन्कः स्यादुपङ्लुकि अतिव्यापकत्वात्मानाभावाच्चदेयमेव पत्रदाद्याधि धातुके
निरूपिताससंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां स्वतः स्यान्निवद्धा वेन वाग्रहिरूपत्वात्तत्र ग्रहेः पूर्वस्योदीर्घ इति पथा स्कन्तरूपा अयणामितिके पठस्यार्थः अतएव हीनमिता
हिसिद्धिः अन्यथात्रेऽपेक्षया निश्यत्वात्संप्रसारणायथा स्कन्तरूपाभावस्यदृष्टवृद्धीतिदिकवृत्तजस्कततदंशद्विर्वचनाहिसिद्धान्यतत्रोक्तार्थकलपरिहाराप्युक्त
कृणां वोध्यं· सुराताससितिस्यादि· भाष्ये लिट· सिचोरिति तत्स्वत्रपरतत्स्वज्ञानुवृत्तेर्भेदस्य र्थं नित्यपूर्थः न्यासस्थापरस्मैपदेसिचिविकल्पस्य चाधितार्थेनेत्र
तत्स्वर्गयोर्याहरितादिकल्पस्य सिद्धत्वादिति केयहार्थमात्रःनितपार्थमिति· अत्रातङ्स्तिचसहितवाग्रहणानुवृत्तादपिलिङ् चोर्विकल्पस्त्वग्रहणा
स्वस्वसीषृत्याहेशामुथ्यान्नित्यार्थस्यादित्यर्थः केचित्तु एवं सति सूत्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तस्मान्नित्स्थिवाः परतः कश्चिद्विषयस्तथैषात्रार्हे पूर्वं सूत्रस्य
व्यवस्थितविभाषात्वदोषनहारङ्लोनितार्थवाग्रहणमेवं चलिङ्सिचोरितिपरस्यैकविधिस्याप्यतिहास्यर्थमिति भाष्यकृतार्थमाहुः सूत्रतीति· ग्रुपराप्रतीति ह
निरनुबन्धकः पृष्टग्राहिणामीविमोचनङस्पहर्यादिः पृष्टग्राहिणामसवर्णेतिव्याहिवाहिःमानुबन्धकोपकमिति· माहचयांहलविकल्पसपदसुविधस्त्वीर्तिरूप
मेतत्· भविधर्थेनितकुठाहिः किं सुहरान्नावम्यतितोनेन होस्यइति· एवं चोपालौविकल्पमसंगारूपङ्त्यर्थः न्यायेनोपियेननाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रतिषे
धकोऽयं न्यापनेवार्थः· त्वाप्राप्तिभावतात्पर्यकतालोभेनेतिभावः महाविषयत्वमिति व्याप्तिन्यायानुग्रहात् माहचर्यानुग्रहाय च प्राप्तविभा

6

कै·टी·वि· षेवयुक्तेत्यर्थः वावचनस्य विकल्पार्थत्वात्प्रश्न आशयमहपदीतिर्क चिद्विवेतिवक्तव्यमाशोनन्यायेनेतिभावः नन्वस्य विकल्पत्वात्प्रतिषेधत्वोक्तिरसंगतेत्यत आ

३२ ह प्राप्तविभाषेति प्रतिषिध्येति निषेधाश्च बल्लीयांस इति न्यायादिति भावः कार्यास्तकत्वइति भाष्ये षष्ठ्यात् करणस्य शेषत्वविवक्षया न्यायोस्तीति स्वरताव

शात्त्वात्वमप्यस्त्वेकाजुत्तरपदे णनिषेधाप्राप्तेरिति भावः स्थलस्थ स्पत्ति एवं चात्ल णोपवादस्यारभुक्तो विप्रतिषेध इत्यर्थः एवं च सर्वेवेदं त्वाद्यतः स्त्वाविप्रति

षेधेनत्पुक्तो विप्रतिषेधासंगतिरिति भावः अन्यथ्यापीति इष्टसिद्धिरविप्रत्यर्थेनीयासात्वेपवादत्वाद्वक्तिद्धेति किं विप्रतिषेधेनेत्यर्थः एवं हि विप्रतिषेध

वार्त्तिकविरोधस्तत्पत्त आह अथवेति तद्धतेनेति नत्वपवादत्वमुक्तमिति भावः स्थलस्थ णत्ववकाशः कवीष्यतीति एतत्वकाशः स्त्रीनासिकेति एवं

चेममपि वाधियतस्त्पत्रपरत्वादिति शेषः परिभाष्य अपयणादिति येन नाप्राप्तइति सध्योपवादा इतिवेत्यर्थः वलादिमात्रेति अयं तु किन्चल

स्थणीपीतिमभ्य वलादिमात्रविषयत्वेनवलादिलक्षणाग्रहस्पेकाजुत्तरपदे णत्वपत्याः पंपाठानयुक्तः पूर्वविप्रतिषेध इति एवं च विप्रतिषे

धेन निषेधो भवतीति भाष्यं व्याकरोश व्याहरेणाव्याख्येयमितिभावः अत्र पक्षे पूर्वविप्रतिषेधारिति एवं चाविप्रतिषिद्धे यपुणोगोरवात्समाधंतरमेवा

हअथवेतिदरमेवमुख्यसमाधानं इति शेषः भाष्ये अंसमामर्थ्यादिभाचालभेतोर्ति प्रतिषेधवाधत्ववारिति भावः नचैवंनिः कुषोः निषायामि राम

तिवस्त्रमस्तपस्याविभाषेत्यस्यप्राप्ताप्राप्तविभाषात्वं विकल्पाप्रामेरभिष्टायामित्यर्थावेप थ्यीपत्रेःसामर्थ्यनानुमानिकवचनकल्पनेतदर्थ कंचित्ता ३२

घवंपयुसंसिनस्तपेर्वादिकल्पइतिशंकावारणार्थं वक्ष्यति पाहुः तौ घसहकेचिदितिवा मनास्यः अपश्यंतइतिनचइदितो वेतिफलोक्ताइद्विकल्पस्थानेनैव

सिद्धत्वादितिभावः तंकातेतेति आदेविकल्पासिध्याऽपंपाठोऽनपुक्तोः क्रौ यास्कस्यैवेति नातृतो हास्किस्येत्यर्थः तस्मात्रौहास्किस्यादित्पाठो नयुक्तः ग

मोहरूपसिद्धत्विनीति सूत्रस्यपरस्मैपदग्रहणालोपहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावापलस्कृ रात्तेनसंज्ञापिषितेत्याद्येतजतेइस्थसिद्धिरितिवोध्यं

दहिंसायामितिवार्तिकेतांगात्वादुभिन्निमित्तात्मनेपदस्यैवग्रहणमितिभावः नियमार्थइति परस्मैपदेण्वेतिनियमार्थइति भावः तदाहतुल्य

तियरस्मैपदलुकिचेति परस्मैपदेपरेइत्यर्थेनलुमतेति निषेधेनतत्परत्वाभावान्नस्यादिति भावः पधप्पंगास्येत्युस्यानुवृत्त्यार्थेधातुकस्य

स्याहेत्वंगानिमित्तस्येत्यर्थस्सल्कमतयागमेः परस्मैपदनिमित्तस्याहेराधेधातुकस्येत्यर्थाद्विनिस्पिताभास्यान्तारेश्यकोटाप्रवेशाभावेननलु

मेनत्पुसानप्राप्तिमत्त्वात्पिपरस्मैपरस्यमत्यपतयात्तरहाझिप्रांगएवतत्प्रहत्याप्रत्ययपरतः पूर्वकार्यस्तत्वेनचास्याहेदानिषेधइति भावः भाष्येकृतौत्युप्र

लस्कृगांवोध्यंनरदाः भिद्धत्विनीति अत्रापिपरस्मैपदग्रहणाफलोपहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावलस्कृकमितादिप्रावात् सामर्थ्यमिति एवं चेहचतग्रहणमुवे

तरसज्ञवनकचैव्यमित्यर्थः संक्रान्त्यमपतीति तामिचेतिचतसोदस्यकमेणासिति भावः एवंचात ग्रहणाभावेतास्मिचेतिचोपिव्यर्थइतितात्पर्य भाष्येनिव न्वेसकाएस

विति नहग्रहणमितिसज्ञएवेत्यर्थः अतएवच सतितांकवनोवर्तितेत्याहावपिभाष्ट्रात्रीति परस्मैपदेघ्रित्यनुवर्त्तमानेकथमनत्यपेक्षास्ति निहन्तिमकराहहन्तारीना

७
कै·टी·वि·
३३

मिति·ताभिंचार्थधातुकमित्यत्रविहायेतिशेषः·अतप्पः स्मसनोर्लुठिचकृमइति परस्मैपदस्याद्विविषयेविकल्पेनविधीयतेइति तत्रैवप्रतिषेधइति परस्मैप
दग्रहणानुवृत्तौपि चतुर्ग्रहणं तास्मिंच कृपरात्मनेपदं च न कार्यमिति भावः· न च संनिपातपरिभाषया स्मिकृशाविकल्पवाधनार्थं चतुर्ग्रहणं तत्र हि सातिता
त्मनेपदे तु न विधानविकल्पनद्वारा प्रत्येकं निमित्तव्यापारश्चेत्यनवकाशत्वात् सापि निषेध इति वाच्यं न ह्यत एतदनेन परत्वात्तद्वाधसिद्धेः निषेधा सुवली
पास इति न्यायाच्च· न चैवमपि विहितत्वात्तुरीये न परस्मैपदस्य फलोपहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावोपलक्षणतावश्यकत्वेन वा तत्तादृशाद्
तिव्याभिचारसाप्यत्रमा इति पनुसत्यावश्यकत्वात् तान्नित्यं पादश्यकामिति वाच्यं· इष्टापत्तेः· अत एव पूर्वं भवेत्तासग्रहणाकर्त्रन्यसक्षपिग्रहणात्तु नैवक
र्तव्यमिति भाष्येऽकं यथैवं तास ग्रहणं नापीति भाष्यं तु स द्वौ येकदेशप्रक्तिमिति बोध्यं· तद्धनयनाह· एत च्चेति·सइत्येतद्विति·परस्मैपदग्रहणस्यो
क्तार्थोपलक्षणत्वाभावे चेत्येतदपि इष्टव्यं· उपदेश इति· ननु हलादिग्रहणेपि पक्षे· प्रतिषेधः प्राप्नोत्येव पत्पोति आह·उद्देशग्रहणेनेति तच धर्मातिङ
पदेशत्वावच्छेदेन योहलादिरित्यर्थः· आद्युपदेश इति आद्येउपदेश इत्यर्थः· आदिश्चासावुपदेशश्चेति विग्रहः· द्युपदेश इति पाठश्च सुगम एव अनुदात्तत्वा
दिति· वक्ष्यत इति· भाष्ये प्रामाणिकत्वात् सत्त्वाभावमप्याश्रित्य परस्मैपदस्पर्शस्यैवेति बोध्यं·भाष्ये·आदिश्येतिकेचित्तुउद्देशइत्यपतीत्यामितिनिपेटेवमि राम
द्वेः तहलादेरित्यस्यपयोज्ञनं चेतप्रमित्याह·तत्राद्यग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयमस्येतथापिद्यो पदेशे इति·असोपदेशग्रहणस्य चकासदित्याप्यक ३३

यदेवानन्तत्वचक्रिणः स्थादेशेः जेर्व्यादेशेः चवस्थाथविधेयेत्यादिसिद्धं येउपदेशात्वृत्सामानाधिकरण्येनैवान्वयावश्यकत्वेनात्रापित्थेवान्वयउचितः स्थोप
देशास्वचमुख्य इति सम्यक् चाश्रीयते न तु यथा सुपदेशादिति भावः· ननु यथेष्टमासादनादेपि अस्त्वादिवत् स्यात्रेडमाबीप्यस्तीत्यत आह उपमानेद्रति·यथा शीन
स्वत्मद्वयुपवार्थ्यपन्ताः अपत्यपत्यत इति वाप्रतीतिः सर्वथोपमानेदर्शनास्वदृश्यात्रयस्तितो पायुक्तिमिति भावः आः शक्यप्रतिपत्त्यमिति·यथा निवर्त्ततमता होमक्त्राया
साक्षाद्वस्त्वेयाप्यजितेदृशस्तशक्लत्वादिति भावः· एतद्भिप्रायमज्ञानतः प्रश्नो भाष्येनन्तुचयस्मात्सार्ववातिं·तत्स्योपपत्तः पूर्वस्येति·तासप्रधातोःपत्स्यवलाद्यापेधात
कस्य अर्थान्तरानुपस्यवयथेणानक्षवाति तथेत्यर्थः· तासोपरतः पूर्वस्य धातोर्यदा थादिनिमित्तत्वं न भवति तथेत्यर्थः शास्त्रीयेष्टिति·प्रत्यासत्तेः न
चेति· लौकिकत्वात् वेध्यहितेः चेजोवधिरितिलिटि वयादेशः प्रतिषेधाभावाच्च क्रादिनियमान्नित्यमिट् भवति· महितव्यादिति अनिट एव त्रा
पिप्रत्याता स्त्रीपत्यथा इतीत्यर्थः इति बोध्यं अजेतस्य धातोः प्रयोगमात्राव ख्येनस्ट्रहिवस्याप्रसिद्धेः क्राद्विपाकेस्रोदयात·एवं चांतेविधास्यपि
स्कोक्तेरितिनियमेन पदस्ये हेनविभाषितेट्वेन नित्यानिट्वाभावान्न प्रतिषेध इति भावः· आ तो भार·भाष्येन ऋच्छत्यादिति· न च अकारान्तेविकल्पेन नि
षेधार्थमिदं स्यादिमिति वाच्यं· भाद्रद्वाज्ञातिर्क्रोपि अथस्ताखादिति सामान्यस्त्रप्रणयनेन निषेधस्यैवायी कृतत्वेनस्य स्यंतरानुसंधानद्वारेणाविक
ल्पस्यवक्तुमशक्यत्वादिति भावः· भाष्ये विधेयेत्युपलक्षणमपि पथेत्यादेरपि तदाह पूर्वयामाभ्यामिति· नियमपक्षे हितास्त्रक्रत्सनितोनित्यमित्यनुवर्त्य

७

कै·टी·वि·

३४

योयंतावेतिसानिदः स्थलीतिनमेधः समारद्वाजमते न कार्यांतस्यैव नान्यस्य भारद्वाजमतेऽपुनर्थात उभयोरपि नियमांगीकारादिति भावः इदं च चकारात् दिति सिद्धे
नियमद्वयपत्रमेतत्के मात्रप चारिम्यंइ इत्येवमाह सौत्रेऽवि ज्ञायते एतेन सजातीयत्वा स्वकार्यांतरेषाम् इच्छा च स्तात्वदितस्यैव नियमद्वयपार्क्तं· स्वयं हाबोतर मप्याह
जहर्थत्वात्सौत्रेवेति· अचत्वात्विदित्यस्याप्राप्तापूर्वीक्रम इत्यादिकल्प्यासंभवस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः अत्रत्यं भारद्वाजपक्षग्रकथं व्यवहितपूर्वयोगोऽपक
र्षेणास्वद ध्येतेत्यत आह पूर्वयोगइति· अचस्त्वादिस्यत्र मतविपर्यय इति· भारद्वाजस्येऽ भावो न्यस्य इत्याकामः नन्वेति विकल्पप्रतियोगीतमात्रफलत्वा
दाचार्यग्रहणस्येति भावः तत्स्वेति योगविभागं द्वयोचोपदेशग्रहणायकर्षे· कार्येस्तितिवोध्यते नतऽस्यात् पुपदेशएवेति· यस्य योगस्य मठाप्देशात्तासम
एवास्त्री यतेतदभावेतु गोगोपीत्यर्थः यद्यपिष्यानुपदेशग्रहणेऽप्युपदेशीत्वतुमस्ति तथापि तदुपदेशोऽतासौ नित्यानिटत्वाभावः अत्यासत्यापदुपदेशेऽत्वा
ननतदुपदेशादित्रि इष्ट्वेवत्तासौ नित्यानिटत्युग्रहणमुचितमिति भावः उष्ट्रोर्थे इत्युग्रहोऽनुपरस्ताद्यतिषेधकौडांभसामर्थ्यात अस्यापि क्रादिनियमेनातिषेध
इति न इष्टात्यत्र भाष्ये उक्तं· वृभूधातभाष्येदयुग्रहणादि मर्थामिति· क्षविषयेऽतुनशंकितं ऊकारांतानां सेट्त्वात्· यथाचेत नथा एकाचउपदेशेऽनुदात्त
निरूपितं अप्यतऊ कृस्मृद्धिर्तिनिषेधा इष्टि घनिटत्वमिति वोध्यं वन्येकाजात्पसौ विधिनियमयोर्विशेषाभावं दर्शयतिउभयथेति कर्थं तदभिमानवो राम
लोध्य इत्या यो भवतीत्यत आह यथापवीसाइति पथाततृस्मयुंजानाः साहचर्यात्ताभ्यां साहचर्याभ्यामभि धीयेतेत्याहोदंपुनः परस्याभिमानवान· पैते न साहेनाभि ३४

धीयतऽस्यर्थः तस्य भावं इति सवाभिमानएव इक सहित्यस्य उभयप्रत्यासंभवं नैतस्यानियमार्थत्वायेदर्किन्त्वन्यार्थमपीत्याहान्यत्रविशेषोस्त्येवेति· नियमार्थमे
वेति· अतएव भाष्ये उक्तं· वयतु वृमानियमार्थमिति न्याय सिद्धत्वादित्यर्थः यपिवानित्यादावालोपसिद्धि कृ संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वादिति बोध्यं·
अनिष्ठ निष्ठत्तयेनालमिति· सिद्धमित्यस्यानवस्थायामेकाचत्वान्नियमव्यावर्त्यविषयाभावात् अनर्थकं तदित्यर्थः इट् द्विर्वचनयोरन्यतरस्य निरवका
शत्वेतद्वलस्यान्यतु नित्यमत उभयोरवकाशं दर्शयति तथाहीति· द्विपयमेहात्फलभेदाच्चापूर्वाद्देत्वंनेत्पाशयः नित्यत्वात् द्विर्वचनमिति· इट्रा
कृतेद्विर्वचनेनेकाच्त्वास्प्राप्ति नित्य शद्वान्तरात्प्राप्नुवतस्तदशब्दांतरोपयया प्रवृत्त्यानित्यत्वान्नापातियत परिहारइतिपरिहारान्तरमाश्रयणामितित
त्वं चिरीत्यादि मंत्रेत्वे भाष्ये उक्तं स्वियानिता प्रयोग एवनास्तीति भावः जगाम्वासइत्यत्रालिट्धातोरितिद्विर्वचनस्याह्त आहेद्विर्वचनप्रकरणइति· ननुइ
डंतेः इक् सोका स्येन कार्यत्वग्रहणमित्युभयाभाव्यमिति कथमिड् पक्षि प्राप्त आह इत्युत्तरितिः आकारलोपेइत्यनन्तरम्यादो विधानुयानन्तपूर्वभा
व्यपालोपो दुर्लभः आर्धधातुके विवक्षितेतद्विधानेन लोपस्याकरंगत्वात· न चैवमादेनत्वाभावाद्दोत्वस्याप्राप्तिः ओविधान सामर्थ्याद्वस्वभूतपूर्व
गत्या आकारांतत्वमाश्रित्य पाल आदेशप्रसक्तेः अनित्यत्वमिति अतएवकाद्यास्यपाहितम् त्रेशिद्धांचकारौति भाष्यप्रयोग संमस्जनेऽइति वाध्यमा
प्येमिद्वाभावितिः एवं चाद्देतेत्वाभावान्नायत्तत्र प्रवृत्तिरितिभावः एकस्यसिद्धशब्दस्योनत्तेन परिहारयाह अर्पिता सिद्ध इति· कथमन्तरङ्गलाभ

६
कै.टी.वि.
३५

नन्वोतीति: सत्वा नैकमित्ययुक्तमत आह उणोनिरिति· प्रतिषेधमिति वसोरजायुरितिन्यासः कार्यइतिभावः २
ग्राह एकैनेति· एवंच द्विदयप्रतिपादनेपतसिद्धिरुक्ता भवतीत्यर्थः· आकारांतस्याभावादिति· एकाच्यहस्यकृत द्विर्वचनेकाच्त्वेलक्ष्यायां
तात्पर्यग्राहकत्वापेक्षयाभूतपूर्वा अपेक्षालघीय इति भावः ननु जरपेक्षया एकाज्ग्रहणानियमपरत्वं घ्रुत आह लघीयसीहीति· असाध्यवस्था
प्राप्तिरिति· एकाज्ग्रहणेन हलादिद्विर्वचनेकाचामग्रहणोऽयमर्थः आहृतेति आतग्रहणस्य तज्ज्ञापकत्वापेक्षयाभूतपूर्वानेकाज्कापात्ता
धित्वमेवयुक्तमिति शाकसांप्रतिकीतित अहीडागमं विना आकारलोपो दुर्लभ इतिभावः एवंचरभिडोतेरद्दिद्विर्वानित्यत्वप्रत्ययस्यापत्ते इति
स्यान्नित्यत्वंतुनद्वित्वनिमित्तजातिमित्तादेशाभावादिति भावः स्थानिवद्भावादिति अचःपरस्मिन्नित्यनेन भावकाशयस्यनित्यत्वेन यदवस्थेत्य
तद्वत्भावकाशत्वंदर्शयति कृतयोरपीति· इदं चिरंतनप्राप्तिकालेव इयंतयोः प्राप्तिः तस्माद्धलिलोपुवाधित्वापेवाहृत्वापवादत्वादिति पुष्पा हचेलो
पःतत्र आतिदेशिकद्विर्वचनं औपदेशिकस्य बाधे प्राप्तिभाष्यस्थिमन्ये· तत्राद्विर्वचनमितिः द्विर्वचनेचीतिसूत्रस्थानिवत्वातिदेशपणो ॥ अनु
वर्त्ततेइति· एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानामनभ्युदलाभाद्वाच्चमहकपुत्याद्विशिग्रहणमात्रमनुवर्त्ततइति भावः विभाषाग्रहणस्तव द्व
मित्यतेनमध्यमप्रयोजनताभावो दर्शितः केवलस्यानुवृत्तेहिनित्यविधानार्थतत्रापिसंबंधः स्यात् थलिविकल्पस्य पूर्वसूत्रेणैवसिद्धत्वाद इ राम
तिभावः यमरमनतत्र विशेषमितिसिजीरस्यरूपस्यसिद्धत्वादिति भावः इध्यभावमिति· अयंसीदित्यत्र हलंतलक्षणायानेटीतिप्रति ३५

सेधेनेत्सरादिशेषस्तत्रस्फटीभविष्यति· आर्द्धेतोदाहरणोपरपूर्वत्वस्यफलं दर्शयति अयासीदित्यत्रेति· तत्रादिरिति· अंतोदात्तप्राप्तेरदमारप्यते· अनिटः पितइ
ति· अनिटः पिच्चःपरस्यपितउदात्तत्वं भवतीतितदर्थः· एवंचयथाश्रुतस्त्रमतेः यंतोषइतिभावः इंशः अत्रेदज्जतोसधेचेतिपाठभाष्ये नत्रमादः भार्वधातुकस्यस
त्रएवोपादाना चकारपोषिशेवानकप्यतइत्याहएतदर्थमित्यादि अतएवाहकथंपुनर्वेति· अन्यथाठविपरीतंप्राप्नोतिषेति भावः वेकारेशो शत्वकर्षणादिति· ए
कयोगेनेतिवक्तुमुचितंतनुसेदस्यानुकर्षोणमयीतियुक्तमत आहस्याष्ठलुगीति· जनेर्वादिकत्वाद् हव्यपेनेत्यादिलुगिति अतएवजारेशानलुन्द
वंसेशहेडितिपरतोजनष्पनामितिलोपःस्यादत आहळ्ठादसत्वादिति· अन्यत्वमाश्रयेति नियमविधानसामर्थ्याद्रूपभेदमात्रेणान्यत्वमाश्रीयतइत्यर्थः न
न्वस्यसेशहृविकारत्वाभावात्कथंमिष्यतेतत आह लोटधमाण विति· योगविभागोनत्राप्यसामर्थ्यःसाधितः आतश्चेति· लोटाम ध्यमपुरुषस्यतुक्तालोटध
मित्वंतयोरुक्तमितिभावः अनोपपःसकरांते· अनुकार्येणार्थवत्वात्षष्ठ्याजातापाःसुपाछ्लुगितिलुकिरुत्वपलोपेकृतस्याप्रसिद्धत्वात्· गुणाभावेत्र
तोयारतिरूपं अन्येषामपीति· अत्रपाठे आकारांतानुकरणांततः षष्ठ्याभात इतियोगविभागाद्लोपेततोस्वादिषुलोत्रत्वातयुणःयादस्पाकाराताकार
णोविभक्तिकोनिर्देशइतिपक्षेप्तदेवाभिप्रेत्ययाशहृ आर्द्धधातुकमिति विविसिपाठोभाष्ये· केचित्तुसदिसमेपार्वेदःनायंप्रश्नःसिद्धांतिनः तेनानुक्तत्वात्का
दितआह आचार्यदेशीयइतिवादसमर्थयतिवदतोयद्विर्वाक्यमयुक्तमयुक्तमत आहचोरकइति· ननुपरस्याइशइतिकथंलोपस्यवाधकत्वमत आह कृताह

७
कै·टी·वि·
३६

नेति· ननु प्रत्युदाहरणप्रश्ने प्रकृते उदाहरणप्रश्नो न युक्त इत्याह उदाहृतमिति· न चेति· तिशीत्येवं तद्विधानात्सर्वत्र प्राप्त इति मन्यते उक्त यतिप्रसङ्ग इति अना
श्रयणो हेतुः सार्वधातुकानुदात्तेत्यस्य शपकेतेत्याह सुव्यथेति तत्र भावप्य च हिपत्रे घस्यैकयोनापत्तेः चिकीर्ष्यति स्वानिष्टस्य तस्यापत्तिरनुदात्तेतोऽदीर्घस्य वाधः
अत्र विषयभेदेन व्याप्तार्थकाप्रतिहतानोर्विपरीतत्वलाघवलाभाभिर्दीर्घस्य वाधः वाधकत्वमाशङ्क्याऽपवादत्वमवदहाराद्दृति सर्वेष्टसिद्धिः आनीमुक्त नन्तु
लाघवौ अजन्तस्याविद्यमानवत्त्वाद्धेत्यमीत आह हस्वनुडभ्यामिति दूषयित्वेति स्वरानुदेश्यपक इह विधिविधिप्रदेशपर्यन्तपञ्चम्या व्याहोभिचानुस्वारोधित्वा
परत्वात् तत्रास्यनुडा नेह्यिपनुडा ह्रत्वमिष्यते· अकारत्वपदेश इति विशेषणत्वे पित्वपदेशशब्दस्य सोत्रत्वात्पुरतः तोत्तमान्यनुदान्ते निपातनस्याभिमानः
सुच्छाकारोति· श्चोगावपवर्ष्यातोत्रान्यर्थ इति भावः पञ्चपिवर्णग्रहणपहायामाइतिनास्ति अतएव प्रकृते सवर्णाहीर्घान्ततथापि अकारान्तोपदेश
इत्यर्थस्य सह विधेयेष्विप्रान्तितात्वेनतत्र वर्णाग्रहणाभावान्नहोषइति भावः अकार उपदेश इत्यत्राश्री पतेनत्वकारान्त उपदेशार्द्दतिकयत्नो नेवितथमेवः तथाश्च
पत्रापि अपदेशिवद्भावेनाकारस्यैनतद्धेतोपदेशात्वमाहायदोषाभावात्· किंचतदनाश्रयतो हतोहथद्दत्याद्यवृद्यनुदात्तत्वापत्तेः एवं चविशेषणत्वाहुप
देशाच्चमाशयदोषाभावात् किंचतदनाश्रयणोहतोहथइत्याद्यवृनुदात्तत्वापत्तेः एवं चविशेषणत्वाहुपदेशशब्दस्य पुरा निपातोपि युक्त एव· अ राम
नित्यत्वेन केचिदिह वैवर्णग्रहणात्प्रशक्तिर्नतदसवर्णेत्तितत्त्वे अगाधिकारादिति· सामानाधिकरण्यानुरोधेन तस्य विशेषणत्वेतिनहत्वविधिरिति भावः अ ३६

गमेवुनत्व्यचरथातीतिकृत तस्मिं सर्वेषां गम्यकार्येवीगात्परस्यकार्ये चेति भावः अवयवत्वं चितिततः परस्य कार्यकत्वे वेदप्यर्थः अवयवांतरमिति पाठस्तु चिं
त्यार्थः कस्यचित् स्वरपदस्य प्रसंगो हितत्यावनेतुयुक्तेनत्वान्तत्थात्अग्रासावयविनस्एवपूर्वप्रसंगात्· अकारान्ता इति· अतएव पंचम्यन्तानुवृत्तिरस्तत्रनुरोधे
नंप्राप्त्येत्यपिफलम्याद्विपरिणामस्तु इति भावः अभक्तत्वपक्षे मुको भावादाहुयथान्पाश्वेति· मुग्भक्तिमकारोपलक्षणमिति भावः तिङोऽप्यनुवर्त्ते मि
ति· भस्तुवाक्तिडीत्यतः इडन्नयुक्तामित्युक्तेः पूर्वसूत्रेणैवेति एवं चार्थाधिकारानुरोधादिहाप्यंगेनाकारो विशेष्यत इति भावः तत्प्रकृतमिति पञ्चम्यन्तं
प्रकृतं तद्धर्मकमेवेहानुवर्त्तिष्यतइत्यर्थ इत्याह विशेष्यसदिति· ननु विपरीतं किंनस्यादत आह अकृतार्थमिति· उपदेशग्रहणादिति· वक्तृत्वात्
रसत्वस्य विवर्ध्यत्वप्रकृतपक्षे कालस्य सत्त्वाग्रहकत्वस्थानत्वात्तिवन्नैकमेतदिति कोत्र दोषः नियमपक्षे अतः कालसवर्णमिव भावन्निपि
तः न तु प्रहणमाइत्यतद्विमिति विस्पष्टमिह नैव पक्षमानइत्यत्रातोडिग्नादिहवश्रनित्यत्वेनक्व चिदसीप्रहणोपग्रहणमाइत्यस्याप्रवृत्तेरदो
प्रान्तपरकरणादिति· उपदेशग्रहणस्याभावादिति भावः अप नआनन्तुपथ्या हीत्यभ्युपगतत्वादुपन्यासोऽस्ता तेनात आहसमानेति· प्र
पत्रीति· जैनादिविषयेवेहत्वमितिपत आदिपत्नुदात्तैः पथ्यासिद्धत्वे आदिषुआत्स्रत्तोति भावः गुणान्तरेति· कृपरत्वेः सितिनावृत्त्वतत्तेवि प्रथ
चमस्त्रमितिभावः प्रत्यपि तथा प्रकृतसूत्रे नत्वाभिनिर्देशादह्वस्वस्तुर्यालोपग्रहणास्यादत आह ह्रस्वेति· अन्यथाह्रस्वमेवोच्चारयेदिति भावः हीर्घो

७
कै·टी·वि·
३७

त्वासांतर्घ्यव्यक्तिसमवेतजातिग्रहणायेतितत्वं·व्यक्तिपरूा·अप्राप्तेनक्षमाधनेभाष्येसिद्धमेतदिति·अयंभावः·अग्रहणस्याहिमत्रेयाहि॥जिव्यक्तिःप्रि
तेव्यक्तिपक्षेत्वग्रस्ताकशाह्याश्भानेनैवस्तानुनासिकग्रहणादाच्यंतस्वानराणावाच्प्रवर्त्ततेइति·तत्रानराये·वुत्पाहयति·अराग्रहादति·इदं·चप्रसक्तास्
त्राभिप्रायेण·नचप्रत्याहारेइति·चतुर्दशसूत्र्याभित्यर्थः·ख्यानमनीति·अत्रानामभिनिर्ह्रीन्निमूलकएवत्वात्मन्निक्रियात्रितोधोदयध्य·वृत्तौ·वाक्यालंकारे
प्राप्याप्यह्वा·चेति·यदिस्यानुनासिकस्यात्रग्रहणमभविष्यत्तदातस्यैवग्रहणंस्पष्टमंततत्तमपरिभाषाप्राकल्पतत्तदभावानु·नप्रवर्त्तेतइत्यर्थः·सए
वेति·कुंइत्याह·अविवप्रतिपन्निलाघवायानुनासिकएवोच्चारणीयेभ्युद्धोच्चारणासामर्थ्यात्तत्तमपवादइतिभावः·ननुवा·शब्दस्यविकल्पा
र्थत्वेनप्रसिद्धत्वात्प्रतिज्ञातेर्थपर्यायेणपरिहाराद्धपातिभातितत्तुनविरोधात्·विषयभेदेहेतुपृथक्परिहारत्वमेवेति·नेमोपृथग्भिरयुक्त
मत·आह·अगृहनच्चावेइतिएकेकत्रविषयेपृथक्परिहारोनेतिभाष्यार्थः·एवंचवाशब्दः·समुच्चयार्थइतिभावः·नन्वेवंतर्ह्येकपरिहारोपपत्ति
त्पूर्वतातमित्याहपृथग्पीति·नथापीति·समुदायएकः·सचपक्षसर्वप्रतिज्ञातेर्थप्रवर्त्ततेइतिभावः·सएवेति·पौहार्य·पशास्त्रमिति
तिभावः·एकपृथक्त्वयोजनाप्रकाश्याहपरिहारबानिति·पूर्वसमुदायरूपत्वमुद्योतंसमुदायप्राधान्यपक्षेदोषायथासंभवंप्रतिज्ञातेप्रवर्त्ति
तिपर्यवसानंस्पष्टमितिद्रष्टव्यएथक्परिहारपक्षेपितथैवनदोषइतिप्रतिपाद्यतइत्यर्थः·पुनरपिअत्रप्राक्त्वादेशाइति·पक्षभेदेनलक्ष्यभेदस्यानिष्टत्वाद्य राम
३७

न्यमित्येवंतत्रपदच्छेदः·कार्यइत्यर्थः·न्यमोन्यमितित्वत्राण्यंपथेच्छसित्यर्थात्सितिभाष्यंतुकेवलपुम्नछेदेरूपाविशेषमात्रपरं·तत्तुतं·अत्रअप्रयोगोनोन्यमा
देशप्रतिपादनपय्यर्थमुत्स्वीत्स्वत्रोभयत्रात्यर्थ्याभावात्तत्रभ्युमन्यमइत्युकारोनान्यमितिद्वेरूपेयुक्तः·यत्रन्यमन्यमो·फलविशेषः·तस्यानभिया
नामेक्वौ·अत्रस्त्रयो·चीत्यत्रशेषेलोपइतिआदेशाविभक्तिहितत्रशेषोपथाप्रकल्पतेतिभावः·योत्रि·आनादेशग्रहणात्सर्वथावश्यकः·मित्य
इग्रहणमाश्रित्यतन्नप्राप्यात्मित्याह·अत्रउग्रहणाद्यावितिचशेषस्यलोपइत्येतदर्थमपितन्नसन्निपातपरिभाषयाटावश्यावान्निरूपफला
भावाहितितात्पर्यांतस्त्रयोक्तएवसिद्धांतोभाष्यकृतुक्तोवातन्यमोन्यमशेषेलोपस्यहादोनाभितिसूत्रेपुनरुक्तेहरपुनि·वार्त्तिक
कारोक्तिव्याख्यानत्रमित्याहः·सपूर्वतस्यनत्वादि·वस्त्यांतरोहोभिविधिमर्यादयोस्तस्यावयववाचित्वात्सोभाष्यौश्यमाह·अनपुंसार्थेति·म
योह्याभागि·अवयवावयविनो·समवाय·संबंधइतिपलक्षणमस्याप्यवयवस्यकार्ययोगइत्यर्थः·मानीत्याहीनोपलक्षणयास्यात्कार्ययोगाभा
वत्तशृहनुधाइति·जघइत्या·दिभाष्यंया·चघपूर्वजग्याहिति·शाहुभ्यानिस्वभावादितिभावः·अप्रयत्नेर्थविशेषइतिवर्त्तमत्तइत्यर्थः·एवंचपरि
शाहाभावे·यसंदेहःस्यात्पर्यवेशाहुरुक्तमहतेनोपर्थइतिवेतुभेहृदयइतितात्पर्यं·तत्फलस्यदर्शयति·तेनति·स्वत्रेवोतिविधयमनुपपादयति·अत्रशब्दइति·त
हिंचेनघातमितयत्तोपिनघा·कार्ययोगःस्यात्तत्र·आह·नघातमिति·तोहिनियमोक्तिःस्युक्तेःस्यातआह·पत्विति·यस्मावयवत्वमिति·यथानर्थाहतमित्या

६

कै·टी·द्वि हौमयोरेदाया: तस्पादपठन्नमिति अदयवत्वमेत्पर्थ: यस्य त्विति· यथानघंतामित्याहीनघास: अन्येत्वाहुरिति एवं ह्येकशान्तिकरणेनालाघवं भवति· अ
३८ तो लौतस्पंतिते चेसामीप्यवन्नैतेइत्पयसामीप्योपन्यासितावयवेइत्पर्थ: अवयवत्वन्नैतेइत्पस्पुस्पष्ट्यावपदेदन्नेतइत्पर्थइतिभाव: अवधिघोतनार्थ
मित्यस्य अयमर्थ: परिशब्दसमभिव्याहृतौतशब्दोवधिवाधकइतितस्यावधिवाचकत्वघातकत्वाद्योभित्पर्थ: एकंचतस्यभावधेरित्पर्थ: एवमपि
सामानाधिकरण्येनान्वयेरोषछामिद्धिरत आदयइत्युक्तमिति· परिग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्यान्वयइतिभाव: अथापिवैयधिकरण्यमिति
इदं प्राप्यासंभवदितिसमानाधिकरणेवैयधिकरण्यस्याप्राप्तत्वात· निषेधासिति· इदमपिप्राप्याप्तिनिषेधस्यात्पयविधिविषयत्वात्समासामा
नाधिकरणेनान्वय: स्यादित्येवभाष्यतात्पर्यं अवधिवोधवोधकपर्यंतशब्दोपादानेतुवैयधिकरणेनैवान्वय: एवं च यच्च हामाविधेरित्पेश
इत्यर्थइतिभाव: एकवचनाधिकाराहिति· एकार्थवाचिनोरेकत्वादित्यानत्वनेकार्थवाचिनोरितिभाव: ननुलोपस्यस्थानिवद्भावान्मातत्वमनयो
रसिद्धमतआह· कौलुप्तमितियुवावयो: कृतयोरिति· आख्यानकर्त्तृद्वित्वेनैमानयोरपिपुष्पहस्तस्यद्वित्वार्थहोन्नतास्पदेतिभाव: पुष्पिभ्यमस्मभ्यमिति
भ्यमत्पुष्पहस्तसयनाहेश्याइतिस्वत्र्यभाष्यप्रामाण्यान्नास्त्वमुत्पुष्पहस्त्विदिवेस्यसंख्या· पदेछुसीत्यनेनभाष्येणातयो: फलभेदाभावबोधना एम
हितिभाव: वाक्यतोयपेछसीतिभाष्यप्रामाण्येनास्यदुर्धीबहुवचनेप्रयोगाभावएवोतितनत्वंपुष्पहस्तेइति· एवं चाद्यौ बहुवचनेपि पुष्पम्यमस्म ३८

भ्यमितिवक्तव्यत: शेषेलोपइतिस्वत्रस्यशेषग्रहणसामर्थ्यात्पुष्माभ्यप्रामाण्यात्शेषस्यलोपइतिनास्त्येवैतिपंचमीबहुवचनेस्यप्रयोगाभावएवात्मिया
नाहितत्वं· षष्ठीबहुवचनेयुष्माकमस्माकं· प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेतिस्वोकमतिमाक्मितिभाष्योदाहरणेयोगारोप्याकम्यवने: इहमामावषट्
इत्पादि· वृत्तकृतस्तेसादेकार्दइतिस्वत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनैकवचनाच्चप्रकृतिकरणेपतत्प्रकृतिकाह्वितानामनभिधानस्यत्वत्रेवस्त्वेषाभिहन्तोन्नेनेदंचिंत्यं
केचित्तुइतिपरिग्रहणाभावेनत्रैवादेशाइत्पस्यतत्रैवांतेष्टे आदेशाइत्यर्थ: तस्मात्तेन तत्रैनेवादेशाइतिसूत्रमभाष्यकारार्थ: अतएवावधिद्योत
नतनार्थमित्युपक्रमेणोक्तं अपिपरिशब्दस्यकालस्यवधिसंबन्धेहतयोर्वाधितत्वादेवमबहुधा लोकप्रसिद्ध: किंच पूर्वेणाप्याङोपापरिग्रहणसामर्थ्या
त्समासेन आदिसेपियेनवैयधिकरण्यान्वयोनतुदाच्यहणसमानपरिग्रहणस्यत्व: संभवात् सामानाधिकरण्येनान्वय: किंतुवैयधिकरण्येने
तिस्वयमेवव्याख्यानंभाष्यसंमतं अतएवांगभारतवतानाप्राणिनइतिप्राप्ति नवावबुध्यर्थवमपर्यंतंतिवहब्रीहितद्गुणसंविज्ञानस्यापत्ति: अवयवस्येव्वेतेहणात्
गोकारात अतएवाद्ध्ययंपठनामित्याहीनद्वायइतितिधामात्राप: आरुढपंपतिकुट्टमित्याघसाधेवांगुष्ठौतामात्पुवत्प्तंचितप्रापयोज्ञात्परयोस्तु· भाष्येए
कवचनस्यपदसिद्धमिति· यद्यपिइहसूत्रग्रहणमित्युक्तत्रापि वेभाष्यमेकुतत्र्याणि विभक्तिविपर्यिकारसिद्धमित्याशय: एकवचनाभावाविहितिएकवचे
नग्रहणमपपापलक्षणएकाथ्येपठुष्मदस्मदोविभक्तेरेकवचनस्यैवसमभवेनभाष्येएकवचनमित्युक्तं विभक्तावपाद्यिकारफलंतुत्वदि त्य: पुत्राप

६
कै.टी.वि.
३८५

सप्तपुष्मतदित्य पुत्तुइतित्रिपदद्वन्द्वबहुव्रीहावुद्देशाभावदर्शितदिक् अंतरंगाद्यजीतिप्रतीकग्राहः ननु निर्यात्तरंगयोर्बाध्यबाधकत्वे विनिगमनाविरहेणात्र
हनियाह भिन्नपादपदीति विरुद्धयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सन्निपातसकलशेषप्रत्ययोपद्धयघटकतंत्रस्वजितेषां पुरुषत्वादिभ्यां मध्येमिथ्यः परस्तितायोर्युगपत्प्रसं
गांतप्तकं तत्र माध्यपूर्वं तद्बलवद्धितितदर्थः विविधिमनिपातप्रयत्नेन भिन्नविषयाणामास्त्रयोर्नापवादत्वमितिसचित्तमितिके चित्रं नैतनुमूढो वीध्यबाधक
त्वं नापत्तेः पदव्हारस्य विज्ञिहिति एवं इह सामस्तु द्वैविपादे भाष्यकृतप्रयादिः अत एव समनो ह्लासस्य प्रत्येन लोपाभावः पुन्दावद्वन्द्वपाशेषे कादेशगामागवृद्धा
पात्रक् अन्यथा कृतकास्याप्युक्तं किंअकाश्च वर्णानस्यातेन वृत्तप्रत्ययग्रहणास्य प्राप्तियाहिक प्रक्रीतिकाचारिन्क पिचारिमाथ्यीतकथं संपूर्णां स्वस्वसंज्ञा
पकत्वस्तु अत्ते एवं द्वाभ्यप्रामारोपनतुद्धिवाप्यकभाष्यप्रामारोपे वचैताभ्यामाचार्द्धिपोभावात् एतद्भाष्यप्रामाण्यपादेवचैकार्थयोः प्रातिपदिकग्रहणे
तिकलिंचोप्यनभिधानं वोध्यं इत्यतोपित्वार्थमारभिन्नपारिहृकस्मिन्नप्रत्ययो न्नेकाएकवचनाधिकारादेकवचनमित्यानामिति एकवचनरूपविभक्ति
निमित्तानाभिसर्थः इ इंमर्थे प्रमवहुजकवामिति वक्तेनेत्तथुमिन्नपुमातग्रहणाप्राकृद्धेग्रहणोमलस्यबावेप्यन्यत्रतलत्यागोकिमानमिजितिचिंतयघपि
असंभवेद्यवबाधकत्वमितिवान्निकमते तस्मात्समानदेशा अपवादा इतन्यायो भाष्यमतेतुस त्यपि सभवे वा ध्वस्तीकारस्तथापि भाष्यमते वाचनिके वैवास्या
पकोपन्यासस्तत्र वार्त्तिकारीप्येतिथोध्यं ज्ञापितोवस्थिनस्तद्विषये तु वाहीनामप्राप्तातद्पवादत्वाभावेन मपर्यंतस्येवादेशा थंतद्धत्तुबन्नि स्वाहितार्था राम ३८५

अनेन च न्यायेन अंतरंगनिमित्तविनाशकलकत्वप्रयोजकसमासादीनां चप्रावप्रवोध्यत इति दिक् भाष्येयघत्तात्नेदत्यादि स्पुगितस्य भास्त्रुप्युतित्यर्थः
तद्धाधनार्थं चेदं स्यान्नरेताशीकः तत्समद्दत्यर्थत्यादिरदं चिंत्यमेवातिगुरुत्वात् ज्ञापितेपितबाधतुहन्नः सार्थकस्यपपादयितुमशक्यत्वात् चवूपमाणा
गामेदेति भाष्यशाहृशहेनअयमाणाशाहोलस्युतेइतिभावः प्राप्नोति गुणाः कृतानस्कारइति न्यायादिति भावः अन्वेकवचन इत्येव सिद्धमिति तुपक्षे
मध्यभाष्यात एकवचनादिश्यहात्मप्रत्ययपरत्वप्रतीते पुंवद्धावहारिथर्थग्रहणमप्रसिद्धमत आह द्विवचनेकेत्यादि उपक्रमस्य भाष्यं तत्फलस्त्रोगा
परतयाव्याख्यातमेवतनुप्रपत्तिस्तेत्याहचेत्तर्वान्नेनीविभक्तिमाश्रित्यतिस्थाव इति तन्निमस्पुतमगोह्वियानीदैवि अंगविशेषणात्वेपि रूपभावो
तत्राह अंजस्यानपीति तन्वुंगस्य सर्वस्य गुणिस्यादेशः प्राप्नोति तत्राह सर्वेति सदेशा इति गुणो बाधित्वा तिशेषनित्यत्वादिति अंतरंगानपीतिन्या
यात्रेत्यपि वोध्यं भाष्यप्रियपत्ति हृदयादिति अत्र नपरत्वानिम्नुरेशो पुनः प्रसंगविज्ञानुमनतिहिति भिमेवैताग्रमवि स्वपुरःदेशानेति सामान्यतोज्ञाप्यते भाष्ये
हाहरणादिति वोध्यं एवं द्वजनचनवसने न किंतु पुत्रेनवेत्याहृएतविधयइतिवाहोदिनामवकाशावहूर्थयुपमहस्मशीघुवावयोरवकाशोयुवामा
वामिति अतिपुवाकमतिवाकमित्याद्वतस्य भाष्यप्रयोगात् तद्दद्वनुठोपाकमाभिहत्रियथ्याभवतितथोक्तमाकमिति नतु शेषपद्दादुपूर्वस्यपूपचुपोजसीत्यादाव
पितानवंधः स्यात्तु आहतत्वात् भाष्ये जसादिविभक्त्यग्रयहेकवचनमितिजसादिनिमित्तादेशो व्याप्तोपस्कार्थोपुष्महरहितित्यर्थः पद्वारएकार्थयुष्मदादिप्रकृ

६

कै·टी·वि· तिकविभक्तिरित्यर्थः शेषग्रहणमप्यध्येविक्षिकत्वाहाद्याधेयवेतिनन्वेकवाक्यतायाः जसादिविषयेऽप्येवोपस्यात् अत आह वावाभेदेनेति पुनर्विधानाच्चतद्विषये
५० त्वमयोर्बाधः वक्तुतः पूर्वविप्रतिषेधः कल्पद्रुतिसूत्रमात्यत्र्यंचिन्त्यः विभक्तेर्लुके अन्तरंगानपीतिन्यायाच्छितिभावः शसंतुरान्त्वेति आघुरान्त्वपूर्वमप्य
ते अन्तरस्यादिति चेतस्तुन्तेनत्वेनचतुःशब्दस्याद्युदात्तत्वादितिभावः पुनःप्रसंगाभावादिति आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यादिति अपि प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वबाधोवि
धक्ति स्वरस्य बाधक एवेत्याद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावबन्धनाभ्यांव लुप्तेतिइतित्वं क्रोष्टुतुरः श्याम्त्रीति त्रीति सूत्रस्य हलादेग्रहण
सामर्थ्यमुपपादयति हलादिग्रहणमिति निपातनमेदनकेनेष्टमितिपाठः इयमेवस्य ख्याआद्युदात्तनिपातनहीति भाष्यस्वरस्वरसिद्धमिति वोध्यं हलादेग्रहण
णाहितिवक्ततः पराद्युद्देश्यत्यस्यानिवत्वान्तकामस्यनचतुरःशासीत्यनेनान्तत्वं स्वविधौ स्थानिवत्वाभावाच्च नत्र कार्यस्येति व्यर्थमेवाद्युदात्तनिपातनमि
तिपूर्वमुक्तं विभक्तेरुदात्तत्वमितिस्थानिवद्भावेन प्राप्तिरिष्टत्वादितिभावः अचिरः ननु विध्यन्तरानाक्रान्तविषयाभावात्सर्वापवादोयमितिकिंवचनेनेत्यत
आह मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते इति न्यायप्रवृत्तिरित्याशयः मध्येऽपवादन्यायमुपपादयति तावक्यस्य न्यातः ततश्चापूर्वं वाधेन साधकांशे पुंस्त्वेनामस्थाने गुणोजा
स्ति गुणश्चापरत्वाद्बाधं तेनुपसंख्यानकर्तव्यमित्यर्थः सर्वापदार्थमिति बाध्यसामान्यचिंताश्रयणादिति भावः इदमेवाचार्यो न समाधानं ध्वनितं चेदंतत राम
ज्ञेऽत्राद्युपत्रभाष्ये बोद्धव्यं आह गुणोपीति तदाशयमाह सोपि सर्वनामस्थाने गुणो पिद्वयोः देशसर्वनामस्थाने गुणयोः इत्यादितिसिद्धान्तैकदेशीत्यर्थः ५०

ननु हे कर्त्रीत्यत्र संबुद्धिगुणएव प्राप्नोतिन सर्वनामस्थानगुणोऽत आह संबुद्धाविति विध्यन्तरपूर्वके णेति उदाहरणमात्रे विध्यन्तरपूर्वकोऽपत्यर्थः गुणः हेक
र्त्रीत्यत्र तु न विध्यन्तरपूर्वक इति भावः एतदर्थमिति यस्यार्थोयस्याभेः तु एवतत्स्याकाशायुक्त इति भावः संबुद्धिनिमित्त इत्यत एवं च सर्वनामस्थानगुणएवात्र प्राप्नोती
ति अप्रयत्नस्य व्याख्याद्धाइति भावः ननु हे मातरित्यत्र ह्रस्वप्राप्तेः कथं संबुद्धिगुणेनेत्यत आह गुणो ह्रस्वत्वमिति अविशेषश्च तथाति ह्रस्वत्वपरेणेननाप्राप्तिन्यायेन संबुद्धि
गुणस्यैव बाधकोनास्येति भावः गुणादेशेनार्थमिति प्रयोजनं तत्सामर्थ्यादिति भावः एवं तर्हि हे इत्यादिषु ह्रस्वकृते दीर्घे गुणः स्यात् तस्मात् हे इत्याएव गुणो वि
ध्यादिति होर्धीक्रियं ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थमेवेति भावः ननु जसि चेति गुणः प्राप्नोतीत्यत आह तोऽन्त्यस्थानबकाशात्ववि चारोनिष्फलोऽत आह सत्वनीतिः
परस्परं गुणाभ्यां स्थानित्वरूपनिमित्तं विघातात् द्वितीयो हीति भावः यो विभागादिति त्वत्वह्रस्वस्येकोपोगाः तत्रार्थग्रहणं ह्रस्वदीर्घचानुवर्तते इत्यर्थः अंबार्थी
नां ह्रस्वस्य ह्रस्वाभवतीति एतच्च परत्वात्प्राप्तसंबुद्धिर्यसंबुद्धिगुणस्य संबुद्धौ बाधनार्थमेवेति भावः एवं च सर्वनामस्थानगुणादिप्रयत्नाबाधेनेप्रहण्याभावका
शइतितात्पर्यं तत्त्वविति योगविभागे त्वयुपसंख्यानमेव स्यमाणत्वात् अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः फलतोऽत्र बाधितइति सर्वथा गुणस्य प्राप्तत्वात् वक्तव्य
पाकिंचिदिति भाष्यस्याशयमर्थः येन नाप्राप्तिन्यायेन सर्वनामस्थानगुणापूर्वं सवर्णदीर्घमेव बाध्यते न गुणदेशस्मिन्नपूर्वः एवं च वा अविशेषापेक्षितानाश्रयणः आ
पितरथेव होयस्त्स्माजस्युपसंख्यानं कर्तव्यमितिचोद्यात् मे देश्येकदेशयुक्ति रुक्तं भाष्ये समाधितं तत्सुलस्मात्तुगधाद्दतोऽत्र स्वतन्त्र वा अविशेषचिंतानाश्रयण

७
कै॰टी॰वि
४२

मत्राडवाच्यसामान्यचिंताश्रयणामिति निवानवकाशत्वाड्स्येत्यनेनोक्तमेवेति स्थिधिपोविभावर्यतकेचित्वाहुरिति॰ अत्राग्विदीजंतत्तन्त्रशाहपरत्वात्ादेशाप्राप्ति
रिति॰ जरायाज॰ ननु प्रियसक्तृप्येत्यत्राधिमत्क्रियशाहस्यनपुंसकत्वान्नुमःप्राप्ताकथमनङोवकाशोत आह॰ नपुंसकेतिनुम्नरसोविप्रतिषेधस्यफलंदर्शयतित्रति
जर आश्रितित्यितवदितिायः सीतिसूत्रोक्तौ त्याज्जरसाहेशापेत्तयापूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यास्थिाभावेकृतइतिशेषः अन्यथासर्वनामस्थानपरत्वाभाव
ननुमः प्राप्तिर्वस्यात्तस्यचातोमाभेक्तादितिपाठउचितः अथापि स्याहित्पुसुपामवादः स्यमोर्लुगिति॰ नचास्यामवस्थायामम् असंगः नत्रानरत्वात्॰ ननु
पूर्वमुमाक्षाक्षितस्य लुकः कथंपुनः प्रवृत्तिरितिशंकतेनत्वचेति॰ पराह्नितिचित्वमितत अंतरंगात्तदिति न्यायेन लुकोदलवत्त्वात्तद्वार्थेनामाहेश प्रवृत्तिविना
जरसः प्रवृत्तेः पुनर्लुगापाद्यन्तं भिन्ननिमित्तकत्वान्न दोषायेति वोर्थप्रसापवाहेनेति॰ अभावेनेत्यर्थः सन्निपातपरिभाषयेति धाष्यतइत्यनुषंगः तदुपपाद
यति अजादीति अनिमित्तंस्याहितिहत्यत्रनप्राप्नोतीतिभाष्यस्थजरसादेशादितिशेषः नन्वत्रापि वर्णाश्रयत्वादित्ती पातेपि जरस्भावोनस्यादत आह अतिजरसंप
श्यति॰ नाकारांतसन्निपातकृतमितिकिंतु तदभावेप्यजादित्वमस्तीति भावः एवचसन्निपातलक्षणाविधिर्दिनापियस्यप्रवृत्तिर्योग्यतात्रन्याय्यपादितता
त्पर्य॰ केचित्तुलुकं वाधित्वा अमि कृते सन्निपातकृताविधिनिमित्तेनएवजरसादेशादितिम वृत्तेवद्वितीयैकवचनेपिजरस॰ पूर्वत्रासिद्धत्वाद्वलवल्लुकः प्राप्तिराम
नजरसः केयटोक्तार्थस्तु नमानं अतएवमाधारणेपैवातिजारामितिभवितव्यमितिभगवतोक्तं॰ अतएवहाड्सीतिसूत्रेऽतिजरसेत्येवहरूपेसंनिपात ४२

भाष्यकैयटोक्तोभित्याहुः एवंचतत्रलुक् प्राप्ति चोद्यमप्यर्थात्परिहृतमेवेतिभगवतास्पष्टमनोक्तःपरिहारःपरेतु अजस्त्वपथ्येपत्रलुक्कस्मान्नभवतीतिप्र
श्नेपक्षेपूर्वणातिजरसमिच्छतीतिकुतोनोक्तांहियतइतिप्रश्नेपूर्वपक्षिणाक्तिपमाणाविशेषोपपादनेनोक्तः अभावेजरस्प्राप्नोतीति कौत्तवजरसितिन लुक् प्रा
प्तिः सन्निपातपरिभाषयेतिमुक्तिस्तु चिंत्यात्त्यातितिपूर्वपक्षस्याप्यापामेनात्रविशेषइतिप्रतिशाहानेरतस्माद्वेपाठउचितोहस्तत्रविशेषोनाहतेः
भावेजरस्प्राप्नोतिकिंकारणं चोत्त्युच्यतेपूर्वाचाममादःकृततत्रजरस्प्राप्तिः सन्निपातोपादस्दस्यप्रतेचातिचिरंतनपुस्तकेषु तथा पाठः एवं च प्रथमैक
वचनइहं रूपमेव दुर्लभमितिभावः एवंतर्हिद्वितीयैकवचनेपिजरसप्राप्नोतीति शंकतेपयेवमतिजरसम्भिति स्याहितिउक्तं आत्माप्यः सिद्धांतिइष्टापत्त्यापरि
हरतीष्टमेवैतद्दिस्याहितिवंच द्वितीयैकवचने लुगापत्तिः स्यादिति नाक्किंच द्वितीयैकवचनेलुक् कुतोनेतिप्रश्ने पूर्णं प्रथमैकवचनमपिकुतोनोदाहृ
यतेअतिशंकितेपूर्वपक्षिणात्रविप्रतेवोचितेतिमहूक्तपाठ एवोचितइत्याहुः अपहारी नामः ननु नत्र प्राप्तेःस्तदंता नामित्येवं नपुंसकमत आह
यद्यपीति॰ केचित्तु भवतु पुंसहस्वादितिपाठाद्मायेणो हभाष्यमित्याहुः अपतेति॰ पुष्पहस्त्यामित्याहो नन्वेतत्किमः पाठ्यःकिमंतानामितिवक्तु
मुचितमत आह किंशब्दस्येति॰ नन्वेवमपिभवदंतानामित्युक्तं अप्रेकस्याप्यभावेस्वांतशहप्रयोगात् अत्रचकिंशब्दाग्रातिसकेपर्यंतान
मितिवक्तुमुक्तं अतएववात्तिकेप्रतिशब्दोऽस्यासामत आह केचित्त्विति॰ तन्मतानुसारेणतथोक्तमितिभावः वार्तिकानामंसेदसंदर्शयितितञ्जीतिननुलो

७

कै.टी.वि पस्य लोपिनेत्य प्रयुक्तं लोपांतराभावात् आहयः शेषइति लोपशब्दे कृतद्विधापि स्याद्बलस्यतत्स्यार्थः हन्नपूरणार्थ इति चिंत्यमेततत्ततोऽतीतिपाठे पिहन्नपूर
५२ णात् मुखहस्तार्थ इति वक्तुमुचितं सखेत्वत पर एवेति न तेनात्रिकदर्शनेन सखेन परपाठ इति अन्नमित त्यमित्यर्थः भाष्यभानुस्यस्वर्णाद्याहकत्वेन त
परत्वे फलाभावादिति तात्पर्यं अपिवेति दर्शनादुक्तेर्थेहेत्वंतरत्वुक्तमंवावयपीविघदयतीति अपि वेतिपाठपूरणार्थमिति भावः उपसर्जना
नामिति ते यायाटादिवपपुदामादिति भाष्ये प्रयोजनांतरमाहदिलोपइति मपर्यंताछेषविज्ञानेशीघ्रइतिव्याख्यानितोधिक एवान्वावदेक्त यासम्मी
ति भावः नन्वहड्ब्राह्मणइत्यादौ पतंहांतरसमभिव्याहारादेवालिंगप्रतीत्युपपत्तौ किमर्थं तेषां लिंगवत्त्वाभ्युपगमः पदांतरसमभिव्याहारं विनाप्रती
तेरुक्तेश्वत्यकोश्रुत इत आह एकपदेति अश्ववभिभतित्वं ग्रामांतवानित्यर्थः अयपदेलेऽइ मध्यमपुरुषेकवचनेपद्यप्पश्वऽपतेदेवक्रियावा
चित्वथापि तस्य ज्ञातिविघहः त्वात्परांतरसमभिव्याहारादेवतत्वव्यक्तिः एवमत्वमत्यार्थसलिंगत्वात् द्यभिचारे हावेवलिंगानि धाय
त्वौकिं तत्त्वशहांतरप्रयोगाद्वृत्तहभिव्यक्तीर्नान्पथ्याहित्स्यमामेधारणात्वाहित भावः न घद्दितिदघांतार्थभाष्ये सतहिमक्तव्य इति हिग्रह्याक
र्त्वमित्यर्थः तवतोद्दन्यापिसामर्थ्यान्तल्लोपो भविष्यतीति शंकते नान्वेति नवक्तव्यइत्युत्तरभाष्ये हेतुः अथ येतियतइत्यर्थः निपातनामेनेकार्थत्वा राम
त् वार्त्तिकस्य शेषसमसित्यस्य शेषार्थपर्यवसायित्वमसमर्थमित्यर्थः तदाह विषयसमर्पणेति आहेशोपुरुनेधिति परत्वादिति भाव प्राग्गोदेशेति सांप्रति ४२

कामावेमतपूर्वतगतिसास्त्रीयत्वइत्यर्थः पद्यपिपुष्पमित्यत्र आम्नायसेकेसांप्रतिकसंभवजन्यापि नैकमुदाहरणायोगात् अंप्रयोज्यतीति भावः लुप्तशिष्टे
हीति भाष्ये गपूर्वेकार्थस्त्रैव समर्थतंतदाहलुक्पदइति मतीद्धिणा आ वार्यस्यात्स्यशास्यहृस्य फलमाहुरित्युन्वय कार्यशब्देन प्रकृतत्वाहावभाव
एवोच्यतइत्याहटाव भावस्येति नन्वेवंतवाघायेऽस्यपत्वाह भव्यापरूपस्यपूर्वदिलोपेवचपत्तिरस्तेत्यत आह तवममादिषु चेति त्वाहमावितिगुरुनि
देशात् कस्वतवहोक्षयशमितिवन्यायमाधकइति भावः नचैवकाष्युतान्विके पिपुष्पदाविप्रातिपूर्विकस्याबाधायोशेषलोपस्यात्सलोपत्वे व कारादिलोपेत्वंतवेप्या
हिमपर्यंतस्त्वं केयहोक्तरूपासिद्धिः तत्तेमाधापत्तिस्थितिवाच्यमतपर्यंतसन्नशेषकैपदोक्तकेषिन्मतेशेषाभावात् अत्र तपकेपलात्स्वेगत्रथकृत्व भिम
तामितिलक्ष्यत्वकृतः सन्निपातपरिभाषया तापूर्वाद्यपितुशक्तः न चनवयाहयोरितिलिंगाद्रा पविषयेनमेत्तिवा चांमहायल्लविषयेनित्यन्व
ह्यात्रकल्पेदेपितापुविषयेसदेथाः प्रहात्निकत्वनेमाना भावात् अत एव बुद्धाविधाणेऽपएवाह निःसात्त्व पातपरिभाषयाभाष्येकनेमहंतस्
त्रेऽक्राइदमेवाहुरित्यत्र भाष्ये स्वविदीजमित्याहः ननुके याचिन्मतेहु पूर्वोक्तत्पत्वाहकथंज्ञापकत्वमत आह सिसर्वनामेति अन्यथा इत्यादि
त्यइतिपर्युदासाभावात् किंशब्देनसत्वे पठनीयः स्यादिति भावः किं प्रइसे देति भाष्ये किमोदिस्यविकारसिद्धार्थोहि शितिः किमश्रपनेदंतित्रत्वेक
त्व इत्यनुवांप्रयोजनाभावादिति पद्यप्यसुपहित्यादिप्रयोजनानि सत्वेवतथापितस्त्वाश्रित्यपमेकदेशयुक्तिः अकारान्तरेशाम्य ज्ञापकमपरंदर्शाच

कै॰थ॰वि सिद्धांतिनोपिनन्वास्तः भाष्येपन्नहिकिमस्तिपूर्वोकिमइत्येवसत्वंकांप्रिवृशिखास्येणवधानंज्ञापकेभिसुक्तेरसांनातुकिमस्त्यंशोपिज्ञापकमित्युच्यतेऽ
५३ त्रिविशेषुःननुकिमत्राह्वेकेहोःप्रसिद्धेतिआहककारःकरोति कइत्युविति प्रकारणाद्विशाच्चार्थकिशासावनातितिभावःतत्राश्रयणारीति केचि
न्नुरमइत्येवस्तेकायेत्यरहीनाभिमनुवर्त्तनाच्चनातिप्रसंगः मासमर्थोत्राद्विपर्यासानामितुस्यात्रत्याराःन्यानर्थकेऽतिनिषेधान्नालोपविधिः अका
स्प्रश्लेषणाानेकाल्याह्वमस्तवीइत्याःर्श्यवोइयाहेतन्नत्रांश्कायइतिविस्रेथात कुतिहोःकृतोप्यचायितानिहोः अतीतपद्यावंश्राहन्नपूर्वभाषया
केतत्रनुराणोनएवंसिद्धेकिमस्कइतिमस्त्वकिस्याान्नाईश्युमानपरिभाषावाधइतिनत्रउक्तिहेनिप्याधुकांस्पात्पाइत्यत्वापन्नेःतरथेनानर्थक
इतिवच्चनाभेदविपर्यासयोरवंच्चग्रहन्नपर्भाषाघापालस्यसिद्धयर्थत्वाभावाद्वनत्सम्पाकिपक्षेक्रमेवसमाकुं ञ्चनित्यत्वेनवातत्पुप्रेभाषाःप्रवृत्ति
र्वेध्याङ्काातिननुवाग्याग्रायपरिभाषाप्रयापसेवाधितेपुराःस्पारत्त्राहकुभावइति तरोःसःसो नन्वत्यआवत्यर्थभर्तृपय्योहितिस्याइत्त्राह
विशेषणोति हेत्वत्रस्माहापदाहीनांचेति वाक्षिप्तइतिपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणोतिभावःपरत्वात्तत्प्रसंगादिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्तुर्दितिभा
वःननुतहेशिपितस्याविशेषणाामितिपूर्वपक्षि सिद्धांतिनोक्ष्येपणुसमनापमितिकसेत्स्याकमत्त्राह त्र्याचार्यदेशीयइति तदेराशयस्पांगाविशे राम
षणात्स्येवयुक्तमिति तदाशायमाहसमुदायावपवेतिवाक्कीपमवेदुश्ङ्ग्पाहराश्चकमाहव्यापिन्यापिति च्चाश्चदेत्पादिपस्तद्वपिकथंपनरिपा ५३

द्विग्रंथः सिद्धांपितिनएवेतिविशेषुःन तौपिवस्पमाराणमाशयंहृदिनिधायसिद्धांतीपर्यनुयुंक्तेइतिक्षित्यायाद्विशेषुःअंतस्यापिअपिनांतंतस्यापि सन्निपा
तेतिप्रत्ययलक्षणेनतक्रमसंनिपात तस्याशाब्दीयत्वाहितिभावः अतेकोर्थइति अत्रविघ्यसत्वेबाधितांःनंपठन्निपातपरिभाषाःनिपत्वेचेत्यर्थः उपसं
नेन्वादिति स्वइति चेषुाद्युक्तिःपूर्वपक्षेकदेशिनइतिनत्वदलेनोपसंउनेपपत्वाद्विप्रतिषिद्धमितिक्रमःकार्यःसर्वादिस्तंत्र्यस्यहीनामद्दानसूत्रस्यभा
ष्यविरोधात्तइतिभावः अथवेति अप्रयुक्तेप्रहत्पभावोहिलक्षणास्वभावइतिभावः अदस ओ सोर्वेति अदस औ उत्वेवसत्रेकार्यपूर्वतोनुक्तेनस्पाभाविपस्या
दस्यतिपं चम्पाप्रयुक्तकल्पेतिभावः आदि चाप्यइपत्वाभेति तत्रानुवर्त्तेमानेनसंबुद्धौ चेत्यनेन मसपूर्थःहीतरूपइति एवंप्रश्लेषेत्वत्तुमशक्यःतिभा
वःनन्विति एवंचकारिके इत्याहाविलापामिदोपेन प्रश्लेषेपीतिभावःतस्मात्सामर्थ्यादिति प्रश्लिष्टोनिर्देशस्तात्पृथ्याहित्यर्थः अतएवोलात्पूर्वमि
तिपाठःअंतरंगाद्दपीत्यात्पूर्वेभित्यर्थःतस्मान्नेहैवान्नश्लेषइतिभावः किंवैवंप्रामाणेविकइत्यापिस्थापितत्वप्रश्लेषोवक्तुमशक्यःभाष्येद्दचशी
भावइतिचस्यथेतिहाशीभावेति औत्वंपुसिद्धोलाथेंइत्वपूापादिग्रंथस्य चिंत्यंउत्वमनेःम— हेहि नन्वत्रप्रत्ययलक्षणेनाकेत्वस्यानिषेधः
स्पादिततत्राहविभक्तिमाश्रित्येति प्रत्ययनपक्षणाहिति इत्यत्रपीभाषाधर्मिग्राहकमानेनस्पमंतपदेनपत्वप्रत्ययलक्षणेनिमित्तनत्वतज्ञानिपमप्रहणे
नियमार्थविकिभावःअतएवाप्रशानितिनिषेधः सोर्थकइतिरिक अतएवभाष्येकवित्तुलक्षाहितःपाठोदृश्यते प्रत्ययापरुत्वादिति आमत्वारि

७

कै·यी·वि· तिभावः·अचोञ्णिति·ननुस्थानिनिर्देशार्थमकार्यादिस्यादुहार्थंचाजग्रहणंस्यादत आहस्थानेरोगोति लोपेनेतिएषस्थोपादित्तिवचनादितिभावः·भाष्येगोर्थमितिप्रापयतीति
४४ टीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादत्रापभाष्यंदोषोपलक्षणमिति·चोध्यमित्याहुः·असतीति·अजग्रहणोत्तु निर्दिश्यस्थानिकत्वादिकारिभाषानुपस्थितिनदोषः·ननुगणत्वमा
मर्थ्यादनुपधाया·अपिवृद्धिःस्यादत आहगुणित्वंत्विति·हनस्तद्वाति·अंगविकलेऽपि·शास्त्रप्रवृत्तौतात्वमपिस्यादितितदभावायाजग्रहणमननुहनस्तइत्यत्राचिस्म
लोपितिपर्युदासेनधातोःहरूप्रग्रहणादितिपरिभाषयाचधातुविहितप्रत्ययेएवतात्वमिति·अगदुपविकलेतत्वंहाङ्क्त्रिकाणांविकलेतिधातुधामथ्यादिवृद्धि
रेवमविप्मातिलत्नुत्वमितिचेन्न·यत्तुसार्वात्कासामित्यादिग्रन्थस्यपूर्वपक्षैकदेशिसिद्धान्तैकदेशिनोः·किंप्रत्युक्तिपरत्वेनादोषात्सोऽपिचिन्त्यस्पविशे
षविधानेहिसामान्येनपशुपाशःसूत्रितंचेदंसर्वंयथापिणोसिद्धेनोदाहरणेनेत्यादिकेपठग्रंथेनेतिदिक्·तद्धितेघ·अचांमध्ये·आदेरकोवृद्धीत्यर्थःसा
हित्यादचाभितिवहुवचनान्निर्धारणषष्ठीत्वनिर्णयःसामानाधिकरण्येनेतिचजूप्रत्याहारोतीत्यर्थः·इकइति·निर्धारणस्यतुरुत्वजातीयत्वाद
वाचइत्यपसमालाभेपितदुपस्थानेनवार्यतेइकउपनेनाचोविशेषणासंभवादितिभावः·नन्वेवमजग्रहणेपिइक्परिभाषोपस्थानस्यादतआह·अजग्रह
णोत्विति·द्वितीयप्रसंगेपीति·ननुनिपातार्थत्वंविधिनियमसंभवेनत्यायादित्यर्थः·नन्वर्थस्यानेकत्वाद्धाक्षाभेदस्यदयुक्तोऽत आहएकोभवतीतिप्रतिपत्तिवा एम
क्रमेकंप्रक्रियाकांतत्भिधत्तएवेत्यर्थःएकवाक्यत्वेकथमनुहत्यभावोऽत आहतेनेति·पदाःतदरुपेतास्वकार्येव्याप्रियतेतदेवान्यशेषत्वमयुक्तमित्यर्थःऔ ४४

दृश्यतातिऔपदस्तितदजंतमेवऔपदितामवाभामधेयस्येतिपृष्ठेवृद्धसत्वाऔदृश्यापत्युपदितिवोर्थः·आदिच्छेदवृक्त्याभजानलशंकतेभाष्येननुवाचाभितिननुका
पिभेदात्कथंवाक्यवाधकभावोऽत आहआपातिकार्यभेदेपिनुत्युत्तोयवाधकत्वसंभवादिष्टपूर्णदृष्टातिमेदामिति·अंगावयवानांकार्यवादितिभावः·अम
स्यापिस्यादिति·अतात्पूर्ववद्धूदुरतिदिघेकाशात्वषधात्रयेतजदेशपूर्वपरावृत्तादयंत्रत्वंवाधत्तइत्यर्थःशेषनिद्यतिभावस्वर्वलान्तव्यातिभवोक्तीत्युत्तराश
यःइत्यतिएकसोदेशात्वेशार्थीतिकेतुभिन्नस्येतिविषम्यपरिहरति·आगकामेनेति·पूर्वत्स्वहेतोरितिलोकविज्ञानादित्यस्यपरेणद्वयान्निर्केकेतुकस्यचिरेक
देशिनोवृकार्यस्यपरस्परतउक्तिःपुष्यस्तत्प्रहणादितिवार्त्तिकंप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवचनादेशौदिकत्वाद्योवाशाद्वःअतएवभाष्येथवेत्युवर्णाचद
त्यादुःपद्यप्रतिपदेति·वाह्मसिद्धपुष्कस्तखद्धःपाध्यतेतस्येवात्तुशक्तिकाद्विषुग्रहणान्याय्यमितिप्रतोनेतिभावः·इहचव्यापकमचामादिवृद्धिविषये
णोपधालक्षणावृद्धिर्नेतितेनेवप्रसवमित्यादीनदोषइतिवोध्यं·यथाफलचोरिति·श्रेयासीत्यादौकल्पस्नुत्तोऽनुभिहवदभोलक्षणास्यप्रसस्यातत्रेधोवक्त
व्यइतिचोदितेविप्रतिषेधात्सिद्धमितितत्रोक्तंतथहापीत्यर्थःनत्वेवंलोकविज्ञानात्सिद्धमित्यप्रत्यजसमतआहवाधकत्वसाक्षात्प्रतियथातकदानंवाधके
एवप्रदेशाधमपीतिसाहस्यादेवमुक्तमित्यसमर्थःइदंनयुक्तंएकस्यवृद्धिकार्ययोरभावादसंभवाभावाज्ञतावेववृद्धिविप्रतिषेधप्रत्यप्रसक्तोदाजमितिदको
गुणोतिसूत्रेभाष्येसएवअंगकार्यमितितदुचितमेवअतउपधायाअचामादेरित्युभयत्रापिगस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वात्कस्याचेतिवाधकाभावेद्वयप्रदमैर

कै·टी·वि· चित्तस्येतिभावः॥ अत्रापीतिन केवलमार्धधातुकेः प्रतिषेध एव न घाभ्यामित्यनेन किं तर्हि चोदिभ्यानमपि तोत्वप्रत्याद्धा धकौवारुतवत्त्वामधिक्रत एव तौ छीतिद्धिः
४५ ॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याद्वितीयपादस्याद्वितीयमाह्निकं पादश्च॥ ॥देविकाशिंशपा॰ अंगानीति॰ अग्रा
स्थाणी॥ पूर्वः पदस्य प्रत्ययेऽति॰ पूर्वोऽस्ति॥ सपूर्वान्तेति ज्ञापकस्य तु ल्पजाती यदि विषयत्वाद्विति भावः॰ तदा जहदाहद्ग्रहणमेव कर्तव्य॰ ननु पूर्वोक्तिप्रयुक्तवपाति
र्क्के॰ कोयं प्रकारोऽतः आह॰ अंगस्येति॰ विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन चर्द्वैधा भाव इत्यर्थः सर्वं धर्मकारो भाषोऽजितात्पुंगस्येति॰ भाष्ये आंतरतम्यान्निवृत्तेक
त्वाद्धितिपुनः पाठः तत्रत्वार्थेऽभ्यजितपादुः न त्वपूर्वइति॰ अपूर्वादिभ्यपेक्षयापरीक्षामात्वस्य लघुत्वादिति भावः तदेव विशदयति अनेनहीति॰ यत्रदेविका
दीनाम चामादिर्ह्रेद्विप्रसंगास्तत्राकारएवतत्पथइति भावः ननु पद्यत्रैव प्रथतितदंगस्यदिशेषणत्वेहा विकाकूलेऽप्रापिः विशेष्यत्वेसोदेविकेतिवा
प्तिः आद्यज्विशेषणत्वे कथं परिहारोऽत आह मते आहप्रारम्भेऽपि मितिपरिभाषाप्रकरणोऽद्ग्रपादांततत्र चागासनिष्ठानं होषइति भावः तदाह देविकाशींना
मिति॰ अर्थोऽस्त्विति॰ एवंच निवृत्तेर्वाक्यार्थत्वाभावात्परिहारांतरत्वोक्तिसंगतेति भावः पुनिनाघजविशेषणमिति भाष्यस्यायमर्थः नाघजविशेषणांदे
विकादिपदद्वयाद्देत्यपसंगतं॰ पतदहपाठेनपरिभाषात्वं विधिस्तहचर्येणादिविधित्वस्येवयुक्तत्वात॰ तत्र चाद्यज्विशेषणत्वमेवयुक्तमिताह अव राम
श्यचैतोरिति॰ पदेनाद्यजितिदहपाठेऽविशेषः तनुप्रकरणांतरपाठेपिदेविकेत्यादिसत्रस्यनकश्चिद्दोष इति आश्रयप्र्यायातिः अत्रेवार्थः आद्यज्वि ४५

शेषणत्वपक्षेऽर्थः प्रत्याश्यित्पाठेऽप्यत्र अद्विरित्यनुवर्त्यहद्विगरहेनाकारादि धानातरादिकीमार्यद्दत्यादौ पुंवत्वाभनिषेधोभवत्येवेति ध्येयं अंगेनत्यप्राधस्येति॰
एवंचन्यग्रोधरूपाणामसिद्धिः प्रमानस्तस्य दैवप्राप्तेति नापितहंतइति केवलग्रहणमनर्थकमस्यार्थस्य ज्ञापकत्वानुत्पाद्यतरत्नविधेर्नज्ञापकमिति
भावः विध्याय कमिति अपदांतत्वान्नघाभ्यामित्यस्यप्राप्तेरिति भावः विनापिकेवलग्रहणमिष्टनियमसाशंकते नन्वेवमसेस्पादिना व्यपदिपकोपि
लिंगंदर्शयतिश्वादेरिति न्यग्रादिसूत्रवनरत्रापाठात्तच्चोदाहरणांचे त्वनेनप्राप्तनिषेधोपंश्वाभ्यादिरित्यादुदाहरणानुपद्धिवाधे नैवेत्यर्थं पुनर्नेदि
त्यात आहनचैतस्यामिति रकारस्याप्रोसेरिति भावः विनिकन्हेत्रोऽर्थः ब्रह्मवसरूपापसफलाभावात्रशास्त्रेनाम्प्रीपात इति वेभावः केचि
न्नुहीनरस्यतेव मितिवार्त्तिकपरं तितयाऽन्यकिंचुक्रहविहीनइति॰ अत्रपक्षे वहीनरशब्दाकरणप्रत्ययोनभिधानादिति वोध्यं वहीनरस्यैवेवानभिधा
नंवोध्यं नया भ्यां नत्वघाभ्यां परस्य वदिस्ताभ्यांपूर्वादेश्चादितिविषयभेदात्कथं वाध्यबाधकभाव आहएकस्मिन्नंगेति॰ नन्वपवादत्वमुत्कान्क
थनिरूपत्वादपवादकत्वेनप्रसक्तादिस्कथनम आहदृहाणीमिति॰ विषयभेदान्नापवादत्वं अंगन्तुकामिति स्यका यदि विशेषणा विशेषणत्वाहिति
भावः इदमप्यसभवेरवबाधकवमिति वार्त्तिकमतेनाभ्युपगमेति॰ इहचपदपरीक्ष्यादिसंशिष्यवचनेनभाष्यक्ताप्यभिनेतस्माहितिप्रोज्जिधानसाम
र्थ्यात्स्ततोऽर्द्धिः अन्यथापपतनसाघवापएरुनवेवप्रवादिहस्यादितिभावः केचित्तु आद्यैऽजात्सद्धिसंत्रेतिपरकूताब्रद्धाप्येदवैपाकरणाभार्य

७
कै॰टी॰दि॰
४६

पुंवत्त्वनिषेधानापरनेनबंधप्रसन्निरवेष्टा॰ अत्रसूत्रेपूर्वसूत्रे ओदेशोद्धवएकंशोपितद्धिपरसंबंधेनतद्धावितानामेवपुंवद्भावोपिपुंसेपिनिषेधप्रसन्निर्वेपे
वन्किचेवंसतिहाद्धिनिमित्तस्येतिसूत्रेशाद्वमामारान्न्रपरास्मावश्यकत्वेनतावद्वायेंहोपवारणायमभिकरणावहुव्रीहिपर्यंतंभाष्यकृतोधावनमफ
लंस्यादित्याहु॰बाधितत्वान्वेति॰इत्यर्चितंपक्षद्वयावहारन्यायस्यभाष्यकाप्यनाश्रयणात्॰ठत्कैरीत्योपपन्नेस्मिन्नत्रापवादत्वमेवयुक्तं॰विषयेक
एवाप्यवादत्वमितितन्नयुक्तं॰कचिदादेशान्नुडपवादत्वशंकापरभाष्यविरोधात्तनतिस्त्रितिस्त्रीतिस्त्रापकेननुङ्घ्यपेरादेशाभावकल्पनेनसमाहि
तमित्युन्यत्तनित्यत्वेचाविलुक्तिकर्ववकरेहिधानइतिवोध्यं॰असंभवेएवापवादत्वमितिवान्विकिमतेनबाधातदुक्तं॰भाष्ये॰अथकिमर्थमितिएवंसति
किमर्थमितिषेधउपर्थ॰विषयार्थमितिसम्बोधिविशिष्टविषयनिर्देशार्थमित्यर्थः॰एतद्भुक्तानेतद्वतिभिन्तप्रयोजनमित्याहिभाष्यएकरेशयुक्तिरित्य
न्नरसनेकैयटस्फुटं॰स्व॰स्थानेइतिअनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितिरितित्विकोगुणत्त्यादौविधीयतइत्यभ्याहारलब्धमितिभावः॰ध्याशीतिक
स्योपलक्षणत्वादितिस्त्रोतकइपादौसंगणाशब्दइद्धादपीतिवुङ्गि॰स्थनीसर्वोर्थोज्ञानप्रहस्यानुत्तरपदद्वादोहोपइतिभावः॰भाष्येसूत्रेरूपलक्षणा
न१ त्वादितिपाठेइदित्सत्पुपलक्षणमितिकथंचिद्याख्येयंअत्रध्याशीतिकेविशेषुगणोप्रवीमितिनतुपरस्थानेइत्यस्थितिद्ध्यतिविभावेनेत्यर्थः॰कथंपुन राम
रुपनर्थः॰सत्रास्तहेलम्पगेत्राहैत्रेयाच्चत्तेइतिनिषेधस्तत्रेडपनतामाप्निमप्यायेनतस्थितेषचामोदित्यस्येवसनिषेधइतितत्संनिपातपरिभाषयेजान ४६

सोपितत्रैवेतिध्याशीतिकेवदोषः॰आहत्रिस्वनाश्रयणीयेतिवोध्यम्॰पूर्वत्रैयलिंशर्थसुत्तरपसाधिकारेश्राहलुदन्तौध्याशीतिकेदोषस्तत्पीहरितिभा
ष्येनेषदोषइतितदाहध्याशीतिकइतितिमेधस्त्वेपिप्राचाग्रामनगराणामित्यत्रैतरत्तुवर्त्संवाक्यभेदेनव्याख्यानात्पूर्वत्रैयलिंइनदोषः॰सोख्यायाःसवेत्येस्या
दोतुनानुवृत्तिर्नानाभावादित्यनुरोभाव्य॰केचित्तुउत्तरपरसंबंधिधाभ्यापरस्पनवृद्धिरित्यर्थात्नुहत्नापिनदोषइत्याहुः॰अत्रैनत्वस्यप्रत्याख्यानमकारे
शिनत्रितिगुरूपलक्षणाद्याद्यादित्तबोध्यं॰ननुचेति॰एवंचाजिग्रादिनिरूपितत्वारामाचामादेश्च॰स्थानेघोनभवतइतिभावः॰अचामादेरिति॰जिग्रादि
निरूपितत्वांगसंबंधच्चामादेरित्यर्थः॰तथायस्मात्देशस्तत्यायांतवर्ग्यादौपूतत्रिरूपितांगसंबंधचामादेश्चः॰स्थानेपराद्यःभवतीत्यर्थः॰अत्रभ
तपूर्वगतेतिचिंत्यंयदिप्रत्ययोत्पत्यनंतरंयणादेशःस्यात्तदातस्थानिकःस्यात्स्येवंकालस्थानिकंतुरितिवक्तुमुचितं॰भाष्यशाकलंप्राप्नोतीति
ततश्चनिषेधपराहुर्लभइतिभावः॰शाखादीनांचननुपूर्वसूत्रेभिधेयस्यकप्रत्ययस्यान्तरस्तुसत्यादिविचारः॰पुनरुक्तइत्यतआहपूर्वसूत्रेइतितत्राघात्र
यणोचनमानामितिभावः॰तत्रायाश्रयणोपिनतिवोहतापीति॰अत्राहेभिस्येवंयत्रवृद्धिःप्राप्यतत्रैतदपवादत्वेचान्यथापत्तुनलभ्यतइति
वः॰ननुशाकलइत्यादिभत्पुधात्त्वहृतिभावादिलोपोदुर्लभोतत्राहअन्नातनबुवर्त्तनशब्दपाठोव्यर्थोत्तआहतत्साधर्म्यइतिपुराकाहितिलोपस्यशाद्यंतरस्या
प्राग्नेत्युत्वमित्याशयः॰पात्तुद्दृष्टपरूणसमाधानंकुर्वताभाष्यकृताभनुहौनित्वकृत्स्नासंगतातेवोक्ताकैयटोक्तंतनयुक्तंकृताकतावदसंधितकेनटिलो

८
कै॰यै॰वि॰
४७

पंस्पनित्यत्वात्किंचत्रो हेवमास्येत्पुत्रापिपरत्वाद्वृद्धोस्तु इतिन्यायेन लोपाप्राप्त्याज्ञत्वस्यासिद्धिः किंचद्वौ पुंसाभ्यामित्यत्राजप्रत्ययोनुमागमश्चकाप्रि
इत्याशंक्याह लोपः स्यात् नचनुगविधानसामर्थ्यं सेयोयंविधिप्रतीतिन्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तत्रभावोपियोक्तेरोमइत्युक्तं तत्संगतिः त्वद्वीत्याद्वे
रौत्तु कैवटिलोप्राप्त्याप्रतन्यथाहम्याधाद्यात्तत्संगतिः स्यद्वेकिंचकलोमाधुरित्येवमस्तुत्वाति न्यायेनासिद्धेकस्यादित्यत्वविधानेनहेद्वेलो
पस्यवलवत्त्वेबाधनेनपरत्वाहितुस्यासंगानेस्तुगोचदीतिसूत्रेनाल्लोपीतिसूत्रस्थप्रत्याहाराग्रहणोनसद्वेनालोपोदलोपातिनिसामात्तनए
वज्ञापकस्यवस्यमाणत्वाचएवंचआपंहवितिप्त्याहिलोकेचिंत्यमेवहव्यपवादत्वात्रेवोर्वहद्धिनिषेधापयोगाद्वांतवोध्यंभाष्येतत्वनेतिःस्व
शहस्यहाराहिपुपादाहिशिभावःरुपुत्रअथ्यायेनमितितत्रचनस्याभ्यामितिसिद्धमितितात्पर्यंनन्देवंस्वध्यायइतिस्यात्तदेआहअन्येषामपीति
कंयेपुनस्त्वहनुहत्रीहोवपरिहारोत आहतत्रैवमिति अनंतराद्योव्यवहितसमापवाची तद्यदिविधेस्त्रीति अतएवखट्वामेभवःखौवआमिकइतिसिध्य
तिपाठकस्युपगमेपतिवक्त तक्तस्वग्रामस्वाध्यायपयोः पाठःस्वशहादेशेस्तयोवेतिनियमार्थः तेनस्वार्थिकाःस्वाभाविकंस्वाराज्यमित्यादिसिद्धमिमि
माध्याशयःस्थाद्रेआघजितिस्वंगस्याचामादेःपूर्वस्यनैचोस्चेद्याघोवद्वाराहीनामदयुवइत्यर्थइतिभावः द्वाराहीनांयकारवकारविशेषणात्वार सम॰
पितिस्यतीतिवोध्यं संज्ञापूर्वकइति प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्येवछस्याविधानाद्दिनिभावः पत्तुस्वरूपमितिसंज्ञापूर्वकत्वमितितत्त्र अतिप्रसंगात् ४७

ओरोहितिवक्त्रव्येत्रोर्गुणात्स्पस्यतापकत्वोद्धेरापनेस्थ तापितेपितुहिताध्यीभावाहित्याहुःअपोतश्रुतोहितीतिभाष्येनक्वापिद्दश्यते अन्येषामपिदृश्य
तइत्युस्याभियुक्तोक्तःअपंचुःस्कःत्याश्वश्वदस्तुपाध्याहेवप्रत्ययेतरत्नेतेनदीर्घःसंज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वंचनक्वापिभाष्ये आश्रितमित्याहुःवहिरंगत्वादिति
प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणाद्बोधकंचवचनमितिबोध्यम् तेनपुत्रसातस्माहितीति अन्वयव्यवहारोहित्याहोभाष्यपरिहारात्तस्येत्यंचसंख्यायाइत्येवेति
नन्वेत्रसं(ख्यायाः)इत्यस्यस्ववधेःसमासान्तिकाहिस्यदतिसत्रस्थपसमनेष्ठिकमितिभाष्यात्साहचर्यादिरोधइतिचेन्न अनुहत्तस्यवाकभेदेनसंबंधात्तेनपूर्वमा
णांतस्येत्युस्यानपत्रक्वाचित्कोत्वतेनपरमनेष्ठिकमितिसिद्धरन्तितिसंग्रस्थेपरोघातस्याव्याइत्येतद्वाकास्ताहचर्यात्स्यापितन्त्रपरएवग्रहान्निमित्ताशया
ते नतुपूर्वपदस्यसामान्यसत्रेणासिद्धत्वाद्वचनंव्यर्थस्यादत आह वचनान्विति स्वपंफलांतरमप्याहअन्यपदहद्वाविति चित्रमंतदिति हद्गसंधत्ते
पूर्वपदस्येवत्वाहोपूर्वपदस्यचेतयुक्तेऽस्त्रोत्तरेहद्वेविधेयपूर्वपदेहल्प्यभावेवोधतावरूपमवकाशःद्याशीतिकेअन्तरसंबंधश्चएवोभयप्राप्तेर्वप्रतिषे
धोपपत्तिःफलंविशेषस्येवस्यापितोर्द्वयोःसंभवस्याभावात्प्रतिषेधमलमसंभवोत्राप्यलीत्यपे प्रतिपादितमितिध्वनंतरतारचाम्भाइद्वेरेवसानिषे
धइतिततत्रियोगशिष्टत्वेजागमःस्यादितिभावःप्राचाम नन्वमानःसमहोनगादेशोवृद्धिशब्दस्पर्थभेदात्तराविशयकमतआहपक्षपपीति निकायः
समहः भाष्येआगतइतिप्राग्मादिति कुतोभवानग्राम्याहागतइतिपञ्चम्यन्वयः कुतोभवानागच्छतिग्रामात्स्विस्वितिपाठःसामान्यग्रहस्यापीति

७ कै॰प्र॰टि॰ एवं च ग्रामशब्दो जनविवासमात्रे तद्विशेषे चेति भावः अत एव भाष्ये एव ग्रामस्तन्नगरमिति संस्थायविशेषाद्यते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति चोक्तं अग्रोसंघवि
शेषः तद्धर्मः समयो पारावारशर्न प्राकारेति प्राकारपरिखा प्रामयुक्त इत्यर्थः शाकलिकः इति शाकलेन प्रवाहि किंमुन गमेलाभ परार्थमाहलाघवमिति एवं वा
४८ त्र नगरग्रहणं ग्रामस्याख्यातत्वं प्रायः कालदृति पृथिमाणा तस्ये मन्त्रपरिच्छेद कमान्त्रेमिणा शब्दैना पृतिनत सर्वतो मानमेव प्रतिपत्ति स्यात् इति भावः सप्त
पिसंभवे रात हृदूगमिधतद्इति पूर्वोक्तं ज्ञापकादित्यपि वोध्यं इति भेद इति अस्य व्या पूर्वपदेपमेणागंतस्पित्यस्याप्य मङ्ग्ने संज्ञा विषये त्वनभिधानं बोध्य
अन्यथा दिग्विषये संदत्तस्य ग्रहणस्य चापि ज्ञा र्थं नत्ताप कं भजेत प्रवाहणस्य भाष्ये पस्ये सस्य हृद्धि नैति अत्र परत्विकारा स्वास्विः हृद्धि मुखस्यतामिति फला
पहित एव तिमित्र शद्दो मुख्य इति भावः जातिति अनतापस्येपिगोत्र त्वारोपेपप्रत्य यात्सवो हेरोपी सर्वथा जातिरेवेति वो ध्यं प्रयोजनाभाव इतिहर
रत्नकृत तत्संवं धाज्ञातेस्त्रे त्यन्निपते नोपसंख्यातिकस्य न निषेध इत्याहृय यात्तथाप एतो पुरार्थ निनाति हृत्ताव व्ययी भावेत था भाव मनति कार्तं यथात
थेसर्पं पुरापथाभृतं पूद्धक्त तद्घापिनथा भावमतं नीति कांतं यथापुत्र अतएव सत्रे इह स्वानिदिश इति के चित एतत्त्व यथातथा भाव इति भाष्ये णाविह
भवेतस्मात्सद्वैपिदी धपाद एवाचित इति पूर्वे अपं निपातदति विशिष्टे न पातद्र त्यर्थः अविपरीतार्थ, सप्रद्रपोर्थः एतद्रूपं इति सतरूपार्थ इत्यर्थः राम
आतोपुकृतं तुनिरदका शब्दात्वल औलं वा धनं स्याद्दत आह उनम स्येतिद्दस्मुपलक्षणं धनपूर्वेगतो त्वसर्गे द्वातेरा लोपप्रकृत्या चाविता र्थ्यात ४८

क्षिप्र भेदेनापवादत्वाभाव इति तलोपु कं पर्याय एवं च नप्राप्तोतीति भाष्यस्य पक्षे नप्राप्तोतीत्यर्थ इति भावः असंदिग्धो विधिर्विवेति तदुक्तं भाष्ये वचना
च्छिप्रा भविष्यत्य चिरस्येत्यादि तिबन्तेत्ते इति इस्वात्यक्ते तहानु मानिकामित्यर्थः आरिवद्रावादिवद्रा वाहित्ति आर्धतवदेकस्मिन्नित्यनेना चाभाहित्वमिति
भावः नोहाजोनन्तुकमेणोडि हृद्धौ शालोपकामः सिद्धेति आह आपादपूद इति उद्यमोपक्रमेति तयोरनुदो नेत्रोपदेशत्वा दिति भावः हृष्य भावादि
तिघज र्थे के घधदत्यन्यस्या क्षपुनिनह्नत्येदं निआर्निहोति प्राप्युपि हेतूत्रे पेदत्यर्थः नन्वदेनपुण्यि हृश्न पदा नव न्नेपुक्त मत आह लघुविकरणा
दितिमत्स्य पक्षे नवनुवहस्यमा णस्याप्र त्यत्कृत्वात्कथमिह माप्रशमशीति आह वहस्यमा णस्येति नतुस्थ ग्रहरणे हन्तके सपाटे प्र स्य पस्य कशहस्य
प्राप्य पस्यत्वादयो गोति आह प्रत्यपस्यापीति प्रसज्येति एवं च सोत्रार्थ समर्थ समास इति भावः ननु लोपात्कथमेन हुबद्रं गमत आह प्रत्ययलक्ष
णोनेति टाप्यगमिति आपि पदे पदग्रामा विघमान लुप्त कंत दवपवाकारस्य प्रत्ययस्य कार्त्स्येंस्यत्वभिसृत्राध्यांत इति भावः चर्मेशद्रः स्वर्णं तदिति गोस्त्रि
यो विपन्न्यादिसूत्रस्थ भाष्य प्रामाण्ये पर्वमनह्नदृश्चर्म नृजासित पुवस्थ्याप्यांत नहजठ तं कपिस मा साति पर्वसुपोह क्रियांतो त्वात्सप्राप्ति परिहतवेन नलु
कपि प्रत्ययलक्षणा ना स्तुवत्वात्कथ पूर्वभाग स्य समास संज्ञापहा कपस्य मास संज्ञयोपुगपद्वहन्नि कप समासाव यवत्वं उवाचा तिक मेकसमासां
तविषये चस्कवता न्वक्रीतग न्ना निलित्यस्यस्याग प्रत्ययस्यानिरर्थक त्वात्परिपंवहणि स्यादित्यायविषया भावादिति भावः एतेन कर्वतस्य प्रातिपदिकत्वेन

७ कै.टी.वि ततः सुपितिङः समासस्तत्पुरुषादिः तावतास्यानेकसुबंताभावेन समासस्वरूपाप्रसिद्धत्वात् अत्रोच्यते सिद्धेति दिक् आद्युपदेशस्य प्रत्युदाहरणं दर्शयति उ
५९ हुबुदा इति उपचयप्रतीते न इक्रुद्यमान लोपवदि इत्यर्थः न चैव वर्णग्रहणस्य ग्रहणाभावे कृतो तत्र याहित्यर्थः स्यादिति वाच्यं क्रियाकादी नामीतानिषेधे
पृथ्वीपनैः एवं च पर्वग्रहणमपि मास्कृत प्रत्ययेकोन्मे वयु क्तं काहाविति यथेरु नया प्रयोगीति निषेधसामर्थ्यान्नेतिभावः उच्चारणार्थं इति एवं च प्रस
पत्यकशब्दस्य भाव इति भावः ननु वचनस्य कारिकादि कारकाशः स्यादत आह यथैवेति एकादेश इति अन्तरंगत्वात् वर्णग्रहणमिति तदविभक्त
ख्यानिकत्वान्नेति भावः स्थानिवद्भावादिति न चैवमकारस्य नाप्युत्तरत्वेककारकार्यग्रहणानादिति वाच्यं सामर्थ्यानादोषात् अत एव न्यासपीरि
त्यादिस्वरितार्थं अत एवेति काशादेशानिभिर्व्याप्येपि न दोषः भाष्ये कार इति ककारोव्यवधानं तद्वचनात् तस्य मेवोत्तमा वः व्यवहितस्यापीति
पूर्वग्रहणमनुभयात्वपीति अभिमानः कास्यविस्येतीति तत्र पूर्वग्रहणात्तु ककारे कास्योत्तरस्य कार्यित्वनिहत्यर्थमाव श्यकं तत्संबंधी जितका
रस्य संबंधीत्यर्थः एकादेशो कृते इति अतो गुणात्पनेन टापा सहैति टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं वक्तुमश
क्यत्वस्य टावेकादेशेना पहारेण स्थानिवद्भावादिति भावः न पुनरपीति अकारयोरेकादेशस्येति भावः सकृद्ग्रहणेपि तिन्न्यासयोरिति विशेषोप्यत एव वक्तोत्यर्थः राम
अनाश्रितेति स्थानिकत्वादिति भावः न तु युगपदुभयाश्रयणे एव प्रनिषेध इति तत्रत्या व्याख्यानपरा तेनैकः प्रेष्यौ दिशो धार्थी पुरापदुभयोः ५९

करोतीत्यादिका व्याख्या लभ्यते इत आह तुल्यकालमिति तुल्यकालमिति तुल्यकालमेवोभयमाश्रितमित्यर्थः आयुक्तकारस्थयुगपत्कार्यविशेषणत्वेनाश्रितादि
तिभावः न पाश्वयोः प्रत्येकोपीति स्वसंस्कृतविवक्षितमिति तात्पर्यं सत्तासिद्धेयादपस्यप्रयोजनं चिंत्यं न तु लक्षः पूर्वमंतरंगत्वादित्यत आह चांतरंगेति विषय
त्वादिति वक्तव्ये तस्य भाष्यप्रामाण्यात्तद्विषयेत्र रंगानुपात्तस्य ज्ञापकसिद्धस्याभावेन कालेन्यानि स्वात्मंता कार्यमस्थानभिधानं चेत्याहुः सोविषयत्वात्प
क्रियालाघवायेत्यकनिति तत्र कायेत्यत्वयः पुनंति पावयंतीति वेति अथेदृशस्यानुपलभावः क्व गतीत्यपि वाच्यं विकुत्साहिव्यात गुणाभावे चक्राणाभिक्षुकश्च
त्वाचनायतीति स्थाने गुणप्रकाशयतीत्यर्थः व्याख्यानादिति लोकायतशब्दस्य व्याख्यानस्यापि ग्रंथविशेषस्त्वर्थः वर्तिकामा गुरी मैत्रापि वर्तिके त्यस्य व्याख्यानो
त्यर्थः स्वस्थिताम्यामिति अंत्रविशहगा आसामित्यर्थः स्वार्थिकेति तिसिंतेवम्रतेकेत्यर्थः पावादित्वादित्यन्येपुत्र शाहादिति वार्तिके पुत्रकेति अकारमध्यादाः पूया
टः कैनियर विरोधात् अकार इति वा अशितिष्ठन्नेत्यर्थः स्वजकारोत्वितवाधनार्थं एवं च स्वक्रे कारयतिरोवं उदीचा स्त्रीलिंगनिर्देश भाष्ये त्राकथमाकारस्य स्त्रीवि
षयत्वं लभ्यते इत आह अर्थगत्येति व्यात्वतगाहेतत्तथा सत्ये यकारक कारोत्व इत्याह धात्वंताभ्यामिति भक्षिप्र नित्यं सुबुग्र त्युपस्थादित्येवा सद्रेः सूत्रा
वफलमाहपाक्षिकेति उदीचामित्यनुवर्तनादा हातभाव प्राप्यलक्षणोत्तान्तव्वतवर्जिस्युप्लुकः इति शेषः भाष्येत्वेत न्यूवैत्युपलक्षणं सपूर्वे नुरा
णे इत्यस्यार्थस्य नुलाना यानुलपर्यवसेयकात्पकापादितो अमः प्रथमैकवचनेति आए एव एपक्षे न ब्रुवे अनुसहायाः इति भाष्येप्येमेवोक्तं अविवक्षितत्वेय

कै·प्री·वि· मद्दीतेवदेतदितिबोध्यं नास्ति भस्त्रेति एतेनानुपसर्जने प्यादाचार्यादाभितात्वबाधनार्थं भस्त्राग्रहणमित्यपास्तं· उपसर्जने चाविशिष्ट्येन दाक्षेमाल्या भाव
५० मत्र न्पूर्वग्रहणाकरणेराप्समाह अन्यपूर्वाणामप्रसंगादिति अथापि ग्रहणेनकेवलानामनन्यपूर्वाणां ग्रहणस्थापि न कार्यमेवेत्याह तन्त्रयदीति· भाष्य
उत्तरपदमात्रस्येत्वं वक्तव्यमिति उत्तरपदमात्रस्य पथेत्वं भवतितद्यथा त्याख्येयमित्यर्थः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसूनुसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्य
प्रदीपोद्योते सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं समाप्तं॥ ॥ननु विशिष्टोच्चारणात्संज्ञायोगकालेऽत आह किंप्रजनेति· ननु पठती त्यत्र दशाहं स्यैवत्यत्र
आह आनर्थक्यादिति ननु वर्णग्रहणेप्यानर्थक्यं तुल्यमत आह वर्णग्रहणे त्विति· ननु धात्वादिषु संघातस्योपलब्धेस्तेषामिहानुकरणत्वाद्वर्णग्रहणेप्यान्
नुपपत्तिरत आह वर्णग्रहणे चेति अत एवात्र पक्षे गणिनिमित्तं पदकारादिवन्नामात्राभ्यासे गच्छते· वर्णोपक्रमे पुरस्तादीनामिति रूपसमूहोवाचीति
भावः ननु ठगादिषु वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वात्कथमत्र संघातग्रहणमत आह इहचेति विशिष्टपदार्थमाह तद्धि तस्येत्यादि वस्तुतः स्वरितत्वाकारविशि
ष्टपठनीयमित्यर्थः विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणमिति भाष्यान्तमप्यत्र विशिष्टस्य ठकस्तु रूपोभिति वार्तिकस्थ भाष्योक्तरीत्या सन्निपातपरिभाषया सिद्धमिति भा
ष्याशयः निवृत्तप्रेयाति· यद्यप्यादिवचपृथिवी तारमाख्यातिकेत्वत्र परिहार्यतेउत्तिभावः अंगस्येत्यस्य प्रकृतत्वादंग्यादिरिति वृत्तेनायुक्तमत आह राम
अंगावयवादेरित्यत्र्यादि तेनेह स्वैरपवादस्येहोपयोगादिति भावः पंचमस्तस्य कयचस्पत्वेमत आह सामर्थ्यादिति पंचम्यंतस्यान्वयायोग्यत्वादितिभावः ५०

तेनागावयवस्येतिपृष्टे तेन्याये· अस्य विपरिहारमुपपादयति· अंगावयवस्येति·सा स्फादिति· समुदायस्यैव समुदायत्वं निमित्तत्वमित्यर्थः अथवेतिर्हस्तु गमितिमि
त्तेलयं चमत्पत पृष्टाद्गादितिभिन्नं तेनतत्कारणौ वात्पर एवं धन्वदितिवापुरस्त्रश ब्राह्वं चेत्सन्नेलोपे वायुक इत्येतेन दोषः नियमेनप्रत्ययोपदेशकालइत्यर्थे लाभः
कथमिति दृश्चिति· संनिपातपरिभाषयापिमास्त्विति केशेषु वारणां प्रायुक्तं· कथं यथान्यासेन वारणांतराङ्गं यथामिति· इस्फ स्फ पत्वस्येति· आमिलवाम
घस्तीनां चोपस्थेत्यर्थः ननु समुदायेगुणाभ्यनुज्ञा अवयवदा कर्थसमुदायप्रवृत्तिर्येपुनत आह यत्र समुदायेति· मरेहार्थेदातिपकांतेरेपरिहारस्यानुज्याने
हर्शीयानुसंदेहार्थोपि पदिशाङ्गेष्वाख्येयमित्यर्थः वर्णेकदेशानां वर्णग्रहणेहणोनग्रहणेप्यनर्थक त्वाहप्रत्ययत्वाच्च कथमस्योपप्रवृत्तिरितिचेत्
अन एदास्यक्षान्वितकपाठतोकेयन्नोत्तारोक्षेरणः षइतिषत्वं होहंतेप्राधान्यादितिविशेषाख्यातोपोन्वयित्वाच्चेत्यर्थः प्रधानोपकारायेति प्र
धानस्य कुत्वस्य कुत्व विधायलाभरूपोपकारायेत्यर्थः द्वन्द्वनिर्देशेपितिसिद्धमहाचिवस्फायादंद्वे गतन्निर्देशानांतत्स्थानेयाएकत्र संदेहस्यन्यायप्राप्तत्वादि
त्यर्थः स्वावयवेनोति भिन्नवस्तुविषयत्वाद्यौवीपर्यव्यवहारस्येत्यर्थः ननु वचनसामर्थ्याद्व्यवधानेप्रवृत्तावनिप्रसंगः स्यादत आह निर्दिश्यमान
स्यैवादेशाः स्युरिति च सिद्धेति चाप वक्तव्यमिति आह अचोयदीति· अनिरूपग्रहणसामर्थ्याच्चेति स्वव्यवधानकारपरत्वादेवसिद्धेस्तदपवृद्धिमितिभावः धातुपर्ययार
वप्तरभावा स्वकुर्वत तस्तत्वमितितात्पर्येनतु समस्यापि वचनेनावयवेतपौर्वापर्याभावादप्रसितियन्त्रिणत आह एकग्रहणाक्षेपसत्वदिवस्फायादंद्वेपी

कै·टी·वि·
५१

त्तिहोर्हतेरितिसमुदायविषयात्वयेनसमासुरितिभावः सोत्रोर्क्षदरूपन्पेक्षतिक्तेतित्सामर्थ्यादितिभावः भाष्येनशास्त्रकृतमानंतर्यमितियावः कपुनःशास्त्रकृत
मानंतर्यमत आह यथेति· अत्रहित्वविद्यमानवद्भावात् श्रोतत्वव्यवधानेपिशास्त्रकृतमव्यवधानंनतथेहत्याशास्त्राभावादिहेत्यर्थः अभ्यासाच्चनन्वभ्या
सस्यक्वापिहवत्त्वाभावादसत्पदातिरूर्थमतआह अत्रदंतेति जिहननीयिषतीत्यत्रसर्वतात्मजविधानेनसर्वतावयवोर्हतिरित्यर्थः आचाक्तिवाख्या
नस्येपतेभ्यः सनाद्विकमनभिधानान्यास्येवेतिभावः तत्रकुत्वेदृष्टापेन्निमित्तनवरूपभाषाख्यानाविरोधात्तननुहंतेरेवायमभ्यासोत आह अंगा
कारेणा चेति· अभ्यासनिमित्तेप्रत्यय इति·अतपासत्येतिभावः अत्रोतत्रायया क्तेपूर्वाजमाहतथा चोक्तमिति· अंगस्येत्यत्र अतएवासांयाधिकारेणा
दसुपितेणार्थः ननुंगाधिकारपाठाभावेपि अभ्यासेनसघटितसमुदायस्यप्रत्ययोऽत्वात्क्तेपेतत्प्रत्ययस्यप्रकृत्याकांक्षापायप्रत्यासत्योपस्थित
त्वेनहंतेरेवसर्वधेनाजिहननीयिषतीत्यादौत्याप्तिप्रसंगः स्यष्टत्वपरीतिकृ संप्रसारणाभ्याक्तेत्तत्रकोपदेशात चेन्नेशशब्दानुपस्थितप्रमयाक्ति
रूपसंज्ञोः शब्दुवोर्वाविषयत्वेसांनाभावात् अत्रचेवमाहीनाभिगांधिकारपाठस्वज्ञापकः पूर्वेऽर्ह्वत्रप्रत्ययाक्तेपस्यनोपयोगः हंतेरंगावपदस्या
योऽभ्यासइत्यर्थमभ्यासयोर्धयोःपिशाख्येणानिमित्तत्वग्रहार्णत्वासत्यांगसंज्ञानिमित्तनिमित्तकाभ्यासस्येवग्रहणमितिभाष्यार्थमाहुः भाष्ये दम
पश्चिमाभ्यासइतिपश्चिमत्वयोः पूर्वाभ्यासप्तार्थः लिडहेः सम्प्रयंत्रपदेनैवद्धित्वेप्रतिनिमित्तत्ववोधनात्रपश्चिमाग्रहणभाष्येसप्तमीनिर्देशः विषय ५१

सप्तमीवा· हेरचडि· यस्मिन्नाहिनोतीरितिपूर्वसूत्रोक्तेः ग्रात्तोतत्पर्थः कुत्वविधानार्थमित्यनेनभाष्येणास्यकुत्वमात्रविधायकतानान्यविधायकतेति ध्वन्यतेप्र
जिघापयिषतीतिएवमुत्तरसूत्रेविधेयप्रतिप्राप्यपिपतीत्यदोर्थसनविठो ह्नैः यघप्रातिः यघापिही धात्वर्थः नक्वाहेः निघ्यायामन्नद्वाहिति· उहितोवे
तिक्वाप्यविकल्पाधस्यविभाषेतितिघ्यामितिनिघ्यादितिभावः कुत्वाप्रसंगादिवार्त्तिककृन्मतइतिशेषः वार्त्तिककारस्येतितस्यभाष्यकृतासस्य
प्याख्यानात्सध्यकारस्यचात्रान्वकल्पानापेक्षेवैकस्यस्त्रकृतातत्कालेनावन्मात्रत्वस्यस्माणकत्वनाद्यकृतिभावः उक्तानुकृदुरुक्तचिंता
कात्वंहिवार्त्तिककारत्वस्यात्यादेशयोर्भेदमाश्रित्यप्राक् तेनानिवृत्तिसमाजइति· समुदेदजः यस्मुद्धितिपसुघपितत्तोन्यअहल सेवतिघजम
देनोन्ते· नत्वस्थानिवद्भावधातिदृश्चितेप· आदेशस्यतेनस्थानिवद्भावोनतुस्थानिन आह यावद्भावतीत्योः अतोन्नायमग्रथ इति वार्ध्यनिघ्यायाम्निन
दिति शर्दीहितोनिघ्यायामितिप्रतिषेधादितिभावः अर्थभेदेपि· युचशोकेहत्युस्यनसिध्यति सर्थः ननुवचनेनपरिहारगौरवमत आह यथा
न्यासेपीति घुपसर्गादिति· सुमुत्पूर्वाहन्युपपिनयपतइति दुः· भुजन्युब्जौ तौरादिक एवेति कुत्रलौकिकप्रयोगेतज्ज इत्यर्थः रौधादिकस्येति अभ्यवहि
यतेनेनेतिनत्वर्थः सत्रेएवसत्वादृक्तेप्यावानुपपन्निरत आह नुज्जौतिलोकेवाहोवृत्तिमपिवधारण· पंचशाखाप्रमेहः पाणिर्वानुभूसमुदित
इतिनस्नुपपत्तिरितिभावः रुजाविषयवत्वादितिवहुव्रीहिः सत्रस्यपर्योपस्यप्रापणवयवकेरक्तसोतिकेचितभाष्येतदसक्तमात्रमित्तिग्रन्तभावितपर्य

७
कं·टी·वि· तयेतिभावः इतरथा तत्त्वज्ञानात आह अधिकरणोतिस्वाशयं प्रकटयति एषोपीति व्युत्पित्ताद्यस्य व्याख्यानं चेष्टाहितार्थति नतु भुजेरप्येवंस्यादिति भावः
५२ वक्तृविवक्षुजस्याप्रसिद्धत्वात्किंतत्रापि पदचनेनेत्यत आह भुजशब्दस्येति अंतोदात्तः स्यादिति इगुपधलक्षणः केप्येवं स्यादिति भावः वक्तृतः संज्ञापूर्वके
विधेरनित्यत्वे मानाभावाद्गुणाभावाद्यमपि तन्निपातनं बोध्यं यजयाचेत्याद्युक्तप्रपूर्वाद्वचिरशब्दसंज्ञायामिति तत्रैवेत्यर्थः एतेन प्रवाचनामग्रंथवि
शेषइति इष्टमुक्तं चिंत्यं अपिवा कस्य विशेषवचनादित्यस्य नियमानुपपन्नो हेतुत्वमुपपादयति पद्यमिति यन्नातं नियमाद्यत नन्वेवमप्युपस
र्गपूर्वस्य न स्यादिति शंकायामिष्टापत्तिमाह अन्योपसर्गोति तथाच प्रयुज्यते निर्वाच्य विद्येति न विद्युतस्तस्यस्य व्याख्यानं ननानावाक्येत्यादि बाहु
लकाद्विकरणोकृत्यः ह्रस्वोहरहित्वादिति ह्रस्वोहरणे इघादि वाक्षमहोस्ति पठनीयमिति भावः पूज्यमिति विवितिएवं च पूजेश्चेति हन्नित्रिच्चेत्यनेन भावः
भोजनं नु भक्तिः स्वदेशविषयविषय एव अपमस्त्र इत्यादौ शंकांतरं संनिधानात्साभान्यहानं नत्वमिति शंकते नचेति उचरणमिनहीति अनेकार्थ
त्वात्क्षेपत्वोहि तस्य बोधनियामकत्वमात्रमिति भावः घोलोपोकेचित्त्विति यमिति आस्यार्थस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वादिह समप्रामाणाकेजस्वेत्याद्य
सिद्धेवेत्यन्ये औतः स्यतिनहीति न च भवती स्पृहितृ ओत इत्यस्याविहितविशेषणत्वांगीकारात् भवतेर इत्यादिनिर्देशोन प्रतिपदोक्तौ कारस्यैवग्र राम
हणात्तु ओकारात प्रकृतिकाचारक्षिवेतान्त नसंतेपवान्याद्धिति भावः न केवलमिति दत्त्वेति लघो तिच सन्त्रे औत इत्यतः पागोवपोद्धेल ज्येत्रा ५२

पिलोपपरसंबंधे वाधकाभाव इति भावः ननु शारपिशमादिभ्यो विहित एवेत्यत आह स्यनेवेति दिवादिभ्य इत्यादि ग्रहणास्य व्यवस्थार्थकतया श्यनश्शमादि
शाद्धोच्चारणोन विहितो नुतुशप्रत्ययेत्रिपुरे कार्यनिर्देशाभावादिति शमादिविहितशिसंज्ञस्य दीर्घ इत्यर्थः स्यादिति भावः ष्ठिवुक्लमु नन्वस्त्रे एवा चमा
मितिपाठाद्धात्विकमनर्थकमत आह ष्ठिवुक्लमु इति सपाठोनार्ष इति भावः तमपि पाठं व्युत्पादयति अथवेति द्वृत्ताभिद्युगामीति पाठेतो हादिकस्वेवाहितः पा
ठात्तस्य ग्रहणाशंकेवेनेत्यत आह अनार्ष इति गतोप्यनुहरत एव पाठ इत्यर्थः नोवशाच्छोणीति एकेषा सूत्रेधिराती त्स्यार्थे त्रयाद इति भावः व्यत्ययाची
त्यस्मसंभूकानुहन्निर्देश्या अत एव क्रमः पासेम्ये पदर्शिष्ठितिदीर्घः अयमपि भवति अत एव भगवता तत्र त्रविहाय अत्रैव तद्विचारः कर्माति बोध्यं
याघ्रा आदेशे वेति दर्शनात्रेवोपपादितं धातोरिति सूत्र व्यपूर्वपक्षवार्तिक ग्रहणात्तन्त्र त्र तु सिद्धांतव्या र्तिकस्याप्युपलक्षणमित्याशयेनाह तन्त्रा
पमिति कृतमेवेति इदमेव ज्ञापकं धातोरित्यत्राताधिकारस्येति भावः ज्ञाजनोर्जाजनित्यत्र जासाहचर्याद्भूयमास्त्राविकरणा एव न तु हो त्यादिरित्याहुः न
नु आतोदीर्घ इत्यत्र ति दीर्घस्तु ननु स्नेः कथं जानाती त्यत्र दीर्घोन आह आतोदीर्घ इत्यादि आत्मनतज्ञापनपरो आदादीर्घ्य प्रसक्ति सूत्र त्रस्थ तु भाष्यमेकदेशयुक्ति
अहंतत्वेनैवगुणाप्राप्ति इव प्रवार्त्तिकप्रत्याख्यानसंभवेनास्य पत्तस्यान्यत्वात्तस्यसीम्पिमितिसूत्र स्थं च भाष्यं सत्रत्येत इकदेशिभतेनेवेति वोध्यं फलांतर
ठेनास्यात्उपलभ्यते नन्वनेन दीर्घ अज्ञानाम्भोदस्या दावनत स्पष्टतो न स्यात् अत आह स्पष्ट विसिद्धे तत्रत्पदीर्घग्रहणस्पष्ट तत्वाव क्तकाताप्याहार त्रा

७

के·टी·वि· ह्रस्वस्य कृत्वात्· अत एव तपरत्वाभिप्रायोऽपि भाष्ये न प्रकृतः न चानन्तरस्य परस्य ह्रस्वस्येति तदर्थोपचारोऽपि त्याद्येतत्साध्याभावेन किं सवर्णदीर्घग्रहणेनेत्यत आह निराकरणाभिप्रायेति
५३ चांशे दीर्घग्रहणाभावे यथोक्तौ तत्पुविषये एवदिति त्वस्यैवं विधायिति चेन्न ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तत्र तपरे दीर्घग्रहणास्यस्य स्वार्थतया तस्य कत्वाभावकल्पना
त·ज्ञुमित्वनचालिदीतिज्ञोक्षय·प्रातितत्वपरेगास्यशुणाद्भितिसत्वार्थः ननु प्रत्ययलक्षणास्त्वे किं भूतपूर्वगत्या तत्र आह प्रत्ययलक्षणात्वित्ति·भाष्ये गुणा ऽऽज्ञु
सौजिगुणोऽतिलुप्तविभक्तिकमित्यभावः ज्ञा श्रात्रनश्रियेतिश्रगतिकगतित्वादिति भावः तस्यात्रात्मत्वाद्वेत्युक्तेनन्तुगुणात्पूर्वमचोञ्णितीतिहाधः कि
नशंक्येते त्याह गुणास्येति श्राद्धरणत्वोऽत्यनेन नह्यदि विषये स्यगुणास्यादि शिष्यविधानादपवाद इति वन्तुंकुक्षुनिष्पन्न इति भ्रध्यात्तदृत्यत्यर्थः इति भावः
किंजा ग·ग्रहणेनेतितत्रतुत्थाप्रा न्यापेक्षज्ञापकत्वमाश्रित्यज्ञाग· ग्रहणप्रत्याख्यानमुपाध्यायैः श्रन्त्यभाष्यस्वरस्योपिसामान्यापेक्षज्ञापकत्वादस्य
ते·निषेधप्रसंगइति·न त्वपक्षेविशेषाभावेन सर्वस्य गुणस्य निषेधः स्यादिति भावः भाष्ये पूर्वेणेति·व्यवहितपूर्वेणेत्यर्थः तथापीति त्वस्य क्नोपि दृष्ट इति प्र
सज्यप्रतिषेधवादिना प्रतिपाद्यत इत्यर्थः भाष्ये पूर्वेणेति·व्यवहितपूर्वेणेत्यर्थः तथापीति त्वस्य क्नोपि दृष्ट इति प्रसज्यप्रतिषेधवादिना प्रतिपाद्यत इत्यर्थः
नहि तत्रेति किंत्वादिति भावः ननु क्ङिपोधानुवंधत्वात् ग्रहणेनेत्यत आह न चात्तदन्विति तस्य हीकार इति·विशेषविषये श्वारणार्थं वर्णानामपीत्संज्ञा एम
लोपो श्रन्यथा तद्विशिष्टविधिसंभवतयात इत्श्रवणमानाभावादिति भावः ननु वर्णादिग्रहणाभावात्कथमचग्रहणाभावे केनेत्यत आह विशाद इति श्रो ५३

णादिकविशादग्रहणेनुमप्रयोजनत्वात्कथंसामर्थ्यमत आह श्रोणादिक इति· लिटः कानज्वाक्वसुश्चेत्यत्र छंदसीत्यनुवर्तनेनादिति भाष्याभिप्रायः अत एव
भाष्यार्थस्यादित्यवरितार्थके श्लिष्विति संयोगांत धातुभ्यः श्रनभिधानाद्भु इत्येतत्तद्राश्रयः भाष्यविरोधोऽत्रादि·किंतु तित्तीवीनिस्पाहेऽत्र लक्षणतामि
तिगुणानिषेधेनचारितार्थ्यमिति दोषं वदतत्तेविभाषापूर्वीरेदिति सन्त्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् भाषायां क्वसौ कोऽपि ज्ञातव्यातो लौकिकत्स्यानभिधानादोषाभा
वदति वदन्तुपुंक्त अथ्या वक्तार्स्यातिभाष्यग्रंथो वस्तुर्यः श्रकौ विज्ञातं सामर्थ्यादित्युत्तरवाक्येनैव समाप्तेः अल्पफलत्वात्प्रतिषेधाश्चेति· चिरणादिसाहच
र्यत्रायुगमानस्पेदवर्ग्रहणाद्योपिदीर्घं अतएवभाष्योक्तपूर्वपक्षेणाविरोधः श्रन्यैस्त्विति· भाष्योक्तपक्षयोः फलभेदोऽत्राह किंचिपुगंतलगुणाविधा
नमितीतिभाष्येपि लघुग्रहणाभावेनगुणाविधानं लस्पादजिवोर्थ्यं तयोरेवासिति·प्रत्याहृत्याललघूपधसंज्ञास्यार्थ्यः केवलस्येति आप्रपयोर्दि धाननिमि
त्तसंदधस्याभावस्याद्धेदस्त्वादिति भावः भाष्ये लघोरश्रासात्त्वितस्य लघूपधग्रहणात्वित्यर्थः सांप्रतिकलघूपधसंभवेदितिस्थानषष्ठीत्यसंभवेनप्रधा
नगुणविशेषणात्तेस्भवतीत्यर्थः श्रन्यथा क्रिन्सादितितत्स्थाचलघूपधाक्षिप्तानाभावेन लगुणाद्दत्यर्थः भाष्ये धातोर्नुमदित होत्पंचमी यतस्त्र
धातोर्नुमनागसम्बन्धादित्यर्थः कथंजेमिति चाचसप्रकृतेसंभाति दृशोपति पदैति·अवयवात्मनुमानादिति श्रवयवात्मकत्वात्समुदायस्येति
भावः ननुनलोपार्थमेवनिपातनेस्यादत आह नलोपसिद्धयेदिति जेयर्घाजिचाणुत्तरमेवस्यादिति श्रयीपठेदित्यर्थः वार्त्तिके· नह्लोपइतपाठे अन

के.शी.खं. तस्य योः लोपः सोन लोपइत्यर्थः अनङ् लोप इति पाठे अनङो लोपो र्थात्तत्तत्संवं ध्यकारस्येत्यर्थः शिरी घित्वसर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन तत्राप्यनंता
५४ द्विहितं सर्वनामस्थानेइत्यर्थः स्यादिति भावः लुप्ते प्रत्यय इति प्रत्ययलोपे संयोगाभावेन गुरुत्वाभावाल्लघूपधत्वमस्त्येवेत्यर्थः क्नौ देतिसंयोगापरत्वेसति
ह्रस्वत्वरूपलघुत्वशर्धस्य घटकसंयोगस्य प्रत्ययस्त्वां गावयवत्वेवग्रहणं ईहशार्थासुयणोवक्नौ किंत्वज्ञापकमिति भावः पद्वामं तप्यर्नेत्वलघूपधत्वमाश्रित्य गु
णाइत्यभावः पुरेत्स जिह्वयोके ल्पम किंत्वामि इको फलदंभो मितिलघुन्यासेन सिद्धेसामान्यतोतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वमिति भाष्याशयः इकोफलहलंता
च्चातिप्रकरणे इदविदेति सूत्रेणाविहितत्वसनः किंत्वमपि ज्ञापकंवोध्यं नाभ्यस्तस्य गुणनिषेधविधौ सत्यवउधाहस्वत्वंदकेत्यभिधिवार्तिकार्यत्वमंमतिर
स्यातिगुणप्रतिषेधमिति गुणेन स्यहूस्वेइकिनेनिजतीत्यादिसिद्धिरितिभावः अविशेषमिति नेनिजतीत्यादावित्यर्थः उपधानास्तीति जौ तेयिद्धस्वेह्रस्व
सिद्धिरेवेत्यपि वोध्यं नानुपपत्वाशितिद्रहविं स्पगुणास्य लित्वत्वात् सोत्रत्वमुपपादयति कशौ इति भूसुद्धिवचने कृतइतिअन्नसर्वस्य कृत्वा तस्याभिः सप्ताहृंत
संयाग्म्येत्यर्थ इति भावः ननु माभूदिस्यत्रापि अनेकाच्त्वात्तत्रगुणः स्यादत आह नमाहिति नियमार्थमिति भवतेश्चेघङ् लुकि निषेधस्तर्हि दोभूत्वितत्रे
वेतिनियम इत्यर्थः अथवेति भूसुवोस्तियत्प्रतिषेधस्य यङ् लुकि चेदोभूत्वित्यत्रैवेति नियम इत्यर्थः एकाजग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके राम
नश्यमानफलतायद्विधौ त्रनियमस्ते ह्रस्वलोघवेतिच अत एववार्तिकारंभभाष्यायां गुणाप्राप्तिरुक्ता नो इवित्र मित्यकेचेत्याहुः भाष्या ५४

भूस्यङ् लुगंतप्रयोगेद्दतत्त्वमानंदोभूत्वित्यस्य छांदसत्वमुयाश्रक्तः यङ् लुक् शब्दांस्य त्वादेवत्त हाहभाष्यायांत्वितिन णहदूह इत्यस्येति न दास्येव यङ् लु
गंतस्य व्यारूयत्स्यादिति वाच्यंसानुबंधकत्वेनास्याग्रहणमित्युक्तत्वात्पर्यातयङ् लुकं सत्वेभाष्याभावाच्च भाष्येनवकाशत्वादिति न च शषमिरुक्तो
तक्रमव्यपतिनन्यायेनमोवकाशमिदं चोत्यादिस्येकत्वाकारयात होत्यादर्थं च अकारत्परइतिअर्थेन शनमिति अकारस्योत्यत्वाभावेन तरप्राप्तेर्युन
वीकाचेतिमानेन्अनेनेदंन्यायेनेति शनमो भावः तदनयनाहशनमिमोभावायेतिन ह्यसतोव्यवस्थात्तीति चपद्यातत्कालेवशपंप्राप्तिमत्त्वे न तस्याभाव
स्यपवकाशाभावेनानवकाशत्वमित्यर्थः पूर्वमितिव्यवस्थार्थमित्यनेन अनिमोभावः कुमस्त्वदशीत्तस्तिभावः तु स्तः नन्वेवहलग्रहणस्यापि न ह
नि स्यादत आह हलग्रहणमिति ठक्रोहद्धिरित्यतः ननु शासिरकर्मकस्तः नन्वेन्क यपप्रवृविशासनप्राणायकतपास कर्मकीमा आह पामेरितिश
विति अत्रापित्यपेपक्षच्यते श्यनिकरणोहि शासिः पत्नीपरी च अभ्याये ननुशास्य विशेष्यत्वात् तद्व्यालिंगनिर्देशो नुपपन्नोत आह अर्थगते
नेति अंवामाता ऋत्यपेक्ष्य यतिपक्षातिशाह एवविशेष्यो ध्याहर्तव्य इत्यर्थः असंपुत्कानामिति अतएव प्रत्याख्यानेन फलेक्त भाष्येस्य रूपमिति
व्यंजनसहितोजन्यास्क रघुजेवाद्येतित्सूत्रे पाद्यप्रतिषेधा त्रे हलश्चिभावः तान्न्ड्ह्रस्वमितिलहस्वत्वेपतित ननेत स्यह्रस्वत्वे वेतिरर्थः पूर्ववदर्दवे
ति अर्थगतं पूजाद्योत के वहुत्वमाहायवहुवचनानेदेश इत्यर्थः पूर्वपदेवहवहवइतिपाठत सतिपूर्वपदत्तेत्रेरपरस्मता तामेवहवइत्यर्थः कथमातश्च

६
कै॰टी॰वि॰
५५

ह्रस्वपुत्राभिधानायोपादानमत आह बहुव्रीहौ चेति अर्हे तदन्तस्योपयोगमाह यः पुत्र इति श्लाघ्यत्वादिति एतच्चार्हे प्रशंसायामिति प्रशंसार्थो विहि
तेशात प्रशंसा लभ्यते पुत्रार्थमहतीत्यत्र आपेक्षे त्वेष्यत एव निपातनात् समाहः वान्यत्रेति यत्र पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवतीत्य
र्थः ह्रस्वस्य न तु न दीर्घस्य ह्रस्वविधानात् गुणो न भविष्यतीत्यत आह ह्रस्वविधानमित्यादि पृथग्विभक्तिरिति तथा च गौरवम् स्यादित्यर्थः एवं त
त्र ह्रस्वायं वच्यते तद्विधायकमध्ये पक्षे पातनदीर्घस्यापि गुणः स्यादिदेति भावः न त्वेवं निर्देशाश्रयणं व्याख्यानेन समाना एवं च पाणिन्युक्तमत आ
ह ह्रस्वं विधायेति साक्षाद्विहितत्वविधानाद् गुणाभावानुमीयत इत्यर्थः तेन लघ्वादिति अम्बार्थानां पुनर्ह्रस्वविधाने प्रयोजनाभावान्नेशीकि
चुप्रत्ययह्रस्वविधानमित्यर्थः मातः शाद्वेत्राम्बोऽपि गुणादि पुंवद्भ्रुस्वादिविधानस्य प्रयोजनं गुण इति कश्चित् तन्न इकपीभाषोपस्थितावेव
त्यादेर्गुणेनापत्तेः तस्त्वनुपस्थितौ तुमात्राचकानः प्राद्वेपि गुणापत्तेः तस्मान्न पुंसकत्वेपि त्रयोरिति वहुप्रके गुणापत्तिरिति वाच्य जग्नि
च प्रकारः साहश्यं तत्र चैके प्रकरणानि दिष्ट्यनिवधनं किकोरिति पृच्छि विशेषाः अनपेक्ष्यैतत्तदाश्रयं कमतो हान्तस्यात आघुदा नमेवप्रयोग
ध्यभिप्रेतेति भाष्यकृत्तदिप्राप्तमन्यघाडिति नुकुरुशाह सकर्णघेसेवा पृच्छाग्वाद्वित्यपेक्षापाशेषविज्ञानात् अत आह शेषो घीति राम
याजपः परत्वादिति नित्यत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः लाक्षणिकेरूपमिति नचैवं वदन्त्वायेऽस्य त्रापि मदर्थो दीर्घेस्तु क्षणिकत्वमिति तत्रापिनसा ५५

त आदिवद्भावेन प्रवृत्तेः किं च प्रत्ययलक्षणप्रसक्तिं विना तद्भावासंभवस्ते वलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिमेषविक्षेपः न चैतत्त्वाप एकादेशात् प्रागपि
तद्रूपसद्भावसंभवस्तत्र वलक्षणत्वात् अत एवाकारप्रश्लेषेणवार्त्तिकप्रत्याख्यानेपि न दोष इति वोध्यम् न्यूनत्वस्ये अगस्त्यावंत विशेषणत्वेनावंतांता
भावान्नदीघः उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेत हानि ग्रामस्तत्त्वाश्रितितन्त्र इति खट्वायत्तु हा हरणाविषयवार्त्तिकस्यातत्प्रत्याख्यानाय प्रश्लेषस्य चैवं पर्याप
त्तेः ख्यानिवद्भावेपि प्राप्त्यभावात् खट्वाया अभेदेव खट्वाया मितारौयाडनापृत्तिरिति स्वि ङेराम् न शाकवृत्तीति अत्र प्रयोगेशाकटिशाद्वेसत
यः ननु योगविभागो ह्याक्षिप्तारादप्यामस्यात् इत आह इह तत्र भामित्य चेति स्त्रियपल्लो स्त्रियाद्यनोकथमा अत तत्रायधासवीति एवं च तस्य सव्यामि
त्यवेति भावः युष्मत्सं योगादस्य चेति पञ्चसप्तम्योर्हि प्रत्ययोमिति भवति आधुदान्ते सुस्वरभेदप्रसङ्गा एव न अतो हान्तेष्वपिनेत्याह द्विते इति अथे
िति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः वस्तुतः शाकेवायुक्ता इद्दृश्याम् स्तनास्ये इति छुः पराप्तसाडिद्वियर्थादितः योगविभागादितितद्धिताउ इति विभज्यत
त्रिविंशतिर्डिति न इति चानुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयमिति भावः टित्तत इति तस्याटिति लोप इति स्यात् अयोगवाद्याना तद्धितटाप्तदेकवाकतयेतिभा
वः अतद्धितानामिति पाठे यथा तद्धितानां डाप् नादित्वसामान्यापि सिद्धाते भत्वेपि टिलोपः तथा तद्धितत्वेपि भविष्यतीति तद्वदस्त्राविपद
क्तिरित्यर्थः कश्चित्तु तद्धितानाद्विमितिपाठः यथा स्त्र त्यादितद्धितेः भत्वेपि लोपस्तथा आडागवताद्धितत्वेपि लोपइत्यर्थः कश्चित्तु तेसाम ध्यादेवो

७

कै॰टी॰वि अयवेकत्वेपिग्रहोलोपप्रवृत्तिर्वोध्यं॰ आह्रोनानन्तुनमुनमुनइत्यस्यांत्रेणत्वाभावेनकार्यत्वकोतेकत्तेव्येचमुत्वनासिद्धमित्यर्थान्नपुंसकेन्तुमासिद्धमित्य
५६ तत्राहभाष्येवस्यत्पोतदितिएवंचवार्त्तिकैकवाक्यतयासूत्रेपिनाभावेकृतेतकत्तेव्येचेत्येवार्थइतिभावः॥इतिसर्वंसुस्थिं॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसु
तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेसप्तमस्याध्यायस्यद्वितीयपादेद्वितीयमाह्निकं॥ पारस्कृद्वषी॰ चडि॰ ह्रस्वग्रहणादितिह्रस्वविधानादित्यर्थः विधेयसम
र्पकविधेयसमर्थकह्रस्वग्रहणेनतल्लिंगाच्चभिभाष्योपस्थानादितियावत्तथाहिधिधि॰ आदिनावादि॰ अदीदपततत्पादैयुक्तचडि॰ यंप्राप्यह्रस्वः
सचणिरेवेतिणिमनर्थकमित्यर्थः यथाश्रुतेतित्रत्नुपसंजातविरोधत्यापादितिभावः अयमेवसिद्धांताशयः भाष्येउक्तारस्येवेति॰ नत्वपीपचदित्यादा
विभावः नन्वेवमिति॰ यघोकारस्यह्रस्वउकारत्वेप्रतिपत्तिगौरवपरिहारायोकारस्येवह्रस्वोस्त्विताशयः अत्रवदंतिह्रस्वदिशास्त्रमर्थवदेवास्त्यत्र अत्रप
हन्तिरपिपर्जन्यवत्पायेनेतिचिंत्यमिदंतथ्याऽनभाष्योमतिस्त्रावादेशस्यचेतिसिद्धिवाधदूरोतिभावः अपचाहत्वाद्भीतिक्रमेणसंस्कारेवृद्धिप्राप्तिकाले
ह्रस्वाप्राप्त्याइदंचित्यं॰ परसंस्कारेतुवन्नुशकार्यपरंतभाष्यस्यक्रमसंस्काराभिप्रायेणापवन्नित्यस्यैतो॰ ह्रस्वाभावपक्षायाअलीलवदित्याद्यावश्यकत्वाच्छास्त्र
मर्थमेवस्यादितिणिग्रहणंकार्यमितिभाष्याशयः परसंस्कारेपितन्त्रह्रस्वसिद्धत्वात्प्रकृतिकपरसंस्कारइतिधातुसंज्ञासमकालमेववृद्धिरितित राम
द्राघोह्रस्वोगुणावक्तः एतेनादीदपदित्याद्यपिचिंत्यंभ्रष्यवस्तन्यायपत्त्याचत्वारिस्थानाणीत्यसकृद्वावेदितंपदाविज्ञितिपदार्थविवक्षणिकंतस्पात्रेवसत्रेणोत्ती ५६

व्युपसंख्यानमित्यनेनसाधयिष्यमाणत्वाच्चइनावश्यकमितिणिग्रहणं एतदुन्नस्सन्तकैयटेएवस्पष्टंनतुचङः ग्रहणाभावेकार्यतीत्यत्रापिस्यादतआहमितामि
तिवचनमन्तरेणोतेतिमहद्बुद्धीनामित्यर्थः नतुप्रधानाप्रकृतिकांत्याचोपकर्षः न्यायाच्चव्यवहितग्रहणाभावेचकोस्माहित्याहवतिप्रसंगातआहन्यायादिति॰ येनना
व्यवधानमितिन्यायादित्यर्थः निषेधेनव्यापकेनांत्याचोपकर्षःन्यायाच्चव्यवहितत्वान्निमित्तिविधेयंअसत्तानिएवंचालीलवदित्यत्रैवस्यात्अपीपचदित्या
दौडनस्याहितिभावः पूर्ववदितिअनकाशत्वाद्बाधकत्वेपीधकंह्रस्वत्वंस्यादितिभावः एतानुवंदवायुक्तमित्यन्ये॰ नन्वेवंतद्दन्त्वंगोपोवसिद्धेनैनहत्तीयादि
भाष्यव्यर्थमतआहन्यायेति॰ येननाव्यवधानमित्यादेन्यायस्योत्पन्नत्वेषुत्पादनाप्यतइहपिदच्चनादित्याहिवन्तुवेङक्रमण्याहेत्यर्थः भाष्येअत
एवत्राहावादेशोभविष्यतीतिहृद्धावावादेशोभविष्यतीत्यर्थः अलोत्यपरिभाषाप्रापत्ताकथमन्त्यस्यस्यादतआह॰ इतरइति॰ अव्ययवषष्ठीतिस्थानेवि
ज्ञातस्याहितोनुसंहारइत्यर्थः ननुणाविषयेनेलोपविशेषुन्यायोत्रनावर्त्तत्वाश्रयेनाहणपराभाहीति॰ उपधाग्रहणाकरणलाघवानुरोधेनपीप
रस्पांगस्तवधिनोचइत्यर्थः कथमितरस्पभित्यनःअत्यस्याणोशेत्पितकांस्कत्वादिपमेकदेशयुक्तिः लोपविधौत्विति॰ तत्राच्चभिभाष्योपस्थित्यभावा
दित्यर्थः स्थानेयमल्साइतितस्याएवचुक्तत्वादितिभावः भिन्नहेश्याविति स्थानषष्ठ्यालोपपरितंत्रभाषाः वाधायेतिभावः ननुभिन्नदेशत्वेप्यवाधकत्व

७

कैय॰वि वोनस्यादत आह सत्यपीति· इहाहरणांतरेभ्योविशेषप्राहस्यायेति· अहिटदिति प्रयोगदर्शयत्नेत्या येनात्वाटिटदिप्राप्नोतीतिरो धदत्यर्थः ननुकृ
५७ तापांहृद्भेणिक्त्वाभावाल्लोपेन स्यादत आह स्थानिवद्भावादिति· पूर्वविप्रतिषेधेनेतिलोपस्याभावाद्वृद्धेः पूर्वप्रतिषेधेनेत्यनेन ज्ञाप्यते· अतएव वृद्धौ
पुंसाभ्यांकस्येदिस्यास्त्वस्य भाष्यसंगच्छते· णिजत्र नाप्नोतीति· लङ्ङेवेषाम नेतिमिधानमित्यन्येविशेषं परिहरति अनाश्रित्येति ज्ञापयइति वस्तुत
स्तस्त्रभाष्यसंमतपक्षभेदेनविकल्पएवतात्पर्यंतत्र लस्यानुरोधाद्भवत्येतितत्त्वं· अथवेत्यादिनानपूर्वोक्तिस्पष्टाग: किंतु प्रकृतविषये
मा ध्यंतरमित्येव· पूर्वोक्तार्थस्यदर्शनाश्रयणात्पइत्याहएवमिति भाष्ये तस्मादुपसंख्यानमिति· यत्तु राज्ञाकृति निर्दिष्टवेत्ति तन्न· ज्ञातेः पौर्वापर्य
भावेनचइष्टप्रयोजनादि शेषणेनात्रैव क्तिपस्यभेदाश्रयणात्किंचतदाश्रयणोविषयसप्तम्याएव· आर्द्धधातुके इति सूत्रे आकारे उक्त तथाह
ध्यादीनामंतरंगत्वं प्रागुक्तं ओतोऽत्रेदित्वं रपाप्रसक्तापकत्वं च भज्येतेत्याहु· नाग्लोपिश· अनुपधात्वादिति ह्रस्वभावि न उपधात्वाभा
वादित्यर्थः पूर्वर्थइति· यपंत प्रकृतिकर्पतार्थः फलांतरं तु नास्येव तस्य तथाप्रयोगानभिधानात् अवयवस्यानाहेशत्वादिति समुदायेगुण
स्तत्वादितिभाव: भाष्ये किं पुनरित्यादिश्रूमानिवृत्ति· पितामो काढ्यत इत्यायुत्तरं अवयवानामपि स्थानित्वादिति· गुणानामपि प्रधा राम
५७

नकार्याविरोधेनकार्यप्रवृत्तिर्गौकाहादिति भाव· अत्र दृष्टांतमाह तथाचेति· अनुमापमानइति समुदायद्वारावयवानामित्यर्थः ननु तत्र कृत्संस्था
निवद्भावज्ञापनेपि हृस्वकथं स्यादित्यत आह पंचप्राधा मित्यर्थइति· अर्थांतर ज्ञापनायेति निर्दिष्टार्थांतरेत्यर्थः इह त्वस्मुपत्ये तिएवंचेद
भाष्यंप्रोद्दीतिभाव: आश्रितपक्षाश्रयणे फलमाह शिष्यद्वृद्धीति· अल्लोपिनामित्यपिति हि प्राप्नोति त्यारम्प एकदेशयुक्ति रिदं भाष्यमितितत्त्व
प्रकृत्येगानल्लोपेप्रल्लोपित्वाश्रयणे बीजमाह अल्लोपिग्रहणसामर्थ्यादिति· आनर्थक्यादिति मालाभारसमाल्लोदत्यादेनभिधानमिति भा
व: गोणिर्विचिन्निष्यत एव हृस्वहृतिबोध्यं· रूदूर्थयइत्यादौ पालोपधिमाह स्वद्वपइत्यत्र त्विति स्थानिवत्वाद्धादिति इत्त इत्व स्थानिवत्वा
भावज्ञापनादित्यर्थः तथापीति एतदिति कृपप्रयोजनाभाववोधनायेतिभाव: ननु कुः पिवाहन्तुद्यन्तत्वमत आह हेरिति· ननु सतिशिष्टत्वात्तावृधा
तुकस्वरं बाधित्वा विकरणस्वरः स्यादिति कथं हेरूत्वमत आह न विकरणोति· सतिशिष्टस्वरबली यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इत्युक्तेरिति भाव: भाष्य
व: धाश्रीणिग्रहणसामर्थ्यादिति अयंभाव: पीवर्णाविरित्यत्र प्रत्याहार समाहारदृष्टंहग्रभेतिरेतयोगः पुकारे दकारे वर्णे चपरत इत्यर्थः न च सन्निहित
त्वाद्वर्णांग्राहेनेवर्णएव: एतत्सामर्थ्यात्तल्लुप्ते पिताम्निन्नात पूर्वगापालोपः अत एवाच· पारस्मिन्नित्यत्र वी इस्येइतिभाष्यप्रयोगः सगच्छते वस्तुतस्तंतरंगत्वे

c

कै॰टी॰ति॰ नणिलोपापत्तेर्वर्णीयोगितिलोपे नेदमस्य फलं तदाह अंतरंगत्वाद्वित्वादिनाद तदुत्तरस्यानिवृत्ताभा वर्णापत्तपरंपरेभाव्यंतु एकदेशप्रवृत्ति॥ हिद्युक्तामेवके
५८ पदेन ध्वनितं च एतेन त्वर्णग्रहणसामर्थ्यात्तच्छ्रूयमाणो वर्ण एव लोपः तेनाशीध्यक इत्येवेतिहरस्तो क्रमयाक्तभाष्यविरोधात् तस्मात्सिद्धांते न्यायप्राप्तार्थानु
वादकमेव वर्णग्रहणमिति तत्वं पूर्वमुपसर्गेरा मितितदर्थेनेत्यर्थः विशिष्टक्रियावाचकस्य परस्य पदांतरेण संबंधादिति भावः एवं चोत्तरांगसंबंधार्थकोपसर्गाभिमित्र
कं कार्यमंतरंगमिति तात्पर्यं अत्र भाष्यः कार्यप्रहीनां निर्देशेन क्राप्यपाठ इत्यस्य प्रकारे इति प्रकारस्याहश्चपके नहपरोक्षेत्यत्र आह वेषामितप्रभृतय इत्यनेन भाष्ये
क्तो नामुपलक्षणं ध्वनयति अत्र प्रमाणं चोपदेशयतोरिति लक्षणमिति विधेयं कार्यमित्यर्थः नास्ति द्विर्वचनेति शास्त्रस्य बाधितत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगादिति भावः त
स्य द्विर्वचनमिति दर्शनादित्यर्थः तस्य भेदाल्लक्षणभेदरिति भावः तत्र दृष्टांतमाह तत्रस्थ इति लक्षणमिति आदेशकृतलक्षणभेदानाश्रयणादिति भावः तेन समानस्मादि सांभा
स्यग्रहणं गौत्त चोदितो न नु प्रसक्तादिगपादेशो क्रियतेपुनरेवं तर्हि दृष्टा दृष्टांतत्वकथनं पुनरुक्तमत आह नाप्राप्तेरिति कृतेद्विर्वचने आदेशस्यावकाश इति त्वयुक्तं पक्षि
न्वदन्यं प्राप्तेय दारम्पते न तस्य वा धकमित्येव सिद्धांतात्तत्र प्राप्तिविषये चापिता थ्यामावएकचानवकाशत्वमितिबोध्यं तर्हि पुनः प्रसंगोत्पाद्य गिनमग्रंथात राम
गतिमाशंकाहइतस्ट इति पूर्वसामान्येति अस्मदेशे व्यवस्थापकोजक इति वार्त्तिकमतेबाधकत्वप्रयोजकतयातमनाश्रित्येत्यर्थः इदानीं त्विति सत्यपि संभवे बा ५८
धनं भवतीति भाष्यमते इत्यर्थः कृतेपि द्विर्वचने॥

इति दुरुक्तिं मुक्त्वा शीलत्वात्तद्व्वयनाह अथ पुनरेवमिति रव्याज्जादेशेपि सावकाशत्वाभावस्पर्शयति आवश्यवित्यत्रेति वास्तवमयमाह यद्यालिति अयमेव सिद्धां
तइतिबोधाय भावस्य सावकाशत्वाद्यादि पत्वाद्विर्वचनं तद्दाप्यनिष्टमिति भाष्ये यद्विति तशाशयमाह स्थानिवद्भावादिति तद्दर्शयति अयदा दइति भाष्ये पुत्र
सभावेक्त तइतिन्यानर्थकइति परिभाषाप्रामान्यात् भवविकार इत्युक्तावेभासमानर्थकत्वे पिडन्नर इत्यनर्थकत्वेमानाभावइति भावः प्रत्ययावयवहितप्रारम्भः
सर्वत्रार्थवत्त्वदर्शनेन तत्परिभाषाभावइतितात्पर्यफलमितितेन सद्धमित्याहो एवन्न भावतिपरमग्रस्याश्रयणादिति लक्ष्यानुरोधेनइचितस्समप्रमाद्वितिविपया
प्रमात्यर्थः द्विर्वचनेतु परस्य प्रसक्तिरिति भावः अतएवस्तनतु च त्वक्रइत्यत्र त्व इत्यसंयोगादिहिलाक्रि पत्वात्तिं संयोगोपध ग्रहणेनेत्यत आहइहेति नन्व तु आत्र स्थाप
धातुन संयोगउपधायुक्तेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह उपधाग्रहणमिति अत्र पक्षे उपधाग्राहयोगा उक्तात्र संयोगाक्षइतिविशेषे साधुनेके तत्संयुक्त
कार्येणालिडाक्लिष्ट एव चतावसे व्यु निमित्त समुद्धावात शुणाप्राप्त्रित्तरंगा पश्चादुपनतो पसर्गस्यापत्त्र समुद्रवहिरंगाइत्यर्थः साधन तत्संयुक्तकार्यक्रिया निर्वर्त्तयति बोध
यति पद्मसेवार्थबोधकत्वादित्यर्थः नत्वासिद्धस्याहाहेतु परिस्थितस्य उपसर्गयोगोति तद्योत्यर्थेनेत्यर्थः एवं हितत्रआश्रपूर्वधातुरुपसर्गेणेतिनस्यापूर्वधातुः सा
धनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणाः सत्वमेवमेतद्धयपत्तौ धातूपसर्गयोरिति संबधस्तमभ्यतरत्वाधातुः साधनेन युज्यते एवं च पूर्वं सर्व तोनरयात रुदइति एवं चेति संयो
गोहित्वाहद्वशुणा मिहे इति भावः प्रतीति विधेयमिति तच्छस्तुह्याहितिसूत्रेकृत्वा चिंतयमेहितिं नच ज्ञाइतिसूत्रेयुणा कृतेउपधाह्नद्विर्नेति पालग्रहणेनज्ञापना
द्विषःतस्य जामात्र विषयत्वातः अत एव कृधात्वाहो भावकर्मेणाः परत्वा हुणाच्छ्रपदेशाग्रहणाच्छिवद्वावेकाद्वितइत्यादौ ह्दद्वि हहात्त्वा भाभाष्यकारेणात्र

१

कै॰टी॰वि॰ यो न्यायानीति सूत्रेपि स्पष्टमेवोक्तं भाष्ये तस्मान्नैष युक्तः परिहार इत्यादिभाष्येकदेशियुक्तिरिति तात्पर्यं पुनः प्रसंगविज्ञानादित्यस्यायमर्थः पुनर्गुणप्रसक्तावनंतरं हहे
५९ शास्त्रांतरे प्रसंगस्य विज्ञानादिति एतदजानत एकदेशिनो भ्रम एवायमिति बोध्यं ॥ हहप्रा॰ अपि शक्यार्थमाहन केवलमिति हल्विधाने त्विति इत्यस्यापि भिन्नाभ्यामाहित
र्थः क्नसो· किंत्वेनेति यद्यपि गुणो न सूत्रपिइष्टं न क्षिप्य इति माविरस्माज्ञाप्यपि दृष्टाप्रसिद्धिरित्यर्थः उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेमानाद्धस्मपि तिष्ठ आनित्या त्वहनात्ज्ञिप्येकदेश्युक्तिरियमिति
तात्त्वं यद्यपि वाक्त्वं ब्योवी पर्यनास्ति तथापि ज्ञतारत्वेति शास्त्रबोधितमार्थक्रमाजक्रमस्येवमत आह उभयत इति आउद्युत इति ह्रस्वपाठनिराकरणायाह धातुप
सर्गयोरिति लौकिकप्रयोगसंपादनायेति नहि ह्रस्वप्रवृत्तिमात्रे णलौकिकप्रयोगसंपत्तिरिति भावः तस्मादलौकिकेनेति अन्तरंगत्वेनैकादेशस्ये चप्रक्रान्ते
नतत्र ह्रस्वो नप्रक्त इति भावः प्राप्त एव ह्रस्वस्याप्रक्रान्तमुच्यते हो श्वक्तनास्त्येवत्याह अथवेति चित्रमिदं लक्षणे लक्षणासमितिन्यायेन एव ह्रस्वस्याप्रक्रान्तमुच्यते हो
योक्तत्वात्स्येवेत्याह अथवेति चिंत्यमिदं लक्षणेलक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्राप्तेः उक्तयुक्त्याह्रस्वप्राप्तेर्नेष्टं एवचासाधुरङ्गणाविप्रतिषेधे कदेशिवप
वत्रपत्वाभावादिति आपचसर्वत्र पूर्वो वि प्रायुहितत्त्वे ज्ञापित्वेति हिद्धौ ठः एतेलिटि आशिषि लिङि लिविधिलिङि दीर्घाभ्यामाहभ्यालिङे वहस्वपि
यइतिभावः तदाहस्त्रे हैति वार्त्तिकारेणाति क्तानुक्तइष्टक्तविशेषहितत्कार्ये राइत इत्यं पदार्थ इतितत्पदे विषयकहीप्राप्तस्याचरितार्थत्वा
दितिभावः वस्तुतो जातिपक्षेपि तज्ज्ञानाश्रयस्य कलव्यक्तिविषयकत्वाज्ज्ञातृप्रयुक्तमध्यादेवप्रवृत्तिः सुलभेति च्यद्गपक्षे इतिपि स्यमेवाक्रिया पम
नकाशत्वादत्रवाधकत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिस्थं तत्रकृते चोत्सर्गो भवत्येव सतिसंभवे उत्सर्गे कृते पश्चात्प्रवृत्तिर्योग्यताया मेवापवादत्वमिति गुणोपक्रत्वो ५९

रित्यत्रापि रूपविष्यति वस्तुतोपि चेदं तत्त्वात् गुणाप्रतिषेधप्रसंगाभ्यामनेसंभवेन परिभाषायाः प्रयोजनांतराभावा च्चरीर्घस्थाराभ्यासाष्टार्थमिदं तिबोध्यंः यदि चजघंनाताः
तिकुटित्वाच्छतो नार्थः ननु पथालोपेन कृत्वाच्चाप्राप्त एव हुलभोतत्त्वाह उपधालोपस्येति इतिः प्रत्ययभक्तत्वेन हित्त्वस्य देशत आह ई क इति अभ्यास्यात्
तिउपलक्षणमेतत अंतरंगत्वाद्धित्वात्माप्त हो हं तोरि त्यस्मान्यायत्वाते यच्छीति घ्रीभावविषये द्वित्वशास्त्रस्याचारितार्थ्यमितिभावः घ्रीभावे कृत इत्यस्य प
त्वादित्यादि वस्तुतोत्रयड्डीति विषयसप्तमीतिचव्यादित्याह द्विवद्धिनमित्तिवोध्यः न छंदस्यपुजनीमकृतीति च्यानी मिष्टं ति इति व्याख्यानेनतु भाष्यविरुद्धीद्दीमि
अहेत्यावर्तनेन श्लोके स्थितअत इति निर्देशाद अतस्त्वत्र पूर्णमिति प्रमानिर्वर्त्यतित्वयदृत्याह संशितोव्रतोत्तरादिति नियमविशेषयत्नवानुचाध विशेषप्र
तिपत्त्यापतिप्रकरणादिना विशेषप्रतीतेर्तु कचित्प्रयोगोपि न्यायेन व्यवस्थितविभाषयत्यपेशाः संज्ञायामिति क्रिंचक्रौचसंज्ञायामिति क्रः ज्योतिषिर विगुवीह रो
क्रियाशब्देन भयंचायंसेकथप्रकारत्वत्वच्चायुगपदभिसमीहो तिअर्थः व्यक्तिपक्षेत्तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तर्वं जेद मावाभावो प्राप्त इतिजातिपक्षा
अय व्यक्तिपक्षेपि लक्ष्यानुरोधान्नत्वक्रिविशुयकलक्षणानुपपन्नवद्तिवनुशासमिति वोध्यं जातिपक्षेपि लक्ष्यानुसारएवाभ्यपक इतिवोध्यः अनसंगश्वा
गोगामिस्याहो अत्मान माम प्रति अजेद्याति स्वेवे भाष्ये तस्मस्य व्यवस्थिता विभाषात्वकथनात् हेजहत्तयो आहदत्ताहि सिध्यर्थत्वादिति अवउपसर्गादिति तत्त्वे
भाष्ठेतस्ते तिसिद्धिबोधनार्थमेवेदं न तु तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः अत एव वचने च का रा हल्पतेम्र्तस्यापि सुत्रहइत्याहुः सन्निपातेति न वचनेत्वश्यात्वमाप्रि
हस्याश्रमहन्निः अक्लिद्वत्वविषयप्रप्सा प्रवृत्तिः क्रन्यमेजन्मत्वे भाष्येध नितत्वात किंचपूर्वेतत्वक्तव्येः सिद्वेत्वेपि कृते तस्मिन स्यापि सिद्धत्वे मानाभावः

कै.प्र.वि. किंच आतिदेशिकनिमित्तविघाताभावमाश्रित्याप्यप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ वृद्धिलोपो विप्रतिषेधान्निवर्तेत न तु स्थानिनिमित्तविघाताभावात्तत्रापि सन्निपातपरिभाषया आति
पात्रिपस्थाने जंतस्य अस्य भाष्यासंगतिः नच सन्निपातस्याशब्दव्यपायत्वान्न तत्राप्यनिवर्तकत्वमिति चेत् असिद्धत्वेपि तुल्येन किंच तस्यास्यानिचत्वे आर्धसमाजग्रस्तः सन्नि
६० पातः अन्यथाहेत्रयोडत्यात्रनलुमतेति निषेधानित्यत्वेपि तुल्यं किंच तस्यास्यानिचत्वे आर्धसमाजग्रस्तः सन्निपातः अन्यथाहेत्रयोडत्यत्र न लुमतेति निषेधानित्य
त्वेपि गुणो दुर्बलो भवस्यात् भाष्यकृतां तत्पर्यभावः जभ्यामित्यादावेत्वसिद्धमेतादि किंत्वसंनिपातनिमित्तकस्य तद्विघातकविधिप्रवृत्तौ काला मतद्विक्षयेत इनित्यत्वमा
वश्यकमिति तत्र तु नास्य यकारनिर्देशस्य ज्ञापकमिति चेतिदिक् अत्र उपनन्वसावपि सूत्रभेद एवेत्यत आह द्वौ षायेति न तु त्रिककारकनिर्देशेत्र भारणामपु
मयत्रसंबंधः स्यादिति इष्टविभागालाभेत आह तत्रेति इत्यत्र विभक्तिकेडठितड स्यपेक्षेत्यर्थः हनियोगात लोपत्क नेचत्र इत नन्वेवमुत्तरत्राजग्रहणानुवृत्ते
लवाभ्यामिति दोषः स्यादत आह लवाभ्यामित्यादौ चेति नावृत्तिष्टत इति तस्याः सिद्धान्तिनोक्ता पुनरप्ययणश्चेत्यपि दोषः ननु घतेरितंतह ज्ञा वस्य तत्वस्याप
पादाद्दति कथं विप्रतिषेधोत आह पुरस्तादिति अयोपि छंदसीदेति हन्तिकृतोक्तो छंदसीत्यहन्तिमध्यपि लेह अा पञ् प नन्वच इत्यनुवर्तनाहनत्यस्येव भवि
ष्यतीत्यत आह इहेति ननु येनानेतिन्यायेन अतस्य इत्यं लोपस्य बाधकं स्यात आह हन्तिनेति यथामितितयो अंतत्वासंभवाद्धिति भावः पूर्वविप्रतिषेधेनेति
गुपह्लोपाविषयेननत्राही ईर्ष्यहतोनाप्यापि ग्रहादिति भावः इंत्यमेवेति न तु लोपस्य बाधकत्वं पुक्तमित्यर्थः भाष्ये एवमपीत्यस्थितस्य स्यप्रवामितत्वमेवेत्यर्थः अ राम:
पिशाद्वसंवकपार्धस्य स्यान्नव्यस्य यात् अत्र लोपाविग्रहीतेति सर्व(णीदी)र्धवावह्यारेत्यर्थः तत्प्रहनिकालस्यवदैयर्थ्यापस्यितरितिभावः हलादिः शेषः भाष्ये ६०

हलामादिरिति वचननिर्द्धारणाइति निर्धारणे षष्ठी इत्यर्थः नित्यसन्निधानएवनिर्द्धारणात् षष्ठीत्तस्तमात् निषेधप्रयोगीकारणात् दोषात् एवं च प्रकृते शेषेषष्ठेवेति समासो
भवत्येवेति भावात् कथमादिशेषु निमित्तत्वमेनाद्धिलोपस्तेन आह शेषशब्द इति आनुषंगिकोति प्रामर्थ्यात्सिद्धेत्यर्थः अवस्थितस्यावस्थानविधानं हि साम
र्थ्यात् अन्यनिवृत्तिफलं तत्रातिपरेदेव तत्र तत्रैव फलिताद्भवमपि स्यादित्यर्थः अस्य मवस्थापाक्षितिक्रमेधात्याश्रयणोडत्यर्थः आदिवद्भवदिति आदं तवहित्वेन
प्रागुक्तमेवेति प्रागुक्तोदाहरणाभ्याप्येनोक्त एवेत्यर्थः केहस्वमाविन स्त्वाह हस्वमात इति हल्ड इति तत्रवेतोपड सुतुकर्तनाद्य्यानहस्योलोपश्चविधायतेनत्र
लोपस्य हलिविषयेचरितार्थस्य हस्वदस्याम्याजविषये बाधइति भावः अजंताभ्यासस्येति अभ्यासावयवस्याद इति वक्तुं युक्तं अन्यथा झीडत्यादावेवस्यान्तु तुपया
चेइत्यादावित्याह आदिशेषनिरपेक्ष इति तेनाटतुरीत्यादि सिद्धं शपूर्वाः खयः वेदमत्ताति पहन्त्रस्यनिवर्त्यपि तु मभासत्वादिति भावः प्रशुगोयिष्यते
दर्त्निकाराद्धिक्षिरिरिशेषः इत्यर्थे न्निकमपि तद्दनित्यत्वज्ञापकमितितत्वे अतस्थाती केनिछोन्मात्कशब्दाद्यस्यानुगिषिचडि लक्षशब्दस्य द्वित्वे आकार
द्विति रूपार्थवार्त्तिकमावश्यकमिस्यन्येतन्न एतत्सत्वास्थानपूर्वभाष्यविरोधेन सामनभिधानान द्विर्वचनेऽस्य मचद्वित्वेकृतेवकातेत्येत्यर्थः अतएव वा कुलाख्य
इति भाष्योदाहृतं सम्यक् अन्यथा चत्वस्यासिद्धत्वात्णास्येव द्वित्वेत्यस्यावयवाभावात्निद्र इति चत्वंगसिद्धं श्रवणं स्यात् किंच कृते पि कस्य द्वित्वे चत्वस्यासिद्धत्वात्तग
कारेफशिप्रवेप्सज्ञत्वे उक्तरीत्यैव चत्वाभावेणस्य श्रवणं स्यात् न त्वतागत्के ककथमस्यासवर्णमतोह्येतेस्यत आह इत्यादि इतिशब्देनिपाते पाति अत्राये
यस्यशाहस्यानित्यत्वेपी त्यर्थः दोषपदहपस्वशनितीयः उपायानाः तद्दत्वोऽस्याप्यकालभा ह्यायाशा अवेष्यश्रूयणोपड इति चत्वस्यापाद्यमन्वा व्यानंतस्य

२

कै॰ शे॰ शि॰ हितिभाव॰ चुत्वलक्षणास्येति तच्छब्दस्याद्वित्वेऽभ्यासत्वेऽतकास्यानिकचुत्वेत्यर्थः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्येनेनापि सिद्धेर्थमेवेतदिति बोध्यम् ननु मेनवा प्राप्ति न्यायेनास्य
स्यहलादिः शेषवाधकत्वात्कथमादिशेषप्रसंग तत्राह विषयभेदादिति ननु स्वयं शेषविधानार्थत्वात्कथमानर्थक्यशङ्कितमत आह अपवादत्वात्सामर्थ्यद्वयमिति अ
६१ पवादत्वमेवास्यासिद्धमित्युक्तत्वाद्धिला आशयमाहहलादिः शेषइत्येनेनेति ननु विषयभेदे कथमपवादत्वमत आह एकाभ्यासेति अवयवद्वारा तस्येकत्वमिति
भावः विषयभेदेपिवाधकत्वदर्शनाह स्योयमाक्षिप्तः इहतावदपदद्वयइत्यादिना विषयभेदेनैव वाधकत्वास्यभाष्ये उक्तेरित्यलंहाधन्निर्हिवृत्तौ आत्मनेपदसङ्ग्रहो
त्याहिद्वपादाहाहवहुलमितितुजादीर्घोभ्यासस्येति तज्जानेवहितिक्वाचित्कोपपाठः पित्लुमितिअतस्वगुणाभावः प्रकृतेचदृश्य भावः भाष्ये अचेतिगपतार्थस्य
केवलार्थस्यचप्रयोगोप्रतीतिरितिभावः व्यत्ययेनेति आस्पतहित्वादितिभावः शास्त्रिव्यत्ययेनश्लुरित्यत्येकेपरमतुश्लुरपिछान्दसत्वात्कल्प्यः हेवाअदहवाः
तिभाष्यपाः अहुहुवतवहित्यपाठः हुधातोश्चेति रूपसंसत्वात अत्रैचपङ्लुगन्तस्येति एवंतस्यानस्यगुणोनेत्यर्थइतिभावः प्रत्ययलक्षणेनेति नेलुमतीतितु
आत्मनेपदस्यांगकार्यत्वाभावात्तयापिलोलुपतेइति प्रत्ययलक्षणात्रविधर्म्यमितिवान्निकरूत्वमतेइह नियमार्थत्वपक्षेतुप्रत्ययाश्रयाधारराष्ट्रपानाश्रणा
त प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदाप्राप्तिरेवेतिविधर्म्यमेवेदं लिंगसिद्धानुवादइति अनुदात्तङिः हाहिम्नोपङ्लुकोनभिधानेइहंतत्तस्वेतुवचनमेदंहंवोधपरेतत्त
त्वेपिशितपायापेत्यस्याभावादनुवादएवायमित्याहुः कर्तृपदेवेति तुलजोतायविधपत्वान्नियमस्येत्यर्थः अतएवप्रत्ययलक्षणाद्गाम्यनियमपक्षेगाम फलभेदः राम॰
पश्यद्ङ्लुगन्ताद्व्यवकर्मणोरभिधानमस्तितदेवेद्युतिस्वाथः ननुस्वापीतिपंतग्रहणान्नस्यचलक्षणांतोराषिष्यामस्मीयुक्तोतत्राह स्वपेरेवेतिवान्निकयपेत ६१

यादृनव्यवहितमुच्यतेवस्तुतोनिक्षिप्तत्वं प्रयोजकधर्मे प्रच्युतं व्ययेतंतत्वं चान्तरंतो व्यवहितत्वात्किन्त्वाच्छवोध्यस्यापेरार्पतस्येति अन्यथाह स्वमेवो च्चार्येहिति
भावः गोरूतस्येति वहिरूपस्येत्यर्थः गणवच आदेशः स्यानिवद्भितिवचनादितिभावः अस्यप्राप्तिमात्रेणोक्तेस्थानत्वेनफलमस्तिकिंचित् तस्मात्स्थग्रहणकत्वेवामित
प्यस्यैपगप्रतस्यग्रहणमितियास्योगमित्यर्थः घुतोस्तस्ययुक्तस्यैवस्वंचवस्तादुत्तमाद्दितुहीहितिचेतमेवमाख्यानंकत्वात्अभ्यासप्रानिमित्तप्रत्ययस्यैवसमवेत स्यहनैस्वत्रात एव
हुधातकोपिवृत्तीत्याहीनदीर्घइतिवोध्यः निजांत्रतेनेतिगुणोन्त्राहहलादिः शेषइत्यापिवोध्यः विसङ्घार्थमितितिलिंगसिद्धपरिभाषाप्रयोगोमेवपरिहाराय्यर्थः तदाभ्र
यणोचहलादिशेषोत्तरमवशिष्टस्यैकारइतिवोध्यः भाष्येउत्तराथमिति कपिञ्जलाधिकरणान्यायेनत्रशास्वितोस्थापितउतिभावः आन्नेपि गणांतस्यछंदसीति
घप्रभृतीनांसर्वेषांशेषइतिपूर्वपक्षः इतम्वंतापकात्रसर्वशेषइत्युक्तगुणो पङ्लुको अोकारएवेतितस्यगतत्वाभावात्गुणस्याप्राप्तिः येपेगपतइतियेगण
तीस्माहिधातुः अस्यस्थानेप्रेगाइत्याज्ञेपपटेतितन्माधेयप्रोगपतइतिरूपंवध्यतेइतिपाठेविप्ल्वेष्टयवनेइतिधातुः येवोरित्यपलक्षणमितिभावः वेवेतइतिपठेध
नुश्चित्यनायः केपरमगणाद्वेपधातुंकल्प्यंतियदलुकिचरूपंचइंतिननुकृतेपिहस्वत्वेदीर्घः स्यात्सत्वान्नतगुणाइत्यत आहगुणात्वितिदीर्घनाप्रगुणा
रेनाहितिभावः मतिपाघतइतीति अस्मायुक्तत्वंहेतौवैपधिकरण्यातउक्तेः प्रयोजनमपीति तदपिवैपधिकरण्यादयुक्तमित्यर्थः पोवी पर्यहिति अत्रसत्पत्र
इत्याहिनासनिकस्यचित्कार्यस्याविधानात्सन्वत्वाप्राप्तिः दीर्घस्तुसन्वद्भावविषयेउच्यतेनतुतेनेतिभावः सनमत्ययोभ्यासेतिनचुसन्त्रयकोलेभ्यासाभावेन
कथंदीर्घस्यातरंगत्वमितिचेत्न अभ्यासस्यावयवकत्वेनतावत्सत्यतेदीर्घस्यावस्थानेपिइत्वपर्यन्तमवस्थितोकारणाभावेनतद्देपेक्षयांतरंगत्वात्तइतिभावः नन्वनव

के॰टी॰वि॰ कामात्मेवापवादत्वमित्युक्तमेतद्धत्ते आह आदेः शेषइति नास्ति विवधभेदा इति भावः विषयभेदे त्वनवकाशत्वमात्रं बाधानिमित्तमस्तीति तात्पर्यमत आह निरवका
शाहीति उत्सर्गेकृते च रितार्थस्यैवापवादत्वमगणोरीत्वं तु नाभ्यासलोपकृतिप्राप्तीति अलोन्त्यस्य सोकवाक्यतयावकाशे न तस्यैव तत्प्राप्तेः एवं चानवकाशत्वमेव
६२ तिभावः शेषपदलभ्यानिवन्निर्बाधकत्वेभाव्यतामपीष्टत्वादित्याहकेचिदितिः अनयेक्षितेति अनपेक्षितो निमित्तविशेषो येन तन्नाप्राप्तत्वपरत्वादिकं येन तदित्यर्थः दीर्घ
कितः ननु कृतेपि न किं अत आह स्यात्दीर्घः स्यात्तत आह दीर्घस्सत्यति अभ्यासलोपानिष्ठन्तो ज्ञापकत्वमुपपादयति यद्येवेति अंतरंगत्वादिति वराश्रयत्वेनेतिभावः नं
चतु किं कृतेपि हारिशोधेन तन्निष्ठन्तो ह्रस्वः स्तुलभः अभ्यासे संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽस्यानिष्ठाराप्राप्ताद्वा संनिहितानां हलोऽभवतीनिष्ठन्ते अत एवानुगतेः
साहिचारितार्थमिति तात्पर्यमनन्तरं गास्यातु कीवहिरंगह्रस्वादानोदवि प्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह नह्येतद्धिति प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादिति तु गविधावस्यो
सम्पाश्रपणेपि प्रकृतलस्येऽभ्यासस्यापेक्षत्वं तु कं अत एवेह्यानये सा हीयताः संयोगान्तलोपं प्रति असिद्धत्वान्निककारेणाश्रितमिति भावः तुकोऽन्तरंगत्वे
न विप्रतिषेधात्सिद्धमित्युक्तं ह्रस्वादीनामांगत्वेन बहिरंगमात्रत इत्याशयेनतु हेत्याह सांहितिवान्निर्कतह्याचष्टे भाष्येऽथवेति अतसवचि च्छास्तित्वाच्छायतइ
त्याहो अंतरंगत्वात्तु किं अभ्यासह्रस्वत्वदीर्घत्वसिद्धिः ननु ज्ञापकेनाप्यस्यैवार्थस्योक्तत्वात्पुनरुक्तमेतद्धत्त आह ज्ञापकमतरेणेति न्यायसिद्धेयं लिंगमनो
दर्शकमित्यर्थः नाप्राप्तेऽइति अभवो ऽप्रहन्नीनोत्सर्गप्रवृत्तिस्तद्विषयेइति भावः नन्वेवं धातोः कित्करणाव्यर्थमत आह ककारइति अन्यथान्तरनुबंधकपरिभाषया गुणः
ओहडोनस्यादिति भावः अत्र सूत्रे नुबंधानुच्चारणादिह तत्परिभाषापाविषयभावेनदनोऽदेत्तत्रैव सामान्यग्रहणाकाकारं विनापि स्तूपपाद्यमिति चिन्त्यं तस्मात्तगः स्या ६२

कन्नन्तु स्वल्वइति पूर्वोन्तरस्याह चर्यमाह श्चेति सूत्रे प्यद्वानुबंधकस्यैव ग्रहणंस्यादिति हाकः किंत्वमितिकैयटाशयः ज्ञापकपरभाष्यभामाणातहाधातोर्यङ्लुकावेवन स्तः
अन्यथा किंत्वस्यचारितार्थ्यमितिहि प्रभोधात्वादिवचनस्याभ्यासस्यकित्वमेवेति अकितग्रहणाचारितार्थस्पष्टमेवेत्यपरे अन्यैस्तुन विद्यते किः यस्मिन्निति चद्वहुव्रीहाश्रयणा
त्तत्र वानन्तरस्येतिन्यायेनप्रतिपदोक्तपरिभाषया वाऽभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणमितिनदोषः अत एव चाष्टाध्यायाऽत्यंगोमाधवापुरवृत्तोह्यर्थः संगच्छतेइत्या
हु नुगतोनित्यपरत्वंवराइति अनुस्वारस्यपरसवर्णेनभाष्ये पूर्वत्रापरसवर्णोधटितउत्तरत्रानुस्वारघटितः पाठः रीमरीगृत्वात इति प्रपूर्वमेवेदमतुक्त इत्यर्थस्तेन
सस्यानेउत्तरार्थंतस्यावश्यकत्वात्तत्र तं तमुनयेहिति प्रायपेहितमर्थः सन्वल्लघुनिम्ग्रिमभाष्योक्त्यानायसोपपत्तिकं सूत्रार्थंदर्शयति चङ्परइतीनिपरा
ह सामर्थ्याच्चङ्घटितप्रत्याहितिवहुव्रीहिः कर्मधारयेहिच्यडीत्येवब्रूहेरिति भावः भाष्यस्यचङ्परपदेऽस्थमेवमेव अन्यपदार्थस्वसामर्थ्यांन्निर्दिशेत्तह आहणिरिति
लघुधात्वेत्यत्वन्यपदार्थे वहुव्रीह्याश्रयणपरत्वस्वार्थस्यादितिभावः सर्वचङ्परेलघुनीति पूर्वकरणेन संबंधइत्याह तेनेति समनदादिति सन्यतइत्या
ह्यिभाव्ययेनादिहितमित्यर्थः नन्वेतेजागरीहिस्याहो अभ्यासस्यलघुइरपरत्वाभावात्कथमृति संयोग आह न क्वाचिदितिं सन्ल्लक्ष्मभीति सामर्थ्यान्ताशिति
तिपरिभाषापाऽत्रप्रवर्त्तेरिति भावः अपीप्यदिहिति आहावपिपकारेणावधानमिति तात्पर्यभ्यासाद्धिंगीचमाहायद्यपीत्वत आह चङ्परइति सन्वद्भावि
त्वाति एवं चेत्तन्नस्याहितिभावः सन्वद्भावदरोघत्वेइति विषयनिर्देशमथपीत्वस्यविषयनिर्देशप्रत्याख्यानपूरत्वयाभाष्यस्पृकृतत्वेनकैयटोक्तवित्यमृतवि
सामवचित्स्यतन्ञ्छेऽतिराणताल्पविषयस्वतत्रतहाश्रितत्वगमेवाधिकविप्रतिषेधाऽसत्वात्तुणिविषयेहन्ञोक्तिताप्यलोपइत्याशिपितुमशक्यमित्यपिवा

के॰शे॰वि॰ ध्यं तस्मादुपसंख्यानं मे चाश्रयणीयं तन्न स्लोप्यं गमिति तन्नैवाश्रयेकदेशिनो वा मतस्य तन्त्रस्य स्वाणामपि सूचितमनेनेति बोध्यं सन्नियदृष्टमिति कार्यातिदेशाच्छ्रयेणापूर्व
६३ ःपक्षाइतिभावः सन्वद्भावादिति सन्वद्भावाद्व्लोपः प्राप्नोतीत्यर्थः कापीति हिशेषिस्वयंपरिहरतिकिंचेति तदभावे लितिवातो सन्वद्भावादित्स भावस्यसन्वद्भावेनाभावे
त्वित्यर्थः अन्येतु साहोशनि तद्विधानात्सामान्यातिदेशविशेषानतिदेशो नो भयोरपि सन्वद्भावेनाभावइत्याहुः मीमांसानामिति चाडि हृपितामाभ्यासस्याहि अन्येनस
न्वद्भावः न च तद्गतस्वंधध्याभ्यासस्य लोपो तु लोपइत्यनेनेतिकानेन तद्दतिदेशाइति भावः अन्येत्विति चेद्द्योऽतोयस्त्राद्युत्स्यथं पितुः सस्याभ्यासइत्यात्राणाकिंनि
हृपितग्रहणं चेद्दः विहृपितं गणिहृपितं वा तत्रोपस्थितत्वात् अवान्यद्वाणिहृपितमेव गृह्यत इति तात्पर्यं नन्वेपूर्वभाग्यादधीयोत्रेति बोध्यं एवं बोन्वभ्यास्याः संगतेवे
त्यात्पर्येनाह तस्मादिति नाभ्यस्थाभिसस्याभ्याप्यादइस्मादिरहितानामिति इत्साधमावेहेतुर्वान्ति सन्वद्भावाभावादिति मीमांसादीनां धातूनामचइत्यस्यापीविधायकेन
वधातुकार्यं प्रतिसन्वद्भावोप्ति अभ्यासकार्यविषयत्वान्नेत्यर्थः एतत्सर्वं तस्मात् अभ्यासलोपविषयादिस्मादि विशिष्टास्मात्सन्निति भाष्याशयार्थः सकारादाविति सः
मीत्यानुवर्तन्नास्तीति भावः यद्यपि शब्दप्राधान्यं तोत्तथापि प्राप्तप्रकृतिकतिङऽर्थ द्योतकत्वयोपचडभ्यर्थमावान्यमेवेति तत्नि हृपितांगसंबंध्यभ्यासस्येव सन्वद्भावेति
पूर्वोक्तार्थमेवाभिप्रेत्यशंकते भाष्येलोपइतिः सिद्धासेकदेशी आह स्यादित्वद्भावादिति चोद्यकआहकथमजित्त्वादिति अनन्तरं तांगाभ्यासस्येव
आप्त्ताप्तीतीत्वविषयस्यन तत्संबंधिनो लोपइतिभावः सिद्धान्त्येकदेश्याह तस्मादिति इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते रामः
तेसन्नत्सा चतुर्थपादि प्रथममाह्निकं पारीआपस्यस्यपाक्षः श्रीसं ५१ रामराम रामराम रामराम रामराम रामरामः रामरामरामरामरामरामः ६३

६

कै॰शे॰शि॰

६४

संवत् १८११ समयेनामजेष्ठमासेसुक्लपक्षे ६ पुस्तकंसमाप्तंस
भमस्तु रामरामरामरामरामः रामरामरामरामरामरामराम
रामरामरामरामः रामरामरामरामरामरामरामः रामरामरामरामरामः

रामः
६४

॥ इतिकैयटटीकायांसप्तमोध्यायः॥

॥ अथकैयटटीकायांअष्टमोध्यायः॥

कै.टी.वि:
१

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे इतिसर्वेशब्दस्य लोकत्व निहत्यर्थे त्वात्प्रसङ्गात्प्रयत्निरत्न आह सर्वे शब्द इति त्र पाद्रानारिति यत्रापि नित्य वीप्सयोरिति सा
दोनकश्चिद्विशेषस्त्र पारायते तत्रापि विशेषानुपादानादेव सर्वे शब्दानां सिद्धमिति द्व प्रकारार्थो संभव इति भावः स्थानयष्ठा भावादिति नित्यवी
प्सयोरित्यादाविति भावः ग्रेरित्यादौ स्थानषष्ठी सत्वादाह कथं चोत्पत्तिः सामर्थ्यं लभ्येति नित्य वीप्सयोर्वर्तमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थः ह
लविध्यतीतिभावः पथाद्याआरातिलुरः प्रथमस्येत्यत्राप्यथाद्युपन्दरस्तद्भावः सद्रसत्र शितत्प्रत्याभोभायत्र इति प्रश्नेपेणा सर्वादिशत्वउ कं द्वा
विकारादिस्थादिवृद्धौ प्रदेशायवर्णनमात्रे। षष्ठीनिर्देशस्य दसमारा यत्यापि लभलादाहरूस्पेति आनन्तर्यादिरथीति चरूकतो द्वन्त्र शब्दस्यो इति उच्चारण
क्रियानिरूपितकर्मत्वमेव प्रतीयतेति बोध्यः ननु नित्यादि शब्दयोरर्थपरत्वादर्थेविषयष्ठी त्वनुपपन्नमत आह नित्यार्थाति भिन्नविभक्तिकत्वेति वीप्साशेवि
षयसप्तमी विशेषषष्ठी त्येचमित्यर्थः ननुचेति नित्यवीप्सयोर्हिभवनत इत्यर्थे स्थानषष्ठ्या भावादलोत्पस्याप्रसंग इति ति भावः परिहरति प्रकरणोनित्य
रहारसीतिवृत्सभाषासत्यर्थ इत्यास्मिन्नर्थे इति एवं रूपेः शब्दैर्हि वीप्सा प्रत्ययो ननु द्विःशब्देनेति भावः सामर्थ्यादित्यापेति आदिनोत्ताय कसंग्रहः स
र्वस्येत सर्व शब्दस्येत्यर्थे चार्हणाय ज्ञापको तरमाह नामेति स्पोत्स्सेति भाष्ये संख्यापदं संख्याप्रद्योनिनिमित्तकंपरं संख्याया स्थितितत्त्वसन्निति
मित्तकपरस्येत्यर्थः अतङ्गत्र रं दशाप्र जन्तर द्वेशत्सादरस्यर्थः ननु सत्वेयस्यानन्तत्वात्सर्वाशेना मद्वीप्यत्सतेः प्रक्रोत आह प्रत्याणुश्रासनेति प्रको राम०
रोभेरः भाष्ये अपितदेकिति शपीत्यर्थः अत्र माशाशेव णोपिलस्पणं प्राकृतरूति अतस्पेति शेष भाष्ये व्याकरणेष्यत्स्वर्वेति पत्किचित्सरद्वपमेवा १

देशः स्याद्तु आह अतरनमेस्वहूपदे इति द्वेपदे एव नतु वाक्ये ताहृशार्थे वोधनासमर्थ्यानानन्तरतमत्वादिति भावः तत्स्य वीप्सायोः शब्दस्येति षष्ठी स्थानिषष्ठी
मत्वेति पर्यारीनचेति भमास्त मिति भावः येकचिद्विति पदे ऽयीत्यनेनलबध्यते कोविशेष इति षष्ठीतप्रदानरोपादानिकिमितदि द्वेशत्यर्थः एकत्वस्यानंतभो
वाहितिवीप्सा तिव्रयव्याप्तिवोधस्य यदेकरूपात्मकत्वस्यानुभवाद्विभक्तुत्पन्नेः भागेवद्वित्वमित्यर्थः एव यथावविभक्तिरिति विभक्तेः एवमन्यत्तस्य विभ
किरहितस्येत्यर्थे भागेवविभक्तेरिति तु युक्तः पाठः पदाधिकारेतु सभवणोइतियरूवा ववप्यवी आम्भिणा आवान्तरेश भारार्थे इ तियारपरार्थ इत्यर्थः
पदत्वाभावादिति अतेतस्याप्यिकता त्वतुत्पन्नेः एवं भचायमनद्धितरातिभावः भाष्ये द्विपदिक त्रियादकेषु नरेमाषशः कायीयश्चाद्स्पाठः य
द्वहणानापितत्वतत्रिहजतदशकत्वात्प्राप्नेतसापिपरत्वात्स्मर्वेभाग स्याप्पिद्धुवेताकू मत्रतत्वापरत्वात वाकासिति अन्यथा आमेषानीयथा
मेयानीयमितिस्यादिति भावः किसख्यासीयावीप्सा आश्रयपर्यानामितिलेतेनावयवार्थ वीप्सा मक्रोहश्रीतः स्वसुदायवीभाप हभाहत्र यथेतितत्रौ मेय
छीस्मासोमयादिरित्याह तत्र परेति अघृपोः सप्तमीसमासस्त्वादस्ययहितिसमाप्तिनिह्नत्यर्थोमितिस्सपापिविधमानस्यनिहतस्यर्थामत्यर्थः
तद्वितयोरितिनद्वितपरतद्वितातत्पर वोध्यं प्रत्ययलक्षणेनेति अतरणानपीतिन्यायेन सवैतः सर्वेषु प्रकृतुक्रमवन्तेति भावः अवयवस्
परत्वादिति एवं परस्येत्यर्थः परत्वाभावइति परेतु अयरादिविधावित्यस्यतद्विते परत विधावत्स्यर्थास्त्वतत्साप्ति अन्यथापर्तावीप्साय
शेषानुद्भावयवेनभाष्यस्य सनताक्यादित्याहुः भाष्येनियादिका इत्यत्रापीति अपिनाद्विपादिकीभ्यांमानाबूक्र इत्यादौ चरोपः वीप्सायाणहिति वीप्सयो

के·दी·वि:
२ त्रयोगादित्यर्थः वाक्यपदसमुदायस्यवीप्सायुक्तमितिभाष्यस्य वीप्सायद्घटितस्त्रोयाणामर्थेयुक्तमित्यर्थ इति भावः भाष्येत्र्यवयवदिना दिसमी
समासहृयणाएतत्प्रयोजनवचने आलून विशीर्णतम्या च छेकिंचिदिति· किंचिदसंगृहीतमितिकिंचिद्याव्दर्शनव्याघातमित्यर्थः तदाह अनिष्ठा
प्रनेकथंचिदिति· वाक्यविषये वाच्या निवारणायवचनांतरमावश्यकमित्याह भाष्ये सा नीतिः तत्याच्च एयदाक्षिकारेइति·परिगृहीतो वयवार्थ ३
ति अनेनयोगरूढोयमितिध्वनितेनतुनेति· तेथाहिसतिसप्तम्यंतत्रादिस्यभाष्याविरोधइत्यर्थः प्रतिषिद्धो विधेयइतिप्रथमस्य परद्वैतत्वमा
दृश्यमेनेनचारणमितिभावः कृत्येतिअनेनावयवानीवाङ्गाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वेनिमित्तरवश्यितेन चैकोपि द्विर्वचनस्येति आह नेह
तिहृत्रिविषयाणामेवायंस्वभावइतिभावः नन्वेवमवयवेनोक्तावपिसमासिनोक्तत्वादिसंगतिमत आह तिमक्तत्वादिति अतएवद्वारेत्यर्थे वी
प्सोक्तस्यव्यापकत्वमुक्तमित्यर्थः कर्मव्यतीहारइतिभाष्यस्य वीप्सायद्घुपलक्षणमिति भावः ननु यदि यवी प्सार्थो वीप्सायत्रोवगम्यते तदिति तस्यो
गोपिस्यादत आह गतार्थत्वाच्चेति पर्वपवीधिकरणकस्यपर्णस्य वेषिनि विशिष्टशक्तंगीकारादिति भावः तदाहकदिति द्वे ति भाष्ये तद्धि तेनोक्त एम०
त्वादिति· तत्रानित्यवीप्सायोरित्यस्यनना प्राप्तिन्यायेन शास्त्रावाधात्कथमत्र द्विर्वचनप्राप्तिरितिवाच्यं शास्तस्य प्राप्तिः शास्त्रकृतिमात्रद्विर्वचनायव २
दत्वेपिशसतिमात्रतदयवादत्वाभावात्केचिदाङ्कल्पा यथा इति अत्राहु विवीजं तु तत्र प्राप्त्यापि त्वेनमानेवांतावद्वृवडंघुएकादशाकिनिद्रिताद्दिसू
त्रेषु संख्या· सहायायाम्यार्थस्यैकशब्दस्यभाष्ये· अन्योक्तः एकोगोत्रइतिसूत्रशेषेच भाष्येलक्षणायाप्रथमार्थकोप्युक्तः एवंचप्रधानसमानसाधारणान्यार्थ

1660

त्वेनमाने· समानसाधारणार्थौ संख्यापदैकशब्दप्रयोगेणैवकल्पितौ भवतः किं वान्यार्थकतत्सत्त्वेपि तदर्थत्वेनेकशब्दस्य प्रसिद्ध्यभावाद्दकृत्यार्थादिति
सूत्रे नतदृहणं किं च संख्याशब्दाप्रिरिक्तशब्दार्थानां परिगृहीतेकत्वानामेववीप्सात्वेननतो द्वित्वापवादः शास्त्रे च प्राप्नोतिः किंचान्य त्वस्य परिभाषाविषय
नायात्र अत्यन्तमिति सूत्र भाष्ये कैयटेयोरुक्तत्वेन प्रत्याघर्थानामिर्णयमित्यह्नेकुत्वसेवचीप्सनिभाष्यात्मा नचैकवक्रशाहि वादिति तत्र द्वित्वेनचातस्य शास्य पवारः
नापास्ताभावादितिवाच्यं एकपदेनशास्त्रप्रसिद्धतरतयासंख्यावाचकस्येवग्रहणान्नात्रतदप्राप्तिः स्पष्टं चेदं माल्लिविप्रायकेभाष्ये· किंचनेन वीप्सायांकृत
द्वित्वेकशब्दावृवादेववक्रुश्रीहि वेडावृसीवधिविरतस्यैकशब्दस्यसिद्धिः तस्मादयमत्रभाष्यार्थः सैकवचनाश्रे त्यत्रचस्य वीप्सामात्रेननेन संबंधा
द्वीप्सायोस्वार्थवशात् लितम् अर्थः तत्र स्वार्थिकेविधानस्याभावादेकशब्दात्कतद्वि ये नवैकैकशब्दान्ते येनातिप्रसंगः एवंचैकशब्दप्रकृतिकशासः स्वार्थिकत्व
स्यापिसत्वेनतत्तोत्त्रिमेनवीप्सोक्तिरिति तत्र वीप्साशब्दभावपक्षे द्विर्वचनेकृतेततः स्वार्थिकत्र्यस्तिति अत्रचेदंभाष्यमेवमानेएकशब्दसेनत्वार्थिकत्र्यस्ते
तवीप्सार्थकशसतंत्वेसत्रशास्त्रव्याख्याने लोकेप्रकरणादिकेनियामकेवीप्सतद्धितः खल्वयोस्नेनसमानत्वात्ततो वैयर्थ्यम्तकं· एगपदितिविप्रतिषेध
विषयविभक्तिकिविनेत्यादि· चाधारवीप्सयेति ग्रामेयामोयस्तिमादि। अनेनैवन्यायेन यत्र कर्तृयोः प्रयोगे उभयत्रवीप्सोनेकैति· नन्वाभीक्ष्ण्यरूपनित्यत
स्यक्रियाधर्मत्वाद्दनोप्यक्रियावाचित्वात्कथंप्रपशब्दस्य द्वित्वमत आह हाडादीति· ननाभीक्ष्ण्ये तिङ्गुवीप्सायामभावादीहवीप्सायेति एवेदं वेपरग्रहणाभा
वेसत्ताभिकप्रहणेस्तुतराव्यर्थमितितात्पर्यं छलेघेनिः· अत्रफलाभावेनासंवंधादित्यर्थः नचवाक्येपिद्वित्वेधातुमात्रस्यमाप्राशस्त्यपरत्वेसावश्यकं किं

कै॰टी॰वि॰
२

चुरुपः प्रागवर्जिनोपि द्वित्वं वारयितुं तत् किंचावाधादिविषयमेवाक्य द्वित्वमाह तस्येमि तिवाक्यं धातु द्वित्वेनासाध्यत्वेनवगतेः किंच स्त्रिवादिभिः स्वार्थपरिस्फुरण
मेव नो कर्तुमशक्यत्वाच्छाद्ध पस्थितस्य बहिर्भूतवीप्सादियोग इति नन्त द्विर्वचनप्रसक्तिः आवाधादि वयवाक्याभावाच्च अत एव भाष्ये छोरसले नवाक्येद्वित्वम्
क्तं न चपरस्ये स स्याभावेगत्पर्थस्य कोटिस्य मात्रेसाधकाशोयदुक्तो इत्यपीनः पुन्येभयावित्तायांपरत्वाद्द्वित्वे न वाध्येत एवं स्व शाब्दयोनः पुनोभय
विचक्षायामपि तत्स्वविषद्विरंगत्वाद्द्विर्वचनस्य यदेव अत एव वस्तुरितो वेद्विस्तुत्रेलत्वदत्वादीनां द्वित्वस्य च समत्वं वस्तुतिभाष्यकारे इति वाच्यम् एवं विधे वि
षयेव भय विवक्षैवनां तत्रिधाना द्वित्वाशयात् ननु सामीप्यादीति अस्याः शंकायाः को क्ति संभव इति चिंत्यं विशिष्टस्यैवार्थ इति स्थानरूपः कर्मत्वरूपो वेत्य
र्थः कथं पुनरस्मत्तो यासानेन द्विः प्रयोग इति तत्रिरस्तं आह यद्भवयसंभवेद्विति तर भावयत्कृत्यसं भवमुपपादयति द्वेइतीति शब्दस्येति च आरणक्रियायैरु
पाकर्मषष्ठीति भावः परान्वितिपरेतुकारकषष्ठीसंभवेदत्तरस्याप्यसाथत्वेन द्विः प्रयोग एव स्यात् इत्यर्थः सर्वस्येत्यादि कृतिः तदुक्तौ तु तत्सामर्थ्यं तस्या विषष्ठीति
भावः ननु यच्च द्विशाद्ध एकएवद्वौ स्वामिचतु भिघत इति द्विः प्रयोगोप्यकांतरतावि द्वित्व आह आहतीति उक्तमिति सर्वत्रत्रास्तत्रनत्ते आनीयते इत्यत
स्तत्र सोऽग्रे थः सत्यपि द्वे इति आम एकांतरमित्यनेनेत्यर्थः आमंत्रितस्य चेति घा द्विकेत्यर्थः स्तत स्यापुदात्तत्वमिति त्रिपाधाम उदात्तेयर सिस्मसा प्रह
मातमस्युक्तयोऽवनिघातस्याभावादिति भावः पुनः शाहस्येति आकृतिगणत्वाद्दिह गतस्यापि स्वरादियादितस्ये सर्थः तित्यतासुक्त क्रियाप्रधानस्येति
ताहशा क्रियाकारकहत्तिरित्यर्थः अतएव ततः प्यमादिष्विद्धिः यथैकशेषेति सरूपमिति यद्विकस्मुदायादेकस्यादिभक्तोयरत एकशेष इति यद्वै

द्रहे अंतरंगत्वादितिक्रि एव च स्तुवंन त्वापत्र संघाते सर्वोभाग पद मितिनियमात्मातियद्विकत्वमाहनितीति भावः तत्र त्यपदशाहस्यार्थवत्परत्वेपिनक्तिनोरुक्तिः
तदात्तुपर्थीकारद्विरभयुञ्जमानाद्ध्यप्रत्ययेनाधस्याप्यर्थवत्वात् वौधाह्वनिरूक्तद्वाविसादिवद्धा स्वाभ्याहुपूलकोति ननु प्रातिपदिकत्वेपि तस्कृति
कस्तुवंतत्वेतुलेभस्तुवंतान्निद्वितीयास्त्रि रितिद्धिसिद्धौ मद्रिति चेत्र तत्वस्याप्यतिदेशेन लाभात् प्रत्ययग्रहणापरिभाषायायस्मादित्यस्सत्वेन प्रकृ
तिरुपादानास्मातिपदिकसकृतिकस्तुवंतत्वस्यापि शास्त्रीयत्वात् इति एवं स्येति उत्तरस्यतु समुदायपदत्वेनापि सिद्धातीति भावः अंतरंगवहिरंगा
नयेक्तेरितिवस्तुसमासो माध्यात्तं वोधसमाधानिइत्यर्थ त्रयादिकं तरोतरस्पह सैतेरर्थाये कृस्यवहियात्वाभावाच्चेति भावः विभाषितात्र्यपीति
अतएव स्त्रियैस्त्रियेयशब्दस्यादौ स्वकृद्द्वयपिविभाषितेयङ्सिद्धिः एकस्याआक्तर इति श्रीहृतादीह तेग्निस्थातिवीभ्या ल्लाघवादिति मतिय
मित्वाधवादित्यर्थः एतत्रायवीजादिक्तस्येत्यत्र निरूपितं धात्वाकृतिगतिधातुप्रत्ययाकृति भेदाभावादेकैवाकृतिरित्यर्थः स्वरूपभेदादाकृतिभे
दः स्यादिति स्मृत्वेराहप्रक्रान्ता थेभेद शकांपिनास्तीति नथागवाख्याप्यर्थवत्त्वे तत्राप्येकजातिचतीतस्थानेरप्रतीतिर्नेदमत्रेत्यर्थः ततु भेदशंके
वतत्रायबीजमिति भावः नित्यत्वविरोधिन्नाचेतिस्फकरप्रयोगितरस्तुस्थानानुपपत्तेहि आकरणानचात्रसाक्षीति भावः अन्येत्वेति अतिप्र
सादितिभावः प्रत्ययोपस्थकारइत्येव न सिद्धो न इत्याह आरिशानुरोधेनेति ननु यद्द्वयस्यादेशत्वात् समानपरस्थलाभावेन निमित्तनिमि
त्तिनोः कथं णत्वप्रसंग इत्यत आह स्थानिवत्वादिति यत्रेति पदेः आसीणोमित्यादौ अथ चेति पूर्वस्मिन्यागतराम्यस्रेसमानपरस्थत्वेन

भा॰कै॰ वि॰
५

सुक्रेऽदानीमस्मिन्नेवप्रयोगेइतिविशेषः गुणोसंख्यायाइतिइत्येषणातसंख्यापाःसर्वेथाऽविवक्षितत्वात्प्रयोगानरेनापहिष्ठविंसमिदंतस्मात्पदत्व
पर्याप्त्यधिकरणोऽस्पर्थः नचपदस्समुदायस्तथेतिबोध्यंनियमार्थमिति नियमश्चाखंडश्पदत्वाश्रयणारूपः अखंडत्वेचाभिभिन्नानधिकरणानि
मितिमत्पदाघटितत्वे तेनमात्रभोगीणाइत्यादौणत्वपदेचात्रार्थबोधकेनेनरामनामगोधवैणानभिसादौनरणत्वंनन्वेवमप्यपचंत्रयचानितिङ
सुदूअग्येग्येइतिएवंरूपंणामानुरामानितिणात्वनिषेधादिकंचनस्यादितिचेत्रः हेतुरितिद्विवचनवलेनानन्तमितावयवभेदस्समुदायस्यैवादेश
स्पविधानेनप्रसेकमपिपदत्वसिद्धस्ताऽकंवौयदेनपदद्वयात्मकआदेशादतिदशाऽऽभाष्येस्तुसिद्धंभामितियस्मादितिपरिभाषास्तेस्कृता
भामाभ्यांपदपदसंज्ञाविशेषविषयोकरिष्यामहस्त्यर्थः नतुयस्मादिप्तिङ्विहितःतदादितदंतस्यैवपदसंज्ञेतिचसीएत्रयआदिःपचूशाद्यांतत
स्मात्दसाप्तिइतिकथंसमुदायस्यपदत्वमतआह अर्थरूयोतियः एवैस्मातिङ्वाविहितःसपरस्मादयीसस्पमकृतेऽप्रयोगाभ्यतः नचाहिलोपदं
प्रत्तन्तयालसीलङ्गणासितिन्यायिवपुनरप्रवृत्तिः लक्ष्मभेदात् नदारियद्व्यगांचिति प्रत्ययग्रहणाइतिपरिभाष्यैवसिद्धेऽस्मात्पदविधिरिस
वृहन्नो॥हशाधेलाभइतिभावः ननुचैकेकस्मादितिहिः प्रयोगत्वाद्वितीयप्रयोगोपिव्याख्याक्रियानप्यत्रइति भाक्तः यथासमुदायस्येतिसमुदा
पस्यसंज्ञापहातिमात्रेऽपेहशांतः ननुतह्रदेवपदीनायदत्वाभावः समुदायपदत्वेनावयवमात्रानिष्पदकोयोननुग्रहेणाजस्त्रायविधयाभा राम॰
वात्अंतएवाग्रेग्रेइत्यादिपूर्वखंडेमैनपदांतत्वनिबंधनपूर्वरूपादिसिद्धिः नेवनेकभिदंप्रकरणामितिनिसबीजयोरितिसूत्रस्थभाष्येणतथे ४

वर्णीमनात् समुदायेषावाक्यपरिसमाप्तिस्तयोपदसंज्ञेतिभाष्यस्तुतयापिपदसत्तेत्यर्थइतिनविरोधः अतएवशास्त्राहानिरूपपन्ना अन्यथाऽवय
वविषयशास्त्रहानिस्तद्वयवस्यत्वमेवस्यादितिबोध्यं एतच्चेकाचोद्वेइतिसूत्रेविस्तरेणानिरूपितं नचैवमनेकपदांतरत्वस्यापिसत्वेनक
श्रमेकांतरनेतिवाच्यं अनेकपदांतरेनभवतीत्यर्थस्यविधिस्पष्टत्वाभावेनावृशिष्टस्यापिपरत्वेनसकांतरेभवतीतिविशिष्टस्यत्वेना
दोषात् प्रत्ययवत्तिहितिप्रत्ययावयवमात्रेलित्यर्थः ननुयेननविधिस्तदंतस्येत्यादेरपिएवमेकसापेनसिद्धत्वात्पुनःग्रहणमुक्तमित्याहतद्धितोप्तत्राद्धितिःभा
व्यसमर्थोदित्येवसिद्धेप्रातिपदिकान्तसमर्थोदित्यन्वयः प्रातिपदिकपदस्यचतत्प्रकृतिकत्वरूपणोस्येके स्तुवंतादव्यवहितपरत्वंप्रातिपदिकानुव्य
हितमितिनरूपितं अगत्वंतुव्यापककत्वात्समुदायस्यैवप्राधान्यास्त्वस्मकोचोद्वेइतिसूत्रेभाष्यस्फुरमेतत्तत्रप्रातिपदिकान्तादेशापरत्वस्याप्यसंभवा
दाहभाष्येघवेति एवंहि प्रयोगत्वेघटोयंघटइतिवाक्यस्यापिपदत्वापत्तिः एकस्यैवघटस्यबोधनार्थमेवंप्रतिलौकिकेहिः प्रयोगोयमितिना
र्थभेदोच नथ्यावामघटोयंघटःअग्निस्त्वेत्यत्राप्येकांतरस्यात् अतःस्थानिद्विवचनत्वमेवन्याय्यमितिबोध्यं इहप्रयोगस्यानभिधानेनादो
षात् तित्पदीनन्वाभीरूपाप्तिनिमित्तइष्टस्यग्रहणादाभीसाय्यस्यचक्रियाविषयत्वात् कथमतिप्रसंगोत आहृत्यदानाप्निनेति अत्रयकृतिस्याऽऽदृप्रति
पाद्यर्थइत्यर्थः अंगीकृतसामान्यतितद्धनित्यशाद्दरूप्यमितिभावः विशेषप्रमाणाभावइतितथाचसकलविशेषाणांग्रहणमितिभावः अथ
चेति योर्थः शाद्वाऽङ्गाद्गादितमात्रादन्यनिरपेक्षः प्रतीयतेसमुदायस्यैकशब्दांतरसन्निधानादिनाप्रतीयतेसगौणाइतिविभागः क्रियायदेतिनस

कै॰ वृ॰वि॰ ५ प्रहसितइत्यादौ सुखार्थस्याहस्य संबंधेन प्रतीयमानस्य गौणत्वान्नेत्यर्थः इति । अविवक्षितेयलघ्वादिकूटस्थास्यथाः विक्षेरेनोपलब्धिस्तथा प्रहसनादेरपी
तिभावः सामान्यसापेक्षकूटस्थत्वेनानमकितरा इत्येषोचेतिनतुसर्वथा त्सारविनाशगाहत्यतस्य त्रेत्वपि वस्तुत्वेन नित्यापृथिवीत्यादिरूढेपत्नेः अत्रयदृ
ऽनिष्टएवहित्वं प्राप्नोतीति न श्लिष्टइति भाष्यार्थः तत्र नित्यशब्दप्रसिद्धार्थत्यर्थः उभयोपादाने तु तत्सामर्थ्यादभिमतार्थलाभइत्याह येयोरित्यादीतिप्र
योक्तुपलभ्यमाने त्यादिः ननु एष्वेविकारगोघटादीनामनित्यत्वदर्शनात्कथं नित्यत्वमत आह अवयवानामिति भाष्ये तस्येद नित्यत्वं तस्येवेद
मित्यवधारणामित्याह आभीक्ष्ण्यवचन एवेति अत्रोपपत्तिमाह कूटस्थग्रहणे हीति नित्ययेइति सत्रत्तस्येवेनेति शेषः वक्तुग्रहायच आभीक्ष्ण्यवा
वियहणामेच्छन्याप्यमित्याह स्तुवतानामेवेति आभीक्ष्ण्यपौनःपुन्यं गौणोपि चेति पदांतरसमभिव्याहारगम्यत्वादास्य गौणत्वमुक्तं शीतोक्षपार्श्वशब्द
स्पृ भंस्का शीघ्रकारिअन्यरूपापलास्तुलिकारानवोध्यपक्षाभीक्ष्ण्यपइतिआभीक्ष्ण्यपनवचक्रियासमभिहारत्वाभिमानः एवमाभीक्ष्ण्येइवाअत्रत्वस्य
मिवेपर्यंथंकांतरे करोतिक्रियासमभिहारइति शब्दार्थः पौनःपुन्यंच क्रियासमभिहारः अत्रमात्ससंहि द्विर्वचनं मत्वेति समानकर्तृकयोरित्यादिनार्थांतरे
पितत्विधानात्केवलयोस्तु घोतने सामर्थ्याभावात्मत्वेत्युक्तं तदाह प्रत्ययो स्यादिः एवंच न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवतदिति भावः एवमाभीक्ष्ण्ये इत्य राम॰
स सार्थक्यमुक्तं क्रियासमभिहारइत्यस्य तदाह क्रियासमभिहारश्चेति एवंचमत्वार्थः आमादि अर्थभेदादिति भावः नन्वेवं लोडर्थइत्येववक्तव्ये ५
क्रियासमभिहारग्रहणं व्यर्थमत आह आभीक्ष्ण्यमपीति विधीयत इति लोरोविधादौ समुच्चये च विधानादाभीक्ष्ण्यानिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्या

भावाद्विर्वचनमावश्यकमिति भाति पाद्यपितु विधीयत इति तात्पर्य यङ्गतेहित्वं निवारयति तत्रेति द्विर्वचनं भवत्येवेति नित्यवीप्सयोरित्यनेनेत्यर्थः
सकलानवविशिष्टक्रियासंपादयस्तु न पुनः पृच्छतीत्यर्थः नचपौनःपुन्यपाठेन तोल्शब्दार्थः विवक्षायामपि द्वित्वापत्तिः तत्रासाप्तिश्चानिकेतुमोऽतमात्राव
षयमित्यग्रेतिसत्यपाभिप्रायः लोड्योतिल्शब्दार्थविशिष्टपौनःपुन्यप्रतिपादनाय धातुसंबंधे विवक्षिते लोट्द्विर्वचनेऽपि भवतु इत्यर्थः तदंतस्येवेति लो
डंतस्येव न तु यङंतस्येत्यर्थः अतएव क्रियासमभिहारे लोडामध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वचनात् क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्ये पठितमिति
भावः नच पौनःपुन्यमपि लिस्वीप्सयोरितियङ्द्वेबोरंनेत्र यङो कृत्वात्र तत् लशब्दार्थोपि यङो विधानेन केवलस्य तद्योतने सामर्थ्याभावात् इतिवाच्यं
ल्शब्दार्थ इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहार इत्युपादानात् आभीक्ष्ण्ये इत्यस्मात्स्वशायकात्पौनःपुन्यस्य केनचिद्योतनेऽसौ द्वित्वात्मकमिति ज्ञाप्यते न यङः तिहि
त्वाभावसिद्धे धातुमात्रस्येति पदस्यानधिकाराभावादिति भावः यङ्हीन साधनेति कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वं धातुः साधनेनेति न्यायेन
चांतरंगत्वात्पूर्वं साधनेनाकांक्ष्यात्सयुक्तकार्यस्य हृदस्तु न तदन्विता र्थएववहिर्भूता भीक्ष्ण्यादिसंबंध इति भावः भावात्वात् तेनेपि अतरंगत्वात्
मत्पमन्नदनंतुरमेव द्वित्व मितिलात्पर्ये त्र नाभिधानादपि भाता द्वित्वाभाव इत्याह नच धातुमात्रेति क्रियाविशेषेति वासिप्रतिपियादपिषारू
पेषा गरूढि पंसेत्यर्थः रूढिभवद्योतिपाठः महाविलादिति वीप्सार्हस्ते प्रापृ सद्धित्वमित्यर्थं पंदोषइत्यर्थः रूढत्वेति पंकजादवयोगरूढोप
मितिभावः रूढित्वेति पाठो लेखकप्रमादात् वाक्यायाआभिधेयत्वाभावेऽनाभिधानंहि तु माह विकोर्षेतीत्यादि प्रयोत्केति आभिप्रायादपिषा

के॰वृ॰वि॰
६

रूढवीप्साकर्तृत्वस्य तत्रैव संभवादिति भावः वीप्सास्वरूपं दर्शयति । यदेति । पृथक् संख्यायुक्तत्वे हेतुरितरेतरयोगसमासाद्दिसमासाभावानि स्पष्टः अत्र साहित्य
भानाभावात् तेनैकशेषविषयविषयेन द्विर्वचनं पृथक् संख्यायोगश्च परिगृहीतैकत्वादानामेवभानादिति बोध्यं केचित्तु इतरेतरयोगे भाष्याणि निति पाठ
बोधे इतिशेषः पृथक् संख्यायोगश्चैकशेषतो विल्लक्षणे बोध्य अभिमाडुत्त्येषी मितरेतरयोगे आसनिति स्वरूपकथनं युगपत् ग्रहणात् कमविव
क्षायां न द्विर्वचनं यथा त्र वचनेपेद्य कः शोभनो यं हकः शोभन इति कर्मणा शोभनत्वप्रतिपादनेव हत्तोसयोगो भवति युगपत् व्याकरणवत्व आप्रित
पे संबंधं युगपत् प्रतिपादयन् अर्थः प्रयोजनमिति नाभिधेय इत्यर्थः किमिदं वाक्येन येन यौनरुक्त्यं अनवयवाभिधानं साकल्येनाभिधानं वा
यत्वभिनि फलति साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणेनिर्याति पातीय मित्यादावपि अस्ति क्रियायाः सत्त्वेन तया संबंधस्य प्रतिपादनात् वक्तव्यत्वात् इह
सुपलक्ष्याः द्रव्याभावयोरपि आमिसामीप्ये शब्दोऽन्यत्र गमित्यादाहरणे त्रिद्वे स्वामीश्वर यतिस्तम्भीभेदाभावादिति अधमत स्वरूपमत एव त
स्याभावः अतितं नहि तौ स्वाभागात् द्राणाभावः न तु अनेन क्रिया गत्वा यौगाद्व्यस्यापि पाद्वाख्यता यास्वावश्यकत्वं स्यत आह मत्र यथेति आरोपाद्व्यप
तीति नं तु शब्द वाच्यतादितिभावः भेद विषयत्वादिति शब्दवाच्यार्थे गत्र परस्पर निरूपित भेद विषयत्वादित्यर्थः शब्दवाच्याभित्रार्थविषयत्वादि राम॰
तिया वत् द्विर्वचन विधानं च यथाभिधान स्पेस्वरूपकथन मिदं जातिमाहन येष्ट पृथक् संख्यायुक्तानि निमित्तवं न हौ इतरत्र तेनायेक शे ६
षस्य आह्न निरित्याह एकशेषे यौति कति य या नाम पौति परिगृहीतैकत्वानामसभावाश्च पृथक् संख्यायुक्तत्वाभावः अत एवैकशेषे प्रत्येकं वि

विषयसंबंधो नियमेन न प्रतीयते न हि त्रासु गोमयः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयं बहुल्लहृत्सुं वतीत्यत्र च तथा प्रतीतिः द्विर्वचन विषये ऽ
न वयवाभिधानं स्फोरयति ग्रामो ग्राम इति सेनिवे शानि त्येके तिसाहित्यनिरयेक्षत्वेन तेनैकशेषाद्वैषम्यं देशीतं वे यस्मात् रमाह इह तु सर्वं भावाइति युगप
दितिक्रियागुणाभ्यां युगपत् व्याप्यकत्वेनान्वयबोधः पितुमिच्छेत्यर्थः सहविवक्षितानामिति साहित्यभानाभावात्तत्व बोध्यं तदेवाह पृथक् संख्यायुक्तानामिति
तद्व्यापादकमेव प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानामिति युगपदित्यस्य व्याख्यात एककालेति नन्वर्थः रूपायावीप्सायाः प्रयोगाकुशलत्वमयुक्तमत आह वीप्साविष
यत्वादिति अनेनच जातिशब्दप्रयोकुर्वी प्सा संभवात् न द्विर्वचनप्रसक्तिरित्युक्तं नेदमिति ननु द्विः प्रयोगाद्विर्वचनमित्युक्ते समुदाय यद्वा स्थिर
माव श्यक मिति कश्चित् नियमार्थेऽस्मिन् द्व्यपिसायकनानाप्रयोगे पुरुषैव प्रकृतिः सह वप्रत्यय इति कल्पनावक्तुमशक्या यो भेदादिति समुदाय य
इत्वं द्वित्वभमिति चेन्न वीप्साविषये एकान्तरता प्रयुक्तमति ये धीरा ह रताना नभिधानेन रूढसुभावात् लक्षरण रमे पितद्वय पादनी संभवाच्च तिम
मत्वे समुदाये नैव लक्षणार्थप्रतीता स्याः के कस्याथो भावाद्विधायकत्वासंभवाच्च स्यानेद्विर्वचनमयेस्पित्राप्तानेकप्रयोगस्य स्थाने लत्वयुवाभ्र
तं प्रयोगद्वयमेव कर्त्तव्यमिति विधिस्थाने षष्ठी निर्दिष्टप्रत्येतरनिहनि रमागमेन तोयद्य यौ रिवेति स्कृ नियमवीप्सयोरस्थेयारिनि माषोनि
तस्त्रहणानु स्पष्टा पातेन नुना निवह्नावपि वक्तव्या नातिवृद्धिः स्यात् सेगतमत आह वहु शब्दस्येति आहत्ति मंगत ति नचैतेषाम भाविस्या न
द्विर्वचनत्वं च मिस्त्रोत द्विः प्रयोग विरोधो सामुदायात् सत्यपि तत्र निर्देका चोद्वेद् इति वक्तव्यदिः प्रयोगस्य दुर्बोधतया आख्यानसैव लस्यानु रोधेनशरणी कत्ते

कै॰टी॰वि॰ ७

यतयानित्यवीप्सयोश्त्विन्नशब्दस्येत्यस्यपरेनित्यादेश्चसत्वेनाऽङ्गीयाच्चेतिभावः अतेयरीरितिः एवमन्यत्रापिबोध्यं नत्वनत्वयवाभिधानेवाक्ष्यार्थेङितिउ
कत्वेनकोऽङ्क्ष्याभावात्तेरेहानुपपत्तिरतआनन्वयंवाभिधानमितिस्वचमपक्षेपैकत्वावसायादितिभावः तदाहयागोत्रामरक्तिनास्तिविशेषर
तिः अतएकत्वमासायवचनेनबहुविषयबोधस्वसिद्धइतिभावः सर्वाभिधानशब्देनाविशिष्टसर्वाभिधानंविवक्षितमित्याहपरिग्रहोनेकत्वस्येति
निर्ज्ञातसंख्यस्येतिः एवंचपदाधिकाराभावेपिरस्पदस्यैवतत्साहचर्यात्अन्येषामपितत्संबंधित्वमेवेतिबोध्यं अनन्तरकालेत्विति द्वितीयानन्तरकाल
मित्यर्थः द्वितीयावद्भतिकर्मप्रतिपादकस्यधावनीत्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादितिभावः मन्यतइतिः अतएवास्वरसाद्वाद्धेःऽपर आहेतिपक्षान
रोपादानेतत्रअपदर्वस्याद्विशेषस्तुपपारयन्नतदाशयमाहएवंमिति सेख्यांतरेणानादिष्टस्येति एकत्वादित्यर्थः सांख्यातरविशेषतुअतरंगत्वा
नित्रिभिन्नमेववचनानीतिभावः तन्वेवंसतियत्रद्विप्रातिपदिकमितिग्रंथोऽसंगतःस्यादतआह अर्थाभावादितिः एतदपिप्रत्ययलक्षणेनसुम
रसुकेर्थयोजयतिप्रत्ययोलक्षणमिति। प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः तन्वसतःसुपःकथमर्थप्रत्यायकत्वंस्यादतआहनिवृत्तेपीतिः निवृत्तेपीतिक
चित्सोठः अयमेवपक्षोयुक्तोनतुपूर्वः कस्त्वाहस्वकेकमितीतिआद्यपक्षेद्विवचनबहुवचनदुर्वारमितिभावः स्वार्थपक्षेनाप्ययमेवपक्षोज्ञापयि
तुंयुक्तइत्याहएतस्येवेतिः तिङंतइत्यस्याप्युपपत्तिमाहविनापीतिः अमेत्विति एतत्सूत्रपक्षेवानावरइतिसप्तमीभाष्येपरस्येतितदर्थस्य राम॰
वचद्विर्भतीभीसाद्वियोगादितिभावः प्रकारांतरेणातिव्याप्तिकस्यवद्विरंगत्वेदर्शयति अथवास्यधर्यामिति एवंचपरत्वादंतरंगत्वाच्चद्वित्वंप्रा ७

प्तोतिइतिभावः त्रयोश्चोरितिएवंचद्वावयोर्विशेतेततस्तुमपत्राप्तिभावः निमित्तभिन्नभेदादितिशब्दभेदादित्यर्थः द्वित्वनित्यवीप्सयोःकृतत्वादित्वतिशयमितिभा
वः अयहनिजादिति अव्ययत्वात्तनिजतद्धितान्तसहशब्दस्यर्थःइतनप्राइनवतिः इष्वरवाचिनिनथ्यसप्तम्यर्थेहत्याधिश्राष्टसाध्यं यदिमक्तीतिसमासः योयत्र
वर्तेतस्यतदधीनोभवतीतिपरायत्ततालाभः तिङ इतिद्वित्वेकृतेप्रकर्षप्रत्ययःखचेतेनुप्रकर्षप्रत्ययेकृतेद्वित्वमितिइत्यकांभाष्येतत्रोपपत्तिमाह क्रिया
प्रकर्षेइतिः पदार्थोतरायेकस्याप्रकर्षेयोगात्तस्यबहिरंगत्वेपिनःपुनस्तुस्वार्थेरूपेतिअंतरंगमितिभावः स्वंतेतेतद्विपरीतमित्याहइहत्विति नीवी
श्चाद्विवचनेद्विस्त्यकस्यचेयमाप्यतानप्रतीतिः प्रकृतेचातिशयविशिष्टव्याप्यत्वप्रतीतौनास्यसेत्थवर्ततरादितिभावः आख्यातयोःपुत्रविशिष्टक्रियाप्र
तिशयान्वयेऽतिशयविशिष्टयोःआख्यातयोःपुम्भान्वयेनविशेषइतिअंतरंगत्वाद्वित्वे एवंनेतुअतिशायकव्याप्यत्वमपिपदार्थांतरापेक्षमितिसमत्वे
पिद्वयोर्विशिष्टेव्याप्यत्वप्रतीतिनिर्वाहायपरत्वेनतरविधिनात्यत्वेद्वित्वेविवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्यपादविभागोसुजरइत्याहकिंचेत्तुकिंपद्वपदुरित्या
दाविवात्रापिप्रकारिति कृतद्वित्वान्तरपितदंतस्यप्रातिपदिकत्वात्तद्धप्रत्ययुक्तिप्रकारगुणवचनस्येतिद्वित्वेकमेधारयवद्भावात्तुप्रत्ययुक्तिपटुपटुरित्यादा
विवात्रापिप्रकारार्थगम्येनेतीत्याहार्थप्रतीतिलाभायपूर्वेप्रकर्षयोगःपश्चाद्वीप्सितिद्द्वित्वमितिइतिसमर्थःपरेवाक्यसमानार्थत्वात्समासस्यवाक्यवद्वित्वे
चेनप्राप्नोतिपक्षेइतिप्रतिपादयितुंवाक्यस्योरयोर्भेदेदर्शयतिविगतोनित्यादिनात्वेवधइतिवाक्येयवमीवीप्सोहनीतुनद्वोध्यइत्यर्थःअयम
रीवजेनइतिकर्मवचनीयत्वेपेचमम्याइत्यपरिभाषितिपवमीअपपरिबहिरितिसमासः नतुवाक्यवत्समासेपिपरिरोबवर्जनेद्योतयतीतिकिंमि

६

कै॰ध॰वि॰ तिसमासस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इत्यत आह अजहदिति वृत्तेनं संबंधाभाव एवं च त्रिगर्त्तेति षष्ठाभावप्रतियोगिसंबंध वद्ध चिकर्त्तेति वोध तदाद वर्त्तमानीयस्तर्ज
८ नद्दति त्र्यवयवीत्वनर्थक्यादिति इदं चिंत्यं इदं शास्त्र दृष्ट्वा अन्ये तु हेतुरूढेरमन्त्रभाष्यकारिस्य स्वप्रयासात् अर्थः परिहरति चिंत्यमिदं स्तत्रारूढेः केवलत्व वर्जं भेदनं
मात्र परिशिष्टार्थीत्वा भात् तस्मादयमत्र भाष्यार्थः कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थसंबंधपरिच्छेदकत्वेन मत्र विभक्त्यभावेन तत्त्वात् लभ्यवाक्यार्थ
कः परिः किंच वाक्य दृष्ट विभक्त्यर्थानंभविरात त्र समासेपि वशक्ति कल्पने परिकल्पकलाभावः नहि समासस्य पदार्थोन्तराभिदेशात् शक्तिस्तत्र तद्घोतकाये
त्यत एव घन श्यामादावित्र घनयोगपरिशिष्ट लक्षणात् लाघवमात्रार्थे प्रयुज्यतेसम्मकार्थस्य वधीहि त्याही कथ रिवेति वाक्यादेरान नतु पर इगुणस्सह
नमस्कृपाकुत्सनेनिंदनेकोपः क्री ध्याईमीयीमादनेभर्त्सनमिति कथ्यतेभिकार्थी स्वमत आह यद्यपीति नन्वकुत्सनेति कार्यं विनापिकास्तीभवति
नत्वकाशा विना कार्यमिति भावः कोपाभावेभर्त्सनं नस्याद तत्त्वारोपितः कोपोस्तीत्याह प्रथ कुपिताइति इत्यस्वमल कृतायघास्य हीनानि देशनि
हस्यापितस्त्वबंधनयत्राह कुत्सनभर्त्सनग्रहणेतिस्व न स्मृतिरवंत हियम आह त्रैष्टि सान्सेरिति अतोस्य कुत्सनयोः पृथक् ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थ
स्तहा हयरवोहाति विनाप्यस्य येतस्यस्वमितापि नतुकोपाभावे भर्त्सनेनैव कथं स्यादतआह भाष्यलाल कतिपकवद्व्रीहिवत नतु द्वित्वस्य नियोगेन विधा राम॰
नात्कथमत्रप्राप्तिरतआह केवल इति स्तुप्रलुक मभ्युपगम्य दोषाभावमुक्त्वास्तु प्रलुगवनास्तीति मुक्तं तरमाह समासग्रहणं चेति विध्यर्थेत्वेत्व प ८
सयइति प्रतिषेधं वाधित्वा बहुव्रीहिवद्भावात् प्रातिपदिकत्वे स्यादिति भावः वस्तुतो द्वित्वेकृतेपि स्थानि द्विर्वचनत्वे स्याति विवाहेन द्विः प्रयोगाय हृत्कृ

था ३

पुत्रस्य प्रत्यपोत त्वेनाभत्स्य इतिनिषेधो उवोरः यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र द्वत्व मात्रेण प्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्हि द्वन्द्वेनापि तुल्यमितिचिंत्य मेवैतत्
पुंवत्भावत्भावइत्यपि चिंत्यं हि सर्वनाम्नोपि मात्र इत्यनेन वाच्य सहित नि घटकोनेकभाग स च्छेदवे भाग स्य चत्र तत्र एकशेषेद्वि कृत्वा सर्वे से इत्य
त्रोत्तरयरस्य च न नचैवं कृते तस्मादेकद्रत्यादौ दर्शितादि वस्तु प्रलुकिल रूपाप्रतिमाप्रात् तत्र हि तत्र मे च मा सुत्वापतिपत्तिर्ये कृतभाष्यमेवर
घणीयेः क्ते द्वित्वे तुल्यस्य भेदा स्तु नार्थि नक्रिश्चिति नदोषः न च कार्यानुदेशी त्वं तैव घृ वसन्निरिति लक्ष्णाभेदान् एक उत्पन्न पुनः स्तु वौर इतिदोषः
कार्यातिदेशोपि प्रातिपदिकत्वरूपकार्यमिवातिदेशेप तेनद्वारेव कार्यान्तरस्यतत्रदर्शनात् ततः सुब्लोपात्स्वशास्त्रेणैवेति च दोषात् अत एव भयोत्त
नाहव्याख्यानय इति द्वान्तमाष्ट्यस्तु प्रलोप पुंवद्भावविषयत्वनन्यन तात्र न्यथा स्तु तु प्रतिपत्तित्रवक्तव्या स्यात् मम तु स्वरूपं नोच्यप देनत्वे निमित्तम्
त स्वाति पदिकत्वलक्षणा त्र दोष इति वोध्यं द्विर्वचनस्य नियोगेन विकृत द्विर्वचनेकशास्त्रानुवादेनेत्यर्थः अनेनैव तद्दिधीनेहिएकशाद्रतिनवाने
तत्परत्वाद्वित्व स्यैवाप्तेः अत्रस्य तु न प्राप्तयवारः अनेन सहयेन नाप्राप्तिन्याया भावात् द्विर्वचनमप्यनेनेति अर्थाविशेषानिर्देशोरितिभावः नापेवा
ध्याधिकाराह्रति समुदायोपासोप्येकदेश स्वरितत्व मतिज्ञानात् शायदानुबन्ध नि नतु मध्येपिसंबन्धः स्यादतआदप्रेरितिनतु तेनैववीप्सायांद्विर्व
चनस्य सिद्धत्वात् अनेन पुनरुद्विधानमर्थमतआह सस्यपीति बहुव्रीहिवद्भावादिति प्रातिपदिकसंज्ञातिदेशाद्धरितिव्याप्साय इति अत्र
रसत्वेगाति आवाधिचेतमनेनत्र अत्र पुंवत्वं तुल्विया पुंवादेस्यनेन अतिदेशाव नेनोत्तरयरत्व सेकार्थेनाप्य त्राधेत्वा भावेनवसामानाधिकर

कौ॰श॰वि॰ ८

रायस्य समस्तत्वादिति भावः ननु एतत्सूत्रविषये पूर्वत्वं कुतो नोदाहृतमित्यत आह एकैकेत्यत्रापि न चात्रेति । द्विर्वचनविषयेऽस्यार्थः संहितैकपदे नित्येत्य
स्य समासस्य ग्रहणस्यास्य धर्मेणाखण्डपदस्य वा ग्रहणे सिद्धे भावः तदेवाह अग्रेऽइति तत्र हस्रणात् कारिइति तत्रैव भाष्यकारेणोक्ति शोधश्चात एकैकपाङ्के सत्र
एकस्मिन्नेव ग्रहणाद्यानुपाः कुर्वीति न चात्र स्यादिरूपयोग श्लिष्टः मस्त एषामिति स्यादौ पुरुषसमासेऽप्य च ग्रहकरणेनावग्रहे संहितेनानित्यत्वस्यापत्ति
वेधकत्वादिति केचित्तन्न रत्नुम इत्येतावन्मात्रेणाकथ्यमावाक्षास्तीति रत्न आह नेनन्नकरोतीति म्हस्यारानां कार्यं कारणे मोघात्पीडितस्य मृपु
केऽप्रियस्य स्यात्तस्यागस्याग्न पीडितः समासे तो दात्तत्वमिति व्याप्यधर्मीति रेवाम्यापकधर्मस्याप्राप्तिरेशा इति भावः एवं पदमकृतिस्वर इति वहुव्रीहौ
महत्स्वेत्यनेन पूर्वत्वादिति अनुदात्तस्यावकाशो घुके इत्यादेशास्त्वातिदेशेनुदात्तत्वमेव परमप्यहि विरुद्धेति आतिदेशत्वाभावादिति भावः का
पाति देशोऽप्यतिरिमानकार्यात्तस्य तिरेशस्येव देशात् नयेवमुन्नेयात द्वारणो वोधन्त इदं पदं प्रकृतिस्वरः स्यादत आह यथा चेति अंतो
दात्तत्वमस्येतरत्तु एवं चाविशेषाभावाद्विचारोऽप्यमस्तुक इति भावः अनुवर्त्तत इति अयं कष्टतरस्यार्थः सन्निहितत्वाद्धन्न तत्र भाषितमन्त्रेव सं
वेशो ननु वहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र साशयः वाधृत इति तेन निपाता आद्युदात्ता इति एवं पदमाद्युदात्तं स्यादिति अनुदात्तं एवं समासान्तोदात्तत्वे विविशे
षाभावाद्वितीये पदे त्वतिदिशमानकार्यत्वात्तस्य तिदेशस्येव देशत्वेन परत्वेनाप्रवृत्तिनानुदात्तत्वस्येवमाप्तेऽस्वरितेसमास ग्रहणाय कर्म
एस्समाध्यानपरं भाष्यमिति स्यमानधर्मीव रुद्धत्वाप्रयेकार्यभावेनन्नेदं भाष्यमिति निदेशो आगौडितादोदात्तत्वात्प्राप्तेरिति बोधारस्येवा राम॰ ६

निमित्तभाष्ये उपक्रमेऽस्तु पूर्लोपयुवत्स्यभावादेवम्प्रयोजनेत्वकेऽम्रेडितानुदात्तत्वे नैवस्वरसिद्धावविशेषाभावात् अतएव समासवद्भावो नोक्तः त
थाहि सति अन्तोदात्तत्वापत्तेः तेन मुख्येति समास एव समासइत्याश्रयणादिति भावः एवं चानुदात्तसामर्थ्यादन्ये नातिदेशेन तयोरनतिदेश इतित
स्यार्थेनन्वेवसमिति तत्र बहुव्रीहिविशेषविधिष्वा मस्तु क्रमत आह समासमात्रस्येति एवं च भाष्यगता मध्ये सिद्धं च स्वं चदर्शितमितिभावः ननु स्य
लादिन्मः प्रकारवचने कतिपयो दावपि सर्वे च सा रन्नाह सर्वे धातुच सोमि चनेसमासे इत्यत इति उत्तरपदात्प्रसमासस्येतेनाविशेषणात्तु
ख्य समासस्य वत्तस्यहमिति भाक परं तु वहुव्रीहिवद्भावेन नोन्नरस्य मुख्यसमासत्वस्मा चयपवत्वरूपमुत्तरपदत्वमनेनात्र लोपइत्साङ्कः इत्यर
पइति आधिश्रायस्या वाक्यायां इत्येकः सपरोदत्यस्य न समास इति श्राक लभ्यान्ते वेधस्तस्मिन्नेत्याह चर्थशेषाय इत्येकसभासस्यैव तत्राग्रे
णान्वेति बोध्ये यथाभिधानं मस्तिक मेधारयवन्नेतु वहुव्रीहिवास्य तु तस्यैव सिद्धं किमर्थं नेत्यत आह कान्तेकत्यादि स्वार्थिककांत मेतत् आवा
धाविषये तु नेनाह शेषुपूर्वत्वे अत एव तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्तः अंतोदात्तत्वानीतिभाष्ये आम्रेडितानुदात्तत्वं तु वा अतिदेशेनस्वा
श्रयविरुद्धस्याभिवर्तेनात् आन एवाधिकारत्वेपितस्या आत्र पश्यतीति रितिको अं प्रकारे गुणः प्रकारोऽत्र साहश्यं अनित्य प्रसङ्ग इति सर्वेषामपि
साहश्येव नैमनस्य गुणवचनत्वादिति भाव आश्रिय तेते स्वप मिति साधारणेत देवा श्रिशाश्च लक्ष्म में लक्ष्मती ति कस्येत्तनयेति भावः न चैव
गुणवचनत्वे पठस्यमुत्तरइतिवत् भाराव कस्याश्रित्यापि केरा चित्तमुड्यते स्पत आह गुणागुणिनोऽभेद इति केचित् परस्वे वेय सा या

के.प्रवि:
१०

आनिगोर्वाह्यकोज्ञ इत्यत्रयोन रूपं साहश्यादिति भिन्नाभेदाय चारस्वलक्षणोसमर्थपरिणाप यागाविदिति सूत्रस्थ भाष्येणविरोध इत्यत साङ्गाय
चनग्रहणाभावे त्रिर्गुणावकरस्यादिसाहश्यस्यव्यंग्यतयासत्तानेद्विवचनंस्यादित्याशयः कैयटस्याप्ययमेवाशयः अन्यथाप्रकारेद्वित्वंस्याथ
भावात्रदेसंगतिः प्रकारे सर्वेषामितिगुणाव्यंजकत्वेनसर्वेषांपिगुणावचनत्ववत्रूकत्वेनेवेतिभावः तद्धेगपार्थगुणोभेदाच्चयेनषष्ठ्यापि स्या
दित्याशंकाबारणायगुणागुणिनोश्चेत्याधुक्तंप्रकारव्यंजकत्वात्प्राप्तोगुणावचनइत्यर्थइत्युत्तरभित्याह द्विर्वचनस्येति उपस्थितत्वात्
ननुप्रत्ययस्यप्रकृतिरित्यर्थः ननुप्रकारइतिप्रकारेवर्त्तमानःस्वतोगुणावचनइत्येवनार्थः किंतुगुणवचनःसन्योप्रकारेवर्तमानइत्यर्थइतिभा
वः तत्रहेतुमाह तत्रसर्वस्येतिप्रकारेवर्त्तमानस्यसर्वस्येत्यर्थः प्रकृतसर्वविशेषणत्वेपीत्यर्थः अत्रस्तदर्थोपातितदग्रहणात्गुणवचनोपदक्षिः गुण
वचनग्रहणसामर्थ्यादाह श्रोथेइतिभावः साहश्येघोत्येदति यपिइत्यर्थः एवंचद्विर्वचनेयच्छादयः आह्रुःसाहश्यमभिन्नोदभेदोयवारयन्हवी
वीप्सकाइतिभावः एवं हि पटुसाहश्यं तत्र घोतितं भवतिएवं चयस्यपरिस्पर्णोपटुत्वंयः पटुकार्यो णि सर्वाणिकरोतितिनयोस्ततःतत्कार्यकारणा
रासपटुपटुरित्युच्यतिप्रकारेवर्त्तमानस्येस्यापि व्यंजनयाप्रकारेवर्त्तमानस्येत्यर्थः इह प्रतिज्ञामात्र क्षितिः अथर्वेतिपत्नीतरोक्तिद्वारेणा राम०
केर्थेहेतुराभिधीयतेइतिभावः सामर्थ्यादितिः प्रकारेवर्त्तमानस्य सर्वथागुणवचनेनत्वादित्तिभावः एवं व्याख्यानादुक्तरत्वेविशेषइत्यीय १०
तिः गुणवचनग्रहणेतिगुणावचनस्यप्रकारेवर्त्तमानस्येत्यर्थ आश्रीयतइतिभावः गौर्वाहीकइत्यादौतु प्रकारहत्तितायाः सा कृतगुणवच

त्वमितितात्पर्यं आघपक्षेहि द्वितीयं प्रकारेंजनावृत्तिग्रहः द्वितीये प्रकारेतत्ग्रहोत्तरं हित्वमितिपक्षयोर्भेदः अत्राघयक्षएवस्यायानिति
ध्वतयितुंपुनरप्यथवेत्यादिनाभाष्येतस्यैवोपयादनेकेषांचिन्मतेनेतिवाभनादीनामित्यर्थः अन्येषांत्वितिजयादित्यादीनां तत्राघमभेदश्च
वनेभ्यःसावकाशस्वजातीयरोगुणावचनेसाहश्येनवकाशनद्वित्वेनमाप्तोपिवाधीनेष्यतइतिवामनः तत्रमानंचित्यमितिजयादित्यमतम
वपुरूमितिवोधयितुंनतन्नेतोक्तिगुणमात्रवाचिनोपिइतिव्यापित्यायादितिभावः अन्येत्विति वचनग्रहणावलेनगुणवचनादित्या
दाविवितिनदाशयः ननुवीप्सा द्विर्वचनेनैवानुप्रयोपिसिद्धत्वात्किंवचनेनेत्यतआह अप्रमेधोति वीप्सायामेवद्वित्वेवोध्यं स्वार्थग्रह
णामिति अन्यथात्राप्येकमितिचद्वीप्सार्थेसर्वेधइतिभ्रमःस्यादितिभावः मित्राथेत्वद्रुपयादयतिः रहभवूक्रमामितिनोभयनइति
किंतुप्रत्येकमाघहयदानेप्रतीयतइतिभावः ननुद्वौद्विहीत्याघयुक्तेद्विशब्दाद्विर्वचनाभावप्रतिपादनेतात्पर्याभावादित्यतआहभावेमा
षावितिः भाष्येभार्यद्वौतस्यविवरणंभाषमेवद्वौतिः नकस्यचिद्वजेनमितियथाग्रामोग्रामोरमणीयइत्यादौएवंचवृत्तेवितिवचनप्रत्याख्या
नेतात्पर्यमितिभावः लोडन्तस्येवेतिः अस्यवीज्ञारिमामेवनिरूपितोआभीक्ष्ण्यइतिवचनस्यप्रयोजनेवकुंनित्याभीक्ष्ण्यशब्देयरथे ५ भेदमर
श्नामाहननुचेतिः यथाजीवतिजीवतीतिः किंदेवरत्नोम्रतो वानिघतिवनिमश्नेरस्यापनरस्य आभीक्ष्ण्यविषयइतिः क्रूटइत्यादिआदननमित्यर्थः
द्विकेदाविद्धेरीतनविवक्षिताविनिः समतिक्रांतस्यचेतिः भोजनवद्रुतनस्यापिपौनःपुन्यावगमात्इतिभावः अत्रेनियमेआभीक्ष्ण्यविहित

कौ॰वी॰वि॰
१९

प्रत्ययांतसमभिव्याहारेइतिप्रत्ययार्थीयंतेनपच्यतिपचतीत्यादावपिवंसतिद्वित्वेक्लानायरात्तं अन्येत्विति आमाहुश्चिवाजेतु अर्थांतरेपितयोर्विधानेनकेवल
योक्तद्योतनेसामर्थ्याभावइति आद्यंव्याख्यानमपिनयुक्तंतथाभाष्यइतिभाष्यस्यमेकोवेमानाभावात् नित्यवीप्सयोरित्येवसिद्धमितिद्रष्टव्य
विरोधाद्वयमनित्यनित्यत्वकृतामपिचिंत्यमेव अप्रधानक्रियाकृतविछेदस्यनित्येआभीक्ष्ण्येपिचात्ववश्यंभवत्वं विछेदस्याप्रधानक्रियाचभुक्त्वाभुक्त्वा
स्वादेत्यपात्तव्रजनादिरूपेवजेपस्थितयरिसाधिमानाभावात् एवंतक्तोप्रत्ययस्योद्योतकइत्वाभ्यामेवव्रजनादिनिष्ठाभीक्ष्ण्यस्यद्योतनात्तक्तोद्योतस
मभिव्याहारेतिद्वःतस्यद्वित्वमितिद्वितीयपक्षेतमपिचिंत्यंसंज्ञावतीत्यादौनुकमलानिकमलानीतिवद्रे एकेजीवातियद्देदिद्योविछिन्नजीवनलक्ष
कमितिनतत्रशास्त्रीयद्वित्वमितिमप्रतिभातिएतत्सयोजनेतुयोनपुनरुक्तेनचिद्योतनेसोत्रद्वित्वाप्रवृत्तिःतायननिमितिनित्यवीप्सयोरित्य
त्रतुपदार्थिनप्रसक्तिःकश्चिद्विपर्ययेस्यदितिचक्रतनकृत्स्नस्यवज्ञायकेतस्यनोद्येवप्रवृत्तिरितितिनयदंतेननतस्यप्रवृत्तिरित्याद्वःविषयसप्तमी
तिपरसप्तम्यांतुरादिद्वित्वंचनस्यशब्दांतरप्राप्तानित्यत्वेनविप्रत्वादितीयेप्तदेसप्ताहितिद्विरुक्तोत्याग्रयष्टत्राचिद्वित्वद्वित्वेप्राग्व्रवरार्धेत्वसति
चतस्मिन्नुञ्जितातिभावःतनद्विनोपइतिकृतरदेडेपररूपंचप्राख्याप्नोतितिपरएवंखंडस्यपररूपमेवेतिअन्यथाडाच्यराकृतितेपर
रूपविधानमनर्थकंस्यादिभावःयदातपररूपमितिनित्यमाम्रेडितेडाचीत्येतत्स्वत्रापिरितिःहानिकारीः आश्रीयतइतिअयकश्चना
ख्यामतइत्यर्थःवशब्दग्रहणास्सप्रयोजनंतस्माहपररूपस्याभयातिअतएवडाजभावेपिकचित्भवतियदत्यदेतिःअतएवनाम्नेडित

राम॰
१९

स्यांत्यस्यतुवेतिचरितार्थभाष्येडाचिचेतिचततरभावेपात्यपिवोध्यंअत्रेदंवोध्यंअन्योन्याश्रयपरिहारायप्रमाविषयस्तमन्याअवश्यकत्वमितिःकोपदाघा
दीतियाबहूर्थप्पिएवेप्रथमशास्त्योर्योर्थस्तस्यातिशयविवक्षायाभित्यर्थःनन्वेवंविशेषाविहितत्वादातिशायिकस्यद्वित्वेन्यायःप्राप्तोनोत्यतआहत
त्रभिन्नार्थत्वादितिआतिशायिकशब्देतुप्रातिकारिःएवंत्वमितिएवंत्वातिशायइत्यर्थःइतिसंदेहइतिःप्रकरणादिवशाद्वानिर्णयइतिभावःएवं
एवंभुक्तेइत्युतरक्तअन्येभ्योभोक्तुभ्यःअतिशयनेत्यर्थःएवंगम्यते अयमपीतिअन्येभ्यःपुष्पतरुभ्योतिशयेनेत्यर्थःअन्येभ्यःएवंमितिअन्येभ्यो
तिशयनेत्यर्थःपाठांतरेणैकवाक्यमाहअदेवोतिशायिनिःद्वितीयआदिशब्दोतिशायूलक्ष्यकइतिभावःएवंचेदंवचनंनावश्यकंएकस्य
एवेशाद्वस्यातिशायलक्षणायाप्युपपत्तेःकिंकृतमितिःकिंसाधनसंपन्नत्वरेवकृतनमित्यर्थःयरिप्रश्नप्रसयोद्वौनिगदइत्यसार्थकार्थनंस्त्रीलिं
गतिस्त्रीलिंगशब्दाभिधेयेभावेदत्तेभानयोरित्यर्थःभावश्चाविशेषात्स्त्वतद्वितोभयोयातोपिसम्घानेतदाहभूतिःन्तद्वि:संयत्स्त्रचद्वेस्यादि
निगादनकभीमतोर्थःस्त्रीशब्देनस्त्रीलिंगःशब्दःकर्मवद्भासमासःक्रियाव्यतिहारइतिपरस्परकरणमत्रसःसमासबहुव्रीवत्स्वबहुलमि
तिअनंतरत्वान्नेनैवचबहुलशब्दस्यसंबंधइतिभावःअतएवभाष्येपदानसमासवारितिवोक्तसमासबहुव्रीवाभावादितिअत्रनित्यस्तरभावः
तथेवभाष्योदाहरणात्एवंचपदेतिमत्रेत्यर्थकंभाष्येप्रथमेकथचनंभवतीतिबहुत्वग्रहणात्सिद्धोयमर्थःपरस्परप्राप्तेतसहत्वा
द्यभावेनपुंसकेनोभयविसादेपदेखेडेःसप्तमीःपुत्राद्यपेरूपावावाप्तिकेषुकर्मधारयबहुसदासंबंधज्ञापनायाप्तसमासवदितिक्रिःउन

के॰शे॰वी॰
१२

रपरस्यापि विभक्तिरिति नन्वितरेतरयोगे समासवद्भावात्तु पौर्लौकिकस्तु दामातुनः स्वविभितिनोत्तरपरस्यापत्तु विति चेत्तत्र तत्र रयरीत्तरवर्ति सुपरस्यार्थेनारो
घात् स्त्रीनपुंसकयोरिति सर्वनाम्नो ह्रस्वमात्रे इत्यस्य स्त्रियामित्यकरणाद् इह ह्रिःपाठेन नपुंसकेपि प्रवृत्तिरिति भावः तत्र नपुंसके पुंवत्त्वप्रहते फ
लं विशेषं पुंवत्त्वं तु एवं खं इत्यवरतु कं इर नपिश्तरितरथा इविषयं त्वन्यो न समास चण्डोवाभावेन हानित्वाभावान्नसातत्वल हृदयाव भावः स्त्री
वेवा हिरह्रिः स्वमोः समासे सोरलुक्केति सिद्धं वाङ्लकाश्रयमिति वो ध्वं अत एवेतरेतरमितासावदङ् भावः अन्योन्यसंश्रयत्वेत इति ह्रिया
मिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्च अन्योन्यसहायादितिसर्वस्य इदं इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्च संगच्छते तथा नपुंसकेन्योन्यमिति एवं यदि सोरमना
वापि वाङ्ग्रकारे ववोध्यः परं तु उतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरद्डिति अर्थस्य सर्वादि सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादितरेतरमितारोनादड्प्राप्तिः अन्यो
न्यमिति आललपादिमारावपि स्तुउय इत्तुं शक्य मिति वत्सामान्येन नपुंसकमिति रीत्यान्यप्रादस्ये घाद्वित्वेन टाप एवाभावः स्त्रीनपुंसकयो
रित्यस्य तत्समानाधिकरणयोरित्यर्थः सुपश्लोपाद्विन भवतीति मत्ले मत्ले इत्यत्र लड्त्या दीर्घं द्वेरत्स्य आभिव्यक्तिग्रहणादिति लोकप्रसिद्ध
मात्राधिकत्वान्तस्येति भावः भाष्येन पुंसकत्वं चेति चेन्न कृत ह्रित्वाद्विवच नोत्पत्त्याभावस्य सं ग्रहः परस्यापावतावसमानानीति आमन्त्रि
तानि घातोप्रुष्म इत्यस्य दादेशा थस्तु वंतस्यैव विधीयते तिङ्तिङ इत्यादि विधानक्षिङ्न स्पे त्यादिम्भ इत्यक्त्वादिसाधारण्येन पदस्यैवको
येयोगेषु अंतरमाहार्थेन प्रयुक्तस्य चेति न चोतः पदद्वयनिबंधने इष्टि स्पर्थः यत्र समानवाक्याधिकारो नास्ति तत्रापि तदुपयोगाभावमा

राम॰
१२

दकुत्वादानिति ति एवं च पदद्वयनिबंधन सामर्थ्यात्तत्र वक्तुमशक्यत्वमित्यर्थः अनभ्यस्तत्वेपीति स्तु पः प्राग्नोगास्येत्यर्थः समुदायपरे तिस्तुत
समुदायपरिस्यर्थः कस्यचित्कार्यस्येति ववरूपमात्रावधिपरिग्रहे तु दात्तस्वरितयोर्यणादिहादेवसमाणारात्मासवैकाये क्षिद्धमपि मेसोत्तरं अस्याव
धे रूपादानत्वस्यानुशीधेनेत्याह यदिदन्त्रीति यरोकारेथा श्रयः स्वर इति मध्यमपरलोपी समासः तदोहयणा अयइतितत्र यणानिमित्ते एकार
यः स्थानीइत्यादेवस्मात्मरास्वितितदंतमेव पदाधिकोरस्योपयोगादिति भावः स्थानषष्ठीति षष्ठीस्थानइति परिभाषणादिति भावः हल्स्वरितस्व
रविधाविति स्पष्टाप्राप्तिः स्वरोदेशकविधेरभावात् कचित्स्थानि षष्ठीति नेषास्थानषष्ठीतिभाष्यंतु प्रकृताभिप्रायेणेति भावः प्रत्याख्यायते स्या
नेषूष्ठीति भाष्यस्य षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रे प्रत्याख्यायत इत्यर्थः स्याह योगेइति स्थानसंबंध एवेति अंतरेणत्वादिति भावः स्यान्यन्तरीयादानादि
ति हेतो मो हेतोमीनइत्येतत्साधारणं वैमत्वाहेत रमाह प्रयोगमहत्त्वादिति पूर्वमानयोग इति षष्ठी स्थाने योगेत्यंतस्मिन्नित्यर्थः न स्थानषष्ठी
ति भाष्यस्य न स्थान षष्ठेवेत्यर्थः प्रातिपदिकांतस्य चेति च स्त्वर्थे असमासनिर्देशादिति समासनिर्देशे तु पसर्जनस्यान्येन संबंधाभावः स्यादित्यर्थः अ
नुदात्तं आदिरे वोदात्त स्वैति स्वरितस्याप्युपलक्षणाय इदं सभवः अनुदात्तस्यानुदात्तविधाने फलाभावादिति भावः सर्वावयव इति अवयवका त्स्नेह
ति सर्वेशब्द इति भावः प्रत्ययस्येस्वरेणाविकरणास्वरेणकश्चिदिति लुडंते सर्वेत्र तासिः परस्मैपदधातुको नुदात्तत्वान्नोमिरुदात्त तत्र दितीयेविषये
करणास्वरेणाकश्चिदिति लुडं ते स्युः ते मारात्मनिह तिस्वरेणातो दात्तः कर्त्तव्यो विमारीमध्योदात्त इति भावः न स्थान षष्ठीति यथा नोसस्मितस्थानष्ठा

के॰टी॰वि॰
१३

अत्र संहारस्तथातस्मवादकृतमाद्ेपरसेतस्यीत्यर्थः तत्रलिंगादिति अवयवषष्ठीलिङ्‌देङ्जायकमित्यत्रानतो येन अङ्गत्यर्थः असपीति नन्वति त्यनेभाव
यवयषष्ठीलुंभवज्ञाप्यते इतिनदोषः स्वरविधौ संघातः कार्यीति षष्ठेज्ञामना ह्रस्वविधोधंङ्‌ हो अत्यिपिएवं कारिशाइति ते अइत्यादि स्थितौ उमिउ
मा श्चेति एवं कारेणइत्यर्थः वत्रनौ तेषु आभीवोज्जनपदेनौ इत्यादिषु तत्स्व यव इतिवङ्‌मीहि नन्वमुष्माद स्मदोः प्रातिपदिकयोः पदत्वाभा
वात्समाना धिकरणेनाचयः कथमुपपद्येत आहृतेनेति नहृतः प्रतिपन्ने रितिकिंतु पदयासु ष्मदस्मदोरित्येव प्रतीतिःस्यादितिभावःनन्
यत्रम ष्यादिसद्भावस्तत्र युष्मस्म दस्माहोरदेशार्थ स्यत्रहणेसादितिकथस्तविभक्तिकयोरादेशास्ति द्विरत्त आहयष्मादे षितितत्स्य लेवल
लेइति नत्यक्कतिलमेवतत्स्यत्वमित्यभिमानः तत्रतत्स्यत्वमितिअसत्त्वआधारत्वायोगात्भाष्ये श्रूयमाणविभक्तिविशेषणाभिनिकमेधार
पराभेःकसेधारयः अयोरुयेयत्वादितिपाणिन्यादिपुरुषीयत्वाभावादित्यर्थः अथास्वीमत्वादितियावत् अर्थैकत्वादिति विभागिमतिमाकांसाव
यवकमेकार्थवोधकंपदेद रंचकमित्यर्थः इहलितिः अस्मिंञ्छास्त्रेइत्यर्थः परिभाषित मितिसमर्थसूत्रेइतिभाव एकत्वं विवसत इतिअस्य
थायंदङ्गेगाननेनतारोअतिप्रसंगानिवारणादितरधिकरणेलौकिकवाक्यलक्षणकरणाचानर्थकंस्यादितिभावः कृतइदं नयारिभाषिकं कुलेकति
ङितेवत्विति रूपितमर्थे सत्रेतत्सद्वेवात्रवं कैमुकंतत्रैकस्येवतिङःअवेणालकथमदोषोत्त आहवाक्याद्दयभितिसमर्थपरिभाषयैवातिप
मगिन्द्रसमाशंक्याहतत्रानेनेति वक्तृतस्थितस्मिन्नेकार्थीभावयेणसत्रीयोऽन्वद्धितीयान्वनेनएकार्थीभावात्स्याद्दपान्तत्रसत्रेत्र
भा

राम॰
१३

हणात्समर्थपरिभाषायाअत्राप्रवृत्तेरित्याहुः केचित्तुसमर्थइत्येवात्राधिकारिकंनेऽमेसमानवाक्ये इतिरूपवत्ताधिकारप्रयोजनंदर्शयतिइत्याङुःभ
स्केत्केनयाकेनेतिमस्तभद्विभ्यनीत्यतः प्राणोदनेपञ्चामीत्यधाहायेमितिभावः विधाविति एवं चैतस्मिन्निषेधेपितस्मसंबंधइत्यर्थवोधकंवाक्य
मितिभावः युष्मयुक्ते चेति अन्यथासाक्रान्तेवंधेवरितार्थशास्त्रेपरंपरासंबद्धेनप्रवर्तेतेतिभावः समानवाक्याधिकारात्युष्मयुक्तेपिभव
तीतिवोध्यंनचवेतिसूत्रे तत्रसमानवाक्येइत्यस्याभावाद्युष्मयुक्तेन प्रवर्ततेतइतिवोध्यं अतएवभाष्यपृष्ठार्थे प्रतिषेधइत्येवोक्तं विकल्पेन
तियपोयाणांसहप्रयोगाभावादितिभावः भाष्यपूर्वोमीमारानकिमर्थ आहभाष्येस्थितिसपूर्वायाः अवस्थितेतितयैवृत्तिहलाहुचनानत्स्यर्थे
मितिभावःकातिकस्यानातरंभाष्येअपरआहेतिनन्वेवंव्याख्यानेसपूर्वायाइतिविकल्पोन्वादेशोनभवतीत्युक्तंइदानीतत्रविकल्पइति
फलभेदात्कथंसाधुत्वमवसेयत्यतआहविरोधादिति परव्याख्यायाप्रवीथारव्याबाध्यतइत्यर्थः पूर्ववाक्यमित्यस्यपूर्वंभिन्नव्याख्या
नवाक्यमित्यर्थोवोध्यः तिङोगोत्रा पाठश्चाइनकमेषुत्यसामोत्रादीसुखनइत्याहयद्यतइतिनचैकस्मात्वाक्यात्साठविशेषणाम
वुदात्तविधानेचेत्युभयंकथंलभ्यतइत्यतआहअयंचेतिउनिङः विनापिचेतिक्रियाकर्मभावेवीनाप्यन्वयः स्तुचचः अर्थेवादिति
लौकिकेकवाक्यत्वभावित्यातिङग्रहणेकृतेवौतिककारणात्समानवाक्याधिकारे यारिभाषिकंच वाक्यमाश्रित्यप्रत्याख्यातेतत्त्वा
वश्यकमित्युक्तमेव अतएवयश्यम्नाधावतीत्यारेधावतीत्यस्यनिघातःप्रयोजनंचमुनीनांप्रामाण्यमितिदिक् एकत्वस्यविवक्षि

नत्वादिरिति चिंत्यमिति तत्रकं समर्थसूत्रे निपातेर्येतेदेः तस्यैव विहितसायामित्यस्य स्यार्थः प्रायोगिकमिति तद्धितत्वमनवयववमिति भावः शास्त्रीयेरू
यामिति शास्त्रीयस्य कल्पितप्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवकस्य ग्रहणोऽस्त्वर्थः शास्त्रीयप्रक्रियायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः समकं सूत्र
स्यायुक्तत्वमनसिति धापादृतत्रेतितापकेनैव विवीहइति भावः चेदर्थेइति सत्रु चयादिषु इत्थ्रस्य इत्थं इर्थपितरर्थग्रहणं च चिन्हेइत्संज्ञ
कराकारइतिभाष्यामिप्रायः अध्यर्थोचेति तदुमयारकं भाष्ये मचपितृभ्यइत्यादिनचेतस्यचनैवेत्यर्थेइतिभावः अप्राय श्चितिकृतो चेत्
त्राण्यवधारणार्थेइति वोध्यं सा मश्चिन्तिः प्रायश्चित्तं अप्राप्यं चेन्मरिष्यतीत्याद्येकवाक्यताहशमस्यापिनप्रायश्चित्तमित्यर्थेइति केचित् छं
दसनेतानन्वेनेकस्यैकर्थहियोगास्यारत्यआहहेतुहेतुमदिति पद्यपीति अत्रापिहेतुहेतुमद्भावसत्वादिति भावः सत्तावस्थापाभवत्यतिप्रा
त्रेसीउपतीत्पस्यार्थेइतिस्युर्येयायाप्स्मरइतिक्वचित्पापाप्मदइतिपाठः तत्र पापहेतुत्वात्पाप्मा भरादीनां हि विकृगानां दोषेसुगतानांतः प
स्मान्मरपुत्रः पुरुषोमघपातादिनाव्याकुलचित्ततयाऽज्ञानादन्तवदृति तस्मात्समद एवअन्तवादिनं पुरुषंयुनाति अन्तवेतवरत
दोषकृतमयाविद्योअनकरोती त्यर्थः यद्वाअन्ततवदनजन्यमनःतनस्वभ्रातिमलत्वादेवेत्यर्थः पायासंवधएवात्रयचनक्षितिभावः
एकमन्नपदितिआद्यमित्यर्थः तत्रएवंरोतिअपिरहितेनानिनेत्यर्थः वचनमिति अपिरूपीत्यर्थः तुयथीश्पताप्तद्विषयेऽनिघाता
प्राप्तानतत्रनिषेधसंवधसंवधसंवसमवइतिशंकतेः भाष्येयथापुनरित्यादिप्रतिषेधउच्यतेतीसेतेतःउत्तरयतिरहापीति ऽहम

संवेयुधिकरणादितित्रागमनमननयोः कर्त्वभेदादित्यर्थः प्रह्वोसितुसहिमन्येरथेनयास्यमीतादेवेककत्वकत्वरथेनयास्यामीतियहिवमन्यसे
इत्यर्थः अतेत्रत्वादितिसूत्रेइतिशेषः केचिद्राद्धशितिहत्यनुसारिणा भाष्यानुक्तत्वमत्राहकिनीदंजात्वपूर्वेनिमित्तेतिज्ञातुइत्यतन्निमित्तेति
ईतानिमित्तिज्ञातुपूर्वकतिङंतेनानुदात्तमिति सूत्रार्थात् कष्टित्पुरुषोभुंक्तेइतिग्यवहितोपिकिंचतेनविडसेरेणयुक्तोभवत्येवेतिभावः।
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते एतस्य प्रथमस्य प्रथममाह्निकम्॥ गणेशो लोष्ट॥ नन्वत्र प्रकृतिभा
वोनप्रकृतौनेआहइतिद्यां नुसतिषेधएवेति कर्तुरन्यइति कर्तृत्वत्वइतिवार्त्तिके कर्त्रपरिनकुर्वेसित्रेलभ्यतेतस्यान्यत्वे इत्यर्थः कर्त्रन्यास्य
त्वइतिवावार्तिकपाठः कर्ममेदादितिकर्तृत्वत्वइतिवा लोइत्तत्वइतयोयेधलोरकंतत्सर्वेयघस्त्रभवतीत्यर्थादितिभावः सर्वान्यादिति
समासस्कसोत्रत्वाद्वोध्यं तृप्तविभक्तिकं वासर्वनिमित्तंयरंतनुकारकपदवीचनतनच्छेरेकत्वात्स्त्रनन्यस्वात्रकोरकमतआहका
रकशेषेनेतिसामर्थ्यादितिभावः कर्मत्वामेदेपिइति अतएवात्रेवक्ष्यतितिङ्गामेकइत्यादिभेदादितिनतुसत्स्वस्यपदेनेककारका
मिधानादितिवचतदिकत्वेग्रामःयाककर्तृत्वाद्यापत्तिः एवमोदनंपचतिदेवदत्तेथाकपचतीत्याद्यापत्तिरितिवा अकारकाधिकारस
हकृतेः कर्त्रयासितनमतित्यादिभिः क्रियाजन्कत्वतन्त्रहात्ववोध्ययत्वादिज्ञानस्यतत्त्वकारकशक्तेर्विवक्षापानियामकत्ववोधनि
नतदस्तीत्येनतच्छेत्रविवक्ष्यादितिभावः इदचिंत्यमप्रथमापंचम्योकारकइतिसूत्रस्याकरविरोधात् आगमनमीत्ततनिरूपितकर्त्र

कै॰ टी॰ वि॰ यथा क्रियाभेदेपि कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति भाष्यानुपपत्त्याकारकत्वं नेद्द्ये ग्रहतस्तत्र तुल्यं तावित्तु दाह स्तोशादिषु वदनभीक्ष्णमिति रूपिनश
१५ क्रिये दातृएकत्वमपि भाने इत्युक्तमिति वो ध्यं आप्येत्वीसवात्रि नितिदं तद्यस्य सर्वं दित्वे कारकमभेकिं चित्स्पत्र कारकमित्यर्थः सर्वो
स्यात्प्रतिषेधो नेति अत्र पक्षे सर्वकारकं लोट् नेय इत्याकारकं तन्म अभेदं नेयं किंचिदप्यत्र पूर्वीकृत निघात प्रतिषेधो नेत्यर्थः न पुनरस्य वोन्य
द्विधानेवेति लोट् तेय इत्याकारकं तत्सर्व तन्त्र किंचित्त्वदपि तदापि निघात प्रतिषेधः स्वेत्येवमर्थः सर्वमित्तु प्रविभक्तिकं कारकविशेष
ण तत्रातेन समितिर्द्दिरश्रीयतिकारकमत्र नेति अन्याभिधाने इति भाष्यस्यान्यस्य कर्मणा आख्यातवाच्यत्वे इत्यर्थः स्तदाहयदेक मेवेति
एकद्रव्यात्मत्वस्यान्ये नेष्टेति तिनार्थे इत्यार्थं कत्र इहरा मिति न चेद् भवसर्वमिति एवं च व कत्र्याभिन्नस्यैव्याख्यायुमिति तदा चेम न तिङ्त्र
तरणात्वा दितिभावः सर्वेग्रहणात् आगच्छ देवदत्तयाममित्याहु बभौ ज्ञावयनमित्यत्रापि द्वितीयान्त प्रतिषेधाय सर्वे चे कारकामन्यत्रात्त दाम निघात
प्रतिषेधस्तिस्त्वाधीनः योगश्च नसहप्रयोगमात्रं किंत्वर्थद्वारकः इत्याह लोडंतेति अर्थलक्षणाद्दिति अर्थद्वारकत्वस्त्वार्थीन योगश्च
नसहप्रयोगमात्रं किं त्वर्थद्वारकः इत्याह लोडंतेति अर्थलक्षणादिति अर्थद्वारकत्वाद्यर्थः शाक्रैरेव वाक्यत्वमिति पक्षे एकस्यैव द्रव्यस्याभिधा रास॰
नान्तु शक्यत्वान्यपदेन ग्रहणादित्यर्थः आस एकांतरमामन्त्रितमोत्य स्यामंत्रिते पदे मित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेकांतरत्वमत आह नोत्याह १४
से तिएकांतरत्वमिति अंतरस्यनीसंतरत्वमवधायकं एकमंतरं यस्य तज्ञ्ञावस्य कस्य बहिस्त्वमित्यर्थः वस्तुतस्त्वत्र वत्करणेन सम्यग्रा

यानित्रनेस्तत्वमितिवोध्यं नेकश्रुतिरितिसुतोदात्तलोपरेकश्रुत्यमवगं केनवार्थेनामितिविसंश्रय्य सामर्थ्यादिति त्वनं निकशुष्क
इत्वाविलेने कश्रुतेरेव प्रासत्वादित्यर्थः यथा चैकश्रुतेरेव माप्तित्वो पपरिहारस्तु शुभविष्यति सेकश्रुत्यशब्दभावसत्यया सर्गेनिय
रिहरति एकाश्रुतिरिति तत्तरः सामर्थ्यमिति मध्यामकयागात् शब्दानोपाटानाद्यो मनिधीनंतथासामर्थ्यादयो सर्वेः लक्षणमप्रतिय
तीक्ष्णपरिभाषयाद् स्वाचकपदेद्वाराणोनविहितस्य प्रतिषेधइतिसामर्थ्यमिति भावः उत्तरस्मादकश्रुतिरिति अर्थातरस्य निरन्तरपदार्थविपक्ष
पक्षेत्यर्थः ननु परत्वादेकश्रुत्यस्यासिद्धत्वा निघातस्वप्रामोतीत्युत आह तत्रेतिनन्वत्रावसरलोकस्य निघातप्राप्तिरित आपवादइति
नोत्तरितिनिर्देशात्तत्पायोनास्मेदेति भावनन्वेवमेकश्रुतिनिषेधे मानाभावोत आह केवलस्य चेति सा च काशेतिपरत्वात्सरत्वाभावेन
निघाता प्राप्तेरिति भावः परत्वादिति इदं च यथान्यासे वार्त्तिकोक्तौ कर्मतु असिद्धत्वान्निघातोभविष्यतीति बोध्यं सान्निपातेति अंतरंग
त्वादएवनिघातेपश्चात्स्वरूपमात्मनो यस्यार्थः वस्तुतः सिद्धत्वादेकश्रुतेः एवं निघातेतस्या प्राप्त्यासतिविप्रत्वबोधो एतेनार्थकृतवि
हिरंगत्वोपमपोपिनकृतिः एवं च तस्यापवादनिषेधो युक्तः प्रतिषेधाधिकारविधानाद्वानिघातस्यापातिकभयनिषेधसिद्धिरितिभावः
अंतिकस हरामिति अत्र स्वागतसाविवसाहस्रफलकोनञ् ननु विपक्षफलकइत्यर्थः अत्रधेति प्रतिषेधे लाघवात्समात्राला
घवा देति भावः न च नंतिकयाहग्रहणासामर्थ्यात् इहरस्मयोरूपयोरपि ग्रहणमस्त्वत आह अर्थवदिति निघातस्याप्राप्तिरेकश्रुत्यावाधारि

कौ॰प्र॰वि॰
१६

तिभावः कथं पुनरत्राप्येतन्निर्णीयातत्राह स्वरत्वं मेचेति भाष्ये स्वभावितत्वामिति आद्य यद्द्वक्तस्यात्मने न निषेधः एकस्त्वेति च तस्याप्रसक्तिपरो
क्लात्‌ वार्त्तिके चैकस्त्य ग्रहणाभ्राकरणाकस्याप्य निषेधः इत्यर्थस्य यत्न कृणामित्याश्रम कृतोदात्तत्वमेव नवमीत्यर्थे केयटक्त प्राप्तिमात्रा
भिप्रायः एवं च सर्वस्य हेतु तिक्तस्य आमचूर्णिरेव दत्ते उदाहरणोक्तात्त्वेत्यौ नवकम भासतः क्तत्तदात्तइ त्तित्र त्सके यदोष्येवेति दिक् यद्वि
तुभाष्ये न्यपरस्येति पश्योरेवं इ नेरेव नान्येरित्यर्थे निघातानेदेति घटस्य रत्वाभावादिति भावः यरस्याप्य मस्य प्रयोग वत्वाभावादिसन्ध्यम् घस्य
ज इति कर्मेयाक्ति प्रधानत्वादिति भावः स्वरेवेति स्वरेदस्य वधारणाद्य था घत्वादिकमनिनातिनानि रेफस्य सविघमानवत्वं प्रत्ययी ति भावः न
उ केवलस्य हुद्रीस्त्य थे त्वाभावादिह च तत्सिद्धले नयस्वीकृत्तो प्याह प्रवेत्र योज्ञ नाम इति समानदाका स्थत्वाभावादाउाश्रयमिघानइहीत्यस्य
नस्यादतन्त्राह केवलोपीति आङो निघातो नस्यादिति आङः परस्य इहोत्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः प्राङ्घि घातइति त्वे ह्रस्यपरस्य तिसामासाये हुं
ह्यायकमिति भावः उपसर्गे योगे इति आङो हृतिहस्तित्ता मित्याद्दो केवलोपि स्याद्दिगोस्य थेः छ दसि हश्यतेद्दानि भाते क्तेन विरोधात्स कोत्तरमाह यद्वा
व इभेति हस्तिनत्र परिगतात्समाश्रयतइ त्सर्थो वणमादिति भावः एवं च प्राधान्येन गत्सर्थत्वमितितास यन्महास्तसपीति केवलस्यापि हृद्वौ
नो वेद्यप्रयोगादिति भावः उपसर्गेयोगेपीति इदं चो क्तोपयन्निन्नयस्याप्युपलक्षणं कथं नाद्दिरो हाचेत्यत्र विनोपसर्गे गतिप्रतीतिस्तत्राह के राम॰
वलोपीति न्त्र आरोपितप्रवृत्तीआरोहयति हसी स्थलमिति भाष्यादाहरणां तत्र स्थल शब्दे नह स्तपरिक्षिप्यमाणं का छादिमयमुपवेश्य १६

न स्यान्नमु च्यातेसोकर्षोनिशया मप्रेरणात्रद्धि वस्फलो शासापि इष्यात्रहि कर्मकत्वे प्रयं वार्थमिति तेन फलान्तरायनाभि निवेश व्यंभाष्या दिरो
ध्यादित्तितात्पर्यं भाष्ये क्षोदसत्वादिति सर्वे दिकत्वानां छं दसि च व्यवस्थितत्वादित्यर्थः च न विदिच्च अ गतोरिति तुभ्यो दोषो गतिसंज्ञैवनोपसर्ग संज्ञेति
भावः प्रतिषेधाभावादिति निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाभावादित्यर्थः अनिघातो भवत्येवेति पाठः अद्ध तोशश्च स्येति यद्व गान्तिसामतिनिघात
निषेधे प्राप्रसगातिरप्रोसने वपुनर्विधात्ते न नोपसर्गस्य ह्मणात्स्त्वं तस्य प्रतिषेधस्येवेत्यर्थः यद्दत्त्वानिसं सदादिह्स्त्तभाति सदादीनामुत्रा
रणमित्यर्थः एवमिहापि उच्चारितावादेसितस्मादित्यर्थः साहिति भावः अधिकरणासाधन इतिच कर्मकत्वाद्ह्मभित्सधिकरणोक्तः यदीज्ञाविभिति
गछद्दाय क्षिन्त्यदेवदनेन रस्त्वर्थः नाश्रीयनइति अत्र हियावदिति पुरिमाणाधिकवत्वंत चितिभावः सर्वे पूर्वे दृमिति हृतत्र हणीनत दि भन्नेते
गतीयात उत्तरउत्तसोवेसितेत्रे हाश्रीयत इति भावः ननु पंचमीनि देशाध्यवहितियाव दृस्य कृणावदितादो कथं प्राप्तिरतत्त्वाह पंचमीति देशा
धीति पुनःप्रसिद्धेनेति पुनरुक्तं दृनं तरस्यैव तत्प्रतिपत्त्यर्थमन्यत्र व्यवहितमतिपत्तौ ज्ञापकमित्यर्थः सञ्ज्ञनात्मनन्नुदाहरणाप्यामुकइत्यादौ विशे
षणासमासविभक्तिलोपेन सिद्धे किंमलोपवचनेने स्तत आह किमादिविशेषणाभितिन्नतुज्ञआमकशाश्रेसमासस्य कार्थीन्नतोपसर्जनाध्याय
नेनकथमस्यान्वयोतत्राह गुणाभ्रतायात्रपीति साधनवइस्यापि क्रियायोगात्त्यितकोकृत्वादिति भावः साधनवाचत्रापि क्रियायाः आकांक्षाव
तोति वा निपतेतत्प्रयोगाभावस्तेक रणादिप्रयोगाभाववदुपपाद्यं वेयधिकरण्यादिति दारुणाप इध्याय नेनक्तेति बोध्ये नइयवाचिना

कै॰ रो॰ वि॰
२०

सामानाधिकरण्याभावादिति भावः केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वादेव षष्ठिकरणेपि समासः स्तुत्यर्थेति बास समासविषये एवं समासान्तो ह्यान्त्वाय वीदोयं विघा
तइ ति तन्नु भाष्यविरुद्धं कल्पकर्मेणोशिति च षीतुन धात्वर्थभेदेनान्वयिकल्पेसाहचर्येणा ताह शास्त्रे व कर्मणोग्रेहणात इदं च समानाधिकरणांकि
याविशेषणानतत्वे तिवोधं अहुतययोगः काशादयः पठनवत्वनादौ भाः समानि रपि तिङ इदं स्तरेषु तत्र तथा विभः काशादिम्यः परस्य तिङ उत्तस
निपाति ये घटादीति निघातस्य निषेधे प्राप्ते प्रतिषेधार्थं तत्र सगतिकस्य तिङ तत्वाभावादप्राप्ते सगतिग्रहणं क्रियते इति नयथा गतिः सिध्यति तदाह
सह शब्दाश्रिति श्रुतेन सहेति भाष्ये सत्त्वना तमुनिन भिन्नेन तद्रूपेण विशिष्टं प्रकृतसूत्रे लक्षणीयमिति भावः तस्य स्तुवं तावि षयत्वे यत्कि
माह तत्रैव मलोपस्येति यत्र मलोप सूत्रे वसलियोगा शिष्ट्या यात्र स्य सहति रिति भावः नन्वेवं काशाद्याख्यापकदुरूस्तवकाशप्रदर्शन मयु
क्तमत आह सर्वत्र रयोरिति एकवाक्यत्वादिति उद्देश्यानेकत्वेपि विधेयैकत्वादिति भावः उद्देश्यानेकत्वेपि वाक्यभेदांगीकारात् सहयूल्मा
दित्यादिनानन्वेवेति त्यौपिकरूपाप्राप्तः स्थम कर्मणोप्राप्तेन सहनस्य वृत्तेः तुल्यबलत्वादिति भावः गतिरंशप्राप्तं वेति प्राप्तप्रवृत्तिः प्राप्ता
प्तविवेकन्यायादिति भावः तत्र सगतिरिस्यपि शेष्यतयातिङ तोपादानोन्वय्यत्काद्याप्रवचनीयादौ तिङ निघातः तिङ तिङ्ङूस्य तेनाभेन वे राम॰
ति से देहि य रत्वादर्ने नैव तत्फलं प्रतिषेधाभाव इति तात्पर्येनन्वपि ग्रहणादगते ति डः तस्यापि निघातेन नविधीयते प्रतिषेधवाधनाय २०
ति विप्रतिषेधानुपपत्तिरवयवस्यैवेस तत्र आह अपि ग्रहणात्वि ति अभेदं विवक्षितेति स्वाभावाद्ब रूपं भेदमविवक्षिते तथैः

नन्वस्यापि सन्निधेयः कुतो नेत्यत आह तत्रयेन नेति कुत्सने च सुः कर्तुर्विशेषणमिति प्रत्ययार्थः कर्तात्र कुत्सते क्रियात्तु शोभनैवस्ति
शाक्षः कुत्सितवाची साधनस्येतित द्विशेषप्रतिपादकस्य देवन्नादेः प्रत्यादेश्चेत्ययोग्यदार्थः पदार्थेनान्वेतीति कुत्सितिभंगाभियेतित्वा
त्पर्ये अयमर्तो भरतस्वार्थे वेत्सूज्जह त्स्वार्थायस्वार्थविशेषणेकार्थोत्तरोयस्थायक इत्यर्थः अर्थात् तदनुपादाना इति स्वार्थमात्र
स्यापि वोधजनना दित्यर्थेःऽयलक्षणाभावे नेति अध्यायनाद्यभावेपि तथ्यवहार प्रवृत्तेरिति भावः उपलक्षणस्यापि विशेषणत्वम
स्त्येवेति वोध्यं शोभनस्य ध्यापक इति स्तु वृत्तौ तु दृश्यकवद्विधेये एकार्थीभावाभावादिति भावः इदं चिन्त्यं प्रकृति प्रत्ययोस्तदर्थे प्रत
इति भाष्यादेकार्थीभावाभावेपि प्रत्ययार्थ विशेषणकरवतिङन्तो द्योतन एव कृत्वाभावो विश्व इत्यर्थस्य लाभात् किंचान्यत्रायकप
देसमासाभिवेधनेकार्थीभावस्त्वात्ककन्मात्रेपि तदंगीकाराच्च अत एव कृदं तेषु सर्वं प्रमहान्निनिमित्तकत्व क्रियाप्रहस्ति निमित्तक
त्वादि व्यवहारः तस्मादास्यानार्थ कर्त्रादेर्निय मेन विशेषाकांक्षावत्वात् द्विशेषदेव दृष्टप्रत्यादेरतत्रान्वयः आकांक्षावशादेवकारका
णामिव क्रियाविशेषणानामपि गुणभूतक्रियया संबन्धः इत्येवं त्यप्रत्यादेस्तत्रान्वयः सां मतं अत एव कृत्तरूपर्वाकिट मित्यादि संगच्छते इद
तादृश्यचतिय ग्रौतिः एककर्तृकपाकक्रियासंबंधिकर्तृको याठ क्रियेति बोधसंभवादिति भावः कृदंतवाच्यसाधनातिङन्तवाच्ये विशे
षणं कतेन्य मतमिति किं यागुणीभूतत्वादूपक्रियावशीकृतत्वं क्रियारूपताय मते हेतुः न सह तदि तिस्वार्थे विरोधित्वादिति भावः वि

कै॰श॰वि॰
१८

शिष्टं साधनमिति विशेषणाद्विशिष्टं साधनमित्यर्थः कृत्तिङेन कर्त्रा इत्यं क्रियानिष्पादितेति बोधयितुमिति भावः अत्रास्मदुक्तानियतविशेषाकां
क्षेवक्ष्यते स्वार्थविशेषस्वार्थविरोधिनोति स्वार्थसमाधानविरोधिनीत्यर्थः अयं भावः तथाहि सति पठतीत्यस्य उक्तरीत्या बोधैकार्थकनिष्ठवि
तद्विशेषणत्वेन तस्य गमन एव तस्य नाकाङ्क्षा यात्र बीजमिति नक्षितइति स्वियोक्तिन विधानादिति भावः बाहुलकाहितितत एव चगुणा
भावो अः तिङि तमलोपद् इति मलोपद् इति मलोपश्चेति वार्त्तिको क्तौम लोप तिङन्ते भेदः एवं वाक्यवाक्यस्य विशिष्टविषयत्वेयड्कं तदा वार्ये
यरूपएकथितत्वान्नमाणमित्यर्थः गा प्रिगेतौ न तु गत्या विसत्त्वाभावेप्रवचतीत्यादावपि निघातः स्यादत आह गातेः श्रुद्धेवेति एवं कृदन्तेपीति
शुद्धे गति युक्ते वेत्यर्थः अभावेप्रवचनीत्यादावपि निघातः स्यादत आह गतेः शुद्धे वेति एवं कृदन्तेपीति शुद्धे गति युक्ते चेत्यर्थः अभावात्
अप्रतीतेः गतिस्वरो गतिरनन्तर इति एवं च कृते गतिः यगतिपरगतिनिघातस्य फलाभावः तिङन्ते पुरा तन्मते तु तन्त्रस्वरेण भवत्येव सः
अनुदात्तेन नियमाश्रयणात् महाभिरित्याह तिङि चेति अनन्तरस्येति यथा अनन्तरस्य नियमेन व्याहतिर्न तु शेषनिघातस्य तथा व्या
ख्यातुमुचितं नान्यथा तौ वा विपरीतनियमो नेत्यर्थः आमन्त्रेति प्रयोजनं पाणिकमित्याहते माणीतिः तदा त्राइ इति नत्वस्थेछेदः सिय राम०
रेपि वक्तव्यमित्यास्येत्यस्य असाधारणान्नान्तर्हलेमक्छेद सिव्यवहितपरत्वागतित्वमिति भावः अयमेव भाष्ये उत्तराशयः ननु मद इरविमद्दश
इति व्यञ्जेत्तत्र महि क्रियानुषंगाभ्यं इं प्रतिक्रियायोगो स्तिवेत्यत आह मंद्र शाख्येसति उणादिषु अस्य कर्मैव क्रियायोयाद्दीयते कृदा १८

थे एवं तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ननु यं रतिः यथोपसर्गस्य घञि उपसर्गाद्समासेपीत्यादौ तत्रैव यक्रियायुक्ता इति भाष्ये न चात्र तथे
तिभान सुमर्थीति ततश्च येन गतिः सामर्थ्येन तत्र तियोगतिः सन्निस्मिन्नरनिहन्यतइत्यर्थ इति भावः चित्समितरः एकार्थीभाव विषय एतत्ले
हत्रे न चैते युतत्वभावनामाङ्गाद्रिक्षुदेश्पयाविधेयाद्देश्ययोवान्तत्वी कोरात्भाष्यस्वत्वयमर्थः यया क्रियया व्यवहितपरया युक्तात्
प्रत्ययवगत्यादिसंज्ञाः प्रकृतेतु यथाक्रियया योगस्तथ्यैव हितत्वेन संज्ञा नियमयक्तौगतित्वाभावो येन चाव्यवधानेनस्पक्रियात्वोस्मावद
तिस्वदेथागतित्वाभावदातोकमर्द्रिया हि शदप्रतीति भाष्यस्तु तद्व्यवहितत्वाङ्गतित्वाभावदिति भावः नामार्थस्य धात्वर्थविमत्वर्थेन
कारीकृत्य भेदेनान्वया भावादान्सभातोक्षिकरणाद् इति कथं तर्हि उदप्रत्यत्र क्रियायोग इति परिहारस्वाहितोदवचनमत आह अत्र व
पव अतिरेके ति मेघादिकरणाति भवादिकरणमिति ससाधनक्रियायाः आत्ता विशेषणात् उक्तमाप्येन मेद्रमत्तपि क्रियायोगा
इति प्रसृतानिवारणाय गतावितिं चेत्क्रमित्यर्थः भाष्ये आडाभिव्यक्त्यत इत्यनेन घोतकत्वयपूर्वस्तुचयति भाष्ये शुद्ध इति विम
ये आह गातिनातु विशिष्ट आडप्रविशिष्टेति आडर्थेन वत्कसेसुखोत्तरदेशा सेयोगानुकूलत्वेनेत्यर्थः सतो हीति ज्ञातस्य स्वर्थः क्रियायाः
सत्वस्तानेऽयं भाव साधनकायेतिडादि विशिष्टधातुः साध्यत्व विशिष्टार्थवीधकत्वं युस्थितां च क्रियाविशेषणेन तद्वध्यत इति
कल्पत्वस्य नीतिश्च तौ नेत्यर्थः उत्सर्गस्य वा सानीत्या देवेत्यर्थः साधनात्साधनप्रयुक्तकार्यविशिष्टत्वधानोः अवापत्र उज्ञातस्सा

कै॰शा॰वि॰ नाउत्याघातेऽत्याप्यते लोक इति शेषः अंतरांउपसर्गयोगाद्दतिवदुपसर्गार्थयोगाद्दत्यर्थः उपसर्गयोगाल्लितिउपसर्गौ द्वौ स्वार्थयोगात्विस्यर्थः उ
१६ पसर्गौ तौ नित्त इत्यर्थेन स्मृथैः अत्रयद्वक्तव्यं तत्स्वद्वकाम्यैव इत्यन्त्रौ कं निघातः कथन स्यादिति तेनवसाधनेपरतः केननस्यादिति त्वयः श्रा
त्पपसर्गयोरिति तत्र्थ योरित्यर्थः तिङि चौ। ननु यस्य वा आक्रियायक्रियेत्यास्त्रयतो क्रियावाचक धातावेवौ दात्तवत्स्यात्स्यात् प्रपच
ती स्यादीननुयत्मकयोर्नौ सादौ प्रत्ययोरात्रवनीतिङ्ग्रहणमव शंकत्रे अमतत्राह याक्रियेति अत्र पक्षे र्थमतिगातित्वं न शाङ्प्रतित
त्रार्थकाप्रसंभवात् तद्बोधकशरेव रतः कार्यविधीयमाने क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवति स्निम्ती स्पेस स पितिङ्ग्रहणोऽव्याप्यभा
वइत्यर्थः आमंतितेनि घातेतिपाठ आमंतेतेन वित्यपाठः तत्स दिष्ठौ शयेति विशेषवचस्याप तापित्यर्थः संबंधिश इत्यादिति क्रियायोगागतिसं
ज्ञाविधानादित्यर्थः धातुरेवेति। यस्यवा आक्रियेत्यर्थौ दितिभावः एवंच यस्य यचतीत्यादावेव स्यादितितात्पर्ये यदा त्विति तदा नात्राव्याप्ति
रितिभावः शेषनिघातेनेति। एवं चोदात्तवतः परत्वाभावा त्रास्य तत्र प्राप्तिरितिभावः वस्तुतोऽत्र समासो वैकल्पिक इतिगतिकारकोप
पदादित्यत्र निरूपितं तेन समासाभावपक्षेऽयं इदंभाष्य क्षितिनक श्चिद्दोषः अस्यगतित्वादिति। आङः इत्यर्थः प्रसेतित्यपाठः एवं तु राम॰
पसर्गात्तितिरर्थेनेत्यर्थः यस्य क्रियेति कुत्र संबंधे षष्ठीत आह्वात्वयव्यतिरेके तिः एवं च यस्य करोतीत्यादावप्राप्तिः स्यादि
तिभावः तद्बोधिनीति। तद्बोधकेरित्यर्थः एवंच सूत्रे तिङ्ग्रहणं क्रियाप्राधान्योपलक्षणमितिभावः आमंत्रितं स्वे अनुवक १६

णाभावेऽर्थेतस्यापत्तेरतिदेशोऽदुर्लभ इत्याशंकां परिहरतिनन्वस्ततीति। अविद्यमानवदित्यर्थ इतिद्वंद्वित्संत्रार्थौ निष्ठतो विवलोपादिद
शिनात तस्माल्लोपयरेवक्रंयेगुरुत्वारणादतिदेशाद्विबोधः इति वक्तव्यं स्यादिति न चवाक्येपि पूर्वयोगाभावायात्र पाठःस्व
मथ्यानात्रितपरमित्येवसिद्धे शर्युवेमथ्यो पत्तेः ननु सामर्थ्यादतिदेशलाभेपि स्वाश्रयकार्यासिद्धिः कुतोऽत आह य त्वाश्रयमिति तद्बो
धतइतिनत्वविरुद्धवाध्यतइत्यर्थः तत्रद्वयोस्तमाहयथेति। मेधेयेनि एवौद्धजः कौत्रातो नायद्य वइत स्वानिज इति रक्रुः वल्क
रणात्विति तत्सामर्थ्याद्धि रूढमपिस्वाश्रयं भवत्येतइत्यर्थः व्याख्यानाद्विरुंधोचित्रकमितिनातिप्रसंगः विस्पष्टमेतदिति। एवं च्ववदुव
चनांतमप्युदाहृतेष्पतत्रद्विवभाषितं विशेषवर्चतेत्यनेन पक्षेः विद्यमानवद्भावान्निघात प्रसंगइतिभावः बहुक्तत स्वामसत्रितद
तिसूत्रे वमरस्त्रायक्रद्वयोमान्यवचनमित्यनेन संबंधिप्रायस्तोदामंत्रितइतिसप्तम्यंतार्थविशेषवचनत्वात्प्रेसामानाधिकरण्यस्या
र्थ त्ववतयासमानाधिकरणग्रहणंअसंतसमानाधिकरणाग्रहणार्थं स्पष्टनात्रनिषेध प्राप्तिः भीशाद्वस्यसामान्यवचनत्वेपि निपातत्वा
द्विंगादिवाचित्वाभाव नसत्वायेकदेवइत्तपरे तासंतसमानाधिकरणत्वाभावादितिचिंत्यमेवचित्यं। तेनत्यवधानादिति गंगे इत्यस
यमुनेशाह्वे प्रत्यविद्यमानवत्वेपि शाहंमति विभानत्वाद्यवधानेनमेशाइनि मित्रौ यमुनेइत्यस्यनिघातोनस्यादित्यर्थः पूर्वं पसङ्गति
तिः वार्तिके परं चतत्सर्वं चेति कर्मधारयः तत्त्वं धानंतपोद्वावपिद्व विद्यमानवदिति वा योर्थस्तस्फुटीतमाहतदेये रूपाणीति।

केदाः वि॰
१० एवंचपक्षवैशद्यस्यसंबंधिशद्यतयापरंमतिश्रस्माद्वचनापर्दभस्यपीतिमिघप्राशत्र्ययोग्यतुतेद्भसप्तापतिघात्वविद्यमीतिभावःस्वनिमित्तेन्यनिमित्ते
द्योतिपरंमसैवाविद्यमानवद्दितवधारणीताश्रीयतेमानाभावात्परस्यकार्यंप्रदीपत्वापितत्वमितिभावःनामंत्रितसामान्याधिकरण्यादि
तिस्समानार्थत्वंसामानाधिकरण्यतत्त्वपर्यायशब्दानांस्तुतरामस्तीतिभावःभिन्नमहात्मानिमित्तत्वंतुभाष्यकृतानरूपणीयमितितात्प
र्यंअतएवपद्धीमत्याद्यात्रियुगपदधिकरणवचनतापरत्वेवक्षावःशंकितश्चार्थेहद्दइतिसूत्रेभाष्येअद्यरोनोमयोपसंस्कृतादेवो
क्तमित्याहभाष्येएताभितिअभिनामानीतिपदद्योतःपरस्यसंज्ञाभावेनविधानासामर्थ्येएतदुदाहरणांआग्नेयादकरोविद्येतिपाव
केसमग्रेविशेष्यणमत्रासामान्यवचनंविभागवत्पक्षेसूत्रार्थसामान्यवचनग्रहणमावश्यकमतआहविशेष्यवचनइतिअसिवपर्व
णासंवेधइतिसर्वंसुस्थितम्॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेःष्टमस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्नि
कंपादश्च पूर्वत्रासिद्धं॥ ॥सूत्रार्थमात्रकथनस्यभाष्यकाप्रदर्शितत्वात्रतत्कथनेकिमर्थमतआहइतिग्रंथाप्रकृपेणातित्रसवत्र
माणोनदर्शयतोत्यनेनान्वयव्यतिरेकपरित्यागःअतएवाग्निमग्न्यप्रातचचनानुपपत्तिःकार्यासमाधान्येपिकार्यासिद्धत्वेदोषमाह पा॰
उत्सर्गेणेतिःअनुक्रमेइत्यादौस्थायादिनत्र्यनर्थकमेवेतिएवंचसामर्थ्यादेवात्मनोपिदंतप्रतिपादयतीत्यर्थःयथोपलगतो १०
मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्यैरात्मनोविनिर्मोक्षप्रतिपाद्यतेतथापिशास्त्रवेयर्थ्यापत्त्यातनतथात्वमितितत्त्वयथापिपरिभाषैषा

णांकार्यार्थत्वात्कार्यकालत्वमेवयुक्तंतथापिप्रतिपत्तिविशेषायेतिपक्षयोद्वयोरुदाहरणयरुदस्याहयदितिःएवंसकार्यमितितद्देशस्थैनैवतेनेतिशेषःइत्येत
तफलाभावादितिःतत्फलमतस्याःसंबंधाभावादित्यर्थःफलाभावइतिःफलमहत्वभावमसंगेनेत्यर्थःसर्वेसमरस्येति।अन्योन्यासिद्धतद्दृशा
रस्यासिद्धत्वात्तरमहत्रादितिभावःकार्यकालमितिनतुकार्यकालपक्षेपियत्कार्यसिद्धंतत्रोपस्थितिरस्येवयोशास्त्राणामसिद्धत्वेनसकथ
मत्रोपस्थितिरितिचेत्अत्रपक्षेकार्यशास्त्रस्यस्कारायस्वशक्तिलिंगाविरहेतयपरिभाषाणामारूपःक्रियतेयपरिभाषाआपितस्वसंस्कार्यत्वेनविधिम
पेक्षते॥तत्रसयादसमाध्यायमुभमाक्षेपसंबंधःअत्रत्वेतराकांक्षाशैवेतिनदोषःएवंचपक्षद्वयफलाधायाःपूर्वपक्षःकार्यकालात्र
येणोस्मतरकांक्षयापिसंबंधइत्यत्रांतलिहसिद्धमितिपरिभाषास्वत्वंत्रियाधासिद्धमित्यर्थःकथमिति।नानतापिकथंसिद्धमित्यर्थःआसिद्धःसि
त्कथंतदुपस्थितिरितिभावःउभयसमाहकार्यकालमितिनच्चसापिकार्यांशस्यकालंततःप्रवृत्तिरित्यर्थःतत्रकार्यस्यासिद्धत्वेकथंतत्स्मका
लंप्रवृत्तिरतआहयत्रकार्यंतत्रैवावस्थितमितिकार्यशास्त्रैकदेशस्थायित्वइत्यर्थःसापस्तदेवोपस्थितमितिपाठःकार्यकालपक्षस्यचकार्यशास्त्रकालस्येत
स्वसंस्कारायस्वसंनिधिंप्रापयतीत्यर्थःकेचित्तुकार्यकालपक्षेपियाप्यपीदंतत्रासिद्धत्वेतत्रासिद्धमितिमाष्यस्यफलाभिप्रेतःयोर्थोयपत्वामादिति
इदंममपिविसदृकवाक्यतामात्रेणोपाणिनिवहितसंनिवेशापिरूपेवीतेयपयोद्धानिर्देशितेचरंतत्स्थितिहितिहिरिदंइत्यत्रभाष्येतत्रहिइमा
दूतावरचत्स्यत्रपरत्वान्नस्मादिस्तुनरसेतेनप्रवर्ततेइत्युक्तंकिंचेवसन्त्यान्यायःएकवाक्यतातानोन्नरेयोर्वीयप्रयोभावज्ञाने:सिद्धत्वा

कै॰ टि॰ द्वि॰ मावज्ञानंतज्ज्ञानविवेकवाक्यानिति दोषेस्य न्हलि चेत्पस्य निमित्ताभावादिति द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगपत्प्रसंगो हि न क्षा स्त्वन
२१ ह्वाति निमित्त मित्यर्थः न च सप्रकृते इति भावः भाष्ये परेऽपूर्वे प्रतिभवतीति परेष्वेव हष्ष्यावस्थिते भवतीत्यर्थः एवं च समासप्रयोहे शीवे ति भावः अथ
वारत्वं वचनमात्माप्येन हेतुः किन्तु स्वपवाद्भवने इत्यत्र योपवार इति नन्वधिकारात्सिद्धत्वे संबंधेज्ञाप्यान्तिससपिव च नैकथमयवादित्व
स्यादेत आह प्रकरणमिति अस्याधिकारत्वेनासिद्धत्वप्रकरणालभ्यमिति भावः भाष्ये कार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति नदोषः इति पक्षे सत गुका
कृयासंबंधेन नदीघटस्य र्थे अत्र नयेरिति निपातनगतिमोवायश्येसप्राष्टिनानवेक्षितत्वादिति भावः इत्सेतावा निमित्ते एवं चत्रियोघाप्रवं प्रति
परमसिद्धं नस्यादित्यर्थः अधिकारत्वमिति तृतनस्त्रोपस्थितमाततस्तातः सर्वेषत्र समुदायस्य सदेशत्वेन ग्रहणात्रदोषः परिभाषात्वमिति चिन्ति
गविशेषानुपादानाच्चैत्यपिवोध्यं शास्त्रत्वस्येव लिंगत्वानुसपादस्यभाध्याप्यमपि पूर्वप्रतियासिद्धत्वाय त्रिःमध्ये पाठ सामर्थ्यप्रयाणि तु
त्रिपाद्याप्यपदानि स्यादिति भावः व सम्मानस्य समुदायस्येति ननु तदवयव एवं प्रति तदवयवपरमसिद्धं स्यादिति भावः न तु किंचिदिष्टमा
पिसिद्धं रूपमिष्टं प्रसज्येतित्यमुकमतत्रोत्तत्र यपदेष्टमयोति जस्त्वमसिद्धत्वादिति इदं सिद्धान्तरीत्या भाष्येवलेसत्स्येतेति न च वचलो राम॰
त्सत्ययेमा धाशा मित्यनुनासिकत्वेद्वयी सत्त्वात्कथं वत्वापादनमिति वाच्यं इतत्स्फलेपयोद्देशत्वमाश्रित्य त्रिपाद्यांतद्ग्रहणाद्विरित्वा शया २१
तत्रिपादीस्थपरशास्त्रितद्ग्रहणसत्वे समतत्वात् किं शास्त्रस्येति भाष्ये थे शाङ्गि विषय इति भावः अथवेति अत्राप्येशाष्टः प्रयोजन यर

इति भाः उभयमपि समाश्वक्तेसिद्धस्येति यत्वं नेति आरे शत्वकृता सिद्धस्यर्थे तु णिति स्थानि नत्वकृताः स्मायाय प्रसंगाइति ज्त्वस्यासिद्धत्वेपि रेव
इत्र हेतु हतन्यायेनादत्वाभावादिति भावः नलोपः सुः भाष्ये दोषेत्वेत्वेभाक्तत इति नह्यसिद्धो विधीयत इति भावः ननु समासस्य सर्व
विभक्तितत्व मसंभवोत्पत्त आह सर्वविभक्तिनावयवत्वादिति नन्वेवं सर्वविभक्तितावयवत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह सर्वेविभक्ता
श्चेतिनिर्न षष्ठीति विधेगाभूतपरिभाषाणां सोक्तोन्तर्हि शेषगोएव प्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः अत्रैवार्थे लिंगमप्याह उक्तोचामिति क्वचि
नुत्वस्यानुरोधाद्वचसैवतत्रापि परिभाषाणां प्रवृत्तिः यथोरात्नस्वरितयारिता दीर्घस्कृतत्तदंदि त्वसस्कृतादेरितं यदात्वखेति यथोच्यानि
इत्येवेत्यर्थः संबंधस्यामान्यस्येति संबंधमात्वेन संबंधस्य षष्ठ्यर्थत्वमिति भावः नाक्षीतिनेनान्तरंगत्वात् स्थानसंबंध एव षष्ठ्यर्थः साहिति
नशाकनीयामिति भावः ननु यचेत्स्त्रसंज्ञानिबंधनत्वश्यालोर्घुकितत्तोनलोपइतिनलोपघट्टत्वस्य न फलमत आह लोकिकादिति नलो
पेकृत इति भाष्ये सलोकतानकारायणभिकृत इत्यर्थे एवं नलोप इति लोकिकायामसासिद्धत्वमपि दुर्वच शास्त्रीयत्वादिति भावः न
नु सुद्विषयं कं फलमुपेतमभिसचरितार्थमेवात आह समुदायेऽद्दीति यथा चेति अन्यथाप्याविषयस्यपार्लिङ्गीतस्य समाचरितार्थत्वा
देव तत्र नित्यक्षिङ्गावन्यग्रहणादेयर्थ्यसप्तमेव ज्ञापितनुदाविषयतस्य चारितार्थ्यात् स्थाधातोः परत्वाद्धु कत्वं स्यादित्यन्यग्रहणापं
वं नाज्ञाप्यत्स्यादाविति यघयोरयथोद्देशमक्रमानितकृत त्याससपाभिव्यतिमथाद्वादशोन्हिकृतेन नाम्नाप्यप्राप्तस्य वेकार्याणि क्रियं

के॰ टी॰ वि॰ तेतद्धतः यं च भित्री द्वन्द्वाणीनिमित्तादावापितद्धदेवा प्रिकार्ये भविष्यतीति वुध्यामः प्रथमे संज्ञाकरणान्न दोषः तथापि कार्यकालपक्षे विधिवाक्येनैकवाक्य
२१ तापन्नसंज्ञासूत्रेणासंज्ञाप्रवृत्तिरिति तत्पक्षे इदं अन्तरङ्गबहिरङ्गविषये फलशंका संगच्छते सूत्रविरोधाद्बलिष्ठत्वं महासंगतं नित्यापाययिनाहस्त्रथापी
ति बहिरङ्गत्वादिति पदसंज्ञाद्वारा विभक्तिभाये कृते नेति भावः सत्सामग्रीतिभाजानतये इति नत मापसिरिस्य भिमानः पदसंज्ञायामिवहिरङ्ग
त्वेनेति चोद्यः इदं चिंत्यं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् न पदसंज्ञेति निवेश्य एतत्पक्षे चेद्सामाराय सिद्ध इति नभाष्योक्तः भाष्ये इति स्ना
विति अत्र हि नलोपे इति शा इस्याधिसत्तायां तस्येन पूर्वं निपातापत्तिः इष्यते लनियमः अपि कृत्वेतु धितभावास्यिमति यद्यपि पूर्वनिपातेन लो
पो वलोपेच धित्वे पूर्वनिपातः इत्ययुक्तमिदं तथापि तस्य पूर्वपरत्वविधित्वं भवतीति तत्र पूर्वं सेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थ इति भावः विभक्तिनिमि
त्तइति स्याद् इधितिपदसंज्ञाद्वारेतिभावः ऋे नो ऊइतिकमेजन्तस्य ऋे तथैवेति बहिरङ्गपरिभाषायानाद्दरेण सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेसत्यर्थेऽभा
ष्यकारातु संज्ञानिमित्तस्य न बहिरङ्गत्वं विभक्तिसंज्ञानिमित्तं न न लोपस्य परेऽपरत्वानिमित्तत्वमाश्रित्य बहिरङ्गत्वाश्रयणेन भानमित्याश
येनमानीके सत्येन च हेत्रहधन मित्पादाव सन्निपातलक्षणेन लोपेतु गाभावार्थं कृत्वे तु ग्रहणा तेषामन भिधानमि त्वाशयात् एकदेश्याह इ
त्तद्धीतिइतरत्तत्वहत्यतिनेषइतिएवं च नियमानुपयोगादिति भावः रूवंत मितिपदसंज्ञामात्रनिमित्तकत्वादिति तात्पर्यं तदेवं प्रत्याख्यातं कृत्वा रामे॰
तुग्रहणमिति किं नमु तेन न तेन कर्तव्य इत्यर्थे न नाभावः सिध्यतीत्यतआह। भतसेतिन से चाय श्लेषिकाधारत्वोचित्यादिति भावः नेकत्वे २१

यरत्वर्थेही ध्रमाप्तिरूपोदोषः उक्तेऽर्थे तु नाभावासिद्धिरितितात्पर्येन लोपः सुश्वरे त्यत्रासम्भवि वाराराह परस्य मीचेति तत्र त्वसंभवाभाग इति
भावः न निर्देशाद्वेति अत्रारणादेवेत्यर्थः किंत्वनुमानादित्यर्थः सन्निपातपरिभाषामनाश्रित्य रेइदमपि सन्निपातपरिभाषाः नित्यत्वे
ज्ञापकमिति वा भावः दीर्घतरमहतीति वा अथवेनेदं विशेषे कपमितिपक्षे आह अथवेति नकेवलमिति इत्यर्थः तात्पर्यं तु भाष्ये अर्थ्यो
दानं नान्तरीयकत्वादिति एवं चानुमानादयोऽतर संग्रहइदानींतु नान्तरीयकत्वादितिभेदः उदात्तस्वरितयोर्यणः ननु हलोस्वराभावात् यण
स्वरः स्यनुपपन्न मतआह यणानिमित्तत्वादिति तिडति ऊङ् तिनिहत स्येतियाठः निघातस्येतियाठः अपाञ्चा घचानिघात व न इत्यर्थः नाज्ञानं
तर्य इति वक्तत्वे यादिके तरेगेव बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य स्वक्षान योरिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणतया शाकेवदं निर्दिष्टेत्यर्थ असिद्धत्वान्नत
स्या ति कथम् परस्यापि स्वरितत्वप्रसंगइत्यर्थः तदाह दधिशब्द इति भाष्ये स्वशब्दधादिति स्वयेदेश पके विधादित्यर्थः ननु स्वरितस्याप्यनि
घ्नेः स्वरितेयणात्नुपपन्न मतआह तेन लौकिक इति ननु स्वरितस्यासिद्धत्वात्कथमयं स्वरितयणातआह लौकिकस्येति शास्त्रीयमसेवा
सिद्धत्वमिति भावः अत्र योगविभागपक्षे एवाचायेस्य स्वरितोवात्विषाषेदुदात्तद्वेति सच विकल्पेन वाग्रहणस्य सत्वादिति भावः ते
न पक्षे स उदात्तः पक्षे वा तयेतः स्वरित इति नफलसिद्धिरिति तात्पर्यं यदा घटनुदात्तोदात्तयोरेकादेशः स्यात्स्वरितइति ग्रामाया इत्यादि स्वरित
स्यासिद्धत्वादिति अत्रमित्यसाः कार्यकालत्वेपि स्वरितत्व प्रतिज्ञानादधिककार्यार्थादासिद्धिः प्रहणे इति भावः अत्र चेदमेव भाष्यमान

कौ॰दी॰वि॰
२३

प्राप्तभाष्ये विप्रकृष्टमेतत् आंतर्येन स्वरितस्य इति स्वरितो वानुदात्त इत्य अनुप्रसक्तिः उदात्तेन सहैकादेशाभावात् इति भावः स्वरोपीति आंतर्येतत्रा
गत इत्यर्थः एकादेशस्यैवासिद्धत्वेन तदाश्रितस्वरस्य ज्ञानाभावात् एकवाक्यताऽस्येनेति भावः अनुदात्तं पदमिति त्वेकपदविषये स्वरे थरिना
र्थमिति तात्पर्यं गुणमात्रं क्रियते इति प्राप्तमास विवेकस्यापि नेति भावः तत्राघोषस्य फलाविवेचन त्रपरिभाषेतिव स्वतोऽत्रापि पक्षेऽसि
द्धत्वभयत्येव पाठक्रमपरत्वीन पुनायात् किंच परिभाषावक्रमपित्र्यथाक्या अनियमप्रसक्त्यभावात् नियमेन स्वरितस्यैव प्राप्तेः भो ष्यस्व
रसो ध्येनमेवेतिच्छिंत्यर्थं मेतत् अन्यथा स्वरित इति आययोः स्वरितप्राप्तिः स्पष्टैव चतुर्थे पि उदात्तापि द्वत्वे स्थानि स्वरेणा स्वरितवुध्यांतरतम्या
त्स्वरितः स्यादिति भावः भाष्येऽवादेशोनास्तीति स्पष्टत्वे साद्रीनांतुना विधानमिति भावः प्रागेकादेशाद् इति अंतरंगत्वादिति भावः ननु अदातयणाद् इत्सन
नविधकेरुदात्तत्वं क्रियतेत किंतु च्यतिपदस्येति अन्त आहदिनक्तरिति एवं वपरत्वसंपादकवहिर्भतेतदि भक्तिसंवध्वित्वेन वदिंरंगत्वामति भावः आ
द्गनप्राप्तीतीति वर्णोसज्ञायकेरदंतत स्थाऽपि नित्यइति भाष्यमसंगतमिति भावः केचित्तु यणः पूर्ववात्रांतरंगमिति न्यायेनाऽइति चिंत्यमेतद् इत्याद्वः अ
गंसंवेधित्यागास्यत स्प्रवृत्ति रिति भाष्यापायइत्यनो स्वरितानुदात्तयो रिति एकादेशप्रत्युदात्तत्वासिद्धत्वे आंतर्येकृत स्वरितवुद्धिसत्वादिति भावः
ननु कदाचिदुदात्त इति उदात्तेन सहैकादेशस्येव विकल्पेन स्वरितविधानादिति भावः प्रतिषेधार्त्तु तुम्निहित इत्वमस्तु सीयत इति एकादेशोदात्तत्वस्य राम॰
तिशेषः तुमीत्यस्य तुमपरघटितस्यत्र विहितस्वर इत्यर्थः निमित्ताभावादिति पाठः निघात इति परग्रहणं पश्चिमार्थ्यमिति भावः भाष्ये निघातो यत २३

रंगत्वात् परिभाषा त्वेनोदात्तादि द्विरेकवाक्यतयैवास्य विधानादिति भावः धातुस्वर इति धातोरन्यत्र केनिघातेन कर्मसंबंधेर्त्यर्थः सिद्धत्वमस्तु अतइति वि
करणोदात्तत्वमत्र तिकालेनरेकवाक्यतायत्र निघातस्यांतरंगत्वाद्वैमहत्वासिद्धेरिरे प्रयोजने ज्ञेयमिति यात् अन्यथेति उकस्थितः तत्र पदस्य वि
भाष्यान्वाख्यानेस्यकादेशेन विकरणस्य दिनश्परवस्थ त्वान्निमित्तनिघातात्प्रहात्तिरितिभाष्याशयात् अन्यथेति उदात्तस्यासिद्धत्वात् सर्वति घातेयष्वा
देकादेशस्योदात्तत्वस्यादिति भावः सिद्धत्वेतु परत्वादेशो दात्तत्वे कृते तिङंतनिघात महात्रिरिति एषसिद्धिः वाध्यपरायेरुत्वादिति तिङ्चेति स्वत्वं तु
प्रत्यय चतीत्याद्यो तिङंतनिघातादि यचेद्वरितार्थईकारस्य नेति स्वाथोसंवद्धवाहिर्भूतेति थाद्रनिमित्तकत्त मावाद्विरंगत्वेनेकादेशस्वरस्यासि
द्धत्वेनांतरंगत्वात् सर्वनिघातेयष्वादेकादेशस्वरेणोदात्तत्वादिति भावः परिभाषा आपित्वे ति चिंत्यमेतत् उक्तयुक्तेः रुत्वा वीति मतुवसोरिति
रुत्वं अत्र रोहत्वेइत्यस्यकार्ताद्वाकृतत्वेत्यर्थः तेन न हरिवो अत्रेत्र रुः यदात्तादिति फर्वरूपपि नासिद्धत्वं तत्प्रयोगस्यवि इतिकिंचितत्र दानार्थेरति रुस्वरुतजभा
मतु वित्यस्य सत्वे नात्रोदाहरणेन नु वस्वीः स्वरभेदा हिरचित्तभाष्यकृतिस्थितिः अन्यथातस्याप्सिद्धत्वादृत्वविधायकेऽस्तु तादृस्तु नेइत्स्यस्यान्तरगतोऽत
इवाभ्यसादिति भावः क्रियते तस्मात् एवेति तत्साम र्थ्यादेवात्र सिद्धत्वसिद्धमिति भावः नन्विरइति येद्वमानि रेशात्वर्थ्य सिद्धोदेवौ यान्त आह इरईटोस
स्नइति भावः इटो भवतीति इटोपि भवतीत्यर्थः ताहशाप्यश्रयणाद्यर्थादिति
भावः आसिद्धत्वेवेति सिद्धएवत्वसंयोगादिलोपोपवाद इत्यन्वयः एवं वतद्विषयेनोत्सर्गमहत्तिरिति भावः रुत्वो निषादेशस्येति भाष्ये इडुमादि

ग्री

कौ॰टी॰टी॰ २४

तस्य निष्ठातस्य लोपरूपश्चादेशो निपात्यत इति पक्षे इदं नतु इट्सहितो निष्ठातलोपो निपात्यत इति पक्षे स्वरस्यासपरूपसिद्धत्वमपीड्नाम्भोलाभेन कथ
मिड्यादेत्वमत आह पूर्व इति। उक्तदोषवारणार्थमिति भावः। अपि न एवं ति निष्ठेट्लोपनिपातनपक्षे स्वाश्रयमिति न व्यवस्थाभाष्ये सिद्धो सा विविदिध्यो
सिद्धशास्त्रयोः पाठोऽयथेत्यत आह स्तुतरामिति। एकसिद्धपरत्रापि शायलक्षणोऽमिति भावः। अथवेति सिद्ध एव वासिद्धः नासिद्धः सन्नसिद्धः इति भाष्ययो
जनाभाष्य ईदृक्सप्तानवकाश्यमिति शब्दादितो निष्ठायामितिसूत्रे इत्यर्थः क्रियते न्यास एवेति नन्वत्र मित्यादि सिद्धये इति तत्र हलामाभावश्यकमिति भावः
बहिष्पदलक्षणोऽस्वरेकार्यमपदस्यार्थं न मो नक्कार्येदत आह स्वरो जिलक्षणाश्रयेन निमित्तपरः किलवचनवचनमिति भावः। अथवेति स्वरपरत्वानि
मित्तकि बहिष्पदलक्षणो कार्यिकार्ये वेदत्रान्वयः अत्र लक्षणप्राप्तो निमित्तार्थमेव नन्वयो नासिद्धत्वमुच्यते किं तर्हि अविषयरतो यत्कार्यं तत्स
तात्वयोरन्यासिद्धएवासादित्युक्तमत आह स्वरइतीत्रासिद्ध इति भाव प्रधान स्वमंतेविषयत्वार्थकमिति भावः तत्रासिद्धत्वमिति यो ह्यन्यस्वरः
तस्मिन्स्वरे परतः कोर्पि इत्वादीनामसिद्धत्वमित्यर्थः नन्वानर्थक्यं साम एवयुक्तो तत आह व्याख्यानसूत्रेष्वितिवार्त्तिकेष्वित्यर्थः नन्विदुतोः सिद्धत्वे सा
प्येकृतेः सिद्धत्ववचनमसंगमत आह कृतिशब्देनेति इदुताविति तावयोरित्यर्थः अत एवाग्रमत्तुदाहरणायरं भाष्ये गच्छतेव बहिरंगत्वादितिहृ राम॰
राहन्तादिसाये कृत्वात स्तुतो बहिरंगः एवं च छे चेति विषयनिर्देश इत्यस्य फलः आनंतर्यात् पूर्वत्रासिद्धत्वमेवानेनानिषेधात् इति भावः अ २४
थेकृतबहिरंगत्वानाश्रयणोनचितमिदं अत्र च देभाष्यवार्त्तिकमप्यमानत्वं नन्वयणका यादिति धातुरत आह सकारादिरितितङ् केवङ्केः नका

रज्ञावस्तु रयेच्चमोफलनिधातुधुसकारजः शकारश्चेर्यो दृवर्गेऽत्तन्न गेऽनइति सकारादिप्रतिज्ञामाः फलदर्शोप्यतिमध्विति पक्ष लो यो ओशिति लोपः यदुक्तो य
स्यासंयोगान्तलोपः इत्युक्तं न त्वपरणः प्रतिषेधात् नचाझ्लिलोपस्यास्यानिवत्वात्कथं संयोगादिलोपः एवं त्रासिद्धा यद्वितु तस्य दोषः इत्यादिनानिषिद्ध
मिति वाच्यं क्रौलुप्तमिति विधेयात् तस्मात्रास्ति यणोमाने च सकारस्य तिडीव केचित्तु सकारमति ज्ञाफलं सन्दर्श्यो ततीयत्र शितु गच्छाहतिः किंच संयो
गान्तलोपेऽस्य स्यह्ल बोरितिदीर्घ मध्विति। रूपमिति तदाश्रयणो माना भावान्मधुगीतीति केचित् स्वित्सद्यायाद्ध्वतुकसनिति एवं च लसैन क्षणा स्वे
तिस्माये नपुनक्षणाग्रहस्तोश्चसमिरेवन्धनेमिति भावः पूर्वविषयत्वात् संहितायास्तत्कार्येतु कृपश्चादेवेत्यन भाष्यास्तयंवर्णायंतिशएवाइतितत्र
त्तेनस्वपूर्वार्तिवार्त्तिकेनेति बोध्यम्। केचित्तु स्वपूर्वो स्वपइत्येव पाठः द्विर्वचनेदेति अनुस्वारस्येव हित्वे इयोरनुस्वारयोः क्रमेणायरसवर्णौ
विति भाकअनुस्वारस्य शास्त्रे पाठेन पर्लेपियपलाभावान्नयकारद्वयस्वारस्य वर्णाभाषाच्च वा युद्दान्त सेत स्यादनुस्वारस्य पयीसेनद्ध्या
ऽसिद्धत्वाद्धचित्यपि दृष्टतद्वेति अनुस्वारस्येत्यादि मङ्क्रमनये साद्धित्वेवनइति सिद्धत्ववचन न भिन्नार्थः एवं त्रासिद्धयमसद्वित्वदत्येतद्नयेस्से
देसर्वेवरूक्तनस्तस्थानत्वबोधकानीमानिज्भोग्रहणावदितिबोध्यं यदा तिद्धित्वं तु यथा परा धिकारा भावि विपरस्यैवभवतितथोक्तं आन
कोपानिगरोगत्वलोभरइत्यादावित्यर्थः बहिरंगत्वादितः बहिरंगलक्षणत्वादेतिनत्रतत्र वार्त्तिककारेणा तिनत्रिपादर्केतरेगेनत्वम हतिस्वीका
रादिति भावः भाष्यकारस्वरसानमीन यो रितिसूत्रे पाठिरिकेनरंगेनरप्रहमिमेदवस्यनिकापेकाले पिन्नुज्ञातस्य निहसयोगो त्रिवर्गेर

कै॰ टी॰ वि॰
२५

निसंगानमन आह नभवर्त्तेरनिति शास्त्राभ्यासमसिद्धत्वादितिभावः नलोयः प्रातिपदिकान्तस्य विभक्तिकोऽपि अकृपरं प्रातिपदिकेत्यापि तथाभाष्येनैषास्थनमषष्ठीस्थान
षष्ठ्येवेत्यर्थः ननु रूत्वरत्वाभ्यावाधात्कथं नलोपप्राप्तिरत आह अभितितन्त्वलोपस्य विधीयमानरूत्वं कथमनेनोप्रावकाशं स्यादत आह अकृतेति
वचाकारस्य रोरेवाविशेषाभावेनोभयविधानेव्यर्थेसत्तु हि विषये लोपाभावेन तयोश्चारितार्थ्यमिति भावः ननु नलोपे कृतेऽस्य चारितार्थ्यात् कथं
ज्ञापकत्वमत आह नकारेति लुप्तविभक्तिकत्वस्यैव नकारायदि स्यात्तन्नानिर्दिश्यादित्यर्थः संबुद्धौ नलोपस्येति एवं च नकारसहितानि र्दशास्वालुप्तनका
रसंबुध्यर्थत्वात् हे भामि त्यादौ नलोपः स्यादिव रूत्वे च न स्यादेवेत्यर्थः हे वृत्रध्नि लोप इति निरोधरूपस्य पुंल्लिंगस्यान्यपरो र्थत्वान्न कृताईदामे
शमिवेतिरोऽस्तु पाति सूत्रेतात्पर्यः एव ङीप्यप्रामाण्यादस्यासत्तु द्राविवप्रसक्तिरिति भोहोऽरूपमस्तीत्यादौ चारितार्थ्यमिति न शंक्यं तदनभिधा
नात्तदभक्तरूक्तअनवकाशोऽलुकर्मेलोपवाधिष्यतेइत्येवसिद्धौ लुक्तिः न च संबुद्धावनवकाशः तत्रापि न लोपप्राप्तेः निषेधेनापि वाक्षित्तइत्यत
अतएवभाष्ये हे भो इति यत्तानयन्नोनद्दीय तोकौड्स्या प्रतुतत्कभिसादावपि सर्वेदाकौ इत्यायतक्रदावनमेवभवति अतएवप्रवेपत्तिरा
नैवध्याने संबुद्धौ चारितार्थ्यं नाशंकितत्र संभवे एवबाधवाधकभावइति वार्तिकमतानुसाराशंकतेत्र्वनेसंविकाशइति तद्भुष्यपि विकरेशासमाध
नेआचार्यस्यादोत्पलेनानडिसं ननु निमित्तकमत्वात्पत्वाभावेनकथनलोपात आहनलुमतेति ननु राजन्त्वंदारकेति समुदायरूपार्थस्य संबो राम॰
धनेनायोगात्प्रत्येकसंबोधनेऽन्मयोरविधिं धेयान्वयेन परस्परमेकार्थीभावाभावात्कथंतत्प्राप्तौ त आह अवयवार्थेति अवयवाभ्यो समुदा २५

पानांतरीयकत्वादिति भावः भाष्येनकृपित उड़िलोपि नेति न च परमेव्यो मानि स्यादो घोषास्यप्रारा विरनुनासिकत्वातत्र्यणपूर्वस्यवर्णांदकारेतत्सासंयो
निरनुनासिकत्वात्तत्र्यणपूर्वस्यवर्णादकारेतस्यसंयोगान्तलोपोत्तिवतिवाक्य भक्तिपालाघवायतत्रापिलुक एव प्रक्षत्तिरित्याशयात् ननु आईचमेनिस्यत्रा
पिलुक एव सत्त्वात् दर्शनानुपपत्तिरत आह वचनसामर्थ्यादिति केचित्तु सामर्थ्यादेवबध्यतेभाचक्षते अयमस्य यादित्वाशितिनव राज्ञनीवाच रतिराजन्य
तिविशेषुके इत्यत्राविकरणाच्चेत्तिवादिलौकतउदाहरणासंभवः एतद्धा व्यपामासणपादनभिधानेनलोपकात्तलक्ष्मत्नैः एवंच सूत्रस्थवार्त्तिकस्थं च उभ्यहणं
प्रत्याख्यातेत्यायेतिघ क्षमते तयाख्याने भाष्योक्तः एव परिहारस्वेवार्त्तिकस्थं सत्तु हि ग्रहणं प्रत्याख्यातं प्रत्यमलङ्कृतास्तीति ननु मतेत्यस्यानित्यत्वा
रनाश्रयणोऽभ्युपगतनयाख्यानेवाद्रतिभावः प्रतिषेधेनित्विति सप्तमे ततया भाष्याने नलुमतेत्यस्याप्रयतो चेति भावः संज्ञाममामपदार्थ निपातनादेवेतिरू
ढ्यर्थनिपातनमित्युक्तेः कर्मेतरेति आसनशब्दस्य संज्ञाभावः अस्य अक्षिभावः चक्रस्य च क्षीभावः लवणं शब्दस्य रूपसाधकश्चमेणोनलोपाभावः स्य
र्थः भाष्येऽत्रनाप्राप्तौ तीतिभवत्वमितिबोध्यं ननु यवादिषुपाठाभावात्कथं निषेधीत आहआदिशब्दइति यवादिराकृतिगण इति भावः कृत्स्नीः द्विजेता
इति इति पिपातावित्यस्मादि प्रत्ययाः अत्रे तत्वाभावेपि वड्लग्रहणं ज्ञापकमतीति भावः अर्थवदीति अत्रयक्रेदयोगेतारिहिचित्रत्वादवति भाष्यपपवातिति
वाक्यतरभेत्रापाठतं अनोनुदभाष्ययदीतिकृत्वावितियेपदि पश्चीनसूत्रकोदोषइति प्रश्नः नस्यपदान्तत्वदर्शयितुमाह अङ्गिशब्दस्येतिमृत प्रदेशमे
तिसर्वत्रनलोपप्रसंगेन सोपतिकाभावादि भावः वत्वप्रसंग इति आदेः परस्येतिमस्यवत्वप्रसंगइतिभावः आसिद्धत्वमिति सर्वत्रासिद्धमितनेनन

के॰टी॰वि॰
९६

नलोपस्याप्यसिद्धत्वान्नेत्वमित्यत्राह नञ्लोपो नङिति दीर्घतरत आह नलोप इति नलोपापवादत्वात्तु को नात्वमिति याऽपि वा नाम विधानस्येति तस्मान्न
लोपिकृतेनगुणेति वार्तिकं कारस्य दर्शनं स सेभ देष्वन्त स्य मनेयतादलोद्दस्य न लोपस्य सिद्धत्वाच्चेति भावः स्तुपथ्यं तरत्स्न त्रनात्तद्धस्य सुतर सूत्रेण
तुड्मकृति भाव इति घसंज्ञकत र तमयो परतद्य स्यार्थः आश्रित सुकारिति तु को वृक्तवत्त्वेन दाशि कृत तोरी स्तु कमभ्युपगम्येवम् तामिद्धमिति प
रिहृताभिधाना दिति भाष्यार्थ इति भावः नान् घस नुडपवाद इति रथ्यश्च हलन्तर्थी यि नेताज्ज रपिनु अभ्याशेतर यवाद उकारः इत्यर्थः यादित्वेति न
लोपद्यास्या सिद्धत्वान्नलोपेस्य चारितार्थ्याद्भावापवाद त्वेश्या स्य मतेयोतिभावः ह्येयोयत्नः ततो लाह्लरणकत्वादिति एवं च वचनेन विना पिकृपादि
ध्यातोतिभावः तद्वचने भिदादिद्विसामाणिकमिति भाष्याशयः अकारेदुति उक्तेदित्यते नवा रस्पत्वादेति श्रेयो हृ वः निपातेन समनाश्रितमिति तत्रेम
नलोमनितिहू योः पादादि स्यार्थः अरे तेद्रायेति तत्राह हरुकरुडालो ह्यो विपिपृट नोश्च युक्तरति वस्तकात्तु णादि सूत्रेस्वा पुक्तः पाठ इति वोध्ये उतो स्यपाणि
नीयानीति वो ध्येऽऽतुमस्त गेह्या संदेहे वीजमाह तनचकिति तिकारमिलित्वमपाधान्य सर्व त्रेति स्नायतद्स्यादावच्यकारेणास्याति वलेन अवधानसंज्ञा वा स्तिभा
वः वकृकं स्या स्तिति प्रासाद्यास्यादः स्यथोन्वयिनोरिवावि ईरीशहरीन सिराप्य तिकृत्सादौ प्राप्य थेविशेषणत्वेनाति प्रसंगादिति केचित्तन्न त्रयकॄप्तेर राम॰
पिस्यात्स्य सूत्रेतरित्तु स्तथा तेनव्यवधानेन विप्रतीस नु आह समि तिप्रसय इत्यादिपयोगास्तर्हि कथम ततआह इत्यादवति उभय पथ्या यौ निःतु पम ९६
नेविशेषणात्वे स्यानिव ब्राह्मणप्रवगीश्लाप्त इत्यादौ तत्व सिद्धि रेफविशेषणात्वे स्यानिवेत्वेन सर्वत्र व्यवधानेमत्रापवधानमिति न्याये नेषसि

द्धिरित्यर्थः अचिविनवृत्तिमात्रापे हत्वे नोनंगात्स्वरूपत्वे पञ्चाम्मिलोपे ह्यस्यपरि हेः किमुपसंख्यानेनेत्यत आह यदस्येति नन्वेवमपि परत्वाह्लत्वस्या
दत आह पर्वत्रेति नन्वस्याजादेश स्ये विधाने नवर्णप्राधान्याभावात्कथ स्थानिवदित आह विशेष्यस्येति पञ्चपिधी तौ स्वरूपग्रहणे इति परि
भाषया संनिहितप्रत्ययस्य विशेष्यतयात रादिविधेः सुत्वमुत्वेन प्रत्ययलक्षणेनाधीरसिध्यतित्याषितसावि हित कार्ये नियामकत्वेन विशेषक
कवा कतिसा शेषः पररूपधासनइति निन श्रानुविहितसर्वप्रत्ययसंग्रहः भाष्येऽक्रमितरिति न्वजेर्हेद्विरित्यत्र क्षिमकारि सिवीलोपरस्यस्य
वैपरूप्यत्वादिदं समाधानमुपलक्षणमित्याह इदं विरूपान्तरमिति भावे तु वार्तिकं सावार्तिकं प्रत्याख्यानभाष्यमतेनतत्समाधिमाहतस्मादिति रू
त्वस्यासिद्धत्वात्तलोपः स्यादित्यत आह अस्विशिल्यादितिवलक्तं स्त्रेमादिकेतं रगेवाहरंगा परिभाषाया। कार्यकालपक्षेऽप्यसम्बन्धेः स्वर व सानयोरिति
स्तत्र भाष्ये वत्रुभागातथिर नविधेमसिचो न्यसिति ध्वि वेति वर्जं सामान्याये रूक्षाय केतेन द्विधरासिसादी ह्रस्वादंगादितिस लोपेन भाष्ये त्वतु हरुतिफ
ललाभाति च इसे वा तुवार्तिके इतु क्लेज्ञापकमुयथा स्पति अत्यथा निवसात इदं ज्ञापकं क्नोक्लोतिमकसामस्य सलोपस्तिङ्प्रत्यय स्वेति
वर्णनीयं तेन पर्यो धाव तिद्विपरामि स्यत्रापि नदोष इति श्रेयः नतु लक्षणासद्भावा त्कुतस्तद्भा वो त आह इह शिग्रहणादिति। किं चेत्यत्र पर्व सत्राह शिग्र
हणामनुवर्तेत इति भावः किंचाने पि इश्पत इति ब्रह्म भक्षोति सूत्र भाष्यस्य पाठ म भिप्रेत्येदं न न्वसमासिपिलोपमा प्तेः सामासप्रदर्शनमनुप
योगी तत आह कुतो मय इति म सामसतीतिऋ नरंगत्वादि ति भावः अनेन वन्यायेनान्यत्रापि परिहार इत्याह एवं द्वितियपोक्षावनमिति समासवा स्यार्थं

कौ॰टी॰वि॰ तत्त्वमेव समाधानं सुबोधं काष्टशाकृत्यादितरत्रान्त्रीकानां फलियरेसंयोगादि लोपमाप्तियोग्यानामनभिधानमिति भाष्याशय मन्ये भाष्ये कृत्स्नेति तन्वत्रानुस्वा
२१ रस्य परसवर्णेन स्यात्सिद्धत्वात् जकारोपभावेन तकस्य कुत्वमिति चेन्न ओमदे शिक जीपश्चत्वात् अत एव कुंञ्च्यादित्यादौ जश्त्व णोलोपश्चत्वे द्विनलोपः
स्यादिति भावः न च जकारोच्चारणासामर्थ्यादेव कुत्वाभावे निपातनमर्थं तथाच नमर्थं कुंशिसारावपि कुत्वानापत्तेः निपातनेनोनु च संयोगे कुत्वाभाव
बोधनादोष इति द्विक् परेतु अनेकल्लापकनिपातनाश्रयणाये रूपासङ्गत्येव लघु इति सङ्गतिका येमे वेमसाख्याने लेकरेशि नदत्याद्वः संयोगांत
स्य तस्य दोष इति एवं च तदनाश्रयेणादमिति भावः ननु फल्गुग्रहणास्याप्रकृतत्वात्किं यफलौ लोपोत आह फलोफलौति विपरीतस्य ते इति तच्च वा
क्यभेदेन संबध्यते तेनाफलोपिकस्य विलोपरस्याङ्गः तेन फलः पूर्वयोरितिवक्त नक फलग्रहणस्य संयोगान्तलोपसूत्रमेव सेवधो नतु स्कोरित्य
त्र फलौ लोपः संयोगांतलोप इति भाष्यस्वरसात् इत्याहुः एकपराश्रयत्वादिति यद्यपि याणिधोनपरद्वयमुपात्तं तथापि स्तव्यस्येय रद्वयाश्रयोय णि
तिभावः अत्र बहिरंगलक्षणात्वादिति वार्तिकस्वारस्यात् बहिरंगोपणादेशा इति भाष्यात्वंयणादेशयति वक्त संयोगान्तलोपमाप्तिविषयपराश्चि
तमपोयानभिधानेवोध्यं अस्याश्चांतरेणलक्षणात्वात् इति रोलोपः स्यैव वहेत् एवं चकार्यकलत्रास्वादिविंतसमेवेति केचित् वाच्यसामान्य पा॰
विनामप्रणोवीजमाद्यमरेति विशेषचिंतोवीजमाद्यमेति मतिसिद्धलोपं यत्र त्रयमीतंनयस्तियसंयोगे इत्याह अगादिति विचेष्यानिनरेति ध २०
कारेपरतो यः सकारः विषयो लोपः सम्मि च एवेति भाष्यार्थ इति भावः देशिरइति अनेना पुमार्ष्ये तिभाष्ये आपेच्छं अरं च मितिसानुस्वारः पाठोभा

ष्यतस्त्विनेन सिद्धमिति एवं च छिचेतिसूत्रेन कार्यमिति भावः ननु जस्त्विस्कारस्य धकारी लोपेतु धएवेति कथं स्मातिये हानेन स्यादत आह एकस्येति अ
नेकस्येति एकस्यानकानेकसस्तथैः व्यंजनपरस्यातिपरतीभसुरूपवङ्गी शोस्त्रेणानिर्देशः अक्षुद्धमिति एतदर्थं मध्ये सेतुः ग्रहणस्यावश्य
कत्वं एवं पहूत्वा तु भगवता स्त्रे हिकान कृतेति भावः ताहशानामनभिधानमितितदाशयं काष्ठितभाष्ये अझोडूमिति अङ्गुहुङ्गे तृपेद
दं न स्यादत्वाभ्युमिति विभाषेदरत्याशामाहेः द्विवचनस्याभावाद्वतस्मात्सुङ् ग्रहणं वि वेति च कार्यमिति भावः तत्सु दृविङ् इति समानाग्निरिति समा
सेप्याघुदात्तमेवसूर्थः ननु सद्वेहि सार्थत्वात् समानादन्नरूपार्थीलाभोन आह अनिकार्थत्वाद्वेति सान्निधयत्वादिति भावः धेत्यनेन नितेसन्धि
धानादितिभावः अर्थीतरे तत्र प्रयोगाभाव एवेति बोध्यं तत्र सिचोग्रहणेपि प्रकृते किमायात मत आह तत्रैव चेति हादेर्धावित्कल्पेति एवेत्वासि
द्ववङ्गास्त्रवाधीनेति भावः न होति कस्याप्रकरणावाध एवं तु कइत्याशयः सायस्सिद्धेकलिंगमप्याहृढे हेव्वेति अससमर्थसमासेनतोहादि
ग्रहणेन संबधाभावात् तस्य केवलस्यान्तरत्रानुवृत्तिरपिस्फुलभेत्याह धातोर्धइति विधेयार्थकत्र शङ्कत्वाभावाणिकरतिलास्यैयेन चात्र
न्यासेऽद्धे उत्तानायसि वाड्हेसनेन विकल्पद्वाराडान्तस्यात्तस्यापि विधानादितिभावः नन्वेवमप्युत्तरत्रदादिग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थाआसिद्धत्वे
नदादिभिन्नविषयेदत्वस्येवप्रवृत्त्याव्यावसीभावादिति चेन्न दादेरित्यस्य स्थपदेशवद्भावेलकत्वात् तेनदामलिङ् याद मलिङ्गितादौ वस्य मारा
वेयधिकरण्यापान्वयेपि न घत्वेनदत्वमपिन स्यात् अरादेरिति निषेधात् इति वाच्यं अर्थाभिकारानुरोधेनोपदेशवद्भावेनेव तेन निषेधादि

कौ॰टी॰वि॰
२८

तिभावः उक्तमर्थमत्तानानः शंकते भाष्ये इह समीति स्फाद्दरसूत्र रस्त्वार्थम ते गाविरीतं त्र्याश्रोगी तस्यारारि पदल रूपाणा साधारणफलत्वाभावंचर
श्रयिनुं तदुपे स्वसमा श्रेत रमाद्द भाष्ये नैव इति माचावश्यमिति ऋत राब्देति चान्य नेनात्र स्तु त्रेतस्याना व श्यकताध्य सिता तद्दोजंतुदारियदं न्हू
णपाति वीहइति त्र्यन्यथात्र्यधोगा त्वादी घल प्रनजिरितिरिकृत्र्ययोगभेदादिति यथा श्राना सुत्र कपृशरीरराहोः शिरइत्यादौ दध स्तत्थो व्व इ
धइत क्तत हिल्वस्पधी श्री ग्रहणफलिभजी निम घभासतत्त्वा रेयमिद्ध्लंमा त्रफालिभ तिग्रहणान्कुर्यात् श्रार शादित्वात् पर्वणो वा सिद्धेः तत्कान
ततमो स्सिद्धत्वेसर्वकार्ये विषयं ज्ञापयति नत्वेत विषयमेवेत्यर्थः भाष्ये तथो श्चायीनि वे नस्स्त्रो श्चे त्यर्थे ऊनीति मर्तूकप्लुत्या सिं वश्य नेमस्यादि
श्राहत्र्य र्थ ऊ घत स्पृस्त तुद्ध नि रपि दधाता से न श्राह सर्थो ऊ धेतत्वान्यश्चानुपपत्ते तिसर्वत्र स्यादिवड्डावादित्तिभावः श्री तिक्तमिति त्वेन दधासी
ताद्दीनः एवतवी श्रुतिमत्याख्यानं नवक्तव्योपरिदधस्तवोडीत्त्वेविधीयतेततदाऽऊ घेतत्वात्वसनइत्यादौ भष्भावीन स्यात् श्राह पर्वत्रेति। ॥
इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योते एमस्याहृतीयपादे प्रथममान्हिकं॥ रदाभ्यां निष्ठा भाष्ये मत्तुदाहरणोपन्यासान राम॰
येकरत्पत श्राह विचारस्येति तत्र सामासेगुणाभ्रत निष्ठायत्स्यविशेषणासंवन्धा योगेनात्र प्राप्तो तौ त्यसंगतमतश्चाह निष्ठेतौ तिननुपर्वेयहणाभा
वे रदाभ्यां निष्ठातस्य नोदस्य च प्रत्यास त्यानिष्ठाया एवेत्यर्थे न रदाभ्यां परस्य स्य निष्ठा संबन्धिनस्तं वसंभवे न च प्रन्लनद्धाभिताद्दौ दोधात श्राह भिन्न १४
वड्डा भित्याह विनित्र्य हेतुत्व मितिवाक्यार्थे वो भकाल्लिकस्य त्र्यासन्निन्यायेन तयो वीश्वरमितिदाभिभावः वक्तत स्तमोः प्रसक्ति रेव नास्तीत्याहकिंचेति
त्रिपाद्या वहिरंगपरिभाषा भावाच्चेत्य पि वोध्यं केवलस्य चेति। मा साट्टु

द्या र तौ न वो षितं हि प्रतिपदोक्तं स्वनुमेपंचत्वानुकूणा कं न च द क्रातरि तथा सत्युदापघटकत्वे नैवोद्धारणो न म स्य सर्वथानुमेयत्वादिति भावः इहोत्स्वत्रयमाध्यविरुद्ध
न्यापेक्षते इतिलक्ष्यानुरोधादिति भावः तत्तु स्मैकशेषसम इकार्त्तरसंग्रहे च रत्वाद्यति द्वाद्दिवेत्यादि नाव दृ वाहिपक्षेन्नीतौ वृद्धिविकारेण हृद्यादि निभिन्नकरणितद संग्रहः न्नइ
ति उ दु पृथत्वमेव हिन्नस्य निभिन्नं नह्यद्विः बृद्वा हावप्यसंग्रहे रश्रायति नापीतं यथा कार्त्तिरित्यत्र वाह्यिनिभित्ताद्ध्कात्मनो नैव मि त्यर्थः न चात्रेति एवं हद्भिः पक्व हावप्यसंग्रहे
वफो स्लिवनेन भिन्ने धे नो संग हात इत्यर्थः श्रक्रपरि माणस्य हि मात्रस्य नत्विइ तत्तापमात्रस्य एचवरेफ शिर ह्रास्वदीहि सेत्स्वत्वाभावात् केथ्य कार्त्तिप्रतिषेध प्राप्तिरिति भाव
श्रु श्रुतिसंवंधवहाद्धिप्रहणेनपूरणा हद्दिसंत्तकत्व यच हारतिभावः किमनेनोक्ते नेत्य न्ना श्रुदुक्ते देफलयस्य प्रतिषेधात् प्राप्ति नात्वत हत्ति प्रसत्यमाणो भार परस्य सस्येवतत्र सिद्धां
तेस्थित पय त्वान्न स्तुसासे सा रेफ शिया इत्याद्युक्तमिति भाव पघापिरेफो निमित्त हद्धिविशिष्टस्तथापि त्र्यवयवद्वारा से व निमित्त मिति वोध्यं महुगोधासुध्यख्य न्यायेन कथ मस्युप्र
हाणमत श्रा इए वे श्रुति मेधस्येति। ल्वा रिम्फ उरफो धनि इार्घ प्रहणं न न्वेस्य वा पमति रे शान कार्यात्र स्पतिनय नि रिता सि पुत्र शंठ इसाति। इह कल्पनानस्तु डउ रति इनेत रर्थस्य
वेप्रत्ये वि संवि से य च विना घार्ध्य इति पाठः य ऊ ति मृ घ पाठः तत्र पठि चो ऊ भिति कृत्वे वा वं धर्न कि या पामिति घद्दा वध्य मानः पिंडी त्रि यु माणो ग्रा सी इ ध्या हिंसं ज्ञे नुचु पा न्न त्रा त्व कृ
त्यं प्रति घ घते महा कर्मेणः कर्न तो पधपोग पूर्यु दाहरणा पा द्येनो तिकरणेत ती पा। हो पोदा रूप क्रिना मिति प रात्व कर्म कत्वात कर्तरि क्तः श्री को परि इन्य प्यो वा रि पो इति तदी
राधुसन्दावाद्दस्ये रा इत्या यी ध्ये न नु विभक्ते इ लभत्वा र्थ मच पतेः कार्यं दृ पूर्वरि त्र्य क राद्यादिताति भावः नतु ह्री त्सस्य णा पा शा तु मा न धा हुत्वम त श्रा ह वि शेषि विषु पूर्व तर इति भावः
श्चनिद्रा भाधेन ने मित्ति बाम ति पर्यं ह्रा स प क्त्रो पि श्रानुमा नि का नि षे धो स्य व या स्त्रा ना स पवि य प श्च तिदेश निमित्त का यं मिष्यते तान्नेष थे नदा ह श्र तिद श भो जो तिपन्नु विरुद्ध मि

कै॰टी॰वि
२८

तिप्रातिपदिकत्वेनद्वि स्त्रातिदेशिकतरमावेनविरुद्धं असत्यप्रतिषेधे विधितिवस्तु नः पर्युदासपक्षेऽपि व्यतिरेकेन धातुत्वेवोधितिधातुभिन्नत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावोऽतिदेश
फलमितितस्यवृत्तिरस्तेयवपदपर्येनास्या ह्यात्रपास्त्री पंतद्यापिशास्त्रतात्पर्यविषयेभवत्येवा तद्विरुद्धं चास्त्रा अपं प्रातिपदिकत्वेनभवेत्यथाऽपचं ह्रल्लो नित्यारेऽप्रातिपदिकत्वनिति व
हेतुपपर्क अर्थाप्येतत्रेतिभाष्यस्यापमेवार्थः विरुद्धा निवाग्रपाणिनिसूत्रे नतएवेतिकेपयोक्तव्यात्वनुक्ता सामान्यप्रत्यन्तप्रत्यन्त भाष्यसवि नास्तुपपत्तिमधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञाहूपवि
धेयपक्षापागात्स्त्रातिदेशिकानामित्यादिवडुदाचनासंगतेस्त्रु प्राह्मणावतक्षत्रिपूस्यारावतिदेशयदि हुम घपानादिनिहत्तेस्तु विधारनिस्वग्रा प्राविभक्तिर्निर्देशोहेवेत्यन्नपः आशाप्रेष्या
नुकरणत्वेनधातुत्वादितिभाष्ये कृत्वनुवन्वेनेनाप्रातिकथंनाम सूच्येतन आह इदानुकर्त्रेतिमामान्येधात्व धातुसाधारणाभिरूपमित्यर्थः विधिधमितिधातुमात्रमित्यर्थः अप्रधान्व धातुवा
मात्यत्विमात्रमितिपाठः तदेघ्रोप्राप्तिरितिधात्वाभावादितिभावः कर्त्रेमितिरेवमवदाघेय हरणश्च विभक्तिकरणाच्चातिदेशानिमित्ते तापकमिति ततं सा नान्यानुकरणमिति तुचिं
संपन्नाभावात् न चवि क्षिपता ऽन्यासिद्धं यस्यानुकरणेकथेतनः पनिषाच्च हि द्वाधातुकरणेनधातुः पत्तापयेत्वशक्ता नापिसिरतिरूपमितिवाच्यं राधादितिसामर्थ्येनाभि परति
धूतिधान्यसामर्थ्येन च त्वानुकार्येमूलमतस्यापि ग्रहणात् तावमानहेतुः अचीनपाप्रेकाशनेति स्मन्यस्तु राहरणेवुद्ध्यु गतिर्वाचमर्थ इति भावः नन्वेवितमितत्र प्रकाशना
र्थत्वेप्रतार्थत्वाभावात्रा चौरतिनके यो पनिषेधोन स्यादत्त्वेः पञ्चापामिमाद्वचनस्यादन्त आह प्रकाशत्वेनेति भाष्ये प्रकाशप्रत्यास्तान मित्यादि फन्तितार्थकथनंगमनसीर्थकाश
त्वकहेतुः प्रकाशत्वएवभवतीतिभावः प्रतिषेधइतिरहत्येसापित्वेर्थः सर्वस्यगमितिं एवं चतरर्थकविशेषणवत्वेपष्ठीनापित्वेनगमनस्यप्रजाप्रतीतिरितिभावः तत्समवेगमनसपेरवो
गेनातहाण्यमनं चप्रकाशमानमवे त्यर्थः प्रजायेति अप्जाप्रयोजकमिति भावः श्री चेतिरेक इति भाष्या दरुपदेलतस्मार्दकथ हाना केकादितत्त्वप्रत्ययेकितदनिसाधित्यन्ये

नन्वितिश्रानिषनिपत्यर्थस्व नमावप्युभि ति भावः नत्वेविरितिअकान्तानार्थाच्चतेरनभिधानेननिष्टाभावइति भावः अर्थान्तरइति अंनन्यक्तिन्त्रहरणगतिक्षितिपाठात अ
र्थान्तरेति प्रकृत्यंनादिवत्तेः अन्यत्रेति अन्यत्रादर्शनेतविवारविषयेनिर्णीतु नत्राकान्तरत्यर्थः अन्येतिप्रकारापेतरत्यर्थः अजेः परस्मैपरित्वादाह व्यत्ययेनेतिव्युत्पत्ते
तिव्यत्यतेनेतिजिद्वापाज्ञाभावनिराकरणोन्मसोव्यस्यतइत्यर्थः भाष्येपरिद्विपष्ठहेनञिहेतुवयक्तिवद्वत्वाद्वद्ववचनेभाष्ये स्वस्मितात्मनीतिस्मास्वारप्राहके
त्वलक्षणेस्वस्वरूपेइत्यर्थः पौगिकरविन्नहन्तमुक्तारिवद्दूरत्यर्थः निर्वाणोवातेनेनेतिवार्तानिष्ठेतेनाभिधेयेनेत्यर्थः इत्यन्नेवातिवातेरकर्मकत्वात्कान्नेरिक्त
अन्येत्विति अत्रात्मचित्तक भाष्यकवार्तिकविरोधः कचेतरानुपारीनाहानस्करणपिस्पिचिंसे अनुपसर्गात्फुल्लप चाधवातिफुल्लक्षीवलाध धातुम्परत्यर्थः हांषे
घ्नुगुपधलक्षणेकेकृत्वा इतिसिद्धंमन्ततिघातेपिथाथ्यारिस्वरामाव्यमितिकत्वेहोस्वातन्त्रआह तन्नकरणोति ननुभवनेति नरर्थेकर्मकत्वात्कान्नेरिक्तः स्यादितिथाथ्यादिस्व
रेणांतोदात्तःस्यात् नन्वनेष्यतरतिनकरणाष्टं त्रिरेखानुहाध्रिरेयंचाप्रराजत्वमेवेष्यतेनचहोश्रेः कर्त्रेरिकतन्तसिध्यतीतिभावः कर्त्रीरिकेवृत्तिपाठकत्वयुक्तः निष्ठांतएवेतिए
वशादः प्रसिद्धेरकथंपुनरेवसतीहरवनेत आह अव्यपस्त्वरेतोतित स्वरूपेनुत्यार्थस्यनेनगतित्वाभावादिति तेनथाप्यघत्रिस्पतोदात्तत्वनेतिभावः भाष्येपुपयोगतः कार्यपने
तिपरिकृ ष्यशहेकमात्रहो भावप्रधानः कृत्वात्वेनपरितः प्राप्नइत्यर्थः तेनपरितः हाञ्रारत्यर्थः लाभइतिभावः त्मगतिज्ञागहृत्यवहारेसवेकुदुरविदोहकोवीताहाधातुःत
स्मात्प्राप्तत्वादितिभावः कश्चिदितितद्यातिरिक्तः सर्वः तेषांप्राप्तत्वादितिभावः नत्वप्रतिषेधपुरतोपिनिषेधसमर्पणात्म्युनकारग्रहणंकर्त्तव्यमेवेतन्नत आह प्रतिषेधेविंनुत्वस्
त्रस्योनजत्रैवपठनायइतितात्पर्येनन्वेवञ्चारयोपिनस्युरतआह प्राकरणिकस्येति नत्वनुपसर्गान्नत्यनकाराइतिद्विनकारकरइत्यसक्तमत आह वाप्रान्तसे

कैय० वि० नन्वतद्भावप्रसङ्गेऽपि मध्यमनस्सनलोपप्राप्तिलोपो दुर्वारः सौत्रत्वादित्याशयः इति भावः विग्रहो भोगः श्लोके मध्यविदिरिति सामान्येन विदिरूपनिर्देशः अनन्याकाविति कप्रत्ययः स्वा

३० र्थिकः पर्योर्विरोः अनुत्रो विहितौ तद्धितप्रत्ययस्तद्ग्रहणे प्रत्ययत्वे तदन्तविधिरित्याशयः सुबन्तविधिविषये यथाक्रमविकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः छिदिरित्यस्येति यथा छिदेर्विशिष्टत्वादस्य

निरन्वयत्वं तथापि प्रत्येतुमर्थः पर्यवपत्त्र इति शिष्टनिरूपणात्तत्प्रामाण्यादित्यर्थः यद्यपि प्रयुक्तस्य तथापि प्रयोगे धातोरनन्तरस्य प्रमाणाभावात्तत एव प्रवृत्तिप्रतिभानादिति इति पर्यव

पत्त्र इत्युक्तं तत्रवाऽऽज्ञाप्याहसुदेति द्वाहपर्यवप्रतिषेधादिति यद्यपि विप्रतिषेधसत्त्वे कार्यं स्यात्तथाप्यप्रग्रहादुपचितं तथापि विरोधे परस्पूर्वलत्वदर्शनाद्वाऽपि तथैवक

ल्पनं यथायुष्मच्चः परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्ये तत्पूर्वेषां दत्त्वं प्रतिषेधं तथापि व्याख्यानादेव निर्णयो बोध्यः एवं विभाषायां महनविरपि ज्ञापितमिति सूत्रे पिवोर्ध्यन्तविद्वल्लभा

इति अस्येव भूगणत्वपर्योर्ह्रान्तिसंभवादिति भावः सन्नाविचारणापौर्विशतद्संभवद्रतिप्राप्यर्थं विच्छुविविदिल्लो भरतिवैयटः ऋपनिसादिभाष्ये व्याचष्टे विदेति नतु

तौदादिकस्यानिटकारिकास्वपाठाभावात्तस्य कृतोनेडित्यनन्ध्या हतौदादिकाविनिपात्य हि व्याख्यानातौदादिकस्येव ग्रहणं न हतामार्थस्तु कविकरणस्येत्यर्थः

भाष्ये वानन्याविति विकल्पप्रतिषेधाविति सर्वं नतु तौ धादिकस्यानिपातनिर्देशविनन्तेरिति भवितव्यं कथं विन्ने इत्युक्तिरत आह तिउं तेनतर्थाह लक्षणमिति भावः भा

ष्ये विन्नो भोगोऽस्ति भाष्यग्रहणं प्रत्ययस्याप्युपलक्षणं भिन्ने शब्दः पक्षान्तरेऽपि समाधिमाहविद्रोषोपक्रमे पीतिकिमपा पूर्वं विनिभिन्नमेव्याह अन्य एवेति किं पात

रव्यवहितपर्यन्तमिति भिन्नमेवभिन्नेन त्वत्वनिति इत्याशयार्थः भिन्नमिति निपात्यते शाकलेन त्वेन रूपाद्युच्यते चेदिति रूपार्थः भाष्येनन्त्वमिति त्व शब्देन नच ए१म०

क्तौ भिन्नशब्दोऽलक्षणे परिभिन्नशब्दः प्रयुज्यते तदाशाकाजशब्दस्य नच पर्योगः पर्यायपर्योः सह प्रयोगाभावात् एवं शाकजशब्दप्रयोगे भिन्नशब्दस्यनप्रयोग इति तस्य म. ३०

तं वक्तुनिगमप्रायमरिसिराकर्मारेण्ठीकरणं हि निगमनं यथा पंचायपदेषु प्रयोगेतस्मादविमाम्पर्वेतदनितस्माद्रुहोपमितिभावः तत्फलितमाह भिन्नत्वादेति

किं प्रत्ययप्रत्ययपाग्रहणाद्यतिप्रत्ययपरस्त्वन्तेतु वङ्गवादिणापूर्वस्यैवेतिनरोघ इति भावः लोपापवादरदितिवेरपन्तस्येति लोपवाद्भेकुत्वारंभादिति भावः अन्तरंग इति प्रत्ययम्

त्वापरूत्वादिति भावः त्रैपादिकत्वपाम्यसिद्धं कुत्वाद्यितिदीर्घं नन्तुपदस्येत्यधिकारादलौन्यपरिभाषयापदान्तस्यैव कुत्वं स्यादिति कथमनेनैपावकादाः स्यादतआह द्वि

न्नत्वपेति नतु पदस्येत्यस्य विशेषणतापात्त्रपदत्वेन कथं स्थानषष्ठ्यस्यादित्यतआह यदिति शिष्टाप्रामिति दंतोस्पदस्यापि महाप्राणानतानतोक्तेमाङ्क धातुप्रकरणमि

ति अत्रतत गुणासंवितामचहूब्रीहिणित्यर्थः पश्यमा इति अस्याग्निपत्न्यां प्रत्याहनो हन्तेस्वस्वइतिवर्गाणां च पद्घ्नीत्यादस्मत्तखपीर्युणासम्प्रतिपादनादिति भावः षत्व

२ घपवात्वादिति आरिनामतारकुः किमत इति मपमेनहप्रहस्यध्याहारेणाचवद्रुवीयर्थेन्नी सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थोऽशिवप्राप्तागर्भवद्रुव्रीहिलाभार्थत्वेनविशिष्यतां हन्त्रादि

विषयकलक्षणोपरूवेनतद्विषयो जस्तु षत्वपोस्वशंयप्राप्तासमस्यतहत्वमिति भावः इदं चेमभाष्यरूपोवहुव्रीहिमात्रफलकत्वात्पत्पश्रहणस्योक्तत्वात जस्मादुपि

कुदधककुतुपुजिकुरस्पुकुत्वस्य चारितार्थ्येनतरपवादत्वमिति चन्नु किन्नकोमत्वयोत्रैषाप वादत्ववीजत्वात् एतदेवोच्यते सम्पिसंभवेदस्यादित्यहनस्समासासमास

योरिति नलोपः प्रातिपदिकेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाणेपेनास्यसंबुद्धावप्यहन्निति वोध्यं सुप्तिति समासस्य पीभावादिति असमासेऽन्दकोरिति रकरेफाविकृतस्येति इत्वः प्रागुक्त

न्निमाग्नयितर्थः नलोप इति सूत्रे भाष्येराज्ञेति पाठे दष्यति अत्र च वार्तिके शिकमहेभ्यनुरपिवेदाद्यनानिति गतमहोरात्रिरसादेरनभिधानमित्यनेराहसुपिपर्युदासपक्षे

यंतमोऽर्धे महदस्मुहोसे चेति पूर्वं च पश्चादहरात्तित्तपदान्तत्वं विधाने तत्वं स्यादित्यर्थः रुत्वेस्यासिद्धत्वादिति वक्तव्यमिति प्ररूपणं नमेतत्भाष्येत्वमतानुप्रिजीतप्रत्ययपरतः पर्वस्य

कै॰टी॰वि
३१

कार्यं न लुमतेति निषेधादिति भावः॥ अप्रवृत्ते फकरतीति। लुक्येव प्राप्तेरिति भावः॥ रेफस्य रेफविधावि फलमाह रेफस्येति॥ अह्नः पत्यादौ पक्षे उपध्मानीयः वस्तस्रंस॰ लोपं बाधित्वेति
संयोगान्तलोपमित्यर्थः॥ परत्वादिति भावः॥ असिद्धत्वमाश्रित्येदं न तु परत्वाल्लोपं बाधित्वा रुत्वं स्यादत आह पूर्वत्रेति कार्यान्तरेणेति कश्चिद्धत्वेन कश्चिल्लोपेन तत्राविशेषा
दुभयोरपि बाधः स्यादिति भावः॥ अन्नुद्धो न संभवतीति पदापिस्रंसु ध्वंस्तो विंचु नास्ति न भि धानात अत एवोत्तरत्र नौ पचिता नित्यत्वे वक्ष्यमाणदोषः शंकित एवं च तपो
रपि विशेषणमर्थवत्त्वभिचारात्तथापुरुषं नेकत्वपातद्विशेषणत्वे पिन दोष इत्यभिप्रायः उपधायां च भाष्ये हलात्त्वे वेति गीर्णमित्यादि सिद्धये पदावयवरेफान्तस्योपधाया
दीर्घ इत्यर्थमन्यते पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलि चेत्यस्य चेत्यर्थे गिरिति उदाहरणासंगतिरत आह वेति॥ अत्र धातुग्रहणानुवृत्तौ उत्तरत्राप्यनुवृत्तिः सं भाष्येतमान्यथेत्याश
येन प्रश्न इत्यर्थः॥ ननु क्विलोपफाचवपदत्वमनुपपन्नं विशेष्यासंनिधानान्तरं तद्विधौ तु लिंगमेव पातत्वादश्रितेश इति नेन धातोरिति॥ उपधायां ह छांदसे विशेषणं तस्य
षष्ठ्याद्विवचनस्यस्याने सप्तम्येकवचने धातोरित्यनुवर्त्तमाने वेपु धिकरणोपपदंवोर्विंवो षणं पक्षततुपधायां ह णमिको विशेषणं त स्ववये रूपत्वं त्वोमाचष्टे इति भावः॥ धा
तो रूपघाते फइति॥ वह्निं गत्वेनाल्लोपस्यासिद्धत्वेन तु नेत्रे पारि केंत इणोतद्ग्रहणे इत्याद्युदाहरणे विशेष्य पतेनेत्यापि सति यमरति भाष्या शेष इत्यत आह चिः भाष्ये सु
पिनेति यत्ते तश्चेति अध्याधारावविवरूपास्य प्रमासवंता वपदस्य कानेत्यर्थ इति भावः॥ एतेन च तत्पिनेत्यादो अतव्वन्नि सुपालुका लुप्तत्वे नविशिष्टा न रुषात्म्य वदिति त्वेमच
हाय इत्यपास्तं सुपः पद इति सप्तम्यन्तस्य पंचम्यापि परिणाम इति भावः॥ अह्र इति सेत्योत्रिके नो रविरिविंद्र ह्र दिः इकारउच्चारणार्थः अविद्यमानोकारसकार रेफस्या
इत्यर्थः॥ अर इत इति विसर्गस्यासिद्धत्वादिफोंत। भाष्ये श्रीकारात्परः प्रतिषेधः पर्वमतरति पर्वमतः पर्वरूपं प्राप्त इत्यर्थः॥ अउ इति लुप्तषष्ठी कोसेरिति फोंतत्वे राम॰ ३१

वरश्च उच्चारणार्थ इति बोध्यं॥ अकेशीत्यसमर्थसमासः अकारसकाररेफांतस्यारसीनशत्वमित्यर्थः॥ तदाह सश्वेरति आ तत्र एवारो नुपदिश्य इति निर्देशः संगच्छते अत्रका
रो सिति भाष्ये राख्यधिकरणवड्बा हिरित्यक्ते तदाहपत्रेति स्पष्टघत्वमित्युपलक्षणं कस्यापि तेन्याम इदकसिष्यति अर्द सोढेति एवं चांतने णार्थहृपेपिरू
चतात्पर्यं च स्मातुरोधात्व्यवस्या आचार्यमतमेदाद्वरूपं च यमपि साधितिभावः पूर्वत्रपधेचमित्यादिपूर्वपक्षोत्तरमस्तु पदितिभवितव्यमिति भाष्यो क्तेतैदेवरूप प्राप्या
भिप्रेतं अघश्चेतिव्याख्या हृपणमेवेदं श्लोकश्चोत्कायक्षाद्वयश्वाप्रूपात्तुच्चार मात्रेमे फकोरेणिनः अत एवाश्रे सेरितिप्रतिषेधं व्यासक्तीस्युक्तमित्यादुः एतद्वेत भवपस्य च
द्रु वचनस्यतत्स्तंत कस्य प्रहणेन भाष्ये वहुवचनग्रहणे न इति शेषः वाकास्टे नन्नु वाकस्यास्य वपदस्यपद्यास्यात महु केवलस्येति पदविशेषणार्थं वाक्याधिकारः
स्यादत आह वाकस्येति तत्स्याप्यभिधानाद्युपदविशेषणे नार्थ इति भावः॥ पूर्वविशेषणमिति॥ केवलस्यापि प्रयोगार्थो नादिदृढवित्सं नन्वधिकारस्याधिकोरोतसानिवर्त्ते
कात्वेदृढभिप्रेतं आह विरोधाभावेवेति॥ भाष्ये परे निहत्यर्थमिति परे परतः पूर्वपदांतस्य स्कान्तनिहत्पे यथमित्यर्थः॥ वाक्यांतस्येवपदांतस्य यथा स्यादित्यर्थमिभाव संज्ञा हपरस्स
टेहिति॥ भाष्ये लोत्यनिघ्ने इति अलोन्त्यनिघ्नेमसतिच्ये मनोतस्य नस्यान्त इत्यर्थमित्यर्थः तदाह असतीतिसतितदपदावयवटेरुद्धवस्याच्च इत्यार्थ इति भावः॥ इहतसोसि अन्वउपसा
लोत्यसेप्रसंश्चेत्यर्थः॥ परस्य पवि वेधनी भयोरपि प्रागादिति भावः॥ भाष्ये समवोरेधः शास्त्रीतनुस्तरंतस्माद्रच इति वक्तव्यमिति शेषो बोध्यसेदेवाह उक्तं चेति॥ उक्तं चेति
च घटितपाठेतु सम्पगवन्त्यर्थवाचाणाह हिमायेति परोपस्थिति पक्ष एवं तत्र स्थितामनुक्तोशेषपक्षं इति भावः॥ प्रत्यभिचारे अभिवादपितर्युपसंग्रहयीतकमाणी रूपं कुर्या
नारिप्रमूहरूपं वा वाक्यमात्रे प्रत्यभिवारः तदाह भाष्ये कुशल्यासि हृपत्रकेतिन अभिवादयितेति अभिवादाभावेप्रत्यभिवादस्यसंत्तणमाभाव इत्यर्थः॥ पतितिाइदमे

कै॰टि॰वी ३२ वभाष्यसंमतं॰ भाष्ये एधाति भवितव्यर्थकं आशुष्मान्भव सौम्येति स्वरे तो भवित्यर्थपरं नाम्न इति रुद्रस्य संज्ञा भूतसैत्यर्थः प्रत्यभिवादे नाई तानिति विपरीते शापमेवाहं तेत्यर्थः आ
शीर्वचनहातिः इदं हि प्रत्यभिवादयितं प्लुतप्रदर्शनकुशलं प्रश्नादेरपलक्षणांशति संभाषणमात्रमिति अनुग्रहयोग्य कामस्पाद्देशे वेत्यर्थः केचिदाहुरिति अनुग्र
योतककुशलप्रश्नाद्यभिप्रायं प्रत्यभिवादरूपस्यावारूपेः कर्मकर्त्रनिति स्वरूपमेव दक्षिणे भवेत्यर्थः खलु संबुध्यौ तेन निपातेन वा मोः शब्दे न सिद्धे आदेशविधानं व्यर्थमत आ
हनामगोत्रेति एवं च सर्वत्रेप्राप्त विभाषेतिनात्पर्यं आद्यमते हनोः शब्दे शेः प्राणपक्षो ह्यक्तितः स्ततः स्वनाम गोत्रं वा आत्र तेनामपदं नवा बोधेरिति भावः ननु कि
योपाएव सर्वतः प्रधानमतआह संक्षिप्याण्येति आभिवादयि त्वग्रहाण्यं कत्वा ततस्तेन तस्य संस्कारपत्वमिति भावः सा प्याप्राप्ति अतएव शास्तः प्रधानापाश्र
यौ सत्यर्थः भाष्ये प्रधानमुच्यते अप्रधानेप्रत्यस्यतइति अपमर्थः प्रधानेसंस्कारंदेवदत्तादिकोऽप्रमतउच्यते अप्रधाने संस्कारंकुशलपश्नसेतत्पसुच्यते पाठ श्रुतेर
वंचवाक्यतेप्रधानस्थेटेरभावान्न भवतीति भावः तद्धानंतुवैसर्गे नोक्तमेव अभिवादवाक्ये रति अन्यत्र सिद्धसेवदि संस्काराप्यमनुवादेयु स्यमेव तिभावः अतएवसंबोध
नाविभक्तानिर्दिष्टः भाष्यस्य प्रस्तुतइतितात्पर्यं अत्र पक्षे प्रधानस्य सेत्यस्यानुप्रमानस्य सेत्यर्थः उच्यसेपितिअभिरूपस्येत्यर्थः एवं चतद्धाचिनएववाक्यान्तस्य टेः
प्लुतः स्यातनन्तुमाधेयरत्नस्याप्तिभावः विचार्यामाणात्वादिति द्वयोर्वलतानेविचारस्तद्विषयत्वादित्यर्थः नहातिआधेयोग्निरित्यत्रान्तपमक्तिअग्निशब्दावाच्य
इत्यं धातुवाच्यक्रियापदस्यपूर्वाच्येकर्मतच क्रियाविषयएव विचारोनेतरविषयः तत्राग्निः किंमाधानक्रियाकर्मेतस्माध्यत्वादुतानाधानक्रियापादइति नविचार्यते
इत्यर्थः कोग्निराधेयइत्यपि नेत्याहनापीति तस्माधनक्रियायाग्निसाधनः धानक्रियाआधेयोग्निरित्यत्र तक्रियाबाचिनोऽस्य परत्वाभावान्न टेप्लुतिरिति तद् राम॰ ३२

न्यवाचिनोवाक्यान्तस्याग्निपदस्यापि प्लुतइति वोध्यं प्रधानस्यस्य प्रधानकि योपलक्षितस्य स्यचतिनप्लुतोपि धापत अत्राधेयोग्निरनोधेयाइति भाष्यप्रयोगएव
मानमः नचर्थप्रत्यायकापद्वयप्रयोगाच्छद्रां नेतेत्पते किमर्थतत्प्रयोगेतआह तत्तत रित्यतिपथ्याहयहयमयोरंबंइपरवारेसंतभेदे पि अवपवेधनिसाम्यादृष्ट
शङ्गुभनस्थानयोगमतभेदेपिसाहपूर्या स्वर्णविततास्मरतिनपोनरूक्तामिति भावः नन्वेचं हयोरपशमइत्यपि प्रयोगः स्योदित्यां शंकयस्थितस्य गतिरितिस्योयेन प्र
योगानुसाराद्यवस्थेत्याहप्रयोगेति दूराद्भूतेच प्लुतेनिति दूरात्पुरुषमचरणपपरा प्लुतमित्यर्थः दूरादिति इत्रांतिकार्थं प्यइतंपचमीभाष्ये पञ्चघाहतात्वप
त्वापद्विशेषअनुपादाय मानेइतिपाठः विशेषे अधिकेपत्ते हेहेप्रयोगे नन्तुहरा दूतेहे हयोरप्लुतेवेतिमत्ताने रात्सिद्धत्वादिदमनर्थकमित्यतआह पूर्वेणेति
मगोचपोदरूपद्यानार्थहत्तित्वे हेहयोरप्लुतं नत्तरार्थत्वमाभिमुख्यद्योतकत्वादित्यर्थः भाष्ये हेहयोरिति अनारम्पोरित्यर्थः अन्पथेतिहे हे प्रयोगेरत्तापरत्तुअमा
नेइत्यर्थः हेहैवरे नेत्पारोपवैरोववसिद्धेरिति भावः अनर्थकमनुज्ञापत्तिपरिति धोत्याभावादिति संबोधनेनैवाभिमुख्यस्यद्योतितत्वादिति भावे प्रयोगग्रहणे
तपधाकर्थंचित्रयोः प्रयोगएवपथास्यादित्यर्थं वक्तव्यंतुनायेत्यमितितात्पर्यं भाष्येपुनः हेहेग्रहणंकिमर्थमिति प्रयोगेहेहेत्योरित्येवास्तु हेहे प्रयोगेरसवसिद्धेष
प्युद्भाराणसामर्थ्याद्वेहयोः प्लुतसिद्धिरित्यर्थः गुरोरन्तोलघोत्यस्य इति तत्र प्लुतयोगेपथप्युसंगरत्यर्थः प्लुतसिद्धिरिति तेन सर्वत्र प्राप्यासिद्धिरिति भावः भाष्येउ
भपनिर्देशार्थमिति गुरोर्गुरुयोरित्यर्थः रसेचमर्थमिति अस्पयोरान्तुराल्पयाः प्लुतयोः समावेशः स्यादितिवृत्पते भाष्ये तस्यासिद्धत्वादिति कार्यकालपक्षे
पेवरितावयति हानान्तस्याप्तिपाद्यामप्रदृत्ति धनिनंचेदृपदेशति तोवानुदात्तेइतिस्तेच भाष्येएकदेशपाहनैवदोषइति पथपात्यादिभाष्यपूर्वत्रेत्य

५

तै॰टि॰वि॰ ३३ त्र्याख्यातेनच देवरन्तरस्मादावेकश्रुतिरुदात्तं वुद्दा विन्यस्यप्रसंगात्कथ्यापि कामा घुदात्तत्वं स्यात् तत्राह परा चेति आमपचमिरेवरन्तेस्यारो ग्ननेदुदात्तंबुध्यमानेरदं आ
मरकांतरमिस्येतद्विषपेक्षतापश्च त्तेस्तास्ते भाष्ये सपृथग्निः हदाद्द्तात्पस्तुवन्नेमानमप्यत्रमेवोधनमाञ्जोपलक्ष्य प्रांत्र्य तरुवपूस्भिवारदस्मेनद्विषपेप्स्स प्रवृत्तिः सपृष्टं चेदं हत्रोपा
दस्यस्योदाहरणत्वाद्वननियातरत्वा ङः प्रसिस्त्वपेस्थितेरति प्रतत्स्यासिद्द्त्वेतरेकवाक्यतापत्रस्यानुदात्तपदमित्यस्याप्यक्षिद्दत्वात्रनिघात इति भावः भाष्ये पक्षादि
स्वरितः प्रभरतिनिहितस्वरितयुणाकदत्वर्थः स्वरितमाग्नेदितमित्यादिभिर्लोघनात्स्वरितयुणमात्रस्येव विधानात् एव मनुवृत्तं प्रश्रानेत्स्याप्यनित्यमितिकेचित् एकंच
ओपित्वाशिक्षमनुदात्तगुणापोगाविसन्ना र्थात्स्वा नेप्यनुदात्तगुणयोगस्वात्समावेशस्यादिति भावः अनुदात्तपदं यौगिकमिति परिहारान्तरमाह अनुदात्तपदमि
एवंचस्वरितेष्वनुदात्तगुणसत्वाक्तसमावेश इति भावः ननूदात्तशब्देनापिचमी भाषिकस्यसंतत्रस्याचएवग्रहणं नस्वरितेकदेशस्येति शंकासमाधत्ते नचेति यस्त्वेदु
दात्तइति एतदेतमेकदेश्युक्तिः आचार्यस्यतु सेर्वेषामुक्ता नोसमावेशावास्तापैकेकस्येति आश्रयः उक्ता त्यात्रिपाघोषेषनिघाता प्रवृत्तेः किंचरेकदन्तेस्यारोहकासिद्द
त्वात्पूर्वंपाद्यानुदात्तत्वेनतः अतोनरेकवाक्यता पञ्चशेषनिघातोद्दवीर नृत्वरस्तुन्नरस्यासिद्दत्वेपिस्यभावात् भाष्यकतात्तु पष्टे एवत्रिपाद्यामस्याश्रयत्नेः सि
द्दांतितत्विनाचत्यस्यस्वरमेकदेशपुत्रित्वपरेनचनपराक्रान्तमवेतिवोध्यं मध्यहकमेणिअपिदंत्विति एवंचेदं सत्रं नकार्तव्यमिति भावः प्रणवष्टेः पूतकर्मणि त्स्यारा
मादेः कृतः प्रणवोनादेशोविधीयते भ्यष्यस्त्वंशब्देनवर्णमात्रंतथापीहाज्विवक्षितरस्यादत्र अक्षरमनिति तराघन्त्यशोषशाब्देवड्ग्वा हिंदूदगभाकमेधमपदस्यादि राम
अभ्यरं चशेषश्चेति अत्रायेअशेषशब्देन दृष्टुच्यते एतद्दिसंगोहे स्युपलक्षणं तत्राभ्यस्ततोदि त्वंव्यपदेशिवद्भावेनशेषस्य तस्य खपारस्या र्थचैस्यचेतिवाशब्दषे ३३

1723

र्थेतिनअर्थोपि संग्रहः नतु देशियसुवन्तेमानेपुनः विग्रहणर्थकि मर्थमनआह असतीतिनतु हलंतश्चस्याच्चरि भाषोपस्थितस्योत्स्याचएवौकारस्याप्लुतउदात्तत्वा
दुक्तं तत्वेनेतिग्रणावेष्य ओकारूपस्य आदमात्य भ्युपगमवादः उपजं कतपाप्ताः तेनविशेषणत्वं भवेनाच्चरि भाषोपस्थितिरिति भावः परहास्यादिभाष्येव्यास्वेधे
ओंकारद्विवतिप्रपञ्चारितितशादिसन्नमेव व्यर्थमिति अरुद्धिः पास्यासः वाक्यस्य टेरितितिटेरित्येनेमत्वव्यभिचारादेतस्य टेरितिविशेषणमनर्थकं दिग्रहणानिवृत्तो
त्वज्ञेमायात्र एवयस्मा पाः स्यादितितास्यपैटीक स्वस्वप इति यास्मानेवाक्यस्यटेरितर्थोस्यंतग्रहणाभावेस्यादिति भावः नुचाचाकस्वउदापद इति भाष्येनक्तसमुदा
यइति भाष्ये नकस्वरा पदपोवाक्य स्वसुदापदस्यार्थः अपात् अमाधज्ञ त्विस्विशेषस्वप्रेषण इतिकर्मषष्ठ्यासमासः अम्नाभ्मेकेधुपुकजं केप्रेषणा आरे
ः प्लुतोभवतितत्तः परस्यद्विःतापाषष्ठ इतिसूत्रार्थः भाष्ये ओ आवपेपरस्मितिपरस्य चादेस्वेसर्थः अपिकृत्यस्येवेति वह्न्हउद्देशत्वादोपचीत्यस्येनघेवड्वग्रहणा
स्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् इति भावः अतस्यकृतोमतिपर्वोत्यस्योत्पर्थः विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपाधिव्यभिचारार्थकत्वाभावादिति भावः व्यवहि
तेपीतिव्यवस्थितविभाषाश्रयणादेवनादिनोव्यवहितपरस्यहस्वित्नतस्येवेति भावः अविमष्टकारित्वे साहसंतरिह घ्यवप्रभेभिव्यास्वनत्सरणेत शाह शास्त्रना
गइति आग्रहणासीमि केचित्तु विभाषेति अत्रचयोगविभस्थ उक्तावृत्ति त्यामाचक्रतनाम्नातेवेत्याहुः क्तौतौवेचेरन्नेदंकृतविधापकंकिंतु अत्रन्यथास्त्रविहितं कृतस्य
विषयप्रेवाचकमित्याहलक्षणांतरेणेति एवं स्वरितमित्यत्रापि वोध्यं समाहारवर्णत्वादिति समान्निप्रमाणावपक्ववर्णरूपत्वादित्यर्थः ननुवर्णैकदेशयोः कथमि
डंतग्रहणेनग्रहणमत आह तत्रेति विदोंतविरोधे इतिषाहार्थे सेवं धानोनित्यत्वरूपः सिद्दोन्तःपघपातिहद्विकपोपा आज्ञाकिं पित्वाल स्थितस्येवो

1723

६

कै·ति·वि· पपद्यतेनतु ष्ठ णान श्व(स्येतिभावः तच्चापीति बुद्धिकल्पितो गोणा स्य परे श इति भावः एवंविधव्यवहारस्य बध्यबस्तु रुहत्वान्न तथा चेति नित्यत्वेत्वि तितत्रं गोणान्य परेशी
प्युनुपपन्न इति भावः कृतस्या हानोपपाद्यत्व माशंक्य निराकरोति कृरस्या स्परति नस्तु वहत्रा हा वृपि नित्य मा विरोधक ड्वस्थो न आह इत्यु इति बहु घोत्याक्षपणा
३४ सामर्थ्यात्साहृष्य गर्भः सेमास आ आ पोतेइति भावः न्नलु गर्भेह श्लो तीनु पेपन्नः तोत्रावपुवह ध्रुपस्य र्थं तेन्त आह पथा गर्भे इति अत्र व स्थिता एव वृद्धे ते इति नेम्यन्त पः त्व
तावपवत्वादिति क्लु नदृष्टा वपवत्वादित्यर्थः त्रिमात्रत्वेन च सा हृश्यं पूकुतो गोणा हत्या श्रपूणामत आह नहीति नाप्य वयवस्य मुख्य त्वात न त्व श्च चत्वाभावादिनपि
वोध्यं इति वदन्तीति एवं च वार्त्तिककारस्य दर्शापरविरोधइत्यर्थः तत्रोन्न स्पृभ यसंकपवं स्वेत्यत्र विनिग म नादिह स्वभाष्यकारो न्यात पास वप्र विभागपश्च
एव मगवतो भाष्यकारस्य संमत इति वोध्यं न नु मोत्रिक द्विमात्रिक त्रिमात्रिकाणामेवाख्यातके ध्यं चतुर्मात्रिकस्या स्वकर्या णि स्तुतन्न आह कुकालत्य एवेति न च त्रिमात्रग्रहे
णेस्य कद्विमात्र भिन्नो पल क्षणामिति भावः ग्लोत्रितो स्य मृत्ता सिद्धेत्विदुतोरि तिवार्तिके वा स्वस्पि तह्र इवाश्वः पठतीति श्चोप्र गृह्यस्या अथ र्थं रेति पराः सर्व नामस्था
नइति पजाहो सर्वनामस्थाने प्रतिषेध इति व्याप्तं तत्र इत्यर्थः नच परिणाने हराहूत इति व्यर्थं स्यात् किं चा मत्स्येतत्रत्व हृप द्ध पहस्य संबोधने पलक्षणात्वे न सवो
धनोहाहरणामसंगतमिति भाष्यं उपलक्षणात्वे मानाभावात् किंत यथाश्रुतमेव तत्त्वं च हृदाहाहन विशिष्टा भिपूजितार्थे स्वागद्धे भोमाणवका भि भूते हस्यो
हैनास्य प्र हृश्नि रित्याद्युः हृत्रिकाभाक्त परि ग णाने हह्वज इति न वक्तव्यं तत्संस्को धनोपलक्षणत्वेन सेतु ध्वंत भाष्यो दाहरणा विरोधाव नैरित्याद्युः नद्धि स आ तान ०
नस्व वक्कृत विकारेत्यर्थः इराहा न मत्वात्यागराणो दाप्रि क्लु नस्क गुरोरन्त्य पइति प्राप्तौ न्यिवते न वाक्यातपरानंत्यसिद्धि वक्कृत इत्यत्र न मानं केचित्तु गुरोरि ३४

तिस्त्रे हराहूत हत्या दिविहित क्लु तस्य स्थानिविशेषमात्र समर्पकं न तु विधायकमिति पृथाक्लु तमेव व्याच ष्टेति नपार्था न नु तपरा दित्यनेनैद्दुतोः स्थानिनो निर्देशात्कि
त्वपोरिति प्रश्नो नुपपन्नस्त्याशंक्याथ पमाह कयोरितीति भाष्ये तदिडुतोग्रहणं कर्तव्य मिति तदर्थं कतयोरिति कर्तव्यमित्यर्थः नन्वेव उत्तरार्धे विकारविद्
तोनक्लुतस्येति क्लु तविकाराविहिततत्वमतं आहदिपवत्वादिति क्लुतसंहितौ विकारावितिमध्यमं पदं लोपः समासः आकारस्य क्लु तस्य विधानान्नस्यनिवो
ग शिघ्र क पाः न यो रमित्तद्विपपन्नमिति भावः कथमिदन्तो पितिनयोः क्लु तत्वाभावादिति भावः भाष्ये दीर्घवद्या कुलं चेतिदीर्घः सवर्णो दीर्घ शाकलो द्ग्रहणम
प्राप्तावि ति सामर्थ्या दसिद्धाव पि दीर्घ शाकल पोः प्रवा हा वित्यर्थः छाः स्वः क्लु त इति स्वनेष्य त्वात्तगुरोरनन्तइति सत्रस्य प्रकेकग्रहणाना ने का च एव ग्रहं तिरि
तिभावः पथा विषय मिति विधायमाणारि सहाक्लु प्रश्नान्तारावत्तु रानः अस्य प्राहे स्वरितरत्यर्थः इडतो न्विति अनुदात्तो राज्ञपरे नयोः सवर्णा दिति भावः तत्रान यो
रिति उदान्नेद्दुत्स्या निकपव योरित्यर्थः न नु क्लु तप्रकरणस्य कार्यस्या सिद्धत्वतापनात्कथं न स्वरितत्व आह क्लु तप्रकरणादि तिनु र्णीय प्रपेनेति क्लुतवदिति भावः तद
नुमुपसंख्यानं प्रत्याख्याते सत्र तस्य सिद्धार्थकत्वमिति स्थिते अनुकरणमिति भाष्येनुपयोग शङ्कस्यानुकरणमर्थ इति भावः किंनसिद्धमिति सिद्धमेवेत्य
र्थः श्लोके पच्छन्दो निपातो हेतावित्याह पत इति नन्वनयोरिडुतो रसिद्धत्वात्कथं तयोरेकोपरा धातियरोत आतोचेति ॥ ॥ इति श्री शिवभट्टसुत
सतीगर्भजश्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ ॥ प्रकृतबल्तोः वन्नप्रत्युक्त्या प्रातशित्वेति कित्विवहरे
शामसंगतमत आह सामान्यग्रहणमिति तदनुबंधकग्रहणे तस्यैकानुबंधोच्चारणे इत्यर्थः इति भावः भाष्ये अग्रीवाप स्वेतिनानर्थक इति परिभाषया विशिष्टस्य स्थानिन

७

कै॰टि॰वि॰
३५

उच्चारणाद्यौकारः सर्वादेशः जसीति स्त्रुरव्यवस्थासंबुद्धावित्यस्य वार्त्तिके पि संबंधात् नापीति तस्याश्रवणप्रसंगात् लिंगविशिष्टपरिभाषाभ्युपगमे पि रूपासिद्धिरित्याह तथेति
संयोगांतलोपे पि भोरिति स्यादिति रूपासिद्धिः प्रणाः प्रतिषेधारंभाद्य स्तुल्लभस्य विप्रेष्यं भाष्येणैव भवतः प्रकृतिरिति एषा प्रकृतिः अव्ययत्वेस्य उत्वं त्वस्य प्रकृति
त्वव्यवहारः साच न भवतः न भवच्छब्दजन्यार्थः प्रकृतिरिति पाठे प्रयोगइत्यर्थः ननु भीरिति विभक्तेस्तस्याभावात्कथं नत्प्रतिरूपकत्वमत आह केचि शब्दभू
शब्दस्यैतन्निवेषं वार्तिके भवद्ग्रहणे नकारांतस्यैकिमत आह भवच्छब्दस्यापीति एवं चेति एवं च विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य निपातत्वेन स्वत्रैशब्दे नार्थं तस्य प्रयोगी
पि नहोषट्त्वात् समः सुटि भाष्ये च तत्सत्वं द्वंद्वपरेऽग्रारेस्वं च सेहपरं तत्राशयमाह तत्त्वेति भाष्ये सुत्वेवक्तव्यमिति सतिप्रत्ताम्यस्तु उत्तपंपठनापि मिमर्थः
समाहः शब्दप्रधानात्तरर्थे प्रकारे भावप्रत्ययइति सत्वं सकार इत्यर्थः द्वणोस्य समपत्त्वं स्थैपति मकारस्यैव प्रत्यनुस्वारो योगवाहत्वाच्च प्रत्याहारेसु विशेष
एणोपदेशास्त्वस्मिन्पक्षे इति पाठः विशेषणोत्तस्य घोषेवेत्यर्थः तथाचानुस्वारस्य हल्त्वान्नरोरेति लोपः अत्र समपाति अविशेषेणपाठादिति भावः चयनपातीत्यत्र
पिनादयममपीत्यर्थः पदृश्ये कापिति अत्र पक्षे हि सकारस्यैव पक्षे विकसकारमेव अनुनासिकपक्षे प्येवं सवर्णे चेति उपधारंजनं कुर्यान्नमोरुकारणो सतिलोपप्र
सक्ति भावे वा नोपधां तत्रं यत मिति वरभाष्यकारइत्यर्थः रुत्वप्रकरणाइति रुत्वप्रकरणो यो विधीयमानस्तस्त्वं नियोगेन तयोर्विधानादित्यर्थः अत एव भाष्यसमादि
स्वेवक्तव्यमिति सुक्तोत्वपक्षे वानुनासिकापत्तिर्दोषत्वेन नोक्तावचनपुनाह स्वाश्वेति भाष्ये रुइडपधस्येति रमव्युत्पत्तिपक्षे भाष्ये द्विसकारकोर
ति समस्तस्य चवाशश्चेति विसर्गस्यैवो चारणादिव स्वकं सहस्रापावृत्तिः तत्फलं कं स्वरितत्वे तदनुवर्त्तनीफलाभावाद्वणोमात्रानुवृत्त्यर्थं भविष्यतीत्यर्थः तमश्च

रा॰
३

वीसत्र सत्वरुत्वयोरविशेष इत्याशयेनोत्तरत्र शेषमाह भवांस्करती तिस कर्मकत्वादिति अत्र हावार्थत्वादिति भावः कर्मणि घञिति अत्रैतत्संघद्वंसइति उत्तरत्रोपति
वृत्तेरित्यर्थः नपुंसके पाति घञ्जपाः पुंस्त्वविधायी वा इति भावः ठेढिलो क्वचित्स्थानी निष्वलिङ्ढेगेकत इत्यत्र जश्त्वात् क्वचिन्निमित्तमिति ल्लोढ इत्यत्रैरोष्टत्वस
सिद्धत्वादिति भावः वचनांतरबाधनादिति स्वेकवाक्यतापन्नस्य प्रत्येकवाक्यतापन्नस्य च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य वा स्त्रीढ इत्यादावविवक्षुकतेपि जश्त्वात्पुरत्वोऽस्ताप्ये
संग इति भावः ननु ढलोपस्यासिद्धत्वात्कथं जश्त्वं न लोपस्य धातोस्त्राह स्त्राप्रात्ति वा धेति न्याति केःपवादत्वाद्भावप्रधानः भाष्यकस्य जश्त्वस्येति लीढ
इत्यादाव प्रवृत्तेर्जश्त्वस्यापवादो पंस्यादित्यर्थः तस्मादिति ढुत्वस्यासिद्धत्वे चुजश्त्वापवादत्वासंभवाद्ढोपस्यासिद्धत्वे न पर्वं जश्त्वे प्रकृतिलोपाप्राप्तिरिति भावः स
उग्रहणं चेति गुरुटीकत इत्यादावप्रात्पधापेन विकल्पवोधको वा शब्दः नन्त्रसामर्थ्यात्तष्टुत्वासिद्धत्वाबोधस्वासिद्धत्वमपि वाध्यतां विनिगमकाभावादत्र
हद्विधिमिति किंचसेकवाक्यतापन्नपर्वत्रासिद्धवाधापेक्षया पश्चादुपस्थितपरोगतद्बाधस्यैवेन्याय्यत्वमित्यपि बोध्यं एतेन त्रिपाद्यां स्वेतरंगेवहिरंगासिद्धत्वाश्रयत्वे
इति चिंत्यमित्याहुः अतएव रुत्वोजश्त्वोत्तरत्वमिति स्यासः स्वरिचेत्यतः पूर्वेण कृतः स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः समस्तइत्याहे उत्तरपदे विविसर्गो न स्यादत आह उत्तरपदे सताति
नियंपरस्य प्रमाविवेषविशेषणं किंतु सहसंप्रमाणं करोतीति विपरोतेन निर्दिष्टं फलतात्पर्यं तत्रिमित्रकइति ननु नकोटेपि नोत्तरपदेनिमित्तं कौरवेपसतआह नाकोटइत्या
टोक्तिः अकारादिस्वरस्य वृद्धिनिमित्तस्य तद्भावे स्यादित्यर्थः पूर्वमत्वादित्यपदत्वाद्भवतीति भावः स्थानिवद्भावस्तोवातमन्त्रात्वादित्यर्थः नहिगोवहि भक्तनिमित्तमत्र
मित्यर्थः स्तस्य नवेति स्वस्य भावजपति अन्यथा तिर्यक्पर्यायौ विहितपादेतसे भुवेति मित्रतापाद्वहि तसिमित्तत्वेन फलमवतापासह विधानांतरे कंशिरस्त्वाहि त्वद्वहिरेन

८

कै॰टि॰वि॰ ३६ विधापनेविसर्जनायस्त्क्यरोतमात्राणिपतौतरंगरत्यर्थः पर्वमनयोःपुलिंगेननिर्देशःक्त्वा त्वाम्येनपुंसकत्वेनो क्तेस्वोःसंगतोतत्राह ओतोऽंगमिति ओगशाहासंज्ञि
विशेषणाचाप्राशीवपुवाचवाचगच्छतेरत्याह अं तपाश्चेति हृद्दपुम्ममिति अत्यंतस्य हचारिताभिव्यक्तोद्वंद्वशाहनिपातनादिति भावः तत्रभवतोवश्पुमितिविरोधेमेव
मार्वर्थोनिमयेनभवतोनहुकदाचिदप्यविरोधेनेत्यर्थः भाष्यप्रयोगश्च असिद्धपरिभाषापाः पभ्याविवपश्चोमस्यवद्धोयराथीवित्यर्थः नचास्तवसज्ञाविवभिताकिंहवीद्धा
माहषुह्येतिमद्द्येक्षपेतितान्प्रतियोगित्वेनेत्यर्थः वहिरंगेभवतीतिनहापरेषाभाभवतीत्यर्थः अपेक्षितपस्परंअपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नं अवस्थानेविषमत्वं तड
पपारेपति पूर्वस्यामितिवाहकृटितेतहेशास्यायामित्यर्थः एवंचास्याःपरिभाषायास्त्रैपादिकंतरंगेनप्रवृत्तिरितिभावः पुनस्तरमाह अंतरंगाभावाद्वैफस्येति त्रैपादिके
मरंगस्यसपादस्ताध्यायोस्थरेफविधायकहस्याऽसिद्धत्वेनेनचिंतन्त्रिसूपिनवहिरंगत्वमेवतस्यनास्तीत्यर्थः पूर्वत्रासिद्धमितिविसर्गस्यासिद्धत्वेसतिरेफस्ययथा
विसर्गप्राप्तिस्तत्राह भाष्येनचानभिनिर्वृत्तेइतितत्रनिमित्तमेववहिरंगमित्याधिववक्तव्येअस्यपछ्तेउपयोगाभावादाह वस्तुतस्त्वेति प्रागुपगमेनेति एवंचवहि
रंगत्वाभावेनपरिभाषाःप्रवृत्तौप्रश्नोत्तववसर्गइतिचोपंपपदमितिअत्राशयप्रज्ञानतःप्रसक्तस्यनिमित्तपितिनद्याचएववहिरंगस्येति इतरः स्वाशयंप्रकटयतिक
थमिमादिस्वपरिभाषेत्यनएकवचनकएपोमयइत्याशयेनकृत्स्नेभाष्यमुपादत्तेकथमित्यादि कथमित्याक्षेपेनेवानेमासिद्धत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः तडपपादयतिपूर्वत्रे
तिअसिद्धापरिभाषेत्यस्याप्रवृत्तावंतरंगपरिभाषेत्यर्थः इत्याह अप्रवृत्तिरेवेति कार्यकालत्वमितितत्पक्षेहिविसर्जनीयस्यासिद्धत्वेपिपरिभाषायामप्रसिद्धत्वात्तेनतस्याः राम॰
रवेकवाक्यतासंपादनमिति भावः तत्रपरिभाषाणांविधिशेषत्वेकचिद्देकवाक्यतयाक्वचिद्वाक्यतयैतिदेशपक्षितत्वकाचिदितिविषये उदाहरणविशेषेनिमित्त ३६

1728

चेश्वाविनतिषेधादिरूपनिमित्तमपिस्याद्याप्रियतइति प्रधानकार्यविषयविशेषेवस्थापपतीत्यर्थः दृश्येथित्याद्याविति अनेनैतत्वयाख्यसमविनापिपरिभाषांसुविष
येपप्रवृत्तेरशंपतित्तद्धदितिविप्रतिषेधेपरमितिवरित्यर्थः विषयंलक्षरेफपूर्वस्मिन्नसिद्धेति कार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषापास्त्रिपाद्यामयस्त्वमपवैरेफद्वयात्रासिद्ध
तयाकथंतस्यविसर्गप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादयेदितिशाकाशंः प्रधानेतिपर्वत्रेत्यनेनासिद्धपरिभाषायानासिद्धत्वंप्रतिपाद्यमित्यर्थः नन्वेवंविसर्गविधोउपस्थितासिद्ध
परिभाषायाआगतनामतेनिषेधइतिन्याय्येनतदत्रत्यत्त्यास्वसत्रविसर्जनीयस्याअसिद्धत्वात्कथंसारेफासिद्धत्वंप्रतिपादयेदतआह विधेयतरेति वाक्यांतरे
तिवाक्येकवाक्यतापन्नेमहावाक्येइत्यर्थः पूर्वोक्ताद्दितिकार्यकालपक्षेस्यादुपस्थितिसामर्थ्यादेवरेफप्रत्यपिनविसर्गासिद्धत्वमितिकथंतन्निरूपितंवहिरंगत्व
मित्यपिनवाच्यं अनेनैवप्रयुक्तोसर्वशंकाकल्पकोपरिहारःसूक्तइतिबोध्यं एवमेषापरिभाषासिद्धापवतीतिवहिरंगपरिभाषात्रप्राप्नाभवतीत्यर्थःक्षेपहाएवमेषापरिभा
षापर्वत्रासिद्धमित्येषाअप्राप्नाभवतीत्यर्थः अत्रसाम्प्रतमिदमिति अत्रवनोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घोनवहिरंगेतिनयास्थात्रएतदेवत्वेत्वमसायकाशत्वमुक्ताएक
त्रयुगपत्प्राप्तिरूपंसमवस्थितत्वंश्यपतिनार्कुरइति पद्यपीतिएवंचपरिभाषयोरित्युक्तमितिभावः अप्रतिपन्नामितिक्वचित्पाठस्तत्रास्त्वस्यवसिताथत्वादिरो
धेऽप्रतिपत्तिरित्यर्थः पर्यायेतिवितिनत्रादिवतित्यर्थः भाष्यात्तमुपमर्दकत्वंमुत्वारपतिपस्येति एवंचकार्यकालपक्षेदेशेचत्रिपाद्यांवहिरंगासिद्धत्वापहत्ति
रितिभाष्यादूषणतेन्वस्फ्तः प्रत्यक्षत्वेनबलवत्तापूर्वत्रासिद्धमित्यनेनोनुमानिकाअसिद्धपरिभाष्यपाबाधएवोचितः भाष्येःपुक्तइतिसंयोगांतस्यलोपोरःराभ्या
मित्यत्रान्यत्रचोक्तोसगतइत्यर्थः पदाश्रिति लक्ष्यवपात्कचिदनुमानिकेनाषिप्रत्यक्षबाधइत्यभिमानः लक्ष्यायोकचप्पुषाद्वचनान्येवावघपकानातिबोध्यं ऽोः

1729

२

वै·सि·वि· ३ सपि विध्यर्थ इति कथं विशेषविध्यर्थत्वे सं भवति निपमो न युक्त इति भावः विध्यर्थानुपपत्येति विधिरूपार्थस्यानुपपत्तेरित्यर्थः भो भगो अघो आष्ये लंघुत इत्यादौ सा
पास्तुन्कंष्व्य इत्यो शाङ्गतिभाष्ये छंदः क्षितिः अत्र हिरोः स्वपतीति विसर्गः तत्रैः स्यानित्वेन स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं व भस्तेति स्पत्तदुरुत्व सेतिरेफस्य विसर्गः न
हि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं स्थानिभूतात्सधर्मत्वात्तस्यानिभूतात्स्वधर्मो अपेक्षाविति निषेधे इति भावः अल्विधित्वादिति अल स्थानिकोयं विसर्गविधि
र्नैतद्रूपस्य निक इति अत्रापि स्थानपल्धर्मत्वात्तविसर्गस्य रुत्वं दर्लभमिति भावः इति मन्यस्त इति सिद्धांतत्वं मां गान्याकारोंता स्पर्थः इदमेवाभिप्रेत्य विशिष्टो घो
नञ्मा अपूते इदं नामेति स्थानिवत्सूत्र भाष्ये उक्तमिति अपं सिद्धांत एव निपमसूत्राणि का ध्यार्थपदेपावि धायकान्येवार्थिकान्निषेधइति यस्य त्यापी भाष्ये
ध्वनिति भाष्ये न तु चेदापि स्थानिवद्भावादिति स्थानिभूतात्मात्र इति धर्मापेक्षपायपत्वविधिः सत्तु रायेषु नमानस्य रुत्वस्य निमित्तत्वात्स्यनिमित्तत्वादेव स्थेवान्नापि
स्थानिवत्वमिति भावः उत्तरमनल्विधावितिउक्ताशे प-विसर्जनीयपदस्यर्थ इति एवं च रोः सुपीति सूत्रेपि रेफस्यैव स्थानिवत्वमित्याल्विधित्वात्स्थानिवत्वाभाव इति
भावः न दित्वोपेनेति मातुर्दत्तुकस्पिलो पत्यादित्यादिति भावः नन्वनौ परनलत्वकमत शक्तिपरिक्रमस्य लिलोपविधानेन तस्य हुमेः स्थानिकमानाभावात्तव कारे हस्वनि तस्य
उत्तिमत्वात्स्य प्रसार णाप्राप्तेः भवचिन्नपदछा त्यायेमवस्थानि त्वबदपदा मनमेन हस्व क्षित्याप्रस्य मित्रनात एते नहस्व अर्ह लितिषत्वं स्यादि सपाास नचपरस्येत्यधिका
रेणाक्रष्टात्तत्वस्यापि निमित्तत्वात्स्थानिवत्वेमस्तु लभं तत्वो अशीत इत्यंते गृहणेनेह घो युपरस्येत्यस्यैव विधिकरणेपनेवान्वपादत आदलोपो आधितिशदं च तद्रु
प वाद स्पृष्ट पल्लस्पौ न चाति लोपस्यैति नन्वपदांतविधित्वं घातिपदिकादेवतो हुस्ययापदे तता भावात् लोपस्य चरमाययवत्वाभावाद कि स्तुगिति कौस्तुभस्वात्वौषि

घेस्योति भावः विचित्विति अंतर्भंत कितो वाप्रपद लोप स्कात घाहि भंत रोणा घपे क्षदि लोपादेर सिद्धत्वात् अत्रातउपधायारतिहादिशा प्रेरणहवेतेवैति अत्र विलो
पस्य स्थानिवत्वान्न वृद्धिरिति भावः परं णावि धावितिविज्ञातेोन्तरंदु पापरत्वमिति भावः पुरोने विधीयमान इति विधिशद्धो भावसाधनेत शब्दस्य रमादेपद्धावा चातिभा
वः अतुरोधेनचे तिरदंचैर भाष्यं पूर्वपक्षे केदंतु क्लिर्हत्विप्रदेवानिरपने नभो सारि साहचर्यात् रीरिस्स्यानुद्वमाचर रुस्थानिकपरस्येव लोपादि सुपि वोध्यं आ
तोणा इति श्रुप इति न च स्वमतत्र श्रुत्यभावायेरंगानुपशाके ल्पास्वांतलोपस्येवस्य त्पातद्वा वैसन्प्रग्रहणेन तयोरग्रहणादिति भावः अत्रि चपदे भाष्ये रेडिनेति न
च परस्येत्यधिकोरे णाविधक्तिविपरिणामेन च इत्वात्वत्वात्परो पि इ मत इतं परयरतस्मात्परस्याचौविधीयमानोऽउ मुटका थमत्र प्राप्नोति उ मंतस्य परत्वा
भाववादितिवाच्यं देयधिकरणेनानुद्व तस्यान्वयो पूपलौ विभक्तिविपरिणाम मानाभावात् इत्याशयः एवं च परे प्रदणमपि अत्र ग्रहणवत्प दाधिकारस्य विशेष
णात्वेनापूर्वकं वाच्यं भाष्ये उक्तमपि स्वत्र पोअनेदशपाति अपमपाति हे मन्वार्निकनपदस्य निरनुसिका एव विधीयमानत्वात्तेउ हाहरो पुसानुना सिक
उत्स्यत्तेल स्वकमा हादित्याङ्गः सिधुपस्थितल क्षणास्पेतिस्थितं अत्र प्रश्नुते लक्षणरूपं पस्यसः कोसो लौकिको वाक्यार्थरूपत्य स्योस्यर्थं प्रकृतिपसप
पोःपदानां वाक्यापेक्षापलक्षणोपत्वेपरत्वकनिष्ठत्वप्रक्लिप्तितिर्थिमतु स्थिमलक्षणाः स हि आगमादेशादि विन्यासानुपसंके मत इति भावः पूरिहापांप्र
कृतिप्रत्ययपोः पदानां च विभागाभावकाले वाक्यार्थमेदादिति वास्तविवौ समन्तते योधका भादिक्रिभेवतापरइत्युक्तोरितिभावः पुद्रो विधायकमेदेन भवत्य
लक्षुद्गुदोव स्वेव भाष्यके चित्पराहप इतिवहु वचनवचेनादिति भावः नन्वपूर्वं सिन्नान्त प्रतिषेधकत्वं व्यपरस्यक्रमस्यासिद्धत्वात्कथं सिध्येत अहशान्त

९

कै·सि·वि· इतिविधेयमितिङमोह्रस्वादचः भाष्येपराद्दिपहणमितिस्वरादेरचवद्भावार्थः अचिरितिरस्वर्थेसप्तमी·यद्यपिपरस्येत्युक्तेनस्याशादिविशेषणंतथाचतस्मान्नुट्चोत्याद्यविवात्
ईः परस्येत्यर्थेनापितह्रोरगोसभवतिनथापिपत्रविशेषणाविशेष्यभावसप्तमीतत्रैवपरस्मिन्विधिरितिन्यायग्रहणेनैतादृशार्थोसंभवइतिभावः अतएवकुर्वन्निल्युदस्यादी

३८ केशादिसिद्धिः अन्यथासादेःपूर्वस्यैवस्यात्अतएवआर्धधातुकस्येतिसूत्रेवलादेरित्यादिग्रहणंचरितार्थं अन्यथावलोपेवदेतपराद्दितिवत्रेतरेति·एवंच
ङ·मंतपदात्पूर्वस्यास्वरत्वार्थेनदीर्घेनस्यादौनदीघः दीर्घानित्यसमत्वादिनिमास्येय·एवमपीति·आर्तिचेत्रिविधमपिरत्वमितिभाषणेसद्भावेस्फोटेशृणुरुक्तमितिनङ
न्नरपदत्वेचेति·अन्नापदाद्वेतिपूर्वराससमपदेनतविधाविवास्यग्रहणमनुमतेतिसूत्रस्थभाष्यसंबंधनपाठात्ततद्यत्वभावान्माथकुर्भवापेनैत्यादौणत्वस्यपदस्य
वापेवीतिनिषेधसिद्धेपूर्वत्रात्रपरस्याकार्योपित्वेतद्वैवतस्यवृत्तेश्चनेयंसिद्धास्युक्तिः एतन्मूलास्यानप्रकारोपितस्याथ्यंत्कोपोगविभागस्यैवसिध्यर्थः तथापदां
तविधिविषयस्यैवेतिनदोषइतिवाध्यं स्केपटेहस्वादित्यनेनङमासहितपत इतिपाठः आगमित्वेनाक्षिप्यमाणइतितदर्थं ङमंतस्यपदस्यहस्वादितिपदस्येतस्यवयव
ष्टाङमइतिचतद्विशेषणंङमंतपदावयवस्यहस्वात्परस्यङमुडित्यर्थः हस्वात्परस्वप्रत्यासन्नपूर्वस्थितोङमेवेतिभावः भाष्येणात्वेप्राप्तातीति आगमनस्येतिभावः
भाष्येपूर्वांतभक्तइतिस्वरूपभावःपदाणमास्त्यस्यापमयर्थआगमीपधेहनेवोधितस्मिन्नभासनेआगमस्यापितद्गुणैवेशिष्स्यग्रहणमितिसमपचतेयेनधर्मोणाने
नतद्गुणीभूतागमानामपिग्रहणमित्यभरार्थः परिभाषापाःसयेनचाद्वेनगृह्यतेतेनतद्विशिष्टस्यग्रहणमितिचेति।एतेनपदागमापिग्रहणमित्यस्यार्थः इतिप राम०
रिभाषापासत्वदायस्यपदांतत्वेपिकेवलागमनकारत्वाभावःनत्वंतस्याप्यसत्वेन्यपासेनहियदस्येति विशिष्यतेहस्वात्परङ्मंतपदस्याचिङमुडित्येवार्थःस्या ३८

त्राद्यत्वेङमुडितिमहद्वैवानिष्टंस्यादितिभावः एवंचहस्वात्परोपिङमन्यपदावयवेतस्यङमुडित्यर्थइतिभाष्यादेशोपस्तहस्यः पदावयवङमःपरस्याचइत्यर्थेपूर्व
शेषस्वविभक्तिपरिणामेनङमातपराद्यरसित्यर्थस्कन्दक्तोविभक्तिविपरिणामेमानाभावानतत्वेपिपरमदंडिनेत्यादेशेषधारणापपदेदत्पूर्वहिनिष्ठन्नरपदत्वेचे
त्येवमनात्रवृत्तिरित्युक्तंमयङमोननङः प्रत्ययस्वात्वात्कथमिकोयुणाचास्येनयापिन्यतआहवंत्इतितीतिनियमितिकथाचशासुआकावेदिनित्यादीपक्षेवत्वेनस्यादितिभा
वःइत्याहुरितिविधीपयामानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेणग्रहणेनयणादिषुपेशुणोनाभेदकात्पेवचेत्यस्यन्चिः अतएवमतुपोमस्यमानुनासिकोवकारः आतए
वतद्धानाक्षामितिनिर्देशः संगच्छतेअन्यथानित्यानुनासिकःस्यात्।विसर्जनीयस्यसःसंहितायामित्यनुवृत्त्यातिसंस्पैगनिहत्त्रिरेशेपतिपीवीपयेमितिइदंहितत्रवात्रिकत्वे
क्तंनवुहत्करस्मादावपिपूर्वेणसंहितासीत्यत्रआहअन्यथेति·असंहितायामपीतिकालव्यवायेपात्यर्थःपथान्यासेपिसत्रिकर्षस्याभयसापेक्षत्वात्स्वपरयोरित्यर्थं
लाभइतिवोध्यं ननुपूर्वेणसंहितापीरधिश्रेचेत्यत्रासंहितापायपिसत्वेनयणादेशापत्तिरतआहस्कोपणाचात्रविनितविरामस्यतिकरणोयुक्तेतिभावः विरतेवीतिभा
वेघत्वितिभावः पूर्वकार्यागमत्यर्थइतिकापिणःपदैस्यपरेणासंनिकर्षइत्यर्थः पदेवेसंभ्युपगमवादइत्याहसंहिभेदादिति·नन्वणोप्रगृह्यस्येत्यत्रसंहितोधिकाराभावेकोदोषा
तआहसंहिताधिकारस्त्वेनिसत्यपिवाध्यवाचकभावइतिपूर्वपरयोःसंनिधस्यैववासंहितात्विरत्यपिवोध्यं·तर्हितथैवास्त्वीयतामतआहकिंत्विति प्रतिपादिनेतिपा।गु
नेतिविरोधार्थप्रतिपादकेनअवसानइत्यर्थः पदेत्वृत्याख्यानातनिषण्णावधिपरिच्छिन्नधिकारेषुनमंङकप्लुतेः नदीक्षातोन्यापेनतेषामधिकारान्तगतस्यतत्संभकधि
ययमेदेपिसत्यपिसंभवेवाधनंभवतीतिन्यायेनवाधः प्राप्नोतीप्राप्तावस्थानकापोरणासंहिताधिकारेपाठसामर्थ्यादाकडारादित्यसूत्रेस्वहस्वशास्त्रमारभ्यापितसंहिताविषये

१

के.वि.त्रि. ३८ अनयोल्लोकविदितत्वोसंतर्कवलशास्त्रापत्ता भावेनवाध्यबाधकभावइति भाष्याशयः अत्रोपत्रस्वेस्युपलक्षणंपवसानेविसर्गस्यापि तस्यापि सेदिताधि
कारेणाप्रतइत्याद् नत्तुरोरितीतितेः पुनः प्रसक्तिः इत्यारोविसर्जनीयपक्षिद्धेः नत्तुपत्वमपिरस्येवविधेयंतत्रा हतदास्वरत्रेतिनिमापतइतिपरिवर्तितइत्यर्थः नचतस्य
लघुत्वाद्गुरुणाकथंनिमानमितिवाच्यंकुधोः कपौचेतिवत्त्वस्वसानयोरदुर्षेवर्णतत्वसिद्धेपर्यापिलाघवगौरवानास्तेरोवविसर्जनीयपरस्यसत्वेनवृणीक्तत्
लाघवगौरवस्याप्रयोजकत्वमित्याशयात् नचकवर्गेतत्तोपारौकुधोरितिअत्रचन्यासेडवीरंकुकाबुद्धत्यास्वशान्यस्यकुधोरितिस्तेत्रैसर्वथेनादोषात्तन्मध्येवमपि
गोर्धिंत्यारोवाशपाजिपाद्भिकविसर्गोडवीरःरोःसुपीतिधानंतस्येतिन्यायात्तस्येतुनियमः वाशरीत्यस्यासिद्धत्वाद्य पथान्यासस्तथाशरोपस्यविसर्गस्थानिकात्तपा
मिपमेनविसर्गस्यैवाभावान्नदोषइतिवाच्यं वाशरीत्यस्यापिरोःसुपीत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनार्थाधिकारान्नपमपरतयाव्याख्यानेनादोषादितिभावः घत्रापि कर्माणिच
सम्पधितावदितिविसर्जनीयपदंचवाशरीत्येतत्संबद्धं तत्राह अथवेति कुधोः कपौचविसर्जनीयस्येतिस्थानिप्रकृतेस्थानेतरनिर्देशफलमुपपादयति ब्राह्मण
इतिननुअत्रापरत्वोरपि विसर्जनीयस्यसंबाधित्वापरत्वात्कःपोस्यादितिन्यायादेशस्तुयेसिद्धत्वात्तत्राह अत्रापरयोरितिनचसत्वेतिस्थानिवत्त्वेनविसर्गत्वेनसस्यादि
त्यर्थंसत्वेनिरवशिष्टस्य मतइत्यर्थस्यतस्यैववशात्स्योन्नरत्रोपस्थाभादितिभावः चोदेतरातुमानपभेष्याहतत्वइत्थंवेतिसतिसंधवेतइत्थं एवपाठउत्तरत्राविद्युमीपतेनेना राम॰
थीतस्यस्कारइत्यर्थः उत्सर्गइति सन्विप्राप्तेष्वपवादात इतिभावः ननुसत्ववाधनार्थेति तथाहिसतिपरेनेत्यैवदरेतकुधोरितिसत्रेपिचेनसत्वेनिन्यनुकृष्यतस्मामर्थ्या ३९
त्पक्षेविसर्गसिद्धिरितिभावः मेराभावादितिस्वरवसानलक्षणाशर्परेलक्षणापोरविघेषाद्भयोरपिस्थानित्वस्यादितिभावः एकत्रैकस्यात्वादितिसर्वस्यपि धेर्विसर्गे

स्थानिकत्वादितिभावः कार्यभेदादितिस्थनिभेदाभावेपीत्यर्थः चक्रतोपोपीपोगास्सिद्धइत्यविद्वांत इति चतुर्थपादेनिरूपयिष्यमाणः सर्वथाप्यवन्त्वलनामितिंतवपथोरे
शपरेसकटेशस्यस्यस्यएमेवकार्यकालेपिसर्वेः शास्त्रैकवाक्यतापरत्वादितिनियामकंदेशस्यपाठस्थानरूपस्येवसत्वेनचरकदेशस्यत्वमव्याहतमेवभेदाप्य
मर्थेनेति अभेदाध्यवसायादित्यर्थः चकारोणोतिमध्याद्वृत्तिकृपरत्वादौचेनस्यसनोरस्तुकर्षःस्यस्थानिवत्वमिति अत्रपक्षेयोगान्तरेषशीतरन्नीतिपन्निपुं
स्यतेइत्यर्थः प्राप्यमिद्धात्तस्याह एपमलेत्यादस्यादरथ्यायितितिअर्थभेदेप्येकत्वमितिपक्षमालंब्यप्राप्यभित्तासुपपन्नेपरिहरतिपोगान्तरेपपोषपृथस्यपातसे
चेतिअत्रपक्षेपाठ्यानरत्वव्यवहारःकथंतदाह अर्थभेदात्त्विति तद्वदेषपक्षरतिभाष्यमाणस्यैवाचत्तसभवरहितद्वपतइत्याहतवैति एवंचपषपयपर्याधिकारेनरे
षसतथापिशहाप्तिकारपक्षदेवएवेत्यर्थः भाष्येकुधोःकपौचखसातिइदंचषडपशशेदगाःषइहुषष्यस्येतिप्रकरणस्यैवोपलक्षणमितिकेचित्वस्तुतःसोप
दादाविणःपरस्यनयोःपायाकल्पकक्राम्यधिवत्रेहस्यातद्विपपेक्षाफपोःकुधोस्समवः स्वचसत्वापवादःभिद्वाम्नलापारिवाचकत्वमस्येतिस्वरवसानयोरितिविसर्गे
स्येवत्रान्तत्रैस्थानित्वमितितोधमृश्वचेदपवस्येतस्मादपितथैवोचितमन्यथाधिकारएवानुदोषादितितद्धिवयेविशर्परेकुधोविसर्गस्येवत्वाडः ननुयोगविभागापेक्षयास्तेषणी
तुहूलाघवात्तेभेदेनव्याख्यानेगौरवमतआहयोगविभागे इतिएवंचप्रतिपत्तिगौरवनत्रापातिभावः सोपदादौत्तरवत्रैपस्यसंबंधइतिपनपद्धोरितिभाष्यमाणोः
काम्यतातिननुप्रधानायोपयत्नमसिद्धेपकारस्योपधावात्वादितिमतआहउपधानापस्येति ननुविनेत्सारावम्पनेनेसत्वेस्यादितिमतआहकुधोरितिअन्य
त्रकुत्वविषपाभावेवकारइतिस्यात्तरमत्यादि भाक ननुकुत्वनिषेधस्थिनिपातनेनकथंषोलभ्यतेत्रैतआहपत्रजकारइतिअनुमीपतइतिवकारोवाहणान्य

कै·टि·वि· ४० थात्‌तुपपत्तेरितिभावः एवंचद्विर्वचननिषेधोपिसिद्धइत्याहतेनेति· पर्वत्रासिद्धोपमद्विर्वचनइतिद्विर्त्वेनिषेधोनातस्मिपेघरतिभावःएवंचेति· अत्रापिपक्षेदोषपक्षःपदितुम्‌· उङि
तसिद्धमेउक्त्वेमेवक्त्व्यःज्ञापकंवात्रयणोपंतचज्ञापकेनस्तोक्षादेववत्वमितिपक्षोपिदकारोपदेशसामर्थ्यातएवंद्वित्वंपक्षाद्वत्वमितिभावः रूपप्रक्रियापामिति· प्रयोगप्रक्रियापा
मिप्रयुर्थः इत्येवंरूपाप्रक्रियायामात्‌तुपर्वोत्तिकृद्विस्याठः नन्वेवमुन्तेषत्रिंवाडस्मनिर्वस्यादत आहअनभिधानाद्वित्युगडगइतिनभवतीतिपाठः इणः षः भाष्येइणउत्तरस्यसका
रस्येतिस्वइतिविपरिणतविभक्तिकंअनुवर्त्ततइतिभावः षरत्वमेनेति· अत्रपक्षेउत्तरत्रसर्वत्रकुधारित्वधिकृत्यसेधिधापेतेऽन्नेनहुतस्येवविसर्जनोपम्येत्वनुहत्याविसर्जनाप
स्थानिकस्यसस्येणउत्तरस्यवत्वंकिंपतेतत्रविसर्जनीपस्थानिकेतिविशेषणास्तुस्तुनइत्यादौनदोषः तत्रद्विमस्थानिकःसइत्युक्तप्राकउत्तरत्रविसर्जनोपपदस्यप्रकृका
तुहन्तिस्वन· अनव्ययस्येतिचात्रपक्षेनस्वंधातेनेनद्विष्कृतमित्यादौनदोषःकाम्येरोरित्यपिनसंवध्यतेनेनदुरोडष्काम्यतीत्यादौषत्वसिद्धिःगीःकाम्यतीत्यादौदुस
कारवारेवनदोषःअपदादाविति चात्रनसंवध्येतेनेनद्युकरोतीत्यादौनदोषत्वसिद्धिःगीःपक्षोत्तरेत्वित्तिपमपिसंवध्यतेनोबैःकंगीःकाम्यतिगीःकरोतीत्यत्रनदोषःननु
समासेपूर्वपराविति नियमात्रप्राप्नोतिअपसमासेपीत्युच्यतेइत्याशंक्यपरिहरतीतिनचेतिभिन्नप्रकरणत्वमाशंक्यपरिहरतिपधपाति·वस्तुतस्तुसूत्रेसूत्रमसिद्धमितिपक्षेपि
नदोषःपरेषामसिद्धत्वेसोपदादाविति सत्वेएवास्यप्रवृत्तिःस्यात्तथाचापदादौविसर्गस्यैवषत्वविधानेनसिद्धेसस्यविभक्तिविपरिणामेनस्थानित्वंकल्पनस्यवैयर्थ्यस्या
त्‌इतितत्सामर्थ्यात्‌उत्तरेषामसिद्धत्वाभाववदितिभाष्यतुएकदेश्युक्तिः अतएवास्यज्ञापकस्याप्रदूषितत्वेपिनदोषःपदैतदाषाइत्यंपक्षोत्सगतएवेतित्वप्रयं·नचैवा राम० ४०
इत्यादिरदुडपधस्येत्यादियोगारितिशेषःरउडं· नतुप्रत्ययपावपत्वेनस्तेनैवनिषेधसिद्धेःरहअत्रस्युप्रत्ययाविति· अतएवचवक्ष्यमाणमित्यादोषत्वमुदाहरिष्यति·

नन्विरमेवास्कृसस्वभवकृत्योतआहसकारस्त्रेतिविपक्षेवाधकमाहरुत्वेहातिसत्वेतुतस्यासिद्धत्वाद्भावेनविसर्जनीयाभावात्रदोषःचुनिंतचेदंसुस्कामेत्यत्रषत्व
पत्यापुमः खपाम्यत्रभाष्ये·नतुसकारस्यापातिविसर्जनीयस्थानिकस्यसैवषत्वविधानाच्चिरुद्धेपेषांकास्सकारएवधानेतिवक्तृतः सामर्थ्यसिद्धस्यैवानुषारोषात्तिके
मेदाअतिनवावहिरंगेतिभाष्ये·एवंचसर्वमेवषत्वपदन्नेतीपतस्यनिष्ठनपेणावह्यतसेधिकायोदेषतद्दितोऽसत्त्वेस्थप्रदेशघइतिभावः अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादित्सकार
संनिधिकालेःकारेणैवलवाऽन्त्यपृथक्स्मृशापनिवेशिनीन्वात्तस्याइतितदादेशस्योरःप्रत्ययत्वाभावःपश्चात्विकृतिवशिष्टःसकारःप्रत्ययसंज्ञकंस्तुप्रएवेतिभावः
नचांतादिवद्भावेमोसिमस्यप्रत्ययत्वेनस्त्रोपएकदेशविकृतत्वेनोरिस्यप्रत्ययत्वमात्रप्रत्ययावपवत्वंस्युलंभेनिपाधात्रसिद्धत्वेनतत्रोनवभस्वाग्रहतेरितिपपवेपस्
तात्पर्यविश्लेषाचेतडरंणावपदस्यभाष्यप्रदीपोद्योतिः निरूपितंततःएवावाधार्यस्तुप्यतेचप्रत्ययविसर्जनीपइतिपोऽत्रप्रत्ययस्थानिनिकत्वाभावमिनोविसर्जनीयःस्वउ
प्यतेनहपपते· स्थानिनः प्रत्ययस्येवलोपादितिभावः हाप्यतइति· एवंचविषाधामप्यंनत्वादिप्रवृत्तिस्तेनज्ञाप्यतेतेनामीज्ञापकोत्यादौमात्विणत्वमिष्येत
इतिभावद्विस्त्रिश्चतुः वक्ष्यमाणेनेति· रउडपधस्यत्युगन्तरूपेणेत्यर्थः रषणार्थ इति·तत्तुरणाकत्वव्यत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः सकारइति· षमपोरुभयोरप्यनुवर्त्त
नेनगुणःभस्यषोऽस्यसइतिव्याख्यानादितिभावःनकर्त्तव्यमिति· एवंचतदनिसत्तापनार्थमिदमित्यर्थः प्रत्याद्वत्वंस्यादत आह अत्रासिद्धादितिरुत्वदोषमप्याह
रोरी॥ओतिप्रकृतिवदनुकरणमितिन्यायेनास्याद्गत आहन्वतुः थद्रइतिअतिदेशान्नित्यत्वादव्ययत्वेपिसुपोलुक्‌·एवंचतत्रसवान्वारणमस्तुकरिष्यपिर्ष्यं·नुव
कृतइति·तुदकरणादेवासुज्ञतानुकरणत्वमनुमीयतइत्यर्थः रउडपधस्यकृत्वोर्थेतिद्विस्त्रिः शाखांशोप्रत्ययस्यातिनिषेधेनइत्यकारग्रहणोचितंरउडपधस्येत्येव

३

रि·वि·
४१

पुक्तः पाठः भाष्ये उक्तार्थसंग्राहकाः श्लोकाः क्तान्तस्त्वर्थ इति कारिकास्थितिः किमर्थं क्तान्तस्त्वर्थ इत्युच्यत इत्यर्थः उत्तरपतिचतुष्कपाठे नैतिवत्त्वं विभाषयायाम् इत्यस्य
पूर्वतरस्याह नत्वलिङ्गत्र पूर्वेणैतिः आरभ्यमाणे ह्यस्मिन्द्रव्यपमिति· तथा चास्तीति क्तान्तो ऽर्थप्रहणो ऽन्यनितस्यापि विभाषास्यादित्यर्थः पराणीति· यदा तस्य माचार्यः क्तान्तो
ऽर्थ इति कृतो नितरानरोषइत्यर्थः नन्वनुपसर्गत्वेन अप्राप्तेत्यत आह लुक्षेणेति· एवंचो णस्यानामसुत्वात्वात्व प्रसपविसर्गेणामिति भावः संक्षेपतइति· क्तान्तो
ऽर्थग्रहणोस्तनास्यर्थः तरारेकस्येति· स च न क्तान्तो ऽर्थ इति भावः आरभ्यमाणे हस्मिंस्त्विति· प्राप्यस्या नु बाधा ह्यप्रहणे प्रमिति· तरंतीमिति· तेरंतमिति· विसर्जनीयात
मित्यर्थः नित्यसमासे नेनु पूर्वेण व्यपेक्षालक्षणस्यासामर्थ्याप्राप्तेणात कथं समासे तस्य प्राप्तिरत आह इहेति· अथ चापरविधित्वादिति रेरेषितं तद्धि धुरेमपरोक्त दिध्यु
रेश्यपविधेयपरोवीपयेकार्थो भावपोपतात्सेव तात्रहन्निति चैवं प्रक्षतेपरकावर्गेरि वाच्यो हि यथुतानचेतीत योग्यादिति आयपप्रस्व क्षेयातपरमसर्पिः कुण्डिकेति षष्ठी
तत्पुरुषः उत्तरं त्वस्यासारूपं प्रक्षतिनिमित्तविशेषं दर्शयति सर्वप्रशिनाम्थेमिति इष्टयुपस्थितत्विष्टयक्ष्यतेप्रहविषयत्वेवासतिपरस्सस्थानां शार्थमित्यर्थः अथ
चेदिमादिश्लोकार्थं व्याचष्टे स्याद्देतदिति· सर्पिंस्तिष्ठ इत्यत्र आन्तस्य वसर्पिषमारोषत्वसिद्धिरिति भावः अत्र प्रसज्यप्रतिपेधपविसर्गस्या क्रमेनयपत्वप्राप्तिः प्रसपरूपो विस
र्गस्यार्थ इत्युक्तस्य अपवर्जः अतएव कुविधिः क्षतमितादीन्यषत्वं तस्यानस्यय पदस्यान्तरवयवस्ताप्रात्ययावुपयचभिन्नादिसर्गस्येत्यर्थस्य अन्याप्यइति वोध्यं न
चेत्सुसर्पिततरं तविधौ तिनपदो विशेषणीतत्रं मांतोत्यर्थोत्यत्तरमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र पदस्यान्तरेवेति वाच्यं प्रकृताविषय्यपूर्वकं आलिंग्रेनानन्दपेनतदर्थस्यउलभत्वात् आ राम०
क्षेपे माना भावाश्चेत्याह पूर्वाक्यपितत्वात्पादि भाष्यं व्याचष्टे तदुक्तं परमेति· असुन्नपरस्यस्येति· यतः प्रतिषेधो नप्रकल्पतामोवाक्यमेव विभाषासिद्धेत्यर्थः प्र ४१

तिषेधस्य ह्रापकत्वमुपपादयति यदि हीति· तस्मात्स्मेनप्रतिषेधेनाप्रिप्रस्यापि पृथग्विशिष्यतास्त्याप्यतइति भावः एवंच परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादौ कैकल्पिकषत्वं वारणा
यपूर्वसूत्रे व्यपेक्षेव्याप्रहणोपेतितात्पर्यकेविति ति· भाष्यासंमतिस्त्वाह चिः संविनपरार्थमाह पयसुत्वमिति भाष्ये· शाह्नोपयप्रतिभावः नन्वेतद्भावे समासेपिद्
सुसेभि नेनविकल्पः स्यादत आह इसुसेरिति व्युत्पत्तिपक्षएवेति एवं च नित्यग्रहणमपि कापीति भावः परित्व थ्वित्स्विक्तानशिपाणिनेः पक्षः सर्पिष्टेत्यादौ वड्
लग्रहणात्क्वचिदस्पदे वेत्यर्थं कात्यस्यं मिहंश्वनिवंचायनेपानीति सूत्रेणातिपदिकविकानान्यभगवतः पाणिनेसिद्धमितिवदताः स्वपाणिनिविप्रत्वपित्वलेत्रपदा
तस्य नेत्तु पदेनपसंगत प्रत्याख्यानमसंगतमत आह अंधेत्येति· मूर्धन्यवर्णबोधकेप्रहणमिति भाष्यार्थ इत्याह कुग्रहणे कर्त्रे व्यभिनिष्ठ ग्रहणापि ते संवक्तृ व्यपूर्वन्यग्र
हणफलमाह ततः समासइति ठग्रहणोन विच्छिन्नतयात्वहल्योगादि भावः भाष्ये अणोकौरिति· नचैवं पत्वपरप्राप्त्यमूर्धन्यप्रहणप्राप्यमाणापि विशेषाभावाक्षिप्याह इत्यारो
पूर्वत्रासिद्धोपदत्यस्यतस्यदीयइत्यनेननिषेध्यानिवम्पावेन प्रत्यानापत्तिः प्रहणोह प्रतिपदोक्तिं रे वसनिषेधइतिरेख्यानिवत्वाभावानस्त्वेस्यादेवेति वाच्यं एतदभा
ष्यप्रामाण्येनानित्यतयाणात्वप्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचैर्यपरिभाषयोरप्रवृत्याः भूतेः प्रिपापूरस्योरेतभिधानस्पष्टागतेतिसूत्रे उक्तत्वाच॥ ॥इति
श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योतेः एमस्यान्तोपिपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥सहेरणभिन्नरूपेति· अवर्णादित्यर्थः बाधप्रसंगादि
ति· अवाधेनोपपत्तौ बाधस्यान्याप्यत्वादिति भावः भाष्ये सुपलक्षणमित्याह अपरान्तस्येति· भाष्ये प्रयोजनतरः प्रयोजकनिमित्तपरोपितिनापरांतत्वरूपं
प्रयोजकं नास्तीत्यप्रार्थ इति बोध्यं· अपरमपर इति एवं पक्षलादेशांतरसमदाबोनेरोधापेत्यर्थः वक्ष्यते अग्रेइराकीत्यस्याधिकारयत्स्य वध्य वधिमतोः सामान्य

१४

कै·टि·वि· ४२

स्पोवित्येनमूर्धन्यं पठितवर्णस्यैव स्थानित्वेनापदेशात्स्येत्यस्य चापि वर्णपरत्वमेवेति भाष्यार्थ पर्यरत्नन्ये षग्रहणमिति रणाषष्ठ्यन्तरत्वमिमाकः षकारानुबन्धो त्विति रदं श्राव
नत्वादस्तुषन्तो मानमस्त्रिपूर्वोक्तप्रवेप श्यत्तु सारेण वाभाष्येतद्दितन्त्रोपइतितद्दित निमित्तलोपुरस्यार्थः नु सं विस जेःनत्वप्रत्येकं वाकपरिसमाप्तिन्याया त्तुमादिभिः प्र
प्रत्येकमवयापेषत्वेन माध्यंस हृद्यपेक्ष्यवायाप्तेभवात्र एवं तु प्रकृतेनदोषः तुमशर्म्माव्यवायात्त् उत्पत आह प्रथाह्न षलेति॥ षत्वंसंप्रति णत्व वदि ति भावः नतु
सस्तुद्वायेन व्यवायासंभवात्कमप्त्यापाच स्रोत आह सर्वैश्चेति प्रत्येकपरिसमाप्तिन्यायाभावे तासर्वमितिभावः एतद्वाक्यापायानीति एतत्संग्राहकं वाक्यमुपाये
येषामपायश्चिपाठेश्चपाहनावायेषामित्यर्थः छ) चिन्तुएततवाक्यान्न किपावाक्यानीत्येवपाठः आ) रेभ्यपूत्स पयोः स्वकउणादिष्वप्रसिद्धत्वादाह अत्रेसितिनत्
सुत्यन्निमपि धापास्तु धाषास्तुत्यम्भत्वकथनमसंगतमत आह अत्रवुधेति हश्वेद्यश्चेः सकत्रसपः षत्विकाने व्यतिएतेन सर्वे सित्यादौ अग्रत्वादिनिमित्ते गुणेव्रतत्यसि
तो भवतीति स्वचपति पत्यपक्षे त्तान्निति परेतु सर्पिषस्त्वा हाव्युत्पत्तिपक्षेपि बहुलत्वित्तु नैतद्बहुलकात्स्वत्यप सुत्तानि मित्तेषत्वे भवती त्यर्थः स्वरगादिष्वि॥ षपतने रंतथा
सातिवड्लवचनात्प्रतयसंस्त्यानभवतीत्येवं वदेत्॥ अतस्त्वनिर्मिसं मास्त्रेमितस्त्रत्स्थमुचेस्तुविज्ञानमित्यादिकार्थः शाहीपूक्रमेणाप्रवृत्तं भाष्यं वानिं केचत्तं गच्छतेर
वंतदिव ड्लवचना॥ किहमित्यस्य सर्पिषरत्यादावितिशेषेपिदोषपरिहारार्थं पेवमुक्तं भाष्ये ठणादयो बहुलमि त्येष्वेणाधृता शाहाः प्रत्यय प्रकृतिविज्ञानेन
नव्याकरणांतरेपेस्माधितास्तच सकलकार्यसिध्यर्थं बहुलग्रहणमछाक्षिधान्तुम्पन्नानामपितेषां सकलकार्यसिध्यर्थं बहुलग्रहणाकर्तव्यमितिश्च राम० ४२
थ्रिरमाङ्‌ नत्पुंस भवतिसामानाधिकरण्ये पाधिकरणपस्यान्याप्यत्वात् स्वश्चाद्युपपत्तिरित आह अत्रवस्येति कार्यणाषत्वनादेर्घाप्रसन्त्यपोपाचो दत्पासा

स्पा स्तुतिः तस्याश्चसुग्रहरस्यर्थः सास्याछत्रयोरेवकार्यणासंबंधापेइतिभावः साम्यादितिस्तुतिसाम्यादित्यर्थः स्यादेशःप्रत्ययोवितिकेः क्षिन्विधादादेशत्वेस्थानिवस्त्र
वेनाधिकारेणाधापुत्पत्वमितिभावः भाष्येरहापितहातिनत्हिस्थानेद्विर्वचनत्वेइत्यर्थः ननुसमानितिसमानाधिकरणपक्षेप्रक्रम्यत्वेतदुक्तोनन्तुद्विः प्रयोगोसि
घिचेत्यस्यासिधेचेत्यस्यासिद्धिरित आह सिषेचेत्यादौत्विति षत्वापेक्षपेति सकारस्यादेशस्यप्रत्ययावयवस्यवेत्यर्थोदिति भावः सिषसिचोरर्थवत्त्वादितिघोसा
र्थेनार्थवत्त्वादित्यर्थः इदंचित्यमितित्याघंतवत्त्वेनिरूपितमतःपक्षांतरमाहइदेस्यादिस्सकारेवपवस्तिआह।पञ्जोपेशालोकासिद्धेनशास्त्रव्यवहारेपप
त्तेरेयंप्रपासोहृथात्त्याप्यतदितिसातेःसकारस्याप्रत्ययत्वात्तदाश्रयत्वेनप्रतिषेधोनर्थकः सन्प्रत्ययस्यविधीयमानेषत्वेनत्वपवस्यापिभवतीतिज्ञापयतीत्यर्थः
सातग्रहणादितिसातग्रहणान्नेभपञ्चमुख्यार्थेनसामानाधिकरण्यपक्षेग्रहणान्नेभपत्वेवेपधिकारेपः घसिरादेशत्वेनादेशावयवस्येतिषत्वमसिद्ध
त्वेनशासिवसीतिस्त्वेघसिग्रहणंवेयर्थ्यापत्तेः तस्मात्प्रत्ययग्रहस्यलक्षणयोभयत्रापिसामानाधिकरण्यमितिभावः स्तौतिण्योरेवएवकारेविनापिअरंभस्या
मथ्योतनियमसिद्धेराह विशिष्टेति भाष्येकोचिन्नतइतिविमाशदेनषत्वमुच्यतेव्याकरणांतरप्रसिध्याश्चजुरोधःप्रयोजनंकनषत्वनिर्देशोकिंप्रयोजनमि
त्यर्थःस्वेपरसे परिणारादत्यपेति नियमाभावादितिनकारानुवंधस्वनियमादित्यर्थः इतिषत्वमितिउभयोरपीत्यर्थः तथेहस्वनेति॥ गुणाः कृतात्मसंस्का
रइतिन्यायादितिभावः अचारस्वस्यभाष्येपक्षांतर मित्याह अत्रत्यितिअंतरंगमितिपङनिमित्तद्वित्वाश्रयत्वान्तवहिरंगइति संनिमित्तत्वातसनः षत्वस्यासि

कै॰टि॰वि॰ ४३ इत्वेर्किं जातमित्याह अविनतइतिअत्वित्याप्पपद्यासुपुपतीत्यंतंत्वंत्विपाघोवहिरंगपरिभाष्यापाश्च प्रवृत्तेः पत्वेकृतेइतिनित्यत्वादिति भावः वात्वाभ्रपम
भ्यासस्यषत्वेतस्मिन्कृतेसामान्यनिपमपरेनप्राप्नोत्यनित्यपितिबोध्यं॰ परसप्नमीतिस्वरसतः प्राप्नहात्॰ सनएवाद्विर्वचनविधानादितिस्थानेद्विर्वचनेर
इंतरादिस्थानिवत्वेनसपुरापस्यसत्वेहिः प्रपीगेतुनदोषः उक्तसंवेडस्यसन्त्वात् आतस्पाष्टिटनइत्याशेउक्तसंवुडेत्यिलोपइतिबोध्यं॰ एवंचस्थानेद्वि
र्वचनवादिनः शोकानिबेचेकदेपित्तउक्तरेसन्दुडंतहात्पस्यसन्पदंभावपदेकावइत्यर्थः तथाचसर्वत्रमनवपवपसहितस्यसनएववास्थानेद्विर्वचनोक्तेःष
त्पपरत्वमभ्यासस्यासंभवीति भावः नहाहसपुराहेपएवेति भाष्येसत्सप्तमीतिषणांतसपुहापावयवसस्यचेत्स्वंतहासोतिरापोरिदेतिसूत्रार्थः तहाहप्रांतस
पुहपावयवत्वेनषर्मुणोति॰ अवयवत्वेनेतिहअपपाठः सर्वत्रेवसानीति॰ सत्सप्तम्याश्रयणेपेताहापितराश्रयणेनदोषइत्याहपरिचसन्प्रदेशेविति
सति सपोप्योसः प्रत्यासत्त्या संगतत्वनिभिन्नकइत्यर्थः अतएवपापविषतइत्यादौनदोषः द्विः प्रयोगइतिपक्षेहोतेतुपरस्तप्नमापक्षेपीदंपालेवोध्यं॰ सन्पतइ
त्यादौचनदोषइतितावस्थानिषा। भाष्येकिमर्थमितिअभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासिद्धेरितिभावः नचाभ्यासस्येनैरर्थक्यात्कथंतेनसिद्धिरित्यस्य
विध्यर्थत्वमेवोचितं॰ सुनोत्यादीनांपः सकारइत्यत्रावयवत्वमिवतत्संबंधमवयवत्वस्यापिविवक्षणेनदोषात्। पूर्वेरणाइति अस्येचोक्तस्सेरणशान्नईवादिकाइ
दिकयोस्कसुसुक्तातिनिर्देश्यात्वाशाप्तेः अत्रेतिआदेशपत्वस्यपयोरितिप्राप्तिः धातुसकारस्येतिउक्तरवडसेवधातुत्वमिभावः अशक्तिमर्थमिति अआदेशप टम॰
त्ययपयोरित्यनेनेवसिद्धेरिदंकिमर्थमितिप्रश्नः तदासेचेति॰ एवंचनेदंप्रयोजनमितिभावः पक्षतउणादयोऽव्युत्पन्नानीतिपाणिनिमतेनेदंभाष्यमाच्यषणिप्रति ४३

1742

षिधार्थमितिनचउपसर्गादित्यस्यबहिरंगत्वात्त्रिपाद्यात्वबहिरंगपरिभाषापाश्रप्रवृत्तेः उपसर्गात्सुनोत्याष्येनिषइतिनिषेधपिविसर्गेवाद्यसोनिष्ठजत्तस्यप्रयोगस्वस्यादुक्त
रणाद्युसोरक्तपसर्गत्वप्रतिषेधपएवेतिभावः इणाग्रहणेनेति॰ अकृतस्यविशेष्यत्वात्प्राप्त्वादिति भावः उपसर्गेणेति॰ लक्ष्यानुसारादिति भावः उपसर्गादितितस्थलाभ
णि कंबणोविति॰ पीवपपपापत्ताविसर्ग्यः नेन्वेतसकारस्त्रेनुविशिषिमस्यात्॰ एवंचोपसर्गस्थसस्यापिनिरर्थिचदिस्यादोस्यात्॰ तत्राहसामर्थ्यादिति॰ तत्रस्त्वं
वाध कमितिभावः सुक्तेसतरमप्याह उपसर्गस्थस्येति॰ नतुचेति षष्ठीनिर्दिष्टोहितउपपत्तिः नात्स्यादिति स्थरूपोपसर्गभावेनलक्षणेतिभावः पृथाविधेवक
इति॰ सुनोत्यादीनामर्थहावात्संवेधोपउपसर्गस्तस्यणः परस्यसस्यसुनोत्याघवपवस्यषत्वमित्यर्थस्सत्वादितिभावः भाष्ये आधिक्यमर्थतोविवक्षितंनतुशाब्दतः
तदाधिक्यस्यप्रहातेहेतुत्वायोगादित्याह हेतुमतिचेत्यत्रेतिप्रमुखार्थविशेषणापत्ते इति प्रयोजकव्यापारस्यप्रत्ययार्थत्वपक्षेइत्यर्थः सएवचतत्रसिद्धोत्तइति
भावः तदाहभाष्येव्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति॰ अतिरिक्तेनप्रयोजकव्यापारेणाविशिष्टविधानतयातस्येवाभ्यादिरूपसर्गइतिसुनोत्युपसर्गत्वाभावात्प
त्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः तस्यानन्वत्वादितिपण्यान्वपनस्यादितिपर्वपक्षेष्यपदेसुतरमितिवोध्यम्॰ भवतेर्वेतिप्राप्नवदेवेमेशकोत्तरेविपर्ययप्रायत्यपावोध्यानास्तांवि
वेभित्यादिनापृत्वात्पत्वप्रयोगस्यविपर्ययविभागः प्रदृश्येत इत्याह परीतिस्तुनोतित्वेवंधाभावप्रदर्शनमेवोपपादितिप्रयोजकोतिपरेहनासावेवमितिभाष्येणोपसर्गाणांत्व
भावात्प्रकृत्यर्थविशेषणात्वमेवनरापर्थविशेषकत्वमिति॰ अतोमिसावपत्तीत्सेगतएवप्रयोगः अतएवचनारंभेणासमफलत्वेत्पाद्रः अत्रविपः किंरसर्वधापुनरत्रा
र्थसताक्तमितिभाष्येपाठः सतत्वप्रहत्तात्वपयोपः पर्युदासमितितत्पक्षेतिपितसिवपत्रसत्नातत्रैवेत्ताभिरक्षवेधाचपत्वाभावएवस्याद्यः प्रतिषेधपक्षेसमासेवधारणात्

शि·वि·
४४

लाभास्मिन्नेदृणाः षाढंप्रायेणापाठ इति· सन्नप्रक्तान्तस्य र्थः अतएव विभाषेट इत्यस्य मगृणांश्चाकृतेतप्रश्न इदं पोपपत्तिमाह किमितिप्रसुणाः इत्यतो त्मनेसेत्तो भरति न्यायश्च
घपक्षे वा तं अधेतिमहत्त उपकारस्याद्दर्शनात् उभयोरपि प्रधानसंबंधएवन्याय्य इति भावः लिहे मृगणात्दुह्न्तातिदृमपि षाधमउपेलक्षणांवोध्यं किंचिदेक देश इति लुङि सिचइ
विधानेन पोवीपर्ययमुक्तमिस्थः षा षाद्नेनिलुङि लिटोप्तव्यवधानात् दत्वप्रवृत्तेतरइति भावः सेगत्वभावादिति षाष्टमिढत्वाप्राप्तौ चोदितो पान त्परिहारत्वे नाथंग्रथोन
संगतइति भावः इणापर इति नेतिम्परिविभाषेट इत्यत्रैव मरुणेन धीविषोष्यतेतहाइणाः पीध्वमित्यत्रैणापद इणो नापि धएव विशेष्येत तत्त्वप्रस्थानत्वात् ततत्त्व षाध्वमि
दो पद इत्यर्थः ननु षीध्वं हाथ पवेकारमादाय इणः परत्वमस्त्येवेत्यत आह ईकारेणोति एवं च षाध्वमित्यादावाइणाइत्यस्य धकारा विशेषणत्वेन सर्वत्र षाध्वमो धस्य ढत्वप्रसंगइ
ति भावः तदुक्तं भाष्ये व्याहिमाडेइति पुढाव्यवधानादिति समुदायभक्तो पदृत्तमिवन त्यच रध्यात इटंहव्यवद ध्यात्येवेति भावः एवं च विभाषेट इत्यत्र दोष इति तामसर्व
यं सर्वेषामिति अत्रचु इन्नित्सामर्थ्यात् स्वावयवेनापि पीवीयपीमाह्या पतेरित्यर्थः पुढ एवेति अत्र नप षेरणाउत्तरोपद इदत्ततः पस्य धकारस्य षीवी रित्संवेधिनी मर्व
पर इत्यर्थः इणः परो यो धकार इत्यस्य त्रैतिततेटान्तरणान्विवराव्यवहित इति सामर्थ्यान्तिरध्यताम्य छः षाध्वमिइरो ष्युस्ते नवे नास्तीत्यतुवहन्त्सामर्थ्याच नत्वाव्यवधानमाश्रीय
तइत्याहत्तेनेतिश्रुर्थेः स्तनतत देवताहंद्द इति ईहग्रोस्तामेतितत्रैवेई कारविधानादिति भावः भाष्येणि सोमादि निलत्रा मानाविलर्थः पह्यंपाराणवकोग्रियं सोमइति
केनितवेनेनचिडक्तो तथीदिदप्रयोगेणो केचित्कार्यं वोधयितुपरमपि सीमोभोज्ञ्वेतिष्यपुत्रनेतदेत् सुराहरगोरूपमहणादिति स्वमिन्येवातगत्वादि हेढभारूपप राम
रिग्रहे सिद्धे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहार्थसवार्थ इति शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ननु परिसाद्ध्यादेस्त्रिषोमशहरूस्यान्यत्रह्न्तिस्तेदातरंगत्वावखार्थमारा ४४

1744

पक्षत्व प्रवृत्तिरस्त्वेव संतीषाद पोहिंद्वे तु कथं गौणत्वमतआह तत्र प्रसिद्धेति· ननु गोत इत्यारोगोशब्दादेः जातिपरिकस्यान्वपव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्वत्वात्कतो न
गौणमुख्यन्यायावतार इत्यत आह प्रातिपदिकस्याति तस्यो चेति· शब्दांतरसंविधाद्धि गौणार्थप्रतिपत्तिः न च तत्प्रातिपदिकस्य केवलस्य लोके प्रयोगान्तर इति भावः गौण
मुख्यात्वं लोकव्यवहारगम्यमिति लौकिकार्थनिष्ठमेव तन्नत्वन्वयव्यतिरेककल्पितार्थविषयमिति तात्पर्यं वस्तुत एवं सतिमहास्तुदृष्ट्विघटकपसदाद्रि नामपि यास्त्री
पप्रक्रियायां कल्पितेवा र्थवत्तैति तत्वाविन्यायाप्रवृत्त्या पत्तिः तस्मात्कल्पितार्थवत्वमप्राप्य पार्यवास्त्यरि भाषाप्यप्रवृत्ता प्रातिपदिकस्य ततिष्टपप्रवृत्तिस्तथावा कल्पितगौणमुख्य
त्वमादाय गौणमुख्यन्यायस्यापि प्रवृत्तिरत्रुरूपकाणिविंतप्रभृतगामित्यारोपयात्व प्रवृत्तिसाध्याश्चात्वे नोनिरुपितरमएवाचस्यातंगामत्वादि पौगौणादाकी विभिन्नमेवो
ध्यत्यति अर्थमात्रे विपर्यस्त आह· स्वार्थेत्यवस्थितस्यतेत्यापात्रातिपदिकार्थश्रुतस्यापाप्रवृत्तिरष्टव्यपतिअथवेति· नकारादिरिति · पाद्यार्थस्वेधानिन्दुत्तप्रसं
गात् इति भावः परादारोपितेति पदान्तर संविधाने नारोपितस्वार्थस्येत्यर्थः पराधीनत्वेनेतिपाठे पराधीनत्वेनारोपितस्वार्थस्येत्यर्थः स्वार्थः स्वप्रवृत्तिनिमित्तमाह
त्रमाहुः पितृभ्यां रेफानतयो रितिउत्तरपरे रेफान्तस्य स्यदपीपरेपितृ स्याद इवर्णान्त भवति विसर्गस्ततः श्लोकः तत्र रेफान्तस्य खस्य ह्यपेकाप्य प्रयोगासामर्थ्येन
सांभतत्स्यान्नकवि कारो पलक्षणत्वेन विसर्जनीयस्तस्यात नतु विसर्गस्थानि के संज्ञेति वार्तिकार्थ इति भावः ननु रेफान्ता प्यांप्रभृत्य षष्ठ्येसिभवत्येके इत्येवि करूणतापा
भागिपासीतगृहणा थ्यत्र्थमत आह स्वस्यापदेति एवंचोभयत्राप्येकदेशविकृतन्यायेनैवस्यात् इति भावः भाष्ये रेफान्तस्याद्वामिति अपिनाविसर्गान्तं पसराग्रथ
क्तिसकारादेवेति· सकारस्यप्रकृतत्वात्तु रथान्वयिनो वोपसर्गग्राहकस्त्रे ग्रहणमिति भावः नचेरे स्यरएवेति किंतुधात्वर्थमात्रमिति भावः अधादिनेवेविसृते रोतात्सवेतिप

1745

दितं यत्पनुभवेतापृति-नवस्परमनुभवेन रत्नर्थः भाष्येप्राहः शब्दान्तरीति प्राहुः स्त तमिसाद्दाविति भावः विपत्तविषयत्वेति न्यथोक्तं भाष्येक्षमानिस्तेवरौगोलेरिति अश्वः शी
णारत्यारिस्त्वविलिडुपक्षसुत्रनुना छोलिकानारूढि शाद्वेनचियाद्वहानि निमित्तत्वभावात्वा ष्यपुपसर्गा पोगोतआद्दताछोलिके स्थिति उपसर्गा दिति अत्रापि संबध्यतइ
मिकेपटस्वरसः पूर्वं धातुस्याधनेनित्य स्तेत्रिपाद्यामंतरंगपरिभाषा प्राप्यअप्रशन्निपक्षे वाहकत्वेति प्रागेव परत्वादिति अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधका नाभ्यवाय
क त्वस्यस्व समाचे शता न पूर्वसचष्याप्यक मिती वेति भावः एवं चवकारस्य संप्रसारणोपि सुपिरूपा भावइतितान्त्ये विध्याधेति परत्वाद्धल्लादिः शेषपकारयोर्निहत्तो वस्स
संप्रसारणीरूपा सिद्ध्याति भावः तस्मान्नू वेविप्रतिषेधेनो भयप्राप्तहतो नवा पूर्वसंप्रसारणापत्त्वाद्धल्लादिः शेषपठ्यः ततश्च सुपिरूपत्वात्यत्वप्रसंगः स्यात पस्वेति
त्तोति त्रोभ्योत्तुशपूर्वीरति स्वफः शेषस्तत्वप्राप्तिवा भावादिति भावः अत्र पवयोस्थानषेत्माभिति उत्तरस्व उस्यार्थवत्वधातत्वादेरेका चोद्धृत्पनेर्हिंगोत्यादि
सत्रस्यप्य्रा हावस्पकत्वेन द्विवचनमप्रुक्ते अभ्यासस्यानर्थक्यमितिवहुभाष्यायपः पद्याचे तत्रयाएकाचो द्विरत्र निरूपितं परत्वादिति वृद्धिस्वपोतिपत्संप्रसा
रयात्मसहितत्वात्परत्वात्लिघम्पासस्येतित्वअभ्यासस्पविधानाद्वित्वोत्तरमेवतद्द्रुपति विस्वध्यपेत्यत्रतिठि सपुरग पास्पमेवेति सृपरे वा पद्विः प्रयोगइतिपरी
लोचनमासमुद्राप्देस्यवृद्धिमित्यर्थः उरु मपिविन्वेसमुदायेतत्वस्यडरूपपारत्वात अन्यथेत्विकाहि प्रपीगो पञ्चवरिमारेः साधुत्वामपन्निस्तकल्पन्यापादिति अ
तएवपाकेतरं रथपतिकेचित्विति परेसुलादिभ्यः परेघ्रासव्यादीनां सस्वपत्वामिभिस्तनार्थः तत्रावपत्तुत्ववचनसेवं ध्यवपवृत्तमपिषध्या थीरनात्सिद्धिः अत एवस्या
दिधिनस्यनिपमार्थीत्वमुपपद्यते पद्यत्रप्रकरणेतन्नद्दातोन्सुसमानाकारस्य चग्रहणमितिनरोष्ठत्याद्वः कपिष्ठलोतो चे पारिभाषिकस्थितिकृत्विमाद्यात्रि

1746

प्राकृ विमन्यायादिति भावः अपत्याधिकाराद्न्यत्र लौकिकं गोत्रमितितु तत्पकविद्दस्यासादैविकत्वान्नाश्रीयते प्रस्ततापकसत्रहस्याः सिद्धत्वादितिबोध्यं गोत्रभि
धानमितिगोत्र प्रसयूर्त्स्यर्थः प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धिरर्शपति पस्मादिति अकर्तरिकारकइत्यपारानेन्कोन्नकपिस्थानवाचिनइति पोगिकस्येत्यर्थः प्रवया ध्याये
ति एवं संतानस्याप्यपदेशेदेउराघः पुरुषोवसिष्ठ इत्यपितत्र गोत्रशब्दे नोच्यते अंतावच्छमपेति आत्रपक्षेन्तंस्पइत्पनुवृत्तेनाद्धितोपयाविपरिणम्यते प्रभिपद्यते इतिवा
ध्यान्वित्तत्वर्त्याहरस्यशद्वा इतिप्रकारः स्वाद्रपेन्तह प्रयोगानिषुषन्वेनेत्साह अनिष्ठ्यमाणावत्वाद्रतिक्त्वन्तादिति भाष्यप्रयोगादेवेत्यन्ये अत्रविज्ञेषेत्यन्ये सुधामा
अविद्वितलक्षणोक्ति अविहितोलक्षणो नमूर्धन्योपसेन्तर्भिन्नपरपादेमन्नेत्यरसर्वेशा घृजंत अविद्वितलक्षणएरत्यस्याप्तेशास्त्ररत्यर्थः स्तोमतस्तोमनन्तुभ
वैपराद्दिन्येतडत्तरस्त्रे पर्वेपरशद्दस्य समासाद्यावयवेरूढत्वात्तन्तः भिः स्तनस्येतिवाकेकथंतेनचसिद्धिरित आह रेखेपदमिति सर्वेत्रपूर्वपरस्माद्रएवमेवेत्पाद्धः सनोति
रनः असगोप्या इति विडेनसुराहरणोसवनाद्दिष्विति एवंचगोपिणीमितिसत्वपाठोवेदे प्रामादिकः सर्वविधानाच्छंदसिवैकल्पिकोत्वानसोपिसाधुरितिकेचित्तर
स्याडुरिति अत्रास्त्रवितोज्ञंतप्रकृतिभागस्यसनोतित्वानषाषः सवनादिपाठेवानरपस्माषरस्यत्रसनोतेरनइति षत्वप्राप्तिरर्शपूतिभ्यानेमा इतिज्ञस्ताभ्यारेपूर्वपरादि
तिषं त्वपरर्दुपरिहाराद्दत्तरस्यैवशेषरशीपूति अस्वेदमि स्विचोपरि प्रकरणेइतिवत्कृतस्तेवंसत्याद्देशपुनयपणेरित्यस्मेवेद्देवाधकं स्यात् एवं चसुप्रतिपन्नपेउ
पसर्गादिस्यतः प्रागेवनिषेधप्रकरणेकर्तव्यं उत्तरत्र वाइरणेन निष्ठिवाध्यत्वलोपास्रहतिस्यापेनचास्यनिषेधस्यबलवत्वात्रदोषः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसु
तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादेद्वितीयमाद्रिकंसमाप्तम्॥ ॥रषाभ्यां नन्वसंस्कृषस्यार्थमात्कस्येफस्यसंभवेकथम्

1747

वै॰ सि॰ ४६ कारस्थस्य ग्रहणं स्यादित्यत आह एषा दर्शनाभिति केवलस्येति वर्णान्तरमनुपाश्रितस्येत्यर्थः आस्तामिति पर्थेति शेषः तदि त्रास्येतिरेफानतिरिक्तवर्णान्तरस्य वैरेफणा
मित्रास्य प्रमात्रेमेवेत्यर्थः एकदेशस्यापग्रहणे नाग्रहणग्राहकत्वस्येत्याग्रहणप्रसंगान्नि वा पुनरुक्तं तस्माहस्व घवेति ऋकारादेरेफसिंहवर्णा तस्वारचपवे
तज्ञातिस्वविमाना भावाबनेरपुत्वमशक्र तिनिर्दिश्यत इति पुनरुक्तं वक्तुं नाय पदक्तेस्येति अपिन्नबुद्धिविषयस्य समुदायस्यपीवृवपवस्त स्मिन्स्त द्विधिः पृथग्भूतवर्णो
विधिर्न भवतीति वार्त्तिकार्थः अथवारे फाकृतिनिर्दिश्यादिति पठन्ति तत्राह पपाचति गुरुपृष्ठ गाजाप्यमेकाजतीति अत्र नरसिंहावपद्यानामि मनुकृष्टं नतु समुदा
येवपवा नागुणभावनप्रधानेकार्थसंपृत्य पहति स्यात्तत्र एकार्थयोगः स्यादिमी शंकप्रधानकार्यभावेनराज्ञ पिकार्य प्रतिपद्यंतरत्याहर ऋसमुदायस्येति भेदे न चेति पथा
मा षानभोक्तव्याग इतिनिषेधे वेगुमिष्टे अपिपन्ने तैतन्न न तद्बुद्धिसन्दाचात एव मकारस्थो रेफो भेदेनप्रतिभासात्कार्यप्रतिपद्यतएवेत्यर्थः रेफात भक्तेरितिसमानाधि
करणमित्याहरेफ एवेतिभक्तिभागः अकारभागन रेतं चेत्तभागचित्यर्थः रकार भागमितिपाठेः भागइयस्य हशइ निमतेनेवोध्यः अतएवावकहइ चन्नोत्र
अर्त्तल्ल इति चतुर्णां हकारस्यापनिर्णयउक्तः स्वरशास्त्रे मात्रार्धस्येतिरेफा धेमात्रअयतोऽत्र भक्तिरधुमात्रा अत्र मात्रेयत्याहासहिकेउक्तोएवं चपूर
भागो मात्राद्युपीति स्वस्वरुपमेव एवं च नाव्यपवृक्त स्येतिन्यायात् सहगीनग्रहणाभावइतिभावः प्रयोजनमित्येनेनपेति प्रयोजनदर्शयप्रकृते प्रयो
जनपरं घोषभाष्य पृत्याहापहिकेन्याख्याततत्र बहिरंगा वृद्धिरिति हहाद्विकमतेनभाष्यकृतास्वरवसानपोरितिसूत्रेकार्यकालपक्षे पूर्वे पादिकं राम॰
तरंगेतरप्रवर्त्तेः सिद्धातितत्वात् अहकुषान नुव्यवापेतस्मादिसुत्रस्येतिपरिभाषोपस्थित्याराज्वा प्राप्ते किंप्रतिषेधेनेत्यत आह एतत्सन्निति अशदि ४६

प्रवापिशतितद्यवापेविधानसामर्थ्यात्तावन्मात्रकृतानंतर्याभावेपिणत्वं भवति अन्यव्यवायेतुनिर्दिश्यग्रहणेनतद्ग्राहनेत्येपवत्ततइति भावः नचव्यवायपद
कृत्याविरोधान्निर्दिश्यमानाग्रहणनिःनिर्दिश्यपदस्यतदतिरिक्ताश्रवस्पात्राधिकक्रताव्यवायपरत्वोत् तद्राह सामर्थ्यनापीति अनेनास्यैकदेशपुक्तित्व धनयतिचान्यथा नत्रप
रितेनगुर्वेर्थेन न्यासेनक्रथमन्यथासिद्धमस्यवदेत भाष्येत्रार्थवायेनेतित्राग्रहणां तु वनुल्लानामप्युपलक्षणं अतस्ववात्त्वात्पादौ नहोषः हाभ्यामपपीति रुसुहा पे
वाकपरि समाप्तिरितिन्यायायाद्य यणोसर्वेरवच्यवायेणत्वस्यात्नेनकेनहाभ्यामित्यर्थः व्यवायेपलक्षणायेति अवायकत्वेविधनापेस्यर्थः यथाहषेणेन प्रवेष्टव्यमिति
हषत्पवे त्रानिषेधपरनोहनायोऽन्मेकं सहनानोचपूर्वेणेनिषिध्यतेएवमिहापीत्यर्थः शातिपदिकांतेतिकुमतिचास्यस्यास्युपलक्षणमिदंहु पदइत्यत्र पूर्वपूर्वहारस्वह
पामिनिप्राप्तिः अतएवज्ञगपनेनिपातनेमाभित्याग इत्यत्रपत्याख्यातं भाष्ये भाष्येऽस्त्वेयग्रहणनकर्त्तव्यं भवतीतित्कारणेपिवक्तुं नह हा णम्सिद्धेरूपसर्गे
भेवंध सत्वेनवत्र भरत्मसिद्धेश्चपघभाघनहत्पत्रणात्वापत्तेरिति भावः वार्त्तिकस्य तुत्रकरणात्संपणत्वनिषेधकत्वमितिबोध्यं हाहेशिख्यिति विधिष्णात्तहुपाणइत्यादे
पूर्वपदात्संज्ञायामत्वभवत्येवतत्र हि द्वारपूर्वे हतेरपघनादि शास्त्र इति रेफेहारात्विविधायेदिनकारकइतितच्चपत्वेनकायेद्वारेवास्वपक्षसवर्णेननिर्दिष्टइतिव्याख्या
स्येत इति भावः पूर्वपदात्संपूर्वपदेऽपाविभिरपरस्यह एणतत्वलाक्षणिकमिति भावः निपमादिति सपासेसमानपदत्वात्तत्पूर्वेणासिद्धेः स्यादिभ्यर्थः प
र्वपदावपवइतिआक्षेपीपुत्रपदावयं वस्येतिभावः पूर्वपदपाणेरुहइतिसत्ये भाष्येनिसणत्वप्रसगहानेस्वचनसंज्ञायामेतापाचेणत्वप्रसंगारस्यर्थः नशपनादि
प्यइतिऋगपनेअतीरिक्तानांतुगपव्रधानेणत्वप्राप्तिभ्यानामनभिधानमितिभावः पत्र हावपीतिएवंचनिमित्तानधिकरणानिमित्रिम स्यराघसं हितत्वमेवसमा

१२

कै·टि·वि· ४७

नपरत्वमितिभावः।सामर्थ्यादिकत्वेति· अनुवादगतत्वेपिसामर्थ्यान्नद्विवक्षेतिभावः स्वंचिंसं·परांततेऽप्रवत्स्यापन्ने·तस्मात्सरेइत्स्त्रुत्रे वृद्धत्यासम्प्रसारणानामिकपदस्य
तेनलक्षितत्वात्सामर्थ्यात्स्त्राप्रवृत्तिवोध्ये·विभाषेत्यारब्धेद्युक्षीति·अचाभ्यशांतन्नाभ्यहितंव्येनंनेत्रात्तएवरिकारिम्भःप्रतिषेधःसार्थकः·अन्नेहांद·अवयमिति·एवं
वारंतानुकरणा श्लेषोहृद्येवेतिभावः वाइवनअन्वादितेआरोपितवास्यउपस्थितंअनारोपितत्वात्स्थमपिसंनिहितत्वाद्यवचनमितिउपस्थितेत्पितदित्यर्थः
स्त्रासूत्रेखास्यार्थस्पृसिद्धिंर्वपतिस्त्रस्यामीति·वहनापिविहनापार्थवाचकात्सरस्ववाहस्सत्वमित्यर्थः·जतकिंगाप्रवाहणामित्यत्र भावनत्याहपदेति·प्रा
तिपदिकांतत्नु·ननुकृतिपिस्नामासांतगहरणेदुमासेप्राप्तिपूर्विकाप्रवत्नात्तणत्वंस्यादेवेत्यनआहचअन्तघहन्येति·नत्वेकदेशमात्रवाचीतिभावः·नेत्वनेने
तिसमासप्राप्तिपरिकांतत्वाभावात्अकारस्येतिभावः·कुमतिचनिअणाचनत्वस्पुपपादपतिविग्रहद्वयेपीति।निषेधप्रतिषेधातिनःप्राप्तिभावनिरूपणपरंभाष्यमित्य
न्येकेविहारवृषीति·अत्राहविश्वीजन्तप्रत्याससत्याचरपरस्यकार्यत्वएवनिषेधइत्याःअतस्सहलेभत्वविकापरादिवि भावितिपृष्टदास्येनपहंगताश्चारेवतात्प्रहनेनेलुमनेतिसत्वभा
ष्यइतिचैवएवंचेदंभाष्यमिदंवयुक्तिरितितात्पर्येउपसंहारः।स्वरप्रकरणाप्रस्तावव्यानापीति·तत्रहिचमेमनकुचेसिंचनित्यादेणात्वपत्ववारणायस्वरप्रहणमित्युक्तेप्र
वृत्तेपदावितितिनियमासस्तेनभविष्यतिइतिचोदिते·सामाप्ने एतन्नवतिपूर्वपदमित्याद्युक्तानेत्याहअतिशेषेणत्वादिनास्वरग्रहणप्रत्याख्यानंतद्वादुपुक्तमितिरूढि
योगमपहरतीतिन्यायसिद्धेतत्रभाष्याद्विज्ञायतेतदाहनवेषहरति·विपर्ययोत्वादितिअयमेवयुक्तपक्षस्तत्त्वसिद्धांतितस्मादितित्वापकात्वमसंगतमेवेदंवचासमासेपातिस
तेप्यर्थमेवेतिभावः·ननुयस्येकमेवानामानर्थक्यमितिभावः·स्वस्वसाध्ययपोगसाधमेनेसाध्येकादेत्यमस्त्राहलअचइत्येति·एवंचेतत्वभाष्यप्रयोगोनकिंचित्फलमि एम० ४७

त्तिभावः·कर्मधारयमिति·अंतरंगत्वादितिभावः·भाष्येसिद्धंतपंसालनिपंसुत्तपसर्गास्तत्स्थस्यणोपदेशस्यनस्यणादस्यर्थ्यमितिभावः·नन्वंतरंगकर्मधारयेसंभवतिकथंबहिरंगबहु
व्रीहिस्वप्रणमतन्द्रातुउपसर्गेतिजरासउपसर्गग्रहणंप्राचुपसर्गाणामित्यत्रपणीयस्यादितिभावः·हिन्तुमानाभाष्येस्थानिवत्वादितिबहिरंगासिद्धत्वंदुनचिपादिसिद्धेमरंगेतदपुव
नेः·एकदेशविकृतस्यापिनापादेक्षिष्यतांतिइदंभाष्यमेकदेशपुनिर्भीतिकेदित·अनिलोदृष्टान्तोपिस्यवकर्मधारयाप्रयोगेहिरेदंपनमस्येरष्टसिद्धिंदर्शयति·क्रियायोगेति
प्रयोगविषयेतिस्यावप्रसक्त्वात्नानुशास्त्राप्यानुपपत्तिकविषयेतिभावः·नह्येविरितिप्रसक्तिवलोकेप्रयोगात·एतेननिःसमेतान्त्रपतितस्कुलेनिग्रानीत्यादीणात्वव्याख्
यर्थेतनउपसर्गत्वारत्वेवत्वाच्चितिपराङ्कं·भाष्यप्रामाण्येनतथाप्रयोगानभिधानादितिदिकनेगेरनरुकार्पिष्टहेननकारोगत्स्यतरस्याहनकास्येतिरूपेगादाद्यप्रीतपादः·प
त्रपरितिरि·एवंवतपरस्सामितिभिन्नत्वात्रिभिन्नतिभिन्नेनाएटोययपेणात्वमित्यर्थः·समानरत्पर्थं·अनित्येनतः·संबुभर्थेत्वपिपोगविभागस्यपूर्वस्सूत्रेतरत्वपक्षाभ्यतेइत्याहपविनिश्च
शाहस्त्रार्थे·सामर्थ्यादिति·अनित्येऽस्मायेपोरफ्तस्मात्रस्येतिभाष्योक्तेरेकादेशस्यापदिवृध्यावेनरेफस्यानिमित्तसमीपत्वात्सनेरिदंकिमर्थमितिविषयपनुनपरोमसत्रेनेपहृत्य
स्त्रेनत्येमिभिन्नसमीपृस्थोपोनिर्जितेनेकारइतिनिमित्तसमीपस्थानिनिषेधमनस्मारणात्वमितिहभाष्याख्यानेभाष्यस्थितमित्युक्तंतत्कथंभाष्यास्वरस्वरससिद्धमितिचिं
त्यं·अतएवहस्ताभ्यवहितसमापवाद्याख्यानात्प्रणिनात्यत्रस्थानिवत्वंतत्न·अपदेविधिनामेचमीसमासमीसस्थानित्वाव्यतिरिकभाष्येसमीपेपोरेफइतिअंतरति
विभक्तंतस्याविपरिणाम्यतेइतिभावः·उभौसाम्याःवचनस्यासमर्थ्याच्चेतिस्त्रेनेनतरमित्यत्वस्यापितापनादितिभावः·साम्यास्येतिचतुर्णाःकृतात्मसंस्कारइहिन्यापेना
नितेविशेषणेनत्स्यएतेनाभ्यासस्तहितनस्येत्यर्थेरमागमेनरोपधपीमिदाम्यासनिहृत्यापत्रिविशत्यात्समात्रकौमिस्येति·वक्ततत्त्वः·एवंहिनरस्यपश्यसस्तस्याधि

वै·लि·वि ४८ कारादुभयोरितिवदिति आन्तर्य्यस्येति वतआन्तरएव योरेफस्तस्मान्नस्येति अनितिविग्रहभाष्ये उक्तं किंचाभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वैराप्ति हि निरत्यपि विंत्येतस्मात्साभ्यास
ग्रहणाप्रयोजनः परत एवेदंभाष्यं योऽन्यतथाहि अभ्यासस्यानर्थस्यात्तत्सुवरस्यवदितत्वान्तरर्वैरोकस्यापि सिद्धिः अवस्त्रे भ्यासेनित्यभ्यासस्येति वाकारणोपि हृषी
नेसिद्धिरतः सोभ्यासस्यापुक्तमिति अतएव वार्त्तिककृतासाभ्यासस्येति पदं गृहीत्वा हृषोरिष्टमित्युक्तं उभीग्रहणाप्रयोजनेन तु एकः पूर्वपरयोरित्युत्तुभाष्ये उक्ते च्वादेशाद्
पत्तभाष्यमिति अन्यथाकृत्वन्त्र रस्यवसत्त्वत्वेवोभयोनिवृत्तौ स्थान्यभावादेवपुनः ग्रहत्तभावेनादेशाप्रहृत्यलाभोनस्यात् एवंतुभाष्यपोनोविरोधइतिदिक् उपस
र्गादृतोत्यस्य भाष्ये उभयथाचेति तंत्रेणसमासद्वयोगाकारेरस्योः प्रक्रमेरोषइस्यत्र प्रक्रमभाष्यार्थमाह पंचेति क्वचित्पाठइति पूर्वसंहितयोद्वेवोरपि तुल्यकाभ
लमभ्यास्यार्थः पाठः चमपाठइत्युच्यते आचाव्याख्यानेक्रमेदत्वेव सिद्धे प्रश्नाहोव्यर्थोतः पश्चांतरमाह अथवेति ओकारार्थइति ओकारइकारावेवौ ओकारशब्देनोच्य
तइत्यर्थः नलोपस्य ग्रहणासुपलक्षणं वर्णो अचपाठांतराअपरीबीजमाहसुखार्थेतिपाठांतरेति उभयथाप्याचार्याणांशिष्येभ्यः सूत्रंपादितमिति भावः पद्यापा
ठांतरशब्देनन्यासांतरंतैर्विभाषासाधनाभिधायिनीति ग्राशिष्येभ्यः सूत्रंपादितमिति भावः पद्यापाठांतरशब्देनन्यासांतरं तोर्विभाषासाधनाभिधापिनोतिनिमि
त्तेतिमित्तेनोभमेदोपचारात्ततो पौंधपदेशात्स्पर्धः विकरणाइति अन्नपक्षेसाधनशब्देनसाधनाभिधायीउच्यतेतस्मादितिपरिभाषायांसन्याकथंविहितविशे
षणलाभोतआहसुत्रेति विहितपराध्याहारसामर्थ्यात्तस्मात्वचाप्रहन्निरितिभावः परिभाषाप्रकृत्यभिप्रायेणपश्चांतर(मिपा)हपपाठान्तररतिङ्आदेः सत्तुमः रामः ४८

नियमाद्धि देवोपक्लीवीजीप्याहनिपमइति विस्पर्धइति सर्वत्रसत्नुमोनिषेधेनाप्राप्तेरितिभावः नमान्ध्या वंतरत्वादिति अभ्यामापुनमित्यादिसिद्धये भारिभ्यइतिविहितवि
शेषणमिति भावः षात्सस्यसमासनाम्नइति पदेइत्येवहुनोर्क्कोविधेयविशेषणात्वशंकावारणार्थत्वात् अत्रपक्षेनिमित्तमित्याहीसबुत्स्यअत्रेतरमेवसमासोपाकार्यः
पदग्रहणं वात्तद्वोपपदं पक्ववापिभाष्ये अत्राहित्तइतिन्यवधापकपदस्यात्तद्धितमित्यपरत्वेचेदित्यर्थः पदत्ववांपरइतिस्वविशेषणत्वेपिसोनस्वाद्धन्निमितिभावः नस्यतन
विशेषणां अग्निपोमयेयोप्युदाहरणासंगतेः परेष्ववापइति अंतरंगम्पविरोधमारीप्रातिपदिकांतेतिसूत्रेभवस्येवचार्त्तिकमतेपिएकवाक्यतापाणत्वाद्अप्रातिरिक्तंतद्धितभिन्ने
परतः परेमध्यदायेनेत्यर्थोन्नहोच्चेनचोत्रपरत्वेवापूराविरिविधावितिनिषेधादुदाहरणाहेलंभ अपरीहिविधाविति पर्युदासेनपदांतोपधावेदनिषेधप्रवृत्तेः प्रत्यासत्त्यापरस्य
कार्यित्वएवलाभइतेच्युत्सर्वेनाम्स्थानेपविभमितितत्रत्याख्यानप्रकारोपिपयोगविभागस्वेपरिव्यर्थातापदांतविधिविपूर्वएवेतिभावः सेवाअविहितेति अविहितोलस
तोनरारादप्रतिषेधोपस्यसथः सोप्युना आनंतर्यमात्रेइतिमत्वर्थस्मिन्मासन्वेत्यर्थः अत्रसंपोगइत्यध्याहतेनचित्तमित्याद्येनदोषः आनर्यवचितंतलभोरियुनारदिभ्यस्थादि
निर्देशाःसंगछते अनवत्र भाष्येसोयमिति अत्रअन्यत्रिपसेवंद अन्यत्रिपक्षेपरः कारनव्यस्पेत्रडीपेरवेत्राद्विध्यादिस्वरतिवेलरपः अयंवोप्यएतेनहितेपरस्यवणे
न्नंसिद्धवत्तव्यमितिवचनसामर्थ्यादस्यवर्णाहितेवअपहत्येःपरत्वादित्वभूतस्वाद्विहत्वनिषेधकमेतदरित्यपाकृतमानाभावाद् तस्माद्दस्पेवतान्त्वंचइतिबोध्यमुग्रोचातिव
सोत्रस्येवनिषेधः तदेवधनपताहवाकइति अन्यथाचत्वस्याद्विहत्वात्तत्स्येवद्धिर्त्वस्यसवावसानइतिचत्वेपरेचगस्येवअत्रवर्णस्यातनचतस्याफिखरिचेतिचर्त्वंपवसान

१

कौ॰टि॰वि॰ ४८७

इस्यस्यासिद्धत्वेन सवर्णत्वाभावात् प्रकरणे प्रकरणे प्रकरणमणिद्धमितिप्रसक्तस्य पुष्पवदिति सुप्रमेव अस्समासे पानिस्तृतेकैकपदेन न चासिद्धत्वाभावेपि वास्यानशतिवर्तस्यासिद्ध
त्वात् णकारिकशिपरेहलां न शिति शिलसे उक्तत्वात्येवञ्च त्वे भार्दगत्र्वर्णाद्वर्णेरसस्या इवभाष्योदाहरणात् एवेदाहिद्धमिस्यस्य हि तेक नेवो ऽसिद्धत्वं न कृतेवतस्मिन्न्प्रत्यासा
त्याहित्वाश्रयस्य कार्यकत्वेनृति रितिकृस्यासिद्धं त्वमेतस्य चात्र दोषइत्याह इस पर्याद् इति पूर्वपादे नव त्वाच्यमिशृस्य सूत्रे णास्ति हेरिति शेषः जनत्वउपति आरंभ वारातिपो
जनायमिन्यन्ये आव उत्तरस्येति चकारो वाविध्यर्थे इति वो ध्येहित्वाभावविशिष्टस्यापि भाष्ये उदाहरणा इह वेत्यधिकारा द्वे तिसवसं वशाकल्यस्येति वाविकल्पइतिवो
ध्येन्यादिश्याः तत्परेस्तिषु सर्वेष्वप्यमासु तत्र शब्द परेपुत्र शाहे विद्यमानस्य पुरइतिवार्थः सूत्रे आदिनो तिलुप्त संपूर्णाकं इत्या शायेनो दाहृत इति पुत्र पुत्रा रिनाति आकी
शस्यख्यात्व द्वित्वा च आतएव पूर्वसाहचर्याद् इत जस्वपोरपि त्रियामेव तदाहपुत्र हती ति अवरोगे तिन त्रमानी रितस्य संबंधादिं चित्रं पुत्र शब्दस्याजातिवा
त तस्माद्दोरिति मौपाध्याविस्याहु वयसाः अपसारइतिनवाचाघेवदेः सः अत्रैप पसौस्त्रेन स्रिउभ पुत्रा पित्रत्वेनच्य यिति चतस्त्रा सिद्धत्वा त्कथमेतदुदाहरणमि
तिवाच्यं पाणिनिमतसिद्धत्वस्य तत्रिपक्षाभिप्रायेण त्वात् उदस्या उत्कर्कइतिन च सस्या नरत्मपात्सकारे तस्यासिद्धत्वाद् त्वेडलेष भाष्ये प्राखेद वृचेतस्ये पव
पाठेनचत्वेस्येद पश्वितते पूर्वस्यासिद्धत्वा भावादिस्याङ्क हत्युक्तः पाठक्ति निस्व अष्यामेचवे ऽन्तरतमपरिभाषा लभ्यार्थमृत्वा वर्षे प्रकृतिचराम्मिति कृरोकरि
उकारस्यठकारस्कारइति द्रुत्व जश्त्वाद्यो नोपूर्वत्वादिति भावः आ अ सवर्णार्थमिति सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः तस्यप्रयोपीमेइति पोण्डे द्विहलोपदेशा स्वविषहतो पदे राम॰ ४८७

शा भ्रयोगेऽपि तथैव श्रूयेतातस्तन्निहस्यार्थमित्यर्थः घत्वापपतातिसंज्ञत्वस्य कार्यार्थं विहतत्वादे पात्त होषमात्रनिराशेनतथाव्यवहार इतिभावः उपलक्षणमिति सं पूर्णा
शास्त्र इस्या ऽस्यां सिद्धत्वादिति भावः ननु विकृतो पदेशात्प्रयोजनस्यत्र ग्रहणे स्त्री कृत्वात्तु नः प्रश्नोत्व्यथोत आहश्लोकेति यत्नो कवार्त्तिकव्याख्यानापेत्यर्थः प्र
योजनां तरनकथनाद्दन पौनरुक्त्यमित्याह अत्रापीति प्रयोजनान्तरेति सवर्णग्रहणार्थत्वरूपेत्यर्थः इहमपातिस्वंचवर्णार्थव प्रत्यापत्तिरितिभावः प्रतिषेधस्य
वक्तव्यत्वासु पारपतिरइस्यास्मकारइति अस्य इतिसूत्रेरस्यर्थः वार्त्तिके हेतुकथनमुपलक्षणमित्याह भाष्यगःनत्वान्वेति श्यं चैवि उदाहरिगुणाप्नकारद्वस्यानेत
२ हुणकस्येव प्रत्यापत्तिरि(त्वास्या) चसर्वर्णप्रयोगाभावेनक्षिप्यतामस्यर्थ अत्रासिद्धं त्विति प्रथमवार्त्तिके अन्तअइति उक्तं चतपरत्व रहितः पाठ अपर आहेतिपक्षेउभय
त्रापितपर निर्देशाइति भेदः जश्नपत्याचष्टे अरइति सत्रमिति तः परइति तपरइति तपरसूत्रेते नेणार्थइदं पाप्त्रपराणादिति भावः भिन्नकालावितिनिपमफलकवि ध्य
र्थवातस्त्र तत तत्वेनपना हआदेशस्क तौका लानिति अप्रु आहे सेन द्वाचवे पेविरिति षण्णामाविकारइति सक्मतिविषयेण महोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका
: षडित्यर्थः प हाउदात्तादिवपदनुनासिकत्वमरभावाभ्यां द्विधेतिषट् सामर्थ्यादिति अनन्यथे कणोषाश्रयणापन्नवकं स्पादिति नोवः यथानिमित्तिति आदेशेन
नशात्वादेवन गह्णोते निभावः सिद्धमिष्टमिति अनेन व्याकरणाध्यापनप्रवचनाभ्यां सकलपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति स्वात मगलाचरणं चकृतं भवति एवं

कै॰टि॰वि॰ सूत्रकारेणापि विघ्नवाचकाकारस्य वृद्धिरादैजित्यादावुच्चारणादीर्घस्मरणरूपं मंगलमाचरितं। किं चाकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति श्रु
५० तेरकारस्य सर्वव्यापकत्वादिति अस्येति शब्दपदरूपत्वमपि वर्णानां महामंगलार्थत्वावान्निकहतापि भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति सिद्धशब्दोच्चारणेन कृतं
मंगलं भगवता पतंजलिनापि एकशेषनिर्देशोपि अत्र अरसंते वरनाहतं मंगलं एवं च तदध्यापिनां प्रवक्तॄणां च सकलपुमर्थसिद्धिहेतुरिति तापयोक्तं र
दन्तांघ्रिपरस्यान्तं निर्मिसिद्धिसोपानपर्वणां रपंसामोक्षमार्गाणां नामनि जिह्वाराजपद्धतिरितिसर्वं सुसिद्धिः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतस
तीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य चतुर्थे प्रथममान्हिकं पारयाध्यायस्य सिद्धः॥ ॥यदशुद्धकं दृष्ट्वा
तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ भाष्याब्धेः सप्रदीपस्य गंगावल्लभया मया॥ यथामति कृता व्याख्या प्रीयतां भगवा रामः
सपा १ गंगाशिवस्य शेषस्य रक्षत्वेनो हुसर्वेशः॥ सतां हृदयपद्मेषु प्रसिद्धिं प्रापयंतु च॥ ॥श्री संवत् १८११ साके १६७६ ५०

1756

॥इति कैयटटीकाविवरणं समाप्तम्॥

२

१·३·वि·

स्मेनामत्राषाढहरीनीजीरलीविर्तकाश्यां मधेपर्तिकीर्तिकेनमीयेवकृतंडे समीपे

श्रीरामायनमः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीलालतादेविसहायः ॥ लीःसुदेराजकायस्थः

राम ५२

00138934

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019